

55676

55676

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

H: 3-4

Történelmi Szemle

1971 XIV. ÉVFOLYAM 1—2. SZÁM

ajándék

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztő bizottság

BARTHA ANTAL (szerkesztő), HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ, KERESKES LAJOS,
KISS ALADÁR, KOROM MIHÁLY, LACKÓ MIKLÓS (felelős szerkesztő),
NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA (szerkesztő), PUSKÁS JÚLIA, RÁNKI GYÖRGY,
M. SOMLYAI MAGDA, ZSILÁK ANDRÁS

Szerkesztőség: Budapest I., Űri u. 51–53 – Telefon: 180–098
Megjelenik negyedévenként – Előfizetési díj egy évre 44.–Ft.

TARTALOMJEGYZÉK

Jermitz János: Kortársak a Párizsi Kommunről 1

TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK

Pach Zsigmond Pál: Magyarország nyugati gyapjúsövet-importja a XV. és XVI. század
közepén 24
Kiss József: Jászkunok a Rákóczi-szabadságharcban 35
Alceo Riosa: A szocialista párt és a munkásmozgalom Olaszországban (1892-től 1914-ig) ... 86
Mayer Mária: A skizmatikus parasztmozgalom Kárpátalján a XX. század elején 106
Ormos Mária: Bethlen koncepciója az olasz–magyar szövetségről (1927–31) 133
Glatz Ferenc–Stier Miklós: Megyei küzdelmek a gömbösi reformtörekvések körül 157

SZEMLE

Szücs Jenő: „Gentilizmus”. A barbár etnikai tudat kérdése c. értekezésének vitája 188
Péter Katalin: Beszámoló a XIII. Nemzetközi Történetész Kongresszus újkori szekciójának
„Európa problémái a XVII. században” című vitájáról 212
Márkus László: A legújabbkori sajtótörténet kutatásának módszertanáról 224
Tolnai György: Meddig jutott el a kapitalista úton a „harmadik világ”? 228

A MAGYAR TÖRTÉNET ÚJ SZINTÉZISÉNEK MUNKÁLATAI

A Magyarország története munkálatainak helyzetéről (*Glatz Ferenc*) 239

VITA

Szabad György: A kiegyezés előtörténetéhez (Felelet Kosáry Domokos „reflexióira”) 254
Kosáry Domokos: Néhány módszertani megjegyzés egy régi válaszra 260
Jemnitz János: Ellenvetések az ellenvetésekhez (Megjegyzések Vadász Sándor könyvkritiká-
jához) 265
Incze Miklós: A történelem valóságos nemzeti aspektusáról 269

A Történelmi Szemle szerkesztősége kéri a szerzőket, hogy ezen-
túl csak tolmácsoldal (25 sor 50 betű) terjedelemben gépelt, javítás-
mentes, nyomdakész állapotban levő, 2 példányban készült kéziratot
küldjenek be, s a kézirat leadásakor mellékeljék a tanulmány
rezüméjét is, ugyancsak 2 példányban.

JEMNITZ JÁNOS

Kortársak a Párizsi Kommünről

Az évforduló alkalmából igyekszünk törleszteni valamit abból az adósságból, ami a kommünárok emlékiratainak magyar nyelvű megjelentetése terén terhel bennünket. Az elmúlt évszázad alatt — csak részben érthető okok folytán — nagyon kevés juthatott el a számos memoárból a magyar olvasóköréhez. Lissagaray nevezetes művét, amelyet a legjobbak között tarthatunk nyilván, s amelyet a szerző londoni emigrációs éveit idején Eleanor Marx fordított le angolra, mintegy ötven évvel később, a magyar Kommün bukása után Weltner Jakab fordította magyarra a bécsi emigrációban,¹ s azóta is könyvészeti ritkaságnak számít. 1951-ben, a Párizsi Kommün 80. évfordulójára jelent meg a Művelt Nép kiadónál Aranyossi Magda és Erényi Tibor szerkesztésében egy válogatás, amely — ilyen terjedelemben és teljességben először — magyar nyelven szólaltatta meg a Kommün harcosait. A válogatás elsősorban Lissagaray említett művére támaszkodott, s mellettük A. Arnould, G. Da Costa általunk is felhasznált memoárjaiból, valamint M. Vuillaume leírásaiból merített. Végül nemrégiben több kiadást is megért Jules Vallèsnek a Szépirodalmi Kiadó által megjelentetett memoárja.²

Mostani összeállításunkban elsősorban a megszólaló kommünárok körét igyekeztünk szélesíteni. Sajnos, csak mérsékelt sikerrel, mivel számos alapvető fontosságú emlékirat Magyarországon nem található, s így E. Reclus, B. Malon, G. Lefrançais, J. Allemane, J. B. Clément és Beslay memoárjait nem tudtuk felhasználni. A látókört azonban így is sikerült némileg kiszélesíteni, s a már régebben ismert szerzők, Arnould, G. Da Costa írásainak átolvasása is tág lehetőséget nyújtott új gondolatok ébresztésére, a történeti események alaposabb megismerésére.

A következőkben néhány szót az emlékirat-írókról.

Arthur Arnould (1833—1895) író, publicista. Az 1860-as évektől jelenteti meg cikkeit a forradalmi, köztársasági lapokban, többek között a *Marseillaise*-ben. 1870. szeptember 4. után tagja a Husz Kerület Központi Bizottságának, 1871 márciusától a Kommünnek. A Kommün bukása után távollétében halálra ítélik; ő maga Svájcba emigrál. Később is részt vesz az anarchista, majd a szocialista mozgalomban.

Edouard Vaillant (1840—1915) mérnök, orvos, az I. Internacionálé tagja, blanquista. 1870 szeptembere után a Husz Kerület Központi Bizottságának, majd a Kommünnek tagja, egyik legbefolyásosabb vezetője. A Kommün bukása

¹ *Hippolyte Prosper Olivier Lissagaray*: Az 1871. évi kommün története. Ford. Weltner Jakab. Wien, 1922.

² *Jules Vallès*: Szemben a világgal (Jacques Vingtras). 3. köt. A lázadó. Bpest. 1959.

után távollétében halálra ítélik. Londonban az Internacionálé tagja. Az 1880. évi amnesztia után visszatér és a szocialista párt életében játszik igen fontos — sajnos, a magyar irodalomban alig megvilágított — szerepet.

Louis Rossel (1844—1871) hivatásos tiszt, radikális politikai pályafutása a sedani katasztrófa után kezdődik. Metz helyőrségének megadása után Gambetta oldalára áll, március 20-án érkezik Párizsba, 22-én nevezik ki légióparancsnokká. Április elejétől a Kommün vezérkari főnöke. Május 9-én lemond megbízatásairól, a Kommün bukása után, június 8-án letartóztatják, s november 28-án kivégzik.

Gaston-Pierre Da Costa (1850—1928?) blanquista publicista, éles polémiában a proudhonistákkal, az Internacionáléval és a szocialistákkal kibékülő Vaillant-nal, de mindig szembenállva a régi rend képviselőivel. Részt vesz a Kommün harcaiban, R. Rigault helyettese. A Kommün bukása után távollétében halálra ítélik. Az 1880. évi amnesztia után hazatér, de eltávolodik a munkásmozgalomtól, baloldali boulanger-istaként II. Rocheforthoz közeledik.

Louise Michel (1830—1905) tanítónő, költő, forradalmár, később anarchista. A Kommün történetének legbefolyásosabb nőalakja. A versaillesiek száműzetésre ítélik; Új-Kaledóniából anarchistaként tér vissza, ezután még többször elítélik.

Miután az eseményekhez nem szeretnénk kiegészítéseket fűzni — célunk, mint azt már előláróban leszögeztük, a kommünárok megszólaltatása volt — csupán a válogatáshoz volna megjegyzésünk. Az alfejezetek csoportosításán talán lehet vitatkozni, s úgy véljük, szerencsésebb lett volna, ha a megemlékezésekből a Kommün szociális, politikai és kulturális tevékenységéről is többet adhattunk volna. Hogy ez mégsem sikerült, abban elsősorban a jelzett objektív körülmények játszottak szerepet.

A memoárirók mellett a Kommün néhány szereplőjének más jellegű vallomását is közöltük, s végül — tulajdonképpen inkább függelékként — két író: Zola és Flaubert benyomásait is a sorsdöntő napokról. Itt meg kell jegyeznünk, hogy míg a legjelentősebb francia képzőművészek (Courbet, Daumier, Manet, Millet) mind a Kommün oldalára álltak, s ezt tette az újságírók egy csoportja is, az írók nem követték példájukat. Bár Zola és Flaubert magatartása között nagy az eltérés, s e napokban szavuk nem volt perdöntő — az utókor számára mégis feltűnő, hogy mennyire nem ismerte fel egyikük sem a lényegét.

I. A Kommün előtörténetéhez

1.

... Párizs népe megértette végre, hogy milyen csapdába esett, s kegyetlen éleslátással számlálgatja a szégyenletes szövevény szálait, amelyben elfogatta magát.

A frakciókban egyetlen hang nem emelkedett Jules Favre vagy Trochu védelmére. Az ítélet egyhangú volt.

Naponta százszor, ezerszer hallhattuk a polgártársak felkiáltását:

„Ó, ha mi ezt tudjuk október 31-én!” — s komolyan, keserűen sajnálkoznak rajta, hogy a mozgalom nem járt sikerrel ezen a napon.

A kendő lehullt a szemekről. Párizs tisztán látott; Párizs látta, hogy megvolt az ereje önmaga és önmagával együtt Franciaország és a Köztársaság megmentésére, de nem tudott vele idejében élni.

Párizs látta, hogy ha nem fogadott volna el régi monarcho-burzsoá tradícióból egy tőle

idegen, tőle távolálló kormányt, hanem természetes képviselői — köztük élő, velük egyetértésben működő, akaratuktól áthatott, a közvélemény áramlatát követő emberek — személyében saját maga állt volna a kormányrúdhöz, szinte minden zátonyt elkerülhetett volna, melyen most egy nagy nép és egy nagy eszme szenvedett hajótörést.

Párizs látta, hogy mindazt, amit kért, mindazt, ami javát szolgálta volna, megtagadták tőle.

Kérte az élelmiszer-fejadagokat: alamizsnát erőltettek rá a községházak kapujában.

Kérte a végsőig menő háborút: ráerőszakolták a minden áron való békét.

Kérte egy néppárti, az ostrom hadműveleteinek vezetésében és felelősségében osztozó községi tanács megválasztását: kényszerítették, hogy válasszon meg húsz hatáskör és tekintély nélküli polgármestert és negyven ugyanolyan helyettest, akik nem a nép akaratának képviselői, hanem csak a hatalom parancsainak végrehajtói voltak és lehettek.

A népfelkelésből kiszabadult kormány szeptember 4. után — ugyanúgy, mint február 24. után, mint 1830 után, egyszóval ugyanúgy, mint nyolcvan éve mindig — azonnal a nép ellen fordult, elkülönülve tőle valamiféle elérhetetlen ég fedezékében, ahonnan rendeleteket bocsátott ki és rendelkezett az ország sorsa fölől, mint egy csalhatatlan isten, akit sem ellenőrizni, sem szemmel tartani nem lehet, s aki mindenható bölcsessége csúcsain senkinek nem tartozik számadással.

Ha annyi különböző ember annyi különböző korszakban egyforma körülmények között mind egyformán cselekszik, akkor nem csak az emberek bűnösek, akkor valami alapvető hiba van a dolgokban, akkor az eljárás rossz, az eszköz tisztátalan, akkor a követett út nem a keresett célhoz vezet.

Ez az, amit Párizs nagyon világosan érteni kezdett.

Mély undort, leküzdhetetlen bizalmatlanságot érzett az ilyen ál-forradalmak iránt, melyek rendesen egyszerű személycserében oldódnak fel, a kormány és a társadalom gépezete pedig megtartja régi irányát és régi szerkezetét.

Utóvégre kit érdekel, hogy kicserélték a gépészt, ha a gép ezután is összezúzza?

Kit érdekel, hogy kicserélték a kormányost, ha a hajó megint ugyanazoknak a szirteknek ütközik, s mindig elmerül, amikor már azt hiszi, hogy révbé ér?

(A. Arnould: Histoire populaire et parlementaire de la Commune de Paris. Bruxelles, 1878. 1. köt. 109—110. l.)

2.

... A Montmartre-i éberségi bizottságnak külön története van. Ma már kevesen vagyunk letben közülük; az ostrom alatt reszketett tőlük a reakció. Minden este kirepültünk a Chaussée Clignancourt 41-ből Párizs felé, s hol az árulók egy klubját romboltuk szét, hol a forradalmat szítottuk, mert az önámítás korszaka elmúlt. Tudtuk, hogy mennyit ér a honpolgárok ígérete és élete egy fuldokló hatalom szemében.

A Montmartre-on két éberségi bizottság működött, a férfiaké és a nőké.

Én mindég a férfiak bizottságában dolgoztam, mivel ott orosz forradalmárok voltak. Még van egy régi párizsi térképem; a második terem falán függött, s elvittem és visszahoztam az Óceánon át, emlékül. Tintával bemázoltuk az azt díszítő bírodalmi címereket — beszenyezték volna menedékünket.

Soha nem láttam még egyenesebb, egyszerűbb és emelkedettebb szellemeket. Soha határozottabb egyéniségeket. Nem tudom, hogy a csoport hogy csinálta, de itt nem volt gyengeség; valami erős, valami jó mindég felüdített.

A polgártársnőknél ugyanez a hátorság uralkodott; itt is voltak említésreméltó szellemek.

Este módját ejtettem, hogy mind a két klubban megjelenjek, mert a nőké a rue de la Chapelle-n hamarabb nyitott. Így utána részt vehettünk a Perot termi klub ülésének felén, néha az egész ülésen is . . .

Még most is hallok a névsorolvasást és fel tudnám sorolni az összes neveket. Ma már csak szellemek sorakozója ez.

A Montmartre-i éberségi bizottságok senkit nem hagytak fedél, senkit kenyér nélkül. Négyen-öten ebédeltünk egy heringből, de ott, ahol rászorultak, nem takarékoskodtunk a városháza pénzével, sem a rekvirálások forradalmi eszközével. A XVIII. kerület a harácsolók és hasonlók réme volt. Ha azt mondták: Montmartre jön! — a reakciókók bebújtak odvaikba és mint az üldözött állatok, odahagyták rejtekhelyeiket, ahol ott rothadt az élelem, miközben Párizs éhezett.

Szívből nevettünk, ha egyikünk valami besúgót hozott magával, abban a hitben, hogy jó honpolgár.

Mint minden forradalmi csoportot, az éberségi bizottságot is elsöpörték. Az a néhány, aki megmaradt: Hippolyte F . . . , Bar . . . , Av . . . , Viv . . . , Louis M . . . , tudja, hogy milyen bátrak voltak, s hogyan hordozták a forradalom zászlaját.

Mindegy volt nekik, hogy a harc közben észrevétlenül őrlődtek-e fel, vagy teljes fényben.

Nem fontos, hogy hogyan jár a malomkő, csak legyen kenyér!

Louise Michel: Emlékiratok I. köt. XIV. fejr. 169—171. l. Párizs. 1886. (Idézi *A. Adamov*: La Commune de Paris 18 mars — 28 mai 1871. Paris. 1959. 118—119. l.)

3.

Nevers-i tábor, 1871. március 14.

Kedves szüleim!

Úgy rémlik, hogy már elküldtem nektek szakállas fényképet. Ha nincs meg, írjatok s eleget tesztek kívánságotoknak; nagyon rosszul sikerült és rettenetesen hunyorítok rajta.

L. G. levele nyilvánvalóan előléptetésemre vonatkozik, s a nagy ház, melyről ír, a Köztársaság és Tsa Ház, mely pillanatnyilag csődbe jutott, úgy, hogy máshol kell majd megélhetést keresnem. Egyre komolyabban gondolok Amerikára; szívesen maradnék Párizsban, de itt semmi jövedelmem nincs.

Ebben a pillanatban van valamelyes pénzem; ilyen helyzetben sem leszek soha többé. Biztosra veszem, hogy ha az iskola befejezése után lett volna 3000 frankom, más pályát választok, nem a katonait, melyet ma jobban utálok, mint valaha . . .

Az ország helyzete elkeserít. Mondhatják, hogy vesztettünk, s a háború hiábavaló; én látom, hogy mennyi hév és eleven erő van még, amit csak belső harcokra pazarolnak, látom, hogy mennyi hadianyag maradt felhasználatlanul és nem tudok hinni a béke szükségességében. Különösen pedig a most hozott erőszakos intézkedések — halálos ítéletek, újságbetiltások — szükségességében nem tudok hinni.

A forradalom nincs befejezve, s azt hiszem, a becsületes embereknek igen nehezére eshet elfogadni a kormányt, mely aláírta tartományaink átengedését és meghosszabbítja Párizs ostrom-állapotát, hogy ott szabadon működhessen.

Isten veletek, ezerszer csókol

szerető fiatok
L. Rossel

(*L. N. Rossel*: Mémoires, procès et correspondance. Montreuil, 1960. 184—185. l.)

4.

... Ami engem illet, én úgy gondoltam, hogy Párizs képviselőinek feltétlenül ismernie kell Párizs *igazi* helyzetét és elhatároztam, hogy Bordeauxba megyek. Meg is tettem még aznap, mikor a poroszok bejöttek.

Bordeauxba érve meg kellett állapítanom, hogy itt tényleg nem tudnak semmit a párizsi eseményekről, vagy pedig rosszul tudják, a valótól teljesen eltérő jelleget tulajdonítva azoknak.

Elmondtam a tényeket, s igyekeztem rámutatni jelentőségükre. Hallgatóim közül néhányan megértették vagy meg akarták érteni; itt különösen Delescluze-t kell megemlítenem.

A többiek nem valami jól fogadtak. Látható volt, hogy ők már megcsinálták a maguk ostromát, s hogy Párizs népének ez a yers beavatkozása terhükre volt, arra kényszerítette őket, hogy valamilyen módon kilépjenek a parlamenti ellenzék kényelmes felhőiből, melyek mögött ott lapul — és olyan régen már — a hatalom minden mohósága és a lelkiismeret minden megalkuvása.

Louis Blanc, Langlois, Tolain és társai képviselők akartak maradni, s az új körülmények között egész egyszerűen folytatni akarták jövedelmező és veszélytelen kis mesterségüket, melyet előttük Jules Favre, Jules Simon és Picard aknázott ki húsz éven át.

Párizs népének viselkedése kiragadta őket ebből az édes álmából. Ilát nem arra fogják-e őket kényszeríteni, hogy határozottan nyilatkozzanak, hogy leleplezzék bátorságuk szerény méreteit, meggyőződéseik haszontalanságát, önzésük valódiságát?

A pokolba a durva betolakodóval, aki megzavarta kis számításait és porrá zúzta a liliputi politikusok kicsinyes fogásait.

Egyébként azonnal megállapítottam a baloldal teljes tehetetlenségét. Több apró klikkre oszlott, közösségi szellem, tervek, irányítás nélkül, néhány ember uralma alatt; közöttük Louis Blanc játszott a főszerepet, a módszeres elernyesztés szerepét.

Ebben a pillanatban irányította a baloldalt; de semmiképp sem irányította a forradalmat. Ez röviden egész viselkedésének magyarázata.

Felépített magának egy kis tervet saját használatra, amitől nem akart eltérni, s ami egy köztársaságnak egy sor korlátlan és szégyentelen engedmény árán történő létrehozásából állt. Láthattuk egyébként, hogy ezt a tervet, melyet Gambetta átvett és kidolgozott, hogyan hajtották végre, lévén Louis Blanc egyike azoknak, akik Thiershez csatlakoztak, hullahegyeket mászva meg, hogy elérjenek a gyilkosig, megcsókolják a csizmáit és felajánlják, ahogy ők mondják: segítségüket — és ahogy majd a történelem mondja: bukásukat.

Másképp — ahogy Delescluze elmagyarázta nekem — lehetetlen volt ebben a képviselőházban egy józan beszédet elmondani. Az ordítás azonnal elnyomta a szónok szavait.

Az *okosok* és a becsületes emberek már visszavonultak, megértve, hogy aki a csatornában tartózkodik, besározza magát, s hogy vannak kanálisok, melyekben megfullad, aki tisztítani akarja.

Az alatt a két nap alatt, amíg Bordeauxban tartózkodtam, Gambetta, Ranc, Rochefort, Malon, Tridon, Victor Hugo egymásután beadta lemondását.

Követni kellene példájukat azoknak a derék embereknek is, akik egy utolsó kísérlet végett még a képviselőházban maradtak.

Nagy sajnálkozással elutaztam Bordeauxból, miután megállapítottam, hogy semmit nem várhatunk a republikánus kisebbségtől, hogy mindenre elkészülhetünk a royalista többségtől.

(A. Arnould: i. m. 103—105. l.)

II. A március 18-i forradalom

1.

Ha március 18-án a Központi Bizottságnak csakugyan lett volna olyan diktátori hatalma, ahogy hitték — ilyen nagy néha a szavak hatalma —, az események egészen másként alakultak volna. Mivel a kormányt elfogták a külügyminisztériumban, nagyon valószínű, hogy az egyre jobban megzavarodó és Párizsban szétszórt hadsereg a tömeggel való közvetlen érintkezés hatására — talán egy-két ezred kivételével — ugyanúgy fraternizálni kezd a nemzeti gárdával, mint a 88. menetzászlóalj.

A lakosság lázadása valójában a kormány tevékenységének spontán eredője volt Párizs csaknem minden pontján, a *Központi Bizottságnak eleinte semmi része nem volt benne*.

A kerületek egész délelőtt hol az éberségi bizottságok, hol elszánt zászlóaljparancsnokok, hol a Központi Bizottság előzetes megállapodás és parancs nélküli, saját kezdeményezésre tevékenykedő tagjai agitációjának voltak kitéve.

Az ellenállásra azonban majdnem mindenütt — mint a Montmartre-on is — főleg az éberségi bizottságok határozták el magukat. Ma már érthető, hogy kizárólag helyi jellegű tevékenységük miatt nem teremtette meg később azt az összefogást, azt az akcióegységet, amely a legnagyobb veszélyt jelentette volna Thiers kormányára és nagyon valószínű, hogy döntő győzelemmé alakítja a délelőtti sikereket.

De ha a kormánynak a helvárosban elrendelt gyülekezője semmi komoly eredményt nem hozott is, nem így állt a helyzet a nemzetőr-zászlóaljak összevonására kiadott általános gyülekezőnél a külső kerületekben.

Ezeknek az erőknak ezen a napon és mindjárt kezdetben csak a megfelelő katonai vezető hiányzott, aki képes könnyű és döntő győzelemre vezetni őket.

*

A XIII. kerületben reggel 9 órakor a blanquista Duval — értesülve róla, hogy mi készül — összevonta embereit, a városházára vonult és ágyúkat szegeztetett minden, a Place d'Italie-ba torkolló utcára.

El volt készülve a kerületet vezénylő ezredes támadására. A Gobelins felől vaktöltéssel néhány ágyúlovást adat le, hogy riassza a szomszédos kerületeket, majd a 133. zászlóaljjal katonai megszállás alá véteti a Say cukorfinomítót.

A kerület védelmi készségbe helyezése nem ment magától. Duvalnak le kellett győznie a polgármester és munkatársai igen heves ellenállását. Az ellenállók közé tartozott Léo Meillet is, aki később a Kommün és a Közjóléti Bizottmány tagja lett, de ebben az időben még állhatatos kormánypárti.

Délután két óra tájban Duval értesül a Montmartre-i eseményekről, tehát meg van győződve róla, hogy a XIII. kerület nincs veszélyben. Összevon néhány zászlóaljat és átvonul velük az V. kerületbe, elfoglalja az Orleans-i pályaudvart, az Állatkertet, a raktárt és a 101. zászlóaljat a városháza ellen küldi.

A március 18-ról 19-re virradó éjjel a prefektúrán találjuk ezt a kemény legényt.

*

A XIV. kerületben a mozgolódás csak dél felé vált ellenállás jellegűvé. A felkelők elfoglalták a városházát és a polgármestert úgyszólván fogolyként ott tartották. Két óra felé a kerület zászlóaljai az egykori Barrière de l'Enfer-t és a Sceaux-i pályaudvart is elfoglalták.

*

A XV. kerületben nagyobb volt a forrongás, mint a XIV.-ben, de itt senki nem akadt, aki a kezdeményezést magához ragadja. A délután folyamán, Faltet megérkezése után azonban a zászlóaljok összegyűltek és Párizs felé indultak, egyesek a rakpartokon, mások a Plaisance-on, a Montparnasse pályaudvaron és a rue de Rennes-en át, megkerülve így a kormánycsapatoknak a Tiszti Iskolánál és az Esplanade des Invalides-nél elfoglalt pozícióit.

*

A IV., III., X., XII. és XI. kerületben már reggel rendkívül erős volt a mozgolódás, annak ellenére, hogy igen sok ponton ott tartózkodtak a kormánycsapatok.

Gaston da Costa: La commune Vécue. Paris. 1903. I. köt. 108—110. 1.

2.

... Ez a bizottság, melyet Thiers kormánya titkosnak minősített, noha 215 felkelő zászlóalja volt és alapszabályai, üléseinek beszámolóai a legkülönbözőbb világnézetű párizsi lapok nagy részében megjelentek.

Inkább az lehet meglepő, ha így harminc év múltán, némi tárgyilagossággal analizáljuk a tényeket, hogy a Központi Bizottság, ez az alapvetően katonai hatalom nem használta fel azonnal a rendelkezésére álló jelentékeny erőt, hogy erélyes támadást intézzen Versailles ellen.

Ennek az az oka, hogy a híres Bizottság tagjai éppen e tekintetben teljesen egyetértettek a nemzetőrséggel. Ez utóbbi már március 18-án is mindenütt csak védelemre szorítkozott, és másnap a legkevésbé sem gondolt a győzelem kihasználására, sem arra, hogy kissé megszorogassa a menekülő kormányt.

Nem voltak tisztában Vinoy hadseregének rendkívüli szétszilátságával, inkább támadó szándékú visszatérésükre számítottak. A legtisztánlátóbb felkelők csupán másnap, főleg azonban a következő napokon értették meg világosan Thiers terveit: elszigetelni Párizst Franciaországtól s megostromolni azzal a hadsereggel, melynek felállítását éppen a Központi Bizottság tétlensége teszi majd lehetővé.

*

A másik megjegyzés, amire a Központi Bizottság összetétele készlet, hogy tagjai között kezdetben szinte alig vannak ismert forradalmi egyéniségek. A híres agitátorok közül csupán Babick, Varlin, Chouteau és Moreau található a küldöttek sorában, s még ezek is nagyon másodrendű személyek. Varlin és Babick két álmódzó, telítve a munkások nemzetközi szövetségének akkor még nagyon bizonytalan elveivel; egyáltalán nem a tettek embere egyik sem. Chouteau kizárt blanquista, egyedül Moreau valóban harcos forradalmár.

Hogy lehet, hogy Ferré, Rigault, Tridon, Granger, Bridault, Edmond, Levraud, Flourens, Trinquet, Alphonse Humbert, Longuet s mások nincsenek a kiküldöttek között?

Úgy, hogy március 18. körül ezek ellen a harcosok ellen mind elővezetési parancs volt foganatban s Cresson, vagy utóda, Valentin rendőrei vadásztak rájuk.

Nagyon valószínű, sőt szinte biztos, hogy ha ezek az elemek kezdettől fogva tagjai a Központi Bizottságnak, a blanquista elméletnek megfelelően azonnal támadást indítanak.

Ez annál is nyilvánvalóbb, mert március 18-án egyesek közülük mindjárt előtérbe kerülnek: Duval és Rigault a rendőrprefektúrán, Eudes és Flourens mint tábornok.

S ugyanezek az emberek már első perctől azon vannak, hogy a Központi Bizottságot a forradalmi akció útjára tereljék, mélyen elítélik a polgármesterekkel való tárgyalásokat, leleplezik Charles Lullier iszákos ripacskodását és árulásait, s állandóan követelik a támadás megindítását.

*

A Központi Bizottság március 19-én egész nap készenlétben áll a városházán. Nincs meghatározott gyűlés, csak állandó jöves-menés. A viták elég nagy zűrzavar közepette, összefüggés és nagyjából konklúzió nélkül zajlanak. Az összevisszaságban Lullier csapkodja a csizmáit és egyre-másra egy becsípett Dumouriez benyomását kelti.

A délelőtti folyamán azonban, amint határozatképes számban összegyűltek, mégis csak meg kellett vizsgálni a váratlan és valójában nagyon súlyos, új helyzetet.

A vélemények azonnal kettéoszlottak: míg a Központi Bizottság egy része a választók azonnali összehívásának kibúvója felé hajlik, Duval, Endes, Brunel, Faltot, Chardin, Moreau kitart amellett, hogy minden késlekedés nélkül hadjáratot kell szervezni Versailles ellen, legelőször pedig szét kell szórni azokat az ingadozó, nem föderált zászlóaljokat, melyek — szintén parancsnokot keresve — Passyban és az I. és II. kerületi városházán koncentrálódnak.

Március 19-én valóban a felkelés volt az új egész Párizsban, kivéve az I., II. és részben a VI., VII., IX., XVI. kerületet. Egy ezek ellen a pontok ellen irányuló erőteljes akció május 19-én reggel igen gyorsan legyőzte volna az ellenállás e legelső kísérleteit, de a Központi Bizottság — legalábbis ezekben a percekben — kímélni akarta a polgármestereket és szívesen átadta volna nekik a helyét.

Bár a felkelő csapatokkal elfoglaltatja a minisztériumokat, a postákat, a kaszárnyákat és a városházák közül azokat, ahol tudja, hogy semmi komoly ellenállásba nem ütköznek, elköveti azt a súlyos hibát, hogy a II. kerületi városházán — egész közel a Nemzeti Bankhoz — meghagyja az ellenállás egy tűzfészkrét, mely eleinte gyenge, de olyan gyorsan elharapózik, hogy rövidesen komoly veszélyt jelent.

(*Da Costa*: i. m. 1. köt. 143—146. l.)

3.

Nevers-i tábor, 1871. március 19.

Tábornok úrnak,
Hadügyminiszter,
Versailles

Tábornok Uram!

Van szerencsém értesíteni, hogy Párizsba megyek az ott megszervezendő kormányerő rendelkezésére bocsátani magam. Egy ma közzétett versailles-i átiratból értesültem, hogy az országban két harcoló párt van *s én habozás nélkül annak az oldalára állok, mely nem írta alá a békeszerződést és melynek soraiban nincsenek kapituláns tábornokok.*

Mivel ilyen súlyos és fájdalmas elhatározásra jutottam, sajnós, meg kell válnom a nevers-i tábor hadmérnökségi szolgálatától, mellyel a szeptember 4-i kormány megbízott. A szolgálatot — mely csupán anyagkiadásra vonatkozó rendeletekből és elszámolásokból áll, átadtam a becsületes és tapasztalt M. P.-nek, a hadmérnökség alhadnagyának, aki Vergne tábornoknak az Ön f. hó 5-i átirata alapján kiadott parancsa szerint beosztottam maradt.

A gazdasági hivatalhoz intézett levél útján röviden tájékoztatom Önt, hogy milyen állapotban adtam át a szolgálatot.

Maradok tisztelettel Tábornok Úr
engedelmes és odaadó híve

L. Rossel

hadmérnök-alezredes, a nevers-i tábor
hadmérnökségének parancsnoka

(*L. N. Rossel*: i. m. 186—187. l. l.)

4.

Jules Vallès cikke

Le Cri du Peuple, 1871. márc. 22.

Bordeaux azt mondta: Le Párizssal!

Mi, együttesen, azt fogjuk kiáltani: Éljen Franciaország, éljen Párizs! És megígérjük, hogy nem nyújtjuk többé a minket rágalmazó Franciaország felé, fenyegetőnek hitt karunkat.

Bármit is tegyenek, a régi haza szíve örökké Montrouge és Montmartre között fog dobogni, a régi hazáé, melyet örökké szeretni fogunk, s mely mindennek ellenére újra a mienk lesz.

Egyébként bizonyos városok — azok, melyektől éppen a mérsékeltek félnek — felléphetnének, hogy szabadon éljenek és megalkothatnák a köztársasági polgárközségek nagy föderációját.

Azoknak, akik attól félnek, hogy szenvedni fognak az elszigeteltségtől, azt felelhetjük, hogy nincs olyan magas korlát, amit a munka át ne tudna lépni, amit az ipar le ne tudna bontani, amit a kereskedelem át ne tudna törni.

A munka! A gyárak füstjét köpő magas kéményű, sok műhelyű, sok irodájú városok, a termékeny városok nem halnak meg. Aranytojáást tojó tyúkjaikat még a falusiak sem ölnék meg.

Párizsnak saját zászlója van; már nem lehet sem meggyalázni, sem fenyegetni, s továbbra is ő az ügyes kutató, a szerencsés feltaláló, ő az, aki a szép rajzokat és a nagy gépeket alkotja, ő az, akinek könyörögnék, hogy tegye rá bélyegét erre a fémre, vagy erre a szövetre, erre a játéokra vagy erre a fegyverre, erre a serlegre vagy erre a tálra, egy porcelánmasszára, vagy egy ruha selymére.

Továbbra is ő a mester és a király.

(*A. Adamov: i. m. 86—87. l.*)

III. A Kommün hétköznapijai*Nehézségek, névtelen harcosok, megmozdulások és segélykérések*

1.

... Mintha szörnyű orkán szakadt volna a város egy részére, olyan forgószerű, amilyen a szántóföldek felett szokott végigrohanni nagy nyári hőség után, pusztulást és kétségbeesést hagyva útja nyomában. Valóban orkán volt ez, vas- és petróleumorkán, gyilkos forgószerű, melyet a jövő iránt engesztelhetetlen múlt képviselői szabadítottak el.

Ezen az estén a felvillanó fények, a fegyverropogás közé egy nagy tűz komor fénye is elvegyült — a Honoré negyed felső végén egy gyújtólövedékektől átluggatott ház lobogott.

Lenéztem. Három felkelő-zászlóalj vonult el a ház előtt, az ő lépteik zaja riasztott fel féltálmomból. — Rajtuk kívül senki nem járt a kihalt utcán. — A Champs-Élysées felé mentek, bizonyára a Neuilly-i kapuhoz, s hirtelen elébük tornyosult egész rettenetes pompájában az olvasztókemence, mely majd elnyeli őket. Előre láthatták sorsukat, óriási lángbetűkkel a vérző égre írva. Senki nem volt, aki a tekintetével biztatta volna őket. Semmiféle tömeg nem haladt mellettük, nem ösztökélhette bátorságot keltő és bátorságot életető önérzetüket. Mentek a Kötelesség felé, egyedül; ez volt egyetlen társuk, egyetlen erősítőjük ezen a komor fenyegetéssel, átható rémülettel terhes éjszakán: — a Kötelesség.

Néztem őket. Borjúval a háton, derékszíjjal leszorított küpenyben, puskával a vállon, állhatatosan és elszántan mentek, ütemes léptekkel, s könnyű kis rendetlenséggel soraikban,

mint olyan csapat, aki tudja, hogy nem látják és még néhány percnyi jóleső lazaságot engedélyez magának az ütközet előtt, melyből sokan nem fognak visszatérni.

Menetelés közben rágyújtottak egy dalra, de csak halkán, dudolva, hogy fel ne ébresszék az alvó várost. Félig harcias, félig gúnyos dal volt ez, egyike azoknak a népszerű daloknak, melyek naponta születnek Párizsban, s melyekben a jókedv átüt a haragon, a gúny elvegyül a fenyegetéssel.

Látta-e, hallotta-e őket valaki? — egyszerűen csak tették, amit természetük és erős meggyőződésük kívánt; senkinek nem kellett tudnia, hogy ezen az éjszakán néhány száz párizsi fenségesen, mosollyal az ajkán a halálba indult.

Követtem őket a szememmel, amíg csak el nem tűntek a távolban, azután hallgattam az ágyúdörgést és számoltam a villanásokat.

Könyvet lehetne írni a Kommün Párizsáról, megrázó és vigasztaló könyvet, e nép erkölcsi nagyságának, forradalmi lelkesedésének, gyermeki nyíltságának, örömeinek, illúzióinak rajzát; e népet, mely csak akkor vált komorrá és rettenetessé, amikor a nyakán volt a kés, amikor hullasáncok mögött verekedett, már nem azért, hogy győzzön, már nem azért, hogy szabadságát vagy életét védje, hanem hogy megbosszulja saját halálát és az övéi halálát; akkor, amikor a forradalom — agóniája utolsó vonaglásában — szétszaporított maga körül súlyos kezével, melyet már nem irányított az értelem, hogy zuhantában magával ránts a szakadékba hóhérait, gyilkosait, akik megrészegültek a vértől.

Aki megírja ezt a könnyel és mosollyal, dühvel és lelki jószággal teli könyvet, az, ha tudott látni és érezni, ha szíve együtt vert Párizs szívével, ha szelleme felemelkedett a harc és a reménység, az önfeláldozás és az összeomlás napjainak hallatlan magaslatára, nemcsak maradandó, szép munkát fog végezni, hanem jó cselekedetet is.

Ami engem illet, én nem akarok többet mondani. Egy percre villanásnyi betekintést nyertem az eseményekbe; volt néhány impresszióm. Csak ezekből igyekeztem egyet-kettőt rögzíteni; más feladatokat várnak.

De nem hagyhatom abba ezt a Párizsról rajzolt képet úgy, hogy említést ne tegyek a *szabadkőművesek tüntetéséről*.

A Kommün kikiáltása mellett látványosság szempontjából ez volt az egész forradalom legszebb napja. Hogy úgy mondjam, ez volt a befejezés, míg a másik a nyitány. Olyannak tűnt, mint a felhők között kiszökött utolsó napsugár, amikor a látóhatáron tornyosuló, vadul gomolygó felhők már egymás felé rohannak, hogy áthatolhatatlan szemszöveget borítsanak a megrémült természetre.

Dél volt, ragyogó napsütés fényében úszott Párizs. A Városháza terén tízezer szabadkőműves, aranytól, ezüsttől, selyemtől csillogó, tündöklő színű jelvényeikkel, lobogóikkal. Ezek a jelvények, melyek rendes körülmények között gyermekesnek és elmúlt századok erkölceit, misztériumait idézve bántónak tűnhettek, e napon impozánssá váltak és lenyűgözték a képzeletet. A nagymesterek — majdnem valamennyi fehérhajú aggastyán — ott álltak az első sorokban.

Egy küldöttség behatolt a belső, XIV. Lajosról elnevezett udvarba. Az üveggel fedett, vörös porfir oszlopokon nyugvó karzattal körülvett udvart hátul aranykarfás, kettős fehérmárvány lépcső díszítette, mely fenn teraszt alkotott. Ezen a lépcsőn gyűlt össze az egész vörös válszalgas Kommün. Felettük hatalmas zászló terült szét izzó bíborszínben.

Egy bátor, kiváló ember, a megjelent szabadkőművesség egyik legrégibb, legtevékenyebb, legodaadóbb tagja, Tirifocq polgártárs vitte a szót, kijelentve, hogy a szabadkőművesség a Kommünhöz való csatlakozás végett jött, de mivel ez a feladata, még egy utolsó kísérletet tesz a versaillesi kormánynál a vérontás megszüntetésére.

„Ha ez a lépés nem sikerül — tette hozzá Tirifocq testvér —, ha egyetlen golyó, egyetlen gránátzilánk csak egyetlen, békét és testvériséget hirdető lobogónkat is megtépi, akkor esküszünk mindnyájan, itt megjelentek, hogy egy órára feladva küldetésünket a békéért és testvériségért, a jog harcosaivá válunk, vesszük puskáinkat és kőműves-jelvényeinkkel a mellünkön, a felkelő zászlóaljnak élén megyünk a tűzbe. Ami a mai napot illeti, letűzzük lobogóinkat a sán-

cokra, mindenüvé, ahol dühöng a bombázás és elindulunk Versailles felé, hogy eljuttassuk hozzájuk az emberiség és az értelem szavát.”

Beslay polgártárs, a Párizsi Kommün tagja és doyenje, de egyúttal a szabadkőművesek doyenje is, néhány meghatott szóval válaszolt Tirifocq testvérnek. Felix Pyat polgártárs is felszólalt, hogy elmagyarázza: az egész Kommün harcba akart volna menni a szabadkőművesekkel, de mivel más feladatok visszatartják őket, s e veszélyes megtiszteltetésről mégsem kívánt egyik sem lemondani, sorshúzáshoz folyamodtak.

Felix Pyat is a kiválasztottak között volt, s ez örömmel töltötte el.

Tirifocq testvér fehér lobogót tartott, melyen arany betűkkel e szavak állottak:

SZERESSÉTEK EGYMÁST !

Beslay polgártárs a Kommün nevében átvette ezt s Tirifocq testvér a szabadkőművesek nevében megkapta a nép vörös zászlaját.

Ezzel megkezdődött a felvonulás. Elöl a két aggastyán, testvériesen hordozva a béke fehér lobogóját és a forradalom vörös zászlóját, mögöttük tömörült a tízezer kőműves, mindegyik páholy élén annak saját lobogójával. A hatalmas menet, átvágva a megilletődött, a Kommünt ezerszeresen éltető tömegben, felment a rue Rivolin, tisztelgett a Bastille oszlopa előtt, majd a bulvárokon, a Honoré negyeden át a sáncokhoz vonult; itt a testvérek, ígéretükhöz híven, leszúrták békés lobogóikat az elképedt ellenséggel szemben.

Innen egy küldöttség ment Versaillesba. Tirifocq testvér találkozott Thiers-el, beszélt vele és Thiers, ez az aggastyán, egyik lábával már a sírban, könyörtelen maradt e másik aggastyán iránt, pedig úgy illett volna, hogy meghatódjék fehér hajától, s ráébredjen, hogy a halál, melyet kezében tart egy egész nép feje fölött, az ő megsárgult koponyáját is megjelölte már.

Érzéketlenül annyit válaszolt, hogy Párizsnak feltétel nélkül meg kell adnia magát, s meg kell büntetnie a bűnösöket.

Ez a nap volt Párizs reményeinek és illúzióinak utolsó napja.

(A. Arnould: i. m. II. köt. 82—87. l.)

2.

1871. április 24.

Kedves Uram !

Lehetetlen postán küldeni a levelet, az összeköttetések megszakadtak, minden a versaillesiak kezére kerül. Serraillier, aki a Kommün tagja lett és jól van, hét levelet juttatott el Saint Denisbe, de úgy látszik, nem jutottak el Londonig. Küldtem Önnek egy táviratot Calaisból és egy levelet Párizsból, azóta azonban minden keresésem és érdeklődésem ellenére sem találtam senkit, aki Londonba menne. Hogy lehet, hogy Önök tétlenül ülnek, mikor Párizs elpusztul emiatt? Minden áron meg kell mozgatni a vidéket, hogy jöjjön segítségünkre. A párizsi lakosság hősiessen harcol (részben), de sosem hittük, hogy ennyire el leszünk hagyatva. Eddig mégis minden pozíciónkat megőriztük. Dombrowsi jól harcol és Páris valóban forradalmi. Élelmiszerhiány nincs. Mint tudja, pesszimista vagyok és semmit sem látok rózsás színben, el vagyok hát készülve rá, hogy a napokban meghalok valamelyik barrikádon. Általános támadás várható (. . .)

Nagyon beteg vagyok, bronchitisem van és lázam. Sokat dolgozom, fellázítjuk Párizs minden asszonyát. Nyilvános gyűléseket tartok, minden kerületben védelmi bizottságokat létesítettünk a városházán és azonfelül egy központi bizottságot, mindezt abból a célból, hogy megszervezzük a „Nők Egyesülete Párizs védelmére és a sebesültek ápolására” elnevezésű szervezetet. Kapcsolatba léptünk a kormánnyal, azt hiszem, menni fog a dolog (. . .) Ha a Kommün győz, politikai szervezetünk társadalmi szervezetté válik, nemzetközi szekciókat fogunk alakítani (. . .) Nem készült el időben a parasztoknak szóló kiáltvány. Azt hiszem, hogy egyáltalán nem készült

el, annak ellenére sem, amit (olvashatatlan név) és én mondani tudtunk. A Központi Bizottság nem mondott le azonnal a hatalomról, sok minden baj volt, ami gyengítette a pártokat. De azóta minden jobban szerveződik. Azt hiszem, mindent megtettünk, amit lehetett. Nem nagyon írha tok róla, mert félek, hogy Thiers úr szép szemei belenéznek e sorokba; hiszen még kérdéses, hogy e sorok vivője — egy svájci szerkesztő Bázélból, aki hírt hozott nekem az Int(ernacionáléről) — épségben megérkezik Londonba.

Elisaveta Dmitrieva Tomanovszka levele Hermann Junghoz
(*A. Adamov*: i. m. 121—122. l.)

3.

... A városi bizottságon kívül minden városházán ott volt még a *légiótanács* és a *légió vezérkara* is.

Az elsőről nem mondok semmit. A Központi Bizottság kezében volt és sok hosszúságot szerzett, számos nehézséget okozott más kerületekben dolgozó kollégáim többségének. A konfliktusok egy része jogköri kérdésekből eredt, s nagyban hozzájárult a védelem megbénításához, egységének megbontásához, e nélkül pedig az ügy értelmét veszti és katasztrófához vezet. Az igazság kedvéért el kell azonban ismernem, hogy nekünk a negyedik kerületben alig voltak nehézségeink és harcaink a légiótanáccsal, s még ezek a nehézségek és harcok is sokkal inkább az intézményen magán, mint tagjainak szándékán múltak.

Sokkal szorosabb, sokkal személyesebb kapcsolatom volt a légió vezérkarával, ahol a légió parancsnokhelyetteseként, azaz alezredeként Guilletet polgártárs működött. Nála meg kell álljak néhány percre.

Munkás volt, de a munka művésze, egyike azoknak a kiemelkedő, rendkívüli munkásoknak — sőt inkább művészeknek, mint munkásoknak —, akik a párizsi ipar hírnevét és szerencsáját megalapították. Bútortervezéssel foglalkozott. Ha valami külföldi herceg, vagy francia milliomos megrendeléséről volt szó, ő komponálta meg a szalont, a hálósobát, a dolgozó- vagy öltözőszobát stb.; én magam is láttam tőle sajátkezű színes rajzokat, az ízlés és a pompa valóságos kis remekműveit. Körülbelül huszonnyolc éves lehetett. Korán nősült, két gyermeke volt, egy öt éves fiú és egy éppen járni kezdő kislány. A nemzedékek óta ízig-vérig párizsi, már korán saját erejére utalt férfi sápadt volt és törekeny, mint minden jó párizsi; azt hiszem, tüdőbajban szenvedett, ami aláásta erejét. Sosem láttam még jobb férjet, rendezettebb életű, józanabb embert. Minden keresetét hazaadta kis családjának, pedig kora, vérmérséklete, jelleme alapján szerette a szórakozást. Abban a házban lakott, ahol én, egy emelettel feljebb, két levegőtlen, szűk kis manzárd-szobában, ahol a párizsi művész és párizsi munkás teljes rendetlensége uralkodott. Barátságot kötöttem vele.

Abban az időben, mikor a *Marseillaise* harcolt a hatalom ellen, már észrevettem buzgóságot és forradalmi nézeteinek hevét. Március 18-án ott volt a városházán és tevékenyen részt vett a választások előkészítő munkájában. A Kommün alatt a légió parancsnokhelyettese lett. E két hónap folyamán, bármilyen beteg és gyenge volt is — noha nagyon arányos, szép termetű — napi huszonnégy órát töltött szolgálatban; feleségét csak időközönként látta, amikor az néhány percre felkereste őt a városházán; éjszakáit ruhástól egy rossz szalmazsákon töltötte irodája egyik sarkában. Mindég az első jelle, elsőnek kelt fel, mindég mozgásban volt, kegyetlenül agyonhajszolva szervezetét, lóra szállt, hogy a kerület zászlóaljait a harc színhelyére vezesse; hallatlan pazarlással szórta szét erejét, sőt életét is, hiszen nap mint nap láttam sápadt arcán a fáradtság, a betegség pusztításait.

Elmondták nekem, hogy az utolsó héten egy barrikád mögött látták szuronydöfésektől átjárt holttestét.

Részesüljön hát itt az igazságosság és a rokonszenv e végső tanújelében.

Hadd jusson eszébe a fiának, ha életben marad, hogy mivel tartozik e derék honpolgár emlékezetének, aki meghalt, hogy neki jobb jövőt biztosítson.

(A. Arnould: i. m. II. köt. 56—58. l.)

IV. A Kommün fegyveres védelme és a hadvezetés hibái

1.

*Edouard Vaillant levele a Wróblewski disztemetésével
megbizott lengyel bizottsághoz*

L'Humanité, 5. évf. 1908. aug. 12.

... Mindazon honfitársai közül, akik részt vettek a Kommün harcaiban, Wróblewskit becsültem és szerettem legjobban. A londoni emigráció alatt találkoztam vele, ott ismertem meg és ott tanultam meg értékelni kiválóságát. S mennyire sajnáltam azután barátaimmal együtt, hogy — mivel szerénysége mindég távoltartotta a Városházától — nem vehettük észre időben, hogy őt kellett volna megbízni a védelem legfőbb katonai irányításával. Mindazok véleménye szerint, akik már előttem megállapították, milyen jól tudta használni a rendelkezésére bocsátott erőket, kikerülhetők lettek volna az elkövetett katonai hibák és a kormánypártiak nem rajtaütéssel hatoltak volna be Párizsba. És mennyire emelte volna a kommunális forradalom nagyságát és későbbi hatását a végsőkig tartó védelem, mely minden rendelkezésre álló erőt mozgósít és felhasznál harcában. Akkor ezeket az erőket nem tiporják szét a végső utcai harcok fejtelenségében, hanem jól megszervezve elősegítik, hogy a küzdelem a lehető leghosszabb ideig, a lehető legnagyobb intenzitású legyen.

Wróblewski minden szakmai rutintól mentes intelligenciájával annál is inkább méltó és alkalmas lett volna erre az eredményes vezetésre — ahogy azt már a lengyel forradalomban bizonyította —, mert mint szocialista és forradalmár, teljesen tudatában volt annak, hogy az ügy, amelyért harcolt, a proletariátus nemzetközi forradalmának ügye.

(M. Dommanget: Édouard Vaillant, un grand socialiste, 1840—1915. Paris. 1956. 400—401. l.)

2.

Edouard Vaillant cikkéből

L'Humanité, 5. évf. 1908. márc. 18.

Parenttel, akit Varlin után a katonai vezetéssel megbíztak, le kellett volna mondani a védelem megszervezésének minden reményéről.

A Ilaxo utca felső végén, az erődítmények mellett álló kis házat és kertet feladták; az ellenállás központja és vezetői szombaton a Belleville utcában, a templommal szemben levő XX. kerületi városházán voltak lokalizálva. Ranvier és Trinquet, a XX. kerület képviselője néhány kollegája támogatásával minden lehetőt elkövetett.

A városházát elárasztotta a hírekre éhes tömeg. De ezeket a vereség miatt ideszorult harcosokat most is ugyanaz a kommunár-szellem éltette és egyetlen gyöngeségre vagy egyenlenségre utaló szó nem hangzott el. Az optimista álhírek időnként még visszaadták a reményt, de a végső vereség előjelei egyre szaporodtak. A kormánypárti ügynökök kevésbé álcázták magukat.

Ezeket a városházára hozták, önként vallottak, majd az udvaron agyonlőtték őket.

A délután vége felé Ranvier és Trinquet a városházán maradt, a Kommün többi tagja pedig, akit értesíteni lehetett, még utoljára összegyűlt a Ilaxo utca jobb oldalán levő ház első emeletén, ahová éppen akkor a XIX. kerület védelménél megsebesült Oudet-t is vitték.

Mintegy tizenöten lehettünk, ebből kettő vagy három aktív forradalmár, a Kommün titkára. Már nem titkolhattuk egymás elől, hogy elérkezett a végső perc, és azt vizsgáltuk, mit lehetne még tenni. Minden jelentés egybehangzóan a kormánypártiak egész Párizsban általánossá váló vérengzéséről adott hírt.

Azt ajánlottam, hogy küldjünk parlamentert a legközelebbi porosz parancsnokhoz, azzal a kéréssel, hogy közvetítse javaslatunkat: a Kommün megmaradt tagjai feltétel nélkül megadják magukat, ha a vérengzések megszűnnek és ha biztosítják a Kommün védőinek szabadságát. A javaslatot, melyet Vallès nagyon támogatott, s mellyel látszólag mindenki egyetértett, elkészítettem.

Befejezve a fogalmazást, alá akartam íratni, mikor Constant Martin kijelentette, hogy ez hiba volna; az utókor számára éppen a kormánnyal való tárgyalás és a kapituláció nélküli, harcok vég fogja megmutatni a Kommün nagyságát. Mások megjegyezték, hogy a javaslat elfogadásának nem sok az esélye, így az, rövid gondolkodási idő után, visszavonásra került.

Ekkor úgy döntöttünk, hogy az ellenállás végének emlékeztetésképpen igyekezzünk elérhető harcost egy végső rohamra összefogni. A place des Fêtes-en volt a találkozó. De már alkonyodott, váratlanul esni kezdett az eső és a kísérlet meghiúsult.

Másnap reggelre egész Párizs a kormánypártiak kezében volt.

(*M. Dommanget*: i. m. 401—402. l.)

3.

...De ez a politikai és társadalmi forradalom megvalósításra várt. Hogy megvalósulhasson, ki kellett volna erőszakolni a fegyverszüneti békét aláíró nemzetgyűlés feloszlását: *harcolni kellett volna és másra se gondolni, csak a harcra.*

A Kommün legnagyobb tévedése, hogy ezt nem értette meg. Nem rendeletekkel és kiáltványokkal kellett volna bombázni a versaillesi gyűlést, hanem ágyúval.

A Kommün gondolt erre, de mindig csak megszakításokkal és erőltetlően gondolt rá. A Párizsi gyűlésnek a Charles Longuet és barátai által megálmodott eszményi kommün előtt előbb forradalmi és katonai diktatúrának kellett volna lennie, egyedüli feladatának tekintve Versailles megtámadását és a győzelem megszervezését.

Danton 1792. augusztus 10-ének előestéjén olyan hadvezért keresett — és talált Westermannban —, aki képes a szekciók szintén tapasztalatlan csapatait a Tuileriák ellen vezetni. A Kommünt, sajnos, azonnal más dolgok foglalkoztatták; igaz, hogy nem volt Dantonja és Rosselből sem tudott Westermannat csinálni.

(*Da Costa*: i. m. I. köt. 311—312. l.)

V. Szemben az ellenforradalmi bírósággal

1.

...Párizs szégyenletes kapitulációjának következménye, a békeszerződés megkötése után a Köztársaság veszélyben volt, a sárba és vérbe dőlt császárságot felváltó emberek... (*Merlin tábornok, a 3. hadütrővényszék elnöke félbeszakítja, felkiáltva: „Sárba és vérbe dőlt! ... itt álljon meg. Nem volt-e az Ön kormánya is ugyanebben a helyzetben?”*)... belekapaszkodtak a hatalomba, s közmegevetéstől sújtva, de titokban államcsínyet készítettek elő; állhatatosan megtagadták Párizstól városi tanácsának megválasztását... (*Gaveau őrnagy közbeszólása: „Ez nem igaz!” és Merlin tábornoké: „Ami Ön itt mond, Ferré, az valótlan. Folytassa, de harmadszorra megeonom Öntől a szót.”*)... A becsületes és őszinte lapokat betöltötték, a legjobb hazafiakat halálra ítélték... (*Gaveau őrnagy közbeszólása: „A vádlott nem folytathatja felolvasását. Kérni fogom a törvény alkalmazását.”*)... A royalisták osztozni akartak Franciaország maradványain; március 18-án végre úgy érezték, hogy fel vannak készülve és megkísérelték a nemzeti gárda

lefegyverzését, a köztársaságpártiak tömeges letartóztatását . . . (*Merlin tábornok közbeszólása: „Nos, üljön le, védőjének adom a szót.” De a hivatalból kirendelt ügyvéd kéri, hogy Ferré felolvashassa vallomása utolsó mondatait. Merlin tábornok enged.*) . . . A Kommün tagja lévén, legyőzőinek kezében vagyok. A fejemet akarják, vegyék hát! Soha nem fogom életemet gyávasággal megmenteni. Szabadon éltem, úgy is akarok meghalni. Csak egy szót még; a sors szeszélyes; a jövő majd megőrzi emlékezetemet és megbosszul. (*Merlin elnök újabb közbeszólása: „Egy orgyilkos emlékezetét!”*)

Théophile Ferré vallomása a versaillesi 3. haditörvényszék előtt. Idézi Lissagaray „Histoire de la Commune de 1871” (Az 1871-i Kommün története) c. művében.
(A. Adamov: i. m. 181—182. l.)

2.

L. M. Rossel börtönaplójából

Versaillesi börtön, 1871. június 20—24.

Március 18. előtt leginkább az foglalkoztatott, hogy mire határozzam magamat egy párizsi felkelés esetén. A demokrata párt több tagjának egy ostrom alatti mozgalom miatt történt halálra ítéltése és számos újság betiltása fokozta ellenséges érzelmeimet e legyőzöttek iránt, akik tehetetlenek és alázatosak a nemzeti ellenséggel, merészek és arcátlanok a pártokkal szemben.

Az újságokban megjelent a Párizsban levő tűzérési anyag felsorolása; különösen a hatszáznál több tábori ágyú tűnt fel nekem. Bőségesen volt ott hordozható fegyver és muníció is. E hatalmas anyag bevetése talán lehetővé tenné a győzelem visszaszerzését. Ilyen értelemben írtam egy okos embernek, aki a háború kezdete óta tevékenyen részt vett a párizsi forrongásokban. Pontos felvilágosításokkal szolgált, de válaszából érződött, hogy tehetetlenek, az akciópárt szervezetlen és a mozgalomnak nincs lehetősége. Véleménye ebben a kérdésben határozott és indokolt volt. Az a tény azonban, hogy van annyi hadianyag, ami elég a harchoz, és van egy párt, amely hajlandó harcolni, mindezek ellenére megszáditott. Nem számítottam egy utcai harcokon túlmenő polgárháború eshetőségére.

Március 19-én Thiersnek egy hivatalosan közzétett átirata bejelentette, hogy a kormány és 40 000 főnyi legénység rendezetten elhagyta Párizst. Ez az eset akkor is a felkelés felé sodort volna, ha semmi forradalmi hajlamom nincs. Nem volt elég a gyalázat, ami a háború alatt a hadseregre zúdult, az kellett még, hogy 40 000 ember harc nélkül, egyetlen nap küzdelem nélkül hagyja el Párizst, olyan megvetendő ellenség elől, mint amilyen végeredményben egy felkelés, és azok után, hogy övék volt a támadás előnye — egy forradalmi mozgalom egyedüli, valóban kedvező lehetősége — is.

Este házigazdám, de Lacour úr — kitalálva, hogy már döntöttem — a vacsora alatti beszélgetés során diszkrétan és nagy baráti jóindulattal igyekezett ilyen szélsőséges elhatározástól visszatartani. Ha még visszaemlékszik erre a beszélgetésre, tanúskodása hasznomra lehet. Szavai megindítottak és elszomorítottak anélkül, hogy meggyőztek volna. Előadtam neki, hogy ezt a forradalmat végeredményben a nép csinálta, azok, akik szenvednek a jelenlegi társadalmi rendtől; hogy azok a tévedések vagy bűnök, melyekkel a forradalom beszennyezheti magát, nem tarthatják vissza a becsületes és tanult embereket, hogy e válságos helyzetben az ő pártjukhoz csatlakozzanak; szóval távozásom tulajdonképpen áldozat s a párizsi forradalmi párt csak kényszermegoldás volt az egész ország szerencsétlensége és összeomlása közepette.

Még az este értesültem Thomas és Lecomte tábornok meggyilkolásáról; az ilyen dolgok csak nem elválaszthatatlanok a forradalmaktól.

Éjjel elindultam Neversből és március 20-án reggel értem Párizsba.

Az első elolvasott plakáton Lullier és Assy nevét láttam; ez volt az első, amitől megundorodtam és ami bántott. Tudakozódtam, hogy hol székel a kormány és elmentem a városházára feliratkozni és beosztást kérni.

Március 22-én barátaim bemutattak a 17. kerületi bizottságnál és a városháza központi bizottsága még aznap kinevezett, a 17. kerületi bizottság pedig megválasztott a 17. légio parancsnokának.

Parancsnokságom első napjai a reakciós mozgalom elleni intézkedésekkel teltek. Ez a mozgalom Saisset tengernagy parancsnokságával szerveződött és főerődítménye a Saint Lazare-i pályaudvaron volt, egész közel az én kerületemhez. A városházára foglyokat hoztak, kiket általában a Versailles felé induló vonatokon tartóztattak le: ellenséges indulatok nyilvánultak meg ellenük. Én mindent megtettem védelmükre, mivel természetesen elleneztem a forradalom ürügyén jelentkező minden erőszakot és eltökéltem, hogy semmi áron nem engedek meg ilyesmit. A fogvatartottaknak emberséges bánásmódot biztosítottam, és akit lehetett, kiszabadítottam, magam kísérve át őket a zúgóldó tömegen. Ezek az emberek nyilván némi hálával gondolnak rám, hiszen nagyon közel érezhették magukat az agyonlövéshez.

Saisset tengernagy távozása letörte a reakció reményeit; csaknem azonnal megtörténtek a kommün választásai, lebonyolításuk a nemzetőrség föderációjának segítségével és hatalmával ment végbe (március 26.).

Nem tudom, hogy a föderáció csinálta-e a március 18-i forradalmat, az azonban biztos, hogy teljesen kisajátította magának és kizárta az ügyekből a legmegbízhatóbb republikánusokat, az Internacionálé legtevékenyebb tagjait, ha azok nem tartoztak a föderáció hierarchiájához. Így aztán mindjárt az elején konfliktusok támadtak a polgármesterek és helyetteseik, bizonyos kerületek republikánusai és forradalmárai, valamint a zászlóalj-kiküldöttekből alakult légiótanács vagy kerületi bizottság között. Ezek a föderáció nevében kisajátították a városi hatalmat, mellyel aztán értelem és néha becsületesség nélkül éltek. Így volt ez a 18. kerületben és a 17-ben, ahol én tartózkodtam.

Amint ez az összeütközés lezajlott, újabbak támadtak a föderáció központi bizottsága és a kerületi bizottság között a választások kérdésében.

A választások befejezése után minden hatalomnak a kommün kezébe kellett volna szállnia. Ebből nem lett semmi, a harc folytatódott a kommün kiküldöttei és a kerületi bizottságok (vagy légiótanácsok) között.

Ezeknél a viszálykodásoknál folytonosan engem idéztek be, hogy mint a fegyveres erők parancsnoka, állást foglaljak, és én nem kíméltem a kerületi bizottságot — a legostobább kis önkényuralom volt, amit csak el lehet képzelni. Mikor végül a kommün által delegált előjáróság be akart rendezkedni, a demagógok közt le kellett tartóztatnom a leghatalomravágyóbbat.

E pörpatvarokkal egyidőben azzal foglalkoztam, hogy a 33. és 90. zászlóaljat a forradalom mellé állítsam; ez erőszak és baj nélkül sikerült. Foglalkoztam még a kerületemmel szomszédos környék zászlóaljaival is Saint Ouentől Suresnesig.

Saisset tengernagy távozása után a forradalom néhány napig igazi haladást mutatott; a kerületben tizenhét föderalista zászlóaljat számoltam az érkezésem előtti hét helyett. A hadsereg néhány parancsnok nélkül maradt különítménye a föderációhoz csatlakozott; választásokat végeztettem közöttük, melyek jó eredménnyel jártak.

A központi bizottság rövid uralma alatt elrendelte a föderációs zászlóaljak minden káderének újraválasztását; ez volt a parancsnokság igazi buktatója. A választások elég szervezetlenül zajlottak le. A katonai szolgálat, mellyel a zászlóaljak főlegesen túlterhelték magukat, megakadályozta az összehívásokat; állandóan újra kellett kezdeni a választásokat, mert hiányosak, szabálytalanok vagy eredménytelenek voltak. Végül is nagy nehezen, számtalan variáció után sikerült tekintély, képzettség és méltóság nélküli parancsnokokat megválasztani.

A káderek cserélődése és a választások megújítása folytatódott a kormány bukásáig vagy majdnem egészen addig.

Így végződött március. Kerületemben a kommün városházi kiküldötte Malon, Gérardin és Varlin volt. Úgy vélték, hogy komoly katonai segítséget nyújthatok a kommün ügyének és igyekeztek beléptetni a tanácsokba, ahol a katonai kérdések eldőlték.

Ezalatt zajlott le a polgárháború első ütközete parancsnokságom idején. Két felderítő lovasszázad előzőtt Courbevoie körteréről egy környékbeli zászlóaljkülönítményt, s egy tiszti lekasabolt egy nemzetőrt. A felderítők ezután a neuillyi hídig nyomultak előre, majd visszavonultak a hídfőállást tartó másik különítmény elszánt magatartása láttán.

Másnap kiküldött erős különítményem ellenállás nélkül visszafoglalta az előző nap kiürített körteret, de néhány óra múlva visszatért, mert parancsnokai elhagyták.

A következő nap az ellenség ágyúval tért vissza, elhelyezett egy üteget a körteren és a neuillyi hidat lőtte; a hidat feladták, mert a lövedékek egész a sáncig hullottak. Ez valószínűleg április 1-én történt. Ekkor azt terveztem, hogy a következő éjjel az asniéresi hídon átlépjük a Szajnát és a vasútvonal mentén megyünk Courbevoie és a neuillyi híd visszavételére. Ez a hadmozdulat nagyon eredményes és április 15-ig nagyon célszerű lett volna, de a csapatok gyenge minősége állandóan megakadályozta sikerét.

Április 1-én — ha jól emlékszem — a légio más parancsnokaival együtt a Vendôme téri vezérkar haditanácsára rendelték. Valószínűleg itt dolgozták ki és itt határozták el a Versailles elleni menetelést, mely Flourens életébe került. Körülbelül két órát töltöttem itt, s látva, hogy semmi komoly dologról nem esik szó, elmentem, miután engedélyt kaptam a Courbevoie ellen tervezett kísérlet végrehajtására.

A kísérlet részben magának a tervnek a hibái, részben a csapatok és a tisztek rossz minősége miatt teljes vereséggel végződött.

Hét zászlóaljjal indultam; együttesen körülbelül 2000 főnyi volt a létszám és három csoportra oszlott, Malon, a saját légioparancsnok-helyettesem és Gérardin vezetésével. Legalább két zászlóalj tökéletesen részeg volt, mások arról panaszkodtak, hogy nem kaptak enni. A menetoszlop eleje, melyet én vezettem, teljes rendben követett, de a többi zászlóalj tisztjeinek nem volt tekintélye; a legénység csakhamar leült az út szélére, veszekedett, panaszkodott, két vagy három ízben pánik is kitört, szóval a legtökéletesebb felfordulás uralkodott. A tisztek egyáltalán nem tettek elegendő kötelességüknek. Malon és Gérardin nem kímélte a fáradságot és én is minden lehetőt megpróbáltam, hogy eredményt érjek el, de végül is — belátva, hogy ezekkel az emberekkel lehetetlen az ellenségig eljutni — elhatároztuk, hogy visszavisszük őket a városba. Ám ha lehetetlen volt előrenyomulásra bírni, még sokkal nehezebb volt visszafordítani őket. Kegyetlen éjszakám volt, s úgy éreztem, egy életre megutáltatta velem az ilyen csatározásokat és az ilyen katonákat.

Tudtomon kívül egész éjjel követett néhány republikánus azok közül, akik elsőrendű feladatuknak tekintik a hivatalviselő emberek minden tetteinek és minden mozdulatának szigorú ellenőrzését. Ez az ellenőrzés rám nézve nagyon kedvező eredményt hozott, s a jellememről adott véleményük, valamint Malon és Gérardin véleménye alapján rövidesen behívtak a hadügyminisztériumba.

Az asniéresi hídnál majdnem lelőttek a nemzetőreim. A városházára visszatérve első reakcióm az volt, hogy a légio fegyelmét erősen meg kell szigorítani és szelektálni kell a tiszteket az alkalmatlanoknak a vezetésből való kizárására, de már az első ilyen irányú intézkedésem megsértette a kerületi bizottság érzékenységet és letartóztattak. Három megbízott igen szabályosan, bekísért a rendőrprefektúrára, ahol rögtön bezártak. Ez április 2-án, reggel 7 óra felé történt. Halálosan fáradt voltam és mélységesen utáltam a forradalmat, a forradalmárokat, a nemzetőrséget és a nemzetőröket. Azonnal elaludtam és 11 óra felé az őr ébresztett fel, aki ugyanolyan hanyatt-homlok eltávolított, mint ahogy ide behoztak. Egy előttem teljesen ismeretlen tiszti elintézte szabadlábra helyezésemet.

Hazatérve egyetlen gondolatom a Párizsból való távozás volt, s végigaludtam a napot, hogy a tíz nap sorozatos fáradalmait kipihenjem. De másnap, április 3-án ugyanaz a tiszti, ak

előző nap kiszabadított, — megtudván címemet a 17. kerületben — levelet hozott Cluserettől, melyben felkér, hogy legyek vezérkari főnöke a hadügyminisztériumban.

Az történt, hogy a katonai hatalmat, melyet a Központi Bizottság uralmának végén Eudes kapott meg, később megosztották Eudes, Bergeret és Duval között. A három tábornok április 1-én, a már említett haditanács alkalmával, kitervezett egy támadást Versailles ellen; ez a szerencsétlen kimenetelű asnièresi hadművelettel egy időben zajlott le. Az eredmény ismeretes: a szerencsétlen Flourens és Duval halála, és főleg igen sok fogoly. Az Eudes—Bergeret—Duval triót még a vereség napján leváltották és a főparancsnoksággal Cluseret-t bízták meg.

Azt mondták, hogy kinevezésemet a 17. kerületiek befolyására a hadügyi bizottság erőszakolta rá. Ez elképzelhető, mert úgy láttam, velem szemben tanúsított magatartása mélyén volt bizonyos irigység, enyhítve azzal az érzéssel, hogy szüksége van rám. Bárhogy is történt, felkérő levele rendkívül udvarias volt. Már huszonnégy órája kerestek és Párizs összes höltönét átkutatták, hogy megtaláljanak.

A vezérkari funkciók iránti ellenszenvem és előbbi bosszúságaim ellenére azonnal eleget tettem a felkérésnek. Reménykedtem a forradalomban; úgy éreztem, nem szabad visszautasítanom.

E perctől kezdve állandóan olyan sokoldalú, olyan összefüggéstelen ügyekkel voltam elhalmozva, hogy szinte képtelen vagyok a legfontosabbakra visszaemlékezni, s főleg időpontokat megadni.

(*L. N. Rossel*: i. m. 218—225. l.)

3.

Vádirat

Rossel hadmérnök-százados úr a Poroszország elleni háború alatt Metz várában szolgált. A poroszok bejövetele napján áruhában megszökött és Belgiumon, Anglián keresztül Toursba ment Gambetta úrhoz.

Ez utóbbtól azt a megbízást kapta, hogy utazzék Észak-Franciaországba és vizsgálja meg, milyen katonai erők és milyen védőeszközök állnának ott rendelkezésre. Visszatérésekor, december első napjaiban alezredessé és a neversi tábor parancsnokává nevezték ki. Ebben a tisztségben találja a párizsi felkelés kitörése.

Egy — a lapokban közzétett — átiratból megtudja, hogy a kormány elhagyta Párizst, s a város a forradalmi mozgalom kezén van. Rossel úr nem habozik; azonnal ír a hadügyminiszternek Versaillesba és értesíti, hogy úgy döntött: elhagyja szolgálati helyét és Párizsba megy, felajánlja szolgálatait a felkelőknek.

Rossel úr felismeri a levelet, bevallja, hogy megírásakor tökéletesen tisztában volt a tett súlyosságával, melyet mint tiszt elkövetett, sőt, hogy nem idegen befolyás bírta rá erre. Elismétli a vizsgálóbírónak, hogy egyrészt tudta: a kormány védekezni fog, másrészt figyelembe vette a forradalmi mozgalom jelentőségét, mely valójában egy polgárháború kezdetét jelentette, s azonnal a lázadók oldalára állt.

Párizsba érkezve rögtön kapcsolatba lép a 17. kerületi bizottság tagjaival; bemutatják őt a városháza központi bizottságának, s megkapja a 17. kerület légiójának parancsnokságát. A légió fegyelmének megszilárdítása érdekében kifejtett buzgalma nem tetszik a kerületi bizottságnak, és április 2-án letartóztatják.

Egyik tisztjének jóvoltából kiengedik és Cluseret úr, megbízott hadügyminiszter őt választja a vezérkari főnök állásának betöltésére. Április 20-ig marad ezen a poszton. Ekkor headja — és elfogadják — lemondását, de a szolgálatot félhivatalosan a hónap végéig ellátja. Április 30-án ideiglenesen megbízott hadügyminiszterré nevezik ki.

A megbízott hadügyminiszterre való kinevezés előtti időszakban Rossel urat a Kommün a haditörvényszék elnöki tisztjébe helyezte. A Kommün által felállított haditörvényszék fő feladata olyan polgártársak elítélése volt, akik megtagadták, hogy a francia hadsereg ellen harcoljanak.

Főbb büntetésként a halált, a kényszermunkát, a fogházat stb. alkalmazták. Leggyakrabban a halálbüntetés szerepelt.

Az elnök kitünt hajlíthatatlan szigorával és azzal a heves buzgalommal, melyet a Kommün szolgálatában egész május 10-ig lankadatlanul kifejtett.

Kétségtől buzgalma miatt választották a tisztség betöltésére, melybe április 30-án beiktatják.

A parancsnokságától származó és általa aláírt első rendeletek megjelentek a Kommün hivatalos lapjának május 2-i számában; a vezérkar tisztjeire és a forradalmi tűzértség összpontosítására vonatkoznak. Május 9-ig minden nap új rendeletek és határozatok jelennek meg a hadügyminiszter aláírásával. Munkájában Rossel urat egy Arnold, Avrial, Delescluze, Tridon és Varlin nevezetű egyénekből összeállított bizottság segítette; ezek bizonyos részfeladatokat láttak el, de minden kezdeményezés Rossel urat illette.

Május 10-én a Kommün elrendeli Rossel úr letartóztatását. Még van ideje megszökni egy bizonyos Gérardinnal együtt és Párizsban rejtőzködik június 7-ig, amikor is a törvényes hatalom hivatalnokai véglegesen letartóztatják, a keleti vasúttársaság felügyelői egyenruhájában; még — egy bizonyos Tirolayhoz, egy vasúti felügyelőhöz címzett — levelet is kapott a la Villette-i gazdasági hivatal vezetőjétől, abból a célból, hogy személyazonosságát meghamisíthassa. Miután több tanú felismeri, hajlandó bevallani nevét és rangjait.

Rossel százados azzal, hogy egymás után elfogadta a légióparancsnoki szolgálatot, a haditörvényszék elnöki tisztét és a hadügyminiszterséget, önként vállalt katonai funkciókat a felkelés szolgálatában. Mint miniszter részt vett a kormányzatban; a Kommünnel tökéletes egyetértésben hozott rendeleteit és határozatait mind végrehajtották.

A miniszterként töltött idő alatt szakszerűen irányította a legitim kormány hadserege elleni hadműveleteket. Bár nem volt a Kommün tagja, május 10-ig mindent megtett annak győzelméért, s elfogadván a ráruházott katonai hatalmat, felelőssé vált a fegyveres felkelő csapatok vezetői által elkövetett tettekért.

A május 10-én történt letartóztatás semmit nem von le bűnösségéből. A letartóztatás egyedüli oka túlbuzgalmában, túlzott aktivitásában és a Kommün tagjainak gyanakvásában keresendő.

Végül — ahogy ő maga bevallja — semmiféle idegen befolyás nem diktálta magatartását, melynek minden felelősségét vállalja, s katonai hivatása, valamint a hadseregben betöltött rangja ellenére sem habozott, hogy Franciaország ellen harcoljon.

E tények ismeretében úgy véljük, hogy Rossel (Louis-Nathaniel) hadmérnök-századost haditörvényszék elé kell állítani az alábbiakért:

1° Elkövette a belső dezertálás bűnét;

2° részt vett egy merényletben, melynek célja a kormányforma megváltoztatása és — a polgárok egymás elleni felfegyverzésével — a polgárháború kirobbantása volt;

3° fegyveres csapatokat állított és állíttatott; katonákat toboroztatott és soroztatott, a törvényes hatalom rendelete és engedélye nélkül fegyvert és muníciót szállított és vásárolt;

4° mint parancsnok támadásra és védelemre vezetett fegyveres csapatokat a birtokokat, erődöket, raktárakat, arzenálokat és állami épületeket rablás és pusztítás céljából elárasztó fegyveres bandákkal harcoló állami hatalom ellen;

5° ezzel, mint katona, megtámadta Franciaországot.

E bűnök és büntetések a katonai törvénykönyv 231, 293, 204 és 238. paragrafusa, valamint a büntetőtörvénykönyv 91, 92, 96, 97. paragrafusa alatt találhatók.

(L. N. Rossel: i. m. 328—330. l.)

4.

Rossel peréből

Elnök: Nincs más mondanivalója azzal kapcsolatban, hogy Párizsba érkezése után miért állt azonnal nyíltan a felkelők oldalára? Hiszen nem egy Poroszország elleni mozgalomról, hanem egy Franciaország elleni, a hadsereg és a francia kormány elleni felkelésről volt szó.

R.: Az ellenzék egyes tettei előzőleg igen erős poroszellenességről tanúskodtak. A párizsi nép első szabályellenes cselekedete az ágyúk megszerzése volt, megakadályozandó, hogy azok a poroszok kezére kerüljenek. Nagyon poroszellenes közhangulat uralkodott.

Elnök: Ez az érzés a franciák részéről egész természetes, de Ön a metzi és párizsi események óta nagyon jól ismerte a lehetőségeket. Az utolsó pillanatban és egy meggondolatlan lépéssel már hiába próbáltak volna a szomorú helyzetet változtatni.

R.: Akkor még nem tartottunk az utolsó pillanatnál, s még ma is meg vagyok győződve róla, hogy ha folytatjuk, a harc a mi javunkra dőlhetett volna el.

Elnök: Mindenkinek jogában áll szabadon véleményt alkotni.

R.: A terület teljes felszabadítását és a francia hadsereg bosszúját akartam.

Elnök: Gondolhatta volna, hogy a kommun nem fogja kiüzni az ellenséget a francia földről, miután első dolga volt tudatni a poroszokkal a reguláris kormány által aláírt béke elismerését. Bizonyára tudott erről.

R.: Csak a kommun vége felé szereztem erről tudomást, amikor már késő volt. De — főleg kezdetben — meg voltam győződve róla, hogy végül is ki fogjuk űzni a poroszokat.

Elnök: S e cél érdekében azon kezdte, hogy harcol tegnapai bajtársai ellen?

R.: Ó igen, tábornok úr, ez kegyetlenül érintett, de amikor elhatározásom megszületett, még nem tudtam, hogy a hadsereg melyik oldalra áll.

Elnök: A kommun tárt karokkal fogadta, mert tiszt volt.

R.: Kezdetben nem álltam kapcsolatban a kommunnel. Néhány fiatalember bemutatott egy kerületi bizottságnak, s az egy légió parancsnokságával bízott meg.

Elnök: Ön szerint tehát nem a becsvágy volt az indítóoka?

R.: Egyetlen célom az volt, hogy sikerüljön kiüzni az idegeneket Franciaországból.

Elnök: A polgárháború kiobbantása nem valami értelmes eszköz volt e cél eléréséhez.

R.: Mindenképpen új hadsereget kellett szerveznünk, mivel a kormány elbocsátotta a hadsereget, s ugyanakkor pénzt adott a poroszoknak, hogy azok rendbehozzák a sajátjukat.

Elnök: Ha Franciaországban valaki elárulja zászlaját, még ha sikerül is, homlokán marad az áruló bélyege és ez a bélyeg letörölhetetlen.

R.: Nem akartam áruló lenni, hazám iránti odaadásból cselekedtem. A történelem sok ilyen tettet jegyzett fel, s ezek soha nem hagytak foltot azokon, akik véghezvitték őket. 1814-ben, mikor Ney és Labédoyère fellázította a hadsereget a képviselőház és a kormány — az általam megtámadottnál sokkal szilárdabb kormány — ellen, az egész hadsereg követte őket, eltépték a fehér lobogót, mely akkor Franciaország lobogója volt és a trikolort tették helyébe. Nos, ez semmi foltot nem hagyott Waterloo hőseinek homlokán.

(*L. N. Rossel: i. m. 332. l.*)

VI. A Kommün emléke

1.

Edouard Viallant cikkéből

Le Cri du Peuple, 1884. márc. 19.

Azok közül, akik nem élték át az ostrom aggodalmait, s főleg harcait, sokan még ma is találynak látják a Kommünt. Egy név vereségbe hajszolja, a nagy zsenialitás megzavarja őket. Rövidlátó híralutukban megrekedve nem látják az akkori Párizs mellett az országot, melynek egész sorsa ott dől el az ostromlott falak között és nem látják a Párizsi Kommünben magát Franciaországot, az államot.

Azok számára viszont, akik a kerületi éberségi bizottságokkal és a Corderie Központi Bizottságával együtt hosszú hónapok óta hiába apelláltak az árulóknak behódoló és általuk romlásba döntött párizsiak megtévesztett hazaszeretetére; a forradalmi kisebbség számára, amely március 18-án maga mellett találta a felkelő Párizst, ez a nap megtorlás volt október 8-ért, október 31-ért és január 22-ért. Azok a vereségek készítették elő ezt a győzeget.

Az ostrom nyomorúsága után, állítólagos védői által az ellenségnek kiszolgáltatva, elárulva a Köztársaság iránti gyűlöletből, az éhínség kegyetlen kínjai, a monarchia és a reakció fenyegetései közepette, a kapituláció feletti kétségbeesésében Párizs felébredt és felkelt, telve haraggal. Az arcátlan tulajdonosnak, a pénzsóvár polgárnak, aki — hogy újból igába hajtsa — el akarta venni tőle a fegyvereket, melyeket nem engedett használni az idegen ellenség ellen, ágyúlövéllyel válaszolt.

A régi világ viaskodott az újjal. A forradalmi proletariátus első ízben volt ura a hatalom egy részének s megpróbálta megszerezni az egészet, tudva, hogy csak önmagában találhatja meg a mindenható szabadító eszközt, mely — leverve az ellenállást, eltörölve kiváltságokat és osztályokat, bérmunkát és munkaadókat — feltárja majd előtte az egyenlőség és jólét új társadalmának kapuját.

A Kommün sokkal inkább volt ez a létért, a szociális köztársaságért folytatott harc, mint a rászedett hazaszeretet lázadása. Ez adja meg nagyságát. Mindenki számára a harcos forradalom maradt, a felfegyverzett proletariátus támadása a hatalom megszerzéséért.

A győztes kiváltságosok gyilkossággal és üldözéssel torolták meg rettegéseiket a legyőzött proletariátuson. A kapitalizmus helyreállította uralmát, a munkás újra haláláig kizsákmányolt, csendőrrrel fékentangott rabja lett.

De a különböző nemzetek proletárjai átvették a Kommün örökségét és a harc, más formában, mindenfelé elterjedve, már bukásának másnapján újrakezdődött.

A legyőzöttek erőre kaptak, feléledtek és a megdőbbent győztes hátrálni kezdett, érezve a vihar előszelét és a közeledő vereséget.

(*M. Dommange*: i. m. 399—400. l.)

VII. Ahogyan az írók látták a Kommünt — kívülről

1.

Emile Zola cikkeiből

Ma még túl közeliek az események. Nem tudjuk megítélni őket. De persze bevallom, hogy én a nyomorultul vitatkozó Versailles és az urnák előtt kibékülő Párizs közül ösztönösen e nagy és nemes város mellett vagyok...

La Cloche, március 28.

Nagy reményeim vannak. Nincs ellenemre, hogy Párizs egy fölkeléssel szerzett érvényt akaratának. Ez elgondolkoztatja majd Thiers urat...

És az sincs ellenemre, hogy a fellázadt Párizs a nyugodt és hideg Thiers urral áll szemközt. Ez az ember és ez a város egymást kiegészítve jó egyetértésben fog élni.

La Cloche, március 29.

*

Soha meg nem értethetik egy egyszerű és egyenes gondolkodású munkással, hogy a XI. kerület, melynek majdnem négyszer annyi lakosa van, mint a XVI-nak, miért küld mégis csak négy tagot a községi tanácsba, ugyanúgy, mint amaz. A panaszok könnyen érthetők és gúnyos szabatosággal egész Párizs azt fogja mondani, hogy félnek a XI. kerülettől. Hiszi-e, hogy a szabadság és a rend sokat nyer ezzel a szemfényvesztéssel?

La Cloche, április 15.

*

Szívzsakasztó olvasni a versaillesi lapokban a halottak és sebesültek névsorait. Majdnem mind munkás: házások, négy, öt gyerekük van. Szegény emberek...

Le Sémaphore, 1871. ápr. 28.

*

Sikerült egyet sétálnom Párizsban. Borzasztó volt... Csak a híd alatt felhalmozott rengeteg hulláról akarok beszélni. Nem, soha el nem felejttem azt a szörnyű szorongást, amit a vontatóútra vaktában odavetett, nagy halom véres emberi test látványa okozott. A fejek és a végtagok iszonyú ficamokban keverednek egymással. A gomolyagból eltorzult arcok merülnek fel... A lábak lelógnak, vannak szinte kettészelt halottak, mások viszont olyanok, mintha négy kezük és négy lábuk volna. Ó, ez a gyászos hullatömeg...

Le Sémaphore, 1871. május 31.

(A. Adamov: i. m. 259—261. l.)

2.

Gustave Flaubert

George Sandhoz írott leveleiből

Úgy látom, „az új Athén” vadságban és ostobaságban felülmúlja Dahomeyt. Hát nem visszatér a Párizsi Kommün a legsötétebb középkorba? Különösen a házbérek kérdése ragyogó. A kormány most természetjoggal foglalkozik: beleavatkozik a magánemberek közötti szerződésekké. A Kommün azt állítja, hogy nem tartozunk azzal, amivel tartozunk, s hogy egy szolgáltatás nem fizethető másik szolgáltatással. Óriási butaság és igazságtalanság.

Sok konzervatív, aki rendszeretből meg akarta tartani a köztársaságot, most majd sajnálni fogja Badinguet-t és szívében a poroszokért kiált. A Városháza emberei új irányt szabtak a gyűlöletnek. Ezért haragszom rájuk. Úgy látom, hogy ilyen mélyre még soha nem süllyedtünk. Mit mondjunk a szocialistákról, akik Badinguet és Guillaume eljárását utánozzák: rekvirálások, újságbetiltások, ítélet nélküli kivégzések stb...? Ó, milyen erkölcstelen állat a tömeg s milyen megalázó embernek lenni!

1871. március 31.

Én nem úgy vagyok vele, mint sokan, akik bánkódnak a párizsi háború miatt. A magam részéről ezt elviselhetőbbnek találom, mint az inváziót. Nem lehet többé kétségbeesni, s ez megint csak elaljasodásunkat bizonyítja. „Ó, hála istennek, itt vannak a poroszok!” — ez a polgárok általános jelszava. Egy zsákba tenném őket a munkás urakkal és be velük a folyóba! Ez menni

fog egyébként, s aztán majd visszatér a nyugalom. Nagy, sivár ipari ország leszünk, mint Belgium. Párizs (mint közigazgatási központ) megszűnése színtelenné, nehézkessé teszi majd Franciaországot. Nem lesz többé szíve, nem lesz többé központja, s azt hiszem, nem lesz többé szelleme sem.

Ami a haldokló Kommünt illeti, ez a középkor utolsó megnyilvánulása. Reméljük, utolsó.

Gyűlölöm a demokráciát (legalábbis azt, amit Franciaországban értenek ezen), azaz a kegyelem felmagasztalását az igazság rovására, a jog tagadását, egyszóval a társadalomellenességet.

A Kommün rehabilitálja az orgyilkosokat, ahogy Jézus is megbocsátott a latroknak, és kirabolják a gazdagok palotáit, mert megtanulták átkozni Lázárt, aki nem volt rossz gazdag, csak egyszerűen gazdag.

„A köztársaság minden vitán felül áll” fölé ezzel a hiedelemmel: „A pápa csalhatatlan.” Mindig formulák! Mindig istenek!

Az utolsóelőtti isten, az általános választójog kegyetlenül megtréfálta híveit a „versaillesi orgyilkosok” megválasztásával. Miben higyjünk hát? Semmiben! — ez a bölcsesség kezdete. Ideje volt megválni az „elvektől” és áttérni a tudományra, a vizsgálatra. Az egyetlen értelmes dolog (mindég ide lyukadok ki) egy mandarinokból álló kormány, feltéve, hogy a mandarinok tudnak valamit, sőt sokat tudnak. A nép örök kisebbség és — a társadalmi elemek hierarchiájában — mindég utolsó helyen fog állni, mert ő a mennyiség, a tömeg, a határtalan. Nem fontos, hogy sok paraszt tudjon olvasni és ne hallgasson többé plébánosára, de végtelenül fontos, hogy olyan emberek, mint Renan vagy Littré éljenek és meghallgassák őket. Jólétünket most egy *legitim arisztokrácia* jelenti; érték ezen olyan többséget, melyet nem csak száma tesz azzá.

1871. április

*

Párizsból jövök és nem tudom, kivel beszéljek. Megfulladok. Le vagyok sújtva, helyesebben undorodom. A hullaszagot kevésbé utálok, mint az önzés minden szájából kiáradó miazmáit. A romok látványa semmi a párizsiak óriási ostobasága mellett. Igen kevés kivétellel mindenkit köztüznivaló bolondnak találtam.

A lakosság egyik fele szeretné megfojtani a másikat, s az is hasonló érzelmekkel viseltetik iránta. Ez tisztán olvasható a járókelők szemében.

És a poroszok nincsenek többé! Mentegetik és csodálják őket. Az „okos emberek” német állampolgárok akarnak lenni. Állítom, hogy le kell mondani az emberi fajról.

1871. június 10.

(A. Adamov: i. m. 255—258. l.)

Tanulmányok, közlemények

PACH ZSIGMOND PÁL

Magyarország nyugati gypjúsövet-behozatala a XV. és a XVI. század közepén

Nyugati külkereskedelmünk XV–XVI. századi kiterjedt problémaköréből¹ egyetlen kérdést kívánunk ez alkalommal érinteni: Magyarország nyugati posztóbehozatalát² vizsgáljuk meg (hasonlítjuk össze) a XV. század közepén és a XVI. század közepén.

A két időpont megválasztását a forrásadottságok indokolják. A magyar külkereskedelem régebbi történetének legfontosabb forrásai, a harmincadkönyvek³ közül, mint ismeretes, csak kevés maradt korunkra. Szerencsés módon fennmaradt azonban az 1457–58 pénzügyi évből⁴ a nyugati irányú külkereskedelmi forgalomban kiemelkedő szerepet játszó Pozsony harmincadkönyve, — az 1542 naptári évből pedig Pozsonynak, fiókjainak és egyéb, összesen 19 nyugati határszéli harmincadhivatalnak a naplói. A pozsonyi harmincadkönyvet Kováts F. már századunk elején tüzetes statisztikai feldolgozás tárgyává tette;⁵ az 1542 évi harmincadnaplókat Ember Gy. a közelmúltban tárta és dolgozta fel.⁶

A történetkutatás nem térhet ki ama feladat elől, hogy a két forrás (forráscsoport) nyújtotta számszerű adatokat összehasonlító elemzés alá vonja — még akkor sem, ha az 1457–58 évi adatok kizárólag Pozsonyra vonatkoznak, — az 1542 évi adatok viszont a nyugati határszél harmincadhivatalainak egész sorára, Soprontól Pozsonyon át Szokolcáig, a külkereskedelmi forgalomban különböző súllyal résztvevő harmincadhelyekre. Nem térhet ki e feladat elől annál kevésbé, mivel a két adatesoport között nemcsak hasonlóságok, hanem meglepő különbségek is mutatkoznak.

Ezúttal csupán a behozatalra korlátozva figyelmünket, a legfőbb hasonlóságot abban jelölhetjük meg, hogy az 1457–58 évi pozsonyi import 78,76⁰/₀-át, az 1542 évi nyugati importnak pedig 68,67⁰/₀-át szövöttárúk (főként posztó, emellett vászon és ruhanemű) tették ki. A textilárúk kiemelkedő részesedése

¹ Zs. P. Pach: The Role of East-Central Europe in International Trade (16th and 17th centuries). Etudes historiques, Bp. 1970. 224–258. l.

² A „posztó” kifejezést abban a szélesebb értelemben alkalmazzuk, amely megfelel az egykorú és későbbi magyar szóhasználatnak: nemcsak régi, „igazi” posztóféléket, hanem újabb, technológiai szempontból nem posztó jellegű gypjúsövet-fajtákat is posztónak neveztek. — Vö. Endrei W.: Középkori angol textil-importunk gypjúsövetei. Századok, 1970. 2. sz. 288–290. l.

³ A harmincadnak mint külkereskedelmi értékviszáró a kialakulásáról Domanovszky S.: A harmincadvám eredete. Bp. 1946.

⁴ 1457 április végétől 1458 április végéig.

⁵ Kováts F.: Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincadkönyv alapján. Történet-statisztikai tanulmány. Bp. 1902.

⁶ Ember Gy.: Magyarország XVI. századi külkereskedelmének történetéhez. Századok, 1961. 1. sz. 1–46. l.

volt a XV. század közepén és maradt a XVI. század közepén is Magyarország nyugati behozatalának fő jellemzője.

Meglepő eltérésre bukkanunk viszont, ismét csak a behozatalnál maradva, ha nem százalékarányokat, hanem abszolút számokat vetünk egybe. Az 1457—58 évi pozsonyi harmincadkönyv több mint 166 000 forint vámértékű importot, ezen belül csaknem 100 000 forint értékű, *több mint 15 000 véget kitevő posztóimportot*, összesen 130 000 forintot meghaladó textiláru-behozatalt tüntetett fel; az 1542 évi harmincadkönyvek viszont csak 141 000 forint vámértékű importot, ezen belül 56 000 forint körüli értékű, *mintegy 11 000 véget számláló posztóimportot*, összesen kb. 97 000 forintra rúgó textilbehozatalt regisztráltak. Más szóval (csupán a posztóforgalmat emelve ki): a nyugati határszél 19 harmincadhelyének (köztük Pozsonynak) 1542 évi együttes posztóimportja lényegesen alatta maradt annak a posztóbehozatalnak, amelyet az 1457—58 pénzügyi évben egyedül Pozsony bonyolított le.

Felmerül a kérdés: vajon csupán az 1457—58 év behozatali szempontból különlegesen kedvező körülményeinek egyfelől, az 1542 év különlegesen kedvezőtlen körülményeinek, háborús viszonyainak, „válságssituációjának”⁷ másfelől, kell-e betudnunk a nyugati posztóimport mennyiségének ezt a meglepő eltérését, avagy a „short term fluctuation”-ok mögött hosszabb távon ható változások nyomait is kitapinthatjuk: olyan változások jeleit, amelyek a XV. század közepe és a XVI. század közepe között Magyarország nyugati posztóbehozatalának szerkezetében bekövetkeztek.

1.

Az 1457—58 évi pozsonyi harmincadkönyv azt az állapotot tükrözte, amikor a Németalföldről Aachenen, Kölnön, Frankfurt am Main-en, Nürnbergben át haladó út volt a nyugatról kelet felé irányuló európai posztókereskedelem legfőbb szárazföldi útvonala,⁸ s ennek egyik fontos elágazása: a Regensburgtól Ausztrián át Pozsony felé tartó *dunai útvonal* Magyarország nyugati posztóbehozatalának fő útja.⁹ Ennek a helyzetnek felelt meg a pozsonyi posztóimport összetétele: 15 139 végből 9296 vég, tehát 61,40% nyugat-, ill. nyugat-közép-európai — angol, németalföldi, alsó-rajnai, délnémet, valamint itáliai — eredetű volt. Ezen belül az alsó-rajnai gyártmányok értek el kiemelkedő részesedést: aacheni és kölni posztóból egymagukban 5858 vég került behozatalra: csaknem pontosan annyi, mint kelet-közép-európai — cseh-morvaországi és sziléziai — fajtákból összesen (5843 vég).¹⁰

A dunai útvonalon azonban, amely a délnémet városokból Bécsen és Pozsonyon át vitt Magyarországra, a forgalom már az 1450-es évek legvégén zuhanásszerűen csökkent, s az ausztriai belharcok és pénzromlás, majd III. Frigyes császár és Mátyás király ellenségeskedésének körülményei között,

⁷ Erste Tagung des Seminars für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Philipps-Universität zu Marburg an der Lahn, 1967. Diskussionsprotokoll. 23—26. l.

⁸ Fr. Graus: Die Handelsbeziehungen Böhmens zu Deutschland und Österreich im 14. und zu Beginn des 15. Jahrhunderts. Historica, II. Praha. 1960. 85, 97. l.

⁹ Kováts F.: A magyar arany világtörténeti jelentősége és kereskedelmi összeköttetések a nyugattal a középkorban. Történeti Szemle, 1922. 136—137. l.; Pleidell A.: A nyugatra irányuló magyar külkereskedelem a középkorban. Bp. 1925. 76. l.; O. Brunner: Die Finanzen der Stadt Wien von den Anfängen bis ins 16. Jahrhundert. Wien. 1929. 9. l.

¹⁰ Kováts: i. m. (1902) 106—111. l.

csaknem a század végéig igen korlátozott maradt. A pozsonyi harmincad bevétele, amely 1456—57-ben 8399, 1457—58-ban pedig 6854 forintra rúgott, már 1458—59-ben 3321 forintra esett vissza, 1459—60-ban pedig egyenesen 479, 1460—61-ben 794 forintra zuhant.¹¹ A bécsi vámbevételek, amelyek az 1455—1459 évek átlagában 2436 fontot tettek ki, az 1460—1464 évek átlagában már csupán 1266 fontot értek el és nagyjában ezen a szinten mozogtak az 1470—80-as években is.¹²

A dunai út forgalma csak a XV. század utolsó évtizedétől kezdve élénkült meg újra, s vált ismét egyik fő csatornájává a nyugat-közép-európai, kivált pedig a délnémet textiliák kelet felé áramlásának. Linz vásárain 1496-, 1498- és 1499-ben évente 5—6000 vég posztót bocsátottak piacra, mintegy a felét délnémet, elsősorban nürnbergi kereskedők, — valószínűleg túlnyomóan az ausztriai fogyasztás céljára.¹³ A Magyarországnak szánt árut tovább vitték Bécsbe, amelynek vámbevételei az 1495—1499 években — 2402 fonttal — már megközelítették a századközép átlagát.¹⁴ A következő állomás, Pozsony harmincadát 1494—95-ben már ismét 5000 forintért adták bérbe (Sopronéval együtt),¹⁵ s behozatalának több mint 3/4-ét — az 1495—96 évi harmincadkönyv szerint — ismét a textiláruk tették ki.¹⁶

A XVI. század első évtizedeiben folytatódott a dunai útvonal forgalmának élénkülése: a bécsi vámjövedelem az 1520-as években már megközelítette vagy meghaladta a 3500 fontot; a pozsonyi harmincad jövedelmét pedig 1523 körül 6000 forintra becsülték.¹⁷ Egybeesett ez Nürnberg szövőiparának 1520 és 1530 között mutatkozó fellendülésével, amely jórészt éppen a kedvező magyarországi piaci lehetőségekkel függött össze;¹⁸ ezeket a délnémet textiltereskedelem elsősorban Bécsen át használta ki, de — amint az Ausztriában gyökeret vert délnémet kereskedőház: a Funck-cég számadáskönyvei tanúsítják — Bécsújhelyen keresztül is. Az utóbbi útvonal szállított áru persze nem a pozsonyi, hanem a soproni harmincadon került elvámolásra; 1524 és 1539 között Funck adósainak majdnem 1/3-a soproni és kőszegi lakos volt, s így Bécsújhely bizonyult e nyugat-dunántúli körzet legfőbb közvetítőjének délnémet textilárukban.¹⁹

¹¹ Kováts F.: Korakapitalisztikus gazdasági válság Magyarországon I. Mátyás király uralkodása alatt. Emlékkönyv Mahler Ede 80. születésnapjára. Bp. 1937. 187. l.

¹² Fr. Engel-Janosi: Zur Geschichte der Wiener Kaufmannschaft von der Mitte des 15. bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts. Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Stadt Wien, VI. Wien. 1926. 59. l. — Részletezést és kiegészítéseket nyújt (némi eltérésekkel) Brunner: i. m. 119. l. — A bécsi vám persze nemcsak a nyugat-kelet irányú, hanem a dél-észak irányú (italiai) forgalom után is jövedelmezett.

¹³ Th. Mayer: Der auswärtige Handel des Herzogtums Österreich im Mittelalter. Innsbruck. 1909. 157—160. l.

¹⁴ Engel-Janosi: i. m. 59. l.; Brunner: i. m. 120. l.

¹⁵ J. Chr. von Engel: Geschichte des ungrischen Reiches und seiner Nebenländer. Halle, 1797. I. Einleitung, 127. l. alapján Kubinyi A.: Budai kereskedők udvari szállításai a Jagellókorban. Budapest régiségei, XIX. Bp. 1959. 102. l.

¹⁶ Kováts: i. m. (1922) 126. l.

¹⁷ Engel-Janosi: i. m. 59. l.; Brunner: i. m. 120., 126. l.; L. von Schedius: Etwas über den Zustand der ungrischen Finanzen im Anfange des XVI. Jahrhunderts. Zeitschrift von und für Ungern zur Beförderung der vaterländischen Geschichte, Erdkunde und Literatur, III. Pesth. 1803. 101. l. alapján Kubinyi: i. m. 102. l.

¹⁸ I. Bog: Wachstumsprobleme der oberdeutschen Wirtschaft 1540—1618. Forschungen zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 10. Stuttgart. 1968. 72—75. l.

¹⁹ O. Pickl: Das älteste Geschäftsbuch Österreichs. Die Gewölberegister der Wiener Neustädter Firma Alexius Funck (1516 bis ca. 1538) und verwandtes Material zur Geschichte des steirischen Handels im 15/16. Jahrhundert. Graz. 1966; vö. Engel-Janosi: i. m. 36, 53—55. l.

A délnémet termékek előretörése jellemzi az 1542 évi harmincadkönyvekben regisztrált posztóimport — 9608 vég és 47 bálá, összesen kb. 11 000 vég — összetételét is. A nyugat- és nyugat-közép-európai fajtákon belül az alsó-rajnai gyártmányok kiemelkedő aránya — amelyet az 1457—58 évi pozsonyi behozatalban figyeltünk meg — eltűnt (aacheni posztó csak 1 bálával szerepel, kölni egyáltalán nem), hogy helyet adjon a felső-rajnai és délnémet (köztük elsősorban nürnbergi) áruknak, amelyek 2463 véggel és 15 bálával, az 1542 évi harmincadkönyvekben foglalt importnak kb. 26⁰/₀-át tették ki. Ennél is fontosabb változást jelez azonban a kelet-közép-európai készítmények hányadának megnövekedése. A nyugat- és nyugat-közép-európai posztófajták részesedése, amely 1457—58-ban 61,4⁰/₀-ot, 1542-ben már legfeljebb 41—42⁰/₀-ot ért el; a cseh-morvaországi és sziléziai (köztük első helyen boroszlói) áruk aránya viszont 38,6⁰/₀-ról — 6396 véggel és 4 bálával — az import 58—59⁰/₀-ára emelkedett.²⁰

Magyarország nyugati posztóbehozatalának súlypontja tehát — a nyugat-európai textilipar fontos új termékeinek megjelenése²¹ és a délnémet áruk jelentékeny importja mellett is — 1542-ben már a morvaországi és sziléziai készítményekre tolódott át.²²

Ha a nyugat-, ill. nyugat-közép-európai posztóimport túlsúlyának a dunai behozatali útvonal uralkodó helyzete felelt meg, a morvaországi és sziléziai szövetfajták térhódítása — bár behozataluk Pozsonyon át is tekintélyes méreteket öltött — szükségképpen megnövelte a Dunától északra fekvő kereskedelmi utak jelentőségét a magyarországi textilimportban.

2.

A Dunától északra eső kereskedelmi útvonalak közül először a morvaországi útra kell tekintenünk, amelynek szabályozása és kedvezményezése a XIV. század harmincas éveiben még azt a célt szolgálta, hogy a flandriai, Rajna-vidéki és délnémet kereskedők számára, Bécs 1312-ben felelevenített és hatályba léptetett árumegállítási jogának²³ megkerülésével, nyugat-északnyugat felől: Cseh- és Morvaországon át, Prága és Brünn érintésével, majd pedig nem Pozsonyon, hanem Holicson (Újvár), Sasváron és Nagyszombaton át biztosítson összeköttetést a magyar fővárossal.²⁴ Ha a huszita háborúk során ez az összeköttetés meg is szakadt, annál fontosabbá vált a Frigyes és Mátyás közötti harcok idején, amikor viszont nemcsak Nürnberg és más délnémet városok, hanem még Salzburg

²⁰ A számításokat az 1542 évi harmincadkönyvek feldolgozásának eddig közzé nem tett adatai alapján végeztük, amelyeket *Ember Gy.* volt szíves rendelkezésünkre bocsátani. Előzékenységet ez úton is köszönjük.

²¹ Lásd alább a 36. jegyzetet.

²² Ezt a megállapítást — két-három évtizeddel későbbi időpontra — a hódoltsági terület nyugati áruimportját megvilágító török források is alátámasztják. A váci török vámállomáson 1563. július 22. és 1564. március 9. között összesen 3797 vég posztót hoztak be; ebből 2989 vég volt morvaországi és sziléziai termék. Budán 1571-ben összesen 4220 vég nyugati eredetű posztót vámoztak el; ezen belül 2828 véget tett ki a sziléziai és morva áru. — *Káldy-Nagy Gy.*: Statisztikai adatok a török hódoltsági terület nyugat felé irányuló áruforgalmáról 1560—1564-ben. Történeti Statisztikai Évkönyv 1965—66, Bp. 1968. 38—39. l.; *Fekete L.*—*Káldy-Nagy Gy.*: Budai török számadáskönyvek 1550—1580. Budapest, 1962. 577. l.

²³ *J. A. Tomashek*: Die Rechte und Freiheiten der Stadt Wien. I. Wien, 1877. 88—89. l.

²⁴ *Pör A.*: Külkereskedelmünk fellendülése a XIV. században. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1903. 433—435. l.; *Domanoosky*: i. m. 8—10. l.; *Pleidell*: i. m. 36—41. l.; *Graus*: i. m. 81, 90, 98, 103. l.

is Prágán, illetve Brünnön keresztül keresett kapcsolatot Magyarországgal.²⁵ A XVI. század első évtizedeire ugyan ezt a „kerülő út” funkcióját a morvaországi útvonal már elvesztette — hiszen helyreállt a Duna-menti közvetlen forgalom, amit Bécs árumegállító jogának megszüntetése is elősegített²⁶ —, külkereskedelmi jelentősége azonban korántsem hanyatlott le. A morvaországi határ a magyar kivitelben, nevezetesen a marhaexportban, éppen ebben az időben jutott igen számottevő részesedéshez;²⁷ de nem tekinthetünk el bizonyos szerepétől a behozatalban, jelesen a cseh-morva szövetek importjában sem, — jóllehet az 1542 évből fennmaradt harmincadnaplók a morvaországi útvonal harmincadhelyein: Holicson, Sasváron és Nagyszombatban, valamint az ugyancsak a nagyszombati harmincadesoporthoz tartozó Szakolcán és az attól már önállósult Szempcen csak kivételes tételeket tüntetnek fel, behozatalt nem említnek.²⁸

Tekintetbe kell vennünk azonban, hogy a szóban forgó harmincadok jövedelmén a magyar kamara ez időben zálogbirtokossal osztozott; Thurzó Elekkel, az ország egyik leggazdagabb főúrával; a fennmaradt harmincadnaplók pedig a királyi harmincadosok naplói, amelyek csupán a kamara részére behajtott vámokat regisztrálták.²⁹ Egy 1545-ből származó királyi rendelet tájékoztatást nyújt arról, hogyan történt az osztozkodás a megelőző években az ilyen „inscribált” harmincadhelyek jövedelmein: a kivitel után szedett vámból a király 50%-tól 100%-ig terjedő részt kapott; a behozott áruk egész vámjá viszont többnyire a zálogbirtokost illette.³⁰ A nagyszombati harmincadesoport 1542-ből fennmaradt naplóiban tehát feltehetően nem azért szerepelnek kizárólag kiviteli tételek, mert ezeken a helyeken keresztül nem folyt behozatal, hanem azért, mert a behozatal nem került feljegyzésre a királyi harmincadosok naplóiban, hiszen annak teljes vámját a zálogbirtokos hivatalnokai hajtották be.

3.

A morvaországi útvonalnál nagyobb figyelmet kell szentelnünk a behozatal tekintetében a *sziléziai kereskedelmi útnak*, amely észak-északnyugati irányban tartott Magyarország felé. Az útvonal jelentőségét a kivittelt illetően mindenek előtt a Fuggerek rézexportja biztosította a XV. század legvégén és a XVI. század

²⁵ Mayer: i. m. 53, 74, 122, 147. l.; Krejcsi F.: A buda—prágai országút a XV. században. Történelmi Tár, 1894. 176. l.; H. Schenk: Nürnberg und Prag. Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des europäischen Ostens, 46. Wiesbaden. 1969. 169—170. l.

²⁶ Bécs árumegállítási jogának Mátyás által történt megszüntetését Miksa megerősítette. — Mayer: i. m. 161—162. l.; Brunner: i. m. 19. l.

²⁷ Lásd pl. Takáts S.: Az auspitzi (pusztapécsei) magyar marhavásárok régi kiváltságlevelei. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1905. 228. l. — 1539-ben és 1540-ben (bár ezek az évek 1542-nél is kedvezőlenebbek voltak) a szempei harmincadon 7200, ill. 7344 darab, 1540-ben a nagyszombati harmincadon 5396 darab ökröt vámoztak el; 1542-ben már Szempcen 15 513, Nagyszombatban 8678 darabot. — Acsády I.: Közgazdasági állapotaink a XVI. és XVII. században. Bp. 1889. 61. l.; Ember Gy.: Külkereskedelmünk történetéhez a XVI. században. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történelmi Tudományok Osztályának Közleményei, VIII. 4. 1958. 337. l.

²⁸ Ember: i. m. (1958) 325, 335. l.

²⁹ Ugyanott, 322—323. l. — A szakolcai harmincad már 1523 körül zálogban volt; erre való utalással jövedelme kinnaradt a királyi bevételek előirányzatából. — Schedius: i. m. 101. l.

³⁰ Acsády I.: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt 1526—64. Bp. 1888. 133—134. l.

első évtizedeiben;³¹ de egyidejűleg az import, főként a textilárak behozatali forgalma is megélenkült ezen az ún. felső úton,³² amely Boroszló és Teschen felől haladva, a Jablunkai-hágon át, azokba a — trencsényi főharmincadhoz tartozó — Vág-völgyi vámhelyekbe torkollott, amelyek 1542-ben ugyancsak Thurzó Elek zálogbirtokában voltak,³³ de ez évi harmincadkönyveik a jövedelmükön osztozó egyik fél részéről sem maradtak ránk. Fennmaradtak azonban e vámhelyek egyikének, a zsolnai harmincadnak — az akkori másod-zálogbirtokosok, Kosztka Miklós és Péter részére készült — néhány évvel korábbi lajstromai: 1529-től 1537-ig töredékesen, köztük az 1530 évi hiánytalanul. Eszerint ebben az esztendőben legalább 1312 vég és 38 bála, összesen mintegy 2400 vég, 1531-ben pedig, csupán háromnegyed év alatt, legalább 663 vég és 131 bála, összesen mintegy 4500 vég külföldi gyapjúsövetet hoztak be Magyarországra ez egyetlen harmincadállomáson át,³⁴ — ami az (1542 évi harmincadnaplókban nem szereplő) észak-északnyugati textilimportnak a nagyságrendjét legalább részlegesen megvilágítja.

A „felső út” növekvő forgalma a textilipar és -kereskedelem új jelenségeivel, a nagy értékű régi posztófajtákkal szemben a közepes és olcsó minőségű újabb gyapjútermékek iránti kereslet kiszélesedésével függött össze. A németalföldi és angol szövőipar új ágazatainak termékei betörték Közép-Európába,³⁵ eljutottak a magyarországi piacra is.³⁶ De ezeket a „modern típusú” fejlődési tendenciákat egyes német városok, sőt kelet-közép-európai körzetek is követték: nemcsak közvetítették a nyugat-európai árukat, hanem azokkal konkurrálva, saját textiliparukat is fejlesztették, főként éppen az olcsóbb, versenyképes

³¹ Az útvonalról Wenzel G.: Okmánytár a Fuggerek magyarországi nagykereskedése és részvállalatának történetéhez. Történelmi Tár, 1882. 632—634. l.; E. Koch: Das Hütten- und Hammerwerk der Fugger zu Hohenkirchen bei Georgenthal in Thüringen 1495—1549. Zeitschrift des Vereins für Thüringische Geschichte und Altertumskunde. Neue Folge, XXVI. Jena, 1926. 308—309. l.

³² H. Wendt: Schlesien und der Orient. Ein geschichtlicher Rückblick. Breslau, 1916. 51—61. l.; Engel-Janosi: i. m. 48. l.

³³ Ácsády: i. m. (1888) 134. l.; Ember: i. m. (1958) 322. l. — A trencsényi harmincadjövedelmeket a szakolcaihoz hasonló okból mellőzte a királyi bevételek 1523 körüli előirányzata. — Schedius: i. m. 101. l. — Az idézett 1545 évi királyi rendeletről kiderül viszont, hogy ez idő tájt már a trencsényi harmincadcsoport jövedelme is osztozkodott a zálogbirtokos a kamarával.

³⁴ P. Horváth: Príspevok k obchodným stykom Slovenska so Šľiezskom a Moravou v prvej polovici 16. stor. Historické štúdie, XI. Bratislava, 1966. 168, 187, 189. l.

³⁵ H. Pirenne: Une crise industrielle au XVIe siècle. La draperie urbaine et la „nouvelle draperie” en Flandre. Bulletin de la Classe des lettres de l'Académie royale de Belgique, V. Bruxelles, 1905. 490—521. l.; H. Heaton, The Yorkshire Woollen and Worsted Industries. From the earliest times up to the Industrial Revolution. Oxford, 1920. 68—88. l.; E. Coornaert: Une centre industriel d'autrefois. La draperie-sayetterie d'Hondschoote XIVe—XVIIIe siècles. Paris, 1930. 10—21, 244—246. l.; D. C. Coleman: An Innovation and its Diffusion: the „New Draperies”. The Economic History Review, 2nd Ser., Vol. XXII. No. 3. 1969. 419—422. l.

³⁶ Az újabb, olcsóbb minőségű gyapjútermékek közül, amelyek a régi, „igazi” posztófajtáktól mintegy átmenetet képeztek a szorosabb értelemben vett „New Drapery”-termékekhez, különösen az angol „kersey”-(kersie-) szövetek találtak élenkülő keresletre a kelet-közép-európai piacon a XVI. század folyamán. 1457—58-ban csupán 3 vég „kirsing”-et vámoztak el Pozsonyban; az 1542 évi harmincadkönyvek viszont már 272 vég, az 1563—64 évi váci török vámelszámolások (7 1/2 hónap alatt) 520 vég, az 1571 évi budai török vámnaplók pedig 1128 vég „karasia”-szövetet tüntettek fel az importált textilárak között. — Egyéb forrásaink is, amelyek a morvaországi és sziléziai termékek forgalmáról tájékoztatnak, mellettük szinte mindig említést tesznek karasiáról is. Ára magasabb volt ugyan amazokénál, de így is az olcsóbb, szélesebb fogyasztói rétegek által elérhető szövetfajták közé tartozott; ezért tudta megvetni lábát, állni a versenyt a kelet-közép-európai piacokon.

szélesebb fogyasztópiacra szánt szövetfajták termelése terén.³⁷ Míg Bécs és a nyugat-magyarországi városok (Pozsony, Sopron) nem tudtak az iparfejlődés ez új irányzatába bekapcsolódni: az iparosodás megtorpanásának és a reagrarizálódásnak a jeleit mutatták már a XV. század utolsó, a XVI. század első évtizedeiben,³⁸ addig éppen Szilézia középső és alsó részein — kivált Görlitzben —, valamint Morvaország északi és délnyugati városaiban — így Iglau-ban — figyelhetünk meg egyidejűleg ilyen irányú jelentős előrehaladást, amely leküzdötte az időleges visszaeséseket.³⁹ A sziléziai, valamint morvaországi közepes és olcsó minőségű gyapjúszövetek — mint láttuk — az 1542 évi naplók felölelte nyugati határszéli vámbhelyeken lebonyolított importban is kiemelkedő helyet foglaltak el; az észak-északnyugati forgalomnak pedig döntő zömét tették: a mintegy 2400 véget számláló 1530 évi zsolnai behozatalból 925 vég volt morvaországi és több mint 1000 vég (30 bála és 172 vég) sziléziai (görlitzi) szövet, — míg a nyugat-európai és német áruk csak kisebb tételekkel voltak képviselve: a „lundis” (londoni) 66 véggel, az aacheni 3 bálával és 15 véggel, a nürnbergi 5 bálával.⁴⁰

Zsolna behozatali forgalma a század közepén is élénk volt. „Rendkívül keresett, népes kereskedelmi út vezet innét... Sziléziába és Morvába” — jelentették 1560-ban a harmincadosok elleni vizsgálat lefolytatására kiküldött biztosok a zsolnai harmincadról, s az import fő tételeként továbbra is a posztót nevezték meg.⁴¹

4.

Sőt, tovább kell mennünk keleti irányban: a sziléziai és morvaországi közepes és olcsó minőségű szövetfajták nemcsak északnyugat, hanem észak felől: *Lengyelországon át* is utat találtak a magyarországi piacra, — főképp a nemzetközi kereskedelemben oly fontos szerepre emelkedő Boroszló—Krakkó útvonalon,⁴² innen pedig Bochnián, Szandecen, majd a szepesi városokon, ill. Bártfán és Eperjesen át Kassára.⁴³ A Krakkó és Kassa közötti forgalomban a kivitelnek a felső-magyarországi (kelet-szlovákiai) bányavárosok reze, Kassa-

³⁷ *Wendt*: i. m. 31. l.; *Graus*: i. m. 85. l.; *Székelgy Gy.*: A németalföldi és az angol posztó fajtáinak elterjedése a XIII—XVII. századi Közép-Európában. Századok, 1968. 1—2. sz. 12. l.

³⁸ *Mayer*: i. m. 111—112. l.; *Engel-Janosi*: i. m. 41—42. l.; *Szücs J.*: Városok és kézművéség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955. 123. sköv. l.

³⁹ *Wendt*: i. m. 15, 61. l.; *Horváth*: i. m. 173—174. l.; *J. Janaček*: Řemeslná výroba v českých městech v 16. století. Praha. 1961. 41—47. l. *J. Marek*: Společenská struktura moravských královských měst v 15. a 16. století. Praha, 1965. 136—138. l.

⁴⁰ *Horváth*: i. m. 187—189. l. — Zsolna mellett figyelembe kell vennünk a trencsényi harmincadosport többi Vág-völgyi harmincadhelyeit is, amelyek Sziléziából és Morvaországból jövő importot vánoltak el. 1500—1505-ben Trencsént tekintették a boroszlói áruk fő átmenő állomásának. Maguk a trencsényi kereskedők 1530-ban 108, 1532-ben 112, 1536-ban 229 vég morva posztót hoztak be helybeli harmincadon.

⁴¹ *Takáts S.*: A harmincadosok elleni vizsgálat 1560-ban. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1899. 252. l.

⁴² *St. Kutrzeba*: Handel Krakowa w wiekach średnich na tle stosunków handlowych Polski. Kraków. 1903. 12—13. l.; *Wendt*: i. m. 20—21. l.

⁴³ *Divély A.*: Felső-Magyarország kereskedelmi összeköttetése Lengyelországgal főleg a XVI—XVII. században. Bp. 1905. 21—23. l.; *Gárdonyi A.*: Felső-Magyarország kereskedelmi útjai a középkorban. Közgazdasági Szemle, 1908. 19—20. l.; *Domanovszky S.*: A szepesi városok árumegállító joga. Lőcse és Késmárk küzdelme az árumegállítáért 1358—1570. Bp. 1922. 5—6., 12—14. l.

vidék és a Hegyalja bora, a behozatalnak a textiliák, valamint a tengeri hal voltak a fő cikkei.⁴⁴ A kassai kereskedőtársaság — amely szövöttárúkat kizárólag krakkói nagykereskedőknél szerzett be — 1501 és 1504 között nyugat-európai (angol, flandriai, alsó-rajnai) fajták mellett sziléziai (görlltzi) posztót is áruba bocsátott, ill. közvetített Debrecen és Nagyvárad vásárait.⁴⁵ Főként a Krakkó—Kassa—Nagyvárad vonalon jutottak el a nyugati, valamint sziléziai és morvaországi gyapjűszövetek Erdélybe, s részben innen is tovább, a Havasalföldre.⁴⁶

A lengyelországi útvonal forgalma olyan vámhelyeken — a kassai főharmincadon és fiókjain⁴⁷ — haladt át, amelyekre az 1542 évből fennmaradt harmincadnaplók éppúgy nem terjednek ki, mint a sziléziai útvonalat ellenőrző Vág-völgyi harmincadokra. A forgalom méreteire a századforduló körül az az oklevél vet fényt, amely szerint a kassai hivatalt és fiókjait Kassa városa az 1494—95 évben 5000 forintért vette bérbe⁴⁸ — tehát ugyanakkora összegért, amely ugyanekben a pénzügyi évben a pozsonyi és soproni harmincad együttes bértétele volt —, a forgalom áruösszetételére pedig a csoport egyik fiókhelyének, nevezetesen Bártfának az 1504—1507 évekből reánkmaradt vámkönyvei. Utóbbiak a textiliák kiemelkedő — 79%-os — részesedését, egyben a kelet-közép-európai szövetfajták döntő túlsúlyát mutatják a behozatalban: az 1361 végre rúgó (átlagos) évi importból 1336 véget morvaországi és sziléziai középminőségű és olcsó termékek tettek ki, s a nyugat-európai és alsó-rajnai áru csak csekély tételekkel szerepelt.⁴⁹ Hogy pedig az északi import a század közepén is jelentős méretű volt, az 1542 évi harmincadnaplónál alig másfél évtizeddel későbbi harmincadszámadással tudjuk igazolni. Eszerint 1555-ben csupán magának Kassa városának a polgárai Lengyelországból — túlnyomóan éppen Bártfán át — lebonyolított behozataluk után 2672 forint 31 1/2 dénár vámot róttak le:⁵⁰ elég tekinté-

⁴⁴ *Kutrzeba*: i. m. 24. l.; *E. Fügedi*: Kaschau, eine osteuropäische Handelsstadt am Ende des 15. Jahrhunderts. *Studia Slavica Acad. Sci. Hung.*, 1956. 208. l.; *J. M. Malecki*: Die Wandlungen im Krakauer und polnischen Handel zur Zeit der Türkenkriege des 16. und 17. Jahrhunderts. Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Hg. von *O. Pickl*. Graz. 1971. 145. l.

⁴⁵ *Kerekes Gy.*: A kassai kereskedelmi társaság följegyzései 1502 és 1503. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1902. 108. l.; *O. R. Halaga*: Kaufleute und Handelsgüter der Hanse im Karpatengebiet. *Hansische Geschichtsblätter*, 85. Köln—Graz. 1967. 83. l.

⁴⁶ *Wendt*: i. m. 63—64. l.; *Fr. Kavka*: Český a slovenský obchod s textilními výrobky v rumunských zemích (do pol. 17. stol.). *Sborník historický*, V. Praha, 1957. 113. l.; *M. P. Dan*: Le commerce de la Transylvanie avec la Pologne au XVIe siècle. *Revue Roumaine d'Histoire*, VIII. Bucarest, 1969. 632—633. l.

⁴⁷ Az 1498 : 34. tc. szerint Lőcse, Késmárk, Lubló, Bártfa, Sztropkó és Homonna voltak Kassa fiókjai. 1557—58-ban ezeken kívül Eperjesen is működött már harmincadhivatal. — *Vö. Acsády*: i. m. (1888) 140. l.; *Divéky*: i. m. 40. l.; *Domanovszky*: i. m. (1922) 129—131. l.

⁴⁸ *Történelmi Tár*, 1889. 591—592. l. — Ha tekintetbe vesszük, hogy a bérösszeg 1494—95-ben 5000 forintra rúgott, továbbá, hogy 1555-ben csupán magának Kassa városának a polgárai 3590 forint 91 1/2 dénár harmincadot fizettek — ebből Lengyelországból való behozataluk után 2672 forint 31 1/2 dénár (lásd alantabb az 50. jegyzetet), — akkor a kassai harmincad jövedelmeként 1523 körül előírányzott 800 forintot irreálisan alacsonynak kell tartanunk, vagy sajátos körülményeknek betudnunk. — *Schedius*: i. m. 101. l.

⁴⁹ *Fügedi E.*: Magyarország külkereskedelme a XVI. század elején. *Agrártörténelmi Szemle*, 1969. 7. l.

⁵⁰ *Kemény L.*: A kassai harmincad története a XVI. század végéig. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1894. 308. l. — *Vö.* a kassai polgárok által 1558 második évnegyedében fizetett harmincad: *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1896. 214. l.; 1902. 187. l. — Az utóbbi adatok azért érdemelnek figyelmet, mert a Lengyelországból való behozatal mellett már számottevő ausztriai, Pozsonyon át eszközölt importot is regisztráltak. Ez mintegy előrevetíti azt a későbbi

lyes összeget, — kivált ha meggondoljuk, hogy 1542-ben a nyugati határszél harmincadhelyeinek összes importja nem többet, mint 6761 forint vámbevételt hozott,⁵¹ és ha figyelembe vesszük, hogy Kassa város polgárai, régi kedvezményük értelmében, csupán félharmincad fizetésére voltak kötelezve.⁵² Jóllehet ez a számadás a vámjövédelmet csak behozatal és kivitel szerint részletezi, és a forgalom áruösszetételéről nem ad felvilágosítást, joggal feltételezhetjük, hogy a behozatal utáni bevételek elsősorban textilárak harmincadából adódtak. Hiszen vagy két évtizeddel utóbb, Kalmár Gergely kassai kereskedő krakkói üzletkötéseiről szóló „registumában” is arról tudósít, hogy ott túlnyomórészt posztót — legtöbbször „barazlait” (boroszlóit) — szerzett be;⁵³ s Kassa, Lőcse, Eperjes és Bártfa 1585 évi harmincadnaplói — amelyeknek a feldolgozása most van folyamatban — a behozatalban ugyancsak a gyapjúszövetek — első helyen a sziléziai és morvaországi termékek — kiemelkedő arányáról adnak számot.⁵⁴

A Krakó és Magyarország közötti, régi múltra visszatekintő kereskedelmi kapcsolat a XVI. század derekán is szoros maradt; „az krakiaiak nem lehetnek Kassa nélkül”, — olvassuk egy 1558 évi levélben.⁵⁵ Ennek a kapcsolatnak egyik fő funkciója most már abban állott, hogy sziléziai és morvaországi textiliákat közvetítsen Magyarország és Erdély felé.⁵⁶

*

A XV. század közepe és a XVI. század közepe között tehát a nemzetközi textilkereskedelem kelet-közép-európai útvonalhálózatában s ezzel a magyarországi posztóimport útvonalaiiban eltolódások következtek be. A XV. század közepén „Bécs volt . . . a nyugatról behozott áruk beszerzésének majdnem kizárólagos jellegű, szabadalmas helye, s a bécsi piaccal szemben szinte eltörpült a cseh-morva, sziléziai és lengyel piacoknak jelentősége a nyugat-magyarországi áruforgalomban”.⁵⁷ A XVI. század közepére meggyöngyült a bécsi útvonal uralkodó helyzete Magyarország nyugati importjában, mert megnövekedett — talán a morvaországi, de bizonyosan — a sziléziai és lengyelországi útvonal jelentősége a legfőbb importcikk: a posztó közvetítésében.

(XVI. század végi — XVII. századi) fejleményt, amikor a felső-magyarországi városok kereskedelme a behozatal szempontjából egyre inkább Bécs felé fordult, a bécsi útvonal uralkodó helyzete nyugati külkereskedelmünkben ismét megerősödött, a lengyelországi forgalom (a borkivitteltől eltekintve) lehanyatlott. — Vö. alantabb az 57. jegyzettel.

⁵¹ *Ember*: i. m. (1958) 335. l.

⁵² A kassai polgárok félharmincad-mentessége a még V. Lászlótól 1454-ben nyert kiváltságra ment vissza, amelyet Mátyás 1464-ben, Ulászló 1500-ban, Miksa 1555-ben megerősített. — *Kemény*: i. m. 304, 307, 309. l.; *Hajnik I.*: Adalékok a magyar kereskedelem történetéhez a vegyes házakbeli királyok alatt. Századok, 1868. 161—162. l.

⁵³ *Kerekes Gy.*: Kalmár Gergely deák registumja kereskedéséről 1574—82. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1903. 72—73. l. — Vö. a kassai szabó-célh 1559 évi limitációjával, amelyben ugyancsak a „brazlai” a leggyakrabban emlegetett szövetfajta. — Történelmi Tár, 1889. 777—780. l.

⁵⁴ *Pákh J.* szíves közlése. — Morva posztó behozataláról Lengyelországon át Lőcsére a XVI. század második felében *P. Horváth*: Obchodné styky Levoče s Poľskom v druhej polovici XVI. storočia. Historické štúdie, I. Bratislava, 1955. 132. l.

⁵⁵ *Kemény L.*: A kassai harmincad 1558-ban és 1597-ben. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1896. 215. l.

⁵⁶ *Malecki*: i. m. 148—149. l. — Vö. *H. Prickler*: Das Volumen des westlichen ungarischen Außenhandels vom 16. Jahrhundert bis 1700. Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Graz. 1971. 140, 143. l.

⁵⁷ *Kovács*: i. m. (1937) 193. l.

Ez az útvonal-eltolódás — amelyet a nyugati határszél 1542-ből fennmaradt harmincadnaplóiban foglalt posztóbehozatalnak az 1457—58 évi pozsonyi behozatalnál alacsonyabb mértéke is tükröz⁵⁸ — részben a politikai fejleményekkel: Buda elestével, a török háborúkkal és hódítással függ össze, amelynek ilyen irányú hatásai külön megvilágítást kívánnak.⁵⁹ Részben a posztóipar és -kereskedelem új fejleményeire, áruösszetételének változására vezethetők vissza. A textilt forgalom súlypontja ugyanis a nagy értékű régi posztófajtákról a közepes és olcsó minőségű újabb gyapjútermékekre tolódott el, — olyan egyszerűbb szövetfajtákra, amelyeknek a termelése egyes, az akkori Magyarországhoz viszonylag közel eső morvaországi és sziléziai körzetekben is jelentős méreteket öltött.

Ж. П. ПАХ

Ввоз шерстяных тканей в Венгрию с Запада в середине XV. и XVI. веков

Резюме

Из важнейших документов истории внешнеторговых сношений Венгрии более раннего периода, так называемых книг таможенных пошлин (харминсадкеньв — пошлина с тридцатой доли товаров), до нас дошло очень немного, а среди них книга таможенных сборов от 1457—1458 гг. города Пожонь, игравшего значительную роль во внешнеторговых оборотах Венгрии с Западом. С 1542 календарного года — книги 19 пограничных таможенных пунктов, в том числе Пожони и ее филиалов. Согласно этим источникам 19 пограничных таможенных пунктов на западной границе Венгрии (включая Пожонь) ввоз сукна в 1542 году (всего 11 000 штук) значительно снизился по сравнению с ввозом сукна в 1457—1458 годами, когда лишь одна Пожонь ввозила 15 139 штук. В статье ставится вопрос: только ли чрезвычайно благоприятным условиям в 1457—58 гг. или, наоборот, чрезвычайно неблагоприятным условиям в 1542 году следует приписывать поразительную разницу в импорте. Автор пришел к следующему заключению:

В период с середины XV века до середины XVI века произошло перемещение торговых путей международного текстильного рынка в Центрально-Восточной Европе, а в связи с этим и путей ввоза сукна в Венгрию. В середине XV века почти единственным городом сосредоточения товаров, привозимых в Венгрию с Запада, была Вена; по сравнению с венским рынком почти на нет сошли роль и значение рынков Чехии и Моравии, Силезии и Польши в венгерской торговле с Западом. К середине XVI века доминирующее значение венского торгового пути в западном импорте Венгрии сильно поколебалось поскольку выросло значение польского и силезского путей в посредничестве основного предмета ввоза: сукна.

Это перемещение торгового пути, которое отражают и зафиксированные в 1542 году в таможенных книгах западной приграничной полосы более низкие цифры ввезенного товара по сравнению с торговым оборотом Пожони в 1457—58 гг., отчасти связано с политическими событиями, турецкими войнами и последовавшим турецким завоеванием; отчасти же может быть объяснено развитием торговли сукном и его производства, изменением номенклатуры ввозимых товаров. А именно тем, что центр тяжести в торговле тканями переносится с давних дорогих видов сукна на новые виды шерстяных тканей, среднего и низкого качества; такие более простые виды тканей, производство которых с течением времени приобрело значительные масштабы в отдельных областях Моравии и Силезии, и ввозились из этих, довольно близких расположенных к Венгрии, мест.

⁵⁸ 1549-től kezdve nagy fellendülés indult meg nyugatra irányuló külkereskedelmünkben, amely azonban túlnyomóan a kivitelben (mindenek előtt a marhakivitelben) mutatkozott. — *Acsády I.*: i. m. (1889) 48—49. l.; *Prickler*: i. m. 134—137. l.

⁵⁹ *Pach*: i. m. 240—241. l.

Zs. P. PACH

**LES IMPORTATIONS OCCIDENTALES DE LA HONGRIE EN TISSUS DE LAINE
AU MILIEU DU XVe et XVIe SIÈCLES**

Résumé

Des sources principales de l'histoire ancienne du commerce extérieur hongrois — les livres dits de la traite —, très peu nous sont parvenues, parmi lesquelles nous avons le livre de la traite des l'année 1457—1458 de la ville de Pozsony jouant un rôle particulièrement marquant dans les échanges avec l'Ouest, ainsi que les journaux des percepteurs de la traite, dans l'année 1542, de Pozsony, de ses comptoirs et d'autres — au total 19 — bureaux de douane sur la frontière occidentale du pays. Il apparaît de ces documents que, en 1542, l'ensemble des importations de draperie des 19 points de douane occidentaux — dont Pozsony — a été de quelque 11 000 pièces, ce qui reste sensiblement en deçà des opérations semblables réalisées par la seule ville de Pozsony en 1457—1458: 15.139 pièces. L'étude pose la question: devons-nous imputer ce décalage étonnant uniquement aux circonstances particulièrement favorables de l'année 1457—1458 d'une part et, d'autre part, à celles tout autant défavorables de l'année 1542? L'auteur arrive aux conclusions suivantes:

Entre le milieu du XVe siècle et celui du XVIe, des changements sont survenus dans le réseau de routes centro-est-européens du commerce international des textiles, en conséquence, dans l'itinéraire des importations de drap de la Hongrie aussi. Au milieu du XVe siècle, Vienne était le marché presque exclusif des articles amenés d'Europe occidentale et l'importance des marchés de Bohême-Moravie, de Silésie et de Pologne était quasi insignifiante dans les échanges de la Hongrie de l'Ouest. Un siècle plus tard cette situation avait changé, le rayonnement du marché viennois était affaibli, parce que — précisément pour la marchandise d'importation principale: les draps — on utilisait toujours plus la route de la Silésie et de la Pologne.

Ce décalage d'itinéraire qui apparaît également au cours de la confrontation des livres de la traite de notre frontière occidentale en 1457—1458 et en 1542, confrontation qui accuse une tendance fléchissante, était en rapport partie avec les événements politiques, partie avec les campagnes et conquêtes du Turc, partie avec les nouveaux aboutissements du commerce, la modification de la liste des marchandises. En effet, axés autrefois sur les draps de grande valeur, les échanges de textiles portaient maintenant sur les nouveaux tissus de laine de moyenne qualité et meilleur marché, tissus plus simples, dont, entre temps, la fabrication s'était sérieusement renforcée dans le périmètre de la Moravie et de la Silésie relativement plus proches de la Hongrie de ce temps.

KISS JÓZSEF

Jászkunok a Rákóczi-szabadságharcban

„Ingemiscit antiquissima Cumanorum et Jaszycum libertas, gloriosis regum illustrata privilegiis, substrataque insueto Ordinis Theutonici dominio eripi se-se de jugo tacite ingeminat”. (A „Recrudescunt . . .”ból.)

A török háborúkat követő karlocai béke (1699. jan. 26.) után nyilvánvalóvá vált, hogy I. Lipót birodalmának „nincs meg a belső anyagi bázisa, és szükségleteit nem is sikerül belső erőforrásokból fedeznie”.¹ A bécsi udvari kamara holland, angol, német és itáliai tőkével kívánt úrrá lenni a pénzügyi krízisen, s amikor a jus armorum címén lehetőség nyílt Magyarországnak a birodalomhoz való csatolására, rendelkezésére állottak a hazai gazdasági erőforrások is. Miután a magyar nemesség megadóztatására hiába történtek kísérletek, „és csak a nemesség legszegényebb rétegeire sikerül a jobbágysággal egyenlő adózás kötelezettségét kiterjeszteni”,² a régi királyoktól kapott kiváltságaikat emlegető jászkunok újabb jobbágysorba helyezését császári rendelet is megerősítette.

Amidőn a századforduló évében lezárult a Jászkun Kerület (Distrikte der Jaszyger, Gross- und Klein-Kumanen) népességének és gazdasági értékeinek részletes felmérése, a jászkun hatóságok még csak arra gondoltak, hogy Bécs e régi kiváltságos területet talán fokozott mértékben kívánja fejleszteni és hasznosítani. De hogyan? Ámbátor úgy vélték, hogy Eszterházy Pál hg. nádor jászkun főkapitányi hivatala és tekintélye továbbra is tartós biztosítékot nyújthat a hajdani kiváltságok helyreállítására és megőrzésére.

— Így a XVIII. század első éveiben megpezsdült az élet a Jászkun Kerületben is. Tömegesen tértek vissza a katonai szolgálathól vagy a bujdosásból a háborúk alatt elnéptelenedett mezővárosokba és községekbe a lakosok. S miután az 1701. évi császári rendelet értelmében még a neoacquistára betelepülő jobbágnak is három évi adómentességet ígérték, megnövekedett az a reménység, hogy a kiváltságos jászkunsági területeken még zavartalanabban élhetnek a gazdálkodóknak. Sok adat arra mutat, hogy Heves—Külső-Szolnok, Nógrád, Pest, Baranya és Csongrád megyék területéről is többen áttelepültek a Jászkun Kerület községeibe. Még a viszonylag sűrűn lakott Jász Kerület községeiben is szívesen fogadták a gazdálkodásra alkalmas munkaerőt, a betelepülést kérő családokat. Az ilyen családoknak „a földművelés gyakorlása és a biztos megélhetés céljából”³ szántógazdálkodásra és legeltetésre alkalmas telkeket tartalékol-

¹ R. Várkonyi Ágnes: A Habsburg-abszolutizmus a XVII. század második felében és Magyarország. Különlenyomat a Történelmi Szemle 1965. évi 1. számából. — 18. l.

² Uo. a 20. l.

³ „Unde plerique novorum cultorum pro exercenda oeconomia et fixa subsistentia locum aliis et fundum habere . . .” — Deutschordens Zentralarchiv, Wien, Abteilung Ungarn; a továbbiakban; DOZA, Wien, U. 155/2. Prozess des Franz Nagy gegen Senat und Magistrat zu Jaszerény. 17. f.

tak. E „tilalmas földeket” olyan jövevényeknek adta el vagy adta bérbe a hatóság, „akik készek voltak a telek megmunkálására”.⁴

E „közhasznú és mindig dicséretre méltó intézkedést” Sötér Ferenc jászkun főkapitányhelyettes léptette életbe a századfordulón mindhárom jászkunsági kerület területén. Ez a földszerzési lehetőség a Német Lovagrend földesúri beiktatásáig, tényleges tulajdonba helyezéséig (1702. máj. 22.) szinte mágnesként vonzotta a környező megyék elszegényedett taxás nemeseit és földönfutóvá lett jobbágyait a betelepedésre.⁵ E nagy népmozgás során gyarapodtak a jászkun termelőerők.

Különösen a Nagykun Kerület korábban többször feldúlt, elnéptelenedett vagy felperzselt községeibe és pusztaszállásaira tértek vissza az egykori lakosok még a tatár rabságból is, vagy pedig települtek be jövevény családok a környező megyékből. E kerületben 1699-ben még csak Karcagújszállás lakott település (oppidum, mezőváros), de 1702 tavaszán már Madarasra, Kunhegyesre és Türkevére is visszatértek a lakosok, valamint a jövevény családok. Nagy Bálint kerületi kapitány irányításával kiosztották a házhelyeket, a szántókat, a kaszálókat és a közlegelőket. Megválasztották a községi előljáróságokat, s így újabb három nagykun község (possessiones) jött létre. Kisújszállás és Kunszentmárton csak másfél évtized múlva, 1717-ben települt meg újra, 1702-ben még ugyanolyan pusztai szállásbirtok (praedium, desertum) volt, mint Boltsa, Fábiánka Csorba, Kis- és Tótturgony, Márialaka, Magyarka, Kolbász, Mesterszállás, Móricz és Pohamara nagykunsági pusztabirtokok.⁶

A századforduló óta a Kiskun Kerületben is jelentősen gyarapodhatott a népesség. 1702-ben Halas mezőváros volt a kerület főhelye. Nagyobb községei voltak: Kunszentmiklós, Fülöpszállás, Szabadszállás és Laczháza, de ide számították a választott községi előljárósággal rendelkező Akasztó községet is. Ideiglenes szálláshelyekkel rendelkeztek a hatalmas kiskunsági pusztabirtokok: Ágasegyháza, Átokháza, Balázs, Baracs, Bene, Bösztör, Bodoglár, Csengele, Csókás, Dorozsma, Fehértó, Félégyháza, Ferencszállás, Fűzes, Galambos, Harka, Jakabszállás, Kaskantyú, Kató, Kara, Kísszállás, Kisbalázs, Kerekgyháza, Kocsér, Kömpöcz, Kőkút, Lajos, Majsa, Máréháza, Matkó, Mérgecs, Mihálytelek, Mizse, Móriczgátja, Orgovány, Pálos, Szank, Szentimre, Szentlászló, Tab, Tajó, Tázlár, Törtel, Üllés, Vásárhely egyik pusztája (Wasserheli ist über Theiss), valamint Zana. Ezeken kívül még számos kisebb pusztát és határ-rész tartozott e kerülethez. E puszták nagy részét Szeged, Kecskemét és Nagykőrös bérlői bérelték évtizedeken át. Mivel e pusztabirtokok nem rendelkeztek állandó lakossággal, összeírási adataik hiányoznak.

⁴ DOZA, Wien, U 155/2. 17. f. „... agri sive utilitates ad desolationem tendentes aliis pro communibus exinde proportionate sufferendis oneribus valentibus oppidanis attribuuntur et incolendi imponuntur”.

⁵ DOZA, Wien, U 155/2. uo. Sötér Ferenc Pest megyei nagybirtokos, a megye első alispánja 1702 májusáig gyakorolta a nádori főkapitányhelyettesi hatalmat a Jászkun Kerületben. A Német Lovagrendnek szóló, 1702. márc. 22-én kelt adásvételi szerződés, illetve adománylevél megszüntette herceg Eszterházy Pál nádor jászkun főkapitányi tisztségét, valamint Sötér nádori főkapitányhelyettesi jogait is.

⁶ Szolnoki Áll. Lt. 1702. D. Capsa I., fasc. 1. nr. 4—16, továbbá DOZA, Wien, U 155/3. f. 1—32. Beschreibung der Generalvisitation des Distrikts der Jaszigen und Kumanen. 1703. márc. 19-től márc. 26-ig. Ugyancsak erre vonatkozik a DOZA, Wien, U 156/I. f. 1—588. alatt található Kageneck-féle napló és beszámoló is: „Diarium und Berichte der ersten Generalvisitation der Jasziger und Kumanendistrikte durch Baron von Kageneck, 1703.”

A jászkun községek lakói, a betelepülő jövevények és a pusztabirtokon meghúzódó szegényemberek ezekben a mozgalmas években nem tudtak még arról, hogy Bécsben 1701 nyarán, a császári udvarban már megszületett a rendelet, miszerint „a jászkunok részére a régi magyar királyok által adományozott kedvezmények és kiváltságok mind eltöröltetnek, és a jászkunok mind a földesúri dézsmák megadására, mind az ingyenes munkák teljesítésére — mint az ország más jobbágysai is — köteleztetnek”.⁷ S amikor ezt a budai kamarai adminisztráció útján Sötér nádori főkapitányhelyettesnek tudomására hozta Bécs, még maga sem hitte, hogy Bécsben ezzel a lépéssel készítették elő a Jászkun Kerület eladását a Német Lovagrendnek, valamint „csendestársának”, a Széchényi György-féle püspöki alapítványi tőke egy részét kamatoztatni kívánó Kollonits Lipót érseknek. A Jászkun Kerület kerületi és községi hatóságai még kevésbé tudtak arról, hogy 1701. július 13-án Bécsben megkezdődtek a titkos tárgyalások egyfelől a császár udvari kancelláriája, nevezetesen Kollonits érsek, másfelől a Német Lovagrend Mergentheim-i központi kancelláriája, nevezetesen báró Marsilius Heuslein von Eisenheim lovag, a Deutschordens—Ballei—Franken ulmi komturja, Ferenc Lajos herceg, választófejedelem, lovagrendi magister generális megbízottja között.

S amidőn e tárgyalások 1702. március 22-én eredményre vezettek, s májusban rendkívül fényes külsőségek között, előkelő, magas rangú vendégek részvételével mindhárom kerületben megtörtént az új földesúr beiktatása, hűbértartókba helyezése, még csupán a közjogban jártas hatósági emberek értették meg, hogy valójában új fejezet kezdődik a Jászkun Kerület történetében. A sorozatos tiltakozások azonban, amelyeket a királyi kamarához terjesztettek fel kivizsgálásra, az eladás és a beiktatás tényén mitsem változtattak.⁸

1702 nyarán népes nemesi küldöttség indult a Jászkun Kerületből Breslauba, Ferenc Lajoshoz, a Német Lovagrend nagymesteréhez, aki ez időben Breslau és Worms választott püspöke, Ellingen hercegprépostja, egész sor német tartomány hercege vagy grófja volt, s ez időtől fogva a Jászkun Kerület főkapitánya (supremus capitaneus) is. E jászkun küldöttség eredetileg haragos, vért hozó tiltakozó menetnek tűnt, de végül is udvarias hangú memorandumot átnyújtó, tisztelgő látogatássá szelődött e nagyhatalmú méltóság előtt.

A Német Lovagrend a XVIII. század elején még feudális földesúri hatalmat töpöntjén állott. Közép-Európában 11 hatalmas tartománya volt: a) *Balleien „preussischen Gebiets”*, tehát a porosz területen a Deutschordens-Ballei-*Elsass-Burgund*, a DO-Ballei *Koblenz*, a Do-Ballei *Österreich* és a Do-Ballei *Etsch*; b) *Balleien „deutschen Gebiets”*, tehát a német területen a Do-Ballei *Franken*, a Do-Ballei *Hessen*, a Do-Ballei *Westphalen*, a DO-Ballei *Thüringen*, a DO-Ballei *Sachsen*, a DO-Ballei *Lothringen* és a DO-Ballei *Altenbiesen*. E hatalmas birodalom központi kormányzata (Zentralregierung, Hochmeistertum) Mergentheimben volt, élén a magister generállal. E főtisztséget általában a Habsburg-ház hercegei töltötték be, 1694—1732-ig Ferenc Lajos, Eleonora régens császárné

⁷ DOZA, Wien, U 157/1. f. 1—32. — Instruktionen für die Visitatoren der Ungarischen Deutschordens-Distrikte, 1701. júl. 4. A rendelkezés ellen tiltakozó Sötért 1702 március elején Bécsben elutasították.

⁸ DOZA, Wien, U 159/1. f. 1—65. — Kauf der Jasziger- und Kumanendistrikte, 1701—1702. Az adásvételi szerződést az U 156/1. — 230—244. f. tartalmazza, a tiltakozások összesíjtését báró Heinrich von Kageneck frankfurti lovagrendi főpap és Hauptordensritter, a Hochmeistertumtól a Jászkun Kerület ügyeinek vezetésére kirendelt és Bécsben állomásozó lovagrendi adminisztráció egyik főtisztviselője terjesztette fel 1703. máj. 19-én a Camera Regia-hoz. Uo. f. 534—539.

öccse, Lipót császár sógora viselte ezt a tisztséget, de 1700 és 1711 között általában nem Mergentheimben, hanem Breslauban, Neisse-ben, Wormsban vagy Trierben tartózkodott, e helyekről kelteződnek levelei is. Az egyes Ballei-nek élén a landkomturók, a kisebb egységek (Kommande, Ordenshaus) élén a komturók állottak. Az ennél kisebb egységek, birtokok — mint amilyen a Jászkun Kerület is volt — igazgatását, irányítását a Hochmeistertum, illetve a Ferenc Lajos által kinevezett és meghatalmazott lovagrendi adminisztrátorok és provizorok végezték több kinevezett lovagrendi tisztviselő közreműködésével.

Miután a Jászkun Kerület megvásárlásában a 11 lovagrendi provincia közül csak a Ballei Franken—frank rendtartomány volt érdekelve 250 000 rhénes forint erejéig (ugyanilyen összeget fizetett be a császári kincstárba a néhai Széchényi György-féle püspöki alapítványi tőkéből Kollonits is), érthető, hogy a Német Lovagrend központi kormányzata elsősorban a frank rendtartomány, illetve az osztrák rendtartomány komturjai közül választotta ki a Jászkun Kerületbe kinevezett lovagrendi adminisztrátorokat és provizorokat. A kiküldött adminisztráció és provizorátus törzs-szállása Bécsben volt, de gyakran tartózkodtak Pozsonyban, Pesten, Budán, Egerben és Jászberényben is. S miután egyaránt viseltek egyházi tisztséget és lovagi rangot is, püspöki székhelyeken, mezővárosi plébániákon és falusi paplakokban éppúgy szíves fogadtatásra találtak, mint a császári katonaság egységeinek magyarországi állomáshelyein.⁹

A Német Lovagrend — amellet, hogy a birodalom bármely tartományában igénybe vehette a császári hadsereg egységeit is — önálló katonai egységgel, ezreddel is rendelkezett. 1697 óta, herceg Savoyai Jenő hadseregében, részt vett a török elleni hadjáratokban, s jelen volt a zentai győzelemnél is.¹⁰ Ennek az ezrednek az állandó elhelyezése, valamint a lovagrendi katonai utánpótlás érdekében, mintegy „pro militari exercitio”, éveken át tárgyalásokat folytatott az udvari kancelláriával, hogy a Jászkun Kerülettel együtt két katonai határerődítményt, a Dráva-menti Eszéket és a Száva-menti Bródot is birtokba vehesse. E tárgyalások azonban sem a szerződés megkötéséig, sem azután nem vezettek eredményre.¹¹ Ennek több oka lehetett: a spanyol örökösödési háború megindulásával a Hofkriegsrat, élén Savoyai Jenővel, alkalmasabb területnek találta a spanyol hadszíntereket a katonai erények gyakorlására, mintsem a két délvidéki magyar erődöt a hatalmát veszített törökkel szemben, másrészt 1702. május 23-án, tehát a Német Lovagrend jászkunsági beiktatásával egyidőben, Lipót

⁹ DOZA, Wien, U 155/3— U 172/5 hatalmas iratanyaga alapján kitűnik, hogy a lovagrend első teljhatalmú megbízottja 1703 májusáig Ulm komturja, a kitűnő gazdasági tekintélynek számító báró Marsilius von Eisenheim, utána Frankfurt Hauskomturja, báró Heinrich von Kagenack, illetve báró Kristoph Reisswegh von Ehrenfeld, majd ez utóbbi halála után, 1714-től báró Kyau bécsi Hauskomtur, s 1726-tól 1731-ig Regensburg komturja, báró Johann Solanus Späth von Zwiefalten. Birtokigazgatási és adóztatási ügyekben gyakran leveleztek még báró Konrad von Reinach, báró Stephan Franz von Shinorany, báró von Stein, Imsen, sőt 1729-ben pl. báró Hornstein, a frank rendtartomány landkomturja is. U 161/1. etc.

¹⁰ Franz Schultz: Vorgeschichte des Regimentes Hoch- und Deutschmeister. Wien, 1896. — 91. l. „... ward dem Prinzen Eugen von Savoyen unterstellt und half seiner Führung den Sieg bei Zenta am 11. September, 1697. erleichten.”

¹¹ DOZA, Wien, U 172/4—5. Von Sr. Kaiserl. Majestät käufliche Begebung der Jasziger-, Gross- und Klein-Kumaner Jkschtrik/e in Ungarn gegen Erlag, woran die Hälfte des Kardinals von Kollonitsch, die andere Hälfte des Hoch- und Deutschmeisters Ballei Franken übernehmen wollende und vertreten, wie auch die vorgehabte Überlassung der beiden Festungen Esseckh und Brodt an den Orden. 1701. — Die von seiten des Meistertums und der Ballei Franken in Ungarn erkaufende Kumaner-Landschaft und pro militari exercitio übernehmen wollende Grez-festungen Esseckh und Brodt in Ungarn. 1702.

császár Csernovics Arzén ipeki pátriarka kérésére megerősítette a szerb katonai határőrvidék telepeseinek immár 12 éves kiváltságait, sőt újakkal töltötte meg azokat, hogy hűségüket egy esetleges magyarországi „rebellio” leverése érdekében is biztosítsa.¹² Hiszen Rákóczi Ferenc még 1701. november 7-én kiszabadította magát Wiener Neustadtból és Lengyelországba távozott.

Ilyen körülmények között mind a mergentheimi lovagrendi kancellárián, mind a bécsi császári kancellárián pillanatnyilag úgy tűnhetett, hogy a Német Lovagrend jászkunsági földesuraságát semmi sem zavarhatja meg. Az eladási ügylet révén a császári kincstár máris félmillió jövedelemhez jutott, s a továbbiakban évente mind a Német Lovagrend, mind a Széchényi-alapítvány legalább 6%-os kamatnak megfelelő földesúri jövedelmet könyvelhet el a Jászkun Kerületből.¹³ Az események azonban másként alakultak, a diplomáciai elképzelések és a gazdasági manipulációk menetébe beleszóltak a néptömegek. 1703. április 26-áig a Német Lovagrend csak 13 928 rhénes forint földesúri árendát tudott behajtani a kerületekben.¹⁴ Így múlt el az első fizetési határidő, György napja, s a második határidő, Mihály napja (szept. 29-e) még nagyon-nagyon távolinak tűnt.

1.

A Jászkun Kerület szervezkedése a felkelés kezdetén

1703 tavaszán a portális katonaállítás kötelezettségével, a több mint 36 500 rhénes forintra rúgó contributióval¹⁵ és a földesúri szolgáltatásokkal¹⁶ egyaránt sújtott jászkunsági hatóságok is mindent elkövettek annak érdekében, hogy jövedelmeiket fokozzák és a megnövekedett kötelezettségeknek eleget tehessenek. Miután a Német Lovagrend nagymestere a jászkunsági nemeseket, hatósági előljárókat írásban biztosította, hogy terheiken könnyíteni fog, hogy vám- és harmincadmentességük érintetlenül marad, hogy „illetőségen felüli” fuvarozásra és kimerítő katonai elszállásolásra a jászkun lakosokat nem kényszeríthetik,¹⁷ innár nem gondoltak többé a kerületekből való kiköltözésre, hanem újra szívesen fogadták a környező megyékből betelepülő földművelő

¹² Vö. *Benda Kálmán: Rákóczi és a szerbek. Magyar—szerb kibékülési törekvések (1703—1709). Élet és Tudomány, XXI. évf., 1966. júl. 8. 1251. l.*

¹³ DOZA, Wien, U 155/3. Kontributionen und Distrikts-Streitigkeiten und Patronatsverhältnisse, 1700—1728.

¹⁴ DOZA, Wien, U 168/1. Reissweg elszámolása 1703. ápr. 26-án, továbbá 1711. ápr. 2-án. Unbedeutende Akten zu den Jasziger- und Kumanen-Distrikten aus dem 18. Jahrhundert. (1. Hälfte. Nicht geordnet.)

¹⁵ DOZA, Wien, U 170/1. Miscellanea, 1702—1720 (cca.). 1703. jún. 2-án

a Jászkerület 43 portája után 25 534 Rh Ft 78 dénárt,

a Kiskun Kerület 9,5 portája 5 641 Rh Ft 29 dénárt és

a Nagykun Kerület 8 portájától 5 407 Rh Ft 48 dénárt fizettek.

¹⁶ „Zu herrschaftlichen Arenda und Heuer” címén általában a félmillió után 6%-os kamatnak megfelelő 30 000 Rh Ft-ot szerették volna elérni a lovagrendi hatóságok, de kezdetben csak ennek felét tudták elérni. (DOZA, Wien, U 155/3. -f. 12—13.)

¹⁷ Szo. Áll. Lt. 1702. D. Capsa I. nr. 20. Franciscus Ludovicus Comes Palatinus aláírásával s báró Späth von Zwiefalten komtur hitelesítésével, Breslau, 1702. júl. 31-i keltezéssel. Ferenc L. ez időben Neuburg palatinusa is volt.

lakosokat, készpénzzel vagy igaerővel rendelkező menekülteket, akik házhelyet, telket és legelőt vásárolhattak vagy vehettek bérbe.¹⁸

A Rákóczi-szabadságharc kezdete előtti időszakban nemcsak a kunsági két kerületben, hanem a jázsági kerületben is annyira gyarapodott a lakosság, hogy egyes jázsági községek Heves—Külső-Szolnok megyei, sőt Pest-Pilis-Solt megyei határrészeket is árendáltak közlegeltetésre.¹⁹ A két Kunság hatóságai pedig mutatis mutandis most már olyan puszták jövedelmeiért is harcoltak, amelyeket ugyan az adásvételi szerződés a Jászkun Kerülethez sorolt, de ténylegesen nem jászkun birtokok voltak. (Kaba, Akasztó, Baracs, Bugacz, Csengőd, Harka, Kaskantyú, Kiskőrös, Tabd-Szücsi, Tázlár, Máréháza puszták, Vásárhely mezőváros bizonyos határrésze.) Az ezekkel kapcsolatos perek a királyi kúrián évtizedekig húzódtak, s e perekben a jászkun hatóságok gazdasági érdekei megegyeztek a Német Lovagrend érdekeivel.²⁰ A kunsági pusztabirtokok egy részét a lovagrendnek fizetett évi árenda ellenében a kunsági mezővárosok vagy községek hatóságai használták kaszálónak vagy közlegelőnek, más részét Kecskemét, Nagykőrös és Szeged város hatóságai vagy kereskedőtökei bérelték éves szerződés alapján a lovagrendtől átlagosan évi 4000—4200 rhénes forintért. 1703-ban kereken mintegy ötven pusztabirtok tartozott a Jászkun Kerülethez, s ezeknek karámaiban, istállóiban, ideiglenes pásztorszállásain, berkeiben, erdősegeiben, nádasaiban és ingóványaiban nemcsak a leszerződött pásztorok, csikósok, gulyások, csordások és erdészek, vadőrök, hanem mellettük szökött jobbágyok, bujdosó katonák, felkelésre készülő kurucok is meghúzódhattak. Nem valószínű, hogy e puszták népe 1703 júniusában, a tiszaháti felkelés híre után barátságosan fogadta volna a hatóságok küldötteit, számvizsgálóit, felügyelőit vagy adóbehajtóit, nem is szólva a Német Lovagrendről.

Br. Kageneck lovagrendi adminisztrátor már 1703. április 18-án kénytelen volt jászberényi szállásáról Budára költözni, s ettől fogva csak a hozzá érkezett hírek alapján tudott az eseményekről jelentéseket készíteni. Júliusban már arról számolt be, hogy a jázsági és a kunsági lakosok Rákóczi oltalma alá helyezték magukat.²¹ Br. Reinach lovagrendi inspektor pedig Pestről 1703. augusztus 28-i levelében arról számolt be, hogy a Jász Kerület hatóságaitól kapott memoriálisból kitűnik, miszerint a jázságiak is Rákóczi hűségére álltak, a nagykunságiak pedig oltalomlevelet és egy pár karmazsin csizmát kaptak egy dukát arany letétele ellenében Rákóczitól.²² A felkelők annál is inkább gyorsabban mozoghatnak, mert a Maros-vidéki és a Tisza-menti mocsarak, vadvizek és gázlók

¹⁸ Vö. a 3—4. sz. jegyzet anyagát, továbbá O. L. Rák. Szab. harc. Lt. G. 19. 49. cs. II., 147. f. A Heves megyéből 1703 előtt betelepülő lakosok megyei adóztatása érdekében lamentáló megyei urakat a fejedelmi tanács is elutasította.

¹⁹ O. L. E. 281. Cameral Adm. zu Ofen. Berichte und Schreiben, 1702—1709. Rsz. 3921. f. 319—324. Peres ügy Szolnok és Pest megyék között a jázságiak által bérelt Szigethalom és Felsőhalom Pest megyei puszták miatt 1703 áprilisban.

²⁰ DOZA, Wien, U 155/3. f. 13—14. Beschreibung der Generalvisitation des Distrikts der Jaszigen und Kumanen, 1714. Ez időben már Reisswegh főadminisztrátor utóda, Kyau is elismerte, hogy e birtokok Marsilius komtur, illetve Reisswegh komtur túlbuzgósa és mohósága révén kerültek a szerződésbe, árendájuk behajtása nehéz.

²¹ DOZA, Wien, U 156/1. Pest, 1703. ápr. 18-tól okt. 29-ig. Diarium, Relationes loco über die vom Administratore baron von Kageneck, a 80—97., továbbá a 411—412. f.

²² DOZA, Wien, U 168/1. Pest, 1703. aug. 28. Unbedeutende Akten zu den Jasziger- und Kumanen-Distrikten aus dem 18. Jahrhundert. Reinach szerint a jászkunságiaknak a „rebellisek” oldalára állása azzal magyarázható, hogy az országhban nincs császári hadsereg, amely védelmet nyújthatna a Jászkun Kerület lakóinak a zendülők hatalmaskodásával szemben.

annyira ki vannak száradva, hogy mindenhol száraz lábbal járhatnak-kelhetnek a csapatok.²³

Kétségtelen tehát, hogy a jászkunok már 1703 májusában, júniusában kapcsolatot találtak a kuruc mozgalommal, s júliusban már II. Rákóczi Ferencet is felkeresték. „A tiszántúli nép titkos követségei, a hajdúvárosok, a jászok és a kunok hívtak, hogy ereszkedjem le a síkságra” — írja a fejedelem Emlékirataiban²⁴ —, s már júliusban arról értesült, „hogy a Montecuccoli-ezredet Pest felé haladtában a Jászságban a nép meglepte és tökéletesen megverte. Ez a hír annál valószínűbbnek látszott, mert nem sokkal ezelőtt küldtem haza a jászok és a kunok követeit, akik biztosítottak a két nép hűségéről és készségéről, hogy felkeljen és pártomhoz csatlakozzék.” — Ismeretes, hogy az Alföldön a császári végrehelyek (Szeged, Szolnok stb.) kislétszámú helyőrségén kívül ezekben a hónapokban csak a Montecuccoli-vértesek őrezrede tartózkodott, s valószínű, hogy e körasszir-ezrednek néhány százada már júliusban megfordult a Jászságban.²⁵ Az azonban bizonyos, hogy a jászsági községek ez időben már fegyveres századokat állítottak, s Szentmiklós János kapitányuk vezetésével augusztus elején már a Tiszaig portyázott 300 lovasuk. Az történt ugyanis, hogy a Nagykuňság területéről Reinach hírei szerint „a fosztogató rebellesek” átjöttek a Tiszán és Jászládányt kifosztották, illetve 144 lovat és csikót vittek magukkal, átkeltek a Tiszán és a nagykunsgái Madarason kiosztották a felkelők között. E lovatlan kunsgái felkelők az üldözésükre induló 300 jászsági huszárt újabb támadással fenyegették meg, ha nem állnak a felkelők oldalára. Reinach értesülése szerint a jászságiak ilyen körülmények között nem kerülhették volna el a teljes pusztulást, s ezért kértek Rákóczitól védelmet, „lieber aber ihr Leben, als ihre Facultäten, lassen wollen”. Ugyanitt írt arról, hogy a megkezdett összeírást a Jászkun Kerületben semmi esetre sem lehet folytatni, még kevésbé a földesúri adót behajtani, mert főként a Nagykunsgában, de az egész Tisza mentén a felkelők táboroznak. Jelentését ezért gyors-futárral küldte Bécsbe, hogy onnan (von Wienn Höcheren Orthen) további parancsot kapjon.²⁶

Miután a bécsi magasabb hatóságok a spanyol örökösödési háború hadszíntereire koncentrálták a császári haderőt, a Rákóczi-szabadságharc kibontakozása idején, sőt első felében a már említett Montecuccoli-vértesezreden és az erdélyi Rabutin-dragonvosezreden²⁷ kívül jelentékeny császári haderő nem tartózkodott az országban. Kagenek és Reinach sürgető jelentéseinek is minden bizonnyal szerepük lehetett abban, hogy a bécsi Hofkriegsrat a szegedi és az aradi határ-

²³ Uo. Erdemes megjegyezni, hogy amíg 1703. júl. 18-án, a naményi átkelés idején „az utakat annyira elborította a sár és a víz, hogy a gyalogságnak majdnem egész nap övig kellett a vízben gázolnia”, (vö. *Esze Tamás: Kuruc vitézek folyamodványai, 1703—1710.* Bp. 1955. 24. l.) augusztusban már szárazság uralkodott a Tiszaháton.

²⁴ II. Rákóczi Ferenc Emlékiratai. (Ford. Vass István, a bevezető tanulmányt írta Pach Zsigmond Pál.) Bp. 1954. 41. l.

²⁵ A Montecuccoli-Curassier-Regiment 1701-ben alakult a hírhedt Caprara-ezredből, létszáma 1703-ban ezer főre rúgott. Parancsnoka gr. Montecuccoli Hercules Pius altábornagy. Az ezred ez időben a Tiszaháton és a Hajdúságban táborozott, s július végén, augusztus elején költözött át a Felvidékre. (Vö. Reiter-Regimenter der Kaiser- und Königlichen Österreichischen Armee. Wien, 1862, I. 147. p.)

²⁶ Reinach értesülése szerint a Nagykunsgában 6—7—8 zászló rebellis táborozik, holott korábban helységenként csak legfeljebb 30 ember mutatkozott. Reinach jelentésének 4—5—6. pontjai, no, 1703. aug. elején ugyanis az aradi, a gyulai és a belényesi szerb határőrvidék csapatai megtámadták a nagykun községeket, s utánuk Rákóczi csapatai is ott táboroztak.

²⁷ E császári ezred hadilétszáma ezer fő, nevét parancsnokáról, gr. Rabutin de Bussy császári tábornagyról kapta.

örvidéki központok egységeinek mozgósítása után²⁸ a pétervárad, sőt a Szávamenti Bród határörvidéki szerb csapatokat is felrendelte a Maros—Tisza-vonal megerősítésére, s ezek báró Kyba János obester parancsnoksága alatt már szeptember elején Szegedre érkeztek. Ugyanakkor Globitz ezredes, a szegedi körzet császári parancsnoka a haditanácstól azt a feladatot kapta, hogy a szerb katonaság segítségével a Tisza vonalán s főként Csongrádnál akadályozza meg Rákóczi csapatainak a Tiszán való átkelését, illetve a kiskunsági felkelők csatlakozását, továbbá „mind magát, mind a szegedi várőrséget a Kiskunságból, Kecskemét, Kőrös és Cegléd városokból élelmezze”.²⁹ E kettős feladat végrehajtása során a harcászati jellegűek részükre nem jártak olyan eredménnyel, mint az élelmezést biztosító zsákmányszerző expedíciók, amelyek szinte évről évre megismétlődtek s végső pusztulással fenyegették az állatállományban és gabonában gazdag jászkunsági községek és mezővárosok lakosságát is.³⁰

Rákóczi és Bercesényi a tizántúli hadjárat, a bihari harcok idején tették meg az első lépést arra, hogy a „harcias szerbeket” megnyerjék a szabadságharc ügyének. 1703. augusztus 9-én, a székelyhidi táborból csatlakozásra hívták fel őket, de e felhívás nem járt eredménnyel. Globitz pedig Szegedről ismételt felszólította a kiskunhalasi előjáróságot a rájuk rótt naturáliák leszállítására, s megfenyegetvén: „... avagy ha oberster Kyba a horvátokkal elérkezik, s fogatkozás lészen búzában, abrakban s szénában, bizony kegyelmetekre szólítom, lássa azután kegyelmetek, hogy egyez meg vélek”.³¹ A halasiak azonban az ismételt felszólításnak sem tettek eleget, mert néhány nap múlva, szeptember 25-én Baja mezőváros szerb bírájától és tanácsától levelet kaptak, segítséget és szövetséget ígértek minden veszedelemmel szemben,³² másrészt pedig a város védelmére katonai csapatokat szerveztek. Közben Szolnok szeptember 21-én történt megvétele után Deák Ferenc ezereskapitány csapatai már Halas és Szeged között táboroztak. Október 3-án a kuruc csapatok Halason szállásolták be magukat, a túlerővel támadó szegedi várőrség és a szerb ezredek október 5-én súlyos harcot vívtak a Halasról támadó kuruc csapatokkal, s bár e harcban Kyba is elesett, Deák csapatai Kecskemétre vonultak vissza a veszteségek miatt.³³ Ugyanakkor a szerb csapatok a Duna felé közelítve elhajtották a kiskunsági puszták állatállományát, Szabadszállásról 50 lovat és 2700 birkát, Fülöpszállásról 45 lovat és 6000 birkát hajtottak el, az ellenálló lakosok közül

²⁸ A szegedi várhoz tartozó határörvidéki helyőrségek parancsnoka báró Johann Friedrich von Globitz császári ezredes, aki a Szávamenti szerb katonaság felett is rendelkezett. Az aradi határörvidéki központhoz tartozó helyőrségekkel br. Georg Wilhelm von Löffelholz császári generális, altábornagy rendelkezett. Egyik ezredese Thekeli (Tököli), szerb főkapitány, az aradi, a gyulai, a borosjenői és a belényesi helyőrségek parancsnoka, már 1703. jún. 26-án megütközött Pocsajnál a kurucokkal, s valószínű, hogy egységei augusztusban a Nagy-kunságban is megjelentek. (Vö. *Esze Tamás*: i. m. 477. l.)

²⁹ Századok, 1868. II. évf. 546. l. *Hornyik János*: A rácok ellenforradalma 1703—1711. A délvidéki katonai határörvidékek szerb telepesei a Lipót-féle adománylevelek alapján széleskörű kiváltságokban részesültek (földesúri adótól mentes telket kaptak a katonai szolgálatot teljesítők, közigazgatásilag a bécsi udvari kamarához, katonailag a bécsi haditanácshoz tartoztak, tisztjeik törzstiszti rangot és nemességet is kaphattak stb.), rendületlenül hitték, hogy „kiváltságukat csak Bécshez való hűségükkel tarthatják meg”. (Vö. *Benda Kálmán*: i. m. 1251. l.)

³⁰ O. L. Károlyi Lt. P. 396. Ser. II. — 1703. „A fejedelem levelei” című anyag. Továbbá DOZA, Wien, U. 163/2. — f. 420—425.

³¹ *Nagy Szeder István*: Kiskunhalas város története oklevéltárral. Kiskunhalas, 1926. 127. l. — A korabeli helyesírást nem vettük át.

³² Vö. *Nagy Szeder*: i. m. 99—100. l.

³³ Uo. a 157. l.

50 ember vesztette életét, 7-en pedig megsebesültek.³⁴ Majd visszatértek Halasra, elhajtották a város állatállományát, elvitték a város pecsétjeit és egy harangot, „amely akkor a toronyépítés miatt faállványon állott, sőt embereket is vittek rabságba”.³⁵

A Kiskun Kerület lakossága tehát súlyos hónapokat élt át a Rákóczi-szabadságharc első évében. A kerület közigazgatási központja Kiskunhalas volt, élén Herpay Mihály distriktuális kapitány állott, de a mintegy félmillió kh-on szétszórta települt kiskun községek átfogó fegyveres védelmét a túlerővel szemben nem tudta megszervezni.³⁶ A községek, valamint a pusztabirtokok védelmére alkalomszerűen toborzott fegyveres karhatalom és őrség október hónapban már elégtelennek bizonyult. Pedig Kecskemét is érdekelve volt a kiskunsági puszták védelmében, mert a Német Lovagrendtől 1703-ban még 16 pusztát árendált évi 3300 Rh forintért,³⁷ de lakossága elsősorban a saját városa védelméről gondoskodott, így Halas és Baja elfoglalása után népesebb mezőváros nem állta útját a Duna—Tisza közén, egészen Kuntszentmiklós határáig portyázó szerb ezredeknek.

Ilyen körülmények között Kiskunhalason a kerület hatósága október 7-én panaszlevéllel kereste fel Szegeden Globitz ezredest. Mivel azonban korábban a kiskunságiak nem szállították be Szegedre a rájuk kivetett gabonát, fenytetésben részesültek, Globitz „vigasztalásul” kijelentette, hogy amit lehet, elvesz a szerbektől.³⁸ Ez időtől fogva a császári hatalom alatt álló Szeged városa, amely néhány kiskunsági pusztát korábban is árendált a Német Lovagrendtől, újabb 12 kiskun pusztát vett birtokba, s így a kecskeméti bérlők kezén csak 4 kiskunsági pusztta maradt.³⁹ Nem valószínű, hogy a háború nyolc esztendeje alatt Szeged, illetve a tényleges hatalmat gyakorló Globitz akár a bécsi udvari kamarának, akár a Német Lovagrendnek utalványozta volna az árenda összegét.⁴⁰ Még alig múltak el a szerb támadás súlyos áldozatokat követelő napjai, a Kecskeméten táborozó Deák ezereskapitány október 13-án „Fülöpszállás, Szabadszállás és a környék községeit kiürítette, s a lakosokat Kecskemétre rendelte erődítés és közös védekezés céljából”.⁴¹ A kiskunhalasiak pedig kétségbeesetten jelentek meg Rákóczi tiszalöki táborában, hogy veszteségeikről beszámoljanak,⁴² hogy a Kiskun Kerület védelmére átfogó intézkedést kérjenek, mert adott körülmények között sem a szegedi császári véghelyek, sem a budai vár követeléseit nem telje-

³⁴ DOZA, Wien, U 161/1. f. 28. Reinach 1703. okt. 11-én kelt jelentésében névszerint is felsorolja az elrett és megsebesült embereket, s számszerű kimutatást készít az elhajtott állatokról.

³⁵ Nagy Szeder: i. m. 157. l.

³⁶ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Oct. II. Hung. 1210. 39. p., Nagy Iván: Jegyzetek a Jászkun Kerületek történetéhez. Bp. 1873.

³⁷ Hornyik János: Kecskemét város gazdasági fejlődésének története. Kecskemét, 1927. 55—56. l.

³⁸ Nagy Szeder: i. m. a 147. sz. oklevél.

³⁹ Hornyik: i. m. 56. l.

⁴⁰ DOZA, Wien, U 163/2. f. 504—509. Kagenek jelentései 1703—1704-ben a kiskunsági pusztabirtokok ügyében.

⁴¹ Nagy Szeder: i. m. a 147. sz. oklevél.

⁴² Nagy Szeder: i. m. 159. l., továbbá „Adatok Kiskunhalas város történetéhez”, Kiskunhalas, 1924. III. köt. 272. l. A Német Lovagrendet támogató budai hadi komisszáriátustól érkező felszólításból: „... mivel a rebellisek ellen már a rácok is feltámadtak, és a segítő császári seregek is szárazon-vízen vivatnak, azért a budai vár segítségére Kiskunhalas küldjön 12 ambert, 1 szekert, akiket minden 8 nap múlva másokkal kell felváltani — nyártnak és akasztófának büntetése alatt parancsoltatik”.

síthetik, s a kiskunsági községek kiürítése is végső veszélyt jelent számukra, megmaradt javaikat, községeiket nem hagyhatják el.

Ebben a súlyos helyzetben született meg Rákóczi első kun pátense 1703. október 14-én a tiszalöki táborban.⁴³ Ez a mozgósító, hadba hívó pátens sokoldalúan indokolja az általános fegyverkezést, s a sajátos jászkunsági viszonyok teljes ismeretében szólítja fel „a felső-, közép- és alsórendeket mind közönségesen”, hogy „amint eddig is hűségét rész szerint táborunkban való megjelenésével megbizonyította, hogyha továbbra is régi szabadságát szereti, az idegen német nemzet törvénytelen s kegyetlen igája alatt az által jobbágyságra való hozattatását és hajtását keserüli, hogy most egy szívvel, erővel . . . kiküldött hadaink közé jó fegyveresen kiki személy szerint . . . halogatás nélkül magát bejelenteni el ne mulassza”. E mozgósítást követően szervezték meg a kiskunsági regimentet a kiskunlacházai Nagy Péter lovaskapitány és Cseplési János kiskunsági distriktuális alkapitány vezetésével,⁴⁴ s Rákóczi a Tokaj melletti táborban 1703. október 23-án valamennyi kiskunsági község részére oltalomlevelet adott a kuruc csapatok túlkapásai ellen való védekezés végett.⁴⁵

Rákóczi ez időben bízta meg Károlyi Sándort, a dolhai „győzelme” után kuruc generális főstrázsamesterré kinevezett szatmári főispánt azzal, hogy „vezérelje a jászokat és a kunokat s a Duna partján már fegyverben álló katonaságot”, továbbá hozza át a kuruc felkelés pártjára a bácskasági szerb katonaságot vagy pedig akadályozza meg további előnyomulásukat.⁴⁶ Ugyancsak ez időben rendezte Rákóczi a Jászkun Kerület közjogi státusát is, az 1703. október 27-én Tokajban kelt rendeletével a Német Lovágrend jászkun földesúri hatalmát törvényen kívül helyezve, Vay Ádám szabolcsi nemest, a fejedelem udvari kapitányát, majd később marsallját nevezte ki a jászkunok distriktuális főkapitányává, helyetteséül pedig továbbra is meghagyta a szintén Rákóczi hűségére tért Török András Nógrád megyei alispánt. De ezek az alapvető és rendkívül fontos intézkedések — bár az országos jellegű nagy feladatokhoz képest csupán helyi jellegűeknek tűnhetnek, hiszen gr. Schlick Lipót császári ezredes felvidéki hadjárata jelentékeny erőket vont el az Alföldről — a kiskunsági községek katonai védelmét és közigazgatási nehézségeit egyelőre nem oldhatták meg.⁴⁷

Ismeretes, hogy Rákóczi sohasem mondott le arról, hogy a szerbeket megnyerje a felkelés ügyének, 1703. november 1-én Károlyi javaslatára újabb pátens-

⁴³ O. L. G. 16., I. 2.a. 6. p. Rákóczi Ferenc pátense a Kunsághoz 1703. okt. 14-én a tiszalöki táborból. Erőteljesen hivatkozik arra, hogy a bécsi hatóságok „a rác nemzetet” oly ígérettel mozgósítják ellenünk, miszerint ha „valamely tartományt fegyvere által megnyerhet, azt a maga nemzetének szabadon elfoglalhassa” s a Jászkunságot is „teljességgel eltörölvén, örökösen birhassa”.

⁴⁴ Vö. Toth János: Kis-Kun-Halas város története. Jegyzetekkel és oklevél-tárral ellátva kiadta Szilágyi Sándor. Nagykovács. 1861, 101. l. továbbá Prot. Exp. Föl. Hung. 978., 209. p. Itt Cseplési még mint kiskun hadnagy szerepel, de 1705 áprilisában már őt zászlóalja ezeres kapitánya volt (uo. a 258. p.).

⁴⁵ E protekcionális leveleket közli *Palugyai Imre*: A Jász-Kun Kerületek s Külső-Szolnok vármegye leírása, Pest. 1854, 272. l., *Révfy Lajos*: II. Rákóczi Ferenc és a jászkunok. Szolnok, 1906, 76—77. l., továbbá *Nagy Szedes*: i. m. 148. sz. oklevél is.

⁴⁶ Magyar Könyvszemle, LXIX. Károlyi Sándor önéletrajzának ismeretlen részlete 1698—1703. Az önéletrajz ismeretlen részlete a gyöngyösi kézirat szerint. Közölte *Pásztor Lajos*: i. m. 119. l.

⁴⁷ O. L. G. 15. I. 40. Capsa D. fasc. 70. Vay fejedelmi udvartartási, testőrmarsalli, diplomáciai, katonai és politikai, valamint jászkun distriktuális főkapitányi hatáskörét és jóvedelmét külön szabályzat tartalmazta. Török András a nógrádi Gács meghódolása után, 1703. okt. elején csatlakozott a felkelőkhöz, s ilyen minőségben levelezést folytatott Károlyival. (O. L. Károlyi Lt. P. 396., 1703. nov. 1., 6.)

ben hívta fel őket a csatlakozásra, s Károlyit a jászkun csapatokkal együtt „a bányavárosok oltalmára” rendelte.⁴⁸ Így a kiskunságiak ismét magukra maradtak, s miután a szerb csapatok szinte semmiféle ellenállásra nem találtak, ismét felkeresték a Duna melléki, Pest megyei helységeket és a kiskunsági községeket, s többek között Kecskemétnek a kiskun pusztákon tartott ménceit és gulyáit is falkánként elhajtották.⁴⁹ Ugyanakkor azonban Szegeden Globitz arról értesült, hogy a kiskunságiak a budai kommisszáriátus követeléseit is teljesítették, Szegedre pedig még mindig nem küldték be a megparancsolt gabonát, azért a szerb katonaságot ismét felküldte a Duna—Tisza közére.⁵⁰ A kiskunhalasiak így 1703. december 1-én kénytelenek voltak Szegedre szállítani 455,5 mérő búzát és 123,5 mérő zabot.⁵¹

1703. december 9-én Rákóczi a tokaji táborból újabb pátensben hívta fel a szerbeket a csatlakozásra, de nincs bizonyíték arra, hogy e felhívás eljutott volna az illetékes szegedi parancsnokságra. Így „a Bécs hűségében megmaradó harcias szerbek végzetes veszélyt jelentettek az ország közepén, a fegyverre kelt kuruc hadsereg hátában”.⁵² December közepére tehát a Kiskun Kerületben is valóságos hadiállapot lévén, szinte katonai közigazgatás alakult ki, s a kerület sorsa teljesen a fejedelmi tanács hadművelleti terveitől függött. December 13-án a fejedelem úgy intézkedett, hogy a felvidéki hadjárat befejeztéig minden kiskunsági község Kecskemétre költözzék, hogy ott magukat besáncolják, s ott várják be a Felvidékről megérkező haderőt. Erre a kiűritésre azonban nem került sor, mert közben a budai, a szigetközi, a tabáni szerb katonaság is megmozdult, s támadásaik esetére a Duna vonalát is meg kellett erősíteni.⁵³ — Hasonlóan súlyos helyzetben volt a Nagykunság is a szabadságharc kezdetén.

A *Nagykun Kerület* több mint 200 000 kh-as területén négy nagyobb település: Karcagújszállás mezőváros, Madaras, Túrkeve és Kunhegyes községek, valamint a fent említett hatalmas állattenyésztő pusztabirtokok sorsáról, lakosságának szervezkedéséről annál is inkább nehéz számot adni, mert 1703 tavaszán a Kagenek-féle szemle nem sok eredménnyel járhatott, nem tudott pontos képet nyújtani a Nagykunság állandóan mozgásban levő s a pusztabirtokok rejtékhelyein meghúzódó lakosságáról. Az előző évhez hasonlóan ismét 9,7 nádori portát tartottak nyilván a nagykunsági községekben, s kontribúcióját 1057 Rh forintban állapították meg.⁵⁴ Kagenek 1703. május 31-én kelt levelében arról számolt be, hogy értesülése szerint Karcagújszálláson nagy nyugtalanság támadt, a lázítók (Aufrührer) a szatmári táborozásra toboroznak.⁵⁵ Bizonyos, hogy a nagykunsági felkelők részt vettek a tiszaháti felkelésben, s júliusban már

⁴⁸ Századok, 1868., II. évf. 547. l.

⁴⁹ Uo. az 548. l.

⁵⁰ „Látom mindekkoráig is, hogy abból a vakmerőségből ki nem akartok térni, sőt inkább kemény nyakatokat újabb szöfogadatlanúság által fölhegyesítettétek, hogy az én parancsolatomnak . . . eleget nem tészték, . . . de minék előtte Budai Commissiót futjátok és az én parancsolataimat hátra teszétek, én semminek oka ne legyek, ha valami esik rajtatok” — hangzik a fenyegetés a szerb támadással. *Nagy Szeder*: i. m. 149. oklevél.

⁵¹ DOZA, Wien U 168/1. Unbedeutende Akten . . . Specification Ofen, aug. 13. 1710. A Reisswegh összeállította részletezés 1. tétele a kiskunsági kontribúcióról 1703—1709. években.

⁵² O. Sz. K. Kézirattár, Prot. Exp. Fol. Hung. 978., 50. f., továbbá *Benda Kálmán*: i. m. 1252. l.

⁵³ Századok, uo. az 549. l., továbbá az 52. sz. jegyzet, 3. — 1389. 188. p. Csepléshi kiskun kapitány is szerepel, Czirkos — elírással.

⁵⁴ Szo. Áll. Lt. 1702. D. Capsa I., fasc. 1. nr. 16—21.

⁵⁵ DOZA, Wien, U 163/2. — 1703. máj. 31. f. 359—366.

Rákóczi zászlói alatt harcoltak.⁵⁶ Július végén, augusztus elején azonban az aradi, a gyulai és a belényesi szerb csapatok, amelyek Löffelholz császári generális parancsnoksága alá tartoztak, „Karcagújszállást, Madarast egész Bărăndigh le a Sárret mellett . . . felprédálták, kik után commandirozott az méltóságos Fejedelem 8 vagy 9 zászlóalja embert”.⁵⁷ A Nagykunság distriktuális kapitánya 1700—1710-ig Nagy Bálint karcagújszállási nemes volt,⁵⁸ aki kapitányi kinevezését megelőzően nyolcszázadmagával éveket töltött tatár rabságban, s idős kora ellenére a nagykunsági újrategyűjtő községek közigazgatási, gazdasági és társadalmi feladatait nagy munkabírással végezte. A felkelés kezdeti hónapjaiban is ilyen jellegű szervező és irányító munkát végzett. A nagykunsági csapatok Borbély Balázs, Deák Ferenc és Szűcs János ezereskapitányok ezredeiben 1703 szeptemberében részt vettek a fontos tiszai átkelőhely, Szolnok elfoglalásában is. Ezt a várat a császáriak részéről Harry Walters ír kapitány védelmezte száz főnyi katonával. A kurucok 1703. szeptember 10-én zárták körül a várat, s 21-én délután 5 órakor rohammal foglalták el.⁵⁹ Innen indultak a már ismertett kiskunsági csatateretekre.

Miközben a lovagrendi adminisztrátor, Kageneck ismételten azt jelenti Bécsbe, hogy a kunsági felkelők harcai miatt az árenda behajtása lehetetlenné vált,⁶⁰ Rákóczi október 14-én a tiszalöki táborban elrendelte a Nagykunság általános mozgósítását is. Erre két okból is szükség volt: mindeddig inkább csak a szegénysorsú emberek és a fiatalabb vitézek vonultak be a kuruc zászlók alá, a vagyonosabbak, „a felső-renden lévők” még sokan a gazdaságban és a pusztákon strázsáltak; másrészt a tiszántúli és a marosvidéki szerbek támadásával is számolni kellett, viszont a Jászkunság a reguláris és a mezei ezredek szervezése során igen fontos gazdasági bázisnak bizonyult, s védelméről mindenképpen gondoskodni kellett.⁶¹ Szolnok és Szatmár elfoglalása, majd a kiskunhalasi események után a Duna—Tisza közére is több figyelmet fordított a fejedelem, mert a felkelők még nem mindenütt jelentették be magukat a táborokban, s nem volt nyilvántartás sem arról, hogy a jászkunsági felkelők hol táboroznak.

Október 20-án a tokaji táborban kapott megbízást a fejedelemtől Török András udvari vicekapitány, hogy mint a jászkunok korábbi distriktuális vicekapitánya tájékoztódják a jászkunsági felkelők helyzetéről, s a „Jászság

⁵⁶ Uo. a 406—408. f. „... die Gross-Kumanen würcklich die Ragotzische Protection ergriffen”.

⁵⁷ O. Sz. K., Kézirattár, Fol. Hung. 1378., 166. p., továbbá O.L. G. 16. I. 2. D. Összeírás a nagykun községek otthon maradt katonaköteles lakosairól, s végül O.L. G. 25. II. 2. Az aradi fogságba hurcolt karcagi Veres György főhadnagy, valamint felesége kérvénye a fejedelemhez.

⁵⁸ O. Sz. K., Kézirattár, Oct. Hung. 1210. — 36. p., továbbá O.L. G. 15. I. 7. Nagy 1705 július elején a fejedelemtől meghívást kapott a szécsényi országgyűlésre, haláláig nagykun kapitány volt.

⁵⁹ Vö. Antal Árpád: Olvasókönyv Szolnok megye történetéhez. Szolnok, 1969. 50. l.

⁶⁰ DOZA, Wien, U 156/1. Kageneck jelentései a Consilium Bellicumnak, 1703. okt. 6. és 9. „... die Rebellen aufenthalten in Cumanien, wodurch das Land sehr verderbet, und die Arenda-Gelder schwerlich erhoben werden können”.

⁶¹ O.L. G. 16. I. 2.a., 6. f. — Rákóczi pátense a Kunsághoz 1703. okt. 14-én „nevezet szerént az egész Kunságh fegyverviselő s viselhető felső-, közép- s alsó-rendeknek . . . az idegen Nemzettől Törvényeink, Diplomáink igazságának ellene való sanyargatását, úgy azon Kunsághnak régi szabadságának elrontásával jobbágyszolgálatra hozattatását, abból származott nagy keserűségét s romlását szánakozó szívvel érezvén, vettük fel kezünkre mind magunk tulajdon Méltóságunk s hasznunk keresésén kívül azon közügynek forgatását, . . . ha régi szabadságának helyreállítását kívánja, azon keserves iga terhe viselés alól való szabadulását óhajtja, az pátensünk vétele után minden késedelem nélkül valaki fegyverviselő s viselhető, azon Kunsághon, jó és tölle ki telhető fegyverekkel Táborunkba magát bejelenteni el ne mulassza.”

résztül lévő Szent-Miklós János urammal, az Kunság résztül Nagy Bálint hívünkkel egyet értvén”, az ország szolgálatának előmozdítását biztosítsa. Hivatkozva az október 14-i fegyverre szólító kiáltványra, ismét figyelmezteti a jászkunokat is: „... parancsoljuk az említett kun, jász nemzet minden rendének az pátens-levelünk tenora szerint, ismerve említett Török András hívünket, ... mindenkben szavát fogadni, dispositiójától függeni, úgy említett tiszt híveink is őkegyelmével mindenkben egyet érteni az haza szolgálatjának folytatásában el ne mulasszák”.⁶² A fejedelemmnek ez az intézkedése is azt mutatja, hogy elsősorban a jászkun közigazgatási hatóságokat, a distriktuális főkapitányhelyettest, a kerületi kapitányokat szólította fel a mozgósítás végrehajtására. Ez a mozzanat egyébként azt is jelzi, hogy e pillanattól fogva a Nagykunságban is megkezdődött a katonai közigazgatás rendszerének kiépítése. S hogy ez katonai ellátási, gazdasági, élelmezési és védelmi szempontból is mennyire döntő és sokrétű feladatot jelentett, mutatja többek között az is, hogy Nagy Bálint nem teljesített csapatbiztosítási szolgálatot, hanem mindvégig a kerület katonai közigazgatási feladatait látta el. A védelemre szervezett „strázsa” azonban kevésnek bizonyult.

November elején a bácskai, a pétervárad és a szegedi csapatok rátörték a Nagykunságra is, „november 4-én, virradatkor ütyén ránk, mikor meg kellett világosodni”.⁶³ A községek méneseit, marháit, a gabonát és élelmiszert magukkal vitték, „... és amely kunságiaknak Nagyságod Szolnoknál parancsolt volt, hogy hozzánk jöjjenek, s velünk együtt strázsaljanak, egymást őrizvén, azok is a jámborok, nálunk lévén, nem bírtunk a sok ellenséggel, hanem valóban nagy rontást vittek végbe rajtunk” — írták a mezőtúriak november 5-én Károlynak.⁶⁴ A fejedelem a felvidéki hadjárat idején — miután jelentős katonai erő a Nagy-kunságban nem maradt — november 28-án úgy intézkedett, hogy „a békési és azon vidéki lakosok” költözzenek Karcagújszállásra, mivel ott magukat és a kunságiakat is könnyebben védelmezhetik.⁶⁵ Ezen a vidéken feltétlenül nagyobb katonai erőre lett volna szükség, mert december 5-én már Hatvanból is azt jelentették Károlynak, hogy a budai, a szigetközi és a pentelei táborokból újabb szerb támadás várható, mintegy 4000 főnyi sereg készül Hatvan, Gyöngyös, Szolnok és a Jászkunság pusztítására, ezért „minél hamarabb vagy 8—9 ezred magával siessen a Jászkunság segítségére, mert egy hét alatt vagy elébb is talán elvállik dolgunk”.⁶⁶ Adott körülmények között erre az átcsoportosításra nem került sor. Így a Nagy-kunság ezúttal is magára maradt, s igen sok gazdasági értéke elpusztult a gyakran ismétlődő támadások folyamán.

A Jász Kerület a Jászkunság három kerülete közül a legkisebb területtel, de a legtöbb lakossal rendelkezett. Területe a pusztabirtokokkal együtt nem lehetett több 190 000 kh-nál, lakossága pedig 8—8400 főnyi a szabadságharc kezdetén.⁶⁷ Ez időben 43 nádori portája után 25 828 Rh Ft contributiót köve-

⁶² Prot. Exped., Fol. Hung. 978. — 19. f.

⁶³ O. L. Károlyi Lt. P. 396. Ser. II. — 1703. okt. 28., továbbá a turi bírák, esküdtek és szegénység levele Károlyihoz 1703. nov. 5-én arról, hogy 5—6000 főnyi szerb lovas és gyalog sereg a Nagy-kunságot felpredálta.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Antal Á.: i. m. 49. l.

⁶⁶ O. L. Károlyi Lt. P. 396. Ser. I. Fasc. 4. D., nr. 23. Szentmiklós János jászsági ezereskapitány levele Török Andrásához. Továbbá a nr. 26—33., majd a Fasc. 4. E. II. nr. 5., a fasc. 5. E. II. nr. 6.

⁶⁷ Szo. Áll. Lt. 1702. D. Capsa I., fasc. 1. nr. 19,5, továbbá O. L. U. et C. fasc. 110, nr. 39, a Penz-féle dokumentum. Itt Fodor Ferenc számításait vettük alapul. (Vö. Fodor F.: A Jászság életrajza. Bp. 1942. 168. l.)

teltek rajta.⁶⁸ A három jászkun kerület közigazgatási központjában, Jászberényben volt elszállásolva a Német Lovagrend commissariatusa, a bécsi lovagrendi adminisztráció kirendeltsége br. Kageneck vezetésével. Ez a kirendeltség azonban 1703 tavaszán Budára költözött, júniusban már a lovagrendi provizorok is beszüntették a földesúri adóbehajtást, s június végén a jászkunok portális adóztatását is Heves—Külső-Szolnok megye hatáskörébe utalták a budai kamarai adminisztráció hozzájárulásával.⁶⁹

Amikor Bagossy Pál császári ezredes 1703 húsvét idején Egerben gyűjtötte össze a környező törvényhatóságoktól oda irányított portális katonaságot, a jászsági és a nagykunsági nádori porták után 52 felfegyverzett katona vonult be oda. A Bagossy-regiment egyik századát Káposztási János kapitány vezetésével elszállásolásra és ellátásra Jászárokszállás, majd Jásztelek községekbe helyezték ki, hogy ott táborozva várják be a spanyol örökösödési háború harcaterére, egyelőre a Styria és Itália felé irányító parancsot.⁷⁰ Miután ennek a századnak további sorsáról nincsenek adataink, feltehető, hogy fegyveres lovasai és gyalogosai megszöktek a táborból, s a jászsági községekben szervezték a felkelést. A Montecuccoli-vértesezred harácsoló, lőszerző egységeinek jászsági „tökéletes veresége” azt is jelenthette, hogy lovaikat, fegyvereiket is kénytelenek voltak átadni. Bizonyos azonban, hogy július 31-én már Szűcs János — régi, híres hajdúkapitány — is a Jászságban táborozott „feles kurucokkal”.⁷¹

Jászberény város (Markt, oppidum) ez időben 3–3500 főnyi lakossággal rendelkezhetett, kilenc kerülete (tizede) volt. A kerületi hatóság tizedek szerint tartotta nyilván a katonaköteles lakosságot, a tíz népes jászsági községben (Dörfer, rura), valamint a pusztabirtokokon (praedia, deserta)⁷² pedig helységenként szervezték meg a katonai karhatalmat, illetve a fegyveres őrségeket a maguk választotta kapitány, hadnagyok és tizedesek vezetésével.⁷³ Ezek a tisztségek eredetileg közigazgatási tisztségek voltak, de a katonai közigazgatás kialakulásával, még inkább a hadrakelt csapatok táborozása során közülük választották meg a tiszteket és az altiszteket is.

A Jász Kerület districtuális kapitánya, tehát közigazgatási főtitkárviselője Szentmiklósy János, jómódú jászberényi birtokos volt,⁷⁴ aki augusztus elején 300 főnyi lovas-csapatral a Tiszánál portyázott, s mindvégig csapatitkárként

⁶⁸ DOZA, Wien, U 163/2. Kageneck jelentései, 1703., f. 388.

⁶⁹ Századok, 104. évf. 1970. 3. sz. 675. l. Kiss József: A jászkun parasztság harca az örökös jobbágyság rendszerének kiterjesztése ellen (1678–1703).

⁷⁰ Vö. Gyulay Ferenc gr. naplója 1703–1704. Pécs. 1928. Márki Sándor kiadványa. 17. l. — Gyulay Bagossy helyettese volt. Káposztási kapitány talán azonos az 1705. évben Jászberényben összeírt huszárnévjegyzék 47. sorszáma alatt szereplő Káposztás Jánossal. (O.L. U. et C. 1705. fasc. 110. nr. 39.)

⁷¹ Gyulay: i. m. 24. l. Innen indultak Szolnok megvételeére.

⁷² A Jász Kerület községei 1703-ban: Ágó, Alsószentgyörgy, Apáti, Árokszállás, Dózsa, Felsőszentgyörgy, Fényszaru, Jákóhalma, Kisér, Ladány és Mihálytelek. Részben lakott puszták: Négyszállás, Szentimre, Jakab, Tőtevény, Boldogháza, Peres, Borsóhalom, Szentandrás stb.

⁷³ O.L. U. et C. 1705. fasc. 110. nr. 39. Az előljárósági, közigazgatási tisztségek nem azonosak a katonai tisztségekkel (colonellus, kapitány, főhadnagy, hadnagy, tizedes stb.), de néhány esetben személy szerint e kétféle tisztség egybeesett.

⁷⁴ O.L. U. et C. a Pentz-féle dokumentumban a berényi lakosok között a 67., a négyszállási pusztabirtokok között a 31. sorszáma alatt. Két 18 éven felüli fia volt, az egyik, Mihály, 1706-ban a jász lovasezred kompániás főhadnagya, 1709-ben a jászkun ezred első századának parancsnoka, atyja pedig az ezred kommandáns colonellusa. (O.L. G. 16. I. 2. D., továbbá G. 28. V. 2. E-F. 77. cs., 445–446. f.)

vett részt a szabadságharcban. 1703. augusztus 22-én Kageneck is arról tett jelentést, hogy a Jász Kerületben Apáti csatlakozásával az egész jászsági lakosság Rákóczi hűségére állt.⁷⁵ Szentmiklósy ez időben Apátiban toborzott önkénteseket a jászsági lovas-regimentbe, amelynek még csak 5—600 főnyi legénysége lehetett akkor, amikor Szűcs János, Deák Ferenc és Borbély Balázs ezredeivel együtt szeptember 10-én Szentmiklósy századai is részt vettek Szolnok ostromában. E harcokban 18 jászsági katona esett el, majd innen Szeged és Kiskunhalas térségébe vonultak, s október elején a kiskunhalasi harcokban ismét 15 katona halt meg, sokan pedig súlyosan megsebesültek.⁷⁶

Rákóczi Szolnok megvétele után — mintegy elismerve a jászsági regiment katonai eredményeit is — Jászberény város részére oltalomlevelet állított ki és adott át a tokaji táborban nála megjelent jászsági küldötteknek 1703. szeptember 29-i keltezéssel.⁷⁷ Ez az okmány nemcsak azért lényeges, mert a várost védelmébe veszi az ott táborozó vagy átvonuló lovas- és gyaloghadak túlkapásai, zaklatásai és kártevősei ellen, hanem azért is, mert a város vezetői előző nap Vetésen is jelen voltak, s frissen hozhatták magukkal a felkelés egyik alapvető dokumentumát, a vetési pátenszt. Bár a jászkunok nem tartották magukat jobbágyoknak, s már a brezáni várból kibocsátott pátens óta világosan értették, hogy a lovagrendi földesúri hatalomtól, jobbágyi helyzetükből csak akkor szabadulhatnak fel, ha a háza szolgálatára egyetemlegesen fegyvert fognak, a vetési pátens általános rendelkezésein kívül egy részletesebb, a jászkunokra vonatkozó pátens kibocsátásában reménykedtek. Ilyen körülmények között született meg igen hamar, már október 11-én a tokaji táborban az egész Jászságot fegyverre szólító kiáltvány,⁷⁸ amely a katonai helyzet realitásait is hangsúlyozza: „Most, mikor a Jászság majdnem a németnek s rácnak torkában vagy, hadaink közé jó fegyveresen kiki személy szerint a pátenslevelünk vétele után halogatás nélkül magát bejelenteni el ne mulassza, hogy hazánk igazságos javára célzó ügyet fegyver által szerencsésen folytathassuk. Ezen pátenslevelünket helyről helyre vigyék.”

Csak hogy amíg a legelső jászsági lovas- és gyalogkompániák már négy hónapja táborokban voltak, s már több komoly ütközetben is részt vettek, a katonaköteles korosztályok 50—60%-a még nem fogott fegyvert, s az őszi fő munkaidő befejeztével nem sok indok maradt az otthon maradásra. Nyilvánvaló, hogy ez a többség lényegesen gyorsabban és kevesebb áldozat árán képzelte elnyerni felszabadulását, nemesi kiváltságait, semmint azt az adott körülmények lehetővé tették. Másrészt a korabeli általános gyakorlat szerint mozgósítás idején a környéken táborozó vagy átvonuló katonaságot a Jászságban is a községek látták el orális és equilis portióval, sőt a hidegebb időszakokban szállással is. Ez a súlyos teher — különösen a jász kerületi, mezővárosi és községi előljáróságoknak a német megszállás évtizedeiben kialakult gyakorlata szerint — ismét másként érintette „a felső-, a közép- és alsórenden levő” lakosokat, továbbá a már régen hadba vonultak gazdaságait vagy a még mindig otthon lappangók háztartásait. A mélyben húzódó drámai vitának ezek az egyéni érdek-

⁷⁵ DOZA, Wien, U. 163/2. f. 419. „... haben sich die Rebellen Protection ergeben”.

⁷⁶ Vö. a 73. sz. jegyzet anyagában a községi és a plébániai nyilvántartásokkal. Erre az időre a súlyosan sebesültek közül is otthon haltak meg sokan.

⁷⁷ Szo. Áll. Lt. Jászberény város lt. Privilegia, 70. sz. Közli *Pintér Jenő*: Jászberény rendezett tanácsú város levéltárában levő kiváltságlevelek és oklevelek gyűjteménye. Jászberény é. n. 83—84. l.

⁷⁸ Uo. Közli még *Antal Á.*: i. m. 47—48. l.

ellentétek és gazdasági-szociális rétegkülönbségek adják magyarázatát.⁷⁹ S miután a zsoldos hadsereg megszervezésének nem voltak meg a feltételei, az önkéntes bevonulás kötelezettsége még tovább mélyítette a vitát. A kiskunhalasi események vészes hírei azonban a járszágiak részére is figyelmeztetőül szolgáltak. A járszági sebesültek haza tértek otthonaikba.

Miközben a járszági helyi hatóságok a hadkötelezettséggel járó terhek „arányos” elosztásán fáradoztak, október 24-én megérkezett Rákóczi írásbeli rendeletével Török András, hogy „nemes vitézlő Szentmiklósy János tiszt hívünkkel egyet értvén, az egész nemes Jászságot megmustrálja, sőt kegyelmes parancsolatunkból ott az Haza szolgálatában kívántató dispositiókat tégyen”.⁸⁰ Abból az egyszerű tényből, hogy a mindeddig nem nemesi jogállású Szentmiklósyt, továbbá a Jászságot „nemes” titulussal ruházta fel Rákóczi pátense, nyilvánvalóan következik, hogy hadszervezés tekintetében alapvető változásról volt szó. Az eddigi önkéntes jellegű hadkötelezettséget lassanként felváltja a szervezett és kötelező „nemesi insurrectio” kötelezettsége. Kérdés, hogy a járszági lakosok „egyetemleges nemessége” hadszervezési szempontból milyen eredményeket hozhatott. Török november 1-én csupán arról értesítette Károlyit, hogy a jász regiment mustrája folyamatban van, várja a generális parancsát a jász hadak alkalmazására vonatkozóan.⁸¹ Arról azonban, hogy az újabb mozgósítás milyen eredménnyel járt, nem szól a jelentés. November 3-án újabb értesítést küldött Károlynak, hogy a jász lovas- és gyaloghadakat a Káták (Nagykátá, Boldogkátá, Lőríckátá, Egreskátá) vidékén helyezze el, hogy a Pest felé vezető utakat lezárják. Miután a főparancsnokságot Szentmiklósyra ruházta, ő maga a Felvidékre, a bányavárosokba indult.⁸² Rákóczi pedig Károlyit is Lévára rendelte, hogy a felvidéki hadműveletekben vegyen részt.⁸³

1703. november 7-én Hatvanból Szabó Máté kapitány értesítést küldött a jász kerületi hatóságnak Jászberénybe, hogy hírszerzőinek jelentései szerint Pestnél három zászlóalja szerb katonaság készül Hatvan és a Jászság megtámadására. Felhívja a járszági „nemes, vitézlő kapitányokat”, hogy „csak kegyelmet vegye útját mennél hamarabb Hatvan felé”.⁸⁴ Ismeretes, hogy ez időben támadták meg a szerb csapatok a Nagykurságot is, s Szentmiklósy szegedi kuruc tisztektől olyan értesítést kapott, miszerint „a Rácok nagy gyülekezettel éppen ide, Jászberényre szándékoznak”. Szentmiklósy arra kérte Törököt, hogy járjon közbe Károlynál: új hadakat irányítson a Jászságba, „mert másként itten — kevesen lévén — elrontatunk az ellenünk fegyverkező Rácok által”.⁸⁵ Időközben Szentmiklósy lovas regimentje Szabó Máté hatvani lovas ezredével együtt Vác környékén portyázott. Száz főből álló ellenséget szétszórta, szarvas-

⁷⁹ Vö. R. Várkonyi Ágnes: A „népi kurucság” ideológiája. Történelmi Szemle, 1963. évf. 1. sz. 54. l. „Rákóczi kancelláriájának hivatalos kiadványai akár hazai használatra, akár külföld számára készültek, a nemesi történet szemlélet jegyeit viselik magukon”, s a járszági vezetők nagy többsége is „nemesi jogállása” tudatában kívánta áthárítani a hadi terheket a közrendű lakosokra.

⁸⁰ Prot. Exped. Fol. Hung. 978., 24. f. — Tokaj, 1703. okt. 24. Török Andrást már okt. 20-án kinevezték a Jászkun Kerület distriktuális főkapitányhelyettesévé, Vay Ádámot pedig főkapitánnyá, s ezzel a jászkunok „közjogi jogállását” Rákóczi véglegesen rendezte.

⁸¹ O. L. Károlyi Lt. P. 396. Ser. I. 1703. nov. 1. fasc. 3. C. nr. 2.

⁸² Uo. a nr. 8. Jászberény. 1703. nov. 3.

⁸³ II. Rákóczi Ferenc Emlékiratai, 59. l., továbbá Károlyi önéletrajzáának részlete a gyöngyösi kézirat alapján, i. m. 119—120. l.

⁸⁴ O. L. Károlyi Lt. P. 396. Ser. I. 1103. nov. 7. fasc. 3. C. nr. 7.

⁸⁵ Uo. a fasc. 4. D. nr. 23. — Jb., 1703. nov. 27.

marha- és juhállományukat birtokba vették. Két német foglyot ejtettek, s őket kuruc rabokért kicserélték.⁸⁶

A hadra kelt jász regiment tehát nem tétlenkedett a felvidéki hadműveletek idején. December 6-án Szentmiklós néhány százada Szeged mellett, Szőregnél táborozott. A szegedi melletti homok és tölgyes területén 60 főnyi szegedi csapatot megverték, zsákmányaikat elvették, közülük két foglyot ejtettek. Az egyik jászsági születésű volt, eskü alatt vallotta, hogy mintegy 6000 főnyi szerb csapat készül a Jászkunság elfoglalására. Szentmiklós Károlyihoz intézett levelében hangsúlyozta, hogy még 3000 főnyi katonára volna szükség, mivel a veszélyeztetett területen csak kb 2000 katona van, „de ezek fele fegyvertelen, sokat magunk felől nem ígérhetünk”.⁸⁷ S íme, itt van a hadseregszervezés másik alapvető kérdése: a felfegyverzés. Hiszen az alkalmilag szerzett, zsákmányolt felszereléssel csupán kisebb harcászati, csatározási feladatok lehet sikeresen megoldani.⁸⁸ Erre az alapvető hiányosságra Török is több alkalommal figyelmeztette Károlyit még a mustra alkalmával: „... ezek oly fegyvertelenek és lovatlanok, hogyha ezeket próbára vinnék — éppen a mézárszökre ejtenék őket, mivel mind fegyverekből, mind lovaikból kifogytanak... *Ez a nép kész volna a Haza szabadsága mellett fegyverkezni*, de ... fegyvertelen, sőt amely lovasok vannak is, ki két, ki három esztendő csikón, s többnyire nyereg nélkül”⁸⁹ vesz részt a táborokban.

Nyilvánvaló tehát, hogy a Jászkun Kerület lakossága a Rákóczi-szabadságharc első esztendejében erőihez képest maximálisan kivette részét a reá háruló feladatokból, fegyvergyártásra berendezkedett ipara azonban természetesen a jászkunsági községeknek sem volt. Állatállománya, gabonatermelése, kedvező természeti és gazdasági adottságai révén, azonban a szabadságharc fontos gazdasági bázisává vált.

Rákóczi Emlékirataiban ugyan „5—6 ezer emberből álló, elég jó” jászsági csapatokról van szó, de a forrásokból nyilvánvaló, hogy ilyen magas katonai létszámot a három kerület együttesen sem lehetett képes előállítani sem a kezdeti, sem a későbbi években. 1704. április 3-án jelentette Szentmiklós Kunszentmiklósról Andrássy István generálisnak Kecskemétre, hogy „Kalogsa felé *hat zászló allya Jász lovas hadakkal együtt megindul*” a szerbektől megszállt területek visszafoglalására.⁹⁰ Itt tehát legfeljebb 1000 főnyi jász lovas csapat harcászati alkalmazásáról lehetett szó, s ehhez a korábbi táborhelyeken legfeljebb 4—500 főnyi gyalogságot számíthatunk hozzá. Ez azt jelentette, hogy a jászsági összlakosság 150/0-a katonai szolgálatot teljesített, s a háború gazdasági értékeit is igénybe vette. A kunsági kerületek még ennél is jóval több áldozatot hoztak mind emberi, mind anyagi értékek tekintetében.⁹¹ Nincs tehát megfelelő alap arra,

⁸⁶ Uo. a fasc. 4. D. nr. 33. — Tóalmás, 1703. nov. 30.

⁸⁷ Uo. a fasc. 5. E. nr. 2. 6. — Szőreg, 1703. dec. 6.

⁸⁸ Nem arról volt tehát szó, hogy „a jász nemzet mennyire elszokott a katonáskodástól” (*Esze Tamás*: Kuruc vitézek folyamodványai, 1703—1710. Bp. 1955. 32. l.), hanem sokkal inkább a hadseregszervezés és a felfegyverzés hiányosságairól.

⁸⁹ O. L. Károlyi Lt. P. 396. Ser. II. 1703. nov. 6. Török levele Károlyihoz.

⁹⁰ Rákóczi Emlékiratai, 112. l. — Talán a „megszéptő messzeség” játszhatott itt szerepet, talán elírás, talán fordítási pontatlanság. (A korabeli „zászló alja” elnevezés csupán 100—150 főnyi századot — s nem ezredet jelent.) O. L. Károlyi Lt. P. 396. Ser. II. fasc. 1. A. nr. 5. — 1704. ápr. 3.

⁹¹ Vö. *Esze Tamás*: i. m. 30. l. A Jászkunság Rákóczi hadviselése számára nem azért jelentett kevesebb hasznót a kezdet kezdetén remélnél, mert „a hanyatlás állapotában” élt, hanem mert területe lényegében mellékhadszíntérnek számított szinte 1709-ig, s gazdasági értékeit így a túlerővel támadó szerb katonaság rendszeresen elszállíthatta a császári véghelyekre.

hogy történeti irodalmunk — akár az Emlékiratok téves számadatára, akár Beresényi korabeli megjegyzésére építve — úgy tartsa nyilván a Jászkunságot, hogy „harci értékben ennek lakosai sem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket”.⁹² Ugyanilyen túlzás volna alföldi viszonylatban „a falvak népének lavinaszerű áradását” igényelni a vetési pátenst követő időszakban, amikor a parasztgazdaságok őszi munkálatai minden munkaerőt lekötöttek, s mind a belső gazdaság állattartása, mind a hatalmas pusztai rideg állatvagyon megőrzése a nyári időszaknál is több munkaerőt igényelt. Nem is szólva a mindkét részről szinterendszerűen ismétlődő katonai zsákmányszerző expedíciók elleni védelem biztosításáról, valamint a még meg sem szilárdult kunsági települési viszonyok újabb fellazulásáról.

2.

A jászkunsági insurrectio, hadszervezet és dislocatio

A parasztfelkeléssel induló szabadságharc a jászkunok számára 1703 augusztusára máris alapvető eredményeket hozott: megszabadultak a császári portális adóztatás és a contributio, valamint a portális katonaállítás kötelezettségétől, többé-kevésbé mentesítették magukat a lovagrendi földesúri adóztatás alól. Mindez természetesen érdeke volt a jászkunsági helyi hatóságoknak éppúgy, mint a jobbágyi sorba süllyesztett jászkun parasztságnak. Ezeknek az elért eredményeknek a tartós biztosítása és adott körülmények között fegyveres védelme ugyancsak közös érdeknek bizonyult, s főként a két kunsági kerületben élet-halál kérdésvé vált, de már olyan körülmények között, amidőn a szabadságharc országos méretűvé szélesedett. A Jászkunságban elért eddigi eredmények tartóssága tehát az országos méretű összefogásnak és a hadszervezet kiépítésének minőségétől függött. Gazdasági és katonai tekintetben megállta-e a helyét a Jászkunság az országos méretűvé szélesedett feladatok súlya alatt attól az időszaktól kezdve is, amikor területe 1703 októberében hadművelleti térséggé vált? A fentiek alapján minden indokunk megvan arra, hogy e kérdésre egyértelmű igennel válaszoljunk, mert forrásaink egyetlen adata sem tanúskodik arról, hogy akár a kiskun, a nagykun és a jász kerületi és községi hatóságok vonakodtak volna a gazdasági értékeket a hadviselés szolgálatába állítani, akár a jászkunsági nemesek és parasztok egyetlen esetben is megtagadták volna a hadkötelezettséggel járó bevonultatási parancsot. Ezeknek az alapvető kötelesegeknek, terheknek és feladatoknak a vállalásában semmiféle ellentmondással nem találkozhatunk, pedig mind a gazdasági, mind a katonai terhek jóval sokrétűbbek és súlyosabbak voltak a szabadságharc előttiéknél.

A harc tehát a vetési pátenst utáni időszakban a jászkun társadalmi rétegek körében nem a gazdasági és katonai terhek vállalásának és teljesítésének kérdésében, hanem arányos elosztásának és folyamatos biztosításának kérdéseiben került napirendre. E társadalmi közegben az osztálykülönbségeket és rétegeellentéteket ekkor még nem a nemesi vagy nem nemesi jogállás megkülönböztetése, hanem a tényleges anyagi, gazdasági-szociális helyzet döntötte el. Ismeretes, hogy a jászkun lakoságnak kb. 5–60%-a kis- és törpebirtokos nemes volt, 4–5%-a birtoktalan zsellér vagy közbirtokossági cseléd, míg kb 90%-a

⁹² Vö. *Kosáry Domokos*: Pest megye a kuruckorban. Pest megye múltjából. Tanulmányok. Bp. 1965. 44–45. l. (Szerk.: Keleti Ferenc, Lakatos Ernő, Makkai László.)

a törpe- és kisbirtokos szabadparasztok különböző rétegeihez, illetve a kisipari réteghez tartozott.¹ A jászkun törpe- és kisbirtokos nemesek — eltekintve a közhivatali tisztviselői rétegtől — lényegében paraszti sorban éltek, s mivel a sajátos jászkun birtokközösségen belül nagyobb nemesi birtokot nem lehetett kisajátítani, gazdasági-szociális helyzetük aligha különbözött a szabadparasztokétól.² A rétegtkülönbségek azonban már a századforduló idején is rendkívül szembetűnőek voltak, s feltehető, hogy a századfordulót követő nagy népmozgás idején még élesebbé váltak. S természetesen a munkaerő változásával még inkább módosultak az egyes családok birtokviszonyai a szabadságharc éveiben.³ Ezt a sokirányú és sokrétű változást a gazdasági és katonai terhek arányos és igazságos elosztása végett pontosan nyilvántartani, hónapról hónapra vagy akár évről évre nyomon követni, végeredményben: a hadviseléssel járó katonai, gazdasági és szervezési feladatokat csak óriási küzdelmek, kemény harcok során sikerült megoldani.

Amíg az 1703. október 24-ét megelőző időszakban Rákóczitól is azt várta a jászkun nemesség, hogy nemesi kiváltságaikat pátenslevélben ismerje el, a nem-nemes vezetőréteg pedig a jászkunok egyetemleges nemességét kívánta elismertetni, Rákóczi október 24-i pátensé alapján egyszerre nyilvánvalóvá vált, hogy a jászkunok régi egyetemleges nemességét ismerte el a fejedelem, s azt is a personalis insurrectio kötelezettségével kapcsolta össze. Ebből nyilvánvalóan következett az is, hogy a jászkun felső-, közép- és alsórendeket egyetemlegesen (nomine colectivo) nemeseknek tekintik, továbbá hogy személyre szóló nemeslevél megújítását vagy nemesi birtokadományt katonai érdemek nélkül aligha várhatnak a fejedelemtől.

Ilyen módon a jászkunok korábbi, önkéntes insurrectiója tehát igen csak hamar, már 1703. október végén rendeződött: a fejedelmi pátens által szabályozott, kötelező jellegű personalis insurrectióvá fejlődött. Rákóczinak ebben a döntésében lényeges szerepet játszottak a jászkunok történelmének hajdani hagyományai⁴ csakúgy, mint a hadseregszervezés sürgető feladatainak megoldására irányuló törekvések. A jászkunok egyetemleges nemesi kiváltsága — történelmi hagyományaik szerint — azt jelentette, hogy kerületeik portáit, prédiáit, birtokait nem terheltek curiális, portális vagy prédiális adóztatással; semmiféle portális katonaiállítással, contributioval, kvártélytartással nem tartoztak; érvényt szerezhettek még vám- és harmincadmentességüknek is.⁵ Viszont most a personalis insurrectio kötelezettsége azt jelentette, hogy

¹ O.L. U. et C. a Pentz-féle dokumentum alapján, vö. Kiss J.: i. m. 666. l.; Századok 1970, 3. sz.

² Vö. Nagy Lajos: A jászkun birtokviszonyok fejlődése és jogi alapja. Karczag. 1878. 147—149. l.

³ Uo., mint az 1. sz. jegyzet, a 667. l. — A háború hosszú éveit alatt az egyes családok állat- vagyona változott leginkább részben a katonai igénybevétel, részben a fellendült marhakereskedelem révén.

⁴ O.L. G. 19. II. 3. E—G., 1703. jún. 7., az antedatált híres „Recrudescent vulnera...” „... felsőhajt a kunok és jászok legrégibb s a királyok dicső privilégiumaival ékesített szabadsága, és a Német Lovagrend uralma alá vettétvén, magát az iga alól felszabadítani ismételten titkon kéri”.

⁵ O.L. G. 16. I. 2. E. „Semmiféle szabad had ne tartassék egyéb, hanem az hajdú városok, Jászok és Kunok, kik az méltóságos Fejedelem rendelése szerint magok költségeken tartoznak bizonyos kapitányok és generális alatt Öheregsége mellett hadakozni szüntelen, minthogy ők semmi contributioval vagy kvártélytartással nem fognak terhelteni.” — Vám- és harmincadmentességükről: O.L. G. 19. II. E/A., 1704. márc. 1., továbbá a G. 19. II. 2. i. 447. f. — A Rákamazra áttelepült nagykunságiak számára pedig: G. 19. II. 3. H. I. 356—357. p.

a bármilyen renden levők, a fegyverviselők és fegyverviselhetők „mind közönségesen s mind személy szerint ... jó fegyveresen” kötelesek voltak megjelenni a kuruc hadsereg táboraiiban.

Nem kétséges, hogy a jászkunok personális insurrectiója így az egyetemleges nemesi jogállás keretei között minden korábbi katonai szervezkedésnél jóval szélesebb körű hadi mozgósítást jelentett a Jászkun Kerületben. De — meddig tart a hadakozás? Meddig tart egy-egy generális insurrectio? Vajon a mozgósítás optimuma azt jelenti-e, hogy a jászkun gazdaságokban csak a gyermekek, a nők és az aggok maradhatnak otthon? Ha viszont a Jászkun Kerület, a mezőváros, a község gazdasága vagy hadi kasszája tartja el a hadra kelt s az ott táborozó katonaságot, akkor a gazdaságok termelésének folyamatos biztosítása éppoly fontos katonai érdek, mint a tábori szolgálat teljesítése. Sőt még több gabona-, zab- és kölesvetésre, szarvasmarhára, lóra és csikóra, szénára és legelőre, még több gazdasági értékre, árura van szükség, mint békében.

Mindezt jól tudta és figyelembe vette Rákóczi hadvezetése is.⁶ Éppen ezért e personális insurrectio kötelezettsége hamarosan úgy módosult, hogy generális insurrectio esetén pl. a jászságiak „ezer emberrel tartoztak a táborban megjelenni” az állandóan táborban levőkkel együtt.⁷ Így egészült ki az általában 4—5 századból álló jászsági mezei regiment a generális insurrectio idején hadi létszámú teljes ezreddé, amely ezredtörzsből és tíz „zászló aljából”, kompániából állt.

1704 januárjában és áprilisában, az újabb szerb támadás idején, a Duna—Tisza közti katonai erők mozgósítása során Török és Szentmiklósy vezetésével teljes létszámú jászsági mezei ezred,⁸ Nagy Péter és Cseplézy vezetésével 3 zászlóalja kiskun csapat⁹ és Bakó István nagykunsági lovaskapitány vezetésével a nagykun csapatok — Kőrösi Papp István kapitány regimentjével együtt — vettek részt a harcokban.¹⁰ Itt tehát legkevesebb 1600 főnyi jászkun lovasság s a kiindulási táborhelyeken maradó 4—500 főnyi gyalogság harcászati alkalmazásáról lehetett szó. Az évek folyamán időnként, közvetlenebb vagy rendkívül nagy veszély esetén, tehát amikor közvetlenül jászkunsági területeken folytak a harcok, illetve ilyen harc várható volt, átmenetileg jóval magasabb jászkunsági katonai létszámokkal is találkozunk. A hadszervezet kiépítése, kiképzése és alkalmazása a hadművelleti területeken állandóan folyamatban volt a szabadságharc befejezéséig.

Miután a Jászkun Kerület sajátos közjogi, közigazgatási szervezetét, a jászkun lakosság régi egyetemleges kiváltságait a fent idézett fejedelmi pátensek elismerték, s a personális insurrectio kötelezettségét mindhárom kerületre érvényesnek tekintették, azért a hadszervezet kiépítését illetően is mindhárom kerületben hasonló vonásokkal találkozhatunk. A szembeötlő különbségek e három kerület területi széttagoltságából, népességének létszámbeli különbségeiből és a közvetlen ellenséges támadások mértékétől, a közvetlen harcászati alkalmazások szükségleteiből adódtak. Éppen ezért a hadszervezet kiépítésének folyamatát is területi egységeként, de összefüggéseiben kell látnunk.

⁶ R. Várkonyi Ágnes: A jobbagyság osztályharc a Rákóczi-szabadságharc idején. Történelmi Szemle, 1964. VII. évf. 2. sz. 351. l. „A fejedelem a szabadságharc folyamán mindig a gondos gazda figyelmével kísérte a mezei munkát.”

⁷ Archivum Rákóczianum. II. Rákóczi Ferenc levelestára. Bp. 1872—1889. I. o. l. k. 445. l.

⁸ O. L. G. 16. I. 2. a. 24. f. Pápai János fejedelmi kancelláriai vezető levele.

⁹ Prot. Exped. Fol. Hung. 3. — 1389. 88. f. 1704. márc. 4.

¹⁰ Uo. a 188. f., 1704. márc. 10., továbbá O. L. G. 19. II. 2., 1704. márc. 26.

Rákóczi hadszervezetében a jászkunok az irreguláris haderőkhöz tartoztak a szabadságharc első éveiben, önálló mezei lovas-regimentben (ezredben) és mezei gyalog-kompániákban (századokban) teljesítettek katonai szolgálatot. Felszerelésükről és ellátásukról is maguk gondoskodtak, a zsold bevezetésére csak 1705 után történtek kísérletek, s először éppen a nagykunsági csapatoknál.

A *Nagykun Kerület katonasága* — mint láttuk — Rákóczi zászlóbontásától kezdve részt vett a felkelésben. Egyik zászlótartójuk, Szabó János karcagújszállási vitéz, Rákóczihoz intézett folyamodványában emlékeztette a fejedelmet: „Idvezült Pap István urammal, mikor Nagyságod eleibe mentünk Lengyelország szélébe, én voltam a kalauz . . .”¹¹ Körösi Pap csapataival már a zavadkai táborban csatlakoztak a fejedelelemhez, s e regimentben folyamatosan részt vettek a harcokban. A nagykunok más része 1703/1704 telén Bakó István nagykunsági kapitány seregében táborozott, de a gyakori ellenséges támadások miatt sokan közülük a nagykunsági közbirtokosságok karámjaiban, pusztabirtokain vigyáztak az állatállományra. A személyes insurrekció kötelezettsége itt az egész kerület katonai védelmének kötelezettségével járt együtt. 1704. február elején a fejedelem miskolci táborában bocsátotta ki a fejedelmi kancellária az első átfogó intézkedést a *Nagykun Kerület védelméről*. Bakó István nagykun kapitány kapott megbízatást arra, hogy a „nagy- és kiskunsági széleken”, továbbá a Körös, a Maros és a Sárrét mellett „a rác ellenség minden operációjára vigyázván, azon földet a rác és egyéb ellenség excursiójától megoltalmazván, az ott körül lévő lakos híveinknek securitásukra és megmaradásokra légyen”.¹²

Bakó ugyanakkor utasítást kapott arra is, hogy a más ezredekben szolgáló nagykun katonákat, továbbá a környező megyék községeiben (pl. Tiszakürt, Tizsaszöllös, Tizsaszentimre, Tizsasas, Tizsafüred stb.) megtelepült kunságiakat, valamint a zászlók alá nem tartozó szabadesapatokat gyűjtse össze „a kun-nemzet zászlói alá”.¹³ Bakó nagy buzgalommal fogott a feladat teljesítéséhez, s töbörzése során nemcsak a nagykunsági, hanem a környező megyék községeinek katonaköteles lakosságát is zászlói alá gyűjtötte azon megfontolás alapján, hogy védelmi feladata e külső községekre is kiterjed. Hadszervezetének kiépítése és katonai kiképzése során 1704 márciusában máris harcászati alkalmazásra vetették be Bakó nagykunsági századait. Deák Ferenc ezredével a Körös—Tisza-zugban, Tizsakürtön és a környező községekben táboroztak, lezárva a Nagykunság déli kapuját a Kiskunságból, valamint az aradi és a gyulai támaszpontokról támadó császári és szerb katonaság előtt.¹⁴

Nincsenek pontos adataink arra vonatkozóan, hogy a Bakó parancsnoksága alatt álló nagykunsági haderő hány kompániából állott. Egyik kompániás hadnagya, Veres György, 1704 augusztusában, a Nagykunság és Karcagújszállás

¹¹ O. Sz. K. Kézirattár, Kuruckori okmánygyűjt. Fol. Hung. 1339. V. 12. f. — Szabó János sebesült nagykun vitéz kérvénye a fejedelelemhez. Szolnok megvétele után fogságba esett. Aradon töltött rabsági idején családja koldusbotra jutott. 50 Rh Ft-ot kapott a kincstártól. *

¹² O. L. G. 19. II. 3. H. I. 49. cs., 135. p.

¹³ O. L. G. 19. II. 3. H. I. 49. cs., 114. p., továbbá a Prot. Exp. Fol. Hung. 978. 37. f., 1703. nov. 9. — Kiténik az is, hogy más ezredet is utasítást kaptak arra, hogy a jászkun katonákat engedjék át a saját egységeikhez, továbbá „azok magok nemzeti és ezerekből és seregekből ne distraháltassanak”. *

¹⁴ O. L. G. 19. II. 2. — 1704. márc. 26. A nagyszámú katonaság élelmezése miatt panaszkodtak a tizsakürtiek: „... annyira elfogytattak bennünket, minden gabonáinkból, minden búzáinkból és egyéb élésünkből, hogy közöttünk többen vadnak olyanok, kiknek csak egy szem élettyle, amivel cselédestül élni, maradt, nemhogy jövődőre valót az földbe vethetné . . .’

felégetése alkalmával került fogságba, Aradra.¹⁵ A túlerővel támadó ellenség portyázásait tehát ezúttal Deák és Bakó ezredei sem tudták feltartóztatni, mert sem fegyverzetük, felszerelésük, sem ellátásuk nem volt kellően biztosítva.¹⁶ Másrészt a fejedelem egyáltalán nem adta fel azt a reményt, hogy a szerbeket végül sikerül csatlakozásra bírni, s ezzel elkerülni a további felesleges vérontást mindkét részről.¹⁷ A Nagykunság feldúlása után még nehezebb feladatnak bizonyult a nagykunsági önálló ezredet megszervezni, felszerelni és ellátni, mert a nágymérvű pusztulás miatt ennek gazdasági feltételei is hiányoztak.

Éppen ezért Bakó már 1705 elején kérvényt intézett a fejedelemhez, hogy ezrede részére fizetést és élelmezést biztosítson. A fejedelem 1705. március 15-én az egri táborból válaszolt levelére és utasította, hogy a keze alól elosztott hadakat ismét gyűjtse össze, s akkor fizetésük iránt intézkedés történik, de a jász és kun katonák fizetése nem tartozik a kincstárra.¹⁸ Ugyanakkor azonban Károlyi a fejedelmi kancelláriától intézkedést kapott arra, hogy mustrálja meg Bakó ezerét, a más ezredekbeli valókat pedig rendelje vissza előző csapataikhoz. Ugy tűnik, hogy Bakó a saját részére nem mint csapattiszt igényelt fizetést, hanem mint nagykun distriktuális vicekapitány. Erre vonatkozóan a kancellária úgy intézkedett, hogy erre viszont csak akkor kerülhet sor, ha ezredét *csak* kunságiakból szervezi meg, „és ha ezen módálítás szerint az Nagy-Kunságból ezerit meggyűjti, annak utánna — mint vicekapitánynak — fizetése meglészen”.¹⁹ Ez a feladat azonban már csak azért sem volt megoldható, mert a Nagykunság községeknek lélekszáma s főként katonaköteles lakossága az állandó élet-halál-veszedelem miatt annyira megfogyatkozott, hogy még a legharciasabb nők besorozásával sem lehetett volna önálló, hadilétszámú nagykun ezredet toborozni. S bár Vay Ádám jászkun distriktuális főkapitány 1705. március 28-án úgy intézkedett, hogy a jászkun hadaknak — csakúgy, mint a hajdúvárosi hadaknak is — egy havi fizetést utaljon ki a kincstár,²⁰ ez az intézkedés nem adhatott kárpótlást e mellékhadszíntéren az eddigiek során elszenvedett súlyos anyagi, gazdasági veszteségek ellenében. A nagy vita tovább mélyült.

Bakó újabb kérvényt intézett a fejedelmi kancelláriához az ismét táborba szállt kunsági ezred fizetése iránt, jelezvén, hogy a sorozatos háborús károk és a fizetetlenség a hadak újabb eloszlásához vezethet. Az 1705. április 8-án Egerben kelt válasz hangsúlyozva a kunok personális insurrectioját, a rendszeres fizetést nem rendelhette el, „tartozván úgyis az Kunságbeliek magokat interteneálni, az Hadak eloszlásának a nem lehet oka, . . . ezentúl azon legyen, hogy a katonákat összegyűjtven, vigyáztasson az ellenség ellen”.²¹ Bakó 1705. június 18-án a fejedelem egri táborából olyan utasítást kapott, hogy a nagykun ezred fizetése ügyében forduljon Károlyihoz, „mivel ígért dispositioját bíztuk Károlyi Sándor generális uramra, oda recurráljon, alkalmaztassa magát dispositioihoz”.²²

¹⁵ O. L. G. 33. Labanc iratok. VI. 10. 93. cs. 218—222. f., továbbá *Esze T.*: i. m. 203. l. Közli Veres György felesége folyamodványát.

¹⁶ *Hornyik*: i. m. 618—619. l. Századok, 1867. évf.

¹⁷ O. Sz. K. K. Fol. Hung. III. — 1389. 52—53. f. 1704. szept. 2. A gyöngyösi táborból kelt fejedelmi pátens, „... ami a kereszténységgel, sőt a természettel ellenkező: az asszonyokon s gyermekeken kegyetlenkedtenek”, felsorolja a súlyos kártevéseket, majd ismételtelen felszólítja a szerbeket a csatlakozásra.

¹⁸ O. L. G. 19. II. 3. II. 1. 49. cs., 107. p., Prot. Exp. Fol. Hung. 978. 233. f.

¹⁹ Uo. Mint ismeretes, a nagykun distriktuális kapitány Nagy Bálint volt.

²⁰ Prot. Exped. Fol. Hung. 978. 237. f. — 1705. márc. 28.

²¹ Uo. a 243. f. — 1705. ápr. 8.

²² Uo. a 287. f. — 1705. jún. 18.

Károlyi a fizetést újra azzal halasztotta el, hogy Bakó ezredében a kunok „ab privilegio tartoznak ily szükségben az Hazának táborozni”, a nem-kunok pedig menjenek vissza eredeti csapataikhoz. Időközben, május hónapban, a császári csapatok ismét elárastották a Duna—Tisza közti és a nagykunsági községeket, hogy állatállományukat elhajtsák. S elkövetkezett a nagykunsági tragédia legdrámaibb szakasza is. Labanc nyilvántartás szerint ezúttal Karcagújszállásról 40 embert, Kunmadarásról 17-et, Kunhegyesről 11-et és Túrkevről 2 lakost is elhurcoltak az aradi rabságba.²³ S amikor 1705 szeptemberében hasonló támadásra került sor, a nagykunsági községek megmaradt lakosai közül sokan kénytelenek voltak Debrecenbe és Szabolcs megye községeibe menekülni.²⁴

Ezzel a nagykunsági községek területe csaknem teljesen elnéptelenedett, s községi közigazgatási hatóságai is áttelepültek, de azért „az emberi történet” nem szűnt meg a Kunföldön — mint ahogyan a Nagykunsági Krónika epikus invenciói nyomán az könnyen elképzelhető volna.²⁵ Bakó nagykunsági csapatai továbbra is táborban maradtak, más részük pedig a nagy pusztulás után is „otthon maradt”. Egy 1706-ban végzett összeírás szerint Karcagújszállásról 49 lovas és 57 gyalogos, Kunhegyesről 10 lovas és 29 gyalogos volt táborban, míg Kunhegyesen 10 lovas és 10 gyalogos, Túrkevíben 10 lovas és 15 gyalogos, Kunmadarason pedig 25 lovas és 31 gyalogos katona maradt otthon.²⁶ A rakamazi mustrakönyv alapján 1706 januárjában 46 olyan nagykunsági katonát írtak össze, akik Károlyi különböző csapataiban szolgáltak.²⁷ Tehát nem Bakó katonai szervezőképességén múltott, hogy a nagykunsági menekülés után még kevésbé tudta összevonni a különböző kuruc ezredekben táborozó nagykunsági katonaságot. Ennek ellenére 1706. április 12-én végre Károlyi intézkedést kapott, hogy a „nemes vitélő Bakó István vicekapitány hívünk keze alatt aminémű mezei hadak” elmaradt fizetését folyósítsa. 1705. május, június, július, augusztus és szeptember hónapokra 3501 Rh Ft-ot, majd a következő öt hónapra ugyanannyi összeget utaltak ki Bakó kunsági kapitány csapatainak fizetése címén.²⁸ Más adat szerint Bakó saját részére 1706. április 12-én „eddig való fizetése fejében” 200 Rh Ft-ot kapott a hadi kasszából.²⁹ Ezek után feltehető, hogy Bakó súlyos összeütközésbe kerülhetett felettes parancsnokaival, büntetésül kivonták parancsnoksága alól „a mezei hadakat”, „ha kun kapitány akar lenni, szedje össze a kunokat!”³⁰

²³ O. L. G. 33. Labanc iratok, VI. 10., 93. cs. 218—222. f. — Természetesen a Kiskunság sem kerülhette el ugyanezt a sorsot. Pl. Kiskundorozsmáról 5 embert vittek el fogságba. Kecskemétről, Körösről, Ceglédre is.

²⁴ O. L. G. 19. II. 2. C., 29. cs., 1703—1707. 147. f. — A karcagújszállási lakosok megrendítő folyamodványa a fejedelemséghez, 1706. febr. 28. A drámai menekülés előzményeiről, okairól és körülményeiről tudósítás.

²⁵ Györfly István: Nagykunsági Krónika. Bp. 1955. 103. l. — Idézi Kiss Géza: Kisújszállás története a 18. század végéig. Szolnok. 1959. 11. l. Volt tehát nyoma „Életnek is, embernek is”!

²⁶ O. L. G. 16. I. 2. D. Acta Rakocziana et Thökölyana, 1706, továbbá O. L. U. et C. f. asc. 110. nr. 39., 105—127. f.

²⁷ O. L. Károlyi Lt. P. 396. Ser. III. 1706. Acta Publica.

²⁸ Prot. Exped. Fol. Hung. 978, 325. f., továbbá vő. Takács János: Közteherviselés II. Rákóczi Ferenc korában. Zalaegerszeg, 1941. 6—7. l.

²⁹ O. L. G. 29. V. 3. A/A., 79. cs. 116. f., 120. f., 195. f. — Első ízben ekkor kaptak kincstári fizetést a jászági ezred tisztjei is, összesen 3414 Rh Ft-ot, majd három hónapra ismét 3498 Rh Ft-ot.

³⁰ O. L. Károlyi Lt. V. 476. f., 1706. máj. 15. Rákóczi levele Károlyihoz. Ugyanakkor a generálisok nem kaptak büntetést, hogy a jászkun illetőségű katonákat nem engedték saját ezredükbe távozni.

E büntetés után a Debrecenbe, a hajdúsági és a szabolesi községekbe menekült nagykun lakosok körében még kevésbé gyűjthette össze az életben maradt, de otthonukból, vagyonukból kiszakadt nagykun katonákat. Ezért a fejedelem 1707. május 6-án a hajdúböszörményi táborában Monay Pál kapitányt, „Debrecen ősz cívisét”³¹ nevezte ki a menekült nagykunok vicekapitányává, s bízta meg azzal, hogy gyűjtse össze őket a különböző községekből és telepítse le Rakamazra.³² A fejedelem ezúttal is elismerte a nagykunok addigi hűségét, katonai érdemeit, s megismerve addigi „sokrendbéli kárvallásokat, lakóföldük-ből és helyekből sok ízben megtörtént kibontakozásokat, s az által causáltatott elpusztulásokat kegyelmes atyai szívvel keserülvén”, rendelte el letelepítésüket: „...tettünk irántok kegyelmességünkben oly dispositiot, hogy kinyomulván helyekből, nemes Szaboles vármegyében lévő, Rakamaz nevű, magunk örökös jószágunkbéli pusztahelyet megszállván, megtelepedhessenek, és mind addig, míglen Isten ezen mostani hadakozásunknak óhajtvá várt boldog végére jutand bennünket, azon Rakamaz nevű helységnek minden névvel nevezendő appertinentiáit és haszonhozó alkalmatosságait usuálhassák és bírassák.”³³ A fejedelem ugyanakkor felszólította a kuruc haderő tisztjeit, a megyei hatóságok tisztviselőit, valamint a Rákóczi-birtokok minden rendbéli tisztségeit, hogy a nagykunokat „semmiféle impositiokkal, szekerezéssel, szállásadással, akármi módon kigondolható önsokkal ne terheljék, a rakamazi határ használatában ne akadályozzák, s akár mely szolgáltatokra adigálni s erőltetni ne merészeljék.”³⁴

Nemcsak ezzel ismerte el és kívánta kárpótolni a fejedelem a nagykun-ságiak eddig hozott nagy áldozatait, hanem új szállásterületükön is megerősítette őket a jászkunok privilégiumaiban. Erre többek között azért volt szükség, mert a Rakamazra telepített nagy- és kiskun-sági lakosokat a tokaji réven — ahol szinte naponta áthaladtak szekereikkel — vámpénzzel és egyéb exactiokkal terhelték, s e miatt panasszal fordultak a fejedelemhez. Az 1707. szeptember 15-én Sárospatakon kibocsátott fejedelmi pátenst ezúttal is összefoglalta a jászkun privilégiumok lényegét: „...minthogy pedig a nemes Jászság és Kunság-beliek nomine colectivo, valamint más egyéb hazabeli nemesi szabadsággal élő személyek élhetnek, törvényeink szerint vámokon és egyéb passzusokon exigálni szokott praestatióktól immunisek. Ehhez képest a megírt réven exigálandó contributiotól és vámadástól megírt rakamazi földön letelepedett híveinket ezen levelünk erejével kegyelmesen eximáltuk és immunitáltuk.”³⁵ Az otthonukból, vagyonukból kikopott, menekült, elrongyolódott és szinte koldusbotra jutott nagykunoknak ez a széleskörű kiváltsága szinte hihetetlennek tűnt a tokaji udvarbírák, a rakamazi gazdatisztek és a szabolesi megyei urak számára csakúgy, mint az úri renden lévő katonatisztek számára. A kérdés az ónódi országgyűlésen

³¹ Vö. Révfy Lajos: II. Rákóczi Ferencz és a Jászkunok. Szolnok. 1906. 18. l. — Meselemekkel átszőtt ismertetés források nélkül.

³² O. L. G. 19. II. 3. II. 1. 49. cs. 559. p. — „Parancsoljuk azért kunsági minden rendbéli tiszteinknek, hadainknak, úgy egyebeknek is, akiknek illik, mind személy szerint, mind közönségesen, tudván megírt hívünknek az praedecarált mód szerint való praeficiáltatását ezen vicekapitányságbeli funkcióját érő becsületit megadni. . . s az Haza szolgálatját illető minden dolgokban parancsolatitól függeni semmiképpen el ne mulasszák.”

³³ O. L. G. 26., 71. cs., 124—125. f., O. L. G. 19. II. 3. II. 1. 49. cs. 199—201. f., 1707. máj. 6., 1707. jún. 24.

³⁴ Uo. a 332—333. f.

³⁵ O. L. G. 26., 71. cs. 572—573. f.

is napirendre került, s úgy tűnik, mintha maga Vay jászkun főkapitány sem állott volna a nagykunsági szegényemberek mellé.³⁶

Végül a kölcsönös panaszkodások során az ellentétek odáig fajultak, hogy — miközben a nagykunok katonai utánpótlási és gazdasági erőtartálékai teljesen kimerültek — 1708 májusában Mónayt is azzal vádolták, mint korábban Bakót: „czapongókat, tolvajokat szedtenek fel kunok nevezeti alatt s azokkal kapitányoltatták magokat”.³⁷ Súlyosabb megbélyegzést nem is kaphattak volna.

Amint azonban a nagykunságiak kiváltságait rögzítő fejedelmi pátensekből kitűnik, a jászkun kiváltságok aligha különböztek a hajdúkiváltságoktól. Erre mutatnak a sárospataki gyűlésen hozott ama határozatok is, amelyek szerint a hajdúvárosok, a Jászság és a Kunság lakói, „valakik közülök in propriis personis hadakban szolgáltak, mindennemű adózástól és az Hazának közterheitől immunitáltatván, ... azon hadakban szolgáló híveink odahaza egy-kenyéren lévő fiait s cselédjeit, magokat illető akármilyen névvel nevezendő jószágokat semminemű adózásra, contributiora, quartélytartásra s más efféle terhek viselésére semminemű szín és praetextus alatt ne kényszerítsék s kényszerítessék”.³⁸

Ez volt tehát a nagykunok feudáliskori történetének legtartósabb insurrectiója, amely az 1704—1709 közötti időszakban, az osztályerőviszonyok kedvezőtlen eltörlődése következtében is, nagy mértékben felőrölte a nagykunsági terület emberi és gazdasági erőforrásait. Jóval többre futotta azonban a jászsági és a kiskunsági erőforrásokból.

A kiskunsági hadseregvezetést ugyancsak a szabadesapatokban szervezkedő parasztfelkelők vezetésével alakult ki 1703 őszén, amikor a Kiskunság délföldi pusztáit bérelni vagy kisajátítani akaró szegediek és a szerződésileg felsorolt pusztabirtokok teljes tulajdonjogához ragaszkodó Német Lovagrend között folyó per iratai már a Camera Regiahoz jutottak.³⁹ Adott körülmények között a szegedi helyőrség várkapitánysága és császári praefectúrája már csak katonai ellátási, gazdasági szempontok alapján is a szegedi igényeket támogatta, s szeptemberben már katonai egységek közreműködésével terelgette a kiskunhalasi pusztabirtokok, sőt a kecskeméti kiskun pusztabérletek szarvasmarha-, ló- és juhállományát. Az így szerzett praedával Szegeden az „Eő-Felsighe Praefecturája” rendelkezett. A város pusztabérlő, kereskedőtökés és gazdagparaszt rétegeinek magatartását e „kényszerhelyzetben” gazdasági érdekeik és meggon-
dolásaik motiválták.

Viszont Kiskunhalas mezőváros előjárósága és parasztsága e közvetlen veszéllyel szemben csak úgy védekezhett, ha fegyveres csapatokat szervez a pusztabirtokok és a város védelmére. Másrészt — miután Halas a területileg rendkívül széttagolt Kiskun Kerület főhelye és közigazgatási központja is volt — a Tisza-háti felkelés és Rákóczi tiszántúli hadjárata idején gyors egymásutánban három helyről: a szegedi helyőrség várparancsnokságától, a szolnoki várkapitányságtól és a budai commissariátustól⁴⁰ is kapott fenyegető felhívást robotra, pénz-

³⁶ Uo. a 124—125. f., 1705. jún. 5. A „Gyűjteményes rész”-ből.

³⁷ Arch. Rak. XII. 386. l. — Idézi *Esze T.*: i. m. 204. l. Nem valószínű, hogy akár Bakó, akár Mónay katonái minden esetben hatósági bizonyítvánnyal tudták volna igazolni illetőségüket az 1703—1709 közötti időszakban, hiszen még névszerinti mustrakönyv sem maradt róluk.

³⁸ O.L. G. 26., 71. cs. 640. f. — 1709. ápr. 2. A hajdúvárosok és a jászkunok kiváltságairól.

³⁹ DOZA, Wien, U 156/1. Contradictiones. f. 511—520., 1703. aug. 31. Amig 1702-ben 32 tételben foglalták össze a tiltakozásokat, 1703 őszén Kageneck jelentésében már 39 tétel szerepel.

⁴⁰ Uo. U 167/3. Mergentheimi akták, 1703—1704. Reisswegh Kristóf von Ehrenfeld lovag ez időben Budán az Oberkriegs-Commissionál volt.

és terményadózásra.⁴¹ Nyilvánvaló tehát, hogy a tiszántúli hadjárat sikere; majd Szolnok megvétele, valamint a kuruc csapatoknak Szeged és Kiskunhalas térségébe érkezése e többoldalú fenyegetés és e sokféle teher alól való felszabadulás reményét hozta. Az 1703. október 5-én a város határában lezajlott véres ütközet azonban a nagy katonai veszteség mellett (234 kuruc vitéz maradt holtan a csatatéren) nagy anyagi károsodással is járt.⁴²

Globitz értesülése szerint a Halas és Szeged határában vívott harcokban Halas város népe közvetlenül nem vett ugyan részt, „de fegyveresen összegyűlkezve várta otthonában a harc kimenetelét, hogy kedvező pillanatban a kurucok mellett a harcba keveredve azok javára döntse el az ütközet sorsát. Egyébként is kimutatták a kurucokhoz való vonzódásukat, mivel a vett parancs ellenére nem jelentették Szegedre a kurucok beszállását, sőt nagy vendégszeretettel fogadták őket”.⁴³ A pusztázó őrségek természetesen részt vettek a harcban.

Ettől fogva tehát életkérdéssé vált a hadszervezet teljes kiépítése és megerősítése. A kiskunsági haderő teljes hadi létszámú ezredet a lakosság arányához mérten sem állíthatott elő. Hatalmas területén 1703 nyarán csak 9,5 portát tartott nyilván a budai commissio 5641 Rh Ft és 29 dénár kontingenssel.⁴⁴

A fejedelem 1703. október 14-i kun pátense után, majd a 23-i és a 27-i pátensek alapján szervezték meg a kiskunsági regimentet Nagy Péter és Csepléshi János kapitányok vezetésével. A személyes és a saját költségen történő insurrectio itt is súlyos kötelezettségnek bizonyult, mert a délvidéki császári csapatok november elejére a Halastól délre fekvő Duna—Tisza közti területeket állandó megszállása alatt tartották, s a halasiaknak egyszerre kétfelé is adózniuk kellett, másrészt a császári és szerb csapatok a kiskun településeket novemberben és decemberben több ízben megsarcolták, gabonáját, méneseit és gulyáit „falkánként rablották”.⁴⁵ Kiskunhalas ez időben 50 lovas katonát szerelt fel Farkas János főhadnagy és Tegzes János vicehadnagy vezetésével.⁴⁶ Toborzás útján ez az egység hamarosan lovas-századdá egészült ki és mindvégig részt vett a szabadságharcban. A másik kiskunsági századot Kunszentmiklós és Kiskunlacháza területén szervezték meg Nagy Péter kiskunlacházi lovaskapitány vezetésével.⁴⁷ E század később Csepreghy András kapitány parancsnoksága alatt vett részt a harcokban,⁴⁸ többször szerepelt különböző regimentekben.

⁴¹ Vö. Kiskunhalas, Helytörténeti monográfia (Szerk. Janó Ákos). Kiskunhalas, 1965. 46—47. l.

⁴² Vö. Kosáry D.: i. m. 44. l.

⁴³ Nagy Szeder I.: i. m. 157. l., továbbá az Oklevéltár, 147. sz.

⁴⁴ DOZA, Wien, U 170/1. Acta Miscellanea des hohen Ritterordens wegen der Cumanen und Jaszygen Districten bei dem ungarischen Landtag in Pressburg negotiirter Restitution ad votum et sessionem. 1703. VI. 2.

⁴⁵ Vö. Hornyik J.: i. m. 548. l., Századok, 1868. évf.

⁴⁶ O. L. G. 28. V. 2. E. F., 77. cs. 460. f. Még 1710-ben is mindketten parancsnokok voltak az újonnan összevont jászkun ezredben. Farkas a 10. század parancsnoka, Tegzes pedig a helyettese volt.

⁴⁷ O. L. Károlyi Lt. Kuruckori iratok. Irregestrata. 1705. aug. 29., továbbá O. Sz. K. K. Fol. Hung. 3. — 1389. f. 88. Valószínű, ugyanabból a lacházi nemes családból való, amely a Consilium Oeconomicumtól a Pest megyei Taksony pusztá adományozását kérte. (O. L. G. 19. II. 3. A., 44. cs. 289. f.) 1710 májusában egy mezei lovas regiment főkapitányaként írt levelet Pest város tanácsához. Bp. Főv. Lt. Intimata, aa. nr. 944.

⁴⁸ O. Sz. K. K. Fol. Hung. 3. — 1389., 4., 44. f. — 1705-ben Károlyi hadtestével egy kiskun század zászlótartójaként a Dunántúlon harcolt, Kiskomáromnál sebesült meg, majd Csepléshi regimentjében a földvári sáncot védte. 1708-ban 46 főből álló kiskun század kompániás kapitánya. (O. L. G. 28. V. 2. C., 75. cs., 269. f.)

A kiskunsági katonai egységek parancsnokai közül legismertebb Csepléshi János kapitány, aki egyúttal a Kiskun Kerület distriktuális kapitányi tisztségét is betöltötte, s 1704-től hat éven át „három jó kompániának mindedig is többnyire magok költségén s ruházatján” csapatkapitányaként s végül ezerekapitányaként vett részt a szabadságharcban.⁴⁹ A harcászati alkalmazás szempontjain túl a kiskunsági csapatok dislocációjára, időnként más és más területen való táborozására és alkalmazására azért is szükség volt, mert tartós ott-tartózkodás esetén a hadtápterületül szolgáló községek gazdasági tartalékai gyorsan kimerültek, a lakosság még gyorsabban elszegényedett, s „a prédáló, húzóvonó katonák nemcsak a nemesi házaknak, de a falvak lakóinak is csapást jelentettek”.⁵⁰ A rendszeres zsoldfizetés bevezetésére irányuló kísérletek kevés eredményre vezettek. A kiskun csapatoknak az említett dislocatioja végső soron és objektíve lehetetlenné tette a Duna—Tisza közti térség katonai lezárását az Alduna és a Szeged térségéből érkező támadásokkal szemben, s bár június végén és július folyamán az alföldi haderőt sikerült összpontosítani, Szegedet is megostromolni, majd októberben Bottyán János generális vezetésével a Duna vonalát is megerősíteni, 1705 elején a szigetközi és az aradi szerb katonaság két irányból is veszélyeztette a két kunsági kerületet.

1705 januárjában a kiskunsági századok Csepel szigeten és a földvári sáncban táboroztak. Itt kapott parancsot Csepléshi, hogy a „Ráczközi Szigetben lévő kunságbelieket prédálja fel”, s csatlakozzék Bottyánhoz, aki a Duna melléki szerb támaszpontok ellen vezet hadjáratot, s „oda recurráljon, függjön dispositiótúl”.⁵¹ Néhány hét múlva azonban újabb utasítást kapott. Ezúttal már a jársági ezreddel együtt Szentpéteri Imre ezredes brigadéros főparancsnoksága alá helyezték Pest alatt, hogy a császári csapatok kezdeményezéseit megállítsák.⁵²

Nagyobb csapatösszevonások esetén még nagyobb teher szakadt a kiskunsági és a Pest megyei községek nyakába. Se vége, se hossza a katonai parancsnokságokhoz, a haditanácsokhoz és a fejedelmi kancelláriához sűrűn érkező panaszoknak a kuruc csapatok túlkapásairól. A fejedelem szigorú rendeleteket hozott a visszaélések megszüntetésére. Pl. a Kunszentmiklós részére adott oltalomlevelében olvashatjuk: „Hadaink közül sokan akármely tisztünk passusával, sőt némelyek anélkül is, csak a magok dolgaiban járván, az említett instánsok lakóhelyeibe bemenvén, ételt, italt s egyébféle gazdálkodást rendetlenül kívánnak, sőt egyebeket is húzni, vonni, az instánsokat nyomorgatni és egyéb mindenféle alkalmatosságot is elkövetni szabadosan merészeltek”, ezért szigorúan megparancsolta, hogy „a magunk vagy generális úr híveink passusa nélkül bemenni, étel-ital- és egyébféle, de kiváltképen bor-beli gazdálkodást kívánni... meg ne merészeljék...”⁵³

⁴⁹ Prot. Exped. Fol. Hung. 978., 209. p. — 1703 októberében Csepléshi distriktuális kapitány még mint kiskun hadnagy szerepel, 1704-ben három sereg (kompánia), 1705 áprilisban pedig öt zászlóalj kiskunsági regiment parancsnoka volt. (Uo. 258. p.) 1705 szept. 5-én a szécsényi országgyűlésen a Kiskunságot képviselte (Vö. Nagy Szeder I.: i. m. 161. l.) S 1711-ben a káliai hadiszemlén 490 főnyi kiskunsági ezreddel vett részt. (Vö. Lukinich Imre: A szatmári béke története és okirattára. Bp. 1925. 223. l.)

⁵⁰ R. Várkonyi Á.: A jobbagyság osztályharc a Rákóczi-szabadságharc idején. Tört. Szemle, 1964. évf. 2. sz. 365. l.

⁵¹ Prot. Exped. Fol. Hung. 978. — 209. f. 1905. jan. 24.

⁵² Uo. a 213. f. Jellegzetes kép a kiskunságiak dislocatiojáról.

⁵³ Bors Károly: Kunszentmiklós város történelmi adatai. 1892. 40—41. l., Egerben, 1705. márc. 6-án kelt oltalomlevél.

1706. október 2-án Rozsnyón a fejedelmi kancellária utasította Szalontay János udvari commisszáriust, hogy a kiskunságiak három seregét Csepléshi kapitány parancsnoksága alatt újra Csepel szigetén helyezze el (a Szigetköz akkor háromszor akkora volt, mint ma), s hátralékos fizetésük fejében utaljon ki 1000 Ft-ot, onnan biztosítsák az orális és az equilis portiót. Katonai táborozás szempontjából azonban „ne az Szigetben dislocálja őket, hanem az körül lévő helyekre, honnét az ellenség excursioira jobban vigyázhassanak, tevén oly rendelést”.⁵⁴

A jászkunok többször idézett kiváltságait a harcászati alkalmazás során is gyakran kiemelte a fejedelmi tanács. Pl. 1707 júniusában Vay jászkun főkapitány útján elrendelte, hogy Csepléshi a kiskunsági három sereggel Berthóty István brigadéros szolnoki kapitány és Sötér Tamás Pest megyei commendáns colonellus alárendeltségében vegyen részt a Duna—Tisza közti hadjáratban. Hangsúlyozta azonban, hogy „a felül írt kiskunságbeliek ne véljék azon regimentben való applicatiójok által szabadságokban való megsértődéseket, avagy ezen rendelést előbbeni törvényeknek fölbontására és szabadságoknak megbántására igyekvő dispositiónak ne magyarázzák . . . egyedül quo ad militari” függjenek, tehát Sötérnek „semmi egyébben jurisdictiója nem leszen”.⁵⁵

Csepléshi ez időben esett az ellenség fogságába, ezért a kiskun sereg még 1708 júliusában is Sötér parancsnoksága alatt táborozott.⁵⁶ A következő év nyarán pedig Szentpéteri vezetése alatt harcoltak. Ez a dislocáció ez időben azt is jelentette, hogy fizetésükről — kiváltságaik címén — még kevésbé történt gondoskodás. Ez a két fontos körülmény együttesen ad magyarázatot arra, hogy „azon Kunságbul való militia felzendülvén, el akart oszlaní”. S mivel a zendülést másképpen nem lehetett lecsillapítani, Szentpéteri a visszatért Csepléshit bízta meg a kiskun századok fegyelmének megszilárdításával.⁵⁷ Ez a nyári időszak — 1709 júliusa — azonban a mezőgazdasági fő munkaidőben alkalmatlannak bizonyult a hadszervezet megerősítésére. Mindössze egy századnyi kiskun katonaság maradt a táborban, ezt pedig Csepléshi átvitte a jász mezei lovasregimentbe, ahol Csepléshi 1709. július 15-én már Szentmiklósy ezerskapitány vicecolonellusa lett.⁵⁸

Az így összevont jászkun ezred hadilétszáma — ezredtörzs, tíz lovaszázad és néhány gyalogszázad — megközelíthette az 1600 főt, de anyagi ellátása, fegyverzetének, ruházatának és fizetésének biztosítása még nehezebbé vált. Éppen ezért 1709. október 15-én a fejedelmi kancellária utasította Szentmiklósyt, hogy az ellenség pártjára állt pesti bírónak a Duna-szigeti Ráczkevény elrejtett vagyonát, „alkalmas ezer érő portékáját a nemes Jászság és Kunságbul álló ezerünk” fizetésére és más szükségletekre foglalja le, sőt Csepléshit is kártalanítsa belőle, de ugyanakkor — mint vicecolonellusát — bízza meg a fejedelmi kancellária részére történő elszámolás elkészítésével is.⁵⁹

⁵⁴ O. L. G. 19. II. 3. II. 2., 66. f. — Rozsnyóról 1706. okt. 2.

⁵⁵ O. L. G. 26. IV. 2. B., 73. cs. 43. f. — Ónódról 1707. jún. 7.

⁵⁶ O. L. G. 28. V. 2. C. 75. cs. 269. f. — Itt ismét csökkent létszámú kiskun századok szerepelnek, mert a nyári fő munkaidőben a katonák egy része haza ment. Vö. még a G. 28. V. 2., 49. cs. 29. f.)

⁵⁷ O. L. G. 24. II. 6. A. 62. cs. 342. f. — Szentpéteri levele Bercsényihez 1709. júl. 17-én. Szentpéteri korábban Borsod megye alispánja.

⁵⁸ O. L. G. 28. V. 2. E. F., 77. cs. 460. f.

⁵⁹ O. L. G. 19. II. 3. A. 44. cs. Protocollum Bellicum, 1709. okt. 15. — Ezt megelőzően egy ideig Csepléshi rabságban volt, károsodást szenvedett. „... s először is raboskodása s 17 száz

Nincs adatunk arra vonatkozóan, hogy az említett vagyon mit ért, s az említett elszámolás is további kutatást igényelne. Újabb veszedelem jelentkezett azonban: a pestisjárvány. Először a Kiskunság déli részein szedte áldozatait. Kiskunhalason pl. 1709 egyetlen hónapjában 1300 lélek pusztult el pestisben.⁶⁰ Az Alföld déli területeiről menekült lakosok állatvagyonukkal együtt az északibb részekre telepedtek le. Sőtér már április 19-én Kecskemétről jelentette Bottyánnak: „Itt való maradásomat nem remélem és nem is akarom, mert a pestis két vagy három házhoz bejött ide is; bánnám, mostani háborús idővel döggel kellenék meghalnom”.⁶¹ A pestis réme átmenetileg enyhítette a Duna—Tisza közti harcászati vállalkozásokat mindkét fél részéről. 1710 elején a kiskunsági községek elmenekült lakosai lassanként visszatelepültek, de még mindig sokan akartak megtelepedni pl. Kunszentmiklóson is. Az oda települő menekültek a fejedelemtől is oltalomlevelet kaptak. E levél nemcsak a fejedelem „atyai gondoskodását” mutatja, hanem a hadi gazdaság realitásait is kifejezi: „A mostani revolúciók miatt szélledésben lévő kiskunságiaknak alázatos instantiájokra — hogy annál inkább életeknek táplálására hasznosabban és jobban kézi munkájokat naponként folytathassák, — Kunszentmiklóstra való szállásokat kegyelmesen megengedtük, s vettük egyszersmind kegyelmes és speciális protectionk alá”, továbbá amíg a szegénység „elpusztult állapotához képest gazdálkodik, adigálni semmiképp ne merészeljék!”⁶²

Bottyán halála után ismét Károlyi Sándor vette át a Duna—Tisza közti haderő főparancsnokságát, de ez időben már Pest megye s vele a Kiskun Kerület is „kihullott a kuruc frontvonalból”.⁶³ Csepléshi százada a jászsági regimenttel a Jászság és Heves megye területén táborozott, a kiskunhalasi század pedig 1710. november 3-án a szegedi várban Globitz utóda, gr. Herberstein Ernő generális előtt letette a fegyvert.⁶⁴ Érsekújvár és Szolnok eleste után⁶⁵ a Duna—Tisza köze a császáriak kezébe került. A Kiskun Kerület területén azonnal megjelentek a Német Lovagrend közegei, s a császári katonaság közreműködésével megkezdtek a részletes népességi és vagyoni összeírást, hogy a szerződésben biztosított földesúri hatalmat ismét helyreállítsák.⁶⁶ Csepléshi 1711 januárjában még mindig 490 főnyi regimenttel vett részt a kállai hadiszemlén, de Károlyi mellett a nagykárolyi eskütételen is 1711. április 26-án, majd aláírta a szatmári békeokmány ratifikált szövegét is.⁶⁷

forintig való kárvallásának komplementumára eximáljon és assignáljon 2 ezer forintot erő portékát, a többi pedig conserválja maga mellett . . .” (Vö. még O.L. G. 19. 3. A. 1709. okt. 15., továbbá az 1709. dec. 15. Bellica, 516. f.)

⁶⁰ Vö. Nagy Szedes I.: i. m., III. köt. 274. l.

⁶¹ Révfy L.: i. m. 102—103. l.

⁶² Bors K.: i. m. 43. l. — Jászberényből 1710. márc. 25.

⁶³ Vö. Kosáry D.: i. m. 61. l.

⁶⁴ Vö. Nagy Szedes I.: i. m. 162. l. — A század létszáma 12 főre apadt, parancsnokuk Farkas János főhadnagy volt ezúttal is.

⁶⁵ Érsekújvár 1710. szept. 10-én, Szolnok pedig okt. 20-án került császári kézre. 1710 október folyamán már a Jászkunságban volt elhelyezve a Savoyai-dragonyosezred, az Althann-dragonyosezred, valamint az Esterházy-huszárezred. (DOZA, Wien, U 168/1. — 1710. szept. 14., 1711. jan. 30.)

⁶⁶ DOZA, Wien, U 153/3. — 161—173. p. Az összeírás részletes anyaga.

⁶⁷ Vö. Lukinich I.: i. m. 223., 328. és 420. l. — Arról nem találtunk adatokat, hogy ezúttal Csepléshi keze alatt csak kiskun vagy esetleg összevont jászkun regiment lett volna. Szentmiklósy, a regiment korábbi commendáns colonellusa a fegyverletételen nem vett részt. A jász ezred ez időben még Trencsén és Zsolna körül harcolt. (Vö. Révfy L.: i. m. 112—113. l.)

A kiskun katonaság hadszervezete tehát tartósabbnak és egységesebbnek bizonyult a nagykunságinál. A kiskun községek a rendkívül súlyos és az évről évre ismétlődő csapások közben is újra megszervezték gazdaságukat, s 1710-ben a lovagrendi összeírás azt mutatja, hogy erőforrásaik még nem merültek ki teljesen, még mindig voltak tartalékaik. Elegendő alapok az újrakezdéshez.

A *jászsági mezei ezred* hadszervezetének és harcászati alkalmazásának csak néhány vonására tudunk rámutatni az 1704–1711 közötti időszakban. A személyes insurrectio kötelezettségének leginkább a Jász Kerület községeiben voltak meg a gazdasági és szervezeti feltételei. De e viszonylag kedvezőbb feltételek sem tehetők lehetővé, hogy 7–8 éven át folyamatosan teljes hadi létszámú jászsági mezei ezred vegyen részt az ország különböző hadszínterein a nagyobb katonai kötelékek hadműveleteiben. Teljes mértékben reálisnak tekinthető a fejedelmi tanácsnak ama döntése, hogy a jászsági ezredet is elsősorban a Duna–Tisza közti hadműveletekben alkalmazza a szerb csapatokat három katonai bázisról (Arad–Gyula–Váradolaszi; Pétervárad–Bács–Szeged; Buda–Szigetköz–Pentele) rendszeresen mozgósító császári csapatokkal szemben. De 1704 tavaszán Károlyi főparancsnoksága alatt részt vettek a dunántúli harcokban,⁶⁸ majd decemberben a nagyszombati csatában,⁶⁹ 1705 augusztusában a vöröskői (pudmerici) csatában,⁷⁰ 1706 februárjában Egerben, majd Miskolcon táboroztak,⁷¹ 1707 áprilisában Kassán,⁷² 1708-ban, a trencsényi csatavesztés után Bottyán főparancsnoksága alatt csak a fél jászsági ezredet találjuk, míg a másik fele Károlyi erdélyi hadműveleteiben vett részt Kókay Márton főhadnagy vezetésével,⁷³ 1709-ben Bottyán parancsnoksága alatt két századdal a Felvidéken és a Dunántúlon, majd ismét az Alföldön és a Mátraalján táboroztak. Bottyán halála után egy ideig, 1710 februárjáig a hatvani táborban még sikerült összevonni a jász és kiskun haderőt,⁷⁴ de Károlyi, illetve Szentpéteri főparancsnoksága alatt kisebb egységekben a legkülönbözőbb területeken alkalmazták a szabadságharc végéig, a szatmári fegyverletételig.⁷⁵

E vázlatos felsorolásból kitűnik, hogy a szabadságharc hadvezérei fontosabb harcászati feladataik végrehajtása során az ország legkülönbözőbb harcterein évről évre igénybe vették a jászsági mezei ezred egységeit, de ugyanakkor eredeti és alapvető rendeltetésüknek, a jászkunsági területek védelmi feladatainak is eleget kellett volna tenniük. Gyakorlatilag e két irányú rendszeres kötelezettség teljesítése egyet jelentett a jászsági ezred dislocációjával, ebből pedig — mint az előzőekben láttuk — nemcsak jelentékeny katonai, hanem igen súlyos anyagi, gazdasági veszteségek származtak. Másrészt viszont az is nyilvánvaló, hogy bejárván az ország nagy területeit, a dunántúli, a felvidéki, a délvidéki és az erdélyi harctereiket, nemcsak szűkebb hazájuk védelmét, hanem az egész ország felszabadítását is kötelességüknek ismerték el. Bottyán hadsere-

⁶⁸ O. L. G. 15. I. 5. fasc. 10., Solt, 1704. ápr. 9. Károlyi levele Rákóczihoz.

⁶⁹ Arch. Rak. IV. 272., 278. I. 1705. jan. 6., ápr. 8. Beresényi levele Rákóczihoz.

⁷⁰ O. L. G. 19. II. 2. f. 1706. febr. 19. — Tömösváry György jászkiséri zászlótartó folyamodványa. Közl. *Esze T.*: i. m. 276–277. l.

⁷¹ O. L. G. 29., 72. cs. V. 3. A/B. 61. f., 1706. febr. 7., ápr. 14.

⁷² O. L. G. 19. II. 3. II. 2. 73. p., 1707. ápr. 16.

⁷³ Vö. *Réffy L.*: i. m. 99–103. l. — Kókay levelei Bottyánhoz és Balogh István brigadéros-hoz. 1709. febr. 2., febr. 18.

⁷⁴ O. L. G. 28. Katonai iratok. V. 2. E. F. 77. cs. 445–460. p.

⁷⁵ Tanulmányunknak ezúttal nem feladata, hogy részletes ismertetést adjon a jászsági ezred valamennyi harcászati tevékenységéről, csupán a hadszervezés vázlatos áttekintésére törekszünk.

gében a trencsényi csatavesztés után a téli hónapokat Hont megyében töltötték, a szebellébi (Sebechleby) erődítményt védték. Miután mindennemű „széna- és abrakbeli takarmányuk” elfogyott, lovaikat a Jászságba haza küldözték, hogy el ne pusztuljanak, a huszárok pedig gyalogosként „hajdúi sorban” védelmezték „a nyomorult postirungot”: „Az ellenség ugyan kiüzengető agyarkodásával rettegten bennünket, de még eddig előtte s tőle való féltünkben ki nem szállottunk, ... ennyi nyomorúságos, sűrű és pihenés nélkül való szolgálatunkkal a *Nemes Hazát szolgálni* készek volnánk és előtte féltünkben ki nem szaladnánk, de mint ellenségnek, jobban a szükségnek golyóbissa turbálást térszen közöttünk.”⁷⁶ Ellátást kértek Bottyán generálistól.

Adott körülmények között amennyire szükség volt a harc képes katonai egységek dislocációjára, a harcászati feladatok érdekében történő átcsoportosításra, sokszor az élelmezési és az ellátási szükségletek is arra készítették a parancsnokokat, hogy századaikat is különböző községekben, nagy területen táboroztassák. Károlyi sikertelen dunántúli hadjárata után (1704. március) Szentmiklósy ezrede a Duna melléki harcokban vett részt. 1704. április 3-án „az esztergomi és a budai sajkások” elől lebontották a ráckevei révet, Csepel szigetét kiürítették, s az ezred egy seregét Kunszentmiklóson táboroztatták, Szentmiklósy ugyanakkor hat zászlóalja lovassal Kalocsa térségében vett részt a harcokban. Néhány nap múlva pedig a Solt-Dunaföldvár körüli sáncokat erősítették meg a jászsági ezred egységei.⁷⁷

1704 májusában a jászkunsági községek utasítást kaptak, hogy hadseregszállításra lovas-kocsikat állítsanak ki, „mivel rövid időn belül Gyula várának megvétele remélhetjük”, minden helység hat lovas-kocsit „négy alkalmas lóval és egyébféle egész készülettel” tartson készenlétben úgy, hogy szükség esetén rendelkezésre álljon.⁷⁸ Csapataik pedig részt vettek a délvidéki, a Szeged környéki harcokban a nyár folyamán.

1705 januárjában Vay főkapitány a jászkunsági hadak összevonásáról intézkedett. Ez időben Szentpéteri brigadéros parancsnoksága alatt a jászságiak a nagy- és kiskunsági hadakkal együtt Pest mellett táboroztak.⁷⁹ A jászsági ezred teljes összevonása azonban ezúttal sem sikerült. Ezért a fejedelem Vay főkapitány intézkedését sürgette: „Ezer Jászságnak continue táborunkban kellenek lenni, de alig vagy 300. Ezért őket Török András urammal compelláltassa, a kik alkalmatlanok, öt-hat soldost juxta facultates exigáltasson rajtuk.”⁸⁰ Ezt követően azonban pontos kimutatás készült a jászsági ezredről, s március végén első ízben történt intézkedés arra, hogy az ezred tisztjei a kincstártól fizetést kapjanak Vay és Török javaslata alapján. Sőt az ezred csapatzászlójának megküldése iránt is intézkedett a fejedelem.⁸¹ Majd április 4-én Szentmiklósy utasít-

⁷⁶ Ld. a 73. sz. jegyzet anyagát!

⁷⁷ O. L. Károlyi Lt. P. 396. Ser. I. fasc. 1. A. nr. 5, 7, 15. — Szentmiklósy levelei Andrásy István és Károlyi Sándor generálisokhoz Kecskemétre.

⁷⁸ O. L. G. 19. II. 3. II. I. 99. cs. 174. p.

⁷⁹ O. Sz. K. K. Fol. Hung. 978., 210—213., továbbá O. L. G. 15. I. 6. Capsa B. fasc. 15., 84. f. 1705. febr. 3. Bercsényi levele Bottyánhoz: „Ugyanehhez járul az is, hogy a Jászságnak, jóllehet fennálló lovas ezere itten vagy 300, és az ezerből el-el széledtenek, feljöveteleket parancsolta a méltóságos fejedelem (kit akadályoztatni sem köll), mind az által vagy 300 mindenkor az hadakozók között is elég fegyveres lovas, lovatlan jászság is, azért lészen arra intentiojok, hogy ha valamely ingens necessitas kívánja, s abból eredő szükséges oltalom, hozzá magával maga levele által oda, az hová szükséges.”

⁸⁰ Fol. Hung. 978., 214—218. f. — 1705. febr. 13.

⁸¹ Uo. 237. f., 1705. márc. 28.

tást kapott, hogy az ezredet Jászsós-szentgyörgy és más járszági községek területén helyezze el, „várván az Haza szolgálatában tovább való dispositiókat”.⁸²

Ez időben valamennyi járszági községben összeírták azokat a családokat, amelyek katonaköteles felnőtteket küldtek a táborokba, a kimutatásban 117 zselléresalád és 1424 gazdacsalád szerepel. Az összeírás idején tábori katonai szolgálatot teljesített 1170 fő, 99-en a harcokban elestek, 62-en pedig elszéledtek, illetve fogságba estek.⁸³ A legtöbben Szegednél, Halasnál, Földvárnál, Dunavecénél, Titenél, Kecskemétnél és Nagykátánál, néhányan a Dunántúlon, Tirnonovában, a Nyitránál, Somorjánál, egy-egy katona Szolnoknál, Basinnél, a Lajtánál, Pozsonynál, Szomolánynál, Ságánál esett el, 21-en pedig, súlyos sebeikben haza kerülve, otthon haltak meg.

A kuruc hadsereg szervezésének ebben a szakaszában Heves és Külső-Szolnok megye hatósága katonai terheinek egy részét ismét a Jászságra kívánta áthárítani. Ezért 1705. július 14-én panasszal fordult a fejedelmi kancelláriához, azt kívánta, hogy a megyére jutó zsoldosok egy részének fizetését a járszági községek vállalják, s a megye területén lévő jász nemesi praediumok után járó kötelezettségeket is teljesítsék. Panaszát és kérését azzal indokolta, hogy „az előbbeni német időben is ezen és más környül lévő N. vármegyékbeli jobbágyság oda szaladásával és ki nem adatásával sok károkat okoztanak” a megyéknek a járszági községek, s most, hogy „azok személy szerint táborozván, az mostan felállítandó katonaság megfogadásában privilegizáltak volnának”.⁸⁴ A fejedelmi tanács igyekezett lecsillapítani e heves követeléseket: „... mind az által eleitül fogva ezen Jász Nemzet maga privilegiuma szerint az Hazának fegyverével szolgálván”, a megye ne kívánja tőlük a megyére jutó zsoldosok fizetését, viszont az ott fekvő jász nemesi praediumok után kivetett taksát meg fogják téríteni az érdekelt járszági nemesek.

Az ilyenféle túlzott követelések nem voltak ritkák, s a jászkunok egyetemes kiváltságaira féltékeny, címeres nemesek részéről a miskolci tanácsülésen, 1706 februárjában olyan javaslat is elhangzott, hogy a jászok, a kunok, a hajdú-városok és egyéb privilegizált helyek katonaköteles lakosai kivétel nélkül katonáskodjanak és vagyonuk arányában fizessenek is adót az ország pénztárába, s mivel e helyek ez idő szerint „csupán csak fegyverrel tartoznak Hazájokat szolgálni”, „mínt hogy viritim insurgálni tartoznak, domatim ha conscribáltatja s a szerint limitáltatja Nagyságod, nem injurál senki is véle”.⁸⁵ Ilyen módon mint-

⁸² Uo. 325. f., Eger, 1705. ápr. 4.

⁸³ O. L. U. et C. Conscriptio Jaszicum, 1705. fasc. 110. nr. 39.

A község neve	A családok száma		Táborban	Elesett	Eltűnt
	zsellér	gazda			
Jászberény	52	443	379	29	1
Jászsós-szentgyörgy	3	82	51	7	—
Jászapáti	14	139	121	19	4
Jászárokszállás	23	196	153	15	22
Jászdózsa	2	63	49	5	4
Jászfelsős-szentgyörgy	—	48	43	2	—
Jászfényszaru	3	152	139	5	—
Jászfákóhalma	3	70	50	6	4
Jáskisér	8	113	86	6	20
Jászládány	7	57	55	3	—
Jászmihálytelek	2	61	44	2	7
Összesen	117	1424	1170	99	62 fő

⁸⁴ O. L. G. 19. II. C. — 1705. júl. 14.

⁸⁵ O. L. G. 20. II. 4. C. 52. cs. 236. f. Plathy Sándor consiliárius előterjesztése.

egy 254 000 Rh Ft jövedelmet s ugyanakkor 6—10 ezer fő hadbavonulását feltételezte e kiváltságos területekről. A vita többek között a reguláris hadsereg kiépítése tárgyában folyt, s ha nem is sikerült megegyezésre jutni, e túlzott követelések miatt a jászkun csapatok rendszeres fizetésének bevezetése sem valósult meg.

Mindezek ellenére a jászsági haderő 1706 áprilisában is teljes hadi létszámmal vett részt a táborozáson, bár csak 479 lovasról, de 757 gyalogos katonáról tanúskodnak a kimutatások.⁸⁶ A lovasok száma eléggé megfogyott. Jellemzően mutatja ezt Rékasi Mihály tizedes folyamodványa 1706. október 8-án: „Sok és elszenvedhetetlen kárjaim kényszerítettek Fejedelmi Méltóságod eleibe járulnom; mivel már miúltá Fejedelemséged és az Nemes Ország szolgálatában foglalatoskodván katonáskodtam, három lovam veszett el, . . . de elég az, hogy én szegény legénységemhez képest már többet nem vehetek; hanem könnyörgők alázatosan, méltóztassék segíteni, méltó tekintetbe vévén szegény legénységemhez képest való kárjaimat. Amint Fejedelemségednek kegyelmes resolútióját alázatosan elvárom. Életem fogytáig méltatlan alázatos szolgálója, a Nemes Jász Ezerbeli főhadnagy, Czeglédy Mihály uram, compániájában egyik tizedes, Rékasi Mihály.”⁸⁷ Az udvari commissárius 20 tallért utalt ki részére. Jellemző vonás már ez időben, hogy az ezredtörzs és a lovas századok tisztikara csaknem kivétel nélkül jászsági nemesekből tevődött össze (Kolozsy Gábor, Káldy Ádám, Kovács György, Gyapay Gábor, Czeglédy Mihály, Sötér Tamás, Borbély Zsigmond, Baranyi János stb.).⁸⁸ Ez időben kapták meg az ezred tisztjei az elmaradt fizetéseiket is.⁸⁹

1706 őszén a Jász Kerület területén is hadműveletek folytak. Augusztusban Beresényi csapatai is ott táboroztak, s mivel az átvonuló Rabutin csapatai sok kárt okoztak két ízben is, mindez november végén már „annyira hozta az Nemes Jászságot, hogy csaknem jóságokból kifogyván, elégtelenek vagyunk hadainknak hópénzekre való kifizetésére”. Azt kérték a kerület hatóságai, hogy négy havi fizetést a fejedelmi kinestárból fizessenek ki részükre, másrészt „egynéhány helyeink teljességgel pusztán maradván és nekik nem fizethetvén, félünk,

⁸⁶ O. L. G. 16. I. 2. Acta R. et Th. 1706.

	Lovas	Gyalogos
Jászberényből	205	224
Jászsósószentgyörgyből	24	51
Jászapátiból	65	87
Jászárokszállásról	60	87
Jászdózsáról	9	54
Jászfelsősószentgyörgyről	15	24
Jászfényszaruról	25	115
Jászfákóhalmáról	17	31
Jáskiséről	14	51
Jászladányról	21	20
Jásmihálytelekről	24	13
Összesen	479	757

Századparancsnokaik voltak: Szentmiklósy Mihály, Baranyay János, Czeglédy Mihály, Csik András, Megyesy Mihály, Kókay Márton, Györffy István, Szücs Péter és Kálmán István.

⁸⁷ O. L. G. 19. II. 2. F., 40. cs. 1706. okt. 8. — Közli *Esze T.*: i. m. 356—357. l.

⁸⁸ O. L. G. 28. V. 2. C. 75. cs. 84. f. 1706. ápr. 12.

⁸⁹ O. L. G. 29. V. 3. A/1., 79. cs. 195. f. Összesen 3414 Rh Ft-ot, majd később még 3 hónapra ismét 3498 Rh Ft-ot utaltak ki részükre.

hogy az Hadaink el ne oszoljanak”.⁹⁰ Kérelmükre azt a választ kapták, hogy területileg nemcsak a jázsági községeket érte károsodás, hanem a nemes vármegyék több majorságában is elpusztultak az esztendőbeli javak, nem lehet tehát kívánni, hogy a kárvallott megyék zsoldosai és portális hajdúi rovására a kincstár fizesse a jász ezredet.

1707-ben ismét válságba került a jázsági ezred. A hadvezetés az ezred századait egy időben több helyen is alkalmazta: egy századuk a Felvidéken, másik századuk Bessenyei Zsigmond ezredes kapitánnyal Tápiószénánál, harmadik seregük Csajághy János ezredes kapitánnyal Kecskemét és Nagykőrös térségében, két század Szentmiklóssal Soltnál, négy század pedig Szemere László hajdúsági ezredes kapitány vezetése alatt Nagykőrösnél harcolt. A nagykőrösi csapatokat 450 főnyi szerb ezred „elfajult, hitetlen kémek árulatásából” meglepte és szétszórta. „Egy zászlótartót levágván, zászlóját elnyerték, maga Czeglédy Mihály hadnagyom is három hadnagyokkal együtt sebekben esván. Kiséri Tót István nevű derék hadnagyom halálos lövésben meg is holt, mindeztől 15 jó katonám esett el” — írja Szentmiklósy Bercsényinek érthető keserőséggel, majd így folytatja: „Ily jó gyümölcse vagyon a megh szaggatásnak”. Kéri a főgenerálist, hogy utasítsa a brigadéros commendánsokat, ne dislocálják a jázsági ezredet: „Nem bánom, ezerestül — ha kegyelmetek súlyosabbra applicálnak is — kész vagyok, de ilyen megh szaggatást eleitül fogva szerencsétlenségnek lenni comperiáltam”.⁹¹ Valóban, rendkívül súlyos vita volt e tárgyban kezdetül fogva, s az egyes generálisok kedvező vagy kedvezőtlen megnyilatkozása a jázsági ezred katonai értékét illetően időről időre változott.

Augusztusban Szentmiklósy örömmel számolt be Bercsényinek az általános helyzetről is: egyik deputátus embere a Szigetségből írta a jó híreket, hogy pl. Ulmot, a Német Lovagrend egyik bázisát, a franciák elfoglalták, „két millió pénzt is exigáltak rajta”, továbbá örömet fejezte ki Bottyán dunántúli sikerein: „Bottyán János generális uram is Eő-Nagysága a túlsó részen jó nyereséggel vagyon, mert némely német vasasokat felvervén, gazdagította táborát”.⁹²

1707 októberében ismét a Duna—Tisza közti hadműveletekre kellett az erőket összpontosítani. A Jázságban ezúttal is generális insurrectiót rendeltek el, s az ezredet Kiskőrös és Kiskunhalas térségébe vezényelték. A hadi állományú ezreden kívül még 800 főnyi katonát mozgósított Szentmiklósy, „... minden külön kenyerest felszedetvén, utánam jönni kemény büntetés alatt parancsoltam, aminthogy kocsikon s lovakon s gyalog el is érkeztek, mintegy nyolc-százig való jó puskás ember” — jelentette november 7-én Bercsényinek.⁹³ A jelentés szerényen megjegyzi, hogy „mindent megteszünk, amit vékony erőnkkel véghez vihetünk édes Hazánk mellett”.

A következő év tavaszán, 1708 májusban ismét teljes készenlétben állt a jázsági ezred. Miután híre ment, hogy immár egy év óta ez az ezred is a kincstártól kap fizetést,⁹⁴ több megyéből is érkeztek zsoldosok az ezredbe. A májusi szemle alkalmával azonban ez hamar kiderült, s a jövővényeknek búcsúz-

⁹⁰ O. L. G. 16. I. 2. i. — 1706. nov. 28.

⁹¹ O. L. G. 24. II. 6. A. 58. cs. 190—196. f., 222—228. f.

⁹² Uo. — 1707. aug. 2.

⁹³ Uo. a 317. f.

⁹⁴ O. L. G. 19. II. 3. H. 2., 73. p., 1707. ápr. 16-án kelt határozat szerint „Az Jász Regiment regulálatván, annak mundirungját az ország Cassájából kiadatni resolváltuk.” A pénzbeli fizetéssel kapcsolatban pedig uo. a 76. p.

nioi kellett.⁹⁵ Amikor híre jött, hogy Rabutin egyik csapata Szegedről a Tiszán hajókkal megindult felfelé, Szentmiklósy kérte a fejedelmet, hogy a jászsági ezredel, továbbá Sötér kapitány 300 Pest megyei válogatott lovasával „a Bácskaságra excursiót tethetnénk”, mert ezúttal igen jókor „s alkalmas időben eshetnének meg a dolgok”.⁹⁶ A hadjárat kisebb csatározásokkal folyt le. Az ezred Szolnok alatt a Tisza vonalán táborozott.⁹⁷ Június 19-én a fejedelem lőrinczi táborából kapott intézkedés szerint a jász kerületi hatóságok kötelesek a sebesült katonák gyógyításáról gondoskodni: „committáltatik, hogy magok ezerebeli Simon Gergely zászlótartó, Bendő és Kis Gyurka katonák gyógyításáért a dicális impositióból fizessenek meg a borbélyoknak, melyről való quietantiájokat a commissárius előtt praesentálják ezen parancsolattal együtt, az obtingensbe fog acceptáltatni”.⁹⁸

1708. augusztus 9-én Szentmiklósy Vay jászkun főkapitánynak jelentette a fejedelem szécsényi táborába, hogy ezredével a Jászságból újra Szolnok térségébe, egy részével Pest alá, más részével pedig Pásztó tájékára vonul táborokba.⁹⁹ Ez a megosztás ismét a fegyelem lazulásához vezetett, az őszi fő munkaidő alatt ismét sokan elhagyták a táborokat. A Nagykurság pusztulása, az ellenség Pest megyei tevékenysége, a trencsényi csatavesztés (augusztus 3.), valamint a belső egyenetlenkedés, sőt az újabb dislocáció átmeneti válságba juttatta az ezredet. Nem minden indok nélkül ugyan, de 1709 márciusában a jászapáti lakosok az ott elszállásolt tisztekkel szemben ellenségesen léptek fel, a kuruc tiszteket „rajtuk élősködőknek, hatalmaskodóknak pronuntiálván”. A hadbírószági tárgyaláson a kerületnek szinte valamennyi községéből részt vettek a küldöttek. A vádemelőket megbüntették: „Pálcáztassanak meg vagy pedig nyelv-váltásra fizessenek 100—100 Rh Ft-ot.”¹⁰⁰ A fegyelem bomlását szigorú intézkedésekkel kellett megállítani. A fejedelem sárospataki táborából érkezett 1709 júliusának végén Balogh Márton jászsági distriktuális vicekapitány részére a fejedelem parancsa, hogy a szökött katonákat, a táborokon kívül lappangókat, „valaholott nem csak otthon lézengő, sőt akár holott és passus néli ül járó katonákat találhat, mindezeket ezerekbe menni kényszeríthesse, sőt az kik engedelmeskedni nem akarnának, szabadosan foghassa és fogathassa”.¹⁰¹

Részben a katonai fegyelem lazulásának, részben a Felvidékre, a Hatvanba és a Káták tájára dislocált jászsági ezred távollétének, de nem utolsósorban a jászsági községek pestistől való félelmének és elzárkózásának tulajdonítható az, hogy 1709 augusztus közepén Thekely ezredes — néhány száz főnyi csapatával délről érkezve — váratlanul megtámadhatta a jászsági községeket és Jászberényt is „felverte”. Az eseményről az isaszegi táborból Bottyán generális

⁹⁵ O. L. G. 19. II. 2. E/A. 37. cs. 1708. máj. 4. Szentmiklósy levele a fejedelmi kancelláriához.

⁹⁶ Uo. az 1708. máj. 16-án kelt levél. Ez alkalommal kéri, hogy az egri börtönbe zárt Szűcs Jánost, Rózsa Istvánt és Kelemen Mihályt bocsássák szabadon, mert ezeknél jobb kalauzt a Bácskaságra nem találunk. „A Rácz-Országban régen szomjuhozó sok szegény rongyos katonaszerencséjére nézve méltóztassék ezen jó kalauzokat megh szánni.” A korábbi években elhajtott ló- és marhaállomány visszaszerzésének lehetőségével ösztönözték a katonákat.

⁹⁷ O. L. G. 15. I. 17. C. E. fasc. 145. 1708. máj. 6.

⁹⁸ O. L. G. 19. II. H. 51. cs. 1708. jún. 19. 561. f.

⁹⁹ O. L. G. 26. IV. 2., 72. cs. 8. f. — 1708. aug. 9.

¹⁰⁰ O. L. G. 28. V. 2. H. 78. cs. 190—192. f. 1709. márc. 27. A hadbírószági tárgyalást Gidófalvy Sámuel „azon Nemes Regiment hadi bírāja vezette”. A tiszteket felmentették.

¹⁰¹ O. L. G. 19. II. 3. E. 1709. júl. 29.

is beszámolt levelében Beresényinek.¹⁰² Amikor a bécsi udvarban arról is értesültek, hogy a szerb csapatok görög kereskedőkkel együtt a jászsági templomok különleges értékű kelyheit is magukkal vitték, Herberstein szegedi várparancsnok utasítást kapott, hogy — amíg az értékeket vissza nem szolgáltatják — Thekelyt tartsa börtönben, s figyelmeztesse, hogy főleg a császári helyőrségek védelme alatt álló és adófizető falvakban hagyja abba a zaklatást.¹⁰³ Herberstein ugyanis már korábban menlevelet adott a jászsági községek részére, az okmányban „felsorolt helységek lakosait oltalmam és igazgatásom alá vevén, ezen kerületet biztonságra helyezni határoztam személyükben és javaikban”.¹⁰⁴

Nyilvánvaló tehát, hogy ez időben már a jászságiak is kétfelé teljesítettek kötelezettséget a hadihelyzetnek megfelelően. A hatvani vár árulásra készülő őrségét Bottyán még vasra verette és bebörtönözte, új őrséget állított a vár védelmére, de lőrinckátai táborába halálos betegen tért vissza. Halála után a jászsági ezred ismét Károlyi főparancsnoksága alá került. 1710. február 21-én, a hatvani táborban készült brigádpénztári elszámolás szerint az átmenetileg összevont jászsági és kiskunsági regiment egy ezredtörzsből és tíz századból állt.¹⁰⁵ A kiskunsági századoknak azonban hamarosan ki kellett válniuk, a nyár folyamán a császári csapatok elfoglalták a Kiskun Kerületet, s feltehető, hogy a jász kerületi hatóság nem vállalta a teljes ezred fenntartásának költségeit, mert az ezredre kivetett portió havi összesítésben 5753 Ft 70 dénárba rúgott a brigád-kassza nyilvántartása szerint, viszont a kerület községei a kétfelé történő adózás körülményei között ezt sokallották. Csupán 300 katonának kiállítására „és hópénzenként való kifizetésére resolválták magukat”.¹⁰⁶

Károlyi ez időben kapott felhatalmazást a fejedelmi kancelláriától, hogy a nevét viselő regimentet a jászsági ezredből egészítse ki, a szemléről, valamint annak eredményéről jelentését a kancelláriának küldje meg. Károlyi azonban ez időben már más lehetőségekkel foglalkozott. A Német Lovagrend közegei 1710 szeptemberében a Kiskun Kerületben s október elején a Jász Kerületben is elvégezhették a részletes gazdasági és népességi összeírás munkálatait.¹⁰⁷ Ögróf Jacob Cusani császári generális csapatai megszállták a jászsági községeket, 1710. október 8-án Jászberényből indultak Szolnok ostromára.¹⁰⁸ Október 20-án

¹⁰² Arch. Rak. IX. k. 718. l. Bottyán levele 1709. aug. 22-én Beresényihez.

¹⁰³ Komáromy József szerk.: A Jászberényi Jászmúzeum Évkönyve, 1938—1943. Bp. 1943. — 131—132. l.

¹⁰⁴ Blénessy János: Jászberény természeti viszonyai és élete. Jászberény é. n. 93. l.

¹⁰⁵ O. L. G. 28. V. 2. E. F., 77. cs. 445—460. f. Extractus exolutionis. Castris ad Hatvan, 1710. febr. 21. — E kimutatásban nem szerepel Kókay Márton neve s valószínű, egysége sem. Az ezredtörzsben Szentmiklósy János commendáns colonellus, Cseplézy János vicecolonellus, Szakál Tamás kapitány őrparancsnok, Nagy Pál szállásmester neve szerepel. A testőrszázad parancsnoka Szentmiklósy Mihály hadnagy, századparancsnokok: Tóth Mátyás hadnagy, Árva János hadnagy, Cseglédy János főhadnagy, Kálmán István főhadnagy, Sántha Mátyás főhadnagy, Kiss Mátyás főhadnagy, Tóth István főhadnagy, Juhász János főhadnagy és Farkas János (ez kiskun század, a pk. h. Tegzes János). Századbeli tisztek még: Benke Bálint, Molnár Mihály, Pap Gergely, Kovács János, Takó Mátyás, Jakab Gergely, Veres Gergely, Varga János, Horváth János, Károlyi Gergely, Bényi Mihály, Debrei András, Pápai János, Füzér János, Kovács Gergely, Szabó János, Kubinyi András, Tömösváry György, Szerényi Pál, Orosz István, Erki Márton, Zolnai Tamás, Korponay János, Tegzes János, Albert János és Kovács János.

¹⁰⁶ O. L. G. 49. II. 3. B. 46. cs. 1710. aug. 24. A fejedelmi kancellária levele Károlyihoz. „Sok confusiók esvén ekkortájt az Jászsághbeli Militiának állapotjában...”

¹⁰⁷ DOZA, Wien, U 155/3. 161—165. p. 1710. okt. 1.

¹⁰⁸ Vö. Blénessy J.: i. m. 93. l.

elfoglalták a szolnoki várat, amelyet Csajághy kuruc brigadéros csak 12 napon át tudott tartani.¹⁰⁹

Szolnok elfoglalása után a jászsági ezred egységei sem adták fel a harcot. Szentmiklós ezredes és fia, Mihály hadnagy már júniusban értesülhetett arról, hogy a Német Lovagrend inspektora, Reissweg utasítására fejükre már a hóhérpénzt is kifizettette a Jász Kerület labanc kapitányával, Urbán Györggyel.¹¹⁰ Valószínű, hogy 1711 tavaszán az ő csapataik portyáztak a Felvidéken, „keresztülhatoltak a császáriak hadvonalain, föl Trecsénig, Zsolnáig pusztították a németet”.¹¹¹ Szentmiklós sem a káliai hadiszemlén, sem a szatmári fegyverletételen nem vett részt. Ugyanakkor Kókay Márton 485 főnyi csapattal szerepelt a káliai hadiszemlén, s ezredesi minőségben írta alá a retifikált békeokmányt.¹¹² Nyilvánvaló tehát, hogy Szentmiklós — aki kezdettől fogva igyekezett Károlyi körétől távol maradni, 1710 augusztusában nem csatlakozott hozzá — 1711-ben sem Károlyi útját követte.

3.

Gazdasági tartalékok és közteherviselés

Több alkalommal utaltunk arra, hogy a Jászkun Kerület községei a szabadságharc idején több ízben kerültek olyan helyzetbe, hogy gazdasági értékeiket és szolgáltatásaikat mind a császári, mind a hazai hatóságok, valamint a szemben álló katonai erők is mindkét részről igénybe vették. Bár az Alföld térsége s ezen belül a Jászkun Kerület a szabadságharc folyamán mellékhadszíntérnek számított, s e körülmény lehetővé tette — 1705-ig még a Nagykun Kerületben is —, hogy a háborús károktól sújtott gazdaságokat évről évre helyreállítsák, mégis röviden összegeznünk kell, hogyan érintette a hadi gazdálkodás folyamata a jászkunsági községek gazdasági erőit. Nyilvánvaló, hogy a katonai alakulatok ellátásának igényei nemcsak az állattállomány (ló-, szarvasmarha- és juh-állomány) gyarapítását, hanem elsősorban a gabonatermelés, sőt a kaszáló- és szénatermő területek növelését követelte meg. S fokozott mértékben szükség volt a falusi kisiparra is.

A megnövekedett szükségletek természetesen e viszonylag rövid idő alatt nem alakíthatták át a jászkunsági mezőgazdaság hagyományos kereteit, eszközeit és munkaszervezetét, de elősegíthették a termőterület extenzív bővítését, sőt a beltelki birtokállomány (háztelek, szőlő, gyümölcsös, kender-, len-, káposztásföldek stb.), valamint a szántóterület egy részének intenzitását is.

A Jászkun Kerületben nem voltak egyéni tulajdonban levő és a robotrendszere épülő nagybirtokok. A községek (mintegy közbirtokosságok) tulajdonában-birtokában azonban hatalmas külterületi birtokok (közlegelők, „túlalmas” rétek, kaszálók, nádasok, füzesek, kisebb részben szántóföldek) állottak, amelyeken nagyarányú pusztai állattenyésztés folyt télen, nyáron egyaránt. Máshol a községi hatóságok által kirendelt közmunkával végezték a rétek, kaszálók,

¹⁰⁹ Vö. Komáromy J.: i. m. 103. l.

¹¹⁰ O. L. G. 28. V. 2. E—F. 77. cs. 489. f. Quittung, Jász-Berény, die 30. Junii. 1710.

¹¹¹ Vö. Révfy L.: i. m. 113. l. Ismeretes, hogy Eperjes már 1710. dec. 10-én meghódolt. Nem valószínű, hogy a közelgő vajai találkozóra készülő Kókay vezette volna ezt a Zsolnáig hatoló portyát. Egyébként Révfy L. adatai sokszor inkább a költészethez állanak közelebb.

¹¹² Lukinich I.: i. m. 328., 419. l.

nádasok és az osztatlan birtokossági szántók művelését. E közbirtokossági földek árutermeléséből, illetve jövedelmeiből biztosították a kerületek közköltségeit (cassa domestica generalis), míg az egyes kerületek mezővárosainak és községeinek közkiadásait és adóbevételeit külön-külön kasszában (cassa domestica particularis) tartották nyilván.¹ E kerületi és községi hatósági ellenőrzés és felügyelet alatt működő pénzügyi hatóságok a háború éveiben 1705-től kezdődően a kerületi commissariátussághoz, illetve a helyenként felállított „Magaszinom-Ház”-hoz tartoztak elszámolással.² A begyűjtött terményeket is ide szállították. Ennek a közbirtoknak a termelési érdekei azt követelték, hogy ott minél több munkaerő álljon rendelkezésre, s ez úton a megnövekedett háborús szükségleteket ennek a közbirtoknak a hozamából biztosítsák.

A jászkunsági birtokállományon belül igen jelentős szerepe lehetett már a jómódú, tehetős családok birtokában-tulajdonában levő külterületi kis-, esetleg középirtokos gazdaságoknak, amelyekhez minden esetben hozzátartoztak az időnként újra osztott szántók, kaszálók és legelők s főként a jászsági és a kiskunsági részekben a szőlők. Ezek a gazdaságok öröklődtek családról családra, de csak addig maradtak a család birtokában-tulajdonában, míg a család a műveléshez szükséges munkaerőt biztosította. Ellenkező esetben el kellett adnia munkaképesebb családnak vagy térítés ellenében átengedni a községi hatóságnak, amely készpénzért, egyéb értékért vagy ellenszolgáltatásért átengedte az új birtokosnak.³ Ez alól a jászkunsági kisbirtokos nemesség birtokai sem lehettek kivételek. Viszont az ilyen típusú birtokot a tulajdonos szegényebb családoknak is bérbe adhatta. Ezek a gazdaságok kedvező munkaerőfeltételek mellett jelentős állatvagyonnal és gabona-, illetve takarmányáruval rendelkeztek.⁴ A háborús évek gazdasági terheit — arányos elosztás esetén — is könnyebben elviselték.

Sokkal nehezebb sorsra jutottak a kevés munkaerővel rendelkező kis- és szegényparaszt családok, valamint a bérelt földön gazdálkodó szegényemberek, akiket leghamarabb igénybe vettek a közföldek műveléséhez, vagyonuk arányában beszolgáltatásra köteleztek, s a személyes insurrectio kötelezettségét is — mint „külön kenyerezésekné”⁵ — vállalniuk kellett. Amíg a tehetősebb családok nagyobb megerősítés nélkül is táborba tudták küldeni — ingens necessitas esetén — a katonaköteles felnőtteket lóval, csikóval, felszereléssel, sőt a szükséghez képest szekérrel is, de mi történt akkor, ha a családból az egyetlen kenyérkeresőnek kellett bevonulnia vagy esetleg az egyetlen igavonó állatot is a táborba vitték. E szegénysorsú családfenntartók huzamosabb ideig nem maradhattak távol a gazdaságtól a végső nyomorúság és nélkülözés veszélye nélkül. A helyzet még súlyosabb volt, amikor a községek lakói is földönfutókká váltak.⁶ Nemcsak a Nagykun Kerület községei és több kiskunsági község lakói, hanem 1706 szeptember közepén, gr. Rabutin de Bussy császári tábornok a Jász Kerület

¹ Vö. Nagy L.: 151. l., továbbá a Szo. Áll. Lt. Prot. Opp. Jb. 1703. f. 37.

² O. L. G. 16. I. 2. i. — 1706. nov. 28.

³ DOZA, Wien, U 155/2. — 16—17. f.

⁴ O. L. U. et C. fasc. 71. nr. 4. Pl. Szentmiklósy János a századfordulón is jelentős vagyonnal és gazdasággal rendelkezett: 2 fiú, 4 ló, 3 csikó, 8 ökör, 9 tehén, 9 tinó, 16 üsző, 8 sertés, 11 malac, 3 kapa szőlő, 1 szekér széna, továbbá a város külterületi pusztáján: Négyszálláson: 25 kila őszi-búza-, 18 kila árpa-, 4 kila zab- és 0,5 kila kölesvetéssel. Czeglédy Mihály főhadnagy atyja pedig ugyanakkor: 2 fiú, 2 leány, 6 ló, 3 csikó 14 ökör, 14 tehén, 4 tinó, 20 üsző, 30 juh, 25 bárány, 28 sertés, 6 malac, 5 méhkas, 5 kapa szőlő, 40 kila őszi-búza-, 7 kila tavaszibúza-, 20 kila árpa-, 7 kila zab- és 2 kila kölesvetés, 2 szekér széna vagyonnal rendelkezett.

⁵ O. L. G. 24. II. 6. A. 58. cs. 317. f.

⁶ Vö. Bors L.: i. m. 43. l., továbbá az O. L. G. 49. II. 2. C. 29. cs. 147. f.

két községét, Jászsós-szentgyörgyöt és Jászdózsát is felégetvén, e községek lakosai is elmenekültek.⁷ A jászsági ezred egységei ez időben Eger védelmében harcoltak Bercsényi főparancsnoksága alatt, s miután Rabutin Egert nem tudta elfoglalni, seregével tovább indult Kassa felé.⁸ A lakosság hamarosan visszatért és a gazdaságokat helyreállította.

Hasonló helyzet állott elő 1709-ben is, amikor a Jász Kerület délibb fekvésű helységeiből a lakosok északra menekültek, s a menekültekkel együtt az állatállomány is oly mértékben megnövekedett a felső Jászság községeiben, hogy a rendelkezésre álló legelő elégtelennek bizonyult. Ezért Bottyán generális 1709. szeptember 9-én úgy rendelkezett, hogy a jászságiak marháit, méneseit, gulyáit és „akármely névvel nevezendő barmait” Jászberényen felül a Duna—Tisza közén a Mátra-vidékig „akármely falu, város vagy puszták határain járathassák, pascuálthassák... Intimáltatik ezért akármely helységbeli bírának, lakosoknak, földes-uraiméknak és vármegye-tiszti uraiméknak”, hogy a jászságiak szabadságát a legeltetésben ne háborgassák.⁹

Gazdasági érték tekintetében nem voltak jelentéktelenek a Jászkun Kerület határain kívül a jászkun lakosok művelése alatt álló birtokok sem. A kerületek peremrészein fekvő községekben éltek jellegzetes „vándorcsaládok” is, akiket a tavaszi munkaidő kinyíltával valósággal vonzották pl. a Mátra-aljai, a Gyöngyös-vidéki szőlőterületek munkaerő nélkül maradt szőlőparcellái. Árokszállásról, Dózsáról és Apátiból nagyszámú szegényember vándorolt át a hevesi szőlővidékekre, „szőleikben kunyhókat építettek, szüretre családostul érkeztek szekéren, bográccsal, egy-két összekötött lábú birkával a saroglyában”.¹⁰ E szőlőföldek területe családonként 150—400—500 négyszögöl között változhatott, s a birtoklási formát illetően hasonlíthatott a későbbi kisbérleti rendszerhez, amely a paraszti kisárutermelésnek is egyik jelentős forrásává vált.¹¹ A szőlő- és a bortermelésnek a Rákóczi-szabadságharc idején különösen megnövekedett a jelentősége. Pl. a fejedelem főhadiszállásának jászsági tartózkodása idején (1710. február 23-tól március 24-éig Jászberényben, március 25-étől április 20-áig Jászkiséren) a fejedelmi bormagazinokat is e két helységben helyezték el, s a tábori bor-, sör- és a pálinka kiadásából a kincstárnak is jelentős jövedelme származott. Pl. március 5-én Jászberényben 784 itce elegyes bort, 62 itce seprűt és 719 itce színbort, s Jászkiséren március 26-án 672 itcét adtak el, ugyanezen a napon Jászkiséren 93 itce égetett bort adtak el kilencszáz forint bevétellel.¹² Egy másik kimutatás szerint a borkimérésből naponta átlag 7—800 Rh Ft. jövedelemre tett szert a fejedelmi kincstár.¹³ A fokozott szeszfogyasztást a pestis ellen való védekezés egyik módjának tartották. Nem valószínű, hogy a katonai fegyelmet illetően jót tett volna.

⁷ O. L. G. 16. I. 2. i. 1706. nov. 28.

⁸ Antal Á.: i. m. 51. l.

⁹ Szo. Áll. Lt. Jb. lt. Hiv. Tud. 2. cs. 83. sz. Közl. Antal Á.: i. m. 51. l.

¹⁰ Molnár József: Nagyréde története a feudalizmus korában. Bp. 1966. 113. l. A „bérő” még Berényből is jártak Hevesbe földet művelni a török kiűzése utáni évtizedekben. (Vö. i. m. 52. l.)

¹¹ A szakirodalom ezt a formát „bérő” (extraneus) birtoklási formának nevezi. Vö. N. Kiss István: A jobbágytelken kívüli paraszti szántóterület a XVI. században. (Agrártörténeti Szemle, 1962. 3—4. szám, 569—577. l.) Adatok az extraneus birtoklásra. Továbbá Orosz István: A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században. (Agrártörténelmi tanulmányok. 1960. Szerk. Szabó István. 10—23. l.)

¹² O. L. G. 28. V. 2. E. F. 77. cs. 428. f.

¹³ Uo. a 440. f.

Számos adat azt mutatja, hogy a eszászári véghelyeken állomásozó praefecturák is borkészletben követelték járandóságokat a bortermelő területek községeitől, s ennek teljesítését pénzértékben ismerték el nyugtával. Jellemző példaként idézzük 1704. április 14-éről a kiskunhalasiaknak Szegedről kapott nyugtáját: „Hogy a halasiak közönségesen egyszer is, másszor is, részint borban, részint pedig készpénzben a rájuk vetett 400 Rh Ft-ot igazában és fogyasztás nélkül ide, az őfelsége praefecturájához befizették. Ezt az összeget vagy a jövődöbeli portiójukba kell beszámítani, vagy pedig — őfelsége az egész Magyarországot felszabadítván mindenféle adótól —, tartozunk e summa pénzt őkegyelmeknek ismét visszaadni.”¹⁴ A kiskunsági bortermelés már a századforduló idején jelentős lehetett, pl. Farkas János főhadnagynak tíz hordó bora termett.¹⁵ A városnak 167 kapa szőleje volt. Viszont a nyugta anyagában nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a teljesen megalapozatlan ígéretet sem, hogy az uralkodó mindenféle adózástól majd felszabadítja az országot. Nem valószínű, hogy a halasiak ennyire hiszékenyek lettek volna a praefectura ígéreiteit illetően.

Közvetve ugyancsak a jászkunsági gazdasági erőforrások állományát növelték azok a fejedelmi birtokadományok is, amelyeket a szabadságharc folyamán kiemelkedő szolgálataik fejében egyes jászkunsági tisztek kaptak a kerületek határain kívül. Ezúttal nem soroljuk fel Vay Ádám jászkun disztriktális főkapitány és Török András jászkun disztriktális főkapitányhelyettes korabeli birtokadományait, mert ők korábban is több birtokkal rendelkező köznemesek voltak. Említést érdemelnek azonban a jászkunsági csapattisztek birtokadományai, mert ezekkel nemesi címereslevél is együttjárt. Szentmiklósy a szabadságharc folyamán két ízben is nemesi birtokadományban részesült. Első ízben 1705. április 18-án értesítette a fejedelmi kancellária — hivatkozva a Consilium Oeconomicum határozatára — Szentmiklósyt, hogy a Jásztelekkel határos, de a Heves—Külső-Szolnok megyéhez tartozó Mizse nevű prédiomot adományozza részére. Majd 1705. július 17-én megkapta a Pest megyei Szentlőrinc-káta nevű falu felét, valamint a Szenttamáskáta nevű prédiom negyedrészt.¹⁶ Nemességét 1711-ben, Jászberényből Gyöngyösre költözése után hirdették ki.¹⁷ Az új földesúr mindjárt a következő év tavaszán megmutatta földesúri hatalmát: egy „szentmártonkátai embert az maga színájáért úgy megveretette, hogy azon verésben meg is holt, hat árvát maga után hagyván; azon kívül az őkegyelme némely katonái Valkó nevű ezen vármegyében levő faluban egy istállót megégettek, s abban egy szegény ember négy ökrét és két tehenét; ebben is alázatosan instálunk satisfactio végett. Nem különben az Nemes Jászságh sok ízben a szegénység által magát intertencálta, de refusione talis modi expensarum Méltóságos fejedelem Nemes Vármegyénkhez méltóztassék kegyes reflexióval lenni, mivel arrul kiadott Jászságh quietantiáit Commissarius uraimék nem akarják acceptálni” — panaszolták a Pest megyei küldöttek a fejedelem előtt Egerben 1706.

¹⁴ DOZA, Wien, U 167/3. — Actum Segedinis, die 14. Apr. 1704. (Mai helyesírással.)

¹⁵ O. L. U. et C. fasc. 71. nr. 4. Farkas vagyona: 20 ló, 20 csikó, 10 ökör, 40 tehén, 10 tinó, 40 borjú, 200 juh, 100 bárány, 20 sertés, 12 malac, 4 méhkas, 6 mérős árpavetés, 12 szekér széna.

Nemes Tegzes János kuruckori alhadnagy vagyonát a következő adatok jelzik: 1 fiú, 1 leány, 12 ló, 8 csikó, 6 ökör, 9 tehén, 5 tinó, 14 borjú, 180 juh, 100 bárány, 4 sertés, 4 malac, 18 mérő őszibúza, 9 tavaszibúza, 10 mérős árpa- és 10 mérős zabvetés, 15 szekér széna és 5 hordó bor.

¹⁶ O. L. G. 19.—20. II. 3. I. 52. cs. 10—11. f., Eger, 1705. ápr. 18., júl. 17.

¹⁷ Vö. *Orosz Ernő*: Heves és Külső-Szolnok egyesült vármegyék nemes családjai. Eger, 1905. 278. l.

március 14-én.¹⁸ Egyébként úgy tűnik, mintha a jászsági ezred egységei szívesebben „interteneáltatták” volna magukat a kerület határain kívül.

Csepléshi János kiskunsági kapitány is a kerület határain kívül, a Pest megyei Mánteleki nevű prédiomot és a mellette levő Sári nevű falu felét kapta meg nemesi birtokadományként „cum universis appertinentiis” 1707. június 23-án.¹⁹ Miután azonban Csepléshi ez év őszén fogságba esett, majd bujdosni kényszerült, s „sok év óta való bújdosása közben megszámlálhatatlan károkat szenvedett”, továbbá „az szegény megnyomorított s szélledésben lévő Kiskunságnak azon hűsége, hogy jóllehet igen kevesen volnának, mégis három jó kompániának mindeddig is többnyire magok költségén s ruházatján” szolgálják a hazát, csak 1709 márciusában kapta meg az armálist, személyét „az igaz nemesek közébe számlálván”.²⁰ Az ilyenféle nemesi armális és birtokszerző törekvések — az egyetemes nemesi jogállás körülményei között — már a szegényebb parasztság, a zsellér sorsúak, sőt a megyei jobbágyok gazdasági kisajátítására irányultak. Az új szerzeményű nemesi birtokok majorságaiban részben megyei jobbágyok, részben jászkunági szegényparasztkok dolgoztak.

Voltak olyanféle birtokszerzési kísérletek is, amelyeknek teljesítésére már nem került sor. Pl. Kálmán István jász ezerbeli kompániás főhadnagy a Pest megyei Gyón falut és pusztáját kérte birtokadományul. E falu korábban a Keglevich grófok tulajdona volt, de „a rajta viszontagsággal megforduló alkalmatlanságok miatt semmi hasznát nem vehették”. Mivel azonban a vizsgálat kiderítette, hogy a birtok még a régi tulajdonos nevén szerepel, Kálmán kérésének teljesítését elhalasztották.²¹ Voltak olyan kísérletek is, hogy a fejedelem régi jászsági armális alapján helyezze vissza a kérelmezőt az őseitől örökölt nagybirtokba. Gyapay Mihály berényi nemes arra hivatkozott, hogy a Mizse alatt fekvő Tótkér possessiót atyja nemcsak a török hódoltság idején, hanem utána is birtokolta, csupán 1702-ben fosztották meg e birtokától a Német Lovagrend uralma alatt. Most e birtokban való megerősítését kérte a fejedelemtől, a maga és utódai utolsó csepp véréig való szolgálatát és hűségét ígérte.²² A Gyapay birtokában levő régi adománylevél szerint ez a possessió 441 Rh Ft-ot és 150 magyar forintot ért. Az adományozásról nincsenek adatok.

1710 márciusában Nagy Gergely kiskunlacházi nemes kérelmezte a Pest megyében fekvő Taksony possessió adományozását a fejedelemtől. A Consilium Oeconomicum elrendelte, hogy az illető birtok viszonyairól információkat szerezzenek. A tényleges adományozásra azonban már nem kerülhetett sor.²³ Ezek a törekvések a nemesi armális megszerzésén túl, gazdasági szempontból a jászkun gazdaságok extenzív bővítésére irányuló kezdeményezések voltak.

Ezek az adatok rávilágítanak arra is, hogy Rákóczi a katonai és a gazdasági feltételek kiszélesítése érdekében, de kizáróan katonai érdemek jutalmazása címén adományozott nemesi földbirtokokat is. Feltűnő azonban, hogy a Jászkun Kerületet 1705-ben már országos szinten is a nemesek képviselték. A szécsényi országgyűlésen Vay és Török előkelő nemesek, Nagy Bálint és Csikay János nagykunági, Csepléshi János kiskunsági, Kászonyi Tamás jászberényi, Várkonyi András

¹⁸ O. L. G. 49. II. 2. C. Eger, 1706. márc. 14.

¹⁹ O. L. G. 49. 52. cs. 33. f., 1707. jún. 23.

²⁰ O. L. G. 49. II. A. 38. cs., 1709. márc. 3.

²¹ O. L. G. 49. II. 2. F. 40. cs. 1707. nov. 17.

²² O. L. G. 49. II. G. 41. cs. é. n.

²³ O. L. G. 49. II. 3. A. 44. cs. 289. f.

árokszállási és Tömösváry János jászkiséri nemesi küldöttek vettek részt.²⁴ Ugyancsak a nemesek kaptak meghívást már 1707. január 22-én a május 31-én megnyíló ónódi országgyűlésre, „... ki-ki személye szerint az közönséges Nemes Jászság, Kunság zászlójával és pecsétjével compareáljon”.²⁵ Az 1707. december 5-én megnyílt kassai gyűlésen is a nemesek képviselték a kerületeket.²⁶ Mindebből nyilvánvalóan kitűnik, hogy „az igazi” nemesség az „egyetemleges” nemesi kiváltságokkal rendelkező jászkunsági parasztsággal szemben nemcsak gazdasági, hanem politikai hatalmi pozícióit is erősíteni kívánta.

A jászkunok közteherviselése bizonyos mértékig, kezdetleges formában már a szabádságharc első éveiben megvalósult. Az egy-kenyeren élő, valamint a külön-kenyeres családok katonaállítási kötelezettsége, a personális insurrectio és a fegyverkezés kiváltsága nem azonos mértékben vette igénybe a különböző társadalmi rétegek teherbíró képességét, s a haderő ellátásának és téli elszállásolásának kötelezettsége is olyan köztehernek bizonyult hosszú éveken át, amely nemcsak a kerület hadi kassáját tartotta állandó ostrom alatt, hanem a szegényember gazdasági tartalékait is hamar kimerítette, s nem maradt más lehetőség: igénybe kellett venni a jómódúak gazdaságát.

Nyilvánvaló tehát, hogy elsősorban ezek a jómódú rétegek követeltek a katonaeltartás és elszállásolás ellenében készpénzfizetést. A fizetések kiutalása már 1705-ben sem történt rendszeresen, ezért pl. a jászsági ezred tisztikara sokszor csak utólag kapta meg fizetését a hadi pénztárból. 1706. február 7-én miskolci táborozásuk idején egyszerre öt hónapi visszamenőleges fizetést kaptak.²⁷ Ez az esztendő azonban még az előzőeknél is több megpróbáltatást hozott. A Jász Kerület községeit az ellenség két ízben is felverte, néhány község elnéptelenedett, a kuruc hadak is huzamosabb ideig ott tartózkodtak. Ezért a kerületi hatóság azt kérte a fejedelemtől, hogy a jászsági ezred elmaradt 4 havi fizetését ezúttal már a fejedelmi kincstárból biztosítsa.²⁸ E kérést a kincstár egyelőre nem teljesíthette, de hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy a szükségszerű igények elől nem lehet kitérni. Rákóczi a rozsnyói tanácsülésen 1706. december 13-án jelentette be a szenátusnak, hogy a kincstárnak készpénzzel kell rendelkeznie, „a moderna belli ratio et publica necessitas azt hozza magával”.²⁹

A jászsági ezred tisztjei 1707. március 13-án Ungvárott — a fejedelem Erdélybe menetele előtt — ígéretet kaptak arra, hogy elmaradt fizetésüket most már az ország kincstárából kapják.³⁰ Egy hónapra az erre vonatkozó rendelkezést is megkapta Keczer Sándor fejedelmi kancelláriai fizetőmester: „A Jász Regimentet reguláltatván, annak mundirungját az Ország Cassájából kiadatni resolváltak. Azért Kegyelmed ehhez alkalmaztassa magát! Hogy pedig azon Regiment felvett mundirungjának exolutiójában valamely summát adott volna Kegyelmednek, az a collectált vagyis collectálandó dicáknak fizetésébe imputálván, acceptálja!”³¹ A kifizetés azonban mindezek ellenére késett, s közben az ónódi országgyűlésen (1707. május 31-től június 22-ig) a dicális adóztatás elő-

²⁴ O. L. G. 15. I. 7. C. B. fasc. 28., 107. f.

²⁵ O. L. G. 19. 3. B. 201. f., 1707. jan. 22.

²⁶ O. L. G. 16. I. 2. b. 356—361. f.

²⁷ O. L. G. 29. V. 3. A/B. 79. cs., Miskolc, 1706. febr. 7., 64. f. Ezúttal 5460 Rh Ft. fizetést utaltak ki.

²⁸ O. L. G. 16. I. 2. i., 1706. nov. 28.

²⁹ O. L. G. 15. — 1706. dec. 13. A rozsnyói repartitio.

³⁰ O. L. G. 16. I. 2. D. — 1167. f.

³¹ O. L. G. 49. II. 3. H. II. 73. p. — 1707. ápr. 16.

készítése is megtörtént, kimondották, hogy a dicáltatás alól senki sem mentesülhet.³² Azért a jászksági ezred tisztjei megismételték kérelmüket, s 1707. július 21-én már hat hónapi elmaradt fizetésük kiutalását kérték. A fejedelmi tanács utasította Vay jászkun főkapitányt, hogy a fizetés kitalására tegyen intézkedést, mert „immár ezen Ezernek fizetése is az Nemes Ország Cassájából rendeltetvén”.³³

Hasonló kérést terjesztettek elő a ruházat kiutalására vonatkozóan is. Miután az ezred katonasága legutóljára 1705-ben kapott ruházati felszerelést, ez is általános szükségletté vált: „ruházatunkból is annyira kironyolódunk, hogy a temlecz fenekín nyomorgó raboktul katonáim közül sokan meg nem ösmertetének, kiknek az elközelítő tél elég ellenségek leszen, ha csak Felsőged gratiája nem succurrál”.³⁴ — A kiskunsági seregek regularizálása is csak fokozatosan történhetett meg. 1706 októberében a rozsnyói utasítás szerint ugyan Szalontai János udvari kommisszárius a „három kiskun sereg” részére kiutaltatott ezer forintot,³⁵ de a rendszeres zsoldfizetés bevezetéséről e csapatok nagymérvű dislocációjára és más katonai egységekhez való csatolása miatt sem lehetett szó.

Az önödi országgyűlésen kimondott köztelherviselés egyértelműen vonatkozott a jászkunságiakra is. A Jászkun Kerületben 1707 nyarán összeírt dicák alapján vetették ki az „angariális quantumot”.³⁶ A dicátorok a Jász Kerületben első ízben 10 241 dica-egységet írtak össze, de ezt a mennyiséget a kassai kiegészítés során (1707. december 5-én) 13 629 dicára emelték fel. A Kiskun Kerületben 2370 dicát írtak össze, Halas városra ebből 961 dica jutott, de ebből levonták az 1706-ban a Rabutin generális csapatai által elvitt, szarvasmarha-, ló- és juhállományra jutó 391 dicát, valamint a táborbeli katonaságukra jutó 256 dicát, a városra maradt 314 dica. A Nagykun Kerület vagyonára 1500 dicát állapítottak meg, ide számították a még otthon maradt kevés lakosság és az elmenekült lakosság hozzávetőleges vagyonát is.³⁷

Ha e mennyiséget összevetjük az országos összesítéssel — országosan ekkor 1 019 640 dicát írtak össze a dicátorok — vagy pedig pl. a 7 hajdúközség (Böszörmény, Dorog, Hadháza, Nánás, Polgár, Szoboszló és Vámospercs) és Kálló dicáinak számával — itt összesen 11 112 dicát írtak össze —, akkor kitűnik, hogy a Jászkun Kerület a maga 17 499 dicát érő vagyonával még 1707 végén is igen jelentős gazdasági tartalékot képviselhetett. Különösen kiemelkedik a Jász Kerület értékállománya.

Bizonyos mértékig itt is érvényesült a jászkunok egyetemleges nemesi kiváltsága, mert nem kellett összeírniok a személyükre szóló dicaértékeket, „úgy tartattak, mint a nemesi rend”. Ennek ellenére a kassai gyűlésen mind a hajdúvárosok, mind a jászkunságiak sérelmesnek találták a dica-összeírást, és annak kiigazítását kérték. 1707. december 16-án tárgyalták a kérést, s úgy határoztak, hogy „az városok, a Jászság s Kunság s Hajdú-városok dicái proportionale elintéztettek olyformán, hogy az kiknek ezen mostani concursus alkalmatosságával praegraváltatások lenne, minthogy többnyire az egész Dicátiók

³² Rákóczi Tár, I. 14. l. Beniczky Gáspár naplója, 1707. jún. 10.

³³ O. L. G. 16. I. 2. D. 1707. júl. 21., a „Nemes Jász Ezer Tízsteinek alázatos instantiájok”.

³⁴ O. L. G. 19. II. E/A. 1707. aug. 18. Szentmiklósy levele.

³⁵ O. L. G. 19. II. 3. H. II. 66. p. — 1706. okt. 2.

³⁶ Angaria = kötelező, szükségszerű szolgáltatás, pénzbeli vagy természetes földjáraadék volt.

³⁷ O. L. G. 15. I. 10. Capsa, D. fasc. 73., továbbá a G. 15. Capsa, A/1. fasc. 7. nr. 64. — Dicális összeírások.

hibásak lévén, per collationem mutuo ad invicem factam lett az intéztetés, az jövőendő conscriptio és abbul ernalandó dicatio alkalmatosságával legyen rectificatiojok”.³⁸ A jászkun küldöttek kérdést intéztek a fejedelemhez abban az ügyben is, hogy „miként accomodáltatnak az quartélytartás iránt”. E kérdésre maga a fejedelem válaszolt, elismerve ismét korábbi kiváltságait: „Mivel úgy tartatnak, mint az nemesség, nem lészen semmi quartélyozások, hanem csak az magok közül való militiárul provideáljanak.”³⁹ A jászsági ezred elszállásolása azonban értelemszerűen egyaránt kötelezte a jászkunsági nemeseket és az egész parasztságot, mivel az egyetemleges nemesi jogállás e tekintetben sem tett semmiféle megkülönböztetést.

A dicális adóztatás során dicánként 3 Ft-ot állapítottak meg a jászkunokra is — csakúgy, mint a nemesi dicákra —, ebből az adóvégrehajtás során csak 1 Ft-ot kellett ezüstben befizetni, a többi 2 Ft-ot rézpolturában fizethették. Ezek szerint a Jász Kerület közadója 1707. november 1-től — a katonai esztendő kezdetétől — egy évre a 13 629 dica után 40 887 ezüstforintra, a Kiskun Kerület közadója 2370 dicájuk után 7110 ezüstforintra, a Nagykun Kerület közadója 1500 dicájuk után 4500 ezüstforintra rúgott.

A jászkunokat azonban a királyi városokkal együtt arra kötelezték, hogy az adóösszegek kétharmadát a tüzérség részére ezüstpénzben (*pro necessitate fodinarum et artilleriarum in argento assignandae praeter jazyges et cumanos*), egyharmadát pedig az ország pénztárába (*residua tertialitas quoque itidem praeter jazyges et cumanos contingens illuc assignata in cuprea*) rézpénzben fizessék be.⁴⁰ E kivonatokból mégis úgy tűnik, hogy a jászkunok tényleges kivételt képeztek, csupán a dicaszámuknak megfelelő ezüstforint-befizetéseket mutatták ki a következő évben is. A Jász Kerületben 679 Ft-ot, a Kiskun Kerületben 920 Ft-ot, a Nagykun Kerületben pedig 550 Ft-ot fizettek be.⁴¹

Nem módosították a Jászkun Kerület dicáit az egri (1708. június 1.) gyűlésen sem, viszont a sárospataki gyűlésen (1708 nov.) a Jász Kerület dicaszámát 12 950-re, a Kiskun Kerületét 1450-re és a Nagykun Kerületét 950-re mérsékeltek.⁴² E dicák után a jászkunok, a 7 hajdúközség Kállóval, a Tisza-melléki „exemptált helységek” és „Felséges Urunk Sajó-melléki Hajdú-városai” quantumuk után semmi Hajdúkat nem tartoznak állítani, hanem magok Regimentjének completációjára hagyattak”.⁴³ A sárospataki gyűlésen (1710 okt.) az új dicális kontingensnek megfelelően legyverpénz (*subsidiium pro armis*) fizetése alól is mentesítették a jászkunokat. A dicális adó fizetése alól azonban természetesen továbbra sem kaptak mentesítést.

Első ízben a kiskunok kérték a dicális kontingens csökkentését, „mivel helyek és bizonyos lakások nem lévén, sem szántanak, sem vethetnek”.⁴⁴ A jászságiak 1709 áprilisában kérték a fejedelemtől, hogy a reájuk kivetett pénzbeli adó alól mentesítést kapjanak. Indokolásul korábbi kiváltságaikra és személyes katonáskodásukra hivatkoztak. A fejedelmi kancellária válasza a köztelher-

³⁸ O. L. G. 16. I. 2. b. 356. f. 1707. dec. 16-i decretumok. Közli *Wellmann Imre*: Az 1707. évi kassai gyűlés tárgyalásai c. munkájában is. (Levéltári Közlemények, 1935. évf. 65. l.)

³⁹ Uo. a dec. 20-i decretumok, a 361. f.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ O. L. G. 15. I. Capsa, A/1. fasc. 7. nr. 46.

⁴² O. L. vö. 37. sz. jegyzetanyagát!

⁴³ Pest és Nógrád Megye Áll. Lt. Rákóczi korából való levelek, 1705—1711., Nr. II. 13. Rákóczi „Modalitas” című utasítása a megyékhez, 1709. jan. 13.

⁴⁴ O. L. G. 19. II. 3. E/A., 38. cs. 1709. márc. 3.

viselést kimondó ónódi országgyűlés határozataira utalva, hangsúlyozta; „A Nemes Ország végzése szerint pedig mindazon valakik magok személyekben táboroznak, mindennemű pénz-, naturálékbeli és más contributióktul egészen immunitáttalnak, *nem használván* . . .”⁴⁵

Hivatkoztak még háborús kárvallásaikra, s bizonyos kártérítés beszámítását kérték. „Az Hazában sokak lévén az kárvallottak — hangzik a válasz —, amidőn lehet, lészen azoknak valamely consolatiojok, Hűségteknek is akkor lehet remínsége.”⁴⁶ A „postirungpénz” elengedéséről szintén nem lehetett szó, „minthogy senkinek is nem adódik, Hűségtek is, nem kételljük, másokkal hasonló sorsán megnyugszik.”⁴⁷

A Rakamazra telepített nagykunok szintén kérték, hogy a sárospataki gyűlésen „repartiait dicális impositiót” engedje el részükre a fejedelem. A háborús veszteségek és szükségletek miatt e kérésüket 1710 márciusában a fejedelmi tanács nem teljesítette.⁴⁸

1710. március 1-én összesítették a kassai és a sárospataki határozatok alapján kivetett készpénz-befizetéseket és a hátralékokat. Döry András kerületi pénztárnok jelentéséből kitűnik, hogy a Jász Kerület perceptora bizakodott, hogy „incassaltathatik egész obtingesek”, viszont az elszéledt kiskunságiaktól és a nagykunságiaktól semmit sem lehet várni. Ez időben már a pestis pusztított, a lakosság nagyrészt elszéledt, s a hatóságok a császári haderő támadása és gazdasági követelései miatt újra két felé teljesítettek szolgáltatásokat. A kimutatás szerint a Jász Kerület készpénzhátraléka 11 396 Rh Ft 94 krajcár, a Kiskun Kerületé 4440 Rh Ft-ra, a Nagykun Kerület hátraléka pedig kerekén 3000 Rh Ft-ra rúgott.⁴⁹ Ugyanakkor a hajdúvárosok még magasabb összeggel, mintegy 22 224 Rh Ft összeggel maradtak hátralékban. Ezeknek a hátralékos összegeknek a behajtására nem jutott idő.

Ismeretes, hogy Rákóczi 1710 februárjától májusig több ízben s huzamosabb ideig tartózkodott a jázsági községekben. A nagy veszteségekkel járó romhányi csata után is bizakodott a Jász Kerület községeinek gazdasági erőforrásaiban. Arra az elhatározásra jutott, hogy a Mátra alját, Eger, Gyöngyös, Hatvan, Heves, Árokszállás, Jászberény, Apáti térségét le, egészen Szolnokra új hadművelleti bázissá fogja kiépíteni. Az 1710. április 11-én Jászkiséren kelt levelében értesítette Károlyit, hogy a Mátra aljai helységek templomaiban kell az élelmiszert tárolni. E célra Sötér Tamás és a jázsági ezred közreműködésével a Duna melléki helységekből szekereket, kocsikat szerezzenek. Ugyanakkor kérte Károlyit, hogy mintegy katonai fedezetül „kegyelmed csak rakja meg az vácsi hegyeket gyalogsággal, amennyiben lehet.”⁵⁰ „Miután ezt a tervet megerősítettem, megvolt az az örömem is, hogy láthattam megvalósulását, még hozzá minden zaj és zavar nélkül” — írja a fejedelem az Emlékiratokban.⁵¹ Károlyi irányításával ez időben nagy mennyiségű gabonát szállítottak át szekereken,

⁴⁵ O. L. G. 19. II. 3. H. 51. cs. 566. f. A jázságiak levele a fejedelmi kancelláriához a dicális adózás mérséklése iránt.

⁴⁶ Uo. „Oppida Hajdonicalia et privilegiata, Jasziges et Cumani, praediales nobiles, urbarii, questores, domini vinearum et braxatoriorum pro supra notatis stipendiis concurrent”.

⁴⁷ O. L. vö. a 45. sz. jegyzet anyagát!

⁴⁸ O. L. vö. a G. 19. II. 3. A. 44. cs. 220. f. A fejedelem válasza Jászberényből a Rakamazra telepített nagykunoknak, 1710. márc. 20.

⁴⁹ Vö. a 45. sz. jegyzet anyagát!

⁵⁰ O. L. G. 19. II. 3. A. 44. cs. 282. f.

⁵¹ Rákóczi F.: Emlékiratok, 201. l.

majd a megáradt Garam és a Nyitra folyókon a jázsági ezred katonái. Lovaik hátára kötve a gabonás- és az élelmiszeres-zsákokat, áttörték az ellenséges gyűrűt, és az egész szállítmányt bevitték Érsekújvárba.⁵² A jázságiak 600 kassai kőből gabonát gyűjtöttek össze, a berényiek Decsi István főbíró kimutatása szerint 918 kila zabot és árpát adtak, s „a parochiális templom pénzéből” 525 Rh Ft-ot fizettek ki „Rákóczi járása” címén a nagy terv végrehajtására.⁵³

Nagyobb kőpincék, raktárak és vermek híján a begyűjtött terményeket a templomokban raktározták, emiatt sokan szidalmazták is a jázsági ezred tisztjeit, főként Szentmiklósyt,⁵⁴ s szélteben azt híresztelték, hogy a templomok fala vérzik, mert világi célokra használják fel. Természetesen a „vérző falak csodája” nem hatotta meg a katonaságot, a vörös festéket leszedték a falakról.⁵⁵ A lakosság körében rossz hatást váltott ki az is, hogy Török András jászkunsági vicekapitány csapataival Kecskemétnél vereséget szenvedett, s Jászsálszentgyörgyre vonult vissza. Itt azonban az ellátás nehézségei miatt a zászló alá tartozó lengyel zsoldosok körében fegyelmezetlenség kapott lábra. A lengyelek kijelentették, hogy inkább a császáriak fogságába kerülnek. Április 14-én valóban ott hagyták Rákóczi táborát.⁵⁶ Pedig ez időben már sokezeren dolgoztak a szolnoki vár erősítési munkálatain. Ez a vár volt Rákóczi hadművelleti tervének déli bástyája, mintegy 15 000 ember befogadására kívánta alkalmassá tenni.

Az erősítési munkálatokat Jacob Sharrière francia származású kuruc ezredes dragonyos ezredének tűzérsegi és műszaki alakulatai irányították.⁵⁷ A fejedelem a szomszéd megyék parasztságát napszámos munkában rendelte Szolnokra. 3000 lovas katona közreműködésével a régi vár omladékait is kiásatta, s a Zagybából vezetett csatornát kitisztíttatta.⁵⁸ E munkálatoknak az időjárás is kedvezett. A jázsági községek közterheit enyhítette az a körülmény, hogy május 1-ével hivatalosan is megszűnt a téli elszállásolás kötelezettsége, a területen tartózkodó valamennyi katonai egység mozgótáborba szállott. A ló- és állattárolmány a friss tavaszi legelőn új erőre kapott, a lovas- és szekeres katonai egységek gyorsabban mozoghattak.

Rákóczi május 10-én már intézkedést adhatott arra, hogy a templomokban raktározott gabona- és élelmiszerkészlet egy részét Szolnokra szállítsák. A feladat végrehajtásával Eszterházy Antal gr. generálist bízta meg a fejedelem, „...van az Jászságnak annyi szekere, az melyet összehajtatván, egyszer is elszállíthatja kegyelmed az élest”.⁵⁹ A szolnoki erősítőmunkálatait és rak-tárait július 25–26-án maga a fejedelem is megtekintette.⁶⁰ Innen Szerencsre,

⁵² Vö. Révfy: i. m. 110–111. l., továbbá Károlyi S. önéletrása és naplójegyzetei. Bp. 1865. XX–XXI. l. „És Károlyi kijátszá az ellenség minden vigyázatát, ... a Hevesben és a Jászságban egybehalmozott gabonát, huszárjainak lovai hátára is egy-egy zsákkal kötöztetvén”, Érsekújvárba szállította.

⁵³ Szo. Áll. Lt. Jb. tanácsulési jk. 1710., I. 18., 29. l. „Decsi István bíró — a szegénységtől, a kurucoktól, svecusoktól s lengyelektől igen sanyargattatván az abrak miatt” — kénytelen volt ott venni, ahol talált: „sokaknak vermes árpájokat, zabjokat, hit szerint oly reminség alatt felszedette, hogy ha In jobbra fordítja az időt, az egész városra reá limitálván, a károsított feleknek refundáltatja”. — A limitálásra csak 1713-ban, a Német Lovagrend földesurasága idején került sor, amikor is a város tíz tizedére, kerületére száz kilánként vetették ki.

⁵⁴ O. L. G. 28. V. 2. E—F. 77. cs. 489. f.

⁵⁵ Vö. Révfy L.: i. m. 111. l.

⁵⁶ O. L. G. 19. II. 3. A. 44. cs. 281–282. f.

⁵⁷ Arch. Rak. I. o. III. k. 223. l.

⁵⁸ Vö. Komáromy J.: i. m. 103. l.

⁵⁹ O. L. G. 19. II. 3. A. 44. cs. 355. f. 1710. máj. 11.

⁶⁰ Vö. az 57. sz. jegyzet anyagát!

majd a Felvidékre távozott. A kincstár azonban nem tudta fizetni az ezredet, s az ellátási nehézségek tovább fokozódtak.

Ismét megindultak az alkudozások a kerületi hatóságok és a fejedelmi kancellária között. Az 1710. augusztus 24-i iratok szerint a kerület hatóságai a personális insurrectiót ötödfélszáz porcióra való fizetéssel (hópénzenként való kifizetés) és tízezer Rh Ft készpénzzel késznek nyilatkoztak megváltani,⁶¹ de a megállapodás végrehajtására már nem sok idő jutott. Szeptemberre mindössze ezer Rh Ft-ot tudtak összegyűjteni, a többivel adósok maradtak.⁶²

1710. szeptember 10-én — Károlyi távozása után — Érsekújvár az ellenség kezére került, az erdélyi császári hadak Szatmárig portyáztak, Pest megye és a Kiskun Kerület területe már a császári katonaság táborozásának színhelyévé vált, Halason és a Kiskun Kerület valamennyi helységében a Német Lovagrend fegyveres közegei hatalmaskodtak. Szeptember végén a Jász Kerület községeit megszállták a császári csapatok Cusani generális parancsnoksága alatt. Négy hónap alatt a Német Lovagrend adminisztrációjának kimutatása szerint 3458 Rh Ft készpénzt, 655 porció kenyeret, 1796 font húst, 1548 pozsonyi mérő zabot, 494 pozsonyi mérő búzát fizettek a katonaságnak császári porcióba.⁶³ Egy másik kimutatás szerint a Kiskun Kerület és a Jász Kerület 1710 októberében a Savoyai-dragonyosezred (tulajdonosa: Prinz Eugen von Savoyen császári generális, a bécsi Hofkriegsrat elnöke), az Althann-dragonyosezred (tulajdonosa: gr. Gundacker von Althann császári ezredes) és az Eszterházy-huszárezred (tulajdonosa: gr. Eszterházy József császári vezérőrnagy) részére együttesen 17 327,5 kenyérporciót, 12 781 font lisztet, 2570,5 mérő árpát, 2505,5 mérő zabot utalványozott 3325 Rh Ft 4 krajcár értékben.⁶⁴ Egy 1711. január 30-i keltezésű számla szerint ez időben már a visszatelepülőben lévő nagykunsági lakosokat is porcióztatta a császári katonaság.⁶⁵

Károlyi 1710. november 15-én kezdte meg a „szatmári pacificatio” előkészítését,⁶⁶ s miután a jászkunsági katonai egységek nem tértek haza a császáriak által elfoglalt kerületekbe, Pálffy János császári tábornok Pestről 1710. november 18-án kelt levelében igen kemény és fenyegető felhívást intézett hozzájuk: „Csodálkozva értem, hogy számosan közületek nemhogy törvény és természet szerint való királyunk protectioja alá visszajönnének, hanem ellene — mint nyilvánvaló pártosok — e mai napig is Rákóczi mellett fegyverkeznek, kihez képest akartam tudtotokra adni, hogy ezen pátens-levelünk publicatioja után nyolcadnapal számálván, akik még Rákóczi mellett fegyverkeznének közületek, jöjjenek vissza öfelsége hívségére, s vegyék protectiómat, lészen grátiájok; másként valaki továbbra is félre tévén ezen parancsolatunkat, s nyolcadnap alatt vissza nem jó, bizonyosak legyenek benne, hogy mint felséges koronás királyunk és országunk nyilvánvaló ellenségével, úgy fogunk bánni: *mindennemű ingó és ingatlan jószágát elfoglaltatván.*”⁶⁷ — A hasonló felhívások és fenyegetések ez

⁶¹ O. L. G. 19. II. 3. B. 46. cs. 1710. aug. 24.

⁶² Vö. Takács J.: i. m. 230. l.

⁶³ DOZA, Wien, U 163/1. Extract deren aus dem Jasziger Distrikt gelieferten kayserlichen Portionen ab anno 1710. von 21. Sept. bis Anno 1711. 25. Jan. betreffend. Reisswegh von Ehrenfeld.

⁶⁴ DOZA, Wien, U 163/1. u. u. 1710. okt. 14.

⁶⁵ Uo. Egy alkalommal egy tételben a Jász Kerülettel 145 katonaporciót és 85 lóporciót fizettek.

⁶⁶ Gr. Károlyi Sándor Önéletírása és naplójegyzetei. Pest, 1865. 93. l.

⁶⁷ Szo. Áll. Lt. Jb. város lt. Privilegia, 75. sz. Legutóbb közli Antal A.: i. m. 53. l.

időben már egymást érték, s a táborokban levő katonák otthoni gazdaságait a megszállók prédálták. A jászkunsági katonaság nagy része — mint ismeretes — csak a szatmári béke utáni időkben tért haza.

Többek között ezzel magyarázható az is, hogy mind a felnőtt férfilakosság, mind az állatállomány jóval kisebb létszámmal szerepel a ténylegesen meglevőnél a lovagrendi összeírásokban. 1710 októberében a Kiskun és a Jász Kerületben 931 gazdát, 416 zsellért, 1021 asszonyt és 1601 tizenöt éven aluli gyermeket írtak össze. Összesítették azonban e két kerületben az állatállományt és a fontosabb vagyontárgyakat is: 1679 igásökröt, 40 vágómarhát, 1651 fejőstehenet, 382 meddőtehenet, 819 igáslovat, 130 méneslovat, 833 tinót, 11 114 juhot (néhány kecskével), 3471 bérányt, 2346 sertést; 24649 kila búzát, 8669 kila árpát, 575 kila zabot, 2158 urna bort, 77 méhkas méhesaládot, 4 kocsmát (Brau-Häuser), 12 pálinkafőző üstöt és 18,5 malmot.⁶⁸ A Nagykun Kerületben a Német Lovagrend ezúttal még nem tudott összeírást végezni, hatóságai csak a következő esztendő tavaszán kezdtek visszatelepülni.

Ha az elkövetkező néhány év folyamán újra be is népesültek a jászkunsági mezővárosok és községek, ha az elhagyott és megrongált falvak, lakóházak, a felperzselt pusztai karámok helyén újat építettek is, ha a jászkun gazdaságok termelőerői új életet teremtettek is a vérrel áztott s elvadult földeken, a Német Lovagrend feudális földesúri hatalma és a császári seregek évtizedekre szóló hatalmaskodása révén a jászkunsági parasztságra is teljes súllyal nehezedett rá a „második jobbágyság” korszaka.

И. КИШШ

ЯССКИЕ КУМАНЫ В ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЕ РАКОЦИ

Резюме

Участие в освободительной борьбе Ракоци населения области Ясшаг было естественным следствием того, что три района — Distrikte der Jaszigen, Gross- und Klein-Kumanien — в 1702 году попали в непосредственную зависимость от феодалов Тевтонского Ордена. Хотя повинность выплаты 3000 золотых, обвязывавшая ясских куманов, census palatinalis (12 000 Rh форинтов) прекратилась, но ее заменила обязанность выплаты годового налога в 31 020 Rh форинтов, установленная Тевтонским Орденом. Органы, представлявшие центральное Управление Тевтонского Ордена в Мергентхайме, согласно стереотипным формулам, бытовавшим в практике австрийской империи, так называемого дарственного письма Леопольда, хотели ввести крупное барщинное помещичье хозяйство и в области Ясшаг, ввести феодальные производственные отношения, характерные для так называемого «второго крепостничества».

И совершенно понятно, что ясские куманы, постоянно ссылавшиеся на бывшие свободы и давние привилегии и желавшие освободиться от тяжелых повинностей, в числе первых примкнули к восстанию. Область Ясшаг в период освободительной войны Ракоци была не только одной из наиболее обширных в стране административных единиц, но и ее важнейшим военным базисом. Военные отряды области принимали участие в освободительной борьбе до самого ее окончания. Районы, дающие обильные урожаи пшеницы, зерновые запасы скотоводческих и животноводческих предумов и поголовье скота в них, урожайные винодельческие районы Ясшага и Кишкуншага в течение ряда лет служили неиссякаемым источником снабжения освободительной армии. Придворный Военный Совет в Вене, Будапештская Камеральная Администрация, Сегедская Камеральная Префектура и военная

⁶⁸ DOZA, Wien, U 155/3. Enthält am Anfang ein Verzeichnis der Beschreibungen verschiedener ungarischer Städte und Orte. Kontributionen. 161—173. p. 1710. okt. 12. Reisswegh von Ehrenfeldtöl.

комендатура крепости, а через посредников и Тевтонский Орден, сделали все для того, чтобы ослабить военную мощь населения области Ясшаг и захватить источники материального снабжения. Именно потому из года в год повторялись грабительские набеги гарнизонов Арада, Дьюла, сербских гарнизонов в Беленеш, а также гарнизонов Бачка, Петерваради, пограничных гарнизонов Броди и Сегеда, военных отрядов Буды, Табана на область Ясшаг. Волостным, уездным и сельским властям пришлось решать двойную задачу: вербовать и обеспечить снабжением солдат, сражающихся под знаменами освободительной борьбы, а с другой стороны, заботиться о защите подвластных им районов и поддерживать экономическое воспроизводство. Одновременное решение этих двух задач означало принятие на себя ответственности и обязательств по ведению оборонной войны. Этим объяснялись и противоречия ее.

Автор пытается доказать, что весной 1703 года массовое вооружение ясских куманов было по существу неразрывно связано с крестьянским восстанием. Под руководством выбранных ими самими офицеров и капитанов, на раздобытых конях и таким же путем добытым оружием и военным снаряжением они принимали участие в первых боях. О снабжении они, точнее их власти, должны были позаботиться сами. Патенты Ракоци вернули куманам их прежние привилегии, но вместе с тем обязали каждого жителя этих «свободных районов», способного держать оружие, к персональному участию в восстании. Эти патенты признавали «солидарное дворянское положение» ясских куманов (они были освобождены от всякого рода повинностей в пользу помещика, от выплаты оброка куриального, предального и подымного, получали льготы от таможенных пошлин и сборов тридцатой доли товаров, в правовом отношении относились к управлению своих районных властей), но право личного участия в восстании и вооружения, обязанность местных властей рекрутировать войско сочетались с обязанностью полного снабжения войска ясских куманов, расквартирования его в зимние месяцы, и снабжения его всем необходимым в течение года. Равномерное и справедливое распределение этих тяжелых повинностей в течение долгих восьми лет восстания не могло не вызвать противоречий в выполнении местных административных задач и вопросов военного руководства, другой стороны, не могли не вызвать обострения классовых противоречий среди населения Ясшага. Все эти противоречия при слущи периоду, рассматриваемому в статье.

Совершенно очевидно, что решающим в этом вопросе было не есобщее правовое положение и декларация привилегий, напоминающая свободу гайдуков, но естктивные реальные возможности выполнения хозяйственных и военных повинностей различными слоями населения области Ясшаг, равномерное распределение этих повинностей со стороны как военного руководства, так и администрации. Поскольку тяготы этой затянувшейся войны в различной мере обязывали «высшие, низшие и средние сословия» населения, то классовые противоречия не только не смягчались, но — вследствие общего ухудшения выполнения повинностей и военных потеч — еще более обнажились. Все это значительно снизило и боевую готовность отрядов ясских куманов.

Новое воодушевление наступило тогда, когда в ноябре 1706 года власти Ясшага обратились с просьбой к князю покрыть расходы на войско из государственной казны. С апреля 1707 года уже и ясский полк относился к регулярной армии. Но естествеенно, что принятое на государственном собрании в Оноде решение о всеобщей повинности в пользу войны не избавило и ясских куманов от обязанности выплаты дидальной о налога.

Ракоци еще и после поражения в битве под Ромхани не делался на економические возможности Ясшага. Он с радостью докладывал о том, что в сае оотверженной и отоенности ясских куманов нести тяготы не было недостатка. Но к 1710 году истощались и последние запасы. Чужеземные войска заняли область Ясшаг, появились и органы Тевтонского Ордена. Началось вооствановление помещичьего землевладения немецкого ордена, вооствановление районов.

J. KISS

LES IAZYGES-COMANS DANS LA GUERRE DE LIBERATION DE FRANÇOIS II RÁKÓCZI

Résumé

La participation des habitants du pays iazyge-coman à la guerre de libération de François II Rákóczi a été la conséquence naturelle du fait que, en 1702, les trois territoires qui le composaient (Distrikte der Jaszigen, Gross- und Klein-Cumanien) étaient tombés sous le pouvoir seigneurial direct de l'Ordre de Chevalerie Allemand (Deutscher Ritterorden). L'obligation des Iazyges-Comans de payer, chaque année, en guise de «census palatinalis», 3.000 pièces d'or (12.000 florins rhénans) avait certes été abolie, mais ils s'étaient immédiatement vu imposer une taxe seigneuriale annuelle de 31.020 florins rhénans. Les fondés de pouvoirs de l'Ordre de la Chevalerie Allemand envoyés par le gouvernement central de l'Ordre à Mergentheim avaient voulu réaliser, conformément aux formules stéréotypées de la pratique, dans l'Empire Habsbourg, de l'acte de donation impérial de Léopold, l'exploitation en propriétés allodiales fondée sur la corvée forcée au profit du seigneur et avaient voulu instaurer les conditions de production féodales qui caractérisent le second servage.

Il n'est donc pas étonnant que les Iazyges-Comans désirant se débarrasser de leurs lourdes charges et se référant continuellement à leurs anciens privilèges, à leurs droits de liberté de naguère furent parmi les premiers à se rallier à l'insurrection. Au temps de la guerre de libération de François II Rákóczi, le pays iazyge-coman fut non seulement l'une des unités administratives les plus étendues, mais aussi l'une des bases militaires les plus importantes. Les formations militaires de ce territoire participèrent d'un bout à l'autre aux combats. D'année en année ces riches terres de blé, les réserves de céréales et l'immense cheptel, ainsi que les vins de la région habitée par les Iazyges et les Petits-Comans s'avèrent une source d'énergie économique indispensable du point de vue du ravitaillement militaire de l'insurrection. Le Conseil de Guerre de la Cour à Vienne, l'Administration Camérale de Buda, la Préfecture Camérale de Szeged, ainsi que l'Ordre de Chevalerie Allemand même firent tout pour réduire la valeur militaire de la Grande Plaine hongroise y, compris celle du pays Iazyge-Coman, et pour exproprier ses réserves économiques. C'est pour cela que presque chaque année amena la répétition des campagnes de pillage dans la région; ce furent d'abord celles des régiments frontières serbes de Arad, de Gyula et de Belényes, ensuite celles des confins militaires du Bácska, de Pétervárad, de Bród et de Szeged, ainsi que celles des garnisons de Buda, du Tabán et du Szigetköz. De la sorte, une double tâche revenait aux autorités de district, de bourg agricole et de commune: le recrutement et le ravitaillement des soldats iazyges-comans combattant sous les drapeaux de Rákóczi, la reproduction et la défense immédiate des valeurs économiques des territoires de leur propre sphère. La solution simultanée à donner à ces deux tâches signifiait l'obligation endossée des deux faces d'un même combat d'auto-défense, d'où les contradictions qui en découlèrent.

La présente étude vise à démontrer que, au printemps et en été 1703, la mise sur pied de guerre des Iazyges-Comans débuta également, pour l'essentiel par une révolte paysanne. Ces troupes participèrent aux premiers combats sous la conduite de capitaines, de lieutenants et de gradés qu'elles avaient élus elles-mêmes; elles étaient montées sur leurs propres chevaux, avec leurs propres armes et équipements. Enfin, leur ravitaillement au complet était assuré par leurs propres autorités. Les lettres patentes assuraient les anciens privilèges des Iazyges-Comans, mais imposaient, parallèlement, à toute la population en état de porter les armes, l'«insurrection personnelle»; ainsi, bien qu'elles eussent reconnu le «statut nobiliaire universel» des Iazyges-Comans (ils étaient exemptés de toute redevance seigneuriale, des taxes «curialis», «praedialis» et «portalis», ils pouvaient imposer leur franchise de douane et de traite, tandis que, dans le domaine de la juridiction, ils dépendaient de leurs propres autorités), le privilège de l'insurrection et de l'armement personnels, la levée locale des soldats allaient de pair avec l'obligation du ravitaillement intégral des forces armées iazyges-comanes, de même qu'avec l'assurance de leurs quartiers d'hiver et de leur entretien tout le long de l'année. La répartition proportionnelle et équitable de ces lourdes charges n'aurait pu se faire, au cours des huit années de la guerre sans amener, d'une part, la collision des tâches des autorités locales et de celles du commandement militaire, et, d'autre part, l'apparition des antagonismes de classes de la société iazyge-comane. Ces contradictions se manifestent tout au long de la période étudiée.

Il ne fait pas de doute que, dans les conditions données, ce n'est pas le statut de droit public, la déclaration des privilèges semblables à ceux des Heïduques qui s'avèrent décisifs, mais, sur le plan objectif, la capacité de charge économique et militaire réelle des différentes couches de la société iazyge-comane, ainsi que, de la part des deux autorités, la répartition proportionnelle

de ces charges. Comme celles de ces longues hostilités touchaient dans une mesure bien différente les «Ordres supérieur, moyen et inférieur» de cette population, les antagonismes des classes ne pouvaient disparaître, par suite de la diminution générale de la capacité de charge et des pertes causées par la guerre; au contraire, ils se firent graduellement plus évidents et tout cela diminua le mordant des troupes iazyges-comanes.

Un nouvel essor se manifesta, cependant, quand les autorités du pays iazyge-coman intervinrent, en novembre 1706, auprès du prince Rákóczi pour que celui-ci assume la solde des soldats à partir du trésor national. Dès avril 1707, le régiment iazyge-coman appartient, effectivement, aux forces armées régulières. Naturellement, l'égalité devant l'impôt décrétée par la Diète d'Onód ne permettait pas la dispense des Iazyges-Comans non plus de leurs obligations fiscales.

Même après la bataille perdue de Romhány, Rákóczi continuait à fonder ses espoirs sur les ressources économiques du pays iazyge-coman. Il constatait avec joie que celui-ci persistait à faire montre d'esprit de sacrifice. Mais, en 1710, les dernières réserves se trouvaient épuisées. La soldatesque étrangère investit le pays iazyge-coman, les représentants de l'Ordre de Chevalerie Allemand réapparurent. On commença à instaurer de nouveau le pouvoir seigneurial et à rétablir les anciens districts.

A szocialista párt és a munkásmozgalom Olaszországban (1892—1914)*

I. Az olasz munkáosztály pártjának 1892-ben, a genovai kongresszuson történt létrehozása az ország munkásmozgalmában végbemenő hosszú fejlődési szakasz betetőzését jelenti. A folyamat lassú és nehézkes átmenet volt a kölcsönös segélyező egyesületektől az ellenállási szövetségekig, felülemelkedés a mazzinista, majd az anarchista tapasztalatokon, és végül a 80-as években született Olasz Munkáspárton is, amely inkább egy gazdasági szervezetek szövetségéhez, mint valódi párthoz hasonlított, és kizárólag a gazdasági harcban volt érdekelve.

Ezt az eredményt egyrészt a bismarcki üldöztetésektől alighogy megsza-
badult német szociáldemokrácia 1890-ben elért választási sikereinek visszhangja segítette elő, másrészt az, hogy az elméleti marxizmus Antonio Labriola nápolyi filozófus munkássága nyomán Olaszországban is elterjedt.

A szocialista párt létrehozását Filippó Turati és Anna Kuliscioff kezde-
ményezte. Az 1891-ben alapított „Critica Sociale” hasábjain rendszeresen kifejtették nézeteiket az új párt leendő jellegéről, az értelmiség és a munká-
osztály párton belül kialakítandó kapcsolatának formájáról, a gyakorlat és az elmélet összefüggéséről és a politikai harc fontosságáról.

Turati felfogásáról idegen a párt vezető erőként való értelmezése. Szerinte a pártnak egész útja során a munkásmozgalom érettségi fokával azonos szinten kell maradnia. Minden arra irányuló kísérlet, hogy a szocializmushoz vezető út szakaszait „gyorsítsák”, ellenkezik Turati történelemszemléletével, melyben a marxizmus és a pozitívizmus egymásbaolvad és kölcsönösen elszínezi egymást.

Turati kétségtelenül marxista abban, hogy azt vallja: a kapitalista fejlődés elkerülhetetlenül a szocializmushoz fog vezetni, de ugyanakkor tisztán pozitívista módon hisz a polgári szakaszból a szocialista szakaszba való átmenet evolúciós, békés jellegében. A cél eléréséhez egyformán hozzájárul a szövetségek tevékenysége, a közigazgatási szervek meghódítása, a szocialista képviselőlet erősödése a parlamentben; a párt fő feladata tehát a dolgozók gazdasági szervezeteinek érdekében kifejtett aktív propaganda, a munkásmozgalom fejlődésének kedvező politikai feltételek védelme és az egyre korszerűbb szociális törvénykezés kivívása.

Történelemellenes lenne azonban az olasz párt megalapítóinak ideológiáját a pillanat adta reális lehetőségekkel nem számolva, egy elvont ideológiai ellentét alapján elítélni.

Valójában a szocialista út Genovában meghirdetett, a törvényességet tisztel-
letben tartó elgondolása lényeges eltérés nélkül illeszkedett bele abba az elkép-
zelésbe, amelyet létrehozásakor, 1889-ben a II. Internacionálé magáévá tett,
és beleillett az akkori „vezető” párt, a német szociáldemokrácia által követett

*Az 1970 januárban rendezett olasz—magyar történész találkozóon elhangzott előadás.

politikai vonalba is. Különösen jelentős ebből a szempontból a nemzetközi szocializmus atyjának, Engelsnek a genovai kongresszusról alkotott pozitív véleménye.

II. A szocialista párt a genovai kongresszus után ideológiai körvonalaitban meghatározott, szervezeti felépítését tekintve azonban torznak bizonyul: a központ és az alsóbb szervek közötti kapcsolat nagyon széteső, ami azt eredményezi, hogy a helyi szinten születő kezdeményezések gyakran figyelmen kívül hagyják a mozgalom általános érdekeit. Ilyen körülmények között a párt gyakorlati tevékenysége inkább a helyi szocialista csoportok spontán akcióinak eredője; egy sor, az olykor erősen eltérő gazdasági, társadalmi és politikai helyzethez túl szorosan kapcsolódó, tehát gyakran egymásnak ellentmondó kezdeményezés összegezése.

A szocialista párt létrehozása önmagában véve mégis olyan esemény volt amely felélesztette a lelkesedést, megsokszorozta az energiákat, és az ország különböző vidékein harcolókat a dolgozók gazdasági és politikai szervezetének érdekében végzett propagandatevékenység fokozására ösztönözte.

A szocialista propaganda számára legkedvezőbb talajnak kezdettől fogva az emíliai és a lombard vidékek mutatkoztak. Bizonyítja ezt a szocialista szekciók és az ellenállási szövetségek gyors elterjedése ezeken a területeken, a szocialista szervezők által ott meghirdetett hatásos sztrájkok, valamint az 1890/1892-i politikai választások, amelyekből kitűnik, hogy a megválasztott szocialisták mind a Po síkság kerületeiben jelöltették magukat: Andrea Costa a ravennai, Gregorio Agnini a mirandoliai, Camillo Prampolini a guastalai kerületben, Agostino Berenini a Borgo San Donnino kerületben, Nicola Badaloni Polesineben. Sombart, aki nagyon helyesen már 1882-ben kiemelte az olasz szocializmus agrárjellegét, szintén megfigyelte ezt a jelenséget, mely főleg a Po síkságon élő szegény mezőgazdasági bér munkás-réteg létevel magyarázható. E bér munkásság egy részét a nagyarányú talajjavítási munkák idején az ország különböző vidékeiről idevándoroltak alkották, más része pedig a paraszti gazdaságoknak a kapitalista nagyüzem fejlődése által előidézett szétbomlása folytán alakult ki.

A bér munkás-tömegek gyötrelmes életkörülményeit a munkaerő-felesleg okozta, melyet egyrészt a mezőgazdasági munkák idényjellege (Olaszországban hiányos az állattállomány és ritka a fajlegű növények termelése, ami pedig az egész évi egyenletes munka egyik fő feltétele lenne), másrészt pedig a talajjavító munkáknak a század végén bekövetkezett csökkenése idézett elő. Az „Avanti!”-nak, a szocialista párt napilapjának egyik levelezője 1897-ben arról panaszkodik, hogy Finale Emilia községben a napszámosok egy évben legfeljebb kétszáz napot dolgoznak, s ebben az esetben még csak nem is a legsúlyosabb helyzetről van szó, ha meggondoljuk, hogy Ravenna megyében egy napszámos munkanapjainak átlaga 85—113 nap volt.

De a vidéki munkások között — különösen a XX. század elején — létrejött összefogás nem magyarázható kizárólag ezzel a rettenetes nyomorral. A földmunkások gazdasági szervezkedésének ugyanilyen fontos feltétele volt a szocialista propaganda is. Ez nélkülözhetetlen tényezője az agrártömegek szakszervezeti öntudatának kialakulását gátló akadályok — a munka szétforgácsoltsága, hullámozása és idényjellege — legyőzésében.

Vidékre való behatolása során azonban nemzeti funkciót is teljesített az olasz szocializmus, magára vállalta a paraszttömegek addig teljesen elhanyagolt nevelésének feladatát. A szocialisták legfontosabb célkitűzései közé tartozott

ugyanis a vidékre jellemző analfabétizmus óriási százalékarányának nagymértékű csökkentése, hogy ily módon a legszegényebb rétegek számára is hozzáférhetővé tegyék az írásos propagandát, és hogy ők is alkalmassá váljanak választói jogaik gyakorlására. A szövetség, a szocialista kör lett a nem-választók számára szervezett kötelező esti iskola, nevelő tanfolyam, olvasóköri elindítója, s ezzel a dolgozók hatalmas tömegét kapcsolta be a nemzeti életbe.

Természetesen voltak olyanok is, akik az olasz szocializmus túlnyomóan agrár jellegét negatív jelenségnek tartották, összeegyeztethetetlennek a tudományos szocializmussal, a marxista állásponttal, mely szerint a szocialista átalakulás kivívásában a vezető szerep az ipari proletariátusé kell legyen. De a „Critica Sociale” csoportjának igaza volt, amikor igen realiztikusan azzal válaszolt, hogy örültség volna Olaszországban az ipari szocializmus nagyarányú fejlődésére várni és vidéken csak annak kialakulása után folytatni szocialista propagandát, amikor sokkal bölcsőbb egyszerre haladni mind a két irányban. A probléma felvetésének azonban van egy genge pontja. Természetesen elismerték, hogy a vidéken folytatott szocialista propagandánál számolni kell a mezőgazdasági munkásoknak az ipariaktól eltérő lélektanával, a földhöz való, mindennél erősebb ragaszkodásukkal, azzal, hogy — a Critica szavaival élve — „tartózkodóan viselkednek minden forradalmi újítással szemben”, de mindezt mégsem fordítottak jelentőségének megfelelő figyelmet. A szocialisták számára ez egyszerűen olyan akadályt jelentett, amelyet a mezőgazdasági munkások politikai nevelésének türelmes munkájával meg kell szüntetni; éppen ezért nem vonta maga után a vidéki szocialista propaganda jellegének felülvizsgálatát. A földek köztulajdonba vételének jelszavát így egyáltalán nem is vitatták. Ez az álláspont nagyon megnehezíthette volna a szocializmus terjedését a kisbirtokosok és azok között a munkások között, akik részesedés formájában kapcsolódtak a földhöz, mely csoportokat a szocialisták kissé túl hamar tekintették proletarizálódottak, azon az alapon, hogy a haladás a kapitalista nagyüzem előretörését mutatta. Tény azonban, hogy abban az időben kezdettől fogva a föld köztulajdonba vételéhez való ragaszkodás volt az, ami élesen elhatárolta a szocialista pártot a polgári demokratikus erőktől, akik éppen a kisbirtok védelmére alapították vidéki propagandájukat.

Turati azonban már az 1897-es bolognai kongresszus másnapján, amelyen Agnininé a kisbirtok védelmében bármiféle akciót kizáró napirendje győzött, panaszkodott a dokumentum türelmetlensége miatt. A fenyegetett politikai szabadságjogok védelmében ugyanis szükségesnek vélte, hogy megnyerjék a szocialista politika számára az ország demokratikus erőinek lehető legszélesebb körű támogatását. A bolognai kongresszuson hozott érdemi döntések ellenére a következő években megfigyelhető, hogy a szocialista párt a valóságban — lényeges ingadozásokkal és nézetváltozásokkal — nagyobb érdeklődést tanúsít a kisbirtokosok és a felesbérlek iránt. De e jelenség gyakorlati térre korlátozódik, anélkül, hogy az agrárszocializmus elméleti alapjainak felülvizsgálatára ösztönözne.

Az agrárjellegen kívül az olasz munkás- és szocialista mozgalom másik jellegzetessége az általa létrehozott intézmények sajátossága volt. Már 1891-ben létrejött Milánóban a szocialista Osvaldo Gnocchi-Viani kezdeményezésére az első Camera del Lavoro (Munkaügyi Hivatal). Nyomában hamarosan másik 11 létesült, főleg Lombardiában és Emiliában, amíg azután 1893-ban létrejött koordinációs szervük, a Federazione Italiana delle Camera del Lavoro (Munkaügyi Hivatalok Országos Szövetsége). A munkaügyi Hivatal feladatköre kiter-

jedt a kerületben élő valamennyi dolgozó kategória szervezeteire a tagok elhelyezkedését, kooperációját és oktatását illetően.

Amikor szükséges volt, a munkaügyi hivatal tolmácsolta a helyi vezetőségnek az egyszerű néprétegek kívánságait. Tevékenységük legnagyobb része közhasznú volt, ennek köszönhető, hogy 1891 és 1893 között a munkaügyi hivatalok községi segélyben részesültek. Ennek ellenére ezeknek a munkásszervezeteknek idővel jelentősen meg kellett változniuk.

Az első korszak idején a munkaügyi hivatalban tiltva volt minden „politikai vagy vallásos szervezkedés, mivel a munkaügyi hivatal teljesen kívül áll, és továbbra is kívül kell álljon a fentnevezett problémákon.” (Idézet a milánói Munkaügyi Hivatal szervezeti szabályzatából.)

Később mégis egyre inkább politikai jelleget öltött, ami a konzervatív Sonninoból élénk aggodalmat, Antonio Labriolából viszont lelkesedést váltott ki. De — bár különbözőképpen fogadták ezt a jelenséget — abban mindketten egyetértettek, hogy az intézmények kerületi bázisának tekintették. Az intézményekhez kapcsolódó munkások olyan kötelékben egyesültek, ami jóval több volt valamilyen csoporthoz vagy mesterséghez való tartozásnál és — bár még csak szűk helyi keretek között — már az osztályszolidaritás jegyeit viselte. Nem lehet csodálkozni azon sem, ha a munkaügyi hivatalok a gazdasági harcban túl a politikai harc eszközeivé is váltak. Abban a döntő fordulatban, amely az új század elején jelzi majd az átmenetet a reakciótól egy új, az elemi szabadságjogokat jobban tiszteletben tartó kormányig, éppen ezért fontos szerepet kapnak ezek az intézmények is.

1900 decemberében a genovai Munkaügyi Hivatal, miután tízezer genovai kikötőmunkás sztrájkjának vezetése miatt prefektusi rendelettel feloszlatták, emlékeztetés városi sztrájkot indít. Ennek hatására a prefektusi dekrétumot érvénytelenítik, az „átmeneti” Saracco-kormány pedig, melyet — természetesen ellenkező indokkal — jobb- és baloldaltól egyaránt támadnak, kétértelmű magatartása miatt kénytelen lemondani.

Meg kell jegyezni, hogy a Munkaügyi Hivatalok, még mielőtt kifejezetten politikai jellegűvé váltak volna, már túlnyomóan szocialista beállítottságúak voltak.

Az eddig ismertetettek tehát azt bizonyítják, hogy Olaszországban a szocialista párt különböző megmozdulásaival elősegíti a szakszervezeti mozgalom létrejöttét, és a század végén az védi meg létezését is a kormány üldözésével szemben.

Ez a jelenség — emeli ki Michels —, mely a franciaországi munkásmozgásban, ahol a szakszervezeti szövetségek párttól független keletkezése a jellemző, nem található, ez magyarázza a gazdasági szervezetek kapcsolódását az olasz szocialista párthoz és már ekkor rámutat annak egyik okára, hogy a forradalmi szakszervezeti mozgalmat 1907-ben, amikor elszakad a szocialista párttól, miért hagyja el számos, addig hozzá hű munkásszervezet.

III. Az olasz szocializmus 1900-ig elért sikerei közül a történetírás eddig mindenekelőtt a parlamentáris győzelmeket emelte ki. (E megállapítás homályosabb fogalmazásban érvényes egyébként az 1900 utáni évekre is.) Ezt a kétségtelenül résztrehajló szemléletet némileg igazolja, hogy az említett években a szocialista képviselők kis csoportjának döntő szerepe volt a veszélyeztetett szabadságjogok védelméért vívott harcban, amit kizárólag parlamenti keretekre kívántak korlátozni. A győzelmet ígérő küzdelemben a szocialista párt komoly megalkuvásra kényszerült, módosítva taktikáját azokkal a polgári erővel szemben, amelyek a szabadságjogokért vívott harcban mellé álltak.

A szocialista párt már kezdettől fogva fontosnak tartotta, hogy elszakadjon az anarchistáktól és a munkáspárttól, de ugyanakkor nagy gondot fordított arra is, hogy rámutasson a lényeges ellentétekre, amelyek elválasztják a polgári demokratikus, radikális és republikánus erőktől, és elutasítson minden választási szövetséget. E magatartás alapján elméleti téren elképzelhető egy egyszerű sematizálódási folyamat, melynek során a különféle polgári erők egységesen egyetlen reakciós tömeggé válnak; ugyanakkor a gyakorlatban a pártnak jogos szükséglete volt, hogy mint önálló és meghatározott szervezet karaktert nyerjen. Ennek az irányvonalnak a felülvizsgálására azonban már a Lunigiana-i és szicíliai mozgalmak következtében az elemi szabadságjogok ellen elkövetett merénnyel kapcsolatban megtörtént az első kísérlet.

A munkások közül számos áldozatot követelő, gyorsan elfojtott megmozdulások spontán jellege ellenére a Crispi-kormány 1894 őszén elrendelte a szocialista párt és a hozzá tartozó gazdasági szervezetek felosztatását és megvalósította a sajtóvétségek büntetésének súlyosbítását. Válaszul Milánóban létrejött a Szövetség a Szabadságért nevű szervezet, amelyhez republikánusokon és radikálisokon kívül olyan szocialisták is csatlakoztak, mint Turati és Kuliscioff. Az egyelőre epizódikus jellegű kezdeményezést egyébként az 1895-ben félig illegális körülmények között összeülő pármiai szocialista kongresszus többsége megtagadta.

Bár az 1896 márciusi aduai vereség Crispi bukásához vezetett, az üldöztetések korszaka folytatódott, s ezért ismét időszerűvé vált a szocialista párt és a rokon pártok közötti kapcsolat kérdése. A problémával Engels is foglalkozott, egy 1894 elejéről származó, Turatinak címzett levelében, hangsúlyozva, hogy az olasz szocialista párt feladata az egyre sürgetőbb reakcióval szemben: ösztönözni minden haladó erőt, amelytől ideális esetben a köztársaság bevezetése, kevésbé merész elképzelés szerint pedig az alapvető szabadságjogok visszaállítása várható. De — pontosítja álláspontját Engels — a szocialistáknak mindkét esetben tartózkodniuk kell a kezdeményezéstől. „Természetesen nem ránk tartozik egy olyan mozgalom közvetlen irányítása, amely nem szorosan az általunk képviselt osztály mozgalma.” A szocialista pártnak a közös harc ideje alatt sem szabad lemondania jellegéről. Bár érdekelt a haladó erők győzelmében, de emlékeztetnie kell rá, világosan ki kell jelentenie, hogy a győzelem után a párt folytatja széleskörű ellenzéki tevékenységét.

Engels tanácsai azonban — s ezt ő maga is megvallja — nem veszik figyelembe az olasz valóságot, a radikálisok és republikánusok kezdeményezőkézségének hiányát. A szabadságjogok védelmére alakuló csoportosulás alapját ezért a szocialista pártnak kell alkotnia, ami azzal jár — ahogy maga Turati is beismeri —, hogy a munkásosztály politikai pártja feloldódik egy általános demokratikus pártban.

De be kell látni, hogy az adott körülmények között a szocialista párt által követett „óvatos” politika volt az egyedüli lehetőség, még akkor is, ha Gaetano Salvemini, aki a szocialista csoportban szívós propagandát folytatott a köztársasági kérdés megoldása érdekében, más véleményen volt.

A valóságban az utóbbi lehetőség a századvég válságában teljesen utópisztikusnak bizonyult, mert a belülről megosztott, és egységes szervezetet nélkülöző republikánus erők szélsőséges túlértékelésén alapult. Olyan harcban, amelyben a Zanardelli és Giolitti által létrehozott baloldal, és a velük szembenálló radikálisok is részt vettek volna, a szocialista párt sem számíthatott kizárólagosan a saját erejére. Ebben a keretben még kevésbé volt elképzelhető egy

szocialista forradalom perspektívája, s a szocialista vezetők között valóban nem is volt senki, aki ilyen reményt táplált volna.

A fenti megállapítások alapján az a reformista irányvonal, ami az új század elején a pártban érvényre jut, történelmileg igazoltnak tűnik, de csak mint taktikai lépés a századforduló válsága idején még nem teljesen legyőzött reakció ellen. Turati szocialista ideológiájának pozitívista jellege azonban hozzájárul, hogy a reformizmus stratégiává alakuljon.

1898 tavaszán a félsziget különböző helységeiben a májusi milánói zavarásokkal tetőződő, számos áldozat árán elfojtott éhségmozgalmak indulnak. Ez esetben is spontán megmozdulásokról van szó, amelyekért a szocialista párt nem felelős. Az udvar és a kormány azonban más véleményen van. A szocialisták legbefolyásosabb vezetői — többek közt Turati és Anna Kuliscioff — letartóztatásától kezdve a párt szerveinek és gazdasági szervezeteinek feloszlátásán keresztül, egészen a szocialista sajtó elleni tilalmakig minden rendelkezésükre álló eszközzel lesújtanak a szocialista pártra. Az üldözésnek ez az erős hulláma nem áll meg a szocialistáknál, hanem egyidejűleg megrohanja a katolikusoktól a republikánusokig és a radikálisokig a különböző politikai eredetű erőket is.

A válság 98 vége és 99 eleje között éri el tetőpontját, amikor is a Pellou-kormány a Kamara elé terjeszt egy reformtervezetet a Nemzetgyűlés korlátozására és egy sor, az alkotmányos szabadságjogok nagymértékű csökkentésére irányuló törvényjavaslatot. De a parlamenti demokratikus csoportoknak a szocialistáktól a Zanardelli és Giolitti által vezetett liberális balszárnyig terjedő együttes ellenállása legyőzi a kormány szabadságtipró törekvéseit. Hozzájárulnak ehhez az 1900 júniusi választások eredményei, amelyek a demokratikus erők győzelme által (a szocialista párt képviselőinek száma 15-ről 32-re emelkedik) megszilárdítják — a proletariátustól a polgárság jelentős csoportjáig — az egész ország ellenállását a később anarchista merénylet áldozatává vált Umberto király kormányának reakciós programjával szemben.

IV. Az összefogás, amelyet a liberális intézmények védelmére irányuló közös akarat hozott létre a különböző demokratikus erők között, nem bomlott fel — legalábbis a reakciós veszélyhez közvetlenül kapcsolódó vonatkozásaiban nem. A Zanardelli—Giolitti-kormány létrehozását 1901 elején — a Sarocco-kormány rövid közjátéka után — valóban a szocialista tagokkal is rendelkező szélsőbal kedvező irányítása tette lehetővé (a szocialisták ennek ellenére elutasítják a kormányzatban való közvetlen részvételt).

Ezzel Olaszországban megkezdődik a Giolitti-érának nevezett korszak, amelyet a mi szempontunkból a haladás, azaz az olasz munkásmozgalmak történetének szempontjából a reformizmus korszakának tekinthetünk. Giolitti és Turati magatartása valóban olyan, mint egy érem két oldala; az egyik sorsa szorosan összefügg a másikéval. Nem véletlen, hogy a Giolitti-éra végével a forradalmárok többségebe kerültek a szocialista párton belül.

A *Critica Sociale*-ban Turati már rávilágított azokra az okokra, amelyek a szocialista párt parlamenti csoportjának az új kormánnyal szemben kialakított magatartását igazolják: a legutóbbi olasz győzelem és a századforduló válsága egyaránt megmutatta, mennyire alaptalan a polgári osztály egységes, reakciós tömegként való kezelése. Egy polgárokból, modern kapitalista polgárokból álló csoport megmutatta, hogy éppen annyira érdekelt az alapvető szabadságjogok védelmében, mint a munkásmozgalmak. Ezt az érdekközösséget védeni és erősíteni kell mindaddig, amíg fennáll a reakció visszatérésének veszélye. De még ennél is többről van szó. Az előadottak valójában egy olyan evolucionista kon-

cepcióba illenek, amely szerint a szocializmus a dolgok velejárója, a történelmi fejlődés immanens eredménye, az egyenletes és békés haladás és egy meghatározatlan reformsorozat elkerülhetetlen eredménye.

Ezen az alapon a szocialista párt örömmel fogadta a születő olasz ipar hatására meginduló gazdasági fejlődést, mivel ez a kapitalista gazdaság érlelődését jelentette, ami majd közvetlenül a szocializmusba megy át. Összegezve: azt, hogy a szocialista párt támogatja a Zanardelli—Giolitti-kormányt, nem különleges körülményektől meghatározott különleges magatartásnak tekintik, hanem — hogy úgy mondjam — „normálissá” válik a szocialista vezetés számára, hogy támogasson minden olyan kormányt, ha polgári is, amelyik a kapitalizmus fejlődését elősegítve egyúttal biztosítja a megfelelő feltételeket a munkásmozgalom fejlődésére is. A reformisták optimizmusát erősíti — az olasz és külföldi tapasztalatok alapján — az a meggyőződés, hogy a szavazójog folyamatos kiterjesztése az uralkodó osztály államát egy, a munkásérdekek számára is mindinkább megközelíthető szervvé alakítja át.

Ebből a felfogásból ered a hajlam a taktika és a stratégia, az eszköz és a cél közötti összefüggés szem elől tévesztésére. Ha a cél, a szocializmus elérése a gazdaságnak emberi akarattal csak kis mértékben befolyásolható, objektív törvényeitől függ, akkor a szocialista párt tevékenységi területe közvetlen politikai feladatokra szűkül: védeni a munkásmozgalom napi érdekeit a parlamentben s törekedni olyan reformok békés megvalósítására, amelyek feltételei már megérették. Éppen ezért nem tagadják az osztályharc elvét, de megpróbálják leszűkíteni a gazdasági harcra az egyes kategóriákba tartozó dolgozók és az illetékes tulajdonosok közötti versengésre, ami azzal a kockázattal jár, hogy a párt csupán a munkások gazdasági szervezetévé válik, s a politikai tevékenység az angol szakszervezetek szintjére süllyed.

Amikor röviden jellemeztem a reformizmus fejlődési folyamatát a Giolitti-érában, nem véletlenül használtam olyan meghatározásokat, mint „hajlam” és „kockázat”. Hangsúlyozni kívántam ezzel, hogy a párt és a szakszervezet közötti kapcsolatok trade-unionista felfogását Turati és követőinek nagy része sohasem tette teljesen magáévá; talán azért sem, mert vonakodott attól, hogy tevékenysége gyakorlati manifesztálódásának elméleti dimenziókat adjon. Ebből a szempontból egyáltalán nem véletlen, hogy Turati — bár nem teljesen egyértelműen — elutasítja Bernstein revizionizmusát, a szakszervezetek szerepének, a békés gazdasági harcnak a túlértékelését a politikai harccal szemben, ami elméleti alapot adott ahhoz, hogy a munkásosztály politikai pártja elveszítse önállóságát a polgári demokratikus pártokkal szemben. Turati felfogása elméletileg gyenge, de alkalmazkodni tud a valósághoz. Ez teszi lehetővé, hogy időben érzékelje — a megfelelő következtetéseket is levonva belőle — a múlttal való szakítást, amelyet az olaszok 1911-es líbiai terjeszkedése jelentett, s azt, hogy ez az esemény megcáfolja az általa oly következetesen ápolott illúziókat a kapitalizmus és a munkásmozgalom érdekeinek hosszú időn át tartó összhangjáról.

Más a helyzet az úgynevezett jobboldali reformistáknál, Bissolatinál és Bonominál, akik, mint Turati közvetlen munkatársai, támogatták is annak a század első évtizedében folytatott politikáját. Bissolatiék az eddigi tapasztalatokat véglegesnek tekintik; elméletük úgy számol a polgárság és a munkásosztály együttműködésével, mint valami állandósult jelenséggel és szentesíti a munkásosztály politikai pártjának eltűnését, mint az állam demokratikus átalakulásának elkerülhetetlen következményét.

Ezeket az alapelveket, amelyeket Bonomi 1907-ben *A szocializmus új*

útjaiban fejtett ki, Bissolati az 1910-es kongresszuson nyíltan megerősítette azzal, hogy „száraz ág”-nak nevezte a pártot s arra hívott fel, hogy azt egy olyan munkapárttal helyettesítsék, mely kizárólag a gazdasági szervezetek fejlődésének elősegítésével foglalkozik. Ebben a megvilágításban a líbiai háborút mindketten a természetes polgári fejlődés jeleként fogták fel, s ennyiben nem látták összeegyeztethetetlennek a proletariátus érdekeivel. Ezen a ponton azonban Bonomi és Bissolati teljesen és véglegesen elszigetelődött a párt többi részétől, sőt az 1912-es Reggio Emilia-i kongresszus éppen az afrikai háború támogatása miatt zárta ki őket a párt soraiból. Válaszul Bonomi és Bissolati létrehívják a *Szocialista Reformista Pártot*, ez azonban a szervezett munkások között nem talál követőkre.

V. Az olasz szocializmusnak a század első tizenöt évében elért győzelmei azonban nemcsak a reformizmus sorsán mérhetők le. Az a kép, amit a szocialista párt nyújt, a valóságban sokkal bonyolultabb és sokrétűbb. A legszembeeszőbb vonás a kutató számára: a különböző irányzatok gyakori váltakozása a párt élén, a különböző áramlatok közötti nézeteltérések, amelyek állandóan kísérik belső sikereiket. Nézeteltéréseik ideológiai megosztottságban mutatkoznak, de gyökereik mindenekelőtt az olasz valóság sokrétűségében keresendők és abban, hogy a szocialisták — bármelyik alakulathoz tartoznak is — képtelenek a közös harc egységes irányvonalában összefogni az ország munkás- és paraszttömegeinek sokféle követelését. Ezek a korlátok természetesen a reformista áramlatra is jellemzők. Tömegbázisát valójában csak a munkásmozgalom egy része alkotja, de a Giolitti-érában a reformizmus mégis bizonyos értelemben vezető szerepet játszott a párt többi áramlata fölött. Ez a vezetőszerp Turati csoportjának köszönhető, egyrészt azért, mert képes volt közvetlen eredmények elérésére, másrészt azért, mert az úgynevezett forradalmi csoportok képtelenek voltak reális elképzeléseket állítani a reformista politikával szemben.

A reformizmus aranykora viszonylag mégis rövid; egybeesik a Zanardelli—Giolitti-kormány első évével. Ebben a korszakban a munkásmozgalom jelentős eredményeket ér el követeléseirén, és megindul a szakszervezetek sűrű hálózatainak kiépítése, ami — az időnkénti visszaesések ellenére — tovább erősödik a következő években.

1901-ben az iparban 1034 sztrájkot jegyeztek fel, 189 271 résztvevővel, míg az előző évben ugyanazokban az iparágakban csak 383-at. Vidéken a jelenség még szembetűnőbb: 1900-tól 1901-ig a sztrájkok száma 27-ről 629-re emelkedik, s míg az első évben 12 517, a következőben 222 683 a résztvevők száma. 1901-ben összesen 1663 volt a megmozdulások száma, ezek 69%-a a bérek emelését és a munkaidő csökkentését tűzte ki célul. Átlagosan a sztrájkok 29%-a végződik kudarcral, de szem előtt kell tartani, hogy a mezőgazdasági szektorban ez a szám nem haladja meg a 11%-ot.

Időközben a munkaügyi hivatalok száma, ami 1898-ban a kormány üldözése folytán 4-re csökkent, most 58-ra emelkedik, s 1902-ben eléri a 71-et összesen 284 430 taggal. Ugyanígy gyorsan fejlődnek az egyes foglalkozási ágak szövetségei is. Legnagyobb részük a 98-as vihar után keletkezett és 1902-ben összesen 480 134 tagot számlált. A szakszervezetek területén a legnagyobb eredmény azonban a *Mezőgazdasági Munkások Nemzeti Szövetségének* megalapítása 1901 végén. Már kezdetben 152 000 tagja van, s ez a következő évben 227 791-re emelkedik. A széleskörű mozgalom a külföldi megfigyelők élénk figyelmét is magára vonja, annyira, hogy 1912-ben éppen egy magyar szocialistából álló küldöttség érkezik Olaszországba, a szervezet közelebbi tanulmányozása végett. A Mezőgazdasági Munkások Nemzeti Szövetségének legfőbb jelentősége, hogy

már kezdettől fogva szocialistának és a föld köztulajdonba vétele eszközének vallja magát.

Az újszerűség a Szövetség gyakorlati tevékenységében is megnyilvánul, mivel nemcsak a béremelést és a munkaidő csökkentését tűzi ki célul. Olyan elmaradott mezőgazdasági körülmények között — ahol a beruházások szükségessége, valamint a munkanélküliség és a félig foglalkoztatottság magas szintje a jellemző — egy pusztán követelésekkel fellépő akció legfőbb akadályát a földbirtokosok lehetőségei jelentik, akár arról van szó, hogy a szervezetlen munkanélküli tömegek felvonultatásával leverethetik a bérköveteléseket, akár arról, hogy a minimumra csökkenthetik a mezei munkában foglalkoztatottak számát. Ezért a parasztok Szövetségének az elhelyezkedésért és a jövedelemért vívott harca olyan célokért folyt, melyek felvetették magát az abszolút tulajdon jog problémáját és maguk után vonták a munkások beavatkozási jogának kérdését a termelés szervezésébe.

Hangsúlyoztuk, hogy milyen jelentősége volt a munkásmozgalomban a Zanardelli—Giolitti-kormány létrehozása után mutatkozó fejlődésnek. De nem becsülhetjük le azt a tényt sem, hogy a jelenség csupán Olaszország északi és középső részének egyes területeire korlátozódott. Valóban jellemző, hogy a déli területeken a század első éveiben elért, majdnem mindenhol azonos kis béremelkedés mindenekfelett a munkapiac megritkulásának köszönhető, amit a tömeges kivándorlások idéztek elő. (Az évenként kivándoroltak száma Giolitti korszaka alatt 500 000 és 900 000 között ingadozott.) Egyébként a gazdasági szervezetek délen megfigyelhető lassú fejlődése megfosztotta a délvidéki munkásokat a szociális törvényhozás jogkedvezményeitől, melyek kiadása a Giolitti-érában a reformizmus legnagyobb sikerei közé tartoztak. Az utóbbi szempontból természetesen hangsúlyoznunk kell, hogy a reformista képviselők igyekezete sokszor szinte kizárólag a munkásokat támogató törvényekre irányult, ami politikai bátorlanságukról és a párt nagyobb horderejű törekvései elleni ellenállásukról tett tanúbizonyságot. De el kell ismerni, hogy a nők és a gyermekek érdekvédelméről, az üzemi balesetekről, a vasárnapi pihenésről, a kenyérgyárak éjszakai munkájának megszüntetéséről, az öregségi segély reformjáról, a munkások rokantságáról stb. hozott intézkedések nemcsak azt a célt szolgálták, amelyre közvetlenül hivatva voltak, hanem egy közvetett célt is: a munkanélküliség szintjének némi csökkentését. Sajnos, a szociális törvényhozás jogkedvezményeit csak azok a munkások élvezhették, akik háta mögött erős szövetség állt, mely ki tudta kényszeríteni azok alkalmazását. A Délvidék munkásai azonban egyáltalán nem tartoztak ezek közé.

A reformista képviselők látókörének korlátai könnyen bemutathatók akkor is, ha a szövetkezetek érdekében folytatott tevékenységüket vizsgáljuk. 1902-ben a sztrájkok megfogyatkozása válságot idézett elő azok körében, akik néhány hónappal ezelőtt még egy közeli, csupán a szövetségek tevékenysége alapján megvalósítható szocialista átalakulás illúziójába ringatták magukat. A reformisták már úgy érezték, hogy a szövetkezetek fejlesztésében megtalálták a kielégítő megoldást. A fejlesztés érdekében számos törvényes intézkedést szavaztak meg és óriási összegeket adományoztak a szövetkezetekre kirótt közmunkák céljaira. Ezek az állam számára komoly kiadást jelentő összegek az 1900-as évi 2 151 222,75 líráról 1909-ben 6 939 259,06 lírára emelkedtek. A prefektusi nyilvántartásban szereplő termelő és munkaszövetkezetek száma — hogy az ígért anyag- és munkakedvezményt elérjék — 1900 és 1909 között 193-ról 547-re emelkedett. A közmunkák és a szövetkezetek közötti szoros kapcsolat azonban

súlyosan veszélyeztette a pártnak a végrehajtó hatalomtól való függetlenségét. Hozzászoktatta a szövetkezetek tagjait, hogy sorsuk jobbrafordulását kizárólag a kormány intézkedéseitől várják. Sajnos, a szocialista képviselők tevékenysége gyakran ki is merült a kerületük szövetkezetei és a kormány közötti közvetítésben. Ennek az volt az eredménye, — ahogyan Leonida Bissolati az 1909-es *Avanti*-ban panaszkodik —, hogy „elég jó kapcsolatot tartottak fenn a kormány azon erőivel és azon személyeivel, akikkel szemben ugyanezeknek a politikai képviselőknek az év többi részében kíméletlen ellenállást kellene tanúsítaniuk”. Emiatt a közmunkákra szánt összegek, ahelyett, hogy az egész országban részrehajlás nélkül megoszlottak volna, olyan területeken összpontosultak — például Emilia-ban —, ahol elég erős volt a szövetkezeti és a szocialista mozgalom, hogy képviselőket küldjön a Kamarába.

Ezek után nincs mit esodálkozni azon, hogy a reformista politika legélesebb bírálói a déli szocialisták voltak, és azon sem, hogy a Délvidék „kovácsműhelyből” kerülnek ki a szocialista-forradalmárok. De a Turati-féle vonal ellentmondásai már a Giolitti-korszak kezdetén, magán a reformizmuson belül is megmutakoztak. A valójában reformista Gaetano Salvemini is, aki a XX. század egész első évtizedében — 1911-ben ki is lép a pártból — tiszteletreméltóan arra törekszik, hogy elvtársait fogékonyra tegye a Dél megoldatlan problémái iránt.

Turatinak mindenek felett az elemi szabadságjogok védelmére irányuló politikai állásfoglalását Salvemini szerint elsősorban az az igyekezet sugallta, hogy az északi munkásmozgalom gazdasági-társadalmi fejlődése számára alkalmas körülményeket teremtsen. Így könnyen megeshet, hogy a reformista politika tevékenysége a kiváltságos északi munkáscsoportok védelmére korlátozódik, pedig ezek követeléseit már a kormánynak az északi kapitalizmust támogató védővamos politikája is segíti. Hogy az ilyen veszély elkerülhető legyen és a reformista politika nemzeti jellegét nyerjen, Salvemini felszólítja társait: foglalkozzanak többet olyan politikai reformok megvalósításával — például a latifundiumok felosztása, a közigazgatás decentralizálása, az adóreform, a katonai kiadások csökkentése, a búzavám és az ipari védővám megszüntetése —, melyek nélkülözhetetlenek a délvidéki körülmények megváltoztatásához. Ugyanilyen türelmetlennek mutatkozik Salvemini az általános szavazati jog követelésében is, mert az elősegítené a déli tömegek politikai fejlődését és véget vetne a választási visszaéléseknek. Nem arról van szó, hogy a párt két különálló programmal foglalkozzék — egy gazdaságival az északi proletariátus számára és egy politikai-val a déli tömegek részére —, hanem arról, hogy az északi munkásmozgalom tudatában legyen: a gazdasági téren elérendő eredményekhez a jelenleg Délen uralkodó, de esetleg majd Északra is kiterjedő reakció legyőzésén át vezet az út. Salvemini tanácsai azonban süket fülekre találtak Turatinál. A reformista vezetők számára a déli probléma pillanatnyilag „történelmi” kérdés marad, amelyre az északi munkásmozgalom fokozatos megerősödése hoz majd megoldást. Csak ez teszi lehetővé a szocialista képviselők számának növelését a Kamarában, s a kormány megszabadítását a déli feudális képviselőlet nyomásától. A megállapítás legfőbb hibája, hogy nem számol az északi polgárság és a déli földbirtokosok között létrejött „kompromisszum”-mal, melynek konzerválása képezte a Giolitti-féle rendszer alapját.

VI. Bár a reformizmus társadalmi bázisa a század elejétől a líbiai háborúig terjedő időszakot tekintve viszonylag állandónak tűnik, még ha — mint láttuk — korlátozott is, ugyanez nem mondható el, ha rövid időszakot vizsgálunk. Az

olasz gazdaság gyengesége, a reformista törekvések korlátozottsága, a gazdasági válságok gyakorisága; — ezek a tényezők időnként jelentős ingadozást idéznek elő a munkás- és parasztmozgalmakban a reformizmus és a forradalmiság között, és kudarcha fullasztják Giolitti törekvését a burzsoáziával tartósan szövetséges munkásrétegek kialakítására.

A reformista politika válságának első jelei már 1902 közepén megmutatkoznak és néhány évre elhúzódnak. A jelenség természetesen a sztrájkok statisztikájából is kimutatható, különösen a mezőgazdaságban. Számuk — amint láttuk — 1901-ben 629, 222 683 résztvevővel, az a következő évben hirtelen lecsökken 222-re 146 206 résztvevővel, 1903-ban 47-re, összesen 22 507 résztvevővel.

A sztrájkmozgalmak visszaesését egyrészt az árakat leszorító nemzetközi gazdasági válság idézi elő, másrészt az, hogy a munkáltatók ellentámadásba mennek át. Vidéken az ellentámadás többféle módon nyilvánul meg: a már említett „megszelídített” szövetségek tagjait alkalmazzák, felesbérllőnek adják át az előzőleg napszámosok — a parasztmozgalom legharcosabb csoportja — által művelt földek koncesszióját, a mezőgazdasági gépek elterjedése ellenére csökkentik a művelhető területeket. Ennek eredményeképpen lényegesen emelkedik az egyébként is nagyarányú munkanélküliség és még jobban csökkennek a már eddig is nyomorúságos bérek.

A munkanélküliség problémája összefügg a rendfenntartó erőknek a munkások ellen elkövetett erőszakos akcióival. A „munka szabadságának” elve, melyet Giolitti hirdetett, hogy ezzel is kifejezze az állam semlegességét a munka és a tőke közötti harcban, a valóságban az állami erők merényletét jelenti a sztrájkok ellen, akik tiltakoztak a sztrájk török alkalmazása ellen. Ezeket a tulajdonosok könnyen megszervezhetik, hála a munkacsofólóslegnek a piacon.

A Berra-Ferrarese-ben 1901 nyarán lezajlott mézszárlás csak első mozzanata volt a véres összecsapások sorozatának, melyek Giolitti idejében — különösen Olaszország déli részein — a rendfenntartó erők és a dolgozók között lejátszódtak.

A sztrájkok csökkenése azonnal kedvezőtlenül befolyásolta a foglalkozási szövetségek számát mind a mezőgazdaságban, mind az iparban, különösen pedig a textil- és a vasiparban. A munkaügyi hivatalok tagjainak száma ugyanekkor 1902 és 1904 között 55 000-rel emelkedett. Ennek alapján megállapítható, hogy a munkaügyi hivatalok az olasz munkásmozgalom természetes szervei a legélesebb társadalmi feszültség idején. Abban a szakaszban, amikor a tőke és a munka közötti harc elveszti pusztán követelésekre épülő jellegét, politikai színvetet ölt és olyan osztályharc kialakítására törekszik, amely számol azzal, hogy az állami erők és a helyi vezetés szervei igen gyakran a munkáltatókat támogatják, a Munkaügyi Hivatal a proletariátusnak, mint osztálynak képviselőjeként lép fel. Az általános sztrájk fegyverének gyakori alkalmazása egyébként az osztályszellem jele, mely áthatja a munkás- és parasztmozgalmakat és amely nyilvánvaló sajátos vonása, a tendencia arra, hogy — mint Procacci helyesen megjegyzi — összekössék „a sztrájkot a polgári forradalom »napjaiból« származó népi ellenállás hagyományos formáival”.

1902. február 21-én általános sztrájkok zajlottak Torinóban a gázgyári dolgozók iránti szolidaritásból. A sztrájk amiatt tört ki, hogy a rendfenntartó erők megsebesítették a gázgyári munkások gyászmenetének egy résztvevőjét. Ezen kívül általános sztrájkok voltak ugyanabban az évben Firenzében és 1903 áprilisában a nyomdászok támogatására Rómában. Végül, mint látni fogjuk, 1904 szeptemberében általános nemzeti sztrájk tör ki.

Az olasz munkásmozgalom radikalizálódása egyébként ebben az időben kifejezésre jut abban is, hogy erőteljesen fellendül az antimilitarista szellem. Ez nem elhanyagolható jelenség, mert leleplezi a Giolitti-féle megoldás elégtelenségét a munkás- és paraszttömegek szempontjából, amennyiben a külpolitika és a hadügy kérdéseit a király illetékessége alatt hagyta. Sőt éppen az antimilitarizmus lett az a platform, amelyen a szocialista munkásmozgalom egységét a belső megosztottság ellenére is sikerült megteremteni olyan döntő történelmi pillanatokban, mint a líbiai háború 1911-ben és az első világháború. Az antimilitarizmus gyökereit — ez a megállapítás Valiani professzortól származik — valahol messze, ott kell keresni, midőn az anarchista propaganda széleskörűen elterjedt Olaszországban.

Természetesen ahhoz, hogy a néptömegek között általánossá váljék ez a magatartás, gyakran olyan közvetlen okok kelljenek, mint a katonaság beavatkozása a munkások és a tőke közötti összecsapásokba, vagy az a meggyőződés, hogy a katonai kiadásokra a munkások számára fontosabb területekről — például a közmunkáktól — vonják el a pénzt. De van ennek a szemléletnek egy valóban internacionalista motívuma is. Az antimilitarizmus és az internacionalizmus ugyanannak az éremnek két oldala, két olyan aspektusa, melyek az olasz munkásmozgalom történetében szorosan összekapcsolódnak. A szocialista ifjúság 1903-ban alakult szervezetének tevékenységét már kezdetől fogva főleg az antimilitarista és internacionalista propaganda alkotta.

Elsősorban azoknak az antimilitarista tüntetéseknek van nagy nemzetközi jelentősége, amelyek 1905-ben, az orosz proletariátus forradalmi harcának hatására zajlanak Olaszországban. Az olasz munkásmozgalom új léghőre elsősorban a szocialista párt antireformista irányzatának kedvez, a Ferri vezette türelmetleneknek és a forradalmi szindikalistáknak (akik csak az 1904-es általános sztrájk idején jelentek meg). A türelmetlenek azonban nem képesek a reformista elképzelés ellenében más lehetőséget javasolni, s antireformista vitáik csupán adott taktikai lépések körül forognak. Ferri és Turati ellentéte nem érinti utóbbinak a tömegek szocializmus felé való békés és fokozatos haladásába vetett hitét, hanem csupán a reformista politika módjára, a reformistáknak a kormányval való állandó együttműködésének vállalására korlátozódik. A szocializmus Ferri számára is egy sor — törvényes kereteken belül elért — reform eredménye, de szerinte a polgárság annál inkább kényszerül engedményeket tenni, minél következetesebben és hajlíthatatlanabban utasítja vissza a szocialista párt a végrehajtó hatalomban való részvételt, mennél inkább érezteti ellenzéki nyomását. A türelmetlenek antireformista vitája így meglehetősen középszerű szinten marad, mint ahogy középszerű — magának Kautskynak önkéntelen elismerése szerint is — a II. Internacionálé vitája a század elején. A német szociáldemokrácia vezetője ezt írja az Enrico Ferri által 1902-ben alapított folyóirat, a *Szocializmus* első számában: „Nagyon örülök a híreknek, hogy Ön (Ferri) folyóiratot szándékszik kiadni, amire kétségtelenül nagy szüksége van a mi ügyünknek, és ami nagy jelentőségű nemcsak Olaszország, de az egész nemzetközi szocializmus számára. Pártunkban mindenütt fennáll ez az ellentét: Németországban csakúgy, mint Franciaországban, Olaszországban csakúgy, mint Ausztriában, Oroszországban csakúgy, mint Belgiumban. Alapjában véve nem a reform és forradalom között van ellentét, minthogy reformokat a forradalmárok is akarnak... Az ellentét, ami az egész nemzetközi szocialista demokráciára jellemző, azon alapul, hogy a két csoport eltérő álláspontot foglal el a baloldali polgársággal való kapcsolatot illetően.”

Az ellentét okait elemezve jóval gazdagabbnak mutatkozik a forradalmi szindikalizmus. Meg kell szüntetni az északi munkástömegek közt a követeléseken alapuló harcok válsága miatt elterjedt elégedetlenséget, hogy egységesíteni lehessen az északi dolgozók követeléseit a déli parasztokéval és végre nemzeti jelleget nyerjen a párt tevékenysége — mondják. Ezt a célt tűzik maguk elé a jövőben szindikalista vezetők, Arturo Labriola és Mocchi, midőn 1902-ben Milánóban megalapítják a szocialista Avanguardia c. lapot. A cél megvalósításának lehetőségét a védővámrendszer, a délvidék állandó gazdasági depressziójának és az északi munkások ezzel párhuzamos gazdasági felemelkedésének okozója elleni harcban ismerik fel. A védővámellenes kampány lényeges eleme az Avanguardia — ha lehet mondani — antireformista és antigiolittianista vitáinak. De nem hagy fel a katonai kiadások elleni propagandával sem. Ez a két dolog szorosan összefügg: meg kell akadályozni, hogy a vámok eltörlése miatt csökkenő állami bevételek a fegyverkezési kiadások helyett a közkiadásokban idézzenek elő ennek megfelelő csökkenést. Ezen az úton az Avanguardia megpróbálja kiszélesíteni a proletariátus érdekkörét a külpolitika lényegéhez tartozó kérdésekig és az alkotmányos problémákig. A fegyverkezés csökkenése egyben a presztizs-politikáról való lemondást jelenti és azoknak a katonai téren mutatkozó súlyos pénzügyi terheknek az elutasítását, amit a központi hatalmakkal való szövetség jelent. A katonai és külpolitikai kérdések nem tartoznak a parlament hatáskörébe, ezen a téren a korona akarata uralkodik. Az antireformista és antigiolittianista politikának az Avanguardia által kitűzött céljai tehát szorosan kapcsolódnak a monarchia elleni harchoz.

Az alkotmányos harc szükségességéről szóló felhívás természetesen a fokozatosságot és törvényességet hirdető politika elutasítását is magában foglalja és elkerülhetetlenül az erőszak használatának, mint a harc nélkülözhetetlen eszközének felismeréséhez vezet. De a proletariátus irányításának feladata az Avanguardia szerint elsősorban a párt feladata, s erre csak úgy válik alkalmassá, ha megerősíti vezetőségét, azt a „valóban nemzeti és munkás”-szervet, „mely a párt teljes bizalmát élvez” és amelynek irányítását a parlamenti csoportnak, eddigi önállóságáról lemondva, el kell fogadnia.

Nem mintha Mocchi és Labriola lebecsülnék a szövetségek tevékenységét. Ők azokkal a reformistákkal szállnak vitába, akik a szövetségek tevékenységét a közvetlen célok elérésére korlátozva felelősek a szakszervezeti mozgalom megrekedéséért. A munkások gazdasági szervezetének újraéledése a tagok osztályöntudatától függ, annak felismerésétől, hogy a szövetségek tevékenységének politikai jelleggel is kell bírni. Az aggodalom, hogy hozzátapadhatnak az olasz munkásmozgalom spontán irányzataihoz, kézenfekvő. De a valóságban az Avanguardia hasábjain még nem találunk komoly kísérletet a szövetségi feladatok, valamint a szövetségek és a párt között kíváncsatos kapcsolatok elméleti kidolgozására. A szakszervezetről és a pártról szóló viták párhuzamosan folynak, ami végül is a világosság rovására megy. Forradalmi szindikalizmusról beszélni ebben az első szakaszban egyet jelent azzal, mint elébe vágni az időnek és mellőzni az új elmélet kidolgozását megkülönböztető kanyargós, bizonytalan fejlődési folyamatot. Egyúttal annak a tézisnek az elfogadását jelenti, mely szerint az olasz forradalmi szocializmus Alpokon túli képződmény, amit kispolgári értelmiségiek importáltak az olasz munkásmozgalom igazi arculatát elhomályosítva. Egyébként Labriola nézete az általános sztrájkról hosszú ideig bizonytalan és ingadozó, bár kétségtelen, hogy állásfoglalásai e tekintetben sem szakadnak el az olasz munkás-valóságtól, és nem mulasztják el hangsúlyozni az Olaszország

különböző részein spontán módon kitört általános sztrájkok szerepét az osztály-öntudat kialakításában. Az 1904-es szeptemberi országos sztrájk előestéjén azonban Labriola már ezt írja: „Elsimultak azok a primitív nézeteltérések, amelyeket az általános sztrájk a marxizmus teoretikusai között felszított. Kautsky, Sorel, Guesde felismerte annak jelentőségét és hatásosságát a munkások küzdelmében. Természetesen nem ez a kommunista társadalom megvalósításának eszköze, minthogy ilyen eszköz egymagában egyáltalán nem létezik, hanem csak az eszközök összessége; de eszköze annak, hogy a munkáosztály önmaga és a burzsoázia előtt fokozatosan bizonyítsa saját politikai érettségét és társadalmi erejét.” (Kiemelés tőlem. — A. R.)

Az 1904 szeptemberi általános sztrájkot, amely 16-án kezdődik Milánóban és a következő öt napon az északi munkások és a délvidéki parasztok részvételével az egész ország területére áttérjed, egyáltalán nem lehet a forradalmi szindikalizmus elvei gyakorlati alkalmazására irányuló kísérletnek tekinteni, s még kevésbé az Avanguardia csoportja által előkészített felkelésnek. Igaz, hogy a sztrájkfelhívást a forradalmárok kezében levő milánói Munkaügyi Hivatal adta ki, viszont a következő napokon a sztrájk rendezetlen lebonyolítása a tüntetések spontán jellegére utal, valamint az is, hogy az események magát Labriolát és Mocchit is meglepték. Ők természetesen — a reformistáktól eltérően — aktívan részt vettek a sztrájkban. Mindennek ellenére képtelenek voltak átvenni a vezetést és szervezett mozgalmat teremteni azokból a helyi sztrájkokból, amikből az 1904-es általános sztrájk összeállt. Ezért aztán az általuk kiadott jelszó „Le a tömeggyilkos kormánnyal” teljesen platonikus jellegű maradt. Az általános sztrájk — hála Giolitti óvatos taktikájának, mellyel elkerült minden provokációt, ami felgyújthatja a lelkeket — kimerül (úgy tűnik, hogy éppen ez a helyes kifejezés) minden közvetlen cél elérése nélkül. A szeptemberi napokat az Avanguardia írói — akik ettől a perctől fogva nevezik magukat forradalmi szindikalistáknak — mindennek ellenére pozitív tapasztalatnak tekintik, mert megmutatták az északi proletariátus és a déli parasztság spontán szolidaritását, az általános sztrájk szerepét az önállóságnak és a munkásmozgalom forradalmi érettségének fejlesztésében. Labriola és Mocchi téziseit hirdeti a nápolyi *Propaganda* és Enrico Leone *Társadalmi fejlődés-e* is, hogy csak néhányat említsünk az olasz forradalmi szindikalizmushoz legszorosabban kapcsolódó sajtóorgániumokból. Az összhang mellett azonban az egyes szindikalista csoportok között fennálló nem kis és nem elhanyagolható különbségeket is meg kell említenünk. Az olasz forradalmi szindikalizmus árnyalatainak sokfélesége ellenére is eléggé homogén ahhoz, hogy párhuzamot lehessen vonni közte és francia megfelelője között. Egy ilyen jellegű analízis feltétlenül rávilágít az olasz forradalmi szindikalizmus autonómiájának fokára, ami mindig egyenesen arányos a szindikalista teoretikusok azon igyekezetével, hogy az új tételt az olasz valóság különleges körülményeire alkalmazzák. Természetesen a Sorelre és a francia szindikalistákra való hivatkozás gyakori. Kétségtelenül Soreltől származik az a felfogás, hogy a proletár társadalom jeleit már a polgári közösségekben kell keresni; hogy ezek azok a „sejtek”, amelyekben a proletariátus elsajátítja a termelőeszközök használatát és megérieli saját önálló értékeit. Ez a felfogás Olaszországban jóval túléli a szindikalizmus virágkorát, s még Gramscinak az üzemi tanácsokról szóló elméletét is jelentősen befolyásolja. A valóságban a soreli elméletet az olasz szindikalisták — több-kevesebb okkal — a marxizmushoz való visszatérés lehetőségének tekintették, túlhaladva a pozitivistá fejlődés-elmélet zátonyát, amit felelősnek tartottak a reformista politikáért és az olasz szocializmus elkorosulásáért. A marxizmushoz való visszatérés

e kísérlete mindamellet nem volt mentes olyan törekvésektől sem, hogy a marxista revizionizmussal és a modern szubjektivista gazdasági elméletekkel való viszony fényében „modernizálják” azt, helyt adva nem mindig szerencsés szintéziseknek. E korlátok ellenére is a szindikalisták kizárólagos érdeme, hogy Olaszország — habár a többi ország szocialista pártjaihoz képest néhány év késéssel — részt vesz a marxizmus körüli vitában, amely aztán megfelelő partnerek hiányában, a reformista csoportok húzódozása miatt — ez alól csak a „szindikalista reformisták”, Bonomi és Graziadei képeztek kivételt — kizárólag elméleti jellegű szöcsatában merültek ki.

A szindikalisták a reformistáktól eltérően visszatérnek ahhoz a marxista felfogáshoz, mely szerint az állam az uralkodó osztály kifejeződése. Ezért elvetik a történelmi folyamat fokozatos és békés jellegébe vetett hitet, és az a meggyőződésük, hogy a forradalmi ugrás a kapitalizmusból a szocialista társadalomba való átmenethez szükségszerű. De Soreltól eltérően — aki hajlamos volt az osztályharc idealista, voluntarista elemeinek kiemelésére — az olasz szindikalisták elég közel kerülnek a marxizmushoz, amikor — bár némi ingadozással — az osztályokat a társadalmi realitás ténykérdésének, kölesönös harcukat pedig a gazdasági fejlődés logikájától közvetlenül függő tényezőnek tekintik. Egyébként az olasz szindikalisták általános sztrájkelmélete is eltér Sorelétől. Ez utóbbi számára az általános sztrájk mítosz, amelynek hatóereje nem annyira megvalósulásában áll, hanem abban a képességében, hogy „a szocializmus valamennyi törekvését” tökéletesen magába foglalja, és hogy „olyan pontos és szabatos meghatározást” ad „a forradalmi gondolatok egészéről, amilyent eddig egyetlen más gondolkodásmód sem volt képes”. Az előbbieik számára az általános sztrájk konkrét perspektíva, az osztályharc sajátosságainak leginkább megfelelő fegyver. Ezenkívül az olasz teoretikusok Soreltól eltérően azt tartják, hogy „a választásoktól való tartózkodás nem nélkülözhetetlen eleme, tétele a szindikalista politikának . . . a monarchista országokban . . . , ahol a bürokrácia megtalálja természetes menedékét a dinasztia és az udvari kamarilla szűk érdekei között, ahol tehát fokozottan szükség van a közjog védelmére, s ahol ezért a parlamenttől való tartózkodás végzetes lenne”. Bár ideiglenesen, de nem vetik el a párt szerepét sem, jóllehet úgy vélik, hogy idővel a politikai tevékenységet maguk a szakszervezetek fogják átvenni.

De — mint már jeleztük — ebből az általános összképből nem hiányoznak elméleti és gyakorlati téren a többé-kevésbé hangsúlyozott árnyalatok sem, amelyek eléggé változatossá teszik az olasz szindikalizmus nagyon is összetett képét és esetenként egyenesen reménytelené válik minden olyan kísérlet, hogy konkrét és termékeny megegyezés jöjjön létre különböző szindikalista vezetők között. A szükségszerűen sommás szintézisben tekintsünk most el Dinale, Angelo Oliviero Olivetti, Orano munkásságától, hogy figyelmünket mindenekelőtt Labriolára és Leonera fordíthassuk. Labriola ahhoz, hogy a szakszervezet korporatív és revendikatív szervből a forradalom eszközévé váljék, elkerülhetetlennek tartja az ideológiai közvetítést, Leone szerint viszont a szakszervezetek belső logikájában a forradalmi érettség minden feltétele megvan. „A szindikalizmus legjellegzetesebb vonása, legsajátabb filozófiai lényege az a magasabbrendűség, amelyet szervezeteinek ad a különféle ideológiákkal szemben. Ezért utasítja vissza a maga részéről azt, hogy a szakszervezeti tagfelvételnél tekintetbe vegyen vallási és politikai szempontokat, jól tudva, hogy a szakszervezet funkcionális természetéből fatális és elkerülhetetlen módon következik kapitalistaellenes, államellenes, általános sztrájkot hirdető és szocializáló jellege.”

Ezen az úton azonban Leone forradalmi szindikalizmusa különös módon összekapcsolódott Graziadei, Bonomi, Bissolati reformista szindikalizmusával, amely hajlamos előnyben részesíteni a tisztán gazdasági oldalt a politikaival szemben. Az elméleti ellentéteknek ugyanolyan mély ellentétek felelnek meg politikai téren. Ezek miatt az ellenzék gyorsan és minden nagyobb nehézség nélkül korlátozhatja a szindikalisták cselekvési lehetőségeit a párton belül, 1907 júliusában pedig elszakadásra kényszeríti őket. A párttól való eltávolodás azonban kedvezőtlen és mindenképpen korai döntésnek bizonyul, mivel a párton belül a szocialista bázis még nem látta világosan a szakítás valóságos okait; a munkásmozgalmon belül pedig 1906-tól kezdődően érezhetően csökkent a feszültség a gazdasági fellendülés és a bérek következetes emelkedése miatt.

Ebben az évben az iparban 1299, a mezőgazdaságban 350 sztrájk volt, mely számok a következő évben 321 494 sztrájkolóval 1851-re és 254 131 sztrájkolóval 377-re nőttek.

A szindikalisták ugyanekkor képtelennek bizonyultak arra, hogy megőrizzék azt a hatalmi pozíciót, amelyet az 1905 év végén az Ellenállás Nemzeti Titkársága irányításának megszerzésével értek el.

Ellentmondásos irányelveik, bizonytalanságaik, de mindenekelőtt tétlenségük ékesszólóan megmutatkozott a világos stratégiai vonal hiányában és abban, hogy hiányzott a központi szervek és a helyi szervezetek, az irányító szerv és a szakszervezeti mozgalom ösztönössége közötti összefüggések pontos felmérése is, és elősegítette néhány reformista szakszervezeti szervezőnek a Titkárság tekintélyének megbontására irányuló kezdeményezését, ami a Munka Általános Szövetsége megalakítását eredményezte 1906. szeptember 29. és október 1. között. Ennek erejét mutatja, hogy tagjainak száma 190 422-ről 1911-ig 383 770-re nőtt.

Így a forradalmi szakszervezeti mozgalom egy központi szerv hiányában ezer ágra forgácsolódott szét és csak 1912-ben, a társadalmi ellentétek újbóli kiéleződése idején hozzák létre a szindikalisták és az anarchisták az Olasz Szakszervezeti Szövetséget, — mint koordináló és nem mint irányító szervet — hála a munkások spontán megmozdulásainak és a helyi szervek autonómiájának. De, legalább is akkor, a forradalmi szindikalizmus elfogadása csupán az ország néhány, kimondottan mezőgazdasági területére korlátozódott, ahol a földesúri türelmetlenség, a földművelő tömegek munkanélkülisége, más politikai erők hiánya különösen elmélyülttette a giolittiani sémák alapján meg nem oldható társadalmi ellentéteket. Ezen a ponton azonban a forradalmi szindikalizmus minden lehetősége, hogy nemzeti szinten új irányt mutasson a reformizmussal szemben, elkerülhetetlenül kompromisszumhoz vezetett. E jelenség oka főleg az áramlat ideológiai korlátaiban rejlik, abban, hogy elsőrendű fontosságot tulajdonított az olasz munkásmozgalom ösztönös elemeinek. Bár a gazdasági harcok pályája idején ezekre az elemekre támaszkodva a forradalmárok könnyen válságba dönthették a reformizmust, most, amikor többé nem romboló munkáról volt szó, hanem egy új stratégia felállításáról a reformizmus stratégiájával szemben, az ösztönösségre való hivatkozás, ennek „mitizálása” elárulta saját elégtelenségét és nemzeti szinten teljesen alkalmi jellegűvé tette a munkásmozgalom és a szindikalizmus összekapcsolódását. Ezzel maguk a szakszervezeti politikusok és szervezők is hamar számot vetnek. Nem véletlen, hogy Bolognában, az 1910 decemberi második szakszervezeti kongresszuson a szakszervezet nem eléggé forradalmi szárnyával szemben, bár sikertelenül, de előhozzák a párt problémáját. Ahol a saját elméleti tételeinek megfelelő forradalmi stratégia kidolgozása

képtelen forradalmi szindikalizmusnak sikerült érvényre jutnia, ott csupán reformista eredményeket tudott elérni. A forradalmi szindikalisták és a reformisták gyakorlatát csak eltérő módszereik alapján lehetett megkülönböztetni. Az előbbieket az összecsapások kezdetén az utóbbiaknál nagyobb agresszivitás és lendület jellemezte a munka és a tőke közötti harcban. E vonás okai főleg abban keresendők, hogy a dolgozó osztályok alkalmazkodni kényszerültek az alapvetően ellentétes és ezért azonos harci módszerekkel meg nem oldható gazdasági és társadalmi momentumokhoz.

Egészen más vezetési szempontokat követtek a C. G. L. reformistái. Ők a munkásokat munkaügyi hivatalok helyett inkább mesterségek szerinti szövetségekbe szervezték, ami, ha egyrészt összhangban is volt az olasz iparnak az ország egész területén mutatkozó fokozódó terjeszkedésével, másrésztől leszűkítette a szakszervezeti tevékenységet s az egyes kategóriák korlátai közé szorította a gazdasági harcot.

Az általános sztrájk fegyvere csak az olyan egészen kivételes esetekben használható, egyedül olyan „hipotézis” esetén megengedett — jelenti ki Rinaldo Rigola, a C. G. L. titkára az 1908-as modenai kongresszuson tartott beszámolójában —, ha fel kell lázadni olyan alapvető jogok megtámadása esetén, amelyek nélkül a proletariátus nem folytathatja felemelkedését. A felkelés e ritka, de nem lehetetlen hipotézise miatt kell a munkáosztálynak nem eldobni, hanem erősen oltalmazni a politikai sztrájk fegyverét. E megvilágításban teljesen elvetik az általános sztrájk, mint tiltakozási és pressziós eszköz, mint a proletár osztályöntudat érleléséhez hozzájáruló eszköz hasznosságát. És valóban, a C. G. L. által a líbiai háború kirobbantása miatt 1911-ben meghirdetett 24 órás általános sztrájk inkább a tömegek nyomásának, mint a szövetségi vezetők belső meggyőződésének folyománya. Nem kisebb vonakodást tanúsít a C. G. L. abban a kérdésben sem, hogy csatlakozzék a forradalmi szakszervezeti szervezetek által kiadott, pénzügyi szolidaritásra való felhíváshoz, jöllehet a szövetség nagy része és maga a szocialista párt is ellenkező magatartást tanúsított. Éppen azért, hogy kiküszöböljék a szocialista párttal fennálló ellentéteket, a C. G. L. 1907 októberében találkozót kezdeményezett Firenzében; ezen a szocialista pártvezetés jóváhagyja azt a dokumentumot, amely a szövetségi szerv kizárólagos hatáskörébe utalja a gazdasági sztrájk kérdését és ugyanakkor mind a politikai sztrájk, mind a C. G. L.-ből kivált szervezetek által kezdeti sztrájkok vonatkozásában a Konföderáció véleményének kikérésére kötelezi a pártot. Egy ilyen egyezmény tökéletesen beleillik a reformista szindikalizmus vonalába, mely szerint a pártnak le kell mondania arról, hogy legfőbb eszköze legyen a „munkapárt”-tá való átalakulásnak — ennek rendeltetése, hogy politikailag a gazdasági szervezetek szóvivőjének szerepét töltsse be — és mely szerint a munkáosztály egyenjogúsági harca kimerül a jobb gazdasági feltételek békés és fokozatos kivívására irányuló s a gazdasági fejlődés megfelelő törvényeivel összhangban álló szakszervezeti tevékenységben. Ez magyarázza, hogy a Konföderáció vonakodott a politikai jellegű agitációtól, különösen, ha az nem állt kapcsolatban a munkáosztály közvetlen érdekeivel, miként a szociális törvényhozás. Egyébként a Konföderáció vezetőinek agyában a tisztán gazdasági követelésekre irányuló sztrájk is távlatilag úgy jelent meg, mint végső ráció. Eszményük a C. G. L. erősítése volt addig a pontig, míg alkalmassá válik rá, hogy a tőke és a munka közötti vitákat az alkudozás eszközeivel töltsön meg. Rigola 1908. március 13-án azt írta Turatinak, hogy a megegyezés szüksége, amely magától bekövetkezik akkor, amikor erős szervezetek léteznek, jó ellenszer a sztrájkmania ellen. De annak,

hogy a munkások egy jelentős szervezete létrejöjjön, egyik elengedhetetlen feltétele a magas fokon együttműködő egyesült munkások nyomása volt, ami viszont a Konföderáció képviseleti körének a munkásmozgalom különleges csoportjaira való korlátozódását jelentette. De létezése első éveiben e korlátok ellenére is vitathatatlan hegemoniája volt a C. G. L.-nek az olasz munkásmozgalomban, az ország viszonylagos gazdasági prosperitásának és — a vidék kivételével — a mély társadalmi ellentétek hiányának következtében. Ezek a feltételek a líbiai háború folytán módosulni kezdtek. 1912-től a munkások — különösen a textil-, fém- és építőipari munkások — körülményeinek rosszabbodása figyelhető meg, mind a bérek csökkenésében, mind a munkanélküliség érezhető növekedésében.

A munkanélküliségre vonatkozó adatok híján érdemes az emigrációra vonatkozó mutatókra hivatkozni; míg 1911-ben 353 844 emigráns volt, 1913-ban számuk a század kezdetétől még soha el nem ért 872 598-ra emelkedett.

Az olasz ipar 1910 körül elért fejlődési foka ugyanakkor az 1901. évi szintre esett vissza, a munka és a tőke közötti harcot állami beavatkozás jellemezte és megkezdődött a munkásmozgalommal szemben meginduló kíméletlen ellentámadás ellentmondásos korszaka. Rigola a C. G. L. 1914-es Nemzeti Kongresszusán tartott beszédében figyelmeztetett: 1913 a különösen nagy és hosszú konfliktusok éve volt; ezeket a konfliktusokat szinte mindig a munkásosztálynak a kizsákmányoló osztályok elleni harca határozta meg.

Ez a helyzet mélyen visszahatott a Szocialista Pártra és a forradalmi szárny javára mozdította el az áramlatok erőviszonyait.

Az 1912-es Reggio Emilia-i kongresszuson Lazzarit választották meg a párt titkárának, de akinek valóban hamarosan sikerült megragadni a politikai kezdeményezést, az az *Avanti* új igazgatója, Benito Mussolini volt.

Ez utóbbinak az olasz szocializmus eseményeihez való hozzájárulását nem egy új elméleti formulában, egy új forradalmi stratégia kidolgozásában kell keresni; ez a hozzájárulás inkább abban a képességében mutatkozik meg, ahogy ő — ösztönös türelmetlenségével a hagyományos — akár ideológiai, akár szervezeti — sémákkal szemben, amelyekbe a párt beárkózott — a proletár tömegektől és az ifjú kommunistáktól, a későbbi Kommunista Párt híveitől eredő, megújító, de zűrzavaros követelések tolmácsolójává vált. E témáról Renzo de Felice Mussoliniről szóló nagy életrajzában — melyben jelenleg 1929-ig jutott el — világos dokumentációt adott.

Egyébként nekem magamnak is sikerült megtalálnom Amadeo Bordigának, az Olasz Kommunista Párt 1921-es alapítójának Ugo Barnihoz, a forlíi *Lotta di classe* (Osztályharc) című, erősen Mussolini-inspirációjú újság igazgatójához címzett, 1913. szeptember 8-i, kiadatlan levelét, amelyben ez olvasható: „Bravó. Olvasom a Lotta-t. Csak így tovább.”

A reformisták fatalizmusával Mussolini a saját voluntarista koncepcióját helyezi szembe, szerinte a valóságot nem tűrni kell, hanem meghódítani, megváltoztatni annak alapjait az egymást követő „szakítások” sorozatával. Sorol doktrínájának hatása nyilvánvaló, de Mussolini a francia teoretikustól eltérően alapvető jelentőséget tulajdonít a pártnak, amelyet nem tisztán választási eszköznek, hanem harci szervezetnek tekint, amely egységbe fogja és az állam meghódítására vezeti a proletár-sereget. A forradalmi kezdeményezés mindazonáltal egy kisebbség feladata, ehhez képest a tömeg funkciója tisztán eszköz-jellegű. „Számomra — állapítja meg Mussolini 1914 februárjában, egy firenzei konferencián — a probléma ez: arról van szó, hogy a polgári kisebbséggel egy szocialista

és forradalmi kisebbséget állítsunk szembe. Alapjában véve egy kisebbség kormányoz minket; mindazok, akik Olaszországban és az összes civilizált országban a politikát csinálják, kisebbségben vannak és van egy hatalmas tömeg, amely eltűri őket. Nos, ha az apatikusok és közömbösök e hatalmas tömege elfogad és eltűr egy igazságtalan és egyenlőtlen rendszert, miért ne fogadna el egy jobb rendszert?” Ha Mussolinit a forradalmi szindikalistáktól a pártról vallott koncepció választja el, másfelől az általános sztrájkba vetett közös hit közelíti egymáshoz őket. E két elem: a párt és az általános sztrájk kibékíthetőségének megerősítése éppen Mussolinitól ered, méghozzá a Magyarországon 1912 derekán, az általános választójogi követelésekkel kapcsolatban kirobbant véres eseményekről szóló hírek kapcsán. A párt ellenfeleivel folytatott vita alkalmával, melynek során a pártot anarchoszindikalista tendenciákkal vádolták, Mussolini a *Lotta di classe* 1912. június 1-i számában ezt írta: „A Szocialista Párt Magyarországon például egyértelműen az utcát választotta az általános választójog eléréseért folytatott harcban. Két véres nap Budapesten, amelyet szolidaritási és tiltakozó sztrájkok egész sora követett Magyarország főbb központjaiban (.....) és még egyszer vérbe fulladt a proletariátus akarata (.....), de a szocialista párt, amely az utcára hívta a népet, amely tiltakozásképpen általános sztrájkot invokált, nem mutatott hajlandóságot a fegyverletételre.”

Konkrét politikai téren ugyanakkor kettős a célja Mussolininak: a jobboldalon elszigetelni a reformistákat, a baloldalon egységesíteni a forradalmi proletariátus összes erőit a párton belül és a párton kívül. Ezirányban nem mulasztja el, hogy hidat verjen az Olasz Szakszervezeti Egyesülés felé, melyet — mint arra már emlékeztettünk — anarchista és forradalmi szindikalisták alapítottak 1912 végén, és amelynek születésekor 150 000 tagja volt. Másfelől viszont éles kampányt folytat a C. G. L. reformista vezetősége ellen. Mussolini tevékenységének megkönnyítéséhez hozzájárul egyrészt a forradalmi szindikalisták pozícióinak megerősödése az ország különböző részein, másrészt a Konföderáció válság-állapota, egy jelentős, nemcsak a tagság számának csökkenésében megnyilvánuló válság — a tagok száma az 1911-es 383 770-ről 1914-ben 327 312-re esett vissza —, hanem a szövetségi szervezet abbeli tehetetlenségében is, hogy hagyományos harci módszereik alkalmazásával nem volt már képes teljesen ellenőrzése alatt tartani tagjait.

A C. G. L.-en belül is megfigyelhető a forradalmi elemek érezhető növekedése. Ez, bár nem elegendő arra, hogy aláássa a Konföderáció reformista vezetését, esetenként mégis észrevehetően befolyásolni tudja annak akcióit, sőt az 1913. január 6-án Roccagorgia-ban meggyilkolt hét sztrájkoló paraszt halálát követően képes volt arra készíteni a Konföderációt, hogy megegyezést kössön a szocialista párttal egy új megszálás esetén tartandó 48 órás általános sztrájkról.

Hasonló helyzetben nem lehet csodálkozni azon, ha a Konföderáció felső vezetése és sok alapszervezet között súlyos nézeteltérések mutatkoznak, s ha a Konföderáció vezetői mind sürgetőbbben arra szólítanak fel, hogy „a szervezetek tagjai őrizték meg a fegyelmet”.

De a legzajosabb epizód Milánóban megy végbe, ahol a helyi munkakamara a milánói szakszervezeti szövetséggel, az USI helyi szervével együtt 1913 június közepén Mussolini sugallatára a C. G. L. irányelveivel nyílt ellentétben, általános tiltakozó sztrájkot hirdet néhány forradalmi szindikalista vezető letartóztatása miatt, akik kevéssel azelőtt a milánói gépkocsi-iparban dolgozók sztrájkját vezették. Ez az epizód Mussolini igazi sikere; megerősíti

azt a visszhangot, amelyet jelszava: „Az összes forradalmi erők egysége” az olasz munkásmozgalom széles rétegeiben elért.

Ez a siker azonban mégsem teljes, miután az *Avanti* igazgatója nem képes a milánói proletariátus különböző politikai erői között csak pillanatnyilag létrejött egységet állandósítani.

Nem véletlen, hogy még a forradalmiak súlyos kritikája sem kíméli Mussolinit, hogy Serrati, nem látva semmiféle átgondolt tartalmat Mussolini forradalmi propagandájában, az *Avanti* egyik, 1913. február 15-i cikkében „paradoxnak, túlzónak és nevetségesnek” minősíti ezt a propagandát.

Így az 1914 júniusi vörös hét — amikor Olaszország proletariátusa felkelést robbantott ki a rendfenntartó erőknek az anarchista Enrico Malatesta meghallgatására Ancona egyik piacterén összegyűlt tömegben elkövetett sokadik gyilkossága miatt — ismét vesztett ütközeté válik, éppen a jelszó és a harc biztos irányítása hiányában.

MAYER MÁRIA

Skizmatikus parasztmozgalom Kárpátalján a XX. század elején

A ruszin (kárpátukrán) nép századeleji történetének fontos mozzanata a skizma, azaz a görögkatolikus vallásról a görögkeleti vallásra való áttérés. A mozgalom kiindulópontja Máramaros megye. Az áttérni kívánók kezdetben a megye déli részén lakó románok, majd az ő sikereiken felbuzdulva a megye északnyugati részén élő ruszinok, Iza község és környéke. Az izaiak példáját követik a Bereg megyei nagylucskaiak. A skizmamozgalomban mindkét megyében elsősorban szegényparasztnak és agrárproletároknak vettek részt. Bereg megyében a mozgalom átmeneti résztvevője a gazdag- illetve az Amerikából visszatért pénzesparasztság, amely földszerzési törekvéseit a skizma jegyében kívánja megoldani.

A mozgalom alapvető és fő célja: az áttérés révén megszabadulni a görögkatolikus egyházban a hívőkre háruló súlyos anyagi terhektől.

Tekintve, hogy főleg ruszin-lakta nemzetiségi vidék mozgalmáról van szó, a görögkatolikus egyház elleni tiltakozás mellett állandóan visszatérő motívum a görögkatolikus egyházat védő magyar hatóságok, a magyar uralkodó osztályok elleni elkeseredés hangoztatása is.

A társadalmi-gazdasági fejlődésben rendkívül elmaradott vidéken kibontakozó mozgalom jellemző vonása, hogy a parasztság minden társadalmi szövetséges (városi burzsoázia, munkásosztály) nélkül vívja harcát. Ennek magyarázata az a tény, hogy az adott időben ruszin nagybirtokosság, ipari burzsoázia s munkásosztály jóformán nincs, s a ruszin társadalmat tulajdonképpen a parasztság és a csekély értelmiség alkotja. Az elmaradott viszonyokból fakad, hogy a mozgalom a középkori parasztháborúkra jellemző vallásos köntöst visel.

Az áttérési mozgalom sajátos vonása az oroszországi konzervatív pánszláv pravoszláv propaganda bizonyos érvényesülése, amely jó cárt, földet, a magyar urak elkergetését ígérte az áttérő parasztnak. E propaganda két úton jutott el hozzájuk: egyrészt Galíciából és Bukovinából, ahova idénymunkára jártak át, másrészt a kivándoroltak útján Amerikából. S jöllehet a pánszláv propaganda kétségkívül bírt politikai tendenciával, a kárpátaljai paraszti skizmamozgalom távol állt attól, hogy tudatos, szervezett politikai jelleget viseljen. Tartalma: szociális elégedetlenség. A „jóságos cár” várása naiv álomkép.¹

¹ A századvégi ruszin agrárnépesség helyzetére és struktúrájára vonatkozóan ld. И. Г. Колониец: Социальные отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине XIX столетия. Томск, 1961—62, том I—II.; valamint Mayer Mária: A XIX. század végi kárpátukrán agrárnépesség társadalmi szerkezetének statisztikai ábrázolása. Történelmi Szemle, 1961. 3. sz. Megemlítendő, hogy a skizmamozgalom megindulása óta igen különböző értékelések láttak napvilágot annak jellegéről.

A lételepjaiban fenyegetett görögkatolikus egyház — a kormány intencióinak megfelelően — igyekezett azt politikai mozgalomnak feltüntetni. „... egyházi és társadalmi tekintet-

Itt említendő meg Tóth Elek (Alex) görögkatolikus pap áttérési esete, mivel az jelentős szerepet játszott az orosz pravoszláv propaganda terjesztésében.

ben veszélyes, ragályos bajról van szó, amely radicalis curát követel. . . a schizma ragálya a pánszlávizmussal karöltve jár és társadalmi tekintetben is felette veszélyes" — írta Firczak Gyula püspök. (Országos Levéltár Miniszterelnökségi iratok, a továbbiakban OL. ME. 1910. XXV.) „Nem annyira hitbéli, mint inkább politikai mozgalom az egész, . . . nem vallás, de ruszofil politikai indokok a mozgatói. . . Ez nem vallási, de tisztán politikai kérdés" — írta Firczak Gyula másutt. (Ld. OL. ME. 1910. XXV.)

Romanecz Aladár görögkatolikus lelkész, az asszimilálódott értelmiség szószólója, az ungvári, kormányszubvenciót élvező lap, a Kárpáti Lapok szerkesztője már realisabb magyarázatát adja a mozgalomnak, amikor a „Ruthéneink és az orosz ortodoxia" című, s Ungváron 1908-ban megjelent brosrájában így írt

„1. az állam akadályozza meg, hogy a skizma akár vallási, akár más társulat létesítése útján szervezkedhessen,

2. töröltesse el a párbért és a napszámot,

3. a párbért és a napszámot pótlandó — a kormány emelje fel a papi congruát,

4. figyeltesse különleges módon a Galiciába és Bukovinába átjáró személyeket,

5. nehezítse meg a kivándorlást Amerikába, nehogy ott kapcsolatba kerüljenek az orosz ügynökökkel,

6. fejlessze tovább a kormány a hegyvidéki akciót,

7. üldözzé az uzsorásokat,

8. küldjön vidékre a nép nyelvét beszélő tisztviselőket, hogy bizalmat keltsenek a kormány iránt,

9. szaporítsa a magyar nyelvű óvodák számát, hogy már zsenge koruktól kezdve lehessen őket magyar szellemben nevelni."

Romanecz fenti brosrájára az izai mozgalmat tárgyalja. Az 1913-ban Ilosván megjelent „A pánszláv skizma Beregfevidéken" c. füzeté a nagylucskai eseményekkel foglalkozik.

Ismeretes, hogy az áttérést a korabeli magyar polgári törvényhozás elvben engedélyezte. Ezzel magyarázható, hogy a mozgalom idején ellentét tapasztalható a skizmát üldöző közigazgatás és a skizmapereket folytatni kényszerülő bíróságok között. Míg a hatóságok megtorló ítéletet várnak, addig a bíróságok általában felmentenek.

Csupán az izai perben akadt ügyész, aki hajlandó volt a vallási áttérésnek politikai jelleget tulajdonítani, különösen az izai mozgalom második szakaszában, az 1913—14. évi per során. Miskolczy Ágost, e per ügyésze, a kormány és a görögkatolikus egyház kedvére cselekedett, amikor kijelentette, hogy „a nagyszabású nyomozás . . . kétségtelenül felderítette, hogy az áttérési mozgalmak nagyszabású, következményeiben szinte beláthatatlan összeesküvés jelenségei . . ." Ld. Magyar Szemle, 1928. III. sz. 92. l. Miskolczy Ágost: A Máramarosi skizmaper 1913—14-ben.

Bonkáló Sándor egyetemi tanár, az asszimilálódott ruszin világi értelmiség képviselője szintén politikai jellegűnek értékelte a mozgalmat „A rutének (ruszinok)" című Budapesten az 1940-es években (év nélkül) megjelent könyvében, amikor így írt: „orosz erkölcsi és anyagi támogatással folytatott politikai mozgalom. A skizma egyéb vonásai fel sem merülnek nála."

A mozgalom más megvilágításával találkozunk a korabeli polgári radikális körök felfogását. tükröző, „A rutén skizmapör" c. brosrájában, amelynek szerzője Aradi Victor (Budapest, 1914. 79. l.). Aradi nem tagadja az orosz kormány oroszosító terveit, elismeri azt is, hogy pl. a század elején az ukránok körében fokozódott a nagyorosz propaganda, amelynek egyes száalai eljutottak Kárpátaljára, mindennek a beismerése mellett azonban Aradi Victor a fő hangsúlyt mégsem erre helyezi, hanem a helyi motívumra, nevezetesen a hívők elégedetlenségére a görögkatolikus papsággal. „A skizmamozgalom elterjedését nagyrészt az illető lelkészek vagy elődei kötelességmulasztásai, visszaélései és a néppel szemben tanúsított hideg, szeretetlen bánásmódja idézték elő" — íme a könyv mottója. Aradi Victor szenvedélyesen ostromozza a magyar hatóságok és a görögkatolikus lelkészek törvénytelen, brutális eljárását. Minden rokonszenve az áttérőké.

A skizmamozgalom ún. „nemzeti" értékelésével találkozunk az 1930-as évek kárpátaljai ruszofil történetírásában. Miroszlav Grabec: K isztorii máramarosszkovo processza c. füzetében az áttérést a magyarosítás ellen tiltakozó nemzeti mozgalomként fogja fel (Ungvár, 1934. 56 l.). Grabec kifejti, hogy az adott körülmények között a parasztság jelentette a nemzet hordozóját, mert a világi és egyházi értelmiség elmagyarosodott.

Tóth Elek 1890-ig az eperjesi görögkatolikus egyházmegyei hivatalban működött. Felesége halála után 1890-ben az USA-ba ment lelkészkedni. Itt az amerikai római katolikus egyház által támasztott nehézségek miatt áttért s felajánlotta szolgálatait a sanfranciscói pravoszláv püspöknek. Kapcsolatba került az oroszországi pánszláv körökkel, amelyek Tóth Eleket skizmatizáló tevékenységéért több kitüntetésben részesítették. Tóth Elek New Yorkban „Kde treba iskati pravdu” (Hol kell keresni az igazságot) címen áttérésre felszólító brosúrát írt, amely — ismereteink szerint — később Bécsben is kiadásra került. A brosúra a skizmamozgalom által érintett ruszin falvakban általában ismert volt.²

Egyébként nem a Tóth Elek brosúra volt az egyetlen, amely pánszláv—pravoszláv propagandát fejtett ki Kárpátalján. A moszkvai Szláv Jótékonysági Bizottság cégére alatt évtizedek óta folyó ilyen jellegű akció számos részlete ismert már, s hosszan lehetne sorolni újságait és brosúráit, amelyeket főleg Galíciában és Bukovinában, valamint az USA-ban terjesztettek. A 90-es években Szárics Mihály orosz nyelvű brosúrája terjedt főleg, amelyet a Sáros megyei, komlósi születésű pap adott ki Szentpéterváron 1893-ban. „Testvéri üdvözlét a kárpáti orosz testvéreknek és nővéreknek, akik a Kárpát hegyek környékén és Amerikában élnek” címmel. A szerző ebben kifejtette, hogy Kárpátalja Oroszország része, s a ruszinoknak ezért át kell térniök a pravoszláv vallásra.³

A nagyorosz pánszláv propaganda ténye hosszú idő óta ismeretes volt a magyar kormány előtt, amely azonban megelégedett azzal, hogy az ilyen jellegű

A második világháború utáni kárpátaljai történetírás képviselője, V. I. Nyetocsájev az ungvári egyetem *Найкові Записи* c. sorozatában 1957-ben megjelent cikkében három pontba foglalja a skizmamozgalom jellemző vonásait: 1. az áttérés menekülést jelentett az egyházi terhek alól, 2. tiltakozás volt a görögkatolikus egyházi szellem ellen, amely támogatta és terjesztette a magyarosítást, 3. megnyilatkozott a népek az a vágya, hogy egyesüljön a Kárpátokon túli orosz és ukrán testvéreivel.

I. G. Kolomic, a közelmúltban elhunyt szovjet történész Tomszkban 1961—62-ben megjelent két kötetes munkájában (*Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине XIX столетия*) a következő jellemzést nyújtja a mozgalomról: „A XIX. század végén, a XX. század elején a kárpátaljai néptömegeknek az idegen elnyomás elleni fellépése sajátos jellegűt öltött, amennyiben vallásos lepelben jelentkezett. ... A kárpátaljai parasztok így fejezték ki tiltakozásukat a katolikus magyar-német földesurak erőszaka és a katolikus egyház uralma ellen, amely egyházat az urak egyházának tekintették, valamint az idegen elnyomók és kizsákmányolók segítőit képező görögkatolikus papok ellen. ... Ezenkívül a kárpátaljai parasztok a görögkatolikus egyházzal, a Vatikánnal való szakítás révén fejezték ki testvéri egységüket az orosz néppel, a velük való egyesülésre irányuló törekvéseiket ...”

Perényi József professzor „Из истории закарпатских украинцев (1849—1918)” c. Budapest 1957-ben megjelent munkájában, a korabeli levéltári anyagok ismeretében rövid összefoglalást nyújt a mozgalomról. Hangsúlyozza, hogy a mozgalmat kiváltó központi probléma egyrészt a görögkatolikus papoknak járó szolgáltatás súlyos volta, másrészt a megoldatlan földkérdés. Utal a pánszláv propaganda szerepére, de a magyar kormányzat azon törekvéseire is, hogy azt — saját céljai érdekében — jelentősebbnek tüntesse fel, mint amilyen az valójában volt. Perényi professzor szól a kárpátaljai rendkívül elmaradott viszonyokról, amelyek közepette a ruszin paraszt távolról sem bírt tájékozottsággal az orosz vagy ukrán kérdés lényegéről, az oroszországi viszonyokról. Figyelmét saját szociális problémái kötötték le. A mozgalom vallásos meze szerint a középkori parasztmozgalomokra emlékeztet. Perényi József kiemeli, hogy a magyar kormány a valóságban 1913—14-ig nem tartotta politikai jellegűnek a mozgalmat.

² Tóth Elek jellemzését, mint „kiválóan veszedelmes ellenfél”-ét ld. OL. ME. 1910. XXV. Ld. még: Пряшевщина. Сборник. Прага, 1948. 225—262. стр.

³ OL. Belügyminisztérium iratok (a továbbiakban BM.) Rcz. 1894. «Братский привет братьям и сестрам карпатруссам, живущим в пределах карпатских гор и в Америке. Спб, 1893. 88. стр.

kiadványokat elkobozta és megvonta tőlük a postai szállítás jogát. (Az Országos Levéltárban őrzött belügyminisztériumi anyagban számtalan ilyen jellegű irattal találkozhatunk.) 1903-tól azonban, tehát attól az időtől kezdve, amikor a skizmamozgalom a ruszin falvakban terjedni kezdett, a magyar kormány nem intézte el ilyen egyszerűen a pánszláv propagandát, hanem ettől kezdve igyekezett jelentősebbnek és veszélyesebbnek feltüntetni azt, mint amilyen valójában volt. A pánszláv veszély felnagyítására irányuló törekvést politikai megfontolások szülték. Stratégiai célját a magyarosítás fokozása, az egyes nemzetiségekkel szemben a magyar állameszme befolyásának kiterjesztése képezte. A kormány e törekvése — a ruszin skizmamozgalom elnyomásával párhuzamosan — az ún. „vatikáni akció”-ban öltött testet, amely arra irányult, hogy a magyar kormány és a Vatikán között helyreálljon az egyházpolitikai törvények elfogadása óta megromlott viszony, s Róma előtt sikerüljön bebizonyítani, hogy a magyar kormány hathatós áldozatokat hoz a „pravoszláv veszély” elleni védekezés terén stb. Mindennek fejében a kormány kívánsága a Vatikántól az volt, hogy az támogassa egyházi jellegű magyarosító terveit, azaz 1. támogassa az USA-ban élő magyarországiak között kifejtendő, magyarosító célzatú egyházi és kormány-akciót, továbbá 2. ismerje el a magyarországi görögkatolikus egyházban a magyar liturgiai nyelvet, a latin betűt és a Gergely naptárt. E kérések alátámasztására jó hivatkozási alapul szolgált a szacsali és az izai áttérési mozgalom, s ezt a célt szolgálta az izai parasztek ellen — meggyőződésünk szerint szándékosan több éven át folytatott, — mesterségesen felnagyított per.

Szükséges itt néhány szót ejtenünk a ruszin értelmiség állásfoglalásáról a ruszin skizmamozgalommal kapcsolatban. A századforduló idején a ruszin értelmiségen belül két irányzat figyelhető meg: az asszimilálódó, elmagyarosodó ill. a ruszin nemzeti jegyeket őrző és védelmező ún. „nemzeti” szárny. Mindkettő közös jellemzője a fennálló társadalmi-gazdasági-politikai rend tisztelete és védelme, s éppen ezért a paraszti skizmamozgalomtól való tartózkodás, az azzal való szembenállás.

Ezen túlmenően a két szárny további jellemzőképpen röviden megemlíthetjük a következőket. A főleg világiakból álló (jogász, orvos), Budapesten élő, s a Szabadelvű Párttal rokonszenvező asszimilálódott ruszin értelmiség, az ún. „fővárosi ruszin előkelőség” általában nem kívánta magát ruszinnak nevezni, hanem „görög katolikus magyar”-nak s a görögkatolikus vallásból is igyekezett száműzni mindent, ami szláv eredetű. Ez a szárny élharcosává lett a görögkatolikus egyház megmagyarosításáért folytatott harcnak, síkra szállt a magyar liturgiai nyelv, a latin betű és a Gergely naptár bevezetéséért. 1903-ig társadalmi mozgalomként az ún. Országos Bizottság keretében harcolt céljaiért. 1903-ban a magyar kormány az ő kezükből vette át és változtatta a „vatikáni akció” keretében hivatalos kormányfeladattá az egyházmagyarosító törekvést.

A fentiekből logikusan következik, hogy ha a szláv szertartási nyelvű görögkatolikus egyház túlzottan „idegen” volt a magyar úri osztályba beolvadni kívánó ruszin előkelőség részére, akkor a paraszti körökben terjedő pravoszlávia a legteljesebb ellenszenvet vívta ki soraikban. Lapjuk, a budapesti „Görögkatolikus Hírlap” több cikkben foglalkozott a skizma „politikai veszélyeivel” (ld. dr. Demko Kálmán, Prodan János, Melles Emil, Romanecz Aladár írásait) s elítélte a mozgalmat.

A Kárpátalján élő, Ungváron tömörülő, s zömében újságírói-tanári-papi pályán működő maroknyi ruszin „nemzeti” értelmiség jellemző vonása ekkor, hogy az 1890-es évek második felében, a Néppárt szárnyai alatt tanúsított,

határozott ellenzéki, nemzetiségvédő politikáját most háttérbe szorítva (bár a nemzeti jegyek: nyelv, cyrill írás stb. védelmét fel nem adva), a paraszti skizma-mozgalommal szemben a kormány segítségét kezdte keresni.⁴

Figyelemre méltó jelenség, hogy a ruszin nemzeti értelmiségnek magát orosznak valló russzofil szárnya, kinek a paraszti skizma-mozgalom képében társadalmi bázis kínálkozott volna esetleges politikai céljai eléréséhez, behívtotta teljes politikai erőtlenségét.

Ami a görögkatolikus egyházat illeti, természetesen szembenállt a skizma-mozgalommal, hiszen annak győzelme kihúzta volna lába alól a talajt. A skizma-mozgalommal magyarázható egyébként az a fordulat, amely a görögkatolikus egyházfők (elsősorban Firczak Gyula) és a görög katolikus ruszin papság esetében megfigyelhető. Az egyházpolitikai törvények vitája, majd elfogadása után ugyanis körökben határozott ellenzékiesség volt tapasztalható, s erősen terjedt a Néppárt befolyása. Így a görögkatolikus egyház jogait védelmező papság ideig-óráig közös platformra került a ruszin nemzeti jegyeket védő (s nem utolsósorban a nemzeti jellegű egyház segítségével védő) ún. nemzeti értelmiséggel. A skizma-mozgalom jelentkezésekor azonban a görögkatolikus egyház ellenzékiessége érthetően eltűnt, s helyét átvette a magyar hatóságok és a görögkatolikus egyház együttes küzdelme a skizma ellen. A magyar hatóságok mindent megtettek, hogy törvényellenesen, adminisztratív eszközökkel akadályozzák a törvényben biztosított áttérést. Ezzel szemben a görögkatolikus egyházfők kénytelenek voltak végrehajtani a kormány kívánságát, azaz szerepet vállalni (még hozzá gondosan megosztott és megtervezett szerepet) a kormány ún. „vatikáni akció”-

⁴ A ruszin nemzeti értelmiség és a kormány közötti kapcsolatok kialakulásának történetében jelentőséggel bír az ungvári Görögkatolikus Szemle egyik 1904 februári számában „Sz. E.” aláírással (feltehetően Szabó Eumén) megjelent „Schizma egyházmegyeinkben” c. cikk, amely a skizma ellen népi nyelven írott röpiratok és újság kiadását javasolja. Szemrehányással említi, hogy a kormány bizalmatlanul nézte a ruszin nemzeti értelmiséget, amikor az az 1890-es években a népi nyelvet kívánta ápolni, pedig lám mennyire szükséges az. „Most sem volna még késő ily röpirat és egy ilyen lap szerkesztése” — írja. De kérdés, tudunk-e versenyre kelni. Ha az Unió (Könyvnyomda Rt) ki is adna ilyen röpiratokat, ha az ily irányba szerkesztett »Naukát« útra is bocsátaná (a Nauka — ruszin nyelvű, Ungváron megjelenő újság), mindjárt az első lépésnél elakadna, mert pénzért talán csak annyian vennék meg, ahányan 5—600 példány nyomtatási költségeit biztosítanák. És ez nem eredmény... Itt csak úgy segítenénk, ha az Unió is ezerszámmra osztogatná a mozgalom ellen, erős hazafias szellemben, katolikus érzésben szerkesztendő röpiratkáit és néplapját, a Naukát. De ki adja a költséget? A kormány? Mi a jövő képe, nem tudom, de hogy itt a 12. óra, az biztos” — írta. Ld. Görögkatolikus Szemle, 1904. február 7.

A cikk szerzője már megindult akcióhoz kérte a kormány segítségét. Ugyanis az Unió Könyvnyomda Rt. 1904. január 1-től „Poucsityelnoe esenie” (Tanulságos olvasmány) címen 2—3 íves, népi nyelven írott kis füzeteket kezdett kiadni, amelyek a Nauka c. lap mellékleteként jelentek meg. „A népnevelés érdekében, az idegen szellemű és káros hatású külföldi termékek ellensúlyozása végett kívánatos volna, hogy a papság és a tanítóság terjessze a népiratkákat a nép között” — szól a felhívás. A sorozat azonban hamarosan megszűnt az anyagiak hiánya miatt. Májusban a fent említett „Sz. E.” arról panaszkodott a Görögkatolikus Szemle hasábjain, hogy a kormány még mindig nem bíz az Unió Könyvnyomda Rt.-ben és a támogatást még mindig nem kapták meg. „Ez a mi veszünk” — írta. Ld. Görögkatolikus Szemle, 1905. május 7. Ez a mi veszünk.

Itt megemlítendő, hogy V. I. Nyetocsájev határozottan állítja, hogy a Nauka c. lap 1908-ban 2000 Korona, 1909-ben pedig 1200 Korona kormányszubvenciót kapott. (Ld. Науковий Записки, Ungvár, 1957. XXIX.) Mi átnéztük a budapesti Országos Levéltárban őrzött és a lap-szubvencionálásokra vonatkozó iratokat, azonban ott nem sikerült ilyen jellegű adatokra bukkanni. Csupán arra vonatkozóan találtunk 1906-ból adatot, hogy a miniszterelnöknek, ill. a kormánynak „tetszik a Nauka iránya”, s Firczak munkácsi püspök megígérte, hogy gondoskodni fog arról, hogy a lapot továbbra is” „az eddigi helyes irányban” szerkesszék. (Ld. OL. ME. 1910. XXV.)

jabán, „bizonyítva” a kormány áldozatait a skizmaellenes harcban, s egyben támogatni a kormány egyházi jellegű magyarosító törekvéseit.

E rövid bevezető után engedtessek meg, hogy rátérjünk a mozgalom 1910-ig terjedő első szakaszának ismertetésére.

A szacsali mozgalom

„A szacsali hívek egy része, elégedetlenségének kifejezésére felhasználta azon alkalmat, amidőn volt lelkészük, Gyenge János elhalálozván, azon javadalom betöltendő volt. A javadalom betöltése céljából az egyházmegyében pályázat hirdettetett, melynek lejártával Pap Mihály szelistyei lelkész neveztetett ki adminisztrátornak ...

A hívek egy részének küldöttsége azonban Szamosújvárra jöven, állítólag a hívek nevében kifogásolta Pap Mihályt, mint Gyenge esperes barátját, aki velük mostohán bánt s több módon anyagiakban megrövidítette volna s kinyilatkoztatta, hogy nem fogadják el és Chita Pál romuli lelkészt kérték, ellenkező esetben azzal fenyegetőzvé, hogy Nagyszebenbe mennek és a görögkeleti vallásra térnek át” — olvashatjuk Szabó János szamosújvári görög katolikus püspök korabeli feljegyzését, amelyben 1900. december 11-én felhívta a miniszterelnökség és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium figyelmét a Szacsalon induló és onnan továbbterjedő mozgalomra.⁵

Nem ismerjük pontosan Gyenge János elhunytának dátumát, s azt sem tudjuk, mikor járt a szacsaliak küldöttsége először a szamosújvári püspöknél, arról viszont van tudomásunk, hogy már 1900 őszén kinn járt Szacsalon a máramarosi görögkatolikus püspöki külhelynök, majd Georgiu János kanonok a hívőkkel szót érteni, de eredménytelenül.

Arra vonatkozólag is van írásos forrásunk, hogy 1900. november 22-én a szacsali hívőknek egy négytagú küldöttsége — már nem első ízben — felkereste a nagyszebeni görögkeleti érseket, hogy az áttérésről tárgyaljon. A küldöttséget Magdo Juon vezette, akit a Máramaros megyei főispán annak idején a román nemzeti mozgalom egyik helyi vezetőjeként jellemzett. Feltevése szerint Magdo Juon kapcsolatban állt a nagyszebeni görögkeleti érsekkel, s tudtával propagálta az áttérést.⁶

A nagyszebeni görögkeleti érsek korábban már ígéretet tett a szacsaliaknak, hogy „lelkészt fog adni nekik, akinek 10—20 krt-t fizetnek, esetleg semmit, a temetésért 1—2 frt-t, miseszolgáltatásért 20—30 krt-t, a papot a hívek választják, aki az alapokból és az állami pénzből lesz fizetve, ingyen épít nekik templomot és iskolát. 4% pénzt fognak kölcsön kapni, a nép semmiféle (egyházi) megadóztatással nem lesz terhelve.”⁷ Az érsek végleges döntését a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól tette függővé. Közölte a küldöttséggel, hogy ha nem kapnak tetszésük szerint papot, akkor ő fog küldeni.⁸ A szacsaliak minden esetre 1000 drb áttérési nyilatkozattal tértek vissza a faluba, összejöveteleket tartottak és az áttérési nyilatkozatokat készítették.

⁵ OL. ME. 1910. XXV.

⁶ OL. ME. 1904. XIV.

⁷ OL. ME. 1910. XXV.

⁸ Uo.

Ugyanezen időpontban felkereste Szacsalt a nagyszebeni görögkeleti érsek küldötte s azt tapasztalta, hogy bár a hívőknek megadták az általuk korábban kért görögkatolikus papot, azok most már kitartanak az áttérés gondolata mellett.

Ekkor a szamosújvári görögkatolikus püspök (1900. november 24-én) átirattal fordult a megyei főispánhoz, s javasolta, hogy az áttérés meggátolása érdekében „célszerű lenne, ha a járási főszolgabíró megbízná, hogy hallgatná meg a híveknek a községi ügyekre vonatkozó panaszait és a lehetőségig, a törvény korlátai között ezután intézkedés tételnek a netaláni figyelembevehető panaszok orvoslására”.⁹ A püspök intézkedése nyomán Georgiu János kanonok ismét felkereste Szacsalt. Decemberi útja során Georgiu János arról adott hírt, hogy a szacsali áttérés nem csillapodott, hanem ellenkezőleg már kiterjedt a következő helyekre: Jód, Borsa, Mojszén, Alsó-Visó, Lcordina, Felső-Szelistye, Batiza, Szurdok. (Valamennyi román-lakta község az Iza és a Visó vize mentén.) „Az ottani hívek figyelemmel kísérik és várják a szacsali mozgalomnak eredményét, hogy aztán hasonlóképpen cselekedjenek” — írta jelentésében.¹⁰

E helyzet láttán a szamosújvári püspök úgy vélte, „nincs kilátás a zavargás lecsendesítésére”, mivel pedig meggyőződése szerint „a schismának térfoglalása Máramarosban előre nem látható bajokat és zavarokat idézhet elő, s a görögkeleti részéről ígért kedvezmények a hívekre csábítólag hatnak, s ily módon vallási mozgalmak és villongások nagyobb kiterjedést nyerhetnek, ami úgy egyházi, mint politikai és állami szempontból veszedelmes”,¹¹ a miniszterelnök mielőbbi intézkedését kérte, hogy „a vallási villongások megszűnjenek és híveimnek a görögkeleti vallásra való csábítása megakadályoztassék”. Hogyan is történjék azonban a megakadályozás?

1901 januárjában a szamosújvári görögkatolikus püspök a főispánnal való tanácskozás nyomán megbízta Budu Titus máramarosi gkat. püspöki külhelynököt, hogy a szacsali ügyben hamis áttérési bizonyítványok kiállítása és a görögkeleti lelkészek bujtogatása címén indítson bűnvádi eljárást. A püspöki külhelynök ezt meg is tette. Ugyanezen időre, 1901 elején Szacsalon már megjelent a görögkeleti lelkész Craciunasiu Gergely személyében.

„... mikor láttam, hogy Szacsal község lakosainak elkeseredettsége lelkészeinek üzelmei miatt oly mérveket ölt, hogy inkább hajlandók ... felekezetenküli állapotba átlépni, csak hogy szabaduljanak a görög katolikus lelkészeiktől, akkor keresztény pásztori kötelességemmé vált a kétségbeesett szegény népet azon egyház kebelébe befogadni, amelytől ősei csak politikai üzelmek folytán pártoltak el” — írta a nagyszebeni görögkeleti metropolita a szacsali görögkeleti egyházközség megalakításáról.¹²

Időközben a szacsali áttérés híre eljutott Bécsbe, onnan pedig Rómába. (A korabeli feltevések szerint ebben szerepet játszott Lukács László laczfalusi lelkész, a román nemzeti eszme egyik propagálója, az 1895. évi nemzetiségi kongresszuson létrehozott 12 tagú választmány egyik tagja.)¹³

1901. február 16-án kelt levelében a bécsi apostoli nuntius aggódva érdeklődött a szamosújvári görögkatolikus püspöknél, mit tett „a schizmára áttért egész szacsali község” visszatérítése ügyében. Rampolla bíbornok 1901. február

⁹ Uo.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo.

¹² Uo.

¹³ OL. BM. Rez. 1895, valamint OL. ME. 1910. XXV, továbbá OL. ME. 1904. XIV.

19-én ugyancsak a szamosújvári görög katolikus püspökhöz intézett leiratában a pápa nevében helyesnek találta a hívek visszatérítésére irányuló szándékot, akár némi kompromisszum árán is, „nehogy a rossz példa terjesztessék”.¹⁴

1901. február 20-án jelentette a máramarosi külhelynök a szamosújvári görög katolikus püspöknek, hogy az áttérők elleni bűnvádi eljárás megindítására vonatkozó beadványt mind a vizsgálóbíró, mind a máramarosszigeti törvényszék, de még a debreceni királyi főügyészség is elutasította, mondván, hogy a „szacsali áttéréssel senkinek kára nem történt”. Ekkor a görögkatolikus egyházmegye egyrészt elhatározta a görögkatolikus papi illetmények leszállítását, (erről 1901. március 23-án be is számolt a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak), másrészt pedig javasolta, hogy rendeljék el a „törvényellenesen” összeállt szacsali egyházközség feloszlását, „másként veszélyeztetve van a szent unió egész Máramaros megyében”. Tekintve hogy a vallási áttérést a korabeli törvények megengedték, a kormányzat nehéz helyzetben volt. A kért intézkedés jó ideig váratott magára. Végül 1901. június 11-én a miniszterelnök a nagyszombati görögkeleti metropolitához intézett igen bizalmas átiratban kérte Craciunasiu Gergely szacsali lelkész visszahívását. Hozzávetőlegesen ugyanebben az időpontban a kormány intézkedése nyomán közigazgatási vizsgálatra került sor Szacsalon, amely „megállapította”, hogy az áttéréseknél „a törvény rendelkezései be nem tartattak, s az áttérési bizonylatok kiállítására körül visszaélések követtek el”.¹⁵

1902. február 18-án „a magas kormány által előírt módozattal” a közigazgatási vizsgálat megállapította, hogy az 1868. LIII. és az 1895. XLIII. tc. által megszabott feltételek betartásával szabályszerűen befejezett kilépés a görögkatolikus egyházból egy sem történt, ott törvényesen áttért görögkeleti vallásfelekezetű egyén egyáltalán nem létezik s következésképpen nem létezhetik görögkeleti, törvényesen alakult hitközség sem.¹⁶ Az ügyben egyébként, izgatás címén, a hatóságok a máramarosi törvényszék elé idéztették az áttérteket.

A görögkeleti metropolita erélyes átiratban tiltakozott a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnál az alaptalan és jogtalan bűnvádi eljárás ellen, kifejtve, hogy a skizma mindaddig terjedni fog, míg a görögkatolikus papok a korábbihoz hasonló felesegizott illetményekkel terhelik az amúgy is szerfelett szegény népet. „Ez indította a görögkeleti vallásra való áttérési mozgalmat Szacsal községben és ez a körülmény fog az áttérés okául szolgálni más községekben is” — írta.

A máramarosi törvényszék előtt a szacsali áttérni óhajtok ügye felmentéssel végződött. Győzött a román nemzeti mozgalom s a görögkeleti román egyház által támogatott akció. A felmentő ítélet nyomán terjedni kezdett a környéken a skizma. Amikor a szamosújvári görögkatolikus szentszéki ülnök 1903 elején bejárta az izavölgyi játékot, arról győződhetett meg, hogy a szacsali görögkeleti lelkészt sokan keresik fel a környékről, még Szatmár megyéből is. A Szacsaltól nem messze fekvő Dragomér faluban is 20 család jelentkezett az áttérésre. A külhelynök kiszállt oda, hogy az áttérést megakadályozza, a parasztokat azonban nem lehetett szándékuktól eltéríteni. Panaszkodtak, hogy a görögkatolikus egyház által nagyon meg vannak terhelve. Felhozták azt is, hogy a törvények értelmében joguk van az áttérésre.¹⁷

¹⁴ OL. ME. 1910. XXV.

¹⁵ OL. ME. 1901. XXXI.

¹⁶ OL. ME. 1910. XXV.

¹⁷ Uo.

Az áttértek körében nőtt az ellenszenv a görögkatolikus egyházat védő urakkal szemben is. „A görög katolikus vallás követői azért nevezik magukat egyesülteknek, — mondták, — mert a magyar urakkal egyesülnek a nép kiszákmányolására és minden vagyonából való kiforgatására.” Ily módon szerveződik csendesen . . . a harc az úri osztály ellen” — szölte a jelentés.¹⁸ Jól illik a dragomérfalui képbe Siegmeth Károly 15 évvel előbb kelt útijegyzete. Siegmethnek ugyanis feltűnt, hogy a dragomérfalui görögkatolikus templomban már akkor a purgatoriumról szóló képeken az alispán, a szolgabíró s egyéb, a nép által nem kedvelt tisztviselők a bűnhődők között láthatók.¹⁹ A dragomérfalui hívők kitartása nyomán az áttérési mozgalom itt is sikerrel járt, s 1907-től Gog Vazol személyében külön görögkeleti lelkészt kaptak Nagyszebenből azzal az indoklással, hogy a szacsali lelkész már nem képes a sok hívőt egyedül ellátni. Gog Vazol letelepedése, igaz, sok nehézséggel járt, az alispán előbb kitiltotta, de hosszas utánjárás után a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium végül is kénytelen volt felfüggeszteni az alispán határozatát.²⁰

Az izai áttérés

A szacsali áttérők javára hozott felmentő ítélet után „egy hónappal ütötte fel fejét az izai eset”²¹ — írta a hegyvidéki kirendeltség vezetője a Földművelésügyi Minisztériumhoz intézett jelentésében.

1903. március 8-án a karlócai görögkeleti metropolita Huszton feladott levelet kapott, amelyben Vakaró Joachim Vaszilij izai földműves, vagyontalan napszámos és négy társa bejelenti, hogy a Máramaros megyei Iza község lakosainak nagy része áttérni szeretne a görögkeleti hitre, s ehhez a püspök támogatását kéri. Két hónappal később, május 13-án megérkezett Karlócára Vakaró Joachim és társai második levele. Tekintve, hogy első kérésükre válasz nem érkezett, ismételten előadták a községben lakók egy részének áttérési szándékát, görögkeleti lelkész küldését kérve.²²

A karlócai görögkeleti metropolita 1903. május 22-én értesítette Vakaró Joachimot és társait, hogy tetszéssel fogadja az áttérési szándékukat, azonban az ügyben mindaddig nem tehet semmit, amíg az áttérni szándékozók az 1895. XLIII. valamint az 1868. LIII. tc. rendelkezéseinek eleget nem tesznek.

Az 1868. évi LIII. tc. kimondja (1. §), hogy „a törvény által megállapított feltételek és formaságok megtartásával mindenkinek szabadságában áll más hitfelekezet kebelébe, illetőleg más vallásra áttérni”. A törvény 5. §-a kimondja, hogy „valamely vallásfelekezethez kilépni, vagy valamely vallásfelekezetbe belépni mindenkinek szabad, a törvényekben megállapított feltételek alatt”.²³

Az áttérés, illetve az 1895. évi XLIII. tc. által „kilépés”-nek nevezett tény feltételeit az 1868. LIII. törvény a következőkben szabta meg.

2. § Áttérni annak szabad, aki életkora 18 évet betöltötte. Azonban a nők férjhezmenetelük után, ha e kort el nem érték volna is, áttérhetnek.

¹⁸ Uo.

¹⁹ *Siegmeth Károly*: Máramarosi uti vázlatok. Budapest, 1885. 84—85. l.

²⁰ OL. M. 1910. XXV.

²¹ Uo.

²² Uo.

²³ A magyarországi törvények és rendeletek tára. 1868. I—IV. Ld. még: Magyar Törvénytár, 1894—95. évi törvénycikk. Budapest, 1897.

3. § Az áttérni szándékozó, bármely egyház tagja legyen, ebbeli szándékát önmaga által választott két tanú jelenlétében, saját egyházközsége lelkésze előtt nyilatkoztatja ki. Ezen első nyilatkozattételtől számítandó 14 nap eltelte után, és legfölsőbb 30 eltelte előtt ugyan azon, vagy más, szintén általa választott két tanú jelenlétében ismét saját egyházközségének lelkésze előtt jelenti ki, hogy áttérési szándéka mellett továbbra is megmarad.

4. § Az áttérni akaró mind első, mind másodikban tett nyilatkozata felől azon lelkésztől, ki előtt áttérési szándékát kijelentette, mindkét ízben külön-külön bélyegmentes bizonyítványt kér.

5. § Ha a lelkész a kívánt bizonyítványt bármelyik esetben, akármely okból ki nem adná, mindkét ízben tett nyilatkozatról külön-külön a jelen volt tanúk adnak bélyegmentes bizonyítványt.

6. § Az így nyert bizonyítványokat az áttérni akaró azon vallásfelekezet lelkészének, melybe át akar térni, bemutatván ez által az illető egyház fel van jogosítva őt kebelébe felvenni.

Az áttérési feltételek formaiak voltak, s jogilag semmi nehézséget nem támasztottak az áttérni szándékozók számára. Az 1895. XVIII. tc. III. fejezetének 23. §-a a fentieken túl csupán azt köti ki még, hogy az 1868. LIII. tc. 4. és 5. §-aiban említett bizonyítványok az illetékes elsőfokú és közigazgatási hatóságoknál mutatandók fel, s e hatóságok értesítik az illetékes lelkészt az áttérésről. S ez a csekély változtatás — amint látni fogjuk — igen nagy hatalmat adott a közigazgatási hatóságok kezébe, lehetővé téve, hogy megtorlásként a rendelkezésükre álló hatalmi eszközökkel próbálják elvenni az áttérni óhajtok kedvét az áttéréstől.

1903 májusában a munkácsi püspök is értesült az izaiak áttérési szándékáról. Azonnal elrendelte, hogy a püspöki külhelynök szálljon ki Izára. Május 24-én a külhelynök ott megjelent a főszolgabíró társaságában s „az alkalomhoz mért” szentbeszédet tartott, majd felszólította a hívőket, hogy a mise után a paplakban adják elő panaszukat. Többen el is mentek, köztük „a hat fő fanatikus”, akik határozottan kiálltak áttérési szándékuk mellett. Közölték, hogy mintegy 200 fő áttérni szándékozó részére Karlócáról kérnek lelkészt.

A külhelynök beszámolójának meghallgatása után Firezák püspök azonnali hatállyal három buzgó görögkatolikus papot küldött Izára, hogy ott az áttérés megakadályozására lelkigyakorlatot tartsanak. A korabeli hírlapi beszámoló „emberfeletti”-nek nevezi a kiküldöttek misszióját. Vasárnap és ünnepnap háromszor prédikáltak, tanítottak nappal, utcán, házakban templom mellett, s „tűrtek sokat ezen tiszteletlen néptől”, könyveket osztogattak, stb.²⁴

A püspök egyidejűleg (május 25-én) terjedelmes feljegyzésben tájékoztatta a vallás- és közoktatásügyi minisztert az izai mozgalomról. Anyagi támogatást kért, valamint a miniszterelnök és a belügyminiszter legsürgősebb és legszigorúbb segítségét. Jelezte, hogy pünkösdre 5 lelkészt küld a faluba ún. népmisszió tartására. Arról is beszámolt, hogy az izai áttérni szándékozók küldöttsége pünkösdkor, június elején fel fogja keresni a karlócai metropolitát, és fontos lenne, hogy addig a VKM felszólítsa őt, ne teljesítse az izaiak kérését, azaz ne adjon számukra görögkeleti papot. A püspök végezetül utalt arra, hogy a helyi hatóságok egyelőre a legnagyobb eréllyel utasították vissza a görögkeleti hitközség megalakítására irányuló törekvéseket.

²⁴ Görögkatolikus Szemle, 1903. aug. 23. Res Izaenses.

Az izai mozgalom azonban a helyi hatóságok által támasztott nehézségek s a prédikációk ellenére sem csendesült. Május utolsó napjaiban az Ungváron megjelenő, Romanecz Aladár szerkesztette kormánypárti lap, a „Kárpáti Lapok” „Az első skizmáról” címen arról adott hírt, hogy „Iza község görög katolikus lakói kevés kivétellel valamennyien a görögkeleti hitre akarnak áttérni, s teljesen hiábavaló az illetékes faktorok minden fáradozása, hogy híveiket e szándékukról lebeszéljék”.²⁵ A skizmatikus törekvések a szomszéd községekben is terjedtek. Éjjelente szekereken jöttek át a szomszéd falvakból a parasztok Izára, hogy a Karlócán járt izai vezérekkel beszéljenek. „Főpásztorunk missiót tartott Izán, — számolt be a Görögkatolikus Szemle június 28-i száma —, de mint látszik, ennek kevés eredménye volt, mert azt az elkeseredést, azt a fanatizmust . . . ellensúlyozni már nem lehetett”.²⁶

Visszatérve a munkási görög katolikus püspök által a Vallás- és Köznevelésiügyi Minisztériumhoz intézett segítségkérő feljegyzésre, a VKM június 3-án továbbította a kérelmet a miniszterelnökhöz, aki 1903. június 12-én igen bizalmas, félhivatalos levelet intézett egyrészt a nagyszebeni görögkeleti metropolitához, másrészt a karlócai görögkeleti patriárkához, saját kezükhez. „A magyar kormánynak távolról sem szándéka belenyúlni az egyes egyházak beléletébe, vagy csak a legtávolabbról is befolyásolni állampolgárait lelki meggyőződéseik követésében”, — írta, majd szinte önmagát megtagadva felkérte a nagyszebeni metropolitát a szácsali görögkeleti lelkész visszahívására. A karlócai patriárkát arra kérte a miniszterelnök, hogy határozottan utasítsa vissza az izaiaknak a görögkeleti pap küldésére irányuló kérelmét.²⁷

E két levelet követően Szaacson nem változott semmi, továbbra is maradt Craciunasiu Gergely, az izaiak viszont jelentették Karlócára, hogy papjuknál kétszer megjelentek, megkapták a láttamozott igazolványokat, kérik tehát a papot. A karlócai egyházfő nehéz helyzetbe került. A miniszterelnökhöz intézett leveleiben (június 29., július 12.) jelezte, hogy kereste őt az izaiak küldöttsége, azonban „éppen távol volt”, s így nem tudta fogadni őket. Június 12-én levélben értesítette az izaiakat, hogy csak akkor intézkedhet ügyükben, ha bizonyítani tudják, hogy templomuk van és hogy lelkészüket képesek idegen segély nélkül eltartani.²⁸ Nyegre László országgyűlési képviselő és a huszti szolgabíró igyekeztek az izaiakat az anyagi nehézségek hangoztatásával elriasztani az áttéréstől,²⁹ azonban az izaiak vállalták a feltételeket. Karlóca 1903 augusztusban már azzal halogatta az áttérés elismerését, hogy a kérdést a görögkeleti szerb püspöki zsinat elé kell utalni, s csak az hozhat döntést. 1903. október 3-án a pátriárka az izaiakhoz intézett levelében megismételte ezt az indoklást. Az 1903 augusztusától decemberig terjedő időszak így várakozással telt el, amelyet a görögkatolikus egyház igyekezett kihasználni az áttérni szándékozók befolyásolására, a mozgalom továbbterjedésének a meggátlására. Ezt a célt szolgálta többek között a Görögkatolikus Szemle, amikor 1903. augusztus 9-én 6 folytatásban közölni kezdte a sokat emlegetett ruszofil Rakovszkij János lelkész „Unió” című írását, amelyben az — ki tudja milyen meggondolásból és mikor — az unió mellett tett hitet. Egy görögkatolikus lelkész javasolta a lapban, hogy a cikket röp-

²⁵ Kárpáti Lapok, 1903. máj. 31.

²⁶ Görögkatolikus Szemle, 1903. jún. 21.

²⁷ OL. MF. 1910. XXV.

²⁸ Uo.

²⁹ Görögkatolikus Szemle, 1903. aug. 23. Res Izaenses.

iratként kellene terjeszteni Izán és környékén.³⁰ A mozgalom ellensúlyozását szolgálta Firczak Gyula püspök váratlan körútja Máramaros megyében, a skizma által érintett vidék közvetlen közelében. „... a főpásztor megjelenése ... üdvös hatással van a hívek vallásos áhítatára” — jelezte a beszámoló. Máramaros-sziget, Kőrösmező, Tiszabogdány voltak az út fontosabb állomásai.³¹

1903. december 1-én az ellenszenvenessé vált lelkész helyett ideiglenesen új görögkatolikus pap érkezett Izára Azary András személyében. Azary András a Görögkatolikus Szemle 1904. február 14-i számában beszámolt tevékenysége első hónapjáról, s itt a mozgalmat „néhány izai szájas földművelő” titkos oroszbarát, politikai jellegű mozgalmának igyekezett beállítani. „Nyomon vagyunk ebben a tekintetben, de egyelőre hallgatnunk kell a nyomozás eredményeiről” — írta baljósan.³² Később látni fogjuk, hogy a Tóth Elek-féle brosúrát leszámítva semmiféle „nyomot” nem sikerült találni, mivel nem is volt. Aradi Victor említett brosúrájából egyébként Azary András személyében egy kegyetlen, megszállott inkvizítor képe bontakozik ki előttünk.

A szerb püspöki zsinat 1903. december 12-én 24. napirendi pontként tárgyalta az izai áttérés ügyét. A zsinat az áttéréseket elfogadta, s a budai görögkeleti szerb püspököt bízta meg az áttérés lebonyolításával. „Az áttérés elfogadását elutasítani nem lehetett” — írta később a miniszterelnökhöz Brankovics György, — mivel az izaiak „a törvény rendelkezéseinek megfelelni készeknek nyilatkoztak”, s mert a törvényes formák betartása mellett áttérni kívánó-

³⁰ Uo.

³¹ Uo. szept. 27. Megjegyzendő itt egyúttal, hogy igen érdekes és tanulságos az egyes lapok állásfoglalása az izai mozgalom okáról. A ruszin nemzeti értelmiség álláspontját tükröző Görögkatolikus Szemle a fő okot a magyarul tanító állami iskolák bevezetésében, valamint az Amerikában folyó pánszláv agitációban látja. Azt remélik, hogy az állami iskolák megjelenése és a skizmamozgalom jelentkezése között kapcsolatot hirdetve sikerül előbbrevinniök saját kívánságuk teljesítését, az anyanyelven tanító egyházi iskolák további fenntartását, ill. szaporítását. Erre enged következtetni a Görögkatolikus Szemle 1903. június 21-i számában megjelent „Okuljunk” című írás, valamint a jun. 28-i számában megjelent „Az izaiak schizmatizálása” c. cikk is. A Görögkatolikus Szemle csak 1904 során kezdett arról írni, hogy a papságnak is meg kellene változnia ahhoz, hogy a hívők a szívükbe fogadják. „... nálunk a pap sokszor despota, s a papság maholnap kaszt, amelyben a paraszt csak oly ellenségét látja, mint minden fekete kabátban” — írta „Krajnyai” 1904 májusában. „... az utóbbi évtizedekben ... büszke és gőgös urakká lettünk, s ez által végleg eltávolodtunk s úgyszólván elszakadtunk a néptől, lelki gondjainkra bízott híveinktől. ... csoda-e, ha az a szegény nép minden nadrágos úrban ellenséget látván, a papja iránt sem viseltetik bizalommal s szeretettel” — hangzott az önkritika-jellegű írás. 1904 áprilisában a lap sorozatot indított „Mi a pap hivatása” címen, mondván, hogy „soha, soha sem volt oly nagy szükség jó papokra, valódi papokra, szent papokra, mint ma ...” A „Kárpáti Lapok” az áttérési mozgalom okát a görögkeleti egyház olcsóbb voltában találta. „Nem kell nekik a lelkésznek semmit sem fizetni, sőt még a lelkész és a görögkeleti egyház fogja őket segélyezni” — írta. A lap véleménye egyezett a hegyvidéki kirendeltség máramarosszigeti megbízottjának nézetével, aki a Földművelésügyi Minisztériumhoz írt jelentésében arról számolt be, hogy a parasztok „... különösen a görög katolikus papság ellen vannak elkeseredve, annak túlzott anyagiassága miatt. ... ha kinyitja a száját, mindjárt pénzt kér, s mindent csak pénzért csinál, akár születés, akár temetés, akár keresztelő, akár házasság, akár mise, szóval akármilyen paptól, oda pénz nélkül nem mehetsz” — írta.

Az izai mozgalom jelentkezésében a korabeli híradások szerint szerepet játszott az úrbérendezés miatti elégedetlenség is, nevezetesen egy bizonyos Gyil nevű dúló visszaszerzésének a vágya. A birtokelkülönítés során a kinstár állítólag egyezséggel csatolta a Gyilt a saját birtokaihoz, azonban az izaiak aliba sehogy sem tudtak beleyugodni, s mohón kaptak a pánszláv agitáción, amely azt ígérte, hogy ha áttérnek s a cár bevonul ide, akkor rögtön szétosztja a nép között a Gyilt.

³² Görögkatolikus Szemle, 1904. febr. 14. Az izai schizmához.

kat bármely más, s ennél fogva a mi egyházunk sem vonakodhatik kebelébe befogadni.”³³

Velimir Nedelkovics budai görögkeleti protopresbiter 1904 elején levélben értesítette az izaiakat, hogy a görögkeleti papot Petrovics Geras személyében hamarosan megkapják, addig legyenek türelemmel, a házasulandók csak polgárilag esküdjenek stb. Látszólag tehát az izai áttérés egyenesbe jutott. A hegyvidéki kirendeltség vezetője 1904. február 4-én jelentette, hogy Izán az áttérők száma 1000—1200 fő, a szomszédos Herincse községben 100—120 fő, s hamarosan az áttérések az egész Nagyág és a Dolha vize mentén el fognak terjedni.³⁴ „Iza — és vidékén . . . nagy a mozgalom, s ha mindenütt kapnak keleti papot, . . . nem tudjuk, hogy hol lesznek a véghatárok” — írta a Görögkatolikus Szemle. Az izaiak sikeréről tájékozva voltak Herincsen kívül a következő ruszinlakta falvak: Lipcse, Kereczke, Rókamező, Szinevér, Ötvösfalva.³⁵ Az áttérési mozgalom Máramaros megye felől északnyugati irányban Bereg megye felé húzódott.

A püspöki zsinat kedvező döntéséről értesülve, 1903. december 20-i számában az ungvári „Kárpáti Lapok” így írt: „Kár volt őket a látszólagos triumphushoz hozzájuttatni . . . A skizma a szomszéd megyékben is hat már. . . . A Bereg megyei kisközségben úgy beszélnek a hívek, hogy ha nem kapnak (ők is) hamar papot, . . . Oroszországból kérnek papot. Hasonlót tudunk nagyon biztos kútforrásból egy Máramaros megyei községből is” — írta a lap.³⁷ Mi történt a zsinat kedvező döntése után Izán? 1904 február elején a miniszterelnök elküldte megbízottját a budai görögkeleti püspökhöz, hogy vele az izai áttérés ügyét megbeszélje. A kormányzat ugyanis nem nyugodott bele, hogy az áttérésre sor kerüljön, s így a skizma nagyobb területen elterjedjen.

„Előadó a nyert utasításhoz képest kiemelte — olvashatjuk a korabeli feljegyzésben, — hogy a magyar királyi kormány a legtávolabbról sem akarja az egyik felekezetet a másik rovására pártfogolni és tudatában van annak is, hogy egy főpásztor az egyházába átlépni óhajtókat kereken el nem utasíthatja. Mivel azonban az izai mozgalomnak nem vallás-erkölcsi, hanem egyéb (!) okai vannak, . . . a m. kir. kormány azon óhajának ad kifejezést, hogy a püspök úr legalább ez idő szerint ne küldjön görögkeleti lelkészt Izára.” A püspök válaszképpen előadta, hogy az egész ügy reá nézve végtelenül kinos és kellemetlen. Már Karlócán is folyton halogatták a dolgot, de a zsinatnak végül is kellett valamit tennie. A püspök a maga részéről azon van, hogy az áttérni óhajtókat az áttéréssel kapcsolatos költségek hangsúlyozása által térítse el szándékuktól. Megígérte, hogy amennyire lehetséges, halasztani fogja a görögkeleti lelkész küldését, továbbá hogy nem a szokásos szerb egyházi könyveket küldené Izára,

³³ OL. ME. 1910. XXV.

³⁴ Uo.

³⁵ Görögkatolikus Szemle, 1904. febr. 7. Schizma.

³⁶ Dr. Jekelfalussy József 1890-ben megjelent Helységnévtára szerint a hat község lakossága kivétel nélkül ruszin. Elenyészően csekély a magukat németeknek vallók száma.

³⁷ Kárpáti Lapok, 1903. dec. 20. Az izai esethez. A skizma okát a lap a ruszin értelmiségi russzofil mozgalom hatásában látta. Rakovszkij Iván russzofil lelkészt okolta, aki 1885-ben bekövetkezett haláláig Izán lelkészkedett. Ez a vélemény felmerült a megyei hivatalos körökben is. A közigazgatási bizottság 1903. aug. 14-i jelentése is említi, hogy az Izán több évvel ezelőtt elhunyt Rakovszkij István (!) görög katolikus lelkész a gyermekeket a görögkeleti vallásban nevelte, s ezért az így nevelt lakosság ragaszkodik érzelmeihez. A közigazgatási bizottság azonban azt is elismerte, hogy Rakovszkij hatásánál jelentősebb szerepe van az Amerikából érkező pánszláv agitációnak. OL. ME. 1903. XXVII.

amelyekben a cári család névsora van, hanem külön Boszniából hozott egyházi könyveket, amelyekben már Ferenc József szerepel. Egyébként is — jegyezzem meg, — gondja lenne arra, hogy a magyarosítás szempontjából teljesen kifogástalan érzelmű pap kerüljön Izára.

Ugyancsak február elején (II. 1.) a miniszterelnök titkos levélben értesítette a munkácsi görög katolikus püspököt, hogy az izaiak — minden látszat ellenére — görögkeleti lelkészt egyelőre nem kapnak. Javasolta, igyekezzék kihasználni az így rendelkezésre álló időt, mivel az izai görögkatolikus helyettes lelkész, Azary András szerint ha két hétig nem megy görögkeleti pap, akkor viszály támad a kilépettek és a vezetők között, s a mozgalomnak vége lesz. A miniszterelnök egyidejűleg titoktartásra intette a püspököt, „mert különben a görögkeleti egyházi hatóság kellemetlen helyzetbe kerül, s lehetetlen lenne az államnak ezentúl a görögkeleti egyházban az unió érdekében eljárnia”.³⁸ A levél másolatán gróf Tisza István kézírásával a következő megjegyzés található: „szacsali papküldés miatt nem kellene-e román metropolitánál megfelelő lépést tenni?” Néhány nappal később, 1904. február 14-én gróf Tisza István bizalmas magánlevélben arra kérte Firczák püspököt, intézkedjék, hogy a Máramaros-megyei sajtó a skizmamozgalmat ezentúl ne tárgyalja.³⁹

Az izai áttérési mozgalom történetében ekkor érkezett az a szakasz, amikor a polgári törvényekben biztosított jogok ellenére hatalmi eszközökkel próbáltak gátat szabni az áttérésnek, „kívülről szított politikai mozgalomnak” tüntetve fel azt. 1904 február derekán a Máramaros-megyei főispán titkos iratban jelentette a miniszterelnöknek, hogy a dolog nem igen megy, mivel „az összes arra vonatkozó iratok alapos áttanulmányozása után sem tudtam egyetlen adatot találni, mely . . . alkalmas lett volna” annak bizonyítására, hogy az izai áttérési mozgalom külső, oroszországi erkölcsi vagy anyagi támogatást élvez.⁴⁰ A főispán javaslata ezek után a következő volt annak érdekében, hogy a mozgalomnak üldözhető politikai jelleget adjanak. „Méltóztassék ahhoz elvből hozzájárulni, és a gyakorlati kivittel engem megbízni, hogy távolabbi vidékről (Ugocsában volnának megbízható embereim) egy vagy két intelligensebb megbízható paraszt embert, esetleg zsidót Izára küldjenek. Ezek . . . bizonyára . . . rövid idő múlva alapos információval is tudnának szolgálni. Az összes költségek 2000 Koronát nem haladnának meg. Egy másik módszer volna a biztos információk beszerzésére — a kocsmárosokkal érintkezésbe lépni, akik a községbeliek összes titkait a legjobban ismerik, de ez is bizonyos anyagi áldozatot igényelne.”⁴¹ A miniszterelnök február 21-én engedélyezte az akciót és a 2000 Korona folyósítását. Két nappal a főispán levelének kelte után, február 19-én került sor az első letartóztatásokra Izán. Február 21-én újabb letartóztatások történtek. Március 3-án a miniszterelnök titkos levélben szólította fel a budai görögkeleti püspököt, hogy az izai áttérőkkel minden összeköttetést szakítson meg. Március 9-én a karlócai görögkeleti püspököt intette bizalmas átiratban, hogy az izai áttérés ügyében minden további lépést függessen fel.⁴²

³⁸ OL. ME. 1910. XXV.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Az izai áttérőktől a Tóth Elek-féle brosrát sem sikerült megszerezni, habár ismerték azt. Amikor pl. Vakaró Joachimot megkérdezte Nyegre László országgyűlési képviselő, hogy ki világosította őt fel az áttérés ügyében, az így válaszolt: „A szentlélek!” Ld. Görögkatolikus Szemle, 1903. aug. 23. Res Izaenses.

⁴¹ OL. ME. 1910. XXV.

⁴² Uo.

Ilyen körülmények között hiába tagadták meg az áttérés mellett kitartó izaiak a húsvéti gyónást a görögkatolikus papnak, s hiába ment fel három izai Budapestre, a papküldést sürgetni, a három kiküldöttet Pesten letartóztatták. Ennek hatására egyébként 8 család rögtön el is állt az áttéréstől Izán.⁴³ A hegyvidéki kirendeltség jelentette az ügyet a Földművelésügyi Minisztériumnak. Az irat a miniszterelnökségre került, ahol a lapszálon ez a megjegyzés áll: „Túlhaladott dolog!”. Március végén Máramarosszigeten már elkészült a vádirat az áttérni szándékozók ügyében. 1904. április 1-én a miniszterelnök ismét megkereste titkos átiratával a budai görögkeleti püspököt, s „megdöbhentő” politikai mozgalomként jellemezve az izai áttérést, kifejezte reményét, hogy „a limine el fogja utasítani” ezen „felségsértő és hazaáruló” mozgalom vezetőit.

Az izai per

1904—1906 folyamán három bírósági fórum foglalkozott az izai áttérők ügyével. 1904. április 30-án a máramaroszigeti törvényszék, 1905. június 23-án a debreceni királyi ítélőtábla, 1906. május 10-én pedig a budapesti királyi Curia hozott ítéletet.

A vádirat 19 vádlottat említ. Hármat a mozgalom vezetésével vádol. (Pleszka Maxim Vaszily, Vakaró Joachim Vaszilyu és Lázár Vaszily Mihályu.) További 8 főt azzal vádol, hogy részt vett a mozgalom szervezésében. (Kemény Vaszily Mihályu, Orosz Andri Mihályu, Izai Andri Vaszilyu, Pleszka Gábor Vaszilyu, Prokup Vaszily Petru, Vucskán Péter Mihályu, Szabó Miklós Mihályu, Vucskán Andri Bárbár.) Végül nyolc főt vádol azzal, hogy a mozgalom megindulása után a szervezéshez munkatársként jelentkeztek. (Szimling Péter Juru, Chvuszt Koszty Mihályu, Vucskán Jura Vaszilyu, Bugás Stefán Fedoru, Scserbán Vaszily Mihályu, Pleszka Jura, Vaszilyu Havicsko, Lázár Jura Mihályu.)

A 19 vádlott közül 13 vagyontalan földműves napszámos, 3 fő vagyontalan kosárkötő napszámos, 2 fő kevés vagyonú földműves napszámos és 1 fő kisbirtokos. A három vezető közül Pleszka M. V. és Vakaró J. V. földműves napszámosok, Lázár V. M. kosárkötő napszámos. Az izai perben a vádlottak — nevük után ítélve — jelentős részben magyarok, ami megerősíteni látszik a mozgalom inkább szociális, mint nemzeti jellegét.⁴⁴

Az 1904. március 15-én kelt vádirat a BTK 172. és 173. §-aiba ütközőnek találta a vádlottak cselekedeteit s ennek megfelelően sorolta fel a vádakát. Nemcsak arra hozott fel példát, hogy a terheltek a görögkatolikus papság és egyház ellen izgattak (BTK 172. §), hanem igen részletesen idézte azokat a megnyilatkozásokat is, amelyek szerint az áttértek az áttérés tényét egybekapcsolták politikai jellegű változások jóslásával.⁴⁵ A vádlottak által elkövetett, s a

⁴³ Uo.

⁴⁴ Uo. A 19 vádlott személyében az izai nincstelenek közép- és fiatalkorú generációja egyaránt képviseltette magát, ugyanis 20—30 év közötti volt 6 fő, 30—40 év közötti 5 fő, 40—55 év közötti 8 fő. A mozgalom vezetői majdnem egyidősek: Pleszka M. V. és Vakaró J. V. 40—40, Lázár V. M. 44 esztendő.

A 19 vádlott közül az előzetes kihallgatások során 13 fő következetesen görögkeletinek, 6 fő (zömében a szervezéshez később csatlakozók, s köztük az egyetlen kisbirtokos) görögkatolikusnak vallotta magát. A 19 fő közül előzetes letartóztatásban volt 11.

⁴⁵ A vádirat szerint pl. az áttértek a népgyűléseken kijelentették, hogy „ha bejön a görögkeleti pap, a muszka cár lesz az ő papjuk és akkor a magyar hatóságok kormányzata, a magyar törvények uralma meg fog szűnni, a magyar hatóságok oroszral fognak felcseréltetni, adóközterheket nem kell fizetni, a muszka czár a mi atyánk, a zsidókat, a magyar hatóságokat el fogja

BTK 173. §-ába ütköző cselekedetek „bizonyítására” a bíróság tanúvallomásokat idézett, amelyek között figyelemre méltóak azok a *huszti főszolgabírói* hivatalban felvett jegyzőkönyvek, amelyekben főleg zsidó kocsmárosok „vallanak” teljesen azonos szöveggel.⁴⁶ Amikor ugyanis a Máramaros megyei főispán elszámolt a miniszterelnöknek azzal a bizonyos 2000 forinttal, a 328 Korona kiadást elszámolva, többek között mellékelte egy nyugtát 28 Koronáról, amelyet „a *huszti főszolgabírótól* az állam részére teljesített napszám-munka” fejében vett fel bizonyos K. P.⁴⁷

Bűnjelként a vádirat egy imakönyvet említ, amely az orosz birodalom cárijáért és az orosz uralkodó ház tagjaiért szóló imákat foglal magában, továbbá „figyelmen kívül nem hagyható jelenségnek” minősíti azt a tényt, hogy „a terheltek birtokában egy oroszországi térkép találtatott”.

A máramarosszigeti törvényszék által az izai áttérők ügyében 1904. április 30-án hozott ítélet a következő volt.

A törvényszék a vádiratban foglalt 12 vádlott esetében (Pleszka M. V., Vakaró J. V., Kemény V. M., Orosz A. M., Izai A. V., Pleszka G. V.) bűnösséget állapított meg, a BTK 172. §-ába ütköző izgatásban. A hét főre kiszabott büntetés a következő volt. Pleszka M. V. 1 év államfogház, 500 Korona pénzbüntetés, Vakaró J., Lázár V., Kemény V. egyenként 1 év és 2 hó államfogház, valamint 500 Korona pénzbüntetés; Orosz A., Izai A., Pleszka G. egyenként 2 havi és 9 napi államfogház, valamint 180 Korona pénzbüntetés. Az ítélet kimondta, hogy Orosz, Izai és Pleszka G. esetében a szabadságvesztést kitöltöttnek veszi, s így azonnal szabadon bocsáthatók.

Az ítélet engedélyezte a „bűnjelek” visszaszolgáltatását is.⁴⁸

A Tóth Elek-féle brosúráról csak annyiban esett szó, hogy azt az ítélet eldobásra és megsemmisítésre ítélte. Az ítéletben a BTK 173. §-a — amely pedig a vádiratban erőteljesen szerepelt — fel sem merült.

A bizonyítékok nyilvánvalóan igen szegényesek voltak ahhoz, hogy egy valóban tudatos politikai mozgalom jelenlétéről tanúskodjanak.

Az ítélet meghozatala után a négy fő államfogházra ítélt nevében dr. Klein Arthur védőügyvéd az elítéltek felmentését kérte.

Ami az izai mozgalmat illeti, 1904 elején a Máramaros megyei közigazgatási bizottság azt jelentette, hogy „az izgatásoknak tüntető úton való szigorú megtorlása reményt nyújtott” arra, hogy azok megszűnjenek.⁴⁹ A karlócai pátriárka arról számolt be 1904. május 10-én kelt levelében a miniszterelnöknek, hogy „a bűnfenyítő eljárás azok ellen, akik a mozgalom élén álltak, az egész ügy további menetét felfüggesztette, minek következtében a pap kirendelése, ill. a helyszínre való küldése el is maradt”.⁵⁰

kergetni, a muszka cár elfoglalja a földeket s a görögkeleti hívők között felosztja: ha a görögkeleti hit elterjed Lengyelországig, akkor Oroszországhoz fognak csatlakozni és jobb életük lesz s ezáltal Ő Felsége a királynak törvényes joga és az alkotmány egyes intézményei ellen lázítottak” — hangzik a vádirat. Ld. uo.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ OL. ME. 1905. XIV. A Máramaros megyei főispán 1905. márc. 31-én kelt jelentése szerint összesen 328.— Koronát adott ki az ismert célra. A fennmaradó összeget kérte — a megyei vallási és politikai mozgalmak ellensúlyozására — egy paraszti internátus felállításának előmozdítására átengedni. A miniszterelnök az engedélyt erre megadta.

⁴⁸ OL. ME. 1910. XXV.

⁴⁹ OL. ME. 1904. XXXVII.

⁵⁰ OL. ME. 1910. XXV.

A miniszterelnök 1904 június elején személyesen közölte Firczak Gyula munkácsi püspökkel a „jó hírt”, hogy a karlócai pátriárka és a budai görögkeleti püspök nem is gondol arra, hogy Izára görögkeleti lelkészt küldjenek.⁵¹ A mozgalom tehát látszólag elült, bár a per még nem ért véget.

A védőügyvéd, valamint az ügyész fellebbezései nyomán 1905. január 31-re volt kitűzve az újabb tárgyalás a debreceni királyi ítélőtáblánál, azonban csak június 23-án került rá sor. Az ügyész kérte, hogy a vádlottakat a BTK 173. §-ában meghatározott izgatás vétségében is mondják ki bűnösnek. A debreceni tábla azonban elvetette az ügyész indítványát, kimondva, hogy „a vádlottak az említett hazafiatlan és államellenes kifejezéseket nem az állam, az alkotmány és annak intézményei ellen való izgatás céljából, hanem csupán vallási rajongásból használták, hogy a szerintök egyedül üdvözítő görögkeleti vallásnak mentől több hívőt szerezzenek”.⁵²

Egyidejűleg a debreceni tábla felülvizsgálta a máramarosszigeti törvényszék ítéletét, s a négy fő büntetését, „bűnösségének arányában” leszállította. Büntetésüket a következőkben szabta meg:

Pleszka M. V.	6 hó szabadságvesztés,	50.—K. pénzbüntetés
Vakaró J. V.	8 hó „	50.—K. „
Kemény V. M.	8 hó „	50.—K. „
Lázár V. M.	7 hó „	50.—K. „

A per azonban ekkor sem ért véget. A királyi főügyész három fő esetében ítélet-súlyosbítást kért a BTK 173. §-ba ütköző vétség miatt. A védő felmentésért fellebbezett.

A budapesti Curia 1906. május 10-én került sor a harmadik tárgyalásra. A vádlottak egyike, Vakaró Joachim ezt már nem érte meg, mivel a debreceni ítéletet követően hamarosan meghalt. A Curia azonban élő személyként foglalkozott vele, mondván, hogy elhunytáról nem nyert hivatalos értesítést.

A Curia Vakaró Joachimot, Kemény Vaszilyt és Vuetskán Andri Vaszilyu Bárbárt bűnösnek mondta ki a BTK 173. §-ába ütköző vétségben, és Vakaró Joachim és Kemény Vaszily vádlottaknak a BTK 172. és 173. §-aiba ütköző vétségük miatt össz büntetésül — a Debrecenben hozott ítélet pénzbüntetésre vonatkozó részének fenntartásával — 1—1 év államfogházat szabott ki. Vuetskán Andri vádlottnak a BTK 173. §-ába ütköző vétsége miatt büntetése 6 havi államfogház lett.⁵³

Az Igazságügyminisztérium 1906 májusában jelentette a miniszterelnökségnek, hogy „a Máramaros megyei Iza községben a felekezeti térítések és az ún. unióellenes törekvések örve alatt jelentkező államellenes izgatások tárgyában a bűnvádi eljárás jogerős befejezést nyert”.

A per tehát lezárult, de a parázs tovább izzott Máramarosban. Az ítélet meghozatalát követő évben, 1907. április 10-én pl. a főispán arról számolt be a miniszterelnöknek, hogy „a nép nagy része templomba nem jár, a papot és a görög katolikus vallást becsmérli, egyesek gyermekeiket Budapestre a szerb paphoz viszik keresztelni vagy egyáltalán nem is kereszteltetik. E tekintetben a munkácsi püspök megtorló intézkedései, hogy ti. a nem keresztelt gyermeket és

⁵¹ Uo.

⁵² Uo.

⁵³ Uo.

izgatókat a görögkatolikus lelkész nem temeti, eddig kevés eredményre vezettek . . .”⁵⁴

A főispán amiatt is aggodalmaskodott, hogy a közelmúltban ismét küldöttség ment a faluból Budapestre görögkeleti papért, továbbá, hogy a mozgalom elítélt vezetői hamarosan letöltik büntetésüket, és visszatérnek a faluba. Valóban, nem telt el hosszú idő, s az izai mozgalom ismét fellángolt.

A nagylucskai áttérés

1903. november 19-én Rubis György, a nagylucskai „szocialisták” vezére, a görögkatolikus papok „régii ellensége”, reszkető ószláv betűkkel, helyesírási hibákkal teli levelet írt az izai áttérési mozgalom vezetőihez, Prokop Vaszilijhez, Vakaró Joachimhoz és Plexa Maximhoz. Megköszöni levelüket, amelyben jelzik, hogy megkapták „a kis ajándékot”, s amelyben „még 10 olyan könyvecskét” kérnek. Rubis közli, hogy a könyvecskék ügyében már írt, s ha sikerül „a tenger másik partjáról” megkapnia azokat, akkor nekik is lesz és Lucskán is. (Tóth Elek brosúra.) A levélből kiderül, hogy a nagylucskaiak egy része 1903 folyamán kapcsolatban állt az izai áttérni szándékozókkal, figyelemmel kísérte mozgalmukat, „sokat beszélgettek arról, hogy (az izaiak) nem kapnak pravoszláv papot, mivel az ottani ellenség nem engedi”, pedig Nagylucskán is lenne „majd negyven ember”, aki áttérne, s amennyiben az izaiak megkapnák a kívánt lelkészt, „számuk rögtön megszorodna”. A levél végén megjegyzi Rubis György, hogy azt titokban, este írta, s a választ Fencsák Pejter, Nagylucska, Bereg megye címre kéri. Az aláírók: Rubis György, Fedák János, Szteblák János, Seszták János, Fencsák Péter, Lödör János, Tricsinec György, Rapinecz Demeter, Panlya Péter és Balogh András.⁵⁵

Mint korábban említettük, a karlócai zsinat 1903. december 12-én fogadta el az izaiak áttérését. Ezt követően 1903 karácsonya előtt a Bereg-megyei Nagylucska község sok lakosa elhatározta, hogy áttér. 1904. január 19-én cca 60 fő megjelent a nagylucskai görög katolikus lelkésznél, Bacsinszky Mihálynál és tárgyalta a kilépésről.⁵⁶ „A skizma terjesztőinek a lába alatt azon hit erősítette meg a talajt, — írta bizalmas jelentésben a miniszterelnökhöz a főispán, — hogy a szomszédos Máramaros vármegye Iza községének majdnem 3000 lelket számoló s a görögkeleti vallásra áttért lakossága ez év (1904) elején görögkeleti papot kapott”. „Nem kapott!” — áll a lapszálon a miniszterelnökségi megjegyzés, s valóban nem, mert mint tudjuk, az izai áttérők ellen hamarosan per indult.

De lássuk, mi történt Nagylucskán. Rubis György 1903 decemberében, a karlócai zsinat döntése után bátor propagandába kezdett az áttérés mellett. Eszmei fegyvere a Tóth Elek-féle „Kde treba iskati pravdu” brosúra volt. Az összejöveteleken elsőként az Amerikából visszavándoroltak csatlakoztak a skizmához, de a kedvező ígéretek hallatára gyorsan jelentkeztek mások is. Nagylucska község sok lakosa határozta el, hogy áttér.

„Értesülve a dologról — írta a Bereg megyei főispán a miniszterelnökhöz 1904. február 29-én — a vármegye főjegyzőjét, egy higgadt, minden tekintetben megbízható, kellő belátással bíró tisztviselőt a helyszínre küldtem, s tőle azon információt nyertem, mikép egyelőre tisztán felekezeti irányú a mozgalom, s

⁵⁴ Uo. Ld. még: *Aradi Victor*: i. m.

⁵⁵ OL. ME. 1910. XXV.

⁵⁶ *Miskolczy Ágost*: i. m.

eredetét abban leli, hogy a görög katolikus papság igen magas stólákat szed a hívektől, s emiatt a szegénysorsú nép körében az elkeseredés oly nagy ellenük, hogy készséggel kaptak a görögkeleti felekezetnek propagandát csináló action, mely azzal ámítja őket, hogy ha áttérnek, minden terhet levesz vállaikról az egyház s nekik semmivel sem kell a hitközség fenntartásához járulni.”⁵⁷

Néhány héttel később a főispán terjedelmes feljegyzésben részletesebben foglalkozott a nagylucskai skizma okaival (1904. május 1.). Felhozták — írta a főispán, — hogy „a papoknak házanként fizetendő párbér és robot-természetű szolgáltatások, továbbá a stóla és egyes szertartások után külön fizetendő díjak oly magas és szabályozatlan összegben rovatnak ki, mikép elviselhetetlen terhet képeznek a népre nézve”. „Lucskán pl. ösidóktól fogva egy vékát fizet minden egy holdnál csekélyebb terjedelmű ingatlannal bíró egyén. De ha az eredetileg 1190 négyzetöllel bíró apának négy fia s ezeknek ismét négy-négy fia van, annak dacára, hogy egy unokára csak néhány négyzet öl jut, mind a tizenhat unoka egy-egy vékát fizet, 16 vékát fizet . . . A stóla egyáltalán nincs megállapítva, vagy ha igen, . . . az sohasem tétetett közhírré, s így a pap tetszés szerinti díjakat szed. Ruthén vidéken közmondásszerű, hogy egy vagyonos családot egy temetés adósságba kerget, kettőnek már utána megy a lábas jószág, a harmadik a földet is elveszi. . . volt rá eset, midőn temetési díj fejében a tehenét volt kénytelen átadni a ruthén papjának . . . A vármegye alispánja már régebben átírt a munkácsi püspökséghez — folytatta az alispán — s kérte, hogy állapítsa meg lehetőleg alacsony kulcs szerint a stóladíjakat és tétesse közhírré a díjszabást. A püspök arra utalva, hogy ez által papjainak existenciáját tenné lehetetlenné, . . . megtagadta mindkét kérelmet. . . A felsőbb egyházi hatóságok . . . szemet hunynak a lelkészi kar, fájdalom, csaknem általános kapzsisága, a vallási szertartások kiosztásában megnyilatkozó üzleti szelleme előtt s folyton maguk hajtják bele ezeket lelki vezetőik . . . a vallásuktól való elidegenedésbe . . .” A főispán közölte azt is, hogy a hívek szerint „a papság nem foglalkozik a gondozására bízott hívek lelki szükségleteinek kielégítésével s a vallási gyakorlatokat kellenlenül . . . teljesíti, paróchiáját sokszor hetekre elhagyja, a szertartásokat saját kényelmére, önkényesen megrövidíti.”⁵⁸

A nagylucskai lelkésről, Bacsinszky Mihályról a püspök által nyújtott jellemzés pontosan beillik az általános képbe. „Bacsinszky Mihály ottani görög katolikus lelkész kapzsi, haszonleső ember, aki hívei között nem örvend különösebb népszerűségnek vagy befolyásnak . . . csak saját anyagi gyarapodásával törődik.”⁵⁹

Az egyházi terhek elleni tiltakozás Nagylucskán összefonódott a falusi burzsoázia, főleg az Amerikából visszavándoroltak földvásárlási lázával. A Schönborn hitbizomány árnyékában elterülő községnek évtizedes problémája volt már a földhiány.⁶⁰

⁵⁷ OL. ME. 1910. XXV.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Ld. no. A föld iránti vágy különösen nagy erővel jelentkezett 1898-ban, amikor januárban egy sereg nagylucskai felkereste a főszolgabíróval azzal, miként lehetne a Schönborn uradalom földjeit megszerezni, amelyre a „lucskaiak valamely képzeletbeli királyi és fejedelmi adománylevelek folytán jogot formálnak” — írta a „Beregi Ellenőr” c. lap 1898. jan. 16-án. Ezt követően egy vasárnap a templom előtti téren gyűlést tartottak, ahol a jelen voltak egy része a király elé akart járulni, hogy a birtokot az nekik visszaadhassa. Egy másik rész viszont csak azt óhajtotta, hogy az uradalom nekik örök áron adja el vagy legalább bérbe a lucskai földeket. A főszolgabíró felvilágosítása után a királyhoz küldendő deputációról lemondtak, s abban állapodtak meg,

1903. június 28-án Kis-Almásan értekezlet volt, amelyen részt vett Kisfalud, Medence, Szobatin, Tőkés, Oláh-Csertész, Feketepatak, Hátmeg, Kelemenfalva, Ardánháza, Drágbártfalva, Nyíresfalva, Dávidfalva, Maszárfalva, Nagy- és Kis-Almás, Makaria, Pisztraháza, Sztánfalva, Bábakút, Papfalva, Kerepecz, Berezikna, Leányfalva, és Fogaras községből mintegy 2000 fő, ezenkívül a helyi lelkészek, körjegyzők, Barta Ödön országgyűlési képviselő és a hegyvidéki kirendeltség vezetője. Több ezer holdnyi Schönborn-birtok megvételéről volt szó. (Érdekes a lapok híradása, hogy ez időben elrendelték Beregben a kocsmák zárvatartását vasár- és ünnepnapokon!) A községek lakóinak túlnyomó többsége ruszin s mint Nagylucska, a munkácsi, ill. a felvidéki járásban fekszenek.⁶¹

1904-ben Nagylucskán a földvásárlási láz a skizma jegyében jelentkezett, azaz: ha nem vehetnek földet, áttérnek, eljön a cár s ő oszt földet. A mozgalom megindulása után hamarosan (május 30-án) a miniszterelnök igen bizalmas magánlevélben kereste meg Schönborn grófot a nagylucskaiak földhözjuttatása ügyében. Ha „... e nép ott helyben földet vásárolhatna, az izgatók elvesztenék lábuk alól a talajt s a község belbékéje kétségtől helyreállna” — írta.⁶² A hegyvidéki kirendeltség vezetője, Kazy József is úgy vélte, hogy a legnagyobb baj Lucskán a földhiány, s mivel a lucskaiak egyelőre nem akarnak földet osztani, legjobb lenne, ha sikerülne elősegíteni a birtokszerzést.⁶³ Gróf Schönborn hajlott a kérésre, azzal a feltétellel, ha a kedvezőtlen „Hát” nevű részt is sikerül örökáron eladnia. 1906-ban arról adtak hírt a lapok, hogy Schönborn gróf földet ad el, többek között a „Hát” nevű részt is, s a földvásárlásban mintegy 30 Bereg-megyei község vesz részt.⁶⁴ A falusi burzsoázia így elérte vágyai teljesülését s a nagylucskai skizmamozgalom ezek után a nincstelen és szegényparasztok mozgalmá volt.

Térjünk azonban vissza 1904 februárjához, amikor napvilágra került a nagylucskai áttérők ügye. Az első hír vételére a legnagyobb erővel léptek fel a hatóságok, s rögtön házkutatást tartottak Rubis Györgynél, ahol a következők kerültek felfogalásra: 1. a New Yorkban megjelent „Kde treba iskati pravdu” című orosz nyelvű brosúra, 2. Dolga Milán karlócai görögkeleti lelkész levele, 3. 54 nagylucskai lakos áttérési nyilatkozata, 4. írógéppel írt áttérési nyilatkozat-

hogy a főispánt fogják felkérni ügyük támogatására (uo.). A főszolgabíró közbenjárásával megkezdődtek a tárgyalások a Schönborn uradalommal a földvásárlásról. A lucskaiak az első szóra megajánlották az uradalom által kért magyar holdankénti 700 Korona vételárat, és képesek lettek volna az 1,400.000 Koronát a legrövidebb idő alatt kifizetni. Midőn azonban a szerződés megkötésére került sor, a Schönborn uradalom igazgatósága azon indoklással, hogy a megvenni szándékolt terület már bérben van, s a bérleti évi 16 Korona kártalanítást követel holdanként a bérösszege felül, a tárgyalásokat megszakította. „Mód nélkül elkeserítette ezen eljárás a már teljesülés küszöbén hitt vágyaiknak ilyen szétoszlása a lucskaiakat” — olvashatjuk egy feljegyzésben, — s nemcsak megrendítette bennük a bizalmat az úri osztály és a vármegye iránt, de az elkeseredésnek olyan gyuananyagát halmozta fel, hogy csak alkalom és irányítás kellett, mikép az elégtelenség valamely alakban kitörjön. (Ld. OL. ME. 1910. XXV.)

A földéhség érthető is, ha figyelembe vesszük, hogy az 5318 lakosú községben (ebből 4507 ruszin) az összes földtulajdon 1863 kat. hold rét és szántó, valamint 674 hold erdő volt, vagyis a legtöbb családfőre csak néhány négyzetöltnyi ingatlan jutott, s talán 5–6 gazda volt, aki 10–12 hold földdel rendelkezett.

⁶¹ Görögkatolikus Szemle, 1903. júl. 5. Hegyvidéki akció.

⁶² OL. ME. 1910. XXV.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Görögkatolikus Szemle, 1906. ápr. 8. A Hát-hegység megvételéhez. Uo. 1906. szept. 23.

minták, 5. egy oroszországi kolostor által kiadott füzet 4 példánya, egy moszkvai kiadású Szent Bazil életrajz, a Nauka c. Csernovitzban megjelenő folyóirat, egy 1902. évi orosz folyóirat, a cári család arcképe, 2 orosz nyelvű irat, 12 darab Kijevben kiadott szertartáskönyv.⁶⁵

A házkutatás után Rubis Györgyöt megfigyelés alá helyezték, Fedák János községi esküdtet pedig felfüggesztették állásából. A főispán arra gondolt, hogy Rubis Györgyöt, mint „eszelőst”, talán elmeorvosintézetbe lehetne csukatni. Intézkedésére rengeteg csendőr jelent meg Nagylucskán. A nagylucskai csendőr-őrsön kívül a munkácsi, az ungvári, a máramarosszigeti, a beregszászi, a szatmárnémeti és a sátoraljaújhelyi hatóságok is részt vettek a lucskai nyomozásban. Lucskán tilos volt a gyülekezés és a pénzgyűjtés, megfigyelés alatt tartották a mozgalom vezetőit és igazoltattak minden idegent, aki a községben megfordult. A lucskai és a környékbeli postamesterek felszólítást kaptak, hogy minden küldeményről azonnal küldjenek jelentést, sőt, szükségesnek látszó esetben foglalják le azokat. Szó került hivatalos megyei körökben az egyházi díjak rendezésének szükségességéről is.

Érdekes megemlíteni, hogy a nagylucskai áttérés kapcsán, 1904 tavaszán indult a ruszin dr. Szabó Oreszt politikai pályafutása. (Dr. Szabó Oreszt 1918-ban a Károlyi-kormány ruszin minisztere volt.) A nagylucskai áttérés adta ugyanis az alkalmat arra, hogy dr. Szabó Oreszt, a Bereg megyei főispán fiatal, törekvő titkára elkészítse terjedelmes eszme-futtatását a skizma-mozgalom okairól. A

⁶⁵ A hegyvidéki kirendeltség vezetője, Kazy József 1904. május 4-én kelt, a Földművelésügyi Minisztériumhoz intézett nagyon bizalmas tájékoztatójában név szerint is felsorolta az áttérni szándékozókat (a nevek az eredeti helyesírás szerint). OL. ME. 1910. XXV.

1. Rubis Jurko	28. Varga György
2. Rapinecz Demeter	29. Varga Vaszily
3. Szteblák Iván Eleké	30. özv. Varga Demeterné fia
4. Panlyo Péter	31. Ladzsin Iván
5. Holod György	32. Fencsák György
6. Házi Iván	33. Telicska Iván
7. Balog Elek unokája, Lingán	34. Szteblák Péter
8. Januta Iván	35. Balko György
9. Sáfár György, Mihályé	36. Holod György Mihályé
10. Fencsák Péter	37. Rubis Vaszily és fia Iván
11. Melyika Demeter	38. Turjanicza György
12. Sáfár Vaszily	39. Glagola Iván
13. Lődör Iván Iváné	40. Glagola Vaszily
14. Andrijko Misó	41. Holod Vaszily
15. Balog Andris	42. Makara Vaszily
16. Lesko András Dmteré	43. Selyko Demeter
17. Volosin Vaszily	44. Panlyo Vaszily
18. Choma Iván Mihályé	45. Szteblák Iván
19. Volosin Stefán	46. Szteblák Vaszily
20. Házi Iván Józsié	47. Szteblák György
21. Lukándi Vaszily	48. Szteblák András
22. Fencsák Iván	49. Czifra Péter Lődör Gy. mostoha fia
23. Lukaninecz György fia	50. Drága György
24. Katrics Demeter	51. Tricsinecz György
25. Lődör György	52. Andrijko Péter
26. Czifra György	53. Balog Jurko
27. Sekura Iván	54. Lesko Péter

A jegyzékben az első hét név kettős, a további hét név szimpla vonallal, vörös tintával alá van húzva annak jelölésül, hogy ezek a mozgalom vezetői. A névsor, éppen úgy, mint az izai áttérőké, tükrözi, hogy a mozgalomban magyarok is részt vettek.

felterjesztést a főispán eljuttatta a miniszterelnökhöz, s az mint bizalmas irat, napjainkig fennmaradt az Országos Levéltárban.

Dr. Szabó Öreszt több okát látta a skizmamozgalomnak. Ezek 1. a papi congrua, párbér, stóla rendezetlensége, 2. a görögkatolikus papság, amely „oly különleges kasztot képez, amely sem népéhez, sem a társadalomhoz megfelelően alkalmazkodni nem tud, él és működik, cél és rendeltetés nélkül, . . . Legtöbbje minden hivatás és kötelességérzet nélkül lép e pályára, . . . pályáját majdnem minden pap egy oly megélhetési eszköznek tekinti, amiből sokszor nemcsak jól, hanem kényelmesen is meg lehet élni, . . . a népnek vallásosságát és a nagyszámú szertartásokat csak arra használja fel, hogy magának anyagi hasznot és jó jövődelmet biztosítson” — írta. „Mit szülhet ez mást, mint elégedetlenséget és ellen-szenvet” — jegyezte meg. 3. További okként Szabó Öreszt a pánszláv propagandát jelölte meg. 4. Fontos tényezőnek tartotta — bár inkább a jövőre nézve — a szomszédos Galíciában élő ukrán nemzeti mozgalmat is, amely ugyan nem a skizma jegyében, hanem az ukránság eszméjével nemzeti mozgalmat válthat ki Kárpátalján. Úgy vélte, hogy a nagyorosz, de még inkább a galíciai ukrán eszme ellen állani és nemzeti szempontból a legsürgősebben intézkedni kellene.⁶⁶ A feljegyzés javaslatokat tartalmazott a skizmamozgalom lecsillapítására, ill. egy elkövetkező esetleges nemzeti jellegű mozgalom meggátolására. Kifejti, hogy nem elég a papi congrua, a párbér stb. rendezése, hanem ennél sokkal fontosabb a egyedül helyes módszer, ha a kormány gondoskodik arról, hogy a jövőben a papság és a nép céljai teljesen egybefonódjanak, s állandó vezetés, irányítás és ellenőrzés alatt álljanak. Ehhez a megfelelő eszközt egyrészt a papnevelés meg-reformálásában, a papi fegyelem megszigorításában, másrészt olyan, vármegyé-nkénti közművelődési és közgazdasági egyesületekben látja, „amelyek sem vallási, sem nemzetiségi jelleggel nem bírnak, de a magyar nemzeti cultura intenzív terjesztésének zászlaját hordozva a leghazafiasabb célt szolgálnák”. Dr. Szabó Öreszt meggyőződéssel hitt a közművelődési egyesületek hatékonyságában. Ezzel magyarázható, hogy politikai pályafutása során állandóan találkozzunk nála ezzel a gondolattal. Így pl. már miniszteri titkárként „Kárpátaljai Közművelődési Egyesület” címen egy újságcikkben 1913-ban ismét sikraszállt a gondolat mellett. Így írt: „Ez lényegében nem társadalmi szerv lenne, mivel még talán egy szükségtelen ruthén nemzetiségi intelligencia kialakulásának gyanúját is magában hordhatná”, hanem „keret”, „forma” lenne, amelyben „leg-elsősorban az államkormány adna irányt, nyújtana támogatást és gyakorolna ellenőrzést, de itt érvényesülne a társadalmi képviselő is, amennyire ez szükség-snek mutatkozik, s itt helyezkednék el a nép is, kisebb-nagyobb érdekeivel és igényeivel, amelyeknek kifejezésére ma sehol megfelelő társadalmi szerve és képviselője nincsen”.⁶⁷ Ugyanezt a gondolatot fejtette ki dr. Szabó Öreszt 1913-ban, gróf Tisza Istvánnak ajánlott „A magyar oroszokról (ruthének)” című könyvében,⁶⁸ majd közel három évtized múlva, 1939-ben, amikor is Kárpát-alja Magyarországhoz csatolása idején kifejtette elképzeléseit. Ne legyen egyetlen párt sem Kárpátalján, hanem csupán — egy közművelődési egyesület — val-lotta.⁶⁹

⁶⁶ OL. ME. 1910. XXV.

⁶⁷ Görögkatolikus Szemle, 1913. márc. 9. Kárpátaljai Közművelődési Egyesület.

⁶⁸ Dr. Szabó Öreszt: A magyar oroszokról (ruthének). Budapest. 1913. 300. l.

⁶⁹ Tilkooszký Loránt: Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon, 1938—1941. Buda-pest, 1967. 171. l.

Térjünk azonban vissza a nagylucskai eseményekhez. A főispán által hozott szigorú intézkedések nyomán a mozgalom rövid idő alatt elesitulni látszott. A húsvéti gyónásról csak 52 személy maradt távol. A történelmi igazság kedvéért meg kell említeni, hogy 42 fő beteget jelentett, s csak tizen álltak ki következetesen az áttérés gondolata mellett.

Április 27-én váratlan esemény történt Nagylucskán. A posta az oroszországi Mescsovszk városában feladott orosz nyelvű levelet kézbesített a görögkatolikus lelkésznek, Bacsinszky Mihálynak. A levél feladója Gebe Dimitrij, ruszin származású mescsovszki tanár volt, aki 1898-ban kivándorolt az USA-ba, elvállalta a bridgeporti lelkézséget, onnan Szentpétervárra utazott, majd mint görögkeleti lelkész tért vissza Amerikába. Rövid idei itt-tartózkodás után újra Oroszországban találjuk Gebe Dimitrijt. Tőle származott az az 1904. április 14-én kelt orosz nyelvű levél, amelyet a nagylucskai áttérőknek szánt, de amely a magyar címzés téves írása folytán (görög katolikus egyházközséget írt) a hatóságok kezébe került.

A levél bevezetőjében Gebe Dimitrij elmondja, hogy az amerikai orosz pravoszláv újság, a „Szvit” 5. számában olvasta, hogy csatlakozni akarnak a pravoszláv egyházhoz. Helyesli szándékukat, maga is szidalmakkal árasztja el a görögkatolikus egyházat, majd kifejti, hogy ne Karlócatól kérjék a görögkeleti lelkészt, hanem az oroszországi Szent Szinódustól. Felajánlja, hogy a kérvényt megírja a lucskaiak nevében. Választ a következő címre kér: Dimitrij Ivanovics Gebej latin nyelvtanár, Mescsovszk, papnövelde. Megjegyezte, hogy holnapután éppen Szentpétervárra megy a Szent Szinódushoz, ezért a levelet erre a címre küldjék.

Figyelemre méltó, hogy a lucskaiakhoz írt levelet megelőzően két nappal, 1904. április 12-én Gebe Dimitrij Firczak Gyula püspökhöz beadványt intézett, amelyben jelentette, hogy szakított a skizmával s megtért fiúként haza szeretne jönni. A megtérés — jelen esetben — csak színlelés volt.⁷⁰

Mint látjuk, Nagylucska esetében — sokkal inkább mint Izán — adódott bizonyíték az áttérési mozgalom külső kapcsolataira vonatkozóan. Ennek elle-

⁷⁰ OL. ME. 1904. XVI. Ime Gebe Dimitrij levele:

Én alázattal alulírott, megbántam tettemet és bűnhődöm. Mélyen megindulva kérek Excellenciádtól bocsánatot, kiállok bárminő canonicus büntetést, és annak kiállta után esedezem: kegyeskedjék nekem a kerincsei lelkészi javadalmat kegyelmesen adományozni, mely alázatos kérelmem támogatására szolgáljanak a következő érvek:

1. A munkácsi egyházmegyének szülöttje és papja voltam; de „suadente diabolo” el-tántorodtam 1898. évben, mit már nem egyszer őszintén megbántam.

2. Isten jóvoltából immár 26 éve pap vagyok, theologiai lyceumi tanár voltam, 14 éven át Ungváron, szent széki ülnök, defensor matrimonii és professionis religiosae, de már most ad nihilim reactus sum.

3. Boldog emlékü János püspök 1890. évben az ökörmezői lelkészi javadalommal kínált meg, de én akkor azt mondtam Gebé Victor püspöki helynöknek, hogy én most kispapokat tanítok, ökröket pedig nem akarnék legeltetni. Bár akkor elfogadtam volna az ökörmezői lelkészi javadalmat, most boldog ember lennék!

4. A muszka schizmáról ünnepélyesen lemondok; muszkizálni nem fogok. Lisztokot sem fogok szerkeszteni, mert én magyar nemes vagyok.

5. Fogadom erősen, hogy többé nem vétkezem és a bűnre szolgáló alkalmakat elkerülöm, s kérem Excellentiádat, fogadjon vissza a munkácsi egyházmegyébe. Életem hátralevő napjait nyugodtan óhajtom leélni.

Ismételve alázatos kérésemet, és Excellentiád sz. jobbját csókolva, kegyelmébe ajánlva magamat és kispap fiamat, mély alázattal maradok Mestsovszkon, 1904. évi április 12.

Excellentiád engedelmes fia:

bűnbánó Gebe Demeter s. k.
nyugalm. tanár.

nére mégis az történt, hogy míg az izaiaknak a perek sorozatát kellett elviselniök, addig a nagylucskaiak ellen a főispán javaslatára kezdeményezett per több tárgyalás után felmentéssel végződött. 1906-ban kapták meg a felmentő ítéletet. Addig a mozgalom elaludni látszott. 1906 májusában azonban megjelent a munkácsi közjegyző előtt 36 izai lakos és írásban kinyilatkoztatta, hogy gyermekeivel együtt kilép a görögkatolikus egyházból. Kilépési szándékukat a törvényes formák betartása mellett közölték a nagylucskai lelkésszel is.⁷¹ Az 1906-ban áttérni kívánók névsorából⁷² kiderül, hogy egy kis csoport 1903 óta következetesen kitartott az áttérés mellett, tekintve, hogy 16 név azonos 1903-ban és 1906-ban is.

Az áttérni szándékozók kijelentették, hogy vállalják a templom, vagy a viszonyoknak megfelelő imaház, papi és tanítói lak építését, valamint mindazokat a fizetések és szolgálmányokat, amelyeket a görögkeleti egyház megkövetel.⁷³ Az áttérési kérelem eljutott Brankovics György görögkeleti patriarkához, aki az ügyben a miniszterelnökség tanácsát kérte. A miniszterelnökség 1907. április 22-én titkos levélben felkérte a Bereg megyei főispánt, tájékoztódjék a nagylucskai helyzetről. A következő szempontokat kérte szem előtt tartani. 1. a mozgalom vezetői és részesei megfordultak-e Amerikában, nem állanak-e amerikai vagy oroszországi orthodox körökkel érintkezésben, 2. nem éleszti-e az agitációt idegen pénz, s nevezetesen miből akarják a templom, a paplak költségét fedezni, valamint a tanítót és a papot fizetni, 3. a mozgalom vallásinak vagy politikainak tekintendő-e, 4. továbbra is megakadályozható-e az áttérés, s ha igen, nézete szerint minő eszközök volnának igénybevehetők, mert tisztán a görögkeleti egyházfejedelmek passzív viselkedése által az áttéréseket állandóan megghiúsítani aligha lenne lehető, 5. olyan ember-e a helyi görögkatolikus lelkész, hogy az ő vezetése alatt az egyházi ellenactió eredményes lehet-e.⁷⁴

A Bereg megyei főispán 1907. július 5-én küldte el bizalmas válaszfeljegyzését. Kifejtette, hogy meggyőződése szerint az áttérés nem annyira vallásos, mint inkább *szocialisztikus* jellegű, s *a szegényparaszság megoldatlan földéhsége* rejtőzik mögötte. A pánszláv agitációt csak úgy említi, mint amely a földéhséget használta fel az áttérés melletti érvként.⁷⁵ Ez a tájékoztatás szolgált alapul ahhoz, hogy a nagylucskaiak áttérési kérelme továbbra is elintézetlen maradt.

⁷¹ OL. ME. 1910. XXV.

⁷² Uo. — A neveket a fennmaradt iratok helyesírása szerint közöljük:

1. Rubis György	19. Popovics István
2. Házi János hentes	20. Sáfár György
3. Balog János	21. Balog János
4. Balog Mihály	22. Valasin István
5. Szteblák Iván	23. Choma János
6. Tricsinecz György	24. Fencsák Pálné, sz. Chaulsz Ilona
7. id. Rubis László	25. Nezbajla György
8. Rapinecz Demeter	26. Balka Demeter
9. Lesko András	27. Popovics Demeter
10. ifj. Rubis László	28. Varga Demeter
11. Tmka Mátyás	29. Gálaga János
12. Makara László	30. Turjanicza György
13. Varga György	31. Varga Mihály
14. Drága György	32. Rubis Mihály
15. Fencsák Iván	33. Kepics János
16. Panlya Péter	34. Andrejka Mihály
17. Szteblák Péter	35. Sáfár János
18. Fencsák Péter	36. Szteblák János

⁷³ OL. ME. 1910. XXV.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ Uo.

Majd négy év telt el ezután, míg 1910. április 10-én, a fentebb említett 1907. évi levélváltásra hivatkozva a miniszterelnök ismét megkereste a Bereg megyei főispánt, s jelezte, hogy a görögkeleti egyház innár „igen kényelmetlen helyzetben van”, mivel az áttérés ügyét tovább nem halogathatta s az 1909. június 18-i zsinatnak foglalkoznia kellett a nagylucskaiak kérdéseivel. Mivel az áttérés elé törvényes akadályt gördíteni nem lehetett, most sürgős tájékoztatást kér, fenntartja-e a kormányzat az 1904-ben kifejtett álláspontját az áttérések valamilyen módon történő megakadályozásáról.⁷⁶ Egy későbbi, szeptember 3-án kelt titkos leiratban a miniszterelnök ismételten kimerítő tájékoztatást kért a megyéből a nagylucskai helyzetről, a résztvevők anyagi viszonyairól, az áttérés megakadályozásának módjáról. November folyamán a miniszterelnök az áttérni akarók névsorát is megszerezte a görögkeleti egyháztól, hogy annak segítségével a megyei közigazgatás könnyebben beszerezhesse az adatokat. December 9-én a névsort leküldte a főispánnak. A zsinat tehát 1909 júniusban határozott, de az ügy 1910 végén még mindig megoldatlanul húzódott.

1911. február 11-én kelt a Bereg megyei főispán szigorúan bizalmas válasza, amelyben hiteles bizonylatokat terjesztett fel az áttérni akarók vagyoni viszonyairól.⁷⁷ A bizonyítékok kiállítási dátuma 1911. február 2. és 3.⁷⁸ A főispán

⁷⁶ Uo.

⁷⁷

Név	Birtok	Évi tiszta jövedelem	Ingóság értéke
1. Sáfár György	3 h. 656 nsz.	17,36 K.	600.— K.
2. Fencsák Pálné	994 nsz.	2,95 K.	200.— K.
3. Balko Demeter	1 h. 680 nsz.	7,34 K.	400.— K.
4. Glagola János	4 h. 1536 nsz.	16,50 K.	700.— K.
5. Turjanicza Gy.	— —	—	400.— K.
6. Kepics János	— —	—	500.— K.
7. Szteblák János	2 h. 117 nsz.	12,57 K.	700.— K.
8. Timko Mátyás	4 h. 40 nsz.	22,— K.	800.— K.
9. Panlyo Péter	7 h. 1435 nsz.	36,40 K.	1000.— K.
10. Szteblák Péter	4 h. 694 nsz.	24,22 K.	966.— K.
11. Volosin István	— 1059 nsz.	2,21 K.	300.— K.
12. Choma János	el k ö l t ö z ö t t		
13. Varga Demeter	6 h. 310 nsz.	27,68 K.	800.— K.
14. Andrejka M.	— —	—	300.— K.
15. Sáfár János	2 h. 556 nsz.	9,12 K.	400.— K.
16. Szteblák János	5 h. 1526 nsz.	32,01 K.	1000.— K.
17. Házi János	— 1211 nsz.	2,89 K.	300.— K.
18. Rubis György	— —	—	200.— K.
19. Balogh János	5 h. 197 nsz.	21,97 K.	1000.— K.
20. Balog Mihály	m e g h a l t		
21. Tricsinecz Gy.	— 979 nsz.	3,25 K.	500.— K.
22. Rapinecz D.	2 h. 788 nsz.	10,15 K.	500.— K.
23. Lesko András	— 690 nsz.	1,44 K.	50.— K.
24. Ifj. Rubis L.	— —	—	300.— K.
25. Id. Rubis L.	3 h. 1042 nsz.	14,05 K.	400.— K.
26. Makara László	2 h. 304 nsz.	9,93 K.	300.— K.
27. Varga György	5 h. 1507 nsz.	28,10 K.	600.— K.
28. Drága György	ingatlanát Balko Demeternek adta át.		
29. Fencsák János	m e g h a l t		
30. Fencsák Péter	5 h. 602 nsz.	22,92 K.	1000.— K.
31. Popovics István	1 h. 1330 nsz.	9,22 K.	100.— K.
32. Rubis Mihály	1 h. 1506 nsz.	9,14 K.	500.— K.
33. Varga Mihály	3 h. 735 nsz.	16,61 K.	400.— K.

⁷⁸ OL. ME. 1910. XXV.

jelentette, hogy az áttérni szándékozók legtöbbször a falu legszegényebbjeiből kerül ki, összes ingatlanuk mintegy 80 hold, amelyre már 22 000 Koronát meghaladó adósság van bekebelezve, tiszta jövedelmük igen csekély; állítása szerint 370 K. körül van. Javaslatára úgy hangzott, hogy mivel a görögkeleti hitközség felállításához egyrészt pénzük sincs, másrészt az „nagyon súlyos következményekkel járna, az áttérés minden rendelkezésre álló eszközzel megakadályozandó!”⁷⁹

E jelentés vétele után a miniszterelnök 1911. március 9-én megkereste az ügyben a vallás- és közoktatásügyi minisztert, akinek az elmúlt évek során nem kis szerepe volt az áttérési mozgalom adminisztratív eszközökkel történő akadályozásában. Közölte a beregi főispán javaslatát, s állásfoglalását kérte. Ennek beérkezése után, 1911. augusztus 25-én (két évvel a zsinat döntése után!) a miniszterelnök titkos leirathat értesítette Karlócát végső elhatározásáról. „A vizsgálat során megállapítottam — írta —, hogy a község vallási békéjét megbontani törekvő, s különben is csekély számú hívők az e címen előálló jelentékeny terheket elviselni nem képesek, mert a község legszegényebb lakói közé tartoznak. Ehhez a körülményhez hozzájárul az is, hogy a munkácsi járás főszolgabírája az áttérések ügyében minden egyes áttérni szándékozóra nézve külön-külön már határozott, és pedig olyan értelemben, hogy az áttéréseket érvénytelennek nyilvánította (!!!), úgy, hogy ma Nagylucskán hívek hiányában görögkeleti egyházközség nem lesz szervezhető.” A kormány a közigazgatási apparátus segítségével tehát a polgári törvényhozás által biztosított jogokat semmibe véve, hatalmi eszközökkel elnyomta a mozgalmat. Megjegyzendő, hogy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium már 1909-ben kiadta a mozgalom leszerelése érdekében a fenti taktikára vonatkozó utasítást, de — mint a főispán jelentette — féltek azt alkalmazni, s inkább abban reménykedtek, hogy a halogatás során a 75—80 esztendőes Rubis György, a mozgalom lelke, teljesen nincstelen agrárproletár elhal, s akkor vezető hiányában a mozgalom is megszűnik.⁸⁰ Most azonban, amikor a görögkeleti egyháznak végül is hosszú évek halogatása után határozott választ kellett adnia, a hatóság kényszerítve volt „bebizonyítani”, hogy az áttérési nyilatkozatok a törvényes formáknak nem felelnek meg, s így — áttérésről szó sem lehet.

A nagylucskai mozgalom „elintézése” jegyében a miniszterelnök 1911 augusztusában megismételte 1904. évi elődjének nézetét, amikor így írt: „azzal a bizalmas kéréssel fordulok Címhez (a karlócai görögkeleti pátriárkához), hogy görögkeleti lelkésznek Nagylucskára leendő küldésétől eltekinteni méltóztassék, s amennyiben (címhez) ezután ily kérelemmel fordulnának, szíveskedjék a fennforgó objektív okokra való tekintettel minden olyan intézkedést magától elhárítani, mely alkalmas lehetne e különben sem vallási meggyőződésben gyökerező mozgalmat újból feléleszteni”. Így ért véget a kárpátaljai ruszin skizmamozgalom első szakasza.

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ Uo.

М. МАЙЕР

СХИЗМАТИЧЕСКОЕ КРЕСТЬЯНСКОЕ ДВИЖЕНИЕ В СЕВЕРО-ВОСТОЧНОЙ ЧАСТИ ВЕНГРИИ В НАЧАЛЕ XX. ВЕКА

Резюме

В начале XX. века в комитате Марамарош, а затем в комитате Берег, под непосредственным влиянием трансильванского румынского буржуазно-национального движения — началось крестьянское движение. Участниками движения в большинстве своем были русины (закарпатские украинцы) и в меньшей мере венгры и румыны. Движение делилось на два крыла: богатых и бедных крестьян. В крыло зажиточных крестьян входили в основном крестьяне, вернувшиеся из США. Целью их было приобретение земли на заработанные в США средства. Их движение было довольно кратковременным и продолжалось лишь до получения земли.

Борьба бедняцкого крыла носила упорный характер и продолжалась вплоть до 1918 года. Целью борьбы бедняков было освобождение от тяжелых, носящих феодальный характер, церковных повинностей путем перехода из грекокатолической церкви в православную.

Бедняцкое крыло отличает наивный, религиозный характер и вера в доброго царя (как это имело место в средневековых крестьянских движениях в России).

И то и другое крыло обнаруживало руссофилизм, влияние великорусской панславистской пропаганды.

В статье излагается история первых, т. н. схизматических процессов, характерной чертой которых является то, что венгерское правительство — в интересах своей мадьяризаторской политики — старалось, особенно перед Ватиканом и Веней изобразить опасность панславизма более угрожающей, чем она была на самом деле.

Автор говорит в статье лишь о первом периоде схизматического крестьянского движения русинов.

M. MAYER

UN MOUVEMENT PAYSAN SCHISMATIQUE EN SUBCARPATIE AU DÉBUT DU XXe SIÈCLE

Résumé

Au commencement du XXe siècle, dans le département de Máramaros, puis dans celui de Bereg, on voit naître, sous l'influence directe des aspirations nationalistes de la bourgeoisie roumaine, un mouvement paysan auquel participent, en général, les Ruthènes et, en nombre moindre, des Roumains et des Hongrois aussi. Ce mouvement se compose de deux ailes: celle des paysans cossus et celle des paysans pauvres. La première est formée, surtout, de ceux, qui viennent de rentrer des États-Unis d'Amérique au pays; leur but est, à l'aide des économies qu'ils ont amassées là-bas, d'acheter des terres. Relativement, leur lutte est de courte haleine, elle prend fin dès la réalisation de ces achats.

Les paysans pauvres sont plus opiniâtres et leur combat se poursuit presque j'usqu'en 1918. Son but est de mettre fin aux lourdes redevances ecclésiastiques de caractère nettement féodal. Leur moyen de combat est de changer leur religion uniate pour celle orthodoxe (d'Orient).

Ce qui caractérise l'aile des paysans pauvres, c'est — tout comme dans les mouvements paysans de la Russie médiévale — la dévotion naïve et la foi dans le Petit Père plein de bonté.

Chacune de ces ailes est sous l'influence des idées russophiles, de la propagande panslave grand-russe.

L'essai présente les premiers procès dits du schisme. Leur trait marquant est que, dans l'intérêt de ses propres efforts de magyarisation, le gouvernement hongrois tentait de peindre, aux yeux du Vatican et de Vienne, le danger panslave et russophile plus grand qu'il ne l'était en réalité.

L'étude se limite à l'analyse de la première phase du mouvement schismatique.

ORMOS MÁRIA

Bethlen koncepciója az olasz–magyar szövetségről (1927–1931)

Gróf Bethlen István, aki 1921 és 1931 között több mint 10 évig Magyarország miniszterelnöke volt, 1932. május 22-én a Magyar Revíziós Liga elnökévé történt megválasztása alkalmából mondott beszédében így emlékezett meg politikai pályája indításáról:

„November 3-án [1918-ban — O. M.] falusi otthonomban tartózkodtam, s a nap folyamán nagy tömegekben érkeztek haza a román katonák, estefelé kigyulladtak az intelligencia házai, jómagam, családommal együtt menekülni voltam kénytelen. Gyalogszerrel indultam útnak, hosszú gyaloglás után egy hegyre értünk, ahonnan az éj sötétjéből még egy utolsó pillantást vetettem otthonomra, arra a községre, amelyben éltem legjavát leéltem. Leültem utoljára az erdélyi rögökre, s úgy éreztem, hogy otthonommal együtt Erdély is elveszett. Az volt az érzésem, hogy magam előtt látom Károlyi sötét alakját [Károlyi Mihályról, a polgári demokratizmus képviselőjéről, a későbbi köztársasági elnökről van szó — O. M.], magam előtt látom a vérző csonka országot, amelyet az ő tehetetlensége, az ő gonosz hiúsága tett tönkre. Elhatároztam, hogy ha van még ennek az életnek célja, úgy az csak az lehet, hogy azt, amit magyar emberek hiúsága, magyar emberek gonoszsága és lelkiismeretlensége birtokállományával szemben elkövetett, azt jobb idők elteltével visszaszerezzük.

Akkor lementem a hegy csúcsáról és elindultam a revízió útjára.”¹

Ez az önvallomás kifejezésre juttatja Bethlen gróf politikai tevékenységének legjellemzőbb két meghatározóját, szembenállását a polgári baloldali erőkel, s külpolitikájának egyetlen célra, a területi revízióra irányultságát, amin belül számára a legfontosabb az erdélyi kérdés volt. Rávilágít egyúttal arra is, hogy Bethlen tudatában a magyar történelem szempontjából sorsfordulót jelentő 1918–1919 két döntő eseménysora, egyfelől a háborús vereség és az ország feldarabolása, másfelől a forradalmak, a bolsevizmus és mindaz, ami szerinte annak előkészítését jelentette, vagyis Károlyi és a hozzá hasonlók „sötét alakja” a legszorosabban összefonódott egymással, mindez pedig az ő egyéni tragédiájával, birtokainak és otthonának elvesztésével.² Bethlen ellenszenve a baloldali áramlatok iránt — a kommunizmustól a liberalizmusig —, s a fellépés

¹ Gróf Bethlen István beszédei és írásai. II. köt. Budapest, 1933. 374. l.

² A békeszerződés súlyos voltát Bethlen egyszer Károlyi, máskor a Tanácsköztársaság, vagy mindkettő számlájára írta. 1927. okt. 19-én az Egységes Párt értekezletén a Rothermere akcióról tartott beszédében pl. azt állította, hogy a Tanácsköztársaság megalakulása előtt Magyarország számára még lényegesen kedvezőbb békefeltételek készültek, s azok csak a Tanácsköztársaság kikiáltása miatt romlottak el. Ezen az alapon természetesen nem lehetett megmagyarázni, hogy a jobboldali nemzeti kormányral miért iratták alá azt a szerződést, amit szerinte speciálisan a bolsevikoknak szántak. — *Bethlen*: i. m. 191. l.

ezek ellen nála egyet jelentett a „nemzeti érdekek” védelmével, míg e nemzeti érdekekért vitt küzdelem az ő fogalmi rendszerében szükségképpen maga után vonta a baloldali „mételty” elleni harcot. Ha haladásról, a haladás igenléséről beszélt, — s ezt gyakorta megtette, — ez mindig jobboldali, nacionalista politikát jelentett a baloldalisággal, demokratizmussal, internacionalizmussal szemben.

Noha Bethlen politikai arcképének e fő vonásai legtöbb ábrázolója előtt ismertek, a mai napig mégis több, egymástól elég jelentősen eltérő Bethlen-kép alakult ki. A hazai történetírás egyik fajta közelítése a külpolitika területén Bethlen személyében egy olyan politikust állít elénk, aki indulatok, előítéletek, gyűlölet által vezettetve kalandor-politikát, ezen belül *aktív* szovjetellenes politikát folytatott, kiszámíthatatlan akciókba fogott, a revízió lehetőségében viszont valójában nem hitt, s az arra irányuló propagandát csupán saját rendszerének belső megalapozása végett folytatta, a nemzeti érdekeket nem képviselte, sőt tudatosan veszélyeztette, illetve fel is adta az ország függetlenségét. E felfogás szerint Bethlen rossz politikus és rossz taktikus volt, nem tudta, mit lehet valójában tenni és mit nem, s ezért volt, hogy tervei sorra megbuktak. A másik változat sokkal kevésbé kidolgozott, de ábrázolóit mindenesetre az a törekvés jellemzi, hogy az adott feltételeket és lehetőségeket figyelembe vegyék, nagyobb érdeklődést szenteljenek a magyarországi és a nemzetközi fejlemények objektív oldalának, s e tényezőket az eredmények mérlegelésénél számításba vegyék. Ebben a közelítésben jobban érezhetővé válnak egyrészt Bethlen objektív meghatározottságai, másrészt nagyobb mód nyílik — elvileg, mert gyakorlatilag ilyen kísérletre még nem került sor — kvalitásainak, pszichológiai meghatározottságainak többoldalú elemzésére. Az utóbbi felfogás képviselői Bethlent jó taktikusnak tartják, s a külpolitika terén olyan taktikusnak, aki felismerte, hogy „a diplomácia a lehetőségek művészete, s megpróbálta a külpolitikát eszerint irányítani”.³

A külföldi történetírásban fellelhető Bethlen-ábrázolás szintén nem egyenlő. Míg a hazai történetírók abban az egyben egyetértének, hogy Bethlent sem liberális, sem konzervatív politikusnak a szó hagyományos értelmében már nem tekintik, hanem mindenesetre valami másnak, valami újnak, aki ehhez az újhoz a konzervativizmus irányából közelített, a határokon túl kialakult Bethlen-elképzelésekben viszont Bethlent vagy lényegében ökonervatívnak, vagy lényegében liberális, liberálisnak számító politikusnak ábrázolják. Felmerül helyenként a külpolitikát érintve az az elképzelés is, hogy Bethlen tulajdonképpen a tárgyalás, kiegyenlítés, a kompromisszum embere volt, s ha kétségtelen is, hogy távolabbról a revíziót készítette elő, azt csak békés eszközökkel vette számításba.⁴

³ Az első felfogás jellemzi többek között *Andics Erzsébet*: Ellenforradalom és bethleni konszolidáció. Budapest, 1948. c. művét (a külpolitika értékelését ld.: 51–57. l.), amelynek főbb megállapításait fenntartja — több ponton enyhített fogalmazásban — *Nemes Dezső*: A Bethlen-kormány külpolitikája 1927–1931-ben. Budapest, 1964. c. munkája, mely a magyar ellenforradalmi rendszer külpolitikája 1927. január 1. — 1931. augusztus 24. Budapest, 1967. c. dokumentum kiadvány iratanyagára épül.

Kiseb-nagyobb eltérésekkel a másik közelítést reprezentálják az alábbi, Bethlen személyével jelentősebb mérvben foglalkozó munkák: *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Budapest, 1969; *Márkus László*: A Károlyi Gyula-kormány bel- és külpolitikája. Budapest, 1968 (ebben részletesen Bethlen lemondásának okairól); *Sz. Ormos Mária*: Az 1924. évi magyar államkölesön megszerzése. Budapest, 1964. Az idézet *Juhász*, i. m. 134. lapról való.

⁴ Ökonervatívnak tekinti pl. Bethlent *C. A. Macartney*: October Fifteenth. A History of Modern Hungary 1929–1945. Edinburgh, 1961. c. művében, s ennek nyomán többben is a nyugati történeti irodalomban. Így pl. *F. L. Carsten*: The Rise of Fascism. London, 1967. c. művében a Bethlen-rendszerről mint feudális jellegű konzervatív államról ír. — Ezzel a felfogással

Függetlenül a miniszterelnök intencióinak és tehetségének megítélésétől, a történészek és maga Bethlen is, a bethleni külpolitika két szakaszát különítik el. Az első szakasz 1921 áprilisától 1926 végéig tartott, midőn a külpolitikát lényegében passzivitás jellemezte, s az ország a békeszerződés által előírt katonai ellenőrzés mellett 1924-től kezdve pénzügyi ellenőrzés alatt is állt. A második szakasz 1927 elejével vette kezdetét; ez volt az úgynevezett aktív külpolitikai kurzus ideje, melyben két alperiódust különíthetünk el, azt, amelyiket 1930-ig lényegében véve felfelé ívelő tendencia jellemezett, és az 1930—31-el bekövetkezett kudarc-sorozatot, illetve holtponthoz, amelyre Bethlen augusztusban történt lemondása tett pontot. — Ebben a tanulmányban a továbbiakban Bethlen aktív külpolitikai elgondolását kívánjuk elemezni, törekedve egyúttal arra is, hogy a fentebb ellentmondásosnak és homályosnak jellemzett Bethlen-portrét — a kijelölt ponton legalább — valamelyest világosabbá tegyük.

*

Az 1927-es külpolitikai fordulatot Bethlen elsősorban azzal hozta összefüggésbe, hogy az ország katonai és pénzügyi ellenőrzése megelőzően megszűnt, másodsorban pedig azzal, hogy éppen ekkor sikerült megszerezni az egyik európai hatalom, Olaszország barátságát és támogatását. Az első tényezőt a miniszterelnök alapvető fontosságúnak tartotta és feltételnek látta minden további lépéshez. Úgy vélte, hogy az ellenőrzés megszüntetése teszi csak lehetővé az aktív magyar külpolitikát, ami pedig lényegében a revíziót támogató nemzetközi erők „felvonultatása” kell hogy legyen, mert, amint egy ízben mondotta, a „határkérdések nemcsak jog és igazság kérdései, hanem hatalmi kérdések is szoktak lenni”.⁵ A megfelelő „erők” Magyarország melletti felvonultatását Bethlen nemcsak azért tartotta fontosnak, mert meg volt arról győződve, hogy a versailles-i békerendszer hosszabb távon fenntarthatatlan, — s úgy tűnik, éppen ez a meggyőződés volt egész koncepciójának legszilárdabb magva —, de egyúttal

szemben védelmébe veszi Bethlent J. Erős, aki a miniszterelnököt mérsékelten antilegitimista arisztokrataként jellemzi, aki egy konzerváló — de a szélsőjobbhoz képest túlságosan liberális és túlságosan konzervatív — belpolitikát ötvözött a felforgatásra irányuló külpolitikával, bár azonnali külpolitikai akciót nem tervezett. Macartney szemléletével szemben hangsúlyozza Bethlen liberalizmusát a szociális kérdések terén. *J. Erős: Hungary c. cikk S. J. Woolf: European Fascism. London and Edinburgh, 1968. c. kötetben (121—126. l.). — E. Nolte a „liberálisnak számító” Bethlenről ír, aki a külföldi bizalom megnyerésének szükségességére hivatkozva elhárította a jobboldali kilengéseket, s ezen az úton „rendi-autoratív” államot hozott létre. Ernst Nolte: Die faschistischen Bewegungen. 2. kiad. München. 1969. 204—207. l.*

⁵ A képviselőházban 1927. máj. 19-én pl. Bethlen így nyilatkozott: „Az természetes, hogy egy államnak, amely kontrolok alatt áll, amelyet pénzügyi szempontból, katonai szempontból ellenőriznek, nincsen szabad keze és politikai téren is kevésbé tud érvényesülni. Amint azonban ez a kontrol megszűnt, lehetőségét láttuk annak, hogy egy aktívabb külpolitikába kezdjünk . . .” Országgyűlési Napló [a továbbiakban ON] 1927. IV. köt. 239. l.

Hasonló értelemben nyilatkozott a miniszterelnök Zalaegerszegen 1927. máj. 27-én mondott beszédében: „Eddig kevésbé foglalkoztunk külpolitikai kérdésekkel. Arra törekedtünk, hogy az országot belpolitikai téren alátámasszuk és megerősítsük, hogy gazdasági és pénzügyi kérdéseket intézzünk el, hogy eltakarítsuk azokat a romokat, amelyeket a világháború és a forradalmak halmoztak erre az országra. Ez volt az első teendő. Most azonban azt mondom, elérkezett az ideje annak, hogy behatároljunktunk külpolitikai problémákkal, mert állítom, nem elegendő ennek a magyar népnek ereje és összefogása ahhoz, hogy talpraállítsuk ezt a nemzetet és a jövő boldogulást megszerezzük neki; talpra és melléje kell állítani azokat a külföldi erőket is, amelyek együttéreznek a magyarsággal. És erre ma adva vannak a feltételek.” *Bethlen: . m. 184. l.*

Az idézet: uo. 191. l.

azért is, mert úgy érezte, hogy az ország külpolitikai helyzete rendkívüli súllyal nehezedik a kis Magyarországra, sokkal súlyosabban, mint a Monarchia idején. „Ma — panaszolta a miniszterelnök egy alkalommal — gyakran belpolitikánkban is függünk a külpolitikai helyzettől.”⁶

Az 1921—26-os periódust valóban nagymértékben jellemezte a nemzetközi helyzethez való alkalmazkodás. E korszakban a külpolitikai kérdésekről tett hivatalos nyilatkozatok visszafogottsága, a revízió követelésével való elhallgatás, a népszövetségi kölesön felvétele, a kereskedelmi kapcsolatok megteremtése a szomszédos államokkal, modus vivendi keresése Jugoszláviával, mind olyan elemek voltak, melyek a nemzetközi viszonyokhoz és viselkedési normákhoz való simulásról vallottak. Elsősorban erre a periódusra gondolt Bethlen akkor is, midőn a belpolitikának a külpolitikai érdekek alá történt rendeléséről, rendelődséről beszélt. A nemzetközi alkalmazkodás kényszerével valóban szorosan összefüggött az erőszakos ellenforradalmi cselekményekben kompromittálódott szélsőjobboldali, fasiszta elemek visszaszorítása, az Ébredő Magyarok Egyesülete által végrehajtott terror-akciók elleni fellépés, sőt az a tény is, hogy Gömbös Gyula, a szélsőjobboldal legszámtottevőbb képviselője szakított a kormánypárttal és 1923-ban ellenzékbe ment. Bethlent azonban ezekben a lépésekben minden bizonnyal nem kizárólag a külpolitikai érdekek vezették, de a külpolitikai érdekekre való hivatkozás lehetősége megkönnyítette számára e csoportok nyomásának elhárítását, s alárendelésüket a kormányzati rendszernek. Ugyanakkor az sem lehet vitás, hogy ezeket a lépéseket — tekintettel az általános európai helyzetre és Magyarország izoláltságára — meg kellett tennie, ha el akarta érni az ország pénzügyi talpraállítását és normalizálni kereskedelmi viszonyait.

Az alkalmazkodás mellett a magyar külpolitikának ezt a szakaszát lényegében véve mégis passzivitás jellemzi, minthogy a kormány az alkalmazkodásban, vagyis a lehetséges külpolitikai irányokban egyetlen lépéssel sem ment túl azon a minimumon, amit a kitűzött célok elérése feltétlenül megkövetelt.

Gratz Gusztáv volt külügyminiszter, történetíró egy 1934-ben Bethlen külpolitikájáról írt cikkében megállapította, hogy a magyar külpolitika számára a húszas évek elején két út állt nyitva: a kelet-európai, vagyis a szomszédokkal való megegyezés, a kompromisszum útja és a kivárás útja, vagyis kivárása egy olyan nemzetközi szituációnak, midőn a magyar igények egy vagy több nagyhatalom oldalán és támogatásával lesznek érvényesíthetők. „Bethlen István már kormányzásának első évében sem hagyott fenn kételyeket aziránt, hogy az ő külpolitikája nem a szomszéd államokhoz való közeledés irányában fog haladni”⁷ — szögezi le Gratz. Maga Bethlen is hangsúlyozta azonban ezt a tényt, s az első lehetőség elutasításának magyarázatául egy 1933-as előadásában így érvelt: „Magyarország ezzel kényre-kedvre kiszolgáltatta volna magát, és a békeszerződés rendelkezéseit el kellett volna hogy fogadja. Mindez teljes és visszavonhatatlan lemondást jelentett volna minden önálló politikai életéről, sőt a nemzeti jövőről is. A kisantant mindent elkövetett, hogy bennünket erre az útra rákényszerítsen. Egyfelől nem volt hiány fenyegetésekben, politikai, gazdasági és pénzügyi eszközök alkalmazásában, másfelől Prágából jövő szírenhangokkal is megkísérelték, hogy bennünket erre az útra csalogassanak.”⁸

⁶ Uo. 205. 1.

⁷ Gratz Gusztáv: Bethlen külpolitikája és kisebbségi politikája. Magyar Szemle, 1934. okt. X XII. köt. 2. sz. 11. 1.

⁸ Bethlen István: Magyarország az új Európában. Magyar Szemle, 1933. ápr. XVII. köt. 4. sz. 304. 1.

Bethlen két okból fordult el eleve az úgynevezett közép-európai úttól, melynek járhatósága egyébként mindvégig hipotetikus maradt. Egyrészt azért, mert a Monarchia utódállamait Magyarország kivételével gyökereikben gyengéknek és életképteleneknek tartotta, s mert attól félt, hogy az egyikükkel, vagy másikkal esetleg köthető kompromisszum veszélyeztetné a teljes, vagy legalább optimálisan nagy revíziót, amit nagyhatalmi támogatással elérni remélt.

Ezt a periódust, melyet helyesebbnek tűnik a passzivitás helyett inkább a várakozás szakaszának nevezni, végérvényesen és a bethleni elképzelést igazoló módon zárta le az 1927 áprilisában megkötött magyar—olasz barátsági és döntőbíróági egyezmény, valamint az azzal együtt született titkos konzultatív megállapodás.⁹ E két egyezmény nem tartalmazott messzemenő elkötelezettséget, formailag tehát a magyar kormány joggal hangoztathatta, hogy Magyarország olasz orientációjával kezeit nem kötötte meg. A valóság mégis az volt, hogy Bethlen gróf 1927 áprilisi és 1928 áprilisi olaszországi látogatása során a két kormányfő olyan messzemenő megállapodásokra jutott politikájuk összehangolása tekintetében, hogy ez tulajdonképpen túl ment a hagyományos értelemben vett szövetségi kapcsolatokon is.¹⁰

Rómából hazatérve a magyar miniszterelnök nemcsak a kül-, de a döntő belpolitikai kérdések taglalásában is megváltozott hangot használt. Ebben az ellenőrzés megszűnte, az ország izoláltságának felszámolása mellett közvetlenül segítségére volt az a körülmény, hogy a következő időszakban Mussolini nemcsak több nyílt revíziós kijelentést tett, de Olaszország körül fokozatosan egy revíziós tábor alakult ki, melynek vezetése az olasz miniszterelnökre hárult.¹¹ Belpolitikai téren a hang durvulását mutatta, hogy Bethlen az „erőskező” kormány szükségességéről beszélt, melynek csupán a nép bizalmára van szüksége. „Én nem elégedhetem meg azzal a bizalommal — jelentette ki 1927. május 27-én Zalaegerszegen tartott beszédében —, amelyet esetleges parlamenti, momentán kialakult többség adhat. Egy kormányzatnak feladata teljesíthetése a népszéles rétegeinek bizalmára van szüksége . . . De ha megvan ez a bizalom, akkor ne követelje senki tőlem, hogy rothadt kompromisszumokba menjek be oly kérdésekben és oly tényezőkkel, amelyeknek munkáját ártalmasnak tartom erre az országra.”¹² Ezt követően éles hangon megtámadta a szociáldemokráciát, s kijelentette, hogy amennyiben a polgári demokrácia alkalmas arra, hogy intézményeit a szociáldemokraták saját céljaikra felhasználják, úgy baj van a demo-

⁹ Az olasz—magyar barátsági szerződés szövege: *Halmosy Dénes*: Nemzetközi szerződések, 1918—1945. Budapest, 1966. 259—264. l.; Mussolini levele Bethlenhez, melyben a konzultálás szándékát leszögezni: *Karsai, E.*: A magyar ellenforradalmi rendszer külpolitikája, 28. sz. 59. l. (Bethlen hasonló levelet intézett Mussolinihoz.)

¹⁰ A „szabad kéz” fenntartását hangoztatta pl. mind Walkó külügyminiszter, mind Bethlen a magyar—olasz szerződés parlamenti vitája alkalmával. ON. 1927. IV. köt. 20—22., ill. 237—240. l.

¹¹ A revíziós politikát meghirdető közismert 1928. jún. 5-i szenátusi beszéde mellett harcias kijelentéseket tett az olasz kormányfő 1930 májusában Livornóban, Luccában és Firenzében mondott beszédeiben. (Országos Levéltár, Külügyminisztérium, Politikai iratok [a továbbiakban: K. 63.] 1930—23—2792 Hóry római magyar követ jel. 1930. máj. 22.), majd 1930. okt. 27-i újabb beszédével igazolta, hogy a revízióról korábban általa mondottak nem taktikai lépést, hanem új irányvonalat vezettek be. Országos Levéltár, Külügyminisztérium, Római követség [a továbbiakban: K. 99.] 1930—129 Hóry levele Khuen-Héderváry grófnak, a külügyminisztérium politikai osztálya vezetőjének, 1930. nov. 7. A római magyar követ úgy látta, hogy frontális támadást intézve a francia hegemonia alappillérei, a békeszerződések ellen, Mussolini átvette a revíziós mozgalom vezetését. K. 63. 1931—23/7—651 Hóry évi jel. 1931. febr. 14.

¹² *Bethlen*: i. m. 186. l.

kráciával is, s intézményei korrekcióra szorulnak.¹³ Végeredményben nézetét abban foglalta össze, hogy demokrácia helyett nemzeti egységre, nemzeti összefogásra van szükség.¹⁴

A belső helyzet szilárdulásának és egyúttal további jobbratolódásának jele volt, hogy Gömbös Gyula visszatért a kormánypartba, s 1928-ban honvédelmi államtitkár, 1929-ben miniszter lett. Ez a lépés egyszerre jelentette, hogy a Bethlen-rendszer olyan erős, hogy Gömböst megbírja, továbbá, hogy Gömbös már szalonképes, vagyis Bethlennek már ebben a tekintetben nem kell törődnie a Nyugat megítélésével, vagy nem akar azzal törődni, de végül azt is, hogy Gömbös már elveivel összeegyeztethetőnek vélte a Bethlen-rezsim szolgálatát, ami nem kizárólag Gömbös „szelidülésével”, vagyis azzal állt kapcsolatban, hogy Bethlent túl erősnek találta, de azzal is, hogy korábbi nézeteit ezzel a pálfordulással nem kellett szegre akasztania, vagyis a rendszer végeredményben hasonlatosabbá vált elképzeléseihez, mint 1923-ban gondolta. Ez nem jelentette, hogy a különbségek, sőt nézeteltérések eltűntek volna.

A belpolitikában tapasztalható „keményedés” nem jelentett fordulatot a korábbiakhoz képest, pusztán a bethleni irány egyértelműbb kifejeződését, még akkor is, ha Bethlen szókincsében ebben az időben, s főként éppen 1927-ben több olyan fordulattal találkozunk, melyek az olasz fasiszta frazeológia formai hatását tükrözték. Nagyobb és egyértelműbb volt a változás a külpolitikai kérdések kezelésében. Bethlen ugyanis nemcsak azt jelentette be nyilvánosan, hogy a magyar kormány a revízió elérésére irányult, s hogy minden nemzetközi együttműködés feltételül a jövőben a revíziót szabja. Álláspontját a miniszterelnök a legvilágosabban 1928. március 4-i debreceni beszédében fogalmazta meg. Kifejtette, hogy Magyarország a revízióról, „fajunk egyharmadáról” nemcsak nem mond le, de amíg az őt ért igazságtalanságokat jóvá nem teszik, nem ír alá semmiféle olyan egyezményt, mely a határokat elismerné, sem gazdasági szövetségre nem lép a szomszédos államokkal, mivel ez az utóbbi is a status quo elismerését jelentené.¹⁵

Magától értetődően hasonló szellemben tevékenykedett a Walkó Lajos vezette külügyminisztérium is. Egy 1927. augusztus 16-án kelt körrendelet,

¹³ Uo. 183. l.

¹⁴ A nemzeti egység megteremtésével kapcsolatban rámutatott arra, hogy ehhez szükséges a munkásosztály „megszabadítása” a szociáldemokrata és szakszervezeti vezetéstől, s meggyőzése arról, hogy az osztályharc értelmetlen. Uo.; hasonló gondolatot fejtett ki 1928. márc. 4-én Debrecenben mondott beszédében: „Egy kormánynak és egy kormány működésének nem az a mértéke, hogy milyen részletmunkát végzett, hanem az, hogy milyen lendületet tudott adni az egyetemes nemzeti tevékenységnek. Az a mértéke, hogy mennyire tudta összeforrasztani a nemzet társadalmának osztályait, foglalkozási ágait, mennyire tudta összefogni az összes erőket egy nagy nemzeti erőfeszítés érdekében, s mennyire tudta előre vinni a nemzetet a nagy nemzeti ideálok érvényesülése terén.” Később megállapította, hogy e téren kormánya sikeres munkát végzett. Uo. 200. l.

¹⁵ A beszéd egyik legjellemzőbb része: „Mi nem tartományokat veszítettünk el. A mi esetünk nem Elzász-Lotharingia esete. Németország lemondhatott egy tartományról, de mi fajunk egyharmadáról örökidőkre le nem mondhatunk. Ezt igazságnak elfogadni nem tudjuk, és a magyar nemzet kapura szögezze azt az államférfiút, aki egy második Trianont aláírta. Ha ilyen lokarnói szerződést, mint önérzetes nemzet alá nem írhatunk, mert nem áll a béke érdekében, akkor még kevésbé mehetünk bele valamilyen gazdasági blokkba, vagy dunai konföderációba, mert ezek a lokarnóinál messzebbmenő konstrukciók. Ezek egy Lokarno és még valami, s ez a valami is a mi legelgűnk terhét rontaná, mert gazdasági érdekeinket adnánk fel ezáltal.” *Bethlen*: i. m. 210. l.

melyet minden magyar követségnek megküldtek, leszögezte, hogy a szomszédos országokkal létesítendő gazdasági együttműködésről érdemleges tárgyalásba nem lehet bocsátkozni, mert az Magyarországnak nem áll érdekében. Egy ilyen blokk ugyanis „politikailag rendkívül könnyítené szomszédaink helyzetét velünk szemben, és megnehezítené minden, a trianoni határoknak még békés úton is esetleg elérhető megváltoztatási lehetőségét”.¹⁶ Később, de még az aktív külpolitika felfelé ívelő szakaszában 1929. május 2-án egy másik körrendelet megállapította, hogy az etnikai elv hangoztatásával és az azon nyugvó részleges revízióval nem szabad veszélyeztetni azt, hogy egy megfelelő szituációban a kormány elérhesse „a revíziót”, nyilvánvalóan a teljes, vagy a minél nagyobb revíziót.¹⁷

Az általunk szűkreszabottan vázolt tónusváltozás azt mutatja, hogy 1927-től a Bethlen-rezim belpolitikájában az antoratív tendenciák erősödése, a külpolitikában a revíziós politika nyilvánossá válása következett be. Ha e változás gazdasági és belpolitikai előfeltételei kihatással voltak az egyik oldalon a külpolitikai vonalvezetés módosulására, a másik oldalon viszont a külpolitikai siker is visszahatott a kormány belpolitikai magatartására. Ugyanakkor a rendszer politikai elveinek formulázásában megfigyelhetővé vált az olasz fasiszta frazeológia egyes elemeinek beszívargása.

*

Utaltunk arra, hogy a Magyarország és Olaszország között megkötött egyezmények nem indokolják sem azt a nagy lelkesedést, amit Magyarországon kiváltottak, sem a szinte gombnyomásra fellobbanó lázas revíziós kampányt, melynek során a különféle politikai áramlatok képviselői nem győztek egymásra licitálni és még a nemzeti liberális szemléletű Rassay sem talált jobb megoldást, minthogy Bethlent éppen a revíziós érdekek elhanyagolása címén támadja.¹⁸ Nem indokolják ezek az okmányok a magyar külpolitika tényleges megmerevedését sem. Ezeknek a jelenségeknek a valóságban kettős okuk volt. Az egyik abban rejlett, hogy, amint arra már hivatkoztunk, a magyar–olasz szövetség — formailag nem, de lényegileg — már ekkor létrejött, a másik és a döntő okot pedig az képezte, hogy Bethlen e szövetséget objektív érdekeken nyugvó, reális, tartós kapcsolatnak tartotta.

Bethlen álláspontja az olasz és a magyar érdekek egybeeséséről akkor válik világosan érthetővé, ha figyelembe vesszük egész elgondolását a közép-európai helyzet várható alakulásáról. 1927-ben, Mussolini előtt ecsetelve nézeteit a nemzetközi helyzet fejlődési irányáról, abból indult ki, hogy az egyelőre „csepp-

¹⁶ K. 63. 1930—21/25—216 [3259/1927]. A külügyminiszter körrendelete, 1927. aug. 16.

¹⁷ A körrendelet leszögezi, hogy Magyarország a revíziót békés eszközökkel kívánja elérni, s hogy nem kapcsolja össze Trianon revízióját az általános revízióval. Elveti az etnikai elvet, majd konkrét utasításokat tartalmaz arra nézve, hogy a különböző országokban erről a kérdésről milyen tónusban és milyen nyíltsággal lehet beszélni. „Azon országokban — olvasható a szövegben —, melyek velünk együtt szenvedői a békeszerződés igazságtalanságainak, természetesen érveinket szabadon és hangosan lehet kifejezésre juttatnunk.” K. 63. 1934—39—9 [1650/1929].

¹⁸ A revíziós lázra olyan nagy volt, hogy Mussolini is csillapítását látta szükségesnek. Midőn egy Magyarországról hazatért olasz delegáció beszámolt előtte tapasztalatairól, Mussolini többek között kijelentette: „A magyarok állandóan negyven fokos lázban élnek. Nincs szükség arra, hogy ezt a lázat negyvenegy fokra emeljük, mert akkor könnyen megszólalnak az ágyúk, és ha egy határon megszólalnak, akkor könnyen áttérjedhetnek egész Európára. A háború ideje még nem érkezett el (il tempo della guerra non è ancora venuto), s ezért minden esetre jól tették, hogy mérsékleltre intettek és hogy a Romániával való modus vivendit ajánlották.” K. 63. 1928—23/7—2088 Hóry jel. 1928. máj. 13. Rassay hivatkozott beszéde: ON 1927. X. köt. 341—342. l.

folyós”, tehát átmenetinek tartott közép-európai helyzetet Franciaország törekszik megszilárdítani, ami Magyarország érdekeinek természetesen nem felel meg. Bár a jegyzőkönyv tanulsága szerint Bethlen nem bocsátkozott jóslásokba e kísérlet kimenetelét illetően, több jel arra vall, hogy ezt gyakorlatilag nem látta megoldhatónak, a status quo fenntartása alapján pedig teljességgel lehetetlennek vélte. Ennek ellenére kormányzása egész ideje alatt nyitva tartott egy kaput Franciaország felé, 1930–31-ben pedig több ízben is feltette a kérdést a franciáknak, hogy vajon hajlandóak lennének-e és miként lennének hajlandóak honorálni egy francia orientációjú magyar külpolitikát. Ezek a kérdések azonban ebben az időben is akadémikus jellegűek voltak. Mussolini előtt vázolta azután az általa sokkal realisabbnak vélt további alternatívákat. „Ha nem Franciaország fogja — mondta Bethlen gróf — Közép-Európa új konstellációját rendezni, úgy előrelátható, hogy Német- és Oroszország megerősödésével e két hatalom fog erre a rendezésre befolyást gyakorolni.” Hangsúlyozta, hogy Magyarországot a „szláv veszély” erősen fenyegeti, minthogy a kisantant magyarellenes egysége akkor is fennmaradhat, ha nagyhatalmi orientációját illetően felbomlik.¹⁹

A „szláv veszélyre” való hivatkozás rendszeresen visszatérő motívum volt a miniszterelnök érvelésében. Már 1923-ban az olasz külügyi államtitkárral, Contarini gróffal tárgyalva hangoztatta, hogy számolni kell „az orosz nagyhatalom feltámadásával”, s kifejezte félelmét, hogy Magyarországot két szomszédja, Csehszlovákia és Jugoszlávia „Oroszországra támaszkodva megfojtaná”. Erre az időre — mondotta Bethlen — vissza kell állítani a Kárpátok vonalát, mert anélkül Magyarország nem védhető. Végül kilátásba helyezte azt a lehetőséget, hogy a „közös szláv veszély” alapján közeledés létesüljön Románia és Magyarország között.²⁰ Midőn erre a javaslatra — részben már olasz sugalmazásra — 1928-ban visszatért, elgondolását Mussolini előtt kifejtve ismét arra hivatkozott, hogy a magyar–román megegyezést a szláv veszély indokolhatja, s az abban a formában valósulhatna meg, hogy Magyarország arra az esetre, ha Románia konfliktusba keverednék a Szovjetunióval, semlegességet vállalna.²¹

A szláv veszély Bethlen szemében természetesen elsősorban nem Csehszlovákiát és Jugoszláviát, hanem mindenekelőtt a Szovjetuniót jelentette, miközben két további szláv állammal, Lengyelországgal és Bulgáriával a magyar kormány igyekezett minél jobb viszonyt kiépíteni. Ugyanakkor Bethlen az „orosz veszélyről” beszélve sohasem a Szovjetunió létében rejlő társadalmi fenyegetésre hivatkozott, hanem egy leendő nacionalista orosz imperializmusra. Noha nyilvánvaló, hogy a szovjet rendszert mélyen megvetette és minden tekintetben elítélte mint kormányzati formát, külpolitikailag veszélyesnek nem a szovjetrendszerű Oroszországot látta, mely szakított a pánszlávizmusnak még a gondolatával is, hanem egy „holnapi” Oroszországot, mely „ritornerà a fare la sua politica tradizionale di direttrice e maestre dei piccoli Stati slavi dell'Europa sud-orientale”.

Másfelől a 20-as évek Európájában nem sok esélyt láthatott arra, hogy Magyarországnak egy „szovjetellenes kereszteshadjáratba” való bekapcsolása

¹⁹ Az 1927-es Bethlen–Mussolini tárgyalásról: *Karsai*: i. m. 22. sz. 50–54. l. és I Documenti Diplomatici Italiani, Settima Serie 1922–1935. Volume V. [a továbbiakban: DDI VII. 5.] 123. sz. 132–134. l.

²⁰ Országos Levéltár, Külügyminisztérium, Rezervált politikai iratok [a továbbiakban: K. 64.] 1923–41–314, valamint K. 99. Res. 1930–131/1923 Nemes római magyar követ feljegyzése Bethlen és Contarini beszélgetéséről 1923. máj. 19. [A második szám alatt a fogalmazvány.]

²¹ *Karsai*: i. m. 103. sz. 173–177. l.

által biztosítson előnyöket. A Franciaország vezetete kampányba éppen annak francia vezetése miatt tűnt meggondolandónak a bekapcsolódás, míg az 1928-as angol akció inkább tűnt az egyezkedésre irányuló zsarolásnak, mint valamiféle fegyveres fellépés bevezetésének. Emellett a nyílt szovjetellenes politikát problematikussá tette, hogy a szovjet kormányzat elítélte és nem ismerte el a versailles-i békerendszert, s ezért a magyar kormány — többek között — a status quo-val szembenálló erőként tartotta számon a Szovjetuniót. Mindemellett ebben az időben Olaszország korrekt, olykor egészen jó viszonyt tartott fenn a Szovjetunióval, Németország pedig, melynek barátságára Bethlen szintén számított, szövetségben állt vele.

Ezek a motívumok teszik érthetővé, hogy miközben Bethlen az egyik oldalon a „szláv veszélyre” hivatkozva lebegtette meg a magyar—román meg egyezés lehetőségét, másfelől viszont időnként érintkezést keresett a szovjet kormánnyal is, s 1922 és 1924 között, majd 1926 folyamán tárgyalásokat folytatott, ebben az irányban éppen a Romániával szemben fennálló közös érdekekre hivatkozva. Eljárása román, illetve szovjet vonatkozásban nagyjából annak az olasz formulának felelt meg, mely szerint Romániát ijesztgetni kell a „szovjet mumussal”, de nem annyira, hogy teljesen Franciaország karjaiba vesse magát. A szovjet—magyar tárgyalások, melyek a diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok felvételére irányultak, ebben a szakaszban nem vezettek eredményre, aminek láthatólag nem Bethlen felfogása, hanem egyéb magyar tényezők ellenzése volt az oka. Bethlent éppen ebben a vonatkozásban az adott magyar politikai struktúra sokkal erősebben korlátozta, mint egyébként; a politikai életben bizonyos súlyt jelentő szélsőjobboldali csoportok, Horthy egyetértésére támaszkodva elég erősnek bizonyultak arra, hogy merev álláspontjukat Bethlen hajlékonyabb politikájával szemben érvényesíteni tudják. Ugyanakkor Bethlen taktikailag rugalmasabb álláspontja a szovjet kérdésben természetesen nem jelentett pozitív értelmű politikát a Szovjetunió vonatkozásában, pusztán arra irányuló készséget, hogy a politikában bizonyos mértékig a „szovjet adu”-t figyelembe vegye és adott esetben felhasználhassa.²²

Bethlen tehát a Mussolini előtt felsorolt alternatívák sorában a francia és az orosz variánsnak is fenntartott egy kevés esélyt, s ez külpolitikájának bizonyos elaszticitást biztosított, legvalószínűbbnek és egyúttal a legrokonszenvesebbnek mégis azt az esetet vélte, hogy Közép-Európában Magyarország a „szláv veszéllyel” szemben azokra a nagyhatalmakra támaszkodhat, melyeknek a Szovjetunió „természetes” ellenfelük, s melyek egy adott pillanatban, a versailles-i béke halálának óráján — biztosítandó a magyar szövetséget — hozzásegítik majd Magyarországot régi területeihez, vagy azok nagy részéhez.

Ilyen hatalomnak vélte Bethlen gróf Olaszországot, amint azt 1933-as berlini előadásában kifejtette. Megállapította, hogy a Duna-medencében Olaszország legfőbb érdeke „abban van és abban lesz a jövőben is, hogy feltartóztassa az északi és a déli szlávok minden egyesülését, akár az őket elválasztó népek, a magyarok és a románok leigázásával történjék az, akár valamilyen területi híd, korridor útján, akár pedig azáltal, hogy Magyarországot az északi és a déli

²² A szovjet—magyar tárgyalásokról *Karsai*: Az ellenforradalmi rendszer gazdasági helyzete és politikája Magyarországon 1924—1926. Budapest. 1959. 22. sz. 703—704. l., 224. sz. 708. l., 225—243. sz. 708—742. l., 246. sz. 742—751. l., 250. sz. 754—755. l. — Az 1926-ban kezdődött újabb tárgyalásokról: K. 64. 1927—27—348 A párizsi román katonai attasé folyamatos jelentéseinek másolata, melyet Villáni magyar követ terjesztett fel, 1927. júl. 25. — A Bethlen-idezet: DDI VII. 5. 123. sz. 132. l.

szlávokkal konföderációba vagy szövetségi viszonyba vonják be, amelyben a szlávok dominálnak. Mert ha ez megtörténne, akkor ebből automatikusan adódna a szláv túlsúly a Balkánon, s abban a pillanatban Olaszországnak az Adrián és a Földközi-tenger keleti medencéjében való befolyása is veszedelmeztetve volna.” Ebből Bethlen azt a következtetést vonta le, hogy Olaszországnak ebben a térségben a nem-szláv elemeket kell támogatnia, nevezetesen Ausztriát, Magyarországot és Romániát.

Ebből a szempontból Bethlen alapjában helyesen ítélte meg a viszonyokat, de úgy tűnik, hogy a magyar szövetség értékét Olaszország szempontjából elűlozta. Ugyanakkor Olaszországot egymagában nem tartotta elég erősnek a közép-európai helyzet stabilizálására, annál kevésbé, mert bizonyos volt abban, hogy ezen a szinten előbb-utóbb Németország is jelentkezik majd. „L'Ungheria non puo trascurare la Germania” — jelentette ki 1927 végefelé Grandi előtt, aki azután a magyar miniszterelnök további fejtegetéseit így foglalta össze: „Bethlen pensa quindi alla possibilità di un futuro blocco italo-germanico-ungherese, costellazione politica che risponderebbe pienamente all'interesse dei tre popoli. Nessuna divergenza concreta, secondo Bethlen, separa noi dalla Germania e vice versa.” Hasonlóképpen foglalta össze Bethlen elgondolását De Astis budapesti olasz ügyvivő. Ezt a koncepciót azonban Bethlen a nyilvánosság előtt csak jóval később és óvatosabb formában képviselte. Idézett berlini előadásában 1933-ban pl. Németország várható politikájáról csak egy megjegyzést tett. „Németországnak sem érdeke — mondta —, hogy a nagy szláv tenger északról a Duna-medencének napsütötte síkjain keresztül az Adriáig mindent elárasszon, annál kevésbé, ha mindez az ő nyugati szomszédjának segítségével és támogatásával történik, minthogy ezáltal elzárják előle a szabad kijárást kelet felé.”²³

Végeredményben Bethlen úgy vélekedett, hogy az általa feltételezett közép-európai lehetőségek közül legnagyobb valószínűsége annak van, hogy itt, mint a „szláv tényező” ellensúlyá és Magyarország támasza Németország és Olaszország osztozhat a befolyáson, tekintettel arra, hogy Olaszország a Balkánon, az Adrián és a Földközi-tenger keleti medencéjében kell, hogy fellépjen a leendő orosz befolyás ellen, míg Németországot egészében véve „kelet felé” látta érdekeltnek. Megjegyzendő, hogy Bethlen Németország érdekelttségét — legalább Ausztria esetében — dél-keleti irányban is felismerte.

Vajon miért hihette Bethlen gróf, hogy az olasz—német osztozkodás Közép-Európában Magyarország számára a francia hegemoniával és a szláv befolyással szemben nemcsak nem veszélyes, de egyenesen előnyös, erre nézve írásos támpontunk nincs. Logikusan azonban csak egyetlen megoldás látszik valószínűnek. Bethlen azt hihette, hogy Németország és Olaszország egyensúlyozni fogják egymást, vagy legalább Olaszország jelentősen ellensúlyozni tudja majd a német potenciált. Bizonyára ez a hipotézis adhatta az alapot ahhoz a reményhez is, hogy a két fő erő, Németország és Olaszország között Magyar-

²³ DDI VII. 5. 692. sz. 630—633. l.; De Astis jelentéséből: „Ora sono venuta a conoscenza che la concezione politica del conte Bethlen in questo campo tende a concretarsi in un vero programma. Il presidente del consiglio, seguendo la solita politica strettamente utilitarista, penserebbe che per assicurare all'Ungheria i mezzi più idonei al recupero dei territori perduti, non basta il solo appoggio dell'Italia ma occorre anche quello della Germania. Perciò egli sarebbe fautore di un ravvicinamento italo-tedesco. L'intesa italo-ungaro-tedesco dovrebbe realizzarsi prima nel campo economico e poi produrre i suoi effetti in quello politico.” Uo. 490. sz. 476—477. l. — Az idézet Bethlentől: Magyarország az új Európában. Magyar Szemle, 1934. ápr. XVII. köt. 4. sz. 307. l.

ország nemcsak visszanyerheti korábbi területi kiterjedését és ezzel járó súlyát, de bizonyos mértékig — mint közvetítő földrajzi és politikai láncszem —, önállósodhat is. Ebben a koncepcióban gyökerezett Bethlen elképzelése Magyarország nagyságát és gazdasági erejét meghaladó jelentőségéről, leendő vezető szerepéről, melyről már hivatkozott zalaegerszegi beszédében kijelentette: „Ezt a maroknyi magyar népet, amely a Duna medencéjének közepén helyezkedett el ezelőtt ezer évvel, geográfiai helyzete predesztinálja arra, hogy a Duna medencéjének ezen a pontján vezető szerepet töltsön be.”²⁴

*

Olaszország jelentőségének, súlyának meglehetősen nagyra becsülése jutott kifejezésre azokban a tervekben, melyeket az olasz és a magyar miniszterelnök 1927-ben, illetve 1928 elején Bethlen inkognitóban tett milánói látogatása során felvette és elfogadott. E tervek közül a leglényegesebbek voltak Magyarország olasz segítséggel végrehajtandó felfegyverkezése, Ausztriában a köztársasági rendszer megdöntésének elősegítése útján az Olaszországgal és Magyarországgal együttműködésre kész államrendszer megteremtése, az ideiglenes olasz—magyar—osztrák blokk kiépítése, a Balkánon pedig Jugoszlávia izolálása és egy olasz befolyás alatt álló blokk létesítése.

A magyar fegyverkezéssel kapcsolatban nyújtandó olasz segítség kérdését Bethlen és Mussolini már 1927-ben érintették, s Mussolini ekkor vállalta a Monarchiától zsákmányolt fegyverek átadását a magyar kormánynak, ami azután már az első szállítmány esetében nemzetközi botrányhoz vezetett. Az osztrák szociáldemokraták ugyanis, akiknek még jelentős befolyásuk volt, a szállítmányt lelepleztették az osztrák—magyar határállomáson, Szent Gotthárdon. Ennek ellenére a tervet a két kormány fenntartotta, s Bethlen javaslatára 1928-ban jelentősen kibővítette. Bethlen ekkor átnyújtott egy jegyzéket Mussolininak. Ennek első fejezete történelmi bevezetést tartalmazott és hangsúlyozta azt az igen jelentős anyagi támogatást, amit a kisantant katonai célokra Franciaországtól élvez. A második bekezdés 1935. január 1-vel jelöli meg azt az időpontot, melyre Bethlen nézete szerint Olaszország és Magyarország katonai előkészületeit be kell fejezni, a harmadik rész pedig a magyar kormány által igényelt olasz segítséget részletezi. Az utóbbi három tényezőt tartalmaz. Magába foglalja a már korábban megígért osztrák fegyverek, közelebbről: 100 000 puská, 28 hegyi ágyú, 53 tábori ágyú, 82 tábori tarack és 39 nehéz tábori tarack átadását a magyar kormánynak, azzal a kiegészítéssel, hogy amíg az ausztriai belpolitikai helyzet nem teszi lehetővé az átszállítást, a fegyvereket Udine mellett egy táborban kell tárolni. Az olasz segítség másik módja 300 millió pengő katonai célokra nyújtandó hosszúlejáratú kölcsön folyósítása lett volna, melyet Olaszország öt, egyenként 60 millió pengős részletben bocsátana rendelkezésre. Végül a harmadik pont a légi fegyverkezés kérdésével foglalkozott, és tekintettel a várható technikai fejlődésre, azt csak a tervezett fegyverkezési szakasz végére, 1933—1934-re vette tervbe. Ebből a célból 1933 elején egy magyar—olasz légiforgalmi társaság cégére alatt a magyar légierő kiszemelt tiszt, altiszt és szerelő-személyzete átmenetileg Olaszországban telepítették le, ahol az olasz kormány repülőtereket, hangárokat stb. bocsátana rendelkezésre, természetesen oly módon, hogy az akció költségeit a magyar kormány fedezné. A milánói beszélgetés során Bethlen ehhez még hozzátette, hogy elgondolása szerint a magyar haderő számára

²⁴ Bethlen: Beszédei és írásai. II. köt. 185. l.

szükséges mintegy 400 repülőgépet (a jegyzékben 450 szerepelt) saját szükségletén felül szintén Olaszország gyártaná. Mussolini a magyar miniszterelnök tervezetét teljes egészében elfogadta.²⁵ A következő évek során a második pont, a katonai kölcsön ügyének konkretizálását több ízben megkísérelték, a kölcsön azonban az ismételt olasz ígéretek ellenére nem valósult meg.²⁶

Bethlen fegyverkezési terve arra vall, hogy a magyar miniszterelnök elgondolása szerint már 1935-től számolni lehetett, illetve kellett olyan nemzetközi feszültséggel, midőn mind Olaszországnak, mind Magyarországnak felkészült állapotban kell lennie a lehetőség megragadására, vagy egy esetleges beavatkozásra.

Ehhez az elgondoláshoz természetesen jelentős változások, erő-eltolódások feltételezése fűződött a közép-európai és balkáni térben. Bethlen szempontjából az első és az alapvető ebből a szempontból Németország megerősödése és az egyértelmű német reváns-politikának a megjelenése volt, ami azonban még váratott magára. A magyar kormány és személy szerint Bethlen azonban már így is megkezdte a közvetítést a német és az olasz kormány között, s egyik legfontosabb feladatának a két ország közötti ellentétek és súrlódások megszüntetését, feloldását tartotta. Miután kiderült, hogy az olasz kormány Ausztriát csak úgy lenne hajlandó német érdekszférának tekinteni, ha a német kormány kifejezetten elismeri a Brenner-határt, ezt az utóbbit viszont a német kormány legfejlebb szóban lett volna hajlandó megígérni, Bethlen úgy látta, hogy az olasz–német megegyezést arra az időre kell halasztani, midőn Németország már ténylegesen megindul expanziójával, s ahhoz szüksége lesz az olasz támogatásra. Megjegyzendő, hogy az olasz külpolitika a magyar iratok tanulsága szerint a német kérdésben nagyobb tartózkodást mutatott, s a kifejlődést illetően sem volt olyan egyértelmű, mint Bethlen álláspontja.²⁷

A Duna-medencét és a Balkánt illetően 1927–28-ban négy irányban jött létre megállapodás Bethlen és Mussolini között. Ezek mindegyike kapcsolatban állt az érintett államok belső rendjének megváltozásával, illetve erőszakos megváltoztatásával. A két miniszterelnök külpolitikai elgondolásainak közös eleme volt, hogy céljaik elérésére irányuló terveikben mindketten nagy mértékben figyelembe vették az egyes országok belpolitikai életében mutatkozó ellentéteket, s ezekre nemcsak számítottak, de több esetben beavatkozásukkal igyekeztek azt növelni és ezen az úton az illető országokban olyan belpolitikai, — minden esetben szélső jobboldali, nacionalista — fordulatot előidézni, melyektől az érdekeiknek megfelelő orientáció megvalósítását várhatták.

Úgy tűnik, hogy Bethlen az olasz–magyar–osztrák blokkot átmenetinek tartotta, mégpedig két okból is. Egyrészt Bethlen maga Magyarország szempontjából minden szorosabb kooperációt ellenzett Ausztriával, minthogy nézete szerint ez ugyanúgy a mezőgazdasági Magyarország függőségét idézné elő Ausztriától, mint ahogyan azt idézte elő a közös Habsburg uralom idején. Ebben a felfogásban gyökerezett egyébként Bethlen következetes antilegitimizmusa is,

²⁵ K. 99. Res. 1930—113 [számhoz csatolva]. Bethlen levele Hóry követhoz 1930. júl. 9.; no. Hóry feljegyzése Áprilisi konverzációk címmel a kérdés történetéről Bethlen levelének vétele után dátum nélkül. Itt foglalja össze az 1928 áprilisi jegyzék szövegét, mely nincs az iratok mellett. — Ld. még *Karsai*: A magyar ellenforradalmi rendszer külpolitikája. 22. sz. 50—54. l., 29. sz. 60—62. l., 103. sz. 173—178. l. valamint Országos Levéltár, Semsey iratok III. 1—3.

²⁶ A tárgyalási anyag java része a K. 99. Res és a K. 64. 1931. évi 23. tételben található.

²⁷ Bethlen—Stresemann, ill. Bethlen—Grandi beszélgetés: *Karsai*: i. m. 51. sz. 95—97. l. és 53. sz. 100—106. l.

ami sokkal, nagyobb akadályát képezte a Habsburg restaurációnak, mint a kortársak híhették. Az Ausztriával való „közösködést” ugyanakkor azért is elvetette, mert nem hitte, hogy Ausztria független, vagy akár olasz érdekszférába tartozó állam maradhat a német nyomás árnyékában. Voltaképpen úgy vélte, hogy Ausztria Németországhoz csatlakozása, vagy csatolása elkerülhetetlen történelmi szükségszerűség. Mussolini 1927-ben maga is ebben az értelemben nyilatkozott, s Bethlennek az volt a benyomása, hogy az osztrák kérdést az olasz miniszterelnök is a németekkel való megegyezési alapnak tekinti. Mégis úgy tűnik, hogy Mussolini emellett a variáns mellett lehetségesnek vélte még egy hosszabb időn át azt is, hogy „európai keretben” mozogva és elsősorban Angliára támaszkodva Ausztriát olasz befolyás alá vonja. Az olasz külpolitika — a magyar iratok tükrében — mind a német, mind az ezzel összefüggő osztrák kérdésben hajlékonyabbnak látszik ebben az időben, mint a magyar kormány álláspontja.

Az Ausztriával kapcsolatban alkalmazandó taktikát illetően viszont Bethlen és Mussolini teljes egyetértésre jutott. Az úgynevezett osztrák akcióra az olasz kormány magyar segédlettel igen jelentős összeget fordított. 1930-ig a magyar iratok szerint mintegy 2 és fél millió osztrák schillingről volt szó, melynek segítségével az osztrák Heimwehr-szervezetek kiépülése meggyorsult, s ez a jelentékeny, fasiszta jellegű fegyveres testület számottevő nyomást gyakorolt az osztrák keresztényszocialista kormányzatra. Így — noha a kezdetben tervezett Heimwehr-puccsot nem sikerült lebonyolítani —, az olasz — magyar beavatkozásnak szerepe volt abban, hogy 1929-től, Schober kancellárságától kezdve az osztrák külpolitika olasz és magyar szempontból egyre kedvezőbbé vált. Ausztria szerződést kötött mindkét állammal, s hajlandónak mutatkozott bizonyos együttműködésre Magyarországgal Csehszlovákia ellen. Jóllehet Schober fellépett a Heimwehr-puccs ellen és annak képviselőit a vezetésből kizsorította, az együttműködésre az új vezetővel, Starhemberg herceggel hajlandó volt. Így bizonyos joggal írhatta a bécsi magyar követ római kollégájának 1930 nyarán, hogy az olasz külügyminisztériumban, ahelyett, hogy a kiadott pénz miatt sopánkodnának, inkább örülhetnének az illetékesek az ott elért jelentős eredményeknek.²⁸

A másik kérdés, amelyben Bethlen és Mussolini 1927—28 folyamán egyetértésre jutott, Jugoszlávia elszigetelése és belülről kiinduló szétrobbantásának elősegítése volt. Evégett Bethlennek fel kellett áldoznia azt a már-már létrehozott détenté-ot, amit 1924-től kezdve Jugoszláviával fokozatosan kiépített, s azt a lehetőséget, amit egy jugoszláv kikötő megnyitása jelenthetett Magyarország számára. Az olaszok több ízben kifejtették, hogy nem néznék jó szemmel a magyar—jugoszláv modus vivendi létesítését, s ebben a tekintetben 1930 közepéig taktikai változás sem következett be. Bethlen nemcsak ehhez járult hozzá minden ellenvetés nélkül, de együttműködött Olaszországgal Jugoszlávia minden ellenfelének támogatásában. A kapcsolatot ezekkel az erőkkel nem egyszer éppen a magyar szervek közvetítették az olasz kormány irányában. Olasz—magyar együttműködés alakult ki a horvát szeparatista erők támogatása terén,

²⁸ A Heimwehr olasz és magyar támogatásáról *L. Kerekes*: Akten zu den geheimen Verbindungen zwischen der Bethlen-Regierung und der österreichischen Heimwehrbewegung, Acta Historica, XI. évf. 1—4. sz. 1965. 299—339. l.; *D. Nemes*: „Die österreichische Aktion” der Bethlen-Regierung. Uo. 187—258. l. Több, a fentiekhez képest új elemet tartalmazó irat található a római magyar követség 1930-as anyagában. — Apor hivatkozott levele: K. 99. Res. 1930—104. 1930. júl. 5.

s ez 1929-től kezdve elsősorban az Usztasa szervezet támogatását jelentette. Az Usztasa vezetőség nagy része Olaszországban telepedett le, ott táborokat létesített, míg a magyar kormány pénzbeli támogatást ajánlott fel számukra, s hozzájárult ahhoz is, hogy menekülésben levő usztasákat befogadjon, bár az ezek számára tervezett tábor Bethlen kormányzása idején nem jött létre.²⁹

Igyekezett előmozdítani a magyar kormány Olaszország kapcsolatát a jugoszlávellenes bulgáriai macedon terror-szervezettel, a VMRO-val (Vansna Makedonska Revolutiona Organizacija = Belső Macedon Forradalmi Szervezet) is. Ennek képviselője — a római magyar követ szerepe mellett — első ízben 1930-ban jelent meg Rómában és tárgyalt Guariglia-val, a külügyminisztérium politikai osztályának vezetőjével. Bár az olasz külügyminisztérium leszögezte, hogy a jövőben csak „harmadik személy” közbejöttével hajlandó a macedon szervezettel tárgyalni, s kérését, az Albánián át való közlekedésük biztosítását elhárította, a továbbiakban mind az olasz, mind az albán szervek, mint a szófiai magyar követ jelentette — „kéz alatt” a VMRO segítségére voltak.³⁰

Jugoszlávia bekerítését és a balkáni olasz befolyás megalapozását szolgálta az a terv is, hogy Törökország, Görögország és Bulgária közelítése útján a Balkánon úgynevezett „pacte à trois”-t hozzanak létre, mellyel Magyarország szíves viszonyt tart fenn. Erről a tervről 1928 áprilisában Mussolini tárgyalt Milánóban a török és a görög külügyminiszterrel, valamint Bethlen gróffal, akik ahhoz valamennyien hozzájárultak. Bethlen ugyanekkor vetette fel már ismertetett romániai tervét, melyről Mussolini úgy vélekedett, hogy igen jól kapcsolódik az ő „pacte à trois” elgondolásához. Bethlen — a területi, az erdélyi kérdésről hallgatva — a magyar–román közeledés feltételül szabta a függő ügyek, s ezek sorában mindenek előtt az optáns ügy lezárását, ami a Romániából Magyarországra költözött és magyar állampolgárságot választott, optált földbirtokosok kártalanítását jelentette a román állam által elkobzott és nagyrészt a romániai földreform céljaira igénybevevett földjeikért. Emellett Bethlen a romániai magyar kisebbség helyzetének rendezését is kívánta. Bethlen követelésein, valamint azon a tényen, hogy Románia egyre határozottabb francia orientációt folytatott, a román–magyar közelítési terv nagyon hamar elakadt. Az olasz sürgetésekre Bethlen mindannyiszor azt válaszolta, hogy az optáns-ügy elfogadható lezárása előtt tárgyalásra Romániával nem kerülhet sor.³¹

²⁹ A már idézett Mussolini–Bethlen beszélgetések mellett a horvát, ill. usztasa kapcsolatról: K. 64. 1934–16/a — szám nélkül 769–801. folio. Kristóffy feljegyzése a magyar–horvát kapcsolatok történetéről 1934. nov. 8.—dec. 10.; K. 63. Vegyes bizalmas iratok. 421. csomó, 381–383. folio. Apor Gábor, a külügyminisztérium politikai osztályának vezetőjétől származó feljegyzés Pavelić-csel folytatott megbeszéléséről, 1929. júl. 23.; *Karsai*: i. m. 186. sz. 317. l.

³⁰ Hóry úgy látta, hogy a macedon ügyben Guariglia a fők szerepét játszotta. K. 99. Res. 1930–75. Hóry jel. 1930. jún. 24. és uo. feljegyzése az ügy fejleményeiről dátum nélkül; uo. 1930–132 Rudnay szófiai követ jel. 1930. nov. 6.

³¹ Hóry az olasz–román viszonyról ebben az időben így írt: „Azt is felteszem, hogy az olaszok, akiknek Jugoszlávia diplomáciai körülkerítése, illetve a francia befolyásnak a Balkánon való ellensúlyozása céljából, avagy amint ők mondják, a kisantant elleni játszmájukban Romániára szükségük van, a román–magyar viszonylatban a jövőben inkább a békéltető közvetítő szerepét fogják játszani, s nem fogják politikai elveiket ezen vonatkozásban a magyar érdekek merev védelmezésével kompromittálni.” K. 63. 1928–23/7–1378 Hóry jel. 1928. márc. 27. — Az olaszok mégis úgy határoztak, hogy az optáns-ügyben egyértelműen a magyar álláspontot támogatják. K. 99. 1928–21–161 Hóry jel. 1928. júl. 13. — A római magyar ügyvivő jelezte, hogy ennek az ügynek elfogadható lezárása előtt Bethlen minden közeledési kísérletet meddőnek vél. K. 99. 1928–21–173 Wodianer jel. 1928. aug. 11.

Nem alakult jobban a „pacte à trois” sorsa sem, jöllehet a török kormány barátsági szerződést kötött mind Olaszországgal, mind Magyarországgal, sőt nagynehezen — olasz és magyar közvetítést is igénybe véve — megszületett a török–görög egyezmény is. Venizelosz görög külügyminiszter azonban kijelentette, hogy kész Olaszországgal is hasonló szerződést kötni, ezeknek a szerződéseknek az összekötésére azonban nem hajlandó, minthogy ez sérthetne esetleg más államokat. Bulgária szorosabb kapcsolása az olasz érdekszférához az ottani belső helyzet, s főként Burov külügyminiszter franciabarát irányzata miatt komolyan egyelőre szóba sem jöhetett. Így a pacte à trois szintén megbukott, s ráadásul Bethlen 1930 őszi ankarai látogatása során azt tapasztalta, hogy az olasz barátság gyökerei Törökországban nem elég mélyek, s Törökország álláspontja egy esetleges balkáni unió kérdésében, mely magától értetődően Jugoszláviát is magába foglalná, s mely mögött Franciaország áll, meglehetősen homályos.³²

Egyelőre annak sem mutatkozott jele, hogy Bulgária hajlana az olaszbarát, nyílt revizionista politikára. Bár Mussolini szerint Borisz király kész volt erre, az erős baloldali ellenzék miatt kénytelen volt megtérni a kormányban Burov külügyminisztert, aki a francia orientáció híve volt és a VMRO ellen dolgozott. Ez volt az oka, hogy az olasz és a magyar kormányt is foglalkoztatta a bulgáriai jobboldali fordulat lehetősége, s ebből a szempontból figyelmet fordítottak a nacionalista jobboldali érzelmű Volkov tábornokra, aki ebben az időben Bulgária római követe volt, majd miután kiderült, hogy Volkov a puccsista szerepre nem áhítozik, Cankovra, aki 1923-ban a jobboldali puccs vezetője volt és 1930-ban olasz mintájú fasiszta szervezkedésbe kezdett.³³

A balkáni olasz-barát csoportosulás kialakítása tehát nem sikerült, s ott az egyetlen szilárd olasz szövetséges továbbra is csak Albánia maradt, mely

³² A török–görög ügyre és az ezzel kapcsolatos magyar közvetítésre a K. 63. 23-as tétel 5., 7. és 26. al-tételében található anyag. Ezek között található a szófiai ideiglenes magyar ügyvivő jelentése a 35 gépből álló olasz légi flotta látogatásáról a Keleti-, Közép- és Fekete-tengeren, melyről az ügyvivőnek az volt a benyomása, hogy az „Olaszország közlekedési politikájának alátámasztása akart lenni, ízelítőt adván egyrészt abból a légi haderőből, amellyel Olaszország rendelkezik, másrészt pedig bizonyítéka annak, hogy Olaszország bombái könnyen eljutnak Athén és Konstantinápoly, sőt a Fekete-tenger fölé is.” K. 63. 1929–23/5–2494 [2385] Ghyecz jel. 1929. jún. 19.

Bethlen ankarai tapasztalatairól Khuen-Héderváry így tájékoztatta Hóryt: „A törökök saját érdekükben követik ugyan a milánói találkozás folyamán kialakult politikai irányvonalat, tehát előmozdítják a török–bolgár–görög közeledést, valamint szeretnék a pacte à trois megvalósítását [ami azonban Venizelosz ellenállásán hajótörést szenvedett], de nincs meg bennük az a bizalom Olaszország iránt, amely szükséges volna arra, hogy a későbbi időkben is harmonikus egyetértésben folytathassák külpolitikájukat. Így pl. már most homályos álláspontjuk a törököknek a Balkán-blokkot illetően.” K. 99. Res. 1930 — szám nélkül. Khuen-Héderváry Hórynak 1930. nov. 8. — Kb. ugyanebben az időben Hóry viszont azt fejtette ki, hogy Görögországnak objektíve nem érdeke Olaszország erősödése. K. 63. 1931–23/7—101 [4172] Hóry jel. 1930. nov. 14.; az ankarai követ pedig Olaszország török politikájának hibáit ecsetelte. Uo. 190 [4260] Tahy ankarai magyar követ jel. 1930. nov. 17.

³³ K. 99. 1930—19—16 Hóry jel. Borisz király római látogatásáról 1930. jan. 10. K. 99. Res. 1930—80 Rudnay jel. Volkovról 1930. febr. 12. Uo. 71. Hóry jel. a bulgáriai „nemzeti irány” képviselőinek római útjáról, tárgyalásáról Volkovval és a Palazzo Chigivel, 1930. máj. 22.: K. 99. 1930—19—162. Hóry jel. Cankovról s arról, hogy az olasz külügyminisztérium utasította szófiai követét, hogy Cankov pártjával igyekezzék „összeköttetést minél intenzívebbé tenni s őket az olasz orientáció hasznosságá tekintetében meggyőzni”. 1930. jún. 13.

1926 óta gyakorlatilag protektorátusi viszonyban volt Olaszországgal szemben.³⁴

Mindezek ellenére Mussolini — sokkal inkább, mint Bethlen — nagy jelentőséget tulajdonítva a politikában a szubjektív motívumoknak és elsősorban egy „megfelelő” vezető személyiség akaratának, a balkáni játszmatávólról sem tekintette befejezettnek, s a balkáni olasz blokk gondolatával tovább játszott, holott már mutatkoztak a Balkán-Unió szervezkedésének első jelei. Jóllehet 1930-ban, midőn az első balkáni konferenciát „magánkezdeményezésre” összehívták, a felelős politikusok többsége úgy nyilatkozott, hogy a balkáni államok szövetségének megszervezése csak a sokkal távolabbi jövő feladata lehet, mégis megállapítható volt, hogy a kismemzeti összefogás gondolata a Balkánon nemcsak régi keletű, de azidő szerint is élő gondolat.³⁵

Az 1927-ben bevezetett aktív politikai kurzusról összefoglalóan az állapítható meg, hogy magának az olasz—magyar szövetségnek létrejöttén kívül egy nem túlságosan jelentős, mindenestre nem döntő ausztriai eredményen túl siker semmilyen tekintetben nem ért el. Jugoszlávia izolálása távolról sem vált teljessé, a horvát szeparatisták ereje a jugoszláv állami egység felbomlasztására elnyészően csekélynek bizonyult, a magyar—román közeledés egy lépéssel sem jutott előbbre, a „pacte à trois” meghiúsult, Törökország és Görögország szemmel láthatóan két vasat tartott a tűzben, s a remélt belpolitikai fordulat Bulgáriában nem következett be. Nem jutott előbbre — s Bethlen szempontjából ez volt a legfontosabb — a német—olasz közeledés sem.

*

Ezen a holtpontra azután új elemként jelentkezett a nemzetközi életben a fokozatosan egyre szorongatóbbá váló gazdasági válság, ami Közép-Európában az eladási nehézségek terén már 1930-ban erősen éreztette hatását, katasztrofálissá és az egyes országok egész politikai életében irányadóvá pedig az 1931-ben bekövetkezett pénzügyi összeomlással vált. Bár a gazdasági válsággal kapcsolatban egészében véve joggal állapítják meg a történészek, hogy a nemzetközi feszültség újabb tényezője lett, részleteiben vizsgálva a fejleményeket az is kétségtelen azonban, hogy a válság az első időben éppen ellenkező hatást gyakorolt: a két tábor, a revíziós és a status quo védelmező tábor polarizálódását nem elősegítette, hanem inkább összezavarta a frontvonalakat. Ez a folyamat elsősorban azzal a ténnyel állt összefüggésben, hogy a válság Franciaországot egy ideig elkerülte, s így éppen Franciaország jutott abba az ezúttal monopol helyzetbe, hogy kölcsönök nyújtásával, vagy annak reményével politikai presziót gyakorolhasson.

³⁴ Az olasz—albán szerződésekről, a viszony alakulásáról, Albánia belső helyzetéről, Zogu király személyéről és az 1931-i Albániának nyújtott kölcsönről a K. 99. 1931. évi 2. tétel tartalmaz visszamenőleg is iratokat. Ezek arról vallanak, hogy az olasz—albán viszony távolról sem volt zavartalan, de az 1931-es kölcsönrel Olaszország ottani pozícióját erősen megszilárdította.

³⁵ A balkáni konferenciára vonatkozó jelentések találhatók K. 99. 1930. évi 30-as tételben szám nélkül. Közöttük Tahy jelentése a gondolat bázisáról. Ebben: „Nem lehet tagadni, hogy a balkáni népekre a kölcsönös közeledés és esetleges unió eszméjének igen nagy propagatív vonzóereje van, s mindenkiben él a tudat és a tapasztalat, hogy jövődő békés fejlődésük szempontjából közeledésük mindenkiere csak előnyt hozhatna, továbbá, hogy közös érdekük, hogy az osztrák—magyar—orosz rivalitás után újra ne váljanak az olasz—francia versengés áldozataivá.” Tahy jel. 1930. júl. 2.

Ez a fordulat a magyar kormány szempontjából azt jelentette, hogy Bethlen; aki egyébként megelőzően sem égette fel maga mögött a hidakat és az elmúlt évek folyamán is súlyt helyezett arra, hogy mind Angliával, mind Franciaországgal korrekt viszonyt tartson fenn, ezt követően egy hosszúlejáratú, nagyszegű francia kölcsön reményében 1930—1931 folyamán az aktív külpolitikában jelentős visszalépést tett. Nemcsak a revíziós kampány halkult, nemcsak a nyugati kapcsolatok váltak intenzívebbé, de nagyobb óvatosság mutatkozott az úgynevezett osztrák, horvát és macedon, vagyis a Heimwehr, Usztasa és VMRO ügyekben is. 1930 őszén például a magyar kormány eltanácsolta a Heimwehr-t egy akkor tervezett puccs-kísérlettől (aminek egyébként belső ausztriai okai is voltak),³⁶ s az Usztasa vezetőjének, Pavelić-nek 1929-ben tett ígéretek közül csak a kevésbé kompromittálóakat váltotta be.

A külpolitikai dinamizmus megtorpanását érzékelve az olasz kormány is arra a következtetésre jutott, hogy a mélyben gazdasági problémák húzódnak, s míg megelőzően a politikailag szövetséges államokkal kapcsolatban megszűbbmenő, átfogó gazdasági elképzelésekről sem Mussolini, sem az olasz külügyminisztérium vezetői nem beszéltek, 1930-ban napirendre kerültek az erre irányuló tervek. A magyar iratanyag ismeretében nincs konkrét értesülésünk arról, hogy e tervek realizálását az olasz vezető körök miként ítélték meg, csak célzásokból és másirányú megnyilatkozásokból következtethetünk arra, hogy ezeket Olaszország részéről politikai okokból hozott áldozatoknak tekintették, vagyis a gazdaságpolitikát az általános külpolitikai érdekeknek próbálták alárendelni. Az elgondolás tehát nem volt szerves, nem épült szorosan az adott országok gazdasági életére, s így a sikerre is kevés kilátása volt. Többek között és elsősorban ezzel függött össze, hogy az 1930 tavaszától szőnyegen levő olasz—magyar—osztrák körkapcsolásos gazdasági rendszernek a kidolgozása rejtett preferenciák alapján sehogyan sem haladt előre. Érthető, ha ez a tervezet gazdasági szempontból nem ellensúlyozhatta Ausztria és Magyarország sürgető pénzügyi szükségletét, amit mindkét állam egyedül Franciaországtól remélhetett, sem — másfelől — azokat a sokkal jelentősebb vámkedvezményeket, melyeket ugyanettől az időtől kezdve Németország időről időre mindig újból felajánlott, s melynek a nagy német fellelvétőpiac következtében perspektívában volt realizálása.³⁷

³⁶ A Heimwehr-puccs gondolata fokozatosan háttérbe szorult. Mussolini egy rövid vára-kozási idő után már 1929-ben Schober támogatása mellett döntött. K. 63. 1930—23—631 Hóry évi jel. 1930. febr. 21. Midőn Schober 1930-ban kiutasította Pabst-ot, Grandi inkognitóban Bécsbe utazott, de nem interveniált Pabst érdekében, hanem beérte azzal, hogy Starhemberg herceget az olasz követségen összeismertesse Schoberrel, s az előbbi a kormánnyal való együttműködésre oktassa, mondván, hogy „az olasz fasizmus sohasem érte volna el célját, ha nem támaszkodott volna az olasz kormány jóindulatú támogatására.” K. 99. Res. 1930—399. Amb-rózy bécsi magyar követ jel. 1930. jún. 20. Októberben Walkó utasította a római követet, kérje fel az olasz külügyminisztériumot, járjon el az is avégett, hogy a Heimwehr támogassa a kormányt. Uo. 188. Távirat Hórynak 1930. okt. 22. Hóry évi jelentése értelmében 1930 szeptemberében a magyar és az olasz kormány tartotta vissza a Heimwehr-t a tervezett puccstól. K. 63. 1931—23/7—651 Hóry jel. 1931. febr. 14.

³⁷ Az olasz—magyar—osztrák gazdasági blokkról a Palazzo Chigiben 1930 májusában kezdtek beszélni, s nem sokkal később felvetették Jugoszlávia kapcsolásának gondolatát. A tervet siettetni látszott Flandin és Loucheur francia gazdaságpolitikus szakértők közép-európai útja, annál is inkább, mert a franciákat Magyarországra is meghívták. Az olasz tervet Inginio Brocchi olasz államtanácsos dolgozta ki, azt Pesten bemutatta, majd október közepén érkezett Rómába a magyar ellentervezet. A vonatkozó anyag a K. 99. Res. 1930, továbbá K. 63. 1930—43/3—1285 sz. alatt található. — A magyar ellentervezet a Magyarországnak juttatandó nagyobb

A frontok összezavarását elősegítette azután 1931 márciusában a német—osztrák vámunió tervének bejelentése, annál is inkább, mert a vámunió leple mögött voltaképpen egy messzemenő preferenciális szerződés rejtett, melyhez a német kormány kilátásba vette az összes közép-európai agrárállam csatlakozását. A magyar és a román kormánynak a németek konkrét javaslatokat is tettek, s noha azok a vámuniós válság időszakában óvakodtak az egyezményt aláírni, az utóbb, 1931 júliusában mégis létrejött, de több európai állam tiltakozása miatt nem léphetett életbe. A német diplomaták nem csináltak titkot abból, hogy következő lépésként Jugoszláviához kívánnak hasonló javaslattal fordulni. Ezzel a német akcióval kirazolódott a német Mittel-Europa képe, még akkor is, ha az adott időpontban Németország aligha volt abban a helyzetben, hogy a pillanatnyilag egyoldalú kedvezményeket gyakorlatilag realizálja.³⁸

Ugyanakkor azonban az is világossá vált, hogy a német—osztrák vámuniót ugyan meg lehet hiúsítani, de ez semmit sem változtat Közép-Európa objektív problémáin, s elsősorban azon nem, hogy a legerősebb gazdasági aduval Németország rendelkezik ebben a térségben.³⁹

Az olasz és a magyar reagálás a német lépésre több ponton eltért egymástól. Az olasz kormány fokozottan igyekezett saját gazdasági koncepcióját, mint a német ajánlatok ellenszerét kidolgozni és elfogadtatni. Ez feltételezte a gazdasági valósághoz való bizonyos alkalmazkodást, ami oda vezetett, hogy az olasz vezető személyek foglalkozni kezdtek Jugoszláviának a bevonásával a tervezett gazdasági blokkba, s evégett az olasz külügyminisztérium lépéseket is tett. E folyamat másik oldala volt, hogy az olasz kormány az usztraságát visszatartotta attól a tervüktől, hogy betörést kíséreljenek meg Jugoszláviába, közelebbről Horvátországba. Noha ettől kezdve az olasz politikusok gondolataiban hosszú ideig ott kísértett az a szükségesség, hogy a gazdasági közeledés mellett Jugoszláviát egyúttal megkíséreljék politikailag távoltartani Németországtól, ez sohasem jelentette a másik terv, a jugoszláv egység felrobbantásának és az arra alkalmas erőknek az elejtését. A magyar kormány az olasz gazdasági tervekhez

kedvezményeket azzal indokolta, hogy figyelembe kell venni e rendszer politikai indítékait is. K. 99. Res. 1930—121. A jegyzék átadásakor Grandi a magyar követ előtt megjegyezte, hogy a terv politikailag nagyon jelentős, „mert felfogása szerint a közös politikai célokért küzdő államoknak gazdasági téren is együtt kell működniük, másfelől azért, mert Franciaország szemmel láthatóan igen erős tevékenységet fejt ki, hogy az érdekszférájába tartozó államokat gazdaságilag magához láncolja, illetve, hogy e hatalmi csoportosulásnak közös materiális alapot is nyújtson, jelentőségét fokozza.” Uo. 121. Hóry jel. 1930. okt. 22. — Ezt követően technikai természetű tárgyalások kezdődtek.

³⁸ Az osztrák—német vámunióra vonatkozó anyag elsősorban a K. 63. 1931. évi 20. tétel 25. alutételében és Országos Levéltár. Külügyminisztérium. Bejövő számszertáviratok, 1931. Bécs jelzet alatt vannak összegyűjtve. Feldolgozásuk: *Ormos Mária: Franciaország és a keleti biztonság 1931—1936.* Budapest, 1969. 60—86. l. Itt nem szerepel a magyar—német és a román—német preferenciális egyezmény megszületésének ténye. Az erre vonatkozó okmányokat a római magyar, illetve román követ a német nagykövettel együtt átnyújtotta Fani olasz államtitkárnak. K. 99. 1931—1159. Pro domo 1931. okt. 13. A Palazzo Chigiben kb. egy hónap múlva közölték, hogy nem fűznek megjegyzést az egyezményhez, hanem megvárják az illetékes államok nyilatkozatát. K. 99. 1931—1181 Olasz jegyzék 1931. nov. 14.

³⁹ Curtius erre vonatkozó kijelentéséről: K. 63. 1931—20/25—1261 [2132] Kánya berlini magyar követ jel. 1931. máj. 16., a bécsi német követ utólagos nyilatkozatáról a német felvevő-piac rendkívüli kiterjedtségét illetően K. 53. 1932—50—4205 [5538/1931] Ambrózy jel. 1931. dec. 18.

nem sok illúziót fűzött, éppen csak a lefőlözhető hasznót igyekezett megszerezni belőlük.⁴⁰

Magával a vámuniós válsággal kapcsolatban a két kormány taktikai kiindulása azonos volt, később azonban az is eltért egymástól. Mind Bethlen, mind Mussolini azt hitte a bonyodalom elején, hogy Németország szorult helyzete alkalmas talajt fog teremteni a német—olasz megegyezésre, mert Németországnak szüksége lesz az olasz támogatásra. Ezen az alapon az első hetekben mindkét kormány várakozási álláspontra helyezkedett.⁴¹ Később, midőn világossá vált, hogy a német kormány nem tesz ilyen lépést, a magyar kormány azt tanácsolta, hogy az olaszok működjenek együtt a franciákkal, s ezen az alapon fogadtassák el velük az olasz gazdasági tervet, az úgynevezett Brocchi-tervet is. Ez a javaslat olasz politikai körökben megdöbbenést váltott ki,⁴² s miután Róma utólag értesült arról is, hogy a magyar kormány Párizsban egy kis kölesönt, amolyan gyorssegélyt vett fel, s ebből az akcióból Olaszországot kihagyta, a magyar—olasz viszonyban is bizonyos elhidegedés következett be.⁴³ Noha nemsokára Grandi is megváltoztatta magatartását Németország irányában, s határozottan fellépett a vámunió ellen, a maga részéről minduntalan hangoztatta, hogy az ebben a kérdésben kialakult közös álláspont Franciaországgal pusztán véletlen, s Olaszország voltaképpen nem a franciákkal, hanem Angliával működik együtt.⁴⁴

*

⁴⁰ Miközben a tárgyalások előrehaladtak mind magyar—olasz, mind magyar—osztrák vonatkozásban, az olasz külügyminisztériumban egyre inkább hangoztatták Jugoszlávia bevonásának szükségességét, míg Károlyi Gyula, az új magyar külügyminiszter arra mutatott rá, hogy „gazdasági terveink nem tökéletesek addig, amíg valamely módon azokba Németországot bele nem vonhatjuk és így a most még sánta kombinációt szilárd alapzatra nem helyezhetjük”. K. 64. 1931—23—449 Feljegyzés Károlyi és Grandi genfi beszélgetéséről 1931. máj. 21. — 1931 júliusában a magyar kormány az egyezményeket aláírta Olaszországgal és Ausztriával, de azok nem léptek életbe.

⁴¹ Bethlen a budapesti olasz követ, Arlotta előtt kifejtette, hogy az alkalmat fel kellene használni a német—olasz viszony rendezésére, valamint a kisantant felbomlasztására. K. 63. 1931—20/25—1261 [szám nélkül]. Feljegyzés Bethlen és Arlotta beszélgetéséről, 1931. márc. 26. Grandi viszont jelezte, hogy bár Olaszország az adott helyzetben a vámuniót nem helyeselheti, mivel Németország közeledése még várható, azt egyelőre nyíltan opponálni sem fogja. Uo. 1261 [1529] Hóry jel. 1931. ápr. 11.

⁴² K. 64. 1931—23—366 [399] Aide mémoire 1931. ápr. 17. — A magyar jegyzék vétele után Arlotta kormányutasításra több kérdést intézett Khuen-Héderváry grófhoz. Utalt arra, hogy a jegyzék Rómában bizalmatlanságot váltott ki és megkérdezte, „hogy nem változott-e meg felfogásunk és végcélunk az-e, hogy az olasz—osztrák—magyar gazdasági közeledésből idővel egy Németországhoz való közeledés is kifejlődjék. Vagy pedig arra gondolnánk, hogy Franciaországhoz közeledjünk?” Khuen az utóbbit tagadta. K. 64. 1931—23—366 [349] Feljegyzés Khuen-Héderváry és Arlotta beszélgetéséről 1931. ápr. 21. — Grandi később kifejtette, hogy elvileg a magyar jegyzékkel egyetért, de mivel Olaszország ebben az ügyben pártatlan bírónak akar fellépni, inkább Angliával és nem Franciaországgal kollaborál. K. 64. 1931—23—366 [356] Hóry táv. 1931. ápr. 24. és uo. Hóry jel. 1931. ápr. 25.

⁴³ Párizsban folyamatban volt egy 500 millió frankra tervezett magyar kölcsön tárgyalása is, melyre Briand több ízben, utoljára 1931 júniusában ígéretet tett. K. 63. 1931—11/7—3277 Feljegyzés a budapesti francia ügyvivő közléséről 1931. jún. 6. — Ezt nem, csupán egy 5 millió frankos kölcsönt sikerült 1931 júliusában lebonyolítani. Károlyi ebből Olaszország kihagyását azzal indokolta, hogy nem akarta a Rómában folyamatban levő „másirányú” tárgyalást, azaz a katonai kölcsön ügyét veszélyeztetni. Ezt a kölcsönt tárgyalandó Walkó Rómába utazott. K. 64. 1931—23—545 Károlyi táv. Hórynak 1931. júl. 6. — Mussolini válasza az volt, hogy másnap Walkónak megüzenté, a magyar kérést nem áll módjában teljesíteni. K. 64. 1931—23—567 Hóry levele 1931. júl. 7. — Ezzel az olasz katonai kölcsön ügyét eltemették.

⁴⁴ Értesülései alapján Hóry júniusban jelezte, hogy mivel Németország olasz kezdeményezés ellenére a közeledésre nem volt hajlandó, az olasz álláspont a vámunió kérdésében megmerevedett.

1931-re a bethleni külpolitikai koncepció gyakorlatilag holtpontra jutott, s Magyarország előtt ismét felmerült a kérdés, hogy a további utat a közép-európai, vagy Bethlen elgondolása szellemében ezután is a nagyhatalmi orientáció irányában jelölje-e ki. Ez a tény azonban nem jelentette, hogy az elgondolás magja, mely szerint a status quo-val elégedetlen hatalmak megerősödése és ennek következtében a versailles—trianoni rendszer tarthatatlansága előbb utóbb olyan helyzetet kell kialakítson, melyben Magyarországnak is esélye van a területi revízióra, alapjában irreális lett volna. A polarizálódás kétségtelenül ebben az irányban ment előre, de nem abban az ütemben, amint Bethlen várta. Végcredményben a háborús feszültség nem az általa megjelölt 1935-re, hanem mintegy három évvel később alakult ki. A részletekben mutatkozó sikertelenség részben ezzel is összefüggött, részben pedig azért nem tekinthető Bethlen személyes kudarcának, mert mint programpontot vagy taktikából, vagy szövetségi kötelezettségből tette magáévá. Taktikázásnak tűnik, midőn Bethlen pozitív értelemben beszél a kisantant „felbomlasztásáról”, abban az értelemben ti., hogy valamelyik kisantant állammal Magyarország megegyeznék, s így a kisantant magyarellenes egységét megbontaná. Gratz Gusztáv feltételezi, hogy Bethlennek valóban szándéka volt a magyar—román megegyezés kísérlete, még hozzá Erdély autonómiája alapján. Bethlen előtt is nyilvánvaló volt azonban legalább az, hogy az erdélyi autonómia elismerésére csak Románia többoldalú és kivételesen szorongatott helyzetében kerülhetett sor, erre tehát a szituációt ő sem láthatta érettnak.⁴⁵ Midőn 1928-ban a közeledést Bethlen Rómában megpendítette, ezek szerint csak egy déntentera gondolhatott, de a továbbiakban — tekintettel az optans-ügy elhúzódására — ez elől is mindvégig elzárkózott. Valójában tehát éppen ő volt az, aki a kisantant „felbomlasztása” végett ebben az értelemben egyetlen lépést sem tett. Szövetségesi hűséget vélt viszont teljesíteni akkor, midőn Mussolini balkáni terveinek megvalósítási kísérlete során közvetítést vállalt, ebben a térségben azonban igazában őt csak a jugoszlávellenes erők érdekelték. Ugyanakkor pedig az is kétségtelen, hogy a részletekben a bethleni elgondolás egyes, számára éppen legfontosabb elemei útjukra indultak. Ha Ausztriában egyértelmű fordulatra nem is került sor, a magyar célok szempontjából a helyzet sokkal kedvezőbbé vált, s szilárd kapcsolat jött létre a jugoszlávellenes balkáni erőkkel, még hozzá nemcsak Budapest, hanem Róma vonatkozásában is.

Jóllehet Bethlen lemondása külpolitikai téren is a kudarc elismerésének tünt, s nem egy helyen a külföldön így is értelmezték, a fent mondottak képeztek alapot ahhoz, hogy Bethlen maga a kialakult holtpontot átmenetinek tekintette, s nem ismerte el koncepciója kudarcát. A nehézségek felmerülését a nemzetközi helyzet lassú fejlődésével és a válság tényével magyarázta, de meg volt győződve arról, hogy a további fejlemények igazolni fogják.

Ezen az állásponton azért tarthatott ki, mert két nagyon fontos szimptomát, mely koncepcióját alapjaiban kérdőjelezte meg, ebben az időben még nem

K. 63. 1931—20/25—1261 [2760] Hóry jel. 1931. jún. 26. — Grandi Károlyi előtt hangsúlyozta, hogy fellépése a vámunió ellen csak véletlenül esik egybe Franciaország álláspontjával. K. 58. 1931—64. Feljegyzés Károlyi és Grandi genfi beszélgetéséről, 1931. máj. 21. Ugyanakkor az osztrák külügyminiszter előtt azt hangoztatta, hogy a vámunió ellen foglal állást még akkor is, ha a Hágai Nemzetközi Bíróság jogi kifogást nem emel az ellen. K. 63. 1931—20/25—1261 [2278] Ambrózy táv. 1931. máj. 27.

⁴⁵ Gratz Gusztáv: Bethlen külpolitikája és kisebbségi politikája. Magyar Szemle, 1934. okt. XXII. köt. 2. sz. 111. l.

realizált teljes mértékben. Alapvető kudarc ugyanis Bethlent elsősorban azokban a várakozásokban érte, melyek Olaszországhoz, illetve az olasz—német viszonyhoz fűződtek. Olaszország helyzetének és politikájának megítélésében két tényezőt kell számításba venni. Az egyik, hogy Bethlen Magyarország jelentőségét Olaszország szempontjából eltúlozta, ami bizonyára kapcsolatban áll azzal, hogy ő csak, vagy elsősorban közép-európai szinten gondolkozott, s nem vette kellően tekintetbe Olaszország általános európai vonalát, sem pedig — s ezt még kevésbé — gyarmati, afrikai ambíciót. Másfelől annak is jele van, hogy túlbecsülte Olaszország általános potenciálját. Az itt tárgyalt időszakban pedig kiderült, hogy Olaszország végeredményben a magyar fegyverkezéshez nem tudott hozzájárulni, szövetségeseit — az egyetlen Albánia kivételével — pénzügyileg nem tudta támogatni, gazdasági koncepciója pedig nem nyugodott szilárd alapon. A valóságos helyzetet ebben az időben elfedte, hogy Olaszországot akkoriban katonailag az egyik legerősebb államnak tekintették, s a fasiszta rendszer nemcsak értett ahhoz, hogy mesterségesen az erő látszatát keltse, de az akkoriban már és még viszonylag széles olasz nemzeti egység, a rendszer ekkor még befelé érvényesülő dinamizmusa, nagyszabású tervei spontán módon is egy fejlődésben levő ország benyomását gyakorolták.

A másik hibás elemre, a német—olasz viszony Bethlen által feltételezett alakulásának kérdéses voltára is vetődött egy kis fény ebben a szakaszban. Világossá vált ugyanis, hogy nemcsak Stresemann, de Brüning és Curtius sem hajlandó Rómában kopogtatni és a kérő fél szerepében megjelenni. A még gyenge Németország tehát elhárította azt a magyar sugalmazást, hogy Olaszországgal megalkudják a közép-európai befolyáson. Kérdéssé vált ezáltal, hogy vajon egy megerősödött Németországtól — bármilyen is legyen az — ezt miként lehet várni. Kérdéssé vált tehát a német—olasz egyensúlyra épített magyar híd-szerep is.

—Ha már most feltesszük a kérdést, hogy a tanulmányunk elején vázolt Bethlen-portrék közül melyik a hiteles, vagy leginkább hiteles, s itt természetesen megmaradunk a külpolitika terén, azt mondhatjuk, hogy a másodikként említett, mely Bethlent a „lehetőségek” politikusának, vagy „taktikus” politikusnak tartja, jár — a mi tapasztalataink szerint is — a legjobb úton. Ez azonban nem jelentette, hogy Bethlen az összes lehetőségeket számításba vette, mert azáltal, hogy a szomszédos országokkal a megegyezést előzetes kísérlet nélkül eleve kizárta, a további lehetőségek egész sorát vetette el. A lehetőségeket csak a másik variáción belül vette számításba. Nem feledkezett meg Nyugat-Európáról, mindenekelőtt Angliáról és Franciaországról, s nem csapta be a hátsó kiskaput egyszersmindenkorra Moszkva irányában sem. Az alternatívák közül azonban a legvalószínűbb és a szemében legkedvesebb az olasz—német út volt, mely szerint nagy valószínűséggel összeütközéshez is vezet majd Moszkvával. Ebben a hosszabb távlatokat követő, messzemenő elgondolás keretében lehet Bethlent a lehetőségek emberének, s taktikai érzékkel rendelkező politikusnak tekinteni. Tárgyalt, tett engedményeket, kötött kompromisszumokat, de csak olyanokat, melyek valamilyen módon közelítették távolabbi céljaihoz, vagy nem távolították el azoktól lényegesen.

Mind távolabbi elgondolásaiban, mind napi taktikájában Bethlen realitásokra igyekezett építeni, realitásokhoz akart kapcsolódni, az erdélyi nagybirtokos provincializmusát azonban sosem tudta teljesen levetkőzni, a külpolitikát lényegében magyar, legfeljebb közép-európai központtal szemlélte, s indította el így a magyar politikát egy olyan nemzetközi játszmában, melyben végeredményben

az ő több alternatívás indulása ellenére a koncepció hibás elemei miatt a dolgok logikája folytán rövidesen már csak egyetlen lapot, a németet játszották meg. Ez a leszűkítés az idők folyamán az általános realitásoktól való fokozódó elszakadást eredményezte.

Noha Bethlen nem volt háborús kalandor, tisztában volt azzal, hogy a magyar revízióhoz az út a nemzetközi feszültség felforrósodásán, sőt konfliktusokon át vezet. Erről vallanak nemcsak katonai tervei, de több ízben tett nyilvános kijelentései is, melyek szerint a revíziót sem a Népszövetség segítségével, sem jogi úton, sem szép szóval nem lehet elérni. „A területi revíziók — mondta egy ízben 1933 folyamán — mindig nehéz dolgok voltak: területeket, amelyekért vérrel és vassal küzdöttek, szép szóval és diplomáciai játékkal nem lehet visszanyerni... Udvarlással sem megyünk sokra, az erősebb fél ezt a gyengeség és lemondás jelének veszi...”⁴⁶

Efelé a fejlődés 1932-től, a válság második felétől kétségtelenül meggyorsult, s a nemzetközi polarizálódás alapján véve a Bethlen által is elgondolt irányban haladt. A revíziós és a status quo-t védelmező tábor ellentéteinek növekedésén belül mégis olyan alapvető eltolódás következett be a bethleni koncepció kereteihez képest, melyek azt Magyarország szempontjából végzetessé tették. Az egyik eltérés volt, hogy az „orosz erő” nem egy restaurált nemzeti Oroszország képében lépett a nemzetközi élet színterére, hanem a szovjet hatalom volt, mely az európai politikába, mint többé el nem hanyagolható tényező bevonult, s ráadásul szembefordult minden olyan revíziós törekvéssel, mely konfliktust, háborút eredményezhet. Ez a körülmény párosodott a német—olasz erő fokozódó eltolódásával. Abban az ütemben, ahogyan a nemzetközi polarizálódás végbe ment, vált mind világosabbá, hogy a közép-európai német—olasz egyensúly illúzió, s ebben a térségben helyett német hegemonia alakul ki olasz asszisztencia mellett. E reláció módosulásban az ésszerűen kiszámítható tényezőkön túl egy olyan új elem is jelentkezett, melyet előre nem lehetett látni: a német náciizmus újszerű, minden hagyományos szövetségi politikának, diplomáciai eljárási szabálynak hadatüzenő, a Bethlent érdeklő térségben így vagy úgy korlátlan hegemoniára törekvő külpolitikája. A korlátot nem ismerő német expanzió a viszonylagos olasz gyengeséggel szembesítve minden logika szerint is csak egyet eredményezhetett: Magyarország kiszolgáltatottságát. Nem esoda, ha ezt a tényt Bethlen gróf csak nagyon nehezen és vonakodva ismerte fel. Végül azonban kénytelen volt felismerni, ami egyúttal azt is jelentette, hogy ezen a ponton, a harmincas évek második felében, szembekerült saját külpolitikai orientációjával, s az általa elindított külpolitika eredményeivel.

⁴⁶ Bethlen István: Magyarország az új Európában. Magyar Szemle, 1933. ápr. XVII. köt. 4. sz. 307. l.

М. ОРМОШ

КОНЦЕПЦИЯ ИТАЛЬЯНСКО-ВЕНГЕРСКОГО СОЮЗА БЕТЛЕНА (1927—1931)

Резюме

Проблема венгерско—итальянского союза рассматривается в статье на фоне общей программы внешней политики Бетлена, а в связи с этим устанавливается, что конструктивным элементом и вместе с тем исходным пунктом концепции Бетлена было убеждение в том, что Версальско—трианонский мирный трактат не может существовать длительное время. Хотя Бетлен и не был сторонником политики военного авантюризма, он полагал, что всякое изменение может быть достигнуто лишь силами великой державы, вследствие сильного нажима, и, по всей вероятности, считался и с возможностью конфликта. По его мнению, решающее влияние на предполагающееся изменение окажут Италия и Германия, в противовес возникшей после возрождения «русской силы» «славянской опасности». В рамках этого немецко—итальянского сотрудничества, покоящегося на равновесии — как полагал Бетлен — Венгрия сможет вернуть утраченные ею территории, и более того, в известном отношении обретет независимость.

Сотрудничество с Италией могло сложиться лишь после прекращения военного и финансового контроля Венгрии, и во время встреч Бетлена с Муссолини в 1927 и 1928 гг. была закреплена договоренность о том, что Италия окажет активную помощь Венгрии в ее вооружении, обе страны будут сотрудничать в целях изоляции Югославии, создания блока государств на Балканах, который будет находится под руководством Италии, возможного ослабления Малой Антанты, и, наконец, в целях насильственного создания в Австрии крайне правого режима проитальянской ориентации.

В 1930—31 гг. подавляющее большинство пунктов плана сотрудничества застыло на мертвой точке, но для Бетлена это не имело решающего значения, поскольку ему казалось, что сущность его концепции — поляризация сторонников *status quo* и сторонников ускорения ревизии — развивается по верному пути, а в последующие годы этот процесс еще и убыстрится. Вместе с тем Бетлен в этот период еще не отдавал себе в должной мере отчета в том, каковы именно решающие проблемы, связанные с ядром его концепции: он не ощущал постепенно обнаруживающейся потенциальной слабости Италии, а также непосредственно связанных с этим первых признаков того, что внешняя политика Германии в Центральной Европе основывается не на сотрудничестве и переделе, но на стремлении завоевать преобладающее влияние. Последствия этого Бетлен сумел вполне понять лишь во второй половине 1930-х гг.

M. ORMOS

LA CONCEPTION DE BETHLEN SUR L'ALLIANCE ITALO-HONGROISE

Résumé

L'article examine la question de l'alliance hungaro-italienne dans le cadre général de la conception de politique étrangère de Bethlen et démontre que l'élément le plus solide de celle-ci, en même temps que son point de départ, était que le système des traités de paix de Versailles (Trianon) ne pouvait être maintenu durablement. Bien que Bethlen ne poursuivît pas une politique belliqueuse et d'aventures, il était convaincu que tout changement ne pouvait provenir que de la force, d'une vigoureuse pression, ce qui fait qu'il devait certainement compter avec la possibilité d'un conflit aussi. Il croyait que l'Italie et l'Allemagne exerceraient un effet décisif sur la tournure de l'avenir, de plus: face au «danger slave» se manifestant après la levée des «forces russes». Dans le cadre d'une coopération germano-italienne fondée sur un équilibre, la Hongrie était en mesure — selon Bethlen — de récupérer ses territoires perdus, voire même d'affirmer, dans une certaine mesure, sa personnalité.

La collaboration avec l'Italie put prendre forme une fois le contrôle financier et militaire de la Hongrie levé et, conformément à l'esprit des rencontres de 1927—1928 entre Bethlen et Mussolini, elle s'étendait au soutien actif des Italiens dans le réarmement de notre pays, ainsi qu'à l'isolement en commun de la Yougoslavie pour établir, dans les Balkans, un bloc sous

direction italienne et, éventuellement, déconsolider la Petite Entente; enfin, il était également question de créer par la force, en Autriche, un régime d'extrême-droite orienté sur Rome.

En 1930—1931, la plupart de ces projets étaient à leur point mort, mais, aux yeux de Bethlen, cela n'avait pas grande importance, puisque l'essentiel de sa conception, la polarisation du camp ancré au status quo et de celui ouvrant pour la révision semblait être sur la bonne voie et, dans les années à venir, devait même s'accélérer. Parallèlement, à cette époque, Bethlen ne saisissait pas encore suffisamment les problèmes relatifs au noyau de sa doctrine: les faiblesses potentielles de plus en plus apparentes de l'Italie et — en corrélation — les signes que, dans l'aire centre-européenne, la politique allemande ne visait pas à un partage et à une coopération, mais à s'assurer l'influence décisive. De tout cela, Bethlen ne fut en mesure de tirer les conclusions que dans la seconde moitié des années 1930.

Megyei küzdelmek a gömbösi reformtörekvések körül

A Fejérmegyei Állami Levéltár 30-as években keletkezett iratanyagait azon szándékkal néztük át, hogy megpróbáljuk felmérni: milyen erősségű volt az ország politikai életében a 30-as évek első felében Gömbös kormányra kerülése idején végbement átrendeződés; a központi kormánysszerveken túl mennyire érintette a korszak politikai mechanizmusának alsóbb rétegeit. Vagy egyáltalán a politikai közélet mindennapjaiban mit jelent ez a változás? Hoz-e új politikai módszereket az újabb társadalmi rétegek felszínre törése? — Ugyanakkor felvetődött az a kérdés is, hogy ilyen időszakban, amikor az új kormány arra is vállalkozott, hogy a már bukott bethleni kormányzati rendszer helyébe országos méretekben saját, centralizáltabb államszervezetét építse ki, milyen módon valósul meg a „központi” (azaz kormány) és a „vidéki” (azaz a megyei, járási) politika egymáshoz kapcsolódása.¹

A főispáni bizalmas iratokban három érdekes, a korszak társadalmi-politikai mozgására nagyon is jellemző, egymáshoz szorosan illeszkedő „ügy”-re bukkantunk. Szereplői: Rakáts Lajos székesfehérvári újságíró, dr. Varga Elemér baracska községi orvos és Kézdy Vásárhelyi Béla közigazgatási gyakornok, később a váli járás th. (tisztelőbeli) szolgabírája, valamint mindhárom esetben a velük szembekerülő gróf Széchenyi Viktor megyei főispán. Látszólag helyi jelentőségű afférjaik a magyarországi megyei élet hagyományos jelenségtípusaiból keletkeznek: megyei panamák, visszaélések, hivatali pozicionális ellentétek, közigazgatási hivatali szabálytalankodások és rendbontások. A 30-as évek elején — talán a korszak jellemzőjeként is — az ilyen típusú összeütközések a társadalmi-politikai mozgás felgyorsulása révén — politikai síkra terelődnek és szereplőik a megyei vezetéssel most már nemcsak mint felettes szervükkel találják magukat szemben, hanem politikailag is. S noha az említett személyek az évtized elején — egyéb országos hatósugarú politikai erők támogatását is élvezve — szokatlanul szívósan tartják magukat a nagyhatalmú főispánnal szemben, az évtized közepére mégis diadalmaskodik a vármegye: mindháromnak állásába kerül a megyei vezetéssel, személyesen a főispánnal szemben folytatott küzdelme.

Mindhárom eset közös jellemzője, hogy a szereplők a Fejér megyei szélsőjobb oldali mozgalom aktív figuráivá válnak, s erről a politikai platformról opponálják — különböző eszközökkel, módszerekkel természetesen — a konzervatív megyei vezetést. A háttér: Gömbös Gyula miniszterelnök s a körülötte tömörülő szélsőjobb oldali politikai csoport kísérlete totális fasiszta állam létrehozására.

¹ Tanulmányunk elkészítése óta volt alkalmunk ugyanilyen szempontból áttanulmányozni a *Pestmegyei* és a *Hajdu-Biharmegyei* Levéltárak anyagát.

Ez a kísérlet a 30-as évek első felében megmozgatta a magyar politikai élet egészét. Gömbös miniszterelnökségének idején az állami élet szinte minden területén, s magában a kormánypártban is nagymértékű személyesre zajlott le, ami világosan jelzi azt aényt, hogy itt a hagyományos uralmi formával s uralkodó osztályokkal szembenálló új, a politikai hatalomból eddig kiszorult vagy nagyon is háttérbe szorított elemek előretörésével állunk szemben. „Mikor Gömbös Gyula miniszterelnök lett, az emberek meglepetve látták, hogy végig a magyar közélet egész vonalán azonnal olyan emberek tömege jelentkezett, és mind nagyobb térhódítással áradt szét azon, akiknek nevét azelőtt alig, vagy sohasem hallottuk... Mindinkább felrajzolódtak egy olyan egycélú alakulás körvonalai, amely magához kaparint állást, befolyást és hatalmat...” — írja a 8 Órai Újság cikkírója.² S valóban úgy tűnik: Gömbös évei nemcsak a volt szegediek, a Bethlen-időszak háttérbeszorított agrárius-fajvédő, szélsőjobboldali ellenzékének reneszánszát hozzák, hanem egy sor fiatal, a politikába éppen ez időszakban belekóstoló, vagy eddig csak a periférikusabb területekig eljutó, a körülmények hatására egyre inkább aktivizálódó figura „feltörését” is. Ez a mozgás természetesen a politikai élet különböző szféráira kiterjedt, s természetes, hogy érvényesülése, hatóköre különböző erősségű és szélességű volt. Itt most csak azokról ejtsünk néhány szót, melyek az általunk bemutatni kívánt megyei közéleti események nagyobb összefüggéseire rámutathatnak.

Gömbös a totális állam kiépítésének egyik fontos eszközét, a jól szervezett, országos hálózattal rendelkező, fasiszta jellegű tömegpárt létrehozásában látta.³ Hatalomrajutásának körülményei arra késztették, hogy önálló, „saját” fasiszta tömegpárt létrehozása helyett a kormánypártot szervezze át igényeinek és céljainak megfelelően. Ebben az értelemben változtatta meg az Egységes Párt nevét is „Nemzeti Egység Pártja” (— a továbbiakban: NEP) névre. Mint Kónya Sándor könyvéből ismeretes, a kormánypárt átszervezését Marton Béla, a párt újonnan kinevezett országos főtitkára vezette, s szisztémájának lényege az volt, hogy a létrehozandó tömegpárt, szervezeti felépítését tekintve az 1918 előttről átörökölt közigazgatás apparátusára alapszóljon. A megyei NEP szervezetek elnökei a főispánok lettek, s a további elképzelések szerint a járási szervezeteké a főszolgabírák, a községieké a jegyzők lettek volna. A NEP szervezetek helyi elnökei mellett működtek a párt fizetett titkárai, az ún. „élharcosok”, akiket ellenőri feladattal bízott meg a pártközpont, s akik közvetlenül a főtitkárnak, Marton Bélának voltak alárendelve. E terv tökéletes megvalósulása esetén az egész állami közigazgatás a párt ellenőrzése alá kerülhetett volna, s a párt- és állami élet gleichschaltolásának veszélye fenyegethette volna a magyar társadalmat. 1935—1936 fordulóján azonban megbukott ez a kísérlet, majd válságba jutott az egész gömbösi kormányzati módszer, s a nyílt, látványos bukástól is csak betegsége, majd gyors halála mentette meg a miniszterelnököt.

Az „államszervezési” kísérlet egy másik, a politikai élet felszínén a kormány hivatalbalépését követő időben azonnal láthatóvá váló eleme volt a központi irányítottságú propagandagépezet kiépítése. Ezen belül is elsősorban a sajtóügy centralizálása a miniszterelnökségi sajtóosztály kezébe, illetve a sajtónak Gömbös személyi politikája szolgálatába állítása. E sajtópolitika célkitűzései között az első helyek egyikén szerepelt az országos hatósugarú kormánylap-háló-

² 8 Órai Újság, 1936. szept. 15.

³ Kónya Sándor: Gömbös kísérlete a totális fasiszta diktatúra megteremtésére. Bpest, Akadémiai Kiadó 1968.

zat kiépítése. Ennek segítségével igyekeztek egyrészt a gömbösi program mellett közvéleményformáló erőt létrehívni, másrészt — amint pl. Fejér megyében is — a megyei vezetés esetleg nem gömbösi politikáját politikailag állandóan bombázni.⁴

A következő kérdés természetesen az, hogy az itt jelzett általános politikai mozgás miként hatott a Fejér megyei, illetve a székesfehérvári politikai vezetésre. Erről már csak azért is szólnunk kell néhány mondat erejéig, mert az említett megyei szélsőjobboldali figurák és az országos politikai vonulatok között ott áll a megyei vezetés, s e szélsőjobboldal támadása — mint említettük — épp ez utóbbi ellen irányul.

Fejér megye központja Székesfehérvár, döntően meghatározza a megyei közélet karakterét. A közös főispánnak elsősorban városi politikát kellett folytatnia; itt összpontosult ugyanis a megyei közigazgatási élet adminisztrációja. Amellett figyelemre méltó magának Székesfehérvárnak kiemelkedő helye az ország politikai életében. A fővároshoz legközelebb eső megyeszékhely, vidéki politikai centrum, jelentős történelmi, politikai tradíciókkal. Abban, hogy a város ennyire „feje” lehetett a megyének, nemcsak az játszott szerepet, hogy maga Fehérvár jelentős helyen állott az országos politikai életben, hanem az is, hogy azok az erők, melyek a városi politika irányát meghatározták, lényegében a megyében sem találtak jelentős ellenlábásra. Hogy csak egy kézenfekvő összefüggésre utaljunk: a város politikai arculatát erősen meghatározó katolikus egyház és a megyét szinte uraló nagybirtok törekvései a legtöbb esetben találkoztak egymással. Mindez tükröződött a megye és a város vezetésében is. Az 1919 utáni években a megye s a város is a legitimista ellenzék egyik fő fészke, főispánja is (Károlyi József) közismerten legitimista nézeteket vall. A konzervatív nagybirtokos arisztokrácia és az egyház politikai súlya háttérbe szorítja azokat az egyébként gyenge, többnyire ellenzéki társadalmi-politikai törekvéseket, amelyeket pl. Fehérvárott a szűkkörű szociáldemokrata szervezkedés vagy a liberális polgári politika, s a megyében egyes helyeken a bizonyos vallási ellentétekre s a kisebb gazdák körében a nagybirtok-ellenességre építő, különböző töltésű ellenzéki megmozdulások jeleznek.

Ezen a helyzeten nem sokat változtatott az a politikai váltás sem, amely 1931—1933 között országszerte lezajlott. A város képviselője az új miniszterelnök, gróf Károlyi Gyula lett, de ez szinte teljesen érintetlenül hagyta a megyei vezetést. A megye élén ugyanis 1927-től az a gróf Széchenyi Viktor főispán állott, aki még a század elején ismerkedett meg a Fejér megyei élettel: 1906-ban mint az Alkotmánypárt tagja, s a koalíciós kormány bizalmi embere, Fejér megye főispánja lett, s 1917-ig maradt e tisztségben. Másodszor történt kinevezése után is tökéletesen beleilleszkedett a hagyományos megyei közéletbe, neve szinte összeforr a város s a megye konzervatív-arisztokrata színezetű politikai vezetésével. Mint mondtuk, ezen a helyzeten szinte semmit sem változtatott gróf Károlyi Gyula képviselősége, márcsak azért sem, mert a miniszterelnök a megyei politikára nem sok gondot fordított. Amikor 1932 őszén Gömbös Gyula került a kabinet élére, várható lett, hogy az új kormány, mely a miniszterelnök nézeteinek szellemében erősen legitimizmus- és arisztokrácia-ellenes álláspontúnak tűnt, hozzá fog nyúlni a megyei politikai vonalvezetéshez. Ezt jelzi elsősorban az, hogy Ilóman Bálintot, Gömbös közvetlen hívét juttatják a Károlyi lemondása során megüresedett székesfehérvári mandátumhoz. Hóman látszott ugyanis

⁴ Vö. *Glatz Ferenc*: A Gömbös-kormány vidéki sajtópolitikájához. Sajtótudományi Közlemények 8. 1971.

legmegfelelőbbnek arra, hogy egy olyan kormány számára, amely nyíltan legitimizmusellenes, s amely először dicsekedhet azzal, hogy egy gróf sínes tagjai sorában, biztosítsa Fehérvár támogatását is. S itt Gömbösék nyilván építhettek arra, hogy noha Hóman „szabadkirályválasztó” álláspontja szűkebb környezetében ismert volt, mégis ellensúlyozták ezt közismerten jó egyházi, katolikus kapcsolataival, s hogy mint az egyik legtekintélyesebb magyar történettudós, közéleti helye folytán (egyetemi tanár, a Magyar Nemzeti Múzeum elnöke, a Szent István Akadémia egyik vezető személyisége stb.) egész habitusában sokban különbözött a kormány más tagjaitól. Hóman azonban, noha választásakor felvonulnak ellene a hazai legitimizmus legszámottevőbb erői, — képviselőisége során egyáltalán nem törekszik arra, hogy valami személyi, s ezzel vonalvezetésbeli változtatást hajtson végre a megyei vezetésben. A képviselő és a hagyományos helyi vezetés között bizonyos egyensúly alakul ki: Hóman a 30-as évek közepére erős személyi bázist épít ki a városban (a korábbi garnitúra embereiből), azok viszont bizonyos vonatkozásokban alkalmazkodnak az új rezsimhez. Ez az alkalmazkodás jellemző lényegében Széchenyi főispán politikai álláspontjára is.

Mindez azonban a megyei vezetést illeti, s joggal vetődik fel a kérdés: vajon a megyei politikai élet egészére jellemző-e ez az aránylag zökkenőmentes átmenet az új politikához? Vajon azok az új erők, melyek — mint fentebbi néhány mondatunkban utaltunk is rá — a Gömbös-időszakban mintegy felszabadulnak, s a Horthy-korszak további éveiben oly fontos politikai szerepet játszanak, jelentkeznek-e, s ha igen, miként a megyei életben?

Ehhez a kérdéskörhöz, a gömbösi politika — ha úgy tetszik, országos viszonylatban érvényesülő — hatásához ad talán valami hozzájárulást azon három személy Fejér megye politikai küzdőterén vitt szerepének nyomunkísérése, kikkel Széchenyi főispánnak — mint azt panaszkodta — a megyei életben a legtöbb problémája akadt.

A megyei lap szerkesztője

Rakáts Lajos Székesfehérvárott született 1894-ben helyi vagyonos polgári család gyermekeként. Apjának Fehérvárott volt képfestő üzeme. A korán árvaságra jutó diák beiratkozik a képzőművészeti főiskolára, közben megjárja a román frontot és a háború után — mivel örökségét a fehérvári árvaszék hadikötvényekbe fektette — szegényen folytatja a főiskolát. 1919 után tevékenyen részt vesz az egyetemi mozgalmakban. Itt ismerkedik meg Antal Istvánnal, Bornemissza Gézával, s még a Széchenyi Szövetségben Schandl Károllyal, aki besegíti egy kisebb fővárosi laphoz újságírónak. Végzés után rajztanár és újságíró Kecskeméten, majd Baján, végül szülővárosában.

Politikai gondolkodását az ekkori években — mint a volt egyetemi bajtársakét — a legitimizmus-, a Bethlen-ellenesség, a nagybirtok elleni harag jellemzi. Úgy érzik, hogy a miniszterelnök kiszorította őket a politikából, s kialakított egy olyan uralmi rendszert, melyben burjánzanak a panamák, s ahol a nagybirtok élvez mindig előnyt. Ráadásul ezek a nagybirtokosok jórészt a szemükben annyira gyűlölt Habsburgok és a legitimizmus eszméinek szószólói. Ha ezek a nézetek még nem is álltak össze egységes politikai gondolatrendszerré a hevesvérű fiatal újságíróban, a huszas évek elején mégis úgy véli: minduntalan „eszmei ellenességei”-vel is találja magát szemben, amikor Székesfehérvárra érkezése után a Fejérmegyei Napló szerkesztőjeként — mint mondja —

a városban szóbeszéd tárgyát képező panamák leleplezésére szánja el magát.⁵ A részvénytársasági Pannonia Nyomda Vállalat, mely a lapot nyomta és kiadta, a vidéki keresztény közeposztály pénzére épült. A Napló — elsősorban szerkesztője révén — mindig ellenzéki oldalról feszegette a vidéki politikai, társadalmi élet visszasságait. Nem kialakult politikai program jegyében álló valamiféle következetes bal- vagy jobboldali ellenzékiiségről volt szó ebben az időben, hanem sokkal inkább arról, hogy ügyesen alapozott a vidéki városi és falusi közép- és felső középosztályokban meglevő, megjegyzésekben, kósza hírekben is kifejezésre jutó nagyobb-kisebb elégedetlenségekre, igyekezett ezekhez igazodva a „kritika” hangján írni; hangosan szellőztetni az országos szintű és a megyei felső vezetés köréből kipattanó, azokra esetleg kompromittáló híreket.

Természetesen az összefonódott városi és megyei vezetés nem nézte jó szemmel a Napló ilyen irányú csipkedéseit, s amikor Rakáts 1926-ban cikksorozatban támadja a városi vezetést: mondván, hogy a polgármester és a város vezetői közül többen panamák révén ingyen kapják a várostól az áramot — a polgármester pert indít a szerkesztő ellen. Cikkei hangneme (tehát nem állításai hamissága) miatt Rakátsot néhány hónapos börtönbüntetésre ítélik, s noha szabadulása után a Pannonia továbbra is rábízta a Napló szerkesztését, mint börtönviselt ember többé nem taníthatott. Azaz elvesztette biztos egzisztenciáját. Amikor azután 1930-ban váratlanul botrány tör ki a városházán, s kiderül, hogy a polgármester valóban nagy panamázást folytatott évek óta — Rakáts úgy érzi: az események teljesen az ő igazát bizonyítják, s most már minden energiájával rehabilitációján dolgozik, kezdi a visszaélések ellen, a közélet tisztaságáért harcoló „purifikátor”-ként feltüntetni magát. S e ponton közelednek Rakáts cikkei a mind határozottabb politikai ellenzékiesség felé. „Mérsékeltén fajvédő ízü” — jellemzi a lapot 1932 februárjában Széchenyi Viktor, s noha neki, mint főispánnak elsősorban azt volt érdeke szokásos jelentésében kimutatni, hogy a megyében a sajtó területén minden rendben van, kénytelen elismerni: a lap, „a kormányt mérsékeltén támogató, nem ritkán azonban támadó orgánus”, s hogy legújabbban is Gaál Gaszton programjával kacérkodik.⁶

A Napló hasábjain 1932 őszétől jelentkeznek a szigorúbban körvonalazott politikai program kontúrjai: mindinkább gömbösi szellemben formálódnak egységessé a korábbi gondolati elemek a legitimizmusról, a vallási kérdésekről, arisztokratákról és a lap a reformnemzedék politikai előretörésének szükségességét, az eddig kiszorítottak — s itt felváltva beszél munkanélküliekről, állástalan szellemi munkásokról, viaszszorított kisgazdákról — hatalomrajutásának elkerülhetetlenségét fogalmazza meg. Ennek ellenére a napipolitika szintjén nem lesz egyértelműen kormánylappá: a Rakáts által írott, a szembenálló nézeteket rendkívüli módon élére állító cikkek nem egyszer túllendülnek hangnembükben, a régi vezető garnitúra eltávolítására vonatkozó következtetéseikben, vagy éppen követeléseikben azon a ponton, amely a kormány pillanatnyi helyzetének, taktikai lépéseinek még megfelelt volna.⁷

⁵ Ezúton is szeretnénk megköszönni a ma már nyugdíjas Rakáts Lajosnak, hogy visszaemlékezésének felhasználását lehetővé tette számunkra.

⁶ Gr. Széchenyi Viktor főispán jelentése 1932 februárjában a kormány részére. Fejérmegyei Állami Levéltár (a továbbiakban: FÁL) Főispáni res. 6/1932.

⁷ Szükséges megjegyezni, hogy a gömbösi vonal „következetes” megvalósításának követelése a megyei politikában, vagy éppen túl radikális sürgetése mindennek — állandóan párosul Rakáts személyi sértettségével, ill. a megyei vezetéssel való személyi szembenállásával. Ezt akár „politikai” megfontolásai elé is helyezi. Például, amikor Hóman Bálint közismerten Gömbös

Pedig a Gömbös-kormány sajtófőnöke, Antal István ekkor már arról tárgyal a főispánnal, hogy melyik megyei újságot lehetne rendszeres havi támogatás révén kormánylappá alakítani, amely az egységes párt politikájának támogatására korlátozza napi politikai tevékenységét. A főispán a két nagy fehérvári lap — Székesfehérvári Friss Újság és a Fejérmegyei Napló — közül az utóbbit javasolja, mondván, hogy ez a legelterjedtebb lap a környéken, s míg a másik „zsidókézből van és a liberális irányban dolgozott idáig”, a Napló „régikatholikus lap”, igaz, hogy „tendenciájában inkább ellenzéki mentalitású”.

A kormány — mint az Antalnak Széchenyihez írott leveleiből és a kiadók-kal, valamint a szerkesztővel folytatott tárgyalásaiból kiderül — arra törekedett, hogy az ellenzéki Fejérmegyében olyan erőket alakítson ki, melyek, ha kell a főispán feje felett is átnyúlva, a kormány álláspontját töretlenül követik. Antal szemében Rakáts teljesen alkalmasnak látszott erre. Az 1932 december — 1933 szeptember közötti tárgyalások eredményeként a Napló — vidéki méretekben igen jelentősnek számító — havi 500 pengő kormánytámogatást kap.⁸

Nézzük néhány példán: hogyan s mennyire követte a miniszterelnök politikáját, képviselte elgondolásait a megyei szerkesztő?

Jellemző e téren következetes legitimizmus-ellenessége. A szerkesztő most szabadjára engedhette indulatait, s szinte keresi az alkalmat, hogy vághasson egyet a megye legitimista politikusain, s a kormány programja mögé húzódva, fényt derítsen azok különállására.

Szomorú, írja egyik vezércikkében, hogy Fejérmegyéből kerültek ki azok a politikuskok (Grieger Miklós, gróf Hunyady Ferenc), akik a parlamentben támadták József főherceget azért, mert Gömbösnek a királykérdésben tett nyilatkozata után is a miniszterelnök mellett foglalt állást. Gúnyolódik Griegeren, „a régóta demokratának csinált politikuson”, aki most „egy csomó gróffal »Nép«-pártot alakít — a királyért”, sürgeti, hogy Székesfehérvár és Fejérmegye törvényhatósága foglaljon állást velük szemben. S az újságíró számára a hangsúlyozásban, tördelésben, cíni kiemelésben adódó minden kis lehetőséget kihasznál, hogy a legitimizmus „veszélyességére” felhívja a figyelmet. És ebben az irányban mozognak azok a gondolatok, fejtegetések is, amelyekben a királyi hatalom karizmatikus volta sematizált formájának körvonalai ugyanúgy felfedezhetők, mint a századforduló retrográd köznemesi ideológiájából örökölt „ezeréves alkotmány”-hoz ragaszkodás gondolata. A cél mindig ugyanaz: a legitimizmus korszerűtlenségének hangoztatása, a szabad királyválasztók napi politikához igazított tételeinek népszerűsítése.⁹

személyes híveként a fehérvári mandátumért fellépett, akkor a Napló Hóman-támogatásának fejében Rakáts tanári rehabilitációját kéri. S hiába áll már ekkor (1932 november) teljes hanggal a gömbösi program mellett, mivel a kultuszminiszter kérését nem tudja elintézni, nem támogatja a választásokon. (Gr. Széchenyi Viktor—Hóman Bálint 1932. szept. 4.; Antal István—Hóman Bálint 1933. szept. 29. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár. Levelestár.) — Máskor kimondottan politikai tárgyú cikkeiben is egy-egy mellékmondatos beszúrás erejéig, vagy pl. a kirobbant panama-botrány tárgyalásának egész hangnemén (1933) ez a „purifikátor” ért igazságtalanság miatti felháborodás érződik. (Fehérmegyei Napló — továbbiakban FmN — 1933. júl. 7., szept. 7.—nov. 27.)

⁸ Antal István és Széchenyi Viktor tárgyalásaira vö. FÁL. Főisp. res. 7/1933. — A Székesfehérvári Friss Újság, a városi „liberális” lap 1932 decembertől havi 100.— P. dotációt kapott a Gömbös-kormánytól, mivel 1932 novemberében a választásokon (természetesen jelentős összeg fejében) Hómant támogatta.

⁹ FmN 1933. júl. 1. „József főherceget...”; 1933. júl. 2. „A királykérdés”; — A Napló ezt a harcos legitimizmus-ellenességet később is megtartja. Hol felnagyítja a legitimista szervez-

De megérzi Rakáts az új politikai igényt más kérdésekben is. Ilyen volt a megelégnélkül Frontharcos-mozgalom harsány propagálása. Az ismert „frontharcos-sérelemek” (Magyarorszáért ők szenvedtek a leglőbbet: a fronton az országért harcoltak, s közben családjuk elszegényedett, mert vagyont csak azok gyűjthettek, akik itthon maradtak, stb.) több cikkben, a frontharcos gyűlésekről közölt terjedelmes beszámolóiban felbukkannak.¹⁰

A kormányhoz legközelebb álló lapok sem hivatkoztak annyit a külföldi fasiszta államok példájára, mint bizonyos vonatkozásokban a Fejérmegyei Napló vezércikk-írója. Szinte minden belpolitikai kérdésnél a német- és olaszországi példát emlegetve lép fel a társadalom jogtalanul leszorított elemeinek képviselőjeként: állást követel a szellemi munkásoknak, rendszabályokat a tőke ellen, a szegénység felszámolására stb. „A hit és az idealizmus” Németországa és Olaszországa a tanulságot adó konkrét történeti példa az 1933-as magyar helyzetre vonatkozóan is. „Hitlernek és Mussolininek nem volt szüksége a múltból átvett bálványokra — mindketten még az emlékét is kiirtották a múltnak...” hivatkozik a külföldre, alátámasztandó, hogy Gömbösnek csak egy útja van: leszámolni „a tíz éves rendszerben vagyont, földbirtokot szerzett egységspárti képviselők”-kel, akiknek „erkölcsi tartalma” és a miniszterelnök célkitűzése között „óriási a szakadék”. S a végkövetkeztetés: „Nálunk is könnyűszerrel teremthetne Gömbös nemzeti egységet, ha a birtokvásárló egységspárti képviselők helyett saját maga, a magyar ifjúsággal indulna el azon az úton, amelyen a nyugati nagy államok sikerrel érnek célhoz — ha forradalmi úton is — de a nemzeti jobbléthez.”¹¹ Az ilyen hang, mely a 30-as években előretörő középosztályok Gömbös zászlaja mögött álló csoportjainak jobbszéléről jött, már nem csak egyszerűen a bethlenistákat támadta, a régi Egységes Pártot, hanem követelődést jelentett Gömbös felé is: a remélt gyors változást sürgette. Nemesak a kormány álláspontját képviseli a legitimizmus, a kormányzói jogkör kiterjesztésének kérdésében, a frontharcosok és a reformnemzedék támogatásában, nemcsak a bethleni időszakból ottmaradtakat támadja (azaz a megyei, városi vezetést, mely valóban szinte teljesen átöröklődött a 20-as évekől), hanem majd mindegyik kérdésben túl is halad a hivatalos gömbösi programon. S ez már esetenként kellemetlen volt a kormánynak is.¹² Ha Gömbös személyi ellépéseivel talán találkozott is e nézetek, a már hatalmon lévő, a reális lehetősége-

kedések veszélyét, feltűnően ír a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt fehérvári értekezletéről (FmN 1933. júl. 13.), hol a legismertebb legitimista politikusokat vádolja a hitlerizmussal való szövetségkérésessel (FmN 1933. dec. 30.). Az idézett számban egyébként Rakáts a Trettina—Ibusz botrányt is úgy találja, hogy abból Hunyadyt kompromittáló dolgok kerüljenek ki. Pedig a főispánnak tájékoztatnia kellett Rakátsot, hogy a sajtóosztály kívánsága az volt: az egész ügyről igyekezzenek szordinóval írni. (Antal István—Széchenyi Viktor 1933. FÁL. Főisp. res. 7/1933).

¹⁰ Vö.: FmN 1933. júl. 16. „Frontharcosok”; 1933. júl. 18. „Impozáns frontharcos ünnepség lesz Bicskén.” Továbbá: FmN 1933. nov. 11. és 1934. jan. 3-i számai.

¹¹ FmN 1933. júl. 12. „A hit és idealizmus”; továbbá FmN 1933. júl. 6. „A kormányzót...”

¹² Így történik meg, hogy mikor a kormányzói jogkör kiterjesztéséről szóló törvényjavaslatot 1933 június elején beterjesztik az országgyűlés elé, s Rakáts nagy vezércikkben köszönti azt, mondván: „a kormányzót a király jogköre fogja megilletni az országgyűléssel szemben”, s felbátorodva a parlamenti egységes támogatáson, azt követeli — szintén német és olasz példákra utalva —, hogy mindez csak félmegoldás, „oszlassák fel az országgyűlést, sok örömrünk eddig úgy sem volt a drágán fizetett képviselőkben” (FmN 1933. júl. 6.) — Antal már felháborodik. „Olyan hangnemben foglalkozik a parlamenttel és a képviselőkkel, hogy azokat a legerkölcselemben színben tünteti fel és — anennyiben az olvasók hitelt adnak a cikk tartalmának — a közmegejtésnek tenné ki azokat” — írja Széchenyinek (FÁL 7/1933. Antal—Széchenyi).

ket figyelmen kívül nem hagyható miniszterelnök politikája már korántsem volt ilyen radikális. S úgy látszik: Antal nemcsak azért kívánta Rakátsot és lapját kormánylapnak megnyerni, mert — a kormány sajtópolitikájának megfelelően — szüksége volt egy olyan politikai tényezőre a megyében, amelyik „fel-lazíthatja” a megyei s városi ellenzéki, katolikus, legitimista s az ezzel „egy gyékényen ülő” gyenge liberálisok hangulatát, hanem azt is remélte — nála talán csak Széchenyi jobban —, hogy megszűnik a kormánynak a jobboldali radikalizmus oldaláról jövő piszkálása is Rakátsék részéről. Természetesen e pillanatban a megyei csendes kormányellenzékiiség megbontása volt a főkérdés.

Rakáts felismerte az így kialakuló háromszögben játszó szerepét: az újságírás mellett aktívan kezd politizálni, keresi a kapcsolatot a megyei front-harcosok elnökével, gróf Pálffy Daun Józseffel, Fejér-megye e politikai álláspontját — igaz, hogy mindig a jobboldalon — oly gyakran változtató kis képes-ségű politikus-nagybirtokosával.¹³ Igyekszik a gróf pénzére, birtoka s neve adta politikai súlyára alapozni elképzeléseinek megvalósítását. Rakáts fejében két nagyszabású terv motoszkál: a Fejér megyében igen nagyszámú kisbirtokos politikai s gazdasági szervezése, valamint a „nemzeti egység” politikájának szervezett vidéki propagálása.

A megélénkülő legitimista szervezkedések igyekeztek Fejér megyében a birtokos parasztságot is megnyerni maguknak. Gróf Hunyady Ferenc, az ismert legitimista politikus Székesfehérvárt egy „legitimista Független Kisgazda” szervezetet akart létrehívni. Rakáts most ez alól akarta kihúzni a talajt. A gazdakörökre épülő „Gazdakörök Szövetsége”-t akar létrehívni, mely „német minta szerint” az „okszerű gazdálkodási módszert” követné: megszervezné a kölesönök, traktorok — melyek a „múlt politiká”-jában csak a „kisgazdák tönkretételét” vonták maguk után — jobb kihasználását, a Szövetség keretén belül megalakítanák a „Megyei gazdák kiviteli Szövetkezetét”. Az elnök Pálffy Daun József lenne. (Mivel Fejér megyében a kisbirtok szigeteket képezett csak a nagybirtokok között, ezek összefogása rendkívül fontos politikai tényező lett volna a legitimista grófok ellen — mondja visszaemlékezésében.)¹⁴

A gazdaszervezés mellett Rakáts másik „nagy ötlete”, a Magyar Jövő Szövetség vidéki szervezeteinek kiépítése. 1933 december elejére szánta a szövetség fehérvári zászlóbontását. Az országos viszonylatban kis politikai jelentőségű Magyar Jövő Szövetség keretében akarja a magyar társadalom — első-sorban a fiatalság — valamiféle korporatív alapon történő „megszervezettsé-gét” elérni. A pártok felett álló társadalmi szervezet „a magyar viszonyoknak megfelelően az olasz és német tanulságok alapján a magyar fiatalságot gazda-kereskedő-munkás-tisztviselő érdekesoportnak megfelelően tömöríti” — írja Antalhoz küldött tervezetében Rakáts. A szervezet az éppen fellendülésnek örvendő TESz keretében működne és egy a dunántúli NEP-béli „nem legiti-mista” mágnástökére támaszkodó „vidéki propagandát szolgáló hetilapot” adna ki, „amely a Miniszterelnök Úr nemzeti egységesítés alap gondolatának

¹³ Az indítást nyilván az adta számára, hogy Gömbös 1933 januári fehérvári látogatásán látványos kibékülés történt a miniszterelnök és az ellenzéki-kieszkedő gróf között. Már 1933 nyarán írott, a front-harcosokkal foglalkozó cikkeiben feltűnő lelkesedéssel ír „a napi politika fölött álló”, „népszerű”, „ügyszerű” Pálffy-Daunról (FmN 1933. VII. 16.: VII. 18.).

¹⁴ 1933 november elejétől szaporodnak meg a kisgazda-érdekeket fennhangon védő cikkek a Naplóban: a gazdák és kereskedők viszonyáról, máskor egy gazda rossz helyzete miatti tragikus öngyilkosságáról, a város teendőiről a gazdák megsegítésében stb.

nyomdokain kíván haladni". A lapnak természetesen Rakáts lenne szerkesztője és kiadója.¹⁵

Rakáts, mint a gömbösi vonal „következetes” exponense Fehérvárott, minden energiájával arra törekedett, hogy a megye főispánját, Széchenyi Viktort megbuktassa. Természetesen nem arról van szó, hogy a Napló felelős szerkesztője a megyei közéletben, belső klikkharokban felvehette volna a versenyt Széchenyiékkel, hiszen a megye és a város vezetősége még a bethleni idők alatt rendkívül szorosra összefonódott, s ezt épp Rakáts, ezen összefonódás állandó támadója tudta a legjobban. A kívülről való támadás eszközei: a leleplezés, a hivatalos politikától való eltérés, illetve azzal való szembenállás kimutatása a megyei vezetés részéről — ezek voltak elsősorban a reformnemzedék tarsolyában. Rakáts a megyei lap politikai cikkeivel nyugtalanította a főispánt, s valószínűs pszichikai hadjáratot folytatott ellene. Amikor Széchenyi kifogásolta valamelyik cikkének szélsőséges hangját, megígérte, hogy többet ilyen nem fordul elő, s rá néhány napra ugyanilyen cikkeket jelentetett meg. Emellett azonban, mint ez Antalhoz írott leveléből kiderül, informálta is a kormányt Széchenyi nem éppen kormánybarát viselkedéséről. Beszámolt Széchenyinek a helyi politikai életben tett, a kormány politikájától eltérő megnyilatkozásairól, és arról igyekszik meggyőzni a sajtófőnököt, hogy a kormánypolitika elleni hangulatok a megyében jórészt a főispán kijelentései nyomán bátorodnak.¹⁶

Széchenyi, noha először nem látja, hogy Antal tudtával folyik ellene a támadás, hogy Antal a főispán elleni szándékkal küldi el Rakáts feljelentéseit a város képviselőjéhez, Hómanhoz, de azt azért érzi, hogy itt nagyon is következetes politikai támadásról van szó; mégpedig a kormány programjának követését kéri számon tőle Rakátsék nap, mint nap. Erre a felismerésre mutat az is, hogy a Napló 1933. évi számait lapozva, valóban azokat a cikkeket találhatjuk a régi politikai vonalvezetés ellen intézett legélesebb támadásoknak, melyek ügyében sűrű egymásutánban interveniál Antalhoz. Mint a dualizmus politikai iskolájában felnőtt politikus, a bethleni időszak arisztokrata politikusainak jellegzetes típusa, értetlenül állott Rakátsék harsány, szociális problémákról, a visszaszorítottak igazságáról hangoskodó politikai magatartása előtt. A megye és a város vezetésének „rég”, húszas évekbeli garitúrájával igen jó viszonyban van, együtt kártyázik a polgármesterrel, a városatyákkal a Vörös-

¹⁵ Rakáts Lajos—Antal István 1933. nov. 2. A levél egy már idézett, Hómanhoz írott Antal-levél (7. sz. j.) mellékleteként maradt ránk.

¹⁶ Megírja a sajtófőnöknek, hogy Széchenyi magához hívatta, s elmondotta: sok kifogás merül fel cikkei miatt az utóbbi időben (1933 november) — „... a főispán úr végső konklúzióként kifogásainak eredendő indokálul a legitimista kérdésben követett álláspontunkat kifogásolta”. S hogy dokumentálja Széchenyi szembenállását a kormánnyal, kiemeli a főispán egyik megjegyzését: „ebben a kérdésben a Függetlenséggel nem ért egyet és ezt a kormánynál is kifejezésre juttatta, kérte, hogy szordinóval kezeljük az ügyet...” Ő viszont, folytatja Rakáts vitájuk leírását, azon az állásponton volt, „hogy Fejér megyében a legitimista megmozdulást éppen a vallási szempontokból fűtik és a legitimista zászlóbontásoknak velejárója a keresztény felekeztek közötti villongás”. Hogy mennyire neki van igaza, s hogy „a kulisszák mögött mily eszközökkel folyik a »katakombaszervezkedés«, arra vonatkozóan mellékel leveléhez egy „szélső klerikális legitimizmusról” tanúskodó rölapot. Hasonló módon igyekszik befeketíteni Széchenyit a megyei politikai helyzet leírásakor is. Jellemző, írja, hogy gróf Széchenyi a legutóbbi közigazgatási bizottsági ülésen a kormány gazdarendeletről kijelentette: „amikor először átolvastam, még értettem, a második elolvasásnál már alig értettem, a harmadik olvasásra egyáltalán nem értettem.” Ilyen felfogás mellett a kormány segítő keze a gazdák felé csak üres levegőbe nyúl... a föld alatti klerikális aknamunka pedig hamu alatt izzik” — vonja le a következtetést a levélíró. (Uo.) A levelet Antal elküldi Hómanhoz, a város parlamenti képviselőjéhez.

marty körben, s jellemző: a fehérvári közéletben tudni vélték, hogy többek között ő nyerte el azt a pénzt a volt polgármestertől, Zavaros Lajostól, melyet új templom (László templom — későbbi Porhászka templom) építésére gyűjtött az egyház, s amelyet a polgármesterre bízta megőrzésre. Ha nem is „legitimista politikus”, szimpatizál a mozgalom több vezető alakjával, sőt Andrásyhoz igen erős szálak fűzik. Mint főispán, a kormány első számú exponense a megyében, hivatalból a megyei NEP elnöke, de a megyén belül ez azt is jelentette, hogy saját külön meggyőződéséhez is igazíthatta a dolgok vitelét. Rakátsékkal szemben úgy lép fel, mint a kormány képviselője, a saját követeléseit a kormány követeléseiként tüntetve fel, s nem gondolja, hogy Rakátsot épp az bátorítja, hogy ismeri Antalék véleményét a főispánról. Nem érti, miként lehetséges, hogy minduntalan „prédikál” a szerkesztőnek, s a vele jóviszonyban levő kiadónak, azok mindent megígérnek, majd ugyanolyan hangon folytatják a cikkírást. 1934 elején azonban döntő lépésre határozza el magát.

A Naplóban 1933. december 30-án megjelenik Rakáts „Gömbös Gyula” c. cikke, melyben a szerkesztő talán minden eddiginél világosabban fogalmazza meg a reformnemzedék bizonyos csalódottságát Gömbös politikájában. „Nagyon örültünk Gömbös Gyula miniszterelnök erélyes szavainak, de most már tettekben is kívánjuk a beígért gyorsabb tempót. A forradalmi hangulat megvan, a fiatalság elkeseredése kitörésre váró tűzhányó. Ma még Gömbössel tart, de holnap már hadat üzen a »kabát felsegítés« politikájának” — írja, kommentálva a miniszterelnök felsőházi beszédét, s mintegy elégedetlenkedve, hogy Gömbös megtartja „a múltból ittfelejtett Bethlen rendszerbéli segítőitársai”-t, kibékül az „öslényekkel”, akik álláshalmozásukkal elveszik a lehetőségeket az állástalan fiataliságtól. Széchenyi, miután megtudja, hogy a sajtóosztálynak sem tetszett ez a cikk, erős — s kissé a helyzetét is jellemző, majdhogynem tragikomikus — hangú levelet ír, de most már nem a sajtófőnöknek, hanem egyenesen Gömböshöz. Elmondja, hogy 2 hónap alatt 8-szor figyelmeztette a Naplót: „szenvedélyes demagóg írásmódjáról tegyen le és igyekezzék konstruktív irányban írni.” Kapott is ígéreteket, melyeket a szerkesztő azonban — panaszolja — nem tartott be és „majdnem minden héten újból és újból” kénytelen volt „valamely októbrista jellegű cikk végett” a kiadó vezetőit magához kéretni. A minap megjelent „forradalmi” cikk ügyében szintén hívatta a szerkesztőt, s a kiadó ügyvezetőjét, kijelentette előttük: „hogy most már magamat az orromnál tovább vezetni nem hagyom” . . . , feljelentést tesz a miniszterelnöknél, s kérni fogja, hogy vagy vonják meg a szubvenciót a laptól, vagy pedig követeljék Rakáts eltávolítását. „Ezen határozott állásfoglalásomat úgy a kormány mint saját állásom presztizsének tartottam és ezt következetesen keresztül óhajtom vinni” — fejezi be levelét. Ehhez kéri most Gömbös támogatását.¹⁷

S mi sem érzékelteti jobban a kormánynak a megyei vezetéssel kapcsolatban folytatott politikáját, mint az a válasz, melyet a miniszterelnökhöz írott levelére Antalól kap néhány nap múlva a főispán. Antal nyíltan védelmébe veszi Rakátsot. Ő maga is „heves és féktelen vérmérsékletű embernek” tartja, ugyanakkor „jóindulatú és derék”-nek, akinek vannak „kisiklásai”, de kérdés, hogy ezért érdemes-e kenyértörésre vinni vele a dolgot, hiszen ezzel felborulhat az egész székesfehérvári sajtóhelyzet, s ezzel igen könnyen a politikai helyzet is.” Antal szerint „Rakáts Fehérvár és a megye közéletében jelent valamit, vannak hívei, akiknek nem mindegy, hogy mi történik vele.” Egyébként —

¹⁷ FÁL. Főisp. 7/1934. Széchenyi Viktor—Gömbös Gyula. 1934. jan. 8. (Fogalmazvány).

írja — „a politikai okosság” is Rakáts megtartása mellett szól. Mint mondja, „határozott szolgáltatokat tett a kormánynak egyrészt a Magyar Jövő Szövetség-gel kapcsolatban, másrészt — s ez különösen figyelemre méltó Antal levelében — a nyilas mozgalom ellensúlyozása területén, amelynek vezetőire összekötöttéseinél fogva ugyancsak bizonyos hatást képes gyakorolni”. Széchenyi valószínűleg már e soroknál meglepődhetett azon, hogy Rakáts politikai tevékenységéről mily jól van informálva a kormány, illetve hogy Antal milyen nyíltan, s egyértelműen állást foglalt Rakáts mellett. Annál is inkább, mert ezután a levélben szinte fenyegető hangon ír a sajtófőnök. „Úgy gondolom tehát — szól a levél —, hogy sokkal célszerűbb elintézése lesz ennek az affernek, ha valamiképpen enyhítet Rakátsal szemben a magatartásodat... a szavaknak nüance-beli átértelmezésével érzésem szerint kihúzhatjuk egy olyan ügy méregfogát, amelynek elfajulása neked sem lenne kellemes.” Pontosan ismeri — mondja Antal — Fejér megye „különlegesen nehéz párt- és valláspolitikai helyzetét”. Tudja, hogy „bizonyos közjogi kérdésekkel kapcsolatban erős vára van ott annak a felfogásnak, amely nem egyezik a kormány több ízben kinyilvánított és közismert felfogásával.” „Neked — folytatódik a főispán politikai kioktatása —, mint főispánnak, akiben érzésem szerint a másik oldal is megbízik, a mérleg nyelvét kell játszanod, és úgy gondolom, hogy ehhez a kiegyensúlyozási szerephez a jelen pillanatban hozzátartozik a Fejér megyei Naplóval kapcsolatban felmerült incidens békés elintézése is.” Ezért, javasolja Széchenyinek: „Ne feszítsd tovább a húrt”, a kompromisszum lehet az egyedüli megoldás, mely „a jelen pillanat politikai követelményeit” szolgálja, „s engemet is minden irányban megnyugtathat.”¹⁸ Széchenyi, ha eddig nem, akkor most mindenképpen rádöb-bent: politikai beállítottsága teljesen ismert a kormány előtt, s hogy a kormány kezében ő csak az egyik szükséges tűzbentartott vas, akire a Fejér megyei politikai hangulat miatt van szükség, s a másik Rakáts politikai vonala, mely Antalék gondolkodásához sokkal közelebb áll.

E levélváltás részletes idézése talán érzékeltetheti a sajátos erőviszonyokat: a bethlenistákhoz, s a legitimistákhoz közelálló, a megyei vezetést továbbra is kezében tartani akaró arisztokrata főispán és a kormányhatalomhoz közelkerülő jobboldali, a megyében is a politikai vezetés áthangolására törekvő értelmiségi jobboldali „reformer” ellentétét. Amíg a megyei vezetés, jelen esetben Széchenyi bátorságának alapját bizonyos kérdésekben az adta, hogy a megyén belül biztosnak érezte magát, s tudta, hogy erre a kormánynak is tekintettel kell lennie, addig a kormány tudatosan bátorította azokat az elemeket, melyek most érezték eljönni az időt politikai karrierjük kikovácsolására, s akik a hatalomból való kiszorítottságuk miatt folyton támadták a hivatalokban ülőket.¹⁹

¹⁸ A levél egyébként több Rakátsot védő érvet tartalmaz (pl. az évekkel korábbi panasznaplóbéli sértettségét), s ugyanakkor apróbb fenyegetéseket Széchenyi irányában. (Rakáts ui. megírta Antalnak, hogy a főispán — álláspontja alátámasztására a vele folytatott vitában felolvasa Antalnak a főispánhoz intézett „szigorúan bizalmas” levelét. — S ez a hivatali rend megsértéseként is felfogható.) Uo. Antal István—Széchenyi Viktor. 1934. jan. 13.

¹⁹ Hogy Antalék mennyire következetesen alkalmazták a megyei vezetéssel szemben folytatott taktikájukat, azt Széchenyi számára a következő hetek eseményei bizonyították. A főispán tudomásul véve, hogy meg kell hátrálnia, már csak presztízséhez ragaszkodik. Antallal megállapodnak: a sajtófőnök magához hivatja a Pannonia Kiadó igazgatóját, aki majd rábírja Rakátsot: jelenjék meg a szerkesztő a főispánnal és kérje, hogy tekintsen el eltávolításától. Antal nem tartja be a főispánnak tett ígretét, s mint azt a Kiadó igazgatója Széchenyinek előadta — a sajtófőnök csak a vezércikkírástól tiltja el Rakátsot. Széchenyi felháborodik, levelet ír, majd

Széchenyi megérti, hogy Antalék Rakátsot — aki talán elcsúszik nemkívánt módon szélsőjobboldalra is, s már nekik sem mindig tetsző radikalizmust kér számon a kormánytól — mégiscsak a kormány exponensének tekintik. De azért ha óvatosan is, tovább védi magát. Pestre utazik Antalhoz, s eléri, hogy a szerkesztő ezekután a megyei politikát és érintő fontosabb cikkeket köteles bemutatni neki. Ezután levelet ír barátjának, Darányi Kálmánnak, Gömbös államtitkárának, mondván, hogy Rakátssal bizonyos platformra jutottak, de nem bízik annak tartósságában (1934. február 16.), majd ugyanezt másik barátjának, Rech Alfonznak a NEP-központba (február 17.; hozzátéve: mutassa meg a levelet az elnöknek és Martonnak, mert nem akar azoknak külön írni) és Antal Istvánnak.

Rakáts viszont jogosan biztonságban érzi magát. Nemcsak Széchenyivel tárgyal szinte egyenlő félként, de mind erősebb hangnemben ír már eddigi témáiról. S ezzel kezdődik meg Fejér megyei karrierjének hanyatlása is.

1934. április 20-án a Naplóban nagy vezércikket ír „Minden nemzet...” címmel. Hóman Bálint parlamenti beszédének kommentárjaként ismét az „alsó rétegekből feltörekvőkkel” foglalkozik. A miniszter szerint is fel kell frissülnie a felső rétegeknek az alulról jöttekkel — mondja —, de a gyakorlatban Magyarországon ez nem így van. Oka pedig az, hogy az „egy évtized alatt létesült összeköttetések szövevénye ma is könnyen meg tudja fojtani az alulról jövő szociális irányú törekvéseket”. Amíg tovább tart az állami javakból élősködők uralma, addig: „nagyon szép helyzetjelentéssel szolgálhatnak a kerületi titkárok és pártelnökök, hegyeket alkothat az egység melletti kartoték — de lélekben ezzel a nemzeti egységgel a magyar nemzet fiatalsága már a létfenntartási ösztönéből kifolyóan is — szembenáll”. Ezért kéri számon ismét a gömbösi program megvalósítását: ahhoz, hogy a „95 pont nemcsak szólam, hanem valóság” legyen, Gömböséknek meg kell tagadniuk a „politikai felső réteget”, s akkor kartoték nélkül is a nemzet egysége fog állani a kormány politikája mögött. De ameddig a 95 pont papíron lesz meg — addig a nemzet egysége is csak kartoték.”²⁰

Rakáts e cikkén — mely a reformnemzedék azon rétegének radikális hangján íródott, amelyik úgy érezte, a gömbösi programban az „engedmények”

személyesen is Pestre utazik, ahol Antal ismét megígéri: Rakáts „excusálni fogja magát”, s megjelentetés előtt be kell majd mutatnia minden jelentősebb politikai cikket a főispánnak. Ezután azonban Rakáts is a fővárosba utazik. Nem tudjuk pontosan rekonstruálni, hogy miről beszélgettek Antallal, de hogy a sajtófőnök nem intette meg Széchenyi szájaíze szerint a Napló szerkesztőjét, csak esetleg mérséklekre kérte, azt bizonyítja Rakáts Széchenyinnél tett látogatása. Széchenyi leírása szerint — noha nyilván színezte is megbántottságában a helyzetet — Rakáts azzal jelent meg nála, hogy „Mit tetszik parancsolni?”, és egyáltalán nem kezdte tisztázni magát. Amikor Széchenyi az Antallal folytatott beszélgetéséről kérdezi, azt Rakáts a következőképp eleveníti fel: Antal egyetért cikkei koncepciójával, csak a hangnemet kifogásolja, s kéri, hogy Széchenyivel való beszélgetése után jelenjék meg ismét nála. Végül — folytatja Rakáts az Antallal folytatott beszélgetésről beszámolóját — felajánlotta a kormánynak egy hetilap indítását. Leszámítva, hogy mind a levélíró Széchenyinek, mind az Antal—Rakáts beszélgetést Széchenyi előtt megelevenítő Rakátsnak mennyire volt érdeke a valóság eltorzítása, azt azért mindenképpen bizonyítja ezek az esetek, hogy Antal magatartása valószínűleg bátorította a szerkesztőt. S ha a politikai módszerekből sajátosságokból messzemenő következtetéseket levonni nem is lehet, az mindenesetre feltűnő, hogy Antal ennyire nem tulajdonított jelentőséget a Széchenyivel való megállapodások betartásának, a megye hivatalos politikai és közigazgatási vezetője tekintélye megóvásának. Mindez egy, a politikai életben eddig rendkívül kis pontnak számító, szinte ismeretlen vidéki rajztanár-lapszerkesztő előtt!... (FÁL Főisp. Res. 7/1934. Antal István és Széchenyi Viktor levélváltásai: 1934. jan. 30., febr. 17.

²⁰ FmN 1934. ápr. 20.

során elsikkad az ő előrejutásuk követelése, most már Antal is felháborodik. A néhány hónappal korábban kioktatott Széchenyihez, mint „a megyei sajtóviszonyokért felelős” főispánhoz fordul. Ha Rakáts a közélet purifikálásáért küzd — írja, — az összeköttetésekkel előrejutók ellen — „ezekkel én nem sokat törődöm”. Azt azonban nem tűrheti, hogy „a miniszterelnökhöz legközelebb álló politikai célkitűzéseket” így kritizálja. Egy kormánylap nem kezelheti a 95 pontot „szólamgyűjtemény”-ként, a kartotékok miatt nem gúnyolódhat a NEP-szervezkedéseken.²¹ Ez az eset döntőnek látszik: jelzi Antal igen komoly kifogásait, mutatja: a sajtófőnök megérezte, hogy Rakáts programja már talán közelebb van a szélsőjobbhoz, mint a kormányéhoz. Ezután már korántsem támogatja úgy Rakátsot, mint még néhány hónappal korábban.

Rakáts viszont 1934 nyarán újabb nagy tervvel áll elő. Nagy kisgazdakiállítást és szabadtéri előadásokat akar rendezni ősszel.²² (Korábban már szoltunk arról, hogy Rakáts a kisgazdákban a legitimizmus fő támaszának számító nagybirtok potenciális ellenfelét látta.) Hómant megnyeri az ünnepek védnökéül, megígérve neki, hogy ezzel fehértvári népszerűségét rendkívül megnövelheti, s a kormány részére készített tervezetében is kidomborítja: a kisgazdák máris óriási örömmel fogadták Hóman védnökségét, pedig az 1932-es választáskor ellene szavaztak. Kétségtelenül ügyesen állítja össze az előadástervezetet is: Hóman, Antal István, Tőke István (a helyi gazdakör elnöke) szerepel a névsorban, de ott találhatjuk Rakáts patronusát, Pálffy-Daunt, sőt jó barátját, Bánsághy Györgyöt, aki beprotezsálja az előadók közé vitéz Endre Lászlót is. — A terv másik része: „Magyar Föld” címen hetilap indítása a kongresszus alkalmával. A laphoz az engedélyt, mint ahogy az egész szervezkedés jóváhagyását, Rakáts azzal akarja elérni, hogy Hómant és még egy-két közismerten kormánytámogató fehértvári és megyei politikust akar bevonni az alapítók közé. De már a listában is szerepel Bánsághy, Mecsér András, s Rakáts Antalhoz küldött tervezetében azt is bevallja: tárgyalt már Pálffy Fidéllel, aki hajlandó lenne a nyilasok helyett velük tartani. A lap politikai céljaként a Dunántúlon hódító szélsőséges lapok, Bajcsy-Zsilinszky Szabadságának, Festetich Mezőföldjének kiszorítását jelöli meg, melyek „gazdasági célkitűzéseikkel közelebb tudtak férközni a gazdasági jobbalt váro, de magárahagyatottságában szélsőséges népagitátoroknak kiszolgáltatót földműves közönség lelkéhez”. Ha Pálffy Fidél ezzel magukhoz vonná, s letörné Festetich lapját, akkor a Meskóra redukálódott nyilas-mozgalom ezzel „véleg likvidálnak tekinthető”.²³

²¹ FÁL Főisp. res. 7/934. Antal István—Széchenyi Viktor 1934. ápr. 28.

²² Rakáts tervezete: FÁL Főisp. res. 7/934.

²³ A korai nemzetiszocialista eszmék Fejér megyében bizonyos mértékig visszhangra találtak. Mutatja ezt az is, hogy a főispáni jelentések szerint Budaváry már 1932-ben lejárt előadásokat tartani Sárbogárdra, s itt vannak is hívei (FÁL Főisp. res. 1/1932), s még inkább az, hogy a 30-as években Festetich-nek és más szélsőjobboldali figurának is van tábora. (Vö. *Farkas Gábor*: Politikai mozgalmak Fejér megyében a két világháború között. Kézirat. 8—10. l.) Volt tehát Rakátsnak érzéke, amikor a nyilas-mozgalom Fejér megyei terjeszkedése ellen hirdetett programot. Beadványa kétségtelenül a korabeli szélsőjobboldali elképzelések egyik érdekes dokumentuma. Magyarországot, mondja, három oldalról fenyegeti veszély: a szovjet kommunizmus keletről, az olasz korporációs rendszer délről, s a német nemzeti szocializmus nyugatról. „... A politikai ráhatás tekintetében Németország a legveszedelmesebb. Az erőszakos német Drang nach Osten-nek Ausztria után Magyarország lenne az első gazdasági áldozata, ha a magyarországi szociális vágyat nem elégítik ki idejében egy új gazdasági rendszerrel”. A német rohamot csak „hazafias, de szociális vágyaiban kielégített tömegekre” támaszkodva lehet megállítani. Ha a gazdákra, a gazdakörökre építenek, akkor megszűnhetnek a nagytőke és a nagybirtok előnyei.

Emlékezhetünk: már 1934 januárjában, tehát néhány hónappal korábban Antal Széchenyivel szemben védte Rakátsot, a szerkesztő egyik nagy érdemének azt tulajdonítja, hogy a nyilas-mozgalom leszerelésében jelentős érdemeket szerez. Antal most mégsem lelkesedett a tervezetért. Valószínűleg nem látott nagy lehetőséget a gazdakongresszusban, a lap indítását pedig teljesen attól tette függővé, hogy Rakáts a megyében képes-e ténylegesen azt létrehozni. Az egész tervezetet elküldi Széchenyinek véleményezésre — ezzel mintegy döntve is annak sorsáról. A főispán az áprilisi újságikkal kapcsolatos Antal levélből s abból, hogy Rakáts e mostani kezdeményezését is az ő intézkedési körébe utalták, megéreztte, hogy Antal most már nem áll oly határozottan Rakáts mellett, mint korábban. Természetesen igyekszik a szerkesztőt befektetni. Megírja Antalnak, hogy Rakátsal folytatott megbeszéléseiből kiderült: a lap alapításához szükséges 20 000 Pengőt a leendő szerkesztő nem az előtérbe állított kormányexponensektől kívánja beszerezni, hanem a megye két szélsőjobbpolitikusától. „Pálffy-Daun és Pálffy Fidél pénztárcái lebegnek szeme előtt” — írja. Rakáts korábbi „érdemei”-t azzal is igyekszik megsemmisíteni, hogy elmondja: véleménye szerint igaz, hogy Rakáts a Magyar Jövő segítségével el akarja hozni a nyilasoktól Pálffy Fidelt, de ugyanakkor a lap körül kialakulna egy másik szélsőséges csoport, melynek segítségével Rakáts előkészíthetné — mint azt beszélik — egy esetleges mandátum megszerzését.²⁴ Széchenyi, aki már korábban is azzal igyekezett Antalnál gyengíteni Rakáts pozícióját, hogy beszámol azokról a pletykákról, melyek szerint Rakáts odahagyná a Napló szerkesztőségét, s elmenne Festetich lapjához, a „Mezőföld”-höz szerkesztőnek, ismét kihasználja a lehetőséget, hogy Rakátsban a kormány esetleg kellemetlenné váló szélsőjobb ellenzéki politikusát igyekezzék láttatni. —Ezzel egyidőben értekezletet hív össze augusztus 25-re a város és a megye vezető tisztviselőiből, amelyik eldönteni hivatott: mi legyen a Gazdakongresszus sorsa. Az értekezletről Rakáts esetleges támogatói — Pálffy-Daun, Mecsér András, gr. Hadik Béla (Seregélyes) — távolmaradnak, s mint a jegyzőkönyv tanúsítja, egyhangúlag leszavazzák Rakáts minden érvelése ellenére a tervezetet. A nagy mozgalom, a több megyére — lényegében az Észak-Dunántúl egészére — hatósugarát kiterjesztteni tervezett lap gondolata, a nagy előkészületek ellenére néhány nap alatt semmivé vált.²⁵

Rakáts és a megyei vezetés 1934 nyarán történt összeütközésében tehát már Széchenyiék teljes győzelmet arattak, melynek egyik oka kétségtelenül az volt, hogy a felelős szerkesztő „merész elképzelései” mellé nem álltak oda magas pozíciójú pártfogói sem. Ekkor születik meg valószínűleg Rakáts eltávolításának terve is . . .

A Széchenyi — Rakáts ellentét 1935 első heteiben lángolt fel ismét. Rakáts a reformnemzedék országos szintű mozgolódásával egyidőben újra radikális hangú cikkeket jelentet meg újságjában. Ezek a cikkek egyöntetűen a gömbösi programot akadályozó erőket ostromozzák — s ez még a reformnemzedék általános követeléseim belül maradna —, de cikkeiben elmegy odáig, hogy a kormány és a NEP jelentős részét teszi a helyzetért felelőssé. Az 1934. december 28-i szám-

²⁴ FÁL. Főisp. res. 7/934. Széchenyi Viktor—Antal István 1934. aug. 21.

²⁵ Az aug. 25-re összehívott ülés jegyzőkönyve. FÁL. Főisp. res. 7/934. — Tudjuk, hogy Rakáts Antalón kívül tárgyalt Ilómannal, levelezett az ügyben Pálffy Fidellel, akitől ígéretet is kapott a csatlakozásra. Megbeszélést folytatott az egész elképzelésről Pálffy-Daunnal, Bánsághyval, a városi politikuskok egy részével. (FÁL. Főisp. res. 7/934.)

ban „Mecsér András lesz az Országos Kamara elnöke” című cikkében úgy tünteti fel a Földművelésügyi Minisztériumot, mintha az a gazdaérdekek helyett a kartellek mellé állna, s 1935 január 4-én pedig arról ír, hogy Gömbös 95 pontjának a jelenlegi többség a megbuktatója.²⁶ Amikor azután január 5-én a belügyminiszter nem elég határozott fellépéséről ír, Széchenyi elérkezettnek látja az időt újabb támadás indítására. Levelet ír Antalnak, mellékelve az inkriminált cikkeket, mondván: ez ismét azt bizonyítja, hogy Rakátsal kormánytámogató lapot nem lehet fenntartani, s az annyira fontos, de Fejér megyében oly nehéz NEP szervezésben így nem sokra mehetnek. Széchenyi kéri Antalt, hogy beszéljen Hómannal: „rehabilitálják”, nevezzék ki Rakátsot valahová Pest környékére tanárnak, s ezzel tartsák távol a lap szerkesztésétől is.²⁷

E leveleket néhány nap múlva újabb követi. Most már nem Rakáts személyi tulajdonságaira vagy általában kétes kormánytámogatására hivatkozik, hanem a választások előtti (mint ismeretes, a választásokat 1935 március végén, április elején tartották) veszélyes voltára. A szerkesztő ugyanis a Napló január 10-i számában a telepítésekről írva ismét igen szélsőséges hangnemben ostromozta a nagybirtokot. Széchenyi hosszú elemzésében most azt bizonyítgatja Antalnak, hogy a nagybirtok-ellenes kirohanások (melyek — tegyük hozzá — korábban az Antal által támogatott Rakáts cikkeiben is ugyanilyen élesen megtalálhatóak), mennyi kárt okoznak a NEP Fejér megyei szervezésének. Amíg korábban Antal, most ő érvel a kormány Fejér megyei érdekeivel, a megyei egyensúly megtartásával. Fejér megyében, mint azt Antal is tudja, — szól a levél — igen erős a nagybirtok, s ezt nem lehet „Quantité négligable-nak tekinteni”. A megyében széles politikai befolyással rendelkező nagybirtokosok már mentalitásuknál fogva is idegenkednek a NEP-től, s inkább hajlanak a Keresztény Gazdasági Párt felé. Ő maga, mondja Széchenyi, mind magánérinkezéseiben, mind hivatalos tevékenységében mindent elkövet, hogy különösen a választások előtt a kormánypárt felé hajlítsa őket, ha azonban a kormánytámogató lapként ismeretes Naplóban ilyen cikkek jelennek meg, „amelyek a nagybirtokosságot a leggyűlöletesebb színben tüntetik fel és mint a nemzeti gondolat ellenségét állítják oda, akkor az én fáradásaim hiába valók lesznek . . .” Nem arra gondolnak ugyanis az érintettek, hogy ez „Rakátsnak egyéni akciója”, hanem arra, „hogy ez egy felülről sugalmazott cikk és annak egész ódiáját a kormányra hárítják”.²⁸

Rakáts cikkei és Széchenyinek a választások előtti megyei politikai életből vett indokai az 1935 eleji politikai helyzetben, a választások előtt lépésekre készítették Antalt is. Beváltja ígérését: megbeszéli Hómannal, hogy Rakáts ne újíthassa meg lapszerkesztői szerződését, azaz a VKM ne adja meg az engedélyt. Így hiába adta be kérvényét Rakáts, a kultuszminisztérium a megye főispánja véleményének kikérése mellett elutasítja azt.²⁹

Nem érdemes most már részletesen kitérni arra, hogy Széchenyi miként taktikázik az új helyzetben — úgy akarván feltüntetni az esetet, mintha Rakáts egész „kibuktatása” a szerkesztőségből Antalék iniciatívájára történt volna — a lényeges, hogy Rakáts helyzete megpecsételtnek látszott 1935 februárjában.

²⁶ FmN 1934. dec. 28.; 1935. jan. 4.

²⁷ FÁL Főisp. res. 7/935. Széchenyi Viktor—Antal István. 1935. jan. 5. — A főispán elszántságát mutatja, hogy ezzel egyidőben elküldi a Belügyminisztériumot érintő Rakáts-cikket a Belügyminisztériumnak, Boór Aladár tanácsosnak, „hogy alkalma legyen a belügyminisztériumnak — amennyiben indokoltnak tartaná — az ügyben lépéseket tenni” (uo.).

²⁸ FÁL. Főisp. res. 7/935. Széchenyi Viktor—Antal István 1935. jan. 11.

²⁹ A VKM 1935. febr. 16-i leirata Széchenyihez. Uo.

A legvilágosabban ezt az jelezte, hogy Antal február 27-én visszatartotta a „Fejér megyei Napló” március havi szubvencióját.³⁰ A visszatartást a levél a Rakáts elleni kifogásokkal indokolja; ezen túl azonban többről is tanúskodik: mutatja, hogy Antalnak elsősorban a fejérmegyei politikai vezetéssel kapcsolatban követett álláspontja változott meg, s a szerkesztő magatartása ilyen körülmények között kerül most már egészen más megvilágításba. Míg korábban talán bízott abban a kormányzat, hogy az ellenzékiekkel Fejér megyei s fehérvári vezetést az eredeti gömbösi célkitűzésekhez lehet kényszeríteni — addig Rakáts igen jó szolgálatot tehetett. Amikor azonban bebizonyosodik — s ez talán már nemcsak Fejér megyére jellemző —, hogy a körülményekkel jobban meg kell „alkudni”, akkor már nem a változtatás a fő célkitűzése a kormánynak a megyei vezetés irányában, hanem a nyugalom fenntartása. Ezért Antal arra kéri Széchenyit, hogy Rakáts utódjául lehetőleg olyan embert hozzon javaslatba, „akinek vezetése mellett a lap a lehető legzökkenőmentesebben szolgálhatná a Nemzeti Egység Pártjának a célkitűzéseit és személyileg is a lehető legmegfelelőbb volna olyan értelemben, hogy a *legkevésbé vonná magára a NÉP-pel ellentétes világnézetű közvéleményt reprezentáló politikai erőcsoportok támadásait.*” (Kiemelés a szerzőktől.)

A Rakáts-ügy azonban ezzel még nem ért véget. Nem nyugodott meg sem Széchenyi sem Rakáts: Széchenyi mindenképp azt akarta elérni, hogy a felelős szerkesztő, aki annyi borsot tört az orra alá, elkerüljön Székesfehérvárról.³¹ Rakáts viszont politikai helyzetének rendezése érdekében mozgolódik ismét. Talán a reformnemzedék most már szinte egységes 1935 tavaszi fellépése inspirálta a gondolatot: a Magyar Jövő Szövetség vidéki szervezeteinek létrehozásáért még egy rohamot indítani. Elnökül a mérsékeltebb Say Gézát kéri fel, de a szervezkedés tényleges politikai pártfogójául a második Gömbös-kormány új miniszterét, Bornemissza Gézát akarja megnyerni. Rakáts, mint erre fentebb utaltunk, még az egyetemi zászlóaljakból ismerte Bornemisszát, aki az 1935-ös választások után a kormányba kerülve, a kormány legjobboldalibb tagjai közé számított. Rakáts júliusra tervezte a nagy megalakuló ülést Székesfehérvárt, s a kormány részéről Bornemisszát hívta meg beszédet tartani.

Széchenyit érezhetően nyugtalanította a szervezkedés.³² Nemcsak azért, mert félt, hogy Rakáts esetleg újabb politikai tőkét kovácsol a Magyar Jövő helyi szervezkedéséből („ettől az alakulógyűléstől sokat vár a saját személyének előtérbe toléása irányában” — írja), de láthatta azt is, hogy itt az ő politikai vonalától erősen eltérő mozgalomról van szó. Úgyesen támadja meg Rakáts újabb szervezkedését. Olyan tényezőt keres, aki Fehérvár vonatkozásában Bornemissza ellenpólusa lehet, s ezt Hómanban találja meg. Neki ír levelet. Aggályai vannak a mozgalommal kapcsolatban is („amelynek céljai felől csak homályos értesüléseim vannak, mely azonban szoros kapcsolatban van a reformnemzedékkel”) — írja Hómannak, és különösen Bornemissza személye miatt. A nagybefolyású kultuszminiszter hiúságára igyekszik hatni: rosszul néz ki — érvel —, ha egy város képviselője miniszter, ugyanakkor ilyen fontos politikai megmozdulásra egy másik kormánytag jelenik meg. Ennek „kedvező hatása” csak akkor lehet, „ha az egyesület célja teljes összhangban lenne a képviselő-miniszter program-

³⁰ FÁL Főisp. res. 53/935.

³¹ Rakátsnak ugyanis módjában állott egy éves felmondási joggal élni a Naplónál, s ez újabb hosszú huza-vonát eredményezhetett.

³² FÁL Főisp. res. 7/935. Széchenyi Viktor—Hóman Bálint 1935. jún. 4.

jával, ellenkező esetben károsan befolyásolná a közönséget". Arra kéri Hómant, hogy „saját érdekében” is értekezzen Bornemisszával: vagy beszélje le őt a fehérvári szereplésről, vagy állapodjanak meg a Bornemissza által elmondandó beszéd tartalmában . . .

Széchenyi tehát most Hómant igyekszik rábírni, hogy Rakáts megmozdulásának politikai veszélyeit ecsetelve, véglegesen eltávolítsa a szerkesztőt.³³ Hóman gyorsan cselekszik: a február óta húzódó áthelyezést napokon belül elintézi, s június 25-én már Terbócz, a miniszter titkára Széchenyi levelére válaszolva arról értesíti a főispánt, hogy „Rakáts áthelyezése megtörtént és a rendelkezésnek soronkívül eleget kell tennie”.³⁴

A baracskai orvos

Dr. Varga Elemér, Baracska községi orvosa, Maros-Torda megyében született, Erdélyből menekült Magyarországra. A 20-as években orvosi diplomát szerzett a budapesti egyetemen, de az orvosi kar elvégzése után néhány évig házi tanítói állásban működött gr. Teleki Tibor koronaőr fiánál. Teleki baráti kérésére azután gr. Széchenyi Viktor elintézte, hogy az éppen üresedésben levő baracskai községi orvos tisztségét 1929 novemberében Varga kapja meg. Pár évvel később, amikor a kormánypárt fasiszta jellegű tömegpárttá való országos átszervezése megindult, Halassy Tibornak, a váli járás főszolgabírájának véleménye és Széchenyi főispán javaslata alapján a NEP központ Varga Elemért nevezte ki a párt baracskai helyi csoportja elnökének.³⁵

A korábban csak orvosi munkáját végző, a maga békés nyugalmú kis „horatiusi életét” élő községi orvos ezzel a mozzanattal bekapcsolódott a politikába, s ettől kezdve minden megváltozott őbenne is, körülötte is. Az eddig feltűnés nélkül élő névtelen kisember szinte pillanatokon belül szembekerült a főispánnal s a megyei vezetéssel, évekig húzódó, egymásra halmozódó pereskedésbe bonyolódott, amiktől neve hamarosan országsszerte ismertté vált.³⁶ Az egyszerű falusi orvosból Pestre gyakrabban utazó, a NEP Eszterházy utcai palotájában forgolódo ember lett. Már nemcsak a megyei újságok, hanem a

³³ „Engedd meg kedves Bálint, hogy . . . arra kérjelek, hogy a legsürgősebben vidd keresztül nevezettet illető elhelyezési szándékokat” — írja néhány nappal a Magyar Jövő Szövetség ügyében kelt levele után, amikor Hómannál Rakáts egy újabb — most már névtelenül megjelentetett — cikke miatt tiltakozik. Uo. 1935. jún. 11.

³⁴ Uo. Terbócz Miklós—Széchenyi Viktor. 1935. jún. 25. Rakáts hallatlan szívósságára s energiáira jellemző, hogy még 1935 július-augusztusban is sok gondot okoz a fehérvári vezetésnek: névtelen levelek írását tulajdonítják neki, melyekben kiszemelt utódját igyekszik sikkasztás és visszaélés vádjával befeketíteni, s a megyei vezetés elleni tevékenysége miatt a Naplónál is nyomoznak utána. (Detektív-jelentés 1935. aug. 7. Továbbá: Antal István—Széchenyi 1935. júl. 5. FÁL. Főisp. res.53/935.) Rakáts most már rákoskeresztúri tanárként azt követeli a VKM-től, hogy kárpótolják anyagilag azokrét az éveket, melyek alatt nem taníthatott. Az ügyben képviselő barátjáig, Meisler Károlyig megy (s itt ismét a „Reformnemzedék” egyik prominens alakjához értünk), aki renkívül éleshangú interpellációt nyújt be, s ebben „a közéleti tisztaságért küzdők” (szélső jobb) oldaláról támadja Hóman minisztert. (Képviselőházi Napló 1935—39. XIV. köt. 1937. jún. 16.) Széchenyi főispán, kit az interpelláció természetesen elmarasztalt, szinte kétségbeesve kéri Hómant, hogy válaszában a fehérvári hatóságok eljárását, s személyét védje meg . . . (Széchenyi Viktor—Hóman Bálint. 1937. jún. 17. FÁL. Főisp. res. 43/937.)

³⁵ Széchenyi Viktor kihallgatásának jegyzőkönyve. FÁL. Főisp. res.34/1935; „Elkeseredett politikai háborúskodás a baracskai községi orvos és gr. Széchenyi Viktor főispán között.” Az Est, 1936. máj. 24.

³⁶ Pört pörre. Az Est, 1936. jún. 14. (Vezércikk)

nagy budapesti napilapok is írnak róla, s a nevével jelzett „Varga-ügy” már nemcsak a községi jegyzői, járási főszolgabírói és megyei alispáni, valamint főispáni akták egész tömegére kerül rá, hanem foglalkozik vele a pártközpont s a Belügyminisztérium egyaránt, iratok kerülnek vele kapcsolatosan a miniszterelnökségre is és a belügyminiszterhez személyesen is.

A községi orvos ugyanis szemmel láthatóan megkísérelte funkcióját a pártközpont intencióinak szellemében „tökéletesen” végezni. Mint Széchenyi később előadja: „Dr. Varga Elemér úgy képzelte, hogy ő a közigazgatási hatóságok felülbírálására hivatott s ezért több közigazgatási ügybe beleavatkozott.”³⁷ Pontosan egy ilyen jellegű esettel indult 1934-ben kettejük egymás elleni küzdelme. A baracskaai állami elemi iskolai tanító, vitéz Skultéty László ellen ugyanis a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium különböző szabálytalanságok miatt fegyelmit rendelt el, másodfokú dorgálásban részesítette és más községbe áthelyeztette. Skultéty a helyi NEP szervezet választmányának tagja volt, s Varga ezen az alapon az ügyet párt-kérdéssé tette. Nevezetesen: a NEP útján akarta „élharcostársát” az ellene emelt fegyelmi vád alól felmentetni és rehabilitáltatni. Amikor ez nem sikerült, a NEP baracskaai választmányával olyan határozatot hozatott, amelyben a miniszteri végzéseket „jogi abszurdumoknak” bélyegezte.³⁸ Ezen kitételért Széchenyi főispán Varga dr. ellen 1934 áprilisában fegyelmi eljárást rendelt el. A fegyelmi bíróság „rosszallással büntette” az élharcosorvost.

A megyei közigazgatás (élén a főispánnal) azonban ezután, — még az első fegyelmi határozatnak jogerőre emelkedése előtt — újabb fegyelmit zúdított a nyakába. Varga fellebbezett, s a főispán eljárását „erkölcstelennek” minősítette. Ezért Széchenyi főispán bűnvádi eljárást indított a székesfehérvári királyi ügyészségen.³⁹ Pert per követ. — Varga a belügyminiszternél jelentette fel a főispánt zsarolás, megvesztegetés és hivatalos hatalommal való visszaélés vádjával —, végeláthatatlan pereskedés indul a főispán és a községi orvos között. Szokványos hivatali torzszalkodásnak illenék be, részletes nyomkeresése nem is lenne számunkra érdekes.⁴⁰

³⁷ FÁL. Főisp. res. 34/1935: Az említett jegyzőkönyv.

³⁸ Uo. és: Az Est, 1936. máj. 24.

³⁹ Széchenyi Viktor levele a Kir. Ügyészséghez. 1935. dec. 28. FÁL. Főisp. res. 34/1935.

⁴⁰ A második alkalommal — az iratok alapján nem teljesen tisztázható — valami hallatlan mondvacsinált, erőszakolt ürüggyel, de annál határozottabb célzattal indították a fegyelmit Varga ellen „köztisztviselői állás tekintélyével össze nem férő, hamis tanúzásra való felbujtás látszatát keltő viselkedés” vádjával. Vargának a belügyminiszternél tett főispán elleni feljelentése tárgyában, 1935. dec. 4-én értekezlet zajlott le Tomcsányi belügyi államtitkárnál, amelyen rajta kívül Osváth László miniszteri tanácsos és Széchenyi főispán vettek részt. Ezen az értekezleten abban állapodtak meg, hogy Széchenyi a megyei vezetésben tájékozódik az ügygel kapcsolatos hangulatról, kikéri a megyei vezérkar véleményét, milyen megoldás lenne a legcélszerűbb. Dec. 6-án írott jelentésében beszámol a megyeiekkel folytatott megbeszélésről, s hangsúlyozza, hogy „ezen tanácskozás folyamán felmerült dr. Varga Elemér felfüggesztésének a kérdése is. Az urak egyhangúlag arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a felfüggesztést minden körülmények között meg kell tenni, mert a fegyelmi szempontjából nem lehet elucézni, hogy egy köztisztviselő (községi orvos) a főispánja ellen ilyen súlyos hamis vádakot költson...” Láthatóan különösen felbőszítette őt az a tény — amelyről egyébként csak egy nappal előbb, dec. 5-én szerzett tudomást —, hogy Varga „a feljelentés másolatát megküldötte »Az Est«-nek is, amiből viszont következtethető — mint feltételezi — hogy minden valószínűség szerint más lapoknak is megküldötte.” Ugyancsak kellemetlenül érintette őt, hogy Varga Ilóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszterrel *nyílt levelezőlapon* közölte a belügynek tett feljelentését. — A megyei tanácskozás résztvevői felvetették Varga felfüggesztésének valamennyi jogi szempontból lehetséges és járható útját, végül a lehető legmegtámadhatatlanabb s a főispán részére minden részre-

A személyeskedő jellegű hivatali affér azonban nem zárul le ennyiben, más erők is közbelépnek, s ennek következtében esetünk már kiemelkedik a szimpla ügyek sorából. Varga — mint említettük — a baracscai helyi NEP szervezet elnöke volt, aki mindig mint a párt élharcosa lépett fel, s ebben a minőségben hívta ki maga ellen az arisztokrata főispán — a megyei közigazgatás — haragját. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a pártszervezés Fejér megyében — a már korábban is említett politikai erőviszonyok miatt — sem éppen a pártközpont elképzeléseinek megfelelő, gyors ütemben haladt, s hogy ez irányú elégedetlenségét Marton Béla, a párt főtitkára eléggé egyértelműen tudomására is hozta Széchenynek,⁴¹ — akkor érthetjük meg igazán a Széchenyi—Varga összetűzés társadalmi-politikai töltését. Mint jeleztük, Varga roppant pártfunkcionáriusi öntudattal végezte munkáját a helyi pártszervezet élén. A korábban szürke kis ember, az Erdélyből menekült állatstalan értelmiségi, a NEP szervezkedés megindulásakor — megkapván a helyi pártszervezet elnöki tisztét — megérezte a lehetőségeket, s mintán politikai funkciót kapott, kezében már politikai hatalmat is érzett, hiszen annak a pártnak lett „élharcosa”, amely az ő szemei előtt — legalábbis a jövőre vonatkozóan — már a hatalom megtestesítőjeként lebegett. Megindítja tehát harcát a hatalom jelenlegi birtokosai, a konzervatív megyei vezetés ellen. Vállal ezért fegyelmiket is, s — mint kiderül — mindent jelent a pártközpontnak. Első fegyelmije után, mint ezt nyíltan kijelentette, megírta a NEP Országos Központjának, „hogy ő Baracsán teljesen magára van hagyva”. S miután a vele beszélgető főszolgabíró ezt kétségbevonta és állította, hogy a főispán „teljes erejével a pártszervezés mögött áll”, kijelentette, „hogy ő éppen az ellenkezőjéről van meggyőződve és ezirányban a jelentést a központhoz meg is tette”.⁴² A párt pedig nem maradt hálátlan önzetlen harcosához: fegyelmi ügyének tárgyalásakor jogi segélyben részesítette, ügyvédet fogadott védelmére s költségeit is megtérítette. „Ezt a jogi segélyt azért kapta — magyarázza a pártvezetőség álláspontját Marton Béla —, mert arra hivatkozott, hogy az egész fegyelmi eljárás a NEP elnöki funkciója miatt (az általa beadott bizalmas jelentés alapján) indult meg, és így erkölcsileg is bizonyos mértékben kötelesek voltunk a tárgyilagosság határain belül védelemben részesíteni... Varga Elemért az Országos Központ csak olyan mértékben vette védelmébe, amilyen-

hajlás és pártoskodás látszatát is kizáró jogi megoldás mellett döntöttek. Széchenyi maga a következőképpen zárja a jelentését: „Ezen mérlegelésekből kifolyólag a most lefolytatott tanácskozásunk abban szűródött le, hogy a leghelyesebb volna, ha a felfüggesztést a belügyminiszter úr mondaná ki a fegyelmi eljárás megindításával egyetemben és egyúttal delegálná valamely szomszédos vármegye közigazgatási bíróságát.” (Ti. a tárgyalás lefolytatására — szerzők.) A székesfehérvári királyi ügyészség január folyamán akcióba lép, amelyről csupán Széchenyi 1936. jan. 18-i kihallgatási jegyzőkönyve ismeretes. Ebben előadja Vargával való összeütközéseinek történetét, majd pedig — s ez már új momentum az eddigiekhez — bűnvádi eljárást kér dr. Varga Elemér ellen, annak a belügyminiszterhez intézett feljelentésében foglalt és „sérelmére elkövetett rágalmazó kitételeiért” is. FÁL. Főisp. res 34/1935 Tomsányi belügyi államtitkár leirata Széchenyire 1935. júl. 29. — Uo. Széchenyi jelentése a belügyminiszternek 1935. szept. 20. — Széchenyi Viktor—dr. Ósvát László (miniszteri tanácsos) 1935. dec. 6. — Széchenyi levele a kir. ügyészséghez 1935. dec. 28. — Széchenyi kihallgatásának jegyzőkönyve 1936. jan. 18.

⁴¹ „Országos körutam alkalmával tapasztaltam, hogy a rendőrök kishírók, hajdúk stb. nem tudják, hol van a Nemzeti Egység helyi szervezetének köre és irodája. Ámbár ez a körülmény csekélységnek látszik, a gyakorlatban mégis visszasan hat az, hogy a helyi hatóságok emberei ebben a tekintetben tájékozatlanságot árulnak el.” Uo. res. 14/1933. Marton Béla pártfőtitkár levele Széchenyi Viktor főispánnak.

⁴² Uo. res. 39/1934 Halassy Tibor—Széchenyi Viktor 1934. máj. 5.

ben bármelyik községi elnökünket részesítettük volna...⁴³ A Párt, az új hatalmi szerv mellett más úton is támogatja vidéki harcosát: igyekszik ügyét, a főispánnal való szembekerülését elsimítani: Maga Ivády Béla, a NEP országos elnöke kéri Széchenyi főispánt, hogy „a fennálló differenciát valamiképpen békés úton intézze el”.⁴⁴

Mint Az Est című napilapnak adott nyilatkozatában Varga előadja, a pártközpontban nemcsak anyagi és erkölcsi támogatásban részesítették, hanem valósággal biztatták, buzdították is a főispán elleni küzdelemre. Elmeséli, hogy kezdetben, amikor felnézte, „hogysaját vármegyeicelnökellene dolgozik”, felajánlotta a NEP központban lemondását. Marton Béla azonban levélben kérte, hogy maradjon a helyén, „legyen türelemmel”, mert „az ilyen lelkes emberre szükség van”, s különben is „a főispán rövidesen menni fog”. Kijelenti, utasítást kapott arra, hogy „a főispán kikerülésével, magával a központtal érintkezzen”, mert Széchenyi „a párt törekvéseit keresztülhúzni igyekszik.” Tudomása van arról, hogy Széchenyi háromszor is le akarta váltani NEP posztjáról, „de a központ soha nem akceptálta előterjesztését”. Marton a főispánnal szemben mindig őt, Vargát védte.

Varga Elemér Az Est-nek adott nyilatkozatában — amellet, hogy számtalan kulisszatitkot is szellőztet — határozottan megjelöli a főispánnal vívott éles küzdelmének politikai tartalmát is. Szerinte Fejér megye arisztokrata főispánja „erősen legitimista érzésű”, s láthatóan olyan arisztokratikus-konzervatív politikusként tartja, aki magatartásával tudatosan gátolja a Gömbös-időszakban kormányzati hatalomra törő szélsőjobboldali garnitúra egyik központi célkitűzésének, a kormánypárt fasiszta jellegű tömegpárttá való átszervezésére tett kísérletének megvalósítását. Mint az újságíró fogalmazza: „legitimista és NEP világnézeti küzdelem indult meg kettejük között.”⁴⁵

Varga, a baracscai községi orvos ennek ellenére természetesen hallatlanul kis kaliberű politikus marad mindvégig, még ha hírét s nevét a főispánnal vívott küzdelme messze túl is emeli községe, járása, sőt megyéje határain. Annak a szűklátókörű, provincializmusban fogant kisember-politikusnak figurája, akinek kezébe a 30-as évek politikai mozgása következtében ha a hatalomnak csak töredéke is jutott, megittasulva ettől, s elvakulva a nagyhangú szólamok áradatától, a maga porszemnyi funkcióját halálosan komolyan vette. Láthatóan még egyéni karrier-vágy sem mozgatta, hivatali ranglétrán sem akart tovább jutni, a pártközpontból jövő bizalmas utasításokat mégis 100%-osan komolyan vette; a maga posztján a párt utasításainak teljes precizitással óhajtott eleget tenni.⁴⁶

Mint Rakáts esetében is láttuk, Széchenyi főispán kezdettől fellépett e radikálisan jobboldali figurák ellen. 1934—35-ben még keserves kilátástalannak látszik küzdelme, ügyeskedése; levelezése kapkodást, határozatlanságot, elked-

⁴³ Uo. res 34/1935. Marton Béla — Széchenyi Viktor 1936. máj. 26. és 1936 jún. 6.

⁴⁴ Uo. Széchenyi Viktor — Ivády Béla 1936. jún. 22.

⁴⁵ Az Est, 1936. máj. 24. „Elkeseredett politikai háborúskodás...”

⁴⁶ A legitimista „Magyarország” cikkírója így jellemezte: „Egyre rohamosabb tempóban veszt el fejét... Felülről a budapesti NEP központból hatalmat adnak a kezébe azzal a nyílt biztatással, hogy mostantól kezdve pedig ne nézzen sem Istent, sem embert, ne legyen előtte se jegyző, se alispán, se főjegyző, csak egyesegyedül a mindenható NEP lebegjen előtte, annak érdekeit szolgálja... Csoda-e, ha Varga Elemér mindettől megszedül, és egyenesen fanatikus honfiúi kötelességének ismerte, hogy a NEP igazi vagy vélt érdekeinek a szolgálatában összetűzőn mindenkivel, akit nem látott a NEP-bálvány abszolút megbízható hívének...” A baracscai NEP elnök, mint a NEP áldozata, Magyarországra, 1936. jún. 11.

vetlenedést s eredménytelenséget mutat. Iliába indít Varga ellen fegyelmi-
ket, az a párt felbujtására egyre vakmerőbb és szemtelenebb lépéseket tesz,
országos botrányvá dagasztja kettejük afférját, ha úgy tetszik, „packázik”
a mindenható főispánnal. Iliába ír a pártközpontba Ivády Béla országos párt-
elnöknek, attól még választ sem kap. Iliába panaszkodik, hogy ez az ügy „már
cca három éve húzódik, s megkeseríti az életét”, továbbá, hogy irodájának
„majdnem ugyanannyi munkát ad, mint minden egyéb főispáni teendő össze-
véve, s régen túllépte egy kis jelentéktelen ügy határait . . .” Iliába írja le, hogy
a párt minden felvilágosító jelentése dacára is vele szemben „mindig Dr. Vargá-
nak, ennek a renitens községi alkalmazottnak látszott pártjára állani”.⁴⁷

1935—36 fordulójáig láthatóan meddő a konzervatív főispán küzdelme;
a nagy politikai súllyal és befolyással rendelkező párttal szemben kétségtelenül
defenzívába szorul. Igaz, hogy nem konkrétan a Varga-ügyben, egyszer azonban
panaszaival, kétségeivel még magához Gömböshöz, a miniszterelnökhöz is fordul,
az azonban válaszlevelében leinti őt, s kifejti, hogy a kormánypárt modern tömeg-
párttá való átszervezése nemzeti érdek: „Felkérlek tehát arra, hogy a jövőben
pártpolitikai és szervezési kérdésekben a Nemzeti Egység országos elnökségé-
nek irányítása alapján cselekedjél, és ne keressd azokat az esetleges súrlódási
felületeket, amelyek kettős minőségekben, mint főispán és a Nemzeti Egység
vármegyei elnöke, előállhatnak, ha nem az elérendő célt nézitek, hanem az
amellett eltörpülő kicsinyes szempontokra is figyelemmel vagytok.”⁴⁸

1935 decemberétől azonban változás következik az egész ügyben. A fordu-
latot az hozza, hogy Kozma Miklós belügyminiszter Széchenyi főispán mögé
áll és fegyelmi, valamint bírósági tárgyalások sorozata után, 1936 májusában
kényszernyugdíjazási eljárást indítat Varga dr. ellen.⁴⁹

Az orvos a kegyelemdöfést tehát végül is Kozma Miklós belügyminisztortól
kapta meg, akinek az „ügyet” lezáró sorait érdemes idéznünk: „Igen tisztelt,
kedves Barátom! — írja Széchenyinek. — Köszönöm május 29-i leveledet, mellék-
leteivel együtt megkaptam. Az ügyről és annak egyes részleteiről már korábban
tudomásom volt, azt hiszem, véleményemet nem kell külön közölnöm az esetről.
Varga ellen, — erről már tudomásod van — elrendeltem a kényszernyugdíjazási
eljárást. Szóban alkalmilag majd beszélünk a dologról, a többi része ügyis poli-
tikum (kiem. tőlünk, — szerzők), s azt jobb lesz szóban megbeszélni. Legszívé-
lyesebben üdvözlöl régi barátsággal: Kozma.”⁵⁰

Széchenyi főispán ilyen módon 1936 tavaszán felülkerekedett az „élharcos”-
orvossal vívott politikai küzdelmében: megszabadult Varga Elemértől. Sőt,
említésre méltó, hogy 1936 kora nyarán Darányihoz — akkor már helyettes
miniszterelnökhöz — frott levelében, ha mégoly óvatosan is, de felveti a NEP

⁴⁷ FÁL. Főisp. res. 34/1935. Széchenyi Viktor—Ivády Béla, 1936. jan. 22., 1936. febr. 21.

⁴⁸ Gömbös Gyula—Széchenyi Viktor, 1934. márc. 7. Uo. res. 29/934.

⁴⁹ Dr. Preszly Elemér belügyi államtitkár leirata Fejérvár megye Közigazgatási Bizott-
ságának. 1936. márc. 7. — A M. Kir. Igazságügyminisztérium (Csopey Dénes dr. kúriai bíró)
levelei Széchenyi gr. főispánnak. 1936. márc. 24.; ápr. 2.; ápr. 22. Széchenyi levelei Csopey Dénes
kúriai bírónak 1936. ápr. 4. és ápr. 21. Széchenyi levele Berky Miklósnak, Veszprém megye al-
ispánjának. 1936. ápr. 21. Berky Miklós alispán levele Széchenyi grófnak. 1936. máj. 1. Veszprém
vármegye alispánjának határozata Varga dr. fegyelmi tárgyalásának helyét és idejét illetően.
1936. máj. 8. Jekey Ferenc Veszprém m. főispánja levele Széchenyinek. 1936. máj. 26. Széchenyi
gr. levelei dr. Kenessey Pongrácz nyug. főispánnak, Szabadhegyi Elemér földbirtokosnak 1936.
máj. 28.; jún. 2. Tomcsányi Kálmán államtitkár (belügyminisztérium) leirata a Székesfehérvári
Kir. Ügyészségnek. 1936. jún. 8. Uo. Főisp. res. 34/935.

⁵⁰ Uo. Kozma Miklós—Széchenyi Viktor 1936. jún. 2.

felelősségrevonásának kérdését.⁵¹ Az a tény, hogy Széchenyi elérkezettnek látta az időt a pártközpont elleni nyíltabb küzdelem megindítására, világosan jelzi az országos politikában beálló biztos változások szeleit, s ezen túlmenően sejtetni enged a változások tartalmát is. Széchenyi megéreztte, hogy a totális államrendszer kiépítését megkísérlő szélső-jobboldali csoportok defenzívába szorultak.

Varga Elemér pedig — a volt baracscai községi orvos — nyugdíjaztatása után 1936–37-ben is tovább vívta harcait. Módszerei nem, csak éppen a körülmények változtak meg. Nem állott már mögötte a párt; — Darányi keresztülhajtotta annak reorganizációját — rég frakciókra töredezett, ahol „Gömbös árván maradt fiókái” nem rendelkeztek olyan befolyással az országos ügyekre, mint „vezérük” hatalmának fénykorában. Nem egzisztált többé a mindenható főtitkár, Marton Béla, s Varga dr. sem kapott perköltséget: ügye, szélmalomharca a megyei közigazgatással besorolódott a szimpla ügyek közé, ahol rendre ő húzta a rövidebbet.⁵² 1938-ra beléfáradt, s rezignáltan írja Széchenyi főispán titkára, dr. Thaisz Andor, tb. főszolgabírónak: „Megnyugvással töltene el, ha ezzel (ti. a mellékelten küldött újabb bocsánatkérő nyilatkozattal — szerzők) a Fejér vármegye és köztem fennállott ellentétek végérvényesen elintéztetnének. Sajnálom, hogy becsületes szándékkal — az igazságot keresve — annyi energiát tőkoztam el, meddő küzdelemben. Belátom, hogy súlyos formahibákat követtem el, s hogy nemcsak a társadalmi élet követel meg bizonyos külső formasságokat, a kellemetlennek lehető szép formában való feltárlását, hanem a hatóságokkal való levelezés is, s az az érzésem, hogy megfelelő hangnem mellett közelebb jutottam volna az igazsághoz. Ezzel kapcsolatosan kérem főszolgabíró urat, öméltóságánál (a főispánnál — szerzők) szót emelni érdekemben. Elintézetlen ugyanis még két heti fogházbüntetésem, mely fellebbezés folytán a táblánál van...”⁵³

Csak megemlítenénk, hogy Varga dr. bocsánatkérő nyilatkozatát, melyben elismerte, hogy „téves információk alapján a valóságnak meg nem felelő tényeket” állított, a főispán s a még érintett felek: Havranek alispán s Halassy, a váli járás főszolgabírája, elfogadták, s az ügy ily módon „símán”, a nyomozás s mindenféle eljárás beszüntetésével végződött. Varga dr. nevével a későbbi keletű főispáni anyagban nem is találkoztunk.

„Egy 1000 éves magyar úri család” sarja

Kézdy Vásárhelyi Béla 1907-ben Budapesten született. Mint apja maga állítja: „egy 1000 éves magyar úri család leszármazottja, akinek ősei apai-anyai ágon magas állásokban mind a magyar hazát szolgálták.” Az apának, az ekkor már nyugalmazott Kézdy Vásárhelyi Zoltánnak is sikerült még a Földművelésügyi Minisztériumban államtitkár-helyetteséig felvinnie. Jó viszonyban állt

⁵¹ „Teljes elégtételt” akart kapni a „NEP lehetetlen eljárásával szemben”. FÁL. Főisp. res. 34/935. Széchenyi Viktor—Darányi Kálmán 1936. jún. 13.

⁵² FÁL. Főisp. res. 64/937. Havranek alispán — Széchenyi Viktor. 1937. nov. 3. Széchenyi gr. főispán levele a belügyminiszterhez 1937. dec. 23. Széchenyi főispán levelei Keller Károly kir. ügyészhez, elnökhöz, a belügyminiszterhez, Havranek József alispánhoz és Halassy Tibor főszolgabíróhoz. 1938. jan. 17. Halassy levele Széchenyihez. 1938. jan. 18.

A Székesszevári Kir. Ügyészség átiratai a főispánhoz, 1938. jan. 29.; 1938. márc. 11. Széchenyi válasza a kir. ügyészséghez és levele a belügyminiszterhez 1938. márc. 12.

A Székesszevári Kir. Ügyészség 3225/1938. k. ü. számú „Íratározat”-a 1938. máj. 11.

⁵³ Uo. Varga Elemér dr. levele a mellékelt „Nyilatkozat”-tal dr. Thaisz Andor tb. főszolgabíróhoz, a főispán titkárához. 1938. jan. 16.

a Darányi- és Hóman-családdal, szomszéd birtokosok voltak. A Földművelésügyi Minisztériumhoz is jó összeköttetésekkel rendelkezett: Marschall földművelésügyi államtitkárról csak úgy „per Feri” beszél, hiszen ez valamikor „Zoltán bátyám” titkára volt.⁵⁴

A papa bizonyára jó szakember, a maga nemében precíz államhivatalnok lehetett, aki — miután a család régen elszegényedett — fiának is a közigazgatási pályát választotta. Csakhogy vele szemben az ifjú nem dicsekedhetett kiváló értelemmel. Apjával homlokegyenest ellenkezően, számos fogalmazási homályosság, helyesírási hiba tarkítja leveleit, alig határol le írásban egy-egy kerek, értelmes gondolatot. Ennek ellenére egyetemet végzett — mint kiderül, ez is csak szigorlatainak megismétlésével sikerült⁵⁵ —, s az állami közigazgatási pályán akart karriert futni.

Az első lépéseket még csak sikerült megtennie: atyja osztálytársa volt gr. Széchenyi Vikornak, akihez az idősb Vásárhelyi ilymódon bizalmas kéréssel fordulhatott fia elhelyezésének ügyében. Még a miniszterelnökségről is protezsálták, nem beszélve számos alacsonyabb rangú és rendű személyről. Miután Vásárhelyi Zoltán fiának mindennemű szükséges támogatást megszerzett, a főispán 1931. február 7-én Kézdy Vásárhelyi Bélát kinevezte vármegyei közigazgatási gyakornoknak.⁵⁶

Az uram — bátyám — közigazgatás tehát befogadta a régi úri család e félművelt sarját, de mint hamarosan kiderült, hiányos előképzettsége még magasrangú pártfogóinak támogatása mellett is maga ellen ingerelte főnökeit — a főszolgabíráktól az alispánon keresztül, egészen a főispánig. Négy éven keresztül volt gyakornok, s bár a tb. (tisztelőbeli) szolgabírói címet a gyakornokok általában egy éven belül megkapták, s bár érdekében atyján kívül gr. Széchenyi György, gr. Pálffy-Daun József és még sok más előkelőség is közben járt, a főispán 1935 januárjáig mégsem nevezte ki Vásárhelyit tb. szolgabírává.⁵⁷

Milyen okok rejlenek amögött, hogy a vármegye látszólag szinte páratlan szigorral s abszolút korrekten — a tehetségtelen, felületes gyakornok nem érdemel előléptetést elve alapján — járt el?

A fiatal közigazgatási tisztviselő tehát — s mint apja leveleiből világossá válik, a család is — karrierről álmodik, egy, az államapparátus különböző fokozatainak felfelé ívelő pályáról. Ennek megindításához elegendőnek tűnnek a protekciós lehetőségek. Hamarosan kiderül azonban, hogy Vásárhelyi „nem ütötte meg azt a mértéket, melyet egy átlagos, közepes tudású és szorgalmú közigazgatási gyakornok megüt”, — mint azt első felettese, a fehérvári járás főszolgabírája jelenti, — s erről a véleményről, minden valószínűség szerint, maga Vásár-

⁵⁴ A bicskei királyi járásbíróság ítélete. 1936. jún. 15. FÁL. Főisp. res. 75/936; Vásárhelyi Zoltán (helyettes államtitkár) — Széchenyi Viktor. 1935. ápr. 6. Uo. res. 45/935.

⁵⁵ Uo. Széchenyi gróf főispán jelentése a belügyminiszternek a Vásárhelyi ügyről. 1935. máj. 14.

⁵⁶ Uo. Traeger Ernő (miniszterelnökségi titkár) — Széchenyi Viktor. 1933. már. 21. Uo. Dr. Jeszenszky Antal főszolgabíró bizalmas jelentése Havranek alispánnak. 1932. jún. 1.

⁵⁷ Uo. Széchenyi György—Széchenyi Viktor. 1933. szept. 3. „Vásárhelyi Béla, akit a múlt Prohászka Társaság révén jobban ösmertem és tehetséges, igyekvő embernek tanultam megismerni, közel 3 éve gyakornok már és nem tudom, milyen okból véglegesítve nem lesz . . . Kérem: Vásárhelyi ügyét jóindulatú figyelemmel kísérni és véglegesítését előmozdítani. Rokoni üdvözléssel: György.”

Uo. Széchenyi Viktor (Lyka Döme) pázmándi nagybirtokos 1933. szept. 4. „... a minimális követelményeknek sem tud megfelelni . . .” Vö. továbbá ehhez hasonlóan Vásárhelyi Zoltán—Széchenyi Viktor 1934. jún. 20.

Széchenyi Viktor—Vásárhelyi Zoltán. 1934. jún. 21.

helyi is tudott.⁵⁸ S talán még igazát is érezhette. Hiába helyezik másik járásba szolgálatra, az ott lefolytatott hivatali vizsgálat jegyzőkönyve is gyenge képességeiről s hanyagságáról tanúskodik.⁵⁹ Hasonló hangnemben panaszskodik a főispán is rokonának, gr. Széchenyi Györgynek, amikor az Vásárhelyi előrejutása, ill. állandósítása érdekében számára támogatást kér.⁶⁰

Amikor Vásárhelyi előtt világossá válik, hogy a megyei közigazgatás számlélétrája számára nem kínál lépcsőfokokat a magasba, akkor másirányú működésbe kezd, más területen, a társadalmi-politikai szervezkedés terén próbálkozik. Mint az ellenforradalmi rendszer neveltje, az egyetemi élet résztvevője, — s jórészt származásából, rétegének politikai tudatszintjéből következően is — a görbősi időszakban a különböző jobb- és szélsőjobboldali mozgalmak felé orientálódik. S ezek az évek — mint korábban is láthattuk — kínálják a különböző lehetőségeket. Vásárhelyi Bélát hamarosan ott találjuk a korábban már érintett Fejér megyei szélsőjobboldali szervezkedéseknél: gróf Pálffy-Daun József közvetlen környezetében, a Frontharcos Szövetség, a Magyar Jövő, a MOVE, a TESz, a Lövész Egyesület, a Reformnemzedék és az Országos Széchenyi Szövetség, valamint a Revíziós Liga helyi egyesületeinek megszervezésén, „önzetlen fáradozással” munkálkodók soraiban. Mint a fenti egyesületek országos elnöke által kinevezett szervező tiszt,⁶¹ a legszorosabban együttműködött Mecsér Andrással, a jobboldali székesfehérvári újságírókkal, így Rakáts Lajossal, Varga Elemérrel, akiről korábban esett szó, Král Ferenc tárnoki ügyvéddel és Prokl Gyula bicskei igazgatótanítóval.⁶²

Vásárhelyi elemében érzi magát a szélsőjobboldali mozgásban. Míg a főispán egyik oldalon azt konstatálja, hogy gyakornoka 1933 őszén oly „nagy erővel feküdt ismét bele — hivatali működésének rovására — különböző társadalmi szerepléseket biztosító tevékenységekbe . . . , hogy a hivatalban szinte hasznavehetetlenné vált, addig a különböző szélsőjobboldali körök — Pálffy-Daun József pl. — hallatlanul elégedettek vele.⁶³ Határozottan aktivizálódik: előadásokat tart több ízben pl. az Országos Széchenyi Szövetségben, főként a mezőgazdasági munkások szociális biztosítása tárgyában, s több szak- és napilapba írogat. A megye alispánja eltiltja őt az írástól, azzal indokolván, hogy ez hivatali munkájának rovására megy. Kétségtelen, hogy mindez még inkább kiélezi

⁵⁸ Jeszenszky Antal jelentése az alispánhoz. 1932. jún. 1. „... nem szerezte meg azt a gyakorlatát és jártasságot, amit ennyi idő alatt nagyobb ügybuzgalom mellett könnyen elsajátított volna.” FÁL. Főisp. res. 45/1935.

⁵⁹ A váli járás főszolgabírói hivatalában 1933. szept. 13—14-én lezajlott vizsgálat jegyzőkönyvében olvasható: „... fogalmazványai úgy alakí, mint tartalmi szempontból kifogásolhatók. Írása rossz, rendetlen, közigazgatási tudása hiányos, úgy, hogy hivatalfőnökének gyakran ismételten kell fogalmazványait visszaadni, illetve átjavítani.” Uo.

⁶⁰ Uo. Széchenyi Viktor—Széchenyi György. 1933. szept. 4. „Vásárhelyi Bélát illető szíves soraidat kézhez vettem, de sajnos sok biztatót nem mondhatok, mert az illető bár abszolút tisztességes embernek mutatkozik, de olyan hiányos előképzettséggel bír, hogy hivatali alkalmaztatásának még idáig sehol sem tudott megfelelni, bár már három különböző főnök mellett próbálkoztam vele. Szívélyesen üdvözlök rokonod.”

⁶¹ *Vásárhelyi Zoltán: Pro Memoria.* Keltezetlen; valószínűleg 1935. április eleje. Uo. res. 45/935.

⁶² Uo. A m. kir. rendőrség vidéki főkapitánysága detektív testületének bizalmas jelentése 1935. márc. 11., valamint ugyanott néhány 1936 januárjából származó irat között található ceruza-feljegyzés. „Hogy vezetnek a szálak?” — olvashatjuk rajta a kérdést, majd egy újabb megjegyzés: „Vásárhelyi—Varga—Král 4 órás tárgyalás este 10 után.”

⁶³ Uo. Széchenyi gr. főispán jelentése a belügyminiszternek. 1935. máj. 14., valamint Vásárhelyi Zoltán: *Pro Memoria.*

benne a „konzervatív” főnökeivel szemben érzett ellenzékiiséget, s most már tevékenységét főként a vármegye vezető tisztviselői elleni konzekvens harc szolgálatába állítja.

Ez az a pont egyébként, ahol végleg elvágja azt a köldökszínort (apja ismeretsége, karriervágya stb.), amely addig bármily felemásan, de mégis a megyei közigazgatási vezetéshez kötötte. Feljebbvalói ezután figyelik, minden cselekedetébe igyekeznek belekötni, s alig várják az alkalmat, hogy szabaduljanak tőle.

A Fejér megyei, Gömbös programját támogató garnitúrának a Széchenyi és környezete elleni egyik legkomolyabb fellépése az 1935. évi országgyűlési választások idején zajlott le. A választások előtt már megindult a szervezkedés, a leendő kormánypárti képviselő népszerűsítése. A párt országos központjának jelöltje, tehát a hivatalos jelölt, — gróf Pálffy-Daun József lett. A megyei vezetésben azonban többen nem az ő, hanem a pártonkívüli, szintén megyei nagybirtokos Hardy-Dreher Béla kartellvezér megválasztását óhajtották.⁶⁴ Mi sem természetesebb, hogy Vásárhelyi Béla nagy lelkesedéssel Pálffy-Daun mellé állott. Részt vett választások előtti népszerűsítésében, s a „győzelemmel” végződő választások egyik hivatalos vezetője volt.⁶⁵

Vásárhelyi emellett a szélsőjobboldali szervezkedés egyéb akcióiban is szerepet játszott. Mint később (1935 márciusától) kiderült: a már korábbi — a főispán számára idegesítő — apparátuson belül ellenzéki rendbontásoknak is egyik legfőbb részese. Amióta ugyanis Vásárhelyi a váli járásba került szolgálat-tételre, „több ízben megtörtént, hogy hivatalos ügyek, sőt hivatalos titkok, az arra nem illetékesek kezébe kerültek” — mint Széchenyi panaszkolja a belügyminiszternek.⁶⁶ Ilyen eset volt többek között még 1933 augusztusában a főispánnak a pártszervezés ügyében kiadott egyik szigorúan bizalmas rendeletének terjesztése: ilyen, a főispán ellen irányuló akciók voltak azok a névtelen, illetve fiktív névvel ellátott levelek, amelyekben hol a belügyminiszternél, hol a miniszterelnöknél igyekezett Széchenyi politikai magatartását „leleplezni”.

Ez — s több hasonló jelenség — mögött Széchenyiék már kezdettől Vásárhelyit sejtették, s tegyük hozzá: az idő haladtával már szerették volna is, ha mögöttük valóban Vásárhelyi állott volna. Ezért hatalmas apparátussal és meglehetősen nagy anyagi áldozatokkal a Budapesti Rendőrkapitányság nyomozógárdájának vezetésével végére jártak az ügynek. 1935 márciustól sorra beigazolódik — Pusztaszeri Ferenc okl. írásszakértő véleményezései alapján —, hogy a kérdéses névtelen levelek és feljelentések írója valóban Kézdy Vásárhelyi Béla, a váli járás tb. szolgabírája.⁶⁷

Vásárhelyiinek azonban sejtelme sem volt arról, hogy március folyamán már kiderültek machinációi. Ő éppen ezidőre „lendül” bele: most már szinte ontja a névtelen röpiratokat, leveleket, feljelentéseket. Gépírással sokszorosított röp-

⁶⁴ Uo. Dr. Szeghő Miklós (ügyvéd) — István Tibor (jegyző): „... beszéltem a legilletéke-sebb hivatalos személyekkel, hogy tekintettel Dreher Hardy úr kiváló személyiségére, a hiva-talos helyeket abszolút nem érinti kellemetlenül, ha esetleg ő kerülne be... Olyan magas helyről hívták fel azonban az én figyelmemet Hardy Dreher úr kiváló képességeire, hogy nem hiszem, miszerint legkisebb kellemetlensége is származnék abból Jegyző úrra, vagy bárki másra, ha esetleg ő nyerné meg a többséget.”

⁶⁵ Uo. *Vásárhelyi Zoltán: Pro Memoria.*

⁶⁶ Uo. Széchenyi gróf főispán jelentése a belügyminiszternek. 1935. máj. 14.

⁶⁷ Uo. megtalálható az egész nyomozati anyag. (Írásszakértői bizonyítások, jelentések, számlák, kiutalások stb.)

irat jelenik meg pl. a fő- és alispán bűnlajstromáról, ahol a panamák mellett a szélsőjobboldal egyes személyiségei, többek között Varga Elemér ellen fogantatott szabálytalan adminisztratív eljárásokat is elenkezi, majd a választások alatt a megye hivatalos vezetésében tapasztalható Gömbös-ellenségeséget „leplezi le”. Más alkalommal a különböző szélsőjobboldali társadalmi szervezetek nevével aláírt levél megy Gömbös miniszterelnökhöz, amelyben „gróf Széchenyi Viktor roszdás csáklyájú főispánunk Havranek alispánnal karöltve történő eltávolítását kéri az igazságot szomjuhozó hazafiak”.⁶⁸

Mindezek tudatában Széchenyi főispán igen határozottan lép fel. Felismeri, hogy itt a valóban ellentétes politikai meggyőződés mellett a megyei politikában is ártalmassá válhat, az új rezsim mellett önmagát exponáló egyén támadásairól van szó, akinek eltávolítása egész megyéje — végső fokon pedig a konzervatív-arisztokrata politika — érdeke.

A Vásárhelyivel való leszámolásra az alkalmat az szolgáltatta, hogy a hivatali szabályokat magára kötelezőnek nem érző szolgabíró ellopja a járási főszolgabíróhoz érkezett levelet, felbontja, s a benne foglalt bizalmas ügyekről fecseg is. A főszolgabíró — Halassy Tibor — 1935. március 31-én feljelenti.⁶⁹ A feljelentés alapján Havranek alispán április 8-án fegyelmi eljárást indít el, amelyet 1935. május 14-én lefolytattak. A fegyelmi választmány Vásárhelyi Bélát egyhangúlag hivatalvesztéssel büntette.⁷⁰ Eddig tartott lényegében karrierje, s ezzel vágyálom maradt apjának az a terve is, hogy a megyében nem boldoguló fiát a Földművelésügyi Minisztériumba helyeztesse — a NEP központ segítségével.⁷¹ Hiába könyörgött, s tiltakozott e „Justizmord” ellen az apa Széchenyi főispánnál, az hajthatatlan maradt, s kijelentette: „nem vagyok abban a helyzetben, hogy álláspontomon változtathassak”.⁷²

S a főispán ez esetben könyörtelenül, erőlesen lépett fel. Magánlevélben is beszámol Kozma Miklós belügyminiszternek a váli járásban történt eseményekről. „Kedves Miklós! — írja — Bár magam legkevésbé sem vagyok rosszindulatú természetű, mégis azt diktálja a lelkiismeretem, hogy ... aki oly jellembeli defektusokban szenved, hogy ilyen tettekre ragadja magát, az nemcsak Fejér megyében nem lehet köztisztviselő, de minden eszközzel meg kell akadályoznunk, hogy bárhol máshol újból köztisztviselői minőséget szerezhesen.”⁷³

S a tények azt mutatják, hogy mindez mögött nem a közigazgatás rendszerének tisztaságát védő Széchenyi és a hiányos felkészültségű felületes fiatalember ellentéte rejlik, hanem a konzervatív arisztokrata főispán s a dzsentr

⁶⁸ Pl.: „Mélyen tisztelt Uram! Szeretett honfitárs” — megszólítású sokszorosítás. Uo. Főisp. res. 37/935, vagy a bicskei választópolgárok feljelentése. Uo. Főisp. res. 45/935.

⁶⁹ Uo. Havranek alispán véghatározata. 1935. ápr. 8.

⁷⁰ Uo. Jegyzőkönyv Fejér megye közigazgatási bizottsága fegyelmi választmányának Székesfehérvárott 1935. máj. 14. napján tartott üléséről.

⁷¹ Uo. Vásárhelyi Zoltán—Széchenyi Viktor. 1935. ápr. 6. és dr. Kézdy Vásárhelyi Béla—dr. Thaisz Andor főispáni titkár. 1935. febr. 25.

⁷² Érdemes a „kétségheesett atya” sorából idézni: „Ha már most a vármegyei bizottság az alispán információja és pressziója folytán fiam kényszernyugdíjazását elrendeli s ez fellebbezés útján a belügyminisztériumba kerül, ezzel fiam kinevezése lehetetlenné válik (ti. a Földművelésügyben — szerzők) és karrierje derékban kettő török. Ezt bizonyára nem akarod Te sem s egy jóindulatú magyar úr sem ... Nem nézhetem összetett kezekkel, hogy egy tót proletárcsalád leszármazottja (Havranek alispán — szerzők) — egy ezer éves magyar úri család leszármazottját így kivégezze.” Vásárhelyi Zoltán — Széchenyi Viktor. 1935. ápr. 6. valamint Széchenyi válasza. 1935. ápr. 11.

⁷³ Uo. Széchenyi Viktor—Kozma Miklós 1935. jún. 1.

származású, mindinkább a szélsőjobboldal felé orientálódó alacsony rangú államhivatalnok társadalmi-politikai töltésű nézetkülönbsége. Ez az ellentét 1935 tavaszától elmélyül, mert ekkorra kiderül, hogy Vásárhelyi Béla már nem csupán a különböző jobb- és szélsőjobboldali szervezetek tagja, hanem ezeknek a megyei vezetés politikai vonala ellen intézett akcióinak is tevékeny részese és organizátora. Széchenyi a Vásárhelyi-ügyben — akárcsak Varga esetében — messzemenően élvezi Kozma Miklós belügyminiszter támogatását. „Kedves Viktor! — írja Kozma — Nekem is az a nézetem, hogy a fegyelmet le kell folytatni. Ezt közölni fogom Tomcsányival is. Az ilyen dzsungleken keresztül kell menni, mert megmérgezik a közéletet.”⁷⁴ S noha Széchenyi óvatoskodik Kozmával szemben (kihúzza ugyanis levéltervezetéből az utolsó mondatot, amely így hangzott: „Isten óvja szegény Hazánkat az olyan »reform« ifjaktól, mint amilyen reform-ifjú Vásárhelyi Béla.”) a belügyminiszter igen határozottan s nyíltan áll a főispán mellé: azonnal aláírja Vásárhelyi fegyelmi úton való eltávolítását. A konzervatív vármegye ezúttal is győzelmet arat . . .

1935 második felében az elcsapott Fejér megyei közigazgatási tisztviselő a váli járás volt tb. szolgabírája írt még néhány névtelen levelet, feljelentést.⁷⁵ Ezeket sorra-rendre azonosította Pusztaszeri írásszakértő. A főispán azonban nem hozta egyelőre nyilvánosságra, csak 1936 januárjában . . . Amikor a magyar belpolitikában már érződtek a Gömbös-rendszer válságának első jelei, végleg leszámolnak Kézdy-Vásárhelyi Bélával. Bocsnatkérő nyilatkozatot iratnak vele alá, amelyet 1936. február 19-én az összes Fejér megyei napilap megjelentet.

A főispáni iroda Vásárhelyi ügyét pedig Széchenyi főispánnak Hetényi Imre főkapitányhelyetteshez írott köszönőlevele zárja: „a sikeres és pompás rendőri munkáért, amelyet a Vásárhelyi-ügyben végeztetek”.⁷⁶

*

Nem kívánunk a három rövid Fejér megyei politikai karrierhez sokat hozzáfűzni, csak néhány olyan vonását emelnénk ki, amely mindhárom esetben közösnek látszik, s amelynek alapján bizonyos általánosításokat is tehetünk a 30-as évek első felének politikai átrendeződésére vonatkozóan.

Mind Rakáts Lajos, mind Varga Elemér és Kézdy Vásárhelyi gondolkodásában a gömbösi eszmék elemei fedezhetők fel. Mindhármuknál feltűnő — különösen Rakáts és Varga Elemér esetében — az erős legitizmus-ellenesség, amely természetesen a „helyi” politika hangnemére hangolódva, egyben a közismerten legitimista barát megyei vezetéssel való szembenállásuk egyik kifejeződése is. Azt is meg kell mindjárt jegyeznünk, hogy a politikai „ideológia” elemei egészen másként, s más funkcióval léteznek, pl. az újságíró Rakátsnál és az egyszerű vidéki orvosnál. Az előbbinél szinte egységesen összeállnak a jelzett időszakra a gömbösi garnitúrán belüli szélsőjobb ismertebb gondolatai: a nagybirtok-arisztokrácia-

⁷⁴ Uo. Kozma Miklós — Széchenyi Viktor.

⁷⁵ Uo. Névtelen, nyílt levelezőlap Széchenyi gr. főispánhoz. 1935. nov. 21. Névtelen feljelentés dr. Lenck Jenő miniszteri tanácsoshoz. 1935. dec. 12. — A „Fáklya” írja 1935. nov. 29-én: „Fejérmegye főbb tisztviselői ellen fegyelmi vizsgálat a névtelen vádak özönjét indította meg.” „... s titokban lappangó elkeseredésnek egyik tünete, hogy a névtelen iratoknak a tömege kering a lakosság között. Az iratok száraz közigazgatási stílusban, név, hely, idő és aktaszám megjelöléssel, »szabálytalanságok« sorozatát tárják fel, de az uram-bátyám közigazgatás boldogan gördül tova.”

⁷⁶ FÁL. Főisp. res 45/935. Széchenyi Viktor—Hetényi Imre. 1936. febr. 10.

legitimizmus-ellenesség, a gazdagparasztra építeni kívánó szociális demagógia. S mindez párosul egy tudatos fasiszta irányú tájékozódással, Mussolini, Hitler állama iránt, — még ha itt a Habsburg-ellenes „függetlenségi” gondolatvilág maradványaként a „német veszély” gondolata hangot is kap. Ezen ideológiai elemeknek „aprópénzreváltása” a politikai gyakorlatban, a régi politikai garnitúra pozícióinak követelésében, karrierizmusban jelentkezik. Itt természetesen végső soron különbség van a szakmailag tehetségtelen, politikai energiáinak valamerre kitörési lehetőséget kereső Kézdy Vásárhelyi, és a kérdéseket az országos politika szintjén tekintő Rakáts valamint a hivatali karriert láthatóan nem óhajtó Varga Elemér között. Annak az „örségváltásnak”, mely a gömbösi időszakban végbemegy a hazai politikai életben, legtudatosabb szószólója kétségtelenül Rakáts, akinek szoros személyi kapcsolatai vannak a reformnemzedék prominens tagjaival, s akiben azok előretörése a politikai közösség vállalását, s ezzel érvényesülési vágyat is keltett. Rakáts lapja a vezércikkei révén már országosnak számító politikai fórumon követeli a régi garnitúra eltávolítását (s ezzel összhangban — ha nem is ennyire közvetlenül — a megyei vezetés megváltoztatását). Varga és Kézdy Vásárhelyi is eljut a régi megyei vezetés, a konzervatív főispán elleni harchoz; csak hogy utóbbiaknál mindez épp az országos folyamatok nem kellően széles horizontú látásával párosul...

A kormányon belüli egyéni álláspontok közötti differenciáláshoz és a megyei közélet bizonyos szélsőjobboldali gócaihoz vezetnek el azok a szálak, melyek a három személy és a megyei politikai szervezetek, valamint a kormány-politika egyes exponensei között kimutathatóak. Gondoljunk csak arra, hogy a megyei politikai életben mind Kézdy Vásárhelyinek, mind Rakátsnak fő támasza: gróf Pálffy-Daun József. Kézdy Vásárhelyi a politikai vezért, az eszesebb Rakáts a miniszterelnökkel is tárgyaló befolyásos megyei politikust, a támaszt keresi benne. Vásárhelyi a gróf által vezetett frontharcosok egyik szervezője, Rakáts ugyanennek nagy propagátora; Vásárhelyit is ott találjuk a Magyar Jövő szervezkedéseknél, Rakáts épp ennek vidéki szervezetét szeretné kiépíteni, s Pálffy-Daunt a szervezet elnökének megnyerni.

De a megyei szintű kapcsolatoknál sokkal lényegesebbek a kormánykörökig húzódó szálak. Rakáts a volt egyetemi bajtársak felé tájékozódik: Antal István Gömbös sajtófőnöke, Bornemissza Géza, a második Gömbös-kormány iparügyi minisztere, a kormányon belüli megoszlásban is a reform-nemzedék legaktívabb képviselői közé tartoznak. Jól „illeszkedik” e politikusok közé az ismert szélsőjobboldali képviselő, Mecsér András és a reform-nemzedék két — a parlamentből szintén jól ismert — alakja: Bánsághy György és Meisler Károly. A velük való kapcsolat szorosságát természetesen hibás lenne túlhangsúlyozni. Varga Elemér és Kézdy Vásárhelyi nem a személyes kapcsolatok, hanem a NEP országos szervezésének révén talál magas politikai mentorokra. Varga, mint láttuk, egyenesen a pártközpont, s a „mindenható” főtitkár, Marton Béla közvetlen támogatását élvezi. A NEP „fanatikus híve” — jellemzi maga Marton Béla, amolyan „dacos téglahordozó”. A totális fasiszta tömegpárt 30-as évek közepén megkísérelt kiépítése csődjének egyik alapvető immanens oka az volt, hogy alapbázisát nem a Varga doktorok típusa képezte, aki kész volt ötszáz új tag olymódon való beszerzésére, hogy a NEP tagokat ingyenes orvosi kezelésben részesítette, — hanem a gentry származású szemléletű, vagy legalábbis gentroid életérzésű „úri” elemek, akik túlságosan is „arisztokratikusak” voltak tömegpárt létrehozására, valamiféle „populáris” politika intranzigens követésére, hirdetésére.

Adódnak bizonyos következtetések a kormány vidéki politikáját illetően is a székesfehérvári eseményekből. Mindenekelőtt az, hogy a Gömbös-kormány a megyében — noha természetesen nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy itt az ország egyik leginkább konzervatív, legitimizmust-támogató megyéjéről s városáról van szó — korántsem tudott olyan nagyarányú „őrségváltást” előidézni, mint az országos politikai fórumokon. (Egyébként érdekes, hogy a nagy őrségváltás idején is a Gömbös-kormány alig néhány főispánt cserélt le a megyék éléről!) Legvilágosabban Antal 1934 januári leveléből láthatjuk, hogy a kormány tisztában volt a megyében uralkodó politikai légkörrel, világosan látta, hogy maga a kormány exponense, a főispán sem egyértelmű híve a kormánypolitikának. Széchenyi Viktort mégis megtartják egyfajta taktika miatt, noha — éppen az idézett levélben — világosan értésére adják e taktikázásban betölthető szerepét.

Ugyanakkor a Gömbös-garnitúra még kormány szinten sem egységes voltát érzékelteti az, hogy a megyében is felmerülő politikai problémákhoz ki hogyan viszonyul. Marton az erőszakos megoldások elsőszámú siettetője, Antal talán a miniszterelnök személyes politikájának megfogalmazója, míg Kozma s halványabban Hóman elválasztódik — sőt Kozma meg is vonja támogatását — a szélsőjobboldaltól.

Sok mindent jelez Széchenyi álláspontjának változása is az országos politikai eseményekből. 1933—1934-ben, azaz a szélsőjobb tevékenységének megélénkülése első idején, szinte defenzívába szorul, tehetetlen mindegyik esetben. Fegyelmiket rendel el (Varga Elemér, Kézdy Vásárhelyi), figyelmeztet, fenyeget (Rakáts), de ezzel nem képes eredményt elérni. A pártközpont továbbra is kitarthat hívei mellett a megyei elnökkel szemben, a megyei kormánylap nehezen fegyelmezhető szerkesztője pedig a sajtófőnök jóindulatát bírja. A főispánt szinte kioktatják a kormány részéről, a megyei kormány-exponenssel kapcsolatban folytatandó politikáról, továbbá a NÉP szervezésben betöltendő szerepéről. Figyelemreméltó az is, hogy mikortól „bátorkodik” meg ismét a főispán: 1935 elején, amikor érzékeli, hogy a kormány épp a gömbösi „következetes” politika számonkérése miatt ejli Rakátsot, s jönnek a kormány számára oly fontos választások. Amikor megbizonyosodott, hogy a gömbösi „sofort” program megvalósításához az első nekirugaszkodás kevés volt, amikor a bebizonyosodott: Gömbösnek szüksége van hívei ellenségeinek támogatására is. S érdekes, hogy kiben talál támogatásra: Kozma Miklósban (1935 végétől), s korábban a Rakáts-ügyben bizonyos mértékig Hóman Bálintban. Ha tetszik, úgy is fogalmazhatunk: a megyei szélsőjobbal szemben s a megyei pártszervezéssel kapcsolatban követett politikában is jelentkeznek az „országos” ügyekben tapasztalható kormányon belüli ellentétek. (Itt mindenekelőtt a pártszervezés kérdésében kimutatható Gömbös—Marton—Kozma ellentétekre gondolunk.)⁷⁷

Szereplőink bukása az 1935—1936. év belpolitikai fejlődésének más-más szakaszához kapcsolódik: a kormánypolitikán is túllendülő Rakáts eltávolításának hátterét az 1935-ös választások képezik. Az az időszak, amikor Gömbös még látszólag minden korábbinál szilárdabb pozícióval rendelkezik, de amikor saját maga már szemmel láthatóan sokmindent feladni kényszerül eredeti, 1932 őszi elképzeléseiből és terveiből, amikor már megszületett a 96. pont is: a türelem szükségességéről.

⁷⁷ Vö. Stier Miklós: A kormánypárt fasiszta jellegű átszervezésének csődjéhez (1935—1936). Századok, 1971. 3—4. sz.

A Varga- és Kézdi Vásárhelyi-ügyben beállott fordulatot pedig úgy véljük, nem túlzás az 1935—1936 fordulóján lezajlott belpolitikai változások részeként tekinteni. Ennek leglényegesebb mozzanata: a társadalom mind szélesebb rétegeinek s a politikai élet jelentős részének szembefordulása a totális fasiszta diktatúra megvalósítására törvő hatalmi csoporttal. A gömbösi törekvések kudarcának első jelei már a felszínen is mutatkoztak. Csődbe került mindenekelőtt a totális diktatúra megvalósítására irányuló erőfeszítések egyik legfontosabbika: a kormánypárt fasiszta tömegpárttá való átszervezése, s ez időre már nyíltan jelentkeztek a gömbösi garnitúrán belül is a hol halványabb, hol erősebb különbségek, szétválások. Megindult az 1935-ös választások után még többnyire egységesnek ítélt kormánypárt frakciókra töredezése, s mi több, magán a kormányon az ún. „Gömbös-minisztereken” belül is észlelhető bizonyos szétválás...

Természetesen a „nagy-politikának” ezen mozgásai csak a hátterét képezik a megyében lejátszódó eseményeknek; az előtérben mozgó szereplők ugyanazoknak a társadalmi-politikai folyamatoknak különböző szintű exponensei. Tanulmányunkban nem is kívántunk többre vállalkozni, mint hogy egy megye példáján bemutassuk: mint vezetnek az országos — történelmi irodalmunkból jórészt már ismert — eseménysorozatokhoz, személyekhez a vidéki politikai színtér mozgásai. Megyei, országos vezetés, vidéki, és vezető politikai fórumokon lezajló változások miként kapcsolódnak egymáshoz, szövednek össze — s válnak szét. Ugyanakkor szerettünk volna néhány adalékot ahhoz is szolgáltatni, hogy mennyire sokféle egyéni indítás, ok, szándék, cél viszi a magyar közép- és felső rétegek egyes csoportjait, egyedeit a szélsőjobb oldali mozgalmakba. A kérdések teljes megválaszolása természetesen csakis az újabb — és az eddigiektől eltérő jellegű — vidékeken keletkezett irattanyagok megvizsgálása után lesz lehetséges.

Ф. ГЛАТЦ — М. ШТИЕР

КОМИТАТСКАЯ БОРЬБА ВОКРУГ РЕФОРМ ГЕМБЕША

Резюме

Авторы статьи, на основании материалов архива комитета Фейер, относящихся к периоду 1930-х гг., пытаются ответить на вопрос о том, какие преобразования происходили в общественно-политической жизни этого комитета вследствие мероприятий правительства Дьюлы Гембеша, обнаружившего тенденцию к установлению тотального фашистского режима. Какие нити связывали руководителей правительства или правительственной партии с местными представителями программы фашистского характера.

1. В исследовании доказывалось, что после прихода к власти Гембеша в общественной жизни комитета усилилась позиция отдельных представителей средних слоев, и они-то требовали преобразования политической жизни Венгрии в крайне правом направлении. Авторы знакомят в статье с тремя комитатскими деятелями, которые получали непосредственную поддержку правительства: редактором местной газеты, чиновником администрации и врачом, выступившим в качестве «организатора партии». Эти местные представители правительственной политики, оперируя социальными аргументами, критиковали традиционное консервативное, аристократическо-легитимистическое руководство комитатского управления, поскольку видели, что именно эти руководители препятствуют осуществлению правого уклона правительственных реформ. Однако, их политическая роль имеет значение лишь до того времени, пока «натиск» правительства Гембеша не утратил своей силы, а когда к концу 1935 года попытка организации тотальной фашистской партии и фашизация государственной жизни потерпели поражение, прежние руководители комитета вышли победителями в этой политической борьбе. Все это одновременно показывает и то, каковы были силы и факторы во внутренней политике страны, которые внутри правого крыла режима Хорти препятствовали развертыванию тотальной фашистской политики. В исследо-

вании выступают и участники общественной жизни комитата (фениппа, нотариусы, местные журналисты и т. д.), представлены форумы политической жизни комитата и средства политической борьбы (местные клубы, личные связи, политические последствия располитизованности), охарактеризованы некоторые исполнители правительственной политики (государственный секретарь Совета Министров, министр местного представительства, руководители правительственной партии и т. д.) .

2. В статье предпринята попытка показать, в какой мере события, разыгрывавшиеся на политической арене комитата, являются компонентом, дополнением «общегосударственных событий». Каким образом осуществляется взаимосвязь между комитатскими, государственным руководством и изменениями, происходившими на местных политических форумах. Вместе с тем авторы стремились документально обосновать, какие многообразные личные побуждения, причины, намерения, цели приводят отдельные группы средних условий, отдельных их представителей к участию в правых движениях.

Исчерпывающий ответ на все эти вопросы будет возможен лишь после исследования архивных материалов территорий, отличающихся от представленных в статье областей в экономическом, общественном и политическом отношении.

F. GLATZ—M. STIER

LUTTES DÉPARTEMENTALES À PROPOS DU PROGRAMME RÉFORMES DE GYULA GÖMBÖS

Résumé

Cette étude se fonde, en premier lieu, sur les documents des archives du département de Fejér relatifs aux années 1930; elle cherche à démontrer les arrangements survenus, dans la vie politique départementale, sous l'effet des aspirations de caractère totalement fasciste du gouvernement conduit par Gyula Gömbös, ainsi que les fils qui reliaient les dirigeants du gouvernement ou du parti gouvernemental aux personnalités locales du programme imprégné du fascisme.

1. L'étude constate que, à la suite de la prise du pouvoir par Gyula Gömbös, la voix de certaines figures des couches moyennes s'était renforcée dans la vie publique départementale et que ces représentants exigeaient une refonte droitiste de la politique hongroise. Les auteurs présentent trois de ces figures de province soutenues directement par le gouvernement: un directeur de feuille locale, un fonctionnaire de l'administration et un médecin promu «organisateur du parti». Ces porte-parole de la nouvelle politique gouvernementale ressassent des arguments sociaux pour pousser leurs attaques contre la direction départementale traditionnellement conservatrice, aristocrate et légitimiste, car ils saisissent fort bien que celle-ci freine les aspirations aux réformes droitistes du sommet. Cependant, leur rôle politique ne sera important que durant «l'essor» du gouvernement Gömbös et, quand, à la fin de 1935, l'organisation du parti intégralement fasciste subira un échec définitif, de même que le remaniement d'inspiration fasciste du régime, les anciens maîtres du département reprendront le dessus dans la lutte politique. Parallèlement, tout cela démontre les forces de politique intérieure et les facteurs dirigeants qui, au sein de la droite du régime horthyste, empêchaient le développement d'une politique entièrement fasciste. L'étude présente également les protagonistes de la vie publique du département (le préfet „főispán”, les secrétaires généraux, les journalistes de province, etc.), ainsi que la gestion de la vie politique locale (clubs, relations personnelles, suites politiques des tripotages); en même temps, elle brosse le portrait de quelques exécutants du programme gouvernemental (le sous-secrétaire d'État à la Présidence du Conseil, le ministre-député, les dirigeants du parti du gouvernement, etc.).

2. L'étude tente de rendre sensible de quelle manière les mouvements dans l'arène politique provinciale deviennent parties, compléments des «événements à l'échelle nationale», comment la direction nationale et départementale est en corrélation, interpénétration avec les changements qui se précisent aux forums politiques locaux. Elle se propose également d'illustrer les motifs, aspirations, objectifs individuels en nombre qui poussent certains groupements des couches moyennes hongroises dans les mouvements d'extrême-droite. Il va de soi que la réponse définitive à toutes ces questions ne pourra être fournie qu'après une analyse des archives d'autres régions qui diffèrent sur tous les plans (économique, social et politique) du département de Fejér.

SZÜCS JENŐ

„Gentilizmus”. A barbár etnikai tudat kérdése (Tézisek és vita)

Az MTA Történettudományi Intézete I. magyar osztálya és a „Magyarország története” I. kötetének szerkesztősége — meghívottak részvételével — 1970. október 5-én megvitatta Szűcs Jenő fenti című kéziratát (4501.), amelynek tézisekre redukált vázlata itt következik.

I.

Az értekezés szerkezetileg első fejezete egy készülő nagyobb monográfiának (*Nemzeti tudat és patriotizmus a középkorban. Tanulmány a politikai gondolkodás és közösségtudat történetéhez*), tárgyi szempontból azonban relatíve önállóként mellékhajtása: kísérlet e témakör prehistorikumának megragadására. E szerkezeti és tematikai kapcsolat nem valami egyirányú, mintegy lineáris összefüggésre utal az értekezés tárgya és a tágabb — tulajdonképpen — témakör közt. A „gentilis” etnikai tudat, mint meghatározott etnoszociológiai struktúra eszmei vetülete, adott feltételek közt történeti előzménye, de egyszersmind minőségét és szerkezetét tekintve fogalmi ellentéte annak az eszmei tartalomnak, ami a középkorban „nemzeti” tudatnak minősül. A tárgykör elkülönített vizsgálatát historiográfiai előzmények, fogalmi és metodikai megfontolások, valamint általános történeti szempontok együttesen indokolják.

1. Milyen értelemben jogosult bármilyen jelenségekört „nemzeti” jelzővel minősíteni (pl. „nemzeti tudatról” beszélni) a középkorban? Egyike ez ama kérdéseknek, amelyekre nézve az egyetemes történetírás válaszai a legvégtetesebb módon megoszlanak, mióta a modern nemzet és a tudományos történetírás — egymással genetikus kapcsolatban — megszületett, s egyidejűleg kialakult a „nemzeti történelem” sajátosan új, de sokféleképpen értelmezett szemléleti kerete. A közös nevezők hiányának gyökere szemléleti és fogalmi (következőképpen terminológiai) téren ugyanoda nyúlik vissza, ahol az újkori nemzetelméletek végtetes megoszlása esetében. Miben rejlik a „nemzet” lényege? Azokban a sajátosan új társadalmi, politikai, kulturális, intellektuális stb. viszonylatokban, amelyeknek összességét maga e szó a XVIII—XIX. század fordulója óta elsődlegesen jelöli, vagy a középkorig visszanyúló ősi történeti tartalmakban, amelyek az újkori integráció előzményeit — mintegy történeti nyersanyagát — képezik? A nemzeti teóriában a XVIII. századi kezdetek óta két tendencia, mondhatni két gondolati modell küzd egymással aszerint, hogy a modern nemzet és előzményei vonatkozásában a fenomenológiai ellentét vagy a történeti összefüggés nyer hangsúlyt, vagy éppenséggel abszolutizálódik, ahogy ez első megjelenési formájában egyrészt a felvilágosodott racionalizmus nyomdokain a francia forradalom-

ban, másrészt a felvilágosodás német romantikus áramlatának hatására megfogalmazódott. (Az előbbi koncepcióban a „nemzet” a szuverenitáshoz jutott népek a *volonté générale*ből levezetett újszerű társulása, az utóbbi szerint a *Volksgesist*ben gyökerező ősi organizmus.) Ez az ellentét, amely az érvek és motívumok változékonysága ellenére is végigkíséri a XIX—XX. századinemzeti teóriáknak mind „objektivistá”, mind „szubjektivistá” megközelítési irányzatait, a történetírásban is exponálódott már a múlt század nagyjainál. Immanens principiuma-e az európai történelemnek a nemzeti faktor, mióta a Karoling-egység bomlásával a IX. században a „nemzeti érzés (tudat)” felébredt (így pl. L. Ranke, A. Thierry), vagy pedig (mint pl. már Fustel de Coulanges hangoztatta) e kategóriáknak csak századok múltán van helyük a történelemben? A nézetek végletes megosztottsága azóta sem enyhült lényegesen, hogy e probléma a századforduló után forrásszerű kutatások összefüggő sorának tárgyává vált. A válaszok egyik jellegzetes típusa szerint nemzetekről (nemzeti tudatról stb.) minden korlátozás nélkül azóta jogosult beszélni, mióta egyáltalán a modern nemzetek távoli történeti előzményei a IX—X. században forrásszerűen kimutathatók, ahogy e nézet az első kísérletekről (pl. Fr. G. Schultheiss, 1893) modern feldolgozásokig (G. G. Coulton, 1935; P. Kirn, 1942; K. G. Hugelmann, 1955) követhető. Ami a kérdéses tudattartalmak minőségét illeti, eszerint a nemzeti érzés, patriotizmus „az idők folyamán tulajdonképpen csak valamivel élesebb körvonalakat nyertek, semmi többet. Maradtak, amik mindig is voltak: az emberi együttélés kezdetleges ösztönei” (J. Huizinga, 1942); ami pedig a fogalomhasználatot illeti: a középkor és újkor népfogalma közti különbség „nem jogosít fel, hogy a XVIII—XIX. sz. önmagában is problematikussá vált nemzeti tudatát mint »tulajdonképpenit«, korábbi korok analóg jelenségformáit ezzel szemben mint »előzményeket« fogjuk fel” (E. Zöllner, 1950); a „nacionalizmus” olyan tág fogalom, mely minden disztinkció nélkül „a maga nyers határai közt” használható (G. G. Coulton, 1935). Míg e nézet szemléleti alapja, hogy a modern nemzetet történeti előzményeivel lényegi, belső azonosság rokonítja, ugyancsak múlt századi kezdetekig (pl. Fr. J. Neumann, 1888) nyúlik vissza a történeti és fogalmi elemzés igénye, amely éppen ellenkezőleg, a lényegi különbséget hangsúlyozza a modern nemzet és korábbi („pre-nacionális”) jelenségek közt, még ha ezekben így vagy úgy analógiák mutatkoznak is, vagy a modern nemzeti fejlődés távoli előzményeinek tekinthetők. Ide tartozik mind a modern nyugati, főként amerikai nacionalizmus-kutatás fő iránya (pl. C. J. Hayes, 1931, 1960; H. Kohn, 1944; L. Snyder 1954; B. Shafer 1955; E. Kedourie 1961), mind a szovjet történetírás álláspontja (vö. N. M. Druzsinin — L. V. Cserepnin, 1958, ld. továbbá a Voproszi Isztorii hasábjain folytatott elméleti vitát, 1966—67), noha a metodikai alapokban és a részleteket illetően jelentősek az eltérések. Végül létezik egy harmadik típusú válasz, melynek történetfilozófiai kiindulópontja értelmében a „nemzet” történetfeletti kategória: a történelmi folyamat „nacionális” és „szupranacionális” korok váltakozásában áll; létezett tehát pl. egy zsidó, hellén, római stb. nacionalizmus, míg az európai nacionalizmus a Rómát megdöntő germánokkal veszi a kezdetét, — ahogy e tétel („Wiedereintritt des nationalen Prinzips in die Weltgeschichte”) ugyancsak a múlt század vége óta (A. Dove, 1891) az újabb irodalomig (pl. A. Baron, 1946) végig követhető.

2. Az egységes fogalmi nyelv hiánya nyilvánvaló történetelméleti és metodológiai ellentétekből fakad, de nem tagadható a problémában rejlő immanensen terminológiai természetű nehézség sem. Ha azt tekintjük, hogy modern kategóriarendszerünkben a „nemzet” fogalma (függetlenül a szó etimológiájától és változó

történeti jelentéstartalmaitól) elsődlegesen olyan tartalmi jegyek és képzetek összességét öleli fel, amelyek együttesen csak a XVIII. — XIX. sz. fordulója óta léteznek az európai történelemben, e fogalom transzponálása távoli korok és struktúrák jelenségeire kétségtelenül félrevezető. A modern nemzetek sok évszázados előzményekből nőttek ugyan ki, de nem a történeti előzmények és előfeltételek egyszerű folytatása, mintegy összegezése és kiteljesítése, hanem egyszersmind azok meghaladása révén, mint a történelem sajátosan újszerű képletei. A XVIII—XIX. század fordulója nemcsak annyiban jelenti valami újnak a kezdetét, hogy korábbi — fejlődési régiók szerint típusosan más-más ismérvekkel mérhető, következésképpen egységes formulába nem foglalható — integrációs folyamatok a polgári átalakulás hatására felgyorsultak, magasabb szintű és zártabb formákat hoztak létre, hanem annyiban is, hogy az ezután „nemzetnek” nevezett entitás meghatározott standardizált értékek hordozója (egyidejűleg, mint eszme: összegezítője) lett, s mint ilyen a társadalmi, politikai, kulturális szféra alapvető (tényleges vagy óhajtott) elrendezési keretévé, következésképpen a csoportlojalitás lényeges (legfőbb, vagy legalábbis egyik domináns) tárgyává vált. A „nemzeti társadalom” koncepciója csakúgy, mint a nemzeti szuverenitás teóriája, a nemzeti kultúra fogalma vagy a nemzethez való hűség követelménye elválaszthatatlan az újkori polgári átalakulástól, és sok egyéb mellett nélkülözhetetlen alkatelemei egy tudattartalomnak, amelyet ma nemzeti tudatnak nevezünk, s amely a XVIII. század előtt — ebben az értelemben — nem létezett. Mindazonáltal a modern nemzeteknek megvannak a maguk történeti előzményei: sok évszázados (noha nem egyenletes) folyamatok és a középkor óta formálódó (noha a modernnel nem azonos) integrációs képletek, mely utóbbiak forrásszerű neve már a középkor óta gyakran (ha nem is eleve, nem is következetesen és nem is kizárólag ezeké) „nemzet” volt, legtöbb európai nyelvben a latin *natio* származéka (*nation*, *nazione* stb.) vagy archaikus megfelelője, mint éppen a magyar *nemzet* esetében. Viszonylag korai idők óta jelentkezik egy tudattartalom is, amely e folyamatokat tükrözi és e formálódó képletekhez kötődik, noha minőségét tekintve határozottan különbözik a moderntől, s még a régibb századokban is többféle változatot mutat. Hogyan minősítsük, nevezzük meg egyáltalán e jelenséges csoportokat? Mint adottságot kell tudomásul vennünk azt a tényt, hogy fogalomrendszerünk újkori átalakulása e téren nem volt sem elég radikális, sem következetes, nem alakított ki tehát terminológiaiilag is adekvát megoldást ama sajátos kettősség kifejezésére, amely a modern nemzet és történeti előzményei viszonylatában — mint fentebb jeleztük — a történeti kapcsolat és fenomenológiai ellentét formájában mutatkozik: minden előzmény, maga a történeti folyamat („nemzeti történelem”) a „nemzeti” kategóriája alatt került szoros fogalmi egységbe. Figyelemreméltó a legújabb szovjet és amerikai kutatásnak az a törekvése, amely a „nemzet” (*nation*, *nacija*) kategóriáját lehetőleg az újkorra korlátozva, a középkor óta formálódó történeti képletet „nemzetiségnek” (*nationality*, *narodnoszty*) nevezi, e disztinkció azonban nem minden összefüggésben érvényesíthető. Ha például valamiképpen közös fogalmi keretbe akarjuk foglalni azokat a jelenségeket és tendenciákat, amelyek a *regnum Francorum* fogalma mögött a keresztény univerzalizmussal és a hűbéri partikularizmussal (általában e fogalom korábbi valóságtartalmával) szemben mintegy 1300 körül érvényre jutnak, a „nemzetiség” kategóriája irreleváns, viszont a „nemzeti” (állam, monarchia) megjelölés elkerülhetetlen, noha nyilvánvaló, hogy egészen másról van szó, mint amit e fogalom a XIX. sz. óta tartalmaz, bizonyos értelemben tehát kutatástechnikai segédfogalommal élünk.

Azt is mondhatnók: a „nemzeti” kategóriájának alkalmazása a középkor viszonyai közt kényszerű, de kategóriarendszerünk elégtelensége miatt kikerülhetetlen fogalmi kompromisszum, amennyiben adott összefüggésekben, vagy éppen kontrasztok kifejezésre juttatásában egy bizonyos, határozottan elkülönülő jelenségcsoportot akarunk megnevezni, amely távol esik ugyan e kategória modern tartalmától, de lényeges fogalmi jegyek alapján már mégis rokonítható azzal. A kompromisszum akkor jogosult, ha világos, hogy bizonyos értelemben technikai segédfogalomról van szó, s annyiban jogosult, minél kisebb a kompromisszum mértéke. Ez áll a „nemzeti tudat” kérdéseire is. Ha e fogalmat, végképp elvonatkoztatva történeti kontextusától, oly mértékben kitágítjuk, hogy bármilyen korszak valamilyen értelemben analógnak tűnő jelenségei belefernek, elveszti minden tudományos értékét és tartalmát. A „nemzetiség” tudata, mint a szocio-pszichikai „Mi”-tudat egy fajtája, kezdetleges elemeiben és bizonyos szociális szinteken csakugyan viszonylag igen régi (az európai történelemben a IX—XI. század óta kimutatható) jelenség, anélkül azonban, hogy ennek a politikai, társadalmi, kulturális, intellektuális szférában, a csoportlojalitást számottevően meghatározó szerepe lett volna, — ami éppen a „nemzeti tudat” fogalmi tartalmának alapvető belső szerkezeti jellegzetessége. Ilyen összefüggésben az európai középkor történetében mintegy 1300 körül mutatkoznak egyfajta sajátos fordulat jelei, amennyiben a „nemzet” (éspedig a *natio Francorum* vagy *Anglorum* éppúgy, mint pl. a *natio Hungarorum*) meghatározott koncepció, politikai és társadalmi elmélet, s egyidejűleg bizonyos politikai és társadalmi törekvések, öntudat, lojalitás tárgyává válik. Ez a későközépkorban kifejlődő tudattartalom nem független a „nemzetiségi” csoporttudat már korábban is meglevő formájától, egészében azonban valami több és más; benne közvetlenül a politikai gondolkodás, a társadalom- és történetiszemlélet 1200—1300 közt elkezdődő átalakulása, laicizálódása és szekularizációja, mélyebben olyan társadalmi, politikai, kulturális és intellektuális metamorfózisok tükröződnek, amelyek nyomán az eszmei struktúrában a „politikai társadalom” (*civilis societas*) újszerű koncepciója (*communitas, universitas* ill. *corpus regni*) és a politikai lojalitás (*fidelitas*) kategóriája egyfajta sajátos fúzióra lép a nemzetiség (*natio*) mibenlétére, történeti eredetére, presztízisére, erényeire (*origo, historia et gesta, honor et gloria, virtus nationis* ill. *gentis*), sőt kiválasztottságára, „funkciójára” vonatkozó képzetegyüttessel. Minthogy e fúzió eszmei szerkezete, minden specifikusan középkorias, rendi tartalma ellenére, sok tekintetben belsőleg analóg azzal, amely századok múlva a polgári átalakulás nyomán fog létrejönni (egyidejűleg megtagadva és egy magasabb fokon kiteljesítve a nemzetiség e korábbi fúzióját a társadalmi és politikai szférával), jogosult e jelenségekört a jelzett értelemben a „nemzeti tudat” kategóriája alá vonni. E történeti cezura és fogalmi disztinkció részleteire nézve a modern kutatás számos alapvető tényt, összefüggést és szempontot tárt fel mind a fogalomtörténet (F. W. Müller, 1947; K. F. Werner 1965; W. Conze, 1964; B. Guenée 1964) és politikai eszmetörténet (F. Strayer 1940, 1939; E. Kantorowicz 1951, 1957; G. Post 1953, 1964 stb.), mind a középkort is érdemben figyelembe részesítő nacionalizmus-kutatás keretében (F. Hertz, 1944; H. Kohn, 1944; B. Shafer 1955 stb.).

3. Ha ily módon a középkori „nemzeti” tudat kérdése egyértelműen a kései középkor problémája és a politikai eszmetörténet tárgya is, melyben társadalom- és eszmetörténeti vonatkozásban elsődlegesen az európai történelem kölcsönhatásai és „szinkronikus” jellege jut kifejezésre, e kérdéskörnek is megvan a maga előtörténete: ama „nemzetiségek” kialakulása, amelyek mintegy

történeti nyersanyagát képezték magának a jelenségnek, s e folyamat tudati vetülete. E vonatkozásban azonban sajátos „aszinkronikus” viszony mutatkozik a kialakuló európai történelem idősebb és a fiatalabb régiója közt. Európa mediterrán és nyugati felén, amely genezisében még közvetlenül vagy közvetve az antikvitással érintkezett, az eredeti népkérek, prefeudális-barbár jellegű (germán) etnoszociológiai képletek a korai középkor folyamán (VI—IX. sz.) jórészt éppúgy felbomlottak, ahogy eltűntek a „rómaiak” is, s a kölesönös elvegyülés és egyidejűleg szűkebb territoriális keretek közti dezintegráció bonyolult folyamatai után (részben ezzel párhuzamosan) a középkor derekán, a IX—X. században vette kezdetét ama nagyobb politikai vagy nyelvi-kulturális integrációs képletek — „nemzetiségek” — kialakulása, amelyeket hovatovább maga a kor *gens* vagy *natio* néven nevezett. Nyugat-Európa nemzetiségi szerkezete a korai középkori barbár etnikai képletek, *gentes et nationes* (nyugati és keleti gótok, száli és ripuári frankok, langobárdok stb. stb.) felbomlása nyomán és a java-középkor ugyanígy nevezett territoriális képletei, „nationalités provinciales” (aquitánok, burgundiaiak, champagneiak, flandriaiak, svábok, bajorok, szászok stb. stb.) sok évszázados integrációja révén épült fel, hogy a folyamat valójában csak az újkor századaiban teljesedjék ki. E nemzetiségek (franciák, spanyolok, olaszok, németek, angolok) *sui generis* a kialakult feudalizmus produktumai. Ezzel szemben abban a keleti és északi régióban, amely csak a IX—X. század után kapcsolódott be a feudális-keresztény Európa szerkezetébe, a középkorban *gens* vagy *natio* néven nevezett integrációs keretek, nemzetiségek (csehek, lengyelek, magyarok stb., valamint dánok, svédek, norvégek) archaikusabb („organikusabb”) képletekből, egy korábbi, prefeudális-barbár struktúra etnikai képződményeiből nőttek ki, s még ha összetételük jelentősen át is alakult, itt nem mutatkozik az a teljes diszkontinuitás, mint a hosszabb és mélyebben tagolt fejlődésű idősebb régióban. Amennyiben e népek esetében az archaikus etnikai összefüggést tükröző egyfajta szociológiai „Mi”-tudat megléte az ezredfordulót megelőzően igazolható, szükségképpen felmerül a kérdés: mi a történeti és fogalmi viszony e tudattartalom és ama jelenség közt, amely a középkor folyamán mint „nemzeti” tudat jelenik meg?

4. A „régii barbárok”, azaz a Rómát megdöntő és örökébe lépő germán népek csoporttudata és eszmevilága vonatkozásában az újabb kutatás számottevő eredményeket hozott, határozottan elvetve a „nemzeti” kategóriájának fentebb jelzett anakronisztikus ide vonását. E korai középkorban jelentkező tudattartalom meghatározott és régibb keletű etnoszociológiai struktúra eszmei vetülete, amelyben a germán népvándorlások folyamán létrejött, számos törzsi elemet integráló nagyobb népalakulatok („Großstämme”, „Völkerschaften”, *gentes*) barbár-prefeudális jellegű politikai és szociális szervezete, eszmevilága sajátos összefüggésben jelentkezik e népkérek etnikai jellegének kialakulásával. Éppen e sokrétű összefüggések alapján jogosult az etnoszociológiai „Mi”-tudat specifikus történeti-tipológiai formájáról („gentilizmus”) beszélni, amely bizonyos értelemben mint politikai tudatforma („társadalmi és politikai kategóriák önmagába zárt, következetes rendszere”) játszott szerepet a kialakuló Európa V—VIII. századi történetében. E problémakör több részletfeldolgozás után (E. Zöllner, 1950; E. Sestan, 1952; H. Löwe, 1951; H. Beumann, 1956; E. Ewig, 1956 stb.) legutóbb R. Wenskus (1961) monográfiájában nyert szintézist, s bizonyos vonatkozásban, az etnikai csoportok történeti tipológiája kapcsán, a szovjet történetírás figyelmét is felkeltette (L. P. Lasuk, 1967). Mint jeleztük, e „gentilis” struktúrák és a középkor „nemzetiségei” (s később kialakuló sajátos

„nemzeti” faktora) közé a nyugat-európai történeti fejlődés éles és félreérthetetlen cezurát vont; nem így az „újabb” barbárok esetében, ahol egy gyorsabb és összevontabb, jellegében tagolatlanabb fejlődés bizonyos kontinuitást mutat archaikus etnikus keretek és feudalizmus-kori nemzetiségek közt. Kérdés, hogy ez előbbiek nem állíthatók-e párhuzamba a korai középkori európai történelem „gentilis” struktúráival, annál is inkább, amennyire egyre nyilvánvalóbb, hogy a nyugati történetírásban hagyományosan „germán” jelzővel minősített társadalomtörténeti, politikai vagy akár etnogenetikai jellegzetességek egy sokkal tágabb értelmű (szláv, sőt törökös társadalmakra is érvényes) barbár társadalomszerkezet sajátjai.

5. E kérdéseket kelet- és észak-európai vonatkozásban ebben az összefüggésben a történetírás eddig nem tette fel. Hogy a középkori „nemzetiségi” csoporttudatnak bizonyos archaikus elemeivel számolni lehet, mind skandináv (H. Koht, 1947), mind pl. cseh (Fr. Graus, 1966) vonatkozásban szóba került, minthogy azonban a kérdésfeltevés nem párosult az eszmei jelenségek belső szerkezetének elemzésével, a társadalomtörténeti összefüggések és fogalmi problémák megfigyelt kísérletével, a jelenségek az „előzmények” tág és bizonytalan kategóriájába vonódtak össze. A magyar etnogenezis csoporttudati vetületének problémája sem merült fel, mint önálló témakör, sem a történeti irodalomban, sem a történeti néprajzban, noha némely vonatkozásokban — a szintetizálás igénye nélkül — lényeges ide vágó részeredmények születtek. A kérdésre bizonyos aspektusból és átfogó igénnyel egyedül Deér J. kísérelt meg forrásszerű és kritikai választ adni (1934, 1936, 1938). Eszerint a honfoglaló magyarság esetében „immanens közösségérzéssel” és csoporttudattal nem lehet számolni, mert az etnikailag heterogén társadalmat csak Árpád fejedelem szervezte „néppé”, ez pedig összetartozását csakis a dinasztia révén érzékelte. E válasz meghatározott teóriát, egy sajátos keleti nomád népszemlélet létezését volt hivatva alátámasztani, amely a társadalmi és politikai szervezet „felülrétegzett”, autokratikus és despotikus jellegével együtt még a XIII. századig a magyar történelem „keleti-nomád” („pogány”) komponensét képezte volna az alattvalók „társadalmasodásában” megnyilvánuló „nyugati-keresztény” komponenssel szemben. Noha Deér vitathatatlan érdeme, hogy magát a kérdést nemcsak érdemben felvetette, hanem arra bizonyos szinten forrásszerű választ is igyekezett adni, tendenciozitása eleve kritikára késztet, s arra, hogy a kérdéskört szélesebb forrásbázison, komplexebb módszerekkel és egyetemes történeti keretbe állítva vegyük vizsgálat alá.

II.

A vizsgálódás előfeltétele, hogy bármennyire is a vázolt tágabb kontextusban merült fel maga a probléma, egyelőre nyitva kell hagynunk a „gentilis” etnikai tudat és a középkori „nemzeti” öntudat összefüggésének — történeti és morfológiai értelemben kapcsolatának vagy ellentétének — kérdését. (Erre nézve a monográfia további két fejezete hivatott választ adni.) Le kell mondanunk továbbá elmunkálatok és részletkutatások hiányában arról, hogy akár magát a „gentilizmus” kérdését Európa egész fiatalabb régiójában (a szláv és skandináv korai történelem vonatkozásában) vizsgáljuk. Ebben az összefüggésben kérdésfelvetésünk munkahipotézis marad, ahogy a válasz az ezredforduló előtti magyar történetre nézve is szükségképpen sok tekintetben hipotetikus

értékű lesz. Egyáltalán milyen metodikai alapokon közelíthető meg az eszme-történetnek ez az „archeológiai” rétege?

1. Ha csak a magyar történelem aspektusából tekintjük a kérdést, kiindulópontként az a sajátos ellentét szolgál, amely magában a korai magyarországi latin írásbeliségben (XI—XIII. sz.) többé-kevésbé burkoltan jelen van. E szövegek (legendák, krónikák ill. gesták, dekrétumok, oklevelek) az egyetemes keresztény kultúra, feudális eszmevilág oldalhajtatásai, bennük elsődlegesen természetesen a kor kategóriáiban elrendezett és eszmei igényeihez közelített egykorú valóság tükröződik, összefüggéseik a közel egykorú nyugat-európai szövegekkel nyilvánvalóak; másfelől viszont, hellyel közel és alárendelten (olykor csak közvetve rekonstruálható módon) feltűnnek bennük olyan elemek, motívumok, fogalmak, amelyek e gondolati struktúrától idegenek: kétségtelenül egy archaikusabb eszmevilág és fogalomrendszer maradványai, olykor szinte felismerhetetlenül eltorzult töredékei. Ez vonatkozik egyebek közt a „nép” fogalmára és az azzal összefüggő képzeletvilág elemeire is. Az elemek szétválasztása és értelmezése természetesen egyedül csak az írott forrásokból lehetetlen. A forráskritika és filológia e téren elsősorban a nyelvtörténet, régészet és történeti néprajz támpontjaitól ill. analógiáitól kaphat segítséget, s az általános őstörténet nyújt koordinációs lehetőségeket. Amennyiben a rekonstrukció által kiegészített töredékek belső kényszerítő logikája meghatározott szerves összefüggésekre, egy archaikus fogalomkincs és eszmei-gondolati modellrendszer egykori meglétére utal, amely társadalomtörténeti kapcsolatok és egyetemes történeti párhuzamok alapján egy egybeült is megfigyelt „gentilis” struktúra alkateleme, feltártuk azt, ami a megismerés határai közt egyáltalán lehetséges. Mindez persze eleve azt jelenti, hogy a dolog természetéből következően a kérdés nem szemlélhető csak a magyar történelem aspektusából. Vagy más szóval: akár innen tekintve is, mind metodikai, mind történeti szempontok megkövetelik, hogy vizsgálatunk kereteit aránylag szélesre szabjuk, egyfelől tehát kitágítsuk az európai történelem kezdeteiig (a Róma örökébe lépő germán *gentes* problémaköréig), másfelől az eurázsiai stepperégió viszonyaiig (a magyar etnogenezis történeti háttéréig). Kérdésfeltevésünk értelmében ez a témakör kettős — nyugati és keleti — háttere, amely időben nagyjából ugyanazt a félévezredet (V—IX. század) fedi.

2. A nyugati háttér, a germán népképződés tudati vetülete és a korai középkori nyugat-európai fejlődés kritikai áttekintését két szempont indokolja. Egyrészt ez az a történeti közeg, amelyből magát a „gentilizmus” fogalmát és tipológiai modelljét a kutatás elvonta, anélkül azonban, hogy akár általánosításra törekedett volna, akár elhelyezte volna azt a korai középkor tudatvilágának átalakulásában. A kutatási eredményekből kiindulva főként e kérdések várnak válaszra: valóban azonos-e a „gentilis” tudat magával a barbár politikai gondolkodással? Csakugyan olyan zárt kategóriarendszerről van-e szó, amely áthatotta, mintegy „strukturális elvévé” vált volna a korai középkor képzeletvilágának? Vagy fordítva: az etnoszociológiai struktúra bomlásával egyidejűleg a VI—VIII. század a „gentilizmus” bomlásának, a specifikusan középkori formák kialakulásának korszaka? Mindez abból a másik szempontból is fontos, amely már közvetlenül a téma magyar történeti aspektusából merül fel. A korai magyarországi latin írásbeliség szövegei gyakran korábbi (VII—IX. századi) nyugat-európai forrásokra mennek vissza, értelmezésük tehát a fogalmak és eszmei struktúra európai átalakulásának ismerete nélkül lehetetlen.

3. Hogy mennyiben alkalmazható e nyugati történeti háttérből elvont modell a keleti háttér viszonyaira (pl. a kelet-európai stepperégióban lezajló

magyar etnogenezisre), az jórészt attól függ, hogy a megkülönböztető, járulékos és specifikus jegyeken túl felismerhetők-e bizonyos lényeges társadalomszerkezeti, politikai szervezeti és etnogenetikai jellegzetességek, amelyek e távoli — sem közvetlen történeti, sem etnológiai kapcsolatban nem álló — barbár-prefeudális etnoszociológiai struktúrák „közös nevezőit” képezik. E felismerést megkönnyíti, ha megszabadulunk bizonyos előítéletektől és téves konzekvenciáktól, amelyek a magyar őstörténeti képet a „keleti nomád” jelleg abszolutizálása, sőt mitizálása irányában eltorzították. Mindez azt kívánja meg, hogy tágabban véve a magyar őstörténet utolsó fázisának (V—IX. sz.) az irodalomban kialakult egész „koordinátarendszerét” is figyelembe részesítsük, minthogy közelebbi témánk vonatkozásában a kikövetkeztethető adatok, támpontok összefüggését is e rendszer határozza meg. A historiográfiai előzmények teszik érthetővé, hogy a kifejtés bizonyos értelemben Deér J. tételeinek kritikai vizsgálata és cáfolata szerint tagolódik.

4. Ami a megismerés lehetőségeit és módszerét illeti, a feltételek a korai magyar történet esetében legfeljebb mennyiségi, de nem minőségi értelemben különböznek azoktól, amelyek a „gentilizmus” rekonstrukciója terén a germán viszonyokra nézve adva vannak. Noha egykorú írott források, megfigyelések a szomszédos magaskultúrákból (ez esetben Bizánc és az Iszlám világából) lényegesen gyérebbek, mint Róma és a barbárok viszonylatában volt, egyéb források megegyeznek: archaikus gondolati mechanizmusok, fogalmi keretek és etnológiai anyag töredékes nyomai a korai feudális-keresztény írásbeliségben és magában a nyelvben, a régészet ide vonható támpontjai, valamint etnológiai párhuzamok mind információs értékkel bírnak, amennyiben az elemek külön-külön megbízható kritikai vizsgálaton estek át és összességükben egymással belső összefüggést mutatnak, amely egyébként szervesen illeszkedik a tágabb történeti keretek közé. Olyan rekonstrukciós kísérletről van tehát szó, amelynek kellékei nem az egykori valóság töredékes tényei, hanem e valóság eszmei tükrözésének töredékes részelemei; a helyreállítás tárgya pedig elsősorban nem az objektív valóság, hanem az azt tükröző egykori ideológiai szerkezet bizonyos szempontú összefüggései: képzetek, fogalmak és eszmei motívumok egyfajta modellrendszere, amelyben a társadalmi tudat a „nép” mibenlétét felfogta. E rekonstrukció természetesen hipotetikus értékű, de nem nagyobb mértékben, mint amennyire bármilyen az „őstörténetbe” (pontosabban: az írásbeliség előtti korszakba) visszanyúló vizsgálódás; az eredménytől pedig nem várható több, mint a jelzett modellrendszer egykori meglétének igazolása, anélkül, hogy számos további részletkérdésre akár hipotetikus értékű választ tudnánk adni. Az eszmétörténeti szempontú, jelentős mértékben a fogalomtörténet keretei közt mozgó, módszerében komplex jellegű (a történeti vizsgálatot a filológia, nyelvészet, néprajz és régészet eredményeivel ill. módszeraival kiegészített) elemzés végeredményben kiindulópontot, sok tekintetben munkahipotézist hivatott adni ahhoz, hogy a közösségi tudatformák ezredforduló utáni alakulását nyomon kövessük. A magyarság nem a vákuumból lépett be Európába. Ez áll a társadalmi tudat kategóriáira is. Részben e kategóriák felbomlasztása és megsemmisítése, részben transzformációja révén, de semmiképpen nem tőlük függetlenül épült ki az ezredforduló után az a feudális-keresztény eszmei struktúra, amelynek egyik sajátos kiágazásaként bontakozik ki századok múltán a középkor „nemzeti” faktora.

III.

A vázolt kérdésfeltevésnek és módszernek megfelelően az értekezés három részre tagolódik. Az első az itt fentebb jelzett értelemben magát a kérdésfeltevést és a probléma történeti kereteit vázolja. A második rész a germán „gentilizmus” mibenlétét, kialakulását és bomlását (a kérdés nyugati háttérét) tekinti át, a harmadik a honfoglaló magyarság „gentilis” etnikai tudatának (a kérdés keleti háttérének) összetevőit elemzi. A nyugati háttér vonatkozásában a főbb következtetések alfejezetek szerint tagolt rövid foglalata:

1. A hanyatló Róma és a barbár világ feszültsége egyebek közt kétféle egymástól idegen politikai kategóriarendszer és közösségi csoporttudat ellentétében is kifejezésre jutott, ahogy ez a későantik forrásokban, s magának a „nép” fogalmi mibenlétének megragadásában plasztikusan tükröződik. A *populus Romanus* a római felfogásban nem valami „organikus” természeti vagy történeti képződmény (nem olyasmi, amit ma akár etnikumnak, akár nemzetiségnek minősíthetnénk), hanem maga a „politikai társadalom”, amelynek kohézív tényezői egyedül jogi, társadalmi, politikai és kulturális ismérvek voltak. Maga e kategória a tartalmát kitöltő képzetekkel (és fikciókkal) együtt az antik államfelfogás és társadalomszemlélet kifejezője, a császárkorban egy jellegzetes „komopolita” politikai szemlélet fogalmi koncentrátuma. A korai kereszténységnek a nyelvi, tradicionális, népi kötelékeket ignoráló univerzalizmusa, maga a *populus Christianus* fogalma lényegileg e szemléletnek spirituális változata. A római felfogásban a „természetes” hovatartozás nem politikai kötelék és nem tágabb népi keret, amit éppen a *natio*, *gens* fogalmi tartalma mutat. Ha a római szemlélet a barbárok csoportkötelékeit, törzsi vagy nagyobb népképződményeit mégis e fogalmak alá foglalta (*nationes et gentes*), ezáltal éppen a kontrasztot juttatta kifejezésre. E felfogás értelmében a barbár társadalmak egysége nem a társadalmi, jogi, állami, kulturális értékekben, a *res publica* meghatározóiban, hanem az eredet (*origo*) közösségében és egyéb, mintegy „természetinek” vélt sajátságokban, a nyelvi és tradícióegységben (*lingua et mores*) állt, — ami már önmagában is a „barbárság” fogalmát fejezte ki, noha a *gens* fogalmában (a pusztán „etnográfiai” létezését kifejező *natio*val szemben) benne rejtett egyfajta politikai-jogi szervezettség képzete is. E gondolati modell nem idegen magától a barbár népfogalomtól, noha az értékelés megfordított. A gót *thiuda*, frank *theod* stb. (ógerm. **theudo*) egyszerre fejezi ki az „egyazon eredetű sokaság (vérközösség)” és a „politikailag szervezett nép” képzetét. Az „etnikai” és „politikai” szférának e jellegzetes, az antik szemlélettől idegen egysége egy sajátos barbár etnoszociológiai struktúrát tükröz.

2. A Rómát megdőntő és örökébe lépő germán népalakulatok (*gentes*) a valóságban éppen nem voltak vérközösségek vagy organikus képződmények, hanem eredendően a vándorlások (III—VI. sz.) során különféle törzs- és néprészekből mesterségesen integrált politikai kötelékek. Az új uralomképződés („Heerkönigtum”) tartóssulása azonban általában az eltérő etnikai tradíciók integrációját és a nép „organikus” létrejöttét — eredetközössége — hitének kialakulását eredményezte, ahogy valamennyi jelentős történeti szerephez jutó nép (keleti és nyugati gótok, frankok, alemannok, burgundok, langobárdok stb.) esetében megfigyelhető. Amennyiben a többé-kevésbé egymást fedő politikai és etnikai keretek egy sajátos prefeudális-barbár szociális struktúrát öleltek át (amelyben a többnyire erős monarchikus hatalom és szociális tagoltság ellenére a fegyveres szabad elemnek még jelentős súlya volt), a társadalom számottevő zömének

tehát a nép (**theudo-gens*) eredetére és hagyományközösségére alapuló etnikai tudata lényegileg egybeesett a politikai uralom (*hêrtuom-regnum*) iránti lojalitásával és a szabadok jogközösségéhez (a „népjoghoz”) való tartozás társadalmi öntudatával, jogosult „gentilis” struktúráról és öntudatról beszélni. E tudati kincs domináns „ideologikus” elemei elsődlegesen ugyan nem a nyelv vagy kultúra egészét tükrözték, de tágabb nyelvi és kulturális összefüggések szerint tagolódtak: az egységesült eredethagyomány (amely a „társadalom” absztrakcióját helyettesítő barbár vérségi mítoszba olvasztott bele kezdetleges történeti tudati elemeket és emelte azokat a szakrális szférába), a közös jog (amely egy-szersmind „etnikai” kötőerőt jelentett), általában a „szokások” (etikailag normatív hagyomány), a hitvilág (tekintet nélkül arra, hogy elemei eredendően etnikus specifikumok voltak-e) egy jellegzetes „etnocentrikus” szemlélet keretében illeszkedtek össze szerves egésszé. Noha e tudattartalom jellegét, intenzitását, funkcióját illetően egyazon népcsoporton belül is különböző szociális szinteken számos variánssal lehet számolni, ezek kétségtelenül egyazon eszmei modellrendszer variánsai, amely annyiban tekinthető „politikai” tudatformának, amennyiben az etnikai tudatból fakadó elképzelések a csoporthoz tartozók politikai és társadalmi öntudatát, lojalitását több-kevesebb mértékben meghatározták.

3. A „gentilizmus” konzerválását a középkor korai századaiban elősegítette, hogy a római és germán társadalomelemek elkülönülését hosszabb-rövidebb ideig az új barbár államalakulások is biztosították (jogi perszonalitás, települési, kulturális, vallási, „államjogi” stb. dualizmus). A „gentilis” szemlélet kategóriái magában a még erősen „római” veretű keresztény írásbeliségben is előtérbe jutnak a VI–VIII. században (népszemlélet, jogfelfogás, politikai étosz, történeteszemlélet), sőt befolyást gyakorolnak a keresztény történeti világkép alakulására is. Az egyház nemcsak gyakorlati tevékenységében állt a barbár uralkodók mellé, hanem a patrisztika teoretikus értelemben is beépítette a barbár világot a spiritualizált „római” koncepcióba (a Világvége-teória módosulása stb.), sőt megjelenik a barbár *gentes* „kiválasztottságának” gondolata is (Isidorus de Sevilla, Beda, Paulus Diaconus). A VII–VIII. században a „gentilis” népfogalom, történeteszemlélet, erényfelfogás jellegzetes motívumai keresztény átfogalmazásban irodalmi szintre emelkednek (*Historia Gothorum*, ún. Fredegar-krónika, a *Lex Salica* hosszabb prólógusa). Kérdés azonban, hogy e jelenségek valami újnak a manifesztációi-e, vagy ellenkezőleg, valami réginek a halódó maradványai.

4. Valójában római „kozmozopolitizmus” és germán „gentilizmus” ugyanannak a kései ókori világnak egymást feltételező ellentétes jelenségei, amelyek a középkori fejlődés két-három évszázados átmeneti állapot után túlléptek. Miközben a korai középkori átalakulás magába olvasztott némely elemeket, egyidejűleg fokozatosan felbomlasztotta magukat a „gentilis” struktúrákat. E téren a korai „romanizált” barbár királyságok jártak elől, sokféle módon felülről lebontani igyekezve a római és barbár társadalomelemek dualizmusát, míg alulról a korai feudális viszonyok ásták alá a hagyományos etnoszociális kötelekeket és szervezeteket. A folyamat leggyorsabban a Mediterrán-térségben bontakozott ki, ahol az etnikai összeolvadás és területiális felaprózódás a szociális differenciálódás gyors előrehaladása mellett már a VI–VII. sz. folyamán lényegileg felbontotta a „gentilis” kötelekeket és ezek tudati tartozékait. De a par excellence politikai szférában egyébként sem érvényesült valami „gentilis elv”, ahogy ez pl. a frank fejlődésben megmutatkozik. A *regnum Francorum*

eleve (Chlodwig óta) nem gentilis képződmény volt; az államszemlélet ignorálta az etnikai kategóriákat, a „nép” (*populus-leudes*) fogalma és a politikai lojalitás (*fidelitas*) koncepciója egyedül az „államjogi” szférába emelt kíséretviszony modellje után igazodott. A VI—VIII. századi forrásokban szereplő *populus Francorum* általában a tág értelemben vett királyi kíséret etnikailag heterogén alattvalói kötelékével azonos, távolról sem esik egybe az etnikai eredete szerint, *ex natione* frank népcsoporttal (*gens*). Maga a *Lex Salica* hosszabb prologusa (VIII. sz. közepe) már valójában nem a „gentilis” frank tudat manifestációjának tekinthető, hanem eszmeileg sokkal szorosabban kapcsolódik a kialakuló Karoling-államisztrikához, amely mintegy epilógus gyanánt magába olvasztotta a régi frank etnikai tudat bizonyos elhalványuló és funkciójában átalakult elemeit.

5. A fogalomtörténet tükrében a VI—VIII. sz. folyamán három tendencia küzd egymással: a régi „gentilis” maradványok, a korai barbár királyságok integráló törekvései és az elemeiben jelentkező területi széttagolódás dezintegráló hatásai. E küzdelemből a harmadik kerül ki győztesen, maga alá temetve mind a „gentilis” struktúra, mind a korai feudális állam- és társadalomszerkezet romjait. Az eredetileg etnikai tartalmú „frank”, *Francus* megjelölés már a VII. században többnyire pusztán politikai („állami”) fogalom, hogy egy másik (társadalmi) metszeten viszont leszűküljön (*Franci*: olykor az összbirodalom előkelőinek, olykor *exercitus Francorum* értelemben a szabad kíséretelennek összefoglaló neve), s ezzel egyidejűleg bontakozzék ki egyre erősödő mértékben a harmadik tendencia — „a népszemlélet territorializációja” (E. Ewig) —, amely a megjelölést egy szűkebb tartomány (*ducatus Franciae*) alattvalóra szűkíti le. Ezzel párhuzamos a *gens* és *natio* fogalmi tartalmának gyökeres átalakulása: a széthulló „gentilis” és korai-feudális állami keretek helyett egy-egy kialakuló hűbéri territorium alattvalóinak összességét kezdi egyazon népek vagy „nemzetiségnek” tekinteni (pl. *natio Aquitana*). Ez áll a kevésbé differenciált fejlődésű területekre is (*gentes ultra Rhenum*), ahol az eredeti törzsi személyi kötelékek (svábok, bajorok, szászok stb.) a IX—X. sz.-ban lényegileg területiális képletekké, egy-egy hercegség („Stammeshertzogtum”) alattvalóinak összességévé alakulnak át. Az új keretek közt új hagyományképződés játszódik le, amelynek tényezői magukhoz idomítják a „nép” fogalmát kifejező régi toposzokat. A *genus*, *natio* tehát a tartományi eredet, „illetőség” megjelölésévé, a *lingua* a vidék nyelvjárása, a *mores*, *consuetudines*, *leges* stb. a territorium jogszokásainak és általában szokásvilágának (*coutumes de pays*, *landessitten*) összefoglaló fogalmává alakul, — miközben Európa majdani nagy „nemzetiségeinek” még csak itt-ott tűnnek fel a kontúrjai, anélkül hogy az emberek tudatvilágában, csoporthoz tartozásuk vonatkozásában tényezők lennének. Nyugat-Európa történetében van egy hosszú, átmeneti időszak, mintegy a VIII—XIII. sz. közt, amikor a „gentilis” csoporttudattal már nem, a „nemzeti” tudattal még nem lehet számolni; Európa sok száz kis „tartományi nemzetiségre” (*nationalités provinciales*) tagolódik, amelyek egyébként gyakran irrelevánsak a társadalmi és politikai lojalitás személyt személyhez kapcsoló viszonylataival.

*

A struktúrák és fogalmak e mélyreható átrendeződése idején, a IX—X. században válnak tényezővé Európa keleti felén és északi peremén olyan új „barbár” népek, amelyeknek társadalmi és politikai szervezete, etnoszociológiai jellege sokkal inkább az V—VI. századi nyugat-európai viszonyokkal állítható

párhuzamba, mint az egykorú *Europa Occidens* állapotaival. Az írott forrásokban előtűnő *gens Ungarorum* esetében is valami egészen másfajta tartalmat jelöl a *gens*, mint az egykorú „régí” Európában; attribútumai a *populus Christianus* szemszögéből, forrásaiban (évkönyvek, krónikák) hasonlóak, a „barbár” társadalmi, politikai és etnikai jelleg hasonló szerves egységére utalnak, mint annakidején a *populus Romanus* szemszögéből tekintve, a későantik irodalomban a régi barbároknál. Megvolt-e ennek az egységnek a tudata magában a társadalomban?

1. Az etnikai tudat kikristályosító magva (mint láttuk: barbár viszonyok közt a „társadalom” organikus összefüggése fogalmi megragadásának legfőbb eszköze) az eredetközösség hite. A forráskritika és etnológia igazolta, hogy a krónikákban fennmaradt ún. Hunor-Magyar monda szerkezetében és legtöbb motívumában eredeti népmonda, éspedig a steppei népek eredetmondái ama jellegzetes típusához tartozik, amelyben rokon ill. történetileg összefüggő népek mondai perszonifikációjából alakult testvérpár-ősök eleme (ez esetben valószínűleg eredetileg *onogur* és magyar) köré csoportosul a többi, részben elhomályosult történeti emléket fenntartó motívum (*Belar, Dula princeps Alanorum* stb.). Ez utóbbiak arról vallanak, hogy a monda végső kialakulása a magyar (*magyeri*) nevet viselő közösség mítoszaként a VI–IX. sz. közt történhetett, sejthetőleg azzal összefüggésben, hogy a név maga átszállt az egész népalakulatra. A monda szerkezete és motívumrendszere gyökeresen ellentmond az *origo gentis* keresztény-feudális koncepciójának, ahogy az a XI–XIII. században kiformalódik; feljegyzésre is csak akkor kerülhetett, amikor általános európai áramlat hatására az eredetteóriák naív népi elemeket is felhasználtak (XIII. század). Nem áll tehát az az állítás (Deér J.), amely szerint a magyar népnek saját, a dinasztától független eredettudata ne lett volna, sőt e monda és az uralkodó nemzetség eredetmítoszának (Turul-monda) viszonya arra mutat, hogy a népi eredethagyomány nemcsak független az utóbbtól, de kialakulása jóval meg is előzte az Árpád-nemzetség hatalomra jutását. Hogy egy immanens közösségtudattal jóval a feltett IX. sz. végi „népszervezés” előtt számolnunk kell, azt igazolja a Volga vidéken maradt baskir népcsoport XIII. századig élő hagyományai. Eszerint a leendő magyarság elődeinek elszakadása idején (valószínűleg századokkal a IX. sz. előtt) nemcsak a formálódó etnikum legfőbb objektív ismérve, a nyelv alakult ki, hanem az etnikai közösség legfőbb szubjektív kritériuma, a leszármazás fonalán számontartott csoporttudat is megvolt. Más oldalról a magyarságnál még 950 körül eleven szavárd hagyomány ugyancsak azt igazolja, hogy már az elszakadás idején (750 előtt) kialakult egyfajta immanens közösségtudat, amely túlélte a geográfiai és politikai összefüggés megszakadását. Mindez arra mutat, hogy az eredethagyomány integrációjával már jóval a IX. sz. előtt számolnunk kell. Hogy ez hogyan történhetett, arra nézve steppei nomád népek (pl. a kazah-kirgizek, kara-kirgizek, özbégek) újabb kori etnogenezise kínálhat analógiát. A politikai szervezet egységesülése és tartósulása az állandó etnikai fluktuáció állapotában levő steppei népeknél is a hagyomány előrehaladó integrációját segíti elő, aminek legfőbb mutatója, hogy a társadalom zöme azonos eredetmítoszt fogad el. A gondolati mechanizmus felől tekintve ez nem egyéb, mint a szűkebb (*face-to-face*) csoportok, elsősorban nemzetségek (klanok) organikus összetartozása tudatosításában érvényesülő szimbolikus (hipotetikus) vérközösség modelljének transzponálása a tágabb (szekundér) csoportra, a népre. Maga e modell — e „népszemlélet” — idegen a feudális gondolati mechanizmustól, eredete csakis a megelőző struktúrában keresendő. Kérdés,

vannak-e e modell egykori meglétét támogató egyéb nyomok a magyar régiségben.

2. Ahogy az eredetfelfogásban, éppúgy a „nép” fogalmi mibenlétét illetően is jelentkezik a korai írásbeliségben, ha mégoly alárendelten is, egy olyan szemléleti aspektus, amely gyökeresen különbözik a keresztény és feudális koncepcióktól. Az 1100 táján kikövetkeztethető *genus Hungarorum* fogalmát a területiális tényezőtől, alattvalói viszonytól, társadalmi-jogi kondíciótól függetlenül a nyelv és eredet, származás (*lingua et natio*) képzetei határozták meg. E fogalom keretei minden metszetben különböznek a kor uralkodó népszemléletének kategóriáitól (*populus, gens*), egy archaikus fogalomképzés maradványai. *Genus* megfelelője az ómagyar nyelvben *fajzat* ill. *nemzet* volt. Ez utóbbi (a *nem* tő valószínűleg iráni eredetű) már az ősmagyarban képződött (*nemz-et*), eredeti jelentése „nemzés” ill. „nemzés eredménye”, s mint ilyen még az ómagyarban is elsődlegesen a rokonsági terminológia része: „szülött, ivadék, sarj” ill. csoportra vonatkoztatva „rokonsági csoport, nemzetség” (*genus, stirps, progenies* stb.) értelemben. Ezzel párhuzamosan és egyidejűleg azonban e szó jelölte tágabban a „nép” (*natio, gens*) fogalmát is, és pedig a *nemzetség* szóval váltokozva (de megkülönböztethető jelentésárnyalati különbséggel a bizonytalanabb, elmosódottabb *nép* szóval szemben). Ezek a legkorábbi nyelvemlékekben megfigyelhető összefüggések csakis egy olyan archaikusabb fogalomalkotással magyarázhatók, amelyben — a feudális struktúrával szemben — „nemzetség” és „nép” valamiképpen belsőleg összefüggtek, a gondolkodás mintegy a nemzetség analógiájára, annak kategóriáiban alkotta meg a tágabb népkötelék fogalmát. Általános etnogenetikai törvényszerűségekből persze tudjuk, hogy a valóságos történeti folyamat fordított: a „mesterséges” (politikai) integráció megelőzi e naív „organikus” szemlélet kialakulását. Kérdés, vannak-e ennek támpontjai a magyar őstörténet e szempontból perdöntő utolsó korszakában (VI—IX. sz.)?

3. Azt az elképzelést, hogy a magyar népet különféle elemek etnikai konglomerátumából csak egy IX. sz. végén bekövetkezett törökös jellegű „népszervezés” hozta volna létre (Deér J.), elsődlegesen Konstantinos Porphyrogennetos 38. fejezetének egyfajta értelmezése, az itt elbeszélteknek együttesen a IX. sz. utolsó évtizedeire való kivetítése támasztotta alá, ami azonban ellentétben állt mind a mohamedán kútfők legkorábbi csoportjában tükröződő állapotokkal (870 k.), mind a régészet és nyelvtörténet ide vonható eredményeivel. A honfoglaló magyarság régészeti hagyatéka mind a horizontális (törzsi, nemzetségi), mind a vertikális (szociális) tagolódáson átűtő viszonylagos homogenitást mutat, ami az etnikai hagyományközösség kialakulásának hosszabb és szervezettebb múltjára utal. Az a tény továbbá, hogy a magyarság a Kárpát-medence belsejének népességét viszonylag gyorsan, két-három évszázad folyamán nyelvileg asszimilálta, csakis úgy magyarázható, hogy egy szociálisan tagolt, de egyszersmind nyelvileg és hagyományaiban viszonylag homogén társadalom telepedett meg e térségben. Minthogy Konstantinos értelmezésének kulcsát az újabb kutatás (Czeglédy K.) megtalálta, az ellentmondások feloldódnak. Amennyiben az itt szereplő motívumok (kangar támadás, szavárdok elszakadása) nem újabb fejleményekre vonatkoznak, hanem régi (VI—VIII. sz.?) történeti emlékekre nyúlnak vissza, az egész elbeszélést pedig részben a naív történeti emlékezet sürítő, mondai jellegének (Deér J.), részben a X. századi dímasztikus célzatú torzításoknak (Györffy Gy.) figyelembe vételével szemléljük, e motívumokban egy hosszabb időszak — a magyarság kazár korszakának — heterogén emlékanyagát fedezhetjük fel, s elesik az egyszeri „népszervezés” feltételezésének

kényszere. A magyarság türk-kazár eredetű kettős fejedelemsége hátterének és jellegének jobb megismerése (Györffy Gy.) pedig egyidejűleg azt a valószínűséget erősíti meg, hogy a *magyeri* nevű egységes népalakulat — ahogy 870 körül az írott forrásokban megjelenik (Dzsajháni) — mind geográfiai, mind politikai tekintetben már a kazár függőség idején (VII–VIII. sz.) viszonylag elkülönült és határozott körvonalú képletet alkotott, maga a kazár kaganátustól való önállósodás nem valami egyszeri mozzanat (830 k.) lehetett, hanem hosszabb folyamat, amelynek csak utolsó állomását ismerjük megbízhatóan. A magyarság kialakulásának „törökös” politikai keretei éppen nem cáfolják, sőt alátámasztják az uralmi szervezet olyan relatív elkülönülésének és önállósodásának feltételezését már a kazár-korszakban, amely politikai feltétele lehetett egy több évszázados etnikai hagyományintegrációnak.

4. Nélkülözi az alapot az a tétel (Deér J.), hogy létezett volna egy sajátos „keleti-nomád népszemlélet”, amely az „alakatlan embertömeget” alattvalói egységgé kovácsoló nomád despotia mágikus bűvöletében nélkülözte volna az etnikai csoporttudat immanens ismérveit. A cáfolatot éppen azoknak az orkhoni feliratoknak (720 k., 732, 734) az elemzése szolgáltatja, melyek e teóriát voltak hivatva alátámasztani. A feliratok fogalomrendszerében világosan elkülönül a „birodalom” ill. ennek félig-absztrakt fogalma („a kagán hatalma”), *il* és a „nép”, *budun* kategóriája. Ez utóbbi is a bizonytalan „sokaság, tömeg, emberek” és a tág értelmű „a türk birodalom alattvalóinak összessége” jelentés között többféle jelenség, csoport összefoglaló neve: a mitikus türk őskő és a jelenbeli türköké (ez esetben a tartalom bizonytalan), ezen túl általában minden konkrét névvel jelölt népcsoporté a türk hatalmi szférán kívül és azon belül, tehát a meghódított törzscsoportoké, olykor kifejezetten csak törzseké, végül különféle metszetekben az előkelőséggel szemben a „köznép” is. Szó sincs tehát valami egydimenziós népszemléletről. Ugyanakkor e tág jelentésszférán belül bizonyos következetesség figyelhető meg. A feliratok politikai értelemben sajátos fogalomsűrítéssel kétféle népet különböztetnek meg: olyat, amelynek saját kagánja és uralmi szervezete (*il*) van, másrészt olyat, amely ezeket nélkülözi. A hódítás tartalma a türk fogalomrendszerben a kagán megölésével és az „*il* elvételével” azonos. E gyakori fordulat közelebbi tartalma is világosan kimutatható a szövegekben: a nép uralkodórétégének, kíséretelemének (*buyruq*) kiirtása, helyébe új, türk kormányzó és harcos elem helyezése. Maga az alávetett népcsoport (pl. törzsszövetség) azonban e szemlélet értelmében „nép” (*budun*) maradt a birodalom hatalmi szervezetében is, és pedig a maga hagyományos kötelékeiben, amit máskor a „bégek és nép” (*bäglär budun*) kitétel fejez ki. A türk „népszervezés” mindig egy vékony uralkodórétgen át kapcsolta a kagán hatalmához a népeket, meghagyva — de facto és szemléletileg egyaránt — „organikus” (nemzeti-törzsi) szervezetüket. Más oldalról, vagyis nem a kagáni hatalom, hanem az individuuum szemszögéből ugyanezt igazolják a Jeniszei—vidéki feliratok, amelyekben a „népem” (*budunim*) kitétel mindig a rokonsággal, harcostársakkal, a béggel együtt, tehát a primér „Mi-csoportok” sorában fordul elő (szociológiailag lehet törzs, törzscsoport stb.) és fogalmilag világosan elválik a magasabb politikai szervezet, birodalom (*ül, il*) és az uralkodó (*qan*) iránti lojalitástól. Más kérdés, hogy maga a törökös szervezetű steppei népcsoport, *budun* feltétlenül etnikai egység-e vagy sem; ez jelentős mértékben a népkeret stabilitásának függvénye. Minden okunk megvan, hogy a magyarság elődeinek türk-kazár függés alá kerülését az orkhoni feliratok „népszervezéseinek” analógiájára képzeljük el. Eredetileg a *kündü* és egy türk-kazár kíséretelem biztosította

a magyar-magyar törzzsel összefüggő népcsoport „elrendezését” a kazár kagan birodalma (*il*) keretei közt; e függőség a nemzetségi és törzsi kötelékekben élő társadalom („bégek és nép”) belső kohézióját nem érintette. A törzsnevek, maga a magyar törzsrendszer nem mutat kapcsolatot a kazár hatalommal; éppen az a két meltóságnév nem vezethető le a kazár befolyást tükröző köztörökből, amelyek a népalakulat belső jogi és hadi szervezetével ill. a nemzetségi szervezettel függnek össze (*gyula*, *bő* „nemzetségfő”). Amikor a IX. sz. elején a magyar kettős fejedelemség függetlenül, nem „alakatlan néptömeg” (Deér J.) kapott merőben új politikai szervezeti keretet, hanem egy hosszabb ideje relatíve önálló életet élő nép vált — az.orkhoni kategóriarendszerben kifejezve — „hatalommal és uralkodóval rendelkező néppé” (*illiy qayanliy budun*).

5. Mindazok a támpontok, amelyeket a magyarság kialakulásának részleteiben kevésbé ismert, de döntő jelentőségű korszakának (VI—IX. sz.), a korai magyar történet e rejtélyes *black box*ának kronológiai, geográfiai és politikai feltételeire nézve az újabb kutatások nyújtanak (vagy megengednek), együttesen új magyarázati lehetőséget kínálnak az etnikai tradícióközösség kialakulásához. Az etnikai folyamatoknak azonban csak kerete és feltétele, de nem közvetlen faktora a politikai szervezet és az uralmi szféra; hol keresendő tehát az a paexcellence társadalmi szféra, amely az éppen e korban igen számottevő csatlakozó idegen elemet etnikailag asszimilálta? A közép-ázsiai nomád népek újabb kori etnogenezise azt mutatja, hogy a nemzetség (klan) volt az a társadalmi egység, amely a csatlakozó jövevényeket, egyéneket vagy csoportokat a hagyományközösség (egyebek közt a fiktív vérközösség) részesévé fogadva tágabb értelemben is a népkötelékhez asszimilálta. A „nemzetség” és „nép” fogalmainak szerves összefüggése a magyar régiségben ugyancsak ez irányban mutat. Az e korbéli magyar nemzetség természetesen már maga sem kezdetleges vérrokon-sági csoport volt, hanem a hasonló fokon álló nomád szervezetekhez hasonlóan nagyobb létszámú, keletkezését tekintve „anorganikus” társadalmi egység, amelyben a szimbolikus (hipotetikus) vérközösség képze a kultikus tradícióközösség tágabb egészébe ágyazva voltaképpen a csoport „korporatív” jellegét volt hivatva kifejezni. Minden más feltevéssel szemben legvalószínűbb, hogy e korban a nemzetség neve az volt, ami az ómagyar nyelvben igazolható és a legarchaikusabb hagyományokat őrző vidékeken fenn is maradt: *nemzet*. E szó alighanem éppen a nemzetségi szervezet alapvető átalakulása miatt szorította ki a régebbi ugor-kori neveket (vö. *had*, *szer*). Ebben az organizmusban kell látnunk — mint más nomád népeknél is — az etnikai integráció legfőbb eszközét; az ilyen típusú csoport éppen nagyfokú flexibilitása és mobilitása miatt (elszegényedett tagok kirekesztése, vagyonos jövevények befogadása) válhat az asszimiláció tényezőjévé is: a jövevény szimbolikus részesévé válik a vérközösségnek (ld. az *atyafiúvá fogadás*, *vérint való testvériség* háttérét) és a nemzetség hagyományközösségének, melynek közvetítője a nyelv. Annak arányában, ahogy a nemzetségeket összefűző politikai kötelék tartós és maga is hagyományképző elem, válik a nemzetség egy tágabb etnikus tradíció közvetítőjévé. Itt a valószínű magyarázata a régi magyarság *nemzet(ség)* fogalma kialakulásának: a gondolkodás a szűkebb (primér) „Mi”-csoport analógiájára, ennek attributumai kiterjesztése révén alkotta meg az azonos minőségű kötelékként felfogott tágabb (szekundér) „Mi”-csoport fogalmát. Hogy ez egyszersmind a csoportlojalítás bizonyos mértékű transzponálásával is járt, nem szorul külön igazolásra.

6. A honfoglalás előtti **magyarság** *hétmagyar* neve és a népkeret *nemzet(ség)* megjelölése a magyarság etnikai kialakulásának kettős pólusát jelzi: a politikai

integrációt, amely a törzsek szilárdabb uralmi szervezetbe fűzése révén a folyamat feltétele volt, másfelől az etnikai hagyományintegrációt, amelynek belső katalizátorai a nemzetségek voltak. A kettő egysége nyilvánul meg abban a valószínű tényben, hogy a nép összetartozásának tudatát a politikailag domináns törzs *magyar*-hagyományának (eredettudatának) általános elfogadása szentesítette. Egy meghatározott, vérségi mítoszban gyökerező „társadalomszemléleti” modell került ezáltal — a politikai faktor révén — „történeti” (s egyúttal történelmen kívüli) kontextusba. E modellnek egyéb szerves kiegészítő elemei is sejthetők, csakúgy, mint hasonló „gentilis” struktúrákban. Mint a Konstantinos Porphyrogenetosnál fenntartott hagyomány és harmadfél század múlva Anonymus egybehangzóan tanúsítja, a naív történeti tudat (a nép „történeti egzisztenciájának” számontartása) az eredethagyományon kívül az ősök hősi tettei, háborúi (*fortia facta et bella*) köré kristályosodott ki. A hősi énekek (*cantilenak*) és mondák (*fabulak*) nemcsak a nemzetségi és törzsi alcsoportok hagyományanyagának részei voltak, hanem az egész nép közös történeti sorsát tudatosították. Az olykor csak nyomaiban, olykor már jelentősen átalakult formában megőrzött epikai anyag még töredékes mivoltában is sejteti, hogy e naív történeti tudat hogyan gyökerezett egyrészt az egész népalakulat élet- és termelőmódját tükröző steppei nomád szimbolikában (fehér ló monda), a pogány hitvilágban (Lél monda), a nép egységének képzetében és az azzal összefüggő politikai étoszban (Botond monda), azaz a „gentilizmus” eszmei minőségét meghatározó összefüggésekben. A fehér ló monda kikövetkeztethető eredeti formája különös plaszticitással mutatja, hogy egy meghatározott társadalmi értékrendszer szimbolumai mennyire részei a szakrális és politikai szférának, s együttesen mennyiben képeznek etnikus kötőerőt. Ezek az összefüggések természetesen a XI–XIII. századi mondaalakulás folyamán már jórészt megbomlottak, jelentésük elhomályosult, idegen elemekkel bővültek és társadalmilag lesüllyedt állapotban a köznép, *rustici* tudatvilágának részévé váltak. A tudati szerkezet maga azonban még többé-kevésbé éppen elemezhető ki az ún. pogányfelkelések (1046, 1060/61) eszmevilágából. E felkelések annyiban tekinthetők a „gentilizmus” utolsó nyílt, noha már eltorzult manifesztációinak, hogy bennük a célok és törekvések megfogalmazásául szolgáló gondolati modell még teljes egészében az ezredforduló előtti struktúrából származik: a pogány hitvilág és barbár jogrendszer „ideologikus” elemeiben összpontosuló és sajátos demonstratív külsőségekkel hangsúlyozott tradícióegységben gyökerező archaikus etnoszociológiai „Mi”-tudat, amely a forrásokból kikövetkeztethetően a *törvény* („etikai szankciót nyert, társadalmilag normatív hagyomány”) tág és differenciálatlan kategóriájában találta meg ennek az összefüggő egységnek fogalmi burkát. Míg a felkelések „ideológiájában” központi szerepet játszó, mintegy politikai jelszó funkciójában jelentkező (a regős ének refrénjével azonos) *régi törvény* fogalma a XI. sz. derekán már egy eltorzult és széthulló gondolatkinés retrográd kifejezője, eredetileg — az ezredforduló előtt — egy integránsabb tudati struktúra lényeges „társadalomszemléleti” eleme volt, amely szerint a magyar (*magyeri*) nevű szimbólikus eredetközösség, *nemzet(ség)* egyazon *törvényű* közösség, azaz önmaga összefüggését a hagyomány és szokásvilág immanens képzei révén számontartó egységes „társadalom” (az individuum szemszögéből a „Mi” kategóriájának legtágabb köre). Ez a „gentilis” szemléletmód és tudati struktúra az ezredforduló utáni átalakulás nyomán előbb összefüggéseit vesztő, elhomályosuló részelemeire bomlik és társadalmilag lessüllyed, majd — a XIII. sz. utolsó harmada után — nyomai is elsüllyednek. Hogy a

vele szemben a XI—XIII. században felépülő merőben ellentétes eszmei minőségű és kategoriarendszerű keresztény-feudális tudatvilág elemeiből (de egyszerűs mind a „gentilis” etnikai tudat társadalmi és eszmei funkciójában gyökeresen transzformált maradványaiból) hogyan épül ki a XIII. század társadalmi és intellektuális átalakulásainak bázisán a középkor sajátos „nemzeti” tudatvilága, — külön vizsgálat tárgya.

*

A kézirat vitája (Jegyzőkönyv. Készítették Barta Gábor és Solymosi László).

Mályusz Elemér Szűcs J. munkáját mint kutatói-írói alkotást kiemelkedő teljesítménynek minősítette, mely történettudományunk fejlődésében jelentős előrelépést jelent. Egykor — 1962-ben — neki kellett a „haza és nemzet” fogalmainak korai feudális vonatkozású problémáival foglalkoznia. Mivel a kérdéses időszak az írásbeliség kezdeteivel volt azonos, elégnak tűnt azt vizsgálni, hogy az őstörténeti valóság hogyan tükröződik a feudális kor első irodalmi alkotásaiban. Az etnológiai irodalom azonban, melyre a háttér felvázolásánál lett volna szükség (Schmidt—Koppers és Thurnwald összefoglalásai), időben nem jut el az analógiaként felhasználható gazdasági-társadalmi-kulturális állapotig. Az etnográfusok a hősi énekek kutatására hívták fel a figyelmet; de Marót Károly munkáiból is csak az derült ki, hogy a homéroszi kor nem nyújt kellő alapot az összevetésre. Történettudományunk felkészületlennek bizonyult az írásbeliség előtti kor ideológiai szempontból történő vizsgálatára; s az volt még 1969-ben is, mikor Székely Gy. a Thuróczy-krónikáról írva annak a R. Menéndez-Pidalnak a munkásságát ajánlotta felhasználásra e célból, aki a törökös szervezetű népek hősi énekeitől oly távoleső chanson de geste-ekkel és a Cid-dal (a lovagi költészettel) foglalkozik.

Szűcs J. valósággal dzsungelszerű kérdéstömegben vállalt a szó szoros értelmében úttörő szerepet. Az őstörténetkutatás előtt, melyet Pauler hatására (a Jahrbücher des deutschen Reiches befolyása alatt) elhagytak a történeti studiumok közül, s azóta a nyelvészek (kezdve Színnyei Józseffel) lettek annak hivatott művelői, ismét szabaddá tette a történetészek számára az utat. Szűcs megmutatta, hogy a történettudomány alkalmas arra, hogy az etnológiai, szociológiai, nyelvészeti, archeológiai kutatások módszereinek ismeretében, eredményeiket egymással egyeztetve a történeti fejlődés egészéről átfogó képet adjon. A parciális megállapítások a lényegre vonatkoztatva elnyerhetik a jelentőségükhöz illő értékelést, ezzel megszűnik izoláltságuk, ugyanakkor a segítségükkel megrajzolható kép a történeti szintézis művészi fokán bemutatott rekonstrukciót tükröz. Itt persze nem feledkezhetünk meg Hóman Bálint és Molnár Erik korábbi hasonló kísérleteiről. Hóman, bár munkássága az arab kútfők értékelésében alighanem jelentős előrelépést jelentett, talán a szociológiai szemlélet hiánya miatt, vagy mert nem volt ideje önmaga továbbképzésére, nem aratott sikert; amivel adós maradt, azt tanítványa, Deér József pótolta. Deér munkái, mint kísérletek, a maguk idejében jelentősebbek voltak, mint amilyeneknek Szűcs bírálata nyomán látszanak, csak az hat bennük elidegenítően, hogy, bár tudta, hogy egész elmélete prekoncipiált, mégis a valóság hű ábrázolásaként írta le.

Molnár Erik a marxizmus történetfelfogását érvényesítve kapcsolta be az őstörténetet a magyar történelem egészébe. Szűcs hivatkozásai is mutatják, hogy megállapításai, túl a szemlélet alapkoncepcióján, igen sok vonatkozásban egyenkint is értékesíthetők. Hogy ez nem történhet meg még nagyobb mértékben, azt talán Molnár doktrinárságával, a marxizmushoz való hajlásával, s a felépítmény problémái iránti kevés megértésével magyarázhatjuk.

Szűcs érdeme, hogy az újabb szociológiai irodalom lényegi eredményeit be tudta olvasztani történetírói egyéniségébe, s a marxista felépítménykutatás elveit, noha azok általánosságban még ki sincsenek dolgozva, eredményesen alkalmazta. További érdeme, hogy megkereste és kidolgozta azt az analógiát, amelyhez hasonlítva mélyebben lehet a magyar őstörténeti jelenségeket értékelni; s nem egyszerűen a szomszédos országok életében kereste ki a hasonló jelenségeket,

hanem kielemezte az egyidejű fejlődésen átmenő egész területet, s azt szembeállítva Európa régibb részével, emez V—VIII. századi és a Magyarországot is magába foglaló északi és keleti résznek VIII—XI. századi ideológiai jelenségei közt mélyreható azonosságot fedez fel. Az ennek bizonyítására szentelt bevezető rész nagyon tanulságos, s mindenképpen megérdemli a közzétételt. Szűcs munkájával a František Graus munkássága révén elének került eseh történetírás nyomába léptünk, megelőzve az e téren hátrább tartó román kutatókat. A nép, nemzet, haza stb. fogalmai világszerte az érdeklődés középpontjában állnak; mivel azonban korunkban a könyv szerepét egyre inkább az előadás, vagy a konferencia veszi át, német- vagy angolra fordítás helyett talán hasznosabb volna, ha Szűcs lehetőséget kapna valamely nyugati egyetemen előadások formájában ismertetni a kelet-európai történetkutatás egészét tekintve tanulságos eredményeit.

A sok dicséret után néhány kisebb kritikai megjegyzés. A középkori auktorok kiadásaira való hivatkozásoknál Szűcsnél is észlelhető a magyar medievistákra jellemző következetlenség; ennek elkerülésére az lenne a leghelyesebb, ha mindig és mindenütt Gombos Catalogusát vennék alapul, s a mellett csak az annál újabb, jobb kritikai kiadásokra hivatkoznánk, párhuzamosan. Az Eustach-legendával kapcsolatban Szűcsöt újabb egyháztörténeti irodalmunk tévesztette meg; a kérdésről a következő Levéltári Közleményekben szólok részletesen. Mintha a használt szakirodalomból hiányozna Homannak a Történelmi Szemle 1917—18. évfolyamaiban megjelent, a magyar nép középkori nevével foglalkozó tanulmánya. A Lél-monda értelmezésében nem egyezik véleményünk, bár nem a monda keletkezését illetően, mert ott mindketten Solymossy felfogását követjük. Felmerülhet ugyanis a kétely, ez utóbbi megállapításai nem idejétmúltak-e már. Pauler még Claude Fauriel és Gaston Paris nyomán mondhatta, hogy a mondák az eseményekkel egyidőben keletkeztek, de Joseph Bédier ezt a felfogást megdöntötte, a zarándokhelyek — kegytárgyakhoz kapcsolódó legendaszületés elméletével, hogy azután legújabban Ernst Curtius a chanson de geste-ek keletkezését már a XII. század közepére tegye. Míg egy újabb Solymossy el nem érkezik, számítanunk kell arra, hogy nézeteink, a mondák tárgykörét illetően, sajnos elavultak.

Hasonlóképpen, vagy még inkább revízióra szorulnak nézeteink mindazzal kapcsolatban, amire a Fehér Mátyás által felfedezett XIII. századi inkvizíciós jegyzőkönyvek szövege szolgáltat rengeteg új forrássanyagot. Persze, míg az újonnan felfedezett kódex eredeti szövegét nem kaphatjuk kézhez, Fehér publikációjáról nem lehet végleges véleményt mondani. Egy korrekciót mégis máris javasolhatunk: a mágus szót köznapi értelemben kell használnunk, mint Fehér is teszi, s így Vata fia Jánosban sem egyszerű regőst, hanem varázslót, ráénekléshez, bővöléshez értő embert kell látnunk. Javasolja a kézirat teljes terjedelemben való megjelentetését.

Győrffy György örömmel üdvözölte Szűcs J. munkáját, amely új kutatási területtel ismerteti meg az olvasót. Ilyen esetben mindig fontos a fogalmi készlet tisztázása, a jelen feldolgozásban pedig elengedhetetlen a nagy mobilitással rendelkező etnikai struktúrák: a nemzetség és a törzs fogalmának meghatározása, a „Mi-tudat” értelmezése. Szűcs nagy felkészültséggel, meggyőzően tárta fel a fenti fogalmak lényegét. A fogalmak tisztázása — eltekintve attól, hogy egy eredményekben gazdag feldolgozás megalapozását biztosítja — közvetlen jelentőséggel is bír, amikor tarthatatlanná tesz olyan megállapítást, amely szerint a X. században „magyar” népnév nem létezett. Igen tanulságos az iráni-szkíta előképek felidézése a nomád viszonyokban és a korai germán életforma párhuzama a „második barbársággal”. Ez utóbbi olyan közös elemek kimutatásához vezethet, mint a korai germán ceremónia: a pajzsra emelés, amelyre akkor került sor, ha az örökösödés megszakadt. Szűcs J. nagyon találó, új módszertani elemet alkalmazva „black-box”-nak nevezi a magyarság korai történetének forrásokban szegény periódusát.

Szűcs Jenő átveszi a magyar őstörténet általánosban elfogadott megállapítását, mely szerint a *magyar* (*mogyéri*) népnév eredetileg törzsnév volt és a *megyer* törzs vezető szerepe folytán vált népnévvé. Lotz János mutatott rá nemrég arra, hogy a *mogyéri* és *megyeri* kettőssége az obi-ugor nyelvekben is megvan, tehát igen régen kialakulhatott; az *eri* 'ember' jelentésű utótág

leválasztása után maradó **mondzs* > *mös* ill. *magy* eredetileg minden nemzetség exogám frátriájának neve volt; a **mendzs* > *mändži* ill. *megy* pedig néprész neve volt. Hogy ősi fokon a kettő azonos eredetű, az valószínű; eredetileg 'nép' vagy 'ember' jelentésű *közszo* lehetett. Ha feltennénk, hogy a *magyer* népnév a *megyer* törzs domináns helyzete révén vált törzsnévvé, abból az is következne, hogy a nyék vagy kürt törzs domináns helyzete nyomán népünket *nyék* vagy *kürt* néven neveznénk. Ez azonban megmagyarázatlanul hagyná, hogy legközelebbi nyelvrokonaink frátriáit és fő népcsoportját a *magyer* ill. *megyer* nevek megfelelő alakjával nevezik. Nem valószínű az sem, hogy az öt török eredetű törzsnév azt bizonyítaná, hogy e törzsek keletkezésénél a domináns népelem a török volt. Elképzelhető ui., hogy a domináns nemzetség neve válik törzsnévvé.

Szücs J. szerint a bizánci forrásokban szereplő *turkoi* nemcsak a magyarság politikai, türk-kazár függését jelenti, hanem azt, hogy Bizánc szemében a magyarság „a” török nép. Ilyen következtetés levonására valószínűleg a hibás fordítás (türk = török) adott alkalmat. Ezzel szemben Bizánc „török népek” fogalmat nem ismer, számára a „türk” egyenlő a „kagán népével”. (Uz, besenyő stb. például sohasem „türk”!) A „turkoi” elnevezés tehát csak a politikai struktúrára vonatkozik.

Szücs J. Deér Józseffel vitázva helyesen állapítja meg, hogy a török népszervezés nem jelent népösszekeverést, hiszen csupán a felső rétegek kicseréléséről volt szó, és így az elrendezés nem érintette az organikus kötelékeket. Valóban ez volt a népszervezés általános modellje, létezett azonban olyan típusa is, amely az organikus kötelékek fellazításával, a nép szétosztásával, eladásával és rabszolgaságra vetésével járt együtt. A magyar őstörténetben tehát ezzel a típussal is kellene számolni, mint ahogy valószínű, hogy a vezető réteg, a középréteg (katonai kíséret) és a köznép mellett a főemberek olyan öröklött rabszolgákkal is rendelkeztek, mint a mongol *bool* réteg.

Györffy Gy. a mondák értelmezésével lényegében egyetértett, csupán néhány apró részletkérdésben javasolt más megoldást. Szerinte a szarvasűzési monda nem eredetimonda, és a benne szereplő szarvas (*cerva*) nem azonos az ősanával, hiszen az obi ugor monda üldözött szarvasát megölik, az ősanya pedig általában antropomorf. A szarvasüldözés nem totemisztikus mítosz, s nem szükséges minden állat-motívum mögött totemizmust sejtetni; ezen a fejlődési fokon a honfoglaló magyarok régen túljutottak. Mályusz Elemér nézetét átvéve Szücs Jenő is úgy véli, hogy a csúnya őshaza (*ubi . . . sunt serpentes diversi generis . . .*) leírása a XI. században került a krónikába, míg a szép őshaza képe XIII. századi szerkesztés eredménye. Hogy a pogány őshazaalképzeléshez nem szükségszerűen fűződik a XI. században a csúnya őshaza-kép, azt bizonyítja a lengyel Gallus krónikája, amely 1100 körül szépnek „látta” és ilyennek írta le a szláv őshazát. A XIII. századi őshaza elrettentő ábrázolása oly módon be van ágyazva a mongol-kori földrajzi fogalmak közé, hogy attól nehezen választható el. Erre mutat, hogy a XIII. századi világtérképek (pl. Ebstorf-térkép) Szkítia körül elrettentő vadállatokat és jeleneteket ábrázoltak.

A Lél és a Botond monda új elemzése azt bizonyítja, hogy sokkal több realitás van bennük, mint eddig gondoltuk. A Lél monda társadalmi funkciót teljesített, amikor könnyítette a magyarságot érő súlyos veszteség elviselését, azáltal, hogy Lélnek tulajdonította Konrád halálát, és a néphitre hivatkozott, amely szerint az elesett németek a túlvilágon a magyarok szolgái lettek. A Botond monda meglepően jó információról tanúskodik a 958-i kalandozás körülményeit illetően; a bizánci aranykapu bevágása pl. a bolgárok hadüzenete volt, amikor elmaradt az adófizetés.

Györffy György végül Mályusz Elemér megjegyzésére kijelentette, hogy Fehér Mátyás Jenő magyarországi domonkos inquisíciókat tartalmazó „kassai kódexe” bizonyíthatóan modern hamisítvány.

Györffy Szücs Jenő munkáját a magyar középkor kutatás igen jelentős alkotásának tartja, amely nem csupán eredményekben, hanem módszerében is iránymutató.

Bartha Antal hozzászólásában a megnyerőnek és meggyőzőnek mondott dolgozat elméleti-módszertani vázához kívánt észrevételeket fűzni. Bevezetődül a „barbár társadalom” fogalmára

tért ki: a szerző a koraközépkori európai történelem összefüggéseiben vizsgálja a korai és késői barbár társadalmak hasonló és eltérő vonásait. Barbár társadalmon a korai feudalizmus kialakulását megelőző fejlettségi szintet ért Szűcs J., melynek jellemzőiként a nemzetségi-törzsi szervezet, de törzsek agglomerátumát is átfogó struktúra áll előttünk. A fiktív közös származás mítosztát megtestesítő nemzetség a társadalmilag és vagyoniilag stratigrafált társadalom alapvető modellje marad.

A barbár struktúra fogalmát A. Ja. Gurjevics (Norvégia parasztságával foglalkozó művében) alkalmazza a fejlődés egy olyan szakaszára, mely már nem felel meg a vérségi-nemzetségi-törzsi társadalom ismérveinek, bár a nemzetségi kapcsolatok jelentős funkciót töltenek be a területiális politikai rendszerek kezdetei ellenére is. Gurjevics szerint nincs klasszikus és fejletlen feudális forma, ami már nem nemzetségi-törzsi, az nem kötelezően „korafeudális”. A „barbár formáció” önálló társadalmi állapot, mely elvileg nem alakul át semmivé, s főleg nem feltétlenül feudalizmussá. (Ilyenek még az ókori archaikus, a „keleti típusú” stb. társadalmak), jellemzője pedig a mozdulatlanlanság. Fejlettebb rendszerrel való érintkezésnél viszont ez a struktúra könnyen széthullik, a helyzettől függően rabszolgatartó, gyarmati vagy korafeudális társadalommá alakul.

A Szűcs és Gurjevics gondolatmenete közötti egyezések szembeötlők. Míg azonban az előbbi Európa idősebb és fiatalabb régiói meghatározott, aszinkron koraközépkori társadalmi és politikai szituációjaként értelmezi a barbárságot, addig a másik a fogalom jelentősen kibővített értelmezését javasolja. Gurjevics helyesen hangsúlyozza a „barbár” struktúra konzervativizmusát, de ha *csak* külső hatás váltja ki annak transzformációját, akkor végül valahol valami „történelmen kívüli erő” beavatkozását kellene az első osztálytársadalom megszületésénél feltételeznünk. Szűcs J.-nek a barbárságról nyújtott magyarázatát szerencsésnek mondhatjuk, mert kronológiailag, történetileg körülhatárolt szituációt, a fejlődést szülő belső és külső tényezők összefüggését s azok széles európai valóságát mutatja fel. Mértéktartó általánosítása a barbárság fogalmának közös motívumai bemutatása mellett egyes sajátos típusok jellemzése terén is mérvadó lehet.

A dolgozat főgondolatával kapcsolatban: a gentilis tudatforma kutatásában már alkalmazott módszerre hívja fel a marxista történészek figyelmét. A módszer hatékonyságát a szerző nagyszerűen bizonyította, az elnevezés persze még módosulhat.

A szerzőnek a hagyományközösségi tudatforma lényegére vonatkozó következtetései meggyőzőek, a csoporttudat egyidejű zárttságát, elhatárolódását más csoporttudatoktól, és nyíltságot — befogadás és kitaszítás — egyaránt okadatulja.

Ez az egyetértés, lehet, csalódást okoz Szűcs Jenőnek, mert így más lehetőségek feltárásában nem nyújt segítséget.

Az eszmétörténeti fejtegetések szükséges arányban kapcsolódnak a bázis-jelenségek bemutatásához, sőt a tudati és az objektív tényezők összefüggő szemlélete és magyarázata példa-mutató, mégis ezen a ponton magyarázatától eltérő lehetőségekre kell felhívni a figyelmet. Az elméleti-módszertani elvek összegzése igen fontos lenne, már csak azért is, mert azok kelléktárát e dolgozatban megtalálhatjuk, csak egybe nem kapcsolódnak. A módszertani összegzés még abban az esetben is célravezető volna, ha a szerző figyelmeztetne ilyen igényű megfogalmazásának kísérleti jellegére. Az említett lehetőségeket pedig három pontban foglalhatjuk össze:

1. A dolgozat fontos megállapítása az, hogy a nemzetségi vérrokonság tudati modellje még akkor is aktív tényező maradt, amikor az etnikai agglomeráció változókonny képződménnyé vált. A hagyományközösség tudati modellje transzponálódott a politikai keretekhez tartozók lehető szélsősései körére. Ez azért volt lehetséges, mert a szélsősébben értelmezett eredetközösség alapegységei a nemzetségek maradtak, s így valóban lehetséges volt azok mintájára felfogott igen tágan értelmezett közösségtudat. A kezdetleges társadalmi tudat aktív szerepét, valamint a tudati szféra és a bázis fejlődésének fáziseltolódását világítja meg a szerző. A megfigyelt kettősséget még azzal lehet kiegészíteni, hogy megbízható adatok bizonyítják a terület szervezési formák kialakulásának kezdetét a kérdéses időszakban, e lényeges változások tudat

tükröződését kimutatni azonban nem tudjuk. A tükröződés és a valóság közötti viszony eme ellentmondásának elemzése szükségesnek látszik.

2. Gondot okozott Szűcs Jenőnek, hogy a korai etnikai tudat objektív tényezőit roppant nehéz felfedni. A nyelvi egység a gentilizmus korában aligha lehetett tudatos; de a nyelv az elképzelt múlt, a jelenbe vetített hagyományok közvetítésének nélkülözhetetlen eszköze és anyaga. A nyelv és a hagyomány összefüggésének kérdése bűvópatakként jelentkezik a szövegben, figyelemztetve, hogy minden normatív eszmei tartalom csak szavakban ölthet formát, beszélt, megértett nyelv nélkül nem létezhet eredethagyomány. Szívesen látnánk viszont e kérdés módszertani összegezését.

3. Szűcs J. munkájában a politikai szervezet és az immanens társadalmi faktorok szerepe, jelentősége és kapcsolata az etnikai integrációban nagy figyelemben részesül. A tudati, társadalmi és politikai szféra változókéony összefüggésének problémáiról van itt szó: az etnikai kötelékek (tudati tényezők) szociális kötelékek rendszerében jelentkeztek.

A politikai kötelékek valószínűleg mesterséges képződmények, egy adott terület különböző népességének lehető legszűkebb agglomerációját igyekezik átfogni. Az integrálódásban azonban a politikai elem nem egyértelműen hatékonny tényező, s igaza van a szerzőnek, mikor a nemzeti modell transzponálását hangsúlyozza. Ezzel a lépéssel megtörtént a „nép”, a keretbe fogott közösségek egységkénti felfogása. Az is meggyőző, hogy az ez esetben már politikai determinánsnak tekinthető politikai keret történelmi és szociológiai értelemben különböző variánsokat mutat fel, melyek tipologizálhatók, s így mélyebb elméleti konklúziók lehetőségei tárulnak fel. A kazár politikai szféra pl. következetesebb hatékonyságra tört, mint a partikularitásra hajló keleti szlávság, mégis ez utóbbi töltötte be Kelet-Európában a vezető szerepet.

Igaza van a szerzőnek abban, hogy a kelet-európai gentilizmus kontinuatívabb tulajdonságainak elemzése további munkát igényelne. Ez a gondolat úgy folytatódik, hogy Kelet-Európában a barbár társadalmak etnikai jellegüket megőrizve alakultak át feudális nemzetekké; szemben a nyugat-európai párhuzamokkal. A szerzővel egybehangzóan fel lehet tenni, hogy a kelet-európaiak számára ennek lehetőségét a keresztény univerzalizmus soksejtűsége tereintette meg.

Befejezésül: Szűcs J. kézírata fontos kérdésekre ad választ, s új igényeket is támaszt. Különösen a barbárság sajátos vonásainak vizsgálata látszik fontosnak. Gurjevics álláspontjától eltérően a fejlődési lehetőségek bemutatása a kutatás újabb lehetőségeit tárja fel.

Hofer Tamás rövid felszólalásában arra utalt, hogy a csoportlojalítás és a politikai hűség fogalmakat nagyon óvatosan kell kezelni, és vigyázni kell, nehogy mai tudattartalmak társuljanak hozzájuk. Az sem hanyagolható el, hogy a lojalitásnak sokféle formája létezik, és ezek egymás mellett is élhetnek. Az etnikai csoport állandó változása ellenére a csoport kontinuitása is megfigyelhető. Ezt a kontinuitást az etnikai tudat — mint a társadalmi besorolás és azonosítás eszköze — biztosítja. Az etnikai tudat értelmezéséhez kiegészítést jelenthet a megtelepedett, félnomad népek jelenleg folyó antropológiai felmérése. Szűcs Jenő kutatásaiból látszik, hogy a magyarságnál nagy szerepet játszott a csoporttudatban az eredetszármazás. Györffy György említette az „erőszakos” népszervezést. Meg kell azonban említeni, hogy erőszak nélkül is van mód az eredetszármazás tágítására vagy szűkítésére. Az eredethagyományt az erőszak is megváltoztathatja, de manipulációval a csoport maga is átértékelheti. Ez utóbbi jórészt a mítoszteremtő rétegtől függ.

Dienes István felszólalásában Szűcs J. munkájának jelentőségét abban látta, hogy egészen új területen — az eszmetörténet síkján — új adatok kibányászásával vagy sokszorosán ismert források új szempontú értékelésével végeredményben a kora-középkori és honfoglalás kori magyarság megítélésében valahogy egészen másként mint eddig, nem a hagyományos módon, de mégis ugyanoda jut, ahová az anyagát biztosan ismerő történész, nyelvész, etnográfus, régész adatai elvezetik. A mű pozitívumának azt tartotta, hogy a szerző a korai magyarság történetét még szervezettebb összefüggésben tárgyalja az európai történettel mint eddig bárki más. A IV—V. századi barbár-germán népek és Európa IX—X. századi „új barbárai” között, illetve a korábbi

és későbbi történeti helyzet között meggyőző párhuzamot von és ezzel megvilágítja az „új barbároknak” — köztük a magyarságnak — az európai történelmet alakító szerepét. A gentilizmusnak a germán fejlődésből elvont modelljét alkalmazza a korai magyarságra, nagyszabású elemző munkával rámutatva, hogy a magyarság a csodaszarvas monda tanúsága szerint a honfoglalás előtt már századokkal egyazon eredethagyomány részese, a vérségi modellt követő népfogalom alakulásának törvénye szerint hipotetikus vérközösség, közös „nemzés” eredménye: nemzet, azaz egy nyelvű, egy „törvényű” közösség volt, ami a keresztény feudális államok közé való beilleszkedésig nem kis szerepet játszott fennmaradásában. A szerző eredményeit a marxista módszer következetes alkalmazásával, a szellemtörténeti kutatásokkal vitázva, minden nacionalista elfogultság nélkül, sőt a nemzeti elfogultság ellenében éri el. Munkájának eredményei, általános filozófiai tartalma és módszere Szűcs Jenő hatalmas, gondolatokban gazdag, gondosan adatolt művét a magyar történetírás legmagasabb színvonalára emeli.

Dienes I. a továbbiakban a régészetnek Szűcs J. munkájában érintett kérdéseire szól hozzá. A szerző a honfoglalás kori tárgyi hagyaték egységességét helyesen a hosszabb időn át való etnikai összeforrás illetve az ennek feltételét képező politikai keret meglétének bizonyosságaként fogja fel. Az egységes néppévalásról azonban a tárgyi anyag rokonságánál többet vall a szokásanyag azonossága, amely az egykoriak tudatvilágába nyújt betekintést, és egységes képzetek meglétéről tanúskodik. A Kárpát-medence területén például a jellegzetes szemfedő alkalmazása a temetésnél és a hozzá kapcsolódó képzetek szemléletesen bizonyítják a „bégek (hőség) és a nép” egységét, mint a lovastemetkezések, amelyeknek többféle változata ismeretes. Természetesen a tárgyi anyag látszólagos eltérései: a különféle állatalakok feltűnése, azok eltérő megmintázása, a növényi mintakincs kifogyhatatlan változatossága is egyazon rendszerbe illeszkedik, valóban a „szokások és erkölcsök közösségéről” vall, ha az ilyen ábrázolások kulcsát a hiedelemvilágban keressük. Ekkor ugyanis kiderül, hogy az eltérő motívumok, a megfogalmazás más módja sokkal inkább összeköti, mint elválasztja a közösségeket; egy-egy különös mintaelem, vagy annak sajátos megmintázása egy-egy központi műhely vagy az ott dolgozó mesterek alkotó képzetében fogant meg, de azonos gondolati tartalom, az egész közösségtől jól ismert hiedelemanyag lappang mögötte. A népi egység megítélésénél nem elég figyelembe venni azt a kétségtelen tény, hogy a rangos réteg viseleti tárgyai, ékszerei a köznépnél egyszerűbb kivitelben, szerényebb változatban jelen vannak. A honfoglalók művészetét reprezentáló leletanyag egymástól látszólag teljesen idegen tárgyait igen lényeges összefüggés kapcsolja egybe. A honfoglalók rangos asszonyainak pompás ötvösművű állatalakos korongjai ugyanazt a szerepet töltötték be viselőjük számára, mint a közendő asszonyok nyakláncra fűzött vagy övére akasztott dísztelen, átfűrt, egyszerű állatsont darabkák, és pedig azt, hogy — miként az ongonkultuszban szokásos — talizmánként magukban hordva a gyógyító-segítő állat szellemét, óvják viselőjüket a bajok, betegségek ellen. Vagyis: egy köznépi temetőben lelt, ragadozó madártól származó szárnycsont darabka a hiedelmek szerint végeredményben egyenértékű a rakamazi előkelő asszony csodaszép ezüstkorongjával, melyet a roppant erejű égi madár, a sas ékesít.

A kutatónak régóta problémát jelent, hogy miért nem használta fel a honfoglaló magyarok művészete az eredetmonda ábrázolását az etnikai tradíció tudatosítására, illetve miért nem maradt nyoma a kisebb közösségek eredethagyományainak. A művészeti értékű tárgyakon ugyanis állatábrázolásokat — a nőkkel ellentétben — férfiak csak elvéve viseltek, amint arra László Gyula felfigyelt, noha rangjelző tárgyaikon joggal várhatnók, hogy legendás származáshagyományuk jelképeiként ilyeneket hordozzanak. László Gyula a leveles-indás díszítményekkel érkező, Árpád vezette magyarok és az állatábrázolásokat kedvelő itt talált avarok — sejtése szerint előmagyarok — összeolvadásának vetületeként értelmezi a férfiak és nők eltérő mintakincsét. Dienes I. a mintakincs kettősségét másképpen magyarázza. Szerinte a nőknél fellelhető állatábrázolások korábbi vallásos hiedelmek, pontosabban: kiveszőfélben levő babonás képzetek nyomait őrzik. A férfiak felszerelési és rangjelző tárgyai a növényi mintakincs szinte kizárólagos kedvelése viszont más értelmezést kíván. Nehéz ugyanis azt feltételezni, hogy a férfiak leveles-

indás díszítményeinek nem lenne semmiféle jelentése, amikor a nők mintakincsének motívumai a hitelemekkel jól értelmezhetők. Az ilyen feltételezésnek ellene mond az is, hogy a honfoglalók az etnikai hovatartozás külsődleges jegyeire maguk is sokat adhattak, amint azt a férfiaknál jellegzetes övek, szablyák vagy épp a magyar etnikumnál legelterjedtebb, szinte kialakulásukban megfogható tarsolylemezek sora jelzi és az a tény mutatja, hogy a magyarság nem használta fel viseletén, felszerelésén a kalandozások során szerzett ötvösműveket. Az előbbi feltételezésnél sokkal inkább valószínű, hogy a kezdetleges államszervezettel bíró, erősen rétegezett társadalomban ez a növényi mintakincs hordozta annak az ideológiának a jelképét, amelyet a vezetőréteg az egész népben tudatosítani kívánt saját kiváltságos helyzete indoklásaképpen. Úgy tűnik, hogy ezekben a szövevényes indás-leveles mintákban sokszor határozottan, máskor áttételesebben, elvontabban a regebéli életfa képe van jelen, emlékrögökből sejtethetően, a kiválasztottság, a hatalom csodás-varázsos szimbólumaként. Mindez annyit jelentene, hogy a honfoglalás korában egy határozott rétegtudattal is kell számolni, amely nem a nemzetségi-törzsi hovatartozást hangsúlyozta, nem a különféle eredetmondákat, hanem más, az életfa köré szövődő mondákkal vezetők uralmát támogatta, a társadalmi rétegződést szentesítette, és egy korai politikai integráció következménye. A pogány törzsi-nemzetségi arisztokráciának rétegtudata természetesen elmosódott a keresztény népek közösségébe való beilleszkedéskor, a tetejtelen fa és a vele kapcsolatos képzetek mesei elemekké váltak és nem kaphattak helyet az írásbeliségben, mert egy olyan rétegnek történeti-társadalmi jogát igazolták, amely a pogány korszakban játszott szerepet. Az elmondottakat erősíti meg Szűcs J., amikor Voigt Vilmos kutatásai alapján azt hangsúlyozza, hogy e korban a táltoshitnél már magasabbrendű vallásos meggyőződésnek kellett kialakulnia. Ez a meggyőződés — amint arra a szaltovói műveltség népeinél és a dunai-bolgároknál a külföldi kutatás rámutatott, a magyarok esetében pedig Szűcs J. ennek újabb bizonyosságait is felsorakoztatja — a vezérek kultuszát és a piramis csúcsán álló, az egész nép érdekében cselekvő nagyfejedelem tiszteletét hirdette, és azt sugallta, hogy ők az égi erők kegyéből emelkedtek méltóságukba.

Dienes I. különösen meggyőzőnek tartotta a Turul monda új értelmezését, s abban az Árpád-nem politikai „kiválasztottsága” sugallatának felismerését, mivel maga is arra az eredményre jutott sajtó alatt levő könyvében, hogy a honfoglalók körében valódi totemizmussal nem lehet számolni. Az ongon-kultusz csontocskái erre tárgyi bizonyítékkul is szolgálnak, hiszen a vallástörténeti kutatás szerint a nemzetség egészét oltalmazó egyetlen állatös helyett a különféle bajoktól védő szellemcsereg hite csakis a totemállattól való leszármazás mélyebb meggyőződésének elhalványulása után alakulhatott ki, a honfoglalók mintakincsének kettőssége pedig már e szellemkultusz sorvadásáról tesz bizonyosságot.

Dienes I. félreértésnek érezte azt a megállapítást, hogy a régészet jelenlegi tudása szerint a honfoglalók társadalmi alapegysége a nagycsaládi kötelék volt. Ezzel szemben a régészet ma már azt sem állítja, hogy a nemzetség nagycsaládokra tagolódott. A temetők illetve temetőképek és azok egy nemzetségi szállásterületen való összefüggése azt tanúsítja — végeredményben Szűcs Jenő megállapításaival összhangban —, hogy a tágabb nemzetségi kötelék a nemzetség vezetőinek kiscsaládjaira, azok atyafivá fogadott fegyverbarátaira, szerényebb helyzetű katonai kíséretére és nagyobb lélekszámú köznépi közösségekre tagolódott, s negyedik csoportként, a legalantasabb sorban a rangosak házatáján élő „nemzettelen” szolgák kapcsolódtak hozzá. A nagycsaládi kötelék csupán a középréteg és a többé-kevésbé rangos katonai kíséret jellemzője, míg a köznépi közösségek temetőiben a nagycsaládi összetartozás csoportjai általában nem ismerhetők fel.

Szűcs J. jogosan szögezi le, hogy a gentilizmus hagyományait a magyarság fokozatosan lerázza, s a XIII. században új ideologikus nemzeti öntudat alakul ki, amely már független a korábbi képzetektől. Vajon az új ideologikus nemzeti öntudat XI. századi jelentkezésének, kezdetleges megnyilatkozásának vagy csak a nyugati krónikás leleményének tekinthető a bécsi szablya eredetének feljegyzése Hersfeldi Lambertnál, aki szerint az Árpádok kincstárából átkerült szablya „Attila kardja” volt?

Dienes István befejezésül kifejezte reményét, hogy a további kutatásokat ösztönző, nagyon gazdag tematikájú munka mielőbb napvilágot lát.

Szűcs Jenő válaszában megköszönte a hozzászólóknak külön-külön és összességükben is a megszívlelendő szempontokat és kritikai észrevételeket. Megnyugtatóra szolgál, hogy a korszak és kérdéskör szakemberei a jelek szerint munkájának módszerét, kialakított felfogását és főbb eredményeit meggyőzőnek tartják. Különösen megköszöni Mályusz Elemérnek, hogy kísérletét — talán túl kedvező módon is — historiográfiai összefüggésébe állította. Deér J. ezirányú munkásságának megítélésében nincs szó lényegi véleményeltérésről; talán a munka polemikus hangja okozza a szóvátett látszatot. A tervezett monográfia historiográfiai bevezetése kiemeli Deér úttörő érdemeit, már ami tágabban, a középkori nemzeti tudat kritikai vizsgálatát illeti. Több kritikai megjegyzéssel egyetért (idézési mód a Gombos Catalogusában szereplő szövegeknél, az Eustach-legenda ide vonása stb.), viszont megjegyzi, hogy Hóman említett tanulmányát a megfelelő helyen idézte, Fehér Mátyás előzetes publikációival kapcsolatban pedig fenntartásai vannak. Györffy György fejtegetései a magyar népnév eredeti jelentésével ill. funkciójával kapcsolatban kétségtelenül egyfajta magyarázati lehetőségre mutattak rá, amely nem hagyható figyelmen kívül, de megjegyzi, hogy ebben sem rejlik több kényszerítő erő, mint általa vallott (egyébként nem új) feltevésben. Végső fokon, a téma szemszögéből e kérdés nem perdöntő jelentőségű. Ez áll arra nézve is, hogy eredetileg totemisztikus motívum-e a mondai szarvasűnő, vagy sem, mert a kialakult eredetmondában már semmiképpen nem az, hiszen — Györffyvel egyetértésben — kéziratában több helyen hangsúlyozta, hogy a tárgyalt korszakban totemisztikus hittel már nem lehet számolni. Amikor azt írta, hogy Bizánc szemében a IX—X. században a magyarság volt „a” türk nép, nem etnikai kategóriára, hanem kifejezetten a politikai struktúrára utalt; itt tehát félreértésről van szó. Ezzel szemben megfontolandónak tartja az őshaza-képre vonatkozó észrevételeket. Nem hogy nem „okoz csalódást”, de kifejezetten megnyugtatta, hogy Bartha Antal egyetért, mind a „barbár” fogalomnak társadalomtörténeti kategóriaként való használatával (s lényeges, hogy ennek tartalmát illetően is egyetértünk), mind az eszmetörténeti következtetésekkel. Elismeri, hogy módszertani általánosításokra szükség van; a hozzászóló jól rámutatott a fontosabb vonatkozásokra. Ezek egyébként a megfelelő helyeken — főként a germán fejlődés bemutatásánál — kifejtésre is kerültek, s a magyar történeti részben azért nem jönnek elő újra, mert óhatatlanul ismétléseket jelentenének. A leírtaknál tágabb összefüggések kimondására nem érzi magát hivatottnak. A további részletmegjegyzéseknek várakozással néz elébe. Hofer Tamásnak válaszolva megjegyezte, hogy az etnikai csoportlojalitás és a politikai lojalitás nagyon is különböző minőségét kéziratában tárgyszerűen is elemezte. A mítoszteremtő réteg szerepére vonatkozó megjegyzésekkel minden további nélkül egyetért. Nagyon hálás Dienes István kiegészítő fejtegetéseiért, amelyek a régészet oldaláról új kutatási eredményekkel — e vonatkozásban sokkal árnyaltabban, mint a kézirat tette — támasztják alá felfogását. Az „Attila kardja” motívum nem feltétlenül magyar hagyományból magyarázandó, hiszen a hunok és magyarok azonosítása Nyugaton már a X—XI. században elterjedt.

Várkonyi Ágnes összefoglalásképpen megállapította, hogy a Molnár Erik által kezdeményezett, nagy szenvedélyeket felkavaró nemzet-vitában Szűcs Jenő sokatígérő munkája az ideológiatörténet területén nagy lépést jelent előre. A mű különösen jelentős módszertanilag, éppen ezért a további kutatásokat segítően, ha a szerző további módszertani eredményekre jutna. A mű ékes bizonyítéka annak, hogy a rokontudományok, sőt a társadalomtudományok egészének felhasználása, a komplex módszer alkalmazása minőségi ugrást eredményezhet egy-egy témakör kutatásában.

Európa problémái a XVII. században

Beszámoló a XIII. Nemzetközi Történetsszikkongresszus újkori szekciójának vitájáról

A XVII. század problémái már hagyományosan a nemzetközi történetsszikkongresszusok fő témái közé tartoznak, nyilván azért, mert mindannyian érezzük, hogy ez a dinamikus század valamilyen módon rokon a mi saját, forradalmakkal és változásokkal teli korunkkal. A legutóbbi moszkvai kongresszuson mindenesetre többen is ezzel magyarázták a nagy érdeklődést, ami az újkori szekciónak ezt a vitáját kísérte. Az ülés az egyetem központi kétezer-személyes nagy előadótermében zajlott, és az volt a menete, hogy az írásban megjelent és nem sokkal a kongresszus előtt szétküldött referátumokat először a felkért szakértők bírálták, majd a referensek válasza után szabad vita következett.

Elég nehéz feladat, ismertetést írni erről a vitáról, mert bár a XVII. század gazdasági és társadalmi válsága alkotta a gerincét, igen szerteágazó volt és jól tükrözte azt a szemléleti és felfogásbeli sokrétűséget, ami a jelenlegi történetírást jellemzi. Beszámolóinkban éppen ezért nem törekedhetünk teljességre, de igyekeztünk a legfontosabb kérdésköröket kiemelni. Legrészletebben természetesen a magyar történészek szereplésére tértünk ki. Nemcsak azért, mert a magyar olvasókat feltehetőleg ez érdekli a legjobban, hanem azért is, mert így lesz nyilvánvaló az a körülmény, amire érdemes a történelem iránt érdeklődő közvéleménynek figyelni, hogy tudniillik a magyar történészek — ez olyanok a tollából, aki nem vett részt a vitában, talán nem tűnik hivatkozásnak — tárgyi, módszertani és szemléleti téren egyaránt legalábbis egyenrangú partnerei voltak a vitában bárkinek.

A kongresszuson ugyan az írásbeli referátumok nem hangzottak el, de ezeket is ismertetjük, mert ezek nélkül maga a vita is érthetetlen, de ismertetésük egyben tájékozódást ad arról, hogy mi foglalkoztatja jelenleg e korszak kutatóit elsősorban.

A nyugat-német *S. Skalweit* „Franciaország és az angol alkotmányjogi konfliktus a XVII. században” (*Frankreich und der englische Verfassungskonflikt im 17. Jahrhundert*) című referátumában a „hat egyidejű forradalom” elméletéhez kapcsolódott. Eszerint a század közepe-táján Európa különböző országaiban lezajlott társadalmi mozgalmak azonos jellegű forradalmak, a XVII. századi általános válság tüneti jelenségei voltak. Skalweit arra a kérdésre keres választ, hogy valóban összehasonlíthatók-e ezek mélyebb történeti értelemben. A Fronde-ot és az angol forradalmat vizsgálta. Szerinte mindkét mozgalom egyformán alkotmányjogi konfliktus: az uralkodói hatalomnak a rendi jogok rovására történő kiterjesztése váltotta ki mindkettőt. A mozgalmak mögött azonban eltérő történeti kialakulású és a rendi szervezetben tagolódott állam szerkezetében eltérő helyet elfoglaló intézmények álltak. Franciaországban a XVII. századra örökletes, zárt testületté alakult bíróságok (*parlements, courts souveraines*), amelyeknek a közreműködése — a törvények megerősítésénél gyakorolt funkciójuk miatt — az uralkodói hatalom gyakorlásában kikerülhetetlen volt. Angliában viszont az alsóház, amelynek az uralkodói hatalmat korlátozó szerepe nem volt egyértelmű: az előző korszakban, a Tudorok alatt, a korona fontos támogatója volt, csak a XVII. században vált a rendi opposíció eszközévé.

A két ország társadalmi szerkezetéről azt állapította meg a referátum, hogy eltérőek voltak ugyan, de a XVII. században hasonló jellegű társadalmi átalakulás ment végbe mindkettőben.

A társadalom „gentlemen” — „non gentlemen” tagozódása és Franciaországban a „noblesse de robe” felemelkedése hasonló változást takar — a társadalom feudális tagozódását egy új, feltörekvő réteg bontja meg. Skalweit szerint azonban ez a hasonló jellegű alakulás nem jelenti azt, hogy a két mozgalom társadalmi tartalmát azonosnak tekinthetnénk. Azokkal ért ugyanis egyet, akik ezt a változást nem tartják döntőnek a két mozgalom kirobbanásában, ezért azt mondja róla, hogy csak hozzájárult az alapvető alkotmányjogi konfliktushoz.

Az eseménytörténetben sok párhuzamosságot lát, de inkább az események kölcsönhatását vizsgálta a referátum. Erről a kölcsönhatásról azt állapította meg, hogy a párhuzamosságot lényegében eltérítette.

N. Steensgaard dán kutató „A XVII. század gazdasági és társadalmi válsága” (The Economic and Political Crisis of the Seventeenth Century) című referátumában újrafogalmazta a XVII. század általános válságának fogalmát. Tarthatatlannak mondta azt az elképzelést, amit szerinte a történészek jelenleg képviselnek, hogy tudniillik akkor beszélhetünk általános válságról, amikor a termelés, a beruházás, a kereskedelem valamennyi mutatója stagnálást, regressziót vagy csökkent növekedést mutat. Ilyen értelemben szerinte nem beszélhetünk általános válságról a XVII. században, mert a népességszám alakulásában és az agrárviszonyokban kétségtelenül megtalálhatók ugyan a válság tünetei, a gazdasági élet más szektoraiban viszont, így a kutatás számára legjobban hozzáférhető textiliparban és a kereskedelemben csak időlegesen és nem az egész szektort sújtva érzékelhetők. Ezek a jelenségek Steensgaard szerint világosan mutatják, hogy valami komoly baj volt az ember és a létét szolgáló javak viszonyában a XVII. században. Ő ennek a viszonynak a megromlásában látja gazdasági téren a század általános válságát. Ennek az alapja azonban nem a minden szektort egyidőben és egyforma erővel sújtó regresszió vagy stagnálás volt, hanem a kereslet megváltozása. A kereslet csökkenésének okát Steensgaard abban látja, hogy a jövedelem nagyrésze az adózás révén a magánszektorból az állami szektorba került át. Röviden: a XVII. század általános válságának az oka szerinte az adóemelés volt.

Ugyanerre a tényezőre vezeti vissza a század társadalmi válságát is, megállapította ugyanis, hogy a „hat egyidejű forradalom” fogalmába összefoglalt mozgalmaknak a kiváltója az adóemelés volt. Az adóemelés gazdasági hatásának abszolutizálása a század társadalmi válságának vizsgálatánál az adóemelést végrehajtó kormányzatok szerepének abszolutizálásához vezette Steensgaardot. Szerinte a XVII. század közepének mozgalmi az adóemeléssel szembeni tiltakozásul robbantak ki. Ebben az ellentétben az abszolutisztikus berendezkedésre törekvő kormányzatok képviselték a forradalmat, a feltámadó tiltakozás jelentette a „rég, szép napokhoz” való visszatérés vágyát, a visszahúzó elemet. Világosan következik ebből, hogy Steensgaard szerint a század társadalmi alakulásaiiban az volt a döntő, hogy „a kormányzatok hogyan befolyásolták a tizenhetedik század társadalmát az adózással és a jövedelem újrafelosztásával”.

A két francia referens, P. Goubert professzor és hajdani tanítványa, J. Meyer referátuma együtt jelent meg „A XVII. századi nemesség problémái” (Les Problèmes de la noblesse au XVII. siècle) címmel, a szövegben azonban világosan elkülönül a kettő. Goubert a francia nemesség általános problémáival foglalkozott (Problèmes généraux de la noblesse française), Meyer pedig a közép-európai nemességet vizsgálta (Noblesses d'Europe Centrale au XVII. siècle). Goubert professzor a nemesség fogalmának meghatározásánál a tudati tényezőket hangsúlyozta: szerinte a nemesség lényege az örök emberi hiúságon alapuló nemesi tudat, amivel a nemesség önmagát a többi ember fölé helyezi. A dolog másik oldala pedig az, hogy a többi ember is tudomásul veszi a nemesség magasabbrendűségét. A referensnek ebből a felfogásából következik a nemesség helyzetének XVII. századbeli megváltozásáról adott diagnózisa, ami szerint ez a változás az új nemesség nagy számával és társadalmi értékelésének deflációjával függ össze. Franciaországban XIV. Lajos uralma alatt regisztrálta azt a változást, amikor a tömeges királyi nemesítések miatt a nemesi cím üres dekorációvá válik és már nem gyakorol vonzerőt a társadalom más rétegeire.

A változás mélyebb összefüggéseit azonban nem tekinti tisztázottnak: referátuma nagyobb

részében a szükséges kutatások körét jelölte ki. Meg kell vizsgálni szerinte a nemesi jogok problémáit a házasság, öröklés, végrendelkezés területenként változó gyakorlatát. A gazdasági összefüggések tekintetében a földbirtokmegosztás és a pénzjövedelem — szerinte az árforradalommal párhuzamosan alakuló — változását. Goubert a „szegény nemes” emlegetésében ugyanis nem lát mást, mint szentimentális irodalmi reminiscenciát. Politikai szempontból az uralkodóhoz, XIV. Lajoshoz csatlakozott és az ellenzékben maradt nemesség megosztását, súlyát és nézeteit tartja vizsgálandónak, és azt, hogy milyen helyet foglalt el ebben a polarizálódásban az új nemesség. A kulturális élet kutatásánál felülvizsgálandónak tartja a nemesi kultúra és a polgári kultúra megkülönböztetésének indokoltságát.

Konklúziójában a francia történeti kutatás szellemi és anyagi lehetőségeinek elégtelensége miatt panaszkodott.

Meyer a német birodalom és a Habsburgok országainak nemességét vizsgálja. A XVII. századi változások szempontjából a harmincéves háborút tekinti főmérőföldkőnek. Ez előtt a nemesség határozottan válságban volt, egyrészt a reformáció, illetve az ellenreformáció okozta szellemi megosztottság miatt, másrészt a polgárság felemelkedése és a haditechnika változása miatt bekövetkezett gazdasági és társadalmi háttérbeszorulása következtében. A harmincéves háború katasztrófájában azonban Meyer a nemesség megújulását látja. Nemcsak azért, mert a pusztulás elsősorban a városokat sújtotta, sokkal inkább a nagybirtoknak a mezőgazdaság rekonstrukciójában játszott nagy szerepe miatt. A nagy háború után megújult nemesség kultúrája lett a barokk, ami Meyer szerint a középkori „Adelskultur” új formájának tekinthető. A barokk ellentmondásosságának a magyarázatát a referátum abban látja, hogy e kultúra hordozója, a nemesség, a vallási megosztottság miatt már nem volt homogén. Közép-Európában is megfigyelhető a barokk két irányába való polarizálódás: Észak-Németország nemessége Hollandia; Dél-Németország, a Habsburgok országai pedig Itália és Franciaország felé tájékozódtak.

Meyer is kijelölte a szerinte legsürgősebben vizsgálandó kérdések körét. A katonai problémákat eléggé ismertnek mondta. A királynak alávetett tisztek által vezényelt állandó hadseregek felállításánál két típust vél megkülönböztethetőnek, a porosz és az osztrák hadsereg típusát. A rendi gyűlésekkel kapcsolatban két problémakör vizsgálatát jelöli ki, az egyik ezeknek a gyűléseknek az állam adminisztrációjában vitt szerepe, a másik az, hogy számszerűen mennyi híve volt az új abszolutisztikus rendszernek, illetve a középkori nemesi államformának. A vallás és a gazdasági élet problémáit egymással összefüggésben kívánja a kutatás középpontjába állítani. Egyrészt a protestáns emigráció mélyreható gazdasági következményei miatt, másrészt azért, mert a török hatalom kiverése, ami e terület gazdasági élete szempontjából döntő jelentőségű volt, szerinte az ellenreformáció miatt indulhatott meg egyetemes keresztes hadjárat formájában.

Referátumának végén Meyer — a barokk problémáiból kiindulva — e közép-európai terület kulturális, gazdasági és politikai jelenségeinek vizsgálatánál a regionális eltérések állandó figyelemmelkísérésének a szükségességére hívta fel a figyelmet.

J. Poliženský „A társadalmi és a tudományos forradalom a XVII. században” (The Social and Scientific Revolutions of the XVII. Century) című referátumában mikroanalízissel, Comenius, Hygens és Newton működésének az elemzésével közelítette meg a makroanalízis problémáit, azt a kérdést, hogy milyen összefüggés állapítható meg a XVII. századi társadalmi válság — amit ő a társadalmi forradalom fogalmával azonosít — és a tudományos forradalom között.

A három nagy gondolkodót a tudományos forradalom hordozói típusának tekinti, és sokoldalúan elemzi koruk társadalmi valóságával és a tudományos forradalom jelenségeivel való egyedi kapcsolatukat. A XVII. század politikai problémáiban való állásfoglalás Poliženský szerint azonos a spanyol-németalföldi, majd a francia—angol civilizációs modellek változó antitéziséhez való viszonyulással, a forradalmi mozgalmakban való elhelyezkedéssel. A típusként kiemelt személyek működésének a vizsgálata alapján Poliženský azt állapította meg,

hogy igen szoros kapcsolatban éltek a politikai változásokkal, de a tájékozódásuk ellentmondásos. Hasonlóan ellentmondásosságot állapít meg tudományos működésükben, amelyre állandóan jellemző, változó amplitudóval ugyan, a hit és az értelem antagonizmusa. A két jelenség összefüggésének a vizsgálatával lép tovább a makroanalízishez, amikor megállapítja, hogy a társadalmi forradalom és a tudományos forradalom összefüggése ugyan nem közvetlen, de elválaszthatatlanok egymástól. Bizonyos tendenciák arra is utalnak, hogy a társadalmi és a tudományos haladás egybeesett.

Polišenský végső konklúziója szerint a XVII. századi tudományos forradalom nem tekinthető egyenesvonalúnak, belső antagonizmusa összefügg a XVII. századi európai társadalom belső ellentmondásosságával. A hordozói ugyanis, azok az emberek, akik a minőségileg új gondolkodáshoz eljutottak, a XVII. századi válságokkal és forradalmakkal szoros kapcsolatban éltek, ezeknek a hatása világosan tükröződik gondolkodásukban és működésükben.

W. J. Bouwsma „A társadalom elvilágiasodása a XVII. században” (The Secularization of Society in the XVIIth Century) című referátuma azzal az igénnyel indul, hogy kijelölje a XVII. század helyét a jelenlegi történeti gondolkodásban, mert szerinte ez az időszak historiográfiai szempontból „alulfejlett határvidék maradt két túlfejlett terület között”.

Az elvilágiasodást elsősorban a gondolkodás szekularizálódásában vizsgálja. Felfogásában az elvilágiasodás a reneszánsznak abból a felismeréséből fakad, hogy az emberi értelem számára a végső igazságok megismerése elérhetetlen, képtelen a világegyetem strukturális felépítésének a megértésére. Mivel a világegyetem egységének elvét, elsősorban ismeretelméleti okok miatt, a gondolkodásnak ez a típusa feladja, feljogosítva érzi magát arra, hogy a földi lét jelenségeit önmagukban nézze. Ez együttjár egyrészt — elméleti síkon — a rendszeralkotástól való elfordulással, másrészt — gyakorlati síkon — azzal, hogy a világi célokat szolgáló cselekvéseket a világi célok szempontjából értékeli. Ennek a felfogásnak a mindennapi következményeit Velenecének a pápasággal folytatott küzdelmében szemlélteti a referátum.

Az elvilágiasodással szemben ható tényezőket — Bouwsma rámutat arra, hogy nincs ellenpárja a szekularizálódás fogalmának — legpregnánsabban Róma képviseli azzal, hogy a középkori világkép fenntartásával a földi lét értelmét az örök lét alá rendeli, az emberi cselekvést pedig az egyetemes keresztény értékrendszer normái szerint ítéli meg. Ismeretelméletileg ez azzal függ össze, hogy a világegyetem ésszerű, az emberi értelem számára felfogható rendszer. Ebből következik a különböző tapasztalás módszereivel megismerhető jelenségek rendszerezhetősége, a rendszeralkotás létjogosultsága. Ilyen értelemben világos, hogy az elvilágiasodással szemben ható tényezők átlépnek a katolikus egyház keretein, és protestáns környezetben is megtalálhatók.

Bouwsma nem tesz különbséget az újító és a konzervatív rendszeralkotás között, ami arra a megállapításra vezette, hogy a XVII. század során az elvilágiasodással szemben ható tényezők erősödnek. Ezzel kapcsolatban sokoldalúan mutatja be a skolasztika térnyerését a kor elméleti munkásságának minden területén. Hangsúlyozza azonban, hogy sem a szekularizálódás, sem az ellenében ható tendenciák nem jelentkeznek általában egyetelműen, a korban és a kor embereinek gondolkodásában fellelhető ellentmondásosságot, feszültséget ennek a kettősségnek az állandó jelenlétével magyarázza.

Fejtegetéseit azzal zárja, hogy szerinte a korszak embereinek a világegyetem ésszerű rendszerének visszaállítására törekvő, elkeseredett igyekezete, ami az elvilágiasodással szemben hatott, a XVII. század gazdasági depressziójának és társadalmi nyugtalanságának volt a következménye. Ahogyan a század zűrzavara elcsitultak, megnyílt a visszatérés útja az emberi lét reneszánszkori felfogásához, a vallástól független, praktikus, emberi célokat szolgáló cselekvéshez.

I. A. Gierowski „Közép-Európa és fő politikai irányzatai a XVII. században” (L'Europe centrale au XVIIe siècle et ses principales tendances politiques) című referátumában Közép-Európa fogalmába a brandenburgi választófejedelemséget, Szászországot, Lengyelországot, a

Ilabsburg-Monarchiát, Erdélyt, Moldvát és Havasalföldet vonja össze. Kronológiailag a XVI. század utolsó évtizedétől a karlócai békéig húzta meg a határokat.

Szerinte ezt a területet egyes jellegzetességei — a földbirtok gazdasági túlsúlya, az államok soknemzetiségű és sokvallású összetétele és a nemzeti államok alkotására irányuló szándék hiánya — megkülönbözteti Nyugat-Európától. Ugyanezeknek a jellegzetességeknek minden országban érezhető érvényesülése és a politikai, közigazgatási intézmények „nagyjából azonossága” pedig önmagában homogénné teszi.

Gierowski módszere az, hogy két pillanatképet készít a politikai jelenségekről az időszak elején és a végén, majd különbségeik alapján határozza meg a közben lejátszott átalakulásokat. A gazdasági folyamatokat a változások csak annyiban érintették, hogy a birtokos osztálynak már a korszak elején is jellemző gazdasági túlsúlya a század során megszilárdult, és a birtokos osztályon belül kialakult a nagybirtokosság fölénye. A politikai jelenségekről azt állapítja meg, hogy az abszolutizmusnak a XVI. században kibontakozó tendenciái a XVII. század elején megtorpannak és csak a század második felében támadnak fel új erővel. Ezzel kapcsolatos a rendi intézmények szerepének megváltozása, ezek a század első részében az uralkodói hatalmat erősen korlátozzák, az abszolutizmus új térnyerésével párhuzamosan azonban elvesztik jelentőségüket.

Az abszolutizmus és a rendiség egyensúlyának alakulásával függ össze Gierowski szerint a politikai struktúra lengyel modelljének a terrénnum nemességének felfogására gyakorolt hatása. A század elején a nemesi demokráciának az abszolutizmus modelljével szembenálló társadalmi képlete igen nagy vonzerőt gyakorolt a környező országok nemességére. Ezt a vonzerőt azonban fokozatosan elvesztette, azzal párhuzamosan, hogy az abszolutizmus modellje szerint szerveződő országok politikájának hatékonysága nagyobbak mutatkozik, és — elsősorban az abszolutisztikussá alakuló hatalmak nyomása alatt — a lengyel nemesi demokrácia lehanyatlak.

A referátum igen lényeges változásokat regisztrál a külpolitikai viszonyok alakulásában, egyrészt a régió belüli, másrészt a régió kívül álló hatalmakkal. Ez utóbbi tekintetben azt állapítja meg, hogy míg a század elején nem sújtotta Közép-Európát lényeges külső nyomás, a század második felétől kezdődően a külső hatalmak aspirációi egyre nagyobb hatással vannak a régió belüli politikai alakulásokra. Ezekre a belső alakulásokra azt látja jellemzőnek, hogy míg az előző század a nagy monarchiák széthullásának az ideje volt, a XVII. században az egyes országok integrálódásának, vagy az integrálódásra való törekvéseinek a tendenciája kerül túlsúlyra. Az integráció irányába ható tényezők hatását végül történeti példákon szemléltette.

A kongresszus programja szerint eredetileg hat szakértőt kértek fel a referátumok bírálata, *de Mousnier* professzor és *N. Runeby* Svédországból nem jött el, így csak négy szakértői előterjesztésre került sor. Egy magyar volt közöttük: *Pach Zsigmond Pál* akadémikus vett részt a vitában mint felkért bíráló.

Az olasz *G. Giarizzo* szakértői előterjesztésében a XVII. század társadalmi válságával foglalkozott. Azt fejtette ki, hogy a válság tünetei egész Európában, a társadalmi élet minden szférájában megfigyelhetők, ezért általánosnak kell tekinteni. Ennek a felfogásnak az alapján vitába szállt Skälweittel és Goubert-rel. *Giarizzo* szerint ugyanis az angol „alkotmányjogi konfliktus” nem a rendi jogok ellen indított támadásnak vezethető vissza, ahogyan Skälweit állította, hanem arra a körülményre, hogy az angol társadalom általános válságában az állam is válságba jutott, amennyiben a társadalom valamennyi rétege szembekerült az államhatalommal.

Goubert állításával, hogy tudniillik a francia nemesség helyzetének megváltozását az új nemesség megjelenése okozta volna, a francia társadalom általános válságának tényét állította szembe. Ennek az általános válságnak az egyik tünete volt *Giarizzo* szerint a nemesi osztály hanyatlása, amit az új nemesség felemelkedése csak motívált.

Mivel *Giarizzo* az általános társadalmi válság tényét evidensnek tekinti, hozzászólása végén azt fejtette ki, hogy most már, az alap kutatásokon túllépve, két körülmény tisztázása sürgető. Az egyik a válság jellege: miért vált általánossá? A másik a válság időpontja: miért éppen ebben az időszakban alakult ki?

W. Slottman amerikai kutató bírálatának első részében módszertani kérdéseket fejtegetett. Elmondotta, hogy igen kiválónak tartja Poliženský módszerét, a mikro- és makroanalízis szellemes kombinációját. Majd felvetette bizonyos terminológiai problémák tisztázásának szükségességét, mert szerinte sok közkeletű és általánosan használt történeti fogalom tartalma is tisztázatlan, olyanok, mint „állam” és „nemesség”.

Tárgyi dolgokban Gierowski megállapításaival vitakozott, két ponton. Az egyik a Habsburg-abszolutizmus megítélése, mert szerinte nem lehet, ahogyan Gierowski tette, Habsburg-abszolutizmusról beszélni a XVI. században. A XVII. század második felében is csak abszolutisztikus tendenciák jelennek meg. Gierowski másik megállapítása, amivel Slottman vitába szállt, a közép-európai régió országai és a külső hatalmak viszonyára vonatkozott. Az amerikai kutató szerint éppen nem az figyelhető meg, mintha ezek nyomása a század második felében nőtt volna, hanem a külső — török, svéd — befolyás csökkenése.

Pach Zsigmond Pál akadémikus három döntő kérdésben szállt vitába a referensekkel: a XVII. század társadalmi válságával, a XVII. század gazdasági válságával és Közép-Európa problémájával kapcsolatban. Az első problémakörben a „hat egyidejű forradalom” elméletét cáfolta Skalweit és Steensgaard megállapításaiból kiindulva, kifejtette, hogy a század közepén lezajlott hat mozgalom nem hozható közös nevezőre, ezek különböző társadalmi és gazdasági talajon mentek végbe, nem tekinthetők azonos jellegű forradalmaknak. Rámutatott arra, hogy a forradalom fogalmának szociálökonomiai tartalmát figyelembevéve csak az angol forradalom tekinthető forradalomnak a szó igazi értelmében. A többi mozgalom ezzel szemben rendi felkelés, rebellió, ellenállási mozgalom, részben pedig paraszti-városi felkelés. Ilyen értelemben nem fogadta el Steensgaard tézisé, ami szerint a mozgalmak gyökere az adóemelés lett volna. Mert az adóemelés kiváltó okát és hatását nem lehet azonosnak tekinteni a lendületesen előretörő Angliában és a hanyatló, spanyol uralom alatt álló Portugáliában vagy Dél-Itáliában, a németalföldi szabadságmozgalom pedig már korábban győzedelmeskedett. Az adóemelés Pach Zsigmond Pál szerint nem volt a hat mozgalom kirobbantója és még kevésbé tekinthető a XVII. századi politikai és társadalmi válság gyökerének.

Pach professzornak abból a megállapításából, hogy a hat mozgalom közül csak az angol tekinthető forradalomnak, világosan következik, hogy Skalweit problémaállításával csak annyiban értett egyet, amennyiben jogosnak, illetve figyelmet érdemlőnek tekintette a párhuzamos vizsgálatok módszerét. De — a mozgalmak eltérő körülményeit konkretizálva — kifejtette, hogy a kapitalizmus fejlettségének a két országban eltérő fázisát figyelembevéve, a Fronde és az angol forradalom mélyebb történeti értelemben nem állíthatók párhuzamba.

A XVII. század gazdasági válságáról Pach professzor Steensgaard referátumához kapcsolódva beszélt. A referensnek a nemzetközi kereskedelemre tett megállapításait ragadta ki, ami szerint a kereskedelemben időnként és egyes területeken mutathatók ki ugyan válságjelenségek, de az egész kép zavaros, nem utal a válság általános jellegére. Pach Zsigmond Pál kifejtette, hogy a nemzetközi kereskedelemről kialakuló kép csak akkor zavaros, ha nem tisztázzuk a fő viszonylatokat és nem különböztetjük meg a fő irányvonalakat. Ezeknek a tisztázása után viszont az állapítható meg, hogy Nyugat-Európának a tengerentúli gyarmatokkal (Amerika, India, Távolkelet) folytatott kereskedelme lényegesen, sok vonatkozásban éppen ugrásszerűen nőtt, míg a nemzetközi vagy régióközi kereskedelem Nyugat-Európa és Közép-Európa között nem nőtt, inkább stagnált vagy visszaesett. E jelenség bizonyítására a magyar külkereskedelemről beszélt részletesen: a marhakivitelnek a XVI. század második felében megfigyelhető konjunktúrája után a XVII. század első fele a stagnálás időszaka volt, míg a század második felében világos a visszaesés, a magyar marhakereskedők pusztulása, hogy lassú emelkedés után majd 1760-ra érje el a magyarországi marhakereskedelem a kétszáz év előtti színvonalat. A magyarországi réztermelést említette másik példaként, ami talán még pregnánsabban mutatja ugyanezt az alakulást.

A régióközi kereskedelem ellentétes ágának, a Nyugatról Közép-Kelet-Európa felé irányuló forgalomnak a hanyatlását, illetve stagnálását a textilbehozatal példájával szemléltette

Pach professzor. 1661 és 1740 között ugyanynyi textilneműt hoztak be a Szund szoroson keresztül, mint 1562 és 1657 között. Ez világosan mutatja a közép-kelet-európai kereslet stagnálását. Még világosabban aláhúzza ezt a körülményt az a tény, hogy a mi régióink felé közvetítő Danzignak a baltikumi kereskedelemben való részesedése ebben az időben lényegesen visszaesett.

A kelet-nyugati kereskedelem kétségtelen depressziójának, sőt regressziójának az oka Pach Zsigmond Pál szerint az, hogy a válság században a kelet-közép-európai agrár- és bányagazdaság piac- és exportképessége csökkent, ugyanígy csökkent az importfelvétel készség a telített és összezsugorodott kelet-közép-európai piacokon. Nagyon világosan kifejtette, hogy ezek az alakulások a közép-kelet-európai átfogó társadalmi és gazdasági átalakulásoknak csak felszíni jelenségei, amennyiben a külkereskedelem előnytelen alakulása a régió XVI–XVII. századi gazdasági-társadalmi fejlődésének előnytelen irányvételében gyökerezik. Ennek az előnytelen irányú fejlődésnek a jellemzője a földesúri robotgazdálkodás előretörése, a második vagy örökös jobbágyság kialakulása és a feudális viszonyok megmerevedése.

Ezekhez a gazdasági-társadalmi alakulásokhoz leginkább a lengyel nemesi demokrácia alkalmazkodott — ennek kifejtésével érkezett el Pach professzor szakértői bírálatának utolsó részéhez. Igazat adott Gierowski-nak abban, hogy a lengyel modell éppen emiatt nagy hatást gyakorolt a régió nemességének gondolkodására, de a vonzerő csökkenésének magyarázatában nem értett vele egyet. Szerinte a vonzás nem elsősorban külső ok, Lengyelország külpolitikai helyzetének előnytelen alakulása miatt csökkent, hanem belső társadalomtörténeti okra vezethető vissza. Ezt a belső okot Pach professzor abban látja, hogy a második jobbágyság kialakulásával párhuzamosan kiéleződő osztályellentétek szorításában a laza nemesi demokrácia már nem tudta, illetve félős volt, hogy nem tudja az ország belső rendjét biztosítani: a kiéleződött osztályellentétek miatt a nemesi osztály egyre inkább az abszolutizmus felé hajlott. Ezzel párhuzamosan fordult el a társadalmi szervezés lengyel modelljétől. Szakértői előterjesztése végén Pach Zsigmond Pál igen érdekesen mutatta be, hogy a nemesi demokrácia, illetve az abszolutizmus vonzása milyen ellentmondásosan érvényesült még a XVIII. század elején is, a Rákóczi-szabadságharc idején.

A. N. Csisztozvonov szovjet professzor cáfolta a XVII. század általános válságának elméletét. Szerinte a XVII. század nem tekinthető önálló fejlődési periódusnak, ilyen értelemben feleslegesnek tartja, hogy sajátos jellemzőit kutassák. Ezt a századot a következővel együtt tekinti fejlődési egységnek: a XVII. és XVIII. század a középkor és az újkor határát húzza meg. Csisztozvonov rámutatott arra, hogy e korszak fő történeti tendenciáit az eddigi kutatások alapján a legellentétesebb vonásokban lehet megragadni. Így sokak szerint a stagnálás időszaka, mások evvel szemben a kapitalizmus születését látják a legjellegzetesebbnek. Sokan a feudalizmus megerősödésének a jelenségeit emelik ki, megint mások az első polgári forradalmak idejének tekintik. Csisztozvonov szerint a fő jellegzetesség a kapitalizmus születése. Ebben az összefüggésben hangsúlyozta a sokszor lebecsült németalföldi forradalom jelentőségét. A kialakuló kapitalizmus és az abszolutizmus összefüggéséről azt állapította meg, hogy a kapitalizmus az abszolutizmus talaján fejlődött, ezért — az abszolutista kormányzati formák kialakulása miatt — társadalomtörténetileg a korszak, a XVII–XVIII. század utolsó harmadát tekinti jelentősnek.

A diszkusszió a referenseknek a szakértők szóbeli bírálatára adott válaszával kezdődött. Általában fenntartották állításaikat, különös hangsúllyal *Polišenský*, aki válaszában hosszasan fejtegette, hogy nem fogadja el az általános válság elméletét. Igen érdekes vita bontakozott ki *Steenagaard* és Pach professzor között. A dán kutató elismerte ugyan a finomabb árnyalás szükségességét, de újra csak arról beszélt, hogy a hat mozgalom eltéréseit az adórendszerek különbözőségeire kell visszavezetni. Ezzel szemben Pach Zsigmond Pál kifejtette, mintegy „talpukra állítva” a dolgokat, hogy az adórendszerek eltérése az egyes országok különböző társadalmi és gazdasági struktúrájának volt a következménye, és bármennyire éles volt is az adóemelés elleni ellenállás, forradalmat csak akkor váltott ki — Angliában —, ha a szubjektív, pszichológiai, gazdasági és társadalmi előfeltételei megvoltak a forradalom kitörésének.

Vitájuk ahhoz a nagy kérdéskomplexumhoz kapcsolódott, ami nemcsak a szakértők és a referensek között merült fel, hanem a szabad vitának is a gerincét alkotta, hogy tudniillik általánosnak tekinthető-e a XVII. század válsága. Az erre vonatkozó nézetek ismertetése előtt talán érdemes, mert értelemszerűen előbbre kívánczozik, a módszertani vitáról beszélni. Az egész kongresszusra az volt jellemző, hogy igen nagy érdeklődést váltottak ki a módszertani problémák, a korábbi kongresszusoknál sokkal nagyobb hangsúllyal szerepeltek. Nemcsak a metodológiai ülések voltak rendkívül látogatottak, de minden szekció vitájában nagy figyelmet szenteltek a referátumok módszertanának és az általános metodológiai kérdéseknek. A XVII. századi vitában különösen Bouwsma és Poliženský módszerét dicsérték (Nelson, Slottmann), előbbit azért, mert a cselekvésben manifestálódó tudati jelenségek elméleti és gyakorlati aspektusát szerves egységben mutatta be, utóbbit a mikro- és makroanalízis szellemes kombinációja miatt. Az általános metodológiai kérdések a korszak jellegének megítélésével kapcsolatban merültek fel, különös súllyal a forradalom és a válság fogalmáról volt szó. Igen érdekes volt a forradalommal kapcsolatos nézetek összecsapása: Pach Zs. Pál vetette fel először a „hat egyidejű forradalom” elméletével összefüggésben a fogalom gazdasági és társadalmi tartalma tisztázásának a szükségességét, illetve helyes használatát. Nyomában a marxista kutatók (Porsnyev, Ljublinszkaja, Schilfert) ugyanilyen értelemben foglaltak állást, tehát a fogalom konkretizálását sürgették, míg polgári oldalról (Bouwsma és Mandrou) inkább az a felfogás bontakozott ki, hogy minden lényeges változást ebben a fogalomban kell összefoglalni, tehát éppen a konkretizálástól való elszakadás tendenciáját képviselték.

A válság fogalmával talán még többen foglalkoztak, minden esetben a fő kérdéssel kapcsolatban, azzal összefüggésben, hogy általánosnak tekinthető-e a XVII. század válsága, vagy nem. Úgy tűnt, mintha a kongresszuson nyomatékosabban merült volna fel az általános válság elméletével szembeni állásfoglalás, mint ahogyan a közelmúlt történeti irodalma alapján várni lehetett volna. Két szemszögből merültek fel ellenvetések; gazdasági és társadalmi aspektusból. Az előbbi kapcsolódott a fogalmi problémákhoz, mert ennek a képviselői azt fejtegették, hogy a korszak gazdaságtörténeti jelenségeit nem fedi a válság fogalma (Csisztovonov, Gierowski, Tupolszki Kazimir). A társadalomtörténeti nézőpont alapján viszont azt fejtették ki a hozzászólók (Poliženský, Schilfert, Ljublinszkaja, Porsnyev), hogy a németalföldi és az angol forradalmak jelentőségét az általános válság elmélete eltorzítja. Nyilvánvaló, hogy ez az utóbbi felfogás a „hat egyidejű forradalom” elméletét is cáfolja.

Az eddigi kongresszusokon a XVII. század problémái elsősorban az abszolutizmus kérdéseivel kapcsolódtak, ezen ez a vonatkozás háttérbe szorult, csak a század fejlődéstörténeti elhelyezésével összefüggésben merült fel. Többen képviselték ugyanis azt a felfogást, hogy a XVII. század nem tekinthető önálló fejlődéstörténeti periódusnak, hanem az abszolutizmus talaján kifejlődő kapitalizmus megszületésének az időszakaként a XVIII. századdal együtt jelent fejlődéstörténeti egységet (Osztrogovszki, Mandrou, Porsnyev felszólalása szerint).

A válság mellett a másik nagy vitakérdés — részben ezzel összefüggésben — Közép-Európa problematikája volt. Mivel a referátumok elsősorban, illetve szinte kizárólag a nemesség helyzetének ábrázolására szorítkoztak, a hozzászólók ezt az egyoldalúságot kifogásolták, és rámutattak arra, hogy az osztályharc szempontjainak figyelmen kívül hagyása és a népmozgalmak szerepének mellőzése csak torz és a valóságot tökéletlenül ábrázoló kép kialakulásához vezet (Ljublinszkaja, Porsnyev, Tupolszki, Tyihonov). Ezek a hozzászólások a referátumokban mellőzött problémákra mutattak rá, mások, elsősorban a magyar kutatók, a tárgyi megállapítások tévedéseit helyesbítették, amely tévedések sok esetben a közép-európai fejlődésről tett megállapításokat is kétségessé tették.

Az első magyar hozzászóló, *Sinkovics István* professzor is ezekhez a problémákhoz kapcsolódott. A francia referátum megállapításaiból kiindulva, nagyrészt azokat cáfolva adta elő mondanivalóját. Nem fejtett ki a referensekkel szemben összefüggő téziseket, de a gondolatmenetük igen fontos pontjain szállt velük vitába. Rámutatott elsősorban arra, hogy a nemesség

lényegéről adott meghatározásuk — főleg P. Gouberté — nemesak elméletileg tarthatatlan, tekintve, hogy a társadalom osztály-tagozódását figyelmen kívül hagyja, és kizárólag a tudati elemekre épít, hanem a referátumban közölt adatoknak is ellentmond, amelyek tanúsága szerint a nemesség társadalmi hatalma a gazdasági hatalmon nyugodott. Ugyanehhez a gondolatmenethez kapcsolódva bírálta a barokk kultúráról adott képüket, kifejtve, hogy nem lehet eltekinteni annak osztály-jellegétől.

Sinkovics István mondanivalójának súlya a referátum közép-európai problematikájára esett, amikor J. Meyer egyes megállapításainak tévedéseire vagy pontatlanságára mutatott rá, elsősorban a magyar fejlődéssel kapcsolatban. Így nem tartotta elég differenciáltnak azt a képet, amit a referátum a török veszedelemnek a rendek és az uralkodó viszonya alakulásában megmutatkozó politikai hatásáról rajzolt. Rámutatott a Wesselényi-összeesküvés alapvetően téves megítélésére. Végül arra, hogy a török kiverése nem volt olyan egyértelműen pozitív hatással a magyarországi uralkodó osztály viszonyainak alakulására, ahogyan ezt a referátum láttatta, ennek megfelelően a visszafoglaló háborúkkal kapcsolatos jelenségek sem értékelhetők egyértelműen. A konkrét észrevételeken túlmenően Sinkovics István arra hívta fel a figyelmet, hogy a referátumban vázolt kép nem tekinthető teljesnek, mert alig foglalkozik a német nemesség mellett a régió más országainak uralkodó osztályával. Bírálata ezen a ponton túlment a francia referátum kritikáján: szerinte ilyen jellegű, több ország fejlődését sok szempontból összehasonlító munkálatok szükségképpen felületességhez vezetnek, ha egy kutató, esetleg nem is ezek szakértője, hajtja azokat végre. Ezért azt javasolta, a jövőben kevesebb kérdés alaposabb feldolgozására kellene törekedni a nemzetközi kongresszusokon, indokolt esetben munkaközösségekre bízva a munka elvégzését.

Benda Kálmán szintén Közép-Európa problémaival kapcsolatban vett részt a vitában: Gierowski professzor tárgyi megállapításainak felülvizsgálásával jutott el hozzászólásának fő mondanivalójához, ami szerint a közép-európai régió országainak fejlődésében igen lényeges eltérések regisztrálhatók, ennek megfelelően ennek a területnek a sajátosságai jól megkülönböztethetők ugyan a nyugatiakkal való összehasonlításban, de országainak fejlődése nem tekinthető önmagában olyan egyértelműen homogénnek, ahogyan a referátum bemutatta.

Benda Kálmán négy lényeges vonatkozásban módosította a referátumnak a közép-európai fejlődésről rajzolt képét. Bemutatta egyrészt, hogy nem lehet e terület nagy államalakulatait szerves egységnek tekinteni: a Habsburg-monarchia három nagy tagja tizenkét, önálló rendi gyűléssel rendelkező egységre tagolódott, amelyek mind külön-külön álltak szemben a központi hatalommal. Ez a tény is jól szemlélteti Gierowski megállapításának a tarthatatlanságát a Habsburg-abszolútizmus fejlettségéről; mert — ahogyan a hozzászóló kifejtette — a XVII. század közepe előtt még központosításról sem lehet beszélni a Monarchiában, XVI. századi abszolútizmusról pedig, ahogyan Gierowski tette, éppen nem. Benda Kálmán vitatkozott a referátumnak avval a megállapításával is, hogy a közép-európai országok közigazgatási intézményei „nagyjából azonosak voltak”. A mélyreható különbségeket a rendi országgyűlések összetételének és szerepének az egyes országokban és tartományokban megnyilvánuló eltéréseivel szemléltette. Végül — és ez volt Gierowskival való vitájának negyedik pontja — rámutatott arra, hogy a rendek magatartásában az ideológiai tényezőknek igen lényeges szerepük volt, amit a referátum teljességgel figyelmen kívül hagyott. Érdekesen szemléltette a kálvini illetve lutheri tanok hatását abban, hogy az 1608-as rendi szervezkedésekben az egyes országok rendjeinek állásfoglalása különbözőképpen alakult.

Hozzászólása végén Benda Kálmán megállapította, hogy a referátum kísérletet sem tesz a közép-európai országok fejlődésében mutatkozó különbségek feltárására.

Benczédi László ugyancsak a közép-európai problematikát érintette: Gierowski professzor referátumához szólt hozzá. A nemesség politikai törekvéseiről rajzolt képét magyar vonatkozásokkal egészítette ki, bemutatta hogy a hazai rendiség udvarral való konfliktusa messze túlterjedt az országgyűlés keretein, a mindennapi élet számos területén kialakultak az ellentét gócai.

Érdekesen mutatta be, hogy a bécsi udvar által felállított központi pénzügyi szervek, a pozsonyi és a szepesi kamara, és helyi tisztviselőik milyen mély ellenszenvet váltottak ki a magyar nemes-ségből. A magyar rendi ellenállás helyzetének elemzésével Benczédi László tulajdonképpeni mondanivalója támasztotta alá, ami a nemesi demokrácia lengyel modelljének általános törté-neti megítélésére vonatkozott.

Egyetértett a referenssel abban, hogy a magyar rendiség viszonylag szívósan állt ellen a Habsburg-abszolutizmusnak, vitatkozott viszont ennek az ellenállásnak a megítélésével kap-csolatban. A referátum egyértelműen pozitívnak tekintette a közép-európai nemesi demokrácia történeti távlatait, Benczédi László hozzászólása alapján ez leegyszerűsítésnek látszik. Kifejtette, hogy e régió számára a jövő felé vezető utat a feudális abszolutizmus képviselte, bár a hazai abszolutizmus gazdasági-társadalmi feltételei Magyarországon nagyjából hiányoztak, és a Habsburgok abszolutizmusa csak nagyon ellentmondásosan és elégtelenül tudta az abszolút monarchiák előtt álló feladatokat megoldani. Ilyen értelemben, ahogyan nem lehet egyértel-műen pozitívnak tekinteni a Habsburg-abszolutizmussal szembeni ellenállást, ha mégoly ellent-mondásos volt is ez az abszolutizmus, a rendi ellenállás ideálképe, a lengyel nemesi demokrácia sem egyértelműen pozitív képlet. Benczédi László kifejtette, hogy a nemességre korlátozott demokrácia szükségképpen anarchisztikus elemekkel fonódott össze, legalábbis ez volt az oka annak, hogy pénzügyi és katonai szempontból nem volt versenyképes a feudális abszolutizmus-sal. A nemesi demokrácia egyértelmű felülkerekedése valószínűleg Magyarországon is a teljes állami széthullást hozta volna magával.

R. Várkonyi Ágnes és Zimányi Vera a XVII. század gazdasági és társadalmi válságával kapcsolatban vettek részt a vitában. *R. Várkonyi Ágnes* N. Steensgaard referátumának alap-tételét vitatta, azt, hogy a XVII. század általános válságának gazdasági és társadalmi téren egyaránt az adóemelés lett volna a gyökere. Egyetértett a referenssel abban, hogy Európa orszá-gaiban az adó mennyisége általában emelkedett, de rámutatott, hogy nem az adóösszege emelése volt a XVII. századi adózás legfőbb jellemzője. Várkonyi Ágnes szerint a változás fő jellemzője az adózás modelljének az átalakulása volt, az abszolút állam szükségletei termelték ki a készpénzben, rendszeresen és az ország minden lakójától szedett jövedelemadó rendszerét. Ennek az új és korszerű adórendszernek a funkcionálása azonban szoros összefüggésben áll olyan egyéb gazdasági és társadalmi következményekkel, mint például a demográfiai viszonyok, a második jobbágyság, vagy a kereskedelem. Várkonyi Ágnes érdekesen mutatta be az abszolút állam adópolitikája és kereskedelempolitikája ellentmondásának hatását a kor társadalmi moz-galmaira. Az új adórendszer élénk áruforgalmat és szabad kereskedelmet követel meg, mert csak ezek mellett biztosítható az állam szükségleteit fedező készpénz-adó előteremtése. Ezzel szemben az állam a monopóliumokkal a másik oldalról gátolja a kereskedelem szabad folyását, ami az országlakosokat megfosztja az adóhoz szükséges készpénzmennyiség előteremtésének a lehetőségétől. Ennek az összefüggésnek a bemutatása után kifejtette, hogy a helyzet katasztrofá-lis romlása a XVII. században ott következett be, ahol hiányoztak az új adórendszer funkcionálásá-nak a feltételei, az élénk áruforgalom, a társadalom minden rétegének szabad kereskedelmi tevékenysége. A kortársak általában nem ismerték fel az új adórendszer és működése feltételeit jelentő körülmények hiányának a végzetes voltát, ők is csak az adóösszege emelkedésében látták a helyzet romlásának okát. Várkonyi Ágnes tehát Steensgaard alaptételével szemben azt állította, hogy a XVII. század mozgalmait kiválthatták ugyan az adórendszernek az abszolutista állam igényei szerint való átalakítása során jelentkező terhek, de csak ott, ahol nem volt meg a társadalom minden rétegének a szabad kereskedelmen alapuló működési lehetősége.

Zimányi Vera N. Steensgaard referátumához kapcsolódó hozzászólásában, vele vitatkozva a XVII. század általános válságának mélyebb összefüggéseiről beszélt. Szerinte a válságban megnyilvánuló jelenségek lényege az európai gazdaságoknak a XVII. században jellemző átréte-geződésekben fogható meg. A válság századában végbemenő folyamatok kiindulását a XV. század-ban ragadta meg, amikor a kereslet és kínálat viszonyának az árstruktúrában manifesztálódó

különbségei az ipari szektornak kedveztek és a mezőgazdasági szektor számára voltak kedvezőtlenek. Társadalmi kihatásában ez az iparral foglalkozó polgárság megerősödését jelentette a nemesi osztály és a parasztság kedvezőtlen helyzetével szemben. A következő században ez a tendencia a visszájára fordult: az úgynevezett árforradalom alatt az árstruktúra a mezőgazdasági termékek javára és az ipari termelés hátrányára változott meg. Különböző országokban különböző mértékben figyelhető meg ez a tendencia, de jelenléte mindenütt tagadhatatlan. Zimányi Vera világosan fejtette ki, hogy az árstruktúrának ez utóbbi helyzetben való hosszú időre szóló stabilizálódása erős nyomást jelentett az ipari termelés számára, szélesebb értelemben Nyugat-Európára, míg ugyanakkor konjunktúrát idézett elő a döntően agrártermeléssel foglalkozó Kelet-Európában. Ez a konjunktúra azonban végső kihatásában végzetesnek bizonyult, mert kimerítette a nem agrárius szektor vásárlóerejét, csökkentette a mezőgazdasági termények iránti keresletet és végül is mind ipari, mind mezőgazdasági depresszióhoz vezetett. Az egész Európán elurakodó válságból csak azok az országok tudtak hamarosan kiemelkedni — Anglia és Németalföld —, amelyeknek sikerült modernizálniuk az iparukat és meg tudták teremteni az iparcikkék tömegtermelésének az alapjait. Kelet-Európa viszont talán még alacsonyabb szintre hanyatlott, mint amilyent korábban elért.

A válságot tehát Zimányi Vera szerint nem elsősorban az adóemelés váltotta ki, hanem az a folyamat, amely nemcsak az európai gazdaságok szükségszerű átrétegeződésével járt együtt, hanem a társadalmi erők és intézmények átalakulásával is, ilyen értelemben ebben gyökerezik a XVII. század társadalmi válsága is.

Makkai László és Földes Éva a kornak a társadalmi változásokkal kapcsolatban felmerült eszmetörténeti, gondolkodástörténeti problémáiról szól. *Makkai László* Bouwsma referátumának azt az alapvető megállapítását vitatta, hogy a XVIII. század a középkori világkép visszaállítására törfő elszánt igyekezetével reakciót jelentett volna a társadalom elvilágiasodásában. Kifejtette, hogy ez a megállapítás az agnoszticizmusnak az emberi gondolkodás alakulásában játszott szerepéről alkotott helytelen felfogásból fakad. Bouwsma szerint ugyanis az agnoszticizmus szerepe minden korszakban feltétlenül pozitív. *Makkai László* ezzel azt állította szembe, hogy a reneszánsz panteisztikus, misztikus nézetekkel terhelt agnoszticizmusa zsákutcát jelentett a természettudomány fejlődése szempontjából. A XVII. században viszont, ha valami haladó, az elvilágiasodást előmozdító mozzanat, az éppen a természettudomány megszületése, aminek a bölcsője az agnoszticizmussal szembenálló mechanisztikus természetfilozófia, amelyben a kísérleti fizika és annak matematikai általánosítása elhelyezhető. Az agnoszticizmus zsákutcajából tehát az új, kétségtelenül a skolasztikára is visszanyúló, de új elemeket is tartalmazó rendszeralkotás nyitott utat, amely a deizmuson keresztül vezetett a materializmushoz. Világosan kiderül ebből, hogy *Makkai László* szerint, szemben Bouwsma-val, különbséget kell tenni konzervatív és újító rendszeralkotás között. Ez az újító rendszeralkotás *Makkai* felfogásában az újkor megváltozott társadalmi struktúrájának megfelelő világkép létrehozására irányuló kísérlet. Ilyen értelemben a XVII. század forradalmi század, amely új modelleket konstruált az átalakuló társadalom és gondolkodás számára. A mechanisztikus természetfilozófia pedig bizonyos mértékig kerülő út ugyan a szekularizálódás folyamatában, de nem reakció. Hátralépés, de olyan hátralépés, amely új lendületet adott az elvilágiasodásnak, az új ideológia stabilizálásával kiindulópontja lett a szekularizálódás felvilágosodásban bekövetkezett kiteljesedésének.

Földes Éva Polišenský professzor referátumához kapcsolódva vett részt a vitában: a Comenius szerepéről tett megállapításokból kiindulva a neveléstudomány XVII. századi helyzetéről beszélt. Kifejtette, hogy Comenius nemcsak azért tekinthető a tudományos forradalom hordozói típusának, mert — ahogyan Polišenský láttatta — személyes sorsa és életműve egy sorba állítja őt a század legnagyobb és legújyszerűbb gondolkodóival, hanem azért is, mert az általa képviselt tudomány, a pedagógia, a természettudományok átalakulásához hasonló forradalmi változáson ment át a XVII. században. Ennek a forradalmi változásnak a legpregnansabb képviselője — ahogyan *Földes Éva* részletesen bemutatta — kora oktatási rendszerét azért

akarta átalakítani, hogy a forradalmian új tudományos eredmények minél szélesebb körbe eljuthassanak és ezzel a további fejlődés erjesztőivé válhassanak. Világosan tükröződik ez abban a törekvésben, hogy a sokoldalúan meghatározott tudnivalók elsajátításán kívül az iskola feladatának tekintette a cselekvőkészség (aktivitás) kialakítását is.

Földes Éva felsorolta Comenius mellett a neveléstudomány XVII. századbeli kiváló képviselőit, akiknek a munkásságában a pedagógia a legkorszerűbb filozófiai ismeretek bázisán az önálló tudomány rangjára emelkedett. Az új tudomány művelőinek körét vizsgálva arra a következtetésre vezetett rá, és ez volt hozzászólásának legfontosabb mondanivalója, hogy egy-egy korszak jellemző nagy mozgalmai — társadalmi, tudományos változások — és az ezeket híven tükröző pedagógiai áramlatok között szükségszerű kapcsolat áll fenn.

Hozzászólása végén arra figyelmeztetett, hogy a nevelés mint az ember formálója és társadalmi tudatának kialakítója a történelmi fejlődés egyik leglényegesebb mozgató ereje. Többet kellene vele foglalkoznia a történettudománynak, amelynek tárgya és egyszersmind alkotója az ember.

A magyar kutatók hozzászólásából világosan kiderült: a magyarországi történeti irodalom ismeretlen a külföld előtt. Ezért, ha a kongresszus számunkra érdekes tanulságait röviden összegezni akarnánk, az egyik tanulság feltétlenül az lenne, hogy többet kell tenni a magyarországi tudományos eredményeknek a nemzetközi tudományos élet vérkeringésébe juttatásáért, mert — és ez lehet a kongresszus másik tanulsága — ezek az eredmények minden vonatkozásban elérik a nemzetközi színvonalat.

Péter Katalin

MÁRKUS LÁSZLÓ

A legújabbkori sajtótörténet kutatásának módszertanáról

A magyar sajtótörténet kidolgozására vállalkozó munkacsoport keretében a sajtótörténet IV. kötetének munkaközössége a II. és III. kötet szerkesztőinek és több munkatársának részvételével 1969. december 19-én módszertani vitát rendezett. Az alábbiakban közöljük Márkus László vitaindító referátumát, valamint az elhangzott hozzászólások rövid kivonatát.

A négykötetes magyar sajtótörténet elkészítése — állapította meg a bevezető előadás — számos más megoldandó probléma mellett sürgetően felveti egy elvi alapon nyugvó kutatási módszertan kidolgozását, miután kutatásaink eddigi eredményeit *Dezsényi Béla* historiográfiai tanulmánya összegezte. (*Dezsényi Béla*: Tények és irányok a magyar tudományos sajtókutatásban, Magyar Tudomány 1968. szept. 544—553. 1.). Mint a negyedik kötet szerkesztője, elsősorban az ellenforradalmi korszak sajtótörténetének kutatási módszertanát kísérem meg felvázolni. Előjáróban hangsúlyozom, hogy ezúttal a szintézist előkészítő *részletkutatások* módszertani szempontjait szeretném körvonalazni. Sajtótörténetünk — amint az elfogadott tematikai vázlat kijelölte — a művelődéstörténet keretén belül a magyar politikai gondolkodás történetének sajtóbeli tükröződését kívánja ábrázolni. Ezt tekinti a feldolgozás főirányának, és ezt a főirányt kívánja alátámasztani és kiegészíteni a sajtónak, mint agitációs- és propaganda intézménynek, továbbá üzleti vállalkozásnak bemutatásával. Szándékában áll továbbá elemezni a tükrözés formai oldalait, esetleg a még kidolgozandó kvantitatív módszerek segítségével is.

Fentiekből következik, hogy fő feladatunk a történeti folyamat sajtóbeli tükrözésének vizsgálata, adott korszakban, egy-egy osztály, illetve réteg megnyilvánulásain, tehát a közvélemény osztály-, illetve rétegmeghatározottságán keresztül. Tekintettel arra, hogy a korszak sajtóanyaga óriási terjedelmű, a tükrözés vizsgálata erős szelekciót igényel. Miután sajtótörténeti szintézisünk a korszak különböző politikai irányzatainak sajtóbeli tükröződését kívánja nyomon követni, a szelektálás alapelve a *reprezentatív sajtóorgánumok kiválasztása*. A szelektálás tehát a társadalom- és politikatörténetírás legújabb kutatási eredményeire támaszkodik; a politikai spektrumot, illetve annak tükrözését a legjellemzőbb sajtótermékek elemzése útján kell bemutatni.

Mindezek előrebocsátásával a kutatási teendőket az alábbi négy tematikai fő csoportban javaslom kijelölni:

1. A kutatás kiindulópontja a kutatandó sajtóorgánumnak, mint sajtóintézménynek meghatározása és elemzése. A kutató feltárja az „anyakönyvi adatokat”, tehát a lap indulása-nak és működésének időtartamát, a főszerkesztő és a felelős szerkesztő személyét, illetve a személyi változásokat, a munkatársi gárda és a reszortok alakulását is beleértve, vizsgálni kell a szerkesztőség társadalmi és politikai összetételét, az újságírók életútját, anyagi helyzetét, képességeit. Kutatásra szorul — az ellenforradalmi rendszer sajátos jellegéből adódóan — az államhatalom és a lap viszonya, alapengedély körülményeitől kezdve az esetleges szubvencióig, személyi kapcsolatokig, a cenzúrához való viszonyig stb. Tekintetbe kell venni a kutatott sajtóban kialakult viták fő témaköreit és a viták csomópontjait.

— 2. A lapnak, mint intézménynek, a fentiek alapján elvégzett feltérképezésével párhuzamo-

san a tematikai csoportosítás második és egyben fővonalát a sajtóbeli tükrözés megközelítése jelenti. Ezt módszertanilag, az adott sajtóorgánium tanulmányozásában a következőképpen képzelem: A történelmi mozgás objektív folyamatát tekintve a gazdaság, a társadalom, a politika és a kultúra területét tekintem anyaggyűjtési fősorportoknak, olymódon, hogy kijelölöm egy-egy éven, illetve hónapon belül a kategóriák lényeges eseményeit, jelenségeit, amelyeket vizsgálni kívánok. Természetesen a fent jelölt négy kategórián belül lehetőség van további alcsoportok osztályozására, tehát a kül- és belpolitika, országos és községi politika, gazdaságpolitika, szociálpolitika stb. adatainak gyűjtésére — mindig az előre kijelölt *objektív* történéshez viszonyítva.

A kutatónak tehát, amikor a kijelölt sajtóorgánium átnézését megkezdi, előre elkészített kronológiai „*tabella*” alapján kell dolgoznia. Ismernie kell a korszak és azon belül az év és hónap történelmi mozgását. Csak így kezdheti el a kijelölt sajtóorgánium vizsgálatát, csak így figyelheti meg, hogyan reagál a lap, a közvélemény meghatározott részeként, a gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális mozgásra. Ha például a kutató mondjuk a *Pesti Hírlapot* vizsgálja az 1931-es esztendőben, ki kell jelölje az általános és sajátos csomópontokat. Általános csomópontokon értem a következőket: *Gazdaság*: a válság mezőgazdasági és ipari adatai januárban, áprilisban, októberben és decemberben, a kamatláb alakulása, a hitelélet; ugyanezen tematikai fősorporton belül az agrár—merkentil ellentét *speciális* megnyilvánulásai, tehát pl. a kényszeregvezségek, csődeljárások, árverések stb. problematikája. A *politikai* tematikán belül *általában* a parlamenti események csomópontjait, így a választásokat, a kormány lemondását, *speciálisan* a pártonkívüli kormánytámogató és ellenzéki képviselők megnyilatkozásainak sajtóbeli tükröződését és kommentálását, külpolitikai vonatkozásban a német—osztrák vámunio tervét *általában*, és a laphoz közelálló politikusok állásfoglalását *speciálisan*. (Nagy Emil, Hegedüs Lóránt stb.). Meg kell határozni az általános és speciális problémákat.

Tekintettel arra, hogy egy problémakör sajtóbeli tükrözése — éppen a kiválasztott téma, esemény, akció stb. esetében — hosszabb folyamat, a kutatónak — munkája és a gyűjtött anyag körülhatárolása érdekében — meg kell határoznia a történés objektív folyamatának, majd a tükrözésnek legfontosabb metszéspontjait; tehát a kezdet, a tetőzés és a lezárás dátumait a kapcsolódó állásfoglalások rögzítésével. Igen fontos a kezdeti célkitűzés, a tetőzés és a lezárás „összemérése”; ilyen vizsgálat teszi lehetővé a lap vonalának konkrét meghatározását, következetességét, illetve a módosulások regisztrálását. Fenti módszer — mint kívülálglik — a kutatás előfeltételeként a történés objektív folyamatának általános és speciális meghatározását követeli, méghozzá „többdimenziós” közelítésben — bár első hallásra bonyolultnak tűnhet — a kutatás koncentrációja és az anyag elrendezése szempontjából döntő jelentőségű. Kétségtelen, hogy a történeti folyamat előzetes „szelekciója” bizonyos hibalehetőségeket rejt magában, de kutatásunk módszertanának egyik alapelve a szelekció.

3. A kutatás harmadik főiránya: a kijelölt sajtóorgániumnak mint üzleti vállalkozásnak a vizsgálata. Itt elsősorban annak felderítése a feladat; milyen pénzügyi források biztosítják a lap üzemét. Tehát a lapvállalkozás gazdasági és jogi körülhatárolása, pénzügyi helyzetének és a helyzet változásainak felderítése. Igen fontos megvizsgálni a hirdetések tárgykörét, mennyiségét, megkísérelni az ebből származó bevételek meghatározását, a fizetett, vagy feltételezetten fizetett cikkek mennyiségét és tartalmát. Ebből a szempontból különös gondnal vizsgálandó a közgazdasági rovat, továbbá a kulturális életről (filmről, színházról, könyvekről) adott közlések érdekhatere. Természetesen az ilyen nem hivatalos jövedelmek felderítése igen bonyolult, hiszen legtöbb esetben feltételezésen alapul, nem egy esetben indirekt módon, személyi „csatornákon” keresztül. Ide tartozik a szubvenciók problematikája, a TÉBE és GyOSz pausáléi stb.

4. Negyedik feladatként a sajtóbeli tükrözés formai oldalának kutatását jelölném ki, amin a következőket értem: Meghatározni a lap rovatösszetételét, illetve a rovatok egymáshoz való viszonyát, arányát. A formai oldalhoz tartozik a stílusproblémák, tehát a műfaj és a színvonal vizsgálata, a hírközlés frissessége, a külföldi és vidéki tudósítók munkája, a publicisztika, a glossza, a tárca, a politikai és irodalmi anyag színvonala, hitele. Ide tartozik a lap nyomdai

előállítás, technikai színvonala, a kép- és illusztrációs anyag, mellékletek, évkönyvek, naptárak vizsgálata.

A röviden vázolt tematikai fősoportok megközelítésében történetírásunk legújabb eredményeire támaszkodó, lényegre törő selekciót alkalmazó kvalitatív módszer mellett a vizsgálandó lap kvantitatív módszerrel történő elemzése is munkánkhoz tartozik. E módszerek alkalmazása a sajtótörténeti kutatás területén alapos előkészületet igényel, meríthetünk bizonyos nemzetközi tapasztalatokból. Ilyen pl. Paul Stoklossa kvantitatív vizsgálata 1910-ből, amikor 13 berlini és 17 vidéki újságot vett alapul és tartalmukat kijelölt tizenöt szempont alapján határozta meg. Vizsgálta továbbá a hirdetések mennyiségi viszonyát a lapok összterjedelmével. E meg lehetőségen „szűken” szabott célmeghatározás is lehetőséget adott számára bizonyos következtetések levonására, ami jelentős adalékul szolgált a sajtó üzleti vállalkozás jellegének viszonylag konkrét meghatározásához. A kvantitatív módszerek sajtótudományi alkalmazásának az elmúlt évtizedben megnőtt a jelentősége. Néhány esetben „önállósulási” tendenciát is mutat. Sajtótörténeti kutatásunk metodikájának kidolgozásakor hangsúlyozni kívánom, hogy a kvantifikáció számunkra részleges megközelítési mód, nem önálló és nem kizárólagos módszer.

A kvantitatív módszer alkalmazása tehát — véleményem szerint — a fentiekben kijelölt kutatási főirányokon belüli célmeghatározások alapján kell, hogy történjék. Az egyes kutatási fősoportokon belül ezek a célmeghatározások különböző jellegűek, és természetesen kutatási lehetőségeink által körülhatároltak. Tekintettel arra, hogy kutatásaink jelenlegi központjában a részletkutatás, előtanulmányírás áll, az egy lapra vonatkozó kvantitatív célmeghatározási program fő vonalait kell lefektetni. A lap, mint kommunikációs intézmény, kvantitatíve vizsgálható a szerkesztőség összetétele, létszáma, ennek alakulása, belső és külső munkatársak viszonya, azok szociális és politikai hovatartozása, életkora, származása szempontjából. A kvantitatív módszert leghatékonyabban a lap tartalmi elemzésénél alkalmazhatjuk, kvalitatív módszereink eredményének alátámasztására vagy módosítására. Arról van szó ebben az esetben, hogy a történeti folyamat előre kijelölt csomópontjain vizsgált sajtóbeli tükrözés előfordulási sűrűsége, erőssége és hatékonysága vizsgálható kvantitatív módszerrel. Így például a megtörtént esemény valóságghú, illetve eltérő közlési módja; a publicisztikai tevékenység viszonya a politikai pártokhoz, érdekközösségekhez, személyekhez; a sajtóorgánum meghatározott politikai célja; a sajtóbeli tükrözés formai oldalának kvantitatív kutatási módszeréhez tartozik a publicisztikai megnyilatkozások száma, aránya, stíluselemei, lapban való elhelyezése, terjedelme stb. A kvantitatív módszer konkrét alkalmazásához a külföldi irodalom tanulmányozása elengedhetetlen. (Ehhez felhasználtam: a *Schriftenreihe zur Publizistikwissenschaft* sokszorosított kiadványaiból, *Gernot Wersig: Inhaltsanalyse. Einführung in ihre Systematik und Literatur*, Berlin 1968; *Kurt Koszyk: Die Inhaltsanalyse der Deutschen Presse*, Publizistik, Jahrgang 7, Heft 3; *Harold D. Lasswell: „Why Be Quantitative?”*, „Reader in Public Opinion and Communication” London 1966.)

A fent vázolt metodika természetesen csak kiindulópont a módszertan részletesebb kimunkálásához, amely a kutatás során újabb tapasztalatokra épülve, árnyaltabbá és sokrétűbbé kell, hogy váljék.

*

A hozzászólások sorát *Sipos Péter* nyitotta meg, aki problematikusnak ítélte a politikai gondolkodás-centrikusságot, tekintettel arra, hogy az egyes történeti periodusokban a politikum nem kapott azonos hangsúlyt a sajtóban az ellenforradalmi rendszer folyamán.

Lackó Miklós elfogadta a cikk irányelveit. A politikacentrikusságot tartja a kutatás főirányának, de nem túlhajtva, a politikum áttételes megnyilatkozásait is figyelembe véve. Példaként említette, hogy a kulturális rovatok nem minden esetben tükrözték az illető lapok politikai irányát, jobboldali lapokban is jelentek meg progresszív íróktól színvonalas alkotások. Jelezte annak a fontosságát, ami nem tükröződik a sajtóban, tehát a cenzúra és ezzel összefüggésben a

sajtótörvények szerepét. A kvantitatív módszer terv szerinti alkalmazásával a módszer egyik specialistáját kell megbízni.

Mucsi Ferenc, a III. kötet egyik szerzője, a kutatás módszertanáról készült útmutatót a III. kötet munkatársai számára is elfogadhatónak látja. A III. kötet anyaga jobban áttekinthető, a politikai irányzatok és a sajtó kapcsolata kevésbé kiugró, de mindig nyomon követhető. Nehezebb a sajtó hatásának kiemelése, és ezért már az anyaggyűjtéskor fontos lesz a sajtó mint „kollektív organizátor” szerepének vizsgálata.

Erényi Tibor szerint jelentősek a különbségek a III. és a IV. kötet periódusai között, ami a kutatás módszertanát is érinti. A sajtó öntörvényűsége jobban érvényesül a III. kötet korszakaiban. Egyoldalú lenne, ha csak a politika-történet érvényesülne.

Dersi Tamás hangsúlyozta, hogy a III. és IV. kötet periódusai között vannak bizonyos különbségek. A sajtó önmozgása 1919 előtt jobban érvényesül, de ebben az időszakban is nélkülözhetetlen a politikai-ideológiai alapozás. Nem szűken vett pártkeretekről van szó, hanem áramlatokról. Figyelembe kell venni, hogy létezik egy indirekt politikai szféra, amelynek hatása mégis politikus. Ilyen értelemben a III. kötetre is érvényesnek tartja ezeket a módszertani elveket.

Kosáry Domokos megfelelőnek tartotta a módszertani útmutatót, mert lehetőséget nyújt a kvantitás csökkentésére a szelekció alapján. Az időrendi és tematikai tabellák összefüggéseinek vizsgálata alapján érhető el a politikum magasabb szintű értelmezése. Felhívta a figyelmet, hogy a megvitatott metodika a napilapokra érvényes. A hetilapoknál és havi folyóiratoknál az elvi kérdések vizsgálata kerül előtérbe. Javasolta próbaként egy időszak kidolgozását az elfogadott módszertani elv alapján.

Glatz Ferenc négy pontban foglalta össze észrevételeit a referátumhoz, amely szerinte igen jól fogja össze az induló kutatás legfontosabb teendőit.

1. Nagyobb hangsúlyt kívánna helyezni a *kormány sajtópolitikájának feltérképezésére*. Ezáltal világossá válnék, hogy a sajtó, mint a közvélemény manipulálásának elsőszámú eszköze mikor, mennyire, s miként válik a kormány kezében hatalmi tényezővé, ugyanakkor egy ilyen vizsgálat sokban segítene körvonalazni az ellenforradalmi rendszer kormányzati formáit, mutatná például az állammechanizmus irányítottságának mértékét stb. Ezért javasolja „Az ellenforradalmi kormányok sajtópolitikája 1919–1944” című dokumentumkötet összeállítását.

2. Ha a sajtótörténeti kutatást a politikai gondolkodás története egyik megközelítési formájának tekintjük, meg kellene próbálkozni az egyes *sajtótermékek elterjedtségének* felmérésével. Ez sokat elárul a hivatalos vagy ellenzéki ideológiai termékek *hatékonyságáról*.

3. Sajátos helyet kaphatna a *vidéki sajtó* problematikája. A vidéki lapok nem mindig azonos szerepet kapnak az ország politikai életében. A harmincas években nagyobb súlyt kap a vidéki sajtó, a Gömbös kormány — bizonyos mértékig a gleichsaltolásra törekvő — sajtópolitika következtében.

4. Kérdéses, mennyire tartjuk majd feladatunknak az *újságírói garnitúrával*, mint az értelmiség egy igen fontos rétegével való foglalkozást. Fontos része lehetne az ilyen téren tett kutatás az ellenforradalmi rendszer értelmisége történetének.

TOLNAI GYÖRGY

Meddig jutott el a kapitalista úton a harmadik világ?

A föld országainak az az egyenlőtlen fejlődése, amelyet egyrészt a vezető tőkés országok, s másrészt a fejletlen gyarmati országok egységeként kialakult tőkés világgazdaság képviselt, történetileg a XIX. századra mutat vissza. Ennek örökségeként alakult ki az a világkép, amely a XX. század közepét, a második világháború utáni kapitalista világgazdaságot jellemezte a maga országainak kétharmadát kitevő gazdaságilag elmaradt harmadik világával. A szocialista vilárendszer mellett e harmadik világ a kapitalizmus világméretű problémáinak fokozódó elmélyedését mutatta.

Az emberiség fejlődésének egyik döntő kérdése az lett, hogy ez a harmadik világ hogyan fejlődik tovább; hogy lakossága — amely a föld lakosságának több mint a felét képviseli —, mint lép az emberi méltóságot és kultúrát biztosító gazdasági-társadalmi fejlődés útjára. S ennek során világtörténelmi jelentőségű az az útkeresés, amely ez országokat ma jellemzi, s amelynek végső kicsengése az, hogy e fejlődés biztosítására a „hagyományos” vagyis az eddig járt tőkés utat, vagy egy új, nemtőkés — és a szocializmus felé vivő — másik utat választják-e.

A döntéseket az emberi tapasztalatok befolyásolják elsősorban; az ilyen világméretű döntéseket pedig bizonyosan az emberek számilliói határozzák meg a történelem alapvető tapasztalati eredményei alapján. Ezért van meghatározó jelentősége annak, hogy milyen tapasztalatokat szűrtek le a harmadik világ népei a kapitalista (hagyományos) útból, annak eredményeiből országuk és népük fejlődése vonatkozásában.

Ez a jelentősége az alábbiakban vizsgált — s természetesen itt csupán vázlatosan jelentkező — képek, amely azt mutatja, hogy milyen eredmények származtak a harmadik világ számára a kapitalizmus gazdasági uralmából, annak kezdete óta egészen a legutóbbi évtizedekig. A lehető „tisztá” vizsgálat érdekében itt a gyarmati rendszer felbomlása előtti éveket — az 1950-es évek végét, az 1960-as évek elejét — vettük határvonalnak, amikor a harmadik világ többségét képviselő országok még politikailag is gyarmati-félgyarmati állapotban s kizárólagosan a tőkés fejlődés járószalagán haladtak. Hová jutottak el ezen az úton a gazdaságilag elmaradt országok — ezt keressük az alábbiakban.

Ha abból indulunk ki, hogy a századforduló során kialakuló kapitalista szakasz — az imperializmus — egyik jellemző tevékenysége a tőke kivitel, azonnal szembetaláljuk magunkat azzal a kérdéssel, hogy mennyiben és milyen irányú segítség ez a gazdaságilag elmaradt országok számára. Hiszen ahol hiányzik a nemzeti tőke, a kapitalista fejlődést a külföldi tőkék biztosíthatják. S mivel következetesen kívánunk lenni vizsgálatainkban, végső soron azt keressük, hogy a tőke kivitel milyen mértékben nyújtott segítséget az elmaradt gazdaságú országok legkedvezőbb gazdasági útjának kialakulásához, az önálló fejlődési úthoz.

Mielőtt e kérdésre válaszolnánk, egy másik kérdést kell tisztázni: mi a tőke kivitel a maga gyakorlati megvalósulásában? A tőke anyagi jellegét az adja meg, hogy nem más, mint felhalmozott értéktöbblet, vagyis maga is áru-alakban jelentkezik. Ennek döntő része, az állandó tőke, gépeket, egyéb termelőeszközöket, nyersanyagot stb. jelent. *A tőke tehát áru, amely a tőkés termelési viszonyok közepette értéktöbbletet fiadzik. A tőke kivitel pedig ugyancsak áru kivitel, s*

itt eltekintünk az olyan pénztőke-kiviteltől, amely a tőkeimportáló országban már működő anyagi tőkét vásárol meg.

A tőkekivitel két fő jellemzője közül az első az, hogy anyagi hordozója nehézipari termék, termelőeszköz, — s mindenekelőtt gép, technikai cikk, szerszám stb.; másik jellemzője pedig az, hogy bár kiviteli cikk, nem kerül eladásra, hanem az exportáló tulajdonában marad. „Tőkekivitelről csak akkor beszélhetünk — írta Hilferding is —, ha a külföldön felhasznált tőke továbbra is belföldi kézben marad, s a tőke által létrehozott értéktöbbséggel belföldi tőkések rendelkezhetnek.”¹ Vizsgáljuk meg mindkét jellegzetességet az imperialista világpiac méreteit tükröző statisztikai adatokban.

Az ipari termékek forgalma a világpiacra a következő szerkezeti átalakuláson ment keresztül a századforduló óta:²

	1899	1913	1939	1955
	százalékos megoszlásban			
Nehézipari cikkek	38,9	46,2	51,9	71,9
Textil és ruházat	40,4	35,1	29,5	12,8
Egyéb könnyűipari cikk	20,7	18,7	18,6	15,3
Együtt:	100,0	100,0	100,0	100,0

A fenti adatok révén fokról-fokra nyomon követhetjük a *tőkés világpiac szerkezeti átalakulását* az imperializmus kezdetétől — amikor a forgalom fő cikke még a textília volt, s a fogyasztás nagy többsége a személyi fogyasztást szolgáló könnyűipari cikkekre esett — egészen a XX. század második feléig, amikor a világpiacra forgalomba hozott iparcikkek csaknem háromnegyede nehézipari termék. Az első világháború előestéjén a nehézipari cikkek külforgalma megközelítette az összes export felét, a második világháború elején már túllépte ezt a színvonalat, s az ipari késztermék forgalom abszolút többségét képviselte, hogy az 1950-es évek közepén az összes világgazdasági áruforgalma a több mint 70%-ára rúgjon. Ugyanakkor a textiliák világgazdasági áruforgalma a több mint 40%-ról 12%-ra csökkent. Ugyanazt a folyamatot látjuk itt, mint annak idején a textilipar vezető szerepének időszakában: a *nagyitőkés államok belső piacának szerkezetéhez hasonlóan alakult a tőkés világpiac szerkezete is*. Akkor a fő iparcikk itt is, ott is a textília volt. Most, a monopolkapitalizmus időszakában, midőn a vezető iparág a nehézipar lett, a tőkés világpiacra is a termelőfogyasztás majorizálja a forgalmat, ahogy az korábban a belső piacon is bekövetkezett.

Kérdés, hogy a vezető tőkés országoknak e jelentős — és növekvő mértékű — nehézipari kivitele milyen tőkekivitelt képvisel a gazdaságilag elmaradt országok számára. Mint láttuk, a tőkekivitel az exportáló saját tulajdonában maradó kivitt nehézipari cikkek mennyiségét jelenti. A hét vezető tőkeexportőr imperialista ország (az USA, Nagybritannia, Franciaország, a Német Szövetségi Köztársaság, Belgium, Hollandia és Svájc) adatai szerint a tőkekivitel az összes árukivitelnek 1953-ban 27,1%-a, 1955-ben 22,3%-a, 1958-ban pedig 24,5%-a volt.³ Vagyis átlagosan negyed része; a 71,9%-nyi nehézipari kivitelnek pedig valamivel több mint harmada. Az 1950-es évek közepén a fejlődő országok összes behozott iparcikkeinek értékében a nehézipari

¹ R. Hilferding: A fináncztőke. Bp., Közgazd. és Jogi Kvk., é. n. 417 l.

² Banker, 1958. január.

³ Az árukivitel adatai: Nemzetközi Almanach, 1960. Bp. 1187—1188 l. — A tőkekivitel adatai: Simai Mihály: Tőkekivitel a jelenkori kapitalizmusban. Bp., Kossuth Kvk., 1962, 64—72. l. — International Flow of Private Capital 1946—1952, 1956—1958, 1958—1959, — International Public Assistance to Less Developed Countries.

árak $2/5-3/4$ részt képviseltek;⁴ vagyis az előbbi tőkekiviteli arány feltételezésével az összes behozott iparcikk $15-20\%$ -a tőkeimporttal kapcsolatos áru- (termelőeszköz-) behozatal lenne.

Az ilyen méretű kapitalista eredetű tőkebehozatal mindenestre akkor is igen jelentős a fejlődő országok gazdaságában — ahol a beruházásoknak átlagosan körülbelül 30% -át képviselik —, ha a beruházások messze el is maradnak a szükségletek, vagyis a lakosság-növekedést is figyelmebe vevő és azt minimálisan túllépő gazdasági növekedés beruházási igényei mögött. E tekintetben nem csupán a fejlődő országokban tőkebehozatalból származó beruházások mennyisége esik latba, hanem legalább ilyen mértékben az is, hogy e beruházások milyen gazdasági ágakba gravitálnak, s milyen mértékben segítik elő, hogy a fejlődő országok a számukra a XIX. században gyarmati kényszerűségből, nemzeti iparuk csírának tűnketétele következtében kiszabott függő helyzetét legalább a XX. században váltsa fel az önálló fejlődést biztosító, s a belső piacra épülő, végső soron tehát nemzeti fejlődést legnagyobb mértékben elősegítő népgazdasági szerkezet. Mindenestre az arra a kérdésre kapott válasz, hogy a tőkés országok beruházásainak mennyisége és iparági megoszlása milyen mértékben támogatja a gazdaságilag elmaradt országok önálló fejlődését, — sorsdöntő lesz a tekintetben, hogy milyen fejlődési útra kényszerülnek e területüket és lakosságukat tekintve a föld nagy részét képviselő országok. Nevezetesen, hogy folytatják-e a kapitalista világ gazdaság és ennek keretében nem utolsó sorban gyarmatosító „anyaországuk” ellenőrzése során kialakított hagyományos (függő) tőkés gazdaságpolitika irányzatát, vagy pedig — akarva-akaratlanul — rá kényszerülnek lépni valami új, de mindenestre a hagyományos tőkés úttól eltérő útra, amely éppen az eltérés miatt akár nem-tőkés útnak is nevezhető, ha itt mindjárt le is szögezzük, hogy ezt legalább is a fejlődés kezdetén a legkevésbé sem lehet azonosítani még a szocialista gazdasági fejlődéssel.

Ahhoz, hogy megítélhető legyen a hagyományos tőkés fejlődés gazdaságpolitikájának hasznossága a gazdaságilag elmaradt országok szempontjából, mindenképp az országok gazdaságfejlődési eredményeit kell megvizsgálni az adatok tükrében. E tekintetben perdöntő kérdés: mennyiben léptek a fejlődő országok a XIX. században — gyarmatosításuk korában — megtevő, vagy hazai iparuk megsemmisítése következtében kialakult mezőgazdasági, nyersanyagtermelő és nyersanyagexportőr helyzetükkel szemben előre a XX. században? Mindenekelőtt, hogy *milyen mértékben szűnt meg népgazdaságuk egyoldalú mezőgazdasági jellege?* Ha azt vizsgáljuk, hogy a lakosság milyen része él a mezőgazdaságban és a mezőgazdaságból, továbbá, hogy a mezőgazdasági üzemekben milyen arányokat képvisel a modern nagyüzem (vagyis a mezőgazdaságból élők hány százaléka munkás) és milyen tömegét képviseli a gazdaságoknak a primitív kisparaszti gazdaság. — akkor egyelőre néhány jellemző példát kiragadva — a következő eredményekre jutunk az 1960-as évek elejének adatai szerint:⁵ (a táblázatot lásd a túloldalon).

Bár a fejlődésnek igen különböző színvonalán álló mezőgazdasági országok adatai kerültek e táblázatban egymás alá, már az első rovat alapján látható, hogy a lakosság többsége a mezőgazdaságban dolgozik, a mezőgazdaságból él. A mezőgazdasági lakosság az egyes országok fejlettsége szerint $58-90$ százalékos többséget képvisel; a két legfejlettebb latin-amerikai mezőgazdasági országban ez a többség csak relatíve van meg (amennyiben a legnagyobb, bár már nem túlnyomó foglalkozási csoport a termelés területén a mezőgazdaságból élők), de itt is megközelelti az abszolút többséget, ha — a majd később e vonatkozásban tárgyalásra kerülő — mezőgazdasági iparokban foglalkoztatottakat is figyelembe vesszük. E mezőgazdasági jellegű országokra az is jellemző, hogy a termőföldek mennyisége messze elmarad a rendelkezésre álló — és csaknem

⁴ Az erre vonatkozó adatokat lásd a Külkereskedelmi Útmutató 1955—1958 között kiadott füzetekben (Közzéad. és Jogi Kvk.), továbbá a Nemzetközi Almanach 1960 megfelelő helyein.

⁵ Demographic Yearbook, 1948. New York. United Nations, 1949. — Nemzetközi Almanach, 1960. Bp. Kossuth Kvk., 1960. — Yearbook of Food and Agricultural Statistics. Washington, Food and Agricultural Organisation of the United Nations, 1949. — U. a. 1957. Rome, FAO, 1958.

Ország	A mezőgazd. lakosság az összlakosság százalékában	Termőföld az összes földterület %-ában	Mezőgazd. nagyüzem a termőföldek %-ában	Mezőgazd. összlakosság	Ebből: mezőgazd. munkás	% -os arány
						1000 főben
Pakisztán	86	25,5	75 ⁶	17 100 ⁷	1 669 ⁷	9,8
Malaya	65	17	.	1 235	318	25,8
Fülöp sz.	75	12	25	6 100	2 000	32,8
Indonézia	61	12	7 ⁸	16 400 ⁹	4 500	27,4
Nigéria	80	10	15	8 500 ⁹	200	2,4
Kenya	90 ¹⁰	3	.	1 750 ⁹	450	25,6
Tanzánia	90 ¹⁰	3	50	2 450 ⁹	211	8,7
Dél-Rhodézia	90 ¹⁰	4,7	75	770 ⁹	220	28,5
Malawi	90 ¹⁰	20	.	750 ⁹	11	1,5
Malgas	90	2	.	1 400 ⁹	93	6,6
Salvador	63	25	.	413	207	50,0
Kolumbia	74	18	64	4588	900	19,6
Paraguay	56	4	94	236	94	40,0
Brazília	58	25	65	9 887	3 000	30,0
Argentina	23	11	63	1 770	1 100	62,0
Uruguay	36	12	84	413	293	71,0

ilyen nagymértékben elmarad a termelésre alkalmas — földterületek mögött. A termőföld 3—25 százalékos igénybevétele mögött az a tény húzódik meg, hogy hatalmas legelőterületek (szavannák, pompák) és óriási erdőségek állnak itt még a szaporodó lakosság rendelkezésére, amelyeket jelenleg — ha egyáltalán hasznosít — külterjes állattenyésztésre, s hasonlóképpen külterjes erdőgazdaságra használ fel. *Az általános kép tehát a függő mezőgazdasági országokról most is változatlanul az, hogy nagy többségű mezőgazdasági lakossággal rendelkeznek, amelyek azonban extenzív mezőgazdasági termelést űznek.*

A mezőgazdasági nagyüzemek — ahol nem feudális jellegűek, mint pl. Pakisztánban — általában tőkés ültetvények, vagy mint Dél-Amerikában, s különösen a La-Plata államokban működő modern nagyüzemek, viszonylag nagyszámú bérmunkást alkalmaznak. De ha a félf feudális nagybirtokok részesbérlelt is mezőgazdasági munkásként számoljuk (Kolumbiában, Salvadorban, Paraguayban, Brazíliában a nagybirtokok jelentékeny részén kisparaszti részesbérletben folytatják a termelést), akkor is nyilvánvaló, hogy a La-Plata országok kivételével a parasztság óriási többsége kisárutermelést folytat.

A kisüzemi paraszti termelés terén külön kell említeni az olyan ritka típusokat — amilyenek a dél-nigériai és kisebb mértékben a tanzániai kávétermelő s a malawiai gyapottermelő kisparasztok —, amelyek kifejezetten árutermelést folytatnak. Általában azonban a paraszti termelés nem piacra, hanem családi fogyasztásra folyik. Indonéziában pl. a termőföldek 70%-át képviselő nagyüzemek termelték a piacra kerülő mezőgazdasági áruk 63%-át; a paraszti kisüzemek — amelyek a termőföld 80%-a feletti kiterjedésűek — a mezőgazdasági áruknak alig 20%-át produkálták.¹¹ Jellemzőek e paraszti termékekre, hogy azok elsősorban helyi (s mindenekelőtt saját) szükségletre szolgáló cikkek — kukorica, köles, batáta, manioka, szójabab, kasszava, yamsgyökér, bab, borsó, gyapot, szizál stb. — s nem olyan termékek, amelyek piaci kereslettel talál-

⁶ Csúpan teaültetvényekre vonatkozó adatok.

⁷ Nemzetközi Statisztikai Évkönyv. 1929—1957. Bp. 1959. 22. l.

⁸ Indonézia—Brit Észak-Borneo—Sarawak—Brunei. Bp. Közgazd. és Jogi Kvk. 1961.

16. l.

⁹ A lakosság 30%-át véve keresőnek.

¹⁰ A viszonyszámok hozzávetőlegesek; a források „túlnyomó többség”-ként említik.

¹¹ Lásd a 8. sz. jegyzetet.

koznak, s különösen nem kiviteli cikkei az adott országnak. Óriási többségükben saját szükségletre termelő paraszti üzemek ezek, amelyek — tekintettel a parasztság nagy túlsúlyára országgaik lakossága sorában — egyben rámutatnak ez országokban a természetes gazdálkodás túlsúlyára, vagy legalább is nagy kiterjedésére.

Íme: a függő országok gazdaságának fejlődési, tökefelhalmozási lehetőségei, beruházási eredményei, mezőgazdaságuknak — mint a lakosság nagy többségét tápláló, s ezért vezető gazdasági águknak — keretei között, az 1960-as években. Látni fogjuk, hogy ez a kép általában jellemző a gazdaságilag elmaradt országokra, még ha részletkérdésekben bizonyos eltérésekre találunk is majd a továbbiakban. Mivel a lakosság többségét látja el, s mivel ennek következtében az elmaradt gazdaság fő termelési ágát képviseli, *a mezőgazdasági elmaradottság nyomja rá bélyegét ez országokra elsősorban, amelyek azonban olyan világgazdaság keretei között élnek, ahol a vezető országok kivétel nélkül ipariak, s vezető iparáguk a nehézipar.*

Az egyoldalú, részben nagyüzemi mezőgazdasági árutermelés — amelynek nincs megfelelő hazai ipari cserepartnere, hiszen éppen ezt fejezi ki az ország mezőgazdasági jellege — a belső piac korlátozottságához, sőt elkorcsosulásához, összezsugorodásához vezetett; ez magyarázza a kis paraszti üzemek árutermelésének fejletlenségét, természetes gazdálkodását. S végső soron ez az *alapja a fejletlen országok gazdasági megkövesülésének*: az alacsony termelési eredményeknek, a növekedés minimális méreteinek, a nemzeti jövedelem alacsony voltának. Úgy tűnik, s a továbbiakban e kérdésre ezért még visszatérünk —, hogy *mindaddig, míg az egyoldalú mezőgazdasági jelleg fennmarad ez országok gazdaságában*, elmaradottságuktól sem tudnak megszabadulni. S ezen döntő területen a XX. században sem vitte előre az imperialista országok töke-kivitele a — versenykapitalizmus korszakában egyoldalúan mezőgazdaságivá nyomorított — gazdaságilag elmaradt országokat.

Ahhoz azonban, hogy e megállapítást megnyugtatóan lezárhassuk, meg kell vizsgálni azoknak az országoknak a gazdaságát is, amelyek főleg a XX. században — a nehézipar előrelendülése szakaszában — bontakoztatták ki egy fontos gazdasági águkat, a bányászatot. Kétségtelen, hogy ezt a fejlődést a bányászati nyersanyagokat igénylő imperialista országok világpiaci kereslete hozta létre, nem utolsággal a bányáiparban elhelyezkedő tőkeexportjuk révén. *Vajon az elsősorban bányáipari termékeket exportáló országok nem léptek-e át a mezőgazdasági határokon*, változatlanul ma is agrárországoknak kell-e tekintetünk őket? További kérdés, hogy ez országok nem lépték-e át a függő fejlődés korlátait, nem építettek-e ki — s pedig esetleg éppen az importált tőkékkel — modern, s az egész népgazdaság feletti vezetést átvevő nehézipart?

E kérdések vizsgálatához — az előbbiekhöz hasonlóan — leegyszerűsített módszert veszünk igénybe; azt keressük elsősorban, hogy *a bányászat milyen szélességben érinti a nemzeti termelési tevékenységet, milyen mértékben képes a lakosság eltartására*. Kétségtelen ugyan, hogy a bányászat — különösen a tökebehozatal révén — sokkal termelékenyebb, mint a primitív mezőgazdaság; a lakosság törpe töredéke azonban soha nem ellensúlyozhatja a maga nagyobb termelési eredményeivel az óriási többség minimális egyéni termelését. Ezen túlmenően azonban az alábbiakban más — a gazdaság sokkal szélesebb területeit érintő — vizsgálatban is ellenőrizzük a bányáipari számadatok által kapott kép realitását. Az alábbi bányászati kiviteli országok adatai az 1950-es évekre vonatkoznak: (táblázat a 233. lapon).¹²

Nyilvánvaló tehát a fenti adatokból, hogy *a legjellegzetesebb függő bányáipari exportországokban* — hasonlóképpen a korábban vizsgált mezőgazdasági országokhoz — *a lakoságnak általában ugyancsak túlnyomó többsége a mezőgazdaságban él és dolgozik*. A vezető latin-amerikai országokban a mezőgazdasági lakoságnak ez a túlsúlya csak relatív, vagyis a legnagyobb a foglalkozási csoportok között. Ugyanakkor a bányászatban dolgozók száma — annak ellenére, hogy az ország kivitelében a bányáipari termékek úgyszólván kizárólagosak — viszonylag alacsony,

¹² Külkeresk. Útmutató füzetek (1955—1958) — Nemzetközi Almanach, 1960 alapján.

Ország	Bányaipari kivitel az összkivitel %-ában	A mezőgazdaságban dolgozók		Bányaiparban dolgozók száma 1000-ben	Hány %-át teszik a bányászok a parasztnak
		összlakossághoz mért %-os aránya	száma kb. 1000-ben		
Irak	90	85—90	3 000	17	0,6
Irán	68	75	7 500	75	1,0
Szaud-Arábia	99	túlnyomó	3 100	20	0,7
Kongó (Kinshasa)	56	85	7 700	113	1,5
Sierra-Leone	52	túlnyomó	1 000	5	0,6
Venezuela	97	40,5	684	46	6,7
Chile	89	33,4	720	49	6,8

s a mezőgazdasági lakosságnak töredéke (0,6—7,0 százaléka). Mindez azt jelenti, hogy *e bányászati-exportországok lényegében olyan mezőgazdasági szerkezetű országok, amelyek gazdaságát rendkívül elmaradt mezőgazdasági termelés mellett a — nagyrészt imperialista országok exporttőkéivel termelő — bányászat egészíti ki.* A „mezőgazdasági lakosság” ez országok többségében is jelentős mértékben még természetes gazdálkodást folytat; ez ugyanúgy vonatkozik Irán feudális nagybirtokainak szegényparaszti részesbérletére, amennyire a latin-amerikai országok hasonlóan természeti bért fizető peonjaira, s még inkább az arab országok részben törzsi szerkezetű mezőgazdasági természetbeni gazdaságaira, vagy Kongóra, amelynek lakossága felénél nagyobb része — tízmilliónyi őslakos — ugyancsak törzsi közösségben természetes termelést folytat. Természetes — és ez tükröződik az adatokban —, hogy ilyen körülmények között az árutermelésben (de persze nem a lakosság ellátásban) — a kifejezetten piacra termelő bányászat magasabb arányban részesül, mint az erősen természetes vagy legalábbis jelentős részben természetes mezőgazdaság. A két latin-amerikai ország — amelyben részben a bányászat (például a több finomítóval dolgozó ásványolaj-termelés) fejlettebb, részben a természetes gazdálkodás kisebb körre szorult vissza, bányamunkások aránya magasabb. De még ezeknél is tizenötször magasabb a mezőgazdaságban élők száma, mint amilyen a bányaiparban dolgozóké.

A bányaipar létrehozásával tehát az imperializmus nem változtatta meg egyetlen függő ország jellegét sem. A függő fejlődés tehát, melynek kezdetei a nemzeti ipar vagy kisipar elpusztulásának folyamatához fűződik, vagyis ahhoz a tényhez, hogy a függő ország szerkezete mezőgazdaságivá vált — *az imperializmus fókáin is mezőgazdasági fejlődést jelent.* Vizsgálatainknak ez fő eredménye, ez lényege és legfontosabb tanulsága. Ezen nem változtat az sem, hogy egyes függő országok első-sorban bányaipari exportra rendezkedtek be. Kérdés, hogy megváltozik-e ez a függő gazdaság-fejlődésről kialakult képünk, ha — a következőkben — a függő országok *speciális iparfejlődését* vesszük vizsgálat alá.

Mielőtt azonban ezt tesszük, e cikk során most csupán azt nézzük meg, hogy milyen e függő országok gazdasági alakulása a világ gazdaság egész területén a leglényegesebb termelési ágainak — a mezőgazdaságnak és a bányaiparnak — egymáshoz való arányait tekintve. A teljes kép kialakítása érdekében az alábbi felsorolásban mind a kapitalista, mind pedig a szocialista gazdasági rendszerhez tartozó országokat számításba vettük, és pedig az 1950-es évek végén meglevő gazdasági szerkezetük figyelembevételével, vagyis amikor nemcsak a még nagyobb-számú fel nem szabadult gyarmati ország, hanem sok politikailag önálló, de gazdaságilag s így lényegében függő ország is — köztük már a szocializmus útján járva is — még mindig erősen magán viselte a függő fejlődés jellegzetességeit. Az itt felsorolt függő — mezőgazdasági jellegű — országok legfőbb jellegzetességeként mezőgazdasági és bányaipari kivitelük, s iparikk-behozataluk túlsúlyát tekintettük. Kihagytuk azonban azokat a korábban mezőgazdasági jellegű országokat, amelyek a legfejlettebb gépi termelőeszközök alkalmazásával, s ennek nyomán magas

tőkefelhalmozás biztosításával, főleg a XX. század elején kiépítették saját fejlett iparukat is (Dánia, Hollandia, Kanada, Ausztrália, Új-Zéland).

Ily módon a világ gazdaság mezőgazdasági jellegű országainak száma, bányai paruk fejlettsége tekintetében csoportosítva, az 1950-es évek végén világárszenként a következőképpen alakult:¹³

Földrész	Mezőgazdasági országok				Együtt	Összes országok
	bányaipar nélkül	csekély	jelentős	túlnyomó		
		bányaiparral				
		Abszolút számban				
Európa	1	4	—	3	8	29
Ázsia	8	16	4	10	38	41
Afrika	8	32	3	4	47	47
Amerika	2	17	1	5	25	27
Ausztrália	1	2	—	—	3	5
Összesen:	20	71	8	22	121	149
		Százalékos arányban				
Európa	3	16	—	10	27	100
Ázsia	21	43	10	26	98	100
Afrika	17	69	6	9	100	100
Amerika	7	66	4	18	90	100
Ausztrália	20	—	—	—	60	100
Összesen:	14	48	5	15	82	100

Ez adatok szerint a föld országainak négyötöde, 121 ország a függő fejlődésű mezőgazdasági területek közé tartozott az adott időszakban; s ezek közül — levonva e számból az akkor még mezőgazdasági jellegű három délkelet-európai s négy ázsiai népi demokratikus országot — még jelenleg is 114 tartozik a tőkés világ gazdaság keretébe. A mezőgazdasági függő országok 91%-a Ázsiában, Afrikában és Latin-Amerikában terül el; e földrészekben a függő országok aránya az összes országokhoz képest 90—100% között mozog.

Térjünk vissza a mezőgazdasági jellegű, függő országok gazdasági szerkezetének kérdésére. A 121 mezőgazdasági ország 86 százaléka termel — kisebb-nagyobb mértékben — bányai par cikkeit is. Ez az arány igen magas a szabadverseny-kapitalizmusának bányai pari nyersanyagokat termelő függő országai arányával szemben. E tekintetben tehát jelentős változást jelent a 101 bányai pari nyersanyagot termelő — és exportáló — ország világ gazdasági szerepe, amelyet joggal tekinthetünk az imperializmus következményének. (S tegyük hozzá, az imperialista országok fokozott mértékű gazdasági függelékének.) De ha eltekintünk a csekély bányai pari termeléssel rendelkező függő országoktól — amelyek az összes függő országnak több mint felét képviselik —, kiderül, hogy viszonylag *kis számúak* az olyan bányai pari országok, amelyek *jelentős* szerepet töltenek be a tőkés világpiac bányászati nyersanyagokkal való ellátásában. A kivételének legalább felét kitevő bányai pari termeléssel rendelkező országok (a táblázatban „jelentős bányai par” címszó alatt szerepelnek) az összes függő országnak körülbelül 5 százalékát, a túlnyomóan bányászati termékeket exportáló országok pedig 15 százalékát képviselik, együttesen tehát valamivel több, mint egyötöd részüket.

¹³ Demographic Yearbook, 1948. New York. U. N. 1949. — Yearbook of Food and Agricultural Statistics. 1957. Rome. FAO, 1958. — John C. Weaver and Fred E. Lukermann: World Resource Statistics. Minneapolis, Burgess Publishing Company, é. n. (1955) — Nemzetközi Almanach, 1960. Bp. Kossuth Kvk. 1960 — források alapján.

A bányaiipari függő országok adatainak fenti vizsgálata után tehát nyilvánvalóvá válik annak a korábbi megállapításunknak a realitása, amely szerint *a gazdaságilag elmaradt országok függő jellege nem változott meg az imperializmus korszakában sem*, amennyiben gazdasági szerkezetükben a mezőgazdaságé maradt a vezető szerep, s lakosságuk — jelentős részben természetes gazdálkodást folytató — túlnyomó többségét ez a gazdasági ág tartja el. A mezőgazdaság mellett kialakult bányászati kitermelő ipar ezt a képet nem tudta megváltoztatni. (Ha eltekintünk olyan egyedülálló kivételtől, amilyen a nagy olajtermelő és kis lakosságú Kuwait.)

Még sokkal plasztikusabban domborodik ki e tény akkor, ha a továbbiakban azt kutatjuk, hogy az imperializmus szakaszában ez országok népgazdaságában *milyen súlyra növekedett a feldolgozó ipar szerepe*, vagyis azt, hogy milyen mértékben — és irányban — növekedett a fejlődő országok iparosodása. S ha abból a korábban már említett — és ismert — tényből indulunk ki, hogy a fejlődő országok gazdasági beruházásainak átlagosan kétharmada saját és a fennmaradó egyharmada külföldről behozott tőkékből történik, — itt az egész, a tőkés világgazdaság rendszerében létrejött iparosítás eredményét kapjuk meg. S ez még előnyösebb képet is nyújt, mint ami az importtőkék befektetési iránya alapján alakul ki, hiszen ismeretes, hogy a tőkeexport első sorban a függő szerkezetnek megfelelő, nyersanyagtermelő iparágakat támogatja, míg a nemzeti beruházások nagyobb mértékben az önálló fejlődést elősegítő iparok növekedését erősítik. Végso soron azonban a fejlődő országok iparszerkezete, az ipar fejlettsége és az egyes iparágak közti megoszlásának alakulása eldönti egyrészt azt, hogy milyen mértékűre emelkedhetett a — bel- és külföldi forrásokból származó — összes ipari beruházás, megközelítette-e a vezető tőkés országok önálló iparfejlődésénél elért iparosítás eredményeit, vagy sem.

A fejlődő országok iparfejlődése szempontjából igen fontos, hogy milyen mértékű az egyes iparágak koncentrációja, milyen arányú az ipari termelésben a kisipar — s ennek keretében a paraszti kisárutermelés —, s milyen a nagyipar, a gépesített gyáripár aránya; másrészt pedig az, hogy melyik iparágakban fejlődik ki az ipari termelés, mennyiben fejlődnek ki a gazdasági élet legtöbb felhalmozást biztosító iparágai (nehézipar), s mennyiben korlátozódnak a mezőgazdaságot kiegészítő s ugyanakkor csak minimális felhalmozást biztosító élelmészeti iparra. Ezen szempontok alapján az 1950-es évek végére vonatkozóan az alábbi összeállítás áll rendelkezésre. Az előbbi áttekintéshez hasonlóan az ez időben még mezőgazdasági jellegű szocialista útra lépett országokat is számításba vesszük, amelyek többsége — Európában Albánia kivételével — már túlhaladta a mezőgazdasági jellegből folyó iparszerkezetet és ipargazdaságukban nehéziparuk termelése lépett előtérbe. Emellett az 1950-es évek még tisztábban képviselik a függő fejlődést az ekkor még többségükben gyarmati és félgymati országokban, amelyek jelentékeny részben azóta a nem-kapitalista fejlődés több-kevesebb elemét magukévá téve, az önálló gazdasági fejlődés egy bizonyos új formája felé indultak. Végül az államkapitalizmus sok elemét felhasználva, ez idő óta több latin-amerikai állam is a belső felhalmozás alapján történő fokozottabb iparosítás útjára lépett, bár ennek első lépéseit már korábban megtették. A mezőgazdasági jellegű — függő fejlődésű — országok iparszerkezetének alakulását az 1950-es évek végének világgazdaságában tehát a következő számok ismertetik (ld. a 236. lap táblázatát).¹⁴

E számok rámutatnak a függő fejlődésben, vagyis a gyengén fejlett országok gazdaságában megmutatkozó súlyos ipari elmaradottságra. Ez nemcsak abban nyilvánul meg, hogy az Európán kívüli függő országok 42%-ának egyáltalán nincs gyáripára (s csupán az iparfejlődés csíraformájának tekinthető kis-, illetve tömeges parasztipara képviseli a honi ipart), hanem még inkább abban, hogy a többi, gyáriparral rendelkező elmaradt gazdaságú országoknak — a tengerentúli függő országok 58%-ának — nagy többsége (44%-a) csupán teljesen egyoldalú nagyiparral ren-

¹⁴ Demographic Yearbook. 1948. — Year Book of labour statistics. 1960. Geneva, International Office. 1961. — Nemzetközi Almanach 1960. — Ua. 1962. Pótkötet. Bp. Kossuth Kvk. 1962. — W. S. Woytinsky and E. S. Woytinsky: World Population and Production. New York, The Twentieth Century Fund. 1953 — források alapján.

Földrész	Függő fejlődésű országok száma				Összesen
	Csak helyi (kis- és paraszt-) iparral	Gyáriparral is rendelkezik			
		csak a mezőgazdasági iparban	petrokémiában, színesfém- kohászatban	vas-gép-textil- élelm. iparban	
	Abszolút számban				
Európa	1	—	1	6	8
Ázsia	10	6	15	7	38
Afrika	27	13	3	4	47
Amerika	7	7	6	5	25
Ausztrália	3	—	—	—	3
Összesen:	48	26	25	22	121
	Százalékos arányban				
Európa	12	—	13	75	100
Ázsia	26	16	40	18	100
Afrika	58	28	6	8	100
Amerika	28	28	24	20	100
Ausztrália	100	—	—	—	100
Összesen:	39	22	21	18	100
Összesen Európa nélkül	42	23	21	14	100

delkezik. Ez országok 23%-ának van mezőgazdasági gyáipara, holott kivétel nélkül mindegyik mezőgazdasági terület; 21%-uknak van jelentős petrokémiai üze me és színesfémkohászata, miközben, mint láttuk, bányászatot 83%-uk folytat. Tehát kitermelőiparuk is csak töredékesen rendelkezik feldolgozóipari kiegészítéssel; pedig mind élelmezési iparuk (legalább is annak legnagyobb része), mind pedig kohászati iparuk csupán félterméket, lényegében ipari nyersanyagot állít elő.

Ez az ipari elmaradottság jellemez tehát a 113 Európán-kívüli gazdaságilag elmaradt országból 91-et, az országok 86%-át. Ezek valóban *nem* vindikálhatják maguknak az ipari ország elnevezést. Most vessünk egy pillantást az elmaradt országok ipari szempontból legfejlettebb típusára, arra a 7 ázsiai, 4 afrikai és 5 latin-amerikai, összesen tehát 16 országra, amely nagyobb előrehaladást ért el az iparosításban és melynek gyáipara mind a nehézipart, mind a textil- és mezőgazdasági ipart felöleli. Bármelyiket tekintsük is, azonnal nyilvánvalóvá válik, hogy *egyes nagyvárosokban, bányavidékeken összpontosuló nagyipari központjaik ellenére változatlanul mindegyiket jellemzik a gazdasági elmaradottság jegyei, s pedig mindenekelőtt az, hogy gazdaságuk növekvő nagyüzemi felsőszférája ellenére is a lakosságuk többsége, vagy legalább is jelentős része elmaradt gazdaságú, s nem kismértékben még természetes gazdálkodást folytató paraszt.* Ez az ötvenes években vonatkozott Indiára és Pakisztánra, Törökországra, Szíriára, Libanonra, Izraelre és Kínára Ázsiában; ahogy Egyiptomra, a Dél-Afrikai Köztársaságra, Zambiára és Rhodéziára Afrikában; és ahogy Brazíliára, Mexikóra, Venezuelára, Chilére és Argentínára Latin-Amerikában. Ez országok gazdasági szerkezete olyan, hogy *a modern felsőszféra egyetlen iparága sem vált a gazdaság olyan vezető iparágává, amely a nemzeti tőkének népgazdasági méretekben történő döntő felhalmozását eredményezheti:* a népgazdaság vezető ága tudniillik változatlanul a lakosság (s vele a munkaerő) nagy többségét — nyomorúságosan — lekötő s nagyobbbrészt elmaradt mezőgazdaság, — s ez nem képes a nemzeti felhalmozás jelentékeny növelésére. Miután *nem érintik társadalmi — nemzeti — méretekben a népgazdaságot, miután nem válnak meghatározóvá a gazdaság növekedése szempontjából, — a gazdaságilag elmaradt országok iparfejlődése nem vált az önálló gazdaságfejlődés alapjává.* Textil-

iparuk, nehéziparuk csak másodlagos jelentőségű volt. Így a fejletlen tőkés országok népgazdasága az 1950-es évek végén ezért még függő fejlődésű, s végig függeléke maradt a tőkés világ gazdaságnak, amelynek vezető országai a maguk népgazdasági érdekei alá rendelték őket.

Nem foglalkozunk itt a tőkeexportőr nagyhatalmaknak kivitt tőkéik ellenében importált nyereségekkel, amelyek aránytalanul nagyobb része a gazdaságilag elmaradt országokból származik, tekintettel arra, hogy az itteni extraprofit 1 1/2—3-szorosa a fejlett országokban befektetett kölcsönök profitrátájának.¹⁵ Utalni kell itt arra a külkereskedelmi folyamatra, amely az elmaradt országok gazdaságának e kizsákmányolása mellett biztosítja egész népgazdaságuk alárendelését a fejlett tőkés országok népgazdasági érdekeink. Láttuk az elmaradt országok iparfejlődési struktúráját, amelyben egyrészt az iparcikkbehozatal, másrészt pedig a nyersanyag- és élelmiszerkivitel dominál. A vezető tőkés országok külkereskedelmi szerkezete ezzel természetesen éppen ellentétes (1957—1960):¹⁶

Ország	Ipari késztermék a kivitel %-ában	Nyersanyag és élelmiszer a behozatal %-ában
Amerikai Egyesült Államok	61	64
Nagy-Britannia	78	85
Franciaország	74	69
Német Szövetségi Köztársaság	83	68

Itt tehát egy iparilag fejlett rendszernek a cseréjét figyelhetjük meg egy iparában elmaradt, mezőgazdasági és bányászati nyersanyagot szállító gazdasági rendszerrel. A mind a kivitelnél, mind a behozatalnál nyereséges egyenlőtlen cserekapcsolat a vezető — és monopolhelyzetben levő — tőkés országok előnyére alakul. Ez az előny jelentkezik a világpiacon abban a folyamatban, amely az ipari árak állandó növekedésében és a nyersanyagárak állandó csökkenésében realizálódik. A fejlett és elmaradt országok közötti kereskedelmi tárgyalások — például az 1964. évi genfi világkereskedelmi értekezlet — megmutatták a két tömb kibékíthetetlen ellentétét a cserekapcsolatok s az ezekkel járó áreltolódások tekintetében a vezető és az elmaradt országok érdekei között. Ezt megelőzően már súlyos veszteségek érték a nyersanyagszállító országokat a világpiacon:¹⁷

Év	Nyersanyag- árak	Készárúk árak	Cserearányok
a l a k u l á s a			
1953	100	100	100
1956	101	103	98
1958	96	106	91
1960	93	109	85

¹⁵ Az USA tőkekihelyezéseire vonatkozóan: Foreign Aid Program. Washington. 1957. 555—557 l. — Belgiumra vonatkozólag: *Yoye-Lewin*: Les Trusts au Congo. Bruxelles, 1961. 57. l. — Általában: International Capital Movements during the Inter-war Period. New York, United Nation, 1949.

¹⁶ Nemzetközi Almanach, 1960 megfelelő adatai — Német Szövetségi Közt. Bp. Közgazd. és Jogi Kvk. 1962. 83—84. l.

¹⁷ U. N. ECOSOC E/3497/1961. 12. l. — Magyarul: *Simai Mihály*: Tőkekivitel a jelenkori kapitalizmusban. Bp. Kossuth Kvk. 1962. 301. l.

Egy francia polgári lap szerint ez az áralakulás a „csőd felé viszi” az 1960-as évek közepén a nyersanyagtermelő országokat. „A harmadik világ országai — írták — úgyszólván fegyvertelenek ezzel a fenyegetéssel szemben. El kell viselniök az árcsökkenésből következő szegénységet . . .”¹⁸ E. Kung nyugat-német professzor pedig 1963-ban a *Weltwoche*-ban kifejtette, hogy „állandóan növekedett az ipari késztermékek ára és ez azzal a meglepő eredménnyel járt, hogy a szegény országoknak nyújtott egész nyugati segély az árak ilyenén való mozgása következtében nemcsak, hogy semmivel lett egyenlő, hanem még túl is kompenzálódott”. S ennek következtében „ha összehasonlításokat teszünk például a második világháború előtti évekkkel, akkor meg kell állapítanunk, hogy az átlag amerikai és az indiai jóléténél mutatkozó különbség nem csökkent, hanem nőtt . . .”¹⁹

Nyilvánvaló, hogy itt szükségszerűen növekvő egyenlőtlenségről van szó, olyan egyenlőtlenségről, amely saját logikája alapján nem csökkenő, hanem mindinkább növekvő tendenciát képvisel. Mindez azt látszik igazolni, hogy a fejlődésben elmaradt országok a korábban alkalmazott „hagyományos”, függő tőkés fejlődési úton nem szüntethetik meg az elmaradottság gazdasági okait és ezzel együtt társadalmi következményeit sem. Mindenesetre az a forradalmi erjedés, majd világméretű robbanás, amely az 1950-es és az 1960-as években a gyarmati népek soraiban kibontakozott és a gyarmati rendszer felszámolására vezetett, arra mutat, hogy ezek a hagyományos tőkés utat nem a legjobb módszerként értékelték további fejlődésük szempontjából. Ezért vetődött fel ez országok soraiban az a kérdés, hogy — a történelem és a gazdaság tanulságainak felhasználásával — *milyen nem-hagyományos* út kínálkozik számukra a lehető leggyorsabb és a lehető leginkább fájdalommentes fejlődés biztosítására.

¹⁸ Le Nouvel Observateur. 1965. febr. 11. J. Morand cikke.

¹⁹ Die Weltwoche. 1963. febr. 22.

A magyar történet új szintézisének munkálatai

A Magyarország története munkálatainak helyzetéről*

A Magyar Tudományos Akadémia Történeti Bizottsága 1964-ben jóváhagyta azt a Molnár Erik vezetésével készített javaslatot, amely a magyar történelem 10 kötetben történő összefoglalásának szerkezeti, szervezési alapelveit tartalmazta. Molnár Erik halála visszavetette az előkészületeket, s ezek csak 1968-ban — miután a munka szervezésével megbízott Történettudományi Intézet vezetése rendeződött — folytatódtak.

A magyar történészársadalom szinte egészét átfogó szerkesztőbizottság 1968-ban tartott ülésein foglalkozott a legfontosabb személyi kérdésekkel, felkérte a kötetek főszerkesztőit, a kötetek szerkesztősegeinek tagjait. A szerkesztők közül került ki az ún. „intézeti felelős”, aki a Történettudományi Intézet munkatársa lévén az Intézet vezetésének felelős a kötet munkálatainak előrehaladásáért és aki a kötet-főszerkesztők mellett ellátja a legfontosabb szervezési munkát. A kötet-szerkesztősegek javaslatai alapján alakult ki — a következő szerkesztőbizottsági ülés jóváhagyása után — a szerzők, előtanulmányírók, térkép- és illusztrációfelelősök első névsora. Miután a szerzők, majd a szerkesztők összeállították a kötetek tematikáját, az 1969. január 24-i szerkesztőbizottsági ülés megvitatta azokat, és felszólította a I–VIII. kötet főszerkesztőit: kérjék fel a kötetek munkatársait munkájuk megkezdésére.

I. Előtanulmányok — anyagfeltárás

Az összefoglaló jellegű munkák színvonala, időtállósága a historiográfia tanúsága szerint nem kis mértékben függ attól, hogy a szerzők mekkora mennyiségű és milyen színvonalú rész-kutatásokra, tanulmányokra támaszkodhattak. Ahogy a Szilágyi szerkesztette 10 kötetes összefoglalás építhetett a XIX. század második felében megsokasodó történeti tényfeltárásokra, a gyakran nagy fáradsággal feltárt óriási adatmennyiségre, úgy Hóman Bálint és Szekfű Gyula szintézise azért is lehetett a kor mértékével mérve a magyar polgári történetírás magasszintű összefoglalása, mert a szerzők tudatosan törekedtek mindazon bő részletkutatások felhasználására, melyek a századvég, századelő történeti irodalmában születtek, s képesek voltak áttekinteni, történeti szintézisbe foglalni a rokon- és segédtudományok kiemelkedő — igaz, a mai kutató szemében már sokban meghaladott — eredményeit a magyar őstörténet kérdéseitől a XIX. század történetének politikai, szellemi vonatkozásáig.

A felszabadulás utáni marxista történetírás eredményei, különösen az utóbbi 10–15 év igen gazdag történetírói termése, jelentős támaszt képeznek a mai marxista összefoglaló készítőjének. A történeti folyamatok, egyes események, személyek megítélésében kialakított modern marxista álláspontok kiindulópontokat, az eddigi — és nem mindig eléggé alaposan számba-

* A fenti áttekintés a Magyarország története c. összefoglaló munka 1971. márc. 19-i szerkesztőbizottsági ülése részére készült. A beszámolót a szerkesztőbizottság megvitatta s elfogadta, a szerző a végleges forma kialakításában figyelembe vette az elhangzott észrevételeket.

vett — adatfeltárások pedig egyes kérdésekben jelentős bizonyító anyagot jelentenek a munkában. (Gondolunk itt pl. nemcsak a megjelent cikkekre, tanulmányokra, hanem a ritkán használt egyetemi doktori disszertációkra is.) És kétségtelen: mindezt a korszakok feldolgozásánál jól egészítheti ki az a hatalmas ismeretanyag, melyet a polgári történetírás halmozott fel.

Amikor azonban a történetíró az összefoglalás készítéséhez, munkája megtervezéséhez lát, nemcsak szaktudománya eddigi eredményeinek felmérésére kényszerül, hanem a megírni kívánt témakörön belüli fehér foltok számbavételére is. S a megoldatlan részkérdések, a kérdőjelek tömegét — túl a tudományos kutatás azon sajátosságán, mely szerint minél mélyebben hatolunk a megismerni kívánt anyagba, annál több új kérdéssel kell szembenéznünk — épp a megújuló marxista szemlélet állítja a történetírás elé. Ha a szintéziskészítés sohasem állt csak „összefoglalás”-ból, a történetírónak egy sor részkérdés analízisével is meg kellett birkóznia, ma, amikor eredményeink nem egy esetben elmaradnak igényeink mögött — ez fokozott nehézséget jelent. Ahogy a 10 kötetes szintézis lényeges feladata a hazai történeti kutatás eredményeinek marxista modern szempontú összefoglalása, legalább ennyire lényeges funkciója lehet szembenézni ismereteink esetleg nem kielégítő voltával, a hiányokkal is. (Igen figyelemreméltónak tarthatjuk azt a javaslatot, mely arra ösztönzi a szerzőket: rögzítsék jegyzetben az írás közben megmutakozó hiátusokat, melyek kitöltésére most nem vállalkozhatnak. Ez sok újabb téma kidolgozására serkentethetné a fiatal kutatókat, disszertánsokat.) — A szerkesztés az ilyen típusú, már a tematikák kidolgozásánál is jelentkező gondokon azzal tud enyhíteni, hogy igyekszik a feldolgozatlan kérdések legalább egy részét „előtanulmányként” kimunkáltatni, s emellett az egyéni kutatási technikái s egyéb segítséggel (dokumentáció, filmetztetés, másolás stb.) támogatni. — Ezért beszámolónk első felében a szerkesztőség ezirányú tevékenységéről, illetve a munkálatok eddigi eredményeiről szólnánk.

Az előtanulmányokról

Hogy történetírásunkban az említett ismeretlen terepmok száma igen nagy, azt a korábbi években a történettudományunk fejlődését érintő értékelések gyakran hangoztatták. Mindennek jogosságát azonban csak akkor érezzük igazán, ha betekintünk azokba a feljegyzésekbe, melyeket az egyes kötetek szerkesztősegei készítettek a korszakuk megírásához szükséges előtanulmányokról. Ezek a — elnézést a kifejezésért — „kívánságlisták” elsősorban olyan tanulmányokat tartalmaznak, melyek tárgyukat a társadalom-, gazdaságtörténet, politikatörténet — kisebb mértékben a kultúrtörténet — köréből merítették. Jelentős erőfelmérést, rövid időn belül nem is pótolható hiányokat, ugyanakkor színvonalasságra, teljességre törekvést is jeleznek ezek a cím-javaslatok. Természetes, hogy a témák körének szűkítése vált szükségessé — és nem is mindig a fontossági sorrendet figyelembe véve — a tanulmányírók felkérésekor. Az igényeket a személyi lehetőségekhez, adottságokhoz kellett igazítani. Így is minden túlzás nélkül elmondhatjuk, hogy a felkérések (1969 július—december) a történettudomány több olyan területéről sürgették a kisebb-nagyobb résztanulmányokat, vagy áttekintő adatgyűjtéseket, melyek a felszabadulás utáni magyar történeti irodalomból kimaradtak. Most, a nagyméretű összefoglalás megtervezésekor vált világossá, hogy az ilyen terjedelmű és igényű tárgyalásban bizonyos, eddig talán nem az érdeklődés előterében álló szempontok mellőzése mulasztás lenne. Röviden néhány szót a szerkesztősegek ezirányú tevékenységéről.

Első pillantásra is érezhető a lényegében kétirányú törekvés: a már korábban megkezdett kutatásokat a 10 kötetes Magyarország története munkálataihoz kapcsolni, bátorítani s ezzel biztosítani eredményük felhasználását, beépítését az összefoglalásba, ugyanakkor a kíváncsiakhoz képest újabb kutatásokat indítani. Emellett a szerkesztőség biztosítani igyekezett a szerzők mind erkölcsi, mind anyagi megbecsülését: amennyiben irodalmian megformált dolgozat készítésére kért fel valakit, úgy a kötet szerkesztőség szakmai véleményezése alapján leadott munkát publikálásra javasolni ígérte, amennyiben pedig „adatgyűjtő” előtanulmányt kért, úgy meghatározott összegű honoráriumot helyezett kilátásba.

Műfajilag 3 előtanulmány-típus alakult ki: az egyik az „anyaggyűjtést”, a dokumentációt már meghaladó, adatfeldolgozó (az áttekintett anyagot téma és szempontok szerint összeállító) dolgozat; a másik a kisebb, eddig még tisztázatlan részkérdést kerek formában kidolgozó rész-tanulmány s a harmadik típus az olyan, nagyobb időszakot átfogó, a szintézis szempontjából készített összefoglaló jellegű munka, mely gyakran akár 2 kötet kronológiai anyagán is átfutó problematikát világít meg.

A tanulmányok elkészítésének határidejét az 1970. év közepéig terjedően jelölték ki, hiszen logikusnak tűnt az, hogy a kötetek szövegét író szerzők munkájuk megkezdése előtt kívánták az előtanulmányokat olvasni. Már a múlt év első felében látszott, hogy lesznek olyan előtanulmányok, melyek valószínűleg — előre nem látott nehézségek miatt — nem fognak határidőre elkészülni. Ezért a szerkesztőség (és az Intézet június 8-i osztályvezetői értekezlete) azt javasolta, hogy a kötet-szerzők folyamatosan konzultáljanak azon előtanulmányírókkal, kiknek munkája késik, s e konzultációkon az előrehaladt kutatások eredményeiről tájékozódhatnak azon eredményekről, melyeket az előtanulmányszerző, akár a kötet nyers kéziratának elkészültével párhuzamosan, vagy akár annál később irodalmi igényrel, publikálásra éretten kidolgoz. Más esetben az előtanulmányíró e konzultációk során a maga kutatásaihoz is érdekes szempontokat nyerhet. Így — mint azt néhány példa bizonyítja is — a tudományos etika legmesszebbmenő tiszteletbentartása mellett a kollektív munka igen eredményes formája alakulhat ki. S az is ismeretes, hogy a később elkészülő, jelenleg még csak a kidolgozás stádiumában tartó tanulmányokat a nyers kézirat megmunkálása, alakítása közben is jól használhatják a kötet-szerzők.

Az eddig még el nem készült előtanulmányok másik csoportja a valószínűleg soha meg nem születő tanulmányok sora. Ezek szerzői között intézeti, egyetemi, múzeumi, levéltári kutató, pályakezdő vagy érettebb történész egyaránt akad. Hogy ezen előtanulmányok el nem készültének mi volt az oka: a könnyen előforduló nem reális kezdeti erőfelmérés, vagy az aránylag szűkre szabott határidő okozott megtorpanást, vagy a szerzőknak kilátásba helyezett premizálás, publikálási lehetőség nem elég ösztönző hatású, vagy a kedvezmények nem voltak elegendők a kutatásokhoz? — Mindezt egyelőre nehéz lenne megválaszolni. Az azonban már most is látszik, hogy a szerkesztőség sem követett el mindent az előtanulmányírók mozgósítása, kézben-tartása érdekében. Ezt bizonyítani látszik az a tény is, hogy a — saját és kötete érdekében is — határozottan fellépő szerzők a legtöbb esetben biztosítani tudták az előtanulmányokat.

Igaz, hogy az elkészült előtanulmányok száma így csak része a felkérteknek, s korai lenne arra vállalkozni, hogy felmérjük a szintézisbe illeszthető eredményeiket, mégis már most látszik, hogy egyes korszakoknál, egyes köteteknél jelentősen gazdagítják a szerzők forrásanyagát, a feldolgozás tematikáját.* Csak példaként szeretnénk megemlíteni néhány munkát a feudalizmus és a kapitalizmus korabeli Magyarország története köréből.

Első pillantásra is feltűnő, hogy a feudalizmus kori előtanulmányok döntő többsége témáját a gazdaság- és társadalomtörténet köréből vette. Itt említhetjük azokat a kutatásokat, melyek tisztázzák a jobbágyság előzményeit, a jobbágyság mint társadalmi osztály kialakulásának körülményeit, vagy azt a dolgozatot, mely ugyancsak a korafeudalizmus időszakának jelentős kérdését, a telekkatonaság társadalmi, hadászati jelentőségét dokumentálja. Módszertanilag és konkrét eredményeiket tekintve is újak a késői feudalizmus időszakának város- és gazdaságtörténeti előtanulmányai. A modern, számítástechnikai ismereteket igénylő kvantitatív módszerek alkalmazásával kaphatunk betekintést Brassó illetve Kassa városának XV—XVI. századi

* Az I—VIII. kötethez előtanulmányt készített: I. kötet: Fodor István, Veres Péter; II. kötet: G. Bolla Ilona, Borossy András, Granasztói György; III. kötet: Bácskai Vera, Nagy Erzsébet, Pákh Judit, Péter Katalin, Zimányi Vera, Iványi Emma; IV. kötet: ifj. Bartha János, Esze Tamás, Hajdú Lajos, Szakály Ferenc, Török Katalin; V. kötet: Csátó Tamás, Szöcs Sebestyén; VII. kötet: Dósa Katalin, Gergely András, Merényi László, Somogyi Éva, Szász Zoltán, Pete György; VIII. kötet: Bence László, Sárdi Anna, Sipos Péter, Stier Miklós, Szabó Miklós, Vida István, Teleki Éva.

társadalmi tagozódásába, demográfiai strukturáltságába, korabeli adójegyzékek feldolgozása alapján. A XVI—XVII. század mezőgazdasági és ipari árának trendjeit, a korabeli árstruktúrák változásait vizsgálja a Történettudományi Intézetben folyó többéves munka eredményeként a magyarországi ármozgásokról készült dolgozat. A tanulmány szerzője azt bizonyítja, hogy Európában a XVI—XVII. században az eltérő gazdasági fejlődés ellenére a fejlődésben élenjáró Németalföld és Anglia kivételével nagyjából azonos időben többé-kevésbé azonos irányú ármozgások figyelhetők meg. A mezőgazdasági és ipari árak többévszázados trendjeit vizsgálva a kutatások azt bizonyítják, hogy a XVI. század közepe körül fellépő, s mintegy háromnegyed évszázadig tartó mezőgazdasági konjunktúra az agrárexporttal foglalkozó kelet-európai országoknak kedvező lehetőséget biztosított. Ugyanakkor, míg Nyugat-Európában a termelés nagyarányú átszervezése, hatékonyabbá tétele megy végbe, addig Kelet-Európában (köztük Magyarországon is) semmi sem ösztönzi az ipari fejlődést, így ez több évszázadra lemaradt. A kelet- és nyugat-európai életszínvonal összehasonlítása azt mutatja, hogy Magyarországon illetve Kelet-Európában a kevésbé intenzív termelés ellenére is az ipari népesség reálbére — a már említett időleges agrárkonjunktúrából eredően is — egyelőre magasabb volt.

Az újkori magyar történelem köréből elsősorban a VII. kötethez készült kultúrtörténeti munkálatok méltók figyelemre. Ezek nagy statisztikai anyagon vizsgálják a századforduló lakás-, öltözködési, táplálkozási, részben egészségügyi viszonyait, kitérnek a társadalmi rétegződés és az életkörülmények közötti összefüggésekre. Több kisebb adatgyűjtés ad tájékoztatást az 1867—1914 közötti irodalmi közízlésről, a könyvtárgyőről, a könyvtárak jellegéről, a könyvkiadás műfajonkénti megoszlásáról, a hírlapokról, a színházi életről és bizonyos időszakra vonatkozóan a női divat korabeli társadalmi rétegekre is jellemző alakulásáról.

Az előtanulmányok kérdéséhez talán még annyit szükséges megjegyezni, hogy a készülőben levő munkálatok továbbfolytatása, befejezése érdekében a szerkesztőségnek érdemes mindent elkövetnie; egyrészt a következő időszak szerkesztési munkájában e tanulmányok még hasznosíthatóak, másrészt e munkálatok megindításuk, vagy anyagi, erkölcsi támogatásuk révén kapcsolódnak a Magyarország történetéhez, részei hazai történettudományunk azon körének, melyet a szintézis munkálatai érintenek. Ha különböző tudományos intézményeink (egyetemek, múzeumok, levéltárak, intézetek), támogatva a szintézis előrehaladását, felvették terveikbe a kért előtanulmány-témákat, több esetben munkaidőkedvezményt biztosítottak a vállalt feladatok elvégzésére, akkor szerkesztőségünknek törekednie kell arra, hogy e tanulmányok befejezést nyerjenek, s valamilyen formában szaktudományunk profitáljon is eredményeikből.

A magyar történelem külföldi forrásanyagai

A mai magyar marxista történetkutatás számára is igen fontos a történelmünkre vonatkozó minél teljesebb — így a külföldi — forrásanyag megismerése. Fontos egyrészt szemléleti okokból: hiszen marxista történetírásunk elsőszámú feladatának tekinti, hogy Magyarország történetét nemzetközi keretekbe, mindenekelőtt Kelet-Európa történetébe ágyazva adja elő; fontos másrészt ezen anyagok megismerése a tudományág belső fejlődése szempontjából is: marxista történetírásunk nem elégedhet meg a polgári történetírás „tétéleinek” átértékelésével, hanem el kell érnie azt a forrásgazdagságot, azt a széleskörű tényismeretet, mellyel a polgári történetírás legjobb művelői bírtak. Csak széleskörű forrásbázisra épülhet megnyugtató módon bármiféle történeti koncepció. — A külföldi forrásörző helyek közül kétségtelenül Csehszlovákia — elsősorban Szlovákia —, Románia — mindenekelőtt Erdély — és Ausztria — főként Bécs — levéltárainak anyagát kell számításba vennie mai történetkutatásunknak, ha a külföldi forrásanyagok felmérésére gondol.

A két szocialista ország levéltárai közül a szlovák levéltárak anyagaiban sokat kutatnak történészeink, sőt a pozsonyi, besztercebányai, lőcsei, nyitrai, kassai levéltárak számunkra fontos állagait könnyen hozathatja Magyarországra mikrofilmen a kutató. Amíg éppen az elmúlt évek folyamatos kutató-munkája következtében az összefoglaló előmunkálatai a szlovákiai kutatóutak gyakoribbá tételét nem kívánták, annál határozottabb igény mutatkozott a bécsi levéltári kutatások iránt. Érthető is ez, mert túl a magyar historikusok eddigi aránylag szűk bécsi kiküldetési lehetőségein, mely a bécsi forrásanyagoknak a magyar kutatás áramába kapcsolódását késlelteti, a szintézis előtérbe hozott nem egy olyan, most már megkerülhetetlen kérdés-csoportot, melynek megvilágításához a Magyarországgal több évszázadon át közös uralkodójú, majd velünk közös államszervezetben élő Ausztria levéltári forrásainak ismerete szükséges.

Mint ismeretes, különösen a XVI–XX. századi magyar történelemre vonatkozó iratanyagok tekintélyes részét őrzik a bécsi levél- és kéziratárak. A magyarországi irattermelésből származó forrásanyagok egy részét a két világháború között a volt Monarchia kulturális javainak felosztása révén Magyarország megkapta, de épp a szaktudományos szempontból jogos provenienciá elvének figyelembe vétele révén jelentős mennyiségű magyar vonatkozású iratanyag maradt, elsősorban a Staatsarchiv, Hofkammerarchiv raktáraiban.

A Magyarország történetének szerkesztőbizottsága már a munkálatok megindulásakor figyelembe vette, hogy a jelzett évszázadok történetének feldolgozásához ezen forrásanyagok alapos áttekintése mennyire szükséges. Nem is annyira új, mint inkább „kiegészítő” kutatásokra lenne szükség, hiszen az érintett kutatók már többnyire végeztek anyaggyűjtést a bécsi levéltárakban; egy-egy rövidebb bécsi kiküldetés alkalmával azonban elsősorban a részletebben feltárni kívánt szűkebb témájuk forrásanyagával igyekeztek megismerkedni. A kötetek szerkesztőiségeitől 1968-ban, majd 1969-ben érkezett igények kielégítésére a szerkesztőbizottság a Magyar Tudományos Akadémia illetékes osztályához és a Művelődésügyi Minisztériumhoz fordult segítségért, hangsúlyozva a készülő szintézis jelentőségét, a vállalkozás fontosságát a magyar marxista történetírás történetében. A szerkesztőbizottság — noha előterjesztéseil-en igyekezett reális igényekkel fellépni — e téren nem érhetett eredményeket. Sem az Akadémia a tudományos munkatársak, kutatók, sem a Minisztérium az egyetemi oktatók részére nem tudott kiutazást biztosítani. (Itt kell megjegyeznünk, hogy a minisztérium felhívta figyelmünket a f f hatóság igazolása mellett megvalósítható „felhivatalos” utakra, melyek anyagi kiadásait vállalni nem tudtuk.)

S a lehetőségek összemérésének igénye nélkül talán nem jótalanul vetődik fel a tudományága fejlődését figyelemmel kísérő kutatókban a polgári történetírás e téren fennállt lehetőségeinek példája, amikor a Magyarország történetét célkitűzéseikben nem „egyetemes szemlélettel” kutató történészeknek a külföldi forrásanyagok megismerésére — az összemérés lehetősége nélkül — annival több kutató-ösztöndíj állt rendelkezésükre...

A szerkesztőség, noha kezdettől tisztában volt azzal, hogy a külföldi kutatásokat a külföldi levéltárak, irattárak állagairól készített mikrofilm-felvételek nem pótolják — arra törekedett, hogy minél nagyobb számú felvételt tudjon hozatni a Bécsben már korábban kutatott, s e kutatásaik alapján már bizonyos anyagok áttekintésével rendelkező történészek részére. Ennek lebonyolításával a Történettudományi Intézet reprográfiai szolgálatát bízták meg, amely már a korábbi évek során is jelentős mennyiségű külföldi filmanyagot biztosított az Országos Levéltár segítségével kutatóinak. — Ugyanakkor az Akadémia által a Magyarország története munkálataihoz adott póthitel terhére a Magyar Tudományos Akadémia az 1970 évtől évi 10 000 felvétel készíttetésének devizaalapját bocsátotta rendelkezésünkre. Miután a kötetektől beérkezett javaslatokat egyeztetttük az Országos Levéltár már itthon levő filmállagaival a megrendelések megtörténtek, s már eddig is a III., IV., VI. kötet szerzői részére több ezer filmkocka érkezett Bécsből. (Csak zárójelben jegyezzük meg: a filmeztetés sürgőssége — ahogy a tízkötetes munkálatai egy sor más vonatkozású tudományszervezési kérdésre — felhívta a figyelmet néhány, a külföldi filmmegrendelések, illetve iratanyagcsere jelenlegi lebonyolítási módjával kapcsolatos kívánnivalóra.)

Dokumentáció

Az összefoglaló írását szükségszerűen megelőző széleskörű irodalom- és újabb levéltári forrásanyagfeltárást a szerkesztőség dokumentációs munkálatokkal igyekezett segíteni. Ezek lényegében két nagyobb csoportba sorolhatók: a kutatást megkönnyítő, gyorsító *technikai* és a kutatómunka szerves részét képező „*előkutatások*”, anyagfeltárások.

a) Ez utóbbi keretében *irodalmi dokumentációs, levéltári feltáró és bibliográfiai* segéd-munkálatok folytak.

Az idegennyelvű művekről készített *irodalmi dokumentáció* iránti igények — a szerzők kutatási módjától és a szövegek, illetve a témák jellegétől függően — háromfélék voltak. Jobbára szöszerinti fordítások tanulmányokból, forráskiadványokból, vagy a külföldi szövegek magyar nyelvű kivonatolásai. (Kezdetből voltak nézeteltérések afelől, hogy fordításokat vagy kivonatolásokat készíttessünk elsősorban, s hogy mi tartozik egyáltalán a dokumentációs munka körébe.) Néhány esetben került sor a tudományos dokumentáció legmagasabb fokát képező tematikus irodalomfeltárás készítésére.* Mint azt a szerkesztőség a főszerkesztőkhöz intézett levelében kifejezésre juttatta, az irodalmi dokumentációs igények közül előnyben kívánta részesíteni a cseh, szlovák, lengyel, román, szerb, illetve horvát nyelvű dokumentációs kívánalmakat. Ez összhangban van a szerkesztőbizottság azon korábbi állásfoglalásával, mely szerint a kötetek törekedjenek a magyar történelmet a kelet-európai népek történetébe ágyazva előadni. Ugyanakkor az, hogy a dokumentálási kérélmek valóban elsősorban e téren jelentkeznek, nemcsak azt mutatják, hogy történészeink nyelvismerete „egyszóval”, hanem azt is, hogy a történeti dokumentációnak e téren a továbbiakban is történészeink igényeivel kell számolnia. A munkálatok során ugyanis kiderült, hogy amíg a nagy nyugati, valamint az orosz nyelv köréből folyóirataink szerkesztőségei és a kiadók által foglalkoztatva szinte „állandó” fordítói gárda alakult ki, addig nem egy esetben igen nehéz olyan megfelelő (lehetőleg történész alapképzettséggel rendelkező) személyt találni, aki fordít, vagy szakszöveget kivonatol. Azok a hiányosságok, melyek az irodalmi dokumentációkban adódtak, részben ennek, részben annak tudhatók be, hogy nemegyszer a szomszédos országokból igen nehéz akár kölcsönzés, akár vásárlás útján (a fordítani kívánt szöveget tartalmazó) könyveket beszerezni. E nehézségek ellenére sem lebecsülendő a fordítások, kivonatolások, tematikus irodalomfeltárások mintegy 25 ívre tehető mennyisége.

Levéltári anyagfeltárást kértek a II., III. és IV. kötet szerzői a Zsigmond-kori, a XVII. század társadalom- és politikatörténeti, valamint a XVIII. század második felének politikatörténeti témáinak köréből.** Az újkori kötetek szerzői ilyen típusú munkát jóval kevesebbet kértek (a VIII. kötet kért levéltári feltáró munkát a Népszövetség és Magyarország történetéből), s meggondolandó, hogy a feudális korszakot kutatók „élelmessége” vagy inkább a medievisztikai kutatás-szervezés kialakultabb volta miatt különböznek-e ennyire az igények a levéltári forrásfeltárás terén.

A kutatást előkészítő segédletek között kell röviden szólnunk a *bibliográfiai* szolgálatról. Mivel a szintézis írásakor a szerzők szükségszerűen elsősorban a szakirodalom eddigi eredményeire támaszkodnak, a jó tematikus bibliográfiák sokban segíthetik munkájukat. Az Intézet Dokumentációs csoportjának megfelelő részlege kezdetből a szerzők rendelkezésére állt és áll, sőt a csoport áttekintő — természetesen nem teljes — bibliográfiákat is bocsátott a szerzők és előtanulmány-

* Ilyen, talán már az előtanulmányok igényét is elérő munkálatot végzett a Zsigmond-kori lengyel történelem egyes kérdései köréből Petneký Áron, és ideszámíthatjuk a dualizmuskori munkássztály strukturáltságára vonatkozó, megindult adatgyűjtést, valamint az árpád-kori Magyarország forrásainak áttekintéséhez nagyfontosságú Gombos, Pauler munkái név- és tematikai, kronológiai mutatóinak (Érszegi Géza) készítését. (Ez utóbbiak akár sokszorosított formájában történő publikálása hazai medievisztikusainknak nagy segítséget jelentene.)

** E munkát Muzsnayné Kállay Erzsébet, Kenéz Győző végezték.

írók rendelkezésére a magyar történelem egyes korszakainak legújabb irodalmából. A bibliográfiai szolgálat eddig sem maximálisan kihasználta segítségadása a továbbiakban, a nyers kéziratok kiegészítése, átdolgozása idején még sokban könnyítheti a szerzők és szerkesztők munkáját.

b) A dokumentációs munkálatokhoz tartoznak azok a technikai kutatást gyorsító szolgáltatások, melyeket a reprográfia biztosíthat. A technikailag fejlett országok kutatóihoz képest a magyar történészek közismerten „kisipari” módon dolgoznak, s ennek talán nemcsak szakudományunk és kutatóink mérsékelt anyagi ellátottsága az oka: gyakran az adott lehetőségeinket sem használjuk ki. Épp ezért jó jel, hogy — elképzelhetően az anyaggyűjtésre maradt idő rövid volta következtében is — a mikrofilmfelvételek, nagyítások, xeroxoztatások száma a Magyarország története számláján hónapról hónapra nagyobb tételeket mutatnak. (A kimutatások természetesen arról is beszélnek, hogy inkább az eddig is ilyen kutatás-technikával dolgozó kollégáink igénye nőtt, s a kör csak lassan bővül. Itt is feltűnő, hogy a feudális korszakos kutatók mennyivel könnyebben barátkoznak meg a modern technikai eszközökkel, mint az újkorral foglalkozók, akiknek pedig elvben mennyiségre sokkal nagyobb forrásanyaggal kell megbírkózniuk.) A szerkesztőség arra törekszik, hogy kihasználva az Intézet reprográfiai részlege által tervbevetett újabb fejlesztéseket a vitáknál majd jóminőségű (kevesebb gépírói munkát igénylő) sokszorosított kéziratokat adhasson kézbe, s hogy a részleg az egyelőre nem látott volumenű illusztrációs feladatok technikai megoldásában minél jobban közreműködhesék.

A Magyarország történetével kapcsolatos eddigi dokumentációs munkálatokról tehát összefoglalóan elmondhatjuk, hogy hazai kutatás-szervezésünkhöz viszonyítva élenkélmutatkozik e téren, segítve a történeti kutatás forrásbázisának szélesedését, a szerzők forrásáttekintését. Ha a növekvő kíváncsiak feszegetik is költségvetési keretünket, a szerkesztőség igyekszik azokat anyagi lehetőségeinek és a pénzügyi keret arányos szétosztását is szem előtt tartva teljesíteni. S ha arra gondolunk, hogy a magyar polgári történetírás összefoglaló munkáinak szerzői a magyar történelem jelentős hazai és külföldi forrásanyagára építették mondanivalójukat — a mai marxista összefoglalást készítő történész részére szerkesztőségünknek igyekeznie kell a forrásanyag, az irodalom áttekintéséhez a körülményekhez képest a legjobb lehetőséget biztosítani. Meggyőződésünk, hogy akár az előtanulmányok további kérésével, akár a nyers kéziratok javításához, továbbformálásához szükséges kutatás-szervezésünk javításával hazai történetkutatásunk egésze lép, kisebbet vagy nagyobbat, előre.

II. „Előszerkesztés” — elvi, tartalmi kérdések megvitatása

Az 1969. január 24-i szerkesztőbizottsági ülés, miután megvitatta és elfogadta a Pamlényi Ervin készítette 10 kötetes Magyarország története szerkesztési útmutatóját,* s állást foglalt az előtanulmányokkal, a kiadás technikai kérdéseivel kapcsolatban, valamint határozott az új- és legújabbkori magyar történet, a művelődéstörténet tárgyköréből rendezendő viták ügyében.

A szerkesztőbizottság és a Történettudományi Intézet rendezésében lezajlott vitákról a szakajtóban rövidebb, hosszabb közlemények már jelentek meg, mégis néhány mondattal ki kell térni ezekre, mivel (mint az 1970. február 16-i szerkesztőbizottsági ülés ilyen tárgyú előterjesztései — Pamlényi Ervin és Ránki György tollából — tanúsítják) a szintézist megelőző „előszerkesztési” periódus talán legfontosabb, szakmai kérdéseket felölelő állomásainak tekinthetők.

A magyar történelem átfogó feldolgozása állította előtérbe a periodizációs kérdések tisztázásának igényét. A feudális korszak története periodizációs vitája után azonban az új-

* Megjelent: Történelmi Szemle, 1969. 1—2. sz.

illetve legújabbkori kötetek szerkesztői az összefoglalás szempontjából hasznosabbnak tartották, ha a lényegében tisztázott periodizációs kérdések helyett inkább az új- és legújabbkori kötetek egységes koncepcióját megalapozó tanulmányt készítenek s vitatnak meg, amely a kapitalizmus magyarországi fejlődésének sajátosságait, s a fejlődésben a gazdasági, társadalmi, szellemi szféra jelenségeinek összhatását, e hatások főirányát mutatja be. A szerkesztőbizottság vezetőjével folytatott megbeszélések során kialakított főreferátumot Hanák Péter, Lackó Miklós, Ránki György készítette „Gazdaság, társadalom, társadalmi-politikai gondolkodás Magyarországon a kapitalizmus korában” címmel, s a vitában elhangzott hozzászólások, valamint az utólagos értékelések egyaránt elismerték, hogy az előterjesztés és a vita nemcsak új gondolatokat vetett fel, hanem „bizonyos elvi egységet és alapot” adott a VI., VII., VIII. kötet munkálatai gondolatmenetének. A hozzászólások kisebb mértékben szemléleti vitakérdésekre (Mód Aladár), jobban azonban részproblémákra koncentráltak. Az 1848 előtti gazdasági fejlődésről (Szabad György), a dualizmus külpolitikájáról (Diószegi István, Palotás Emil), a nemzetiségi kérdésről (Csatári Dániel), a munkásmozgalom korszakbéli problémáiról (Erényi Tibor, Mucsi Ferenc) hangzottak el érdekes észrevételek. A Horthy-korszak uralmi struktúráját, annak jellegét több hozzászóló (Ormos Mária, Márkus László, Incze Miklós, részben Pölöskei Ferenc) érintette, hangsúlyozva e hatalom diktatórikus vonásait. Mások (Juhász Gyula, L. Nagy Zsuzsa) a két világháború közötti külpolitika több kérdését, valamint a korszak progresszív erőinek küzdelmét elemezték (Vigh Károly később beküldött hozzászólása).

A művelődéstörténeti vitának a szintézis számára a legnagyobb jelentősége abban rejlett, hogy feltárta a művelődéstörténeti mozzanatok beépítésének lehetőségeit az összefoglaló munkába, másrészt rendszerezte a művelődéstörténet fogalma körül kialakult különböző nézeteket.

Elekes Lajos, Pamlényi Ervin, Várkonyi Ágnes főreferátumai, valamint a hozzászólások szinte egyöntetűen aláhúzták a művelődéstörténeti részek jelentőségét a korszerű szintézisben. A művelődéstörténet funkciója mindenekelőtt abban körvonalazható, hogy a belőle kiágazott szaktudományágak eredményeit szintetizálja, s ilyen értelemben „szintézist képez a szintézisben”. A tárgyalás módjában a vita kétféle megoldás lehetőségét hangsúlyozta: tárgyalni kell a művelődési elemeket az adott korszak gazdasági, társadalmi, politikatörténeti eseményeinek folyamatos előadása közben, másrészt az adott korszak kulturális fejlődésének fő irányát, eredményeit külön fejezetben, átfogóan is jellemezni kell. (E „kettéválasztás” indokoltságát a tárgyalásban a Balogh Sándor, Sinkovics István, Székely György által készített referátumok bizonyították elsősorban.)

A 10 kötetes Magyarország történetének munkálatain túlmutattak, s talán az eléggé lemaradt hazai művelődéstörténeti kutatást a későbbiekben is ösztönzik a vitának a művelődéstörténet fogalmával, tárgyával kapcsolatos referátumok, hozzászólások. A vita hangsúlyozta, hogy a művelődéstörténet tárgya a szellemi és anyagi kultúra összessége, s ezért szükséges az új kutatási területek: a kulturális tömegjelenségek (életmód, társadalmi mentalitás stb.) vizsgálata, ugyanakkor el kell határolni álláspontunkat a történelem egész folyamatát a „kultúrtörténet” fogalmába sűrítő nézetektől. A kultúrtörténet fogalmának értelmezéséről (Mátrai László, Hermann István), a kutatás egyes területeiről (Kabos Ernő, Szabad György, Vörös Károly), az eszmé- és ideológiatörténet fogalmának körvonalazásáról (Szücs Jenő, Márkus László), a rokstudományok egy-egy területéről (Aradi Nóra, Földes Éva) hangzottak el érdemi felszólalások, s remélhető, hogy a vita sokfelé futó szálai serkentik majd a további részvitákat, kutatásokat, s történeti intézményeink terveiben a művelődéstörténet körébe vágó munkálatok súlya talán növekedni fog.

Sajnos épp a művelődéstörténet köréből „Az újabbkori ideológia- és kultúrtörténet módszertanáról” címmel tervezett vita nem került megrendezésre, s meggondolandó, hogy ez évben az elmaradást esetleg pótoljuk. Lehetőségünk nyílik erre azért is, mert a korszak politika-, gazdaság- és társadalomtörténeti fejezetei remélhetőleg a közeljövőben teljesen elkészülnek, ugyanakkor a legújabbkori kultúrtörténeti fejezetek elkészítésének határideje későbbre tolódik ki.

Szerkesztőségi ülések

Az 1970. február 16-i szerkesztőbizottsági ülés meghallgatta a jelentősebb problémákról készült tájékoztatót, határozott azok megoldási módjáról, tudomásul vette a művelődéstörténeti valamint az új- és legújabbkori történeti vitákról, a kiadóval folytatott tárgyalásokról szóló beszámolót, az évi költségvetési tervezetet, majd a szerkesztőség szervezeti felépítésében hozott változtatásokat.

A szerkesztéssel, a publikálással kapcsolatos valamennyi munkát operatív összefogására, irányítására a szerkesztőbizottság *szerkesztőséget* hozott létre a szerkesztőbizottság vezetőjének irányításával. Megbízta Székely Györgyöt (az I—II. kötet munkálatainak gondozása, Elekes Lajossal a feudalizmus magyarországi története egységes koncepciójának előmozdítása, a középkori egyetemes történeti fejezetek összehangolása), Pach Zsigmond Pált (a szerkesztőség irányításával, a III—IV. kötet gondozása, Ember Győzővel a kései feudalizmuskori történet egységes koncepciójának elősegítése), Csatári Dánielt (a főszerkesztőkkel egyetértésben az V—VI. és IX. kötet gondozása, az új- és legújabbkori ideológiatörténet összefogása, Magyarország történetének Kelet-Európa történetébe való beágyazása), Ránki Györgyöt (a főszerkesztőkkel egyetértésben) a VII—VIII. kötet gondozása, a kapitalizmuskori magyar történet egységes kimunkálása, az intézeti munkatársak munkájának figyelemmel kísérése, a költségvetési ügyek vitele, viták tervezése), Pamlényi Ervint (Lederer Emmával egyetértésben a X. kötet gondozása, a kultúrtörténeti fejezetek egységes jellegének biztosítása, a dokumentációval, előtanulmányokkal, a mellékletekkel kapcsolatos ügyek intézése, Ránki Györggyel a kiadóval történő tárgyalások), Zsigmond Lászlót (az új- és legújabbkori egyetemes történeti fejezetek összehangolása, egységes felfogásának biztosítása), szerkesztőségi titkárként Glatz Ferencet (az adminisztráció vezetése, viták, ülések előkészítése, segítség a kötetekkel kapcsolatos valamennyi munkában).

A létrehozott szűkebb szerkesztőség 1970-ben öt alkalommal ülésezett. Napirendjén minden alkalommal szerepelt a kötetek munkálatainak állásáról, illetve a szerkesztőségi munka folytán felmerülő egyéb kérdésekről szóló tájékoztató. Előterjesztés alapján tárgyalt a szerkesztőség a készülő és elkészült előtanulmányokról, s többek között megállapította, hogy szükségesnek látszik az elkészült munkák egy-egy példányát a szerkesztőségnél megőrzésre letétbe helyezni, hogy a publikálásra nem kerülő anyagokat is a történeti kutatás — akár későbbi időpontban — felhasználhassa. Állást foglalt az aktuálisan előtérbe kerülő, egyes köteteket vagy a munkát egészét érintő kérdésekben. Foglalkozott így többek között a kötetek szerzői-szerkesztői ülések jelezte tartalmi, személyi kérdésekkel, állást foglalt a kötetek arculatának végleges kialakításával kapcsolatban. Megoldásokat javasolt a szerkesztés adminisztrációs, szervezési problémáira, a bécsi kiküldetések, filmettetés, dokumentációs kívánságok kielégítésének előmozdítására, a kiadóval folytatandó tárgyalásokra, a szerződések feltételeinek kialakítására, a kéziratok gépetetésének megszervezésére vonatkozóan. Érdemi vitát folytatott az I., III., V. kötet szerkesztési munkálatainak előrehaladásáról, az I. és III. kötetrel szemben támasztandó néhány elvi-tartalmi igényről, a IX. és a X. kötet előkészületeiről, a munka megkezdését érintő elképzelésekről, tervekről. Meghallgatta a szerkesztőségi ülés Benda Kálmán tájékoztatását az Országgyűlési Emlékek készülő és előrehaladott stádiumban levő kötetének jelentőségéről a XVII. század első évtizede hazai és nemzetközi politikátörténetének kidolgozásában, majd más alkalommal Incze Miklós körvonalazta a Történettudományi Intézet dokumentációs csoportjának feladatait a Magyarország története munkálataiban.

Külön említésre méltó a június 19-i ülés két napirendi pontja. Pamlényi Ervin a kötettematikák alapján, a művelődéstörténeti vita tanulságait figyelembe véve a kultúrtörténet előadásának előrelátható problémáiról beszélt. Hangsúlyozta, hogy bár történetírásunkban a nagyobb veszélyt a művelődéstörténet szűk értelmezése jelenti, mégis a tematikák egyes esetekben túlságosan szélesen értelmezik a művelődéstörténet fogalmát. A tematikákból ugyan nem mindig látszik világosan, hogy a szerző egy-egy vázlatos gondolattal milyen természetű művelődéstör-

tétneti fejtegetéseket kíván adni, az mégis feltűnő, hogy milyen kevés érdeklődés mutatkozik a rokontudományok eredményei iránt. Utalt — a szerkesztőség más tagjainak egyetértése mellett — mindenekelőtt a néprajzi kutatások nagyobb mérvű hasznosításnak lehetőségére. Sajnálatosnak tartotta, hogy az előtanulmányok között meglehetősen kevés a kultúr- és tudománytörténeti tárgyú, pedig történeti kutatásunknak e téren az utóbbi esztendőkből tapasztalható előrelépése ezek készíttetését lehetővé tette volna.

Zsigmond László, aki az illetékes főszerkesztőkkel, intézeti felelősökkel előzetes megbeszélést tartott az egyetemestörténeti kérdésekről — több kisebb, a kötetek végleges szövegének kialakításában fontos észrevételt tett a tematikákkal kapcsolatban. Megítélése szerint a V. kötetben a tárgyalás fő vonala kissé leegyszerűsödik ellenforradalom—forradalom ellentétének kérdésére, s a kötet annyira eltolódik 1848—49 irányába, hogy a forradalmak létrejöttének „talaját” nem érzékelhetjük. Nem szabadna figyelmen kívül hagyni az egyetemes kultúrtörténet lényeges jelenségeit, az emberiség gondolkodásának különböző korszakokban történő alakulását, s az alakulást kiváltó tényezőket. Lényegesnek tartja, hogy pl. a VI. kötet tegyen kitekintést a tudományoknak a világ előrehaladásában fokozódó szerepére (1850-es évek), s arra, hogy mint igyekszik IX. Pius pápa politikája ezt akadályozni. Tágítani kellene a liberalizmusról adandó áttekintést, s az emigráció kapcsán Amerikának, mint a vonzó „új föld”-nek funkciójáról is érdemes szólni. Az egyház XIX. századi szerepéről, 1830-as évekbeli „alkalmazkodás” politikájáról, s ennek a 90-es évek végén történő megtöréséről többet várhatna az olvasó, mint ahogy a világháború idején, majd az azt közvetlenül követő években lejátszódó világméretű politikai, gazdasági, mentalitás- és gondolkodásbeli változásoknak is helyet kell adni a VII. és a VIII. kötetben.

Az előterjesztéseket követő viták igen sok, a megírás közben és a szerkesztés során majd felmerülő szempontokra hívták fel a figyelmet; így többek között: melyik korszaknál miként történjék a magyar történelem tárgyalásának egyetemestörténeti beágyazása, vagy a kultúrtörténet köréből: a művelődéstörténeti részekben hogyan jeleníthető meg a korabeli társadalom „életmód”-ja, mint illeszthető a kultúrtörténeti fejezetekbe a költők, írók életműve stb. — Jelezték e megbeszélések azt is, hogy a szerkesztőségnek előreláthatóan az elkészült kéziratok nem egy ilyen, több kötetben végighúzódnó tematikai problematikát kell majd napirendre tűznie, illetve megfelelő szakemberek bevonásával különböző ilyen természetű munka-megbeszéléseken tisztázni.

Szerzői, szerkesztői megbeszélések

Miután 1969-ben az egyes kötetek szerkesztőségi ülésein kialakították a szerzői névsorokat, s megtörtént a fejezetek szétosztása, az 1970. évben — túlnyomórészt az év első felében — az egyes kötetek szerkesztői-szerzői kollektívái a szerkesztőség javaslatainak figyelembevételével az írói munkát szükségszerűen megelőző szerkesztési, megformálási szempontokat igyekeztek tisztázni.

Így kerültek napirendre egyes köteteknél bizonyos vitás belső terjedelmi arányok, másutt az egymást követő kötetek tárgyalásának pontos elhatárolása, ill. összekapcsolása és nem utolsósorban — és nem is a legkönnyebb, ha nem is kimondottan elvi feladatot adva — a menet közben rendezendő személyi kérdések.

Itt kell megemlíteni a IV. kötet belső periódushatárában fennállt vitát: hol kezdődjék a felvilágosult abszolútizmust tárgyaló fejezet: az 1761, esetleg az 1765. évvel, vagy az 1763. évi párizsi béke utáni nemzetközi helyzet ismertetésével? A márciusban többször összeülő szerzői értekezlet a szerkesztőbizottság javaslatának megfelelően ún. ölelkező periodizáció mellett döntött: a felvilágosodott abszolútizmus tárgyalása kezdődjék 1765-től, az egyetemestörténeti bevezetés viszont nyúlják vissza 1763-ig. A periodizációs kérdésekben kialakult vita bizonyos átalakítást tett szükségessé a terjedelem és a tematika korábbi szétosztásában. Ezt a szerkesztőség s a kötet munkatársainak segítségével sikerült véglegesen rendezni.

Az 1970 februári szerkesztőbizottsági ülés foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy hol zárja előadását az V. kötet, s hol kezdje a maga részét a VI. A szerkesztőbizottság javaslata alapján az érintett két kötet szerkesztőinek közös értekezlete megállapodott abban, hogy az 1847/48. évi országgyűléssel mindenképp az V. kötet foglalkozzék, az eseményeket 1848 márciusáig kövesse nyomon. (Az V. kötet fejezetírója ugyanis csak 1847 őszéig kívánt menni, míg a VI. kötet első részének szerzője az 1848 tavaszi eseményekkel kívánta kezdeni fejezetét.) A közös ülés úgy döntött, hogy az 1848 márciusi időhatár figyelembevételével mindkét szerző kapjon szabad kezet arra, hogy a tárgyalás egysége és kerekége érdekében a szükséges kitekintést, illetve „visszanyulást” tegye.

A VI. kötetnél csak az év folyamán döntött el, hogy az 1875—1890 közötti politikátörténeti és a kultúrtörténeti fejezetek felkért szerzői vállalják-e megbízásukat. A kötet szerzői értekezleten beszéltek meg a szövegek elkészítésével kapcsolatban még fennforgó kérdéseket. Véglegesen megállapodtak a terjedelem felosztásában, megvitatták az érintkező fejezetek, valamint a köztörténeti fejezetek közé iktatódó ún. tematikus alfejezetek (munkásmozgalom, külpolitika) egyeztetésének kérdéseit. Felmerültek bizonyos elvi-tartalmi észrevételek is: a liberalizmus ideológiatörténeti problémái, a társadalmi struktúra tárgyalásának, az egyetemestörténeti összefüggések bemutatásának mikéntje. Itt kell megemlítenünk, hogy azt a kötet — és az egész szintézis — belső arányait érintő javaslatot, mely szerint 1848—49 előadása 30 ív terjedelemben történjék (az adott 18 ívvel szemben) — a februári szerkesztőbizottság elutasította.

A VII. kötet ez év tavaszán bizonyos mértékig módosította és szerkesztői, szerzői ülésen beszélte meg a terjedelemelosztást. Ez a változtatás azért is vált szükségessé, mert a szerkesztőbizottság hozzájárult a kötet főszerkesztőjének azon javaslatához, mely szerint a kötet a VI. kötet terjedelmi problémáinak megoldására átenged saját terjedelme rovására néhány ívet, ugyanakkor átvállalja bizonyos kultúrtörténeti kérdések (mindennapi élet kultúrája) tárgyalását a VI. kötetből.

Miután ez év tavaszán Nemes Dezső jelezte, hogy a IX. kötet munkálataira kívánja összpontosítani erejét, a VIII. kötet főszerkesztői tisztségére Ránki György kapott megbízást, az 1919—31 közötti politikátörténeti fejezetek írására pedig megerősítették L. Nagy Zsuzsa és Márkus László megbízását. Az áprilisi szerzői értekezleten a határidőkről esett szó (a februári szerkesztőbizottsági ülés a kultúrtörténeti fejezetek elkészítésére 1971. szeptember 1-ig adott haladékokot), s véglegesen rögzítették a kötet belső arányait. Az értekezlet szükségesnek tartotta, hogy a kötet több vonatkozásban érintse, egyes időszakokban átfogóan is tárgyalja a szomszédos államokban élő magyar kisebbségek történetét; az ellenállási problematika pedig túl a politikátörténeti fejezetek előadásán hangsúlyozottan kapjon helyet az ideológia- és kultúrtörténeti fejezetekben is.

Hasznosnak bizonyultak az olyan természetű előzetes szakmai megbeszélések, ahol a korszak egy-egy vitatottabb témáját tűzték napirendre a szerzők, megkísérelve ezzel a kérdésről kialakult esetlegesen eltérő álláspontok összemérését, s a megírandó szövegben lehető egyöntetű kezelését.

Az I. kötet szerkesztősége több alkalommal rendezett ilyen szerzői megbeszélést, ahol a korszak néhány történeti kérdését különböző megközelítéssel készült előadások nyomán vitatták meg. Györffy György például az erdélyi vármegyéek kialakulásáról tartott tájékoztatójában egyetemes történeti anyagra alapozva vázolta a folyókmenti nomadizálások különböző válfajait, s hangsúlyozta, hogy az I. kötetben kell módszertanilag megalapozni a helynevek történeti forrásként való felhasználását. E módszertani alapvetések szellemében mutatta be részletes térképeken az erdélyi megyék fejlődési előzményeit. Ugyanakkor — egyetértésben a kötet szerzőivel — ismét felhívta a figyelmet a Gombos, Pauler mutatók szükségességére a koraközépkori magyar történet szintetikus feldolgozásában. Hasonló értekezlet keretében hallgatták és vitatták meg Mócsy Andrásnak a dáko-román kontinuitás problémaköréből, Bartha Antalnak a kettős honfoglalás kérdéséről tartott előadásait. Az értekezlet úgy döntött, — s ezt magáévá tette a szerkeszt-

tőség ill. a szerkesztőbizottság is —, hogy a történeti irodalomban e máig vitákat kiváltó kérdésekkel foglalkozni kell, s a szerzők által helyesnek ítélt álláspont mellett, mint másik véleményyt, ismertetni kell az irodalom eltérő megítéléseit. Ugyanakkor — elsősorban a jegyzetben — a kérdések fontosságának megértése érdekében is ki kell térni a historiográfiai vonatkozásokra, függetlenül a később készülő historiográfiai kötet ez irányú elképzeléseitől. A kötet szerzői megvitatták még az év folyamán Böna Istvánnak az avar társadalom szerkezetéről, majd a szlávok honfoglalás előtti szerepének régészeti és historiográfiai kérdéséről, Székely Györgynek a XII. századi magyar társadalomtörténet problémáiról, később a mongol birodalom és a tatárjárás nemzetközi összefüggéseiről és annak különféle historiográfiai megítéléséről, Gábori Miklósnak az I. kötet ősrégészeti részének tartalmi és szerkezeti kérdéseiről készített előadásait.

Örvendetes, hogy mind az I., mind a II. kötet szerkesztősége figyelemmel volt a szerkesztőbizottság azon törekvéseire, hogy különösen az egyazon társadalmi formációkat tárgyaló kötetek között az összhangot biztosítsák. A II. kötet szerzői értekezletének erre vonatkozó néhány javaslatát (a kötetek közötti átvezetés szükségessége; a feudális társadalmi osztályokat az I. kötet mutatta be, stb.) az I. kötet szerzői értekezlete megbeszélte, s azokkal alapján egyetértett.

A II. kötet szerkesztősége úgy határozott, hogy az I. kötethez hasonló tematikus megbeszéléseket nem tart, hanem inkább a szerkesztési munkához, s a szövegíráshoz feltétlenül szükségesnek látszó fogalmi, elvi kérdéseket igyekeznek tisztázni. Ennek jegyében az 1970 áprilisában, májusában és decemberben tartott szerzői értekezletek a következő nagyobb témakörökkel foglalkoztak. A korábbiaknál konkrétan vitatták meg a több fejezeten át futó témák fejezetenkénti elhatárolását, a szükségképpen megismétlődő, két vagy több helyen szóba kerülő témák tárgyalási módját (különös tekintettel a gazdasági, művelődés- és egyetemes-történeti vonatkozásokra). Megállapították, hogy a szerkezeti-tematikai tagolás szempontjából az előzetes tematikai vázlat korántsem egységes. Ezért az „előszerkesztés” stádiumában nagy jelentősége van, hogy a szerzők tisztázzák vázlatukat a legkisebb tematikai egységig („pont”). Ezen megbeszélések alapján korszakuk kérdéseit tekintve úgy látják, hogy sajnos el kell tekinteniük egy sor „fehér folt” új kutatásokon alapuló tisztázásától, s fejezeteiket a meglevő eredmények összefoglalása formájában kell megírniuk. — A kitűzött programnak megfelelően meghatározott fogalmi és koncepcionális kérdéskörök is napirendre kerültek: így a „korai” és „kialakult” feudalizmus terminológiája, osztály és rend, az államfejlődés kérdései, más alkalommal a centralizáció, járadékformák, városfejlődés tartalmi jegyei. A kötet szerkesztősége a beszélgetések alapján is megállapíthatta, hogy bizonyos véleményeltérések vannak ugyan a szerzők között, ezek azonban nem alapvető koncepcionális ellentétek, tehát előreláthatóan nem vezetnek a szövegek elkészítése során a korszak fő kérdéseinek különböző megítéléséhez. — Emellett a szerzői értekezletek a szerkesztőség célkitűzéseivel összhangban kitértek a szerkesztés és a megírás néhány technikai kérdésére, a dokumentációs munkában kapható segítség szükségességére, lehetőségeire, a kötet illusztrációs gondjaira.

*

Feltétlenül kell röviden szólnunk arról, hogy a 10 kötetes munkálatainak szervezője, a Történettudományi Intézet 1970-ben 4 alkalommal (május 4., június 8., november 30., december 7.) osztályvezetői értekezleteken részletesen tárgyalta Magyarország története munkálatainak állását és néhány aktuális kérdését. Az üléseken az egyes kötetek — külön az I–IV. és az V–VIII. kötet — intézeti felelősei tájékoztatást adtak a kötetek előszerkesztésének előrehaladásáról, a szerzők, szerkesztők, majd a hozzászólások, s a nemegyszer kialakuló élénk vita alapján az értekezlet határozatokban szögezte le álláspontját a felmerült kérdésekkel kapcsolatban. Több ülésen szó esett az összefoglaló *műfaji* kérdéseiről: mennyire törekedjék az események elmondására, vagy inkább az értékelésekre, mennyire közelítsen az esszé írási módszeréhez, vagy legyen problémakifejtő. Szóba jött egy előzetes vita terve, mely esetleg ezeket a kérdéseket igyekeznék

tisztázni. Az értekezlet úgy foglalt állást, hogy mindezen műfaji kérdéseket az első konkrét — akár kisebb kéziratrészekről rendezett — viták alkalmával kell napirendre tűzni, de az már most megállapítható, hogy a lehető legnagyobb információsűrűség mellett tartózkodnunk kell a valószínűleg dezinformálást jelentő adathalmaztól. — Foglalkozott az osztályvezetői értekezlet az *egyetemes történeti* részeknek az összefoglalóban kapott súlyával, arányos megoszlásával is. Mint a szerkesztőbizottság vezetője megállapította: nem sikerült valóra váltanunk azt az elképzelésünket — ezt ma már sajnos *fait accompli*-nak kell tekintenünk —, hogy minden egyes kötetet ill. kötetben belüli részt széles, nemzetközi kitekintést biztosító, viszonylag terjedelmes egyetemes történeti fejezetekkel vezessünk be, amelyekbe egységesen illeszkedik azután a nemzeti történet megfelelő fő- ill. alperiódusának részletekig hatoló tárgyalása. A viszonylag terjedelmes egyetemes történeti fejezetek helyett általában csak rövidebb lélegzetű bevezetőkkal számolhatunk, — ami viszont azt a kötelezettséget rója minden szerzőre, hogy a *hazai* történet tárgyalásában — espedig mind a nemzetközi helyzet, a külpolitika kapcsán, mind a forradalom-fejlődés irányának és menetének elemzésében — messzemenően érvényesítse az internacionális hatókör, az egyetemes szemlélet, az összehasonlító módszer szempontjait és követelményeit. Remélhető, hogy ez így is történik, hiszen több kötet szerkesztősége éppen erre való hivatkozással hátrította el a külön egyetemes történeti fejezetek viszonylag részletes kidolgozására vonatkozó igényt. Kíváncsús, hogy ez így is történjék, mert csak ekként valósíthatjuk meg a vállalkozás egyik legfőbb, kezdettől fogva következetesen hangsúlyozott célkitűzését: a hungaro-centrikus, provinciális ábrázolásmóddal való teljes szakítást; csak az internacionális szemléletben bontakozhatnak ki igazán történelmünk nemzeti sajátosságai és egyedi vonásai; csak ilyen szemléletben tudjuk reálisan felmutatni nemzeti múltunk értékeit, és nyújthatjuk Magyarországot történetének olyan ábrázolását, amely a szakkörökön túlható erővel nyúl hozzá a közgondolkodásnak, a szocialista hazafiság és nemzetközség egysége szellemében való formálásához. Ennek értelmében szükségesnek látszott még egyes köteteknél az egyetemestörténeti fejezeteknek a tervezetthez képest arányos csökkentése. A szerkesztőség dec. 4-i ülése egyetértően foglalt állást a kérdésben. — A *határidők* kérdésében az osztályvezetői ülés (november 30-i) a munkálatok kielégítő előrehaladásának nyugtázása mellett úgy határozott, hogy javasolja a szerkesztőségnek: az 1971. március 31-ig beérkező kéziratokat ne tekintse késetteknek. — Utalással a még folyamatban levő *egyetemi tankönyv* munkálatokra, a hozzászólók többször kitértek pl. a nemrég elkészült új-legújabbkori tankönyvszövegek és a Magyarország története közötti esetleges egyezésekre illetve különbségekre. — Tájékozódott az értekezlet a szerkesztőség jelenlevő tagjaitól a kiadóval folytatott tárgyalásokról, a szövegek, mellékletek nyomdatechnikai kivitelezését illető elképzelésekről, s különösen hangsúlyozta, hogy az egyelőre pontosan fel nem mérhető nagyságú majdani gépelési igényeket a lehető legjobban, a legkevesebb fennakadás mellett kívánja az Intézet kielégíteni . . .

Az Intézet nem utolsósorban azzal is sokban segíteni, lendíteni kívánja az összefoglalás elkészültét, hogy — mivel a szerzők, szerkesztők nagy része az intézeti munkatársak közül kerül ki, s az Intézet „gazdája” is e munkálatoknak — vezetőtestülete révén is igyekszik e munkálatok szervezetségét, az előrehaladás feltételeit biztosítani.

1970. június 26-án Pamlényi Ervin vezetésével ülést tartottak a kötetek *térkép- és illusztrációfelelősei*. Az értekezlet meghallgatta a Kiadó, illetve a szerkesztőség elképzeléseit a mellékletekkel kapcsolatban. E szerint kötetenként 16 oldal terjedelemben lehetséges térképeket közölni, általában fekete-fehér nyomással. (A 16 közül maximálisan kettő készülhet többszínnyomással.) — 80 oldalnyi képanyag kerülhet egy-egy kötetbe, természetesen 1 oldalon több kép is helyet kaphat. A képek elhelyezése nem a szöveg közben, hanem külön oldalakon — 4, 8, 16 oldalas csoportokban — történik. Az időrendi táblázatok 32 oldal (kb. 100—120 gépelt oldal) terjedelműek lennének kötetenként. (Az áttekintés 4 hasábosan csoportosítaná anyagát: külön két-két magyar és két-két egyetemestörténeti adatsor adná a gazdaság-társadalom, politikai és hadtörténet, valamint a művelődés — anyagi és szellemi kultúra — anyagát.)

A korábbi szerkesztőbizottsági ülés határozata értelmében is törekedni kell, hogy a térkép és illusztráció anyaga lehetőleg friss legyen, ne a jól ismert képek kerüljenek ismételt kinyomtatásra. Ugyanakkor tükröződjének a mellékleteken is az egész munka célkitűzései: mindenekelőtt a magyar történelem egyetemestörténeti összefüggéseibe helyezésére törekvés, s hogy a mellékletek bátran merítsék tárgyukat a korábban elhanyagoltabb térrétegekről (gazdaságtársadalom történet, művelődéstörténet). A megbeszélésen felmerült annak igénye, hogy olyan táblázatok is készüljenek, melyek több korszakot mutatnak be, s több kötetben át húzódó folyamatokat illusztrálnak, továbbá: bizonyos mértékig törekedni kellene, hogy azonos típusú térképek, táblázatok kapjanak helyet a különböző kötetekben.

Természetesen a Magyarország történetével kapcsolatos viták, megbeszélések köre nem korlátozódik csak a szerkesztőbizottság, a szerkesztőség, vagy a kötet szerkesztőségek, vagy az Intézet által rendezett ülésekre. Ha tágra értelmezzük a megírást elősegítő szakmai megbeszéléseket, akkor ide sorolhatjuk lényegében mindazon történettudományos vitákat, konzultációkat, melyek valamilyen módon a szövegek elkészítőinek segítséget nyújtanak akár a legkisebb rész kérdések megvilágításában is. Hiszen — mint azt már a beérkezett kéziratok közül néhány bizonyítja — a szövegek megfogalmazásában nem egy helyen kandidátusi, doktori viták tanulságai, ott felmerült állásfoglalások bukkannak fel. De ideszámíthatjuk feltétlenül a munkahelyi vitákat is, s elismeréssel kell megemlíteni azon törekvéseket, hogy pl. egy-egy intézeti kéziratvitára az osztályvezetés igyekezett meghívni azokat a nem intézeti kutatókat is, akik a tízkötetes összefoglalásban az adott korszak szövegét írják majd. Ilyen formában került sorra a Történettudományi Intézet feudáliskori osztályának néhány megbeszélésére az elmúlt esztendő folyamán. Ezeknek a 10 kötetes magyar történet és történettudományunk egésze közötti — feljegyzésekkel, iratokkal nem dokumentálható — szaktudományos kapcsolódásoknak a kéziratok elkészülésében és azok színvonalának, szellemének alakításában igen nagy szerepük lesz.

III. Az elkészülő kéziratok vitája

Az előszerkesztés, az előmunkálatok menetének áttekintése után szólnunk kell röviden a kéziratok elkészülésével kapcsolatos jelenlegi problémákról, a soron következő időszakban már meginduló vitákról.

A kötet szerkesztőségek általában arról számoltak be az elmúlt hónapok során, hogy a szerzők nagy többsége a szövegek írásán dolgozik. Természetes, hogy a szerkesztőségnek a munka e fázisában gondolnia kellett a következő időszakra, a kéziratok elkészülésével megkezdődő vitákra, s ezért az elmúlt hónapokban tájékozódást végeztünk: a kötet szerkesztőségek miként képzelik el a kész kéziratok megbeszélését, javítását. Ezen információk birtokában a szerkesztőség 1970. december 4-i ülésén foglalkozott a viták kérdésével. (Kitért a kérdésre a december 7-i intézeti osztályvezetői értekezlet is.) A kötet szerkesztőségekkel folytatott beszélgetések és az említett ülések állásfoglalásai alapján a kézirat-vitáknak három típusa látszik kialakulni.

1. A kész nyers kéziratrészek megvitatása a kötet szerkesztőségek rendezésében. E viták napirendjén egy-egy kisebb-nagyobb kronológiai vagy tematikai egység szerepelne, és a kéziratokat a szerzői-szerkesztői kollektíva beszélné meg. Az ülések időpontját, helyét, a napirendre tűzendő témák kiválasztását, a meghívottak körét a kötet szerkesztősége mérlegelje. A nyers kéziratok vitáival kapcsolatban, — figyelembe véve a decemberi osztályvezetői értekezleten elhangzottakat és a szerkesztőségi ülésen kialakult állásfoglalásokat — talán a következőket látszik fontosnak megjegyezni: az ilyen típusú viták nemcsak a megbeszélésre kerülő korszak főbb kérdéseinek tisztázása miatt érdekesek, hanem itt jöhet felszínre több, a kézirat egységességét előmozdító javaslat is. Feltétlenül szükségesnek látszik például itt kitérni a már eddig is sok vita tárgyát képező műfaji és az elvben már tisztázott felépítésbeli, szerkezetbeli problémákra. — A megbeszélések szűk körű volta mellett is fel kell hívni a figyelmet az egyes rész kérdé-

sek szakértőinek illetve — ahol ez szükségesnek látszik — a rokontudományok képviselőinek meghívására. Ez utóbbi azért is látszik fontosnak, mert az elkészült előzetes tematikák felülvizsgálásakor többször elhangzott az az igény, hogy az előadás komplex jellege érdekében a kötet-szerkesztőségek a szerkesztés e fázisába vonják be a munkába a más társadalomtudományok körében tevékenykedő kollégákat.

2. A viták másik típusa, melyekre a munkálatok előrehaladásától függően kerülhet sor, a már lektorált, szerkesztett nagyobb kézirat-egység megvitatása az egész kézirat eredményeinek rövid összefoglalásával. Ezek mellett, ezzel egyidőben a szerkesztőbizottság illetve a szerkesztőség rendezésében, aktív részvételével kerülnének sorra azok a nagyobb korszakot is átfogó tematikus viták, amelyeken például két vagy három kötet bizonyos részeit (pl. kultúrtörténet, egyetemenstörténet, gazdaságtörténet stb.) együttesen vitatnák meg. Ide már a szakértők széles körét hívná meg a kötet-szerkesztőség vagy a szerkesztőbizottság.

3. Végül a szerkesztőbizottság rendezésében kerülne sor a szerkesztett teljes kötetek nagy, a nyomdábaadást megelőző vitájára a szélesebb történész gárda bevonásával.

Általában a vitákkal kapcsolatban a szerkesztőségi ülésen az az álláspont alakult ki, hogy a hatalmas terjedelmű, igen sok szerzőt felvonultató munka egységessége érdekében a kéziratok megvitatásától nem szabad sajnálni az időt. Mind a szűkebbkörű szerzői, mind a szakértői bevonásával rendezett viták alkalmat adnak a nyers kéziratok további javítására, újabb szempontok hasznosítására. Csak az első típusú vitához kívánczik egy megszorítás: a kötet szerkesztőségei nyilván úgy mérlegelik e viták rendezésének gyakoriságát, időpontját, hogy túlzottan ne tartsák fel a még nyers kézírata fogalmazásán dolgozó szerzőt.

*

Befejezésül talán annyit kell az elmondottakhoz illeszteni, hogy a néhány kérdéskörhöz csoportosított tájékoztató az évek óta tartó munkálatoknak nagyjából egy éves periódusát igyekezett csak jellemezni. Célja az volt, hogy a szerkesztőbizottságot, illetve a megvitatás után az olvasóközönséget is tájékoztassa a készülő szintézisről, az „előszerkesztés” egy szakaszáról.

Glatz Ferenc

A kiegyezés előtörténetéhez

(Felelet Kosáry Domokos „reflexióira”)¹

„... Monográfiám témaválasztását tisztelt opponenseim egybehangzóan indokoltak találták, elhatárolása tekintetében is csak Kosáry Domokos egyik megjegyzésében érzek némi fenntartást. Arra az utalására gondolok, amelyben az egyetemes történeti összefüggések szempontjából az 1859—61-es időszak egységére figyelmeztet. Aligha kétséges, hogy itt olyan periódushatárokról szól, amelyeket egy szintézis esetében feltétlenül indokolt tekintetbe venni. Egy monográfiának azonban — úgy vélem — nem kell mindenképpen hozzájuk igazodnia. Monográfiám időkeretét ugyanis tudatosan — a magam elé állított módszertani követelménynek megfelelően — igen szűkre, alig tíz hónapra korlátozódóra szabtam, hogy minél zártabb, s a témám szempontjából minél teljesebb egységben vizsgálhassam és szemléltethessem azoknak a kölcsönhatásoknak a funkcionálását, amelyeket a megvilágítandó folyamat szempontjából alapvetőeknek ítélttem. Ennek a vitatható, de opponenseim által nem vitatott módszertani eljárásnak a legszigorúbban alárendelve szólok előzményekről a bevezetésben, és utalok néhány szál további bonyolódására az epilógusban. Azaz nem általában beszélek a bevezetésben az 1859. évi háború fejleményeiről, hanem csak abban a vonatkozásban, mennyiben volt ez a háború előzménye a válságba került Habsburg-hatalom és a konzervatívok közeledésének, annak a közeledésnek, amely végül is részletvizsgálataim nyitányához, az Októberi Diplomában testet öltő kiegyezési kísérlethez vezetett. Ezért szólok arról, hogy az 1859-ben vereséget szenvedett, de még nem legyőzött Ferenc Józsefet milyen jelentős mértékben szorította — Rechberg idézett minisztertanácsi vallomása szerint is — a félelem Magyarország felzúdulásától a villafrancai kompromisszumra. Természetesen, ha monográfiámban az 1859. évi háború pragmatikus történetét tárgyalnám, köteles lennék azt is részletezni, milyen szerepet játszott a cári politika III. Napóleon megtorpanításában, azt is, milyent az angol, a kétfrontos háborúra kényszerülésétől fenyegető német politika, sőt milyen szerepet egy francia-ellenes európai koalíció Napóleon számára félelmetes lehetősége is. Másutt foglalkoztam is mindezzel, de most úgy ítélttem, előadásom logikai vonalát törném meg általa. Természetesen a további tárgyalás során utalok a francia—orosz viszony alakulásának minden olyan mozzanatára, amely hatással volt, vagy kölcsönhatásba került az általam vizsgált fejleményekkel. Nemcsak közvetlenül a magyar (hazai és emigráns) politika viszonylatában szólok erről, hanem osztrák viszonylatban is, éppen az Októberi Diploma létrejöttét meghatározó külpolitikai tényezők felsorakoztatása kapcsán. (A külpolitikai kérdésekhez kapcsolódva itt jegyzem meg, hogy van olyan helye a monográfiának, ahol a pályájuk során egymást a miniszterelnöki, ill. a külügyminiszteri székben oly sűrűn váltogató Palmerston és

¹ Kosáry Domokos a *Történelmi Szemle* 1969/3—4. számában részlegesen közreadta *Forradalom és kiegyezés választóján (1860—1861)* c. monográfiámról készített opponensi véleményét. Az 1969. okt. 28-án előterjesztett feleletem vonatkozó részleteit az olvasók szíves tájékoztatásául közlöm. Itt jegyzem meg, hogy Sötér István opponensi véleménye a *Kritika*, 1970/1., Kovács Endréé pedig — némi kiegészítéssel — az *MTA II. Osztályának Közleményei* XX/1—2. számában jelent meg. Monográfiám további szakkritikai visszhangjára ld.: *Valóság*: 1967/12. sz.; *The Times Literary Supplement*: 1968/1279 p.; *Irodalomtörténeti Közlemények*: 1968/4. sz.; *The English Historical Review*: 1969/7. sz.; *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*: 1970/7. sz.

Russell sajnálatos technikai hiba következtében fordított szereposztásban kerülnek említésre. Bírálóim közül ezt senki sem tette szóvá, hadd ragadjam meg én az alkalmat a korrekció szükségének jelzésére.)

A monográfia alapkérdéseihez közellépve vizsgálják tisztelt opponenseim mű és cím összhangját . . . Kosáry Domokos a monográfia előszavára hivatkozva 1860/61 fordulópont jellegére mutat rá az 1848/49. évi forradalom és az 1867. évi kiegyezés közötti időben. Indokoltan hivatkozik ugyanakkor arra, hogy a címben jelzett választút fogalma szokványosan nem fordulópontra, hanem alternatívára utal, s menten állást is foglal: 'a magyar politikáról ekkor elvben és általános-ságban mondható, hogy forradalom vagy kiegyezés közt kellett választania', 'a politikát kézben tartó' erőket tekintetbe véve azonban gyakorlatilag nem. Hadd mondjam el, hogy a címadással egyszerre mindezt, sőt némileg ennél is többet kívántam kifejezni. A fordulat forradalomtól a kiegyezéshez címhasználat nem lenne teljesen igaz, hiszen a fordulat teljesen még nem ment végbe, nem is szólva arról, hogy elfedné éppen azokat a dilemmákat, amelyek emésztették, és emésztő módon meghatározták — a címre is kihatóan — a monográfia alanyának szerepét betöltő politikai erők magatartását. A monográfia opponensem által helyeselt alapkonceptiója és címe viszonyának vizsgálata kapcsán a következők szíves figyelembevételét kérem. 1860 októberében, a monográfia által részletezett időszak kezdetén a magyar politikai élet tizenkét év után először megnyílt színterein két, egymással alternatív módon konfrontálódó politikai ajánlat konkrétizálódott. Az egyik, a magyar konzervatívok ajánlata az Októberi Diplomában testet öltött kiegyezési megállapodásnak elfogadtatására irányult, a másik annak a nem szervezettileg, csak virtuálisan létező széles nemzeti ellenállási koalíciónak, Deáktól és a volt centralistáktól az emigráció híveiig és a plebejus demokratákig terjedő, ellentmondásoktól tépett, de legfőbb jel-szavában mégis egységes tábornak az ajánlata, amely az új lehetőségeket az 1848. évi forradalmi vívmányok helyreállítására kívánta felhasználni. Íme az első alternatíva, a választút első megjelenése a vizsgált szakaszban. A döntés — amennyire történelemben kollektív akaratmegnyilvánulásról egyáltalán beszélhetünk (s itt most a magyar politika erőiről, nem a magyarországiak-ról van szó) — annyira egyértelmű volt. Elutasítása a konzervatív kiegyezési ajánlatnak és igenlése az 1848. évi forradalmi vívmányok helyreállítására irányulónak . . . A konzervatívok kiegyezési ajánlatának rovására kialakult döntéssel a magyar politika erői újabb választút elé kerültek. A 48-as alapra helyezkedve, ehhez az alaphoz való viszonyuknak próbatételére került sor nemzeti-közjogi, ill. társadalmi-nemzetiségi vonatkozásban. Monográfiám főfejezeteinek legfőbb tartalma éppen az, hogyan formálódik ki az új alternatíva. A legális jelszóként a 48-at hangoztató emigrációnak és híveinek álláspontja az volt, hogy a forradalmi vívmányok visszaszerzése és új tényleges biztosítékokkal körülbástyázása csak a megfelelő nemzetközi helyzetben végbevitt fegyveres küzdelem útján képzelhető el, amelynek katonai és a 48-as vívmányokat meghaladó, mai fogalmaink szerint a befejezetlen polgári forradalmat továbbvivő belpolitikai, nem kevésbé nemzetiségpolitikai feltételei vannak. Velük szemben a kiformalódó Deák-párt és azok, akiket ez a formailag a másik oldalhoz tartozók közül fokozatosan szövetségesül nyer meg, elutasítják a 48-as vívmányok felújításának katonai és jórészt a belpolitikai feltételeit is, hogy helyettük végül is inkább a forradalmi vívmányok rovására is teendő koncessziókat válasszák egy új kiegyezési kísérlet keretében. Az új alternatívát tehát a felkészülés a forradalmi vívmányok megújítására és kiteljesítésére, vagy a felkészülés a forradalmi vívmányok csonkítása útján is végbeviendő kiegyezésre jelentette. Monográfiám anyaga a tanúságtevője annak, hogy ez az alternatíva ugyancsak nagyon világosan jelentkezett az egykorú politikai valóságban. De monográfiám egyben tanúságtevője annak is, hogy ez, a korábbi magasabb fokon újratermelő alternatíva más módon, a forradalom megújítása és továbbvitele követelményeinek elhárításával és ennek révén éppen az új kiegyezési kísérlet feltételei kialakulásának előmozdításával dőlt el . . . De hadd tegyek még két további megjegyzést. Egy dilemma feloldása mindig az alternatív tényezők egyikének irányába mozgósító tényezők túlsúlyra jutásával dől el. De hogy így történik, az természetesen nem jelentheti a dilemma valóságának tagadását. Másrészt a történelemben egy,

az osztályok ill. irányzatok politikai tudatos erőit átható dilemma az alternatíva eldöntése után nem feltétlenül oldódik fel az osztály, réteg vagy irányzat minden csoportjában, még kevésbé minden egyes tagjában. A dilemma elemei tovább élhetnek, mégpedig nemcsak a döntést ellenzők körében, hanem állandó kompenzációt sürgető belső ellentmondásként a meghozott döntést igenlők bensejében is. Olyan mozzanatok ezek, amelyek indokolják az adott dilemma számbavételét nemcsak a kiegyezés előtörténete, hanem a kiegyezésre épülő fejlemények szempontjából is ...

... Kosáry Domokos kitűnő komparatistikai érzékkel villantja fel annak a sokknak a következményeit, amely a saját proletáriátusával szembekerülő francia burzsoáziához hasonlóan éri a parasztsággal s különösképpen a nemzetiségi parasztsággal szembekerülő 'nemességet' 1848/49-ben és utána. Ennek a sokkhatásnak az érvényesülése történelmi valóság, amelynek felméréséhez magam is igyekeztem több tanulmány keretében hozzájárulni. Felfogásunk különbségének lényege az, hogy míg Kosáry Domokos ezt a nemességet, mint osztály egészére érvényesnek látja, ill. precíz meghatározása szerint jellemző példáját látja benne annak, hogy érhető tetten 'egy osztály zömének alaptendenciája, egyéni kivételek és árnyalatok figyelembe vételével is', addig én a már 1848 előtt is a rendi burkokban kivételesen differenciálódott osztálystruktúrájú nemességet, 1848 után osztályértelemben teljes bomlásban levőnek látom, amelyet a sokkhatás is, nem kevésbé éppen társadalmi kötöttségeinek különbözősége folytán, eltérő módon, eltérő intenzitással és korántsem azonos politikai állásfoglalásra serkentően ér. Nálunk a nemességnek óriási hányada, mint ismeretes, egyáltalában nem volt jobbágytartó, továbbhi jelentős hányadának gazdálkodásában, ill. létfenntartásában pedig a jobbágyszolgáltatás jelentéktelen vagy igen kis jelentőségű szerepet játszott. A parasztsorú, a kisbirtokos nemesség és a nemesi értelmiség jelentős része a jelzett sokkhatást kevésbé szenvedte meg, vagy legalábbis sokkal közvetettebben, áttételesebben, mint a nemesség vezető rétegei. Ugyanakkor az arisztokráciával, sőt a középbirtokos nemesség egy részével fennálló társadalmi ellentétei folytán, s a kiváltságai elvesztése fejében a polgári nemzetállam keretében kielégíteni remélt gazdasági-társadalmi érvényesülésétől is sarkallt nemzeti törekvéseire zúdult csapások után, az abszolutizmus korában, a hatvanas évek elejéig jelentős részük — egyértelműbben az ország magyar-lakta törzsterületén, ellentmondásosabban a vegyes nemzetiségű vidékeken és legkevésbé a nemzetiségi többségű területeken — potenciális szövetségest látott, és amennyire politikailag aktív volt, keresett a parasztságban, sőt — ez vitába kevésbé vont kérdés — helyenkint a plebejus elemekben is. Hadd említsem meg Szabó István, Soós Imre, Orosz István, Simonffy Emil és mások vonatkozó munkái mellett saját korábbi északdunántúli kutatási eredményeimre is hivatkozva, hogy a birtokrendezések során nem csupán volt jobbágyok és volt földesuraik, hanem az utóbbiak és különböző kondíciók mellett feudális függésben volt nemesek éles összeütközéseire is sor került, sőt előfordult, hogy volt jobbágyok és volt kisnemesek küzdelme egybekapcsolódott, még az is, hogy kisnemesek kerültek a mozgalmak élére. Nem kívánom a kisnemesség egykorú magatartását e vonatkozásban sem sematizálni, még kevésbé idealizálni. Jelentkezett abban a reformkori ölmobotosok szűklátókörűsége is, a kiváltságok vesztésére válaszul a szűkkeblű elzárkózás, a nagybirtokosság uszályába kapaszkodás, a zsírba, pálinkába fulladó közöny, de korántsem ez volt az általánosan, még kevésbé az egyedül meghatározó. Hadd utaljak — egyedi példákat mellőzve — a veszprémi „nemes községek” állásfoglalására, amellyel a megyei bizottságnyt előkészítő értekezlet meghívását demokratikusan felülbírálvá kijelentették, hogy a számukra biztosított személyes részvételi joggal élni nem kívánnak, hanem a volt jobbágyközségekkel egyenlően küldenek képviselőket. Hadd utaljak a „Nép szava, Isten szava” jelszóval szervezkedő zempléni „veres pártira”, amely a kisnemes birtokos, ill. értelmiségi Sóhalmy Samu János, Oláh Dániel, Bajusz József és Szakátsi Dániel vezetésével nemcsak a nemzeti kérdésben volt radikális, hanem az antifeudális küzdelemben is, amiről Sóhalmy a hatvanas években két cikluson át az országgyűlésen is tanúságot tett. Ha csak rendőri jelentésben olvashatnánk olyant, mint például azt, hogy a bodroghközi nemesek 1860 őszén azzal „bujtogatták” a falusiakat, ha a kormány megbukik és ők

hajtják végre a birtokrendezést, a parasztok jobban fognak járni, joggal legyinthetnénk, mint túlzásra vagy egyszerű parasztfogásra. De ha figyelembe vesszük a nemesi többségű megyei közgyűléseken e vonatkozásban történeteket, amelyekről — opponenseim egybehangzó véleménye szerint realisztikusan számoltam be — akkor kiderül, hogy (most a konfrontáció érdekében kiélezetten fogalmazok) a 'parasztnyúzó' tendenciákkal szemben, akkor még volt bázisa a 'paraszt-pártoló' tendenciáknak is. Ez a bázis a birtokrendezés kérdésében közvetlenül nem érdekelt nemesi rétegek képviselőinek egy részéből, ill. a középbirtokosság olyan képviselőiből formálódott, akik éppen a nemzeti önrendelkezés biztosítására irányuló törekvéseik folytán a parasztságot még potenciális szövetségesként akarták megtartani. E tendenciák küzdelme tükröződik monográfiám előadásában. Több megyében a pozitív tendenciák részleges felülkerekedését is jelezhettem. Így elsősorban Pest megyében, de nem utolsósorban Bars megye nevezetes határozatában, amely a parasztkézen levő telki állomány 1/6-át tevő maradványföldeket a császári pátenst rendelkezésével ellentétben nem paraszti önmegváltással, hanem úrbériségként, állami kártalanítással kívánta felszabadítottá minősíteni. Tisztelt opponensem hangsúlyozva ennek jelentőségét, olyan politika jellegzetességének minősíti, amely 'csak csekély kisebbség pártfogásában részesült'. Hadd tegyem hozzá: a kiegyezés után, 1871-ben, amikor a kérdést végleg eldöntötték, a nagy többség valóban nem ezt a haladó állásfoglalást tette magáévá. De 1861-ben, a kiegyezés útjára lépés előtt még korántsem volt ennyire egyértelműen negatív e javaslat fogadtatása. Bars indítványával az éppen összeült országgyűléshez fordult és egyidejűleg körlevélben tájékoztatta felőle a többi törvényhatóságot. A megyék zöme (jelentős részük közgyűlést sem tartva ekkor tájt) a döntést az országgyűlésre hagyta, amely az ügyet bizottság elé juttatta. Ismereteim szerint csupán három megye közgyűlése foglalt állást a kérdésben, de mindhárom támogatta, sőt felerősítette Bars érvelését. Az országgyűlés a kérdéssel külön nem foglalkozott. Meg kell azonban említeni, hogy az Országbírói Értekezlet ideiglenes törvénykezési szabályai az országgyűlés vonatkozó törvényalkotásáig érvényesítendőnek ajánlották az úrbéri pátenst, implicite tehát a Bars által korrigálni kívánt rendelkezést is. Az országgyűlés azonban az ideiglenes törvénykezési szabályokat modern szóval csak 'csomagtervként' tárgyalta, azaz vagy az egészet kellett elvetni, vagy az egészet elfogadni, és így ajánlotta 152 szóval 70 ellenében használatát a visszaállított magyar bíróságoknak nem kötelező 'ideiglenes kiegészítőül' a vonatkozó törvények megalkotásáig. Ebben a szavazásban, amelyre az országgyűlésen végbement fordulat s a Határozati Párt bonnlása idején került sor, nem izolálható, hogy a 'csomagtervbe' zárt sokszáz kérdés közül hány igent és hány nemet indikált a maradványföld-kérdés vagy akár az egész úrbérrendezési problémán, amelynek vonatkozó szövege ezt külön nem is említette, csak implicite foglalta magában. Magával a barsi javaslattal közvetlenül az országgyűlés feloszlatásáig már nem foglalkozott. Nagyönis elképzelhető, hogy az országgyűlés második szakaszát követően a barsi javaslat többséget nem kapott volna. De biztosan azt sem állíthatjuk mindezek alapján, hogy annyira csak 'csekély kisebbségre' számíthatott, amint azt tisztelt opponensem látja. Hadd tegyem még hozzá, hogy az Országbírói Értekezlet munkálata ellen a főtűzet, persze korántsem csupán antidemokratikus elemei miatt, sőt elsősorban közjogi fenntartások folytán, de éppen az ekkor formálódó 'Szélsőbal' vezetői zúdították. Azok a jórészt a kismenességből és a nemesi értelmiségből jött politikusok, akiknek különválásában már valamelyest a kismemesi, kispolgári, plebejus értelmiségi és paraszti tömegeknek a Határozati Párt vezetősége által minden módon és eszközzel akadályozni kívánt önállóbb politikai képviseltetési törekvése tükröződött. Nem véletlenül hangsúlyozta ennek a Szilágyi Virgil, Böszörményi László, Madarász József, Csiky Sándor, Kállay Ödön és Vidats János nevével fémjelzett csoportnak 1861 júliusában kiadott röpirata, hogy ha a képviselőházban 'sokkal erősebb volna a népelem túlsúlya, általa a nemzet s a ház politikai iránya a jövőre nézve általában megnyugtatóbb volna'. — Mindaz, amit elmondottam, annak érzékeltetésére szolgált, miért látom indokoltnak, hogy a társadalmilag differenciált nemesség politikai nézeteinek differenciált-ságára is mértéktartóan, de határozottan tekintettel legyünk.

... E kérdéskörhöz fűződik Kossáry Domokos három politikai személyiséggel kapcsolatos

megjegyzése is. Ghyczy Kálmánt úgy vélem teljesen megegyezően ítéljük meg az adott vonatkozásban. Az ő negyvennyolcassága korántsem volt demokratizmussal telített. A nézetkülönbség nem is e vonatkozásban merül fel. Tisztelt opponensem Ghyczy Nádasdy Lipót grófhhoz írott, általam idézett levelének azon passzusa kapcsán, mely szerint a nemesség ragaszkodik a negyvennyolcas törvényekhez, noha 'specifikus érdekei általuk megsértettek és most is folyvást veszélyeztetnek', kifogásolja zárójeles megjegyzésemet, amely szerint Ghyczy 'a törvények demokratikus továbbfejlesztésének lehetőségeire' is utal. Ez tisztelt opponensem egyetlen olyan kritikái megjegyzése, amely filológiai vonatkozású, ezért részletkérdés volna ellenére sem szeretnék sommásan foglalkozni vele. Kétségtelen, hogy megjegyzésem kissé rövidre zárt, így az észrevétel teljesen indokolt volt. Az idézett összetett mondat mindkét szóbanforgó állítmánya ugyanis ugyanarra az alanyra, ti. az 1848-as törvényekre vonatkozik. Ezért fogadom el tisztelt opponensem korrekcióját az alábbiak megjegyzésével: Ghyczy arról írt, hogy a nemesség érdekei e törvények által egyrészt a múltban 'megsértettek', másrészt 'folyvást veszélyeztetnek'. Jelentőséget tulajdonítok annak, hogy míg a múltat illetően a határozott körvonalú 'megsértés' fogalmat használta, a jelent (és talán a jövőt) illetően a határozatlanabb 'veszélyeztetés' fogalommal élt. Ha csak az 1848. évi törvény tételes alkalmazásától tartott volna, akkor a jelen vonatkozásában is szólhatott volna arról, hogy az érdekek folyvást megsértetnek, vagy ha igét akart váltani, s a jövőre is akart utalni, írhatta volna, hogy fenyegettetnek. Lehet, hogy a veszélyeztetés szó használata mégis csupán véletlen. Ha mégsem az, akkor talán annak kifejeződése, amit ez a szó bizonytalanabb körvonalaival sejtet, hogy Ghyczyben élt a félelem a 48-as törvények formális tételeinek meghaladásától. Annál is inkább okom van ennek feltételezésére, hiszen — amint erre a 326. l. egyik jegyzetében teljesen más összefüggésben, amire tisztelt opponensem aligha figyelhetett fel e vonatkozásban, utalok — Ghyczy magánbirtokán még 1860 őszén is természetben szedette a szőlődézmát. Márpedig — mint ismeretes —, az 1848. évi törvénykönyv nem tiltotta el a nem-úrbéres szőlődézsma szedését, a híres 1848 szeptemberi kiegészítő határozat viszont igen. Korántsem elképzelhetetlen számomra emiatt sem, hogy Ghyczy negyvennyolcasságában nagyonis ellentmondásosan feszült egymásnak az, amivel 1848 már ténylegesen, befejezett tényként 'megsértette' a birtokosok érdekeit, és amivel — 1860/61-ben vita alatt állván pl. a szőlődézsma-határozat érvényességének a kérdése — csak 'veszélyeztetette'. E megjegyzéssel fogadom el tehát tisztelt opponensem filológiai indokolt korrekcióját.

Bárány Gusztáv esetében Kosáry Domokos méltányolja a nagyonis határozott társadalmi demokratizmusáról írottakat, de megjegyzi, hogy ő viszont a nemzeti önrendelkezés tekintetében nem bizonyult következetesnek. Hadd emlékeztessék Bárány nyomtatott képviselői programjára, amelyben egyfelől célul tűzi, hogy 'a magyar úr legyen saját földjén', másfelől ahol a Habsburg-hatalommal kötendő megegyezés lehetőségéről szólva teljesen követi az emigrációnak a legális taktikára vonatkozó utasítását, s emellett olyan zárómondatot fűz a gondolatsor végére, amely a megegyezés lehetetlenülése esetére egyértelműen utal a küzdelem vállalásának szükségességére. S hogy Bárány mennyire következetes volt e vonatkozásában, azt az is jellemzi, hogy tilalom ellenére az országgyűlés feloszlata után, mégpedig jellegzetesen megválasztott napon, 1861. okt. 6-án olyan népgyűlést hívott egybe Csurgón — beszámol erről monográfiám, — amelynek az ő helytállását köszöntő szónoka egyben felfegyverkezésre, felkészülésre a 'német kutyák' kiűzésére hívta fel az ezer főnyi paraszttömeget. Szilágyi Virgil esetében viszont úgy ítélte tisztelt opponensem, hogy ő 'nemzeti-közjogi téren a radikális függetlenségek közé tartozott' ugyan, de társadalmi nézeteit a Pest város számára általa, mint 'nemes ügyvéd' által készített, monográfiámban feltárt, az ipari munkások megrendszabályozását célzó tervezet jellemzi. Szilágyi 'nemzeti radikalizmusáról' is csak akkor kapunk kielégítő képet, ha hozzáteesszük ehhez, hogy nemzetiségpolitikai vonatkozásban a leghaladóbbak közé tartozott, ekkor, sőt 1862-ben történt elfogatása előtt a sajtóban nyíltan szót emelt egy demokratikus államszövetség megteremtése mellett is. Egyik vezetője volt a konzervatív erők által szervezett s a feudális követutasítási rendszer felelevenítésére irányuló kampány elleni küzdelemnek. Nem mellékes körülmény, hogy

már 1860-ban ő vállalta Táncsics védelmét, s az sem, hogy az Országbírói Értekezlet illetékesége és határozatai ellen vívott küzdelméből a közjogi fenntartások mellett nem hiányoznak a demokratikus elemek sem. Polgárivá formálódó politikus volt, a polgárság kedvence, akit Szeged polgárai tisztelgő felirattal köszöntöttek, s aki a választások idején az akkor legjellegzetesebben kis- és középpolgári pesti kerületben, a Józsefvárosban ütötte ki reménységeiből a Deákék által támogatott Királyi Pált, sőt óriási politikai meglepetésként az ország legjobban ismert személyiségeinek egyikét, Jókai Mórt is. Mint a polgárság képviselője szövegezte meg a munkásság rendszabályozását célzó tervezetét, ezt a kemény, de nagyonis jellegzetesen nem feudális, hanem éppenséggel korai kapitalista munkálatot. Ugyanakkor az is jellemzi társadalompolitikai felfogását, hogy feltétlenül az egyik szerzője (ha nem éppen a megfogalmazója) a Szélsőbal már idézett röpiratának, amely 'a népelem túlsúlyának' biztosítását sürgette a képviselőházban. S végül még egyet. Azok, akiknek érdekében állt megakadályozni, hogy Kossuth a Teleki által kiépített szervezeten kívüli erőkkel közvetlenül is kapcsolatot tudjon teremteni, nem véletlenül igyekeztek azzal rossz hírt költeni, hogy 'válságos időkben Dózsa-féle celebritásra is tudna vergődni'. Ami nyilván túlzás volt, de közvetve is hozzájárul annak az álláspontomnak a megerősítéséhez, amely szerint Szilágyi nem tekinthető a nemzeti-közjogi radikalizmus területére szűkülő nemesi politikusnak.

Egyetlen kérdéskörrel szeretnék még foglalkozni, s ez tisztelt opponenseim utalása a monográfia határain túlmutató fejleményekre . . . A kiegyezést nem tekintem csupán elvfelelőnek, hanem egy történelmileg meghatározott körülmények közt kialakuló, részben új koncepciójú politikai irányzat érvényesülése következményének is. Nem tekintem azonban — az eddig előadottakból következően sem — 'győzelemnek', még 'a nemesség' győzelmének sem, legfeljebb egy olyan meghatározott körülmények között felülkerekedő politikai irányzat sajátos módon a maga számára biztosított sikerének, amely a nagybirtokos arisztokrácia zömét, a középbirtokosság és a nemesi értelmiség egy részét reprezentálta, jelentékeny polgári erőket is uszályába vonva. Ugyanakkor úgy vélem, hogy a kiegyezés eljövendő magyar monográfusának mindazt is tényleg tekintetbe kell vennie, amire . . . Kosáry Domokos a figyelmet felhívta. A kérdés feldolgozójának valóban nagyon figyelnie kell az így uralomra jutott erők antidemokratizmusára, korlátlan hegemonizáló törekvéseire, pozícióőrző vakságára és persze mindarra, aminek így is a polgári fejlődés tendenciáiból utat engedtek. De ugyanakkor figyelnie kell arra is, hogy ezeknek az erőknek a felülkerekedése óriási küzdelem eredményeként jött létre. Figyelnie kell arra, hogy 1861 után milyen kölcsönhatásban maradtak a nemzetközi helyzet fejleményei a birodalmi és a magyarországi folyamatokkal, mind a gazdasági fejlődést, mind a társadalmi viszonyokat és a nemzeti ellentétek alakulását meghatározó tényezőkkel. Számba kell vennie mindezt és még egyet. Azt is, hogyan ment végbe a kiegyezésellenes és a haladó erők jelentős részének felszámolása, vagy legalábbis megrendszabályozása 1861—65 között. Hogyan mozdították el a falvak demokratikusan választott előljáróit, számolták fel az önkormányzati szerveket, zúzták össze a polgárság nem egy haladó testületét, regulálták meg egész sor vezető publicista és lapkiadó haditörvényszék útján történt megfélemlítésével a sajtót, kutatták fel és semmisítették meg az ellenállás folytatásával kísérletező szervezeteket, többek közt számos országgyűlési képviselőt is börtönbe zárva, ill. új száműzetésbe kényszerítve, s végül — mindezek után — hogyan tartották kézben az 1865. évi országgyűlési választásokat, mígnem olyan parlament jött létre, amelynek a többsége legfeljebb a kiegyezés változatai közt, de nem 'szükségessége' tekintetében látott dönteni valót.

Szabad György

Néhány módszertani megjegyzés egy régi válaszra

Két éve már, hogy a Történelmi Szemle hasábjain, szokványos ismertetés helyett, néhány reflexiót fűztem Szabad György monográfiájához, vagy inkább annak témájához, felhasználva opponensi véleményemet, amelyet a szerző 1969-i vitáján mondtam el. Reflexiókra újabbakkal felelni természet szerint minden szerzőnek jogában áll. Még az is jogában áll, hogy újabbak helyett megelégedjék régebbi szövegek megismétlésével. Így a jelen esetben azon jelölti válaszával, amelyet 1969-ben felolvasott. Igaz, nézetem szerint jobb, ha valaki ennyi idő múltán nem olyan szöveget közöl, amely még a vita előtt készült. Szakmai eszmecserében megfelelőbben jár el az, aki az esetleg azóta elhangzott, további érveket is figyelembe veszi, ilyen vagy olyan előjellel. Gondolok itt például arra, hogy a nemesség itt vitatott szerepére valamivel bővebben a Magyarország kapitalizmus-kori fejlődéséről 1969 őszén rendezett vitán is visszatértem. E felszólalás,¹ a szerző jelenlétében, meg nem történtként aligha kezelhető. Végso fokon azonban, ismétlem, a szerzőknek jogukban áll régi szövegeik közlését kérni, ha vállalják az ezzel járó hátrányokat, így azt a nem különösebben kedvező látszatot, hogy mások elhangzott érveit el nem hangzottként óhajtják kezelni.

Számomra ez egyben alkalom is arra, hogy helyrehozzam egy mulasztásomat. Akkor ugyanis, a két napos, kimerítő vita végén, eltekintettem attól, hogy még egyszer, bírálólag reflektáljak arra, ami a jelölt válaszában vitatható volt. A lényeges kérdés ugyanis, a fokozat megadásáé, véleményem szerint amúgysem függhetett attól, hogy egy adott, konkrét válasz mennyiben helyes. Itt azonban már pótolhatom, ami elmaradt.

Kezdjük azzal, hogy választ, nézetem szerint, mindig a valóban feltett kérdésre kell adni, és nem azt megkerülve olyanra, amely az eredetire csak látszólag hasonlít. A szerző szerint én 1859—1861 nemzetközi válság-jelenségeinek valóban fennálló egységére figyelmeztettem őt, de neki, egy monográfia keretében, jogában áll ebből egy rövidebb, tíz hónapos szakaszt kiválasztani. Persze, hogy jogában áll. Az előzmények sok kis részletét mellőzni is jogában áll. Nyilván nem mellőzheti azonban az előzmények olyan főbb, meghatározó momentumait, amelyek, már saját szakaszán belül, 1860 politikai feltételeire is jelentősen kihatottak. Észrevételem éppen erre vonatkozott. Közelebbről arra, hogy e momentumok közt több figyelemmel kellett volna lennie a cári politika azon álláspont-változásaira, Magyarországgal kapcsolatban, amelyek a röviden általa is említett 1859 tavaszi francia—orosz szerződés háttéréből, előkészítő tárgyalásai-ból kiindulva világíthatók meg leginkább. Ezekből kiderül, hogy Górcsakov külügyminiszter, ha el is zárkozott a Párizs által javasolt, közös akciótól Kelet-Európa újjarendezését illetően, akkor, 1859 tavaszán, elvben még hajlandónak mutatkozott a magyar függetlenséget elfogadni, ha kész tényként létrejön. Utóbb, 1860-ban, mire a hazai mozgalom felerősödött, erre már nem

¹ Azóta nyomtatásban is — Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről. Bp. 1971, 128—143. l.

volt többé hajlandó. Sőt már 1859-ben, a villafrancai fegyverszünet megkötésébe is nagymértékben belejátszott a cári politika azon törekvése, hogy a háborút lokalizálja és mielőbb lezárja. A fegyverszünetről szerzőnk azt tartotta szükségesnek könyvében külön kiemelni, hogy Ferenc József főként a magyar zendüléstől félve kötötte meg. Még érdekesebb azonban, hogy a győztes fél, III. Napóleon miért látta jobbnak megállni. Nézetem szerint azon cári hatalom e magatartásváltozásai, amely 1849-ben is eldöntötte Magyarország sorsát, legalább annyi figyelmet érdemelnek, mint Ferenc József aggodalmai. A szerző válaszolhatja erre, hogy az észrevétellel egyetért. Azt is válaszolhatja, hogy nem ért egyet vele, mivel e momentum, szerinte, nem tartozik a jelentős kihatással bíró előzmények közé. De aligha válaszolhatja azt, hogy ennek behatóbb figyelembe vétele megtörné „az előadás logikai fonálát”, hiszen nyilván ennek kell a tényekhez igazodnia és nem viszont. És azt is aligha válaszolhatja, hogy ezzel már másutt, előző írásában foglalkozott. Abból a részletes tanulmányából² ugyanis, amely Kossuth politikáját és annak nemzetközi hátterét valóban 1859-ben is jellemezte, éppen e francia–orosz probléma tárgyalása teljesen hiányzik, külföldi szakirodalmával, speciális magyar vonatkozásaival, de még Kossuth irataiban fellelhető nyomaival együtt is.

A könyv fő témája: a belső politikai küzdelmek alakulása szempontjából azonban kétségtelenül fontosabb a nemesség szerepének kérdése. Nem mintha ezt a szerző a könyvben szükségesnek tartotta volna külön elemzés tárgyává tenni, bár ő is hangsúlyozta, hogy a politikai vezetés döntő mértékben a volt nemesség kezében maradt. A könyv elsősorban azt mutatta be, hogy a magyar politika 1849-től nem egyenes úton, hanem hullámvonalon át jutott el a kiegyezésig, hogy 1860/61-ben a feszültségek átmenetileg újra halmozódtak, a lendület megint felfelé ívelt, de aztán elég hamar kifulladás és lehanyatlott. Erre tettem fel reflexióimban azt a kérdést, hogy *miért*. S mivel erre a könyv közvetlen, világos választ nem adott, magam próbáltam rá felelni. Azzal, hogy nézetem szerint a kifulladás hajlamot, az abszolutizmus ellen vívott küzdelem bizonyos határain túlmenően, a politikai vezetőszerpet kézben tartó volt nemesség saját társadalmi feltételeiből érthetjük meg leginkább. E nemességet, mint a francia burzsoáziát, 1848/49-ben olyan sokk érte, új erők fenyegető jelentkezése folytán, amelynek következtében kezdett visszahátrálni a forradalomtól. A különbség persze az, hogy itt, a fejletlenebb kelet-európai viszonyok között, ez a sokk a nemességet nem a városi proletariátus, hanem a parasztság, illetve még közelebbről: elsősorban a nemzetiségi mozgalmak által mozgósítható nemzetiségi parasztság részéről érte. Ettől kezdve a nemesség irányvételének fő, ha nem is egyetlen tendenciáját egyre inkább társadalmi és nemzeti hegemoniájának védelme, biztosítása szabta meg és ez motiválta, növekvő mértékben, viszonyát a Habsburg-hatalommal szemben is.

Örülök, hogy a szerző legalább így utólag, válaszában, elvileg elismeri 48/49 e nemzetiségi sokkhatásának meglétét, ha már monográfiájában nem is számolt vele. Gyakorlatilag azonban most is csekély jelentőségűnek tekinti. Szerinte ugyanis a nemesség ekkor már „teljes bomlásban” volt, és ezért a sokkhatás többféle, eltérő, sőt esetleg egymással ellentétes politikai állásfoglalásra ösztönözte. Ebből kétségtelen is annyi, hogy a nemesség előbb is igen széles mezőre még tovább differenciálódott időszakunkban. A szerző helyesen utal arra, hogy nem egyszer többféle, eltérő, vagy éppen ellentmondó árnnyalatokkal, tendenciákkal találkozunk. Ez azonban nem cáfolja még egy olyan fő tendencia kibontakozását, amely más törekvésekkel szemben is lényegében véve erősebbként érvényesült. A nemesség bomlásban volt, de ennek ellenére, jóval utóbb, a századforduló idején, minden belső politikai küzdelem közt és ellentmondó változatokban is alapvetően, félreérthetetlenül, nemzeti és társadalmi hegemoniáját védelmezte. Volt tehát valami, ami a bomló ágakat, vagy legalább azok nagyrészt és fő erőit egybefűzte. A differenciálódás folytatódott, de még nem szüntette meg, éppen ily alapkérdések viszonylatában, a gyűjtő fogalmat, vagy legalábbis azt, ami ebből még mindig döntő súllyal megmaradt. Ezt figye-

² Szabad, Gy.: Kossuth and the British „Balance of Power” policy, 1859–1861. Bp. 1960. Studia Historica 34.

lembe véve tehát most, a folyamat közben is joggal beszélhetünk „általában” nemességről és annak fő vonaláról, minden többféle színezet és árnyalat ellenére.

Nem szölvá arról, hogy a *miért* kérdése akkor is fennmarad, ha valaki a választ nem tudja a nemesség fő tendenciájában felfedezni. Azt, hogy e kérdésre a történésznek nem kell felelnie, hanem elég a tényeket felsorolnia, a szerző sem állítja válaszában. Nem is állíthatja. De a kérdésre ő sem tud mást, meggyőzőbbet felelni. Ezért ezt a kérdést nyitva hagyja. A művek és az olvasók belső logikája azonban nem szokott ily kérdéseket nyitva hagyni. Ha ilyen nemesi alaptendencia nem érvényesült, és ha más társadalmi erő, a nemességgel mint vezető erővel szemben nyilván nem érvényesülhetett, akkor marad, nagy történelmi fordulatok sovány magyarázatául, az egyéni taktika, ügyeskedés vagy ügyetlenség, az, hogy Teleki László jól választotta-e pártja élén munkatársait, hogy Almásy Pálnak sikerül-e az öleszavaztatási manőver, vagy hogy Deáknak sikerül-e most a felirati álláspontot győzelemre vinni és utóbb a kiegyezést. A taktikát, az egyéni tulajdonságokat persze valóban nem kell alábecsülnünk, mint a nagy tendenciák megvalósítását ilyen vagy olyan irányban motiváló járulékos tényezőket. De nem tekinthetjük őket, a nagy társadalmi-politikai tendenciák helyett, azokat pótló, élvonalbeli tényezőeknek. Másként, félek, nem lesz elég elvi indokunk az ellen tiltakozni, ha egyéni tettekből magyaráznak világ-történelmi jelenségeket.

Térjünk azonban vissza a nemességre. Szerzőnk szerint ennek többsége „nem volt jobbágytartó” és így a sokkhatást „kevésbé szenvedte meg”. Ez a feltételezés, hogy a sokkhatás és vele a társadalmi és nemzeti hegemonia fokozott féltése és védelme csak a „jobbágytartókra”, vagyis a jobb módú birtokosokra korlátozódott, attól félek, a társadalmi realitások messzemenő félreismerésén alapul. A kis földű, szegényedő, vagy éppen birtoktalan nemes, aki nem tud saját vagyonából otthon megélni, hanem hivatali, közigazgatási, katonai vagy esetleg más, szerényebb értelmiségi pályát kénytelen keresni, nem kisebb, hanem ellenkezőleg: ha lehet, *még nagyobb*, még fokozottabb mértékben volt abban érdekelve, hogy az államapparátussal maga rendelkezze a régi ország egészén belül, azt saját soraiból töltsse fel, lehetőleg úgy, hogy abba se Bécsnek, se hazai, nemzetiségi konkurrenciának ne legyen beleszólása. A szegényebb nemesség a nemzeti hegemonia igényében, az ilyen típusú nacionalizmus képviselésében, nem szerényebb volt, hanem radikálisabb. Éppen *ebben*, és nem a társadalmi haladás kérdésében volt rendszerint radikálisabb. Madarász József, akit szerzőnk, a nemesi radikálisok sorából, válaszában névszerint is szükségesnek tart idézni, 1859 őszén Londonban, Kossuthnál járva, megütődve hallja, hogy a „többi népfajokat” is meg kellene nyerni. 1861-ben (a szerző által említett képviselőtársaival) e program érdekében készült lapot kiadni: „Haladás a demokraczia ösvényén. A nemzeti történelmi jog megvédése, biztosítása. Az ország területi épségének csonkítatlan főtartása”. Amiből a társadalmi és nemzeti hegemonia igénye félreérthetetlen, a „demokrácia” viszont, tudjuk, igen sokféleképpen értelmezhető. Ugyanez a Madarász utóbb a Kossuth-féle „hírhedt dunai conföderatiót” állami önállóságunkkal, „független nemzeti életünkkel ellenkezőnek, ezekkel meg nem egyeztethetőnek” tekinti.³

Midőn a nemesség történelmi szerepéről beszélünk, akkor rendszerint elsősorban az 1848 és 1867 körül politikai vezető szerepet játszó, jobb módú középnemesi rétegre gondolunk. Főleg ennek magatartását figyeljük, fellendülő ellenzéki reformmozgalmát, nagy szerepét 1848-ban, eltávolodását a forradalomtól utóbb, társadalmi konzervativizmusát és a nemzeti hegemoniához való ragaszkodását 1867 körül. Mellette pedig még leginkább azt a nemesi értelmiséget, amelynek voltak jeles politikai képviselői és határozottan progresszív erői, de amely azért a nemességhez tartozónak tekintette önmagát. De ha a széles mezőnyben tovább megyünk és a szegényebb nemesség viszonylag népes rétegeit vesszük szemügyre, akkor a kép nem vigasztalóbb lesz a

³ Madarász József: Emlékirataim, 1831–1881. Bp. 1883, 323, 347, 366. l.

haladó tendenciák szemszögéből, hanem, attól félek, sötétebb. Az az érv, hogy a viszonylag kevés mellett, a számbeli többség nem volt jobbágytartó, hanem valami foglalkozásból élt, vagyis „csak” kiváltságai különböztették meg más, hasonló gazdasági szintű, nem nemes rétegektől, vajmi kevésé meggyőző. Mert itt éppen ez a *csak* a fontos, ennek társadalmi-politikai tudati befolyása a legtartósabb. A valóságban a dolog nem egészen úgy állt, hogy a nemes, minél kisebb vagyonnal rendelkezett, annál magasabbra emelte a progresszió, vagy éppen a forradalom zászlaját. Előfordult az, jól tudjuk, fordítva is. Mocsáry Lajos, akinél rokonibb, őszintébb szívvel senki a magyar köznemességet nem szerette, már 1867 előtt írta, hogy „nincs sajnálatra méltóbb osztálya nemzetünknek, mint az elszegényedett, megrongált köznemesség. S éppen ez az osztály van legjobban eltelve a legarisztokratikusabb előítéletekkel”.

Szerzőnk Mocsáry konklúziójával úgy látszik elégedetlen. Abban alapjában véve helyesen jár el, hogy gondosan összegyűjti és kifényesítve elénk mutatja az olyan más, kivételes jelenségeket, amelyek a fő tendenciától eltérnek, vagy éppen annak ellentmondanak. A kép így, ezekkel együtt lesz árnyaltabb és életszerűbb. Csak akkor válik eljárása és vitamódszere erősen kérdésessé, midőn e színesítő, motiváló elemeket próbálja a fő tendencia helyébe tolni, a kivételekkel szeretné megcáfolni a szabályt és megváltoztatni a végső mérleget. Ezt ugyanis a legszínesebb kis részlet legreménykedőbb prezentálása sem módosítja lényegében. Ugyanez áll arra a nyilvánvaló és ugyancsak semmi huzgalommal nem módosítható tényre is, hogy a „negyvennyolcaság próbatételét”, a könyv szóhasználatával élve, a nemesség sokkal jobban állta meg a közjogi-nemzeti vonatkozásban, a Habsburg-hatalommal szemben, és sokkal gyengébben, elégtelenül, a másik oldalon, társadalmi és nemzetiségi vonatkozásban. Valamint arra a tényre is, hogy a nemzeti radikalizmust és a társadalmi haladást, ahol ilyen valóban kimutatható, nem szükségképpen ugyanazok, hanem elég sok esetben mások képviselték. Erre az eltérésre és szétválásra a monográfia sem mutatott rá kellőképpen, úgy, ahogy egy ilyen nem elhanyagolható jelenség megérdemelné. Most pedig a szerző, válaszában, még mindig nem hajlandó ezt a jelenséget tudomásul venni, hanem ehelyett egyéni szereplőkről próbálja azt kimutatni, hogy igenis mindkét vonalon egyaránt messzi jutottak. Aligha szükséges, hogy Bárány Gusztávval vagy másokkal kapcsolatban részletekről vitatkozzunk. A legegyszerűbb, ha az olvasónak magát a monográfiát ajánlom figyelmébe, hiszen abban, alapos gyűjtés eredményeként, sok idevágó, még szembevetőbb, olyan adat található, amelyből, saját anyagából, a szerző, sajátos módon, vonakodik a megfelelő tanulságokat levonni. Egyébként, mivel az egykorú politikai garnitúrából több száz szereplőt ismerünk közelebből, névszerint, bizonyára jeles hadi cselnek számítana, ha a szerzőnek sikerülne vitapartnerét, kimerítés céljából, arra a végeláthatatlan, süppedős terepre csábítania, ahol az egyéneket kezdjük egyéni tulajdonságaikkal és tetteikkel egyenként sorra venni. A történeti valóságon magáu azonban az sem módosítana, ha ebbe belebocsátkoznánk és a szerzőnek módot adnánk arra, hogy fától fáig visszavonulva hangoztassa: egy-két fa még nem erdő. Sőt esetleg, sajnálatos módon, utólag néhol még afelől is kételyeket ébreszthetne, hogy a szerző monográfiájában valóban mindenütt egészen elfogulatlanul szelektálta-e forrásadatait. Mondjuk Bánó Miklós képviselő, Sáros megyei birtokos esetében, akinek közjogi-nemzeti szempontból általában intranzigens megnyilatkozásait a szerző 7 helyen idézi. Nem kevesebb, mint 43 helyen idézi továbbá Sashegyi Oszkár alapos forráskiadványát,⁴ főleg olyan helyi megmozdulásokat illetően, amelyek éle ugyancsak az önkényuralmi kormányzat ellen irányult. Sajátos módon azonban *nem* idézi ugyanezen forráskiadványból azt a levelet, amelyben ugyanezen Bánó Miklós egy másik sárosi nemessel együtt 1862. júl. 26-án ugyanezen önkényuralom fő hazai képviselőjétől, gr. Pálffy Móríc helytartótól katonai karhatalmat kért a tapolyi járás zsellerei ellen, akiket, szerinte, „pénzhűhászó demagógok” izgatnak „a legdurvább communisticus agitációkkal”. Más, itt közölt iratokból, így a Sáros megyei viszo-

⁴ Sashegyi Oszkár (összegyűjt. és szerk.): Munkások és parasztok mozgalmai Magyarországon 1849—1867. Bp. 1959. 396—398. l.

nyokkal ismerős Kapy Ede kir. biztos leveléből az derül ki, hogy hosszabb ideje húzódozó konfliktusról volt szó, amely nemcsak az országgyűlés után, váratlanul vette kezdetét (bár főszereplőire akkor is jellemző volna); egyes birtokosok részben még 1848 előtt, főként pedig utána üzték ki e zselléreket, akiknek azután „quasi bérletként” úgy adták át használatra a földet, hogy a korábbinál jóval többet, évi 150 napot kellett dolgozniuk. Kapy szerint „a földesurak maguk alá ássák a vermet”, s ha tovább keserítik „irtóztató catastrofa” következhetik be a felső megyékben. Mindebből módszertanilag itt csak annyi érdekes, hogy ha valakinek az önkényuralom elleni tiltakozását idézzük az egyik oldalon, akkor idéznünk kell az önkényuralomhoz segítségért fordulását is, a parasztok ellen, a másikon. Ez együtt teszi, ez esetben, mind a „negyvennyolcasság próbatételét”.

Hozhatnék még több példát is arra, hogy a válasz nem a valódi kérdésnek néz szemébe. A monográfia címének dolgát sem tisztázza még, ha a kettős konfrontációt emlegetjük. De talán ennyi is elég. Reflexióimban őszinte és megérdemelt elismeréssel szóltam a monográfia gazdagságáról és szakmai színvonaláról. Kérdéseim inkább a monográfia adataiból nyilvánvalóan levonható, de talán nem kellő mértékben levont konklúziók megfogalmazását próbálták elősegíteni. Most azonban a válasz, vitatható módszereivel, valahogy azt a benyomást kelti, mintha a szerző annakidején sem túlzott óvatosságból állt volna meg a saját anyagából adódó konklúziók küszöbén, és mintha nem is óhajtaná, hogy e konklúziók kimondassanak. Olvassuk át könyvét még egyszer figyelmesen, és még világosabban látni fogjuk, hogy adatai lényegében véve azt sugallják, amit reflexióimban körvonalazni próbáltam. A megfogalmazás formáin, a részleteken természet szerint vitatkozhatunk. Aligha azonban a lényegen. A szerző, természet szerint, maga sem von le határozottan más, ezekkel és anyagával ellenkező konklúziókat. De azokat, amelyeket mi próbáltunk szavakba önteni, úgy igyekszik elhárítani, mintha mégis levonhatók volnának ily ellenkező konklúziók. Innen van az, hogy válasza szakmai tekintetben nem éri, nem is érheti el monográfiája szintjét.

Igen üdvösnek tartanám, ha nem kellene még mindig a nemesi nacionalizmus bizonyos változatainak régi megítélésével ennyit vitáznunk. Szeretném hangsúlyozni, hogy nem a nemességgel van vitázni valónk. A reformkor és 1848 magyar köznemessége és különösen annak kitűnő politikai vezető garnitúrája olyan történelmi pozitívumokat hozott létre, amelyek egyetemes történelmi perspektívából nézve is jelentősek, kelet-európai viszonylatban meg még sokkal inkább azok, és amelyek, nézetünk szerint, többre mennek, mint e nemesség negatívumainak összege. Az, hogy a nemesség ettől még nemesség maradt, saját feltételei és tehertételei közt, és hogy ő sem képez történelmi kivételt az ilyen uralkodó osztályokra általában érvényes megállapítások alól, azt teljesen természetesnek kell tartanunk. Mint egy másik tanulmányunkban írtuk: a geográfusnak sem a természet tényeivel kell s lehet vitába szállnia, a hegyek magasságával, vagy a tenger zátonyaival. Nyilván vitába kell azonban az olyan térképpel szállnia, amely hagyományos elfogultságból vagy helyi büszkeségből a hegyeket magasabbnak, az utakat simábban járhatóknak, és a tengert, a hajósok nagy örömére, a zátonyoktól a valóságnál mentesebbnek próbálná feltüntetni. A nemesség fejlődése és politikai tendenciája, ellentmondásosságában is, történelmileg természetes. E tendencia valamelyik változatával azonban történészként úgy azonosítani magunkat, hogy vonakodunk negatívumait pontosan felmérni: ez még kis mértékben sem természetes.

Kosáry Domokos

Ellenvetések az ellenvetésekhez¹

Megjegyzések Vadász Sándor könyvkritikájáról

Messzemenően tiszteletben tartom a gondolat és így a kritika szabadságát, s nem lepődöm meg azon, ha másnak az enyémtől eltérő a véleménye. Észrevételeim és ellenvetéseim megtételére Vadász Sándor könyvemet érintő bírálatával kapcsolatban kizárólag a korszak megítélése késztet, minthogy a kritikában felvetett problémákat és az érzékelhető nézeteltéréseket fontosaknak látom.

Kronológiai sorrendben haladva az első véleménykülönbség közöttünk az 1915-ös internacionalista, antimilitarista konferenciákhoz, találkozókhoz fűződik. Vadász könyvem ezeket bemutató lapjaival szemben két kifogást is emel, amelyek szerintem ellentmondásban állnak egymással. Vegyük előbb az elsőt, nevezetesen azt a kérdést, hogy ki akart szélesebb alapon megrendezendő konferenciát, az olaszok és svájciak, avagy a bolsevikok. Kétségtelenül eltérés mutatkozott abban, hogy Lenin és a bolsevikok elsősorban a forradalmárok tömörítését szorgalmazták, az előbbieket pedig minden erőt össze kívántak fogni a háború ellen. Vadász velük szemben bizonyos forradalmi körök kiküszöbölésére, az erre irányuló törekvésre hivatkozik. Ha azonban nem nevezi meg az érintett pártokat, pártcsoportokat, ezek befolyását, akkor hamis optikát adhat a tényleges erőviszonyokról. Kikről lehetett egyáltalán szó? Elvileg szó lehetett Borchardt-ról és a Lichtstrahlen csoportról, a bolgár tesznyákokról és a skandináv baloldali forradalmi kisebbségről. A tesznyákok megjelenési jogát azonban senki sem vitathatta és nem is vitatta el, hiszen ők már 1914 előtt a Nemzetközi Szocialista Irodának is teljes jogú tagjai voltak — a többi csoport erejét pedig, gondolom, senki sem becsülheti túl. (Itt csak zárójelben kérdezném: mit tett Borchardt az 1918. évi forradalmi erjedés idején, majd a forradalom után, s hol lehetett e csoport befolyását érezni?) A másik oldalon viszont a német és a francia szocialista, valamint a szakszervezeti kisebbség meghívásáról folyt vita (főként a németről), amelynek tömegbefolyása nem vitatható.²

A második ellenvetést Vadász Sándor néhány bekezdéssel később teszi meg, ahol már nem azt vitatja, hogy kik kínálták fel a ténylegesen szélesebb összefogás lehetőségét, hanem a kiindulás jogosságát, a békefront szükségességét teszi kérdésessé, azt a bizonyos „háborúellenes egységfrontot a minimális program alapján”. Vadász Leninre hivatkozik, s azt hangsúlyozza, hogy Lenin 1915-ben az „álláspontok összecsapására helyezi a hangsúlyt”. Hivatkozhatunk azonban Leninre abban az értelemben is, hogy — bár a két berni konferencia határozataival elégedetlen volt —, jóváhagyta, amikor a bolsevikok fenntartásaik hangoztatása után mégis megerősítették a női és ifjúsági konferencia közös megmozdulását, s végeredményben ugyanez történt Zimmer-

¹ Vadász Sándor bírálata *A szocialista pártok és a háború. 1914—1918*. Kossuth, 1969. c. könyvemről a Párttörténeti Közlemények 1969. 4. számában jelent meg.

² Részben hasonló kérdések már az 1915 márciusi berni nemzetközi háborúellenes nőkonferencián is felvetődtek, s erre Zetkin, Montefiore, Saumoneau és Innessza Armand levelezése bőséges anyagot ad.

waldban is. Mégsem elhanyagolható tény, hogy Lenin éppen Zimmerwald tanulságait elemezve szektás hibának tudta be, ha a közös nyilatkozatot nem írják alá. De menjünk tovább egy lépéssel. Vajon véletlen-e, hogy a két első berni konferencia az általam említett és a Vadász által kifogásolt „szélesebb” alapon, a „minimális program” talaján jött létre, sőt végül a zimmerwaldi konferencia is ezen az alapon született meg, s a zimmerwaldi mozgalom is csak ezen a talajon indulhatott el útjára. Ezek voltak a tényleges erőviszonyok, amivel mindenkinek számolnia kellett. Lenin — s erre több sorát lehetne idézni — már ez idő tájt kész lett volna a forradalmi Internacionálét megteremteni, ami minden bizonnyal ekkor csak szűkebb lehetett volna —, de ez a megoldás 1915-ben nem volt reális, s szerintem a történetíró az ahisztorizmus hibáját követné el, ha 1915-ről írva nem a „reáliákból” indulna ki.

S itt még egy pillanatra álljunk meg, s nézzük meg, hogy ebben az időben kik voltak a „széles” békefront hívei. Nemcsak a német és francia „centristák”, hanem az olaszok (Lazzari, Serrati és Balabanova) is. Zetkin és a Die Internationale csoport, valamint a bolgár tesznyások sem kívántak szakítani a német és francia pacifistákkal. Ugyanez vonatkozik a szerb és román internacionalistákra. Ismeretes, hogy e téren az orosz internacionalista emigránsok körében is nézeteltérések keletkeztek. Elég, ha a Nase Szlovo csoportot, Trockijt említjük; de e problémák jelentkeztek, nyomon követhetők a Lenin—Kollontáj, Lenin—Radek levélváltásokban is. Mindezzel ismét csak azt kívánom hangsúlyozni, hogy az 1917-es körülményeknek megfelelő követelményeket nagy hiba lenne 1914—15-re visszavetíteni. Ugyanakkor a lenini elemzések tézisek történeti érdemét, a zimmerwaldi baloldal értékeit nem csökkenti, ha elismerjük, hogy Zimmerwald a maga egészében, úgy ahogyan az a „szélesebb” bázison megszületett, a szocialista haladás fontos állomását jelentette.

Mindez összefügg a kritikai ellenvetések másik pontjával, amelyet Vadász így foglal össze: „a szerző némileg túlbecsüli a pacifisták progresszivitását”. Ezzel kapcsolatban is felvetődik a hol és a mikor teljesen jogos kérdése, s emellett ellentmondás tapasztalható akkor, midőn Vadász az egyik helyen a könyv eredményei közé sorolja a „hármak” 1915 júniusi bemutatását, sőt egyetért azzal, hogy „a pacifisták németországi élcsoportjának fellépése erjedést váltott ki”, később azonban mégis azt hangsúlyozza, hogy „Kautsky fő gondja a jelzett időpontban — és később is — a párt egységének megóvása, a baloldal visszaszorítása volt”. Az utóbbi megállapítás, véleményem szerint, nem helytálló. Ha pusztán Kautskynál és csak az általam már idézett soroknál maradunk, akkor is kiderül, hogy ez a tétel aligha tartható. Az egész időszak ilyen egységes és egysíkú összefogása amúgyis eleve ellentmondásra ösztönöz, de tény emellett, hogy Kautsky már 1914 telén arról ír és panaszkodik Adlernek, hogy az „ultrák” okozzák az igazi gondot, s éppen ebben látja a különbséget a német és az osztrák munkásmozgalom között. Néhány hónappal később pedig Kautsky már nemcsak az ultráknak, hanem a pártvezetőségnek is hadat üzen. Ugyanez az ellentét olvasható ki Haase leveleiből, Scheidemann és David írásai-ból. A német szociáldemokrata párt ekkor már igen laza, széteső keretei között négy irányzat alakult ki, s ezeknek kiformalódása több tényezőre vezethető vissza, semmiként sem véletlen jelenség. Teljesen meglepő és alá nem támasztott tehát az az állítás, hogy a pacifisták „fő gondját” a radikális baloldaliak ténykedése képezte volna, amikor ők a valóságban a kormány, a hadvezetőség, a párt jobboldali ultrái, sőt a pártvezetőség ellen hadakoztak.

A pacifisták tevékenysége egyébként valóban az eddig nem eléggé vizsgált és megoldott kérdések közé tartozik. Francia vonatkozásban igaza van Vadásznak, amikor Merrheim jobbrafordulását jelzi, de még ekkor (1916 után) is tévedés lenne őt Jouhauxval azonosítani, vagy elhomályosítani azt, hogy még 1917—18-ban is pozitív kezdeményezések indultak ki tőle. Vadász Longuet esetében a párttöbbségnek való behódolást emeli ki; szerintem viszont az a vizsgálandó és értékelendő mozzanat, hogy ez a kisebbség fokozatosan többséggé vált, s e kisebbség békét követelt, méghozzá saját kormányával, saját pártvezetőségével szemben követelt azonnali békekezdeményezést. Hogy én ezt a tényt francia vonatkozásban miként és mennyiben értékelem túl, az Vadász bírálatából nem derül ki.

A harmadik kritikai észrevétel, szorosan összefonódik a másik kettővel; miként Vadász is írja: „a fentebb elemzett szemléletből következik a pacifisták és baloldaliak ellentéteinek kicsinyítése”. Vadász Sándor erre példákat sorol fel, s biztos vagyok benne, hogy e téren még sok hasonló esetet lehetne felhozni, s ezek egy terjedelmesebb feldolgozásból nem is hiányozhatnak. Hiányolom viszont az ellenpontok jelzését. Hiszen nemcsak kizárásról kell tudnunk, hanem arról is, hogy pl. Németországban a spartakisták és függetlenek éppen a kérdéses időpontban, 1916 tavaszán, sőt nemcsak ekkor, hanem még jóval később is miként működtek együtt.³ Mégsem tekinthető véletlennek, hogy a spartakisták vezetői roppant kevés kivétellel ezt az együttműködést mind szükségesnek látták, s végeredményben még az 1918 novemberi forradalom előkészítésénél is megmutatkozott ez a tendencia. Hasonló tünetek észlelhetők voltak Franciaországban, Angliában, Olaszországban is, ahol a pacifista centristák és a radikálisok még nem váltak határozottan el egymástól, az orgánumban egymás mellett jelentek meg cikkeik. A *Populaire*, a *Vague* és a *Verité* Cachinjét, Frossardját, Vaillant-Couturierjét, a *Leipziger Volkszeitung* Zetkinjét és Mehringjét vajon hova kell sorolnunk, s mi a megkülönböztető jegy 1917–18-ban Cachin és Brizon vagy Longuet között? A tényekkel ezúttal is számot kell vetni, s így azzal is, hogy mégsem merő véletlenség, s nem is egy-két ember hibája, elméleti fejletlenségének következménye, ha ez a kettéválás határozottabb formában csak a háború után, sok európai országban (olyanokban mint Franciaország, Anglia, Olaszország) pedig csak 1920–21-ben következett be.⁴ Mindennek természetesen megvolt az előtörténete, de a visszavetítéstől ezúttal is óvakodni kell és nem lehet háttérbe szorítani azt a körülményt sem, hogy a háború még folyt, s éppen a háborúval, s a „saját kormány” politikájával szemben az együttműködés lehetősége még sokszor szinte magától újrateremtődött.

A kritika egyik bekezdése azt hangsúlyozza, hogy a korszak bolsevik értékelése ismeretes, s így „ezt kell érvényre juttatni mind a kutatás, mind a téma feldolgozása során”. E sorok több gondolatot ébresztettek bennem. Először is azt, hogy az első világháború munkásmozgalmának historiográfiai feldolgozása ugyan meglehetősen kezdeti stádiumban van, de még így is jelentős eltérések mutatkoznak a felfogásban. Másodszor kézenfekvő az a gondolat is, hogy a marxista történetírásban legutóbb igen nagy fejlődés mutatkozik, számos új kérdést vetettek fel az utóbbi években, amelyekről korábban nem beszéltek, de ugyanakkor nagyon sok a még megoldatlan probléma. Mindamellet a tények, az egyes országok reális helyzetének gondosabb tanulmányozása, az archívumi anyagok, hagyatékok feltárása szintén eredményeket hozhat. Azt viszont, hogy mennyiben van új eredményekről szó, vagy realisabb tisztázásról, s mennyiben tévedésről, vagy nem marxista megoldásokról, ezt persze természetesen konkrétan kell megvizsgálni.

A recenziens amúgysem mérlegelt — véleményem szerint — két körülményt. Az egyik a munkásmozgalom tényleges erőviszonyainak kérdése. Nem egyszer aggasztott, hogy túl keveset beszéltek a párttöbbségről a különböző országokban, s túl sokat a kisebbségről és a baloldali radikálisokról, zimmerwaldistákról, hiszen jónéhány ország politikai életében az utóbbiak még nem játszottak elsőrendű szerepet. Vadász igényei szerint az arányokat még inkább meg kellett volna változtatnom, s még részletesebben foglalkoznom a baloldali problémával, belső ellentéteivel (ami azonban, ismét hangsúlyozom, az ellenpont kitévését is megkövetelte volna). S ez kapcsolódik a másik elhanyagolt körülményhez. A megfeledezést feltehetően befolyásolja saját témája, a zimmerwaldi mozgalom, sőt a zimmerwaldi baloldal megrajzolása. Vadász érdeklődésének közép-

³ Erre vonatkozóan idézni lehetne ezeket az állásfoglalásokat a háború különböző fordulópontjain. Azt sem lehet véletlennek tekinteni, hogy a meghurcolt forradalmároknak Németországban Haase, Franciaországban J. Longuet kelt védelmére, s nem valaki az elszánt honvédők közül.

⁴ E tárgykörben különösen figyelemre méltóak Luxemburg és Jogiches észrevételei — amennyiben ők a német ultrabaloldaliakkal szemben az USPD-ből való kiválás ellen léptek fel.

pontjába így a viták kerülnek, azok az eltérések, ahol a baloldaliak messzebb jutnak a zimmerwaldi többségnél, a pacifistáknál. Én azonban a nemzetközi munkásmozgalom egészét kíséreltem meg felvázolni, amelyben a „zimmerwaldi többség” is jó ideig kisebbség, s ahol az ellenfél nem Kautsky, hanem Scheidemann és Renaudel, sőt nem is ők, hanem a kormányzat: Bethman Hollweg, vagy Hindenburg. Ez természetesen más optikát követel meg, s néhány ember, csoportosulás is más megvilágításba kerül. A béke követelése is más szerepet játszik, ha Lenin és Martov vitáját elemezzük, mintha Martov és Plehanov felfogásának különbségét mérjük fel. Ezt a példát azonban tetszés szerint lefordíthatnánk a német, a francia, az osztrák és az angol mozgalom gyakorlatának nyelvére is. Ha ezt nem tesszük meg, akkor nemcsak nem fogjuk érdemeik szerint megítélni azokat, akik e korban a háború és az imperializmus ellen küzdöttek, hanem a korszak munkásmozgalmának reáliái is elmosódnak, merő véletlennek tűnnek, ami a kortársnak természetes volt (pl. hogy a Pravda 1918 őszén Friedrich Adlert egy sorban emlegette K. Liebknechttel) s így könnyen zavart okozhat a munkásmozgalom ezt követő korszakának megítélésénél is.

Végezetül hangsúlyozom, a vitában nem a személyi mozzanatok vezettek, hiszen én csak hálás lehetek Vadász Sándornak az alapos recenzióért. Az itt érintett kérdéseket azonban oly lényegeseknek tartom, hogy az ezek fölött való elgondolkodás, vita mindenképpen csak gyümölcsöző lehet.

Jemnitz János

A történelem valóságos nemzeti aspektusáról*

Szűcs Jenő A nemzet historikuma és a történet szemlélet nemzeti látószöge (hozzászólás egy vitához) c. munkája — mint alcíme jelzi — formailag vita-hozzászólás igényű. Valójában azonban sokkal több ennél! A szerző azoknak a *vitáknak* meghatározott *történeti vonatkozásait* különíti el, melyek az elmúlt évtizedben (hazai vonatkozásban) egyfelől elsősorban a *feudalizmus kori patrióta és nemzeti színezetű tudattartalmat állították a diszkusszió középpontjába*, másfelől — újabban — a *mai nemzeti érzés és nemzeti tudat problémáit* boncolgatják.

A könyv *első négy*, valamint *utolsó* (nyolcadik) *fejezete* azt a problémakört elemzi, amely szerint jogosult napjainkban hazánkban a *nemzeti tudat és önérték zavarairól* szólni, ám e zavarok egyfelől régi keletűek, másfelől — a nemzeti fejlődés e térségbeli képletének megfelelően — egész Kelet-Közép-Európára jellemzőek.

E zavarok főleg a *történet szemlélet és a nemzeti öntudat torz kapcsolatára* vezethetők vissza. A kelet-közép-európai történelem sajátossága ugyanis a „nemzet” és a „nemzeti történelem” viszonyának történetitlen szemlélete. Történet szemléleti (és világnézeti) koncepciókhoz társulva ugyanis e régiókban — *nemzet és historikuma vonatkozásában* — a *romantika* (tekintsünk itt most el a romantika értelmezésének problematikájától) *kora óta* — ezt Szűcs Jenő kitűnő könyve cáfolhatatlanul bizonyítja — *hibás gondolati model érvényesül*. Ez a XIX. század első évtizedeiben kialakult *model* vagy — ha többé-kevésbé stabilak voltak az államkeretek a XI—XIII. századtól, illetve erős és egységes középkori állam létezett — „ősi intézményekben, alkotmányban és állami létben” (16. l.), vagy ha az egységes állam nem, vagy csak névleg létezett „a nyelvi-kulturális tradíciókban és a »népszellemben«” (uo.) konstituálódott. Az így kialakított *gondolati model* „a történelem szubjektív, retrospektív »nemzeti látószögének« kialakulása és a nemzeti elv historizálása” (17. l.).

Mindezek előrebocsátása után a szerző jogosan állapítja meg, hogy e *model* — a nacionalizmus történet szemléleti kereteként — napjainkig érvényesül. Egyes európai nacionalizmusokban azonban ez szerves eleme a nemzeti tudatnak és a nemzeti érzésnek, más európai nacionalizmusokban azonban csak járulékos a jelentősége. Végül soron ennek mikéntje „a modern nemzeti fejlődés és nacionalizmus két, többé-kevésbé elkülönülő európai típusától” (17. l.) függ. Amíg a középkor csak „soknemzetiségű” államokat ismert, addig a XVIII. század végétől a fejlődés bifurkálódott: nyugaton (legkésőbb eddig az időpontig) kialakult a polgári politikai nemzet, míg a Rajnától keletre elmaradt az állam „nemzetiségformáló” szerepe (az államok itt lényegesen kisebb, vagy lényegesen nagyobb területen funkcionáltak, mint a nyelvi-kulturális egységüket „mind határozottabban felismerő leendő nemzetek”). A történeti magyar nacionalizmus a *kelet-közép-európai fejlődés „ama sajátos altípusához tartozik, amelynek előzményei közt és érvrendszerében nagy szerepet játszik az egykori középkori — nem »nemzeti«, de utólag nemzetinek*

* Szűcs Jenő: A nemzet historikuma és a történet szemlélet nemzeti látószöge (hozzászólás egy vitához). Értékezőések a történeti tudományok köréből. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1970. 127 l.

minősített — állam és az annak hagyományait az idegen központi hatalommal szemben a továbbiakban is örző rendiség” (19. l.).

Így jött létre a magyar nacionalizmus kettős ága a XVIII—XIX. század fordulója után: az „államnemzeti” és a „kultúrnemzeti” jellegű nemzeti tudat. Némi egyszerűsítéssel szólva: a magyar nemesség kétarcúságát tükrözte ez a kettősség: „E nemesség egyrészt birtokos volt, s mint ilyen a rendi szellem örököse; másrészt intellektuel, s mint ilyen az európai kultúra áramlatainak részese és hazai tolmácsa. Ugyanakkor az ország sajátos helyzetéből is kettős érvrendszer következett: a Habsburgokkal szemben a magyar nyelv és kultúra, a nemzetiségekkel szemben a történeti magyar államkeret látszott perdöntő argumentumnak a »nemzet« kereteinek megvonásához. Ebben az ellenpontozott összhangzatban a polgárságnak a XIX. században önálló szólam nem jutott. — A rendi-nemesi szólam a reformkoron, 1848-on át az 1867 után erőre kapó »közjogi nacionalizmushoz« folytatódott... 1867 után... a magyar nacionalizmus kettős axiómával segített magán. Egyrészt azzal, hogy van egy magyar »államnemzet« a Kárpátok közt;... másrészt azzal, hogy van egy magyar »államnemzet« az osztrák-magyar komplexumon belül”... (19—20. l.). Az „államnemzet”-koncepció — történetitlen „történeti” érvekkel — a saját indokolását elsősorban a történelemből meríthette (uo.). E koncepció „érzelmileg színezett vetülete a még teljesen ki nem irtott hundertadtól... Thaly Kálmán nemesi-kuruc romantikájáig húzódtott, mélyen átítatva az egész magyar köztudatot... (a) XVI—XVII. századi rendi küzdelmek idealizált történetével...” (20. l.). Ennek leszögezése után tér ki a szerző — nagyon röviden, de lényegbevágóan — a magyar „kultúrnemzet” koncepciójára, ahol a „nemzet”: a magyar nyelvűek közössége (21. l.).

A magyar történeti nacionalizmus hovatartozásának definiálása után a szerző azt is rögzíti, hogy hová fejlődött a történeti magyar nacionalizmus, amely 1919 után vákuumba jutott. Ennek eredményeként „az előzőkhöz képest is torzabb, illuzionisztikusabb formák közt” (21. l.) támadtak fel a történeti nacionalizmus vonulatai. „Emellett a faji gondolatba torkolló zavaros és ködös mítoszok most kaptak polgárjogot és nyertek társadalmi fedezetet” (22. l.). — A szentistváni nemzeteszmemben formulázódott meg — a régi államnemzet koncepciója alapján — szellemtörténeti kategóriában a konzervatív nacionalizmus, a „mélymagyarság” elmélete pedig a kultúrnemzet koncepciót torzította el a faji gondolat irányába. „A turanizmus és társai pedig természetesen a teóriához idomított őstörténetből eredeztették magukat” (22. l.).

A nemzeti koncepció historizálása persze nemcsak sajátosan magyar, hanem általános kelet-közép-európai jelenség. A kitűnő szerző igen találóan és indokoltan állapítja meg, hogy ez a historizált nacionalizmus — pótlék (23. l.). „A történetírás a nacionalizmus szolgálatában bizonyos értelemben pótolni hivatott a nemzet *par excellence* modern elméletét, emocionálisan pedig kárpótlást hivatott nyújtani a nemzeti fejlődés hiányaiért és torzulásaiért, a jelen nyomorúságaiért vagy rossz lelkiismeretéért. Természetes dolog, hogy ahol a nemzeti fejlődés befutotta a pályáját, ... ott ilyen pótszerre kevésbé volt szükség, mert ott az öntudat forrásául inkább kínálkozik a jelen ... , mintsem az ilyen vagy olyan mértékben mitizált múlt. A nacionalizmusok struktúrájában mutatkozó különbség Nyugat-, Közép- és Kelet-Európa közt tehát szükségszerű — s számunkra szomorú történeti fejlemény” (24. l.).

A szerző munkája 3. fejezetében a régi modellek prolongálódásának okairól és mikéntjéről szól, — kapcsolatban azzal, hogy „a nemzet és a történelem kölcsönös viszonyának elméleti és gyakorlati tisztázása 1945 után vált igazán időszerűvé, nem csupán egy-egy nemzet keretein belül, hanem a tágabb közép-kelet-európai körben is” (27. l.). Nyomatékkal mutat itt rá — egyértelműleg csak helyeselhetőleg, hiszen a marxista komparatiztika, a tudományos történeti összehasonlító metódus következetes alkalmazása jellemzi munkáját — arra, hogy: „Tudomány csak ott lehetséges, ahol azonos és elfogadott fogalomrendszer van. Marxista történetírásról csak akkor lehet beszélni, ha olyan kategóriákkal dolgozik, melyeknek jelentése Budapesten, Bukarestben, Prágában, továbbá Moszkvában és a párizsi, londoni stb. marxisták közt is azonos.

Olyan marxista történetírást nem lehet elképzelni, mely kétféle vagy sokféle mértékkel mér" (32. l.).

A könyv 4. fejezete elsősorban a nemzeti öntudat régi pszichikai és fogalmi zavaraiával számol le és egyúttal nyomatékkal hívja fel a figyelmet az *elemzés* szükségességére e tekintetben. E régióban ui. „a helyzet végeredményben a nacionalizmusok egyfajta sajátos neurotikus állapotának és atmoszférájának megrögződéséhez vezetett" (50. l.).

E ponton veti fel a szerző egyik igen döntő kérdését! „Példatár"-e a történelem? És egyértelmű nem-mel felel, — hogy azután a *történelem valóságos nemzeti aspektusát* határozza meg (rámutatva persze az e kérdésben létező *fogalmi zavarokra* is), megállapítva, hogy: „A feudalizmus kori állam a modern nemzet politikai *előzménye*, de *nem azonos vele*," valamint, hogy: „A »nemzetiség« a modern nemzet történeti-etnikai *előzménye*, de *nem azonos vele*" (53. l.). „A szubjektív tényező egy bizonyos tudattartalom, csoporttudat a hozzá kapcsolódó érzelmi és pszichikai elemekkel, átörökölt történeti és kulturális tradíciókkal, magatartás-normákkal, szokásokkal... Ezek képezik a mai nemzeti érzés és öntudat *historikumát*, de *nem azonosak* azzal. Amennyiben e szubjektív tudattartalom történeti faktor — aminthogy az —, ez is a történelem objektív és valóságos nemzeti látószögének része" (54. l.).

Szücs Jenő munkájának következő (5–7.) fejezetei a *magyar nemzeti tudat genezisének bravúros eszmetörténeti levezetését* adják. Munkájának olyan — részletes kutatásaival megalapozott — szakmai teljesítménye ez, amelyhez a szakkritika aligha tudhat lényegeset hozzátenni, vagy amelyből aligha tud valamit is elvenni.

E fejezetekben a szerző felfejti történetileg a nemzeti ideológia historikumát, bemutatja a „nemzeti öntudatot" a középkorban, a „nemzeti függetlenség" problematikáját a XVII. században, majd brilliánsan elemzi a patriotizmus középkori historikumát, kitérve itt a — joggal megkérdőjelezett — középkori népi patriotizmusra, továbbá annak XVII. századi változatára, hogy azután — a 7. fejezetben — összefoglaló megjegyzéseket tegyen a *történelem valóságos nemzeti aspektusáról* a régibb századokban. Megállapítja: „A történelem valóságos, objektív nemzeti aspektusának része minden, ami közvetlenül vagy közvetve beépült a jelenbe, azaz valamennyi olyan determináltság, mely a különböző struktúrákon átnyúlva, az adott történelmi keretek közt a determináltságok bizonyos jellegzetes lineáris képletévé állt össze. Ez a »nemzeti történelem« a szó szűkebb értelmében. Vegyes örökség ez, mely sem egyoldalú apológiára, sem egyoldalú elutasításra nem alkalmas... Elemzésre váró örökség ez, melyből a jelenre nézve kevés közvetlen tanulság adódik, annál több közvetett tanulság, ha azok a tudományos analízis retor-táján mentek keresztül" (99. l.).

Mi történt e vonatkozásban nálunk? Polgári történetírásunk a történelem retrospektív-szubjektivista „nemzeti aspektusát" kultiválta, megmaradtak a rendi történetsszemlélet keretei és kategóriái, „elvegyülve a polgári romantika modeljeinek megmerevedett és eltorzult újabb kiadásával" (100. l.).

A felszabadulás után kialakuló marxista történetírás számos fő vonatkozásban meghaladta a régi mechanizmust, de a marxista *eszmetörténet* még csak születőben van. Az eszmetörténetben — állapítja meg a szerző — „a szubjektivista szemléletmódot nem valami kozmopolita, »nemzeti nihilista« szemlélet és »burzsoá objektivizmusa« fogja felváltani, hanem a történelem nemzeti aspektusa *valóságos történeti kereteinek és látószögének rekonstrukciója*" (102. l.).

Az 50-es évek szemlélete egy történetietlen retrospektív „nemzeti aspektust" teremtett újjá, lemondva arról, hogy egyetemes történeti összefüggéseiben szemlélje e problematikát (102. l.). Megrögzítette tehát „a magyar történelem hagyományos provinciális szemléleti kereteit" (uo.). Ezzel szemben a Szücs Jenő által adott eszmetörténeti levezetés és elemzés kimutatja, hogy „a történelemben *fejlődés érvényesül, és egymástól különböző struktúrák* vannak, nem pedig immanens fogalmak, kategóriák és *eszmék*. Ami tudattartalom a »nemzet« és a »háza« történeti fogalmaihoz kapcsolódik, az elsősorban az adott struktúrákhoz tartozik, és *azonon belül* alap és felépítmény kölcsönhatásainak közelebbi megismerése révén segít hozzá

konkrét történeti folyamatok megértéséhez. Másrészt e tudattartalomnak is vannak olyan elemei, melyek az adott struktúrákon túl, *lineárisan* is érvényesülnek, amennyiben magának a nemzeti ideológiának is megvan a maga korlátozott, *viszonylagos immanens mozgása* a feudalizmus századain át az újkorba átnyúlóan. Ezek azonban elsőrendűen és mindenekelőtt nem közvetlenül „példaként” szolgáló, érzelmileg lelkesítő analógiákat, hanem közvetett tanulságokat szolgáltatnak a mának” (uo.).

A könyv utolsó, 8. fejezete — mint említettük — a munka első négy fejezetéhez kapcsolódik. E záró részben a szerző az elmúlt évtizedben zajlott és napjainkban is folyó viták olyan kérdéseire kanyarodik vissza — hogy konklúzióit e vonatkozásokban levonja —, mint hogy jogosult-e a szocialista patriotizmus propagálása, szüksége van-e a nemzeti öntudatnak a történelemre, mik a nemzeti hagyományok és mi a nemzeti jellem, mi ezeknek az aktuális szerepe és jelentősége stb.

Ami a szocialista patriotizmus propagandáját illeti, az azért is jogosult — állapítja meg a szerző —, mivel *minden* patriotizmust *ideológikus propaganda* készített mindig elő — a felvilágosodás racionalista nemzeti koncepcióját éppen úgy, mint a később mind agresszívebbé és retrográddá váló polgári nacionalizmust.

A szocialista patriotizmusnak, a szocialista hazafiságnak — amely ma ismét propaganda tárgyává válik —, „azt az újfajta viszonyt kell kifejeznie, mely a szocialista fejlődés, az állam és a nemzet kölcsönös viszonyában megfogalmazódik” (104. l.). Amennyiben a szocialista hazafiság a szocialista állam és a társadalom viszonyát fejezi ki: annyiban *állampatriotizmus*, amennyiben a „nemzet” új koncepcióját fogalmazza meg (az újabbkori nemzeti hagyományokból is merítve): „*nemzeti patriotizmus*”. Ha ténylegesen új típusú jelenség: nem elégedhetik meg saját nemzeti történetének hol innen, hol onnan kiragadott történeti példáival, és „nem tekintheti a történelmet *abban az értelemben* pusztán az érzelmek keltésének, a büszkeség táplálásának példatáraként, ahogy a késő középkori, de még a XIX. századi nacionalista történetírás is tekintette (104. l.).

Az új típusú nemzeti öntudatnak és nemzeti érzésnek szüksége van a történelemre, feltétlenül fontos a számára a történelemmel való viszony, — miként a mindenkori társadalmi csoporttudatnak *mindig egyik legfőbb ideológikus eleme* volt a történeti tudat. Azonban a szocializmus és a nemzet viszonya természetesen nem a nacionalizmus polgári gondolati modeljén nyugszik. Hiszen a valóságban — és a marxista felfogás szerint — a nemzet történeti produktum. Mint ilyen az ember társadalmi csoportjelölése közt az *egyik legfőbb* csoport és ugyanakkor éppen ezért kritikai elemzésre szoruló történeti valóság.

E felismerések tekintetében és a szocialista társadalom gyakorlati építésének rendjén kerül mindinkább előtérbe „a nemzet és a történelem kapcsolata pozitív megfogalmazásának igénye” (107. l.). A szocialista rendszerben a történelemre kontrollált és kiegyensúlyozott nemzeti öntudatra és önérzetre van szükség.

Nemzet történeti tudat nélkül nincs. „A történetírás funkciója azonban a nemzeti öntudattal való viszonylatában nem lehet a régi... A történetírás, ha tudomány, a történelem valóságos... nemzeti aspektusában is — a múlt szociológiája”. — A történetírás egyébként is csak részben tekinthető alkalmazott (vagy: alkalmazható) tudománynak. A közelmúlt történetében ugyan közvetlen tanulságok is rejlenek, a régi századokéban azonban csak igen közvetettek (más kérdés, hogy ezeket ajánlatos napjaink szemszögéből is elemezni!). A mára vonatkoztatható következtetések levonása azonban már egy valóban alkalmazott, komplex tudomány, a *politikai tudomány* feladata.

Szücs Jenő kiváló munkájának — mely kis példányszámban, nem a nagyközönség által hozzáférhető helyen jelent meg, s nem a jeles szerző hibájából — rövid, figyelemfelhívó ismertetése után, fel kell hívnunk a figyelmet néhány, szerintünk fontosnak ítélt kérdésre.

Szó esett arról, hogy a magyar nemzeti ideológia, nemzeti tudat bravúros eszmétörténeti levezetését nyújtja a szerző. Szót kell ejteni arról is, hogy ez az ideológia olyan gazdasági-társadalmi struktúrán alapul, amelyre a *nem „tisztá” struktúra*, a be nem fejezettség, töredékesség,

egymásra rétegeződöttség a jellemző. Szűcs Jenő erre is kitér. Tehát nemcsak az eszmetörténeti genezisz van jól megrajzolva, hanem nagyon jó a szerző társadalmi *struktúra-elemzése* is, amivel bebizonyítja, hogy a magyar nemzeti ideológia, nemzeti tudat sok belső ellentétet is hordoz, s mindez összefügg *egész* társadalmi fejlődésünk belső ellentéteivel. Társadalmunk sok belső ellentétet magával hurcoló társadalom, sok olyan régi elemet hurcol magával, ami nem talál az újhoz, de jelen van. Nem fejt ki a szerző részletesen, hogy mi ennek az oka, csak utal arra.

Tudjuk, hogy a historizált nacionalizmus, mint pótlék, a modern nemzet-elméletet is pótolja, emocionálisan nyújtva kárpótlást a nemzeti fejlődés hiányaiért és torzulásaiért. Azokon a helyeken, ahol — szerves történeti folyamatok eredményeként — a nemzeti fejlődés többé-kevésbé tiszta fejlődési vonalon haladt, inkább a *jelen* kínálkozott a nemzeti öntudat forrásául, mint a mitizált — pótszerként szolgáló — múlt. „A nacionalizmusok struktúrájában mutatkozó különbség Nyugat-, Közép- és Kelet-Európa közt tehát szükségszerű — s számunkra szomorú — történeti fejlemény” (24. l.).

E különbség megléte (s elismerése) a szerzőt — helyesen — annak kimondására készteti, hogy: „A szocializmus Közép-Kelet-Európában nagyszabású kísérlet arra, hogy e történeti régió fölibe kerekedjék történeti determináltságainak és meghaladja azokat. A történetírás elsőrendű funkciója nem abban áll, hogy egy sok tekintetben szerencsétlenül és előnytelenül determinált történeti fejlődés apológiáját adja . . .” (112. l.). A marxista gazdaság- és társadalomtörténeti kutatás „... a magyar történeti fejlődés kelet-európai útjának központba állításával a középkor századai óta a legújabb korig kísérli meg kijelölni a gazdasági-társadalmi fejlődés valóságos helyét Európában, és ragadja meg fokról-fokra e fejlődési képlet szerkezeti elemeit” (113. l.).

Szűcs Jenő nem tagadja, hogy vannak ma a nemzeti öntudatnak zavarai. De jogosan arra figyelmeztet: nem szabad abból kiindulni, hogy ezek a zavarok mostanában kezdődtek. Kétségtől igen súlyos régi zavarai vannak a nemzeti öntudatnak — és erről szól valójában ez a könyv. Ennek megfelelően napjainkban az egész nemzeti öntudat szerkezetét át kell alakítani. Újfajta szemlélet szükséges, és erre javaslatot is tesz a szerző.

Történeti visszapillantásában beszél arról, hogy a nemesi öntudat korszerűtlenné váló elemeinek nem állt rendelkezésére erős polgári réteg; ugyanakkor a „nemzeti” már a középkor óta jórészt pótlék, pótszer és illúzió. Ebből lett az ún. „nemzeti jellem”.

És ebből következik a probléma. Nyugat-Európában ui. a nemzeti gondolatnak azért volt határozott és konstruktív ereje, mert mindig az az osztály képviselte, amelyik erős volt, és a fejlődés élén haladt. Közép-Európában viszont töredékes, egymásra torló volt: ez a terület függött, a fejlődés nem futotta ki magát teljesen, töredékes, be nem fejezett volt. Ez a területek nacionalizmusára is jellemző. Egy be nem fejezett, sokféle gondolatból ötvöződő nacionalizmus volt, amelyben a polgári nacionalizmus a meg nem emésztett feudális elemekkel — mint egész gazdasági fejlődésünkben is — társult. A feudális csökevények áthúzódtak a kapitalizmus korszakába. Így a kapitalizmus fejlődése csak részben belső, szerves fejlődés, van egy kívülről ráható fejlődés is. És ez meghatározza a nacionalizmus jellegét nálunk — miként (eltérésekkel) — Kelet-Európában is.

E jelleg magában foglalja a belső ellentmondásokat, a kellően meg nem emésztettséget, a torlódásosságot. A fő dolog azonban: olyan rétegek hordozták — és képviselték — az új fejlődést, amely rétegek nem tudtak kellőképpen beleszólni a gazdasági élet irányításába, e helyett tiltakozásukat és illúzióikat vitték bele a nemzeti gondolatba — többnyire egy negatív, retrospektív és retrográd tiltakozást.

Mennyire lehet helyeselni ezt a szemléletet — ez az első kérdés, de valójában nem is kérdés ez! A másik kérdés, hogy miben áll valójában ez a nemzeti illuzionizmus. Alighanem abban, hogy állandóan olyasmikkal akarja pótolni a valódi (jogosult) nemzeti tudatot, amik — az elsődleges tényezőkhöz képest — másodlagosak. Vagyis: nem tudhat büszke lenni az ipar fejlődésére, ezért büszke például a (vesztett) háborúra. Másodlagos, periférikus kérdéseket tart tehát állan-

dóan az öntudat előterében, pótolni akarván a — hiányzó — stabil társadalmi fejlődést! A szerző — ez művéből kiolvasható — abban látja a magyar nacionalizmus betegségét, hogy az nem arra büszke, amire büszke kellene, hogy legyen, — mivel arra nem is lehet büszke!

Felmerül itt persze az az alapvető történetiszemléleti kérdés, hogy a mi történeti fejlődésünk valójában a nyugat-európai történeti fejlődésnek egy töredékes jégzajlása-e, vagy — én hajlok ez utóbbi felé — egy fő vonásaiban természetesen azonos, de mégis önálló, sajátos történeti fejlődés.

De ha sajátos is ez a fejlődés, igaza van mégis a jeles szerzőnek abban, hogy — érdekes módon — a szemlélet a tudatban mindig úgy tükröződött, mintha a fejlődés „jégzajlásos” volna. A fejlődés előbbre futott, a mércét magasabbra szabtuk, mint amennyire képesek voltunk („nagy pipájú, kevés dohányú . .”). Ez a stimuláló mérce valójában csak elméleti volt, mivel a nyugati fejlődés mindig elől járt, ám ennek volt pozitív eleme. Éppen ez utóbbi miatt ennek a folyamatnak a „tragikuma” el van túlozva. Hiszen: civilizált társadalom volt a magyarországi — a maga módján. Igaz, hogy a középkor századaiban a magyarországi parasztgazdaság nem volt olyan termelékeny, mint például a francia, de nem is éhezett a paraszt, megszűnt az éhínség.

A kelet-európai — benne a magyarországi — fejlődésnek van tehát egy önálló rangja, belső értelme, és ezek a nemzeti öntudat „torlódások” nem abból származnak, hogy ennek a fejlődésnek olyan alapvető belső hibája volna, mint amit egyesek hajlandóak feltételezni, hanem abból, hogy az a mérce, amit erre a társadalomra alkalmaznak, túlzott mértékkel lépett fel (magával ezzel a társadalommal szemben) és az ideológiát ténylegesen „zavarba hozta”; — pozitíve segítette a társadalmat, de „összekuszálta” a tudatot.

Ezeket az ideológiai zavarokat a szerző a *struktúra zavarainak* látja. Ez a struktúra valóban jelentős ideológiai zavarokat hordoz, amelyek mindig abból fakadnak, hogy egy maga előtt való mércét hordoz a társadalom, — és ha nem sikerül ehhez alkalmazkodnia, — akkor kétségbeesik. Hiszen nagyon erős a mellette, Nyugat-Európában levő konkurrencia, — erre a területre viszont minden későn érkezett.

Szűcs Jenő munkája valójában azt a döntő kérdést veti fel és válaszolja lényegében meg: *hogyan tanít a történelem?* Ez nagyon döntő kérdés abban az értelemben, hogy állást lehessen foglalni abban a lényeges kérdésben: nem pedagógiai és didaktikai kérdéssről van elsősorban szó (és semmi esetre sem primitív aktualizálásról), nem is arról, hogy — az oktatásban — a gyermek életkori adottsága és felfogóképessége miatt emocionális módon lehetne tanítani a történelmet, hanem arról, hogy a történelem és a nemzeti kérdés minden egyén számára elemző készség, intellektuális élmény és kritikai igény is kellene, hogy legyen. Tehát nem egyszerűen emocionalitásról van a nemzeti kérdésben szó, hanem analízisről, intellektusról, kritikai és önkritikai igényről. A nemzeti hagyományok heterogén történeti örökségéből a történetírás kiemeli, kiválogatja a jót, az emocionálisan lelkesítő, de a nemzeti problematika nem kezelhető — amire a közvéleménynek hajlama van — elsősorban pedagógiai és didaktikai kérdésként.

E szerint — és ebben a szerzőnek szerintünk messzemenően igaza van — „az intellektuális izgalmat, elemző készséget és kritikai igényt” (114. l.) már az iskolapadban el kell sajátítani. Tudatosítani kell, hogy a nemzeti öntudat és önérték valóban meglevő zavaraival (amelyek, mint említettük, nem most kezdődtek) számolni kell. Hiszen: „e térségben a nacionalizmusok egymásba szövődő, tartósult neurotikus állapotáról és atmoszférájáról lehet beszélni. Ehhez képest a jelenbeli zavarok akár a gyógyulással járó átmeneti izgalomnak foghatók fel” (115. l.).

Kritikusabb nemzeti önismerethez kell eljutni, aminek azonban semmi köze sincs a deziluzionizmushoz, nemzeti nihilizmushoz stb. Annak persze, hogy ennek erkölcsi hitele és hatékonysága legyen, az a feltétele, hogy el kell vetni a „seperjen mindenki a saját portája előtt” elvét a marxista történettudományban. „Saját nacionalizmusunk elvi kritikája csak akkor kerül történeti összefüggéseibe, ha a tudományos kritika szabad kezét kap a nacionalizmus jelen-

sége mint olyan vonatkozásában és más nemzetek történetírásában jelentkező nacionalista jelenségek terén is, mégha azok szomszédos nemzetek is" (123. l.). Hiszen: „...a kialakult államkeretek közt az egyedüli szocialista megoldás a nemzetiségi politika kölcsönös komolyan vételében és az államhatárokat kölcsönösen nem fedő, nyelvi-kulturális értelemben vett nemzeti összefüggések és kommunikáció elismerésében rejlik" (36. l.).

Szűcs Jenő egész munkája azt sugallja, s a szerző maga állítja-hangsúlyozza: nemzet és nemzeti tudat racionálisan összefügg, nem mítosz, nem transzcendens, — ilyen természetű gyökerei nincsenek. A nemzethez tartozás tudata intellektuális nevelést igényel, kritikai érzéket kíván, a nemzethez tartozás a praxisban naponta ismétlődő népszavazást jelent. A nemzethez tartozás tehát tudatos mindennapi cselekvésen és gyakorlaton alapul, nem (misztikus) hajszálgököken. A nyelv csak akkor kritérium, ha benne él az illető személy a közösségben (ha kiszakították belőle, akkor idővel értelmetlenné válik).

Szűcs Jenő kiváló — sajnos megjelenési helyét és módját tekintve, mint említettük, nem a nagyközönséghez eljutó — munkája magas színvonalon szolgálja a szocialista tudatformálást. Konklúzióit egész történelmünkre — a legújabb korra is — szakmailag-ideológiailag következetesen végig kell vigyük. Le kell átfogóbban és szélesebben vonnunk a következtetéseket az általa feltártakból a XX. század történetére, közelebbről a Horthy-rendszerre is, amelynek az ilyen irányú problematikáját szerző csupán érintheti. (Csak zárójelben: amit ő a nacionalizmus egyik ágát továbbvive az ellenforradalmi rendszerben konzervatív nacionalizmusnak minősít, szerintünk más funkciójú: az ellenforradalmi ideológia fasiszta alap-karakterét jellemzi.)

Csupán jelezzük itt, hogy az a széles ablaknyitás, amit Szűcs Jenő a problematika vonatkozásában elvégzett, folytatásra és kiegészítésre is vár.

Incze Miklós

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Я. Йемницц</i> : Современники о Парижской Коммуне	1
--	---

СТАТЬИ, СООБЩЕНИЯ

<i>П. Ж. Пах</i> : Ввоз шерстяных тканей в Венгрию с Запада в середине XV и XVI веков ..	24
<i>Й. Киши</i> : Ясские куманы в освободительной борьбе Ракоци	35
<i>А. Риоза</i> : Социалистическая партия и рабочее движение в Италии (1892—1914) ...	86
<i>М. Майер</i> : К истории схизматических крестьянских движений в Закарпатье в начале XX века	106
<i>М. Ормош</i> : Концепция итальянско—венгерского союза Бетлена	133
<i>Ф. Глатц—М. Штиер</i> : Комитатская борьба вокруг попытки реформ правительства Гембеши	157

ОБОЗРЕНИЕ

<i>Е. Сюч</i> : «Gentilizmus». Проблема этнического сознания варваров. (Тезисы и дискуссия)	188
<i>К. Петер</i> : Отчет о дискуссии «Проблемы Европы в XVII в.» секции новой истории на XIII. Международном съезде историков	212
<i>Л. Маркуш</i> : О методике исследования истории печати новейшего времени	224
<i>Д. Толнаи</i> : Чего достиг «третий мир» на капиталистическом пути развития?	228

РАБОТЫ ПО СОЗДАНИЮ НОВОЙ СИНТЕТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ ВЕНГРИИ

О состоянии работ по написанию Истории Венгрии (Ф. Глатц)	239
---	-----

ДИСКУССИИ

<i>Д. Сабад</i> : К предыстории Соглашения (Ответ на «размышление» Домокоша Кошари) ..	254
<i>Д. Кошари</i> : Несколько методологических замечаний к одному давнему ответу	260
<i>Я. Йемницц</i> : Возражения по поводу возражений (Заметки на критическую рецензию Шандора Вадас)	265

INHALTSVERZEICHNIS

<i>J. Jemnitz</i> : Zeitgenossen über die Pariser Kommune	1
---	---

STUDIEN, BEITRÄGE

<i>Zs. P. Pach</i> : Ungarns Wolltuch-Import aus dem Westen um die Mitte des 15. und 16. Jh.	24
<i>J. Kiss</i> : Jaszigen-Kumanen im Freiheitskampf Rákóczi	35
<i>Alceo Riosa</i> : Die sozialistische Partei und die Arbeiterbewegung in Italien (1892—1914) ..	86
<i>M. Mayer</i> : Die schismatische Bauernbewegung in Karpatorußland	106
<i>M. Ormos</i> : Bethlens Konzept über das italienisch—ungarische Bündnis	133
<i>F. Glatz—M. Stier</i> : Kämpfe in den Komitaten um die Reformbestrebungen von Gömbös ..	157

RUNDSCHAU

<i>J. Szűcs</i> : „Gentilismus“. Die Frage des barbarischen ethnischen Bewußtseins	188
<i>K. Péter</i> : Bericht über den XIII. Internationalen Historikerkongreß	212
<i>L. Márkus</i> : Über die Methodologie der Erforschung der Pressegeschichte der neuesten Zeit ...	224
<i>Gy. Tolnai</i> : Wie weit ist die »dritte Welt« auf dem kapitalistischen Wege vorwärts gelangt? ..	228

DIE ARBEITEN AN DER NEUEN SYNTHESE DER UNGARISCHEN GESCHICHTE

Über den Stand der Arbeiten an der Geschichte Ungarns (<i>F. Glatz</i>)	239
---	-----

DISKUSSION

<i>Gy. Szabad</i> : Zur Vorgeschichte des Ausgleichs	254
<i>D. Kosáry</i> : Einige methodologische Bemerkungen zu einer alten Entgegnung	260
<i>J. Jemnitz</i> : Entgegnungen auf die Einwände	265
<i>M. Incze</i> : Über den wahren nationalen Aspekt der Geschichte	269

TABLE DES MATIÈRES

<i>J. Jemnitz</i> : Témoignages de contemporains sur la Commune de Paris	1
--	---

ÉTUDES, COMMUNICATIONS

<i>Zs. P. Pach</i> : Les importations occidentales de la Hongrie en tissus de laine au milieu du XV ^e et XVI ^e siècles	24
<i>J. Kiss</i> : Les lazyges-Comans dans la guerre de libération de François II Rákóczi	35
<i>A. Riosa</i> : Le parti socialiste et le mouvement ouvrier en Italie (1892—1914)	86
<i>M. Mayer</i> : Un mouvement paysan schismatique en Subcarpatie au début du XX ^e siècle	106
<i>M. Ormos</i> : La conception de Bethlen sur l'alliance italo-hongroise	133
<i>F. Glatz—M. Stier</i> : Lutttes départemantales à propos du programme de réformes de Gyula Gömbös	157

REVUE

<i>J. Szűcs</i> : «Gentilisme». La question de la conscience ethnique barbare (Thèses et débat)	188
<i>K. Péter</i> : Compte rendu du débat «Les problèmes de l'Europe au XVII ^e siècle» à la section de l'ère moderne du XIII ^e Congrès International des Historiens	212
<i>L. Márkus</i> : Au sujet de la méthodologie de la recherche dans l'histoire de la presse de l'époque la plus récente	224
<i>Gy. Tolnai</i> : Jusqu'où le Tiers Monde est-il parvenu sur la voie capitaliste?	228

LES TRAVAUX DE LA NOUVELLE SYNTHÈSE DE L'HISTOIRE HONGROISE

A propos de l'état des travaux de l'Histoire de la Hongrie (<i>F. Glatz</i>)	239
--	-----

DISCUSSION

<i>Gy. Szabad</i> : Les antécédents du compromis de 1867 (Réponse aux «réflexions» de Domokos Kosáry)	254
<i>D. Kosáry</i> : Quelques remarques méthodologiques sur une réponse de longue date	260
<i>J. Jemnitz</i> : Objections sur des objections (Remarques à propos d'un compte rendu critique de Sándor Vadász)	265
<i>M. Incze</i> : Sur les vrais aspects nationaux de l'histoire	269

CONTENTS

<i>J. Jemnitz</i> : The Commune of Paris as seen by Contemporaries	1
--	---

ARTICLES

<i>Zs. P. Pach</i> : Hungary's Western Wool Cloth Imports in the Middle of the 15th and 16th Century	24
<i>J. Kiss</i> : Jazygian-Cumanians in Rákóczi's War of Independence	35
<i>A. Riosa</i> : The Socialist Party and the Labour Movement in Italy (1892—1914)	86
<i>M. Mayer</i> : Some Facts on the History of the Schismatic Peasant Movements in Sub-Carpathia in the Early 20th Century	106
<i>M. Ormos</i> : Bethlen's Conception of the Italian-Hungarian Alliance	133
<i>F. Glatz</i> : — <i>M. Stier</i> : Country Struggles Connected with the Reformist Endeavours of Gömbös	157

REVIEW

<i>J. Szűcs</i> : „Gentilism”. The Question of Barbaric Ethnic Consciousness. (Theses and Debate).	188
<i>K. Péter</i> : Report on the Debate „Europe's Problems in the 17th Century” in the Modern History Section of the XIIIth International Congress of Historians	212
<i>L. Márkus</i> : Some Remarks on the Research Methodology of Recent Press History	224
<i>Gy. Tolnai</i> : How Far Did the “Third World” Get on the Capitalist Road?	228

PRELIMINARY STUDIES FOR THE NEW HUNGARIAN HISTORICAL SYNTHESIS

The State of Work on Hungary's History (<i>F. Glatz</i>)	239
--	-----

DISCUSSION

<i>Gy. Szabad</i> : Some Facts on the Prehistory of the Compromise (Reply to the “Reflections” of D. Kosáry)	254
<i>D. Kosáry</i> : Some Methodological Remarks on an Old Reply	260
<i>J. Jemnitz</i> : Objections to the Objections (Remarks on the Review by S. Vadász)	265

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Helle Mária
A kézirat nyomdába érkezett: 1971. VII. 26. — Terjedelem: 24.50 (A/5 ív)
71.72194 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNál, Budapest V., Alkotmány u. 21.

Telefon: 111—010,

Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, Budapest V., Váci u. 22.

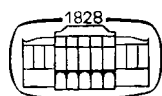
Telefon: 185—612

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál; a kézbesítőknél; a Posta hírlap üzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI. Budapest V., József Nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetők a Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Ára: 28,— Ft,

Előfizetési ára egy évre 44,— Ft

INDEX: 25.812

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

55686

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

Történelmi Szemle

1971 XIV. ÉVFOLYAM 3—4. SZÁM

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztő bizottság

BARTHA ANTAL (szerkesztő), HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ, KERÉKES LAJOS,
KISS ALADÁR, KOROM MIHÁLY, LACKÓ MIKLÓS (felelős szerkesztő),
NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA (szerkesztő), PUSKÁS JÚLIA, RÁNKI GYÖRGY,
M. SOMLYAI MAGDA, ZSILÁK ANDRÁS

Szerkesztőség: Budapest I., Űri u. 51–53 – Telefon: 160–098
Megjelenik negyedévenként – Előfizetési díj egy évre 44, – Ft.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Györffy György</i> : A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez	281
<i>Barta Gábor</i> : Ludovicus Gritti magyar kormányzósága (1531–1534)	289
<i>Heckenast Gusztáv</i> : Magyarország ipara 1726-ban	320
<i>Spira György</i> : A pesti forradalom baloldalának harca a kormánnyal meg a polgársággal 1848 májusában	330
<i>Heller Ágnes</i> : A szükségyszerűség árnyékában	356
<i>Gergely András</i> : Települések, lakások és lakók a századforduló Magyarországon	406
<i>Kerekes Lajos</i> : Az Anschluss és a dunai konföderáció alternatívája Otto Bauer külpolitikájában (1918–1919)	442
<i>Márkus László</i> : A kormányzati erők a bethleni uralmi koncepció szolgálatában	465
<i>Szinai Miklós</i> : Bethlen politikai rendszeréről	483
<i>Ránki György</i> : Potsdam	495

KÖZLEMÉNYEK

<i>Gál Éva</i> : A budai hegyvidék újkori betelepítésének kezdetei	515
--	-----

SZEMLE

Magyar és német gazdaságtörténészek konferenciája (<i>Puskás Julia</i> — <i>Kolossa Tibor</i> — <i>Orbán Sándor</i>)	539
A Vichy-korszak újabb francia történeti irodalmáról (<i>Boros Zsuzsa</i>)	546
<i>Pándi Ilona</i> : Irányzatok vitája az „úri középosztály” fogalmáról 1946–1947-ben	555

A Történelmi Szemle szerkesztősége kéri a szerzőket, hogy ezen-
től csak tolmácsoldal (25 sor 50 betű) terjedelemben gépelt, javítás-
mentes, nyomdakész állapotban levő, 2 példányban készült kéziratot
küldjenek be, s a kézirat leadásakor mellékeljék a tanulmány
rezüméjét is, ugyancsak 2 példányban.

GYÖRFFY GYÖRGY

A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez

Konstantinos Porphyrogenetos *De administrando imperio* c. munkája 37. fejezetében ismerteti a besenyők régi hazáját, amely „az Étil (Ἐτῖλ = Volga) folyónál, valamint a Jejik (Γεῖχ = Úral) folyónál volt”, s itt a kazárok és úzok földjével volt határos. Elmondja, hogy az úzok „ötven évvel ezelőtt” kiűzték a besenyőket, akik legyőzték és elűzték a türköket (= magyarokat) és letelepedtek országukban. Hangsúlyozza, hogy a besenyők birtokolják e földet „mint mondtuk . . . ötvenöt esztendeje”.¹

Minthogy Konstantin művét 948 és 952 között, kereken 950 körül írta,² a besenyőknek a Volgán és Donon való átkelése időpontjául, Konstantin teljesebb 55. évszámát véve figyelembe, kereken 895 adódik.

Ezt az időpontot teljes mértékben igazolják a magyar honfoglalást megelőző harcokra vonatkozó egyéb adatok. Az *Annales Fuldenses* (*Annales Regni Francorum Orientalis*) a 895. év alatt arról tudat, hogy az avarok (= magyarok) a bolgárok határait rontottak, de vereséget szenvedtek tőlük.³ Az annalista ugyanezt az eseményt 896 alatt részletesebben beszéli el, amikor elmondja, hogy az *Avari qui dicuntur Ungari* a görögök hívására átkeltek a Dunán, megtámadták és legyőzték a bolgárokat; a bolgárok egy második csatában is veszítettek a magyarok ellen, végül harmadízben nagy győzelmet arattak felettük, bár a bolgárok vesztesége is igen nagy, 20 000 lovas volt.⁴

A magyarok bulgáriai hadjáratát részletesen ismerteti a *Continuatio Georgii monachi*,⁵ Konstantin pedig műve 40. fejezetében azt is elmondja, hogy e hadjárat után a bolgárok a besenyőkkel szövetségbe győzték le a magyarokat.⁶ Ilyen módon a besenyő—bolgár támadás és Etelköznek (Ἐτελκοῦζον) a magyarok által történt kiűritése 895-re tehető.⁷

Ezzel az egyértelmű kronológiával szemben Regino prümi apát krónikájában a 889. év alatt közli, hogy a besenyők Szkítiából kiűzték a magyarokat

¹ *Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio* (röviden: DAI.) Ed.: Moravcsik Gy.; transl.: Jenkins, R. J. H. Budapest. 1949. 166—167. Magyar fordítás Moravcsik Gy. Bpest. 1950. 167. l.

² Uo. 9; Vol. II. Commentary, Ed.: Jenkins, R. J. H. London. 1962. 6. Vö. Moravcsik Gy.: *Byzantinoturica*. Berlin 1958. I. 364; Györffy Gy., *Byzantinische Zeitschrift*. 55 (1962) 303., 308. l.

³ *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum* (röviden: SRG.). *Annales Fuldenses*. Rec.: Kurze, Fr. Hannoverae 1891. 126.

⁴ Uo. 129—130.

⁵ Moravcsik Gy.; *Antik Tanulmányok* 4 (1957) 275—288.

⁶ l. m. 176—177.

⁷ Pauler Gy.: *A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Bp. 1900. 34, 149—153.

(*gens Hungarum . . . a Scythicis regnis . . . egressa est, . . . gens memorata a finitimis sibi populis, qui Pecinaci vocantur a propriis sedibus expulsa est*).⁸

Minthogy Regino a fenti események kortársa volt († 915) és ő az egyetlen nyugati szerző, aki a besenyő támadásról tudósít, 889-i évadatát a kutatók többsége a IX. századvégi népvándorlás történetében a legszilárdabb mozzanatként tartotta. Összekapcsolva vele Konstantin császár azon híradását, hogy a besenyők már korábban is megtámadták a magyarokat és kiűzték Levedia nevű hazájukból, a 889-i adatot az első besenyő támadás évének tekintik, amelynek következtében a magyarok elhagyták a Dnyepertől keletre eső Levediát, hogy a Dnyeper és Duna között fekvő Etelközbe, 889 és 895 közti hazájukba költözzenek.⁹

Regino 889-i adata azonban ilyen következtetés levonására nem alkalmas, minthogy Regino évkönyve kronológiai szempontból megbízhatatlan, sőt kifejezetten hibás.

Regino évkönyvét nem úgy szerkesztette, hogy évről évre feljegyezte az újonnan hallott eseményeket, hanem 906/8-ban, száműzetése idején a kortársaktól kapott hiteles értesüléseket visszamenőleg beosztotta évek alá, s ilyenmódon utólagosan rekonstruálta évkönyve egy részét. Arra nézve, hogy a 889. évszám ilyen utólagos rekonstrukció, a következőket hozhatjuk fel:

1. Regino csak egy ízben, a 889. év alatt beszél a magyarok „Szkítiából” való kiűzéséről, ami csak akkor volna elfogadható, ha Regino másodszor, 895 táján is szólna a magyarok kiűzéséről, ill. kiköltözéséről.

2. Ha a magyarok 889-ben a Dnyeperen átkelve Szkítia keleti részéről csupán nyugati részére költöztek volna át, ez nem jelentett volna Szkítiából való kiköltözést, de a Lotharingiában élő Regino tudomást sem szerzett volna egy olyan eseményről, amely csupán „steppei belügy”, és nem érinti a megtelepült keresztény népeket.

3. Regino 889-i bejegyzése nem egykorúan feljegyzett évadat, hanem utólagos beszúrás. Igazolja ezt mindenekelőtt az a körülmény, hogy a 889-i bejegyzés terminológiaiilag nem a megbízhatóbb 894-i magyar vonatkozású híradással, hanem egy másik hibás évszámú 901-i adattal mutat egyezést.¹⁰

A. 889 gens Hungarum	A. 894. . . . Ungaris	A. . . . 901 gens Hungarum
. . . omni belua crudelior	omnia . . . depopulan-	. . . crudeliter cuncta
. . . multa milia sagittis	tibus.	devastat . . . beluino furori
interimunt . . . sagittis		. . . multitudo ietibus
utuntur. Vivunt . . .		sagittarum perit . . .
beluarum more.		

A franciás *gens Hungarum* névhasználattal szemben áll a németes *Ungaris* megnevezés, s a két *gens Hungarum* adat egyszerre való fogalmazását a sajátos kifejezések ismétlődése tanúsítja.

A 889-i hosszú beszúráshoz Regino az ősidőktől fogva vezeti le a magyarok történetét, amennyiben a szkítákkal azonosított magyarokra idézi Justinus

⁸ SRG. Reginonis abbatís Prumiensis Chronicon. Rec.: *Fr. Kurze*, Hannoverae 1890, 131—132.

⁹ Így pl. *Pauler Gy.*: i. m. 23, 143; *Németh Gy.*: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1930. 152—154; *C. A. Macartney*: The Magyars in the ninth Century. Cambridge, 1930. 69—70; *Czeplédy K.*, A magyarság őstörténete, Szerk.: *Ligeti L.* Bp. 1943. 105—120; *Deér J.*, Századok 79—80 (1945—46) 4; *Czeplédy K.*, MTA I. Oszt. Közl. 5 (1954) 245, 272—275; *Moravcsik Gy.*, DAI. 11. 143—144; *Sz. de Vajay*: Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte. München, 1968. 20, 91.

¹⁰ SRG. Rec.: *Fr. Kurze* 131—133, 143, 148.

jellemzését a szkítákról (II. 2—3, XLI. 2—3), és Paulus Diaconusét a germánokról (I. 1). A Szkítiából való kiköltözés elbeszélése után pedig hozzáfűzi, hogy a magyarok azóta sok kegyetlen dolgot cselekedtek, és Itáliát is elpusztították (*etiam Italiae regnum ex permaxima devastatum est*), ami tudvalevőleg a 899/900 években történt, ezt megelőzően ui. a magyarok nem harcoltak Itáliában.¹¹ Az itáliai hadjáratról Regino másodszor is beszámol, de ezúttal is a téves, 901. évszám alatt.¹²

Mindez arra mutat, hogy Regino a hasonlóan fogalmazott 889-i és 901-i adatokat utólag, a 906-i befejezéskor dolgozta be évkönyvébe, amikor már nem volt világos, hogy az említett események melyik évben történtek. Regino magyar vonatkozású adatai tehát tartalmilag becses kortársi feljegyzések, kronológiailag azonban értéktelenek, s így a 889. év alatt közölt besenyő támadás az ismert 895-i besenyő támadásra, ill. a honfoglalásra vonatkoztatandó.

Megjegyzendő, hogy Marczali Henrik és Gombos Albin, aki Regino magyar vonatkozású szövegrészeit teljes terjedelmében kiadta, az adatok kronológiájának megbízhatatlan voltát már észrevette és levonta a következtetéseket a 889. adat megbízhatatlanságára vonatkozóan,¹³ ide vonatkozó megjegyzéseik azonban nem mentek át a tudományos köztudatra.

Egy 889-i besenyő támadás feltevése egyébként ellentétben áll minden egyéb adattal. Konstantin császár előadása szerint a kangar-besenyő támadás, amely Kelet-Európában érte a magyarokat és oda vezetett, hogy a magyarok kettészakadtak egy Etelközbe költöző részre és egy Transzkaukáziába költöző szavárd (*Σάβαρτοι ἄσφαλοι*) részre, nem csak azért helyezendő évtizedekkel 895 elé, mert a szavárdok Tiflisz körül már a VIII. század óta kimutathatók,¹⁴ hanem azért is, mert Konstantin császár itt magyar szájhagyomány alapján kétes értékű információkat közöl, amelyek részben régebben történt eseményekre vonatkoznak.¹⁵

Egy 889-i besenyő előnyomulás feltevésének téves volta abból is nyilvánvaló, hogy a besenyők menekülésének és előnyomulásának kiváltó oka az úzok támadása volt, az úzok pedig valószínűleg azért kényszerültek a besenyőket megtámadni, legelőiket és állataikat elrabolni, mert 893-ban Izmail ibn Ahmed szamanida emír támadása folytán a Balkas-tó vidéki törökök állatállományuk nagyrésztét elvesztették.¹⁶ A 893-ban Nyugatturkesztánban elindult népvándorlás ezek szerint csak 894-ben mozdíthatta ki a besenyőket Volgán túli hazájukból.

¹¹ Sz. de, Vajay: i. m. 29—31. 898-i hadjáratra egykorú forrás nincs.

¹² SRG. Rec.: Fr. Kurze 148.

¹³ Marczali, A magyar honfoglalás kútfői. Szerk.: Pauler Gy.—Szilágyi S. Bp. 1900. (röviden: MHK.) 320—323; A magyar nemzet története. Szerk.: Szilágyi S. I. Bp. 1895. 124; Gombos A., Hadtörténelmi Közl. 28 (1927) 447; Catalogus fontium historiae Hungariae. Bp. 1937—38. (röviden: Gombos) I. 156—158, 2038—2040.

¹⁴ Thüry J., Századok 31 (1897) 320 kk. J. Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig 1903. 36—37; Németh Gy.: HMK. 316; Czeglédy K., MTA. I. Oszt. Közl. 5 (1954) 272; a további irodalmat ld. Moravcsik Gy.: Byzantinoturcica II² 261—262. A kérdéshez több ízben hozzászólt Moór E. a források és az irodalom kellő ismerete nélkül (Népünk és Nyelvünk 4 [1932] 171—177; Acta Ethn. 2 [1951] 124—127; Ural-Altaische Jahrbücher 31 [1959] 205—214; Századok 105 [1971] 961—965). Ütletei tudományosan megalapozatlanok s így cáfolatot nem igényelnek.

¹⁵ Deér J., Századok 79—80 (1945—46) 3—20; Czeglédy, uo. 274 kk.

¹⁶ Hóman B.: Magyar történet I⁶, Bp. 1936. 116; vö. Tabari III, 2138; Masoudi: Les prairies d'or. Paris 1830. 144; V. Barthold, Turkestan down the mongol invasion. London, 1958. 224; R. Grousset: L'empire des steppes. Paris 1960. 196. Marquart (i. m. 63) szerint a támadás első helyen a karlukokat érte; a karlukokra ld. még Czeglédy K., Magyar Nyelv 45 (1949) 166.

Az elmondottakból az is következik, hogy Etelköz, a magyarok 895 előtti hazája, mely Konstantin császár szerint azonos a besenyők 895 utáni országával (*Ἀτελκοῦζον, ἐν οἷς τόποις τὰ νῦν τὸ τῶν Πατζινικιτῶν ἔθνος κατοικεῖ*), a Don és a Duna között elterülő tágas steppére terjedt. Ezt a forrásokból világosan kitűnő tényről azért szükséges hangsúlyozni, mivel a román történeti irodalomban legújabbban is felmerült olyan téves nézet, amely Etelközt a Dnyeszter és Szeret közének alsó felére (!) lokalizálja és tagadja, hogy a besenyők országa 895 és 950 között a Dunáig terjedt volna.¹⁷

Mi bizonyítja, hogy a magyarok 895 előtti lakterülete, Etelköz az Aldunáig terjedt?

1. Džajhānī 920 körül írt; de e helyütt 870 körüli forrásra támaszkodó geográfiáját a X. századi Gardīzī és Ibn Rusta tartotta fenn: szerintük a magyarok országa két folyó, az Atıl (= Don) és a Duna között terült el. Gardīzī azt is közli, hogy „amikor a magyarok a (Duna) folyó partján vannak, látják a nándorokat”.¹⁸ *Nándor* (~*lándor*) a bolgárok régi magyar neve volt.¹⁹

2. A IX. századvégi Metód-legenda közli, hogy amikor Metód 882-ben Morvaországból Bizáncba utazott a Duna tájékán (на страны Дуонаискыи; *in regiones Danubii*) egy magyar királlyal találkozott.²⁰ Ez másutt, mint az Alduna mellett, nehezen képzelhető el.

3. A *Continuatio Georgii monachi* a 894. év eseményeire elmondja, hogy Leo császár „elküldte a Szklérosznak nevezett Nikétaszt hadihajókkal a Duna folyóhoz, hogy adjon ajándékokat a türköknek (= magyaroknak) és Simeon ellen harcra készítse őket. Ez elmenvén és találkozáskor azok fejével, Árpáddal és Kuszánnal... megállapodtak egymással... Átkeltek hát a türkök... és egész Bulgáriát leigázták”.²¹

4. Böles Leo császár Taktika c. művében ugyanerről az eseményről ezt írja: „Miután a mi császári fenségünk hajóhada segítséget nyújtván átszállította őket az Isztroszra, ezek három csatában tönkrevették a bolgárok... seregét.”²²

5. Konstantin császár a *De administrando imperio* 51. fejezetében ugyanerről írja: „Eusztathiosz tengernagy és patrícius... átszállította a türköket (= magyarokat), és Simeont, Bulgária fejedelmét leverte.”²³

¹⁷ P. Diaconu, *Les Petchénegues au Bas-Danube*. Bucarest 1970. 12 kk. Diaconu művének alapvető gyengéje, hogy abból a be nem bizonyított előfeltevésekből indul ki, hogy az általa tárgyalt Al-Duna vidék már a IX. században is „Roumanie”, „territoire roumain” (11, 15 skk.) volt. Meg kell jegyezni, hogy az első forrás, amely e területen megtelepült román (vlach) lakosságról tudat, IX. Gergely pápa bullája 1234. XI. 14.: *In Cumanorum episcopatu, sicut accepimus, quidam populi, qui Walati dicuntur existunt* (A. Theiner: *Vetera monumenta historica Hungariam sacra illustrantia*. Romae 1859. I. 131, vö. Györffy Gy., *Történelmi Szemle* 7 [1964] 2). Diaconu a besenyők korai jelenlétét az Al-Duna vidéken azzal is tagadja, hogy a régészek nem találtak e helyen besenyő sírokat. Eltekintve attól, hogy a besenyők leletanyagának szétválasztása más nomád népektől még nem történt meg minden kétséget kizáróan, és a nomád sírok időbeli elhelyezése sem lehetséges évtizedes pontossággal, az írott forrásokból ismert szállásterület és a régészeti leletanyag gyakran nem fedi egymást Magyarországon sem, ahol bőséges forrásadat és számos sírmező áll rendelkezésre.

¹⁸ MIIK. 168—170; Czeglédy K., *Magyar Nyelv* 41 (1945) 37 kk.; vö. Minorsky: *Hudūd al-Ālam*. London, 1937. XVII; Györffy Gy., *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. Bp. 1959. 131.

¹⁹ Uo. 8, 64; vö. Eckhart F., *Magyar Nyelv* 6 (1909) 311—313.

²⁰ MIIK. 354.

²¹ Uo. 106; Moravcsik Gy., *Antik tanulmányok* 4 (1957) 275—288.

²² MIIK. 31; vö. Moravcsik Gy., *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Szerk.: Györffy Gy. Bp. 1958. 73.

²³ Ed.: Moravcsik, Gy. 250—251.

6. Az *Annales Fuldenses* 896 alatt ugyanerről írják: „... *Greci* ... *Avaros* ... *in regnum Bulgarorum ultra Danuvium transponunt* ...”²⁴

Mindebből kétségtelen, hogy adott időben az Alduna volt a magyarok és Bolgárország határa.

Ami a besenyők lakhelyét illeti, Konstantin császár műve 37. fejezetében közli, hogy a besenyők 50, ill. 55 évvel azelőtt [895-ben] „eljutván a ma birtokukban levő földre és rábukkanván az ott lakó törkökre ... elűzték őket és letelepedtek azon és urai ennek a földnek ... mind a mai napig ötvenöt esztenedeje ...”²⁵

A forrás szavai világosak és az évszámtól eltekintve egyértelműek, mivel pedig a kortársak és szemtanúk emlékezete általában 70 évre nyúlik vissza,²⁶ és a bizánci udvarban 950-ben még élhettek olyan informátorok, akik megélték a 894/95-i háborúkat, nincs ok kételkedni benne, hogy az események nagy általánosságban így zajlottak le. Zlatarski nyomán Diaconu arra gondolt, hogy Konstantin császár szavai csak az ő korára (950) vonatkoznak, és ezt megelőzően az Alduna vidéke (anachronisztikus megjelöléssel: Románia) bolgár uralom alatt állt.²⁷ Eltekintve attól, hogy bizánci források szerint 917-ben is görög hajóhad szállította át a Dunán a besenyőket a bolgárok megtámadására,²⁸ Konstantin 37. fejezetének forráskritikai vizsgálata a fenti feltevést nem támogatja. Konstantin ui. a 8 besenyő törzs nevének felsorolása után közli: „abban az időben, amikor a besenyőket tulajdon földjükről kiűzték, fejedelmeik voltak: *Ertim* themában *Bajča*, *Čur*-ban *Küel*, *Jul*-ban *Qorqutaj*, *Külbej*-ben *Ipa*, *Qarabaj*-ban *Qajdum*, *Talmač* themában *Qosta*, *Qapan*-ban *Jazi*, *Čaban* themában *Bata*.” Folytatólag közli a törzsfők méltóságának szeniorátusi öröklését, megjegyzi, hogy a 8 thema 40 részre oszlik és felsorolja az egyes themák lakterületét: 4 törzs (*Küerči-Čur*, *Suru-Külbej*, *Boro-Talmač* és *Bula-Čaban*) a Dnyepertől keletre lakik *Úzia*, *Kazária*, *Alánia*, *Kherson* és a klíma vidékek (Krim) felé; „*Jazi-Qapan* thema Bulgária közelében van, alsó *Jula* thema Turkia közelében van, *Qara-Gaj* thema Oroszország közelében van, *Javdi-Ertim* pedig az Oroszországnak adózó ulič, *drevljan*, *lendžin* (lengyel) és egyéb szláv területekhez van közel.” Megadja Besenyőországnak a szomszéd országoktól való távolságát, közte: „Turkiától négy napi út” (= kb. a Kárpátokon való átkelés ideje), „Bulgáriától fél napi út (= az Alduna sávja)”; közli, hogy „abban az időben, amikor a besenyőket kiűzték tulajdon földjükről” egy részük lemaradt és az úzok között él, majd névszerint felsorol hat besenyő névvel nevezett pusztát, amelyek „a Dnyeszter folyón innen, a Bulgária felé eső részen, ennek a folyónak az átkelőimél” találhatók, végül megjegyzi, hogy a besenyők három első törzsét (*Javdi-Ertim*, *Küerči-Čur* és *Qavukšin-Jula*) a *kanggar* 'vitéz' melléknévvel jelölik.²⁹

A 37. fejezetben a törzsfők felsorolása kimondottan a 895-i népvándorlás idejétől készült, amikor a bizánci udvar a látószögében megjelent besenyő népről új információkat szerzett. A törzsek lakhelyének felsorolása keletkezhetett ekkor, de lehet egy később szerzett információ is, s ezeket a császár 950-

²⁴ SRG. Rec.: *Fr. Kurze* 129.

²⁵ Ed.: *Moravcsik*, *Gy.* 166—167.

²⁶ Vö. *Györffy Gy.*, MTA. II. Oszt. Közl. 18 (1969) 223—225.

²⁷ I. m.

²⁸ *Theophanes Continuatus*, CB. 386—389; *Migne*, PG. 109. 403—407; vö. *Gombos*: i. m. 111. 2196—2197. A *Poviest* 915. évi, görög forrásra támaszkodó adatának, mely szerint a besenyők ez évben „a Dunához mentek”, nincs önálló forrásértéke e kérdésben.

²⁹ Ed. *Moravcsik* 166—171.

ben szerkesztett össze egy fejezetbe.³⁰ Mindenesetre a császár 950-ben úgy tudta, hogy a 950 körüli lakterület megfelelt a 895-ben keletkezett állapotnak.

Egy olyan értelmezést, hogy a Dnyeszter nyugati partján „a Bulgária felé eső részen” fekvő, besenyő néven feljegyzett várromok határt jelöltek volna Bulgária és Besenyőország között, sem a forrás nem enged meg, sem a földrajzi viszonyok. Konstantin császár műve 8. fejezetében elmondja, hogy „Bulgária vidékén”, valamint a „Dnyeper, Dnyeszter és más folyók vidékén” is laknak besenyők és a császár megbízottai innen, ti. a folyóknál hadihajókkal felkereshetik a besenyőket, hogy szerződjenek velük.³¹ A Dnyeszter nyugati partján fekvő várromok nevét nyilván egy olyan bizánci követség jegyezte fel, amely a Dnyeszter folyóba hajózva kereste fel a besenyőket. A várnevek jelentése alapján³² valószínű, hogy az átkelők előterében fekvő romos erődöket, melyek a Kárpátokkal párhuzamosan sorakoznak, a besenyők 895 után látták el őrséggel, amikor számolhattak magyar támadással. Ez azonban nem határt jelentett, hanem az országba benyomuló ellenség előnyomulásának akadályozását célozta. A X–XIII. századi Magyarországon a határvárakat, a gyepű akadályokat, a kapukat és a határőröket többnyire nem a határon, hanem a határtól 50–150 km-re mélységben tagolva helyezték el. Így pl. amikor a magyar–német határ a Bécsi medence keleti szélén volt, ettől keletre kb. 80 km-re is laktak besenyő határőrök.³³ Ez azonban nem jelentette, hogy a magyarok a határ és a határőr telepek között elterülő részt lakatlanul hagyták volna.

Konstantin császár közlése arról, hogy a bizánciak egy-egy folyónál lépnek érintkezésbe a besenyőkkel, ill. főnökeikkel, arra mutat, hogy a besenyő főemberek megtelepedése a steppén oly módon történt, ahogy azt Plano Carpini és Rubruk az ugyanott megtelepedő mongol főemberekről leírta. Mindegyik főember egy-egy nagy folyó jobb- vagy balpartján ingamozgást végzett téli és nyári szálláshelye között; a téli szálláshely a tenger közelében feküdt, a nyári magasan északon.³⁴ Konstantin császár 8 besenyő törzs lakhelyét a Dnyepertől nyugatra lokalizálja; figyelembe véve a törzsfőnökök folyóparti nomadizálásának gyakorlatát is, amiből a törzsek folyók szerinti elkülönülésének elve is következik, a következő módon határozhatjuk meg a besenyő törzsek lakhelyét a X. század első felében: A Bulgária felé lakó Qapyan törzs az Alduna és északi mellékfolyói mentén telepedett meg; a Turkia (= Magyarország) felé lakó Julia törzs Erdélytől keletre, a Szeret és Prut vízvidékén lakott; ugyaninnen törték be 1068-ban Gyula besenyő vezér harcosai Magyarországra;³⁵ az Erdem vezértörzs, melynek szállásai a lengyelekkel és drevljánokkal is határosak voltak, a Dnyeszter és Bug mentén lakott; a Qara-Baj törzs birtokolta a Dnyeper jobbpartját és mellékvizeit Kherszontól Kanjevíg. Nem jelöli meg Konstantin császár pontosan a Dnyepertől keletre lakó törzsek (Čur, Külbej, Talmač és Čaban) lakhelyét, de a folyókat és a megadott szomszédos országokat figyelembe véve a Dnyeper balpartja, a Donyec melléke, a Kherszontól Rosztovíg tartó tenger-mellék és a Don felső szakasza mutatkozik egy-egy törzs telepedésére alkalmas vízmelléknek.

³⁰ Moravcsik, DA1. II. 143.

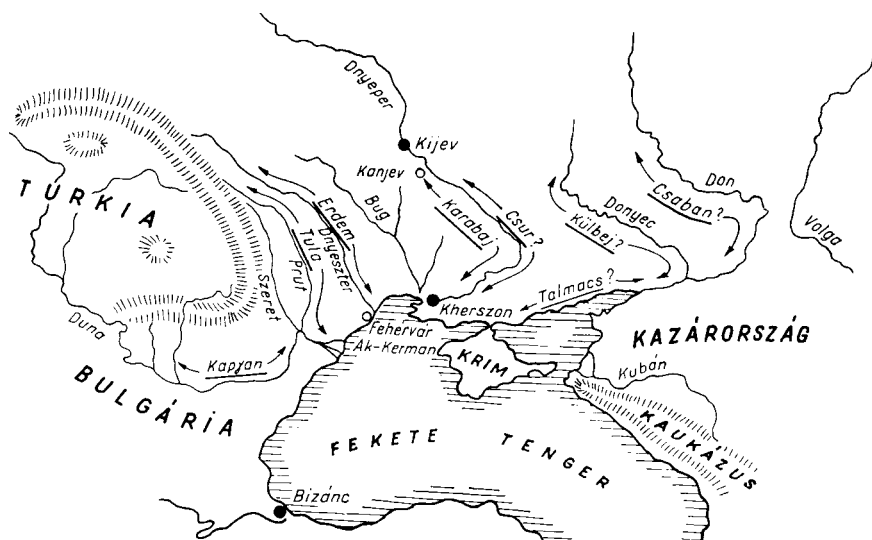
³¹ Ed. Moravcsik 54–57.

³² Németh Gy.: Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós. Bp. 1932. 51; Györffy G., Acta Orient. Hung. 18 (1965) 80.

³³ Györffy Gy., KCsA. II. Kieg. (1939) térkép.

³⁴ Arch. Ért. 97 (1970) 192–196.

³⁵ Scriptores Rerum Hungaricarum. Ed.: Szentpétery, E. Bp. 1938. 3. 67. Vö. Györffy Gy., Antiquitas Hungarica 2 (1948) 168–169.

1. ábra A besenyő törzsek elhelyezkedése

A megadott vízmellékek fő folyóinak védettebb partvonalán, a szlávok lakta erdővidéktől a tengerig ill. a folyótorkolatig kell feltételeznünk annak a 8 besenyő törzsfőnek a tavaszi-őszi ingamozgását, akinek nevét Konstantin császár 895 körüli feljegyzés alapján közölte. Minden besenyő törzs négy nemzetségből állt, így valószínű, hogy a nemzetségek a mellékfolyók rövidebb partvonalain nomadizáltak. A Qapyan törzs havasalföldi szállásterületén számbajöhet e szempontból a Zsil, Olt, Argeș, ill. a Dimbovița és a Jalomița, a Jula törzs moldvai szállásterületén pedig a Szeret és Prut mellékvízeivel, és így tovább.

Mivel a steppei népek — nomádok és félnomádok — főemberei hasonló életmódot folytattak, valószínű, hogy ez a téli-nyári szállásváltó rend az ókori irániaktól kezdve a kunokig jellemezte a terület települési viszonyait.

Д. ДЪЕРФИ

К ВОПРОСУ О ЗАНЯТИИ РОДИНЫ ПЕЧЕНАГАМИ В ЕВРОПЕ

Резюме

Согласно Константину Баряногородному и Фульдским Анналам («De Administrando Imperio» и «Annales Fuldenses») венгры переселились из старой своей родины на настоящее место их жительство вследствие нападений печенегов и болгар в 895 году. В то же время Regino в своей летописи под 889 год он отмечает, что это год, когда печенег вывели венгров из кичини. Вообще нападение 889. года принято отождествлять с тем, описанным Константином, нападением кангаро-печенегов, которое погитло венгров значительно раньше. Автор доказывает, что даты Regino, в том числе указание на 889-ый год, не являются достоверными, так как автор не из года в год записывал события, а во время составления хроники, то есть в 906-м году, приписывал известные ему события к от-

дельным годам. Таким образом, под 889-ый год он, начиная от происхождения венгров и заканчивая их итальянским походом 889—900 годов, поместил всю, известную ему их историю. В действительности дата Regino о выселении относится к занятию родины в 895 году. Между прочим, нападение со стороны заволжских печенегов было вызвано нападением саманидского эмира, Измаила бен Ахмеда (Izmail ben Ahmed) против узов.

Территория Atelkuzu до 895 года распространялась от Дона до Дуная. Произведение персидского географа Džajhani, «Мефодиева легенда», *Continuatio Georgii Monachi*, произведение Льва Будрого «Тактика», а также «*Annales Fuldenses*» говорят о том, что юго-западной границей «Atelkuzu» было низшее течение Дуная. После нашествия печенегов все «Atelkuzu» стало страной печенегов. Место жительства племен печенегов описывает Константин. Их расположение следует воссоздавать при знании факта странствования вождей кочевых племен по рекам, как об этом сообщают Plano Carpini и Rubruk в эпоху монголов. Таким образом, печенегское племя Quaran следует локализовать в Валахии, в нижнем течении Дуная и его притоков, а племя Jula в Молдавии, в притоках рек Серет и Пурт.

GY. GYÖRFFY

PROBLÈMES DE L'ÉTABLISSEMENT DES PÉTCHENÈGUES EN EUROPE

Résumé

Selon le texte de *De Administrando Imperio* de Constantin Porphyrogénète ainsi que des *Annales Fuldenses*, en 895 les Hongrois, attaqués par les Pétchenègues et les Bulgares, quittèrent leur pays pour s'établir sur le territoire qu'ils habitent depuis. Les annales de Regino par contre indiquent sous la date de 889 la sortie des Hongrois de la Scythie sous l'effet de la poussée des Pétchenègues. En général, on identifie cette attaque de 889 à celle des Kanghar-Pétchenègues, décrite par Constantin, que les Hongrois subirent à une date antérieure. L'auteur démontre que les dates indiquées par Regino, dont aussi celle de 889, ne sont pas dignes de foi vu que celui-ci n'avait pas noté ses données année par année, mais en établissant en 906 ses annales, il situait à une date les événements dont il avait connaissance. Ainsi par exemple, il a serré sous l'année 889 toute l'histoire des Hongrois telle qu'il la connaissait, depuis leur origine jusqu'à leur campagne d'Italie en 889/900. La donnée qui se trouve dans Regino comme sortie de l'ancien pays se rapporte en réalité à la conquête du bassin carpathique en 895. L'attaque des Pétchenègues habitant au delà de la Volga était par ailleurs provoquée par l'attaque contre les Ouz de l'emir samanide Ismail ben Ahmed, en 893.

Avant 895 Atelkouzou s'étendit du Don au Danube. Selon le livre de Džajhani, géographe perse, selon la légende de Saint Méthode, ainsi que selon la *Continuatio Georgii Monachi*, la Tactique de Léon le Philosophe et les *Annales Fuldenses*, la frontière de sud-ouest de «Atelkouzou» était le Bas-Danube. Après l'attaque des Pétchenègues, tout «Atelkouzou» devint leur pays. C'est l'empereur Constantin qui décrit les régions habitées par les tribus pétchenègues. La manière dont celles-ci s'établissaient doit être reconstruite en connaissance des déplacements, le long des rivières, des chefs de tribus nomades, tels que Plano Carpin et Roubrouk nous en instruisent à propos de l'époque mongole. Il faut donc localiser la tribu pétchenègue *Qappan* en Valachie, le long du Bas-Danube et de ses confluent, la tribu *Jula* en Moldavie, dans la région des eaux de la Seret et du Prut.

BARTA GÁBOR

Ludovicus Gritti magyar kormányzósága

(1531—1534)

A Magyar Történeti Életrajzok sorozatban 1901-ben (XVII/1) jelent meg a bécsi Heinrich Kretschmayr „Gritti Lajos” c. munkája. A „Szerkesztő utószavában” Schönherr Gyula, ismertette az indokokat, miért bízták a kötet megírását külföldi szerzőre, kénytelennek érezte kitérni az e választással együtt járó fő problémára is. „Az elfogulatlan bíráló természetesen fogja találni, hogy a magyar viszonyok megrajzolásánál nem várhattunk tőle (ti. Kretschmayrtól — B. G.) újat, sőt azoknak az adatoknak teljes felhasználását sem, melyek, ha minden történetírónak egyaránt rendelkezésére is állanak, az idegenhez soha sem beszélhetnek oly közvetlenséggel, mint a magyar historikushoz.” A remény azonban, hogy a könyv megjelenése a magyar kutatók figyelmét is felkelti majd annak hőse iránt, s azok a mű hibáinak kijavítása révén elősegítik majd a korszak eseményeinek jobb megértését, jámbor óhaj maradt csupán. A Mohács utáni esztendőkhöz amúgy is elég mostoha történeti irodalmunk alig törődött azzal a különös epizóddal, amelyet Andrea Gritti velencei doge sztambuli ékszerkereskedő-bankárrá vált törvénytelen fia hazánk történetében végigjátszott. Acsády Ignác, Szekfű Gyula, Bárdossy László; mindazok, akik áttekintették e zavaros időszak eseményeit; anélkül, hogy a Schönherr által is hiányolt hazai forrásanyagból valamit is felhasználni próbáltak volna, szinte változatlanul átvették azt a bizony már Kretschmayr előtt is leírt ítéletet, hogy Gritti felemelkedése Szapolyai János király tehetetlenségének, kormányzásra való alkalmatlanságának jele és következménye, halála pedig az idegen kalandortól hatalmát féltő magyar nemesség bosszúszomjának eredménye.¹ Nem igen tudunk meg többet a kétkötetes „Magyarország történetéből” sem.²

Kutatásaink során több, a velenceire vonatkozó, eddig ismeretlen adatra bukkantunk, s összevetve ezeket a már ismertekkel, úgy véltük, hogy a Kretschmayr által idestova 70 esztendeje felvázolt kép helyesbítéséhez bizonyos fokig hozzá tudunk járulni. A következő dolgozat, éppen ez adatok természete folytán, elsősorban Gritti hazai ténykedésével kíván foglalkozni, életének többi mozza-

¹ Acsády Ignác: Magyarország három részre oszlásának története, 1526—1608 (Magyar Nemzet Története V.), Bpest. 1897 (a továbbiakban: Acsády), 81., 88., 103 skk. l.; Szekfű Gyula a IIóman—Szekfű: Magyar Történet III. kötetében (Bpest) 1938³), 29 skk. l.; Bárdossy László: Magyar politika a mohácsi vész után. Bpest 1943 (a továbbiakban: Bárdossy), 94. skk. l. ill. 158. l.

² Magyarország Története I., Bpest 1967, 165. skk. l. Még élesebb ez a beállítás Nemeskürty István: Ez történt Mohács után c. (Bpest. 1968²), (a továbbiakban: Nemeskürty) népszerű munkájában 171. sk. l.; Gritti személyével jelenleg Kardos Tibor is foglalkozik, de eredményei eddig még nyomtatásban nem jelentek meg.

natával, nem tudván többet mondani, mint elődei, csak annyiban törődik amennyire az a történetek megértéséhez szükséges.³

*

Aloise vagy Luigi Gritti első, Magyarországgal kapcsolatos lényegesebb ténykedése 1528-ra esik, mikor az országból lassan kiszoruló János király Laski Jeromos lengyel nemest segítséget kérni a szultánhoz küldte.⁴ Ekkor a sztambuli tárgyalásokon a doge-fi a velencei követtel egyetértésben azon fáradozott, hogy a magyar királyt a szultán barátságába fogadja, s e törekvéseit siker is koronázta.⁵ Közbelépésre valószínűleg azért szánta el magát, mert felismerte: mindkét fél számára előnyösebb, ha megegyeznek, s egy jó üzlet megkötése a közvetítőnek is hozhat hasznot. Szinte bizonyos, hogy a szükséges információkat a dologban igencsak érdekelt Velence biztosai adták meg neki. Azt viszont ma már nehéz lenne megmondani, mennyi volt Gritti személyes része a sikerben. Laski állításában, hogy nélküle nem is jöhetett volna létre az egyezés, valószínűleg jó adag túlzás van, de bizonyosnak látszik, hogy segítsége nélkül az egyezmény a magyarokra nézve sokkal kedvezőtlenebbül fogalmazódott volna meg. Mindenesetre ezután János király szemében nagybefolyású jótevőnek kezdett látszani, a portán pedig azzal tűnt ki, hogy egy keresztény fejedelem szövetségét segített megszerezni a Habsburgok elleni küzdelemben. Maga Gritti egyéb hasznot egyelőre egyik oldalról sem remélhetett (bár Laski neki ígérte egy magyar püspökség jövedelmeit), de a kilátások nem voltak rosszak: ő lett ezentúl Szapolyai hivataltos képviselője Sztambulban.⁶

A következő időszakban állítólag a legvadabb hírek keltek szárnyra arról, hogy a bankár Magyarország ura akar lenni — természetesen barátja, Ibrahim nagyvezér jóvoltából.⁷ Mindez aligha volt igaz: ekkor még Ibrahim maga pályázott a Magyarország feletti hatalomra.⁸ A „bégogli”, ahogy Grittit nevezték, 1529. május 10-én, mikor a szultán serege újra megindult Magyarország ellen, csak mint a hadsereg élrelmezője vett részt a vállalkozásban. Igaz, apja nagy ígéretekkel próbálta rávenni, hogy maradjon otthon,⁹ de a fiú hasznosítani remélte a magyaroknál frissen szerzett befolyását — s aligha akarta elszalasztani a hadszállítás már akkor is kitűnő üzletét. János király várta érkezését,¹⁰ s

³ A következő tanulmány a középkori magyar állam 1526—41 közti felbomlásáról készülő, első változatában az MTA Történettudományi Intézetében 1971 februárjában megvitatott nagyobb munka részlete, az átszerkesztés által megkövetelt változtatásokkal. A címben Gritti nevét azért használom latinos formában, mert keresztnéve még kortársai írásaiiban is többféle képpen, hol mint Aloise, Luigi, Alvise, esetleg Lodovico szerepel. Mint kormányzó viszont következeten Ludovicus Grittinek írta alá magát.

⁴ A török szövetség-kérés problematikájával készülő tanulmányomban foglalkozom részletesen.

⁵ *Kretschmayr Henrik*: Gritti Lajos, 1480—1534. Bpest. 1901 (a továbbiakban: *Kretschmayr*) 16—21. l.; *Szalay László*: Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században, Pest. 1861, 93—125. l.; *Bárdossy*, 67 skk. l.

⁶ *Kretschmayr*, 19. sk. l.; Gritti ténylegesen ellátta ezt a feladatot, ld. pl. János király levelét hozzá 1528. aug. 16-án, Budapesti Egyetemi Könyvtár, kézírattár, Litterae et Epistulae Originale (a továbbiakban: EK LEO) N. 39.

⁷ *Kretschmayr*, 26. l.

⁸ Uo.

⁹ I. m. 27. l.

¹⁰ Éppen a doge-nak írta ezt meg! Levele szövegét ld. az egri Érseki Lyceum könyvtárában (ma egyházmegyei könyvtár) Y IV./55. sz. alatti Diplomatarium Regni Hungariae c. kódexben (a továbbiakban: Eger DRH) 36. l. verso.

szinte bizonyos, hogy az ő kérésére rendelte el, hogy alattvalói a török sereget minden szükséges élelmiszerral lássák el.¹¹ A hadműveletek során maga Gritti Buda bevételénél kerül először a szemünk elé: a kapitulálni nem akaró várparancsnok, Nádasdy Tamás életét menti meg, mikor az a törökök elől hozzá és a királyhoz menekült; majd pár nap múlva, 1529. szeptember 14-én a szultánt képviseli Jánosnak a magyar trónra való visszaültetése ceremóniáján; s végül részt vesz a korona visszajuttatásában is.¹²

Serénykedése jutalma a török bécsi balsikere ellenére sem maradt el. Már szeptember közepén mint thesaurarius és consiliarius regius lép élénk, s ugyanakkor megkapja az egri püspökséget is.¹³ Ez utóbbi intézkedés nyilvánvalóan Laski ígéretének beváltása, s tényleg jutalomnak számhatta a király; a kincstártói megbízatás azonban korántsem volt ilyen egyértelműen jótétemény, bár ezt a velencei nem biztos, hogy tudta. Szapolyai gazdasági ügyeit trónralépése óta Thornallyay Jakab mester irányította, akinek tisztessége iránt időnként olyan kétségek merültek fel, hogy 1528-ban pár hónapot még ura börtönében is eltöltött.¹⁴ Semmi okunk feltételezni, hogy neki sikerült volna az évtizedek óta esőddel küzdő kincstár feltöltése. Éppen ez lehetett az oka, hogy e feladatot János az ismerten ügyes pénzember Grittire bízta, aki pedig nyilván abban a hiszemben mondott igent, hogy ha majd rendbeszedi a kuszált pénzügyeket, végül maga is busás haszonhoz juthat. Ténykedését mindenestre ennek jegyében kezdte el: emberei a király nevében még októberben átvették az északmagyarországi bányavárosok ellenőrzését, a kamarát bérlő Fuggerek nagy ijedelmére,¹⁵ s ott jártak az Erdélyt, s vele a fontos só- és érbányákat apránként visszaszerző Szapolyai-párti csapatok nyomában is.¹⁶

A lendületes kezdet gyorsan megszülte persze az első nehézségeket is, érthetően éppen ott, ahol az olasz a legaktívabb volt: a bányakamarák területén. A korábbi gazdaságirányító apparátus két fontos személyiségét, Artándy Pált és Balázst, János régi társait (Balázs éppen a királyi őrség parancsnoka is volt „sentium curiae nostrae capiteneus”) „comites terrae et salium Maramarosien-sium” még 1530. január 28. előtt a király „propter varia et magna sua scelera” elfogatta.¹⁷

A sztabuli bankár azonban nem mert túlságosan sokáig távol lenni a portától s ottani üzleteitől; ezért szívesen engedve János felszólításának, még 1530 januárjában hazaindult Budáról.¹⁸ De a már egyszer kézbevert lehetőségekről mégsem akart lemondani: ezért maga helyett megfelelő helyettest keresett.

¹¹ A parancsra hivatkozik *Kretschmayr*, 28. l. (1529. aug. 8.).

¹² I. m. 29. skk. l.

¹³ I. m. 31. l. (Természetesen nem a főpapi rang; a jövedelem volt a fontos!)

¹⁴ Fogságban volt 1528 első hónapjaiban, ld. *A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának Oklevél-másolatai. II.* (Óváry Lipót), Bpest 1894, N. 57; *Acta Tomiciana* X. N. 69–71., mind 1528. febr. 5. körüli dátumokkal; 1528 nyaratól már ismét tevékenykedik, ld. *Történelmi Tár* 1893, 379. l. (1528. júl. 7.; és Országos Levéltár, Kállay es. levéltára (P 343) (a továbbiakban: OL. Kállay es.), 1529. jún. 21.

¹⁵ *Götz Freiherr von Pölnitz*: Anton Fugger I., Tübingen 1958 (a továbbiakban: *Pölnitz*), 173. l. és 506/225. jegyz.

¹⁶ Erdélyről — ahol szintén a Fuggerek voltak a bérlők — ld. lentebb.

¹⁷ Az Artándyak tisztségeire ld. Országos Levéltár, Kamarai Archivum, Neoregistrata Acta (E 148) (a továbbiakban: OL NRA), 1773/17/3 (1528. júl. 19.); Székely oklevéltár II. (Kolozsvár. 1872), N. 258. (1529. júl. 22.); és OL Zichy es. levéltára (P707) (a továbbiakban: OL Zichy es.), 4/1792 (1529. dec. 8.); 1530. jan. 28-án már börtönben mondja őket egy királyi oklevél: OL NRA 575/11.

¹⁸ *Kretschmayr*, 34. l.

Január 28-án Nádasdy Tamás kap megbízatást a királytól arra, hogy az egri püspökség javait, illetve a máramarosi sóbányákat igazgassa.¹⁹ Nádasdy cím szerint ugyan „administrator universum proventuum regalium”²⁰ — de az egri ügy magában is nyilvánvalóvá teszi, hogy e tisztség²¹ a velencei minden téren való helyettesítését jelenti. Gritti választása érthető: a fiatalember Ferdinánd oldalán remek szervezőképességről tett tanúbizonyságot; ugyanakkor pedig életét köszönhette az új kincstartónak.

*

Sztambuli otthonában a velencei több mint fél évet töltött el, végül azonban Szulimán mint „orator Turci” újból Budára indította.²² Feladata részben megegyezett a tavalyival: elő kellett készítenie a következő évre tervezett török hadjárat élelmezését az immár szövetséges magyar területeken; másrészt most diplomáciai műveletek lebonyolítása is várt rá: Ferdinánd királyt kellett volna — éppen a készülő támadás fenyegető kilátásait felidézve — rávennie a Magyarországról való lemondásra.²³

Útközben Buda felé²⁴ az olasz levelet kapott János királytól. Az 1530. október 6-án kelt üzenet segítséget kért tőle, de nem a nyáron támadásba lendült ellenpárti erők, hanem az azok ellen segítségül hívott Mehmed szendrői bég lovas-seregének szörnyű dúlásai miatt, melyek éppen Szapolyai területeit pusztították el.²⁵ Úgy látszik, nem várták a kincstartó érkezését, legalábbis nem ilyen hamarosan; hiszen az négy nap múlva, 10-én már a fővárosba ért, s mindjárt másnap ő maga ragadott tollat: országgyűlésre hívta össze az ország rendeit, az ellenszegülőket a török szörnyű bosszújával fenyegetve.²⁶ Gritti végcélja azonban ezúttal nem Buda volt: pár nap múlva továbbindult Poznań felé, ahol a két ellenkirály küldöttei éppen békekötésről tanácskoztak.²⁷ Nyilván a Ferdinánd meggyőzésére kapott utasításnak akart ott eleget tenni, csakhogy végül nem jutott túl még az országhatáron sem: a béketárgyalások előkészületei alatt, Ferdinándnak augusztus 2-án kiadott parancsára Roggendorf hadai ismét megtámadták János országrészét, sőt ekkorra már Esztergomot vívták.²⁸ Elölük

¹⁹ Egerről: OL Kamarai Archivum, Acta Ecclesiastica ordinum et monialium (E 151) (a továbbiakban: OL AE), 12/2 (1530. jan. 28.); Máramarosról NRA 575/15 (1530. jan. 28.).

²⁰ I.d. ez előző jegyzetet. Csak ritkán nevezik — tévesen — thesaurariusnak, pl. OL 1526 utáni gyűjtemény, Nemzeti Múzeumi Törzsanyag (R 224) (a továbbiakban: OL NMT), 1531. év „E”, (1530. júl. 13.).

²¹ A kifejezés korábban Thornalliai kincstárnoki kinevezésében is előfordul: *Georgius Pray*: Epistolae Procerum Regni Hungariae (a továbbiakban: Ep. Proc. I., Posonii. 1806, N. 109. 1526 előtt is a kincstáros helyettesét nevezték így (Kubinyi András szíves közlése szerint).

²² *Kretschmayr*, 37. l.

²³ Gritti maga csak utólag hivatkozik e megbízatására (Acta Tomiciana XII. Cracoviae. 1906, N. 418 (1530. dec. 23.), de hogy a török valóban fegyverkezett, arra is van bizonyíték: U.o. N. 293. (lengyel követjelentés Sztambulból, 1530. szeptemberéből).

²⁴ 1530. szept. 22-én Nišben volt: *Kretschmayr*, 34/1, és 37/2. jegyz.

²⁵ Eger DR II 19. l. verso = Ep. Proc. I. N. 359.

²⁶ Magyar Országgyűlési Emlékek I. (*Fraknói Vilmos*). Bpest. 1874 (a továbbiakban: MOE I.) 257. l., tévesen 1530. okt. 5-ére datálva. A levél szerint előző nap, tehát 10-én érkezett Gritti Budára.

²⁷ A poznaí tárgyalásokkal készülő munkámban foglalkozom részletesebben.

²⁸ *Acsády*, 86. l.

Grittinek vissza kellett térnie a fővárosba, s mivel a német ágyúk október 31-én már a királyi vár falait törték, ő maga is ott szorult az ostrom idejére.²⁹ Most derült ki, hogy a kalmár nem tartozott a gyáva emberek közé: a Budán állomásozó török katonák élére állva derekasan kivette részét a védelemben. A Szigetvár alól a várba titkos utakon 200 lovassal visszatérő Nádasdy Tamás segítségével s az őrség vitézsége mellett neki is nagy szerepe volt abban, hogy az ostromlók 50 napi hiábavaló erőfeszítés után a János által megint fölhívott Mehmed bég közeledtére eredmény nélkül vonultak el a főváros alól.³⁰

Alig múlt el a harci zaj, a király a sikerrel megvédett városba összehozott egy gyűlést, amelyet országgyűlésnek szánt ugyan (a helyett, amire Gritti-vel együtt hívta volt meg az országlakosokat, azonban az ostrom miatt elmaradt), de amelynek résztvevői végül jórészt csak a várvédők közül kerültek ki.³¹ Ez a furesa diaeta mégis János országgyűlései közül talán a legjelentősebbnek bizonyult.

A hatalmaskodási ügyek pereinek szokásos újbóli szabályozásán kívül ugyanis a következő végzetmények elfogadásáról van tudomásunk: eltiltották mindenféle jószág, elsősorban a szarvasmarha kivitelét az országból, kimondták, mely pénzek maradhatnak csak meg a forgalomban; *visszaállították a jobbágyok 1514-ben elvett szabad költözködési jogát*; végül pedig *elfogadták Gritti kinevezését az ország gubernátorává, kormányzójává*.³²

A két gazdasági jellegű intézkedés önmagában is érintette Gritti mint thesaurarius személyét, a körülmények pedig kétségtelenné teszik, hogy mindkettő az ő kívánsága szerint megszületett javaslatot szentesített. Hiszen bár a marhakivitel letiltása csak Jánosnál 1526 óta kísért,³³ s indokolása szerint az igaerő és a húskészletek félelmetes lepadása miatt lett most szükséges, kénytelenek vagyunk arra is gondolni, hogy az olaszoknak a török sereg számára élelmiszerartalékokat kellett létrehozni. A pénzekről szólva pedig azt mondja ki az új törvény, hogy a Mohács előtti jó érmék, Ferdinánd körmői aranyai és János 1526–27-es veretei mellett *csak a Gritti címerével Budán készült pénzek* elfogadása kötelező.³⁴

Más szempontból ugyan, de a következő végzetmény az 1526 utáni esztendők egyik legerősebb fejlcménye volt. Míg Ferdinánd országosan csak jóval később, 1548-ban érvényteleníti a jobbágyok 1514-ben szentesített röghözkötését,³⁵ a Dózsa-felkelés leverésében és a megtorlásban egyaránt vezérszerepet játszó Szapolyai kormányzata már 1530 utolsó napjaiban szükségét látta e lépésnek. Az erre vonatkozó indokolás meglehetősen sommás: „... quot incommoditates ac desolaciones, per ademptam et sublatam rusticorum seu plebeorum

²⁹ Uo. és *Kretschmayr*, 38. l.

³⁰ Uo.; vö. *Ioannes Zernegh*: *Rerum gestarum inter Ferdinandum et Iohannem, Hungariae Reges*, in: (*Schwandtner*) *Scriptores rerum Hungaricarum* II. Vindobona. 1746 (a továbbiakban: *Zernegh*), 402. l.; és OL NMT, 1530. év „Hatos cs.” (1530. dec. 21.).

³¹ Vö. a várvédők névsorát (Történelmi Tár 1888, 799. l.), ill. a Gritti hatalomraemelését szentesítő írat aláíróit (*Kretschmayr*, 42. l.).

³² Gritti kinevezéséről ld. lentebb, a többiről OL Kubinyi cs. kovári ltára (P 443), 1531. febr. 14.; vö. még Századok 1876, 582 sk. l.

³³ Ld. MOE I., 123. l.-on az 1526. évi fehérvári diaeta XXXII. végzetményét. Egyébként már a XV. század vége óta időnként felbukkanó törvény.

³⁴ A rendelkezés megvalósítása nem volt egyszerű. ld. János utasítását a pénzek elfogadása dolgában Rozsályi Kun Pálnak. OL Beesky cs. ltára (P 44), 1531. ápr. 3.

³⁵ Illetve Szlavónia országgyűlése megtette ezt már 1538-ban. Magyar Országgyűlési Emlékek II. (*Fraknoi V.*) Bpest (a továbbiakban: MOE II.), 259. l.

hominorum libertatem quod ipsi de uno loco in alium commigrari habeant facultatem, in eodem Regno nostro hactenus emersit, omnibus liquido constat.”

Tény, hogy a király már 1526-ban megpróbált enyhíteni az elpusztult vidékek népének sorsán,³⁶ s valószínű, hogy most a „szövetséges” Mehmed bég embervadászata után a megfélemlített lakosság lecsillapítása különösen szükségesnek látszott. Mégsem lehet biztosan tudni, ki indította el az akciót (a Werbőcziről, ill. Fráter Györgyről szóló találgatásoknak nincs alapjuk).³⁷ A magunk részéről azt gyanítjuk, hogy a nemesi előjogok bűvkörén kívül eső Gritti eminens szerepet játszhatott ez ügyben. Gyanúunkat csak fokozza, hogy a tárgyalt törvény egy olyan diaetán született meg, melynek többi döntése szinte kizárólag a velenceit érintő ügyekben született. Az is eléggé feltűnő, hogy alig 10 hónapja még a budai országgyűlés az akár a háború elől elmenekült jobbágyság visszatoloncolását is elrendelte.³⁸ Persze, egy kereskedő józansága önmagában nem lett volna elegendő egy ilyen horderejű határozat kierőszakolásához. Minden okunk megvan feltételezni, hogy János a gondolatot, ha nem kezdeményezte, de hathatósan támogatta: mint látni fogjuk, politikai helyzete és lelkiállapota egyaránt erre szorította. Hogy a többi jelenlevő közül ki milyen álláspontot foglalt el, adatok hiányában aligha lehet tisztázni. Mégis, sok mindent elárul, ha szemügyre vesszük névsorukat: a főurak mind Szapolyai közvetlen környezetéhez tartoztak, a kisebb szereplők pedig jórészt tisztségviselői vagy katonái voltak.³⁹

Ugyanakkor arra is rá kell mutatnunk, hogy az elmúlt pár évből sok nyoma van annak, hogy a Tripartitum elnyomó intézkedései nem mentek át teljesen a gyakorlatba. A jobbágyság sokszor fegyveresen vettek részt uraik hatalmaskodásaiban.⁴⁰ A polgárháború során mindkét fél hadseregeiben megjelentek a parasztkatonák tömegei. Ferdinánd hívei 1529-ben Árva és Lietava várakat „cum rusticitate et sine ingenijs” ostromolták. Ekkoriban írja János az Erdélyben harcoló Somlyói Báthory Istvánnak: „Item, ubi de gentibus plebeis, et communitate eorum scribitis diu retineri et exercituare non posse...” 1530. június 29-én pedig Kosztka Péter felsőmagyarországi főkapitány arra utasítja a bányavárosokat, hogy kötelesek a „németek” ellen „unacum rusticis, subditisque et sectoribus montanarum armatis insurgere”.⁴¹

A kötöttségek lazulása, Gritti semleges nézőpontja, a megtizedelt parasztság megnyugtatójának szükségessége s a király akarata azonban csak ahhoz volt elég, hogy a jelenlevőket meggyőzze. Az ország egészében a rendelet érvényesítése nem igen sikerült: 1536-ban a végzetményt meg kellett ismételni,⁴² de még ezután is kétséges, hogy a valóságban mennyire vették azt figyelembe. 1538-ban pedig Erdélyben a helyi gyűlés már kifejezetten ellenkező értelmű

³⁶ MOE I. 29. skk. 1.

³⁷ Werbőczire ld. *Fraknoi Vilmos*: Werbőczy István életrajza (Magyar Történeti Életrajzok XV. 1. fiz.), Bpest. 1899 (a továbbiakban: *Fraknoi—Werbőczy*) 288. l.; Fráter Györgyre: *Acsády*, 160. skk. 1.

³⁸ MOE I., 255. l.

³⁹ *Kretschmayr*, 42. l.

⁴⁰ Pár példa ilyen esetekről a Mohács körüli évekből: OL Kállay cs., 1527. márc. 21-i irat; OL AE. 34/5—6, 1527. márc. 25-i irat; OL NMT, 1527. év 1904/26., 1527. jún. 6-i irat

⁴¹ Az idézett iratok, sorrendben: OL 1526 utáni gyűjtemények, Nyáry Albert gyűjt. (R 286) (a továbbiakban: OL Nyáry gyűjt.), 1529. ápr. 14; Ép. Proc. I., N. 126.; és OL 1526 utáni gyűjtemények, Wenzel Gusztáv gyűjt. 1530. jún. 28.

⁴² MOE I., 587. l.

határozatokat fogad el.⁴³ Mégis, a jobbágyok, s méginkább a mezővárosok lakói között még ez a felbemaradt kísérlet is bizonyos népszerűséget szerzett János királynak.⁴⁴ Némi eredményt azért ez is jelentett.

Ha volt is felette az országgyűlésen némi vita, tulajdonképpen a jobbágy-költözés kérdése nem keltett különösebb feltűnést. Annál inkább foglalkoztatta a közvéleményt a Gritti kormányzói kinevezése körül kirobbant nézeteltérés.

Hogy Szapolyai pontosan mikor határozta el magát az olasz pénzember kormányzónak tételére, nem tudjuk, a fennmaradt iratok közül csak néhány van pontosan keltezve: 1530. december 26-án a király Grittit Máramaros főispánjává és sókamaráinak igazgatójává nevezi ki — s ez az irat már gubernátornak mondja. De kormányzónak nevezi magát az olasz már a Lengyelországba küldött, december 23-án kelt levelében is.⁴⁵ Ezek szerint János király dátum nélkül fennmaradt „recognitio”-ja Gritti kormányzói kinevezéséről valamikor e napok előtt keletkezhetett.⁴⁶ Bár az olasz — jó kereskedő módjára — elismervényt adott a kapott hatalomról,⁴⁷ a dolog mégsem ment ilyen egyszerűen. A magyar urak nem akartak belenyugodni az uralkodó határozatába. János recognitioja arról beszél, hogy a kormányzó „prelati, barones et regnicolae” előtt tett hűség- esküt — az erre vonatkozó okmányok viszont legfeljebb egy héttel később, 31-én keltek, — ezenkívül több forrás is állítja, hogy a december 30-án az urak nevében nyílván a kancellária által szerkesztett királyi dekrétum aláírását számosan — név szerint Nádasdy Tamás, Czibak Imre, Statileo János, Athinai Deák Simon, Várallyai Szaniszló — megtagadták, s csak Werbőczy és Laski Jeromos támogatta volna a kinevezési javaslatot.⁴⁸

Nádasdy és Werbőczy illetén beállítását illetően alapos kétségeink vannak, de a többi jelenlevő ellenszegülését aligha lehet vitatni. A királynak csak hosszú megdolgozás után sikerült akarátát ráerőszakolni a jelenlevőkre. Egy december 31-ére keltezett, de állítólag csak 1531. január 6-án íródott ünnepélyes okmányban az országnagyok és nemesek „qui in presenti negotio interfuerunt” felruházták Grittit a kormányzói jogkörrel. Az elfogadók között ott találjuk mindazokat, akik a források szerint elleneztek a kinevezést — viszont többek között hiányzik Werbőczy kancellár neve a névsorból.⁴⁹

Ez viszont azt jelenti, hogy szinte minden számottevőbb híve Szapolyainak Gritti felemeltetése ellen foglalt állást. Az urak joggal hányták szemére, hogy kormányzót csak király nélküli időkben szokás állítani; most van király, egészséges és nagykorú, sőt nádor is van — Gritti pedig idegen, sőt egy idegen hatalom képviselője. Miért erőltette hát akkor mégis a kinevezést a király?

Gritti és Szapolyai maga — illetve hát kancelláriája — a következő magyarázattal szolgált az elkeseredett kérdésekre.

⁴³ A ritka költözési adatok egyike: Ol Kállay cs., 1540. ápr. 4. Az erdélyi törvényekről MOE II. 154. skk. I.

⁴⁴ A vonatkozó adatokat — némileg túlozva — *Nemeskürty* szedte csokorba (i. m. passim); vö. még *Acsády*, 141. skk. I.

⁴⁵ Acta Tomiciana XII., N. 293., ill. Eger DRH 17. l. recto, hibásan 1531-es évszámmal.

⁴⁶ Eger DRH, 18. l. recto = utolsó sorai és a király aláírása nélkül: Ep. Proc. I., N. 136.

⁴⁷ Eger DRH, 18. l. verso.

⁴⁸ *Zernegh* 401. l.; *Szerémi György*: A mohácsi vész kora (ford. Erdélyi László). Szeged. 1941 (a továbbiakban: *Szerémi*), LXXXVI.; *Nicolaus Istvanffy*: Regni Hungarici Historia, Colonia Agrippina 1724 (a továbbiakban: *Istvánffy*), 120. l.

⁴⁹ Werbőczy magatartásáról ld. készülő munkámat. *Kretschmayr*, 42. l.

János királynak az új kormányzónak adott „recognitiója” kijelenti: már sok hívünkre pazaroltuk kegyeinket, de sokan közülük hűtlenek lettek hozzánk, így két részre szakadt az ország, és a pusztulás szélére került a „gens Hungarica”, a királyi jövedelmek pedig szinte elenyésztek. A korábbi helyzetet és az ország integritását helyre akarva állítani, a Buda védelmében kitünt Grittit — miután a főpapok, bárók és országglakosok előtt hűségesküet tett — gubernátorrá tesszük, s teljhatalmat adunk neki az ország megőrzése érdekében.

Grittinek erre adott „elismervénye” annyit felel, hogy ő, midőn a szultán és a nagyvezér megbízásából Magyarországra jött, s itt Buda védelmében részt vállalt, a király megismerve hűségét országga és jövedelme helyreállítását bízta rá „*non solum restitutionis Regnorum nostrorum . . . sed etiam proventuum ac omnium illorum, que ad dignitatem sue Majestatis ac conservacionem Regni sui pertinerent agendorum potestatem dedisset . . .*” ami felől ő biztosítja a királyt és neki hűséget fogad.

Alighanem ugyanakkor készült el a kormányzónak az urak és nemesek („universos dominos prelatos barones ac nobiles, totam denique gentem Hungaricam” szólít meg az oklevél) számára írt, de nyilván csak később érvényesített dokumentuma, mely annyit közöl, hogy Gritti az ország jövedelmeinek és helyzetének helyreállítására kapott megbízatást, s ígéri, hogy *senkit hivatalában gátolni nem fog* („nos neminem in suo officio impedituros), de az árulókat és a király jövedelmeinek megkárosítóit szigorúan meg fogja büntetni — a király és az urak segítségével.⁵⁰

A máramarosi ispáni kinevezés szerint Grittit a portával kötött szerződés elősegítéséért, a szultán támogatásának megszerzéséért, s mert a szultán megbízását elvállalva, Magyarországra jött az árulókat megfékezni, s itt kitüntette magát — kívánja a király megjutalmazni.

Végül a december 31.—január 6-i okmány elfogadói azt vállalták, hogy a kormányzónak minden segítséget megadnak, ami „ad commodum et statum . . . serenissimi domini nostri Regis, necnon libertatem et conservacionem Regni pertineret . . .”

Ezek szerint tehát a király egyrészt az államháztartás rendbehozatalához, másrészt az ország egységének helyreállításához várt volna segítséget az olasztól. Az előbbi feladat ráruházása természetesnek látszik, de csak az első pillanatra. A gazdasági ügyeket Nádasdy, ha éppen Budán volt, jól vezette; de mivel sokat utazott, a bajok is csak megmaradtak. „Rex moritur prae famae” írta Brodaries 1530. május 24-én.⁵¹ Úgy látszik, az adók, vámok, de még a Gritti által feltámasztott budai pénzverde sem hozott sokat a konyhára. De a lényeg nem ez volt. A felsőmagyarországi bányakamaráról Szapolyai már 1529. november 1-én megújította a Fuggerekkal még menekülése előtt kötött szerződést. 1530. január 17-én privilégiummal biztosította jogaikat; sőt 23-án már fel is vette a bérleti díj első esedékes részét, 8666 Ft-ot. Ugyancsak még január 17-én a területet ellenőrző Kosztka Péter főkapitányt utasította, hogy a Fugger-ház vagyonát még Ferdinánd területein is tartsa tiszteletben.⁵² A király nevében Gritti által a bányavárosoktól követelt 10 000 Ft-os adó kifizetése a végtelenségig halasztódott.⁵³

⁵⁰ Eger DRH, 49. l. recto.

⁵¹ Ep.Proc, I. N. 128 és 129.

⁵² Pölnitz: 172. l. 509/5 jegyz. . . 514/20. j., 516/31. j., 518/56. j., és 520/71. j.; OL NRA, 1703/21 = Tört. 1893, 274. l. (a Kosztkának írt levél).

⁵³ Levélük ez ügyben a királyhoz: OL Kamarai Archivum, Acta diversarum familiarum N. 70. Szapolyai es. Itára. (E 200), (a továbbiakban: OL ADF Szapolyai), 1530. okt. 3.

1530 áprilisától júliusig hosszadalmas tárgyalások folytak Budán a Fugger-cég faktora, Hans Dernschwam, illetve János és megbízottai: Werbőczy, Laski és Nádasdy között, melyek során a német bankház egyrészt felsőmagyarországi érdekeltségei teljes biztosítását, másrészt az erdélyi sóüzlet visszaszerzését szerette volna elérni. Követelése ellen a magyar fél Gritti expanziós terveinek létezését játszotta ki, mégpedig sikerrel: Fuggerék a kedvezőtlen kilátások ellenére sem mertek szakítani Szapolyaival.⁵⁴

Minden jogunk megvan így feltételezni, hogy e tárgyalások tényével az udvar saját kincstartójára is nyomást kívánt gyakorolni, aki tulajdonképpen egyedül lett volna illetékes ilyen ügyek lebonyolítására. A Fugger-tárgyalások ugyanis nem jelentettek szakítást a Gritti által képviselt gazdasági érdekszférával: az erdélyi sóbányákat éppen a velenceinek adták bérbe (10 000 Ft előleg fejében),⁵⁵ s az meg is kezdte az exportálást dél felé, Törökországba.⁵⁶ Sajátos, s nem is ügyetlen egyensúly-játék folyhatott itt, amiben Gritti csak az egyik elem volt. Teljesen valószínűtlen tehát, hogy a király a kinevezéssel gazdasági teljhatalmat szánt volna neki.

Ésetleg a többi létező bevételi forrás kézbevétele lett volna a kormányzó feladata? Meglehet, s egyes apróbb részletekre alább ki is térünk; de az igazi indok valószínűleg másutt keresendő. A fenti taktikázás arra ugyanis jó volt, hogy megakadályozza Magyarország egyoldalú függésbe kerülését akár a délnémet tőkével, akár a Gritti által képviselt török gazdasági hatalommal szemben — de egyben mindkét oldalon akadályozta nagyobbösszegű hitelek megszerzését. A reménybeli hitelezőnek az egyensúly fenntartásával más téren kellett biztosítékot adni: a politikai hatalomban való részesedést alighanem ezért ajánlotta fel János a sztambuli bankárnak. (Mint látni fogjuk, az valóban nagy összegeket kölcsönzött neki később!) Annak kockázata, hogy Gritti a kapott pozícióból később a gazdasági irányítást is kezébe ragadhatja, fennállt, de csak olyan mértékben, amennyiben ténylegesen az állam kormányrúdja mellé engedik. A kérdés tehát az, ezen a téren miképpen és milyen szándékkal képzelte el a jövőt a király.

1529-ben Szapolyai visszaszerezte ugyan Budát és az ország nagy részét — de nem saját erejéből, csak a török hadak segítségével. Megrendült önbizalmát — és tekintélyét — helyreállítani tehát ez nem nagyon segíthetett. Bécs sikertelen ostroma, és ami utána következett, a Dunántúl jó részének ismét Ferdinánd kezébe kerülése az addigi sikerek mellé gyötrő kétségeket ébreszthetett benne: lehetséges, hogy a török segítség sem elegendő az ország egészének megszerzéséhez? Akkor mi értelme saját törekvéseinek? Az ország feldarabolása? E rémképeket nem sikerült elűzni, sőt hamarosan újabb tápot is kaptak: 1529. december 13-án Ferdinánd egyik megnyilatkozása szerint Ausztria határországgá vált, s biztonsága megköveteli Magyarország *egy részének* megtartását.⁵⁷ Az ország egységének itt még csak burkolt feladása a poznaui tárgyalásokon a Habsburg-főherceg biztosainak szájából mint konkrét politikai program hangzott el, a

⁵⁴ Pölnitz, 180—200. l.

⁵⁵ Uo. és OL ADF Szapolyai, 1531. márc. 2.

⁵⁶ A szerződést magát nem ismerjük. Hogy létezett, arra 2 adatunk is van: 1531 nyarán szövegét „Gaspar Deak” elárulta a Fuggereknek (Pölnitz, 224. l.); ill. Andreas Pathavinus levele a királyhoz, melyben 10 000 Ft. előleg vállalását említi (OL ADF Szapolyai, 1531. márc. 2.); a déli irányú sókivitetről ld. Pölnitz, 178. és 183. l.; vö. még Ep. Proc. I., N. 126 (királyi utasítás Báthory Istvánhoz) és OL Zichy cs., 4/1798.

⁵⁷ Acsády, 84. l.

hazatérő Werbőczy és társai jelenthették uruknak: az ellenfél képes Magyarország teljes kettéosztására. János királynak itt és ekkor rá kellett döbbsennie, hogy politikájának újabb alappillére kezd kidőlni a helyéről, a török segítség az ország visszaszerzése helyett annak végleges szétदारabolását eredményezheti. Ráadásul ezt akkor kellett megértenie, mikor Mehmed bég martalócai saját területeit pusztították el, ami nemcsak gazdasági és morális csapást jelentett, hanem szörnyű világosságot deríthetett a török megbízhatatlanságára, a népességben pedig gyűlöletet ébresztett Szapolyai iránt. Ritkán fedezhető fel olyan őszinte kétségbeesés királyi iratokban, mint János e napokban kelt leveleiben. A Grittinék októberben írt levél a török dúlás leírása után ilyen mondatokat tartalmaz: „... petivimus tandem ut vel illos qui nobis fideles fuerunt (ti. a foglyok közül) redderet... (sed)... ipse... tanta immunitate huic discessit, ut nullam partem ex tot millibus captivis restituit, *nos quod agamus incertis sumus, neque novimus quam spem in tali auxiliatore ponamus*... iam aliud in dies expectamus quam insurrectionem omnium subditorum nosterum contra nos...” Az október 11-i országgyűlési meghívóban pedig szinte könyörög saját alattvalóinak: „Quare fidelitates vestras *pro Deo hortamur*, ac eis nichilominus et mandamus... *ne inimicos audiat*... Alioquin si adhuc inimicos nostros audiandos putabistis, et inter vos, ut hactenus, versari, permiseritis, *testamur Deum omnipotentem non nostre culpa*, sed vestra temeritate ac pervicacia omne periculum vobis eventurum.”⁵⁸

A tehetetlenség érzését ismét csak fokozhatta az 1530 őszi hadjárat: minden mozzanata arra vallott, hogy János saját erejéből megint csak nem tudna ellenállni a németeknek. A nyári események rettegett főszereplőjét, Mehmed béget ismét segítségül kellett hívni, s az országgyűlés idején annak lovasai ismét Buda alatt álltak.⁵⁹ A szultán barátságának értékét alaposan leszállító események és a segítségre való változatlan rászorultság aligha javíthatott a király felzaklatott lelkiállapotán. S ez még csak a dolgok egyik oldala. A ráutaltság az adott helyzetben teljesen érthetően kiszolgáltatottsággal, a cselekvési szabadság elvesztésével volt azonos. Frangepán, Laski és Werbőczy nem pusztá zsarolásból állították Poznańban, hogy a török nem tűri a Habsburgok uralmát Magyarországon. Teljesen megfelelt ez a való helyzetnek: maguknak Ferdinánd az ország fejében adót ajánló követeknek is megmondták ezt a portán 1530 őszén.⁶⁰ Az a feltűnő egyezés, ami a magyar küldöttek poznańi előterjesztései és Grittinék közvetlen az ostrom után Európa-szerte szétküldött leveleinek érvelése (a török igények ismertetése, s azok alátámasztására a tervezett óriási hadjárat részleteinek elárulása; s védekezéskepven Magyarország átengedésének kérése) között észlelhető, egyenesen azt a benyomást ébreszti, hogy maga a magyar diplomácia is jórészt már Sztambulból kapott utasítások alapján járt el a tárgyalásokon. A portai információkat az áprilisban Budán járt török követ és a szultántól ősz elején visszatért Laski (az egyik poznańi biztos!) hozhatták meg Jánosnak.⁶¹ Márpedig az most már elég világos volt, hogy ahogy a török egyelőre nem

⁵⁸ Eger DRH, 19. l. verso = Ep. Proc. I., 359. l.; ill. MOE I., 258. l.

⁵⁹ A törökhöz küldött futár nemesítő levele: OL NMT 1530. év „Hatos cs.” (1530. dec. 21.); a Buda alá érkezett törököket („Sanzari tres” = 3 szandzsák) Laski 1530. dec. 23-án üdvözölte a király nevében, Acta Tomiciana XIII., N. 48/1.

⁶⁰ Acsády, 85. l.

⁶¹ A leveleket ld. Eger DRH, 37. l. recto; *Hatvani* (= *Horváth*) *Mihály*: Magyar történelmi okmánytár a brüsseli országos levéltárból... I. Pest. 1857. 81. l.; Acta Tomiciana XII., N. 418; a Budán járt török követéről ld. Ep. Proc. I., N 129. (1530. jún. 18.) és *Pölnitz*, 188. l.

bírt a némettel, az viszont még úgy sem bírhat vele (a magyarok Poznańban ezt is megmondták) főleg, mivel 1530-ra az itáliai háborúban győztes V. Károly odahaza, a német birodalmi gyűlésen súlyos vereséget szenvedett saját protesztáns alattvalóitól.⁶² Tehát a királynak sem lehetett reménye, hogy a vészterhes gyámkodástól esetleg Ferdinándnak való behódolással szabadítja meg az országot. Gritti, amikor az elkeseredett Szapolyait lebeszélte Buda feladásáról, éppen ezt magyarázta meg neki.⁶³

János királynak tehát maradnia kellett, ha nem akarta, hogy trónjával együtt hazája is a török—német harcok gazdátlan játékszerévé, a két versengő hatalom végleg megosztott tartományává váljék. Pedig a maradás tragikus dilemma vállalását is jelentette: ha sejtelve valóra válik, a haza kettészakításának és kétfelől is szolgaságba süllyesztésének gyalázata elsősorban őt, a valójában legjobban gyűlölt pogány szövetségesét fogja terhelni; ha pedig, mint Gritti ígérte, létrejön a mindent elsöprő ozmán hadjárat Európa ellen — ugyan mi biztosítja, hogy a győzők nem fogják az országot egyszerűen bekebelezni a szultán birodalmába?

A kétségbeesés adhatta a királynak az ötletet: a nyomasztó gondoktól úgy szabadulni meg, hogy a felelősséget átrakja más vállaira. Talán sikerülhet elérni, hogy az ország nem a királyt, hanem a nevében kormányzó valakit fogja felelőssé tenni, ha a szultán segítsége tényleg elégtelennek bizonyul. Ezért kerülhetett be a kormányzói kinevezési iratokba az ország helyreállításának feladata. A megbízhatatlan, sőt most joggal zúgolódó urak fékentartását is, a rendesinálás piszkos munkáját is könnyebbnek ígérkezett más kezével intéztetni — ezért került bele az uraknak adott recognitioba az árulók megbüntetéséről szóló mondat; s ettől féltükben kötötték ki ez utóbbiak, hogy az olasz senkit hivatalában nem gátolhat.

Gritti személye e feladatokra szinte kínálta magát. A pénzügyi manőverek amúgy is szükségessé tették felemeltetését, s ő, mint Ibrahim bizalmasa, elérheti, hogy az ország jelenlegi török függése elviselhető határok között mozogjon — pillanatnyilag megfékezheti pl. Mehmed martalóc osztagait. Megtámaszthatja János ingatag hatalmát mind itthon, mind a gyenge eredmények miatt aligha elégedett portánál, sőt végső esetben segíthet elhárítani az ország közvetlen annektálását is. S ha van még lehetőség a török segítség ésszerű fokozására, e téren is nagy hasznot jelenthet.

A Gritti-kinevezés politikai körülményeinek vizsgálata tehát szinte azonos következtetésekre vezetett, mint korábban a gazdasági viszonyoké: az olasz itt sem arra volt szánva, amire névlegesen felhatalmazták, hanem részben ellensúlyként jött számításba a magyar urak, illetve a porta törekvéseivel szemben, részben pedig a számára elviselhetetlen terheket szerette volna János az ő vállára átrakni. A már említett kockázat viszont valóban fennállt, hiszen minden azon múlt, mennyire hajlandó a kiszemelt kormányzó csupán eszköz maradni.

Való igaz, hogy Gritti eddigi tevékenysége alapján remélni lehetett, hogy huzamosabb ideig soha sem fog hazánkban maradni; sőt a doge-fi nem is csinált titkot belőle, hogy dolgai őt Sztambulhoz kötik.⁶⁴ Az is bizonyos, hogy eddig nem mutatta jelét annak, hogy beleszólni kívánna a kormányzásba: diplomáciai

⁶² Szalay László: Magyarország története IV. Lipcse 1854 (a továbbiakban: Szalay, MT.), 104. l. Bárdossy, 89. l.

⁶³ Acta Tomiciana XIII. N. 13.

⁶⁴ Leveleiben is erre hivatkozik, ld. a 61. jegyz.

ügyködését a porta utasítására végezte; egyetlen belföldi politikai fellépése pedig — országgyűlési meghívója — sejtetően csak az önbizalmát veszített király kérésére következett be. De a „béggli” sztambuli pályafutása már megmutatta, milyen sok ambíció rejtezik ebben az emberben. A kinevezés ugyan váratlanul érte — utólag kért elfogadására engedélyt a szultántól⁶⁵ — de most, hogy pénzért hatalmat kínáltak cserébe, legalább annyi hátsó gondolat születhetett meg benne, mint amennyi a felkérés megtevőjében lappangott.

*

Ma már hozzátétőlegesen sem lehet megállapítani, mennyit értettek meg az urak a királynak Grittivel kapcsolatos szándékából. Viszolygásuk az egész dologgal kapcsolatban érthető: ha értették a dolgot, a kockázat ijesztette el őket, ha nem (s nyilván az értetlenek voltak többen) a nyakukba ültetett idegentől ugyan mi jót várhattak? A következmények végül valószínűleg legtöbbjük balsejtelmeit is messze meghaladták. Gritti frissen kapott hatalmával élni is kezdett: 1531. január 10-én kivégeztette az esztendeje raboskodó Ártándy testvéreket.⁶⁶ Az első eset — az ellenpárti Gosztonyi püspök meggyilkolásától eltekintve —, hogy a király nevében főúr vesztí életét. Az ítélet szokatlan keménysége (még az orgyilkos Hoberdaneczet sem végeztette ki János!)⁶⁷ arról árulkodik, milyen feladatokat is akart a király gubernátorával elvégeztetni. Hiszen Ártándyék bűnei olyanok voltak, amilyenekért nyugodtan le lehetett volna fejeztetni a főurak felét: árulás, azaz titkos kapcsolatok fenntartása Mária özvegy királynéval,⁶⁸ valamint a máramarosi sókamarák körüli feltételezhető visszaélések. S éppen ez lehetett a dolog lényege: példát kellett statuálni a többi báró fékentartásához.⁶⁹

Szapolyai mindenesetre óvatosan úgy rendezte a dolgot, hogy a kivégzés napjaiban ő nem, csak kormányzója legyen Budán. A módszer bevált, a vérontás ódiumát mindenki az olaszra hárította⁷⁰ — az urak pedig nyugton maradtak. Igaz, Statiole püspök még a di aeta alatt elkeseredésében elhagyta az udvart, de a többiek lapítottak. A kinevezés ellen körömszakadtáig tiltakozó Werbőczy, aki tiszténél fogva is érintve volt az ilyen súlyú ítéletekben, ezután is változatlan buzgalommal szolgált a urát (pár nappal az eset előtt egy falut kapott a királytól; nyilván ellenállása levezetésére, és egyben az Ártándy-kivégzésbe való belemélyedésére).⁷¹

A kormányzó el merete tehát kezdeni a rendesinálás veszélyes munkáját. Emellett megkezdte — János támogatásával — az adóügyek ellenőrzését,⁷²

⁶⁵ Francesco della Valle emlékiratában Gritti életéről, Magyar Történelmi Tár III–IV. (a továbbiakban: *della Valle*), 21. l.

⁶⁶ Szerémi, XCII.; vö. *Kretschmayr*, 47. l.

⁶⁷ Szalay, MT., 95. l.

⁶⁸ Uo. 124. l.

⁶⁹ Az egy éves fogság alatt 1530. febr. 10-én munkácsi kapitányai a királynak esküdtek fel (OL NRA, 1019/8), szept. 10-én már birtokaikat osztogatja a király (notázás után): A Héderváry cs. oklevéltára (Radvánszky B. — Závodszky L.) I–II. Bpest 1909–1922 (a továbbiakban: Héderváry lt.), II. N. 28; ha csak Gritti miatt lettek volna fogságban, erre távollétében aligha kerül sor. A pénzügyi visszaélésekre közvetett adat: 1530 nyarán *Nádasdyt* gyanúsítják, hogy Ártándyék kincseivel Ferdinándhoz szökött.

⁷⁰ *Kretschmayr*, 47. l.: a kivégzésért csak Gritti felelős.

⁷¹ Ld. készülő munkámat.

⁷² János utasítása Raguzához 1531. jan. 8. = Eger DRH 33 l. recto (sonkán megvan Ep. Proc. I. N. 137). *Kretschmayr*, 50/3 tévesen igazítja ki 1532-re.

sőt kezdte szavát hallatni a kormányzás más területein is: utasítást küld pl. a bányavárosoknak, hogy a még mindig folyó diétára végre küldjék el követeket.⁷³ De tett ezeknél többet is, s nem biztos, hogy a királlyal való egyetértése még itt is fennállt. 1531. január 12-én jól bevált segítőjét, Nádasdy Tamást helyettesévé nevezte ki, mégpedig azzal a felhatalmazással, *hogy a Gritti hatás-körébe tartozó ügyeknél* (láttuk, hogy ez mennyire nem volt körülhatárolható dolog!) *még a király beleavatkozását sem tűrheti el.*⁷⁴ Tegyük ehhez hozzá, hogy a locumtenens gubernatoris — nyilván az olasz kezdeményezésére — *pár nappal előbb feloldozást nyert Jánostól az 1529-ben tett hűségeskü alól!*⁷⁵

Gritti maradék idejét arra fordította, hogy a portától kapott feladatát, Ferdinánd elriasztását Magyarországról, teljesítse (ezt most már saját érdeke is megkívánta). Leveleket küldött az ellenkirálynak, V. Károly császárnak, a pápának, a bajor hercegeknek; Zsigmond lengyel királyhoz pedig Koszka Szaniszló személyében egyenesen követet küldött, mint egy uralkodó.⁷⁶ De, mint aki eleve tudja, hogy fenyegetéseinek nem lesz foganatja, hagyta, hogy Laski és Brodaries a Poznańban elfogadott fegyvernyugvás megvalósításáról Visegrádon tárgyalásokat kezdjen, melyek aztán 1531. január 23-án egy 3 hónapos fegyverszünet megkötésébe torkollottak.⁷⁷

Az erről szóló hír azonban már ismét úton érte a velenceit. Bárhogy is szólt a szultán utasítása, neki is rá kellett jönnie, hogy a helyzet nyugalmat követel. Készséggel elfogadta hát János kérését, hogy még a korábbi, poznańi fegyvernyugvási egyezség szentesítéséhez kérje ki a díván hozzájárulását.⁷⁸ Elhanyagolt sztambuli üzlete is megint hazaszólitotta, így aztán már január második felében út nak indult a török főváros felé. Szapolyai pedig nyugtázhatta az eredményt, hogy Gritti ez utolsó ténykedéseivel valóban magára vállalta azon jogi aktusok feletti felelősség egy részét, melyek először ismerik el, ha kényesen és ideiglenesen is, az ország de facto kettéválását.⁷⁹

*

A magát majdnem szuverén fejedelemként viselő bankár-kormányzó távo-zása után olyan eseménysor kezdődött el Magyarországon, amelyet az előzmények ismerete nélkül aligha lehetne megérteni. Szinte még ki sem tette a lábát Budá-ról, már megérkezett oda Dernschwam, hogy Fuggerék nevében újrakezdje a tavalyi alkudozást.⁸⁰ Ha csak egy pillanatig is azt hinnénk, hogy véletlenről van szó, tévhitünket a tárgyalások menete hamar eloszlatja. Laski, az első köz-vetítő — aki karácsonykor lett névlegesen erdélyi vajda, azaz a kormányzó

⁷³ Kretschmayr, 42. l., 1531. jan. 6.; a városok a királynak feleltek (1531. jan. 17., OL ADF Szapolyai), tehát ő is írt nekik.

⁷⁴ OL NRA 622/30; Nádasdy, bár rá akarták venni, hogy segítsen a Fuggereknek az erdélyi sőzületben (Ep. Proc. I. 137), inkább elhagyta Budát, semmint ezt megtegye: 1530. júniusában Munkácsra volt (OL 1526 utáni gyűjtemények, Szalay Ágoston gyűjt. R 285).

⁷⁵ Bp. Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Collectio Prayana (a továbbiakban: EK Coll. Prayana) Tom. XV. 11. l. recto.

⁷⁶ Acta Tomiciana XIII., N. 12—14; ld. még Kretschmayr, 44 skk. l.

⁷⁷ A Habsburgok nem is vették komolyan Gritti figyelmeztetéseit, ld. Acta Tomiciana XIII., N. 58—59 stb.; a visegrádi fegyverszünetről ld. Acta Tomiciana XIII., passim; Acsády, 87. sk. l. Bárdossy, 95. sk. l.

⁷⁸ Kretschmayr, 50. l.

⁷⁹ Visegrád jelentőségéről ld. a 77. jegyz. irodalmát. Gritti 1531. márc. 7-én már Sztambul-ban volt (Kretschmayr, 55. l.).

⁸⁰ Az egészről ld. Pálutiz, 213 skk. l.; a faktor tárgyalásai idején (jan. 19-én volt első ki-hallgatása a királynál) Gritti már nem volt Budán, ez a tárgyalásokból világosan kiderül.

hívei közé sorolható⁸¹ — ugyan azzal fogadta a faktort, hogy az augsburgiaknak Grittivel kellene egyezményre jutniuk, hiszen ő volna az illetékes ezekben a dolgokban; de hamarosan kiderült, hogy ez távolról sem a kormány álláspontja. Dernschwam hamarosan arról számolhatott be főnökének, hogy János király szemmel láthatóan nem lelkesedik túlságosan teljhatalmúvá tett segítőjéért, és ugyancsak jó néven veszi, hogy a Fugger-cég rendesen fizeti neki a bányabérleti díjat. Bára magyar urak véleménye némileg megoszlott (illetve, Werbőczyvel az élükön, ajándékokat vártak, mielőtt az ügynöknek segédkezet nyújtának) a velencei megkerülése ellen csak ketten emelték fel szavukat: Laski, de őt diplomáciai megbízatása hamarosan külföldre szólította, illetve a kormányzó helytartója, Nádasdy Tamás, aki viszont hamarosan sértődötten odahagyta az udvart (ahogy ezt neki főnöke az ilyen esetekre elő is írta!). Így Szapolyai nyugott lélekkel fejthette ki a faktor előtt, hogy nincs szándékában megváltoztatni a felsőmagyarországi bányákkal kapcsolatos politikáját — korábban persze elhangzott az obligát fenyegetés: csak Gritti visszajöveteléig hosszabbítja meg a cég bérleti szerződését —, s azt is kijelentette, hogy nem akarja teljesen az olaszoknak engedni át a kamarák ügyeit, mondván, hogy annak nincs elég tapasztalata az ilyen dolgokban.⁸² A besztercebányai kamara tehát maradt az augsburgiaknál. Az erdélyi sóbányákat viszont Dernschwam minden erőfeszítése ellenére sem tudta visszaszerezni (az elutasításban nagy szerepe volt persze annak is, hogy az udvarnak ellenkező esetben el kellett volna vállalnia egy 200 000 Ft-os, még Mohács előtti államadósságot is), úgy hogy végül már csak azon fáradozott, hogy a Fugger-ház ottani ügynökeit és felszerelését nagyjából-egészéből megmenthesse; utoljára pedig egyenesen arra kapott utasítást, hogy Gritti erdélyi embereinek működését, a sótermelést és a termék sorsát kikémlelje.⁸³

A budai kormány tehát szemrebbenés nélkül újrakezdte a lavírozást a délnémet és a sztambuli tőke között. A gubernátor híveinek ellenállása igen gyenge volt, mégis, hogy az esetleges bonyodalmakat elkerülje, János király hozzálátott ezt a pár embert is magához csábítani. Nádasdy kezében komoly hatalom nyugodott (a pénzügyeket ténylegesen ő ellenőrizte),⁸⁴ s a kormányzó pár hetes ténykedése már is adott okot az aggodalomra. Laski messze távol járt: a vicegubernátor megnyerését kellett hát elsősorban megpróbálni. 1531 márciusában Kolozsvárott titkos megbeszéléseket kezdeményezett vele a király, Brodaricsnak, a fiatalember régi protektorának bevonásával. Sok mindenről szó eshetett közöttük (tudjuk pl., hogy Nádasdy rokonának, Mayláth Istvánnak átpártolását is itt kezdték előkészíteni),⁸⁵ mindenestre pár hétre rá Nádasdy megkapta Jánostól Fogaras fontos várát Erdélyben,⁸⁶ s ezután munkájába bevonta a király egyik leghívebb emberét, Athinai Deák Simont, akinek budai provizori hivatala megfelelő ürügyet is szolgáltatott az együttműködéshez.⁸⁷ Az

⁸¹ Már ilyen minőségben írta alá Gritti kormányzóvá fogadását is.

⁸² Minderre *Pölnitz*, 215–224. l.; igaz, a bajor követ szerint Gritti értett a bányákhoz (*Kretschmayr*, 50. sk. l.).

⁸³ *Pölnitz*, 223. skk. l.

⁸⁴ EK Coll. Prayana. XV., 147. l. verso: 1531. febr. 7.

⁸⁵ A titkos tárgyalást Brodarics említi egy levelében: Tört. Tár 1908, 264. l.; időpontjához: János király 1531 márciusában járt Kolozsvárt: OL Szatmár megye ltára (P 621), 1531. márc. 19.

⁸⁶ Az oklevelet közli Horváth Mihály: Gr. Nádasdy Tamás élete... Buda, 1838 (a továbbiakban: Horváth M.: Nádasdy), 46/2 jegyz.

⁸⁷ Együttes működésükre ld.: OL Nyáry gyűjt. 1531. aug. 3. és OL NMT, 1531. évi „E” (1531. júl. 13.).

erdélyi bányavidéket pedig a király személyesen látogatja meg itteni rendesinálókörútja során,⁸⁸ a sókamrák ispánja, Andreas Pathavinus — azaz Andrea Pizzacomino, Padovából, Gritti embere⁸⁹ — neki tesz jelentést és tőle vár utasítást.⁹⁰ Még a máramarosi jövedelmek egy része felett is szabadon rendelkezett János ez után.⁹¹

A Nádasdy megnyerésére indított akció végül mégis kicsit meglepő eredménnyel zárult. A locumtenens gubernatoris 1531 tavaszától valóban szemmel láthatóan távolodni kezdett főnökétől. Részvétele a magyar nemesség mindkét királytól független szervezkedésében, s főleg azon belüli viselkedése már végleges szakításszámba ment.⁹² Tetteinek fontos rugója lehetett a máramarosi sókamara, melynek legalább évi 10 000 Ft-os tiszta jövedelmével⁹³ ő gazdálkodott, holott jog szerint ez már Grittit illette volna. Mégis, az anyagi érdekek mellett politikai megfontolások is új út keresésére indították a fiatal főurat. Az ország nemességét az elmúlt évek keserű tapasztalatai ráébresztették a Magyarországot fenyegető szétszakadás veszélyére. E felismerés a két király tehetetlenségében vélte a bajok gyökerét megtalálni, ezért történik egyre-másra kísérlet arra, hogy tőlük független megoldást keressenek a haza veszedelmére. Nádasdy közvetlen közletről láthatta, hogy mennyire alárendelődött a keleti országrész a török befolyásának, sőt ő tudhatta legjobban, hogy a nyíltan a szultán szolgálatában álló Gritti mily óriási hatalom kézzelfogható közelségébe jutott: tőle pedig már csak egy lépés van a közvetlen török szolgaságig. A rendi mozgólódást saját céljaira felhasználni akaró Perényi Péterrel szemben ő nem kívánja a portával való külön egyezkedést; s erőfeszítéseit egyrészt Gritti esetleges híveinek jelentkezése ellen fordítja, másrészt, a zákányi gyűlésen, kezdeményezője lesz a nemesi mozgalom egyik legértelmesebb megmozdulásának: a két király erőviszonyait tisztázni akaró számonkérő levelek megírásának. Igaz, hogy az adott helyzetben ez Jánosnak kedvezett, de ő nem királya megbízatásából járt el: azért tette ezt csupán, mert maga is azt hitte, a török megoldás az egyedül járható út.⁹⁴ A fejleményekről beszámol ugyan Szapolyainak,⁹⁵ de tulajdonképpen már a maga útját járja: 1531. november 4-én titkos véd- és dacsövetséget köt egy sor, elvileg a másik táborba tartozó úrral, Mayláth-tal, Török Bálinttal, Bakics Pállal és másokkal.⁹⁶

János király kényszerű taktikázása, behódolása a töröknek, s különösen, hogy az amúgy is pusztán gyengesége jelének tekintett Gritti-kísérletet most meg lám *ön maga* kezdi megtorpedózni (ezt meg következtetésnek, kapkodásnak nézheték), saját táborában is egyre növekvő bizonytalanság-érzetet szült.

⁸⁸ János király 1531. máj. 8-án (esetleg: szept. 29.) Abrudbányán járt, vö. OL Nyárgyűjt.; Nádasdy ekkor mint a kormányzó helytartója szerepel!

⁸⁹ Della Valle, 25. l.

⁹⁰ OL ADF Szapolyai, 1531. márc. 2.; ill. OL Zichy cs. 4/1798, (1531. aug. 23.).

⁹¹ Frangepán Ferenc 1531. dec. 4-én királyi rendeletre vesz fel Barilovich vicecomestől 150 Ft-ot: Bp. Egyetemi Könyvtár Collectio Kapriniana Tom. XLIV (in quarto) N. 54 (158. l.).

⁹² Ezekre ld. MOE I. 329 skk. l.

⁹³ Della Valle évi 80 000 scudit emleget (21. l.), amit Kretschmayr 25 000 Ft-nak tesz meg (50. l.), de az 1551—1552-es számadások szerint (Takáts Sándor közleménye, Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1899 (VI.), 192 skk. l.) a tiszta jövedelem csak kb. 8—10 000 Ft. volt, s csak a bruttó bevétel érte el az évi 20—22 000 Ft-ot. Két évtized alatt a helyzet túl sokat nem változtatott.

⁹⁴ MOE I. 311 skk. l.

⁹⁵ János válaszát ismerjük csak: OL NRA, 675/15 = Hédervár lt. II., N. 35 (1532. febr. 7.).

⁹⁶ EK Kaprinai, Tom. XLIV. N. 54. — 158. l.?

Ő mégis rendületlenül haladt tovább a megkezdett csapáson. A kormányzó nem jött meg az ősszel, pedig ekkorra volt várható: a király szabadabban mer lélegzeni, és kiveszi annak megbízottai kezéből az erdélyi kamarát. Pizzacomínót család vádjával letartóztatják,⁹⁷ s helyette 1532. január 20-án Pesthieny Gergely, az országbíró kapja meg a sókamara vezetésének feladatát és a belőle remélt hasznót. Az erről szóló megállapodást Nádasdy nem is látta: a hitelesítést Werbőczy kancellár végezte el.⁹⁸ Márciusban már Sarlósi Deák Miklóst (Nicolaus litteratus de Sarlos) nevezi a király egy hozzá intézett utasításban erdélyi kamaragrófnak (comes camerarium),⁹⁹ aki Pesthieny nevében a tulajdonképpeni igazgatási munkával lehetett megbízva.

A Grittivel kötött szerződést így gyakorlatilag felrúgták. Ezzel a korábbi egyensúly-politika alapelvét szegte meg Szapolyai kormányzata. Mi készíthette erre a lépésre?

Mivel közvetlenül gazdasági vonatkozású kérdésekről van szó, elsősorban a „Gritti-cég” működésére vonatkozó — sajnos nagyon kisszámú — adatunkat kell megvizsgálnunk. (Így eleve eltekinthetünk az adóügyektől, melyeknél újabb beavatkozására eddig nincs adatunk.)¹⁰⁰ E kevés dokumentum alapján is világos, hogy a velencei bányagazgatása szerénynek is alig mondható eredményeket tudott csak felmutatni. Mindjárt az ígért 10 000 Ft előlegnek a felét nem, vagy pedig csak nagy késéssel kapta kézhez a király, s a termelés beindítását részben az elszenvedett rombolások, részben az ügynökök megbízhatatlansága komolyan akadályozta.¹⁰¹ Laski, a korabeli Magyarország egyik legjobban értesült figurája, utólag azt állította, hogy a bányák a Gritti által ígért bevételnek csupán kis tört részét hozták a kincstár számára;^{101a} s láttuk, hogy János már 1531 tavaszán — igaz, a Fugger-tárgyalásokon — csalódottságot mutatott erdélyi reményeivel kapcsolatban.

A pénzügyi rossz tapasztalatokat más oldalról politikai változások kísérték. Szapolyai ezidőtájt kezdte elterjeszteni tanácsosai között: tudja, hogy Gritti a hatalmára tör.¹⁰² Valószínű, hogy a kormányzó egy-két nehezen félreérthető lépése (gondoljunk a Nádasdy-kinevezésre!), s a szállongó sztambuli pletykák nagyban hozzájárultak a felismeréshez. De méginkább elősegítette azt a sokk-állapot elmúlása. A Gritti által beharangozott nagy oszmán támadás elmaradt, helyette a porta hozzájárult a fegyverszünethez.¹⁰³ Sem a félelmek, sem a remények, miket az offenzívához fűzött a király, nem váltak valóra. A fegyverszünet révén pedig saját hatalma határozottan stabilizálódni kezdett; s az országba lengyel biztosok érkeztek a fegyvernyugvás feltételei betartásának ellenőrzé-

⁹⁷ Gritti, érkezésekor, a brassói börtönből szabadította ki: *della Valle*, 25. l.

⁹⁸ A vele létrejött megegyezést (Werbőczy ellenjegyzésével) ld. OL 1526 utáni gyűjtemények, Véghelyi Dezső gyűjt. (R 284). 1532. jan. 20.; még ő számol el 1532. júl. 25. körül (uo. sine die).

⁹⁹ OL Zichy cs., 4/1802. (1531. márc. 23.).

¹⁰⁰ Adóügyi intézkedések, valószínűleg Nádasdy (azaz Gritti) jóváhagyása nélkül: OL AE, 71/91 (1531. febr. 3.); a nagykarolyi Károlyi család oklevéltára (a továbbiakban: Károlyi lt.) III. (Géresi K.) Bpest, 1885 (N. 105. 1531. dec. 9.); és főleg OL ADF Szapolyai, 1531. jún. 4. = egy dicatór utasítást kér a királytól, a főurak követelődzése miatt.

¹⁰¹ Grittiről Kretschmayr is állítja, hogy kiszípolozta az országot, de adatai jórészt későbbiek és túlzottak. Ld. lentebb.

^{101a} *Pölnitz*, 235. l.

¹⁰² Részletesebben ld. *Kretschmayr*, 62 skk. 1.

¹⁰³ Uo. 55 skk. 1.

sére.¹⁰⁴ A messze távol levő bankár hatalmának csökkentése lehetségesnek és indokoltnak látszott egyszerre — akkor persze, ha a szultánnal való jó viszonyt közben nem háborgatják. Erre azonban volt gondja a királynak, 1531 nyarán még arra is engedélyt kért a portától, hogy a német birodalmi gyűlésre követeket küldhessen; s 1532-ben pedig, mikor Szolimán jövetele már biztos lesz, levélben hívja majd magához a bárókat és főpapokat, hogy együtt tisztelegjenek a hatalmas úr előtt.¹⁰⁵ A kocka esetleges fordultával így az olasz ellenlépései elhárításában is reménykedhetett.

*

Ez a kockafordulat azután nemsokára valóban bekövetkezett. Gritti 1532 Szilvesztere körül már biztosan tudta: az elhalasztott háborút az idén valóban megkezdí a török. Itt Sztambulban az elmúlt év során Ibrahim basa kegye fényes kárpótlást nyújtott neki esetleges veszteségeiért,¹⁰⁶ úgy hogy magyar ügyei folytatásán is változatlan buzgalommal volt kedve dolgozni: francia, lengyel közvetítést igyekszik biztosítani a Ferdinánddal való tárgyalásokhoz, levelezik a királlyal és Nádasdyval, szemmel tartja a rendek szervezkedését, Perényi magán-követét a portán stb.¹⁰⁷ Kísérletezni kezd a Jánostól neki adott, de a Habsburgokat uraló Klissza várának megszerzésével,¹⁰⁸ s közben 1531. december 30-án a régi recept szerint levélben fenyegeti meg Ferdinándot a készülő háborúval.¹⁰⁹ 1532. február 26-án azután többszáz főnyi katonaság kíséretében elindul Magyarország felé; de betegsége, vagy üzleti ügyei miatt olyan lassan halad, hogy bár március 22-én már Tirgovisteba hívja maga elé Nádasdyt, Brassóba, ahol a király nevében Brodaries és Werbőczy várt rá, csak valamikor május végén érkezik meg.¹¹⁰

A nevezett két megbízottnak igencsak volt mit kimagyaráznia, de úgy látszik, az olasznak nem volt kedve egyből összeakaszkodni Szapolyaival. Egyelőre kiszabadította Pizzacominót, jó borsos áron vámbérelti szerződést erősszakolt Brassóra, majd, miután a még mindig harcoló Nagyszebent nem tudta kapitulálásra bírni, Vízaknán maga mögött hagyva egy általa összehívott rész-gyűlést, Váradon és Debrecenen át lassan Budára vonult, ahol az udvar nagy pompával és tisztességgel fogadta.¹¹¹ Mivel maga is jelentékennyé duzzadt sereggel jött, s ugyanakkor a török hadak is közel jártak már Magyarországhoz, a közte és a király között fennálló ellentét megoldása nem lehetett kétséges: 1532. július 9-én eddigi rangjai mellé még — nyilván kárpótlásképpen is — főkapitány, capitaneus generalis lett.¹¹²

Az újabb kinevezést követő néhány nap lázas tevékenységgel telt el. 11-én újból ír az engedetlen Nádasdynak, próbálja magához csalni — s közben Pizzacominót elindítja, hogy Máramarost vegye el tőle.¹¹³ Mivel János meghívója

¹⁰⁴ Acta Tomiciana XIII., N. 360 és N. 381.

¹⁰⁵ Minderre: Óváry, N. 201. és Ep. Proc., II. N. 6. (1532. máj. 31.).

¹⁰⁶ Kretschmayr, 50. l.

¹⁰⁷ I. m. 55 skk. l.

¹⁰⁸ I. m. 58 sk. l.

¹⁰⁹ I. m. 62. l.

¹¹⁰ Az elindulás dátuma lehet, hogy hibás, csak della Valle (21 sk. és 49. l.) alapján ismerjük. A Nádasdynak írt hívó levél Ep. Proc. II., N. 4; ld. még készülő munkámat.

¹¹¹ Della Valle alapján Kretschmayr, 68 skk. l.; Gritti Vízaknán Istvánffi (120. l.) szerint felakasztatta Athinai Deák Simont. Mivel tudjuk, hogy ez tévedés (ld. Sörös Pongrácz cikkét, Századok 1905/39), arra gondolhatunk, Gritti a János által odarakatott emberek egyikét — talán Sarlósit? — végeztette ki.

¹¹² Ep. Proc., II. N. 8; Történelmi Tár, 1908, 277. l. és Kretschmayr, 71. l.

¹¹³ Kretschmayr, 69/4 jegyz.; ill. della Valle, 25. l.

süket fülekre talált, szemrehányó levelet ír az uraknak, akik vonakodtak a szultán előtti tisztelgésre összegyűlni.¹¹⁴ Az eredményt bevárni azoban nincs ideje, mert 17-én maga indul el a határra, köszönteni Szolimánt és a nagyvezért.

A találkozás Eszéken történt meg, s Gritti első gondolja az lett, hogy az Ibrahimhoz ekkor szintén befutó Perényi Pétert — potenciális ellenfelét — elfogassa.¹¹⁵ Ezt elintézve mindjárt vissza is fordult Budára, míg a roppant török had nyugatnak haladt tovább. János király törökbarát politikája most legalább annyit elért, hogy a szultán nem tartotta szükségesnek ismét az ország szívéén át törni Bécs felé; igaz, a velencei keze alaposan benne kellett hogy legyen e dologban is.

A fővárosba visszaérve a kormányzó folytatta lendületes munkáját. Katonái számát tovább növelte, s még a király rosszul fizetett híveit is zsoldjába fogadta.¹¹⁶ Még olyan híradás is maradt ránk, hogy Budára török őrséget és tisztikart rakott volna a magyarok helyett.¹¹⁷ Ila ez nem is valószínű, az biztos, hogy a helyzet ura ekkor már vitathatatlanul ő volt. Minden téren érvényesítette akarátát: rendkívüli adót követelt a bányavárosoktól, ő hagyta jóvá János zálogosítási ügyeit, élve kincstárosi jogkörével beleavatkozott a közigazgatásba: a királyi parancsleveleket saját külön iratokkal támogatta meg.¹¹⁸ Mindennek tetejébe még egy diaeta-félét szervezett sebtében, melyet augusztus 15-ig tartottak meg Budán.¹¹⁹ A gyűlés elintézte a szokásos perhalsztásokat, majd kénytelen-kelletlen végighallgatta a gubernátor egy valóságos trónbeszédét, melyet, mivel-hogy olaszul hangzott el, Dóczy János tolmácsolt. Ebben Gritti kifejtette, hogy az ország felől a bajokat egyedül ő, a török szövetségese tudta és tudja elhárítani; s megígérte, hogy Ferdinándot kiveri az országból, sőt visszaszerzi még a Szerémséget is a töröktől. Aztán mindennek fejében horribilis adót, *minden vagyon fele értékét (!)* kívánt megszavaztatni. Olyasmire is célzott ugyan, hogy majd az újra megnyitandó erdélyi aranybányák hozama megtéríti ezt az összeget, a kétes ígérlet azonban nem nyugtatta meg az elképedt rendeket, akik rémülten próbáltak tiltakozni a királynál. Az persze — mit is tehetett volna egyebet — elutasította őket, s ugyanígy tett régi vezérszónokuk, Werbőczy is. Végül kénytelenek voltak a kormányzónak engedni, s ezzel azt gyakorlatilag elismerni uruknak.¹²⁰

A palackból kiengedett szellem rövid pár hét alatt szinte mindenből kitérta életrekeltőjét. Mint főkapitány, most még katonai vállalkozást is kezdett helyette: valószínűleg török sugallatra saját seregével vette ostrom alá augusztus közepén Esztergomot. A szép reményekkel indult vállalkozás azonban, bár heteket

¹¹⁴ EK Coll. Prayana, Tom. XV. 148. l. recto (1532. júl. 16.).

¹¹⁵ *Acsády*, 90. l.; *Kretschmayr*, 71 sk. l.

¹¹⁶ *Szerémi*, XC.

¹¹⁷ *Kretschmayr*, 72 l.

¹¹⁸ *Szerémi*, XCIII. mondja, hogy Gritti mandátumait többre tartották a királynál. Az adókövetelésről ld. *Kretschmayr*, 73/1. jegyz. (1532. aug. 5.) és OL NMT, 1532. év, 1924/19/9 (1532. szept. 4.); 1532. aug. 6-án a kormányzó elismerte törvényes tetteket (!), hogy a király 2500 Ft-ért elzálogosította Debrecen Ezthari Jánosnak és Bajoni Benedeknek (OL NMT, 1532. évi „Illésházy”); párhuzamos ügyintézésre példa: János parancsa Fehérvár városához OL Zichy cs., 33 et E/1 (1532. szept. 2.), és Grittitől ugyanez uo. N. 2 (1532. szept. 15.).

¹¹⁹ A MOE I., 462. l. adatát igazolják a következő oklevelek, melyek utólag conventus partialisként emlegetik e gyűlést, megadva időpontját is: OL NRA, 840/18. ill. Héderváry II., N. 53/a. (Előző 1533. márc. 4., utóbbi 1536. febr. 9.)

¹²⁰ A perhalsztást ld. az előző jegyz. okleveleiben. Gritti szereplését ld. *Szerémi*, XCI.; az 50%-os adót valóban megpróbálták behajtani, ld. OL Zichy cs. 81 NB/11094 (1532. nov. 28.)

fecsérelt rá, eredményt végül mégsem hozott. Gritti magyar katonái csak kellettlenül harcoltak, s ugyanúgy viselkedett Szapolyai és az ő általa hozott segédcsaták is.¹²¹ Csak egy dolog dőlt el végleg e napokban: Nádasdy Tamás ügye.

A kormányzó az utolsó felhívásokat a táborból küldte helyettese után, de annak esze ágában sem volt besétálni az oroszlán barlangjába,¹²² sőt emberei fegyverrel fogadták a Máramarosba érkező Pizzacomínót: a támadás híre épp e napokban juthatott el Grittihez.¹²³ A király röviddel előbb roppant keggely igyekezett még jobban lekötölni a fiatal főurat: menyasszonyát, Kanizsay Orsolyát 1532. június 9-én fiúsította, s ezzel a hatalmas családi vagyon örökösévé tette.¹²⁴ Nádasdy végleg hűtlenné is vált Grittihez. Az olaszoknak más segítség után kellett erre néznie, s azt Dóczy Jánosban találta meg. Már Esztergom alatt, 1532. október 15-én ez utóbbi viseli a thesaurariusi méltóságot,¹²⁵ Nádasdy hivataláról pedig nem hallunk többé.

Esztergom balsikerű megtámadása csak kicsinyített mása volt annak a látványos kudarcnak, amit a szultán Köszege alatt elszenvedett. Október végén már a török sereg is visszavonulóban volt, s Szlavónián át psusztítva hömpölygött hazafelé. A helyzet kritikussá vált: megállhat-e János — illetve most már alighanem Gritti — fél országa a német birodalom hatalmas serege előtt? A bankár-kormányzó alig pár napot mert pihenni Budán, máris száguldott Dóczyval, Laskival, Batthyány Orbánnal Belgrádba, valami segítséget kieszközölni a dívántól; Szapolyai pedig — busás ajándékot küldve a velenceivel a szultánnak — nagy bölcsen a Maros mentére húzódott vissza.¹²⁶

A veszély azonban hamar elmúlt. A gigantikus birodalmi sereg kardcsapás nélkül, anélkül, hogy lábát magyar földre tette volna, szétszözlött; a gubernátornak pedig sikerült katonaságot kapnia a főváros oltalmára; s egyben elérte, hogy Eszéken nagyobb török osztag maradt készenlétben.¹²⁷ Mégis, Gritti jónak látta szabadon engedtetni Perényit (ígaz, Nádasdy esetéből okulva, előbb fiát túsul Sztambulba küldve).¹²⁸ E dolgok elintézése után pedig a királlyal szeretett volna találkozni, aki paraszt-katonákat (!) szedett a környéken, s némi huzavona után valahol a Tiszánál be is várta őt. A kapott segítség és változatlanul nagy ígérethalmaz ismertetése után Gritti Budának fordult,¹²⁹ János pedig Debrecenen át Husztra ment:¹³⁰ úgy látszik, Nádasdy ügyében próbált valamit elintézni.

1532. december 21-én csikorgó télben érkezett vissza a fővárosba Gritti és kísérete.¹³¹ Kellemetlen újsággal fogadták: távollétében Nádasdy a fővárosba jött, és Athinaival s másokkal együtt megsarcolta Bogádi Deák Jánost, az ő harmin-

¹²¹ *Kretschmayr*, 74 sk. 1.

¹²² Ezeket már Esztergom alól küldte neki Gritti 1532. aug. 19. és 31-én (*Kretschmayr*, 69/4. jegyz.).

¹²³ *Della Valle*, 25. 1.

¹²⁴ *Horváth M.*, Nádasdy, 59. 1. és 59/3. jegyz.

¹²⁵ Dóczy már mint thesaurarius ír a bányavárosoknak Esztergom alól 1532. szept. 5-én: OL NMT, 1532 év, 1924/19/8.

¹²⁶ *Szerémi*, LXXXVIII. és *Kretschmayr*, 77. 1.

¹²⁷ *Kretschmayr*, 78. 1.

¹²⁸ *Della Valle*, 33. 1.

¹²⁹ *Kretschmayr*, 79 sk. 1.

¹³⁰ Debrecenben 1533 januárjában volt (OL Zichy cs., 4/1808, 1533. jan. 12.), Huszton később járhatott, mert onnan jan. 18-án várták haza Budára (Tört. Tár. 1908. 323. 1.).

¹³¹ *Della Valle*, 26 sk. 1., és Tört. Tár 1908, 290 skk. 1.

cadosát.¹³² A két főszereplő személye mutatja, hogy itt János közvetlen híveinek első reakcióját látjuk az ősz óta történetekre: a török veresége után Gritti hatalmának csökkentését is remélték; egyenesen azt híresztelték róla, hogy a szultán megölette. A vakmerő cselekedet a gubernátort a végletekig felbőszítette. Az egyik elkapott főszereplőt felakasztatta, Athinait, akinek sikerült kezéből kiesésznia, leváltotta a provisorságról, s helyébe a János királyt 1527 óta szolgáló, de a tanácsurak közé csak 1532 nyarán bekerült Fráter Györgyöt állította.¹³³ A főbűnös Nádasdy kézrekerítését pedig még hónapok múlva, Sztambulból is ismételten megpróbálta, s tehetetlen dühében egy ál-Kanizsay fiút is kreált, csak hogy bosszút állhasson rajta valahogy.¹³⁴ Pedig a merényletből haszna is származott: uralma erősebb lett, mint annakelőtte, hisz a kincstartóság után most még egy hivatalt tölthetett be saját kreatúrájával. Nem csoda, ha János egyre húzta-balasztotta visszatérését Budára. Nádasdyékhoz hasonlóan felbátorodott tanácsosai is, élükön Czibak Imre váradi püspökkel, távolmaradásra bíztatták.¹³⁵ Csak mikor az olasz mesterkedései az éppen Nádasdy által is életrehozni segített, Ferdinánddal folytatott újabb béketárgyalásokat kezdték aláaknázni (Gritti helyzetét most már minden tőle független kezdeményezés csak rontotta, főleg ha a békére irányult), szánta el magát a fővárosba utazásra, valamikor 1533 januárjának utolsó napjaiban.¹³⁶ A jól induló egyezkedés azonban pár hét után váratlan fordulattal véget ért: kiderült, hogy időközben Ferdinánd Sztambulban is alkudozásokat kezdett, mégpedig nem is siker nélkül.¹³⁷ A lehetőség, hogy a Habsburgok fejük felett megegyeznek a törökkel, egyaránt fenyegette a király és a kormányzó érdekeit: könnyűszerrel megegyeztek hát most abban, hogy ez utóbbi, akit Ibrahim úgyis hazarendelt, a portára megy az osztrák követek munkáját ellensúlyozandó.

Gritti, akinek esztendeje nem ellenőrzött dolgai miatt is oka volt hazalátogatni, gyorsan kiárúsított hát mindent, amiye éppen raktáron volt (sáfránya volt rengeteg: kényszerített hát boldog-boldogtalant, hogy vegyen belőle), és március 25-én sietve útrakelt.¹³⁸ A király megint megszabadult hát fejére nőtt

¹³² Az esetet Szerémitől ismerjük (LXXXIX.), de annak időmeghatározása mindenképpen téves: 1533 februárjában Gritti éppen Budán volt. Valószínűbb, hogy az eset decemberben, Gritti-nek belgrádi tartózkodásakor történhetett. Esetleg szóba jöhet még 1532 februárja is, de ennek meg Brodarics Nádasdyhoz írt, Gritti iránt bizalmat kelteni akaró 1532-es levelei ellentmondani látszanak (Tört. Tár 1908. 264. skk. 1.)

¹³³ Szerémi, XC.; oklevelesadat a „barát” provisorságáról csak 1534-ből áll rendelkezésünkre (OL Zichy cs., 4/1824, 1534. szept. 1.). Fráter György 1532 májusában szerepel először oklevélen mint consiliarius (OL NMT 1533 év, „Illésházy”), ennek ellenére Gritti hívének kell tartanunk: Szerémi írja, hogy hivatalba lépésekor azonnal feltöltötte a kongó királyi éléskamrát: pénzt erre csak Grittitől kaphatott.

¹³⁴ 1533. febr. 25-én már olyan hírek voltak, hogy Gritti kérésére Ibrahim utasította Jánost Nádasdy elfogatására: s tény, hogy még Sztambulban is annak kiadatását kéri majd Ferdinánd biztosaitól az olasz (Kretschmayr. 82 skk. 1.). A naív Brodarics ugyan még ekkor is megpróbálja rávenni Nádasdyt, hogy Huszt átengedésével engesztelje ki a kormányzót, és adja vissza nála maradt pecsétjét (!) is (Tört. Tár. 1908 292. és 323. l.). Közben pedig Gritti még egy ál-Kanizsay-fiút kreált, hogy megpróbálja Nádasdyt menyasszonya vagyonától elűzni (Ep. Proc. II., N. 18., 1533. okt. 12.).

¹³⁵ Kretschmayr, 82. l.

¹³⁶ Acta Tomiciana XV., N. 158; Szalay, MT., 133. l.; Bárdossy, 118. l.

¹³⁷ Uo.

¹³⁸ Kretschmayr, 90. l. A sáfrány-ügyre: Brassó esetét ld. i. m. 85. l.; másik példa: OL Zichy cs., 4/1809 (1533. márc. 23.), Gritti több falut kényszerít sáfrányvételtre. De már az 1532-es budai gyűlésen is sáfrányt szózott az ország nyakába! (Szerémi, id. h.).

kormányzójától, de megkönnyebbülését nagyon is beárnyékolta, hogy a magyar kérdés megoldásának kulcsa most oda került, ahová vetélytársa tartott: a Boszporusz mellé. Hogy ne maradjon teljesen védtelen, mindjárt Gritti távozása napján utasította Werbőczy kancellárt: készüljön ő is a portára, később pedig a tapasztalt Laskit is az olasz után küldte saját szószólójának.¹³⁹

*

A félelem mindenképpen jogos volt. Sztambulban már Gritti érkezésekor javában folytak a tárgyalások a Habsburgok követével. Az olasz, bár befolyásának majd egy éves távolléte bizony nem használt, mégis hamar el tudta intézni, hogy a Magyarországra vonatkozó egyezkedés vitelével őt bízva meg a szultán. Épp ideje volt: Ferdinánd követe, Zárai Jeromos, elvben már megállapodott a katonai balsiker és a francia felvilágosítások, valamint a készülődő perzsa háború miatt engedékennyé vált Ibrahimmal a béke megkötésében.

Az olasznak kapóra jött, hogy Zárai és Ibrahim megállapodását, melyet az előbbi fia egy török követ társaságában Bécsben ismertetett, valószínűleg a szultán tudta nélkül kötötték meg. Magyarország a jelen állapot szerinti kettéosztását ígérték ugyanis a békébe belefoglaltatni — pedig a porta erről sem ekkor, sem később nem akart hallani, az elvi megállapodásból a magyar kérdés gyakorlatilag kimaradt. Legfeljebb arra gondolhatunk, hogy Ibrahim ilyen vaskos eszközökkel próbált időt nyerni a Perzsiában lekötött török birodalomnak. Gritti, felismerve a lehetőséget, megpróbálta a támadt zűrzavart saját hasznára — nem Szapolyaiéra! — fordítani. Hatáskörét messze túllépve, befolyva a császár és a szultán közötti alkuba, fokozatosan elhitette a német követekkel, hogy bár a szultán Magyarországot Jánosnak akarja adni, a Ferdinánddal támadt határkérdések elintézésében kapott teljhatalmánál fogva előnyben részesítheti a Habsburgokat. Végül óvatosan szinte felkínálkozott, hogy az egész magyar kérdést Ferdinánd szájaíze szerint fogja a szultán nevében megoldani. Teljesen világos, hogy Gritti ajánlatai minden alapot nélkülöztek: a szultán elhatározott szándéka volt a teljes országot János hatalma alá helyezni, Ferdinándnak nem hagyva mást, mint amit Mohács előtt bírt. Azonban a misztifikációnak, csalásnak és hitegetésnek olyan épületét sikerült a velenceinek és Ibrahimnak összeállítania, amellyel — ha nem nyúl közbe avatatlan kéz — valóban sikerülhetett volna, a szultánt is kijátszva, Gritti kezébe juttatni a végső döntést. Ehhez persze az kellett, hogy mindkét érintett fél nyugton maradjon; mindkettővel el kellett hitetnie, hogy az ő számára dolgozik. A bizalom pedig egyiküknél sem tengett túl iránta. Szapolyai előbb Laskit, majd Werbőczyt küldte utána Sztambulba. A Budán történtek után bizonyos, hogy ellenőrizniük és ellensúlyozniuk kellett volna a gubernátor viselt dolgait, aki azonban mégis kijátszotta őket. Laski és a kancellár tárgyalásai egész más vágányon futottak (előhozták az elavult Szilézia—morvaországi kérdést is pl.): Werbőczy kizárólag csak a porta hivatalos álláspontjáról szerzett tudomást, s a hozott bőséges ajándékokért cserébe vitte magával haza 1533 decemberében a szultán ígéretét: az erre kijelölt Gritti az ország egészét fogja János részére a békében megszerezni, sőt visszaadja a déli végvárat is. Maga a kormányzó már korábban (1533 júliusában) hasonló ígéretet tartalmazó levéllel nyugtatgatta királyát.

¹³⁹ Werbőczy már 1533. márc. 26-án 6000 Ft. kölcsönt vesz fel erre az útra: *Fraknoi*: Werbőczy 291. l.; Laskiról ld. lentebb.

Hogy a kalandor játszmája végül mégis elveszett, azt az osztrák udvar türelmetlensége okozta, amely, nem értve meg a bonyolult cselszövényt — pedig az számára a velencei egyéni törekvései mellett is hasznosnak mutatkozott — idő előtt napvilágra hozta Gritti titkos ígéreteit, s így az Ibrahim nagyvezérnek a perzsa hadszíntérre utaztával magára maradt olaszt leleplezte Szolimán előtt. Gritti pozíciója megrendült, olyannyira, hogy 1534 tavaszára már fokozatosan kénytelen volt kivonni magát a megbeszélésekről. A portán időközben — Ibrahim távozásával és ellenlábasa, a kalózvezér Khairreddin Barbarossa érkezésével, no meg a francia diplomácia új akcióival — teljesen a béke-ellenes irány vált uralkodóvá. A Habsburgok követeivel folytatott párbeszéd — melyben a magyar ügy tulajdonképpen végig csak mellékes kérdés maradt — lassan lekerült a napirendről. A béke, bár Ferdinánd 1533. október 11-én ünnepélyesen kihirdette (természetesen az Ibrahim-féle feltételekkel!), hamvába holt. Az olasz mégsem volt hajlandó megadni magát a sorsnak: fokozatosan hátat fordítva a portának, ahol befolyását oly alaposan eljátszotta, most a birodalom követeivel kezdett meglehetősen fantasztikus terveket szőni a török—perzsa háború alatt az oszmán birodalom elleni közös keresztény támadásról. Mikor végre 1534. június 15-én a szultán utasítására, hogy a határkijelölést Ferdinánd és János országai között a porta szándékai szerint megejtse, elindult Magyarországra, lelke mélyén talán azzal a gondolattal foglalkozott, hogy eltéve az útból János királyt, egyesíti Magyarországot a Habsburgok jogára alatt, s ráveszi V. Károlyt, hogy indítson támadást egyenesen Sztambul ellen.¹⁴⁰

A nagy békesség-reményekből cunyi valósult hát meg: az egyre kiismerhetlenebbnek tűnő olasz jött Magyarországra, hogy a porta senki által valójában nem ismert rendelkezésének megfelelően döntsön királyok és nép sorsáról. Mindenki remélhette a legjobbakat, de felkészülhetett a legrosszabbra is: nem esoda, hogy a várakozás a hisztéria határát súrolta.¹⁴¹ Pedig az az ember, akitől a megváltást remélte mindkét tábor, éppen e hónapok alatt leplezte le legjobban saját hibáit. Az a mód, ahogyan 1533 nyarán akcióba lépett, magán viseli a politikai kalandorság nem egy ismervét. Persze sejteni is csak alig lehet, hogy mit tervezett igazában. Ha szabad feltételezéseket tennünk, azt mondanánk, hogy valószínűleg Ferdinántól is meg szeretne volna szerezni a kormányzói megbízatást; s miután ezt a porta előtt a János alatti egyesítési parancs végrehajtásának, a Habsburgok előtt pedig a törökök kijátszásának állította volna be, a magyarok előtt mint az egységes haza újrateremtője léphetne fel, s az országot végül — magának tartja meg. Csakhogy bármit is tervezett, budai szereplései mind azt bizonyítják, hogy az egyetlen reális erő, amire támaszkodni tudott, a török volt, s utolsó machinációi pedig éppen ettől a támasztól távolították szükségszerűen el. A lelepleződés utáni tervekre pedig — ha egyáltalán maga is komolyan vette ezeket a Habsburg követek jó hírre szomjazó füleinek szánt ötleteket — minden szépségük dacára kár szót vesztegetni.

Ez utóbbiak valójában egyetlen célt szolgálhattak: így akarta elnyerni a Habsburgok jóindulatát. Világosan látszik ugyanis, hogy Gritti komolyan foglalkozott az átnyergelés gondolatával: 1534 nyarán úgy hagyta ott a török fővá-

¹⁴⁰ A sztambuli tárgyalások zürzavaros szövevényeiről főleg Szalay MT, 134. skk. 1.; Kretschmayr, 87. skk. 1.; és Bárdossy 112 skk. 1. tudott tisztább képet nyújtani. A fentieket ezek alapján állítottuk össze.

¹⁴¹ Ld. az Acta Tomiciana XV. kötetének különböző követjelentéseit; emellett Acsády, 103 skk. 1. és Kretschmayr, 98 skk. 1.

rost, mint aki többé nem akar visszatérni: elhozta onnan kisebbik fiát is; s oly sok értéket, hogy hagyni aligha hagyhatott belőle otthon valamit.¹⁴² Hiszen a politikai leszereplés a pénzügyi csőd szélére sodorta Sztambulban: Khaireddin Barbarossa megtagadta a tőle kapott kölcsön visszafizetését, az általa bérelt adók hátralékait pedig a kincstár könyörtelenül kezdte behajtani rajta, úgy, hogy még ezüstkészleteit is részben pénzzé kellett tennie.¹⁴³ S történt vele mindez akkor, mikor tőkájének jelentős része reménytelenül le volt kötve Magyarországon.

Ezen a ponton álljunk meg egy pillanatra. Gritti maga egy levelében; s Tranquillus Andronicus, az olasz titkára emlékirataiban egybehangzóan azt állítják, hogy János király több mint 300 000 dukáttal volt már adósa 1534-ben a velenceinek.¹⁴⁴ Valószínű ugyan, hogy e hatalmas követelés egy része nem tényleges befektetésből származott: a máramarosi sókamara, az egri püspökség s más hasonlók bevételeiből; vagy az erdélyi bányák időnként elidegenített bevételeinek különbözetéből is származhatott egy része; s lehettek benne olyan követelések, mint az 1532-es hadjárat katonáinak zsoldja (hisz ekkoriban mindenki a kincstár számlájára akart hadakozni!). De ő ténylegesen is befektetett egyes bányákba, előlegeket adott értük; s valóban adott kölcsönöket is a királynak, s nem is keveset! Az egyetlen általunk is ismert hitellel 15 000 Ft-ról szól, melyért Szegedet adta zálogba neki János 1534. március 13-án (?);¹⁴⁵ de van olyan állítás is, hogy az ország összes püspökségeinek jövedelmei nála lettek volna zálogban,¹⁴⁶ s bizonyos, hogy Debrecen is az ő kezeihez jutott egy időre.¹⁴⁷ A zálogokból évente csak töredékei folyhattak be a befektetett összegeknek; ha egyáltalán nem bántak azokkal is úgy, mint a bányabérlettel. A királytól állítólag kapott ajándékok ezek mellett nem lehettek jelentősek, hisz a zsírosabb falatok nem neki, hanem a dívánnak voltak szánva.¹⁴⁸

A sztambuli bajok után Gritti aligha óhajtotta sorsára hagyni e követeléseit; sőt legfőbb reménye az lett lassan, hogy megrendült helyzetét éppen Magyarországon sikerül majd ismét helyrehoznia. Bármekkorát is bukott a portán, a magyar ügyekben még mindig ő tűnt a díván szemében a leghasználhatóbb közvetítőnek. Megbizatása a határviszály rendezésére érvényben maradt, még katonai erőt — jórésze ugyan szedett-vedett banda volt, de 200 janicsárt is beosztottak hozzá — is kapott kíséretül az útra.¹⁴⁹ Ilyen alapállásból miért ne erősíthetné meg, mint 32-ben tette, sőt még jobban, Budán élvezett hatalmát? Ha pedig egyszer kezében az ország (s így kára is megtérül), még mindig ráér eldönteni, visszatér-e a Boszporuszhoz, vagy a Habsburgokhoz áll?

*

¹⁴² *Della Valle*, 40 skk. 1.; *Agostino Museo* emlékirata Gritti haláláról, Magyar Történelmi Tár III. (a továbbiakban: *Museo*) 70. l.; *Szerémi*, XCVII.

¹⁴³ *Kretschmayr*, 109. l.

¹⁴⁴ *Kretschmayr*, 50/1. jegyz.

¹⁴⁵ EK LEO N. 39. (A dátum lehet hibás, 1533 helyett!).

¹⁴⁶ *Kretschmayr*, 50. l.

¹⁴⁷ Károlyi lt. III., N. 109. (1534. jún. 17.): Konstantinápolyból írja Debrecennek, amit Laskitól kapott, mikor először jött Magyarországra, hogy fizessen ez utóbbinak 1000 Ft-ot, ezért megkapja majd Tetétlent; 1532. aug. 6-án Debrecen a király (Gritti beleegyezésével) elzalogosította, mint láttuk, Bajoninak és Ezthárinak.

¹⁴⁸ Scepper császári követ 200 000 Ft-os, Grittinek küldött ajándékról kívánt tudni (*Kretschmayr*, 118. l.): akkora túlzás, hogy szót sem érdemel.

¹⁴⁹ *Della Valle*, 36. l; Scepper szerint csak szedett-vedett emberei voltak, ami a történetek után nem lehetetlen (vö. *Bárdossy*, 157. l.).

Hosszú, részben éppen üzlete burkolt felszámolásával kapcsolatos készülődés után, mint említettük, végül csak 1534. május 15-én kelt útra a gubernátor Magyarország felé.¹⁵⁰ Teljesen érthető, hogy elhatározott szándéka volt vérrelvassal engedelmességre szorítani a magyar urakat:¹⁵¹ tapasztalatai alapján sejtette, hogy amit ő 32/33-ban felépített közöttük, azt azóta jórészt újra lerombolták. Sejtelme meg is felelt a valódi helyzetnek, mégis egy nagy tévedés rejtett benne: alábecsülte a hazai változások horderejét.

1530 karácsonyán még úgy nézett ki: az egyetlen reményt a polgárháború megnyerésére a törökkel való együttműködés nyújthatja. Nos, ez a remény Kőszeg alatt elvesztette minden realitását; s ezzel értelmét veszítette azon indokok egyik fele, melyek Szapolyait Gritti kinevezésére bírták. Ezzel szemben a pusztán eszköznek szánt kormányzó, a török támogatását elsősorban magának biztosítva, roppant veszélyes versenytárrá nőtte ki magát: a korábbi gyanú 1532/33 telén fenyegető valóságnak bizonyult. E tény hatására a szerepléséből származó gazdasági előnyök is visszajára fordultak: a *túl sokat követelő hitelezőtől* Buda szeretett volna *minél olcsóbban megszabadulni*. Ami kevés hasznot a főurak fékentartásában kezdetben hajtott Gritti működése, azt a király környezete ellen fordulva utóbb teljesen hatálytalanította. Igen gyors ítélőképessége, erélye, amellyel elvesztett pozíciói visszaszerzését és új bázis kiépítését kezdte meg 32-ben; az az energia, amit közben kifejtett; hivatalnokai kiválogatásában a tehetség felismerésének képessége (gondoljuk meg, hogy két olyan ember köszönheti neki voltaképpen pályakezdését, mint Nádasdy és Martinuzzi!)^{151a} csak saját céljait szolgálta; s annál inkább veszedelmessé tette ellenfelei szemében. A Gritti-kísérlet tehát rosszul sikerült: Jánosra az a feladat várt — ha csak nem akart maga is azzal együtt elbukni — hogy valahogy keresztülvigye likvidálását.

Meg kellett ezt tennie már csak azért is, mert a főurak, akik ekkoriban az egyedül számító helpolitikai erőt jelentették Magyarországon, most már az egész ügyet gyűlöletté fokozódott ellenszenvvel kísérték. Míg ők is a török túlhatalmában hittek, morogva bár, de túrték a félig töröknek tartott bankár törekvéseit; a Kőszeg utáni hangulatváltozásról viszont elég annyi, ha Nádasdy és Athinai kis lázadására utalunk. A folyamat érthető: az ő általa leghangosabban beígért török győzelem elmaradásával Gritti a legmesszebb látó báró szemében sem tűnhetett fel egyébnek, mint a közvetlen török uralom előkészítője, vagy egy újabb, immár harmadik hatalmi góc kiépítésében fáradozó törtető. Saját képviselőjük, a közülük választott Szapolyai helyett egy nagyon is elkötelezettnek mutakozó idegenre bízni a törökkel fenntartott kényes viszony szabályozását érhetően és joggal abszurd gondolatnak látszott a szemükben. Azt pedig már az 1530—32-es gyűlésezgetés is megmutatta, hogy az uralkodó osztály többsége nem a további széttagolódást, hanem már inkább az egység helyreállítását tekintette legfőbb gondjának.

Persze, ha a velencei megfelelő anyagi és személyes előnyöket biztosított volna a főurak számára, egy részüknél könnyűszerrel elfeledtethette volna a politikai aggályokat. De éppen ezen a téren ütközött ki leginkább, hogy az ő érdekei nem azonosak a magyar urak érdekeivel. Pár embert (Dóczy, Batthyány

¹⁵⁰ Della Valle, 36. l. és Kretschmayr, 109. l.

¹⁵¹ Sceppernek mondott szavait ld. Bárdossy, 157. l. és Kretschmayr, 114. l.

^{151a} Nádasdy 1526 előtt királyi titkár, ill. 1529-ig budai castellanus volt csupán; Fráter Györgynek pedig a provisoratus az első tényleges kormányhivatala, s lehet, már tanácsossá is Gritti tette.

Orbán, Perusics Gáspár, Dobó Ferenc) ugyan sikerült úgy-ahogy magához csatolnia, de a zöm ellenséges maradt, és pedig két okból. Egyrészt az olasz a hatalomért folytatott versenyfutásban sem tudta megtagadni kalmár mivoltát, s kétes üzletei komolyan sértették még a városok érdekeit is (gondoljunk adószedési kísérleteire, vagy a sáfrány-históriára), hát még a főurakét. Nádasdy nem akart lemondani Máramarosról; Czibak, Statileo János erdélyi püspök, Pesthiény Gergely az erdélyi jövedelmekben voltak érdekelve; Athinai a budai privisorságot veszítette el miatta; s a sort nyilván még lehetne folytatni. S az ilyen dolgok még a két szembenálló táboron belül is ádáz gyűlölködést váltottak ki, hát még ha egy kívülálló akart beléjük avatkozni! Végül pedig egy idegentől nem remélhette senki sem, hogy a belháború során lassan kialakuló furcsa morált tiszteltben fogja tartani: már ti. azt, hogy az ellenségeskedés nem okozhatja főurak halálát.¹⁵² Ártándyékát aligha felejtette el bárki is.

Az egymással szorosan összefonódott személyes, anyagi és politikai érdekek külön-külön is egy irányba mutattak hát: ritka jellemző példája az osztályérdek kialakulásának, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy az osztály hatalmának letéteményese, a király is hasonló pálya követésére kényszerült. A teljes érdekazonosság sem volt azonban elegendő, hogy Jánosnak módja legyen direkt akcióval lezárni balulsikerült próbálkozását. A kísérlet indítékai közül egy rész ugyanis még érvényben maradt. Amitől Szapolyai annyira tartott, az ország végső szétszakadása, 1532-től egyre inkább visszavonhatatlan realitásnak tűnt szemében. Az utolsó szó viszont mintha éppen Grittire lett volna bízva: halvány remény derengett még arra, hogy a porta és Ferdinánd közös akaratából Jánosnak adatja az országot. Csakhát János is hallhatott afelől valamit, hogy Ferdinánd az egész ügybe ellenkező ígéret elhangzásával kezdett bele: márpedig ha ő közben nemet mond, az optimális eredmény is csak a jelen állapot reinkarnációja lehet. Marad tehát a lehetőség, hogy a fennálló határok, így vagy úgy, de szentesítést nyernek. Ekkor pedig a főszerepet magára vállalt Gritti — kétfelé ígéretése e tekintetben Szapolyainak segített — és a már korábban is nyíltan színt vallott Ferdinánd ellen fog remélhetőleg a még mindig várható felzúdulás irányulni,¹⁵³ s ebből János királynak csak haszna származhat. Végül pedig minden ilyen számítgatásnál fontosabb volt, hogy ez utóbbi jól tudta: akárhogy is lesz, a keleti országrész a török érdekszférájában marad; a gubernátor pedig a porta embere még most is: újat húzni vele csak nagy óvatossággal tanácsos.

A királynak Gritti 1533-as elvonulása után követett politikája pontosan jelzi e kettős meghatározottság létezését. A kormányzó a kincstartóság és a budai provisoratus mellett Erdélyben is jelentős pozíciókat juttatott embereinek: a sókamara most Dobó Ferenc ispánsága alá került, s hívei már fegyveres erővel is rendelkeztek a tartományban.¹⁵⁴ Az ellentámadásnak tehát elsősorban ezek ellen kellett irányulnia. Miután már 1533 március végén újra felbukkan a király környezetében a fő Gritti-ellenessé előlépett Czibak Imre,¹⁵⁵ a király a nyár elején óvatos kísérleteket kezd — s két évvel ezelőtti recept szerint — először is a jelenlegi kormányzóhelyettes ellen: egy ideig az a hír járta, hogy Dóczy

¹⁵² Erre készülők munkámban térek ki részletesebben.

¹⁵³ Ferdinánd híveinek felzúdulását ld. *Acsády* 101 skk. 1., a többiekre a közös gyűlések hangulata ad bizonyítékot.

¹⁵⁴ Erdélyre ld. *Acta Tomicianae* XV. N. 151; Dobóra: *Museo*, 71. l.

¹⁵⁵ *OL. NRA*, 840/18: 1533. márc. 24-én a király Czibak pártfogoltjának, Begesi Ferencnek adja a Munkácsot Ferdinándhoz átvívó, egykori Ártándy-familiáris Bydy Mihály javait.

(aki ezt a címet is viselte) le fog mondani. A közutálatnak örvendő kincstárnok azonban ellenállt, s valóban, még hónapokig meg is maradt hivatalában.¹⁵⁶ Ennek ellenére ahogy az őszön kezdenek szállingózni a hírek, hogy Gritti az idén sem jön Budára, úgy bátorodik fel Szapolyai ismét. Pécsre indultában már Czibakot akarja maga helyett Budán hagyni (Fráter György szemmeltartására?) — s csak azon bukott meg a dolog, hogy az feltételeket akart szabni (!) a királynak.¹⁵⁷ Két és fél éves szünet után újra kapcsolat létesül a magyar udvar és a Fuggerek között, s komolyan szóba kerül, hogy a rézexport útjának biztosítására Árva várát az augsburgiak megvennék Szapolyaitól.¹⁵⁸ A tervezgetésnek furesa következményei lettek: Podmaniczky János, János király egyik híve, elfogta és fogva tartotta ugyane király felsőmagyarországi főkapitányát, az Árvát birtokló (s egyébként Grittivel is kapcsolatban állott családhoz tartozó) Kosztka Miklóst.¹⁵⁹ Semmi kétség, a törvetés a király parancsára történt: a két főúr közötti alkuban ugyanaz a Laski Jeromos közvetít János nevében, aki a Fuggerekhez is összekötőül szolgál: s a váltságban úgy egyeznek meg, hogy Podmaniczky pénzt, a király viszont Árvát kapja meg Kosztkától! (Laski pedig jutalmul tehette rá a kezét a többenél is rosszabb hírű rablólovag, Csulai Móré László éppen általa elfoglalt palotai várára.)¹⁶⁰

A Fuggerekkel újrakezdett párbeszéd komoly akadályba került volna, ha a kincstárnok Grittit támogatja. Ekkorra azonban már sikerült Dóczyt végre kiszorítani hivatalából (bár a gritiánusok ezután is thesaurariusnak tisztelik), s utóda, a provisorságot is megtartó Fráter György most már behúnyta a szemét.¹⁶¹ A korábban Dóczy által intézett adószedési ügyekben a királyé mellett ezúttal a barát szava kezd hallatszani, sőt 1534 tavaszán már ő az, aki mindenféle élelmiszernek a Dunán át nyugatra való szállítását megtiltja.¹⁶² János újabb embert hódított el a kormányzótól.

Míg itthon ezek történtek, János király a porta iránt változatlan loyaltitást igyekezett tanusítani: a fényes ajándékokkal Sztambulba küldött Werbőczy és Laski szép ígéreteket is kapott cserébe a töröktől, a Grittinek írott levelek pedig változatlanul a pártfogolt hangján szólnak meg.¹⁶³

Szapolyai újabb csendes lázadása kormányzója ellen, a portáról érkező egyre kuszább hírek, Dóczy és társainak makaes ellenállása rendkívül feszültté tette a légkört János táborában. A különösen kényes helyzetben levő urak egy része annyira kétesnek látta az újabb király—kormányzó erőpróba kimenetelét, hogy jobbnak látta átpártolni Ferdinándhoz. Ezt tette érthetően Nádasdy

¹⁵⁶ Bár 1533. jún. 9-én azt halljuk róla, hogy leteszi hivatalát (Ep. Proc. II., N. 14), jún. 26-án még mindig ő a kincstárnok, és vicegubernátor (OL NMT, 1533. év. „Illésházy”).

¹⁵⁷ *Kujáni Gábor* cikke, *Századok* 48 (1914), 115 skk. 1.

¹⁵⁸ *Pölnitz*, 291. skk. 1.; Gritti előretörésének hatására számolhatták fel a Fuggerek 1533 folyamán budai kirendeltségüket (*Acsády* 181. l. említi az esetet), bár *Pölnitz* budai kirendeltségéről ekkoriban már egyáltalán nem tud.

¹⁵⁹ A podmanini Podmaniczky család oklevéltára II—III. (Lukinich Imre) Bpest. 1939—1941 (a továbbiakban: Podmaniczky lt.) III. XXII. l.

¹⁶⁰ I. m. XLIII. l.; ld. még Ep. Proc. II. N. 14.; a Fugger-ügyről ld. *Pölnitz*, 291. skk. 1.

¹⁶¹ Martinuzzi először 1534. ápr. 9-én szerepel kincstartóként (Bp. Proc. II., N. 20). Dóczyt Museo még 1534 nyarán is thesaurariusnak nevezi (*Museo* 63. l.)

¹⁶² (Ep. Proc. II. N. 20 (1534. ápr. 9.)). Dóczy J. utasításai Bajoni Benedek, Bihar megyei adószedőnek 1533. febr. 3.; jún. 6. és jún. 26-án: OL NMT 1533-as év „Illésházy”. A király hasonló mandátumai: 1533. jan. 12., 1534. máj. 30., jún. 19., szept. 3. — mind OL Zichy cs. 4/1808, 1810 és 1822; Fráter György ügyintézésének nyomai uo. 4/1817, 1821, 1824.

¹⁶³ *Kretschmayr*, 100. l. és készülő munkám. Példákat erre *Kretschmayr*, 118. l.

Tamás,¹⁶⁴ s azt tette Podmaniczky János is, aki az Árva-ügy után egyszerre került szembe a Kosztká-testvérekkel és Ferdinánd híveivel,¹⁶⁵ s Jánostól, mivel Gritti már útban volt Magyarországra, nem remélhetett segítséget. (Mire fel aztán az emiatt egyedül maradt, s Árvát megtartani akaró Kosztkák is gyorsan követték példáját.)¹⁶⁶ Csak egy-két ember távozása volt ez ugyan,¹⁶⁷ de az okozott veszteség bizony számottevő. Nádasdy magával vitte a máramarosi sóaknákat és Husztot, a két ellenséges család pedig az eddig jórészt János pártján levő északmagyarországi bányavidéket.¹⁶⁸ Ezt a drága árat fizette meg Szapolyai 1530 karácsonyának kétségbeesett lépéséért.

*

A bizonytalanságnak 1534 nyarán vethetett volna véget a hír érkezése: a gubernátor közeledik a határokhoz. A zűrzavar mégis inkább növekedett, mivel szinte egyszerre futottak be az értesülések arról, hogy az olasz török segédes csapatokkal jön — és hogy előzőleg a portán tulajdonképpen kegyvesztetté vált.¹⁶⁹ Erdélyben, ahol Gritti működése leginkább éreztette eddig a hatását, s amelyen keresztül szándékozott utazni, nemesség és polgárság fegyverkezni kezdett, hogy átvonulását megakadályozza.¹⁷⁰

A nem szívesen várt vendég 1534. augusztus 7-én érkezett Brassó alá, kisebbik fiával, Péterrel, akinek a máramarosi kamaragrófságot szánta. Idősebbik fia, Antal, a névleges egri püspök, valamint Dóczy, Batthyány és Perusics várták párszáz lovassal; egy-két nap múlva pedig Statileo és Kun Gotthárd kapitány, alighanem János király megbízásából, illetve Mayláth István, nyilván Ferdinánd utasítására, érkeztek a táborba. Közülük is az utolsó három inkább csak a velencei szándékait akarta kipuhatolni, magától senki sem jött: a gyűlölt idegennel való veszedelmes találkozást mindenki kerülte.¹⁷¹

A kormányzó tervei felől szállongó riasztó híreszteléseket rövidesen véres valóság igazolta. Gritti egyik első dolga volt, hogy utasította Batthyány Orbánt a legveszélyesebbnek vélt ellenfél, Czibak Imre elfogatására.¹⁷² Batthyány augusztus 10-én este orvul megtámadta a püspököt és csapatát, s az éjszakai harcban Czibakot és embereit (állítólag Dóczy sugallatára) lemészároltatta. A halott fejét Brassóba vitték, ahol a velencei éppen Kunnal és Mayláttal tárgyalt: a véres látványra a két úr döbbenetn menekült ki a kormányzó táborából.¹⁷³

¹⁶⁴ Nádasdy már 1533 végén kapcsolatban állt Zalaházy Tamással (Ep. Proc. II., N. 17), s 1534. aug. 6-án végleg megegyezett az ellenpárttal (uo. II. N. 23). János király hiába igyekezett visszatéríteni (uo. II., N. 24 és EK. Coll. Prayana, Tom. XV., 1. l. recto).

¹⁶⁵ Podmaniczky lt. III., XXXVI. l.

¹⁶⁶ l. m. XXI. l.

¹⁶⁷ Az átpártolásokkal készülő munkámban foglalkozom részleteiben.

¹⁶⁸ A felsőmagyarországi bányavidékkel s az egész területtel Ferdinánd rendelkezik már 1535-ben, ld. *Pölnitz*, 692/188. j., Husztra és Máramarosra ld. EK. Coll. Prayana, Tom. XV., 1. l. recto, és Ep. Proc. II., N. 27.

¹⁶⁹ *Kretschmayr*, 106. l. és ld. fentebb.

¹⁷⁰ *Museo*, 64 sk. l.; és Ep. Proc. II., N. 20. Összeesküvésről, amit Tranquillus emleget, aligha volt igazán szó.

¹⁷¹ *Della Valle*, 37. sk. l. *Museo*, 66. l.; vö. *Kretschmayr*, 122. l.

¹⁷² Hogy csak elfogatásról lett volna szó eredetileg, azt *Museo, della Valle és Szerémi* egyaránt állítják. De nem is Vajdahunyad miatt támadt Czibakra Gritti, mint *della Valle* állítja, hisz az évekkel ezelőtti ügy volt (ld. *Acta Tomiciana* XII. N. 343).

¹⁷³ *Della Valle*, 38. sk. l.; *Museo*, 66. sk. l.; *Szerémi*, XCV.

Akár tudtával, akár anélkül történt az eset, előző fenyegetései nyomán felelősnek elsősorban Grittit tekintette mindenki. A különben is népszerű Czibak halála csak az utolsó csepp volt a pohárban: a forrongó Erdély napok alatt hadrakelt a gyilkosság elkövetője ellen. A kormányzó nem sokra becsülte szervezkedését,¹⁷⁴ pedig a következő napok bebizonyították, hogy a viszonylag háborítatlan Erdélyben őrizte meg talán legjobban vitalitását a magyar rendi társadalom. A lebecsülés így egy utolsó végzetes hibát szült. Az olasz kis seregével vakmerően haladt be Meggyes felé, ahol egy rész-gyűlést akart tartani, de ahová már csak csellel sikerült bejutnia, s a polgárok így is a város egyik részébe barrikádozták el magukat előre (augusztus 27.). Tovább menni már nem lehetett, hisz ott már Statileonak és Czibak unokaöccsének, Patócsy Miklósnak véres karddal összehívott felkelői állták el az utakat Gyulafehérvár és Várad felé. Gritti a mindenütt jelen levő Laskit futtatta Budára, a törököktől és Jánostól segítséget kérni, de mielőtt hírt kaphatott volna az eredményről, Meggyest bekerítették Patócsy katonái, s rövidesen csatlakozott az ostromlókhoz Kun Gotthárd, Mayláth (Ferdinánd híve eddig!) és Kendy Ferenc, majd állítólag Nádasdy csapata is megjelent, s Athinai is felbukkant a környéken. A moldvai vajda érkezésével az ostromlók már többtízezer harcost számláltak, s közöttük voltak a jánospárti Brassó és a habsburgianus Nagyszében zsoldosai is.¹⁷⁵

Segítség pedig schonnan sem érkezett. Laski Budán kemény fogadtatásban részesült: pár nap alatt börtönben találta magát.¹⁷⁶ A kalandos életű lengyel elfogatása önmagában nem lenne meglepő: Poznań óta kétkulacsos ügyködését újabban azzal tetézte, hogy a Fugger-tárgyalások alatt nyílt elpártolását készítette elő; ezenkívül túl sokat tudott a Grittivel folyó játszmaról; s végül — 95 000 Ft-tal volt János király hitelezője.¹⁷⁷ Az adott pillanatban ez a letartóztatás viszont egyet jelentett a gubernátor kérésének megtagadásával. Szapolyai maradást parancsolt a budai törököknek, mondván, maga segíti meg Grittit, s aztán ezer huszárral Váradig lovagolt, s ott megállt. Neki épp elég oka volt rá, mint láttuk, hogy szabadulni kívánjon az olasztól — csak pár hete, hogy ismételen levélben kérte visszahívását a szultántól,¹⁷⁸ — ezekhez most még az is csatlakozott, hogy saját hadra kelt alattvalóit fordította volna maga ellen, ha az ostromlott segítségére siet. Dehát az olaszban neki még mindig a porta megbízottját kellett tisztelnie; így hát inkább vesztig maradt. Tudta, hogy ezzel megpecsételi a kormányzó sorsát, de remélhette, hogy a felelősség nem rá fog hárulni.

Erdélyben pedig győzött a türelő. A lassanként mindenkitől elárult Gritti az ostromlók kezébe került, s Dóczy Jánossal együtt életével lakolt utolsó nagy tévedéseirért. Török katonáit a moldvaiak felkoncolták, a magyar foglyok viszont rövidesen visszanyerték szabadságukat.¹⁷⁹

*

A meggyesi drámával a Gritti-epizód nem ért teljesen véget: a porta egy ideig még félelemben tartotta Jánost és udvarát a haláleset kivizsgálásával, de a hullámok lassan elcsitulnak, s Ibrahim nagyvezér pusztulása után az ügy

¹⁷⁴ *Kretschmayr*, 127. sk. 1.

¹⁷⁵ Uo.; ill. Nádasdyra Contarini Bécsből írt tudósítását, Magyar Történelmi Tár III., 97. l.

¹⁷⁶ *Kretschmayr*, 128. l.

¹⁷⁷ *Fraknói*: Werbőczy 286. l.; Laski kölcsöneire *Pölnitz*, 299. l.

¹⁷⁸ *Kretschmayr*, 128. l.

¹⁷⁹ *Szerémi*, XCVI.

végleg lekerült a napirendről.¹⁸⁰ A király és szerencsésebb alattvalói még a többszázezer Ft-os adósságokat sem adták meg senkinek, sőt a meggyesi zsák-mány is a kezükben maradt.¹⁸¹ E pénzügyi teher levetése alighanem elősegítette, hogy Fráter György olyan gyorsan talpra tudta állítani a kincstár egyensúlyát. Ferdinánd elképesztő naivitású törekvése pedig, hogy e gyilkosság ürügyén a szultán adja neki az egész országot,¹⁸² mindössze a *modus vivendi* létrejöttének pár éves elhalasztását eredményezte.

Két dolognak viszont egyértelműen zárómozzanata volt a kormányzó halála. Végét jelentette az 1529 óta követett feltétlen törökbarát politikának János táborában, mégpedig oly módon, hogy az 1532 óta vágyott távolodást és másirányú kapcsolatkeresést egyenesen életbevágó szükségé tette. Másfelől pedig végét jelentette mindez az utolsó olyan kísérletnek is — bármennyire kalandor vállalkozás volt is az —, amely Magyarország egységének helyreállítását tűzte ki céljául. Ez lehet az egyik legnagyobb tanulsága Gritti tragédiájának. A magyar állam válsága emelte őt a magasba; talajt pedig akkor vesztett, mikor e válság lényegét nem ismerte fel: Kőszegből megértette, hogy Magyarország két hatalom közé szorult, de azt már nem tudta észrevenni, hogy a két hatalom már végleg megvetette a lábát az ország egy-egy sarkában. Az egész országot akarta megszerezni: a túl nagy cél kétes eszközöket igényelt, ezek pedig a porta hathatós segítségétől akkor fosztották meg, amikor a felfingerelt magyar nemesség — amely nem is sejtette, hogy a gyűlölt kalandor talán éppen most nekik is hasznos tervekkel kísérletezik — összefogott ellene. Az egyébként jól alapozott falakat túlterhelték: az épület összeomlott, maga alá temetve alkotóját.

Г. БАРТА

ГУБЕРНАТОР ВЕНГРИИ ЛОДОВИКО ГРИТТИ (1531—1534)

(Резюме)

Ludovico Gritti, банкир и торговец ювелирными изделиями из Стамбула, незаконный сын венецианского дожи Andrea Gritti, доверенное лицо великого везира Ibrahim-a, в 1528 году оказал помощь Иерониму Ласки в деле заключения союза между венгерским королем Яношем Сапойай и султаном Солиманом. После этого он неоднократно бывал в Венгрии, во время турецкого нападения в 1529 году, в конце 1530, в начале 1531 годов, в месяцы турецкого нападения в 1532 году, и, наконец, летом 1534 года, когда он погиб в столкновении с дворянами Трансильвании.

За это время он сделал фантастическую карьеру, что в венгерской историографии традиционно объяснялось слабостью венгерского короля Яноша. Он стал епископом и казначеем в г. Эгер (1529), затем губернатором страны (1530) и военным управителем (1532).

Первое его назначение объяснялось, по нашему мнению, причинами финансового характера. Разрешения унаследованных им финансовых затруднений Сапойай ожидал от ловкого торговца, а в то же время в качестве конкурента желал использовать его против монополистических тенденций фирмы Фуггер (дело соляных копей и медных рудников), те же самые побуждения — когда король в надежде получения кредита от банкира обещал ему участие во власти — составляли одну сотрону назначения его губернатором. Другой мотив — политического характера. В 1530 году положение короля Яноша было непрочным. Неудачи, следовавшие одна за другой, подрывали его авторитет даже в глазах сторонников. В это время более всего он зависел от турок, хотя после летнего разбойнического

¹⁸⁰ *Kretschmayr*, 140. skk. 1.; *Bárdossy*, 162. skk. 1.

¹⁸¹ *Kretschmayr*, id. h.

¹⁸² *Bárdossy*, 162 skk. 1.

нашествия бега Мехмеда в с. Сендре, верить туркам не приходилось. Он должен был осознать и то, что несмотря на поддержку со стороны турок, события ведут страну к окончательному раздроблению. Всю ответственность за неудачи он желал, таким образом, возложить на Гритти, от него ожидая и более успешного использования союза с турками. Действительной власти он, однако, не думал дать в руки банкира, надеясь на его почти постоянное пребывание за пределами страны.

Губернатор отчасти и осуществил надежды Сапойан. Его имя сдерживало Фуггеров, сам он кредитами и инвестициями помогал казне, приступив к трудной работе по наведению порядка, помог и в том, чтобы зависимость от Порты сделать более выносимой. Он, однако, желал играть более важную роль, чем та, которая ему отводилась: пустив в ход деньги и опираясь на свои связи в Константинополе, он предпринял попытку приобретения действительной власти. Таким образом, началась тихая, но зато ожесточенная борьба между королем и губернатором, в ходе которой в экономических вопросах обычно выигрывал первый, а в вопросе о политической власти (несмотря на то что Яношу удалось удалить его сторонников Андреа Пиццакомини, Яноша Доци или привлечь на свою сторону Тамаши Надашди, Дьердь Фратер Мартинуци победителем оказался Гритти, манипулировавший поддержкой турок. Тому, что Гритти не одержал полной победы, воспрепятствовали лишь его вынужденные поездки в Стамбул.

Игру в конечном счете решили изменения, происшедшие в обстановке, и безграничность амбиций губернатора. В ходе мирных переговоров в Константинополе между посланцами Габсбургов и Портой в 1533—34 годах, Гритти — при поддержке Ибрахима попытался осуществить основанный в большей части на мастификации и сам по себе нереальный план, в результате осуществления которого ему удалось бы прибрать к рукам всю Венгрию.

Его махинации были разоблачены, и банкир отправился в свою последнюю поездку в Венгрию как человек, потерявший все шансы. Однако, несмотря на это он все же сделал попытку приобрести власть, приказав убить Имре Цибака которого считал главным своим врагом. В ответ на авантюру дворяне Трансильвании подняли мятеж. Король Янош уже со времени событий в г. Кёсег (Kőszeg) хотел бы ослабить слишком тесные связи, объединявшие его с Портой, и теперь, принимая немалый риск, он не сделал ничего в интересах спасения Гритти, который был посланником султана, но оказался слишком опасным соперником для него. Исход событий оправдал его: Порта не приняла мер по этому случаю, и он при более свободных условиях мог править дальше своей пол-страной.

G. BARTA:

LUDOVICUS GRITTI COMME GOUVERNEUR DE HONGRIE (1531—1534)

(Résumé)

Lodovico Gritti, marchand de bijoux et banquier à Stamboul, batard du doge Andrea Gritti, confident du grand vizir Ibrahim, accorda en 1528 de l'aide à Jérôme Laski à conclure l'alliance entre le roi de Hongrie János Szapolyai et le sultan Soliman, dans la suite revint plusieurs fois en Hongrie: lors de la campagne turque de 1529, au tournant des années 1530 et 1531, pendant les mois de l'attaque turque en 1532, et enfin à l'été 1534 où il perdit la vie dans son conflit avec la noblesse de Transylvanie. Pendant tout ce temps-là il eut une carrière fantastique, que l'historiographie hongroise avait la tradition d'expliquer par la faiblesse du roi János. Il était évêque d'Eger et trésorier (1529), gouverneur du pays (1531) et enfin son capitaine suprême (1532).

De notre avis, il eut ses premiers postes en premier lieu pour des raisons d'ordre financier. Szapolyai espérait que l'habile homme d'affaires arriverait à remédier aux maux hérités du trésor et cherchait en même temps à l'utiliser pour contrebalancer les prétentions monopolistiques des Fugger (affaire des mines de sel et de cuivre). Les mêmes considérations expliquent d'une part sa nomination comme gouverneur, si l'on y ajoute qu'en contre-partie des crédits espérés le roi offrit comme garantie la participation au pouvoir. De l'autre part, les explications sont d'ordre politique. En 1530 János se trouvait au point le plus bas de son pouvoir, les échecs répétés ont entamé son autorité même auprès de ses partisans. C'est à ce moment-là que son dépendance des Turcs était la plus stricte, pourtant, après la razzia d'été de Mehmed bey de Szendrő, il n'avait aucune raison de se fier à ceux-ci. Il devait en outre se rendre compte que, malgré le soutien des Turcs, les événements entraînaient le pays vers la sécession définitive. Il chercha

donc à charger Gritti de la responsabilité de tous ces maux, espérant en même temps qu'il pourrait utiliser plus avantageusement l'alliance turque. Il ne voulait certes pas accorder un pouvoir véritable au banquier qui, espérait-il, serait de toute façon absent pour la plupart du temps.

Partiellement, le gouverneur répondit à l'attente de Szapolyai. Son nom suffit à freiner l'action des Fugger, lui-même assista au trésor par des prêts et investissements, engagea le sale travail des opérations de nettoyage et aida à rendre plus supportable la dépendance envers la Haute Porte. Cependant, ses ambitions visaient plus haut que le rôle lui cédé: s'appuyant sur ses richesses et sur son influence à Constantinople, il tenta d'accaparer le pouvoir réel. Une lutte silencieuse mais désespérée s'engagea entre le roi et le gouverneur, dans laquelle le premier l'emporta en général dans les affaires économiques, mais du point de vue du pouvoir politique Gritti, manoeuvrant avec l'appui des Turcs, garde la supériorité, bien que János pût limoger ses partisans (Andrea Pizzacomino, János Dóczy) ou les attirer dans son camp (Tamás Nádasdy, György Fráter-Martinuzzi). La victoire totale n'échappa à Gritti qu'à cause de ses voyages forcés à Stamboul.

La partie était enfin décidée par la situation changée et par l'ambition effrénée du gouverneur. En 1533—34, aux négociations de paix qui se déroulaient à Constantinople entre les ambassadeurs des Habsbourgs et la Porte, Gritti, appuyé par Ibrahim, tenta de réaliser un projet, irréel en soi et basé surtout sur une mistification, grâce auquel il aurait pu s'emparer de toute la Hongrie. Les manipulations furent dévoilées et le banquier fut envoyé à son dernier voyage en Hongrie, mais déjà, au fond, comme homme limogé. Il n'en essaya pas moins de prendre le pouvoir et à cette fin fit tuer Imre Czibak, considéré comme son principal adversaire. La noblesse transylvanienne répondit par une révolte à cet acte d'aventurier. Depuis Kőszeg, le roi János aurait bien voulu relâcher les liens, par trop étroits, qui l'attachaient à la Porte et maintenant, acceptant le risque, qui n'était pas petit, il laissa périr Gritti venu auprès de lui par mandat du sultan mais devenu un concurrent dangereux. Le résultat lui donna raison. La Porte était contrainte de fermer les yeux et il pouvait continuer à gouverner son demi-pays avec plus de liberté.

HECKENAST GUSZTÁV

Magyarország ipara 1726-ban

A XVIII. század első felében Magyarország ipari kapacitásának történeti statisztikai felmérése, sőt bármily tökéletlen kvantitatív becslése is a gazdaságtörténészek megvalósíthatatlan vágyálmai közé tartozik. Az ipari termelőerők állapotának viszonylag megbízható jellemzésére azonban módot nyújt egy sor vármegye és szabad királyi város 1726 első hónapjaiban egy helytartótanácsi körrendeletre beküldött válaszjelentése.¹

Az 1723. évi 117. törvénycikk szerint „Ő legsz. felsége kegyelmesen rendelkezeni fog, hogy különféle nemű kézműveseket hívjanak az országba, a közterhektől való és tizenöt éven át tartó teljes mentesség biztosításával”.² E törvénycikk végrehajtásával kapcsolatban a Helytartótanács 1725. december 13-án körrendeletben szólította fel a törvényhatóságokat, tegyenek jelentést, hogy területükön milyen kézművesekre lenne szükség, és milyen manufaktúrákat lehetne meghonosítani.³ A Helytartótanács levéltárában 30 vármegye és 18 szabad királyi város jelentése található meg eredetiben vagy tartalmi kivonatban. Forrásértékük nagyon változatos; az érdemleges válasz előli kitéréstől a lelkiismeretes és alapos helyzETFelmérésig mindenféle típus megtalálható. A beküldött jelentések alapján a Helytartótanács 1726. július 6-iki felterjesztésében megállapította, hogy majdnem mindenütt hiány van kézművesekben; ezért javasolta, hogy hívjanak be az országba posztókészítőket, harisnyaszövőket, német szabókat, csapógereben-készítőket, építészeket, német kalaposokat, szűrszabókat, asztalosokat, tégláégetőket, kővágókat, kőműveseket, ácsokat, kovácsokat, lakatosokat, posztónyírókat, szíjgyártókat, lőtakaró-készítőket, német vargákat, német gombkötőket és paszománykészítőket, tímárokat, ónkanna-készítőket, kerékgyártókat, kötélverőket, tűkészítőket, késeseket, halastó-építőket, cukrászokat, pékeket, órásokat, gyapjúműveseket, takácsokat, derékalj- és pokróc-készítőket, papírkészítőket, márványbányászokat, textilfestőket, kordován- és karmazsinkészítőket, irhagyártókat, vasbányászokat, fazekasokat, molnárokat, szűcsöket, csapókat, halászokat, esztergályosokat, nyergeseket és üveggyártókat.⁴

¹ A befutott jelentéseket röviden értékeli *Ember Győző*: A magyar királyi helytartótanács gazdasági és népvédelmi működése III. Károly korában. Budapest. 1933. 65. l.

² „Ut mechanici omnis generis, cum assecuratione libertatis ab omnibus publicis oneribus per quindecim annos obtinendae, in regnum vocentur; elementer disponet sua majestas sacratissima.” *Corpus Iuris Hungarici*. Magyar Törvénytár. Millenniumi emlékkiadás. 1657—1740. évi törvénycikkek. Fordította Tóth Lőrinc. Budapest. 1900. 648—649. l.

³ OL. C. 35. Helytt. lt. Acta oeconomica. Idealia. No. 2.

⁴ OL. C. 42. Helytt. lt. Acta miscellanea. Fasc. 23. No. 178. A foglalkozások latin megnevezése itt a következő: pannifices, tibialium confectores, germanici sartores, fulloniorum pectinum confectores, architecti, pileorum germanicorum confectores, gausapiarii, arcularii, tegularii,

A Helytartótanács a beérkezett jelentéseket a különféle kézművesek betelepítése iránti igény szempontjából dolgozta fel. Bennünket elsősorban az egyes jelentésekből kirajzolódó helyzetkép érdekel, az, amit a vármegyék és a szabad királyi városok nyersanyagforrásaikról, meglevő kézműiparukról és fejlődési lehetőségeikről elmondanak. Ezeket emeljük ki ismertetésünkben. A jelentéseket a vármegyék magyar nevének betűrendjében csoportosítottuk; a szabad királyi városok anyagát azokhoz a megyékhez soroltuk be, amelyeknek a területén feküdtek, mert rendkívül tanulságosnak találtuk a megyei és a városi jelentések ebből magától adódó összevetését.

Abauj vármegye jelentése⁵ előadja, hogy a megye területe mindenféle mesterség űzésére alkalmas, de elpusztult és néptelen. Kézművesek iránti igényeit a következő részletezésben terjeszti fel: 1. Szepsi mezővárosba⁶ jöhet két posztókészítő hat segéddel, két kalapos két segéddel; számukra a Bódván malmot lehet építeni. 2. Mivel elegendő vasat gyártanak a megyében épp úgy mint a szomszédos Szepesben és Gömörben, és van lehetőség szénégetésre is, mesterségüket jól értő kovácsok jöhetnek Szepsi, Gönc és Szántó⁷ mezővárosokba. 3. Két lakatos megélhetést találna Szepsiben. 4. Asztalosokban is hiány van, egyet várnak Jászóra,⁸ egy másikat Göncre. 5. Esztergályos elég lenne egy, két segéddel, Mislyén.⁹ Ugyanitt papírmalmot lehet állítani a Hernádon. 6. Két anabaptista azaz hozzáértő fazekas jöhet Fájra, illetve Jászóra, ahol cserépegetésre alkalmas agyag található. 7. Egy takács elhelyezkedhetik Csécsen.¹⁰ 8. A katonaságnak, de a lakosoknak is szükségük van négy német vargára, kettőre Szepsin, kettőre Mislyén. 9. Ugyancsak Mislyén jól megélhet egy kocsigyártó ács két segéddel, s hozzá egy lótakaró-készítő itt vagy Göncön. 10. Egy csapómester két segéddel bárhol a megyében boldogulhat. 11. Két pokrócvarró szabó elhelyezkedhetik Szepsin. 12. Mivel a megyében van jobb minőségű üveg gyártására alkalmas nyersanyag, le kellene küldeni egy hozzáértő mestert, és szaporítani kellene az üveggyártókat; egy jöjjön Regéckére, kettő Hejcére. 13. Egyáltalában nincs a megyében harisnyaszövő; két mester dolgozhat Szepsin négy segéddel a katonaságnak és magánfeleknek.

Baranya vármegye¹¹ irhagyártókat és tímárokat kér Pécsre, megjegyezve, hogy ott a török időkben a török tímárok kecskebőrből karmazsint és kordovánt készítettek; posztógyártók a megyében bárhol megélhetnek, ha abát készítenek a köznép számára. Jelenleg Törökországból importálják az abaposztót.

Bars vármegye¹² kitér az érdemleges válasz elől, és úgy véli, hogy a bányavárosokon kívül iparüzésre nincs lehetőség.

lapicidae, murarii, fabri lignarii, fabri ferrarii, fabri serarii, panni rasores, coriarii vel lorarii, ephippiarii, germanici sutores, nodorum et fibulorum germanicorum confectores, cerdones, stanarii, rotarii, restiarii, acuarii, cultrarii, vivarii, dulciarii, pistores, horologiarii, lanarii, textores, culcitrarum et centonum confectores, papyrifices, marmoricidae, tinctores, kordovan et karmassin confectores, alutores, ferri fossores, figuli, molitores, pelliones, fullonici, piscatores, torneatores, sellarii, vitri confectores.

⁵ OL. C. 20. Helytt. lt. Fasciculi mensium: Litterae. 1726. jan. 23.

⁶ Ma: Moldava nad Bodvou.

⁷ Ma: Abaujszántó.

⁸ Ma: Jasov.

⁹ Ma: Mysl'a.

¹⁰ Ma: Čečejevce.

¹¹ OL. C. 20. Helytt. lt. Fasciculi mensium: Litterae. 1726. febr. 1.

¹² Uo. 1726. márc. 16.

Bács vármegye¹³ megállapítja, hogy kézművesei nincsenek, de véleménye szerint ha volnának, sem tudnának megélni.

Békés vármegye közli,¹⁴ hogy földje, ha nem volna is néptelen, csak gabona-termelésre lenne alkalmas. A megyében van néhány cserépedény-készítő fazekas, továbbá vargák, szabók, szűcsök, tímárok, de ezek is inkább gazdálkodásból élnek. Nyersanyag híján semmiféle fafeldolgozó ipart nem lehet meghonosítani, a gyapjú pedig ezen a vidéken oly rossz minőségű, hogy nem lenne érdemes Gyulán posztóképző műhelyt felállítani.

Csongrád vármegyében semmiféle kézművest nem lehetne megtelepíteni.¹⁵

Fejér vármegye posztóművesek, kovácsok, lakatosok, asztalosok, esztergályosok, papírkészítők, fazekasok, takácsok, vargák, kerékgyártók, szíjgyártók, pokrócvarrók, üveggyártók és harisnyaszövők telepítését kéri.¹⁶ Székesfehérvárral szemben¹⁷ nem kér kézműveseket, mert aki iparos próbált is náluk megtelepedni, néhány hét múlva odébb állt.

Győr vármegye elpanaszolja,¹⁸ hogy a mesterembereknek nincsenek számaik; a győri katonaság különben is kivonja a kézműveseket a megyei hatóság alól, s ha új betelepülők jönnének, azokat is hatalma alá vetné.

Heves vármegye alapos jelentésében előadja,¹⁹ hogy a mindennapi szükségletek kielégítésére szabók, csizmadíák, gombkötők, szűcsök, kovácsok, kerékgyártók, bognárok, durvavászon-szövők, szíjgyártók, szűrszabók és a parasztok számára fekete kalapot és sarut készítő mesteremberek a megyében mindenütt megtalálhatók, ahol piac van. Ezenkívül vannak Gyöngyösön kőművesek, ácsok, lakatosok, üvegesek, finomabb szíjgyártók és fazekasok, Egerben pedig nemcsak ilyenek, hanem posztóképzők, szőnyegszövők, képfaragók, szobrászok, esztergályosok, kővágók, német harisnya-, kalap- és sarukészítők, valamint tímárok is, a megye lakossága tehát el van látva. Nagyon előnyös volna azonban az ország számára, ha a katonaság ruházatát is belföldön állítanák elő; ehhez nagy számban kellene betelepíteni posztóműveseket és posztónyírókat, a bőrfeldolgozáshoz értő tímárokat, akik ellátnák az ezredeket saruval és cipővel, nyereggel és lószerszámmal, valamint szíjgyártókat, vargákat, kalaposokat, gombkötőket és paszománykészítőket. A posztógyártást már csak azért is fel kell lendíteni, mert a pástorok kizárólag abaposztóba öltöznek, és ezért ezer meg ezer forint áramlik ki Törökországba. Ugyancsak sok pénz megy külföldre selyemholmikért, mert már a szegényebbek is selyemszényt, selyemövet, selyemgombot hordanak; úgy gondolják, hogy a selyemgyártást könnyen és nagy költségek nélkül meg lehet honosítani Magyarországon. Befejezésül a jelentés művelt és a merkantilizmus gondolatkörében járatos megfogalmazója úgy látszik még arról is tanúságot akart tenni, hogy jól ismeri Bécs ipari életét; megjegyzi ugyanis, hogy ékszerészeket, műtövösöket, díszóra-készítőket, galantériaáru-készítőket, bíborszövetek és hasonló luxusanyagok készítőit, porcelán- és tükörgyártókat betelepíteni haszontalan volna, mert az ilyenek Heves megyében kereslet híján éhenhalnának.

¹³ A jelentés nincs meg. Tartalmi kivonata Baesiensis comitatus címszó alatt a Liber registrationis diversarum litterarum 1724–1726. évi kötetében. OL. C. 6.

¹⁴ OL. C. 20. Helytt. lt. Fasciculi mensium: Litterae. 1726. jan. 10.

¹⁵ Uo. 1726. márc. 22.

¹⁶ Fejér vármegye jelentését csak az OL. C. 20. Helytt. lt. Fasciculi mensium: Litterae. 1725. dec. 13. alatt fekvő kivonathól ismerem.

¹⁷ OL. C. 20. Helytt. lt. Fasciculi mensium: Litterae. 1726. jan. 8.

¹⁸ Uo. 1726. jan. 4.

¹⁹ Uo. 1726. jan. 17.

Hont vármegye jelentését²⁰ a területén található nyersanyagok felsorolásával kezdi. Van itt fazekasagyag, fa, gyapjú, kender és len, bőr, mész, vas, gabona. Feldolgozásukra a következő kézművesek jöhetnek: öt fazekas (egy-egy Börzsönybe,²¹ Bátor,²² Belluja²³ környékére, Nyényére,²⁴ illetve Kishontba), négy asztalos (egy-egy Kemencére vagy Börzsönybe, Drégelybe, Bátor és Rimaszombatra²⁵), három esztergályos (Börzsönybe, Csábra,²⁶ illetve Kishontba), három kerékgyártó (Börzsönybe, Palojtára,²⁷ illetve Kishontba), két német kalapos (Bátor, illetve Kishontba), két posztókészítő, ha hoz magával szerszámokat (Bátor, illetve Kishontba), négy takács (Nyényére, Deméndre,²⁸ Bátor, illetve Kishontba), hat tímár (egy-egy Bátor, Ságara,²⁹ Drégelybe, kettő Kishontba, egy „vulgo Vajß Gerber” Börzsönybe), három nyerges (Börzsönybe, Palojtára, illetve Kishontba), három német cipész (Magyarádra,³⁰ Prébelyre,³¹ illetve Kishontba), két szíjgyártó (Bátor, illetve Kishontba), három kőműves (Bátor, Ságara, illetve Kishontba), négy kovács oda, ahová az asztalosok és a nyergesek mennek, három lakatos (Bátor, Ságara vagy Drégelybe, illetve Kishontba), végül nyolc molnár, kettővel járasonként, kásátörésre és lisztőrlésre. *Korpona*³² város egyszerű kívánságlistát adott be:³³ négy posztókészítőt, két-két tímárt, kalapost, kovácsot, kocsigyártó ácsot, építést, vargát, kötélgyártót, kőművest, és egy-egy kordovánkészítőt, fegyverművest, ónkovácsot, órást, lőtakaró-készítőt, tűgyártót, késest, kártyafestőt, üveggyártót, cukrászt és péket kért. *Selmecbánya*³⁴ jelentése valahol elkallódott.³⁵

Komárom vármegye jelentését³⁶ azzal kezdi, hogy nincs pénze manufaktúrák alapítására, még kevésbé fenntartására. Ha azonban a Helytartótanács viseli a költségeket, Tata városát javasolják, vagy a Duna mellett Almás, Szőny, Naszály, Neszmély, Piszke jöhet szóba, ha úgy tetszik, akár Komárom szabad királyi város, ahol tűrhető áron kapható közönséges gyapjú, s félrása, mozolán, közönséges posztó, derékalj és pokróc lenne készíthető. Mivel a megyében van salétrom, puskaportörő malmokat és papírmalmokat lehet állítani. Kő- és márványbányákat lehetne nyitni, és ha tímárok és textilfestők költöznek a megyébe, megtalálják megélhetésüket.

Liptó vármegyében a jelentés szerint³⁷ nincs olyan nyersanyag, amelynek feldolgozására érdemes volna kézműveseknek odajönni.

²⁰ Uo. 1726. jan. 28.

²¹ Ma: Nagy-Börzsöny.

²² Ma: Bátor.

²³ Ma: Beluj.

²⁴ Ma: Nénince.

²⁵ Ma: Rimavská Sobota.

²⁶ Ma: Čebovce.

²⁷ Ma: Plachtince.

²⁸ Ma: Demandice.

²⁹ Ma: Šahy.

³⁰ Ma: Maďarovce.

³¹ Ma: Příboj.

³² Ma: Krupina.

³³ OL. C. 20. Helytt. lt. Fasciculi mensium: Litterae. 1726. jan. 26.

³⁴ Ma: Banská Štiavnica.

³⁵ OL. C. 6. Helytt. lt. Liber registrationis diversarum litterarum. Schemnicziensis civitas címszó alatt 1727. febr. 21-én Selmecbánya azt állítja, hogy jelentését már felküldte, de a C. 20. Fasciculi mensium: Litterae-sorozatban egyik sem található.

³⁶ OL. C. 20. Helytt. lt. Fasciculi mensium: Litterae. 1726. jan. 11.

³⁷ Uo. 1726. márc. 8.

Máramaros vármegye ugyancsak nem kíván³⁸ hegyei és sziklái közé kézműveseket, mert rutén és román lakói maguk készítik báránybőr öltözéküket. A megye csak sóban gazdag, ez azonban regále.

Moson vármegye csak posztóművesek beköltöztetését ajánlja³⁹ Óvárra,⁴⁰ bár Bruck, Hainburg és Pozsony — ahol ugyancsak gyártanak posztót — nagyon közel van.

Nógrád vármegye véleménye szerint⁴¹ Szécsényben vagy Gácson⁴² megtelepülhetnek kerékgyártók, posztóművesek, kőművesek, kovácsok, német vargák, fazekasok, tímárok, takácsok, asztalosok, lakatosok, lószerszámkészítő nyergesek és kötélverők, mert a megye nyersanyagokban gazdag, a kerékgyártók fát, az asztalosok fát és zsindelet, a posztóművesek gyapjút, a tímárok bőrt, a kötélverők kendert, a fazekasok agyagot könnyen kaphatnak, a kőművesek pedig a gyakori templom- és nemesi udvarház építkezéseknél jól kereshetnek.

Nyitra vármegye értesíti a Helytartótanácsot,⁴³ hogy körrendeletét járásokként is kihirdetteti, hogy minden földesúr, uradalom és tisztartó értesüljön róla; az érdembeli válasszal azonban adós maradt. A morva határon fekvő *Szabolca*⁴⁴ pedig elpanaszolja,⁴⁵ hogy az ott élő mesteremberek is elköltöznek, nem hogy újak jöhetnének.

Pest vármegye tartalmas jelentésben⁴⁶ mutatja be gazdasági életét. 1. A megyében nagyon kevés a fa, a szomszédos megyékből, öt-hat mérföld távolságból kell hozatni; deszkát nagy mennyiségben tutajon úsztatnak le a felvidékről, ezért nem drága. 2. Bőségesen van magyar, és ennél finomabb morva gyapjú posztóművesek és szűrszabók számára; nagy jótétemény volna e vidéknek, ha itt posztómanufaktúrákat alapítanának, és nem Törökországból kellene importálni a ruhaanyagot. 3. Vannak minden fajta állati bőrt, de nincs mesterember, aki feldolgozza; ezért nyersen exportálják, és külföldön feldolgozva drága pénzen vásárolják vissza. Bőrfeldolgozó kézművesekre tehát nagy szükség van. 4. Agyagedény, téglá és cserép égetéséhez alkalmas a föld, ezzel foglalkozó mesteremberekre szükség van. Különösen tégláégetők kellenének Kecskemét vidékén, ahol — sem fa, sem kő nem lévén — a házakat messziről odaszállított hitvány fából és nádból építik. Ha volnának már ott tégláégetők, földből, nádból és szalmából szilárd és kevésbé tűzveszélyes házak épülnének. 5. A Duna mellékén sok szép kőbánya van, az épületkő mégis drágább itt, mint Bécsben, mert nincsenek kőbányászok. Tehát kővágókra, kőművesekre, építészekre és ácsokra van szükség. Jelenleg az ilyeneknek a megye kénytelen magasabb napszámért fizetni, mint másutt, ahol pedig az élelmiszer drágább, mint itt. 6. Vasat a megyében nem gyártanak, de bőven hoznak a Dunán Stájerországból és Ausztriából, tengelyen pedig Gömör megyéből; ez utóbbi olcsóbb. Végül a beköltöző kézműveseket Budán, Pesten, Óbudán, Szentendrén, Vácott, Ráckeven, Kecskeméten, Kőrösön, Ceglédén, Dömsödön, Patajon, Isaszegen, Pécelen, Keresztúron és Rátóton javasolják elhelyezni. Meglepő ezek után a megye két szabad királyi

³⁸ Uo. 1726. jan. 16.

³⁹ Uo. 1726. ápr. 11.

⁴⁰ Ma: Mosonmagyaróvár.

⁴¹ OL. C. 20. Helytt. lt. Fasciculi mensium: Litterae. 1726. jan. 10.

⁴² Ma: Halič.

⁴³ OL. C. 20. Helytt. lt. Fasciculi mensium: Litterae. 1726. jan. 10.

⁴⁴ Ma: Skalica na Slovensku.

⁴⁵ OL. C. 20. Helytt. lt. Fasciculi mensium: Litterae. 1726. jan. 3.

⁴⁶ Uo. 1726. jan. 21.

városának válaszejelentése. Mind *Buda*,⁴⁷ mind *Pest*⁴⁸ tanácsa hangsúlyozza, hogy semmiféle olyan nyersanyaggal nem rendelkezik, amit manufaktúrák feldolgozhatnának. Pest ehhez hozzáfűzi, hogy még egy kallómalom üzemeltetéséhez szükséges vízfolyás sincs, Buda pedig azt kéri a Helytartótanáctól, hogy ha segíteni akar a város iparosain, biztosítsa számukra boraik vámmentes kivitelét a birodalomba.

Pozsony megye és város nem küldött jelentést. *Nagyszombat*⁴⁹ városa pedig azt jelentette,⁵⁰ hogy földje csak földművelésre alkalmas, iparosokkal a szükségletekhez képest el van látva.

Sáros megye területéről csak két szabad királyi város jelentését ismerjük. *Bártfa*⁵¹ zord éghajlatát és földje terméketlenségét panaszolja; iparosai a közeli vásárokat látogatva, s az országban szerteszét házalva is alig tudnak megélni.⁵² *Eperjest*⁵³ jelentése szerint⁵⁴ gyakran sújtja tűzvész, ezért mindenekelőtt építészetre van szüksége, főleg egy olyanra, aki karban tudná tartani a városi vízvezetékét. Vannak ugyan a városban kalaposok, de ezek csak magyar kalapot („vulgo czako dictum”) készítenek, a lakosok pedig német kalapot akarnak viselni még nyáron is, ezért két német kalapos meg tudna itt élni; a pünkösdi vásáron jó forgalomra számíthatnak. Méltányos lenne a várost olyan posztóművesekkel is ellátni, akik angol és hollandi minőségű posztót gyártanak. Selyemszövőket is szívesen látnának, de ezek itt nem jutnának nyersanyaghoz.

Somogy vármegye megállapítja,⁵⁵ hogy mesteremberei nincsenek, akár 500 kézműves is jöhet a megyébe, Szigetvárra, Igalra, Kaposvárra, Marcaliba, Nagybajomra, Szilre. Hogy milyen mesterségek űzéséhez van a megye területén nyersanyag, azt a megye nemesei nem tudták megítélni, ezért azt javasolják, hogy jöjjenek el a mesterek, és nézzék meg.

Sopron vármegye mindenekelőtt megállapítja,⁵⁶ hogy a megye el van látva közepes mennyiségű és minőségű mésszel, fazekasagyaggal, fával és épületekővel, majd bejelenti igényét finomabb fajta posztókészítőkre (Kapuvár, Árpás, Vág, Mihályi, Keresztúr,⁵⁷ Nagymarton⁵⁸), kordován-, karmazsin- és egyéb bőrfeldolgozó iparosokra (Kapuvár, Árpás, Csepreg, Sz. Miklós,⁵⁹ Nyék,⁶⁰ Nagymarton, Sz. Margaretha), tímárookra (Csepreg, Bő, Locsmánd,⁶¹ Kapuvár, Mihályi, Beled), fazekasokra és kemenceépítőkre (Steinberg, Stoob, Mannersdorf, Neudörfl), fa- és kőfaragókra (a szabad királyi városokon kívül Loretto, Nagymarton, Nyék, Kapuvár, Rákos⁶²), csapókra azaz szűrőművesekre (Kapuvár, Mihályi, Vág, Nagymarton, Nyék, Csepreg), papírkészítőkre a lánzséri⁶³ uradalomban és

⁴⁷ Uo. 1726. jan. 15.

⁴⁸ Uo. 1726. febr. 9.

⁴⁹ Ma: Trnava.

⁵⁰ OL. C. 20. Helytt. lt. Fasciculi mensium: Litterae. 1726. jan. 3.

⁵¹ Ma: Bardejov.

⁵² OL. C. 20. Helytt. lt. Fasciculi mensium: Litterae. 1726. jan. 10.

⁵³ Ma: Prešov.

⁵⁴ OL. C. 20. Helytt. lt. Fasciculi mensium: Litterae. 1726. jan. 31.

⁵⁵ Uo. 1726. márc. 29.

⁵⁶ Uo. 1726. szept. 28.

⁵⁷ Ma: Deutschkreuz.

⁵⁸ Ma: Mattersburg.

⁵⁹ Ma: Fertőszentmiklós.

⁶⁰ Ma: Neckenmarkt.

⁶¹ Ma: Lutzmansburg.

⁶² Ma: Fertőrákos.

⁶³ Ma: Landsee.

halastó-építőkre különböző helyeken. *Sopron* városa csak harisnyakészítőket és szabókat kér,⁶⁴ *Kismarton*⁶⁵ előadja, hogy saját iparosai is csak a városon kívül tudnak megélni,⁶⁶ *Ruszt* pedig feldolgozásra alkalmas nyersanyagok nélkül szűkölködik, legfeljebb szabó és suszter él meg náluk.⁶⁷

Szabolcs vármegye⁶⁸ kovácsokat, ácsokat, tímárokat, szücsöket, vargákat, csizmadiákat, asztalosokat, üvegeseket, molnárokat, csapókat, lakatosokat, takácsokat, kalaposokat, halászokat kér, és 121 helysége közül név szerint felsorol 24-et, mint népesebbet.

Szatmár megye területéről két szabad királyi város jelentését ismerjük. *Szatmárnémeti*⁶⁹ lakói és polgárai nem posztóruhát, hanem szűrt hordanak, a város földje terméketlen, manufaktúrák számára semmi nyersanyagot nem termelnek.⁷⁰ *Felsőbánya*⁷¹ azt közli a Helytartótanáccsal,⁷² hogy ott iparosok egyáltalában nem tudnak megélni.

Szepes vármegye posztóművesek és anabaptista fazekasok betelepítését kéri⁷³ a területén fekvő Lőcse és Késmárk szabad királyi városokba, *Késmárk*⁷⁴ azonban nem kér iparosokat.⁷⁵

Tolna vármegye ugyancsak nemleges választ ad.⁷⁶

Torna vármegye⁷⁷ vashányák nyitását javasolja, vashányászok és posztóművesek betelepítését kéri.

Trencsén vármegye jelentése⁷⁸ előadja, hogy a pozsonyi kézművesek drágábban adják árujukat, mint a bécsiek, úgyhogy — noha Bécs messzebb van tőlük — olcsóbban vásárolnak ott, mint Pozsonyban. Ebből azt a meglepő következtetést vonják le a megye nemesei, hogy ha lennének Trencsénben kézművesek, ezek még a pozsonyiaknál is magasabb árakat kérnének, s csak terhére lennének a lakosságnak. *Trencsén*⁷⁹ városa szerint a meglevőkön felül további kézművesekre nincs szükség, nem is tudnának megélni.⁸⁰

Turóc vármegye szerint⁸¹ legfeljebb posztóművesekre tart talán igényt néhány földesúr.

Ugocsa vármegye közli,⁸² hogy szívesen fogadna kőműveseket, posztó- és vászonszövőket, lótakaró-készítőket, kerékgyártókat, lakatosokat, ácsokat, molnárokat, asztalosokat, ónkanna-készítőket, írhagyártókat, tímárokat, üveggyártókat, de útiköltségüket nem tudja fizetni.

⁶⁴ OL. C. 20. Helytt. lt. Fasciculi mensium: Litterae. 1725. dec. 13. alatt fekvő összesítés kivonatából.

⁶⁵ Ma: Eisenstadt.

⁶⁶ OL. C. 20. Helytt. lt. Fasciculi mensium: Litterae. 1726. jan. 28.

⁶⁷ Uo. 1726. jún. 18.

⁶⁸ Uo. 1726. máj. 13.

⁶⁹ Ma: Satu-Mare.

⁷⁰ OL. C. 20. Helytt. lt. Fasciculi mensium: Litterae. 1726. jan. 10.

⁷¹ Ma: Baia-Sprie.

⁷² OL. C. 20. Helytt. lt. Fasciculi mensium: Litterae. 1726. jan. 8.

⁷³ Uo. 1726. jan. 8.

⁷⁴ Ma: Kežmarok.

⁷⁵ OL. C. 20. Helytt. lt. Fasciculi mensium: Litterae. 1726. jan. 5.

⁷⁶ Uo. 1725. dec. 13. alatt fekvő kivonathól.

⁷⁷ Uo. 1726. jan. 7.

⁷⁸ Uo. 1726. jan. 24.

⁷⁹ Ma: Trenčín.

⁸⁰ OL. C. 20. Helytt. lt. Fasciculi mensium: Litterae. 1726. jan. 2.

⁸¹ Uo. 1726. jan. 7.

⁸² Uo. 1726. febr. 26.

Ung vármegye ígéri,⁸³ hogy jelentését fel fogja küldeni, s úgy látszik ennyivel be is érte.

Vas vármegye jelentése⁸⁴ előadja, hogy gyapjún és lenen kívül más feldolgozásra való nyersanyag náluk nem terem, ha csak a föld méhe nem rejt még valamit. Ha hozzáértő mesteremberek találnak megmunkálni való anyagot, az uradalnak, Kőszeg városa és a megye mezővárosai bizonyára meg fogják tenni a szükséges intézkedéseket. Ha jönnének a német juhok finomabb gyapjának feldolgozásához értő posztóművesek, akik jobb posztót gyártanának, mint a kőszegi mesterek, azokat szívesen befogadnák, továbbá finom vászonszövőket, kordován- és karmazsinkészítő tímárokat is, mert jelenleg az állatbőröket többnyire zsidó kereskedők felvásárolják, és őfelsége más tartományaiba viszik ki, ahonnan azután a bőrút drága pénzen kell visszavásárolni. Épületkő- és malomkővágó bányászok tájékozódjanak a dobrái, lékai⁸⁵ és szentgotthárdi uradalomban, és más hegyvidéki uradalmakban vashámorosok („vulgo Hamersmith”), hátha találnak nyersanyagot; az eredmény ismeretében lehet majd határozni beköltöztetésükről.

Zemplén vármegyeiben gyapjún kívül nincs más feldolgozni való nyersanyag, állatbőröket megfelelő mesteremberek híján nem dolgoznak fel a megyében. Téglágetők, kerékgyártók és tímárok jöhetnének Sztropkóra,⁸⁶ Homonnára,⁸⁷ Varannóra,⁸⁸ Újhelyre⁸⁹ és Tállyára.⁹⁰ Végül

Zólyom vármegye előadja,⁹¹ hogy iparosokat csak a bányavárosok tudnak befogadni. Manufaktúrákhoz való nyersanyag a megyében nincs a rézen kívül. A rézbányákat általában őfelsége költségén és hasznára művelik, és bár néhány helyen besztercebányai⁹² polgároknak is vannak bányáik, bányaigazgatás és rézkereskedelem szempontjából ezek is a bányakamarák alá tartoznak. *Besztercebánya* városa adósságairól és bányái kimerüléséről panaszkodik,⁹³ s hogy ezért nem áll módjában manufaktúrákat létesíteni. Előadja viszont, hogy Theophilus Stercz polgártársuk társaival 1725 őszén posztómanufaktúrát alapított, amelyben 25 Sziléziából és Szászországból beköltözött, részben katolikus, többségében evangélikus mester és segéd dolgozik a szövőkön és szövőnőkön kívül. A gyapjút Nógrád, Hont, Bars és Turóc megyéből szerzik be, s négyféle minőségű posztót készítenek. Kallómalruk most épül a város melletti patakon, ezért csapógereben-készítők („vulgo Kamb- seu Cartätschen-macher”) beköltöztetését javasolják. *Libetbánya*⁹⁴ város jelentése⁹⁵ egyrészt a manufaktúraalapítás lehetőségének „még az árnyékát is” kizártnak mondja, másrészt viszont közli, hogy tulajdonukban van a besztercebányai vállalkozók által Libetbánya határában épülő nagyolvasztó vasmű tizenhatod része.

⁸³ Uo. 1726. jan. 22.

⁸⁴ Uo. 1726. febr. 21.

⁸⁵ Ma: Lockenhaus.

⁸⁶ Ma: Stropkov.

⁸⁷ Ma: Humenné.

⁸⁸ Ma: Vranov.

⁸⁹ Ma: Sátoraljaújhely.

⁹⁰ OL. C. 20. Helytt. lt. Fasciculi mensium: Litterae. 1726. márc. 28.

⁹¹ Uo. 1726. jan. 31.

⁹² Ma: Banská Bystrica.

⁹³ OL. C. 20. Helytt. lt. Fasciculi mensium: Litterae. 1726. febr. 18.

⁹⁴ Ma: L'ubietová.

⁹⁵ OL. C. 20. Helytt. lt. Fasciculi mensium: Litterae. 1726. febr. 20.

Az itt ismertetett anyag három szempontból érdemel figyelmet. Mindenekelőtt azért, mert viszonylag megbízható tájékoztatást ad az ország iparának állapotáról. Igaz, a megyék és a szabad királyi városok egy része nem küldött jelentést, s a felküldött válaszok legfeljebb utalás formájában emlékeznek csak meg (Máramaros, Zólyom) a kincstári bányauzemekről, a kibontakozó összkép mégis hitelesnek tűnik. A nemleges jelentések ellenére nyilvánvaló, hogy az egész országban súlyos hiány van céhes kézművesekben. A törvényhatóságok igényei a hosszú kívánságlisták ellenére tulajdonképpen nagyon szerények: elsősorban a ruházati iparra, posztóművesek, vargák és tímárok beköltöztetésére vonatkoznak. Ami pedig az ipari termelés haladottabb formáit illeti, a rendelkezésünkre álló 48 jelentésből egyetlenegy működő posztómanufaktúráról (Besztercebánya) és egy épülő nagyolvasztóról (Libetbánya) értesülünk. A Stercz-féle posztómanufaktúra 1731-ig állt fenn,⁹⁶ a libetbányai vasolvasztó 1726 folyamán kezdett termelni,⁹⁷ s mint a magyarországi nyersvasgyártás egyik úttörő üzeme többszöri átépítéssel a XIX. század derekáig működött. Bizonyára voltak Magyarországon az 1720-as évek derekán másutt is manufaktúrák, tudunk például Pálffy János Pozsony megyei malackai⁹⁸ posztómanufaktúrájáról,⁹⁹ vagy Lányi Pál dobsinai nagyolvasztójáról,¹⁰⁰ de az ismertetett jelentésekből a statisztikai nagyságrendre kikövetkeztethető információ reális. Értékes építészettörténeti adatokat nyújt Pest megye jelentése a Kecskemét-környéki építkezés sajátosságairól, és Eperjes tájékoztatása a városi vízvezetékéről. Divattörténeti szempontból tanulságos a német viselet terjedése, amiről a német szabók, német vargák, német gombkötők és paszományművesek, valamint a harisnyaszövők iránt sokféle jelentkező igény, és különösen a magyar kalapviselő háttérbeszorulásáról tudósító eperjesi jelentés tájékoztat.

Értékes következtetéseket vonhatunk le a jelentésekből a megyék és városok vezetőinek közgazdasági gondolkodásáról. A korszerű gazdasági szemlélet, a merkantilizmus hatja át Heves és Pest megye jelentését, de merkantilista gondolati elemeket másutt is ki lehet mutatni, így Baranya vagy Vas megye érvelésében a török abaposztó behozatalával, illetve a magyarországi nyersbőrök Ausztriába való kivitelével szemben. Általában feltűnő, mennyivel magasabb közgazdasági elméleti színvonalon vannak a megyei, mint a városi felterjesztések; különösen frappáns ebből a szempontból Pest megye javaslatának összevetése Pest és Buda városáéval. A városok közül egyedül Besztercebánya tanácsa árul el gazdasági hozzáértést; a Stercz-manufaktúráról adott részletes és szakszerű tájékoztatás azt sejteti, hogy a város jelentésének megszövegezésében a manufaktúratulajdonos vállalkozó személyesen is részt vett.

Végül a jelentések anyaga figyelmet érdemel helytörténeti szempontból. Különösen a megyei felterjesztésekben sok konkrét javaslatot találunk bizonyos mesterségek meghonosítására, bányák nyitására, papírmalmok építésére stb.

⁹⁶ Endrei Walter—Makkai László: Az első főúri textilmanufaktúrák Magyarországon. Történelmi Szemle, 13. évf. 1970. 341—342. l.

⁹⁷ Francisci: Umständliche Beschreibung der zu Neusohl, in Ungarn, neu-angelegten Eisen-Fabrique. Sammlung von Natur- und Medicin-, Wie auch hierzu gehörigen Kunst- und Literatur-Geschichten. XXXVIII. Versuch. Herbst-Quartal 1726. 488. l.

⁹⁸ Ma: Malacky.

⁹⁹ Endrei Walter: Magyarországi textilmanufaktúrák a 18. században. Budapest, 1969. 235. l.

¹⁰⁰ Heckenast Gusztáv: Lányi Pál. (A magyarországi korai kapitalizmus történetéhez.) Történelmi Szemle, 5. évf. 1962. 30. l.

Jó lenne tudni, mi valósult meg ezekből a javaslatokból, s mennyi időnek kellett eltelnie a javaslatától a megvalósulásig. Ennek a kérdésnek a megválaszolása a helytörténetírás feladata.

Г. ХЕКЕНАСТ

ВЕНГЕРСКАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ В 1726 ГОДУ

(Резюме)

В связи с реализацией 117-й статьи закона от 1723 года совет наместничества в циркуляре от 13 декабря 1725 запрашивал комитаты и вольные королевские города о том, в каких ремеслах они нуждаются и какие мануфактуры было бы возможно ввести на их территории. Статья знакомит с ответами, поступившими на этот запрос, которые дают довольно верное представление о состоянии промышленности в стране и об экономическом образовании составителей отчетов. На основании этих данных можно установить, что по всей стране ощущался недостаток в цеховых ремесленниках; из отчетов узнаем о существовании суконной мануфактуры и доменной печи. В основу отчетов некоторых комитатов и отчета города Бестерцебánya были положены принципы меркантилизма. Публикуемый в статье материал может послужить исходным пунктом для исследований по истории промышленности и местной истории в XVIII веке.

G. HECKENAST

L'INDUSTRIE HONGROISE EN 1726

(Résumé)

En connexion avec l'exécution de l'article 117 de la loi de 1723, le conseil de lieutenance adressa le 13 décembre 1725 une circulaire aux comitats et aux villes libres les invitant à faire leur rapport sur les artisans qui seraient nécessaires dans leurs territoires et sur les manufactures que l'on pourrait y implanter. L'auteur examine les réponses données qui offrent des renseignements relativement sûrs en ce qui concerne la situation de l'industrie dans le pays et les connaissances économiques des auteurs des rapports. On peut constater que dans tout le pays il y avait une insuffisance en artisans membres de corporations; les rapports parlent de l'existence d'une manufacture de drap et d'un haut fourneau. Dans une partie des rapports présentés par les comitats et dans celui de la ville de Besztercebánya prévalent des positions mercantilistes. Cette étude peut servir de point départ à des recherches relatives à l'histoire régionale et à l'histoire de l'industrie au XVIIIe siècle.

SPIRA GYÖRGY

A pesti forradalom baloldalának harca a kormánnyal meg a polgársággal 1848 májusában*

A márciusi fiatalok 1848 áprilisának közepétől kezdve igen nagy erőfeszítéseket tesznek azoknak az ellentéteknek a tompítására, amelyek az előző hetekben köztük és a kormányhatalmat a forradalom jóvoltából magukhoz ragadó liberális nemesi vezetőkörök, illetve köztük és a forradalmi változások által jócskán megrettentett pesti polgárság között támadtak, s az ellentétek tompítására irányuló törekvésük nemcsak abban jut kifejezésre, hogy a Batthyány-kormány Pestre települése után zokszó nélkül belenyugszanak azoknak a főváros területén márciusban alakult forradalmi választmányoknak a felszá-

* Ez a tanulmány részlet a szerzőnek egy készülő nagyobb munkájából.
A további jegyzetekben előforduló rövidítések:

ált.	= általános iratok
BH	= Budapesti Híradó
BM	= a belügyminisztérium iratai
BVL	= Buda városának levéltára
FL	= Budapest Főváros Levéltára
HIHStA	= Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien
HK	= Hadtörténelmi Közlemények
ItK	= Irodalomtörténeti Közlemények
JMCB	= <i>Jókai Mór</i> : Cikkek és beszédek
KA	= Kabinettsarchiv
Kit	= Kézírtár
KJk	= közgyűlési jegyzőkönyv
KLÖM	= Kossuth Lajos Összes Munkái
Közig.	= közigazgatási iratok
MN	= Miscellanea Nova
MRA	= Ministerrats-Akten
MT	= Marcius Tizenötödike
48ML	= az 1848—49-i minisztérium levéltára
OL	= Magyar Országos Levéltár, Budapest
Opp.	= Die Opposition
OSzK	= Országos Széchényi Könyvtár, Budapest
ÖMRPr	= Österreichische Ministerrats-Protokolle
ÖStA	= Österreichisches Staatsarchiv
Pmr	= polgármesteri 1848-i iratok
PSÖM	= Petőfi Sándor Összes Művei
PVL	= Pest városának levéltára
Rend.	= rendőri iratok, a rendőri osztály iratai
SBPr	= Separat-Billetsen-Protokolle
SPr	= Separatprotokolle
SzlÖM	= Gróf Széchényi István Összes Munkái
TJk	= tanácsulési jegyzőkönyv
VPVf	= Vasvári Pál Válogatott Írásai
VTr	= Vorträge

molásába, amelyeknek a keretei között eddig ők is osztozhattak a hatalomban, hanem kifejezésre jut például abban is, hogy egyidejűleg habozás nélkül elhárítják maguktól azt az irányító szerepet, amellyel a körülményeik megjavításáért éppen ekkortájt harcba induló pesti munkástömegek kínálják meg őket.

A márciusi baloldal mérvadó elemeinek figyelmét ugyanis — mint elejétől fogva — ekkor is mindenekfölött az abszolutizmus márciusban megvert, de meg nem semmisített erőinek oldaláról fenyegető ellenforradalmi veszély köti le. „Az abszolutizmus — vallja a radikálisok legtöbbje a *Marcius Tizenötödikével* — olly szörnyeteg, melyet a historia tanúsága szerint soha nem lehetett egy lépéssel annyira eltiporni, hogy az átkozott fejét ismét fel ne emelje.”¹ S ez — mutat rá a márciusi fiatalok java részének nézeteit alighanem mindig legszabatosabban megfogalmazó Vasvári már a Pest megyei forradalmi választmány utolsó ülésén, április 15-én — vonatkozik a Habsburg-abszolutizmusra is: Bács nemkülönben „végig akarja játszani ördögi szerepét egész az utolsó jelenetig, mely nemskára be is következik”. A veszély bizonyossága pedig — fejti ki ugyanő első ízben szintén már ekkor², s ismételtgeti azután ettől fogva rendületlenül — „rögtöni egyesülést parancsol...” Hiszen „ha mi egymás között birkóznánk, ellenségeink kacagnának s bátorságot nyernének”. Következésképpen „megosztatlan ridegséggel kell állnunk, mint a sziklaszál. Véleménykülönbség lehet, de pártoskodásnak lenni nem szabad!”³ S így a baloldalnak, bármennyire együttérez is a munkásokkal, azt a harcot sem szabad támogatnia, amelyet emezek jelenleg kizsákmányolóik ellen vívnak, mert ez is a forradalom táborán belüli ellentétek elmergesedését vonná maga után; a baloldal és a munkásság tevékeny együttműködésének csak akkor fog eljönni az ideje, amikor a császári hadsereg, amelynek tekintélyes hányada egyelőre Észak-Itáliában visel ellenforradalmi háborút, megpróbál majd, „Olaszhonból kiűzve, ide vándorolni, hogy vérmunkáját folytassa s a kivívott szabadságot megtámadja” Magyarországon is,⁴ amikor tehát a baloldal a munkástömegeket már nem a polgárság, hanem a munkásságot és a polgárságot egyaránt fenyegető ellenforradalom ellenében vezetheti majd harcba.

Vasvárinak és társainak ezek az elgondolásai kétségkívül önmérsékletről tanúskodnak. S kétségtelen az is, hogy az ő önmérsékletük nagyrészt kényszerűségből fakad: abból a gyengeségből és elszigeteltségből, amely jellemző a baloldal állásaira s amelynek legfőképpen maguk Vasváriék vannak tudatában. Fölöttébb kérdéses azonban, hogy ez az önmérséklet bármit is módosíthat-e a helyzeten vagy, ha igen, akkor is üdvös lesz-e a módosulás s nem éppen a baloldal állásainak további szűkülésében fog-e testet ölteni. Hiszen minden jel arra vall, hogy azokban a polgári körökben, amelyek az első perctől bizalmatlansággal viseltetnek a márciusi fiatalok iránt, az a tény, hogy emezek csupán rokonszenveznek a munkásokkal, a munkások tetteles mozgalmaitól azonban minden lehető módon elhatárolják magukat, még korántsem kelt megnyugvást, legfeljebb azt a meggyőződést ülteti el bennük, hogy a márciusiak kétszínű politikuskok, s ezért arra ösztönzi őket, hogy türelemmel várják ki azt a pillanatot, amelyben ezek a fiatalemberek mégis nyíltan és végérvényesen a jó rend ellenségeiként fognak bemutatkozni, s ezzel lehetővé teszik majd, hogy nyíltan és

¹ MT 1848 ápr. 12, 24. sz. 96. l.

² *Vasvári Pál*: Indítvány az iparűző és kézműves ifjúság ügyében, VPVÍ (szerk. Fekete Sándor), Bp, 1956, 291. l.

³ *Vasvári Pál*: A márciusi ifjúság, Életképek 1848/I, jún. 4, 25. sz. 706—707. l.

⁴ *Vasvári*, Indítvány, VPVÍ 291. l.

végérvényesen lecsapjanak rájuk. A baloldal tehát a polgári körök barátságát a valóságban a legnagyobb önmegtagadással sem vívhatja ki, a munkástömegek barátságát viszont éppen ennek folyományaként jócskán elveszítheti — olyanira, hogy hovatovább egyre kétesebbé válik az is, vajon csakugyan lesz-e módja mozgósítania ezeket a tömegeket akkor, amikor majd maga is szeretné: az ellenforradalom általános támadásának tényleges elkövetkezésekor.

És a baloldal józan ésszel mégsem tehet egyebet, mint hogy fékezi magát. Mert ha azért, hogy ne gyengítse, hanem éppenséggel erősítse azokat a szálakat, amelyek a munkásságot hozzá fűzik, habozás nélkül felkarolná a munkásköveteléseket, akkor némileg valóban kiszélesíthetné ugyan állásait, de már a kezdet kezdetén késhegyig menő harcba keverednék a polgársággal, ebben a harcban pedig, minthogy a munkásság — mind számszerű nagyságát, mind belső szerkezetét, mind öntudatosodásának szintjét tekintve — rendkívül fejletlen alkotórésze még a társadalomnak, hiába élvezné a munkástömegek támogatását, bizonyosan azonnali megsemmisítő vereséget szenvedne. Vagyis illetően eljárásal a baloldal éppen a Vasváriék meggyőződése szerint legfontosabbat kockáztatná: azt, hogy a forradalom táborán belül legyen egy szervezett csoport, amely — ha mégoly kicsiny is — képes ébren tartani az ellenforradalmi veszély tudatát s képes lesz majd, ha üt az óra, ha csakugyan megindul az ellenforradalom általános támadása, késedelem nélkül magasra emelni a forradalom megvédelmezésének zászlaját.

A szomorú csupán az, hogy a baloldal a valóságban egyelőre ennek a rendeltetésének sem igen tud megfelelni: a baloldal a valóságban egyelőre nemcsak ébren tartani, de még elültetni sem igen képes az ellenforradalmi veszély tudatát a polgári átalakulás mérsékeltbb híveiben, még a polgári átalakulásnak azokban a — máskülönben rendíthetetlen — híveiben sem, akik április közepe óta az ország kormányrúdjá mellett állanak. De hát hogyan is ültethetné el a veszély tudatát bennük, ha egyszer némelyek még a márciusi fiatalok közül is készek időnkint hitelt adni a bécsi udvar fedezetlen váltóinak, — mint ez világosan láthatóvá lett már ama nevezetes április 1-én is? S hogyan ültethetné el a veszély tudatát bennük, ha egyszer ők — talán az egyetlen Kossuth kivételével — annyira gyengének ítélik Magyarországot, hogy Magyarország polgári átalakulását amúgy is egyedül a bécsi udvar egyetértésével vélik keresztülvihetőnek, s ezért nemcsak könnyen kaphatóak, hanem valósággal akarják is készpénznek venni az udvar ígéreteit, nehogy eleve kétségbe kelljen esniök Magyarország jövője fölött?⁵ És hogyan ültethetné el a veszély tudatát bennük, ha figyelmeztetéseivel minduntalan „a nép” nevében hozakodik ugyan elő, de közben maga is kénytelen elismerni, hogy tényleges helyzete olyan, amilyen Dugovics Tituszé volt, mikor „felment a belgrádi torony tetejére” abban a hiszemben, hogy „sokan fogják őt követni”, holott valójában „senki utána nem lépett bajtársai közül a keskeny faltetőre”,⁶ vagyis kénytelen elismerni, hogy valójában csupán a maga törpe csoportjának nevében beszélhet, mert ténylegesen — megint csak ide lyukadunk ki — még a hozzá legközelebb állók, a pesti munkások sem követik?

Hanem a baloldal józan ésszel ennek ellenére sem tehet egyebet, mint hogy fékezi magát. Mert ha azért, hogy szavának nagyobb súlyt kölcsönözzön a mun-

⁵ Ezt a kormány tagjainak egyikével, Széchenyivel kapcsolatban részletesen kimutatja *Spira György*: 1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a, Bp, 1964, 36—37., 71—72., 91., 129. l.

⁶ *Vasvári*, A márciusi ifjúság, i. h. 708. l.

kástömegek felsorakoztatásával, habozás nélkül felkarolná a munkásköveteléseket — s köztük azokat is, amelyek már túlmutatnak a kormány által az ipar megreformálásának kereteiül kitűzött határokon —, akkor — meglehet — végét tudná vetni annak az állapotnak, hogy a kormány egyszerűen semmibe vegye intéseit, de — könnyen lehet — a kormányt is annyira kihívná maga ellen, hogy éppen ezzel peesételné meg saját sorsát s így az ellenforradalom támadására való felkészülés ügyét is. Bármerről közelítünk is tehát a kérdéshez, mindenképpen ugyanarra az eredményre jutunk: a baloldal, ha számot vet a kialakult helyzettel, akkor egyelőre valóban nem vállalkozhatik többre, mint amit Vasvári hirdet, vagyis arra, hogy — főleg sajtójában — újra meg újra felhívja a figyelmet az ellenforradalmi veszélyre, s újra meg újra felelősségre vonja a kormányt, ha az megítélése szerint vakon megy el az ellenforradalom szervezkedésének egyik-másik jele mellett vagy nem tesz meg mindent, amit megtehetne, azért, hogy az ország annak idején kellő fogadtatásban részesíthesse majd az ellenforradalom eljövendő nyílt támadását, arra viszont, hogy kifejezetten ujjat húzzon a kormánnyal vagy a forradalom táborának más tőle jobbra elhelyezkedő elemeivel, még csak nem is gondolhat.

Május második hetének macskazenéi

A Vasvári által a kedvezőtlen körülmények józan mérlegelése alapján megfogalmazott mértéktartó politika következetes érvényesítése azonban akkora önuralmat követel meg a baloldal tagjaitól, amekkorát a valóságban korántsem lehet, s egyre kevésbé lehet elvárni mindnyájuktól. Mert a radikálisokban, amint a hetek múlnak, egyre több okkal verhet gyökeret az a gyanú, hogy — hiába tartózkodnak minden olyan tettől, amely kihívhatná a kormány rosszallását, s hiába korlátozzák harczi eszközeiket egyedül a szó fegyverére — a kormány ennek ellenére bizalmatlanságot táplál irántuk, s ezért szavuk, akárhányszor ismétlik is, pusztába kiáltó szó marad. Éppenséggel nem csodálható hát, ha némelyek közülök előbb-utóbb mégsem képesek már beérni Kasszandra szerepével, s végül arra a meggyőződésre jutnak, hogy — bármit prédikál is Vasvári — nem érdemes tovább kísérletezni az ellentétek szüntelen tompítgatásával, hiszen ez a politika eredményre láthatóan úgysem vezet, s helyett mégis az ellenkezővel, „a kedélyek folytonos igerültségben tartása”-val kell megpróbálkozni.

Hanem — s ez is mutathatja, hogy az elégületlenek irányváltztatása egyáltalán nem ésszerű megfontolásokból, csupán az elkeseredés szülte dachból fakad — a munkáskövetelések felkarolására a márciusi fiataloknak ezek a vérmesebbjei sem gondolnak. Annál nagyobb súlyt helyeznek viszont arra, hogy magukat hovatovább nyilvánosan is elhatárolják Vasváritól és társaságától, s ezért május elején tüntetően hátat fordítanak a *Pilvaz*nak, amely eddig a baloldal egészének gyülekezőhelye volt, és — a Demokrácia Klubja néven — különálló tanyát teremtenek a maguk számára egy Magyar utcai kisvendéglőben. S a szakadárok csoportja ettől fogva azután rohamosan nő: kezdetben mindössze tizenhat főből (nagyreszt jurátusokból) áll, néhány nap elteltével azonban már egészen „nagy számú társulattá” bővül.⁷

⁷ Mindezekről a klub egyik egykori jurátus-tagjának feljegyzései: Adatok Plathy István volt honvédnagy naplójából, Honvédek könyve (szerk. Vahot Imre—Gánóczy Flóris) II, Pest, 1861, 40. l.

Május első felében tehát a márciusi fiatalok (szerves egységgel ugyan korábban sem bírt, de eleinte legalább összetartó) táborán belül már nem is két, hanem „három osztályt kell megkülönböztetni”, nevezetesen — (a Petőfitől és Vasváritól éppen ez idő tájt ellenkező irányban szintén eltávolodni kezdő, de sok kérdésben egyelőre még az ő nézeteiket osztó) Jókai osztályozása szerint — „a nyugalom, [a] forradalom és a zavargások embereit”, akik közül „az elsők . . . minden áron békét, az utóbbiak . . . minden áron zavart ohajtanak” s immár csak a két szélsőség között elhelyezkedőkről, az igazi forradalmárok címét immár valóban egyedül érdemlőkről mondható el, hogy még mindig a helyzet magaslatán állanak, amennyiben ezután is készek „mindent áldozni, hol mindent nyerni lehet”, de változatlanul eltökéltek „semmit sem áldozni, hol a látható végeredmény semmi”, s ezért továbbra sem szándékoznak olyan mozgalmakat kezdeményezni, amelyek „a közrendet gátolják a nélkül, hogy a közüdvét előre vinnék”.⁸

És Vasváriék az utolsó pillanatban megkísérlik ugyan elejét venni a március 15-i győzelmet még együtt kiharcoló sereg teljes széthullásának; május 8-án tehát Marcziusi Clubb néven végre csakugyan megalakítják azt a márciusi fiatalok összességének tömörítésére hivatott klubot, amelynek a létrehozásával maga Vasvári már több mint három hete megpróbálkozott (akkor azonban minden siker nélkül), s a francia jakobinusok jó tanítványaihoz illően kimondják, hogy ez a klub vitás kérdésekről csak demokratikus módon, többségi határozattal dönthet, ha viszont döntött, akkor „a kisebbségben maradt tagok a többségnek hódolni s a többség határozata végrehajtására kezet nyújtani köteleztetnek”,⁹ ámde ezzel a megkésített lépéssel ekkor már természetesen mit sem érnek el, mert a szakadárok magától értetődően egyáltalán nem hajlanak a Vasváriék által majd megszavaztatandó határozatok tiszteletbentartására, s ezért nem is csatlakoznak ehhez a pártszerű alakulathoz, sőt éppen a Marcziusi Clubb zászlóbontásával egyidejűleg kezdik meg önálló tevékenységüket. És így a mozgalmas jeleneteket kedvelő pestiek számára május 8-án, 9-én és 10-én nemcsak a nappali órákban szolgáltatnak kitűnő bámészkodási alkalmakat a céhlegények sztrájkoló csoportjainak egymást követő tüntetései, hanem éjszakánként is a most napról napra meg-megújuló macskazenék.

A Magyar utcai agyar-magyarok a főpróbát már 8-ra virradólag megtartják, ez első alkalommal nagyrészt egyetemi hallgatókból regrutálódó mezei hadaik gyönyörűségére az egyetem hat közutálatnak örvendő professzorát — köztük Jedlik Ányost, a bölesészkar dékánját és Körmöczy Imre nagyváradi kanonokot, a közelmúltban feloszlott pesti konzervatív klub, a Gyűlde volt elnökét — tisztelve meg éji látogatásukkal.¹⁰ Majd, tapasztalván, hogy a hadjáratuk folytatásához szükséges hangerő a várakozásuknak megfelelő mértékben csakugyan rendelkezésükre áll, másnapra már nemesebb vadakat keresnek maguknak — s könnyen találnak is ilyeneket a Batthyány-kormány hivatalbaleléptekor örök nyugovóra tért korábbi központi kormányzások egykori tisztségviselőinek sorában.

⁸ Jókai Mór: Congrev-rakéták, JMCB II (szerk. Szekeres László), Bp. 1967, 163. l.

⁹ I. d. a klub alapszabályainak a klub jegyzője, Fáy Béla által közzétett szövegét, MT 1848. máj. 9, 47. sz. 189. l.

¹⁰ Erről Szekrényesy Endre pesti városkapitány a belügyminisztérium rendőri osztályához, Pest, 1848. máj. 8, OL '48ML BM ált. 1848 : 1544.

Ekkor már nyilvánvaló ugyanis, hogy a kormány a Habsburg-abszolútizmusnak e mindenre kapható eszközeivel korántsem bánik úgy, amint megérdemelnék s amint a kötelező óvatosság parancsolná: ahelyett, hogy mind egy szálig szélnék eresztené őket, többeket közülök, bármennyire félős, hogy alkalom adtán habozás nélkül az ellenforradalom szolgálatába fognak szegődni, ismét magas hivatali állásokba helyez s ezt még indokolni sem törekszik mással, mint hogy a márciusban Pozsonyban alkotott 1848 : III. törvénycikk 25. paragrafusa, hiába tiltakozott ezellen annak idején még a pesti városi közgyűlés is, a megszűnő kormánysszékek valamennyi hivatalnokára ezután is folyósítani rendelte korábbi fizetésüket, ha tehát néhányukat továbbra is foglalkoztatják, akkor egyrészt ezek az urak legalább nem ellenszolgáltatás nélkül fogják zsebre vágni az országnak az államkincstárba amúgy is szerfölött gyéren csordogáló pénzét, másrészt annyiival is kevesebb új hivatalnok eltartásával járó külön terhet kell majd az államra hárítani.¹¹ Ez pedig érthetően csak aggodalmat kelthet azokban, akik bizonyosra veszik, hogy az ellenforradalom a kulisszák mögött máris ugrásra készülődik.¹²

A 8-ról 9-re virradó éjszakán tehát már nem kisebb személyek részesülnek macskazenében, mint a Helytartótanács volt oszlopos tagjai közül Zichy Ferenc gróf, aki jelenleg a közmunka- és közlekedésügyi minisztérium álladalmi altitkári, valamint Nyéky Mihály, aki meg a vallás- és közoktatásügyi minisztérium egyik osztályfőnöki székében igyekszik kibőjtölni az ellenforradalom felmentő sercégének eljövételét, továbbá Duschek Ferenc úr, a magyar királyi udvari kamara eddigi másodalelnöke, aki egy ideje a pénzügyminisztérium álladalmi altitkáráként buzgólkodhatik az ország különben is ingatag alapokon nyugvó pénzügyeinek aláásásán. A következő éjszakán pedig macskazenét kap még egy volt helytartótanácsos, Stáhly Ignác professzor, aki az ország főorvosából most a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium közegészségi osztályának igazgatójává lépett elő, azután Bezerédj Miklós veszprémi kanonok és makariai címzetes püspök, a hétszemélyes tábla ülnökeinek egyike s végül — mert évés közben jön meg az étvágy — még a pesti evangélikus egyház szlovák lelkésze, Ján Kollár, a költő is,¹³ aki ugyan világeletemben a magyarellenes szlovák nacionalizmus apostola volt, aki azonban (ellentétben lévén a szlovák nemzeti mozgalom jelenlegi uralkodó irányzatával) a forradalom kitörése óta messzemenően tartózkodik mindennemű politikai ténykedéstől¹⁴, s így teljesen végtelenül osztozik Zichyékkel a megaláztatásban.

De ne legyünk igazságtalanok: a mostani macskazenék szervezőinek legfőbb céltáblája nem Kollár s mégcsak nem is Zichy vagy Duschek, hanem Ignaz von Lederer báró lovassági tábornok, a budai főhadparancsnok. Márpedig Lederer szereplése csakugyan joggal szűrhat szemet a forradalom valamennyi

¹¹ Vö. *Spira*, 1848 Széchenyije 141—144. l.

¹² Találkozni ugyan olyan nézettel is, amely szerint azokat a radikálisokat, akik nehezményezték a bukott rendszer emberei iránt tanúsított kiméletet, csupán saját kielégítetlen hivatalvágyuk birizgálta (*Urbán Aladár*: Agitáció és kormányválság 1848 májusában, *Történelmi Szemle* 1970, 346. l.), azokkal az adatokkal azonban, amelyek igazolni volnának hivatva e nézet helyességét, egyelőre nem volt alkalmunk találkozni.

¹³ Mindezekről Széchenyi István naplója, 1848. máj. 8, SzLÖM VII (szerk. Károlyi Árpád). Bp. 1921, 310. l.; Bártfay László Károlyi György gr.-hoz. Pest. 1848 máj. 11, közli *V. Waldapfel Eszter* (szerk.): A forradalom és szabadságharc levelestára I, Bp, 1950, 234. l.; Paulay Ferenc Perényi Zsigmond br.-hoz, Pest, 1848. máj. 11. uo. I, 236. l.

¹⁴ Vö. *Steier Lajos* (szerk. és bev.): A tót nemzetiségi kérdés 1848—49-ben I, Bp, 1937, 17—18. l.

odaadó hívének. Hiszen ő még mindig ugyanazt a tisztséget birtokolja, amelyet az uralkodóház bizalmából már a forradalom kitörése előtt is viselt, vagyis (az erdélyi, a horvátországi és a határőrvidéki csapatok kivételével) az ország területén tartózkodó sorkatonaság egészének változatlanul ő áll az élén, s tisztségét most is ugyanolyan módon látja el, mint eddig.

Mert, igaz, márciusban az uralkodóház a forradalom nyomására hozzájárult ahhoz, hogy Magyarországon is, Ausztriában is különálló parlamentáris kormány létesüljön, s ezzel hallgatólagosan ahhoz is hozzájárult, hogy megszűnjék a birodalom kormányzatának korábbi nagyfokú központosítottsága, sőt a magyar kormány önállóságáról rendelkező 1848 : III. törvényeikk, miután — ha nem is könnyen — végül csak elnyerte az uralkodói szentesítést, jogilag is megalapozta a végrehajtó hatalom kettéválasztását, amennyiben 6. paragrafusában — hogy most merőben a minket pillanatnyilag közelebbről érdeklő hadügyeknél maradjunk — kimondotta, hogy Magyarországon „minden honvédelmi tárgyban Ő Felsége a végrehajtó hatalmat ezentúl kizárólag csak a magyar ministerium által fogja gyakorolni”. Csakhogy Bécsben ezt az engedményt egyáltalán nem tekintik örök időkre szólónak, s addig is, amíg formailag is vissza nem vonhatják, igyekeznek olyan papirosrendszabályként kezelni, amelyből a forradalom előtt kialakult hadügy-igazgatási rendszer semmiféle megújításának szüksége nem vezethető le.

Az udvar meg az — alakilag most már ugyan parlamentáris és tagjai közé egy-két polgári származású politikust is befogadó, de udvarhűség dolgában elődjeitől miben sem különböző — osztrák kormány tehát — mintha a pozsonyi országgyűlés nem utasította volna el, hanem éppen hogy magáéivá tette volna a magyar kormány tevékenységi körének megnyirbálását követelő emlékezetes március 28-i királyi leiratban foglaltakat — a márciusi törvények szentesítése után is arra az álláspontra helyezkedik, hogy a Habsburgok fekete-sárga zászlájára felesküdtött teljes fegyveres erő irányításának továbbra is egyetlen kézben — a bécsi udvari haditanács, illetve a haditanács szerepét idővel átvenni szerintük egyedül jogosult *osztrák* hadügyminisztérium kezében — kell maradnia, a magyar kormány pedig, amely szerintük mindössze a magyar kancellária, a Helytartótanács és a magyar kamara feladatkörét örökölte, csupán olyan mértékben szólhat bele a hadsereg ügyeinek intézésébe, amilyen mértékben ezt ezek a Bécestől függő magyarországi kormányzások is megtehették eddig,¹⁵ vagyis jogosult lesz foglalkozni — mondjuk — a Magyarországon állomásozó csapatok elszállásolásával és élelmezésével, ezeknél csak kicsit is lényegesebb katonai természetű kérdésekbe azonban már maga sem ütheti bele az orrát. S ennek megfelelően a bécsi udvari haditanács meg az osztrák hadügyminisztérium egyelőre úgy jár el, mintha a magyarországi katonai kerületek igazgatásával megbízott főhadparancsnokok az osztrák örökös tartományokban működő társaikhoz hasonlóan a különálló magyar kormány létrejötte után és ellenére is merőben Bécestől függenének, Lederer pedig ezzel teljes egyetértésben egyelőre

¹⁵ Erről leghatározottabb formában az uralkodó Pietro Zanini altábornagy osztrák hadügyminiszterhez, Bécs, 1848. ápr. 27, ÖStA HHStA KA SP 1848 : 1441 és VTr (MRA) 1848 : 236. Hasonló értelemben nyilatkozik továbbá az uralkodó István főhg. nádornak, Bécs, 1848. ápr. 2, uo. SBPr 1848 : 442; uo. ÖMRPr 1848. ápr. 19/VTr (MRA) 1848 : 325; az uralkodó Zanininak, Bécs, 1848. ápr. 27, uo. SP 1848 : 1473; az uralkodó Theodor Baillet v. Latour gr. tábornagynak, az új osztrák hadügyminiszternek, Bécs, 1848. ápr. 29, uo. 1848 : 1501; az uralkodó a nádornak, Bécs, 1848. ápr. 28, uo. SBPr 1848 : 620; az uralkodó Latournak, Bécs, 1848. máj. 2, uo. SP 1848 : 1548 és VTr (MRA) 1848 : 410.

maga is csupán a hozzá Bécsből érkező parancsoknak hajlandó engedelmeskedni.

És az udvari körök a közvéleményt nem sietnek ugyan felvilágosítani arról, hogy „elvileg” miként óhajtják értelmezni a magyar kormány önállóságáról intézkedő törvényszövegeket, de hogy Lederer nem hajlandó hódolni a magyar kormány rendeleteinek, azt az ő mindennapi gyakorlati magatartása is kétségtelenné teszi. Ennek a magatartásnak törvénysértő mivolta pedig annyira nyilvánvaló, hogy mellette még az igazán béketűrő Batthyány-kormány sem mehet el szó nélkül. A kormány tehát már április 16-án szigorúan figyelmezteti a magyarországi főhadparancsnokokat arra, hogy a „törvény értelmében parancsaikat kizárólag ezen ministeriumtól veendik s minden engedetlenség törvény elleni ellenszegülésnek fog tekintetni”, magát Lederert meg, akit a közvélemény a nemzetőrség felfegyverzésével kapcsolatos korábbi akadémikuskodása miatt a birtokában lévő fegyverek eltitkolásával gyanúsít, egyidejűleg arra is felszólítja, hogy a budai fegyvertárat nyissa meg egy a kormány által kiküldendő vizsgálóbizottság előtt,¹⁶ s ezekről az intézkedéseiről néhány nap múlva a nyilvánosságot is szükségesnek ítéli tájékoztatni. Amikor azonban Lederer azt válaszolja, hogy a kormány utasításainak mégsem engedelmeskedhetik mindaddig, amíg a legújabb törvények értelmére nézve nem kap hivatalos útbaigazítást Bécsből is, Batthyányék — hogy az udvari körök a világért se vádolhassák őket barátságatlan eljárással — készek haladékat biztosítani néki, s átmenetileg még a fegyvertár felülvizsgálatát is hajlandóak elnapolni.¹⁷

Érthető hát, ha azok, akiken nem lett úrrá olyasféle alaptalan hiedelem, hogy az udvar egyszersmindenkorra megbékélt a márciusban végbement forradalmi átalakulással, s akik ezért — joggal — mindennél fontosabbnak tartják, hogy a forradalom számottevő és megbízható fegyveres erőkre támaszkodhassék, az ellenforradalom viszont semmiféle fegyveres erővel ne rendelkezzen Magyarországon, abból a kevés, de önmagában is sokatmondó értesülésből, amelyet Lederer és a magyar kormány viszonyának alakulásáról szerezhetnek, fölöttébb aggasztó következtetéseket vonnak le: egyfelől azt, hogy amíg Lederer és tisztjei parancsolnak a Magyarországon tartózkodó sorkatonaságnak, addig a forradalom sorsa a valóságban mégis teljesen az ellenforradalom kényétől-kedvétől függ, másfelől meg azt, hogy a kormány viszont képtelen elegendő erélyt fejteni ki ennek a helyzetnek a megváltoztatására.

S így a *Marczius Tizenötödike* már a Batthyányék Pestre jövetelét követő héten tehetetlenséggel vádolja a kormányt, amiért az működését nem éppen a magyarországi haderők élén álló ellenforradalmárok eltávolításával kezdte, holott ebbe az udvari körök igazán nem köthettek volna bele, hiszen akár kesztyűs kézzel is keresztülvihető volt volna. „Például Lederer katonai kormányzót, elismerve bokros érdemeit, meg kellett volna valami új rendkereszttel ajándékozni, a kormányzóságtól azonban egyszerűen felmenteni.” „Vagy olyan nagyon bízhatnak Batthyányi—Kossuthék azon kormányzóban, kit Metternich küldött nyakunkra?”¹⁸ Amikor pedig a kormány egy hét múlva nyilvánosságra hozza

¹⁶ Ld. az 1848. ápr. 16-i minisztertanácsi ülés határozatait, KLÖM XII (szerk. Sinkovics István), Bp, 1957, 37. l.

¹⁷ Vö. *Urbán Aladár*: Zehn kritische Tage aus der Geschichte der Batthyány-Regierung (10–20. Mai 1848), *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae, Sectio Historica* II, Bp, 1960, 94., 98–99. l.; *Urbán Aladár*: Az 1848. május 10-i katonai vérengzés a budai várban, HK 1968, 73. l.

¹⁸ Pest, ápril 19, MT 1848. ápr. 19, 30. sz. 119. l.

16-i intézkedéseit, a márciusi fiatalok vezető lapja még keményebb hangot üt meg: „Vígán vannak önök, kik hónaik alatt a tárcákat hordozzák, ha afféléket vártak, hogy a német ministerium azt fogja mondani: „Íme, tessék, Herr von Batthyányi. Itt van az országban vagy hatvanezer jól begyakorlott katona; itt van ennyi ezer fegyver; itt van ennyi millió pénz a cassákban, ennyi mázsa lőpor, ennyi ágyú, ennyi golyó.” Az efféle dolgok olyanok, hogy azé, a ki azt el tudja foglalni.” Nem a törvénykönyv szavain kell tehát rágódni, még ha egyébként azok is a kormány várakozásainak jogszerűségét bizonyítják, hanem „parancsolni kell tudni”. „Különbén nem megyünk semmire.”¹⁹ S újabb egy hét elteltével a lap a maga módján már a kormány mulasztásainak magyarázatát is megadja: „Batthyányi Lajos derék magyar ember, de nem ismeri a legjobb magyar közmondást: Ne higj a németnek.”²⁰

Ebben a magyarázatban pedig valóban nem kevés igazság rejlik. Mert Batthyány és minisztertársainak legtöbbje, habár az osztrák kormányról sok jóindulatot bizonyára maga sem tételez fel, az uralkodóház lojalitására továbbra is változtatlanul épít, s éppen azért igyekszik kerülni minden olyan lépést, amelyet Bécsben esetleg kihívónak minősíthetnének, nehogy épp maga változtassa át ezt a vélt lojalitást olyasféle ellenforradalmi hajlandósággá, amilyenről a radikális sajtó cikkezik, amilyenek a melengetését azonban — bármennyire tény is — Batthyányék egyelőre elképzelni sem tudják az udvarról. S ebből persze még nem következik, hogy Batthyányék teljes tétlenségre kárhoztatják magukat. De az bizonyos, hogy amit a közvélemény megtud tetteikről és tetteik kihatásairól, csak újabb meg újabb tápot adhat a baloldal amúgy is szakadatlanul növekvő ingerültségének.

A budai fegyvertár készleteinek felülvizsgálatát például — ha az eredetileg tervezett időpontban nem is — április 27-én végre sikerül lebonyolítania a kormánynak, mert Bécs, hogy valamivel maga is hozzájáruljon a kölesönös együttműködési készség látszatának fenntartásához, végül kegyesen megadja az engedélyt a vizsgálat megejtésére.²¹ A vizsgálat pedig napfényre hozza, hogy ugyanott, ahonnan Lederer állítása szerint már márciusban minden fegyvert kiszolgáltattak a nemzetőrségnek, még mindig 14 ezer lőfegyver található s eszerint teljességgel azoknak volt igazuk, akik nem ültek fel a főhadparancsnok úr meséinek, még ha ő tiszti becsületszavával próbált is ezeknek nagyobb nyomatékot adni.²² S azután a személyesen Bécsbe utazó Batthyány közbenjárására az udvari körök — hasonlóképpen Magyarország iránt tanúsított állítólagos jóindulatuk látszatának megőrzése végett — nagy nehezen arra is elszánják magukat, hogy — május 7-i keltezéssel — külön királyi rendeletet intézzenek a magyarországi főhadparancsnokokhoz, s ebben végre maguk is a magyar kormány iránti engedelmességre utasítsák őket.²³ Ez azonban megint legfeljebb

¹⁹ MT 1848. ápr. 26, 36. sz. 142. l.

²⁰ Pest, majus 4, MT 1848. máj. 4, 43. sz. 170. l.

²¹ Vö. *Urbán*, Az 1848. május 10-i katonai vérengzés, i. h. 73. l.

²² Vö. MT 1848. máj. 3, 42. sz. 166. l.; *Jókai Mór*: Charivari, 1848. máj. 7, JMCB II, 126. l.

²³ *Urbán*, Zehn kritische Tage, i. h. 101. l.; *Spira*, 1848 Széchenyije 207. l. — Mi több: az osztrák hadügyminisztert is arra utasítják ekkor, hogy ezentúl minden olyan döntés meghozatala előtt, amely a hadsereg egészét vagy a Magyarország határain kívül tartózkodó magyar csapatokat fogja érinteni, kezdjen tárgyalásokat magyar kollegájával. (Erről az uralkodó Latourhoz, Bécs, 1848. máj. 7, közli *Gelich Rikhard*: Magyarország függetlenségi harca 1848–49-ben I. Bp., é. n. [1882], 17. l.) Csak éppen azt is ugyanekkor vélik szükségesnek kimondani, hogy az udvari haditanácsot végleg fel kell oszlatni és a császári hadsereg legfelső irányítását teljes egészében az osztrák hadügyminisztériumnak kell átvennie... [I.d. az uralkodó ilyen értelmű máj. 9-i és 11-i végzését, ÖStA HHStA KA VTr (MRA) 1848 : 579, ill. SPr 1848 : 1677.]

Batthyányékat nyugtathatja meg,²⁴ azokban viszont egyáltalán nem kelthet megnyugvást, akik tudják, hogy ha a Ledererhez hasonló urak akarnának engedelmeskedni a magyar kormánynak, akkor ezt már a márciusi törvények egyszerű elolvasása után, a törvények tartalmát most csupán megismétlő királyi kéziratok nélkül is megtehették volna, s akik ezért nem a főhadparancsnoki tisztséget viselő ellenforradalmárok címére küldött papirosutasításokban, hanem egyedül az ilyen elemek eltávolításában látnak biztosítékot.²⁵

Amikor tehát május 10-én híre fut Pesten a főhadparancsnokokhoz eljuttatott legújabb királyi rendeletnek, ez nem hogy csillapítóan hatna a kedélyekre, hanem éppenséggel olajat önt a tűzre, amennyiben sokakat éppen arra ösztönöz, hogy haladéktalanul és minél látványosabban figyelmeztessék a kormányt: a nép nem éri be ezzel az intézkedéssel, amelyre az ellenforradalom ügynökei adott esetben nyilván ugyanúgy fittyet hányhatnak majd, akár a törvényekre, hanem a hadseregnek az ellenforradalmi szellemű parancsnokoktól való maradéktalan megtisztítását követeli. És így — amit a jól értesültek már az előző éjszakára vártak²⁶ — most csakugyan megvalósul: 10-én Lederert is felkeresik a macskazenészek.

A macskazenét, amelynek kivitelezésére este kilenc és tíz között négyszáz²⁷ ötszáz főnyi sokaság indul el a Magyar utcából, ezúttal is a baloldal szélsőséges szárnyához, a Demokrácia Klubjához tartozó²⁸ „tanuló-ifjak, henyélő ügyvédek

²⁴ Erre csak egy példát: azt a harminc mázsányi löport, amelyet Lederer március végén Észékre próbált csempészni, akkor azonban a nemzetőrség lefoglalt s amelyet azután Lederer április első felében is hasztalan követelt vissza az ez idő tájt még Pozsonyban tartózkodó kormányt Pesten képviselő Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmánytól, most Batthyányék — eleve is bizonyosra véve, hogy a budai főhadparancsnokság és fegyvertára immár valóban az ő rendelkezésük alá fog kerülni — ápr. 30-án simán visszaadták a főhadparancsnokságnak. (Vö. Lederer a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmányhoz, Buda, 1848. ápr. 9. OL. '48ML. a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány iratai 1848 : 238; a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány Ledererhez, Pest, 1848. ápr. 9. uo.; Rottenbiller Leopold pesti alpolgármester a pesti tanácshoz, Pest, 1848. máj. 3. FL. PVL Közíg. 126; FL. PVL TJK 1848. máj. 5. : 6815.)

²⁵ Urbán Aladár nem tartja ugyan lehetetlennek, hogy a kormány maga is Lederer elmozdítására készült (Urbán: Az 1848. május 10-i katonai vérengzés, i. h. 74. l. és Agitáció, i. h. 349. l.), ennek a feltevésnek az igazolására azonban megint csak nem hoz fel adatokat. Ugyanő azt az állítást is megkockáztatja továbbá, hogy az 1848 : III. t.-c. nem rendelkezett világosan arról, ki fogja irányítani a Magyarországon működő katonai testületeket [uo. 347. l. és Urbán Aladár: A Batthyány-kormány hadügyi politikájának első szakasza (1848. április—május), HK 1971, 211. l.], ez azonban a szóbanforgó törvények helyes értelmezésének bajosan minősíthető (hiszen a törvények a valóságban — láttuk — nagyon is határozottan leszögezte, hogy Magyarországon „minden honvédelmi tárgyban Ő Felsége a végrehajtó hatalmat kizárólag csak a magyar ministerium által fogja gyakorolni”), s ezért egyedül megfogalmazójának olyatén szándékával magyarázható, hogy a máj. 7-i királyi körrendeletet (amely mellesleg maga is az 1848 : III. t.-c.-ből vezette le a magyarországi főhadparancsnokoknak a magyar kormánytól való függőségét) a törvényekhez képest előrelépésnek és körrendelet kicsikarását Batthyány számottevő sikerének, azokat pedig, akiket a körrendelet kibocsátása nem volt képes megnyugtani, kivétel nélkül forrófejű túlzóknak tüntesse fel.

²⁶ Vö. Urbán, Az 1848. május 10-i katonai vérengzés, i. h. 75—76. l.

²⁷ Szilágyi Sándor: A magyar forradalom története 1848- és 49-ben, Pest, 1850, 46. l.

²⁸ Plathy, i. h. II, 40. l. — Amiből kitűnik, hogy helytelenül jártam el, mikor korábban ezt a macskazenét az előző napokban rendezettekkel egyetemben a Márciusi Clubb műveként, a Márciusi Clubbot pedig a márciusi fiatalok összességének szervezeteként tárgyaltam (Spira György: A magyar forradalom 1848—49-ben, Bp, 1959, 176. l.), s hasonlóképpen helytelenül jár el Urbán Aladár is, aki a májusi macskazenék megszervezését még ma is a márciusi fiatalok összességének tulajdonítja (Urbán, Agitáció, i. h. 349—356. l.) s ennek a tévedésnek a folyamánként azután — mint még látni fogjuk — a márciusi baloldal egész ekkori politikai vonalvezetését tévesen mutatja be.

s holmi járdatapodók” szervezik,²⁹ de — jelöl annak, mennyire nem csupan emezek vannak már tisztában Lederer tevékenységének ellenforradalmi jellegével — kezdeményezésük most a város lakóinak annyiféle egyéb csoportjában is támogatásra talál, amennyit egyszerre megmozgatni Pesten ekkor már hosszú hetek óta semminő más célkitűzéssel nem lehetett volna: a felvonulók között éppúgy akad mérnök és hírlapíró,³⁰ mint egyetemista³¹ vagy céhlegény,³² sőt céhbeli mester is,³³ s — ami Pest városában különösen szembeszökő lehet — ez alkalommal még a német szabó céh zsidóellenességéről nevezetes legénységének képviselői is békén együtt menetelnek a zsidó orvostanhallgatókkal.

A május 10-i macskazene azonban nemesak az általa utcára szólított tömeg méreteiben és összetételében tér el a korábbiaktól, hanem kimenetelében is. Ezt a macskazenét ugyanis nem magukat sorsuknak megadó pennarágók kénytelenek elszenvedni, hanem olyan férfiú fogadja, aki rendkívül kényes . . . az a folytatás kíváncsozók ide: becsületére, de hát ez mégsem volna helyén, hiszen most már köztudomású, hogy becsületszavával igenesak könnyen dobálózik, — mondjuk ezért inkább: aki rendkívül kényes arra, hogy véle holmi rebellis civilbanda ne packázzék, s aki ráadásul fegyverrel is bőségesen, mindenki másnál bőségesebben rendelkezik. Lederer tehát már jó ideje felkészült arra, hogy ha üt az óra, méltóképpen, vagyis amúgy katonásan visszavágyjon a csendháborítók-nak, s most, amikor egy besúgótól már kilenc óra tájban megtudja, hogy rövidesen csakugyan itt lesznek a macskazenészek,³⁴ azonnal intézkedik is.

És a továbbiakban minden úgy is alakul, amint eltervezte. Szállása a várbeli Szent György piacára néző Teleki-palotában, azaz a fegyvertár és a főhadparancsnokság tőszomszédságában lévén, az általa kiszemelt válogatott alakulatok a haditudományok szabályai szerint elrejtőznek ebben a két középületben, s pissenés nélkül meglapulnak bennük addig, amíg a tér zsúfolásig meg nem telik a gyanútlan felvonulókkal. Majd pedig, tapasztalván, hogy a várakozásnak megfelelően fegyvertelenül érkező, de a védtelen katonaságra nézve persze így is rendkívül veszedelmes jövevények immár mind felsorakoztak a Teleki-palota előtt, szépen előbújnak állásaikból, példás gyorsasággal közrefogják őket, s azután — anélkül, hogy akár egyetlen szóval is oszlásra hívnák fel az egybegyűlteket — mindenfelől rájuk rontanak, karddal, szuronnal és puskaggal oktatta móresre ezeket a tiszteletnemtudókat,³⁵ sőt a véletlenül

²⁹ Így Bártfay László a 13. jegyzetben már hivatkozott levelében, i. h. I, 235. l.

³⁰ Ott van pl. egy Csabay nevű mérnök, valamint Bogáti Ferenc, a *Nemzeti* munkatársa (vö. Opp. 1848. máj. 11, 27. sz. 106—107. l.).

³¹ Hyen pl. Novai Sándor bölcsészhallgató (vö. Pest, május 13, BH 1848. máj. 17, 838. sz. 470. l.) vagy Burger József zsidó orvos (vö. *Urbán Aladár*: 1848-as forradalmunk első áldozata. *Communications ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungariae* 41, Bp, 1967, 154—155. l.).

³² Pl. Szeiszer János és Rukasovits János szabólegények személyében (vö. *Jókai*, Charivari, 1848. máj. 14, JMCB II, 140. l.; Franz Schmidt budai városkapitány Perczel Mórhoz, a belügy-minisztérium rendőri osztályának vezetőjéhez, Buda, 1848. máj. 15, OL '48ML BM ált. 1848 : 1543).

³³ Hyen pl. Papp Ferenc (polgárjoggal is rendelkező) budai szabómester (vö. *Jókai*, Charivari, 1848. máj. 14, JMCB II, 140. l.) és Karl Eden pesti őrmester [akinek a részvételére ld. a *Pesti Hírlap*nak a máj. 10-i vérengzés ügyében kiküldött vizsgálóbizottság második, máj. 13-i üléséről szóló tudósítását, közli *Pap Dénes* (szerk.): *Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez 1848—1849 I*, Pest, 1868, 95. l.].

³⁴ Erről *Jókai*, Charivari, 1848. máj. 18, JMCB II, 157. l.

³⁵ A vérengzés történetéről részletes és alapos leírást ad (s ennek során helyesen igazítja ki az én korábbi leírásaim pontatlanságait is) *Urbán*, Az 1848. május 10-i katonai vérengzés, i. h. 76., 85—88. l., ill. 46., 85., 93. jegyzet.

éppen ekkor erre vetődött békés járókelőket,³⁶ de még a készülő macskazenéről elsőül hírt hozó s azután a további fejlemények iránti kíváncsisága által vesztére itt tartóztatott tulajdon besúgójukat is,³⁷ — míg végül vagy húsz vérbe fagyott ember nem marad a kövezeten.³⁸

A baloldal és Batthyányék kenyértörése

A Lederer által rendezett vérengzés persze határtalan felháborodást kelt Pesten, s a felháborodásban ezúttal a miniszterek többsége is osztozik,³⁹ a kormány tehát még az éjszaka folyamán vizsgálóbizottságot küld ki a merénylet kezdeményezőinek és részeseinek kinyomozására, Lederer pedig a vizsgálatról féltében — István nádor tanácsára — már másnap délben lélekszakadva útnak ered a szerette Bécs felé,⁴⁰ hogy lábát soha többé ne tegye Magyarország földjére. Ezek a fejlemények azonban utólag már nem másíthatják meg a történeteket, nem feledtethetik azt aényt, hogy ugyanott, ahol a márciusi fiatalok és szövetségeik március 15-én véráldozat nélkül győzelemre tudták vinni a forradalmat s a következő hetekben is elejét tudták venni a császári csapatok fegyveres ellenforradalmi fellépésének, ugyanott ugyanezek a csapatok röviddel a törvényes kormány hatalomra kerülése után már polgárvért mertek ontani — bizonyosságul annak, hogy a reakció erői valóban csak az adandó alkalomra várnak, s hogy az a békülékeny politika, amelyet a kormány ezekkel az erőkkal szemben folytat, nem hogy nem tartja távol, hanem éppenséggel bátorítja az ellenforradalmat. Az ebből fakadó keserűség pedig most már nemcsak a baloldal legszélsőségesebb elemeit készíti szenvedélyes kormányellenes támadásokra, hanem azokat a márciusi fiatalokat is, akik magát az elmúlt napok macskazene-hadjáratát talán nem helyeselték, azt azonban természetesen még kevésbé helyeselhetik, hogy az ellenforradalmárok kedvükre garázdálkodjanak Pesten s bárkit is fegyveres erővel gátoljanak meg véleményének szabad kinyilvánításában, sőt egyik napról a másikra szembefordítja a kormánnyal a liberális nemesi politikusoknak egy kisebb, illúzióktól — úgy látszik — mentes csoportját is.

A kormánypolitikával szembehelyezkedők körének hirtelen kiszélesedéséről már a budai vérengzést követő reggelen bárki megbizonyosodhatik, aki el látogat a pesti megyeházára. A megyeházán ugyanis történetesen ezen a héten ülésezik első ízben Pest megyének az a választmánya, amely az új törvények

³⁶ Ld. a máj. 10-i vérengzés ügyében kiküldött vizsgálóbizottságnak Batthyányhoz intézett máj. 19-i zárójelentését, közli *Pap Dénes* I, 106. l.

³⁷ Erről a 34. jegyzetben már idézett cikk.

³⁸ *Urbán*, Az 1848. május 10-i katonai vérengzés, i. h. 87. l. — A sebesültek közül azután egy, a 31. jegyzetben már említett Burger József máj. 28-án bele is hal sérüléseibe (*Urbán*, 1848-as forradalmunk első áldozata, i. h. 154—157. l.). Az egykorú sajtó ezen kívül név szerint még egy sebesültnek, a 30. jegyzetben említett Bogáti Ferencnek az elhúnytáról ad hírt (Opp. 1848. máj. 11, 27. sz. 107. l.), ez a hír azonban téves értesülésen alapul, amit már csak az is mutat, hogy Bogáti a későbbiekben is hírlapírói tevékenységet fejt ki. — Megjegyzendő továbbá, hogy István főhg. a történetekről beszámoló jelentésében [a nádor a királyhoz, Buda, 1848. máj. 11, ÖStA HHStA KA VTr (MRA) 1848 : 633] a sebesültek számát csak tucatnyira taksálja, ő azonban nyilvánvalóan enyhíteni törekszik a fegyveres fellépés súlyát, bár azt egyébként teljes mértékben szükségesnek minősíti.

³⁹ Vö. *Spira*, 1848 Széchenyije 212. l.

⁴⁰ *Urbán*, Zehn kritische Tage, i. h. 105—106. l.; *Urbán*, Az 1848. május 10-i katonai vérengzés, i. h. 77—79. l.

értelmében⁴¹ átvette a korábbi megyei közgyűlések hatáskörét (s amelynek a tagsága immár nem egyedül a megyebeli nemesurakból és honoráciorokból tevődik össze, hanem kiterjed a parasztság képviselőire is⁴²), a választmány pedig kötelességének érzi, hogy 11-én sorra kerülő ülését az előző éjszaka eseményeiből leszűrendő tanulságok megvitatására is felhasználja. S ezen az ülésen azután rendre olyan szónoklatok hangzanak el, amelyeket a kormány legrosszszabb idegzetű tagja, Széchenyi csak az „iszonyatos” szóval tud jellemezni.⁴³ Mégpedig nem is a jelenlévő márciusi fiataloknak s nem is pusztán annak a Nyáry Pálnak a szájából, akit most is mindenekfölött személyes hatalomvágy mozgat,⁴⁴ hanem olyan feddhetetlen jellemű és mértéktartó férfiakként ismert nemesurak részéről is, amilyen Patay József, a liberális és konzervatív földbirtokosokat egyaránt tömörítő Magyar Gazdasági Egyesület alelnöke vagy Teleki László gróf, a pesti liberális klub, a Radikál Kör elnöke.

S persze, hogy most még az a Teleki is kikel a kormány ellen, akit más-különbön éppen Széchenyihez, de Batthyányhoz is igen szoros baráti kötelékek fűznek,⁴⁵ nincs teljesen előzmények nélkül. Hiszen a Horvátországban folyó szeparatista szervezkedés hallatán Teleki a Radikál Kör nevében már április végén egy „országos toborzás útján önkénytesekből . . . összeállítandó” magyar „hadseregnek felállítását” indítványozta a kormány elé terjesztett petíciójában.⁴⁶ Az azonban, ami a 11-i ülésen történik, ehhez mérten is hatalmas előrelépésként könyvelhető el. Mert Teleki és társai, az elmúlt éjszakán láthatóan rádöbbenvén arra, hogy Magyarország felemelkedését mégsem egyedül s nem is elsősorban Horvátországból fenyegeti veszély, többé nem érik be azzal, hogy csupán egyes pontokon bírálják Batthyányékát, hanem — felülemelkedve az egyébként bennük is mélyen gyökerező liberális szemléleten s meghökkentően közel kerülve a korábban szinte kizárólag a márciusi fiatalok által képviselt állásponthoz — egyszeriben oda nyilatkoznak, hogy a legfrissebb fejlemények fényében immár politikájának teljesen új alapokra helyezését s a mindennapi gyakorlat síkján is ezzel összhangban lévő intézkedések foganatosítását várják el a kormánytól. Így most már nemesak azt, hogy végre valóban és halogatás nélkül meg fogja teremteni az önálló magyar hadsereget, hanem többek között azt is, hogy „Lederert hivatalából kiteszi”, a budai főhadparancsnokságot meg „rögtön feloszlatja s helyette másikat alakít”. Végezetül pedig azt sem mulasztják el leszögezni, hogy ha a kormány netalán nem hajlanék a jó szóra, akkor támogatásukat meg fogják vonni tőle, sőt kertelés nélkül világgá fogják kürtölni, hogy „nincs független kormányunk!” S azután, hogy Batthyányék mielőbb megismerhessék nézeteiket, nyomban küldöttséget menesztenek a nádorhoz.⁴⁷

⁴¹ I. d. az 1848 : XVI. t.-c. 2. §-át.

⁴² Persze nem túlságosan tág keretek között (vö. *Spira György*: *Parasztságunk és az első magyar polgári forradalom nemesi vezetése*, Századok 1948, 116—119. l.).

⁴³ Széchenyi Lunkányi Jánoshoz, Pest, 1848. máj. 11, OL családi levéltárak, a Széchenyi gr. család levéltára, Lunkányi-hagyaték 1.

⁴⁴ Ezt részletesen és meggyőzően bizonyítja *Urbán*, *Agitáció*, i. h. 353—357., 363—364. l.

⁴⁵ Vö. *Horváth Zoltán*: *Teleki László I*, Bp, 1964, 67—69., 111—113. l.

⁴⁶ Teleki László gr., a Radikál Kör elnöke és Reök István jegyző a kormányhoz, Pest, 1848. ápr. 30, közli *Pap Dénes I*, 65—67. l.

⁴⁷ Az ülés lefolyásáról *Urbán*, *Zehn kritische Tage*, i. h. 105—106. l. és *Urbán*, *Az 1848. május 10-i katonai vérengzés*, i. h. 78. l., valamint (az Urbán által használt forrásokon kívül) *Pest Megyei Levéltár*, Budapest, *Pest-Pilis-Solt vm. levéltára KJK* (választmányi ülési jegyzőkönyv) 1848. máj. 11 : 3311/a és *Jókai*, *Charivari*, 1848. máj. 14, *JMKB II*, 142. l. (Az idézetek az utóbbi helyről.) — Megjegyzendő, hogy ebben a választmányi ülésben Urbán némely egykorú sajtótudósítások pontatlan közlései nyomán a márciusban alakult és április közepén megszűnt

Mindazonáltal a leghevesebb támadást a Batthyány-kormány ellen 11-én nem a megyei választmány intézi, hanem a *Marcius Tizenötödike* este megjelenő számában a lap szerkesztője, Pálfi Albert. Pálfi ugyanis ezúttal már nem ilyen vagy amolyan rendszabályokat követel a kormánytól, s nem ezek bevezetésétől teszi függővé, hogy a továbbiakban miként ítélje meg Batthyányékat, hanem a maga részéről máris „a legelhatározóbb bizodalmatlanságot” nyilvánítja „a jelen renyhe ministerium ellenében”, mint amelynek tagjairól az elmúlt éjszakán végérvényesen bebizonyosodott, hogy ha mégoly „cifra historiai nevek” viselői is, „kormányra teljesen alkalmatlanok”, s oda lyukad ki, hogy a történetek után nincs helye többé türelemnek, hogy az ország élére haladéktalanul új kormányt kell állítani, ezt pedig Nyárynak kellene megalakítania Kossuth közreműködésével.⁴⁸

Pálfi állásfoglalása azonban még mindig nem az utolsó szó; az utolsó szót a kormány baloldali ellenzékének nevében most az a népgyűlés mondja ki, amelyet — mielőtt sikerül kieszközölnie a megrendezéséhez szükséges engedélyt, azaz ugyancsak 11-én este — a Marciusi Clubb hirdet meg másnap reggelre a múzeum piacára elsősorban abból a célból, hogy tömegtámogatást szerezzen az önálló magyar hadsereg létrehozását sürgető követelésnek.⁴⁹ S annak, ami ezen a gyűlésen hangzik el, nemcsak a múzeum előtt 12-én felsorakozó négyezer főnyi⁵⁰ sokaság számszerű nagysága ad nyomatékot, hanem az is, hogy a gyűlés szóvivői olyan emberek, akik az előző hetekben következetesen tartózkodtak tömegmegmozdulások szervezésétől — egyikük Vasvári,⁵¹ aki áprilisban a munkások körében élvezett korábbi személyes népszerűségét is kész volt kockára vetni, csak hogy elejét vegye a forradalom táborán belüli ellentétek elmélyülésének, másikuk meg Petőfi, aki április 1. óta akkori emlékezetes bejelentéséhez híven, ha össze nem törte is, mind ez ideig valóban szintén heverni hagyta kardját —, olyan emberek tehát, akikről még politikai ellenfeleknek is el kell ismerniök, hogy ha most egyszerre kilépnek eddigi hallgatásukból, akkor ezt nyilván csak azért teszik, mert úgy érzik, hogy a forradalom ügye különben jóvátehetetlen károsodást szenvedne.

Márpedig ezúttal már Petőfiék sem képesek fékezni magukat, sőt Petőfi még Pálfiénál is kíméletlenebb hangot üt meg, mikor egyenesen azt kiáltja oda a kormánynak:

megyei közbátorsági választmánynak „valamiféle újjáéledése”-t látja megnyilvánulni, a valóságban azonban ez, ha szelleme emlékeztetett is a forradalmi választmány üléseire — mint a fentidézett jegyzőkönyv is tanúsítja — a megye új közigazgatási vezetőtestületének szabályos összejövetele volt.

⁴⁸ MT 1848. máj. 11, 49. sz. 194—195. l.

⁴⁹ Erre nézve ld. a gyűlést meghirdető közleményt uo. 195. l. — Hogy az önálló hadsereg megteremtésének gondolatát korábban sem egyedül Teleki vetette fel, hanem a márciusi baloldal is osztotta, azt mutatja pl. Pest majus 4, MT 1848. máj. 4, 43. sz. 170. l. és *Jenő*: —, MT 1848. máj. 10, 48. sz. 191. l. s kiemeli már *Fekete Sándor*: A márciusi fiatalok, Bp, 1950, 102—103. l.

⁵⁰ Erről *Josef Kehrér*: Die Ereignisse von 14ten und 15ten März 1848 in der Stadt Pest . . . , OSzK Kit Quart. Germ. 713, 1848. máj. 12., I, 30. f. — Itt megjegyzendő, hogy a gyűlés résztvevőinek számát a *Budapesti Híradó* csupán 1—2 ezer főre taksálja (BH 1848. máj. 17, 838. sz. 470. l.), attól azonban, hogy hitelt adjunk ennek a közlésnek, visszatartóztat az a megfontolás, hogy a gyűlés jelentőségét a szervezkedő ellenforradalomnak ez a szócsöve nyilván minden módon kisebbiteni igyekezett, amiről félremagyarázhatatlanul árulkodik beszámolójának gyűlölködő hangja is. *Josef Kehrér* közlésének helytálló voltát viszont nincs okunk kétségbe vonni, hiszen Kehrér maga is konzervatív férfiú volt, s így nem minősíthető a márciusi fiatalok javára elfogult személynek.

⁵¹ Vö. *Egressy Ákos*: Emlékeim az 1848—49-dik évi szabadságharc idejéből, Bp, 1893, 6. l.

— Én e ministeriumra nem a hazát, de egy magamat, sőt a kutyámat sem bízám.⁵²

Hanem Petőfi (aki nemcsak azokat az illúziókat nem osztja, amelyeket Batthyányék táplálnak az uralkodóház iránt, de azokat sem, amelyekkel Pálfi övezi Nyáry személyét, s egyébként is van annyira józan ember, hogy továbbra se feledkezzék meg az erőviszonyok tényleges állásáról) a kormány azonnali lemondását Pálfitól eltérően még ez alkalommal sem követeli („a kocsis — fogja utóbb külön is hangsúlyozni — nem azért csattant ostorával, hogy lovai kidőljenek a rúd mellől, hanem hogy sebesebben haladjanak”⁵³) s a gyűlés kitűzött programján csupán annyiban megy túl, amennyiben az önálló hadsereg megteremtésével együtt most sürgeti a népképviselői országgyűlés mielőbbi egybehívását is (hogy azután ez a testület a parlamentarizmus szellemében állandó és szigorú ellenőrzést gyakoroljon a kormány működése felett). A hallgatóság pedig szavaira „egyet-földet rázó fegyverre”-kiáltás⁵⁴-sal válaszol, majd egyhangúlag úgy határoz, hogy akaratának tolmácsolása végett halogatás nélkül küldöttséget meneszt a kormányhoz (s ebbe a küldöttségbe — jelül annak, hogy Petőfiék hívó szavára most, akár az immár történelmiekké lett márciusi napok népgyűléseire, újból ezrével jöhettek el a múzeum elé munkások is, de a munkások Petőfiékben mégsem látják már teljességgel a maguk embereit — Petőfin és más márciusi fiatalokon kívül Táncsicsot és a céhlegények körében április közepe óta felülmúlhatatlan népbarátként tevékenykedő kormányügynököt, Glenbay Károlyt is bevásztja).⁵⁵

⁵² Vö. *Petőfi Sándor*: Pest, augusztus 10-én 1848, PSÖM V (szerk. V. Nyilassy Vilma—Kiss József), Bp, 1956, 113. l.

⁵³ *Petőfi Sándor*: Pest, május 27. 1848, PSÖM V, 92. l.

⁵⁴ *Egressy* 6. l.

⁵⁵ Mindezekről Egressyn kívül Opp. 1848. máj. 12, 28. sz. 110—111. l.; Reform 1848. máj. 14, 12. sz. 96. l.; Munkások Ujsága 1848. máj. 21, 8. sz. 115. l.; *Degré Alajos*: Visszaemlékezéseim II, Bp, 1883, 25. l. Megemlítendő továbbá, hogy a gyűlés körülményeiről és kimeneteléről újabban részletes leírást ad Urbán Aladár is [*Urbán Aladár*: Petőfi népgyűlése körül (A költő 1848 májusi közéleti szerepéről), Kritika 1969/11, 32—35. l., ill. *Urbán*, Agitáció, i. h. 344—366. l.], ő azonban az események rajzát azzal a feltevessel egészíti ki, hogy a gyűléssel Petőfinek eredetileg messzebbmenő céljai voltak, hogy Petőfi a gyűlésen eredetileg — Pálfival egyetértésben — a Batthyány-kormány lemondását és egy új, Nyáry elnöklése alatti kormány megalakítását készült követelni, s hogy ettől a szándéktól csupán a gyűlés megnyitása után állott el, rádöbbenvén, hogy a múzeum előtt nem sereglett össze akkora tömeg, amekkorára számított. Mi több: ezt a feltevést Urbán még egy másikkal is megtoldja, amely szerint a baloldal már a máj. 10-i macskazene megrendezésével is a Batthyány-kormány visszalépését és Nyáry hatalomra kerülését akarta kierőszakolni. Ezek a feltevések azonban nem látszanak megalapozottaknak:

1. Hogy Nyáry már máj. 10 előtt is gondolt a kormányhatalom átvételére s hogy elgondolásait Pálfi is helyeselte, az nyilvánvaló: kellőképpen bizonyítja ezt a *Marcius Tizenötödikének* egy máj. 3-i szerkesztői nyilatkozata, amelyre Urbán is hivatkozik s amely szerint Nyáry. „ha nálunk egy bátrabb és erősebb politikának fogna órája ütni, . . . egy újabb kombinációban saját pártunknak jelölje ledd” (MT 1848. máj. 3, 42. sz. 166. l.). Arra azonban, hogy Nyáry törekvéseivel csakugyan a baloldal egésze azonosította volna magát, semmiféle bizonyíték nincsen. Ellenkezőleg: Pálfit szóbanforgó nyilatkozatának közzétételére éppen egy másik márciusi fiatalnak a lap előző számában megjelent Nyáryt támadó cikke (*Váczi*: —, MT 1848. máj. 2. 41. sz. 163. l.) készítette. S a *Marcius Tizenötödikében* — mint Urbán is elismeri — történetesen éppen Pálfi nyilatkozatával egyidejűleg látott napvilágot a lap főszerkesztőjének, Csernátóni Lajosnak egy cikke is, amely meg egyenesen a Batthyány-kormány további fennmaradása mellett foglalt állást.

2. Már ebből is kiviláglik egyrészt az, hogy a *Marcius* korántsem csak Pálfi nézeteinek szokott volt hangot adni, másrészt az, hogy Pálfi megnyilatkozásának korántsem mindig tükrözték

Csakhogy a kormányt egyelőre az ellenzéki hangok felerősödése és meg-sokasodása sem képes irányváltztatásra bírni, mert amit Lederer művelt május 10-én, azt Batthyányék maguk is mélységesen elítélik ugyan, az ellen-forradalom készülődésének jelét azonban ebben sem akarják meglátni, csupán egyéni rosszakaratot olvasnak ki belőle. A kormány által kinevezett vizsgáló-bizottság tehát tisztázza ugyan a 10-i vérengzés körülményeit s megállapítja, hogy a felelősség érte egyáltalán nem a tüntetőket, hanem egyedül a másik felet terheli, a vizsgálat írományait azonban a hadügyminisztérium végezetül éppen a budai főhadparancsnoksághoz teszi át a szükséges intézkedések eszközlése végett, a főhadparancsnokság pedig — mint előre is sejthető volt — szépen elsüllyeszti őket. S a kormány még 11-én arra utasítja ugyan a Bécsben székelő Esterházy Pál herceget, a király személye körüli minisztert, hogy járja ki

a baloldal egészének nézeteit. Pálfi és Petőfi máj. 11-i nézetazonosságát tehát — amit Urbán főként azzal próbál valószínűsíteni, hogy a máj. 12-i népgyűlést meghirdető felhívás Pálfinak a Batthyány-kormány lemondását és Nyáry miniszterelnökségét követelő cikkével egyidejűleg jelent meg a *Marcius Tizenötödikében* — az a körülmény, hogy mindkét közlemény ugyanazon a napon és ugyanabban a lapban került napvilágra, még egyáltalán nem bizonyítja. De nem bizonyítja ezt Urbán másik érve sem, az tudniillik, hogy ekkori kormányellenes kirohanásaik miatt utóbb, máj. 15-én — mint még magunk is látni fogjuk — Pálfit és Petőfit *együtt* haza-árulózta le nyilvánosan a kormány rendőrségének egy embere; ebből ui. semmi egyéb nem olvas-ható ki, mint hogy a kormány rendőrségének szemében az, aki „a legelhatározóbb bizodalmat-lanságot” nyilvánította a minisztérium iránt, és az, aki kijelentette, hogy a minisztériumra a kuttyját sem bízna, *egyaránt* megbélyegzendőnek minősült — még, ha *feljes* nézetazonosság nem fűzte is össze az illetőket.

3. Azt, hogy a máj. 10-i macskazenét nem a baloldal egésze szervezte, már láttuk. S ez persze nem zárja ki, hogy Nyárynak és híveinek valósággal kapóra jött az, ami máj. 10-én történt, ebből azonban még nem lehet arra következtetni, hogy akár csupán Nyáry vagy Pálfi is közreműködött volna a macskazene szervezésében. Ilyesmit egyébként határozott formában maga Urbán sem állít; ő pusztán arra hívja fel a figyelmet, hogy a *Marcius Tizenötödike* némely-kor helyeslően nyilatkozott a macskazenéről. Azt viszont ő is elismeri, hogy máskor meg ugyan-ez a lap éppenséggel helytelenítően nyilatkozott az efféle megmozdulásokról. A Marcius állás-foglalásai tehát szintén nemcsak Pálfi személyes közreműködését nem bizonyítják, de még azt sem, hogy ő maga akár csak tétlen helyeslőjük volt volna a mások által rendezett utcai tüntet-éseknek.

4. Hogy Petőfi rokonszenvezett volna Nyáryval, azt Urbán csupán sugallja olvasóinak — mikor egyfelől emlékeztet arra, hogy a májusi napokban Petőfi és Nyáry egyaránt tagja volt a *Nép Barátja* megindítására kiküldött választmányynak, másfelől viszont említés nélkül hagyja, hogy ezt a választmányt természetesen korántsem csupa egymással mindenben egyetértő sze-mélyből alakították —, arra ellenben kísérletet sem tesz, hogy érdemlegesen is bizonyítsa Petőfi Nyáry iránti rokonszenvének meglétét. És ez tökéletesen érthető is. Hiszen Petőfi jó szót soha-sem vesztegetett Nyáryra, elítélően, sőt megvetően viszont annál többször írt róla. Így pl., amikor feljegyzéseiben megörökítette, hogy márc. 15-én mint táblabíráskodott Nyáry a város-házán, hogy ekkor hogyan áradozott a rend megőrzésének szükségéről s hogy másnap miként szállt vitába azokkal, akik a forradalmat forradalomnak merészelték nevezni (*Petőfi Sándor: Históriai jegyzetek*, PSÖM V, 141. l.). Arról nem is beszélve, hogy Nyáry ápr. 1-i szereplését Petőfi nyomtatásban — és pedig éppen május elején — közzétett naplójában is jónak látta ki-pellengérezni, mint amely miatt „esett . . . csorba dicsőségünkön” (*Lapok Petőfi Sándor nap-lójából*, 1848. ápr. 1, PSÖM V, 85. l.). Azt tehát, hogy Petőfi Nyáry kormányra kerülésén kí-vánt volna buzgólkodni, egyszerűen lehetetlen feltételezni.

5. Végül azt, hogy Petőfinek csalódást okozott a máj. 12-i népgyűlésre felvonult tömeg nagysága, Urbán azzal igyekszik valószínűsíteni, hogy a gyűlés részvevőinek számát a *Buda-pesti Híradó* nyomán maga is mindössze 1—2 ezer főben jelöli meg. Ennek indokolatlanságát azonban talán már sikerült bizonyítanunk az 50. jegyzetben. Azt pedig, hogy Petőfi a gyűlésen ténylegesen megjelent 4 ezer főnyi tömeget is elégtelennek tartotta volna egy a kormány azon-nali eltávolítását célzó támadás megindításához — ha csakugyan ilyesmit tervezett volna —, azt csupán olyan valaki hiheti, aki megfedlekzik arról, hogy ugyanő pl. márc. 15-én ennél jóval kisebb tömeg élén is neki mert vágni a forradalomnak.

Lederer visszatérését és a vizsgálóbizottság előtt leendő megjelenését, mikor azonban kiderül, hogy Lederert mégsem küldik vissza, hanem ehelyett soron kívül tábornaggyá léptetik elő, Batthyányék simán belenyugszanak ezekbe a fejleményekbe, sőt feltehetően még örülnek is annak, hogy Lederer távollmaradásának jóvoltából elkerülhetik a véle való következetes leszámolást (hiszen ez őket könnyen olyan látszatba hozhatná, mintha általában is le akarnának számolni a császári hadsereggel), s másodjára már csak annyit kérnek az uralkodótól, hogy a tábornagy urat egyszerűen mentse fel főhadparancsnoki megbízatása alól (ami azután az ő különben is régóta esedékes nyugdíjazásával meg is történik).⁵⁶

Ila pedig a kormány még a maga kezdeményezéseinek is csak ennyire fogyatékosan szerez érvényt, akkor képzelhető, mennyivel kevésbé lehet kész érvényre juttatni Telekiék vagy pláne Petőfiék kezdeményezéseit. Ila tehát például Petőfiék az országgyűlés azonnali egybehívását követelik, Batthyány erre elegendőnek találja azt válaszolni, hogy amikor itt lesz az ideje, az országgyűlés úgyis össze fog ülni. Vagy ha Telekiék a főhadparancsnokság gyökeres újjászervezését követelik, a kormány tagjai ennek a követelésnek is hasonló igyekezettel tesznek eleget, amennyiben a főhadparancsnokság élére az ügyvitel folyamatosságának biztosítása végett sietve ideiglenes parancsnokot állítanak, méghozzá annak a Moritz Heinrich von Boineburg báró altábornagynak és budai hadosztályparancsnoknak a személyében, aki a maga szakállára a Lederer szökését követő órákban, rangidős tiszt lévén, már úgyis átvette a főhadparancsnokság irányítását⁵⁷ s aki semmivel sem külön megfutamodott főnökénél. Legkevésbé pedig a kormány éppen Petőfiék és Telekiék legfontosabb követelésének, az önálló fegyveres erők megteremtésére irányuló egybehangzó követelésüknek hajlandó engedni.

Mert a kormány kezdettől fogva maga is gondoskodni kíván ugyan arról, hogy megfelelő nagyságú és megbízható fegyveres erőkre támaszkodhassék, ezeket azonban — hogy a közbirodalmi érdekeket mindenek fölé helyező udvari körök rosszsallását fel ne idézze — a császári hadsereg egységének megbontása nélkül szeretné biztosítani a maga számára. Nevezetesen: a kormány megalakulása óta azon munkálkodik, hogy Béccsel folytatandó barátságos tárgyalások útján keresztülvigye a Magyarországon állomásozó idegen csapatoknak a pillanatnyilag az osztrák örökös tartományokban fekvő magyarországi csapatokkal való felcserélését. S minthogy ennek a cserének a megvalósítását április folyamán háromszor is eredménytelenül sürgeti, a minisztertanács április 26-án végül határozatot hoz egy a császári hadseregtől független tízezer főnyi „önkéntes őrsereg” esetleges megszervezéséről is.⁵⁸ Ezt a határozatot azonban nyilvánvalóan maguk megfogalmazói sem azzal a szándékkal alkotják meg, hogy azután

⁵⁶ Mindezekre ld. *Urbán*, Az 1848. május 10-i katonai vérengzés, i. h. 79—80., 88., 90. l., valamint ÖStA HHStA KA ÖMRPr 1848. máj. 14/VTr(MRA) 1848 : 781—782 és 1848. jún. 10/VTr(MRA) 1848 : 976. — Megemlíthető itt továbbá, hogy rövidesen — s ugyancsak soron kívül — előléptetik a máj. 10-i vérengzés lebonyolításában különösen kitűnt két beosztott tisztet, Friedrich v. Zedtwitz gr. őrnagyot és Enrico Cerrini de Monte Varchi főhadnagyot is. [Vö. János főhg. császári alterego Latourhoz, Bécs, 1848. jún. 26, ÖStA HHStA KA VTr(MRA) 1848 : 1193, ill. az uralkodó Latourhoz, Schönbrunn, 1848. aug. 18, uo. 1848 : 1686.]

⁵⁷ Vö. *Urbán*, Az 1848. május 10-i katonai vérengzés, i. h. 80—81. l.

⁵⁸ Ld. az 1848. ápr. 26-i minisztertanácsi ülés határozatait, KLÖM XII, 71—72. l. A határozat előzményeiről *Spira*, A magyar forradalom 135. l.

ténylegesen is életbe léptessék,⁵⁹ hanem csupán azért, hogy általa is nagyobb nyomtatékot adjanak az ország határain kívül tartózkodó magyar csapatok hazaeresztését kieszközölni hivatott korábbi kérelmeiknek. Ebbeli politikájuk megmásként pedig Batthyányék a május 10-ét közvetlenül követő napokban sem látnak egyelőre okot — s nem is láthatnak, ha egyszer a budai vérengzést pusztán egyéni kilengésből eredeztetik.

Amikor tehát a 12-i népgyűlésen választott küldöttség a múzeum piacáról nem utolsó sorban épp az önálló hadsereg megteremtésének követelésével járul a kormány tagjai elé, Batthyány a lehető legmirevebben elutasítja Petőfiéket (avval az — egyébként kétségkívül tényeken alapuló, de kellő ellenérvül egy-magában persze mégsem elegendő — ellenvetéssel, hogy önálló hadsereg kiépítéséről már csak azért sem lehet szó, mert hivatalbaléptekor a kormány „az ország pénztárát tökéletes üresen találta”, márpedig a szükségelt tetemes mennyiségű „fegyver beszerzéséhez pénz kell”).⁶⁰ S az ellenforradalom szervezkedésének és a kormány kiszolgáltatottságának nyomában ezután adódik ugyan még egy fölöttébb ékesen szóló bizonyossága, amennyiben Boineburg a Bécs felé már úton lévő Lederer levélbeli tanácsára hivataloskodásának nyitányaként a felelős magyar miniszterek előzetes tájékoztatása nélkül a pesti helyőrség csapatait is Budára vezényli át⁶¹ (hogy a pesti utca ellenében Budát az ellenforradalomnak valóságos fellegetvárává építse ki), — Batthyányékat azonban ez sem bírja rá politikájuk megváltoztatására.

Mert Batthyányék Magyarország jövőjét továbbra is csak az uralkodóház jóindulatára alapozva tudják elképzelni, s ennek megfelelően — úgy látszik — Boineburg lépéseiben sem hajlandóak ellenforradalmi törekvések megnyilvánulásait fedezni fel — nyilván éppen azért, hogy rá ne kényszerüljenek olyan intézkedésekre, amelyek az udvarban kétségeket kelthetnének az uralkodóházhoz és a korona egységének a *pragmatica sanctio*-ban lefektetett elvéhez való hűségük iránt. S azt persze — mint kezdettől fogva — most is változatlanul szívügyüknek érzik, hogy Bécsen hűségükkel egyetemben a maguk magyarországi hatalmi helyzetének teljesen szilárd voltáról is meggyőzzék, éppenséggel elképzelhető volna tehát, hogy ha a baloldal által felhozott indokokat még mindig nem fogadják is el, legalább ennek a saját céljuknak a szolgálatában fognak törekedni végre ténylegesen is érvényt szerezni a magyarországi hadügyek önállóságát rögzítő törvénytörvényeknek (hiszen amíg előfordulhatnak olyan esetek, mint például éppen most az, hogy a Boineburg által elrendelt legújabb csapatösszevonásokról a magyar kormány hivatalosan csupán az osztrák hadügyminiszter, Theodor Baillet von Latour gróf tábornagy utólagos közléséből értesül,⁶² addig — bármennyire szeretnék is — valójában bajok

⁵⁹ Vannak ugyan, akik ezt a határozatot a kellenél komolyabban veszik, s álláspontjuk védelmében arra szoktak hivatkozni, hogy a határozat a sereg megszervezéséhez szükséges költségvetési terv kidolgozását is elrendelte. Jogosan azonban a határozatnak erre a kiegészítő részére csak akkor lehetne hivatkozni, ha foganatosítása érdekében megtétettek volna a kellő lépések. Márpedig nem így történt: a legilletékesebb, Pulszky Ferenc, aki akkor átmenetileg a pénzügyminisztérium államalmi altitkára volt, válaszul Batthyányhoz intézett előterjesztésében költségvetési terv helyett azzal az ötlettel szolgált, hogy a szóba hozott önkéntes sereg megalakításánál talán célszerűbb volna „egy pár ezer székely katonának Magyarországra áthelyezése” (Pulszky Batthyányhoz, Pest, 1848. ápr. 29, KLÖM XII, 95—96. l.), Batthyány pedig ennyivel be is érte.

⁶⁰ *Degré* II, 26. l.

⁶¹ Erről *Urbán*, Az 1848. május 10-i katonai vérengzés, i. h. 78., 83. l.

⁶² Vö. uo. 83. l.

san hitethetik el Béccsel, hogy csakugyan urak a maguk portáján), de mivel az a véleményük, hogy a hűség látszatának megőrzésére az ország még az erő látszatának felkeltésénél is inkább rászorul, érdemleges cselekedetekre végül az — egyébként általuk is kívánatosnak ítélt — erőmutatás kedvéért sem szánják el magukat.

Azazhogy egy ponton mégis. Mert a baloldálnak, ha az ellenforradalmi veszély tudatát még mindig nem sikerül is elültetnie bennük, most, amikor már a tősgyökeres liberálisoknak egy részét is kezdi a maga oldalára vonni s minden előzőnél hevesebb hadjáratot indít a kormány ellen, egyvalamiről csak sikerül végre meggyőznie Batthyányékat: arról, hogy az általuk képviselt politika baloldali ellenzéke mégsem vehető semmibe. Többé Batthyányék sem hiszik hát, hogy semmiféle veszély nem fenyegeti őket, a most már általuk is fenyegetőnek elismert veszély forrását azonban éppen nem az ellenforradalomban, hanem a baloldalon jelölik meg,⁶³ s ezt a veszélyt azután annál nagyobbra taksálják, minél hangosabb lesz a baloldálnak az ellenforradalom valószínű veszélyére figyelmeztető szava. És így egyfajta változás mégis csak történik most a kormány politikájában, egyfajta erőmutatásra most mégis csak eltökéli magukat Batthyányék, ennek az erőmutatásnak a szenvedő alanya azonban továbbra sem az ellenforradalom, hanem a forradalom baloldala, célja pedig immár nem kevesebb, mint a baloldal maradéktalan és végérvényes elhallgattatása. S meg kell hagyni, hogy ezezszer, ennek a nemes célnak a szolgálatában a tétlenséggel oly sokszor vádolt Batthyányék is igazán kitesznek magukért.

Először is felsorakoztatják most a baloldal ellenében az elnyomásnak azokat a rendőri eszközöket, amelyeket a munkástömegek megfélemlítésére már eddig is latba vetettek: Szemere belügyminiszter úr, aki már 9-én, a Zichyék tiszteletére rendezett macskazenék másnapján kötelességének érezte, hogy síkra szálljon a macskazenéket szervező „álnok bujtogatók” ellen, s ekkor mind a pesti, mind a budai városkapitánynak olyan utasítást küldött, hogy az esetleges további hasonló megmozdulásokat már csírájukban fojtsák el, mégpedig — ha kell — a nemzetőrséget, sőt „szükség esetében a katonaságot is” felhasználva a jövőben ismét tüntetésekkel próbálkozókat szétkergetésére⁶⁴ (ami bizonyára nem csekély ösztönzést adott azután Lederernek arra, hogy 10-én ténylegesen is katonaságot vessen be a szállása elé vonuló tüntetők ellen), következő ilyen-tárgyú rendeletében, amelyet 11-én intéz a budai polgármesterhez, egy pillanatra — úgy lehet — maga is az előző éjszakán végbement vérontás megrendítő hatása alá kerülve, már csak a helybeli nemzetőrség riadókészültségben tartását írja ugyan elő,⁶⁵ amikor azonban 12-én este — talán, mert híre fut, hogy Petőfiék mennyire eredménytelenül tárgyaltak aznap a kormány tagjaival — újabb szórványos tüntetések robbannak ki Pesten,⁶⁶ megint csak visszatér a jól bevált gyakorlathoz, s 13-i rendeletében, kijelentve, hogy „azon éjjeli rendtelenségeket, melyek a város kebelében meg-megújulnak, nem lehet tovább tűrni”, — mintha 10-én mi sem történt volna — újfent azt köti a pesti és a budai városi vezetők lelkére, hogy a „zajos, békétlen, veszélyes” elemek ellen

⁶³ Vö. *Spira*, 1848 Széchenyije 215. l. — Ami, mellesleg megjegyezve, újabb, közvetett cáfolata a máj. 12-i népgyűlés sikerületlenségét hirdető elméletnek.

⁶⁴ Szemere Rottenbillerhez, ill. Oeffner Ferenc budai polgármesterhez, Bp, 1848. máj. 9, FL PVL Rend. 95, ill. FL BVL Pmr.

⁶⁵ Szemere Oeffnerhez, Buda, 1848. máj. 11, FL BVL Pmr.

⁶⁶ Vö. *Urbán*, *Zehn kritische Tage*, i. h. 110. l. és Az 1848. május 10-i katonai vérengzés, i. h. 82. l.

akár „nemzetőri, sőt katonai erővel is” lépjenek fel,⁶⁷ azaz ezután is támaszkodjanak csak bátran azokra a csapatokra, amelyek 10-én már oly fényesen kimutatták a foguk fehérjét.

Ennek a rendeletnek a súlyát pedig az sem csökkenti, hogy Batthyány a hadügyminisztérium által egyidejűleg olyan parancsot intéztet a katonai testületekhez, amely szerint tüntetések esetén fegyveres beavatkozáshoz mindaddig nem folyamodhatnak, amíg erre az illetékes városi hatóságtól felszólítást nem kapnak,⁶⁸ mert az illetékes városi hatóságok viszont teljes mértékben készek az első adandó alkalommal, sőt már előzetes óvintézkedésként is élni azzal a szabad kézzel, amelyet a katonaság igénybevételére nézve Szemere biztosított nekik. Így a pesti tanács feje, Rottenbiller Leopold alpolgármester a 13-i rendelet vétele után, be sem várva a következő tanácsülést (amely azután különben is áldását fogja adni öntevékeny eljárására⁶⁹), tüstént azzal a kéréssel fordul a helyőrséghez, hogy „bizonyos számú katonai segílyt folytonosan készen tartson”.⁷⁰ A budai városatyák pedig nem szándékoznak ugyan teljességgel a helyőrség támogatására hagyatkozni, s ezért — a Pesten nagyszombat óta működő „polgári rendügylők” gárdájának mintájára — most maguk is megszervezik az önkéntes „békebiztosok” testületét,⁷¹ azt azonban mindenesetre keresztülviszik, hogy amíg ez a testület május utolsó hetében ténylegesen is munkához nem lát, azokban az éji őrzáratokban, amelyeket addig a városi rendőrszemélyzet és a helybeli nemzetőröknek egy (megbízható háztulajdonosokból kiválogatott) csoportja bonyolít le Buda utcáin, biztonság okából sorkatonák is részt vesznek.⁷²

Hanem ezek a rendszabályok önmagukban még legfeljebb a jövőbeli utcai tüntetésektől vehetik el a baloldal kedvét, márpedig a radikálisoknak jóeszkán volt már alkalmuk gyakorlatot szerezni a politikai harc egyéb fegyvereinek forgatásában is. Ezzel azonban természetesen Batthyányék is tisztában vannak, s éppen ezért a kormány a rendőri intézkedésekben még maga is csak bevezető lépéseket lát. S ha addig a miniszter urak tartózkodnak is elmenni, amit első felbuzdulásában Batthyány javasol 14-én, hogy tudniillik léptessenek életbe statáriumot minden „ingerlő beszéd és sajtó” ellenében,⁷³ magát azt a Batthyány javaslatában rejlő alapgondolatot például, hogy a baloldali sajtót szintén meghátrálásra kell kényszeríteni, egyáltalán nem késnek felkarolni, ha más eszközökkel is.

Amikor tehát a *Marcius Tizenötödike* május 19-i számában téves értesülés alapján⁷⁴ pontatlanul ismerteti az aznapi minisztertanácsai ülés egyik határozatát, Szemere azonnal elkoboztatja a lapot,⁷⁵ Deák Ferenc igazságügyminiszter

⁶⁷ Szemere Rottenbillerhez, ill. Oefnerhez, Bp, 1848. máj. 13, OL '48ML BM ált. 1848.: 1135 és FL PVL Rend. 95, ill. FL BVL Pmr.

⁶⁸ Erről *Urbán*, Zehn kritische Tage, i. h. 113. l. és Az 1848. május 10-i katonai vérengzés, i. h. 84. l.

⁶⁹ Ld. FL PVL TJk 1848. máj. 16: 7498.

⁷⁰ Erről Rottenbiller és Szekrényesi a pesti tanácshoz, Pest 1848. máj. 15, FL PVL Rend. 95 és OL '48ML BM Rend. 1848—1—194.

⁷¹ Az erről szóló határozat: FL BVL TJk (KJk) 1848. máj. 18 : 2880.

⁷² Vö. Franz Schmidt a budai tanácshoz, Buda, 1848. máj. 24, OL '48ML BM Rend. 1848—1—140.

⁷³ Erről *Spira*, 1848 Széchenyije 215. l. Az idézet Széchenyinek a máj. 14-i és 15-i minisztertanácsai ülésekről készített feljegyzéseiből, ezek reprodukcióját ld. uo. 217. l.

⁷⁴ Erről Pálfi Albert szerkesztőnek Koller Ferenc pesti városi tanácsnokhoz mint sajtóvétségi bűnvizsgáló bíróhoz intézett nyilatkozata, s. d. [Pest, 1848. jún. 17], FL PVL Közig. 436.

⁷⁵ Erről az 1848. máj. 20-i minisztertanácsai ülés jegyzőkönyve, KLÖM XII, 159. l.

úr pedig hatalmasan rádörög Pest városára, amiért az az általa már korábban megszabott záros határidő semmibe vételével még mindig nem alakította meg a város területén elkövetett sajtóvétségek megtorlására az új sajtótörvény értelmében immár egyedül illetékes esküdtbírószágot, majd, miután a városi közgyűlés erre nyomban magába száll és két napon belül pótolja a mulasztottakat,⁷⁶ a kormány haladéktalanul keresetet is támaszt a lap szerkesztéséért felelős Pálfi ellen.⁷⁷ S, igaz, az illetékes perbefogó törvényszék a vád kellő megalapozottságának hiánya miatt elzárkózik a per folyamatba tétele elől,⁷⁸ Batthyányék azonban így is abban a reményben zárhatják le az ügyet, hogy a történetek után a radikális lapszerkesztők kétszer is meg fogják gondolni, merjenek-e ismét belekötni a kormányba.

Ámde ez még mindig nem minden: Batthyányék nemcsak az ingerlő sajtót kívánják elnémtani, hanem az ingerlő beszédek tartásában vétkeseknek is torukra óhajtják forrasztani a szót. S ugyan kinek a szónoklatai ingerelhetnék őket inkább, mint Petőfiéi, aki mindennemű politikai iskolázottság nélküli rímfaragó létére őket, a haza polgárosításának sokszorosan kipróbált előharcosait és jöttment közember létére őket, a Szent Korona tagjait és — egyáltalán — tejelesszájú ifjonek létére őket, meglett férfiakat azzal a sértéssel merészelte illetni, hogy nem a hazát, de egymagát, sőt a kutyáját sem bízna rájuk? Petőfi-nek sem mulasztják el hát visszaadni a kölesönt, bár őellené már nem tulajdon személyükben járnak el — talán, hogy az irodalmi érdemek kellő méltánylásának hiányával mégse vádoltassanak, de meg azért sem, mert a piszkos munka elvégzését ebben az esetben úgyszólván készségesen vállalja helyettük másvalaki: Perczel Mór, aki bármennyit kacérkodott is márciusban a baloldallal, egyelőre — úgy látszik — a kormány oldalán szeretné megcsinálni a maga szerencsáját, s ezért jelenleg a Belügyminisztérium rendőri osztályának vezetőjeként igyekszik bokros érdemeket szerezni.

Perczel tehát a kormány „hőbortos s demagóg” bírálóinak megleckéztetésére sietve mozgósít egy névtelen somogyi atyafit, az pedig 15-én este még „néhány jó hazafiak” társaságában beállít a *Pilvax*ba s ott kísérőinek „elhatározott helyeslése mellett” kinyilvánítja, hogy akik — mint Petőfi vagy Pálfi — bármi rosszat mernek mondani a kormányról, azok közönséges „honarúlok” s ezért „büntetést érdemelnek”.⁷⁹ És ez az otromba támadás, amelyhez hasonlóan ezen a helyen korábban bizonyára senki sem bátorzkodott volna vállalkozni, el is éri a célját. Petőfi, amikor értesül róla, először felhördül: „Istenemre, ha már bűnös vagyok, inkább érdemeltem a vérpadot, mint azt, hogy haszontalan, rongyos-lelkű fickók hizlalják rajtam piszkos nyelvöket, miket eddig csak arra használtak, hogy az uralkodott önkény kegyelmes saru-talpát nyalogassák, mint farkesóváló alázatos ebek.” Hiszen ha az adott „kétségbeejtő körülmények között kikiáltom bármilyen válogatatlan szavakkal, hogy nem bízom a minisztériumban, ezt vétkemül csak az tulajdoníthatja, a ki nem tudja, mi a hazaszeretet”. De azután az, hogy mégis „minden elmenő hazafiú kötelességének tartja egy-egy követ hajítani” rá, gondolkodóba ejti. Mert eszerint — ha tetszik, ha nem — sokan lehetnek, akik nem képesek megérteni, hogy a kormány bírálá-

⁷⁶ Vö. *Spira György*: Petőfi sajtóesküdtszéki tagságáról, ItK 1964, 200. l.

⁷⁷ Erről szintén a 75. jegyzetben már idézett jegyzőkönyv.

⁷⁸ *Urbán Aladár*: A Marcius Tizenötödike sajtópere, Petőfi és kora, Bp, 1970, 509. l.

⁷⁹ Vö. *Urbán Aladár*: Történeti adalékok egy Petőfi vers címváltozataihoz, ItK 1963, 341. l. Az idézetek Perczelnek az esetről másnap Szemeréhez intézett (Urbán által felhasznált) jelentéséből.

lata a haza érdekében álló dolog. És ezt tudomásul kell venni mint egyelőre meg nem másítható tény. Valamit azonban csak kellene tenni. S ha már a kormány bírálatának üdvös voltáról nem lehet is meggyőzni mindenkit, legalább azt kellene megértetni a rövidlátó — de különben jószándékú — emberekkel, hogy a kormány bírálatát nem áll *ellentétben* a haza érdekével . . .

Petőfi tehát most végül is arra a következtetésre jut, hogy elkerülhetetlen ismét a nyilvánosság elé lépnie — a maga kimagyarázása végett. S azzal tollat is fog. És cikkében — bármennyire keserves és megalázó is ez számára — hosszan fejtegeti, hogy „a ki figyelmezteti a hazát, hogy itt és itt veszély fenyegeti, az ellensége nem lehet”, de még a kormánynak sem „ellensége csak egy is azok közül, kik őt eddig megrovogatták, sőt — emeli ki a nagyobb nyomaték kedvéért — *tudom*, hogy nem ellenségei, hanem a legőszintébb barátai, és ezért nagyon igazságtalanok, kik minket gyanúsítanak, piszkolnak”. Ha pedig már eddig elment, nem rest még tovább is menni, nem rest megalázkodni személy szerint azok előtt sem, akire a kutyáját sem bízna s akiknek a kutyái 15-én oly alávaló módon belémartak: „nem hagyhatom helybe, a mit nagyon is túlbuzgó barátaik hirdetnek, hogy egyedül csak ők menthetik meg a hazát” — írja a kormány tagjairól —, de — fűzi hozzá ehhez — máskülönben „teljes elismeréssel vagyok lángelméik iránt . . .”⁸⁰ Majd, végére érve eszmefuttatásának, — hogy a keserű poharat valóban fenékig ürítse — a cikk közlésére 17-én magát a *kormánytámogató Pesti Hírlap* ujdonsült társszerkesztőjét, Kemény Zsigmondot kéri fel.

S Kemény a cikket visszadobja ugyan,⁸¹ tartalmáról azonban bizonyára tájékoztatja a legérdekeltebb lángelméket. Batthyányékat meg Petőfi kényszerű meghátrálásának híre csak megerősítheti abban a hitükben, hogy jó nyomom járnak, mióta a baloldallal való leszámolás útjára léptek. Amikor tehát ismeretessé lesz Pesten, hogy Bécsben 15-én újabb forradalmi mozgalmak robbantak ki (ezúttal ugyan nem maga az uralkodóház, de az uralkodóházával lényegileg teljesen azonos politikát követő osztrák kormány ellen), az uralkodó és udvara pedig emiatt lóhalálában elmenekült a császárvárosból, s ennek hallatára 19-én ismét tüntetők — mégpedig a köztársaságot éltető tüntetők — jelennek meg a pesti utcákon, a hatalom birtokosai habozás nélkül elfogatják a „zavargók”-at.⁸² Az a tagadhatatlan gyorsaság pedig, amellyel a kormánynak ilyen módon sikerül bebizonyítania, hogy egyedül az ő érvei nyomnak a latban, immár Kossuthot is színvallásra bírja (holott ő az előző napokban, amíg el nem dőlt, hogy a kor-

⁸⁰ I. d. *Petőfi*, Pest, május 27. 1848, PSÖM V, 91—93. l. A kiemelés Petőfitől.

⁸¹ Vö. Kemény Petőfihez, s. d. [Pest, 1848. máj. 18. és 20. között], PSÖM VII (szerk. Kiss József—V. Nyilassy Vilma), Bp, 1964, 145—146. l. — Itt megjegyzendő, hogy Lukácsy Sándor — aki a cikknek és keletkezési körülményeinek különben kitűnő elemzését adja — a cikk keletkezésének idejét máj. 27-re teszi, abból indulva ki, hogy a cikk végül címében ezzel az időpontmegjelöléssel jelent meg az *Életképek* 1848. jún. 11-i számában (Lukácsy Sándor: „... és piros zászlókkal” III, *Kritika* 1968/3, 22. l.). De hogy a cikk — ha utóbb új címet kapott is s esetleg kisebb szövegszerű változtatásokon is átment még — valójában már máj. 17-én Kemény kezében volt, az félreérthetetlenül kiviláglik Kemény hivatkozott leveléből. Kemény ui. ebben többek között ezt írja: „Az nap estve, hogy cikkét átvettem, jött meg a bécsi forradalom híre” — márpedig ez a hír 17-én érkezett Pestre (erre nézve ld. pl. Széchenyi István naplóját, 1848. máj. 17, SZIÖM VII, 315. l.) —, s — akár Széchenyi máj. 17. és 20. közötti naplójegyzeteiben (uo. 315—318. l.) — azt latolgatja, mi történnék, ha a most Bécsből elmenekülő uralkodó Prágába tenné át székhelyét, — márpedig ezt bizonyára nem fejtegetné a hónap végén, amikor már rég kiderült, hogy az uralkodó ténylegesen Innsbruckban ütötte fel tanyáját.

⁸² Erről Jakab István miniszteri tanácsos naplója 1848—1849-ből, OSzK Kit Quart. Hung. 1315, 1848. máj. 19—20, 7. f.

mány képes lesz-e megbirkózni az ellene indított baloldali rohammal, betegség címén gondosan távoltartotta magát mindenhonnan, ahol egyértelműen állást kellett volna foglalnia az egymással farkasszemet néző felek valamelyike mellett⁸³). A május 20-i minisztertanácson tehát már Kossuth is múlhatatlan kötelességének érzi megjelenni s nem kevésbé múlhatatlan kötelességének érzi ki nyilatkoztatni:

— Nincs itt mit félni a fiatal izgatóktól... legfeljebb 300 van. Ezeket agyonveretem, csak egy szóba kerül...

Ez a ritka szép retorikai remeklés pedig, amely újabb bizonyosága lehet annak, hogy Kossuthnál nagyobb szónokot nem szült még magyar anya, Batthyányékat valósággal felvillanyozza⁸⁴ — s nem csupán hangvételének emelkedettségével, hanem (és főleg) azzal, amit Kossuth helyzetmegítéléséről árul el. Mert ha felszólalásában most még az a Kossuth is a baloldal elleni kíméletlen harcra kötelezi el magát minisztertársainak, akit a baloldal a kormány tagjai közül eddig egyedül tüntetett ki bizalmával (még hozzá — magunk is tapasztalhattuk — éppen nem csekély bizalmával), akkor ez kétségtelenné teszi, hogy a kormány állásait most már ő is megingathatatlanoknak látja. Kossuth szózatából tehát Batthyányék egyenesen azt olvashatják ki, hogy a harcot máris megnyerték, hogy többé egyáltalán nem fenyegeti őket a baloldali támadások megismétlődésének veszélye, ha pedig mégis sor fog még kerülni efféle támadásokra, akkor ezeket akár félkézrel is képesek lesznek visszaverni. Következésképpen a miniszter urak immár azt is megengedhetőknek találják, hogy aggodalom nélkül végét vessék a helyőrség készülségi állapotának, amelynek a bevezetését eredetileg nem ők kezdeményezték ugyan, amelyet azonban bevezetése után hallgatólagosan maguk is helyben hagytak. És így a hadügyminisztériumban 21-én végre megszületik a Boineburgnak szóló parancs: „... Miután annak szüksége, miszerint a Budapesten tanyázó katonaság készen tartassék, jelenleg megszűnt, további rendeltetésig (értsd: rendelkezésig — *A szerző*) a katonaság rendes szolgálati viszonyaiban tartandó.”⁸⁵

A baloldal és a polgárság kenyértörése

Batthyányék önbizalmának mostani megszilárdulása azonban nem zárólag abból folyik, hogy a miniszter urak gyorsan megbizonyosodhatnak a baloldal visszaszorítására általuk foganatosított intézkedések gyümölcsöző voltáról, hanem abból is, hogy a főváros polgársága május 10-től kezdve szintén

⁸³ Ezt részletesen és egészen helyesen tárgyalja Urbán, Agitáció, i. h. 357—361., 364—366. l. Egy hiba azonban ezzel kapcsolatban is akad Urbán itteni előadásában: ő azt a fejleményt, hogy Kossuth többek között máj. 18-án is eltávozott Pestről (s távozási szándékát már előző nap jelezte), nem meri összefüggésbe hozni az uralkodó Bécsből való elmenekülésének hírével, mert ebben a tanulmányában még abból a feltevésből indul ki, hogy ez a hír 18. előtt nem érkezhetett Pestre. Széchenynek a 81. jegyzetben idézett 17-i naplójegyzetéből viszont — amelyre utóbb Urbán is felfigyelt (vö. Urbán, A Batthyány-kormány, i. h. 239. l.) — tudjuk, hogy 17-én a magyar kormánykörök valójában már nemcsak a 15-i bécsi tömegmozgalmakról értesültek, hanem arról is, hogy miattuk az uralkodó még aznap el fogja hagyni a császárvárost.

⁸⁴ Erre nézve ld. Széchenyi István naplóját, 1848. máj. 20, SzLÖM VII, 318. l.

⁸⁵ Török Bálint gr., a hadügyminisztérium polgári és biztossági osztályának főnöke a budai főhadparancsnoksághoz, Bp, 1848. máj. 21, OL 48ML a hadügyminisztérium iratai, a biztossági osztály iratai 1848—10—165.

önmagát múlja felül a baloldal elleni kirohanásokban s minden korábbinál hangosabb csinnadrattával sorakozik fel a kormány mellett.

Hogy a polgárságnak végképp elege van a baloldaltól, az már a május 10-i véres események kapcsán teljesen nyilvánvalóvá lesz. Mert a Lederer elleni tüntetés szándékával 10-én este Budára vonulók soraiban — mint megfigyelhettük — egy-két polgár is ott menetel ugyan, a polgárság zöme azonban nemcsak hogy nem a felvonulókkal, hanem éppen a tüntetést vérbe fojtó katonasággal azonosítja magát. A tüntetés éjszakáján tehát sokfelé lehet beléjükbotlani olyan polgárokbá, akik szembetalálkozva a várból sebzetten menekülő emberekkel, elégedetten mondogatják egymásnak:

— Úgy kell nekik!⁸⁶

Sőt az egyik gazdag pesti kereskedőnek, Richard Delhaes úrnak a személyében olyan polgár is akad ekkor, aki egyenesen kevesli a kiontott vért, s ezért nemes haragjában nádpaicájával maga is jókorákat húz az előtte elfutókra, a nagyobb tanulság kedvéért egy-egy esatakiáltást is küldve utánuk:

— Úgy kell, semmire kellők, mit jártok maeskazénre...⁸⁷

A Marcziusi Clubb 12-i népgyűlését követően pedig — ha lehetséges — még magasabbra hág a polgárság felháborodása s, ha eddig netán úgy rémlett, hogy főleg az utcai tüntetések részvevői ellen irányul, most már nyilvánvalóan kiterjed Petőfiékre is, mi több: mostantól fogva, hogy utólag Petőfi is mintegy közösséget vállal a katonaság által megtámadottakkal, kétségkívül éppen ő lesz a felháborodás legfőbb célpontjává, olyannyira, hogy ha eddig netán maradt még a polgárság liberális elemei között egy-kettő, aki — mint például a közismerten Kossuth-rajongó szücsmester, Gyurkovics Máté — *A királyokhoz* írott versének megjelenése után sem vesztette el egészen iránta táplált kezdeti megbecsülését, most, midőn Petőfi immár nemcsak a királyok, hanem az ő köreibben királyokat megilletőnél is nagyobb hódolattal övezett Batthyány-kormány ellen szintén fellép, ezek is teljességgel elfordulnak tőle.⁸⁸

S azokhoz, akik azért gyűlölik Petőfiéket, mert útját akarják állni az ellenforradalom — általuk várva várt — eljövételének, meg azokhoz, akik viszont azért gyűlölik meg őket, mert ezekben a napokban végképp szembehelyezkednek az ország jelenlegi — általuk bálványokként imádott — liberális vezetőivel is, — ha előbb nem mindnyájan tették — most mind egy szálig esatlakoznak azok a polgárok is, akiknek a szemében egyre megy, hogy a feudális abszolutizmus osztrák képviselői avagy a polgári átalakulás magyar úttörői állnak-e az ország kormányrúdjá mellett, csak éppen az nem megy egyre, hogy béke és rend avagy zavar és visszavonás uralkodik-e az országban, mert mindennek fölött való vágyuk, hogy biztonságban és jólétben éljenek. A Petőfiék elleni mostani felzúdulásban tehát osztoznak azok az iparosok is, akiket egyáltalán nem nyugtalanít, hogy a forradalom és az ellenforradalom erőinek mérkőzéséből végül is melyik fél fog kikerülni győztesen, annál inkább nyugtalanít viszont az elhúzódo gazdasági válság és a céhlegények csillapulni csak nem akaró mozgolódása s akik már ezeket a bajokat is egyre nehezebben tudják elviselni,⁸⁹ meg osztoznak azok a kereskedők is, akiket annál, hogy miként fog kiküszöbölődni a Pest és Bécs közötti feszültség,

⁸⁶ Opp. 1848 máj. 12, 28. sz. 111. l.

⁸⁷ Ld. a *Pesti Hírlap*nak a máj. 10-i vérengzés ügyében kiküldött vizsgálóbizottság harmadik, máj. 14-i üléséről szóló tudósítását, közli *Pap Dénes* I, 97. l.

⁸⁸ Gyurkovics erre vonatkozó közlését megörökítette *Hentaller Lajos*: Petőfi mint követelőlt, Bp, 1895, 7—8. l.

⁸⁹ Vö. *Jókai*, *Congrev-rakéták*, JMCB II, 164—165. l.

haszonlóképpen sokkal inkább érdekel az, hogy mikor fog végre kiküszöbölődni az üzleti élet pangása, s akiket a haza sorsánál sokkal inkább aggasztanak például a címükre vidéki üzletfeleiktől mostanában, a június elején esedékes medárd-napi vásár küszöbén egyre-másra érkező levelek, amelyeknek az írói mind azt tudakolják, „valljon vidéki kereskedők az itteni zavarok miatt biztosan meg fog-nak-e jelenhetni a közeledő vásárra”.⁹⁰

Bizonyosak lehetünk hát abban, hogy amikor 13-án este „némely zavargók” a pesti Urak utcájában fel akarnak akasztani egy Lederernek öltöztetett szalma-bábút, „a polgárság erélyes fellépése” azonban elejét veszi e tervezett „merény” megvalósításának.⁹¹ az erélyesen fellépő polgárok korántsem regrutálódnak valamennyien Lederer (vagy — általánosabban — az ellenforradalom) megszállott hívei közül. S — megfordítva — amikor némely lelkes liberálisok ezzel egyidejűleg elhatározzák, hogy aláírásokat fognak gyűjteni egy a kormányhoz intézendő felíratra, amely arról lesz hivatva biztosítani Batthyányékát, hogy aki irántuk „bizalmatlanságot kezd terjeszteni, nem a testvér főváros hasonlíthatlan többségének hirdeti meggyőződését”, mert a többség — éppen ellenkezőleg — elítéli „azon izgatásokat, melyeknek a lefolyt napokban utcánk színhelyei valának”.⁹² ehhez a mozgalomhoz — elismeréssel fogadván a kormány által a baloldal megfékezésére fogantatott legújabb intézkedéseket — egy emberként csatlakoznak azok a polgárok is, akik korábban tán azt sem tudták, ki is az a Batthyány Lajos, sőt azok is, akik Batthyányban alig negyed éve még éppoly alávaló felforgatót láttak, akár Petőfiben.

Az aláírásgyűjtési mozgalom így lel hát támogatóra a konzervatív budai polgármesterben, Oeffner Ferencben éppúgy, mint liberális pesti pályatársában, Rottenbillerben,⁹³ és a nagyhatalmú budai városatyákban⁹⁴ éppúgy, mint az általuk korábban félreszorított kismestereket tömörítő — s a jelenlegi budai városi vezetést március vége óta máskülönben szakadatlanul háborgató — ellenzéki csoport vezérében, Karl Jakobson úrbán.⁹⁵ És a mozgalom szervezőinek így sikerül szert tenniök végül vagy hatezer aláírással,⁹⁶ ami némileg kevesebb ugyan, mint amennyinek a hírével a (harmincezerről regélő) nádor próbálja felvidítani a forradalmi Bécsből éppen ekkor választott menedékhelye, Innsbruck felé igyekvő uralkodót,⁹⁷ annak igazolására azonban teljesen elegendő, hogy — ha a lakosság „hasonlíthatlan többsége” nem is — a polgárság egésze Pesten és Budán pillanatnyilag valóban a kormány mellett és a baloldal ellenében sora-kozik fel (hiszen például az új törvények szerint⁹⁸ választói képességgel bíró

⁹⁰ Erről — a pesti polgári kiváltságos kereskedőtestület bejelentése alapján — Fl PVL TJK 1848. máj. 19 : 7887.

⁹¹ Erről Jakab, 1848. máj. 13., 7. f. Utal továbbá az esetre Jókai is a 89. jegyzetben idézett helyen.

⁹² Így a felírat egyik — 38 budai nemzetőr aláírásával ellátott — sokszorosított példánya, Bp, 1848. máj. 13, FL BVL MN 55. csomó.

⁹³ Ezt mutatja, hogy mindkettejük aláírása olvasható a 102. jegyzetben idézendő falragaszon.

⁹⁴ Ezt mutatja, hogy a budai közgyűlés máj. 16-án határozatai közé iktatja a felírat szövegét. ld. FL BVL TJK (KJK) 1848. máj. 16 : 2825.

⁹⁵ Erre mutat, hogy a felíratnak a 92. jegyzetben már hivatkozott példányán az ő aláírása is megtalálható.

⁹⁶ *Kehrer*, 1848 máj. 18, I, 34. f.

⁹⁷ A nádor a királyhoz, Buda, 1848. máj. 18, közli *Andics Erzsébet* (szerk.): A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848—49-ben II, Bp, 1952, 98. l.

⁹⁸ Éspedig az 1848 : XXIII. t.-c. 6. §-a szerint.

személyek száma sem több ekkor Pesten 5201-nél,⁹⁹ Budán pedig 1809-nél,¹⁰⁰ — és választói képességgel nem is csak a jogilag vagy vagyoni, illetve jövedelmi helyzetüknél fogva polgároknak minősülő városlakók rendelkeznek, hanem a főváros területén nagy számban élő értelmiségiek is, a baloldal hívei pedig elsősorban éppen az utóbbiak közül kerülnek ki, ezek tehát a felirathoz csatlakozók között nyilván nem szerepelnek).

Érthető hát, ha a kormány tagjai 18-án leplezetlen elégedettséggel veszik át az eléjük járuló Nádosy Istvántól, a kitűnő posztókereskedőtől és nemzetőri őrnagytól a hódoló feliratot, s az sem meglepő, ha a polgárság körében aratott sikerüket a valóságosnál némileg nagyobbra is becsülik, hiszen Nádosy nyomában ekkor a beadvány aláíróinak számánál is népesebb — mintegy nyolcezer főnyi — tömeg vonul fel Batthyány szállása, a Szabad Sajtó utcai Čzirákypalota előtt.¹⁰¹ (A böles városi vezetők ugyanis nem elégszenek meg azzal, hogy a két város lakóit falragaszokon a felvonulásban való önkéntes részvételre biztassák,¹⁰² hanem erre az ünnepélyre biztonság okából teljes egészében kivezénylik a pesti és a budai nemzetőrséget is.¹⁰³ S, igaz, az egyetemisták egyenlőségi zászlóalja, ekkor már nem működővén,¹⁰⁴ már csak ezért sem látható ott a menetben, a Radikál Kör által alakított kőrosztály pedig egyszerűen nem engedelmeskedik a parancsnak,¹⁰⁵ a nemzetőrség többi, egykori polgárőr-alakulatok kibővítése révén keletkezett zászlóalja azonban szigorúan tartja magát hozzá, és így — a liberális sajtó gyönyörűségére — ez alkalommal még a kormány iránti bizalmatlanság gondolatát lapjában legfőképpen terjesztő Pálfi Albert is kénytelen „mint kirendelt nemzetőr” „bizalmat demonstrálni a miniszteriumnak”.¹⁰⁶) De ha a 18-án felvonulók közül valójában nem tekinthető is kivétel nélkül mindenki a kormány készséges hívének, arról Batthyányék csakugyan joggal lehetnek meggyőződve, hogy most a fővárosi polgárság összessége s a polgárság sorain belül „az egész bukott pecsovics-párt” is „térdet fejet hajt a ministerium előtt”.¹⁰⁷

⁹⁹ Erről Molnár György számvevő és Szibenliszt Ferenc számtiszt a pesti tanácsához, Pest, 1848. júl. 6, FL PVL vegyes iratok 597 és OL '48ML BM az Orsz. Statistikai Hivatal iratai 1848 : 343; valamint a pesti számvevő hivatal kimutatása, s. d. [Pest, 1848. júl. 6. előtt], OL '48ML BM az országlászi osztály iratai 1848—2—368.

¹⁰⁰ Erről *Baracka István*: Buda főváros első törvényhatósági közgyűlésének megalakulása 1848, Bp, 1944, 7. l.

¹⁰¹ Erre nézve ld. Széchenyi István naplóját, 1848. máj. 18, SzLÖM VII, 316. l.

¹⁰² Oeffner, Rottenbiller és Nádosy felhívása, Bp, 1848. máj. 17, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest, B 939/2/1848.5.17.

¹⁰³ Erről pl. Josef Gebhardt nemzetőri ezredes, a budai nemzetőrség parancsnoka Fischer Jakab nemzetőri őrnagyhoz és zászlóaljparancsnokhoz, Buda, 1848. máj. 17, FL BVL MN 55. csomó; Franz Schmidt Perczelhez, Buda, 1848. máj. 17, OL '48ML BM ált. 1848 : 1555; valamint a 105. jegyzetben idézendő cikk.

¹⁰⁴ Vö. Rottenbiller Batthyányhoz, Pest, 1848. máj. 22, OL '48ML a miniszterelnökség iratai, hadügyi és nemzetőrségi iratok 1848 : 329.

¹⁰⁵ MT 1848. máj. 19, 56. sz. 223. l.

¹⁰⁶ Vö. Pesti Divatlap 1848. máj. 20, 23. sz. 645. l.

¹⁰⁷ *Petőfi*, Pest, május 27. 1848, PSÖM V, 92. l.

HELLER ÁGNES

A szükségyszerűség árnyékában*

(Fejezetek a szocialista etika történetéből)

Minden dolog mértéke az ember, a létezőké, hogy léteznek, a nem létezőké, hogy nem léteznek.

*Protagoras*¹

Igaz tehát, hogy a szocialisták számára minden társadalmi berendezkedés értéke individuumainak emberi mivoltától függ. Az egyes ember, aki kinyilvánítja akaratát a szabadságra, életre és növekedésre, ad az intézményeknek és eszméknek értelmet és életet. Minden dolog mértéke az ember... Ez a forradalmi eszme logikája. Ez a szocializmus.

*Jean Jaurès*²

Bevezetés

A marxista szocializmus történetének második szakasza lényegében a szocialista törvény felfüggesztésével kezdődik és a leninizmus nemzetközi elterje-

* Az itt következő tanulmányt 1958 elején írtam, az általános etikáról szóló előadássorozat első megfogalmazása után, második megfogalmazása előtt. Az a filozófiai (etikai) álláspont, melyről nézeteimet megfogalmaztam, így azonos az általános etikáról írottakban képviselttel. Ezért erre a munkára is vonatkoznak mindazok a kritikai fenntartások, amelyekkel etikai előadásaimat ma nézem. Mivel azonban ezeket részletesen kifejtettem *A szándéktól a következményig* című könyvem előszavában, itt nem tartom szükségesnek megismételni.

Bár a tanulmány elsősorban az etikát elemzi, mégsem csak az etikáról, hanem a marxista társadalomelmélet általános problémáiról is szól. Igaz, csupán az etikára való *vonatkozás* szempontjából. Innen a tanulmány szerkezetére jellemző gondolatmenet, mely egy-egy általános társadalomelméleti kérdésből indít, de *nem azt* elemzi végig, hanem pusztán annak *következményeit* az etikai kérdések megoldására; jobban mondva meg-nem-oldására.

A gondolatmenet legfőbb hiányossága, hogy bár törekszik a problémák korszituációból való „kinövesztésére”, igyekszik megmutatni, hogyan függnek össze az elméleti válaszok a korabeli *mozgalmak* szerkezetével és helyzetével, egy-egy konkrét kérdés kapcsán mégis oda vezet, hogy a válaszok *tévesek* voltak. Ebből néha az a látszat keletkezik, mintha léteznék a marxista etika valaminő „ideáltípusa”, melyhez egyes gondolkodók közelednek, melytől mások távolodnak. Ez persze *részben* jogosult, hiszen a marxi összkoncepcióhoz, különösen pedig a marxi értékpreferenciákhoz való közeledés, illetve attól való távolodás megállapítható és leírható. Egy kész „ideáltípushoz” való hasonlítás azonban mégis ennek az igen bonyolult kérdésnek leegyszerűsítéséhez vezet.

A szövegen csak stílusos változtatásokat hajtottam végre; mai koncepcióm új vonásait itt sem akartam egy régebbi gondolatmenetbe beépíteni. Csupán két új idézetet fűztem hozzá, ezeket azonban — megkülönböztetésképpen — a lap alján helyeztem el. A régi bevezetés első kétharmadát azonban kihagytam, mivel ezt már egyszer beépítettem *Az etika helye a marxizmusban* című cikkembe.

¹ *Protagoras* Diogenes Laertius IX. 51.

² *Jean Jaurès*: Aus seinen Reden und Schriften. Verlag der Wiener Volksbuchhandlung. 1949. 210. l.

déséig tart. E korszak proletariátusának (elsősorban német, francia és angol proletariátusának) és társadalmi mozgásainak szituációjából nő ki a marxizmusnak az a sajátos értelmezése, melyet „a második Internacionálé marxizmusának” nevezünk. Ennek a korszaknak az etikáját fogjuk a következőkben elemezni, jobban mondva azt, hogy miért *nem* alakul ki e kor marxista teoretikusainál marxista etika, hogyan és miért sikkadnak el mindazok a kérdésfelvetések, melyek az egyedre, az egyed döntéseire és alternatíváira vonatkoznak, hogyan szűkül le a marxizmus ökonómiai determinizmuselméletté.

Itt azonban azonnal három fenntartással kell élnünk. Az első a korszak-meghatározó időpontokra vonatkozik. Ezek nem jeleznek egyértelmű határokat, így pl. Engels Anti-Dühring-jének nem egy fejezete magán viseli a „II. Internacionálé marxizmus” jegyeit, Kautsky, Bernstein, Bauer túlélék nemesak Lenint, de a leninista elmélet virágkorát általában is.

A második fenntartás magára a terminológiára vonatkozik. A II. Internacionálé marxizmusa ugyanis — mint látni fogjuk — korántsem egységes. Különösen nem az Bernstein *A szocializmus előfeltételei* című könyvének megjelenésétől kezdve. A bernsteini revizionizmushoz való pro vagy kontra állásfoglalás messzemenően befolyásolja az egyes teoretikusok marxizmusának elméleti struktúráját. Ez azonban — ami számunkra *itt* a lényeges — csak igen keveseknél s ott is csak elszórtan, nem pedig elméleti egységbe ötvözőtten vezet az ökonómiai determinizmus felülvizsgálásához és egy reális marxista etika felépítésének kísérletéhez. Az uralkodó tendencia inkább más irányba mutat: a determinisztikusan értelmezett marxizmusnak a kanti etikával való összeötvözése kísérletéhez. Ez a tendencia is „túléli” a leninizmust: Max Adler 30-as években írott történelmi materializmusában is érvényesül.

Harmadsorban nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt sem, hogy az általunk tárgyalt korban a marxista elméletnek is igen pregnánsan nemzeti karaktere van. A közös elméleti alapok a 90-es évekre teremődnek meg, hogy azután azonnal differenciálódjanak. Ez azonnal szembetűnik, ha pl. Kautskyt, a fiatal Lenint, Jaurést és a fiatal Otto Bauert vetjük össze. Hogy ez a sajátos nemzeti jelleg (ami nemesak a különböző nemzetek különböző szituációiból, hanem a különböző történeti hagyományokból — nem utolsósorban elméleti hagyományokból — fakad) hogyan módosítja az elméletet s ezen belül az etikai kérdésfelvetések irányát és tartalmát is — arra a konkrét problémák elemzésénél mindig utalni fogunk. Mégis lehetetlen problémánkat nemzetenként elemezni, mert akkor éppen a bennünket legjobban érdeklő *közös* elméleti problémák aprózódának el és kerülnének háttérbe.

Még egy megjegyzés. Tanulmányunkban nemesak a kor marxizmusának történetéről, hanem a szocialista elméletek történetéről általában beszélünk. E kor marxistáinak gondolatait (különösen polémiait) sem érthetnénk meg, ha nem beszélnénk az anarchizmus, szindikalizmus és a fábiánus mozgalom elméleti képviselőiről. Ez nemesak a korabeli marxizmus megértése szempontjából fontos. Ugyanis az anarchizmusban, a szindikalizmusban és a fábiánus mozgalomban — éppen az etika területén — gyakorta olyan reális problémák vetődnek fel, melyeket a marxista ideológusok vagy fel sem vetnek vagy megoldatlanul hagynak. A szociáldemokráciához csatlakozók — különösen Németországban — nem kerültek tömegesen olyan lelkiismereti konfliktusok elé, mint teszem az orosz narodnyik vagy anarchista nihilisták, akik nap mint nap kockára tették életüket s ugyanakkor életüket oltottak ki. Ezért természetes, hogy az orosz anarchizmus és nihilizmus elméleti képviselőinél olyan kérdések

szerepeltek nagy súllyal, melyek a marxizmus számára csak 1905 után váltak problémákká. Az értelmiségi mozgalmaknál pedig, mint amilyen a fábiánizmus volt, szintúgy természetesen került előtérbe a kapitalizmus morális kritikája.

Témánkat problémakörök szerint csoportosítva tárgyaljuk. Ez a módszer kétségeket ébreszthet és előzetes igazolásra szorul.

Hogy miért nem a nemzeti fejlődéseket tekintettük kiindulópontnak, arra már utaltunk. De csoportosíthattuk volna mondanivalónkat történelmi szakaszok szerint is. Kétségtelen ugyanis, hogy az általunk elemzett korszakon belül is három — az etika szempontjából jelentős — cezurára bukkanunk. Az első (1891, a szocialista törvény visszavonása) a szociáldemokrata marxizmus „pre-történetét” zárja le. A második határpont 1905, az első orosz forradalom kitörése. A harmadik határpont az első világháború, illetve az Októberi Forradalom. A harmadik korszak leggazdagabb etikai kérdésfeltevésekben, mivel a forradalmi praxis *hogyanja* kerül előtérbe. (De ez a korszakolás az egész *mozgalomra* vonatkozik, míg az egyes országokban vannak igen fontos belső „cezúrák” is (pl. a Dreyfus-per Franciaországban). Ugyanakkor: a különböző időkben előtérbe kerülő problémáknak mind fontos elő- és utótörténetük van, s ezért nem szoríthatók a korszak keretei közé. Így választottuk tárgyalásunk kereteképpen a problémák szerinti csoportosítást, azzal a fenntartással, hogy ezeken *belül* igyekszünk a történelmi sorrendet betartani — igaz, csak akkor, ha ez nem zavarja az etikai problémák struktúrájának belső feltárását.

1. Van-e az erkölcsnek „helye” a materialista történetfelfogásban?

A második Internacionálé marxista teoretikusai úgyszólván permanensen a materialista történetfelfogás *alapigazságainak* bűvkörében éltek. Marx és Engels történetiszemlélete valóban átvágta bonyolult társadalmi és történelmi jelenségek gordiuszi csomóját, amennyiben az emberi nem mindenkori anyagi önreprodukciójában fedte fel az össztársadalmi reprodukció alapját. Marx és Engels első hívei *ezzel* késznek is tekintették az elmélet egészét. A „ház” felépült, most már csak az van hátra, hogy kényelmesen besétáljunk. Hogy az a ház, amelybe „besétáltak”, maga csak meztelen váza volt a Marx által felvázolt nagyszabású épületnek, arról a későbbiekben még sokszor fogunk beszélni. Nagyjában és egészében a következő tézisekben „foglalták össze” a marxizmust: 1. A gazdasági fejlődés határozza meg a társadalmi fejlődést általában, beleértve politikát, ideológiát stb. 2. A gazdasági fejlődés szükségképpen, törvényei a természeti törvények analógiájára értelmezhetők. 3. A társadalmak története osztályharcok története. 4. Az osztályharc funkciója kettős. A kizsákmányoltak „engedményeket” esikarhatnak ki általa az uralkodó osztályból, amikor pedig a termelőerők fejlődése a termelési viszonyokba ütközik, megdönthetik (illetve szükségképpen megdöntik) a termelés korlátjává vált termelési viszonyokat. 5. Az osztályharc motorja az osztályérdek. 6. Mind az egyének, mind a politikai döntések a „véletlen” funkcióját töltik be a szükségképpen fejlődésben.

A fenti tézisek birtokában fogalmazták meg a morálra vonatkozó „alap-axiómákat” is. Melyek voltak ezek?

Elsősorban az, hogy a morális emancipáció *helyére* a gazdasági emancipációt kell állítani. A korszak legtöbbet idézett Engels-mondása (az etika kér-

désében) az volt, hogy egy társadalmat nem azért akarnak az emberek megszüntetni, mert igazságtalan, hanem azért tartják igazságtalannak, mert már megteremtődtek a lehetőségei annak, hogy újjal, magasabbrendűvel váltsák fel. Ehhez — különböző formákban — hozzáfűzték, hogy nem a magasabb moralitású, *hanem* a magasabb gazdasági szervezettel rendelkező társadalom a szocialista mozgalom célja. Ebből a jelen szocialista mozgalmaira nézve is különböző következtetéseket vontak le, melyeket legpregnansabban talán Plehanov foglalt össze:

„Még a szociáldemokrácia, az osztályharcos proletariátus szervezete sem nélkülözheti az erkölcsi eszményt, sem az erkölcsi felháborodást a kizsákmányolással és osztályuralommal szemben. De ennek az eszménynek *semmi köze nincs a tudományos szocializmushoz*, mely a társadalmi szervezet mozgástörvényeinek és fejlődésének vizsgálata abból a célból, hogy megismerjük a proletár osztályharc *szükségszerű* tendenciáit és céljait”.³ (Kiemelés tőlem H. Á.)

Ez az idézet azért is pregnáns, mert Plehanov itt éppen a morális tényezőket *védelmezi* azokkal szemben, akik magát a morális felháborodást is „kispolgári maradványnak” tekintették. Ha Plehanov csak azt állítaná, hogy a morális felháborodás önmagában még nem vezet a tudományos szocializmushoz, akkor feltétlenül igaza lenne. Ha azt állítaná, hogy a marxizmusnak priméren nem az effajta morális felháborodás a tárgya, akkor is igaza lenne. De ő ennél többet, illetve *mást* állít. Azt, hogy erkölcsi eszményeknek, illetve erkölcsi felháborodásnak *semmi köze sincs a tudományos szocializmushoz, mivel* az a társadalmi szervezet mozgástörvényeinek és fejlődésének kutatása, a proletár osztályharc *szükségszerű* tendenciáinak megismerése szempontjából.

A morális tényezők plehanovi „védelmének” — mint az idézet mutatja — valóban nincs semmi köze a plehanovi értelemben vett tudományos szocializmushoz. Ez a védelem legfeljebb inkonzekvenssé teszi Plehanov elméleti érvelését. Az osztályharcnak ugyanis — mint láttuk — *szükségszerű* tendenciái vannak, melyeket csak „fel kell ismerni”, méghozzá a kapitalizmus mozgástörvényeinek pusztá feltárása segítségével. Ebben az esetben azonban miért ne nélkülözhetné a szociáldemokrácia az erkölcsi eszményt és felháborodást? Hiszen ezen szubjektív tényezők *nélkül* is léteznek az osztályharc *szükségszerű* tendenciái — méghozzá az emberek eszményeitől függetlenül; megvalósításukhoz elegendő azokba a bizonyos „mozgástörvényekbe” való bepillantás. Plehanov tehát a cselekvő embereket, azok választásait, döntéseit kirekeszti a „tudományos szocializmusból”.

A tudományos szocializmus így *teljesen* felolvad „a szükségszerűség” vizsgálatában. S ha jobban megnézzük, mit értett akár Plehanov akár Mehring vagy Kautsky a „szükségszerűségen”, világossá válik, hogy a *gazdasági* szükségszerűséget. Sic. A tudományos szocializmus tárgya a gazdasági szükségszerűség. A tudományos szocializmus ugyanakkor *azonos* a materialista történet szemlélettel, az pedig a marxizmussal. Tehát a marxizmus egyenlő az ökonómiai törvényszerűségek feltárásával — a történelmi elemzés erre redukálódik. Valóban: hol marad itt helye az emberi cselekvésnek általában s az etikának különösen?

Legyünk azonban igazságosak Plehanovhoz. Ő — mint közismert — nem tagadja a „véletlen” szerepét a történelemben. (Szabadságfelfogásáról majd a

³ Plechanow: Über Kunst und Literatur. Berlin, Dietz Verlag. 1955.

későbbiekben lesz szó.) Mivel azonban a lényeges megismerés — a voltaképpeni tudomány — az ökonómiailag szükségszerű feltárására irányul, mindaz, ami nem ehhez tartozik, „véletlenné” redukálódik. Minden emberi cselekvés, harc, akarat a „véletlen” kategóriájának rendelődik alá. — De még az emberi szubjektumnak, mint véletlen tényezőnek történelmi szerepét is leszűkíti az úgynevezett „nagy személyiségek” hatásának problémájára.

„A befolyásos személyiségek eszköz és jellemük különbözősége révén megváltoztathatják az események individuális arculatát és egyes részleges következményeit (!), de nem változtathatják meg általános irányát”.⁴

Feltéve — de meg nem engedve —, hogy ez a megállapítás igaz, is meg kellene kérdeznünk: vajon a marxizmust az „individuális arculat” nem érdekli, a „részleges következmények” nem tárgyai? De ezen tovább menve: vajon csak a nagy személyiségek „nyomják rá individuális arculatukat” a történelemre? Vajon nincsen-e minden élő és cselekvő embernek ilyen individuális arculata? Hiszen nemcsak etikai problémák nem érthetők meg e kérdés igenlő megválaszolásával nélkül, hanem olyan tények sem, mint a korábbi osztályharcok folyamán kialakult nemzeti karakter befolyása a későbbi osztályharcok alakulására. De tovább menve: mit jelent az, hogy a személyiségek az események individuális arculatát változtatják meg; vajon nem az emberek (s ezek között a nagy személyiségek) *csinálják* — adott körülmények között — saját történelmüket? Ezek a kérdések Plehanov és a korabeli marxisták többsége számára fel sem vetődnek. Pedig Engels még az általuk sokat idézett *Feuerbach*-ban is beszél erről a problémáról. De a számtalan Engels-idézet között ezt hiába keressük. Ez a megjegyzés nem esett az alapvető „szükségszerűségi” axióma vonalába, s ezért került el figyelmüket.

A második axiómatikus kiindulópont ugyanilyen egyszerű: minden erkölcsi jelenség forrása és meghatározója az *érdek*. Az erkölcs, mint *osztályérdekek* kifejeződésének motívuma már Engels *Anti Dühring*-jében is megjelenik, csak hogy ő ezt még az elidegenedés termékének tekinti és szembeállítja vele — a kommunizmusban létrejövő — *valóban emberi* erkölcsöt. A korszak szociáldemokrata teoretikusai azonban még az engelsi egyszerűsítést is tovább egyszerűsítik. Egyszerűen átveszik a polgári hasznossági elméletet, az egyéni haszon helyére az „osztályhasznot” állítják. Minden erkölcsi jelenséget közvetlenül az osztályérdekekből vezetnek le. Ezt ismételtgeti különböző — bár nem nagyon eltérő — formákban Kautsky, Mehring, Plehanov, Lafargue.

Két vonatkozásban azonban még a polgári érdekelmélethez képest is visszalépnek. Míg ugyanis a polgári érdekelmélet képviselői — különösen a francia felvilágosítók és az orosz forradalmi demokraták — érdeken a fiziológiai élvezetet, a gazdasági jólét motívumát, a politikai, illetve erkölcsi érdekeltiséget egyaránt értették — személyenként és koronként más-más került ezek közül előtérbe —, addig a korabeli marxisták az osztályérdeket lényegében a *gazdasági* érdekek szűkítik, s az egyéb érdekeket (amennyiben egyáltalán elismerik az ilyenek létezését) a gazdasági érdekek egyszerű okozatának tekintik. — Másodszorban: míg a polgári érdekelmélet egyik iskolájának, az „értelmes önzés” teóriájának hívei az egyéni választásnak, az érdek felismerésének és tudatos követésének rendkívüli szerepet tulajdonítottak (most nem térhetünk ki e koncepció bírálataira), addig a korabeli marxisták többsége „természetesnek” tekintette, hogy

⁴ Plehanov: A személyiség történelmi szerepének kérdéséhez. Szikra. 1947 (Marxizmus leninizmus kiskönyvtára).

az erkölcs az érdekből (gazdasági érdekből) *spontánul* bontakozik ki, és ezért a választás vagy a tudatosság kérdését ebben a vonatkozásban sem vetették fel.

Ez azonban egyúttal annyit is jelentett, hogy az erkölcsöt a maga egészében *azonosították* az egy-egy osztálynál uralkodóvá vált erkölcsi szokások, követelmények és ítéletek összességével. Mikor tehát az erkölcsöt kutatták, akkor kutatásuk tárgya csak az volt, hogy hogyan alakultak ki bizonyos meghatározott osztályérdekekből (gazdasági érdekekből) az ennek megfelelő, ezeket leereagáló szokások, ítéletek, követelmények. Így pl. — Engels nyomán — megállapították, hogy a „ne lopj” követelménye a magántulajdon létéből ered. De hogy az egyes emberek miért tartják meg — vagy miért szegik meg — ezt a követelményt és hogyan, ez a probléma számukra nem is létezett. Így helyettesítették a voltaképpeni etikát az erkölcstörténettel, etnológiával vagy szociológiával (hogy milyennel, az más lapra tartozik).

Példaként szeretnék utalni *Lafargue* vizsgálódásaira. *Lafargue* a *Neue Zeit* 1898-as évfolyamában két hasonló jellegű tanulmányt jelentetett meg. Az egyiket az igazságosság és igazságtalanság, a másikat a jó fogalmáról. Az igazságosság fogalmát a föld egyenlő felosztásának követeléséből vezeti le, míg a jó eszméjének keletkezését a gazdagság fogalmából eredezteti (eredetileg a gazdag ember és a jó ember szinoním fogalmak voltak). Most nem akarom érinteni azt a kérdést, vajon a fenti fogalmak valóban onnan eredtek-e, ahonnan *Lafargue* őket eredezteti (a mai kutatások fényében: nem) — mivel nem ez a döntő. A lényeges az, hogy *Lafargue* „elintéztetnek” véli az etikai vizsgálatokat egy olyan ponton, ahol az etika éppen *elkezdődik*. Mivel az etika tárgya nem annak a folyamatnak a vizsgálata, amelyben az egyes etikai fogalmak, kategóriák az erkölcsön kívüli jelenségekből kialakultak (amennyiben onnan alakultak ki), hanem annak a feltárása: milyen szerepet töltöttek be a társadalmi regulációban, hogyan funkcionáltak az egyszer már kialakult erkölcsi fogalmak és követelmények, *mint olyanok*. A marxista etikát, mint *etikát* elsősorban nem az érdekli, hogy milyen érdekek transzformálódtak ilyen vagy amolyan erkölcsi értéké, hanem hogy miképp transzformálódtak s hogy milyen *önálló dialektikájuk* van az erkölcsön kívüli tényezők adta mozgási területen belül.

Egyedül *Kautsky* — aki a II. Internacionálé teoretikusai közül először foglalkozott behatóan kérdésekkel — ismeri fel viszonylag korán, hogy az említett két axióma ismételtetésével nem jutunk előbbre az erkölcs sajátos természetének és funkciójának megértésében. Kísérletet tesz tehát arra, hogy az erkölcs differencia specifikáját valahogyan megragadja. De a kísérlet kiindulópontja maga hamis, s mint látni fogjuk, a kérdés lényegét egy tapodttal sem közelíti meg jobban mint a problémát fel sem ismerő elvtársainak megjegyzései. A kiindulópont ugyanis a marxizmusnak a *darwinizmussal* való „kiegyenlítése”.

Kautsky már a *Neue Zeit* első évfolyamában (1883-ban) megteszi az első lépéseket új elmélete felé. Ekkor jelenik meg cikke az állatvilágban megnyilvánuló szociális ösztönökről. De a darwini elmélet alkalmazása az emberi élet morális jelenségeinek magyarázatára későbbi idők terméke; a Tönnies—Mehring vita készíteti erre. Tönnies ugyanis *Mehring* szemére veti, hogy a marxizmus nem képes a morális jelenségek magyarázatára. *Mehring* erre azzal replikázik, hogy az erkölcs osztályjellegének állítása nem tagadása a morál létének. *Kautsky* érzi, hogy a válasz nem kielégítő: meg kell szabadulni az erkölcsi jelenségek „szociologizálásától”, hogy megfelelőképpen megragadhassuk azokat. Ő azonban az egyoldalú szociologizálástól úgy akar megszabadulni (megőrizve a materialista felfogást), hogy az ember erkölcsi sajátosságainak gyökereit az állat-

világban keresi. Darwin nyomán haladva egyértelműen beszél az állatok erkölcséről. Ez valóban nem szociologizáló megoldás, de ugyanakkor az emberi lényeg legfőbb specifikumának tagadása is.

Hadd jellemezzük e törekvést Kautsky etikai főművéből, az *Etika és materialista történetfelfogás*-ból merített idézettel. Kautsky itt előbb a szabadság fogalmát igyekszik meghatározni. Majd hozzáfűzi a következőket: „Mindez azonban nemcsak az ember monopóliuma, hanem érvényes az állatra is. Az állatnak is van akaratszabadsága abban az értelemben, mint az embernek, tudniillik mint szubjektív és elkerülhetetlen szabadságérzés, mely a jövő ismeretlenségéből fakad és abból a szükségszerűségből, hogy e jövőre gyakorlatilag hassunk.”⁵ Arról, hogy mit jelent Kautsky szabadságfogalma általában, a későbbiekben lesz szó. Itt csak annyit szeretnénk leszögezni, hogy amennyiben a szabadság állatnál és embernél ugyanolyan minőségben létezik — és egyaránt létezik —, annyi az emberi erkölcs ontológiai alapja semmivel meg. Mi több, ha figyelmesen olvassuk e sorokat, arra következtetésre kell jutnunk, hogy Kautsky koncepciója szerint bizonyos vonatkozásban az állatnak van nagyobb szabadsága. Hiszen ha a szabadság egyik — döntő — tényezője a jövő nem ismerete, akkor a jövő ismeretére nem képes állat szubjektív szabadsága (s ez szinoním „a” szabadsággal) kétségkívül nagyobb, mint a jövőt valamilyen módon előre látó emberé. Igaz, a jövőre való hatás képessége sajátosan emberi (s valóban fontos mozzanata a szabadságnak), de Kautsky még ezt is az állatvilágból eredezteti.

Kautsky azonban a későbbiekben még ennél is tovább megy. Élete utolsó nagyobb művében, melyben történetfelfogását foglalja össze, a *Materialista történelemfelfogás*-ban többek között azokkal is polemizál, akik a kötelességérzet sajátosan erkölcsi eredetéről és értékéről beszélnek, és azt az emberi tudatossággal hozzák kapcsolatba. Kétségtelen, hogy Kautsky kritikájának van jogosult mozzanata is, hiszen a kanti etikának a marxizmusba való egyszerű beépítése ellen irányul. De ahelyett, hogy az individuum és az adott társadalmi erkölcsiiség külső és belső viszonyát vizsgálná és így közelítené meg a kötelesség-probléma megoldását (ahogy előtte már Goethe és Hegel is megtették) egyszerűen azonosítja a kötelességet a feltétlen reflex-szel, valamint fiziológiai-pszichikai ösztönnel írva le azt. A kötelességérzetnek az „emberben beszélő hangok” között nincsen semmi speciális funkciója — írja, mert vajon nem „beszél-e az emberben” az állattal közös nemi ösztön is? Vagy nem „beszél-e” a madárban a repülés ösztöne? A kötelességérzet így a nemi ösztön és a repülési ösztön analógiájában valóban elveszti sajátosan emberi-társadalmi-erkölcsi jellegét. Megint ugyanoda jutottunk, mint a szabadság kérdésében.

Mielőtt Kautsky gondolatmenetének elemzésére rátérnénk, le kell szögeznünk, hogy nem ő volt az egyetlen, aki ebben az időben az etika problémáit a darwinizmus alapján akarta megoldani. Nem beszéltek most a vulgár szociológiáról, mely a fajok harcának elméletét alkalmazta a társadalomra és mutatis mutandis az erkölcsre is. Csak azokról a progresszív gondolkodókról, akik Darwin művei közül nem a *Létért való harc*-ot, hanem az *Ember származását* tekintették bibliájuknak. Darwin itt ugyanis — saját korábbi művének kiegészítéseként és részben helyesbítéseként — a kölcsönös segítés problémáit tárgyalja az állatvilágban, részletesen mutatja be az itt fellépő szociális ösztönöket s ezzel kap-

⁵ Karl Kautsky: *Ethik und materialistische Geschichtsauffassung*. Berlin und Stuttgart. J.H.W. Dietz Nachf. G. m. b. H. 1922 (Internationale Bibliothek) 37. l.

csolatban dolgozza ki az állati erkölcs kategóriáját. Ebből a munkából indul ki az anarchista Kropotkin is *Etika* című könyvében. Kropotkin előjáróban megjegyzi, hogy a következőkben nem anarchista, hanem „általános emberi” etikát kíván kidolgozni. A marxizmustól természetesen itt is éppen olyan távol áll, mint közvetlenül azzal polemizáló műveiben. Annál érdekesebb, hogy szinte szórul-szóra a marxista Kautskyhoz hasonló megoldásokhoz jut. Pl. „Ha látunk egy fiatal madárkát, mely egy idegen fészek számára néhány rögecskét vagy ágacska-t juttatott és ezért saját közösségének támadását kell elviselnie — akkor felismerjük a társas állatok életében az egyenlőség és igazság érzésének kezdetét, sőt kifejlődését is.”⁶ Míg tehát az igazságérzet Lafargue-nál a köztulajdon felosztásából ered, itt megtudhatjuk, hogy a más madarakon segítő madárnak már fejlett igazságérzete van.

Hogy Kautsky és Kropotkin felfogása gyökeresen hamis, arra ma már nem kell sok szót vesztegetni. Persze: az emberi erkölcs bizonyos természeti feltételeinek elemzése az állatok viselkedésében s különösen a csoportosan élő állatok szociális ösztöneiben megint nem érdektelen. Hiszen ezek a természeti feltételek — így a szociális ösztönök is — kellettek ahhoz, hogy az emberi nem egyáltalán kialakulhasson. De az etikát itt megint *más* érdekli. Éppen az, hogy miért *nem* erkölcs az állat szolidaritásösztöne, hogy miért *nem az* az állati szociális ösztön, mennyiben fakad és táplálkozik lényegileg más forrásból az emberi szolidaritás, igazságérzet stb.

De megoldást tudnak-e adni erre a kérdésre a plehanovi illetve mehringi axiómák? Természetesen nem. Hiszen ezekből — mint láttuk — csak az következik, hogy érdekek alakítják — szükségképpen! — a szokásokat. Teljesen zárójelbe teszik a kérdést (illetve ilyen kérdés számukra nem is létezik), hogy vajon az individuumok mozgatórugói közösek-e az állatéval vagy sem, ha pedig nem, milyen természetűek. A szociologizálás és darwinizálás — mint ezt az osztály-erkölcs doktrínájával kapcsolatban még látni fogjuk — békésen kiegészíthetik egymást. S Kautskynál gyakran meg is történik ez a kiegészítés.

Mégis: miért jutott Kautsky, ez a bár nem jelentős, de a maga környezetében mégis számottevő teoretikus ehhez a joggal badarnak tekinthető elmélethez? Az egyik okra már utaltunk. Ez éppen annak józan felismerése, hogy a szokásos szociologizálás nem ad választ az erkölcs sajátos kérdéseire, többek között éppen az egyéni motiváció kérdésére. De miért kellett éppen itt a megoldást keresnie? Kézenfekvő és közvetlen oka a darwinizmus korabeli rendkívüli ideológiai hatásában keresendő. Ehhez csak Freud hatása mérhető — egy generációval később. Kautsky — saját vallomása szerint — előbb ismerte a darwinizmust a marxizmusnál, a darwinizmus segítette őt a marxizmus gyors befogadására. A másik kézenfekvő és közvetlen ok a korabeli marxista ideológusok közös, szinte páni félelme volt minden par excellence morális kérdésfelvetéstől; a morális kérdésfelvetés számukra szinoním volt az idealizmussal. A marxizmus darwinizmussal való kiegészítése számukra *materialista életbiztosítást* jelentett (hasonlóképpen mint később számos freudizáló marxistánál).

A közvetett és mélyebben fekvő ok azonban más. Ez pedig az, hogy az erkölcsi kérdések Kautsky számára kizárólag *elméleti* kérdések, nem pedig a tényleges gyakorlati problémákból fakadók. E kor szociáldemokratái számára az általuk választott út nemcsak egyértelmű és világos, de problémamentes is volt. Bérharcok, választási győzelmek, demokratikus engedmények kicsi-

⁶ Peter Kropotkin: *Ethik*. Verlag „Der Syndikalist”. Berlin. 1923. 17. l.

karása — s valahol a távolban ragyogó végcél; mindez olyan „természetesnek” és egyértelműnek tűnt. Minden erkölcsi kérdést ezért bélyegeztek filiszteri „kétkedésnek”. Kautsky nem ritkán nyíltan is megjelöli ezt az okot az anarchistákkal folytatott polémákban, akik a szociáldemokratákat „hálóköntösforradalmároknak” csúfolták. Így — többek között — a következőket írja: „Az osztályharc demokratikus proletár módszere unalmasabbnak tűnhet a burzsoá forradalmak koránál; *kevesbé dramatikus és mozgalmas, de kevesebb áldozatot is igényel.* Ez a széplelkű irodalmárkodás számára, mely szocializmust csinál, hogy ebben érdekes sportot és érdekes anyagokat találjon, közömbös lehet, de nem az azoknak, akiknek ezt a harcot ténylegesen vezetniök kell.” (Kiemelés tőlem H. Á.)⁷ — Nem azt hányjuk itt Kautsky szemére, hogy inkább kevesebb, mint több áldozattal akarta megvívni a proletariátus harcát, nem is azt, hogy megvetően nyilatkozott azokról, akiknek a szocializmus sport és lelkigyakorlat. Csak megállapítjuk, hogy számára *természetes* volt, hogy a szocialista mozgalom fejlődése általában nyugodtabb és áldozatmentesebb, mint a polgári forradalmaké, tehát hogy az emberektől kevesebb helytállást, tudatosságot, önfeláldozást igényel. Nem is arról van szó — mint ezt ma már nagyonis jól tudjuk —, hogy Kautsky ebben tévedett. Hanem arról, hogy egy pusztán evolucionista törekvű, a munkásság empirikus tudatára építő mozgalom bázisán az etika problémái komoly formában fel sem vetődhettek.

Közös az ok, azonos a következmény. Az etika egyeseknél az „ökonómiai szükségyszerűségbe” olvadt bele, másoknál a „természetes ösztönökbe”. Az erkölcsnek tehát nincsen differencia specifikája: *a marxista etika lényege az, hogy nem létezik.*

*

Ha majd megvizsgáljuk, hol és milyen oldalaktól indultak meg az első támadások — a szociáldemokrácia táborán belül — az etika elsikkasztása ellen, különböző indítékokra és irányokra bukkanunk. De egyvalami közös bennük. Az, hogy képviselőik előtt kétséggé vált: vajon helyes-e az út, amelyen a korabeli szociáldemokrácia halad, tehát kétséggé vált *saját* helyük is a történelmi folyamatban. A kétely, a választott út és ideológia helyességének vagy helytelenségének problémája a politikai tartalom szempontjából két ellentétes irányból merül fel: a revizionizmus illetve a baloldali kritika álláspontjáról. Így elméletileg is egymástól eltérő kísérletek lépnek fel az etikai problémákkal való számottevésben.

Az elsőre Bernstein a klasszikus példa. Míg revizionista korszaka előtt írott cikkeire teljes mértékben a szokványos „szociologizálás” jellemző, addig 1899-ben megjelent cikkében (*Realisztikus és idealisztikus mozzanat a szocializmusban*) megkísérli a szakítást korábbi nézeteivel. Tanulmányának első részében felsorolja a szocializmus úgynevezett „realisztikus” mozzanatait — az ortodox marxizmus alapján —, majd rátér az ideologikusokra. Az első efféle ideologikus mozgatóerő szerinte az érdek. Az új ebben természetesen nem az érdekre való hivatkozás, hanem az, *ahogyan* az érdek funkcióját az emberi cselekvésben jellemzi. Azért sorolja az érdeket az ideologikus motívumok közé, mert „hogy egy mozgalomban való részvétel számára ösztönző legyen, ahhoz megismertnek kell lennie, kell hogy az embernek eszméje legyen az érdekéről ahhoz, hogy ennek

⁷ Kautsky: Ein sozialdemokratischer Kathchismus. Die Neue Zeit. Stuttgart, Verlag von G. W. Dietz. 1893/4. 403. l.

megfelelő cselekvésre számhassa el magát...⁸ Az osztályérdek ezáltal már „intelligens... morális érdek”-ké válik.⁹

Bernstein itt valóban egy centrális problémát érint: a *tudatosság* kérdését, az *osztálytudat* kérdését. Nem egyszerűen az érdekek spontán követése, hanem tudatos felismerése az osztályharc motorja. A tömegek tudata nem pusztán létük „reflexe”, hanem létük és harcuk szerves része. Azonban Bernstein — felismerve ezt az alapvető problémát — nem tud differenciálni. Nem differenciál a munkásosztály konkrét helyzetéből fakadó érdekek tudatosítása és a munkásosztály történelmi hivatásának tudatosítása között. Ez a differenciálatlanság politikai koncepciójából következik. „A végecél — semmi” ideológiája ugyanis a munkásság tudatosítandó érdekeit a *közvetlen* célok tudatosítására korlátozza. Ezzel azonban az értékes kérdésfeltevés visszajára fordul. A munkásság tudatossága, morálja a közvetlenül előtte álló és megoldandó feladatokba való belátás függvénye lesz.

Ehhez kapcsolódik a Bernstein által második „ideologikus hajtóerőnek” megnevezett mozzanat: a *konkrét valóság* megismerése. A történelem fejlődése olyan bonyolult és ravasz, hogy a jövő alakulásáról bizonyossággal semmit sem mondhatunk. „Így egyetlen társadalmi elmélet sem számolhat a szociális élet minden egyes sajátosságával; minden összefoglalásnál szükségszerűen hátramarad valami maradék” — írja.¹⁰ Bizonyítékul arra utal, hogy a munkások közötti hierarchia kialakulásának előre-nem-látása nem Marxék „hibája” volt, mivel itt előre nem *látható* tendenciákkal van dolgunk. A második ideologikus hajtóerő, tehát a korábban nem látható tények és jelenségek megismerése, a valóság tényleges alakulásának újra és újra való figyelembevétele. Másutt — *A szocializmus előfeltételei*-ben — Bernstein ugyancsak a tudományok általános sajátosságával magyarázza. Vannak alaptudományok (ezek *igazságai* változatlanok) és alkalmazott tudományok (ezek *igazságai* változók). A marxizmus „alaptudománya” igaz marad akkor is, ha „alkalmazott tudományának” elavult — a valóságnak már meg nem felelő — tételeit újakkal — a konkrét valóságnak inkább megfelelőkkel — helyettesítjük.

Kétségtelen, hogy a marxi társadalomelmélet és a természettudományok efféle analogikus párhuzamba állítása a marxi elmélet totalitáskonceptiójának és ideologikus funkciójának meg nem értéséből ered, s hogy a „maradék”-ról vallott suta felfogás ennek következménye. A kérdésfeltevés mégis értelmes, s Plehanovnak — polémiája kétségbevonhatatlan *politikai jogossága* mellett — *elméletileg nem volt igaza*, mikor ezért a koncepcióért Bernsteint „agnoszticizmus” vádolta. A szocialista mozgalmak későbbi fejlődése nyilvánvalóvá tette, hogy milyen nagy szerepük van ezeknek az új, előre nem látható és bonyolult történelmi jelenségeknek, s hogy ezeknek a felismerése *valóban* hajtóerő. Nemesak politikai, hanem morális hajtóerő is, hiszen az ember tetteinek és *helyének* megválasztásában döntő szerepet játszik. A Bernsteinnel vitatkozók többsége különben is gyakran esett abba a hibába, hogy nem elméletének *következtetéseit* és *alaptételeit* bírálta, hanem éppen azokat az új jelenségeket (új jelenségeknek a *létét*) vonta kétségbe, melyeket Bernstein kortársainál világosabb szemmel látott. Ez még az olyan zseniális ellenfélre, mint amilyen

⁸ Bernstein: Das realistische und das ideologische Moment im Sozialismus. Die Neue Zeit, 1899. 230. l.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo. 231. l.

Rosa Luxemburg volt, is áll, aki — többek között — a kapitalizmus „összeomlásának” elméletét állította Bernstein nagyonis reális konkrét megfontolásaival szembe. Pedig a bernsteini koncepció elméleti gyengeségét nem nehéz megtalálni. Nevezetesen azt, hogy a jelen valósága konkrét bonyolultságának megismerését *szembeállítja* a perspektíva tudatosításával. Holott világos, hogy *másként* történik az adott valóság konkrét gazdaságának és új jelenségeinek megismerése — és értékelése! —, ha az a szocialista forradalom perspektívájából történik, ha arra vonatkoztatják, mintha csak a mozgalom konkrét célkitűzéseinek szempontjából elemzik. E két különböző esetben ugyanis azonos tények felismerése más összefüggésekben jelenik meg, s így *más típusú* hajtóerővé válik, *más típusú* politikai faktorrá és egyúttal morális faktorrá is.

A harmadik ideológiai hajtóerő Bernstein szerint a morális tudat és a jogfelfogás. Marx szemére hányja, hogy csak gúnyos szavai vannak a morál számára, bár az ő saját ítéletei is morálisan megalapozottak. Hasonló megállapításokat tesz *A szocializmus előfeltételeiben* is, ahol egyenesen a marxi koncepció kettősségéről beszél; Marx a tudományos analízisekbe „suba alatt” vezeti be értékpremisszáit. Így pl. a kisajátítók kisajátításának *szükségyszerűsége* nem az azt megelőző gazdasági fejtegetésekből, hanem az értékpremisszákból következik. De visszatérve az elemzett Bernstein-tanulmányhoz, a fejtegetés annak leszögezésével folytatódik, hogy az értéktöbblet törvényének felfedése koránt sem okozott volna a jelenlegihez hasonló felháborodást a munkásoknál, ha nem élt volna bennük *előzőleg* is az egyenlőség és igazságosság erkölcsi követelése. Végül mindebből levonja a következtetést, hogy Marx nem látta a gazdasági és morális fejlődés egyenlőtlenségét a munkásosztálynál. Holott ez az egyenlőtlenség az oka annak, hogy a termelőeszközök kisajátítása nem következhet be egyszerre.

A gondolatmenet utolsó szakaszában megnyilvánuló etikai pesszimizmusról most nem beszélünk, mert ennek tárgyalására a későbbiekben kerül sor. Korlátozzuk vizsgálódásunkat az első problémára.

A Marx címére intézett szemrehányások lényegében jogtalanok. Azért mondtuk, hogy csak „lényegében”, mert Bernstein nem ismerhette azokat a Marx-kéziratokat, melyek az erkölcsi probléma felvetésének legegységelműbb dokumentumai. De még a rendelkezésére álló munkák alapján is világos, hogy Marx nem a morálról beszélt gúnyosan, hanem a filisztermorálról és azokról a kispolgári szocialista törekvésekről, melyek az öröknek hiposztazált kispolgári morál alapján óhajtották a munkásságot és a világot megváltani. Ez már a *Kommunista kiáltványból*, a *Tőke* fetisizmuselméletéből és a *Gothai program kritikájából* is nyomon követhető. Az ismert marxi szövegek alapján is egyértelmű volt, hogy mi az, ami Marxban közös az utópista szocialistákkal. Az ugyanis, hogy a kommunizmus számára totalitás, nemcsak termelés és elosztás kérdése. A kommunista termelés és elosztás olyan gazdasági célkitűzés, mely objektíve csak *eszköz* ahhoz, hogy az emberiséget kiemelje abból a nemcsak fizikai, de erkölcsi nyomorból is, mely a munkamegosztás, az elidegenedés, az osztálytársadalmak fejlődésének emberi „eredménye”. Az, hogy Marx nem dolgozott ki etikát, kétségtelenül igaz, de egészen más kérdés. Mikor Bernstein nem az etika kidolgozását általában hiányolja, hanem a morálra tett gúnyos megjegyzéseket veti Marx szemére, óhatatlanul elárulja, hogy nem differenciál morál és polgári (filiszter)-morál között.

Ez a differenciálási képtelenség különben leplezetlen akkor, mikor Bernstein a munkásosztály erkölcsi fejlődésének *tendenciáit* megfogalmazza. *A munkás-*

mozgalom című — későbbi — művében foglalja össze azokat a szerinte pozitív erkölcsi jelenségeket, melyek kora munkáosztályára jellemzőek. Ezek — a szolidaritás kivételével — mind olyan sajátosságok, melyek a munkások *polgárosodásával* függnék össze. Ezért tartja megbecsülendő erkölcsi fejlődésnek, hogy a munkásságban nő a *polgári házasságkötések* száma, s hogy nyilvánodik a *nemzeti érzés*. Felsorolja a nőkkel szembeni bánásmód emberibbé válását, az iszákosság csökkenését stb. is. Az utóbbiakat mi is az erkölcsök nemesedéséhez sorolnánk. Mindez azonban nem változtat azon, hogy a munkásság fejlődéséről rajzolt *összkép* a *polgárosodás* eszményének szülötte.

Mindezzel nem tagadjuk Bernstein kérdésfelvetésének reális magját — ezek értelmüket nem a Marx-szal való konfrontációból, hanem a korabeli szociologizáló marxizmussal való konfrontációból nyerik. Mert a II. Internacionálé teoretikusainak többsége számára a kommunizmus valóban elveszti azt a *totalitáskaraktert*, ami Marxnál — és Engelsnél is — jellemezte, s mindenképp termelési és elosztási kérdéssé válik. (Többek között *éppen ezt* kritizálták Marxék a Gothai programtervezetben). Emlékszünk: Plehanov is azt állította, hogy az erkölcsi tényezőknek *nincs* köztük a tudományos szocializmushoz — csakhogy ő helyeslőleg tette ezt. Mikor Bernstein — velük szemben — hivatkozik arra, hogy az egyenlőség és igazságosság normáinak valaminő formában való *előzetes* léte nélkül az értéktöbblet törvényének felfedezéséhez a munkásság *másként* viszonyulna, s hogy ezek a normák — illetve ezek átalakítása a munkásság célkitűzési szempontjából — szerves részei a munkásmozgalom harcainak, s így a tudományos szocializmusnak is, akkor ennek igazsága nem tagadható.

Bernstein kérdésfelvetésének ereje — s nemcsak ebben a vonatkozásban — onnan ered, hogy ő — először és akkor még egyedül — felismeri, hogy a történelem és ezzel a munkásság harca új szakaszba lépett, s hogy ezt az „újat” nemcsak megismerni kell, hanem le is kell vonni belőle a következtetést a „mit tegyünk” szempontjából is. Kudarca pedig abból fakad — kudareről most nem történelmi, hanem világtörténelmi szempontból beszélek —, hogy feladta a forradalmi átalakulás programját. A reformizmus, a gazdasági fejlődés „kivárása”, a munkásság polgárosodásának programja pedig halálos ítélet éppen az új etikai kérdésfelvetések számára.

A „baloldali” lázadás sem volt független a bernsteini kérdésfeltevéstől. Legjelentősebb reprezentánsai, Pannekoek és Rosa Luxemburg nem egyszerűen Kautskyékkel, hanem Bernsteinnel való konfrontációban dolgozták ki saját koncepcióikat. Miután Luxemburg etikai gondolatait konkrét politikai problémákkal illetve személyes élményekkel kapcsolatban, nem pedig önálló elméleti összefüggésben fejtette ki, azokra később fogunk kitérni. Vizsgáljuk meg tehát most Pannekoek álláspontját.

Pannekoek — mint mondtuk — Bernsteinnel plemizál, még hozzá lényeges kérdésben. Azt veti szemére, hogy elvonatoztatja az erkölcsöt a szocialista mozgalom perspektívájától, holott az erkölcs (s így az osztályerkölcs) megértése *két* tényezőn alapszik: ezek az érdek és a cél. Ez a „két tényező” szemlélet máris megkülönbözteti gondolatmenetét Plehanovékétól. Dietzgenre hivatkozva *tudatosan* akarja meghaladni őket: „mert ha ismerjük az etika eredetét, akkor még nem ismerjük a lényegét”.¹¹ Ha az osztályérdekből az erkölcs egyenesen levezethető lenne, akkor „az erkölcsi ítélet helyébe mindig észítéletnek kellene

¹¹ Anton Pannekoek: Ethik und Sozialismus. Leipzig, Leipziger Buchdruckerei Aktien-gesellschaft. 1906. 20. l.

lépnie, a társadalomra vonatkozó haszon és kár le mérésének”.¹² Pannekoek elemzésében figyelemreméltó, hogy saját, *egyéni problémáiból* indít. Azt vizsgálja meg, hogy vajon de facto *hogyan választja meg* egy ember saját útját és cselekvéseit, hogy mint ítél meg másokat. S arra a következtetésre jut, hogy ezt *nem* az érdekek (akár osztályérdekek) egyszerű felmérése alapján teszi, hanem — akár spontánul, akár tudatosan — olyan érzelmek, kategóriák, preferenciák alapján, melyek *priméren erkölcsiek*.

Vajon — teszi fel a kérdést — ha egy sztrájk végső soron árt a munkásosztálynak, erkölcsösnek vagy pedig erkölestelennek tekintünk egy olyan munkást, aki *ebben a sztrájkban is* a végsőkéig kitart? Egyértelműen erkölcsösnek. Ebből pedig az következik, hogy erkölcs és érdek nem mindenütt esik mechanikusan egybe. E példa nyomán megkísérli az erkölcsösség olyan meghatározását, mely meghaladja a szociologizáló értelmezéseket. „Nem az erkölcsös, ami az osztálynak hasznos, hanem az, ami *általában*, szabályszerűen felel meg az osztály hasznának és érdekeinek.”¹³ Egy adott tett erkölcsi megítélése tehát nem szinoním hasznának vagy károosságának megítélésével. Az ember akkor cselekszik erkölcsösen, ha követi azokat az erkölcsi normákat, melyek „az általában vett hasznosság” irányába mutatnak, s így nemcsak a proletariátus pillanatnyi érdekéből, de céljából is konstituálódnak.

Már ebből is látható, hogy *milyen módon* próbálja elkerülni Pannekoek a szociologizáló erkölcsfelfogás buktatóit. Emlékszünk arra, hogy Plehanov, Mehring stb. nem tettek mást, mint hogy alkalmazták a polgári hasznossági elméletet a munkásmozgalmra, az egyéni hasznot az osztály hasznává szélesítve. Nos: Pannekoek most ugyanezt teszi, egy lényeges különbséggel. Ő ugyanis nem az önzés-elméletet, hanem az *értelmes önzés* forradalmi demokrata elméletét transzformálja osztálykategóriákba. Van közvetlen és közvetett haszon, nemigazi és „igazi” haszon, szűkebb és szélesebb értelemben vett haszon. Az erkölcsös ember az utóbbit részesíti előnyben az előbbivel szemben. Mint a sztrájkpéldán látható, a „hasznosság” és az „erkölcsösség” viszonya — suba alatt — éppen úgy „megfordulhat”, ahogy megfordult az értelmes önzés elméletének híveinél. Mert mit mondtunk azzal, ha azt állítottuk, hogy egy sztrájkban való kitartás akkor is erkölcsös, ha aktuálisan nem hasznos. Nem mást, mint hogy vannak olyan *morális magatartások*, melyek egy osztály számára *feltétlenül* hasznosak. Nem az erkölcsös, ami hasznos, hanem az hasznos, ami tisztességes.

Csak hogy az értelmezés önzés elmélete nem transzformálható át az osztályérdekre anélkül, hogy egy lényeges jegyétől megfosztanánk. Amennyiben az individuum választ magasabb vagy alacsonyabbrendű érdekei között, annyiban az individuum *aktív*. Amennyiben maga az osztályérdek és cél „választja ki” a döntőt, a magasabbrendűt, annyiban az individuum még *passzív* lehet. Pannekoek le is vonja azt a következtetést: „Ami a közösség számára szabályszerű, normálisan célszerű és szükségszerű, az válik *tudatos megfontolás nélkül*, öntudatlan folyamat eredményeképpen a kívánandó, a jó, az ésszerű, az erkölcsös normájává”.¹⁴ (Kiemelés tőlem H. Á.)

Most tekintsünk el attól, hogy Pannekoek adós marad a válasszal, mit ért szabályszerű, normális, célszerű és szükségszerű alatt. Ha ugyanis ezek értelmét zárójelbe is tesszük, akkor is azt kell mondanunk: Pannekoek legfeljebb

¹² Uo.

¹³ Uo. 21. l.

¹⁴ Uo. 22. l.

a konkrét normák (szokásnormák) létre és funkcionálására adott választ. Mert ha a morál nem más, mint egy erkölcsivé (ki tudja hogyan) transzformálódott általános érdek *spontán* betartása, akkor hogy állunk az *egyéni elhatározással*, melynek feltevéséből kiindultunk?

S itt furcsa eredményhez jutunk. Ha az ember erkölcsi érzései alapján ítéel, akkor — Pannekoek szerint — nem tesz mást, mint spontánul elfogadja azt, ami közössége számára szabályszerű, normálisan célszerű és szükségszerű. De először is: maga a közösség, e közösség „normális célszerűsége” nem változhat meg? Ha pedig megváltozik, hogyan alakul ki e változásnak megfelelő újfajta „erkölcsi érzés”? Az új szituációk, új célok felismerésének ebben semmi szerepe nincsen? Nem kell az egyénnek is megítélnie, hogy mi az, ami a közösség számára az adott szituációban célszerű, nem kell ezt az ítéletet szembesíteni az általában érvényes értékpreferenciákkal? Ha Pannekoek mozgalma de facto előnyben részesíti a reformizmust (mint ahogy azt tette), milyen megfontolások alapján részesítheti ő — Pannekoek — előnyben a forradalmat? Ha viszont Pannekoek azt állítja, hogy a forradalmi átalakulás az, ami osztálya „normális célszerűségének” megfelel, hiheti azt, hogy ezt az adott közösség normáinak *spontán* követése alapján tette?

Pannekoek etikai gondolatmenete így — következetesen végiggondolva — ellentmond saját választásainak is. S elméletileg nem kevés veszélyes „zónája” van. Így pl. — amennyiben saját és elvbarátai választását *tiszán* politikai választásoknak tekinti s így erkölcsileg indifferenseknek — (s ekkor politikai döntése nem mond ellent elméletének), amennyiben végrehajtja erkölcs és politika abszolút különválasztását. Moralitás és erkölcsőség teljes azonosítása (s itt erről van szó!) ugyanis utat nyújt kétféle (egyaránt negatív) magatartásnak. Az egyik az emberi individuumnak a vallásos színezetet öltő elvont-általános követelések alá való spontán alárendelése, a másik a gyakorlati-spontán politikai cinizmus. Mi több, e két magatartás össze is kapcsolódhat. Ismételjük: Pannekoek sosem ezt gyakorolta, de elmélete végiggondolásából ez következett volna.

De ne szakítsuk ki Pannekoek fejtegetéseinek tartalmát konkrét történelmi helyzetéből, Mert törekvése — az adott szituációban — jogos és helyes volt. Egyszerre akarta meghaladni a bernsteini revizionizmust és a mehringipleanovi szociológizálást és megragadni az erkölcs speciális funkcióját. Mégis fel kellett hívnunk a figyelmet elméletének gyengéire, mi több, abszurdítására ahhoz, hogy megérthessük: miért vált már ebben az időben is egyre általánosabb törekvéssé a marxizmusnak a kanti etikával való „kiegészítése”.

*

A szociológizálás elleni lázadás legnyíltabb kitörése s ezzel együtt a marxizmusnak a kanti etikával való összeegyeztetési kísérletének legpregnansabb — és elméletileg legérettebb — megnyilvánulása Otto Bauer *Marxismus und Ethik* c. cikke volt a Neue Zeit 1906-os évfolyamában. A tanulmány élénk vitát váltott ki, melyben az összes, általunk eddig elemzett főproblémák felvetődtek. Elemzésére ezért kissé részletesebben szándékszunk kitérni.

Egy előzetes megjegyzést az időpontra vonatkozóan. Hogy a legszélesebb etikai tárgyú vita éppen 1906-ban zajlott le, az semmiképpen sem tekinthető véletlennek. Nemcsak az az oka, hogy Kautsky etikai esszéje ebben az időben jelent meg nyomtatásban és Bauer cikkének indoka éppen az erre való reagálás. Hiszen Kautsky eddig is írt etikai cikkeket, s egyik sem váltotta ki ezt az éles

és meghatározott álláspontú ellenállást. Megjegyzem, hogy Pannekoek az előbbiekben idézett füzetének megjelenési dátuma szintén 1906, ő ebben említi is, hogy az etikai tárgyú cikkek és viták száma nagyon megszorodott. Világos, hogy ez a mit tegyünk? kérdésének előtérbe kerülésével van összefüggésben. Már a revizionizmussal való harcokban is fokozott élességgel vetődött fel ez a kérdés. Ami azonban akuttá teszi, az az orosz 1905-ös forradalom. Ekkor az emberek számára megint evidenssé vált, hogy a harcban életre-halálra megy a játék. S evidenssé vált az is, hogy ebben a harcban, amit eddig marxista etikának tudtak és ismertek, nem ad sem elméleti, sem gyakorlati választ az ember számára. Hát akkor keressük ezt a választ másutt — ez az etikai viták pszichológiája.

Ottó Bauer tanulmányát egy eset leírásával kezdi. X munkás választ kért tőle a következő problémában. Betegek és éhesek a gyermekei, a kilakoltatás veszélye fenyegeti, vállaljon-e el sztrájkterő állást vagy sem. Ő erre Kautsky etikájából vett idézetekkel válaszolt. Ezek az idézetek azonban a munkás problémájára semmiféle választ nem adtak, s ez elégedetlenül távozott tőle.

Bauer azután így folytatja: „Számomra azonban világossá vált, hogy mégis csak *más erkölcsi jelenséget a tudomány tárgyává tenni . . . és az élet egy erkölcsi kérdésére választ adni*, arra a szenvedélyes kérdésre választ adni, amivel az én szegény barátom engem kínozott: Mit tegyek?”¹⁵

Majd tovább: „Ebből azonban nemcsak az következik, hogy a tudománynak csak léttel és levéssel van dolga, hogy nem tehet mást, mint hogy *minden konkrét jelenséget egy törvény megnyilvánulásaként szükségszerűségében megragad, értékelnie, erkölcsileg ítélnie azonban nem szabad*, hanem a tudomány feladatának ismeretéből az is következik, hogy ez a szükségszerűség éppen csak a lét szükségszerűsége, de nem lehet törvény a mi akaratunk számára, nem lehet imperatívus.” (Kiemelés tőlem H. Á.)¹⁶

Ezért hibáztatja azután, hogy Kautsky túl sokat hivatkozik az állatvilág példáira. Ez bizonyítja, hogy nem érdekli az a középponti kérdés: hogyan cselekedjünk. Azt állítja, hogy szerinte tudományosan végső soron megállnak ugyan Kautsky tételei, de nem tanítanak meg az élet egyetlen erkölcsi problémájának megoldására sem. A gyakorlati erkölcsi kérdés az ember számára: *kivel tartson?* Ha tudományosan bebizonyítom egy embernek a szocializmus szükségességét, ez többnyire magától a helyes irányba megy. De ez gyakran nem elegendő. — Mindebből Bauer arra a következtetésre jut, hogy az embernek erkölcsi elhatározásában tanácsot csak a kanti kategorikus imperatívus adhat.

Azért ismertettük az egész gondolatmenet vázlatát, nehogy a problémát egy idézet alapján könnyelműen intézzük el. Először ugyanis az az olvasó benyomása, hogy Otto Bauer a marxizmustól erkölcsi kódexet kíván, olyan követelmények tárházát, melyek előírják az embernek, hogy mit tegyen. Látja, hogy Kautsky etikája nem ad erkölcsi tanácsot az ember konfliktusaiban. S mivel ilyen tanácsokra szükség van, elfordul Kautskytól Kant felé.

Kétségtelen, hogy ez is benne van Bauer gondolatmenetében, méghozzá ez annak leggyengébb oldala. Világos, hogy az etika nem tud tanácsot adni az egyes embernek arra nézve, hogy konkrét szituációjában mit kell tennie. A leg-tökéletesebben kidolgozott marxista etika sem tudna olyan erkölcsi tanácsot adni, amely az egyén számára, — ebben az esetben a Bauertől tanácsot kérő

¹⁵ Otto Bauer: Marxizmus und Ethik. Die Neue Zeit, 1906. 486. l.

¹⁶ Uo. 488 l.

munkás számára — az egyéni döntést, tehát éppen az erkölcsöt megtakarítaná. Hiszen az olyan etika, mely erre képes lenne — s ez természetesen önmagában lehetetlenség — saját tárgyát, az erkölcsöt szüntetné meg. Ebben tehát Kautsky etikája nem marasztalható el. Természetesen Kant etikája éppen úgy képtelen erre, mint bármilyen más. Válaszában Kautsky szellemesen bizonyítja, hogy a kategorikus imperatívus a legkevésbé sem javítana a tanácstalan munkás szubjektív helyzetén. Sőt, Cunow, — ezen túlmenően — azt valószínűsíti, hogy a kategorikus imperatívus alapján Bauer munkása éppen az erkölcsileg negatív választaná. Hiszen a sztrájk nem lehet általános törvénné mindenki számára, a kategorikus imperatívus alkalmazása ebben az esetben tehát mindenképpen sztrájk töréshez vezetne. Kautsky és Cunow tehát itt helyesen utalnak Bauer kérdésfeltevésének egyik gyenge pontjára. Magam még hozzátenném, hogy nemcsak bármely etika, de még bármely erkölcsi kódex sem tud az embernek minden egyes esetben konkrét tanácsot adni. Amennyiben az ember spontánul szubszumálja tettét a kódex alá, s nincs meg a lehetősége annak, hogy a kódexszel szemben döntsön, megint csak megszűnik a moralitás.

De vajon valóban csak ez rejlik-e Bauer kérdésfeltevésében? Vajon — bár elismeri elvben Kautsky etikájának tudományos precizitását — nem érzi meg éppen ennek tudományos elégtelenségét? Véleményem szerint igen. Sőt, mivel Bauer ezt az etikát ki nem elégítőnek érzi, s *ennek ellenére* mégis akceptálja, hogy *ez a tudományos marxista etika*, ez vezeti el a kanti megoldáshoz.

Mert Bauer helyesen ismeri fel, hogy a primér erkölcsi kérdés az ember számára a „kivel tartsak?“, a „hogyan cselekedjem?“, hogy az erkölcs kérdései az egyéni elhatározás és választás tartalmi kérdései. Tehát, hogy a munkása valóban olyan konfliktus előtt állt, mely éppen *lényegében* erkölcsi természetű. Kautsky pedig nemcsak nem ad tanácsot a munkás számára, hogyan cselekedjék, hanem egyszerűen: *etikájának nem tárgya ez a szituáció*, sem általában semmiféle erkölcsi szituáció. Nemcsak hogy nem ad tanácsot az erkölcsi szituációban — mert nem adhat adekvátan —, hanem egyszerűen meg sem vizsgálja azt, éppen ez az, ami kívül esik vizsgálódásának keretein. Bauer meglátja, hogy „csak“ az erkölcs sikkad el Kautsky etikájában, de hogy miképp sikkad el, azt pontosan maga sem tudja.

Hogy mennyire így van ez, ahhoz elég, ha az előbb idézetekből egy mondatot újra emlékeztetünkbe idézünk: „hogy nem tehet mást, minthogy minden konkrét jelenséget egy törvény egyes megnyilvánulásaként szükségszerűségében megragad, értékelnie, erkölcsileg ítélnie azonban nem szabad.”¹⁷ Valóban így van. De ez már nem a marxi etika sajátága, mint Bauer véli, hanem csak a Kautsky-féle. A konkrét jelenség, az egyes ember döntése az adott esetben itt valóban jelenséggé válik, amit csak az általános szükségszerűség törvényének szemüvegén keresztül vesznek szemügyre. Így a voltaképpeni erkölcs — mint láttuk — nem is lehet tudományos vizsgálódás tárgya. Ezt a hiányt helyesen felismerve Bauer sem tudott előre lépni egy tényleges megoldás felé.

Ugyancsak fontos tényezőt elemez mondata második részében. A szociologizáló „etika“ valóban lehetetlenné teszi az erkölcsi ítéletet. Általában nem igaz, hogy valamit megérteni azonos a megbocsájtással. De a szociologizáló marxizmus mechanikusan ide vezet. Amennyiben minden osztály erkölcsét mechanikusan vezetem le az érdekből, méghozzá elsősorban a gazdasági osztály-érdekből s az osztály egyes tagjainak erkölcsét, mint pusztá „véletlent“ kizárom

¹⁷ Uo.

vizsglódásaim köréből, annyiban minden osztály erkölse mechanikusan fejlődik ki az egyes emberek erkölcsében — tehát az egyén cselekedeteiért felelőssé nem tehető. Plehanov nyíltan le is vonja ezt a következtetést. A narodnyikokkal szemben, akik a társadalom bajaiért egyéneket — cárt, belügyminisztert stb. — tesznek felelőssé, azt állítja, hogy a *marxizmus szerint az egyén sosem felelős*. Marx egy megjegyzésének szinte hántó félremagyarázásáról van itt szó. Marx ugyanis — mint ismeretes — a *Tőké*ben azt mondja, hogy ő nem az egyes tőkéseket teszi felelőssé a kapitalizmusért. S valóban, magáért a kapitalizmusért, a *gazdasági* rendért nem is felelősek, legalábbis nem közvetlenül. De ez korántsem jelenti az egyén teljes felmentését a felelősség alól. Mert a tőkés társadalom léte az egyes tőkések számára még viszonylag nagy mozgásterületet ad nem egyfajta választásra, s ebben az értelemben felelősek, és felelőssé is tehetőek a kapitalizmus *bizonyos* bűneiért. A narodnyikoknak abban kétségtávolú igazuk volt, hogy az az ember, aki elvállalta a cár alatt a belügyminiszterséget, egyénileg is felelős forradalmárok felakasztásáért, börtönbevetéséért, ha természetesen nem is a feudalizmus vagy cárizmus *léteért*.

Plehanovra itt csak azért utaltunk, hogy megvilágítsuk: mennyiben volt jogos Otto Bauer hiányérzete. Igaz: a morális megítélés nem *helyettesítheti* egy cselekedet vagy cselekvési sorozat osztálybázisának elemzését. Ugyanakkor azonban az osztálybázis elemzése sem helyettesítheti a tettek erkölcsi megítélését, feltéve, ha nem konstruálunk merev ok—okozati viszonyt az osztályérdek és az egyes ember konkrét cselekedetei között. Hogy tehát Bauer Plehanovtól és Kautskytól olyan etikát kért számon, mely nemcsak az egyes tetteinek „levezetéséhez”, hanem *megítéléséhez* is alapot ad, az messzemenően jogosult volt. Mert ha az etika nem is adhat egyértelmű és konkrét mércét az egyes ember egyes tetteinek megítélésében és az egyes választáshoz, csak akkor etika, ha elemzi és magyarázza az efféle megítélés és választás lehetőségét és normáit.

Hogy mennyire erről van szó Bauernél, azt az a gondolatmenet bizonyítja legpregnansabban, melynek során eljut a kategórikus imperativus szerint való cselekvés szükségességéhez:

„A materialista történetfelfogás lehetővé teszi azt, hogy mindezeket az egymásnak ellentmondó maximákat szükségszerűségükben értsük meg. De szükségszerűen etikai szkepticizmusba torkollanak, a burzsoázia etikáját (jól értsük meg: burzsoáziát, a kapitalista fejlődés csúspontján, nem az 1789-esét!) szükségszerűen éppen olyan értékesnek, éppen olyan jogosnak kellene tartanunk, mint a porletariátusét, s sztrájktiltó maximáját az orosz proletárával egy színvonalra kellene állítanunk . . . , ha nem korlátoznánk magunkat arra a gondolatra, hogy a tudomány ugyan mindezek cselekedetét szükségszerűségükben megragadhatóvá teszi, de hogy az általános törvényhozás képességének kritériuma lehetővé teszi számunkra az *egyformán szükségszerű cselekedetek különböző értékelését*, az egyik csábító maximájának elvetését, a másik kategórikus imperativusának követését.” (Kiemelés tőlem II. Á.)¹⁸

Persze itt nemcsak az előbb elemzett problémáról van szó, hanem egy másikról is: az általános értékek és osztályerkölcs viszonyáról. Ennek elemzésére a későbbiekben még visszatérünk. Egyenlőre csak Kautsky válaszából emeljük ki azt a gondolatot, mely szerint társadalmakat egymással morálisan összemérni nem lehet, az összemérés kizárólagosan *gazdaságilag* lehetséges. Logikusan következik ez Kautsky álláspontjából, hiszen mi más lehetne egy effajta összemérés

¹⁸ Uo. 494—5. l.

kritériuma? Az egyes megítélésének kritériuma még csak az, hogy *mennyiben* fejezte ki az *osztályérdeket*. De egy *osztály* nem lehet ezen az alapon egy *másik osztályhoz*, egy osztályhoz tartozó egyént egy másik osztályhoz tartozó egyénhez mérni, hiszen mindegyik más-más osztályérdeket fejez ki, s így hiányzik az összehasonlítási alap. Hogy Marx ettől még nyugodtan összehasonlította nem kevésbé jelentős helyen, mint a Kommunista Kiáltványban a kapitalizmus erkölcsét a feudalizmusával, mit sem változtat a szociologizáló doktrínán. Az értékkritérium hiánya az erkölcsök összehasonlíthatatlanságának tételéhez vezetett, s ebből Bauer joggal következtethetett az etikai relativizmus és szkepticizmus veszélyére.

Most tekintsük át röviden Kautsky válaszát.

Amíg Bauer kantianizmusával és kodex-igényeivel polemizál, addig érvei nagyon meggyőzőek. Mindenekelőtt elemzi a munkás esetét. A probléma szerint elvontan van felvetve s elvontan nem is lehet megválaszolni. Meg kell nézni egyrészt: miért nem segítenek ezen a munkáson többi munkatársai és esetleg intézkedni, hogy ezt tegyék meg. Másodszor: amennyiben minden munkás helyzete olyan, mint a mi emberünké, meg kell vizsgálni, egyáltalában érdemes-e, helyes-e folytatni az *egész sztrájkot*? Harmadsorban meg kell nézni, *milyen érdekekért* folyik a sztrájk *s milyen áldozatokat* ér meg. Ha ezeket a tényezőket megvizsgáltuk, *akkor* tudunk tanácsot adni. Tehát minden erkölcsi döntést konkrét mérlegelésnek kell megelőznie: *egyetlen* formulával itt semmire sem mehetünk.

A konkrét mérlegelés szükségességének hangsúlyozásában Kautskynak feltétlenül igaza van. Mi több: igaza van e *példa* elemzésében is. Mikor azonban a maga általánosságában akarja megfogalmazni, hogy mely tényezőket kell mérlegelni és melyek e mérlegelés vezérfonalai, újra csak egyfajta szcientizmusba torkollik:

„Csak a tudomány egész hatalmas teljessége adhat valamennyire is biztos útmutatót a célok és eszközök hatalmas teljességének azon bonyolult sűrűjében, mely a modern kultúrember életét jellemzi. Egyetlen kis formula erre teljesen képtelen.” A szituációmérlegelés tehát *tudományos* kérdéssé válik, melyben az értékválasztásnak — s ez az, amit Bauer joggal hiányol! — újfent semmi szerepe nincsen. Még egyértelműbben világlik ki ez abból, ahogyan Kautsky gondolatmenetét folytatja:

„Így a materialista történetfelfogás valóban nem ad mindig lehetőséget minden egyes individuális cselekvés megismerésére, ha ezt a szükségszerűséget *elismeri* is. De lehetővé teszi azon erkölcsi ítéletek szükségszerűségének megismerését és elismerését, melyeket ezekről az egyes cselekedetekről alkotnak.”²⁰ Tehát: az egyes ember cselekvésének megítélése csak azért „nyílt”, mert nem mindig állnak rendelkezésünkre azok az adekvát eszközök, melyekkel szükségszerűen „levezessük”. A mérlegelés problémája így már nem a konkrét szituáció és az értékek egymáshoz való viszonyítása, hanem szükségszerűen és általánosan létező szokások és normák soha meg nem kérdőjelezett pusztá alkalmazása az egyes „esetre”.

Ennyit a válaszról. S hogy mennyire az új — 1906-os — problémák felfőtődéséről van szó az egyik oldalon, s az ezekkel szembeni értetlenségről a másikon, az implicite benne rejlik az egész fejtegetésben. Hiszen Kautsky számára azért nem probléma az egyes ember választása, mert azon az állásponton áll,

¹⁹ Karl Kautsky: Leben, Wissenschaft und Ethik, Die Neue Zeit, 1906. 497. l.

²⁰ Uo. 523. l.

hogy elegendő egy embernek *megmutatni a szocializmus szükségyszerűségét* ahhoz, hogy helyes irányban döntsön. Ezt a koncepciót fenntartja válaszában is, igaz, azzal a kiegészítéssel, hogy az ember helyes erkölcsi választására az osztályharc gyakorlatának is befolyása van. Abban az időben, mikor már felmerült a *hogyan* kérdése, mikor a szocializmus perspektívája alapján különböző csoportok és emberek már igen *különböző* utakat kezdtek választani, ez természetesen nem volt kielégítő válasz. Hogy ez a válasz nem kielégítő, nem annyit jelent, mintha tagadnánk, hogy a szocializmus szükségességének belátása döntő az ember helyének megválasztásában, mint a megismerés alapvető faktora. De a *szükségesség* belátása és a *szükségyszerűség* akceptálása két különböző dolog. Továbbá: semmiképp sem ez az *egyedüli* meghatározó. S még hozzá kell tennünk, hogy Bauernál ezzel kapcsolatban felvetődött egy további, a korabeli marxizmusban egyáltalán nem létező probléma. Az ti., hogy a szocializmusban is lehetnek majd erkölcsi konfliktusok, ott is kerülhet az ember vásáros választás elé is. „Ki állíthatná, hogy a szocialista társadalomban többé nem fordulhatna elő, hogy egy embert vagy embercsoportot egyszer csupán eszközként és nem egyúttal célként kezelnek?”²¹ Kautsky etikája ilyen lehetőségek kizárásával íródott, s ezért erre a problémára választ sem adhatott.

2. Szégyenlősség a morál előtt

Az etikai kérdésekről mégis beszélni kell. Hiszen más ideológiai irányzatokban nagy szerepet kapnak, és ezeket teljesen válasz nélkül mégsem lehet hagyni. De a válasz természetesen mindig visszautasító. Mindezekben a visszautasításokban van valami jogosult. Az etikai kérdéseket felvetők az erkölcsöt elvonatkoztatják a bonyolult társadalmi viszonyokból, kiemelik onnan, szembeállítva a legyent a léttel. De egy végettel szembe egy másik végetlet állítani annyi, mint karddal a másik kard mellé suhintani.

Egyik jellemző példa erre Plehanov Tolsztoj-kritikája, jobban mondva Tolsztoj-kritikái. Plehanov éppen a morális kérdésfelvetés miatt szőröstül-bőröstül reakciónak bélyegzi Tolsztoj egész ideológiáját. Ahelyett, hogy megvizsgálná, miből fakadnak Tolsztojnak ezek a morális kérdésfelvetések, hogyan fakadnak saját helyzetének helyes-hamis tudati felméréséből, egyszerűen *viszszavezeti* a nagy író — idealista — világnézetére. Zárójelben teszem hozzá, hogy a polémiának ezen a fókán az orosz forradalmi ideológia nagyobb megértést tanusított. Nemesak Tolsztoj cikkére utalunk itt, ahol Lenin Tolsztoj moráljának és művészetének kapcsolatát elemzi (e kettő Plehanovnál mindig merev ellentétként jelent meg), hanem Trockijra is. Az ő 1908-as cikkének közepontjában ugyanis éppen Tolsztoj *erkölcsi erejének* értékelése áll, mellyel *nemet* tudott mondani minden rosszra anélkül, hogy a megfelelő igenre rátalált volna.

Másik jellemző példa Ropszin (Szavinkov) *Mintha sosem lett volna* c. regényére való reagálás volt. A regény konfliktusának tárgya az 1905-ös orosz forradalom és problémája az, hogy az embernek van-e joga ölni, hogy két bűn között a kisebbet választhatja-e? Most tekintsünk el Szavinkov megoldásaitól, mert a vita nem is erre irányul, hanem a kérdésfelvetésre. A *Neue Zeit* sorát közli azoknak a cikkeknek, melyek e kérdésfelvetés jogosultságával szembeszállnak. Legpregnansabban fejezi a ki a közös álláspontot Lunaacsarszkij.

²¹ Otto Bauer: Marxismus und Ethik. 497. l.

Mit ír tehát Lunaacsarszkij?

„De a forradalmi harc izzásában, mint általában a fronton, csak a hareba véletlenül belecsöppent hipochonderek adják át magukat ilyen lelkiismereti nyavalygásnak.”²²

Tehát a harc sodrában morális kérdéseket *felvetni* is csak hipochonderek sajátja. Menjünk tovább:

„Az igazi forradalmár... saját személyét, saját egész életét feltétlenül a *szociális* szükségszerűség, a szociális eszmények szempontjából értékeli. De a véletlenül belecsöppent forradalmár, mihelyt a forradalmi hullám lefutott, úgy találja, hogy egy pillanatra őt elöntő forradalmi társadalmi csoportok morálja és a művelt kispolgárság tőle megszokott morálja között szakadék tátong.”²³

A második mondat önmagában igaz. A „véletlenül belecsöppent” forradalmár esetében valóban gyakori — a forradalmi hullám apadása, a győzelem lehetőségének elvesztése következtében — a forradalomban uralkodó gyakorlati morál felülvizsgálása egyfajta „morális másnaposság” értelmében. De mindennek-előtt: a forradalmi morál felülvizsgálásának bázisa nem szükségképpen „lelkiismereti nyavalygás”. Továbbá: az, hogy a forradalmár saját személyét és életét a szociális szükségszerűség és szociális eszmények szempontjából értékeli, igaz lehet anélkül is, hogy e két tényezőt szinonímnak tekintenénk. A „szociális szükségszerűség” és a „szociális eszmény” között konfliktusok merülhetnek fel, még hozzá nem a forradalmi apály idejében, hanem éppen a forradalom folyamatában. Lunaacsarszkij ilyen konfliktust nem ismer és nem ismer el. A forradalmi morál ugyanis Lunaacsarszkij szemében megint egyfajta szubszumpció: az emberi cselekvés mechanikus alávetése a közösség kitűzött céljainak. Ebből azonban az következik, hogy *minden* morális konfliktus, egy konkrét — a forradalomban *szükséges* tett — morális ellentmondásosságának felismerése *csak* a „kispolgári erkölcs” tartozéka. Ezzel azonban Lunaacsarszkij kiküszöböli a forradalmi *morált*, és *minden morált* a „kispolgári másnaposság” kategóriájába sorol. Hogy ez mennyire általános álláspont, annak igazolására Plehanovnak ugyanerről a tárgyról írott cikkére hivatkozhatunk. Plehanov szerint Bolotov erkölcsi konfliktusa csak onnan fakad, hogy nem tudja *biztosan*, kinek van igaza. Bolotov nem mélyedt el a történelmi folyamat tanulmányozásában. Ha valaki elmerül a történelmi folyamat tanulmányozásában, tehát pontosan tudja, kinek van igaza, akkor számára morális konfliktusok nem vetődnek fel. Ezt, — az egyes teljes alávetését az általánosnak, az általános tudományos megismerésének, — nevezi Plehanov is, mint Lunaacsarszkij, szocialista vagy forradalmi morálnak.

Ez azonban súlyos tévedés. Ha valaki elmélyül a társadalmi fejlődés tanulmányozásában s tudja, kinek van igaza, az megadja számára ugyan cselekvésének fő vonalát, de nem határozza meg és nem is határozhatja meg minden egyes esetben, hogy mit kell tennie. Nemesak békeidőben, különösen nem a forradalmi dagály és apály konfliktusokkal terhes napjaiban. Hiszen éppen erre utalt Otto Bauer egyszerű példájával, a sztrájkoló munkás problémájával. Itt tehát Plehanov és Lunaacsarszkij megint csak azért beszélnek morálról, hogy tagadják azt.

E tanulmányok kísérletiességre akkor derül fény, ha tudatunkba vessük: 1914-ben, közvetlenül a világháború kitörése előtt íródtak. Éppen akkor, mikor a szociáldemokrácia hajótörésének, történeti hitelvesztésének kapujánál állunk. Mikor az emberek számára tényleg joggal vetődik fel a kérdés: helyes-e, amit

²² Lunaacsarszkij: Moralischer Katzenjammer. Die Neue Zeit, 1914. 87. l.

²³ Uo.

teszek? Helyes-e részt venni az uralkodó osztályok háborújában saját munkástestvéreink ellen? A szociáldemokrácia teoretikusainak nagy részét a „történelem szükségességébe” való állítólagos belátás nem akadályozta meg abban, hogy a „nemzeti ügy” prioritása mellett döntsenek. Az efféle döntés kétségbevonása, szembesítése a szocializmus eszményeivel, vajon „kispolgári nyavalygásnak” tekinthető-e? Hogy Lunacsarszkij és Plehanov politikai álláspontja ebben a döntő kérdésben más volt, az mit sem változtat elméletük gyenge pontjain.

Hogy a morális kérdésfelvetés elutasítása, a „szégyenlősség a morál előtt” e kor munkásmozgalmában mennyire általános, annak Sorel (akinek elméleteit a későbbiekben még részletesen fogjuk elemezni) egyik legvilágosabb példája. Sorel szakadatlan elméleti és politikai háborúsághban állt a szociáldemokrácia vezető teoretikusaival. De ebben a kérdésben mégis megegyezik velük. Egy alkalommal pl., amikor a *Humanité* erkölcsileg igazolta egy nihilista tetteit, Sorel minderre így reagált: „A történész feladata nem erénydíjak osztogatása, emléktábla-tervek készítése, még kevésbé valamilyen katekizmus megalkotása: sokkal inkább a történelemben legkevésbé individuálisat kell megértenie... Nem arról van szó, hogy az erőszakos cselekedeteket elkövetőket igazoljuk, hanem arról, hogy megértsük, milyen szerepe van a munkástömegek erőszakának a mai szocializmusban.”²⁴ Az egyes ember tettét tehát ő is egyszerűen a társadalmilag általános alá szubszumálja. Csak az „általános” más nála, mint a szociáldemokratáknál: nem a történelmi szükségszerűségbe való belátás illetve az osztályérdeknek megfelelő cselekvési norma, hanem az erőszak. Történelmi tette illetve programra vonatkozóan erkölcsi kérdés fel sem vethető — így az erkölcsi jogosság vagy jogtalanság vizsgálata nem tartozik a politikai elemzés körébe (nem is érintkezik azzal) s egyúttal teljesen felesleges is.

Itt azonban magyarázattal tartozunk. Sorel, mint láttuk, az *Humanité*-val vitatkozik. A francia szocialisták egy részénél — elsősorban Jaurès-nél — szó sincs a morál előtti hasonló szégyenlősségről, mint német vagy orosz elvtáraitánál. A Franciaország polgári demokratikus és racionalista hagyományaihoz való közvetlen kapcsolódás ezt Jaurès számára lehetetlenné is teszi. Igaz, Jaurès nem is írt soha kifejezetten marxista elméleti munkákat (történelmieket igen). Erkölcsi nézeteiben részint a forradalmi racionalizmus hagyatékát folytatja, részint konkrét politikai kérdésekre reagál. Ezért később fogunk ezekkel foglalkozni. Most csak annyit jegyzünk meg, hogy ez az erkölcsi érzékenység és becsületesség volt nem utolsósorban forrása annak a kölesönös személyes vonzalomnak és tiszteletnek, ami őt a kor legnagyobb német marxista forradalmárával és teoretikusával, Rosa Luxemburggal összefűzte.*

*

Ez a szégyenlősség a morál előtt korántsem jelentette azt, mintha az általunk elemzett gondolkodók közömbösen álltak volna szembe a proletariátus osztálymoráljával. Mindannyiuktól, de elsősorban Kautskytól halomszármra

* Jaurès Luxemburgról; „Engedjék meg, hogy még egyszer üdvözljem Rosa Luxemburgot, a hős asszonyt, aki a német proletariátus szívébe ültette gondolatának lángját.” (*Helmut Hirsch*: Rosa Luxemburg. Rohwolt, 69, 86. l.).

Luxemburg Jaurèsről (Rodin jellemzésével kapcsolatban) „Csodálatos egy ember lehetett: nyílt, természetes, belső melegségtől és intelligenciától túláradó. Határozottan Jaurès-re emlékeztet engem”. (*Briefe aus dem Gefängnis*. Dietz, Berlin, 46. l.).

²⁴ Über die Gewalt von Georg Sorel. Innsbruck. Universitäts Verlag Wagner. 1928. Vorwort zur ersten Auflage 1906. 46. l.

tudnánk idézni azokat a kijelentéseket, melyekben a proletariátus morális fölényéről beszélnek a polgársággal szemben, a proletariátus morális hivatását emlegetik vagy akár a jövő szocialista társadalmának moráljáról ábrándoznak. Arról van csupán szó, és ez a „csupán” az etika szempontjából nagyonis lényeges, — hogy amit dicsértek, amiről helyesen lelkesedve beszéltek, az a munkásosztály *erkölcsi szokásainak* összessége volt, amit elvetettek, az a kapitalista osztály *erkölcsi szokásainak* összessége volt, s amiről ábrándoztak, az a jövő szocialista társadalmában kialakuló *erkölcsi szokások* összessége. Hogy milyen az egyén viszonya ezekhez a szokásokhoz, milyen az individualitása, melyek a motívumai, képesek-e — és hogyan — cselekvőleg alakítani ezeket a szokásokat — mindezek a kérdések nem merültek fel számukra. De még így is kétségtelen, hogy e konkrét kijelentések és az alapvető etikai elvek között gyakoriak a logikai ellentmondások. Ha pl. osztályokat nem lehet erkölcsileg, csak gazdaságilag összemérni, akkor hogyan beszélhet Kautsky a munkásosztály erkölcsi fölényéről a kapitalizmussal szemben? Az elméleti következetlenség itt azonban kétségtelenül helyes törekvéseket takart. De ezek elemzése nem a mi dolgunk.

3. Az erkölcsi szabadság problémája

Ahány szocialista mozgalom létezik a korban, annyiféle szabadságfogalom. Sőt, azonos mozgalmak különböző képviselőinek szabadságfogalmai is gyakran lényegesen különböznek egymástól.

Jaurès pl. a szabadság fogalmát azonosítja a *politikai* szabadságfogalommal. Számtalanszor szinoním értelemben használja a demokráciával. Filozófiai vagy etikai kérdést akkor sem lát benne, mikor szélesebb értelemben beszél róla. Pl.: „Mert az egész proletariátus kezdi már megérteni, hogy igazi szabadságnak, egyenlőségnek és igazságosságnak nemcsak az emberek politikai viszonyaiban kell uralkodnia, hanem gazdasági és szociális viszonyaiban is. Nemcsak az államot, hanem a gyárat, a munkát, a termelést, a tulajdont is *köztársasági mintára* kívánja megszervezni a munkásosztály.”²⁵ (Kiemelés tőlem. H. Á.)

Az anarchisták szabadságfogalma az előbbi gyökeres ellentéte. Míg Jaurès szabadságon lényegében a társadalom *összes* viszonyainak nem formális, hanem reális-demokratikus megszervezését értette, tehát a szabadság számára elsődlegesen társadalmi struktúrakérdés, addig az anarchisták számára a szabadság mindig az egyén szabadságát jelenti. Abban, hogy a szabadság kérdése *csak* az egyénre vonatkoztatva vethető fel, minden anarchista egyetértett. Egyetértettek abban is, hogy minden állam és államszervezet, ezzel együtt a köztársaság és a demokrácia is, továbbá minden társadalmi fölé- vagy alárendelés, tehát minden tekintély (autoritás) korlátozza az egyén szabadságát, és ezért megsemmisítendő. Ennek következtében megsemmisítendő minden centralizálás is. Különbözőek voltak azonban a vélemények abban a tekintetben, hogy ez a bizonyos egyéni szabadság milyen viszonyban lesz mások szabadságával, mennyiben lesz az utóbbi ennek korlátja vagy feltétele. Az *individual-anarchizmus* az államisággal együtt a társadalmiság felbomlasztásáról is beszélt, az egyén teljes „önmagára állítottságáról”, az egyéni szabadság úgynevezett abszolút kielégítéséről. Ezért nem véletlen, hogy bár az individualanarchizmus szabadságfogalmának kidolgozója is Bakunyin volt, ez a mozgalom folyamatosan leszakadt

²⁵ Jean Jaurès: Aus seinen Reden und Schriften. 97. l.

a szocialista mozgalmakról. Törekvése már nem az embereknek *bármilyen* jövő szempontjából — pl. akár az állam eltörlése szempontjából vagy politikai merényletek végrehajtása szempontjából — való megszervezése volt, hanem az „önmagára állított egyén” magatartásának kialakítása *bármilyen* adott társadalmon belül, tehát a kapitalizmuson belül is, a társadalmon való szubjektív önmagát-kívül-helyezés által. (Az amerikai individualanarchizmusról bővebben ld. Cole: *History of Socialist Thought*.)

A *szociálanarchizmus* s ezen irányzat főideológusa, Kropotkin, erre a problémára másképpen válaszolt. Kropotkin szerint a szabadság megvalósulásának feltétele egy új társadalmi rend. Szerinte az emberekben, születésüktől kezdve élnek az úgynevezett szociális ösztönök, az ember természetéből fakad, hogy a társadalmiság harmóniában legyen egyéni szabadságával. Az állam és a jelenlegi elosztás az a két negatív tényező, mely akadályozza az emberck e „természetes” együttélésének megvalósulását. Ha tehát megszüntetjük ezeket az akadályokat, „eltöröljük” az államot, akkor megvalósul az egyén szabadsága, mely éppen a szociális ösztönök létezése következtében természettől fogva tételezi mások szabadságát is. Ebben az elméletben tehát voltaképpen Fourier koncepcióját látjuk viszont, azzal a különbséggel, hogy kevésbé az adott társadalom ökonómiája, mint politikája és államszervezete ellen irányul.

Vizsgáljuk meg most közelebbről az anarchizmus klasszikus, bakunyini megfogalmazását, mely különböző irányú módosításokkal azért mind az individualanarchisták, mind a szociálanarchisták számára irányadó maradt. Bakunyin a következőket írja:

„... egyetlen e névre igazán érdemes szabadságnak azt a szabadságot tartom, mely minden anyagi, intellektuális és erkölcsi erő teljes kibontakozásából áll... olyan szabadság, mely semmi más korlátot nem ismer, mint amelyet saját természetünk törvényei írnak elő, úgyhogy tulajdonképpen egyáltalában semmiféle korlát nem létezik... Az egyén olyan szabadságáról beszélek, mely távol áll attól, hogy más ember szabadsága előtt, mint valami korlát előtt állva maradjon, hanem ebben éppen ellenkezőleg saját szabadságának megerősítését és végtelenbe való kiterjesztését látja.”²⁶

Bakunyin szabadság-meghatározása, mint látható, három mozzanatból áll. A szabadságot mindenekelőtt az ember összes anyagi, szellemi és erkölcsi erőinek kibontakoztatásaként ragadja meg. A szabadságnak ezt az aspektusát tartalmazza a marxista szabadságfogalom is (nem a szociologizáló), továbbá, mint látni fogjuk, számos egymástól különben eltérő szabadságfelfogás is. Ez azonban nyitva hagy még számos kérdést. Így: mit értünk anyagi, szellemi és morális erőknön s hogyan interpretáljuk azokat. Továbbá: milyen feltételeket tételezünk lehetségesnek és szükségeseknek ahhoz, *hogy* ezek az erők kibontakozzanak. Végül: *hogyan* képzeljük el ezeknek az erőknek a kibontakozását. Az első problémát Bakunyin egyáltalában nem feszegeti. Adottnak veszi, hogy mindenki tudja, mit ért anyagi, szellemi és morális erőknön. Itt tehát egy egyszerű előfeltevéssel állunk szemben, mely megáll a hétköznapi gondolkodás síkján, de nem állja ki a tudományos gondolkodás próbáját. A másik két problémára sem ad ugyan kimerítő és differenciált feleletet, de álláspontjának általános vonalát mégis ki lehet hámozni további fejtegetéseiből.

²⁶ Aus Bakunins Fragment über die Commune von Paris. — *Michael Bakunin*: Eine biographische Skizze von Dr. Max Nettlau. Mit Auszügen aus seinen Schriften und Nachwort von Gustav Landauer. Berlin. Verlag von Paul Pantowitsch. 1901. 54. l.

Az előbbi idézet második részében Bakunyin a szabadságot mint *korlát-lanságot* definiálja.

Az első pillantásra látható, hogy itt Bakunyin eltér a köznapi polgári szabadságfelfogás *megoldásától* anélkül, hogy szakítana annak *kiindulópontjával*. A klasszikus polgári szabadságfelfogásban is — gondoljunk csak Feuerbachéra — a szabadság a „korlátokhoz” való viszony problémája, a korlátozottság és a szabadság alapvető ellentétek. Ugyancsak elválasztják — ebből következően — a szabadságot a megismeréstől, elsősorban annak *tényétől*, másodsorban annak *tartalmától*. A megoldás azonban itt más. A polgári köznapi tudat értelmében az egyén szabadsága addig terjed, ameddig nem korlátozza másokét, illetve, amíg mások az övét nem korlátozzák. Itt azonban minden korlát megszűnéséről van szó, az egyéniség szabadsága elvben abszolutizálódik.

Nem követhetünk el túl merész analogizálást, ha utalunk arra, hogy ez a bakunyini szabadságfelfogás igen rokon a modern szabadságfogalmakkal, elsősorban az egzisztencialista szabadságfogalommal. Az egyén szabadsága az egzisztenciálfilozófiában is abszolút, amit a Másik nem korlátozhat, csupán szituációt teremthet számára.

A hasonlóság azonban még feltűnőbb, ha egy különbségre utalunk. Bakunyin szabadságfogalmának világnézeti alapja ugyanis a vulgermaterializmus. A szabadság az ember saját természetének törvényeiből ered, tehát a szabadság e saját természet törvényeinek való feltétlen engedelmeskedés. Ezzel azonban az abszolút szabadságot tanító anarchista szabadságfogalom minden szabadság teljes tagadásához vezet, mivel valaminő változatban „természeti törvényeknek” való teljes alávetettségben kulminál. Az egzisztencialista szabadságfogalom ontológiai kiindulópontja ezzel szemben a szubjektum *fenoménje*, nem pedig természeti lényege. De az ontológiai vizsgálat itt is oda vezet, hogy az egyén „bele van hajítva a szabadság szituációjába”, végszere tehát az, hogy szabad, *nem tehet mást*, mint hogy szabad legyen. Tehát az abszolút szabadság fogalma itt is éppen úgy, mint Bakunyinnál, elméletileg semmisíti meg a szabadságot. Hogy az egzisztenciálfilozófiában színvonalas filozófiai fejtegetésekről van szó, míg Bakunyinnál lapos reflexiókról, az a következtetések hasonlóságán mit sem változtat.

Igaz, hogy mikor Bakunyin szabadságról, mint *saját törvényeinknek való engedelmeskedésről* beszél, ebben van egy relatíve jogos mozzanat. Valóban annál szabadabb az ember, minél inkább *saját maga határozza meg magát valamilyen választásra vagy cselekvésre*. De csak ha ezt a „saját magát” nem naturalisztikusan értelmezem, hanem mint a társadalmi viszonyok elsajátításában konstituálódó individualitást, csak akkor nem lesz az „önmaga által való meghatározás” kategóriája fatalisztikus, akkor tárható fel ezen az alapon a szabadság tényleges lényege.

Az előbbiekből látható, hogy amikor Bakunyin szabadságról beszél, nem érinti sem a szabadságnak, mint az emberi cselekvés szubjektív feltételének, tehát a viszonylagos autonómiának a kérdését, sem ezen belül a választás viszonylagos szabadságának kérdését, sem pedig a szabadság, mint folyamat problémáját, tehát a szabadságnak a megismeréséhez való viszonyát. Csak a szabadságról, mint eredményről van nála szó. S ez természetesen az előbbi folyamattól elszigetelve nem is vezethet a szabadság fogalmának megragadására.

Persze a szabadság, mint különböző lehetőségek közötti reális választás nem is lehet igazi kutatás tárgya, ha az egyént a társadalmi viszonyok összességétől elszigetelten vizsgálom. Hiszen ezek a viszonyok adják a választás kiinduló-

pontját és anyagát. Itt Bakunyin megint hasonló megoldásokhoz jut, mint az egzisztenciálfilozófia, amely e kérdést tárgyalva két végletben gondolkodik. Egyrészt feltételezi, hogy az ember minden percben abszolút szabadon választhatja meg cselekvését, így jövőjét is — s erre természetesen az objektív viszonyoknak mint *okoknak* nincs befolyásuk —, vagy bármilyen választása csak *látszólagos* választás, valójában az őseredeti választásból következik teljes evidenciával.

Bármennyire is különbözök az anarchizmus és egzisztencializmus társadalmi és politikai gyökerei, a hasonló következtetésekre egy hasonló elméleti kiindulópont, az ad absurdum vitt individuális ontológia vezette őket.

Az idézet harmadik mozzanatában Bakunyin alkalmazni igyekszik az előbbieket a „másik emberhez” való viszony kérdésére. A másik ember nem korlátozza az egyik ember szabadságának, ellenkezőleg, e szabadság végtelenbe való kiterjesztésének feltétele. Itt Bakunyin kétségtelenül kísérletet tesz arra, hogy lényegében haladjon meg a polgári szabadságfogalom egyik döntő mozzanatát. De hogy miképp válhat a másik ember szabadsága az egyik ember szabadságának „végtelen kiterjeszhetőségévé”, erre a kérdésre nem ad választ, mivel szabadságról alkotott összkoncepciója alapján nem is adhat.

Hozzá kell azonban tennünk; hogy mikor Bakunyin konkrét politikai kérdéseket elemez, többnyire nem veszi figyelembe saját szabadságfogalmát és egy egészen másikkal, jobban mondva több egészen más gyakorlati szabadságfogalommal helyettesíti, olyanokkal, melyek a társadalomra, mint „szabad társadalomra” vonatkoznak. Ez a kettősség tette lehetővé, hogy Bakunyin mind az individuálanarchizmus, mind pedig a szociálanarchizmus prófétájává váljék.

Most térjünk vissza kiindulópontunkhoz, a jaurési és a bakunyini szabadságfogalmak ellentétének elemzéséhez. Jaurès — legalábbis gondolatai főtendenciáját figyelembevéve — a szabadság problémáját nem az individuumra vonatkoztatja. Nem ismeri fel, hogy a szabadság voltaképpen mindig az egyénre vonatkoztatott, s hogy szabad az a társadalom vagy közösség, mely megteremti a lehetőséget az egyén viszonylag nagy, bár sosem abszolút szabadságának kibontakozásához. Bakunyin — újfent gondolatai főtendenciáját figyelembevéve — az egyén szabadságából indul ki, s ebben van relatív igazság. Lényeges tévedése ott keresendő, hogy ahelyett, hogy megvizsgálta volna, melyek azok az objektív viszonyok, melyek az egyén szabadságának több kevesebb kialakulását lehetővé teszik, illetve, ami a lényegesebb: hogyan realizálódik a szabadság éppen ezeknek a viszonyoknak állandó *átalakításában*, minden intézményesedett objektív társadalmi viszonyt pusztá akadályként értékelt a szabadság kibontakozásának útjában.

Ez az ellentét fejeződik ki abban is, hogy míg Jaurès — és nemcsak ő — rendkívüli módon hangsúlyozta a kontinuitást a történelem eddigi „szabadságcsúcspontjai” (így elsősorban a Francia Forradalom) és a jövő állam nélküli társadalmának szabadságteremtő lehetőségei között, addig Bakunyin — bár idézi Hegel mondását, mely szerint a történelem fejlődés a szabadság felé — inkább *fél* ettől a kontinuitástól; az eddigi történelemben (az államok történetében) nem különböztet meg több vagy kevesebb szabadságot, s fél attól — hogy amennyiben a jövő valóban a szocialisták elképzelései szerint valósul meg — megmaradunk a szabadságnélküliség birodalmában. Ezért mondotta gúnyosan Jaurès: „Anarchista az lesz, aki a kapitalista rendszerben nem talál igazságosságot és Yves Guot-val azt hiszi, hogy a szocialista rendszerben nem fog találni

szabadságot”.²⁷ Hogy a korabeli szociáldemokrácia elméletei, nem utolsósorban szabadság-elméletei, a marxí szabadságkonceptió iránti értetlensége hogyan járult hozzá az anarchista szabadságkonceptió terjedéséhez, azt azonban — talán az egy Pannekoek-on kívül — ebben az időben senki sem elemezte.

Vessünk most egy rövid pillantást a kevésbé pregnáns korabeli szabadságfogalmakra.

Mindezekben leíró formákban ismétlődik az a gondolat, mely — mint láttuk — ebben az elvontságban közös nem egy polgári filozófiában, a marxizmusban és Bakunyinnál is. A szabadságot az ember belső anyagi, morális és szellemi erőinek kibontakoztatásaként akarják meghatározni. Csak — eltérően az anarchistáktól — rámutatnak e kibontakozás bizonyos feltételeire is, összhangba hozzák a kívánt társadalom objektív viszonyaival, vagy legalábbis a „más szabadságát ne korlátozd” kispolgári fenntartásával. Néhány pregnánsabb megfogalmazást idézünk legkülönbözőbb szocialista irányzatokból. Bebel pl., — aki az erkölcs elemzésénél általában szintén a szociologizálás módszerét alkalmazta, csak jóval kevésbé tudatosan és átgondoltan, mint Plehanov vagy Kautsky, — egy helyen a következőket írja: „Szükséges, hogy az ember — föltéve ha ösztöneinek kielégítése másoknak nem okoz kárt — magával szabadon rendelkezék. A nemi ösztön kielégítése éppen úgy magánügye az embernek, mint bármely más természeti ösztön kielégítése.”²⁸ Itt tehát a Bakunyin-féle vulgármaterialista kiindulópont reprodukálódik a már említett fenntartással „föltéve, ha ösztöneinek kielégítése másoknak nem okoz kárt”. Vagy: Sidney és Beatrix Webb a következőket mondták: „Mi . . . a szabadság . . . neve alatt . . . olyan létviszonyokat értünk . . . , amelyeknek credménye a gyakorlatban az egyéni emberi lény tehetségének lehető legnagyobb kifejlődését engedi meg”.²⁹ Vagy: Szabó Ervin, a magyar forradalmár szindikalista, következőképpen definiálja a szabadság fogalmát: „A szabadság pszichológiai kategória és olyan lelkiállapotot jelent, melyben individuális kívánságaimat és szükségleteimet az ezen kívánságok és szükségletek kielégítésére irányuló cselekedetek külső feltételeivel harmóniában tudom”.³⁰

Úgy hiszem, hogy ezekből a példák közül látható: e különböző irányzatok egyik képviselőjénél sem történt kísérlet a szabadságfogalom szélesebb kidolgozására s ezen belül különösen nem az erkölcsi szabadság problémájának megragadására . . . Ezért közelebbről megint azt a két gondolkodót vizsgáljuk meg, akik ezt a problémát legalább viszonylag többsikúán vetették fel: Plehanovot, de különösen Kautskyt.

*

Plehanov szabadságfogalma nem más, mint a hegeli definíció „alkalmazása”. A szabadság — felismert szükségszerűség. Ennek igazolása hatja át Plehanov fejtegetéseit. Pl. „A tanítvány nem teheti, hogy ne szolgáljon a szükségszerűség eszközeül társadalmi helyzete s e helyzet létrehozta szellemi és erkölcsi jellege következtében. Ugyanakkor szenvedélyesen *akar* szolgálni s nem teheti, hogy ne *akarjon* szolgálni. Ez is a megköttöttségtől való szabadság, a tudatlanság,

²⁷ Jean Jaurès: Aus seinen Reden und Schriften. 198. l.

²⁸ Bebel: A nő és a szocializmus. Bpest. Népszava könyvkereskedés kiadása. 1929. 443. l.

²⁹ S. és B. Webb: Munkás demokrácia. Budapest, Grill Károly könyvkiadási vállalata. 1909. 461. l.

³⁰ Erwin Szabó: Psychologisches zur Frage der Freiheit in der sozialistischen Gesellschaft. Die Neue Zeit, 1904. 414. l.

eszme és valóság ellentétének megkötöttségétől való szabadság.”³¹ Először tehát felcsendül az egyén — helyzete által való — teljes determináltságának már ismert dallama. Ennek a determináltságnak következtében kell a *szükségszerűség eszközüül* szolgálnia. Az effajta megfogalmazás Hegelnél *értelmes* volt, hiszen a szükségszerűség azonos volt a világszellemmel, s a világszellemnek valóban lehet az ember eszköze. De mit jelent az, hogy az ember „a szükségszerűség eszköze” egy materialista történetfelfogásban? Először is mit jelent itt a „szükségszerűség”? Lehet-e egy materialista felfogásnak homogén szükségszerűség fogalma? Marx az *Osztályharcok Franciaországban* és a *Brumaire* lapjain éppen azt elemezte, hogy egy történelmi eredményt milyen komplex tényezők kölesönhatása hoz létre, hogy ebben a vonatkozásban nem lehet valaminő homogén szükségszerűségi „láncolatról” beszélni. Azt természetesen lehet mondani, hogy egy individuum valaminő történelmi feladat megvalósításának „eszköze”, amennyiben „szenvedélyesen akar szolgálni”. De a mondat következő fele, mely szerint „nem teheti, hogy ne akarjon szolgálni”, csak költőileg-képletesen lehet igaz (mint a babitsi Jónás könyvében), nem pedig filozófiailag. Plehanov azonban éppen filozófiailag értelmezi ezt *szabadságnak*, méghozzá újfent hegelianus értelmezésben, mint az „eszme és valóság ellentétének megkötöttségétől való szabadságot”, tehát: a felismert szükségszerűséget. Pedig az, hogy valaki *tudatosan* választja egy ügy szolgálatát (tehát saját eszköz mivoltát), ami valóban szabadságának mozzanata, egyáltalán nem jelenti „valóság” és „eszme” azonosságát, a „felismert szükségszerűséget”. Megint csak a Jónás könyvére utalunk, melyben Babits koncepciója materialistább, mint a marxista Plehanové.

Tehát a szabadság a szükségszerűség felismerésének függvénye, illetve abban realizálódik, hogy nem tudunk mást szolgálni, mint a szükségszerűséget. Az erkölcsi tökéletesség viszont Plehanov szerint *függvénye* annak, hogy valaki mennyire rendeli alá magát közössége céljainak. „Minél energikusabban harcol egy ember társadalmi eszményeinek megvalósításáért, minél nagyobb fokú önfeláldozása ebben a harcban, annál magasabbra emelkedik az *erkölcsi fejlődés létrafokain*.”³² Itt az a látszat, mintha Plehanov általában bármilyen társadalmi eszménynek való ön-alávetést az erkölcsi fejlődés kritériumának tekintené. Ha tehát komolyan értelmeznénk ezt a mondatot, akkor nyilvánvaló abszurditáshoz jutnánk; így pl. el kellene ismernünk egy negatív társadalmi értéktartalmú mozgalommal (pl. a feketésszázakkal) való önfeláldozó azonosulást az erkölcsi tökéletesség kritériumának. De ha még ettől az értelmezéstől el is tekintünk, akkor is egy abszurd *következmény-etika* álláspontját fogadjuk el. Hiszen annak meghatározásánál, hogy ki jutott feljebb az erkölcsi fejlődés „létrafokain”, teljesen absztrahálnánk a *motivációtól*, attól, hogy valaki *miért* azonosul egy eszménnyel. Továbbá — mégha értékes motivációkról is van szó — is meg kell állapítanunk, hogy egy eszménnyel, mozgalommal való azonosulás, akár önfeláldozó azonosulás is, az erkölcsi fejlettségnek pusztán *egyik* jelzője lehet. Utalhatunk itt Marxra is, aki egy helyen a nő és férfi közötti kapcsolat humanizált-ságában látta egy társadalom erkölcsi fejlettségének legjellegzetesebb megnyilvánulási formáját. Tehát Plehanov — optimális értelmezés esetén is — *egytényező*s kritériummal mérte az erkölcsi fejlettséget. Mindez természetesen nem jelenti azt, mintha tagadnánk, hogy egy társadalmilag alapvetően pozitív értéktar-

³¹ Plehanov: A személyiség történelmi szerepének kérdéséhez. 13. l.

³² Plehanov: Tolstoj und Herzen. Kunst und Literatur, 828. l.

talmú ügynek való pozitív motivációjú ön-alávetés az erkölcsi fejlettségnek egyik nagyon fontos mutatója.

Plehanov egész gondolatmenetének összefüggéséből kiderül, hogy az erkölcsi tökéletességet közvetlenül a *szükségszerűség adekvát* felismerésén alapuló társadalmi céloknak való alávetésében látja. Végso soron tehát szinonímen értelmezi a szabadságot (a *szükségszerűség* felismerését) és az erkölcsi tökéletességet.

Nem akarjuk tagadni, hogy Plehanov polémiája azok ellen, akik a morális tökéletesedést és a társadalmi célok szolgálatát egymást mereven kizáró ellentétekként állították szembe, akik kezük állítólagos „tisztaságának” megőrzése címén tartózkodtak a társadalom aktív alakítását célul kitűző mozgalmaktól, teljes mértékben jogosult volt. De ez még nem teszi koncepcióját igazzá. Mindenekelőtt: „a *szükségszerűséget* szolgálni” maga is kétértelmű kifejezés. Mint láttuk, a *szükségszerűség* nem homogén kategória. De ezen túlmenően: milyen „*szükségszerűséget*”? A közvetlenül előttünk állót vagy a távolabbit? Ki dönti el, hogy mi a *szükségszerű*? Ha 1905–6-ban a cárizmus győzelme volt *szükségszerű*, akkor azt kellett szolgálni? Kétségtelen persze, hogy Plehanov az orosz szocializmus győzelmét tekintette *szükségszerűnek*. De mi történt volna, ha az Októberi Forradalom nem győz, illetve létre sem jön (Lenintől tudjuk, hogy ez nagyon is lehetséges volt). Akkor mi lett volna a „*szükségszerű*”? A bolsevikok nem azért harcoltak a forradalomért, mert azt „*szükségszerűnek*” tekintették, hanem mert olyan lehetőségnek ismerték fel, mely *megvalósítható*, s mely ugyanakkor képes megoldani a nép, a munkásosztály problémáit, emberhez méltó társadalmi viszonyok megteremtésével.

De még a leghaladóbb társadalmi céloknak való ön-alávetés (most absztrahálunk a *szükségszerűségtől*) is számos konfliktuslehetőséget, így erkölcsi konfliktuslehetőséget is rejt magában. Mindenekelőtt: elvontan jó célok követése is járhat az egyén számára súlyos morális ellentmondásokkal. Az a közösség, melynek az egyén alárendeli magát, dönthet konkrét esetekben rosszul, választ-hat nem adekvát, akár morálisan negatív, célokat és eszközöket. Másodsor: az efféle alávetés — mint láttuk — még nem mond semmit a *motivációról*, továbbá az alávetés *típusáról*. Az előbbi lehet pl. önző vagy önzetlen, az utóbbi gondolkodó vagy fanatikus. S az itt felmerült problémákat tovább lehetne sorolni.

De térjünk vissza a szabadság kérdéséhez. Kiderült az eddigiekből, hogy szabadság és erkölcs szinoním fogalmak. Mindkettő a megismert *szükségszerűségnek* s az ezt kifejező közösségnek való alárendelődésből fakad. Itt azonban még fennmarad egy kérdés: mi a feltétele annak, hogy valaki megismerje a *szükségszerűséget*, mi a szabaddá válás feltétele?

„Én nem kívánom ezt a jelenséget az erkölcs szempontjából értékelni. Törekvésem, hogy egy ismert mondással éljek, nem sírni, nem nevetni, hanem megérteni. Nem azt mondom: a jelen művészeit inspirálnia kell a proletariátus szabadság-törekvéseinek. Nem, ha az almafának almát, a körtefának körtét *kell* hoznia, akkor a művészeknek, akik a burzsoázia álláspontján állnak, protestálniuk *kell* e törekvések ellen. A hanyatlás kora művészetének hanyatló művészetnek (dekadensnek) *kell* lennie.”³³

Az utolsó mondat persze nagyjában igaz. A társadalmi dekadencia korának művészete általában dekadens *kell*, hogy legyen. De ezt Plehanov nemcsak a művészetre általában, hanem *minden egyes* művészre vonatkoztatja. A deka-

³³ Plehanov: Die Kunst und das gesellschaftliche Leben, no. 291. 1.

dencia korában szerinte minden egyes művésznak, aki „a burzsoázia álláspontján áll”, éppen úgy dekadensnek kell lennie, mint ahogy a körtefa körtét és az almafa almát hoz. Tehát itt a determináció, ebben az esetben a művészi látásmód, s művészi ábrázolás determinációja valamiféle „természeti szükségszerűség”. Hogy ez az álláspont mennyire abszurd, még világosabbá válik, ha megvizsgáljuk, mit értett Plehanov tulajdonképpen ezen, hogy a „burzsoázia álláspontján állni”. Alapjában nem világnézeti, hanem *származási* kérdést. Azaz származás és világnézet között *merev* egyenlőségjelet tett. Könnyen felismerhető ez éppen konkrét elemzéseiben. Tolsztoj nála — feudális úr, Ibsen — kispolgár.

Hogy Plehanov álláspontja téves, azt a kultúrtörténet Anatole Francetól Thomas Mannig bizonyította. (Ibsent dekadensként értékelni megint csak Plehanov tévedése.) Világos tehát ezen a konkrét példán is, hogy a társadalmi lét determinációja nem úgy érvényesül, mint ahogy az almafa almát és a körtefa körtét terem. Hanem hagy bizonyos mozgásterületet arra, hogy az ember *megválassza* a saját sorsát s ezen belül — a mi példánkon — művészetét is. Ezért természetesen az sem igaz, hogy ebben az esetben — mint Plehanov hiszi — erkölcsi megítélésről nem lehet szó, pusztán megértésről. Éppen, mert az adott determináción belül az embernek megvan a viszonylagos szabad választása, lehet nemcsak sírni és nevetni — de ítélni is.

Mit mutat azonban Plehanov egész gondolatmenete szabadságfogalmára vonatkoztatva? A szabadság felismert szükségszerűség, de a szükségszerűség felismerésének tartalma és mértéke abszolúte a társadalmi és osztályhelyzettől — születésem véletlenéről — determinált. Tehát megint csak — akár Bakunyinnál, — bele vagyok hajítva a szabadságomba. Azzal a differenciával, hogy lehetek belehajítva nem-szabadságomba is. A megismerést vagy akár valaminő szükségszerűség felismerésének problémáját elválasztani az egyéntől annyi, mint újfent csak megsemmisíteni az erkölcsi szabadságfogalmat. Az erkölcsi szféra elsikkasztása tehát Plehanovnál együtt jár a szabadság elsikkasztásával is.

Nem ilyen egyszerű a kérdés Kautsky esetében. Ha valaki e kor marxista teoretikusai között, ő kétségtelenül felismerte, hogy a szabadságfogalom konkretizálásra és elemzésre szorul. S nála tényleg számtalan kísérlettel találkozunk egy totális szabadságfogalom kidolgozására.

Kautsky először a *szabadság érzésének tényéből* indul ki. A szokásos vulgár-determinista felfogás is elismeri a szabadságérvény tényét. Csakhogy a vulgárdeterminista felfogás szerint a szabadság érzésének ténye egyáltalán nem bizonyítéka a szabadság létének. Általában Leibniz szellemes hasonlatára hivatkoznak — bár jóval kevésbé mélyen elemzik ezt a hasonlatot, mint Leibniz, — hogy ti., ha a mágnesnek tudata lenne, meg lenne győződve róla, hogy szabad akaratból húzza magához a vasat. A szubjektivista szabadságfelfogás is elismeri a szabadságérvény tényét, de ezt egyúttal bizonyítéknak is tekinti a szabadság létezésére. Kautsky mindkét szélsőséget kikerüli. A szabadságérvény — tény. Kétségtelenül *nem bizonyítéka* a szabadság tényleges létének, de e tényt mégsem szabad figyelmen kívül hagyni. Mert a szabadságérvény *objektív tény*, még akkor is, ha az emberi *tudat* jelensége. Kötelező tehát megvizsgálni, *honnán ered* ez a szabadságérvény és mi a tényleges *szerpe* az emberi cselekvésben. Mert egy érvény, ami általában létezik, természetesen valami más létezőnek terméke, és mint létezőnek, jelentős társadalmi szerepe van.

„Az a két világ, melyben az ember él, *múlt és jövő* . . . Egész tapasztalata a múltban gyökeredzik, minden tapasztalat elmúlt . . . Ezeken nem lehet legcsekélyebb mértékben sem változtatni, hogy így nem tehet velük szemben mást,

mint hogy szükségszerűségüket megismeri. Így a tapasztalat világa, a megismerés világa egyúttal a szükségszerűség világa is.

Másként áll azonban a helyzet a jövővel. Erről nincs a legesekélyebb tapasztalatom sem. Látszólag szabadon fekszik előttem, mint egy világ, melyet nem tudok megismerőként kitapasztalni, melyben azonban magamat *cselekvőként* nyilváníthatom meg . . . ha csak a szükségszerűség feltételezésével ismerhetem meg a világot, akkor csak bizonyos szabadság feltételezésével tudok benne cselekedni . . . Cselekedni annyi, mint különböző lehetőségek között választani, s akár a cselekvést vagy nem cselekvést választom, ez elfogadást és elutasítást, védelmet vagy megharcolást jelent. A választás azonban éppen úgy előre feltételezi a választás lehetőségét, mint a különbségtevést elfogadandó és elutasítandó, jó és rossz között. Az erkölesi ítélet értelmetlenség a múlt, a tapasztalat világában, melyben nincs mit választani, melyben tiszta szükségszerűség uralkodik, de elkerülhetetlen a még-nem tapasztalt jövő, a szabadság világában.”³⁴

Először elemezzük ezt a fejtegetést csupán egy vonatkozásban. A szabadság érzése Kautsky szerint a cselekvés *egyik* feltétele.

Itt Kautsky élesen szembekezd Plehanovval. Plehanov ugyanis számtalanszor igyekszik bebizonyítani, hogy a szabadság érzése éppen *nem* feltétele a cselekvésnek. Bizonyítéknak tekinti azt, hogy éppen azok az emberek voltak a történelemben a legaktívabban cselekvők, akik a feltétlen determinizmus hívei voltak. Luther pl. ezekkel a szavakkal állott egyháza elé: „Itt állok és nem tehetek másként.”

Mindenekelőtt: a szabadságérzés valójában nem az indetermináció, hanem éppen a determináció tudatának függvénye. Függvénye annak a tudatnak, hogy cselekvésem szerepet játszik mások jövőjének és saját jövőmnek a megkonstruálásában. Ebből a szempontból mindegy, hogy saját múltamat világnézetileg véletlennak vagy determinálnak vagy pedig cselekvéseimtől abszolút függőnek tartom-e. E két végetlet különben elvont világnézet, mert egyetlen cselekvő ember sem tételezi a világot praktikusán sem abszolút fatalisztikusán adottnak, sem pedig abszolút saját függvényének. Bizonyos szabadságérzése így minden embernek van, s ebben Kautskynak van igaza. Hogy azután a szabadságérzés tartalma és következményei a cselekvésre vagy a cselekvéstől való tartózkodásra nézve milyenek, az igen különböző történelmi osztály- és egyéni meghatározottságok függvénye.

Ugyanakkor azt állítani, hogy a szabadságérzés a cselekvés *feltétele*, hamis okozatiság-megállapításon alapszik. Itt nem ok-oksági, hanem olyan kölesönhatási viszonyról van szó, melynek oka valami másban rejlik: a konkrét cselekvésre készítő vagy nem készítő *objektív* társadalmi célokban és feltételekben.

Ezt Kautsky is sejti, mikor a cselekvés *másik* okának a szabadság érzés *mellett* éppen az objektív célokat jelöli meg. Az embernek, mint az emberiség tagjának, szerinte van objektív természeti célja: saját életének fenntartása. Ezenkívül s ezzel együtt van olyan objektív célja, melyet a társadalmi fejlődés tűz ki elé. Az ember így — éppen, mint az állat — nem tudja megválasztani objektív céljait, csak azokat az *eszközöket*, melyekkel objektív céljait megvalósítja. Az objektív célok megvalósulására így vagy amúgy választott eszközei nem mások, mint *szubjektív céljai*.

³⁴ Karl Kautsky: Ethik und materialistische Geschichtsauffassung. 36—37. l.

Kautskynak kétségtelen igaza van abban a feltevésében, hogy csak az objektív célok azok, amelyek az ember cselekvése lehetőségeit meghatározzák, tehát meghatározzák azt, hogy cselekszünk. De hogy ezen továbbjusson, abban megakadályozza az, hogy az emberi és állati cselekvés közötti lényeges különbséggel nincsen tisztában. Emlékeztetünk arra, hogy Kautsky az állatnak is szabadságérzést tulajdonít anélkül, hogy különbséget tenne az állati és emberi szabadságérzés lényege között. Láttuk: „Mindez azonban nemesak az ember monopóliuma, hanem az állatra is érvényes. Az állatnak is van akaratszabadsága abban az értelemben, mint az embernek, tudniuk, mint szubjektív és elkerülhetetlen szabadságérzés, mely a jövő ismeretlenségéből és abból a szükségszerűségből, hogy e jövőre gyakorlatilag hassunk, ered.”³⁵ Ebből az álláspontból kiindulva figyelmen kívül hagyja azt, hogy ha a cselekvény *tényét* magát mindkét esetben különböző objektív feltételek váltják is ki, a cselekvés hogyanja szempontjából *lényeges* különbség, hogy e feltételek pusztán biológiaiak vagy pedig társadalmiak. Pedig itt lehetne megragadni azt a láncszemet, mely a szabadságérzés tényéből átvezetne bennünket a szabadsághoz, mint az objektív és a szubjektív reális viszonyához, tehát annak elemzéséhez, hogy mennyi helyes-tudati elem van az általa is elemzett szabadságérzésben. Itt azonban Kautsky fejtegetései megszakadnak. S hogy ez a megszakadás nem véletlen, azt látni fogjuk majd a következőkben.

S most térjünk vissza a kiindulópontul szolgáló idézethez.

Kautsky itt a multat, mint a szükségszerűség birodalmát mereven elhatárolja a jövőtől, mint a szabadság birodalmától. Az előbbiekhöz mint megismerők, az utóbbihoz mint cselekvők viszonyulunk. Az előbbi ezért a tapasztalat területe, melyről erkölcsi ítélet nem ejthető, az utóbbi kívül áll a tapasztalaton, s erkölcsi megítélés tárgya.

Mindebben kétségtelenül van igazság. Ez elsősorban az, hogy a múlthoz való viszonyunk kontemplatív és nem praktikus. A multat nem lehet megváltoztatni, tehát a múlt nem lehet, mint *magánvaló cél, választás tárgya*. A múlt egyéni és kollektív tapasztalás tárgya, a jövő nem. A jövőt alakíthatjuk, ezért vagyunk szabadok, legalábbis viszonylag, — hiszen teljes mértékben nem irányíthatjuk azt, még *saját* jövőnket sem benne — a multat nem befolyásolhatjuk.

De ez korántsem jelenti azt, hogy Kautskynak ez az elhatárolása teljes mértékig igaz.

A múlt szükségszerű, amennyiben úgy történt, ahogy történt. De, — hol inkább, hol kevésbé — mindig történhetett volna másként, mint ahogy megtörtént. Emberek esinálták a multat is, gyakorlatuk által, viszonylag szabad választás alapján. Tehát a múlt, a történelem emberek megvalósult és elhált szabadságának története. Ezért nem igaz, hogy a multa vonatkoztatva *csak* megismerés létezik, de erkölcsi ítélet nem áll helyt. Mindenekelőtt: a megismerés sem vonatkozhat a múlt egész intenzív-extenzív totalitására. sosem fedi fel és nem is célja felfedni mindazokat a láncolatokat, melyekben az adott esemény megvalósult. Ebből a szempontból az emberi „szabadságok”, azaz motivációk és választások sosem lesznek az általános folyamatot vizsgáló tudomány tárgyai. De igenis tárgyai maradnak az erkölcsi ítéletnek. Hogy valaki egy forradalomban így vagy úgy döntött, mellette vagy ellene, milyen formák között döntött mellette vagy ellene, az évszázadok múlva is erkölcsi ítélet tárgya lesz.

³⁵ Uo.

Különben is a múlt csak, mint magánvaló cél nem lehet az emberi választás tárgya. Egyrészt a múlt befolyásolja az embert magában a választásban, determinációs térreumot, mozgásteret teremt számára. Ezt különben a Kautsky-féle álláspont sem tagadja. Másodszor, ha az ember a jelenben választ, bizonyos értelemben aktíve fordul a múlthoz, tehát *múltat választ magának*. A forradalmár, amennyiben elhatározta, hogy egy forradalom kivívásáért küzdőkhöz csatlakozik, a francia forradalmat is *saját* múltjának választja meg. Ezzel annak lefolyásán természetesen nem változtathat, de saját jövőjén és kora jövőjén igen. Ha egy tolvaj elhatározza, hogy nem fog lopni többet, saját múltjához tagadóan és aktívan kapcsolódik. S ez együtt jár annak a tudatával, hogy másként is cselekedhetett volna, annak felismerésével, hogy nem kellett volna lopnia, s saját korábbi életének igenis *erkölcsi* jellegű megítélésével.

Ugyanígy egyoldalú Kautsky elhatározása a jövőre vonatkozóan is. Nem igaz, hogy a jövő egyáltalán nem lehet megismerés tárgya. Hiszen a jövő bizonyos lehetőségeinek ismeretére törekszik mindenki, aki fogódzót keres saját cselekedetéhez. Ez a megismerés persze nem tapasztalat — ebben igaza van —, hanem pusztán fogalmi. A jövő — nemesak a természeti jövő, hiszen ez evidens, mert mindenki tudja, hogy saját jövőjének végpontja a halál — hanem a társadalmi jövő is, egy adott réteg, osztály, az emberiség jövője is az adott pillanat perspektívájából bizonyos elvontságban a megismerés tárgya. Persze vannak olyan történelmi korok s ezekben olyan osztályok és individuumok, akik nem tételeznek a jövőben egyáltalán semmiféle lehetőséget, perspektívát. Ilyenkor jön létre a vis-à-vis de rien szituációja, ami azonban éppen ellentéte a reális és cselekvésre készítő szabadságérzésnek.

A múltnak, mint szükségszerűnek és a jövőnek, mint szabadságnak merev szembeállítását nem más, mint a kanti dilemma új interpretálása. De vajon Kautsky, aki olyan élesen és szellemesen polemizál a kantianizmus ellen, ebben a vonatkozásban kantianus-e? S ezzel kapcsolatban: vajon ő valóban szembeállítja-e a jövőt, mint szabadot a múlttal, mint pusztá szükségszerűséggel?

Most azonban rá kell ébrednünk arra, hogy míg Kautsky érdekesen és szellemesen a szabadságérzésről beszél, mi akaratlanul rátértünk a tényleges szabadság kérdésének elemzésére. De vajon Kautsky azt állítja-e, hogy ezen szabadságérzés, mely a jövővel kapcsolatban elfog bennünket és cselekvésre készítet, tényleges szabadság? Ezt meg kell még vizsgálnunk.

Persze a tényleges szabadság is szabadságtudatban jut kifejezésre, és ennyiben szubjektív. A probléma az, hogy ez a szubjektív tudat tisztára hamis-tudat-e vagy pedig vannak-e helyes tudati elemei.

A szabadságérzés Kautsky szerint onnan ered, hogy a jövő ismeretlenül áll előtttem. Ebből az következik, hogy minél jobban ismerem a jövőt, minél jobban ismerem tettem következményeit, annál inkább csökkennie kellene a szabadságérzésemnek. Más munkájában, ahol a szabadságérzést szerzőnk teljesen azonosítja — hamisan — a szabad akarat tudatával, ezt a következtetést le is vonja. „Ha egy adott szituációt s abban saját cselekedetünk konzekvenciáit azonnal világosan átlátunk, akkor aligha kerülnénk valaha is abba a bizonytalanságba, hogy a cselekvés különböző fajtái között választásunk nehéz legyen... Tudatos cselekvésünk minden pillanatában szilárd lenne, az akarat szabadságának minden illúziója megsemmisülne.”³⁶ Tehát — amennyiben a

³⁶ Kautsky: Die materialistische Geschichtsauffassung. Verlag J. H. W. Dietz Nachf. G. m. B. H. Berlin. 1927. I. Band 116. I.

jövőt adekvátan ismerhetném, annyiban szabadságérzésem nem lenne. Vagyis szabadságérzésem pusztán illúzió, azaz pusztán hamis tudati termék, a nem-tudás eredménye. A tudás eredménye viszont a szabadságérzés korlátozása s végső perspektívában — megszűnése. A szabadságérzés tehát csak egy oknál fogva nem szűnhet meg. Ez a — valós — ok az, hogy sem saját jövőnket, sem társadalmunk jövőjét adekvátan nem ismerhetjük.

Itt azonban már tökéletes konfúzióhoz jutottunk. Kautsky ugyanis természetesen elismeri a korabeli marxizmus összes alapaxiómáit. Elismeri ezzel, hogy szabadság — felismert szükségszerűség. Tehát minél jobban ismeri fel az ember a jövő szükségszerűségét, s ezzel saját tetteinek későbbi konzekvenciáit, annál szabadabb. Ugyanakkor azt mondja, hogy a szabadságérzés olyan illúzió, melynek oka a szükségszerűség nem ismerése, a jövő adekvát megismerésének lehetetlensége. Így a szabadságtudat és a tényleges szabadság fordított arányban áll egymással. Minél szabadabb az ember *objektíve*, annál *kevésbé érzi* magát annak, s minél kevésbé szabad *objektíve*, annál *inkább érzi magát* szabadnak. Mindaz tehát, amit Kautsky érdekesen elemzett a szabadságérzéssel kapcsolatban, mint pusztán fenomenon elemzése lepleződik le. A szabadságtudat — tisztán szubjektív, hamis tudati tényező. A szabadság tehát megsemmisül. Kautsky minden önálló kísérlete ellenére kerülőúton odajutott, ahova Plehanov kerülőút nélkül.

Ha megvizsgáljuk, miért torkolltak Kautsky érdekes kutatásai ebbe a zsákutcába, akkor ennek közvetlen okát megint csak az erkölcsi viszony sajátosságának el-nem-ismerésében jelölhetjük meg. Vegyük csak újra szemügyre az előbbi idézetet. Ebben az foglaltatik, hogyha valaki tettének minden következményét előre láthatná, nem okozna neki gondot a választás, s megszűnnék az akarat szabadságának illúziója (a szabadságérzés). Kétségtelenül igaz, hogy ha valaki — mint ahogy ez lehetetlen — tettének összes következményeit beláthatná, akkor a választás nem okozna *annyi* és *olyan* konfliktusokat számára. De ez nem szüntetné meg az erkölcsi választás tényét! Hiszen gyakran előfordul, hogy két ember egyformán látja saját tettének azonos következményeit, és az egyik e tettet ezért választja, a másik pedig éppen ezért veti el. Ha két ember pl. előrelátja, hogy adott tettel valakit tönkretelhet, az egyik elköveti, a másik nem. Hozzáteszem, hogy emberek, bár az összes következményeket előre látják is, habozhatnak a választásnál. Pl. ha valaki előre látja, hogy tettének elkövetésekor a másik ugyan tönkre megy, de ő kitűnő pozícióba kerül, ha nem követi el, akkor a másik nem megy tönkre, de ő nem kerül pozícióba. Habozhat sokat, míg egyik vagy másik sorsot inkább vállalja. Mindez nem mond ellent annak, hogy a következmény előrelátása sokszor megkönnyítené és megszüntetné a választás kínját. A szabadságérzést és a szabadságot, így tehát a tettek lehetséges következményeinek előrelátása sem szüntet meg. Csupán arról van szó — persze ez valóban az erkölcs egyik lényeges tényezője —, hogy a következményekbe való nagyobb vagy teljes belátás azonos egyéb feltételek mellett megkönnyíti a választást.

Dehát mi az oka annak, hogy ugyanazon következmények pontos előrelátásánál az emberek mégsem egyformaképpen cselekednének, mint ezt Kautsky helytelenül tételezi. Bár erre a problémára itt nem is ad választ — éppen mert nem látja a problémát —, más helyütt kínál erre is egy megoldást. „Ez a választási tevékenység az akarat szabadságának látszatát ébreszti. A valóságban azonban az ész a szervezetet azonnal arra készíti, hogy a cselekvés adott lehetőségei közül azt válassza, mely a legkisebb erőmegfeszítésre a legnagyobb hatás elérését

igéri.”³⁷ Ez csak annak a régi, bár egyáltalában nem bizonyított pszichológiai doktrínának az ismételése, hogy az ember mindig a könnyebbet választja. De az erkölcs számára a kérdés ott kezdődik, hogy egy ember számára miért ez és nem az a könnyebb? Hogy miért könnyebb az egyiknek árulóvá lenni, a másiknak inkább meghalni? Mért könnyebb az egyik s nehezebb a másik számára egy pozícióról lemondani s egy másik embert nem tönkretenni? Iliába bizonyítom be az összes emberi tettek pszichikai determináltságát — feltéve ha be tudom bizonyítani —, akkor még *egyetlen szót sem szóltam* az erkölcsi szabadságról, s különösen nem ennek *értékéről*.

Ezen a szociologizálás csodaszere sem segít. Nincs az az osztályalap, melyből abszolút szükségszerűséggel levezethető, hogy X. a halált, Y. pedig az árulást választja. Legfeljebb valószínűségi következtetéseket lehet ebből levonni egy csoport erkölcsi tartására vonatkozóan. S ha e kettőt — a pszichologizálást és szociologizálást — kombinálom, s az erkölcsöt az ösztönök és pszichikai determináció továbbá társadalmi abszolút determináció továbbá társadalmi abszolút determináció pusztá eredőjeként akarom megragadni, akkor is kisiklik kezemből. Az egyes társadalmihoz való viszonya sajátos és különös struktúrájának felfedése nélkül a szabadságról, ezen belül elsősorban az erkölcsi szabadságról, semmi igazat nem tudok mondani.

S megint vessünk egy pillantást a csőd általános világnézeti alapjára. Ökonómiai determinizmus az egyik oldalon. A pusztá szubjektív szabadság, magyarul az ösztönösség, ideológiája, a másik oldalon. A tudatos eselekvés problémái, objektum és szubjektum kölcsönhatásának vizsgálata kívül kell hogy essék ezen az ideológiai szférán. Így Sorelnek teljesen igaza van, mikor megállapítja: „Ha a marxista materializmus gyakorlatilag ökonómiai determinizmushoz vezetett, mely a reformizmust szülte . . . akkor ez azért történt, mert a híres marxi mondásnak »az ember maga csinálja történelmét, de meghatározott körülmények között« — az első részéről teljesen megelégedett.”³⁸

4. Osztályerkölcs, mint doktrína

Engels az Anti Dühring-ben futóutalást tesz az erkölcs történelmi és osztályjellegére. Különböző osztályok erkölse különböző, illetve az osztályok erkölcsének közös vonásai a mindenkori adott gazdasági-társadalmi korszak azonosságából erednek. Ez — amennyiben az *erkölcsi szokások* konkrét *tartalmait* vesszük szemügyre — *megközelítően* igaz is. De ezzel még semmit sem mondtunk az erkölcs funkciójáról, nem alapoztuk meg bizonyos értékek kontinuitását, nem szóltunk semmit az egyes erkölcsös magatartásáról, a különböző konkrét erkölcsi rendszerek különböző értéktartalmáról stb. Mégis ez a summás összefoglalás lett e korszak marxista teoretikusainak etikai *alapidoktrínája*. Még hozzá — mint láttuk — úgy, hogy egyes osztályok erkölcsét nem egyszerűen „helyzetükből”, hanem „érdekeikből” vezették le.

E doktrína „alkalmazásánál” olyan következtetésekhez jutottak, melyeket Engels sosem vont le. Egyrészt ahhoz, hogy minden egyes ember erkölse mechanikus kifejeződése ennek az osztályérdeknek. Ezzel kapcsolatban csak visszautalunk Plehanov Tolsztoj- illetve Ihsen-elemzésére. Másodsorban ahhoz, hogy az egyes osztályok erkölse egymástól kínai fallal van elválasztva. Továbbá ahhoz, hogy az egyes történelmi korszakok egymástól szintúgy kínai

³⁷ Uo. 112. l.

³⁸ Idézi Eduard Berth: Nachwort zur „Über die Gewalt” von Georg Sorel. 370. l.

fallal vannak elválasztva. (Engels éppen e két következtetés *ellenkezőjét* jelzi — ha csak utalásszerűen — az egyenlőségfogalom fejlődéséről írottakban.) Így csak egy osztály erkölcsének történetében létezhet erkölcsi folytonosság, de nincs ilyen az emberiség történetében. Hogy az utolsó következtetés összes következményeinek levonása elől hogyan igyekeznek egyes teoretikusok kitérni, azt a későbbiekben még látni fogjuk.

Nemcsak az anarchisták bizonyos típusától, nemcsak a filiszterektől volt idegen ez a koncepció. Hasonló idegenkedést tapasztalunk azok körében is, akik józan politikai érzéktől vezettetve nem tudták a fenti doktrínát elfogadni. Így pl. Jaurèsnál. Ő az erkölcsi hagyományok és a demokratikus politikai hagyományok iránti igazi francia érzékenységgel mereven utasítja vissza a hagyományokkal szemben nihilizmushoz vezető korabeli marxista megfontolásokat. Erről a kérdésről folyik híres vitája Lafargue-gal. Kétségtelen, hogy Jaurès inkább egyfajta *igényt* fogalmaz meg, mint elméletet. Elméleti fejtegetései meglehetősen laposak, a szociologizálással csak a hagyományos „örök emberire” való hivatkozás tudja szembeállítani. Haladás, jogosság, igazságosság eszméi szerint „benne vannak” az emberiségben, mióta kialakult, de csak „homályosan”, érzék formájában. Ezek az „érzések” a történelem fejlődése folyamán realizálódnak azután konkrét eszményekben, nyernek tartalmat. — Az „örök emberi”-vel Lafargue válaszában természetesen könnyen elbánik. Jaurès-val szembeállított gondolata azonban még tiszta teoretikus szinten sem haladja meg kritikusát. Az eszmék azért „látszanak” örököknek, mert már egyszer realizálódtak: ugyanis az öskommunizmusban. Így az „igazság eszménye” azért él, mert ez nem más, mint *visszaemlékezés* az ösközösség elosztási módjára. Ha most eltekintünk attól, hogy az „öskommunizmus” Lafargue-nál mítosszá válik (és nemcsak nála!), le kell szögeznünk, hogy koncepciója egyfajta lét — legyen dualizmushoz vezet. Az emberiség kontinuuus eszményei nem mások, mint egy „legyen” szembeállításai a mindenkor „léttel”, meghozzá egy olyan „legyen”-é, mely valamikor már „lét” volt. Hogy számos konkrét igazságosság-elképzelésben (különösen a népickekben) valóban szerepet játszik korábbi állapotoknak a jelen állapotokkal való konfrontálása (ez a korábbi állapot persze nem az „öskommunizmus”), az tény. De ez a tény korántsem alkalmas az igazságosság-érték kontinuitásának és diszkontinuitásának (mert ez is döntő!) elméleti igazolására.

Tipikusan szociologizáló módon vitatkoznak az „örök erkölcs” híveivel — mindenekelőtt Barth-tal — a Neue Zeit hasábjain Mehring és Kautsky. Közös álláspontjukat Kautsky fejti ki éleselméjűbben, ezért a következőkben csak róla fogunk beszélni. Kautsky az „örök erkölcs” barthi elgondolását két konkrét példán cáfolja. Barth szerint ugyanis az erkölcs örök voltának bizonyítéka az, hogy mindig pozitív erkölcsi normának számított a haza földjének megvédése vagy az igazmondás. Az előbbi Kautsky szellemesen bírálja. Megmutatja, hogy ilyen követelés csak akkor vetődhetett fel, mikor már kialakult a haza, s hogy ez viszonylag késői történelmi termék s fejtegetéseit a nevezetes marxi—engelsi tétellel zárja, mely szerint a proletárnak nincs hazája. Azonban már itt is olyan nehézségekkel kell megküzdenie elméleti kiindulópontjának fenntartása érdekében, amely azután a második kategória tárgyalásánál szembetűnő lesz. A „ne hazudj”, mondja Kautsky nem örök erkölcsi követelés. Hiszen csak bizonyos körülmények között kötelesség az igazmondás. Vannak olyan körülmények, mikor éppen a hazugság válik kötelességgé. A proletariátus számára az igazmondás csak azért válhatott kötelezővé, mert ez az osztály erős.

Kautskynak itt nem egy vonatkozásban igaza van. Igaz, hogy a hazugság

gyakran megtűrt, egyes esetekben kötelező is lehet. De akkor még mindig fennmarad a kérdés: miért van az, hogy ennek ellenére a „ne hazudj” elvont erkölcsi normája él, létezik, hozzá — legalábbis *elvont normaként* — minden osztálynál létezik, még akkor is, mikor szokássá vagy köteleességgé válik a norma megszégyesítése? Miért nem a „hazudj!” vált ilyen elvont normává? Erre a kérdésre hiába keressük a választ.

Ezt a problémát különben Bernstein (prerevizionista korszakában) világosan látja. Elemzi ugyanis a „ne ölj” normáját. Megállapítja, hogy ezt mindig megszegik. Felveti a kérdést a munkásmozgalomra vonatkoztatva. Ha nagyon szükséges, akkor kell ölni a proletariátus érdekében. A nihilisták gyilkosságai erkölcsileg nem elvetendőek. De „ha az agyonlövés és levegőberöpítés . . . szokássá válnék, akkor meglenne az esély, egy idő múlva az ököljoghoz hasonló állapotok bevezetésére, de a szocialista társadalomtól még csak jobban eltávolodnánk.”³⁹ Úgy véli tehát, hogy a hagyományos „ne ölj” normája az emberiség fejlődésének eredménye, mellyel szemben nem lehet közömbös álláspontra helyezkedni, nem utolsósorban azért sem, mert a közömbös álláspontra helyezkedés e hagyományos normával szemben éppen a szocializmus ügyének megvalósításától távolít el. De Bernstein is csak regisztrálja a problémát s meg sem kísérli azt megoldani.

Mikor pedig Kautsky felveti a kérdést, hogy mi az etika feladata, azt a választ adja rá, hogy az *osztályerköles felfedése*. Punctum.

Az osztályerköles ilyen doktrinér elemzése doktrinér következtetésekhez vezet. Így pl. más osztályokhoz, illetve más osztályokhoz tartozó egyénekhez való viszony erkölcsi tartalmának kérdésében. Persze itt a politikai szektarianizmus gyökerével is van dolgunk. Kautsky pl. egy helyen tagadja, hogy a proletariátusnak mint osztálynak más osztályokkal szemben is vannak köteleességei. Illetve azt mondja, hogy ezek a köteleességek hetedrangúak, és ezért nem kell őket figyelembe venni. Mindenekelőtt: milyen módszer az, mellyel a hetedrangú tényező *nullával azonos* társadalmi viszonyok vizsgálatánál? De ettől tekintsünk el. Kautsky gondolata gyakorlatilag többek között annyit jelent, hogy a proletariátusnak a parasztsággal, továbbá az egész nemzet sorsával szemben sincsenek semmiféle köteleességei. Hogy ebben az elemzésben helyes törekvések is kifejeződnek, így ennek a koncepciónak a visszautasítása, mely a nemzet állítólagos egyetemes érdekeit a proletárérdekektől elszigetelve óhajtja azok fölé állítani, nem kétséges. De a partikularitással nem lehet a partikularitást szembeállítani. Különösen nem egy olyan osztály álláspontja alapján, melynek történelmi hivatása az *egész emberiség* felszabadítása.

De térjünk vissza a szorosan vett erkölcsre. Kautsky a következőket írja: „A szociális erények, segítenikészség, áldozatkészség, igazságszeretet stb. csak az elvtársakra vonatkoznak, nem pedig egy másik társadalmi szervezet tagjaira.”⁴⁰ (Ezt egy konkrét példán, a keresztény közösségek példáján elemzi.) Majd másutt: „. . . az erkölcsi törvény nem az embernek minden más emberhez való viszonyát, csak az embernek saját társadalmi emberéhez való viszonyát szabályozza.”⁴¹ Végül: „Erkölcstelenség tehát mindig csak a saját, de sosem az idegen erkölctől való eltérés lehet.”⁴² Ezt az álláspontot azután olyan mértékben ad absurdum

³⁹ Bernstein: *Moralische und unmoralische Spaziergänge*. II. Recht und Gerechtigkeit. Die Neue Zeit, 1893—4. 361. l.

⁴⁰ Karl Kautsky: *Ethik und materialistische Geschichtsauffassung*. 107. l.

⁴¹ Uo. 106. l.

⁴² Uo. 11. l.

viszik, hogy Plehanov egy helyen egyenesen azt fejtegeti: a munkások nem érthetik meg Nyekraszov költészetét, még hozzá nem műveltségbeli hiány, hanem társadalmi helyzetük különbözősége miatt. „Az intellektuelek akaratlan bűne nem a ti bűnötök, s ezért nem is ismerhetitek bűnbánatuk kínjait.”⁴³ S a nem-ismerés természetesen a teljes meg nem értést jelenti.

Hogy az erkölestelenség eltérés egy adott osztály *saját* moráljától, nem pedig egy másik osztály moráljától, már önmagában véve is csak nagyjában igaz. Statisztikailag megáll az a tétel, hogy egy osztály tagjainak szemszögéből erkölestelen az, aki saját osztályának normáit megszegi. De már itt is felvetődik a kérdés: egy osztályban csak egytípusú normák és szokások léteznek? S ha ezt megvizsgáljuk, látjuk, hogy maga az osztálymorál is elvont és konkrét normák, szokások igen bonyolult és gyakran egymásnak ellentmondó rendszere. Az osztályhoz tartozó egyes emberek, még ha mind alapjában az adott osztály szokásnormáinak keretein belül választanak vagy ítélnék, ugyanazt a tettet különbözőképpen ítélik meg, ez ellentmondó normarendszerek gazdaságában nem okvetlenül ugyanazokhoz a követelményekhez tartják magukat. Az egyes és általános között különösen az erköles területén rendkívül sok közvetítés létezik és játszik fontos szerepet. Az osztályon belül számtalan réteg fejlődésének különböző szakaszaiban statisztikailag is más és más követelményeket részesít előnyben tettben és ítéletben. Hát még az egyes ember a történelemnek és saját történetének — létének, megismerésének, tapasztalatainak — különböző szakaszában! Ha ez nem így lenne, akkor pl. a három Karamazov testvérnek *teljesen egyformán* kellene viszonyulnia apja meggyilkolásához. Látható tehát, hogy a statisztikai átlag vizsgálatánál bizonyos vonatkozásban eltávolodunk az erköles lényeges kérdéseinek felvetésétől.

De ez csak a probléma egyik oldala. A másik, hogy vajon a saját osztály morálja és a másik osztály morálja között valóban nincsen-e semmiféle kapcsolat. A naív vizsgálódó számára természetes tény, hogy pl. az elvont normák közül a legfontosabbak a különböző, még egymással szembenálló osztályoknál is közösek. Persze igaz — s ha ezt a naív szemlélő nem látja, látásmódja korlátozott —, hogy más a konkrét normatartalmuk. De a közös elvont normák *léte* mégis csak kifejez valami azonosságot is ebben a létező ellentétességben. Az elvont tudományos absztrakció eltvávolodik a köznapi gondolkodás tapasztalatától az ellentétek objektív felismeréséig. Itt állnak meg az általunk vizsgált gondolkodók. A konkrét tudományos absztrakció ezt az ellentétet a létező azonosság jelenségével kölcsönhatásban vizsgálja meg és abban deríti fel. Ez az a fok, ahova a mi gondolkodóink nem jutnak el. Az osztályerkölesök magánvaló szokások és követelmények egymástól elszigetelt homogén masszái maradnak szemükben.

Végül a probléma harmadik oldala is feltűnik előttünk, ha felvetjük a kérdést: nincs-e valami abszolút mozzanat a relatív erkölesi ítéletekben? Ha fel is tételezzük, hogy az adott osztályok összesen tagjai ugyanazt tartják erkölesösnek és erkölestelennek, de ugyanakkor egészen mást, mint a másik osztály tagjai — ami mint láttuk, így nem is igaz —, hogy tehát egy ember csak saját erkölesével mérve lehet erkölesös vagy erkölestelen, nincs-e mércénk az egyik ítéletet jogosabbnak, a másikat jogtalanabbnak mondani, az egyik osztály erkölesét megsértőt erkölestelenebbnek, a másikat kevésbé annak vagy pedig esetleg erkölesösnek is? Hogy Husz és a pápa egyformán saját erkölesüket követték és saját osztályuk szempontjából egyformán erkölesösek voltak, jelenti-e, hogy

⁴³ Plechanow: Einige Worte an die Arbeiterleser. Kunst und Literatur, 534. l.

elfogadjuk ezen relatív erkölcsi mércét? Kautsky felfogása itt — bár a kérdést fel sem veti — lehetővé tenné a „nem” kimondását. Nem, mert egy ember osztálya vagy egyik vagy a másik „rég” osztályhoz áll közelebb, s így saját osztály-erkölse szempontjából megismételheti ezt vagy azt az osztályítéletet. De csak ezért? Nincs itt semmi más, a szubjektívben is az objektívét tartalmazó kritérium? Erre nem kapunk választ. Itt is nyomon követhetjük, mennyire igaz a volt Bauernak, mikor e doktrína relativisztikus és nihilisztikus tartalmától visszariadt. Hogy a fenti ítéletben szerepet játszik adott osztályok adott erkölcsének konkrét történelmi viszonya a haladáshoz, ez még „befér” a szociologizáló koncepcióba. De ennek viszonyát megvizsgálni az egyetemes emberi erkölcsi értékekhez már nem volt lehetséges.

Most nézzük meg: igaz-e, egyetemes igazság-e, hogy áldozatkészség, segitenikészség, igazságszeretet csak a *saját* közösség szempontjából létezett és létezik az emberekben? Ebben megint van igazság is. Az ellenséget pl. a háborúban becsapni tudvalevőleg érdem, mindig érdem volt és marad, míg ellentétes közösségek harcban állnak. Vagy pl. a szolidaritás lényegében a közösséghez, a *saját* közösséghez való viszony erkölcsi tartalma, tehát természetes, hogy csak arra vonatkozik. De ez kétségtelenül nem vonatkozik a Kautsky által „szociálisnak” nevezett összes erkölcsi értékekre. Mindenekelőtt: hogy ténylegesen mennyire korlátozódtak egy adott közösségre vagy mennyire terjedtek túl annak körén, az messzemenően a közösség *jellegétől* függött. Különböző közösségekben ezért ez különböző. Általában a közösség szorosságával azonos mértékben növekszik a kollektív erkölcsi befeléfordulás. De itt is vannak pl. szokásokká váló kivételek. A sebesült ellenség segítségét a legtöbb közösség kötelességnek tartja, mert a sebesült ellenség már nem ellenség, bár nem is a közösség tagja. (Persze ez is csak a történelmi fejlődés bizonyos korszakától van így, és korántsem minden közösséget jellemez.) Másodszor: elvont normák, tehát *nem* szokások formájában a közösségen kívüliek segítése közösségi normává válhatik. Már a bibliában is megparancsolják az idegennek való segítséget. Harmadsorban: az egyes ember mozgásterülete itt sem azonos a kollektíva átlagáéval. Egy ember, aki megszokta saját közösségében az igazmondást és önfeláldozást, egyénileg gyakrabban önfeláldozó és igazmondó, mint nem, a közösségen kívül eső emberekhez való viszonyában is. Hiszen ezt konkrét vizsgálataiban, mikor nem zavartatta magát dogmáitól, Kautsky is kitérően elemezte! Gondoljunk csak arra, mikor bemutatja, milyen szívesen alkalmaztak cseh földesurak olyan iparosokat, akik a cseh testvérek közösségéből kerültek ki, mert tudták, hogy igazmondók és feltétlenül becsületesek lesznek. Pedig e földesurak csak nem tartoztak a cseh testvérek közösségének keretébe?

Végül: igaz-e az, hogy az úgynevezett „erkölcsi törvény” magyarul az erkölcsi követelmények rendszere, az embernek csak saját közösségéhez való viszonyát szabályozza, más társadalmakhoz, azaz más társadalmak tagjaihoz való viszonyát nem?

Ez teljes egészében abszurditás. Az embernek minden más emberhez való viszonyának van erkölcsi tartalma, így más társadalom vagy közösség emberéhez való viszonyának is. Az erkölcsi követelmények ebben a viszonyban lehetnek *mások*, mint saját közösségével, annak tagjaival szemben fellépőek, de egy *egységen* belül, még hozzá egy erkölcsi egységen belül. Éppen ez az egység szüli a megítélésbeli ellentéteket is, azok is hozzá tartoznak (pl. hogy egy rabszolgatartó nem lát semmi bűnt abban, ha fia megöl egy rabszolgát, de ha rabszolgája öl meg egy másikat, akkor érvényesíti a „szemet szemért, fogat fogért” elvét.)

Ila tehát szabályzásról egyáltalán beszélhetünk, akkor egy embernek más társadalom vagy osztály tagjaihoz való viszonyának normái is szabályozva vannak, csakhogy mások, azaz más tartalmúak.

Mindeddig azt elemeztük, hogyan választja el magánvaló és ablaknélküli, történelemnélküli, rétegeződésnélküli, individuumnélküli egységekké a szociologizáló marxizmus az osztályokat s ezen belül az osztályok erkölcsét. Egy példán szeretném még jobban érzékeltetni, hogy itt az egymásra következő korok erkölcsének merev elválasztásáról is szó van. Kautsky felveti a kérdést, honnan erednek az olyan erkölcsi jelenségek, mint cinizmus és képmutatás. A következő magyarázatot adja. Új társadalmi szükségletek felmerülésekor csak szóban lehet már a régi morálhoz visszatérni. Aki a régi morál szavait elfogadva az új morál értelmében cselekszik, az képmutató, aki az új szükségletnek megfelelő morál szerint cselekszik, de nyíltan elveti a régi morált, az a cinikus.

Ebből a magyarázatból látható, hogy Kautsky teljesen figyelmen kívül hagyja azt a lehetőséget, hogy bárminő folyamatosság is létezhet a régi és új erkölcsi követelések között, s hogy ezt a folyamatosságot az új szükségletek felmerülése nem szünteti meg. Így természetesen azt a közzelfekvő tényt sem teheti vizsgálata tárgyává, hogy valaki lehet képmutató saját kora szükségleteiből kinövő elvont elvekhez való vonatkozásban, tehát hogy pl. az ellentét elvont követelések és gyakorlat között bizonyos formában, mint *ellentét* is lehet egy adott kor szükségleteinek kielégítése, s egyáltalában nem csupán régi és új ellentétének kifejeződése. Igaz, annak kifejeződése is lehet, de ez a lehetőség az előbb említett egyetemes jelenségen belül mindig csak egy mozzanatot. A cinizmusban is szerepet játszhat a pusztán régi és visszahozhatatlan morális követelések elvetésének mozzanata. Ez *része* lehet bizonyos sajátos típusú cinizmusnak pozitív oldalának. De a cinizmus általában nem objektíve elavult, hanem egyetemes emberi értékek elvetésére irányul, melyek persze lehetnek formájukban és tartalmukban elavultak bizonyos adott osztályok, rétegek és egyesek számára.

Mint e példákból láthattuk: az osztályok és történelmi korszakok egymástól történő mesterséges elméleti elszigetelése éppen az erkölcsi fejlődés alapvető objektív dialektikáját tünteti el. Ez pedig osztályerkölcs és egyetemes emberi erkölcsi fejlődés objektív dialektikája. Az a tény ugyanis, hogy konkrét történelmi korokban és osztályharcokban kialakult erkölcsi szokások, értékek és normák, mikor már egyszer kialakultak, ilyen vagy amolyan formában, de megőrződhetnek és az egyetemes emberi fejlődés részeivé lehetnek. Tehát hogy van erkölcsi kontinuitás minden ellentétben, harcban, diszkontinuitásban. A korabeli marxista etika az osztályerkölcsben nem látja ezt az egyetemes emberi erkölcsi vonatkozást. Ezért képtelen választ adni az osztályok közös elvont normáinak problémáira, ezért esik relativizmusba az erkölcsi ítélet kérdésének elemzésekor, ezért tagadja az erkölcsi hagyomány létezését és viszonylagos folyamatosságát. Ezért hiszi Plehanov, hogy a munkások nem érthetik meg Nyekraszovot, mert morális konfliktusait *közvetlenül nem élte át*, ezért hiszi Kautsky, hogy a „ne hazudj” normájának egyetemes volta idealista sületlenség. Igazuk van, mikor cáfolják a filiszterek „örök emberi”-jét, igazuk van Barth-tal szemben, Tönnies-szel szemben. De azonosítják az örök emberit egy elvont és történelmietlen modellt az egyetemes emberivel, vagyis az emberi nem kontinuitásával. S így nagyobb történetiségre való törekvésükben, a történetfeletti „örök” kategóriájának kiküszöbölésére irányuló igényükben ugyancsak a történetellenességnél kötnek ki, egyfajta „kultúrkör” elméletnél.

Azt azonban, hogy az osztályerkölcs, mint doktrína, valami X-et, valami ismeretlen erkölcsi tényezőt mégis hagy „maga után”, Kautsky is felismerte. Ezzel a felismeréssel megint tovább megy Mehringen, Bebelen, Lafargue-on és Plehanovon is. Csakhogy ezt az X-et megint ott keresi, ahol a szociologizálás meghaladását általában: a darwinizmusban.

„Az erkölcsben két elemet kell megkülönböztetnünk: az erkölcsi *nézeteket* és *követelményeket* egyrészt, az erkölcsi *erőket* másrészt.

... az erő... mely ezeket a meggondolásokat és korlátozásokat érvényesíti, nem a társadalomból indul ki, hanem az egyes individuumból, annak ösztöneiből, hajlamaiból és szükségleteiből ered.”⁴⁴ Itt tehát olyan emberi ösztönökről van szó, melyek nemcsak a jelen társadalomtól, hanem *minden* társadalmi fejlődéstől függetlenül léteznek az emberben és az emberiségben. A körülmények nem tesznek mást, mint erősítik vagy pedig gyengítik ezeket az ab ovo adott erőket:

„A szociális és erkölcsi erők mértéke tehát különböző társadalmi viszonyok között más és más; ezen erők lényege azonban fővonásaiban azonos. Ennyiben lehet az erkölcs örök alapjairól beszélni.”⁴⁵

Ezekről az örök erkölcsi erőkről, mint láttuk, Kautsky kimutatja, hogy nem sajátosan emberiek, hanem közösek az állattal. Az emberi erkölcs tehát két, egymástól független tényezőből áll. Olyan erőkből, melyek közösek az állattal. Ezek — az állattal közös erők — az „örök emberiek”. A történelem nem tesz mást, mint mindig változó, egymással kapcsolatban nem levő követelményekben és nézetekben ad lehetőséget ezen erők megjelenésére.

Hogy az állattal közös ösztönökről mint erkölcsi erőkről mennyire nem lehet az embernél beszélni, arról már az első fejezetben volt szó. Amennyiben erkölcsi tartalmuk van — és mint *emberi* ösztönöknek mindig van —, akkor már társadalmasított ösztönök és nem függetlenek a történelemtől, az erkölcsi értékektől, szokásoktól és nézetektől. Már Aristoteles is tudta, hogy nincsenek erkölcsös és erkölestelen élvezet-szükségletek, hanem hogy ezek és kielégítésük erkölcsös vagy erkölestelen volta attól függ, hogy *milyen* ember, — tehát nézeteinek, szokásainak, értékeinek *egészében* erkölcsös vagy erkölestelen ember — gyakorolja őket. De ettől függetlenül: az „erkölcsi erők” naturalista fegyverzeteinek bevetése semmit sem segít az egyetemes emberi erkölcs tényeinek magyarázatában, hiszen ezek mindig a konkrét értékek, követelések és szokások fejlődésében nyilvánulnak meg. A történelem dialektikájának megragadásában egy tapodtat sem jutunk előbbre, ha az állati ösztönökben „felfedjük” az „örök emberi” felismerhetetlenül lesóványodott kísérletét.

De ezek a bizonyos erkölcsi erők a későbbiekben Kautskynak nagy szolgálatot tettek. Mikor felismerte, hogy egy jelenséget nem lehet leveztetni az osztályerkölcs doktrinér felfogásából, akkor besorolta az örök erkölcsi „erők” skatulyájába. Erre fejlődésének késői szakaszában nagy szüksége volt. Ekkor ugyanis — különösen Trockijjal való polemiáiban — az összes polgári intézmények hagyományos és örök jellegének bizonyítására volt szüksége. Meg akarta védeni pl. a polgári demokráciát Trockijjal szemben (a polemia részletesebb elemzésére a későbbiekben még visszatérünk.) Miután a társadalmi fejlődésben kialakult hagyományt nem ismert és nem ismert el, nem tudta a demokráciát bizonyos konkrét korok konkrét termékeként megragadni. Hiszen ez annyit

⁴⁴ Kautsky: Neue Zeit, 1893. II. Band, 110. l.

⁴⁵ Uo. 111. l.

jelentett volna, hogy a demokráciát minden vonatkozásában el kell vetni, miután, amit *egy* osztály hozott létre, az — saját elmélete szerint legalábbis — azon osztály halálával hal. Ezért arra kényszerült, hogy pl. olyan kategóriát, mint a demokráciát, az „örök erkölcsi erőkből” vezessen le! „Az ember a természeténél fogva nemcsak társas, hanem demokratikus lény is, vagyis inkább: a hajlam benne a demokratikus cselekvés iránt szociális lényének olyan húrja, melyet állati őseitől vett át.”⁴⁶ Tehát: demokráciát azért kell megőrizni a szocializmusban, mert már az állat is demokratikus.

Ha Jaurès ezt olvashatta volna — mikor Kautsky e sorokat írta, a nagy francia forradalmár már halott volt — biztosan elnevette volna magát. Mert számára éppen olyan természetesnek tűnt, hogy a demokrácia különböző formáiban és tartalmaiban konkrét korok osztályharcainak eredménye, mint amilyen természetes volt, hogy a demokrácia azon tartalmai, melyek nem az állam létével függnek össze, hagyományok a szocializmus számára. Nem csoda, hogy Trockijnak könnyű dolga volt Kautsky fejtegetéseit alaposan nevetségessé tenni, annak ellenére, hogy — mint látni fogjuk — ezt ő is egy egyoldalúságot tartalmazó elméleti álláspontról tette.

Láthattuk tehát, hogy az „egyetemes emberi”, amit a szociologizáló marxista etika olyan kitartással dobott ki újra és újra az ajtón, hogyan mászott vissza a darwinizáló marxizmus „örök emberi erőinek” formájában az ablakon.

5. *Erkölcsi hagyomány és szocialista mozgalom*

Az előbb elemzett problémák közvetlenül az erkölcsi hagyomány értékelésének kérdésében kulmináltak. Láthattuk, hogy a „szociologizálás” „darwinizálással” kiegészítve e hagyományhoz való kétféle magatartáshoz vezet. Az egyik a szektarianizmusé. Minden hagyomány elvetendő, hiszen nem a proletariátus osztályérdekeinek talaján született. A másik az opportunizmusé. Minden erkölcsi hagyomány átvehető, hiszen nem osztályok szülte, hanem az öröktől létező emberi ösztön-törekvések következménye, melyről csak a rákövesedett osztályjelleget kell levakarni. E kettő különben békésen megfér egymással. Ahol nem a tömegek tényleges forradalmi aktivitásával számolnak elméletben és gyakorlatban, s ugyanakkor mégis szándékuk fenntartani a forradalmi látszatot, szükségszerűen létrejön a szájhős ultra-forradalmiság és a gyakorlati opportunizmus és konzervativizmus békés együttélése. Az ultra-forradalmiság igényét elvetve persze meg lehet szakítani ezt az együttélést és a hagyományokhoz való viszonyt a polgári szokásokkal, intézményekkel és morállal való szerves kapcsolatban keresni. Ezt tette később Bernstein. Lehet megtartani az ál-forradalmiságot abban a hitben, hogy ezzel meghaladtuk az opportunizmust. Ez a hagyományokhoz való teljesen negatív viszonytal jár. Ebben az esetben a polgári hagyományokkal együtt minden hagyomány elvetése is kötelezővé válik. Ezt tették egyes anarchisták, ezt tette az anarchoszindikalista Sorel. De amennyiben a tömegek tényleges forradalmi tevékenységére számítnak és azt vetjük latba, akkor elméletileg sem, gyakorlatilag sem tartható fenn ez a békés együttélés. Ebben az esetben a hagyomány és a ténylegesen forradalmi új dialektikájának kidolgozása kerül napirendre. Ezért tett erre az egyesítésre kísérletet éppen Jaurès, Rosa Luxemburg, majd Lenin.

⁴⁶ Kautsky: A demokráciától az állami rabszolgaságig. Vita Trockijjal. Bpest, Népszava könyvkereskedés kiadása. 1922. 17. l.

E főirányok és politikai alapjuk kijelölésével azonban korántsem méríthetjük ki az álláspontoknak és elméleteknek e kor gondolkodóit jellemző gazdagságát. Ezért most megpróbáljuk különböző szocialista mozgalmak egyes reprezentánsainak e kérdésben elfoglalt álláspontját röviden elemezni. A korabeli marxizmus elméleteire a továbbiakban már nem térünk ki, hiszen ezzel találkozunk az előbbi fejezetben. Úgyszintén világos, és nem szorul bővebb dokumentációra a revizionista Bernstein álláspontjára sem. Ezért dokumentumaink néhány nem marxista szocialista gondolataira szorítkoznak.

Abból indultunk ki, hogy a tömegek forradalmiságával nem számoló mozgalmakban elméleti ultra-baloldalúság és gyakorlati opportunizmus együtt járhat. Igen érdekesen nyilvánul ez meg a nem-marxista angol szocialista mozgalmak egyikében, a fabianizmusban is. Itt előljáróban még meg kell mondani, hogy ez nemesak nem forradalmi mozgalom, de nem is munkás-tömegmozgalom, inkább értelmiségi egyesülés. Elméleti tevékenységének centruma éppen a burzsoázia, a kapitalizmus morális kritikája. Ezért — bár a szocialista mozgalom tényleges fejlődése számára elméletileg és gyakorlatilag semmit sem adott, — igen jó kiindulópontot nyújtott egyes íróknak a kapitalizmus belső ellentmondásai, gazdasági és erkölcsi válságjelenségei ábrázolására. S még azt is hozzá kell tennünk, hogy éppen a kapitalista morállal való konfrontáció következtében az ehhez a mozgalomhoz tartozó gondolkodók közül egyesek forrón üdvözölték az Októberi Forradalmat és a bolsevizmust, mint lehetséges megváltást. Ugyanez a marxista szocialista tömegmozgalmak vezetőiről korán sem mondható el.

Igen érdekesen ábrázolja ezt a kettősséget Shaw, aki különben szintén a fabianus mozgalomhoz tartozott. Egyik korai regényének, a *Trefusis úr*-nak főhőse éppen egy ilyen fabianus-szocialista. Trefusis úrra egyrésztől minden konvenció, erkölcsi szokás felrúgása jellemző. De nem az „épater le bourgeois” később olyan általánossá vált célkitűzésével, hanem egyszerűen azért, mert azokat hazugoknak érzi. Mikor elhagyott felesége a nyakába borul, prédikációkat tart neki a kizsákmányolás bűnösségéről. Mikor pedig felesége temetésén fájdalmat érez, a következőképpen reagál rá: „Itt állok, sírok és elérzékenyülök, mialatt lelkem mélyén örülök, hogy elment és szabad vagyok. Úgy látszik bennem is megvan a gyász képzele.”⁴⁷ S látván, ahogy felesége szülei lányukat siratják, megjegyzi: „Tartogassák érzelmeiket az élők számára... Az ördög vigye el az érzésüket.”⁴⁸

Ez az egyetemes konvenció-ellenesség Janus-arcú jelenség. Kétségtelen, hogy vannak olyan konvenciók, melyek nem felelnek meg már semmiféle pozitív erkölcsi érzelem- és értéktartalomnak és üres formaságokká váltak, s vannak olyanok is, melyek éppen negatív értéktartalmak „eltakarására” vannak hivatva. Az ilyen konvenciókat a forradalmár morál természetesen elveti. Más konvencióknak vannak azonban olyan tartalmak is, melyek valamilyen soha meg nem valósult, de megvalósítandó elvont normához tartoznak, vagy pedig egyszerűen egyetemes emberi érzelem-értékeket fejeznek ki. Ezeket a forradalmár nem megszünteti, hanem ellenkezőleg, pusztá meg szokás jellegüket szünteti meg és kidolgozza értéktartalmaikat. Végül különbséget kell tenni az erkölcsi formaságok belső és pusztán külsődleges vonatkozásai között.

⁴⁷ G. B. Shaw: *Trefusis úr*. (The Unsocial Socialist). Budapest, Dante könyvkiadó 1942. 185. l.

⁴⁸ Uo. 179. l.

Mielőtt Sidney Trefusis elveinek további elemzésére rátérnénk, szeretnénk egy megtörtént esetre utalni. Mikor Marx kisfia meghalt, Marx felháborodva írta Engelsnek, hogy egy szocialista politikus eljött fia temetésére, de úgy viselkedett, mintha mi sem történt volna, politikai kérdésekről kezdett fecsegni és egyáltalában tudomást sem vett Marxné mély fájdalomáról. Ezt — írja Marx helyeslőleg — felesége sosem fogja neki megböcsájtani. Ime egy Trefusis úr és egy igazi forradalmár róla alkotott véleménye! Bizonyára a politikus is konvencióellenesen cselekedett. A gyermek halála nem érdekelte, tehát nem mutatott gyászt. Ez mindenesetre „őszintébb” volt, mintha gyászt mutatott volna, mikor az eset egyáltalában nem érdekelte. Miért volt ez az őszinteség Marxnak mégis olyan joggal ellenszenves?

A kérdés magában az *érdeklődés hiányában* rejlik. Tudniillik maga a tény, hogy valakit alapjában jó, szerető és önfeláldozó felesége halála, vagy akár forradalmár barátjának fájdalma érzelmileg hidegen hagyjon — éppen ez az, ami az emberi erkölcs hagyományos, de pozitív értéktartalmával szemben áll. A valóságban természetesen nagyok sok embert ténylegesen közömbösen hagy egy szerencsétlenség vagy esetleg örömmel is tölthet el. De az, hogy ezt titkolják, nem mutatják, hogy gyászt *színelelnek*, olyan színlelés, olyan konvenció, mely az erkölcsi érték előtti hódolat szokásává vált. „A képmutatás a bűn hódolata az erény előtt” — írta Larochefoucault. Trefusisnak igaza van, hogy itt a bűn hódolatáról van szó, és ezért a képmutatás undorító és ízetlen. De elfelejti, hogy ez a hódolat az erényt illeti. Természetesen — mint ezt az elején már mondtuk — ez korántsem minden konvencióra vonatkozik.

Ez a radikális konvenció-ellenesség Trefusisnál világnézeti és politikai kettősséget fejez ki. A kapitalista morál univerzális gyűlöletét egyrészt, minden tömegmozgalomtól, az emberi értékeket spontánul is továbbépítő tömegmozgalmaktól való elszigeteltségét másrészt. S ezzel együtt individualizmust és egoizmust. Shaw finom iróniával ábrázolja, hogy ez a konvenciót felrúgó ember igazi hétköznapi értelemben vett egoista. Erénye a filiszterség kigúnyolásában és abban áll, hogy mindig felfedi a polgároknak életük anyagi és morális gyökerét: a kizsákmányolást. De közben maga is kizsákmányoló, bejáratos egy báró házához, s továbbra is jóban van elhalt felesége apjával, Janseniusszal, mert gazdagsága milderre módot ad. Egyszerre óhajtja élvezni az erényt és a pénzt, fürdeni saját szellemi és erkölcsi magasrendűségének tudatában, de minden áldozat nélkül.

Ezt az egoizmust azért kell hangsúlyoznunk, mert a nihilista forradalmároknál is fogunk hasonló konvencióellenességgel találkozni. Csakhogy náluk ennek aszketikus jellege van és saját feltétlen önfeláldozásukhoz kapcsolódik. Ugyanakkor éppen így kell leszögeznünk, hogy *egy* erényük közös: ez pedig a kapitalista kizsákmányolás minden konkrét igazságtalanságán való állandó felháborodás. Mert ez választja el a szocialisták e típusát a kapitalizmus indirekt apologetáitól. Igaz, Shaw maga ezt a választóvonalat nem látta ilyen élesnek. Innen erednek ismeretes szimpátiái Nietzsche iránt is. De ez az ellentét létét nem semmisíti meg.

Még egyszer hangsúlyoznom kell azonban: Shaw-t, még a fiatalalt sem lehet teljesen azonosítani hőisével. Álláspontja hozzá kétértelmű. Szimpatizáló, s ezért saját nézeteinek szócsövéül is használja. Ugyanakkor azonban állandó irónikus fenntartásokkal. Mint író pedig megvesztegethetetlenül ábrázolja hőse helyét a társadalmi összefolyamatban.

Ahol már valaki tényleges haladó tömegmozgalomnak akar ideológiát

adni — ha az a mozgalom nem ultrabaloldali karakterű —, akkor a hagyományokhoz való viszonyt nem vetheti fel *csak* negatív formában. Ez látható az angol szindikalizmus jelentős képviselői, Sidney és Beatrice Webb munkáiból is. Személyes kapcsolatuk a fabianizmussal, mint intellektuel-szervezkedéssel és Shaw-val igen közeli volt. Ők is a lassú és fokozatos, elsősorban gazdasági fejlődés hívei voltak. De problémakörük elsősorban az angol trade unionok fejlődése és fejlesztése.

Webbék munkáiban is nagy szerepet játszik a kapitalizmus morális kritikája. De legkevésbé a konvencióké, inkább a munkásosztály szemében legfeltűnőbb és legvisszásabb erkölcsi tényeké. Ezek: a parazitáság, a tőkések eltávolodása a munkától (szelvényvágás), a tőke teljes elszemélytelenedése a trösztökben s ezzel együttjáró *közömbös* viszony az alkalmazottakhoz, a lakáspazarlás, érzéketlenség más osztályok gondjai iránt, élősdiség, a gondolkodás „megmételvezettség”, a házasság magántulajdonra alapítása, s az ebből eredő degenerálódás, a prostitúció, a hazug hirdetések, az élelmiszerek hamisítása stb. Fővonalában tehát nem azokat az erkölcsi tényeket vetik el, melyek a kapitalizmus haladó korszakát is jellemezték s melyekben a polgárság elvont normái és éppen bizonyos konvenciói fejeződtek ki, hanem sajátosan az imperializmus korának erkölcsi jelenségeit úgy, ahogy azok a korabeli Angliában érvényesültek.

Ez természetesen a hagyományokhoz való viszonyt is módosítja. Nagyrészt intézményhagyományokat keresnek, így pl. a formális demokrácia hagyományait át óhajtják venni, másrészt keresnek erkölcsi hagyományokat is. Pl. viszonylag pozitívan értékeli a feltörekvő polgárság haszonhajhászását szemben a jelen parazitáságával, s az előbbit nem tartják idegennek a proletariátustól, természetesen lényegében más tartalommal, egyfajta „kollektív haszonhajhászás”, a közösség gazdasági növekedésére való céltudatos irányítottság formájában. Még fokozottabban keresnek hagyományokat a kapitalizmust megsemmisített régi angol nemesi morál bizonyos tartalmaiban. Így pl. éppen a régi angol landlordok „jó modorában” az úgynevezett gentlemanségben. A kapitalizmust éppen azzal vádolják — vö. Shaw! —, hogy megsemmisíti a „jó modort”. A jó modor szerintük kölcsönösségen alapszik. Jó modor igazán tehát csak ott lehetséges, ahol a társadalmi megbecsülés független a vagyontól. Ha gentlemanek akarunk lenni, meg kell tanulnunk azt az alapigazságot — írják. — hogy „válaszd az egyenlőséget és kerüld a kapzsiságot”.⁴⁹ A trade-unionokon alapuló szocialista társadalom tehát szerintük újra és magasabb fokon valószínűíti meg a kapitalizmus megsemmisítette gentleman-séget.

*

Ultraradikalizmussal legyőzni az opportunizmust: ez jellemzi Sorelnek az erkölcsi hagyományokhoz való viszonyát. Sorel, mint tudjuk, anarcho-szindikalista. Ő nem kívánt elméleti megoldást nyújtani egyetlen általunk elemzett kérdésben sem. Ugyanis — éppen a következetes szindikalizmus alapján — azon az állásponton állt, hogy elméleti ember, intellektuel, nem adhat ideológiát tömegmozgalomnak. Ezt a tömegmozgalom adja meg magának. Ő tehát nem akart gondolataival hatni a munkástömegekre, csak a többi szocialistának

⁴⁹ *Sidney és Beatrice Webb: A kapitalizmus hanyatlása. Bpest, Népszava könyvkereskedés kiadása. 1925. 43. l.*

akarja bebizonyítani, hogy rossz úton haladnak, rosszul értékelik a munkásosztály harcának jellegét és perspektíváit és a munkásosztály önfejlődésének dialektikáját megszakítva, az öntörvényűségénél fogva forradalmi mozgást az opportunizmus zsákutcájába vezetik. Sorel valóban nem volt egyetlen konkrét mozgalom ideológusa sem, mégha egyes mozgalmakra bizonyos vonatkozásban hatott is. Az opportunizmus baloldali ellenzéke kivette nézeteiből mindazt, ami számára hasznos és megfelelő volt. De éppen *nem* az erkölcsi hagyományokhoz való egyetemesen negatív viszonyát. Az utóbbit olyasvalaki tette magáévá, és azért ki is fejezte köszönetét Sorelnek, akinek köszönetét az nem igényelte, s akinek politikájával élete utolsó éveiben szembenállt. Ez pedig Mussolini volt.

Sorel szerint a proletariátusnak szakítania kell mindazzal, amit korábbi korok létrehoztak, minden hagyományos intézménnyel és erkölcsi tartalommal, s ezek helyébe valami radikálisan újat kell szinte e semmiből létrehozni, „... és ezáltal először is olyan intézmények felépítéséhez jutni, melyeknek a polgárság előtörténetében nincsenek *példaképek*: s másodsorban olyan eszméket kialakítani, melyek egyesegyedül a proletárnak, mint nagyipari termelőnek helyzetéből erednek és *semmit* sem kölcsönöznek a polgári gondolkodásból.”⁵⁰ (Kiemelés tőlem H. Á.) A proletariátusnak szakítania kell *minden* eddig érvényes értékkel. Az a tény, hogy a nagyiparban termel, egészen új, soha nem volt erkölcs kialakítását teszi számára lehetővé, melyet Sorel „termelőerkölcsnek” keresztel el.

Mi az, ami a hagyományos erkölcsben Sorelnek olyan ellenszenves? Persze sok minden, ami az elidegenedés következménye, s aminek megbélyegzésével előbb Marxnál, később Leninnél is különböző formákban találkozhatunk. De nemcsak, nem is elsősorban ezek. Nézzük meg pl. mit ítél a proletárerőszak nagy morális eredményének a jövőben:

„A proletárerőszak így nemcsak arra való, hogy a jövő forradalmat biztosítsa, egyben az egyetlen eszköznek látszik, mellyel a *humanitásezsmétől eltompult európai népek* még rendelkeznek ahhoz, hogy régi energiájukat újra megtalálják. Ez az erőszak kényszeríti a kapitalizmust arra, hogy csak saját anyagi helyzetével törődjék s azoknak a *háborús tulajdonságainak újra megtalálásához vezet*, melyeknek egykor birtokában volt. Egy gyarapodó és szorosan megszervezett munkásosztály rákényszerítheti a kapitalisták osztályát, hogy az ipari harcban megőrizze harciasságát; egy hódításra éhes és gazdag polgárságban, melyet az egységes és forradalmi proletariátus hív életre, a kapitalizmus így történelmi kiteljesedést nyer.” (Kiemelés tőlem H. Á.)⁵¹

Tehát a leküzdendő főellenség a humanitásezsme. S kiderül, hogy mégsem minden hagyományos teljesen elvetendő, hiszen a polgárság régi „háborús tulajdonságai” példaadóak. A szociáldemokrácia tényleges opportunisták békülékenységi-hajlami elleni felháborodásban tehát Sorel odáig jutott el, hogy éppen az emberségesség eszményét és gyakorlatát, a polgári szabadságjogokat, éppen az elvont normák kialakuló egyetemes emberi sajátságait vesse a *limine* el. Hogy bizonyos megjelenési formájukban ezeket az eszméket a munkásosztály forradalmi harcának gyöngítésére is felhasználhatják, arra a következtetésre vezette, hogy maguk ezek az eszmék és normák, ezek a szokások a munkásosztály főellenségei. S mivel hiányolta kora szociáldemokráciájából — és többnyire joggal — a forradalomra való törekvést, a „harci tulajdonságokat” megint

⁵⁰ Über die Gewalt von Georg Sorel. 90. l.

⁵¹ Uo. 95. l.

in abstracto az egyedüli igazán pozitív tulajdonságoknak értékelte. S a dolgok objektív logikájából következően nemcsak a munkásságnál, hanem a munkásosztály harcával, annak konkrét tartalmaival és célkitűzéseivel szembenálló burzsoáziánál is. Ki ne látná ezekben a fejtegetésekben, melyeknek emberi kiindulópontja nagyon is érthető s viszonylag indokolt, mégis a fasiszta ideológia és gyakorlat settenkedő kísértetét? Először történt meg a szocialista gondolat történetében — bár nem utoljára —, hogy a *hogyan* kérdés nemcsak felmerült — mert ez szükséges és pozitív —, hanem teljesen *háttérbe szorította a „mit” problémáját*. A „mit” kérdésének elhomályosodása pedig szükségszerűen vezet a hagyományokhoz való negatív viszonyhoz és a fasisztikus tendenciákhoz. Ha az erőszak kérdését abban a formában vetem fel, hogy miért, *milyen tartalmakért* alkalmazandó, tehát a perspektíva és az érdemesség szempontjából, akkor lehetlenné válik a hagyományokkal és különösen a humanitáshagyományyal szembeni soreli nihilizmus. A „mit” háttérbe szorítása miatt lát ő a tényleges opportunista tendenciák felismerése mellett, de azokon jóval túlmenően ott is opportunistamust, ahol az nincsen. Ezért beszél Jaurès igazi forradalmár politikája és tettei láttán is mindig csak megvetően „humanista laposságokról”.

Hogy mennyire ez a tartalma és ugrópontja Sorel hagyományellenességének, mutatja az is, hogy bármikor más vonatkozású, nem a politikával összefüggő és sokkal kevésbé fontos vagy jelentős hagyományellenes támadásokkal találkozunk, fel van háborodva és panaszkodik azon, hogy a szociáldemokraták utálják a morált (az „utálják” szó tőle származik). Pl. idézi a „Socialiste” 1901 júniusi számában napvilágot látott lafarguei mondást: „Ahogy a kommunista társadalomban az erkölcs, mely a filiszterek agyát eltömi, szörnyű rémálomként üzetik el, úgy lehetséges, hogy akkor egy másik morál készíteni fogja az embereket arra, hogy Ch. Fourier szavaival „pilleszerűek” legyenek, ahelyett, hogy magukat arra ítélnék, hogy egy ember tulajdonai maradjanak.”⁵² S ezt az igen ártatlan hagyományrombolást, melyből még az sem látszik világosan, hogy az individualis szerelem vagy pedig a polgári monogámia ellen íródott-e, Sorel a morálon esett súlyos sérelemként értékeli.

Ha már a lafargue-i mondatot idéztük, zárójelben meg kell jegyeznem, hogy e két különböző dolog közötti különbségtevés szintén nem a korabeli marxizmus legerősebb oldala. Marx már 1848 előtt írott egyik aforizmájában szellemesen jegyzi meg, hogy nem az a hiba, hogy egy ember csak egy embert szerethet, hanem az, hogy csak egy emberrel élhet akkor is, ha azt nem szereti. S Engels a *Család, állam, magántulajdonban* a monogámi házasság helyének, mint történelmi jelenségnek kijelölésével egyidejűleg az individuális szerelmet az emberiség nagy vívmányaként elemzi. Az egyetemes és osztályerkölcs dialektikájának felismerése nélkül azonban ezt a differenciálást nem lehetett fenntartani. Innen eredt az a legalább elméletileg negatív állásfoglalás az individuális szerelemmel kapcsolatban is, összekötve különböző olyan jóslatokkal a jövőre nézve, amilyenektől Engels mindig tartózkodott. Ilyen volt a „szabad szerelem” jóslata, a „pohár víz” elmélete stb. Hogy ez azután megint gyakorta összekapcsolódott a házasságnak, mint polgári intézménynek filiszteri védelmezésével, prűderiával stb., az ennek a koncepciónak csupán kiegészítő másik oldala.

Visszatérve Sorelre. Felháborodásának saját elméletében nincsen semmi objektív alapja, mert bármiféle morális hagyomány értékeléséről van is szó,

⁵² Idézi Sorel uo. 270. l.

az egyszerűen nem fér bele összkoncepciójába. Ezért hasonló megjegyzései elszórtak és akcidentálisak.

Fennmarad azonban még egy kérdésünk. Hogyan egyeztethető össze az a kép, melyet Sorelről kialakítottunk, azzal a fontos történelmi ténnyel, hogy ő volt egyike az elsőeknek, aki Lenin és az Októberi Forradalom mellé állt, aki *Leninért* c. védőiratában nemcsak üdvözlöi Lenin beszédét a szovjethatalomról, hanem először teszi azt a ma már kétségtelenül igaz megállapítást, hogy Lenin „a szocializmus legnagyobb teoretikusa Marx óta”.⁵³

Az egyik okot — az opportunizmus gyűlöletét — már említettük. A másik okot — Sorel erőszakelméletét — a következőkben még elemezni fogjuk. Kérdés, hogy Lenin valóban annak megtestesítője volt, amit benne Sorel látott? Igen is és nem is.

Nézzük, *hogyan* védi Sorel Lenint.

„Lenin nem . . . a francia Tudományos Akadémia által osztogatott erénydíjak jelöltje: csak az emberi történelem ítélőszéke elé tartozik.”⁵⁴ Majd . . . „és az *egyetlen* valóban jelentős kérdés a filozófusok számára az, hogy hozzájárul-e Oroszországban a termelők köztársaságának felépítéséhez, mely képes egy ugyanolyan haladó gazdasági módszert alkalmazni, mint amilyen a mi kapitalista demokráciáink rendelkeznek.”⁵⁵

Kitűnő és igaz megállapítás — amihez hasonlót a nihilisták soreli megítélésében már láttunk, — hogy Lenin tevékenységét nem a francia akadémia morálja alapján ítélték meg. De itt is feltűnik — bár csak amennyiben e mondatot Sorel összkoncepcióján belül szemléljük, — hogy a történelem ítéletének semmiféle erkölcsi tartalma nincs. Pedig — mint láttuk — a történelem ítélete erkölcsi ítélet is. A második megállapításban sokminden tényleg Lenin törekvéscinek mély megértéséről tanúskodik. Lenin valóban a „termelők köztársaságát” akarta megteremteni, s nem utolsó célja volt, országát gazdaságilag a kapitalista országokkal egy színvonalra hozni. Mindez ma már közhellyé vált. Csakhogy Lenin sosem *csak* ezt akarta. Lenin számára a szocializmus totalitás volt, az emberek közötti viszonyok egyetemes humanizáltságának társadalma. Az osztálytársadalmak moekától való megszabadulás nem elhanyagolható mozzanatának pedig éppen bizonyos hagyományos — de eddig meg nem valósítható — értékek realizálását tartotta. *Állam és forradalom* c. művében — közvetlenül a forradalom kitörése előtt — hosszasan fejtegeti, hogy a szocializmusban hogyan válnak majd fokozatosan megszokássá az eddig minden kódexben és törvénykönyvben hirdetett és meghirdetett elemi és elvont erkölcsi normák. A polgárháború viharai elmúltán a kommunista szombatokról írt cikkében pedig az egyéni érdekelttség és erkölcsi fejlődés ugyancsak hagyományos kapcsolatának tudatos irányításáról beszél. A forradalmár Lenin az erkölcsi hagyományokhoz való perspektivikus viszonyában „konzervatívabb” volt a Második Internacionálé bármely teoretikusánál. Ezt a vonását és törekvését, mely az övétől idegen volt, nem ismerte és nem ismerhette fel Sorel.

*

Egy probléma vizsgálatával még adósak maradtunk. Pillantást kell vetnünk arra is, hogyan alakult az erkölcsi hagyományokhoz való viszony az elszigetelten, nagyobb tömegmozgalom nélkül küzdő magányos forradalmároknál.

⁵³ Sorel: Für Lenin, uo. 356. l.

⁵⁴ Uo. 360. l.

⁵⁵ Uo.

Erre legjobb dokumentum a nihilista forradalmárnő, Vera Figner, önéletrajza. Itt igazi forradalmárokkal találkozunk, de az egyéni terror sajátos erkölcsi kérdéseket felvető feladatával konfrontálva.

A gyakorlati probléma számukra — ami természetesen elméleti kifejezést is nyert, — az erkölcsi fejlődés aszketikus egyoldalúsága. A mindennapos számvetés gyilkolással és halállal, a szigorúan konspiratív szervezetekben való tevékenykedés, a felülemelkedés a köznap emberek köznap bajokkal, gondokkal és örömökkal teli életvitelén, a társadalmi célok közvetlen és állandó, szinte kizárólagos szolgálata, determinálta ezt az egyoldalúságot. Mindez kibontakoztatott e nihilista harcosokban számos olyan erkölcsi értéket, mely a legmagasabbrendűek közé tartozik. Mindenekelőtt az önfeláldozást, a közösségért, közös célokért folyó harcnak való teljes odaadást. Itt nem vizsgálgatták azt, hogy valami hagyományosat folytatnak-e, vagy pedig egészen újba kezdenek. Az adott célnak és helyzetnek egyedül megfelelő erkölcsi erőt látták benne, s ez helyes gyakorlati ítélet volt. De ezzel párhuzamosan ugyanez a harc háttérbe szorított, ideiglenesen teljesen meg is semmisített hagyományos erkölcsi értékeket. S ettől a hiánytól ezek a forradalmárok szenvedtek. Persze nem mindegyik. Voltak olyanok, akik ezt a hiányt erénnyé mitizálták, mint pl. Nyecsajev. Rá az erkölcs e hagyományainak elvi, a *limine* elvetése volt jellemző. De azok, akik nem azonnal hivatásos összeesküvőkként kezdtek, hanem előbb kijárták a parasztok közötti tanítás és gyógyítás iskoláját, tehát akik bár heroikusan, de mégis éltek és ismerték a mindennapi élet sokoldalú konfliktusait, azok a hiányt nem mitizálták erénnyé: hiánynak érezték. Tudták, hogy morális áldozatot hoznak egy nagyobb cél kedvéért. Figner megemlékezik arról, hogyan viszolyogtak először elhagyni a falusi munkát az egyéni terror kedvéért és hozzátesszi: „Csak később ismertük fel, hogy ez a hangulat erkölcsös-tiszta életre, magasabb egyéni értékekre való törekvést rejtegetett, — abban az időben azonban erről még nem adtunk számot magunknak. Belső harc után úrrá lettünk érzésünk és hangulatunk felett, *elvetettük azt a morális megnyugvást*, amit számunkra élet és munka vidéken jelentett, s egy sorba álltunk azokkal az elvtársakkal, akik felettünk álltak forradalmi ösztön tekintetében.”⁵⁶

Melyek voltak azok a morális értékek, melyekről le kellett mondaniuk?

Hogy fogalmat alkossunk róla, vessünk egy pillantást, mire is kötelezték magukat a Népakarat szervezet végrehajtóbizottságának tagjai:

„1. Minden szellemi és lelki erőt a forradalmi ügynek feláldozni, érte *minden családi kapcsolatot, szimpátiát, szerelmet és barátságot feladni*.

2. Ha szükséges, az életet odaadni, tekintet nélkül magunkra és *másokra*.

3. Semmit sem birtokolni, ami ne lenne egyúttal a szervezeté.

4. *Lemondani az egyéni akaratról*, s ezt a szervezet többségi döntéseinek alávetni.” (Kiemelés tőlem H.Á.)⁵⁷

Olyan erkölcsi követelmények ezek, melyek közül csak egyetlen — a harmadik — nem tartalmaz erkölcsi áldozatot, tehát egyetemes emberi erkölcsi értékek megsértését. Mert ilyen áldozat a család, szerelem, barátság feladásának követelése, továbbá, hogy az embernek életét *másra való tekintet nélkül* is fel kell áldoznia, végül a lemondás minden egyéni akaratról is.

A hagyományos erkölcsi értékekkel legradikálisabban az egyéni terror követelésében és gyakorlatában szakítottak. Ezt a morális ellentmondást mé-

⁵⁶ Wera Figner: Nacht über Russland. Berlin, Malik Verlag. s. a. 65. l.

⁵⁷ Uo. 119. l.

Ilyen érezték azok, akik vállalták a feladatot. Figner így ír erről: „Erőszak, mint a politikai harc eszköze eldurvuláshoz vezet, rablőöszönöket ébreszt, a legszörnyűbb bizalomkijátszást teszi lehetővé. A forradalmárok tevékenységük e sötét oldalát természetesen kiegyenlítik minden elnyomott és kizsákmányolt ügye megvédésnek magas céljával, szolidaritással és testvériséggel...”

Magam kétszer nem álltam távol attól, hogy embereket távolítsak el a világból — egyik esetben sajátkezűleg —, akiket én vagy elvtársaim legnagyobb biztonsággal árulónak vagy csirkefogónak tekintettünk, akik tehát életüket árulással eljátszották.

Igen, olyan messzire ment, hogy borzadtunk az embertől.”⁵⁸

Persze — ilyen körülmények között nincs is biztos határvonal a cári önkényuralom elleni harc és a közönséges gyilkosság között. Hiszen nem egyszer megöltek olyan elvtársakat, akikről csak hitték, hogy árulók, és később kiderült, hogy nem voltak azok. Így Nyecsajevot egy ilyen eset miatt közönséges gyilkosként adta ki Svájc a cári hatóságoknak. (Más lapra tartozik, hogy Svájc eljárása ebben az esetben unfair volt. Nyecsajevot a cári hatóságok nem mint közönséges gyilkost kezelték, hanem mint politikai bűnöst, közönséges gyilkosnál sokkal szigorúbban.) Nagyon nagy erő kell hozzá — s ez éppen az erkölcsi ellentmondás állandó tudatosításában áll —, hogy valaki erkölcsi integritását ilyen körülmények között megőrizze. Nem csoda, hogy ez nem is ment sokáig. Azok a becsületes forradalmárok, akik a II. Sándor elleni merényleteket végigcsinálták, már nem akartak III. Sándor ellen ilyet újra megkísérelni. Az értelmetlenség belátásának ebben kisebb szerepe volt, mint a tett végrehajtásához való erkölcsi erő hiányának.

Hogy milyen kötélházi járat jár az ilyen szituációban az ember hősiesség és lealacsonyodás között, azt nem egy példa mutatja. Gersuni, a szociálforradalmár párt egyik vezetője *A közelmúltból* c. emlékiratában leírja pl. egy Kaesura nevű fiatalember esetét. Ez hónapokon keresztül zaklatta őt azzal, hogy merényletet akar végrehajtani. Mikor más munkával akarta megbízni, ezt mindig elhárította. Nem, ő a legnagyobbra, politikai gyilkosságra vágyik. Teljesítették a kívánságát. A merényletet sikeresen végrehajtotta. De a schlüsselburgi börtönben összetört, elvesztette lelkierejét, „köpni” kezdett, több elvtársát, többek között éppen Gersunit is beárulta. Vera Figner és közvetlen barátai, mindazok, akik nem direkt politikai merényletők kívántak lenni, hanem ezt pusztán mint szükséges és ellentmondásokkal terhes feladatot vállalták, viszont a börtönélet 20—25 éve alatt a legnagyobb szilárdságot és állhatatosságot mutatták. S itt meg kell említeni, hogy Figner börtönben eltöltött két évtizedét éppen erkölcsi szempontból *szerecsényének* tartotta. Így érthető, hogy Plehanov szakítását a Népakarat csoportjával nemcsak ideológiailag indokolja meg, hanem egyúttal azzal is, hogy a politikai terror rossz morális hatással van a forradalmi ifjúságra, és ezért ártalmas a nép érdekeire.

Világos, hogy az erkölcsi hagyományokhoz való efféle viszony nem lehet népmozgalmak általános normája. S egyének számára is csak ideiglenesen és belső konfliktusokkal terheltlen jelenthet utat.

A. ХЕЛЛЕР

ПОД СЕНЬЮ НЕОБХОДИМОСТИ

(Резюме)

Более узкой темой исследования является этика у теоретиков II-го Интернационала в период двадцатипятилетия, предшествовавшего первой мировой войне, точнее, анализ того, почему этика играла подчиненную роль в их теоретических системах. Автор рассматривает типы деятельности, цели и перспективы социал-демократического движения этой эпохи (а также анархистов и синдикалистов, находящихся с ним в оппозиции), а вместе с тем и оформляющие и выражающие их теоретические взгляды, и из органического единства этих двух моментов выводит подчиненную роль этических вопросов, а нередко и их сознательное отрицание. Исходным пунктом теорий, а нередко и доктрин, «классиков» этого периода был экономический детерминизм, проникавший все аспекты теории, механистическое выведение поведения отдельной личности из общественной «ситуации», исключение альтернативы личности и общества, эволюционизм. В статье анализируется и то, что сомнение в типах деятельности и целей движения той эпохи — выдвигаемое с различных точек зрения — неизбежно ведет к сомнению в самой теоретической доктрине, а в связи с этим и то, как снова и снова — в ситуациях практического выбора — возникают «замалчиваемые» этические проблемы.

Более широкой темой исследования, которую автор анализирует посредством этических проблем, является вообще «судьба» теории Маркса в рассматриваемый период. Каким образом социал-демократическое движение создает *своего собственного* Маркса, *свой* марксизм соответственно потребностям движения, марксизм такого типа, который пережил само движение, его создавшее. Ответом на этот вопрос желает быть настоящая статья.

A. HELLER

A L'OMBRE DE LA NÉCESSITÉ

(Résumé)

Le sujet plus restreint de cette étude est l'éthique des théoriciens de la Deuxième Internationale au cours des vingt-cinq ans précédant la première guerre mondiale, et plus exactement l'analyse des raisons pour lesquelles l'éthique avait joué un rôle subordonné dans leurs systèmes théoriques. L'auteur esquisse les types d'action du mouvement social-démocrate de l'époque (ainsi que des anarchistes et syndicalistes en opposition avec le premier), ses buts et perspectives, les positions théoriques qui les expriment et les formulent, et partant de l'unité organique de ces deux éléments elle déduit le rôle subordonné des problèmes éthiques et même, souvent, le rejet délibéré de ceux-ci. Les classiques de l'époque prenaient comme point de départ, et de plus, professaient comme doctrine, le déterminisme économique pénétrant dans tous les éléments de la théorie, la déduction mécanique du comportement de l'individu de sa «situation» sociale. L'exclusion des alternatives sociales et personnelles, ainsi que l'évolutionisme. L'auteur analyse en même temps la question de savoir comment la mise en question sous les angles les plus divers des objectifs et des types d'action du mouvement de l'époque conduit à la mise en question des doctrines théoriques, comment par conséquent surgissent encore et encore, dans les situations fréquentes de l'obligation de choisir, les problèmes éthiques «escamotés».

Le thème plus large de l'étude — analysé par l'intermédiaire des problèmes éthiques — c'est le «destin» de la théorie de Marx en général au cours du quart de siècle en question. L'auteur cherche à répondre à la question, comment le mouvement socialdémocrate crée son *propre* Marx, son *propre* marxisme, et ce en conformité avec les nécessités du mouvement, un type de marxisme qui a survécu au mouvement qui lui a donné naissance.

GERGELY ANDRÁS

Települések, lakások és lakóik a századforduló Magyarorszáján

Két fő kérdésre igyekszünk a következőkben — nem annyira az újat állítás, hanem inkább az összegezés szándékával — választ adni: *hol* élt és *hogyan* élt Magyarország lakossága a századforduló idején?

Az első kérdés a *településviszonyok*, a második a szűkebb értelemben vett *lakásviszonyok* vizsgálatát követeli meg.

A települési viszonyok

A statisztika a településeket elsősorban nagyság szerint rendezi. Ha megfigyeljük a korszakunkban egyre növekvő népesség százalékos eloszlását a különböző nagyságú településeken, megállapíthatjuk, hogy a lakosság koncentrálódása, nagyobb lélekszámú településekbe történő átcsoportosulása nagymértékben előrehaladt.

A lakosság %_o-os eloszlása a települések lélekszámának nagysága szerint

Lélekszám	1869	1880	1890	1900	1910
0— 1 000	} 78,1	32,1	28,6	25,4	22,6
1 000— 5 000		44,0	44,9	44,7	43,6
5 000— 10 000	8,2	8,0	8,1	9,5	10,1
10 000—	13,7	15,8	17,4	20,4	23,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Az összlakosság növekedése a részarányok adatait még hangsúlyosabbá teszi, hiszen pl. 1869—1900 között a kétezren aluli népességű helységek lakossága 2,30%-kal, az ötvenezeiken felülieké pedig 202,40%-kal nőtt. A tényleges változások azonban a fenti számadatok mögött rejlenek. Azonos népességű hely lehet városi vagy falusi jellegű, máskor a gyarapodó lakosságú helység magasabb kategóriába kerül, s így a növekvő lakosság folytán látszat-koncentráció alakulhat ki. Közelebb áll tehát a valóságos helyzethez, ha a lakosságot a városi és falusi népesség *jogi helyzet szerinti* csoportjaira bontjuk.

A mintegy 140 város népességének gyarapodása (1869—1910 között 85,7%) sokkal gyorsabb, mint az összlakosságé, tehát a városba tömörülés folyamata százazrek életében jelentette az élet egészének újjászervezését. A városba

A városi és vidéki népesség aránya ‰-ban

	1869	1880	1890	1900	1910
város	14,8	16,1	17,4	19,2	20,4
vidék	85,2	83,9	82,6	80,8	79,6

„tömörülés” statisztikai fogalma mögött azonban eltérő irányú folyamatok rejlenek. A Budapesten ipari munkát keresők éppúgy, mint a kecskeméti tanya-világot benépesítő földművelők, a „városi” lakosság számát gyarapítják. Nem elégedhetünk meg tehát a statisztika által nyújtott csoportosítással, hanem a *tényleges* településtípusok szerint kell a lakosságot csoportosítanunk.

A következőkben — a népesség számát (1), a lakás és munkahely térbeli különválását (2), az ipar-forgalmi népesség arányát (3) és a település funkcióját (4) figyelembe véve — hat fő (*tényleges* és nem jogi) településtípust különböztetünk meg az akkori Magyarországon. (*Tanya, pusztá, falu, mezőváros, város, főváros*).

A népesség fenti településtípusok szerinti megoszlásáról a fővárosi agglomerációt leszámítva a statisztikák nem nyújtanak pontos képet. (A pusztai népesség pl. a községek; a tanyai viszont az általunk mezővárosként jellemzett helységek lélekszámban rejtjezik stb.) Becsléseink szerint a következő arányokban oszlott meg a lakosság e fő településtípusok szerint 1910-ben:

Magyarország népességének megoszlása a fő települési típusok szerint

Településtípus	Lélekszám		‰	
tanya	1 200 000		6,5	
puszta (és egyéb agrárjellegű külterület)	800 000	2 000 000	4,3	10,8
falu	10 954 080		60,3	
mezőváros	2 500 000	13 454 080	13,7	74,0
város	1 700 000		9,2	
főváros	1 110 453	2 810 453	6,0	15,2
Magyarország		18 264 533		100,0

(E felosztásból azonban még mindig kevésbé következtethetünk pl. az urbanizáltság fokára; a mezőváros városias magot és agrárnépességet egyaránt magában foglal; de a különválasztott tanyai népességnek is lehet háza a mezővárosban stb.)

A *tényleges* településtípusokat figyelembe véve korszakunkban a két szélső pólus, a tanya és a főváros tekinthető dinamikus, lélekszámban gyarapodó, minőségileg differenciálódó településnek. Ennek megfelelően figyelmünket első sorban e dinamikus típusokra fordítjuk.

A népesség gyarapodása területileg ott jelentkezik erőteljesebben, ahol a termelőerők fejlődése az átlagot meghaladja. Kevésbé ismeretes, hogy Magyarországon a népesség *gyarapodásának* jelentősebb hányada még korszakunkban is a külterületi népességre jut.

A népesség gyarapodása a külterületi népesség arányában

1869—1930. évi népgyarapodási arányszám (%)	A járások száma, ahol a külterületen élő népesség aránya 1930-ban				
	0—10	10—20	20—30	30—40	%
0—20	8	16	4	—	—
20—40	11	13	12	1	2
40—60	11	12	10	1	2
60—100	2	11	4	7	2
100—	2	3	4	9	4

Megfigyelhető, hogy a stagnáló járásoknak alacsony a külterületi hányadosa: 28-ból 24-nek 20%-on aluli a külterületi népessége. Ezzel szemben az igazán dinamikus, duplázódó 22 járás közül csak ötöt találunk ebben a kategóriában. Hasonló a helyzet a városokban is.

A dinamikus, ebben a négy évtizedben 60%-o feletti gyarapodású városok (egy kivétellel) a 20%-on felüli külterületi népességük közül kerülnek ki.

A statisztika külterület-fogalma mögött két, lényeges vonásokban különböző településtípus rejlik: a tanya és a puszta. Mindarra a dinamikára, amelyet a statisztikák az egész külterületre vonatkozóan kimutatnak, elsősorban a magyar tanyarendszer fejlődésében találhatunk feleletet.

1. A tanya

A tanya olyan magányos település-típus, ahol csak egy családtag vagy egy család — s esetenként szolgáló, cseléd — él. A lakóhely és munkahely közvetlen, szerves egységet alkot. A lakóhely nemcsak a gazdaság centruma, hanem a művelt földterületnek is középpontjában van. Funkcionális alapja: a kizárólag egyéni földhasználaton alapuló, mind intenzívebbé váló gazdálkodás az év nagy részében vagy egészében a munkaerő állandó jelenlétét igényli.

A külterületi népesség — végeredményben a tanyák népessége — a belterülethez viszonyítva! — 1864—1910 között többnyire már csak 2—3%-kal gyarapodik az utóbbihoz viszonyítva. A tanyásodás folyamata tehát a városok többségénél már 1864-ben lezárult. Kiugró azonban Kecskemét és Kiskunfélegyháza 12%-os külterületi részaránygyarapodása; s ebbe a típusba sorolhatjuk Szegedet is, amelynek külterületi népessége negyven év alatt 26 ezerről 40 ezerre növekszik. A tipikusnak tekinthető Kecskeméten 1890—1930 között a belterületi népesség 19,2%-kal, a külterületi népesség 117,9%-kal, az össznépesség pedig 59,9%-kal gyarapodott. Tehát a népességfelesleg, amely más városoknál az el- és kivándorlásban vezetődött le, Kecskeméten s a hasonló fejlődésű vidékeken a tanyásodás újabb — harmadik — hullámát indította el. E demográfiai mozgás mögött a magyarság — a Tisza-szabályozás melletti — második legnagyobb tájformáló vállalkozása rejlik: a futóhomokok meghódítása. A futóhomok a talaj tavaszi vízbőségére alapozva, szőlővel és gyümölcscsel megköthető. Ezt az óriási lehetőséget váltotta valóra óriási munkával a futóhomok népe.

A tanyásodás egymást követő hullámai egyre intenzívebb gazdálkodási formák realizálását tették lehetővé. Az állattartásra (1), majd a legelők feltörése nyomán a gabonatermesztésre (2) berendezkedő tanyai gazdálkodás következő (3) hulláma már külsődleges megjelenésében sem tekinthető extenzív formának,

s olyan kulturális szintet követel, hogy egykorúan egész elmélet modelljének számíthatott („kert-Magyarország”); s ma is az intenzív, szakszerű gazdálkodás fogalma elsősorban a homoki kultúra képzetét kelti bennünk. A kitelepülés egymást követő hullámai a tanyásodás (s vele párhuzamosan a mezővárosi fejlődés) típusait is meghatározzák. A *debreceni út* a hagyományos, extenzív állattenyésztésen (ló, szarvasmarha) alapuló tanyás-gazdálkodás. A *békési út* a gabonatermelő, sertésenyésztő; a *kecskeméti út* a szőlő- és gyümölcstermesztésen alapuló tanyai és mezővárosi gazdálkodás. Ha a kecskeméti utat „homoki útnak” nevezzük, úgy belefoglalhatjuk a „nyírségi utat” is, amely a homok kapás-növények (és részben gyümölcsösök) útján történő hasznosítására irányul. A tanyai életforma alapvető közössége ellenére egészen különböző életmódot követel és tesz lehetővé egy-egy formáció.

Összességükben a tanyák a Kárpát-medence 1/3-án, 15,3 millió kat. holdon, a tizenöt alföldi megyében gazdálkodtak. A tanyai gazdálkodást folytató népesség körülbelül egyharmada, egymillió ember élt tanyán. A *tanyák* számát — minden felmérés híján — lehetetlen felbecsülnünk.

A tanyai élet már akkor is jelentkező hátrányait két alapvető okra: a közlekedés nehézségeire és a társadalmi kontroll hiányára vezethetjük vissza. Ebből fakad az egészségügyi, iskolázottsági, kulturális, közbiztonsági hátramaradottság, amely különösen élesen nyilvánult meg a ritka tanyai településhálózat és a nagy mezőváros kontrasztjában, különösen a „debreceni út” esetében.

Az élet többet követelt a tanyaiaktól: önállóságot, több munkát, korábbi felkelést piacozás vagy iskolabajjárás esetén, későbbi nyugvást — munkaerő híján — a nagy munkák idején.

A tanyán egy gazdálkodó család s esetenként a szolgáló, cseléd lakott együtt. Az egymásrautaltság néhol a patriarchális viszonyt őrizte, máshol éppen a teljes kiszolgáltatottságot jelentette. Az egy évre szegődött kanászgyerek vagy libapásztorlány hónapszámra nem láthatta szüleit. Egy-egy hazatérés fél napi gyalogutat is jelenthetett, ha csak a gazdának is nem volt útja „befelé”. Közelebb eső tanyákban, ahol esetleg a jobbmódú gazda nem lakott kinn, s a tanyán élők az öregbéres irányítása alatt végezték dolgukat, valamivel jobb soruk volt az elszegődötteknek; akik ilyenkor telente, egymáshoz átjárva cserélték ki véleményüket gazdáikról, s ennek alapján kísérelték meg újjévkor, hogy másik tanyára, remélt jobb körülmények közé kerüljenek. (Mennyi állat van? Van-e béresgyerek, szolgáló? — lehetett kitapogatni ilyenkor, szegődés idején a munkakörülményeket. „Eddig hol szolgált?” — kérdezte viszont a gazda, aki számontartott minden környékbeli gazdaságot, s tudta, hogy hol mennyit követeltek a bérestől.) Esztendő végéig aztán — az aratás és a szüret kivételével — nem is volt több nagy mozgás a tanyavilágban.

A tanyavilág külön világ, de nem elkülönült világ. Tömörkény találkozott Szeged és Szabadka között olyan parasztokkal, akik soha nem jártak egyik városban sem; de ezt az esetet már ő is elbeszélésre érdemesnek tartotta. Jogilag városlakók voltak, s a hivatalok mellett a piac, az iparcikküzletek is hetente-havonta a városba szólították őket. A közlekedés eszköze kizárólag a lovaskocsi, csak a háború után épülnek az első tanyai vasutak (Szeged, Kecskemét). A távolság, magukra hagyatottság miatt — bár településük aránylag fiatal — a legtöbbször őrzi meg a régi paraszti életformából. A modern élet hatásai elerőtlenedve érik el őket, még a történelem viharai is csak szellővé esendesedve jutnak el hozzájuk (Móra: „Ének a búzamezőkről”).

2. A puszta

A puszták olyan csoportos településtípus, ahol a lakóhely és munkahely, mint a nagybirtok gazdasági központja, közvetlen, szerves egységet alkot, lakosságának döntő többsége társadalmilag homogén. (Jogilag a puszták külterületi lakott hely, vagy eszmei közösség.)

A puszták többségükben a jobbágyszabadítás után települtek, vagy nyerték el új funkciójukat, amikor a nagybirtoknak a „szabad” munkaerő megkötésével kellett munkaerőszükségletét biztosítani. Az egész éven át foglalkoztatott munkaerőt gyakorta új munkahelyen, korábbi legelőkből lett szántóföldeken kellett letelepíteni. Mivel maguk a munkások önálló gazdálkodást nem folytattak, a település nem a falu mintájára szerveződött. Szemben a tanyával, itt nem az egyes lakások és munkahelyek, hanem a koncentrált lakóhely és koncentrált munkahely egységét kellett biztosítani. Rendszerint hosszú házsorok és hosszú istállósorok épültek, egymástól néhány lépésnyire, vagy közös tető alatt, majd kiegészítő gazdasági épületek, magtárak voltak még a település szükségszerű elemei. Néha kastély, urilak volt a puszták szervező eleme; ha ez hiányzott, akkor lehetetlen települési rendet és típusokat feltárni.

A puszták döntő többségén a *települési funkciót* a gazdálkodás jelentette, amint a fatelepek, kő-, és szénbányák munkástelepei is alárendelődtek a termelési folyamatnak. A puszták, mint település, sajátossága, hogy lakossága — a kevés gazdatiszt, ispánt stb. leszámítva — teljesen homogén; annak következményeképpen, hogy valamennyien egy koncentrált és csak egyfajta (ti. mezőgazdasági) tevékenységet végző munkahely alárendeltjei. Valamennyien komenciós családok, s a szigorú pusztai család-hierarchia (amely a századfordulóra már csak a régi tényleges különbségek eszmei lenyomatát őrzi) sem takarhatja el sorsuk azonosságát. Sorsuk a munka, amely számukra az élettel azonos, nincs elkülönült szabadidő, pihenőnap. Nemcsak munkatevékenységük, életük is szigorú ellenőrzés alatt áll. A pusztán fizikai lehetetlenség egy újságot észrevétel nélkül elolvasni, s a családtörvény szerint lakásukban nem alhat vendég, s ez többnyire a látogatást is lehetetlenné teszi.

A tanyai településsel szemben előnyük a koncentráltság (esetleg van iskola, templom, kocsmák, bolt) és a jobb közlekedés; hátrányuk, hogy *nincs szerves kapcsolatok semmilyen más településsel*, s ezért elzárkózottságuk — lehetőségeik ellenére — sokkal nagyobb, mint a tanyai településeké.

A pusztai népesség száma korszakunkban már változatlan marad. Egy-egy puszták lakosságát 50—500 főre becsülhetjük. A pusztai településtípus elsődleges elterjedési területe a Dunántúl, különösen Fejér, Tolna, Somogy megyék, ahol a népesség kb. 25%-a élt pusztán, de találhatunk a Duna-balparton, a Tiszántúlon, a Duna—Tisza közén, egyáltalán mindenütt, ahol több ezer holdas nagybirtokok voltak magán, egyházi és állami kézen.

3. A falu

A századforduló Magyarországnak döntő többsége falun élt. A falu olyan csoportos településtípus, ahol a lakóhely és munkahely jelentős részben egybeesik, amennyiben a lakóhely egyúttal a gazdaság központja is, de a munkahelynek már nem központja, mivel a földek a lakóháztól már függetlenül, a határ különböző pontjain helyezkednek el. E település funkciója az egyéni és kollektív földhasználat szintézisének megvalósítása.

A falvak lélekszáma 200-tól 5000-ig terjed; azon felül már a mezővárosok közé sorolom.

A falvak nagyságrendjének területi eloszlása rendkívül egyenlőtlen. A Dunántúl nagyobb része az aprófalvak vidéke. Közepes nagyságú falvakat találhatunk a Sárreuten, a Kisalföldön, Északon, Pest-környéken; míg az Alföld az óriásfalvak vidéke. Ez a településcsozlás nem kizárólag a török hódítás következménye. Major Jenő számos mai törpefaluról mutatta ki, hogy népessége a XVIII. sz. óta folytonosan csökken, s arra is felhívja a figyelmet, hogy a gyengébb minőségű, irtásos, savanyú erdei talaj és az aprófalvak elterjedése között igen szoros összefüggés mutatható ki. Valóban elképzelhető, hogy a kapitalizmusban nagyobb jelentőségre szert tevő különözeti földjáradék valósággal kiélezi a különbségeket. Tény, hogy a kisebb falvak kisebb módról tanúskodnak, s a lakosság vagyoni differenciálódása is a nagyobb falvakban haladt inkább előre. Az egyke is csak az aprófalvak népfoyasztója még a századfordulón.

Gyórfly István kertes és csürös, más kifejezéssel halmaz és utcás típusokat különbözötött meg. Harmadikként társíthatjuk hozzá a telepítéses-sakktábla falvakat. E típusok és kialakulásuk, elterjedésük bemutatását mellőznünk kell.

Ila a természeti szépséget nélkülözte, a falvak külső képe többnyire viaszszatlan látványt nyújtott. Zsupfedeles, alacsony, kisablakos házak sorakoznak egymás mellett. Nyáron a poros utcán (a legbiztonságosabb hely a sok veszélyt rejtő udvarral szemben) gyermekek játszanak, körülöttük baromfiak őgyelegnek, kutyák kószálnak. Rajtuk kívül nincs is élőlény a faluban. Este felé megélénkül az élet: hazatérnek a kint dolgozók, terelik a kondát, majd a csordát. Állatot, embert elnyelnek a paraszttudvarok tágratárt kapui. A település élete atomjaira bomlik. A falusi település azonban nem egymásmelletti gazdaságokból áll, hanem külső képében is bizonyos szervezetséget mutat.

Valamennyi falusi település centrumát a templom jelölte ki, tornya vagy tornyai messziről felismerhetővé tették a községet. Körülötte helyezkedtek el a középületek: a község háza és az iskola, amelyek a XVIII. századi templommal szemben már a XIX. század második felének alkotásai voltak. Mellettük ott állt az „intelligencia”, a pap-jegyző-tanító falusi triumvirátusának szolgálati lakása; amelyhez nagyobb falvakban az orvos és patikus épített még (saját) házat. Kocma és bolt, s a századfordulótól tejszövetkezet, gazdakör jelentették még a központi góccokat. Hogy közülük melyik vált formális, vagy informális közösség szervezőjévé, nagymértékben a szubjektív tényezőkön múlt. A néppel élő pap, az agilis tanító, a tanácskozó helyiséget biztosító kocsmáros, a tejszövetkezetet vezető jegyző többnyire még csak egymással vetélkedik a falu szellemi irányításáért. Ők ülnek az esküvőn a menyasszony és a vőlegény mellett, ők képviselik a falut az államhatalom irányában, az úri rend számára az ő egyéniségük szabja meg a falu arculatát. *A nyolcvanas-kilencvenes évektől azonban újabb gócpontok jelennek meg.* Az alföldi falvakban a szegényparasztok, földmunkások olvasó-köröket alakítanak, földmunkás köröket szerveznek, s egyes helyeken a párt-szerveződésig is eljutnak. Az öntudat fokozódásával a korábbi munkaerőpiac fórummá változik, ahol a munkát már télidőben alig remélő férfiak feketéllő, komor, halkbeszédű, tömör csoportja tölti be a piacleret, amelyen ilyenkor még a munkást kereső nagygazda sem haladna keresztül, inkább csak a szélen állókat szólítja meg. Azok a munkára való hajlandóságot hónuk alatt tartott fejszével, fűrésszel, tavasszal vállon tartott kapával jelzik. A nagy többség pedig munkalehetőség híján csak az idő múlásával, két óra tájban hagyja ott a piacleret.

A falvak többségében mereven őrződnek a társadalmi különbségek. A falusi társadalom csúcsán az „intelligencia” áll, ők foglalják el az első padot a templomban, vezető szerepük az elmaradott falvakban még csorbitatlan, s ebben az esetben többnyire a legmagasabb végzettségű, legnagyobb módú, s főként a lelkek felett a legnagyobb hatalommal bíró pap a falu vezetője. (Nemzetiségi vidékeken az elmaradottság, vallásos vakbuzgóság, a jegyző vagy tanító képében jelentkező idegen államhatalom gyűlölete korlátlanra teszi a pap uralmát a falu fölött. Végeredményben csak személyén múlik, hogy az iskoláztatás, okszerű gazdálkodás stb. mellett, vagy ellen emel-e szót.)

Elsősorban a dunántúli falvakban, de az intenzívebb gazdálkodás más helyein is az intelligencia vezető szerepét már jelentős mértékben elhódítják a legjobban, mintaszerűen gazdálkodó parasztok. Gyermeküket már iskoláztatják, beleszólnak a presbyterium, vagy az iskolaszék, s végül a község ügyeibe is. A virilizmus rendszere is elősegíti ennek a rétegnek az öntudatosodását.

A vezető-közvéleményformáló réteg bizonyos eltolódása ellenére a falu társadalmi szerkezete továbbra is merev marad: a falu más-más részén laknak a magyarok és nemzetiségiek; a nemzetiségi falvak etnikai összetétele nem módosul; elkülönítetten élnek a katolikusok és a protestánsok. Bár a parasztság öntudatának növekedése egyelőre a nemzetiségi és felekezeti elfogultságot is fokozza, objektív alapjuk nemesak az eltérő lelkialkat, hanem az eltérő birtok- és vagyonmegoszlás. E gyakran egymásnak megfeleltethető nemzetiségi, felekezeti, vagyoni különbségek a *településen belül* is élesen elkülöníthetők.

4. A mezőváros

A „mezőváros” fogalmába különböző településtípusok tartoznak, hiszen *minden 5000 lakoson felüli, városnak nem minősülő települést ide soroltunk*. A település ugyan gyakran kifejezetten falusinak tekinthető, de a munkahely és lakóhely falura jellemző egysége már állandó bomlásban van; s a település társadalmi szerkezete is túlhaladja a falura jellemző szintet: nagyszámú az intelligencia, a helységben már több iparos is él, *felbomlik a társadalmi rétegek településszerkezeti elkülönülése*, s a helység lakói már nem ismerik mindnyájan egymást. Mindezek a különbségek azonban a település külső rendjében még kevésbé észrevehetőek. Több templom, több iskola, üzlet van, ebből következően több az utcával párhuzamos tengelyű lakóház. Ezt a típust „falusias mezővárosnak” nevezhetnénk, amely különbözik az „igazi” vagy „városias” mezővárostól.

A falusias mezővárosról — az előbbi megszorításokkal — mindaz áll, amit az egyes falutípusokról és a falvak életéről elmondtunk. Ezek a helységek azonban már elindultak a mezővárossá vagy várossá fejlődés útján, többségük napjainkra azzá is vált. A szűkebb értelemben vett mezőváros azonban *nem átmenet a falu és város között, hanem két-három „egymásba tölt” település egységét jelent*. A teljesen kifejlett mezőváros a következő településeket foglalja magában: *a)* belső városias mag; emeletes-zárt soros épületekkel; vagyis az üzleti-hivatali-kereskedelmi városrész, a felső rétegek lakóhelye, *b)* földszintes-zárt soros kisvárosi lakónegyed, *c)* házagsorú földszintes: a munkás és jobb módú agrárnépesség lakóhelye, *d)* falusias, merőleges beépítésű városnegyed, az agrárnépesség lakóhelye, *e)* közigazgatásilag, de fejlődését tekintve is ide kell sorolnunk még a tanyavilágot is. Az összetett településszerkezet a 80-as évek végére alakult ki ebben a formában, de még évtizedek múltán is őrzi az egykori „kertés város” telepítési szerkezetét. Az egykori belsőség városias maggá nőtte

ki magát, az ólaskert-öv lakónegyeddé változott. A belső legelőt a nagy helyigényű telepek, gyárak, pályaudvarok, temetők foglalták el. A szántóföldet előbb szőlővel ültették be, majd kertes családi házakkal építették ki lakónegyeddé (Debrecen). Ezt a fejlődést teljes egészében csak a legnagyobb mezővárosok (Debrecen, Kecskemét, Szabadka, Hódmezővásárhely) érték el a századfordulóig. A mezővárosok számszerű többsége csak belső, városias magra és a környező óriásfalura, ill. tanyavilágra különíthető el.

A statisztika azonban e települések lakosságát nem különíti el tényleges települési alesoportok szerint. A *statisztikai ismérvek* közül tehát csak a nagy lélekszámot, a nagy külterületi népességet, a sok helybeli születésűt, a nagy agrárnépességet említhetjük.

A mezővárosi fejlődés — agrárbázison alapuló — fejlődési típusait a tanyásodás folyamatával kapcsolatban már ismertettük. A mezőváros fontos ismérve a tanyarendszer; e két településtípus korábban szerves egységet alkotott, s ezért életük elemzése az egyes típusoknál is elvégezhető. Mégis a belső, városias és a külső, falusias élet állandó egymásrahatása különös ellentmondásokat teremtett. A környező „falu” lefékezte ugyan a belső „város” fejlődését; Leopold Lajos kifejezésével csak „színelv városok” alakulhattak ki; de ha a lakosság többségének megfelelően e helységeket agrártelepülésnek fogjuk fel, megállapíthatjuk, hogy a lakóhely a népesség agrártöbbsége számára a falunál kedvezőbb lehetőségeket teremtett azért, hogy életviszonyaikat kisebb-nagyobb mértékben urbanizálta; gazdasági tevékenységük számára is az országos piacba való bekapcsolódást, nagyobb intenzitást jelentett. A makói hagyma, a szegedi paprika, az orosházi baromfi, a békéscsabai hentesáru a mezővárosi agrárnépesség országos piacra termelő, specializált terményei. A magas gazdálkodási kultúra magasabb öntudatot, már országrészre vagy az egész országra szóló kitekintést eredményezett. A mezővárosok újságjai már az országos politikáról cikkeztek, képviselőik csaknem mindig ellenzékiek voltak. Az intenzívebb gazdálkodás több munkaalkalmat, olykor bérföldet jelentett a földművelésszegénység számára is; gondolkodásuk — az országot járt kubikos-családtagok jóvoltából — a gazdálkónak is előtte járt. A még mindig nagyszámú munkaerőfelesleget azonban csak elvétve apasztotta az iparosodás.

A mezővárosok egyre jelentősebb nem-agrár népességének azonban a mezővárosi fejlődés nem nyújthatott nagy perspektívákat. Többnyire járási vagy megyeszékhelyek, polgári iskolával vagy gimnáziummal bírtak. A központban élő értelmiségi, szabadfoglalkozású, kereskedő réteg ragaszkodott ahhoz, hogy városban él, de ennek megjárásában ki is merült minden ereje. A lassú változások az állandóság ígézetével nyugtázták le a serkentő energiákat. A gimnáziumokból és a jogakadémiákról kikerülő fiatalság máshonnan hallotta a XX. század üzenetét. Debrecen helyett Nagyvárad, Szabadka helyett Szeged, Kecskemét helyett Budapest volt a teljesülni hivatott nagy ígélet. A mezővárosok nem tudtak önmaguknak eszméket és célokat adni. Nagyvárad, Szeged, Budapest, az igazi városok voltak az Alföld szellemi és hovatovább gazdasági életének igazi gócai.

5. A város

A városok azok a (néhány kivétellel ötezer léleknél népesebb) települések, ahol a lakóhely és munkahely funkcionálisan már nem alkot egységet, s a *tulajdonosi réteget leszámítva* a kettő tényleges elkülönülése is mindinkább előrehalad,

a lakosság zöme már nem mezőgazdaságból él, s a település környéke számára központként funkcionál.

A statisztika első közelítésben nem a tényleges, hanem a jogi helyzet szerinti városok vizsgálatát teszi lehetővé. A 138 városi jogú település 1869—1910 közötti népességyarapodását Thirring Gusztáv foglalta össze:

20 ⁰ / ₀ -ig	(stagnál)	26 (ebből 12 csökken !)
20—50 ⁰ / ₀	(mérsékelt)	47
50—100 ⁰ / ₀	(normális)	42
100 ⁰ / ₀ felett	(dinamikus)	21

A 138 városból 12 lakossága csökkent, kivétel nélkül a Felvidéken, Szepes és Gömör megyékben. A stagnáló 14 város is periférikus vidékeken (Felvidék, Barcaság, nyugati határszél) helyezkedett el. A mérsékeltén gyarapodó 47 város már sokkal egyenletesebben oszlott el az ország területén. Az 50—100⁰/₀ közötti gyarapodású városok zömmel dunántúliak, de nagy számmal tartoznak ide alföldi mezővárosaink is! A 100⁰/₀ feletti gyarapodású igazán dinamikus kilenc törvényhatósági jogú város — a *növekvő* gyarapodás rendjében —: Kassa, Temesvár, Pécs, Győr, Nagyvárad, Kolozsvár, Miskolc, Fiume, Budapest. A tizenkét rendezett tanácsú dinamikus város leginkább gyarapodó élesoportja: Kaposvár, Zólyom, Újpest. (Utóbbi fejlődése még Budapestnél is gyorsabb!)

Összesítve adatainkat, s figyelmen kívül hagyva a „főváros” (Budapest és Újpest) és a „mezővárosok” (a 138-ból megítélésem szerint 58) jogilag városi lakosságát, még *polarizáltabb* képet nyerünk. Figyelembe kell vennünk a nem városi jogú városokat is.

Az előbbi meghatározás értelmében ugyanis 101 települést sorolhatunk városaink sorába. Közülük csak 79 volt jogilag is város (Újpestet a fővárosi agglomerációba, a többi 58-at a mezővárosok közé soroltuk). A fennmaradó 22 városi jellegűnek tekintett helység az ötcezernél népesebb helységek közül kerül ki.

Az „igazi” városokat számbavéve még inkább aláhúzhatjuk, hogy e városok jelentős részének lakossága alig gyarapodott, más városok pedig korábban elképzelhetetlen dinamizmusról tettek tanúbizonyságot.

A stagnáló városok

A városfejlesztő tényezők átesoportosulása más, a fejlődés által korábban nem érintett területekre városaink egész sorát hagyta XVIII. századvégi, XIX. század elejei állapotában.

A stagnáló városok külső képe sokszor még a századokkal korábbi megjelenést mutatja. Elégségesnek bizonyultak a régi házak, a városkép egységes maradt. A lakosság sem változott: magyarosodása alig haladt előre. A városok polgársága nem alakult át burzsoává. Idegenül, bizalmatlanul szemlélte a változásokat, amelyektől saját évszázados kiváltságait féltette. Mivel mások voltak a dinamikus fejlődés képviselői és haszonélvezői, elzárkóztak minden előrelépés, újítás elől. E városok némelyike valóságos csipkerózsika-álomba merült. A régi városok azonos szinten éltek életüket, elmaradottságuk így folyton fokozódott. Különleges világuk Európa más részein sem volt ismeretlen jelenség. Az oda-költöző lakónak azonban nem álom, hanem száműzetés volt az ottani élet: Juhász Gyula Szakoleán, Babits Mihály Fogarason, Szabó Dezső Székelyudvarhelyt élt ebben az időben, s valóságos megváltás volt számukra Szeged,

Budapest és Fehérvár. Hasonló „álmos” hangulata volt a többi vidék némely városának is (Eger, Pápa, Sopron, Kőszeg).

A régi világ szigetei a kortársak számára észrevétlenül süllyedtek, miközben szinte vulkanikus erővel törtek fel az új, legtöbbször múlt nélküli, dinamikus városok, amelyeknek akkori lakossága nem is gondolt olyan erőkkkel, amelyek a városok sorsát megszabták, mivel önnön tevékenységének nagy eredményeit látva, magáénak hihette azokat.

A dinamikus városok

1869—1910 között a százharmincyolc városi jogú településből kilenc törvényhatósági jogú és tizenkét rendezett tanácsú város lakossága duplázódott meg. Hozzászámítva még a 70—80% feletti gyarapodású városokat, a városok mintegy egynegyedét tekinthetjük dinamikusoknak. A kedvező, hagyományos városfejlesztő erők (vasút, igazgatási központ, iskolák, egyetem) csak a lehetőségeket biztosították, amelyeket a kereskedelem és ipar volt hivatva valóra váltani. Ezekben a városokban már jelentős számú „kereskedelmi és ipari segédszemélyzet” élt. A városok szélén gyárkémények füstölögtek; a szűknek bizonyult régiek helyett új középületeket emeltek, kiépítették a közműveket — e városok a századfordulón nyerték el mai arculatukat (Szombathely, Győr, Pécs, Temesvár, Nagyvárad, Szeged). Megjelentek az eddigi településeken még ismeretlen, új lakástömörülések, a *bérházak* is. (A bérházak elsősorban a város centrumában épültek, s a szabadfoglalkozásúak lakásaiként szolgáltak; a munkásság többnyire szoba-konyhás udvari lakásokban, városszéli házakban élt.)

A városok külső képe is „dinamikusabb”: a járdán sietősebben haladó helybeliek kerülgették a csörömpölő villamoson ámuldozó vidékit; rikkanások és árusok is növelték az utca zaját. Az élet centruma már nem az egyetlen főtéri szálloda, hanem szakmák és rétegek szerint a kávéházakban, vendéglőkben oszlik el. Nem földszintes ház sor, hanem üzletekkel szegélyezett főútvonal vezet a vasútállomáshoz. A központban fogynak a földszintes házak, nagyobbak, specializáltak a szaküzletek (melyek egy országrész lapjaiban ajánlják árukészletüket), s meg tud élni egy könyvkereskedő is. Hovatovább annak is tekintélye, „szava” lehet a városban, aki nem is helybeli születésű, s talán még háza vagy szőlője sincs... A közvélemény igazi formálója már nem egy-két notabilitás, hanem a helyi napisajtó, melynek újságírói gárdája között Ádyt, Gárdonyit, Mikszáthot, Tömörkényt tartja számon az irodalomtörténetírás. A fővárosban tömörülő nagyipari munkásság vidéki szigetei munkásmozgalmi gócpontokká fejlődnek (Temesvár, Miskolc-Diósgyőr, Pécs, Pozsony).

A dinamikus városokban tömörül csaknem mindaz, amit a kortársak büszkén „modern Magyarországnak” neveztek. A „modern Magyarország” valóban modern, hatalmas központja az egyetlen nagyváros: Budapest.

6. A főváros

A fővárosban az egész budapesti agglomerációt, az akkori Budapestet és környező húsz községet, nagyjából a mai Budapestet értjük. Rendkívüli méretei, a többi városhoz mért nagysága miatt mint világvárost, külön települési gócpontként kell tárgyalnunk.

Budapest rendkívüli fejlődését helyzeti energiáinak, politikai szerepének, tudatos fejlesztésének kivételes előnyei összességükben emelték a XVIII. század-

ban még azonos népességű kis városok közül száz év alatt a világvárosok sorába. A fejlődés a XIX. sz. végén volt a legjelentősebb.

Nagy-Budapest népességének alakulása 1869–1970-ben

Év	Kis-budapesti épületek %-os gyarapodása	Nagy-budapesti lakosság	Növekedés (1869. évi bázis)	Növekedés (előző szám- lálás bázisán)
1869	87	302 086	100	—
1880	100	402 706	133,3	133,3
1890	122	560 079	185,4	139,1
1900	151	861 434	285,2	153,8
1910	168	1 110 453	367,6	128,9
1920	186	1 232 026	407,8	110,9

Nagy-Budapest lakossága csaknem húszévenként megduplázódott! A századfordulón már minden huszadik állampolgár Budapesten élt.

A szűkebb Budapest fejlődése a századfordulón már lassabb volt, mint az egész konglomerációé. Lakossága 1890–1906 között 50⁰/₀-kal nőtt, amíg

Újpest	112,5
Cinkota	113,2
Dunakeszi	143,4
Rákoskeresztúr	157,6
Rákosesaba	117,0
Rákospalota	219,2
Kispest	347,4 ⁰ / ₀ -kal gyarapodott!

Budapest fejlődése tehát új irányt vett: a belső területek viszonylagos telítettsége, a drága telekárak, az ebből is fakadó magas lakbérek a város határain kívüli letelepedésre kényszerítették a szegényebb néprétegeket. Az ekkor kialakuló tömegközlekedési hálózat, elsősorban a villamos, tette lehetővé, hogy aktív keresők is külterületen lakhassanak.

A folyamat eredményeképpen a környékbeli községek lakossága kétszer-hétszer olyan gyorsan nőtt, mint a főváros lakossága.

Budapest természeti fekvésének előnyeit és szépségeit a budai hegyek, az Alföld és a Duna jelentik. Városmorfológiailag Budapest „nyitott határú, terjeszkedésben levő, befejezetlen körvonalú város”, amelynek 1885–1913 között „jellemző vonása a tömörítés, az előbbi időszakban keletkezett periferiális szigeteknek a pesti és budai nagy tömegekhez való kapcsolata”.

A felszínen Budapest mindennapi életében az európai nagyvárosokhoz hasonló képet mutatott. Talán csak a pöffeteg álkupolák a bérházak tetején, a felutazó csizmás vidékiek, ünneplő népviseletbe öltözött eseléd lányok, hagyományos öltözetű ortodox zsidók, tarka öltözetű cigányasszonyok kölcsönöztek a külföldi szemlélő számára bizonyos keleties jelleget a városnak. Az utcákon zajló élénk élet (árusok, sétaterek, kávéházi teraszok, gyalogos- és kocsikorzó) pedig mediterrán hangulatot ébreszthetett a szemlélőben. Budán és Óbudán, de Pest egyes részein is, a hazai németiség városi kultúrája olvadt bele fokozatosan, színezve, alakítva azt, a nagyvárosi életbe.

A rohamosan fejlődő főváros sokarcú volt, de nem volt heterogén. Fennmaradtak ugyan falusi-kisvárosi jellegű „szigetek” is, de Budapest nem ezek halmaza volt, hanem a szigeteket lassan elnyelő, az újabb elemeket is magába olvasztó óceán.

A nagyváros tempója, utcáinak bonyolultsága, eltérő életmódja idegenné tette még a jobbmódú vidékiek előtt is. Lassan megszűntek a vidékről feljáró dzsentirétegek hagyományos szállodái, éttermei, szórakozóhelyei. Hozzájárult még ehhez, hogy a vidéki birtokos vagy szolgabíró személyének már nem, csak pénzének járt tisztelet és tekintély. Idegen és ismeretlen emberek igénybevételére kényszerült; akár kávéházba, akár hivatalba lépett. Mindez ismeretlen volt előtte, idegenkedett ettől az életformától, nem tudta magáénak vallani a fővárost, holott megyéjében úgy érezte, hogy övé az ország. A nagyvárostól való érzelmi idegenség — miután rájött, hogy érzelmeivel nem áll egyedül — hovatovább erőnyé változott, és Budapest-ellenes „előítéletek” kitűnő táptalajává vált.

A város magyarosodása a bevándorlás nyomán rohamosan haladt előre. A magyar és a német mellett jelentékeny volt a bevándorolt szlovák munkásság csoportja. Számban is jelentős rétege volt a fővárosnak a zsidó kispolgárság. De itt élt az arisztokrácia is — Budapest társadalmi képlete rendkívül bonyolult. A lakásviszonyok segítségével próbáljuk majd az egyes társadalmi rétegek életét megközelíteni.

A lakásviszonyok

A népszámlálások alapján átfogó képet alkothatunk a lakásviszonyokról és a fejlődés irányairól.

A lakosság, a lakóházak és a lakások száma, gyarapodása, minősége és arányai

Év	Abszolút számokban			Gyarapodás az előző számlálás bázisán, %-ban		
	népesség	lakóház	lakás	népesség	lakóház	lakás
1890	15 261 864	2 633 716	3 068 720	10,23	—	—
1900	16 838 235	2 805 742	3 746 535	10,3	6,5	22,1
1910	18 264 533	3 105 677	4 134 988	8,5	10,7	10,4

Év	Egy			Száz		Egy
	háza lakás	háza lakó	lakásra lakó	lakásra szoba	lakásra konyha	szobára lakó
1890	1,2	5,8	4,9	142	87	3,5
1900	1,3	6,0	4,5	137	74	3,3
1910	1,3	5,8	4,4	141	84	3,1

Év	építőanyag %			tetőzet %		
	kő, tégl	vályog, sár	fa, egyéb	pala, cserép	zindely, deszka	nád, zsúp
1890	15,3	45,7	39,0	18,8	24,7	56,5
1900	19,8	45,7	35,0	24,8	25,8	49,4
1910	22,1	46,4	31,5	39,6	22,9	37,5

Az országos összesítésből a lakásviszonyoknak meglehetősen elmaradott állapota tárul elénk. Hozzátehetjük még, hogy 1910-ben a lakóházaknak 25%-a istállóval volt egybeépítve. Az országos kép azonban egészen eltérő táji lakásviszonyokat összesít. Erdély és a Felvidék szállítja le a 100 lakásra jutó konyhák számát 84-re. Trencsén, Máramaros megyékben ez az arány csak 45! Általában *a lakások nyugaton és délen nagyobbak, északon és keleten kisebbek*. Kő- és téglaházból a legtöbb a Duna jobb partján található, a Duna—Tisza közén a vályog és sárház az uralkodó típus. Erdély a faházak vidéke, aránya ott 68,2%, de Kolozs megyében (ahol mindössze 58 emeletes ház van) 82%-uk fából épült, Budapesten csaknem kizárólag kő és téglaházakat találunk, s 100 lakásra 90 konyha és 198 szoba esik.

Az agrárország viszonyai, ezen belül is a paraszti gazdálkodás egykori és még élő követelményei őrződtek meg a lakásviszonyokban.

A népesség nagy többsége számára nem a lakás hiányzott — éppen alacsony színvonala miatt ennek eléérése nem volt lehetetlen —, hanem a jobb lakásviszonyok látszóttak nehezen elérhetőeknek. Mégis korszakunkban a lakásviszonyok lassú javulását figyelhetjük meg. Húsz év alatt hét százalékkal gyarapodik a téglaházak száma (melyek feltehetően jóval több lakást rejtenek magukban!); a tűzveszélyes tetőfedőanyag kicserélése tűzbiztos eszerépre, palára még gyorsabban halad előre, összefüggésben a ház belsejében történő változásokkal. A lakások gyarapodása felülmúlja a népesség gyarapodását, *húsz év alatt* az átlagos lakáslakottság 4,9-ről 4,4-re csökken, vagyis minden második lakásban eggyel kevesebb ember lakik. Az átlagos szobaszám és konyhaszám azonban alig emelkedik; a minőségi igények még nem találhatnak maguknak utat. A lakások *koncentráltága* alig fokozódik: egy házra változatlanul 5,8 lakó jut. Ebben az átlagszámban *kiegyenlítődik* a tanyai-falusi és a városi-fővárosi, eltérő jellegű lakásépítés átlagot csökkentő és növelő hatása.

A lakások felszereltsége annyira alacsony, hogy az országos arányokban százalékosan ki sem fejezhető. Vívezeték és csatornázás csak a nagyobb városokban van, s fürdőszoza, WC egész vármegyékben ismeretlen. De ezeknél a kérdéseknél már beléptünk a házak belsejébe. A lakásviszonyokat is a településekhez hasonlóan csoportosíthatjuk. Az egyes településeken természetesen eltérő lakástípusok találhatók. (Éz alól a tanya és Budapest képez kivételt: előbbi minden esetben a lakóhely és munkahely teljes egységét; utóbbi csaknem mindig a lakóhely és munkahely teljes szétválását jelenti.)

A századforduló magyar társadalma két nagy csoportra bontható: számra jelentősebb a munkahely és lakóhely egységén alapuló életet folytató *agrártársadalom*; az elkülönült munkahellyel és lakóhellyel *vagy* elkülönült munkaidővel és szabadidővel rendelkező rendkívül heterogén rétegeket pedig az *urbanizált társadalom* néven foglalhatjuk össze.

Az agrártársadalom lakásviszonyai

A parasztság lakásviszonyainak alapjait a rendelkezésre álló *nyersanyag* (sár, vályog, nád) és a nyersanyag által megkövetelt *technika* szabta meg. A fejlődés irányát pedig elsősorban a tüzelő (fűtőanyag) alakulása jelölte ki.

Korszakunkban már lakóháznak nem épülnek, de hírmondói még állnak a legrégebb építkezési technikának: faoszlopok közé font vessző, vagy nádfalat kívül-belül sárral tapasztanak. A tetőt ágasfás-szelemenés szerkezet tartja. Az ágasfa a téglalap alapú ház keskenyebb végének középvonalában magasodik.

(Ennek a technikának a hagyománya, hogy az ablak sohasem kerül a ház homlokzatának középvonalába.)

Az új házak azonban a múlt század közepe óta *sárfalból, vályogfalból* készülnek. A sárfal három építési technikája (a fejlődés diktálta sorrendben): a fecskerakás, a csömpölyeg és a vályog. Az alapanyag közös: a sárba töreket, pelyvát, szalmát szórnak, s összetiportatják. Ezt a nyersanyagot a *fecskerakás* esetében vaslával magasítják, s így araszonként rakják fel a házat. Másik esetben kézzel jókora csomókat — csömpölyeget — formálnak, s kötőanyag nélkül, megnedvesítve illesztik egymáshoz. A vályog — tulajdonképpen ki nem égetett, sárból készült téglá — már a modern házépítés módszere. (Faluvégi lakóhelyük következménye, hogy a vályogvetés ipara a cigányok kezére jutott.) A tetőszerkezetet a vastag falak tartják (a közfalak is azonos vastagságúak a főfalakkal). A ház hosszában fektetik végig a mestergerendát, ez tartja az átfalakat. Alul-felül tapasztott nád képezi a padlást. A tetőt nád vagy szalma fedi. Utóbbit zsupfedésnek nevezzük, ha *kézzel csépel*t rozsszalmából kötegenként készítenek. Az Alföldön nincs zsupfedél, mert búzát (és lóval) csépelnek. A tető legrégebbi formájában nyerges, oromfal nélküli. A század közepétől vesszőfonatból, deszkából, később a ház anyagából oromfalat emelnek. A háznak csak a 80-as évektől kezdve készítenek téglá- vagy kőalapot, korábban rendszeren a földre, ritkábban talpfákra állították. Legkisebb mérete 6×3 öl. Padlója agyaggal lesimított, homokkal elsepert föld. Fala kívül-belül fehérre meszelt, lábazata vidékenként eltérő színű, többnyire azonban fekete. Ajtóí, ablakai viszonylag kicsinyek. A ház élettartama 100—150 év, a nádtető 80—100, a zsupfedél 40—50 évig is eltart.

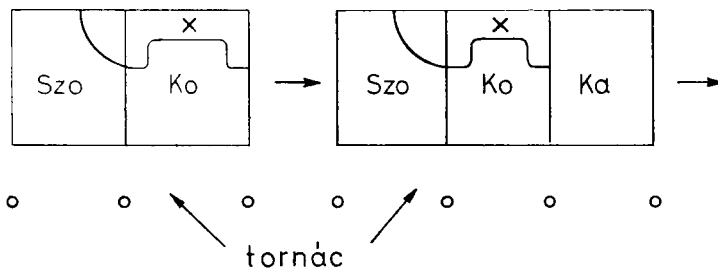
A magyar parasztház a századfordulón

A parasztház belső tagozódását elsősorban a tüzelőberendezés szabja meg.

Összefoglalóan a magyar parasztház a közép-európai kéttüzelős-lakókamrás típust képviseli; amely átmenet a nyugat-európai kéttüzelős-lakóistállós és kelet-európai egytüzelős-lakókamrás ház között.

Bátky Zsigmond két *alaptípust*: egy eredetileg egytüzelős, egysejtű, füstös-szobás és egy kéttüzelős (egy zárt és egy nyílt tűzhellyel) kétsejtű konyhaszobás háztípust különböztet meg. Az elsőhöz szerinte két (Tálas István mutatta ki később, hogy itt indokolatlan két alaptípusról beszélni), a másodikhoz három alaptípus tartozik. Az első alaptípus elterjedési területe Erdély és Észak-Magyarország (keleti magyar, = erdélyi és az északi-palóc ház), a fejlettebb típusa a Dunántúl és az Alföld.

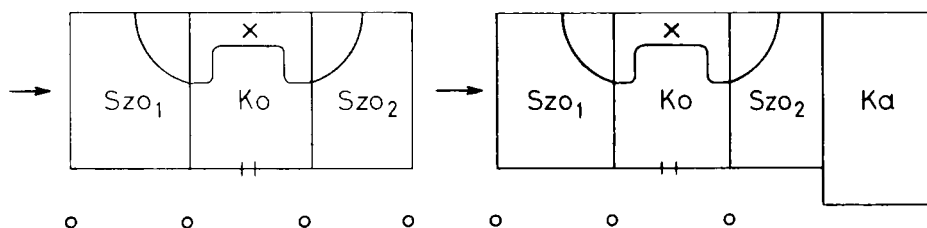
A parasztházaknak már a középkor folyamán kialakuló kéthelyiségű (kéttüzelős!) típusai az elmaradottabb vidékeken, vagy a szegények lakásaként

1. ábra

még változatlanul fennmaradtak. A parasztház csak korszakunkra, a jobbágy-felszabadítás után érte el fejlődésének tetőpontját.

A kétsejtű házhoz először a (fűtetlen) kamra csatlakozik. A kamra eredetileg a gabona és élelmiszerek tárolására szolgál. Az igények növekedésével egyre gyakrabban kerül sor arra, hogy a család egyes tagjai a kamrát válasszák hálólhelyül. Kézenfekvő megoldás, hogy — a szobával szimmetrikusan — a kamrában is kemencét építsenek, amelynek tüzelőnyílása ugyancsak a konyhába nyílik. A *fűtött* kamra — immár a második szoba — az élelmiszerek tárolására alkalmatlanná válik. Egy további helység, az új kamra illeszkedik a ház végébe, mindig a *második szoba* mellé. Mivel a kamrában jelentős mennyiségű terményt helyeznek el, ajtaja nem a szobába nyílik, s hogy kocsiról is könnyebben lehessen rakodni, kitölti a tornácot is.

2. ábra

A parasztház külső alakjában eléri legteljesebb formáját. Az utolsó fejlődési fokot azonban már csak a gazdag paraszti házak érik el, mivel e fejlődéssel párhuzamosan a parasztház helyiségei között újabb funkcióváltás zajlik le. A helyiségek gyarapodása mellett ui. a lakosság nagyobb részére kiterjedő változások módosítják a parasztházak belső beosztását.

A változásokat ismét a tüzelőnél kereshetjük. Megritkultak az erdők és a nádasok, a szalmára és a trágyára egyaránt szükség van — a tüzelővel történő takarékoskodás a tüzelő fejlesztésére ösztönöz. Az eredetileg az egész pitvart beborító szabad kémény csak a pitvar hátsó részére terjed ki, a pitvar és a konyha között falat húznak, ajtóval azonban nem látják el, hiszen a világítást az új, ezúttal *osztódás* útján keletkezett helyiség, a *konyha*, továbbra is a pitvar-ajtón keresztül kapja. A pitvar ily módon füstmentessé válik, előszobává alakul.

A füstmentes pitvar kialakulása országosan még be sem fejeződött, amikor már megkezdődött az utolsó füstös helyiség, a konyha füsttelenítése is. A nyolevanas években kezdik a kéményalját lepadlásolni, a szabadkémény rendeltetését átveszi a kamin. A füst, amelyet korábban a szabad kémény rendszeren a padlásra vezetett, már nem aszalja-konzerválja a szalmatetőt, amelynek szervesanyaga bomlásnak indul, s a tetőt gyakran kell az értékesse váló szalmával pótolni. Ezért oly rohamos a tetőzet *cseréje* is, amellet, hogy az új házak már — a fentiek és a szigorú előírások miatt — kizárólag tűzbiztos anyaggal fedettek. A tüzelők zártakká alakulásának utolsó fázisában megjelenik az „orosz kémény”, amelyhez már vezetni lehet a füstöt. A tűzhely így változtathatja a helyét, a középpadkáról az oldalsópadkára, a kemence szájához kerül. A nyolevanas évek végén megjelenik a *takaréktűzhely*, amelynél a főzőfelület vaslap, s állandó tüzelést nem igényel. Ennek nyomán átalakul az egész ételkészítési technika (agyagedények helyett bádogedények, sütés helyett főzés stb.). A takaréktűzhely

állandóbb meleget is ad, benne tehát egyesül az eddig két tüzelő között eloszlott fűtési és főzési funkció. A konyha alkalmassá válik téli-nyári tanyázásra, s egyre inkább a ház centruma lesz. Ezért az újonnan épülő konyhák már tágasabbak, ágyakat is állítanak benne stb. A szoba télen csak ruhatár, raktárként funkcionál, tartózkodási helyként csak alkalmilag szolgál, mivel a kemencét már csak kenyérbéélesztéskor fűtik be. (A kemencét ekkorra már szalmával sem győznék, a tüzelőanyag kukoricaszár, torzsa, ízik, szőlővenyige, szén.) A századforduló után a parasztházakban is megjelennek az első cserépkályhák, mivel a kenyérsütők és pékek falusi-mezővárosi megjelenésével nincs szükség többé a kemencére. Tehát a konyha összegyűjti magában a két-három tagozatú ház valamennyi funkcióját. (Némely vidéken a takaréktűzhely a szobába, a kemence mellé kerül, s ott sűrűsödik a ház élete.) A parasztház életének ez az újabb módosulása azonban már nem annyira fejlődés, mint inkább beszűkülés. A szobák száma továbbra is szaporodik ugyan, de már csak a módot, s nem a jobb életet jelenti.

A házak bővülésének és a tűzhely átalakulásának itt vázolt folyamata az Alföldről indult ki, s ott haladt leginkább előre. Innen hat észak és kelet felé, de ott egysejtű házakban a takaréktűzhely megjelenése nem jelentett funkcióváltozást, s az egysejtű ház — továbbra is egysejtű maradt. A kétszobás, de még a szoba-konyha-kamrás házakban viszont a valódi funkció nélküli „tiszta szoba” csak presztizs-jellegű, s ezért beosztásában racionális megfontolásoktól mentesen őrizhette hagyományos elrendezését.

A parasztházak berendezése

A korabeli parasztházak belső elrendezéséről és bútortzatáról hű képet adott a millenáris kiállítás Néprajzi Faluja, amelynek anyaga Jankó János kiadásában jelent meg. Az ország különböző területeiről 25 épületet — 12 magyar, 12 nemzetiségi porta és 1 eigányputri — mutattak be *teljes berendezéssel*, amelyet az illető vidéken választottak ki. (A kiállítás ugyan az „ősi” háztípust volt hivatva prezentálni, de gyakorlatilag a korabeli legmódosabb, gazdagparaszti portákat mutatták be.)

Ennek megfelelően a házak többsége pitvarból, konyhából, két szobából és kamrából áll. Az utca felőli, sohasem lakott „tiszta szoba” még országszerte hagyományos, sarkos elrendezésű. A bejárati ajtótól jobbra a kemence tölti ki széles padkájával, a fal és kemence közti kuckóval az egyik sarkot. Az átellenes sarokban van az ablak alá is behúzódó sarokpad, vagy padláda: előtte a vastaglapú, nagyfiókos, nehezen mozdítható tölgyfa asztal. Az ajtó melletti sarokba láda, sublód kerül. A negyedik sarokban áll a „gombos nyoszolya”, vagy „vetett ágy” magasra polcolt, módot jelző, jókora párnákkal, ágyneművel. A vetett ágy, hogy magasabbnak lássék, meglehetősen magas, csak székre állva lehet bevetni. (Alatta elfér a divatból kiszoruló régi tulipánosláda.) Alvásra sohasem használják.

A szoba (szobák) többi bútortzatának már nincs hagyományos helye. A vetett ágy mellé odakerül a kisebb, de sokhelyütt két személyt is szolgáló „háló ágy”, amelynek deszkáira szalmazsák, arra lenvászon derékalj, arra lepedő kerül. Takarója dunna.

A második szoba elrendezése — két ágygal — már párhuzamos. A század közepétől sötétbarna színű, egyszerű vonalú bútorok (az empire stílus lesüllyedt formái) szolgálják a növekvő igényeket. Ekkor kerül a házak falára a tükör is.

A *hetvenes években* már asztalos-bútorokat vásárolnak, bár a szegények bútora továbbra is színes (kék alapszín, tulipános minták, melyet később gyakran barnára átmázolnak a kor követelményeinek megfelelően). A *nyolcvanas években* a ládát kiszorítja a 3—4 fiókos kaszni (sublód), amelyben az ágyneműt tartják. A házakból kikerül a szövőszék, s a készen vett gyári vásznak szélesebbek (70 cm helyett 100 cm); nagyobb párnák készítését teszik lehetővé. (A vetett ágyra nem hosszában két, hanem keresztben három párnát helyeznek el.) A kerek gyúróteknő helyett ekkor vált általánossá a böleső használata. A *századfordulón* egész sor változást regisztrálhat a néprajzos. A sublódot kiszorítja a kétajtós sifon (ágyneműs-szekrény); használatba jön az ágyterítő, a függöny (firhang), a mennyezeti lámpa. A szoba padlót kap, a tükör körül a tányérsorokat fényképek, színes olajnyomatok szorítják ki. A bútorok barnák, fényezettek s teljesen városiasak, rendszerint helybeli iparosok készítményei. A századforduló után a néprajzosok figyelme már az elmaradottabb vidékek felé fordul, hiszen egész sor falu cseréli el ekkor tárgyi múltját az emberibb életért.

A földnélküli agrárproletariátus számára azonban még a századforduló sem jelentette az életviszonyok észrevehető javulását. Hortobágyi László a következőkben írja le egy nádudvari munkás (feleség, 4 gyerek) lakását: A szoba-konyhás ház 5×5-ös szobájában hatan alszanak. (Felsőágy, alsóágy, falóca, kemencepedka, vacok). Asztal, faszék, komód, tükör, óra, függöny, fogas, lámpa, böleső adja a szoba berendezését. A konyha felszerelése főző- és evőeszközökből áll (6 kanál, 6 kés, 2 (!) villa stb.). A kamrában búzás ferslóg, hombár, kiskredenc, 6 fazék, fogas, mosó-sütőteknő, targonca, meszesdézsa, sütőlapát, 2 lisztesszák, 1 korpászsák, kenyértartó polc. A felsorolt környező használati tárgyak már az élet keretét — legalábbis az otthon dolgozó asszony számára — csaknem hézagmentesen kitöltik.

Az élet a házban és a ház körül

Nyár elején az előbbi vidékeken éppúgy, mint a fejlettebb területeken, nem volt feltűnő, szembeötlő a lakások zsúfoltsága. Ki-ki ott pihent el, ahol elérte az álom, a főzés is kint az udvarban, a szabad ég alatt, vagy a *nyári konyhában* folyt (udvari mellékház), az ebédet is a szabadban költötték el. A lesötétített szobába csak hétvégeken, a gerendába dugott borotváért, imakönyvéért, ünneplő eszímáért nyitottak be. A házimunkát is inkább „ház körüli” munkának nevezték, amely napi, heti és éves feladatokra oszlott, s elsősorban az asszonyok vállára nehezedett. A főzés és étkeztetés, a baromfiak, vagy ólbazárt sertések ellátása, a veteményeskert, a gyermekek gondozása, söprögetés, a kamra rendbentartása, varrás stb. voltak a napi teendők. Hetente járult ehhez hétfőnként a mosás, szerdán a takarítás, pénteken a kenyértészta-dagasztás, szombaton a kenyérsütés. Évente kora tavasszal burgonyaválogatás, csirke-kaesakeltetés, a kemence, a padló, a házfal újrasározása, majd a meszelés, libafosztás, kappan-esinálás, aratáskor a nagy tömegű főzés, majd a savanyúság- és gyümölcseleltetés, tarhonyakészítés, őrlés, szilvalekvárfőzés, tengerihántás, morzsolás, pálinkafőzés, de néhol még a rokka és a szövőszék is! — munkáskezekre várt. (Ahol azonban a munka szaporodott, abbahagyták a fonást-szővést, s csak a szaporább varrás maradt házi munka.)

Ha minden háztartás nem is végezte valamennyi teendőt, de a munkák sora szinte egymást érte. Az állandó munka miatt azonban a falu legnagyobb ismerői sem regisztráltak komolyan végiggondolt panaszt, sópánkodást. Nem,

mert a munka egyfajta örömet rejtett magában: örült, aki csinálhatta. Örült az, akinek csirkéi, libái voltak, akinek volt háza, s fehérre meszelhetette, akinek volt lisztje, s abból kenyeret süthetett; egyszóval: akinek volt munkája, az örült, mert annak volt valamiye; és annak volt eredményesebb élete. A munka öröme nemesak a birtokosok privilégiuma volt akkor, amikor munkához jutni is privilégium volt. Kiss Lajos a szegény embereket „könnyen élőkre” és „nehezen élőkre” különítette el. A könnyen élők irtóztak az igazi munkától, még az éhezést is szívesebben vállalták. A nehezen élők a munkát olyan természetesnek vették, mint amely az emberi élet folyásával azonos. A szolgát hajkurászta ugyan a gazdaasszony, szidta a bérest a gazda, de objektíve a munkavégzés minőségét nem befolyásolhatták, szinte csak szerepüket játszották el ezzel. A munkával való azonosulás hiánya esetén az állandó munkából álló élet elviselhetetlennek tűnt volna. De az agrárproletariátus nagyobb tömegeit nem a munka elviselhetetlensége, hanem csak a munka hiánya mozgatta. (Az urasági cselédek, részes-munkások nem ide tartoznak, most a ház körül szerveződő élet bemutatására tettünk kísérletet.)

Az élet és a munka a ház körül szerveződött, de csak ott sűrűsödött igazán, ahol a ház gazdasági központ is volt egyúttal. A birtoktalan és törpebirtokos családok házatáján emberből-állatból kevesebb forgolódott. A „célszerű szegény emberek” azért nevezték magukat így, mert mindenfajta munkára alkalmasnak tartották magukat, amellyel mások céljait szolgálhatták. Ha nem is volt állandó alkalmazott, de a szegény ember számára volt egy-két ismerős ház, „ahova tartott”. Az éppen betérőnek azután mindig akadt valami elfoglaltság, amivel észrevétlenül megsegítette az éppen-most-lett-kész „kóstolja meg”-falatokat. Nagyobb parasztportán élt 8—10 éves korától a szegény ember gyermeke. Ekkor mint kanászgyerek, libapásztorlány, később mint béres, szolgáló kereste meg a télirevalót.

Mert télen az élet ritmusa észrevehetően lelassult. Az egyházi ünnepek, lakodalmak, keresztelők, disznótorok voltak akkor a nagy készülődések végső céljai, az utóbbi esetben a társaséletet is munkával kapcsolva egybe.

A család télidőben a házba szorult. Az ágy mellett a sarokpad, kemencepadka szolgált nyugvóhelyül. Egykés vidéken az első gyermek születése után gyakran, a második után feltétlenül a férj is az istállóba költözött.

A férfiak kényelmetlenebb elhelyezése, a ház asszonyi kézben történő összefogása matriarchális vonásokat kölcsönzött a család életének. A férfiak életének színtere ugyanakkor jóval tágabb volt (mezei munka, községháza, kocsmá stb. s a katonaság!). Az adófizetés, községháza, a termelés, a terményértékesítés, vásár dolgai itt is meghatározott ritmust alakítottak ki. Akinek érdeke fűződött hozzá (terménykereskedő, hivatalos személy, ügynök), jól tudta, mikor jöjjön, mikor találja otthon a gazdát. A családot, a házat mindig a férj képviselte, a tényleges viszony tehát szigorúan patriarkális volt, a döntési jogkör mindig a családfő kezében összpontosult.

Az uradalmi cselédség lakásviszonyai

Eltérő települési és lakásviszonyaik miatt külön kell foglalkoznunk az agrárproletariátus egyik rétegével, az uradalmi cselédséggel, amelynek élete nem a parasztház körül szerveződött.

Az uradalmi cselédség többsége pusztán élt. Lakásaik a múlt század derekán még istállónak sem feleltek volna meg. Többnyire nem is „csak” lakások, hanem

istállók voltak lakóépületeik. Egyszóval: istállókban laktak. De „lakóházaik” is félig földbe ástott putrikból állottak, amelyeket csak nagyobb méreteik különítettek el a cigánytelepektől. (A sertést is mélyített gödörben, gyakran kútszerű mélyedésekben tartották.) Többségük nyáron a szabadban, télen az istállóban hált. Három-négy család lakott egy szobában, tehát hat-nyolc család jutott egy konyhára.

A nyolevtavas-keneneves években épülnek az első, emberi lakás céljára is alkalmas eselédházak. A zsúfoltság is enyhült valamelyest, azonban még a század első éveiben sem lakott mindenütt egy család egy szobát. A eselédség életviszonyainak javulása pedig ekkorra már véget ért, a felszabadulásig csak a kommenció emelkedett kismértékben. *Egy, néhol két család lakott egy szobában, de a konyha mindenkor közös volt.* (Két-négy család használt egy konyhát.

1907-ben a Földművelési Minisztérium típus-kiadványt bocsátott a eselédház-építetők rendelkezésére, amelyből pontos képet kaphatunk a eseléd-lakások minőségéről.

A tervek valóban igyekeztek a körülményekhez alkalmazkodni, meglevő épületeket másoltak le. A szobák mérete $5 \times 5,50$ és $4 \times 4,40$ m között változik, tehát még egy népes család számára sem nyújt elegendő légteret. Két család közös konyhája alig nagyobb. Egy négy szobát kiszolgáló konyha $5 \times 8,80$ m méretű.

1906-ban Andrassy Gyula belügyminiszter felszólítja a törvényhatóságokat, hogy az 1876: XIV. t.c. alapján alkossanak a eselédlakásokról szabályrendeletet. Egy felnőttre legalább 10 m^3 levegőt és 4 m^2 területet kell számítani, azon felül a lakás túlszűfoltnak tekintendő. Egy szobában csak egy család éljen. (Erre tíz év határidőt szab a rendelet.) 1910-ig csak a megyék egyharmada dolgozott ki erre vonatkozó szabályrendeletet, de ekkor már mindenkit kötelez a *törvény*, amely kimondja, hogy „minden nő, vagy családos gazdasági eselédnek külön szobája s külön kamrája legyen”. A törvény is tíz év haladékot ad ennek megvalósítására, a háború kitörése azonban végleg megakasztja az addig is vontatottan haladó folyamatot. (Külön konyhát nem ír elő a törvény.)

A eselédházak konyhái kivétel nélkül szabad tűzhelyesek voltak. A tűzhely — hatalmas, sárból emelt, fél méter magas plató — a konyha közepét foglalta el. A füst az ajtón és a tető nyílásán távozott el. A lakás nem volt az övék, nem fejleszthették. A eselédlakás megrekedt a 70-es, 80-as évek parasztházainak szintjén.

Berendezésük rendkívül szegényes. Mi férhetett el a kicsiny szobában, amelyben átlag két család lakott? Gyakran még a fekvőhely (nem az ágyak összességével, hanem a szoba padlójával számítva) sem volt elegendő.

Életük kizárólag egy közösség élete volt, melyben nemhogy az egyénnek, de még a családnak is csak korlátozottan jutott hely. Tevékenységeik, mindennapjaik nem lakásuk körül szerveződtek, így életükről e helyütt nem tudunk áttekintést nyújtani.

A budapesti lakásviszonyok

Áttérve az urbanizált társadalom lakásviszonyainak elemzésére, legbelsőbb, ha azt az „egyetlen” települést választjuk, amelynek lakossága *ebből a szempontból* homogén. A rendelkezésünkre álló részletes fővárosi statisztikák lehetővé teszik, hogy ezáltal az urbanizált társadalom lakásviszonyairól — *amely az agrártársadalom lakásviszonyainál sokkal heterogénebb* — részletesebb képet alkothassunk.

Budapest lakosságának és lakóházainak gyarapodása 1869—1910

Év	lakosság	lakóház	lakás	egy házra	egy lakásra
				lakó	lakó
1869	270 685	9 117	—	29,7	—
1880	360 551	10 291	68 535	35,0	5,26
1890	491 938	12 277	94 359	40,0	5,21
1900	716 476	15 103	144 125	47,4	4,97
1910	863 735	16 431	169 034	52,6	5,11

A lakosság gyarapodásával a *házak* gyarapodása nem tartott lépést, vagyis a lakosság egyre nagyobb házakba tömörült. A több emeletes házak száma egyre nőtt. A statisztikákból kimutatható, hogy a háromemeletes házak a kilencvenes évektől, a négyemeletes és nagyobb házak a századfordulótól gyarapodnak erőteljesebb ütemben. A földszintes és egyemeletes házak aránya azonban még mindig meglehetősen magas. (Ez az arány ekkor Moszkvában 99, Budapesten 70, Bécsben 43, Berlinben 25, Párizsban 23⁰/₀.) A lakosság nagyobbik része azonban már hatalmas bérházakban élt. A mintegy 17 000 lakóépület közül 2700 lakóinak száma 50—100 között volt, de ugyanannyi volt a százon felüli lakóval benépesült épületek száma is! Az egy házra jutó lakók száma 1880-ban 34,3, 1910-ben már 48,7, tehát egy háznak átlagosan ötven lakója volt a háború kitörésekor. (Egy házra ez idő tájt (1891) Londonban 8, Berlinben 32, Párizsban 35, Péterváron 52, Bécsben 55 lakó jutott, tehát a földszintes—emeletes házak nagy száma ellenére is sokkal jelentősebb a lakosság koncentráltasága Európa keleti részén.)

A legjobb lakásviszonyok között egyébként (az emeletekre is lebontott laksűrűségi statisztika alapján) az első emeleti lakók éltek, vagyis a jómódú rétegek ezt a szintet részesítették előnyben. De figyelemre méltó a második és a magasabb emeletek laksűrűségének nagy különbsége is. A legszegényebb rétegek a magasabb emeleteket foglalták el. (A bérkaszárnnyák legalább háromemeletesek voltak, és sok közülük a liftet is nélkülözte.)

A *lakások* számának gyarapodása lépést tartott a lakosság gyarapodásával. A lakosság jólétének növekedését jelzi, hogy 1880-tól a kétszobás, 1890-től a háromszobás, a századfordulótól a négyszobás lakások száma gyarapodik erőteljesebben. A szobánkénti laksűrűség csökkenése is a lakásviszonyok lassú javulását mutatja. Ha a lakásviszonyokat a társadalmi rétegződés, változását a társadalmi mobilitás hű tükrének tekintjük (és ezt joggal tehetjük), érdekes jelenségre figyelhetünk fel. 1880-tól kezdődően a laksűrűség *erőteljesebben csökken* a kisebb lakásoknál, kevésbé a nagyobbaknál, a legnagyobbaknál egyenesen stagnál.

Az alapvető tényen ez a folyamat sem tudott változtatni: *Budapesten a lakosság több mint kétharmada élt egyszobás lakásban.*

A lakásviszonyok, ha lassan is, de azért javultak. Csökkent a túlszúfolt lakások és a pincelakások száma. Összességében 1880—1910 között Budapesten a lakosság 141,90⁰/₀-kal, a lakások száma 165⁰/₀-kal gyarapodott. Az ötszobás és nagyobb lakások száma egyenesen megduplázódott: 1453-ról 3158-ra nőtt. Az előszobák száma 18 ezerről 64 ezerre szaporodott. A századfordulón még csak 26 ezer lakásnak volt fürdőszobája, egy évtized múlva készen annyinak. Az új lakások komfortossága tehát egyre növekedett. A csatornával ellátott házak

száma 70, a vízvezetékekkel bíróké 600/0 fölött volt. *Pataki Béla* mintegy ezer gyermek tisztálkodását mérte fel Budapesten 1905-ben. A gyermekek 600/0-a szoba-konyhában, 300/0-a kétszobás lakásban lakott. A fennmaradó 5—50/0 arányban a kisebb (csak szoba) és nagyobb lakásokban oszlott el. Az ezer közül mindössze 46 lakásban volt fürdőszoba. Legalább kéthetenként fürdött: 440/0; havonta fürdött 290/0; ritkábban, vagy sohasem fürdött 270/0.

Az arányok tehát valamivel kedvezőbbek, mint a lakásviszonyok alapján várni lehetne, de messze a nagyvárosi lehetőségek mögött maradnak.

A lakások és lakók lehetséges kapcsolódásainak (pl. albérlet, vegyes háztartások, egyes társadalmi rétegek lakáshelyezete stb.) vizsgálatához az országos statisztika eszközei már durvának bizonyulnak.

Az 1906. évi budapesti felmérés

Kivételesen gazdag anyagot nyújt a részletesebb elemzésekhez az 1906. évi budapesti népszámlálás, amelynek felvétele során „történt először, hogy a lakásviszonyokat a társadalmi osztályokkal kapcsolatban tettük vizsgálat tárgyává”.

Budapest főbb társadalmi rétegei és lakásviszonyai 1906-ban

Társ. réteg	lakosság	össz. lakosság %-ában	lakás	egy lakásra jutó lakók	100 lakás- ból cseléd- det tart	
értelmiségi	121 567	41,5	16,7	26 195	4,6	61
önálló iparos	118 294		16,2	21 838	5,4	43
vagyonából él	62 490		8,6	14 839	4,2	37
altiszt	29 481	12,4	4,1	6 445	4,6	7
szolga, cseléd	38 020		5,2	8 309	4,6	4
házmester-hordár	22 886		3,1	5 631	4,1	9
„segédszemély”	162 034	46,0	22,3	33 405	4,9	9
napszámos	88 104		12,1	17 591	5,8	1
egyéb, ismeretlen, üres stb.	84 481		11,6	22 754	∞	∞
Összesen	728 357	100,0	157,007	4,6	26	

„Magasabb rétegnek” (értelmiségi-önálló-vagyonos) tekinthető 41,50/0. Ugyanakkor a 152 759 háztartás közül csak 39 420-nak, 25,80/0-nak, van *cselédje*. Márpedig „a cseléd hiánya is a kisebb vagyoni jólét, vagyis a szegénység ismeretőjegye”. Hogyan oszlottak meg akkor a cselédes háztartások a lakás nagysága és a társadalmi rétegek szerint? (A továbbiakban mindig csak a statisztika könyvével is ellátott lakásokra vonatkozó adatait idézzük. A lakások 8,20/0-ában ugyanis nincs konyha, többségében a cselédek, házmesterek, napszámosok körében. Az adatok tehát a szegény néprétegek esetében összességükben még rosszabbak.)

A cseléd tartás a háromszobás lakásnál válik tipikussá, és öt szobán felül általánossá. A felső és alsó rétegek között is világosan kitapintható a több, mint

A cselédet nélkülöző homogén háztartások aránya 1906-ban Budapesten

Lakás (szoba-szám) szerint	%	társadalmi réteg szerint	%
1	96	értelmiség	30,7
2	83,3	katonatiszt	36,2
3	56,0	tanszemélyzet	39,1
4	35,1	magántisztviselő	40,0
5	19,2	köztisztviselő	40,9
6	11,5	önálló	57,1
7—9	6,2	vagyonából élő	63,0
10—	5,5	gyámolításból élő	85,1
		piaci kereskedő	87,8
		kat. altiszt	88,9
		segédszemély	91,0
		házmester, hordár	92,1
		altiszt	95,7
		napszámos	98,7

húsz százalékos cezura, amelyen felül és alul a csökkenés folyamatos. Ha hozzá-tesszük, hogy az önállók és vagyonukból élők között rengeteg kis egzisztencia bújik meg (árusok, életjáradékosok, visszavonult iparosok stb.), akkor a rés még tágabb, 45⁰/₀-os!

Más irányban összesítve az adatokat, azok a családok, melyek cselédet nem tartanak, kétharmad részénél nagyobb arányban (68,4⁰/₀) csak egy szobában és konyhában húzzák meg magukat. Viszont a cseléddel bírók körében az egy és két szobás lakás nagyon ritka (17,2⁰/₀), ellenben 3 vagy több szobája 82,8⁰/₀-nak van, ötször többnek, mint a cseléd nélküli lakások között.

Valóban olyan komoly választóvonalat jelent a cselédes háztartás? Válasz-szunk egy másik, különben is válaszra váró problémát, s vizsgáljuk meg (a cselédtartással összefüggésben), hogy milyen arányban kényszerültek a családok arra, hogy lakásukba idegen elemet (segéd, inas, albérlő, ágybérlő stb.) fogad-janak be.

A budapesti háztartások 1906-ban

Száz, konyhával is rendelkező lakás közül								
szobával	homogén		idegen találtatott		albérletbe van adva		ágybérlő találtatott	
	cseléd-del	cseléd nélkül	cseléd-del	cseléd nélkül	cseléd-del	cseléd nélkül	cseléd-del	cseléd nélkül
szoba nélküli	4,3	71,0	—	2,9	—	—	—	14,5
1	3,1	59,9	0,3	2,0	0,7	12,3	0,3	20,9
2	11,3	43,2	1,5	3,3	0,3	26,6	0,4	6,3
3	33,0	34,2	3,0	2,6	3,2	16,6	0,3	1,1
4	45,8	20,2	5,0	2,0	7,3	11,9	0,3	0,3
5	58,3	11,8	6,8	0,9	13,4	6,0	0,2	0,2
6	65,1	6,9	9,9	1,0	15,3	3,1	0,1	0,0
7—9	66,7	4,3	16,6	0,5	13,3	1,2	0,1	0,0
10—	56,1	3,1	30,3	0,8	10,1	1,0	—	—

(*Homogénnek* tekinti a statisztika azokat a háztartásokat, ahol — a cselédet nem számítva — csak a családtagok élnek együtt. Budapesten ekkor csak a lakások 64⁰/₀-a volt homogén. Az *idegenek* azok a családhoz nem tartozó személyek, akik pénzbeli ellenszolgáltatás nélkül élnek a lakás bérlőjével együtt: a cseléddel bírónál pl. nevelőnő, társalkodónő, inas (ez magyarázza a lakás nagyságával emelkedő arányukat); a cseléd nélkülieknél többnyire alkalmazottak — segédek, *inasok*, szolgák. Egy-egy lakástípusnál a végösszeg többnyire kevesebb 100-nál: Nem tüntettük fel azokat a lakásokat, ahol albérlő és ágybérlő egyaránt előfordult; továbbá a családtag nélküli (pl. több szolgáló vagy munkás számára fenntartott) és az *üres* lakásokat).

A táblázatból kitűnik, hogy a *cselédes* lakásoknál a tiszta, homogén háztartás annál gyakoribb, mennél *nagyobb* a lakás, míg a *cseléd nélküli* lakásoknál *fordítva*: a tiszta háztartás a legkisebb lakásban a leggyakoribb, minél nagyobb a lakás, annál inkább csökken a homogén háztartások aránya.

A homogén (tiszta) háztartások aránya az egyes társadalmi rétegeknél

katonatiszt	84,0	gyámolításból élő	64,3
katona-, rendőr altiszt	80,0	szolga, cseléd	62,8
köztisztviselő	83,0	segédszemély	61,2
tanszemélyzet	81,3	vagyonából élő	61,0
értelmiségi	76,6	önálló	60,5
magántisztviselő	76,0	piaci árus	53,0
altiszt	75,1	napszámos	50,7
házmester	72,4	kézimunkázó nők	42,2

Az arány fokozatosan csökken, „de nem annyira a vagyoni helyzet, hanem az intelligencia szerint”. Mégis figyelemre méltó, hogy a „vagyonukból élők” és az „önállók” csaknem az utolsó helyre szorultak. A magántisztviselők és a segédszemélyzet (munkások) között azonban itt is 15⁰/₀-os a különbség, ha a közbülső rétegeket, melyek gyakorta csak a szolgálati lakás előnyeivel élnek, figyelmen kívül hagyjuk.

Összességükben a lakások 64⁰/₀-a volt „tiszta”, 36⁰/₀-a „vegyes” típusú. Ebből 17⁰/₀ albérlet, 12,5⁰/₀ ágyrajárás útján volt hasznosítva, 5,8⁰/₀ egyéb módon („idegenek” vagy az albérlet-ágybérlet kombinációjaként). Az albérlet a nagy, az ágybérlet a kicsiny lakások hasznosítási formája.

Az albérlők aránya alacsony a szabadfoglalkozásúaknál, tisztviselőknél és a legszegényebb rétegeknél. Ágyrajárót csaknem kizárólag cseléd nélküli lakásokban találni.

A lakásoknak több, mint a fele volt egyszobás, de a társadalmi rétegek elkülönítése megmutatja, hogy bizonyos rétegek ennél jóval jelentősebb arányban éltek e kis lakásokban. Így a napszámosok 90⁰/₀-a; a „segédszemélyzet” (munkások) nyolcvan százaléka egyszobás lakásban élt. (A munkásság 20⁰/₀-ának már kétszobás lakás jutott.)

Az „önállók” 30⁰/₀-a egyszobás, 25⁰/₀-a két-három szobás lakásokban élt, de az ötszobás vagy nagyobb lakásban élők száma is meghaladta a 20⁰/₀-ot; ami jól mutatja, hogy az „önálló” kategória rendkívül heterogén rétegeket egyesített.

Az értelmiségi rétegeknek 6—10⁰/₀-a lakott egyszobás lakásban, a kétszobás lakás is igen ritka. A három-négyoszobás lakásban élők aránya 40⁰/₀ fölött van, az értelmiségi lakások fele ötszobás és annál is nagyobb.

Hűen tükrözik a társadalmi rétegek eloszlását a *lakbérek* is. A szoba-konyhas lakások átlagos bérértéke 255 K.

Az „intelligens osztályok” lakbéreinek négyötöde 400 K fölött van. Ezerkétezer K lakbért fizet a katonatiszti-tanszemélyzet családok 20—25%-a, az egyéb értelmiségi rétegek 38%-a.

A lakások megoszlása Budapesten a bérösszeg nagysága szerint 1906-ban; százalékban

—200	(szegény)	18,4
200—400	(vagyontalan)	41,3
400—1000	(közepes módú)	28,2
1000—2000	(jómódú)	9,7
2000—5000	(vagyonos)	2,2
5000—	(gazdag)	0,2

A már feltárt rétegzést most más oldalról támasztja alá a lakbér nagysága szerinti csoportosítás. Újat nyújt számunkra a kerületek szerinti felosztás is. A „szegény” csoport aránya Kőbányán 53, Óbudán 72%! Közepesmódúak a Terézvárosban laktak nagyobb számban (39%). (Arányuk Óbudán, Kőbányán csak 7—11%). Az ezer koronán felüli bért fizetők fővárosi aránya 12%, ugyanakkor a Belvárosban 36, a Lipótvárosban 28% volt. Ennek megfelelően a főbérlő *társadalmi helyzete* szerinti csoportosításában a „magasabb osztályok” (értelmiségi, önálló, vagyonos) aránya a Belvárosban 72%, a Lipótvárosban 47%, (az V. kerület külső részein lakó napszámosok csökkentik jelentősen az átlagot); Óbudán és Kőbányán már csak 28—26%.

Az egyes kerületeket csaknem valamennyi demográfiai-népegészségügyi mutató azonos sorrendbe rendezi. Már a kortársak is számos kimutatást készítettek arról, hogy a társadalmi rétegződés, a lakbérek nagysága, a lakásokra és szobákra számított laksűrűség, a halálozás, a tüdőbaj, de még az analfabetizmus is mennyire összefügg egymással.

Mellőzve eredményeik bemutatását, csak a kerületek rangsorát soroljuk fel. Az első csoportba a IV., II. és V. kerület tartozik. A második csoportot az I. és a VI—VII. kerület képezi. Hozzájuk kapcsolódik, területileg is, a VIII—IX. kerület tömbje. A negyedik, minden mutató mértékével a legelmaradottabb csoportot a III. és X. kerület képezi.

A jómódú rétegek lakóhelye — más világvárosokhoz hasonlóan — állandóan változik, mert a gyors fejlődés miatt egész városrészek lakásai válnak elavulttá. Így a hetvenes-nyolevanas években Budáról és a pesti klasszicista építésű városrészből az Andrásy-útra tevődik a súlypont, ahol világosabb, levegősebb, tágasabb lakások épülnek. A századforduló idején már csak a Lipótváros modernebb lakásai elégítik ki az igényeket, ahol lift, központi fűtés, melegvíz, villany, hall, télikert, terasz is tartozik a legjobb lakásokhoz. A közlekedés fejlődésével a Belváros megszűnik a gazdagok lakóhelye lenni. Korszakunk végére a Városliget környékén és a budai hegyvidéken (Gellérthegy, Szabadság-hegy) emelkednek a legnagyobb igényű lakóépületek és villák.

Nem feladatunk azonban Budapest lakóhelyi elkülönülésének részletes elemzése. A főváros összefoglaló adatai annak felismerésében segítettek bennünket, hogy az urbanizált társadalom alapvetően két fő rétegre bontható: az alsó néprétegekre és a közép- és felső rétegekre, s közöttük a *háromszobás lakás, valamint a cselédtartás képezi a határozottan kirajzolódó választóvonalat*, (Megfelelő országos statisztika híján csak Budapest lak viszonyait elemeztük.

de ezt a felismerésünket bátran kiterjeszthetjük az urbanizált magyar társadalom egészére.)

A továbbiakban elkülönülten, először a „szegényebb néposztály” lakásviszonyait vesszük szemügyre. Ha figyelmen kívül hagyjuk a jellegzetes nagyvárosi foglalkozásokat (hordár, szolga, altiszt, házmester), országosan elsősorban a (gyáripari) munkásság lakásviszonyaival kell foglalkoznunk.

A munkásság lakásviszonyai

Az 1910. évi népszámlálás 732 576 ipari munkás közül 401 135-öt, 54,8%-ot tekint gyáripari munkásnak. Az 1910. évi *iparstatisztika* szerint a gyáripar — alkalmazottakkal együtt — 434 011 embert foglalkoztatott, akik 4835 vállalatnál dolgoztak.

A 4835 vállalat közül 2060 (42,6%) nyújtott egyes dolgozóknak ingyen, vagy kedvezményesen szolgálati lakást. E lakások összes száma 32 381 volt. Emellett a vállalatok 21 006 szálláshelyet is biztosítottak alkalmazottaiknak. Feltételezhetjük, hogy a szolgálati lakásokban nemesak egy kereső (a családfő), hanem másik családtag (feleség, gyermek) is dolgozott, vagy albérlőt, ágybérlőt tartottak. Egy lakásra átlagosan 1,5—2 keresőt számíthatunk. Összesítve a hálólhelyek lakóinak számával, 67—76 ezer kereső munkás élhetett a gyárhoz tartozó lakásokban, a *gyáripar dolgozóinak 15—17%-a*. A munkásság többsége tehát saját tulajdonú vagy bérelt lakásban élt. Arányuk azonban az egyes iparágakon belül jelentősen eltérő volt.

A gyáripari munkásság és szolgálati lakásainak aránya iparágak szerint

Megjelölés	abszolút számban			aránya %-ban			hány munkásra jut	
	alkalmazott	lakás	hálólhely	alkalmazott	lakás	hálólhely	egy lakás	egy hálólhely
I. vas és fém	55 431	4 752	1 324	12,8	15,7	6,3	12	42
II. gép	71 414	2 169	410	16,5	7,2	1,9	33	174
III. kő, föld, agyag	63 461	10 665	4,912	15,6	35,2	3,3	6	13
IV. fa, csont	55 492	6 219	2 371	12,8	20,5	11,2	9	23
V. bőr, szőr	8 582	496	112	2,0	0,6	0,5	44	77
VI. fonó-szövő	42 825	2 188	3 902	9,9	7,2	18,5	20	11
VII. ruházati	15 802	82	57	3,6	0,3	0,3	193	277
VIII. papiros	10 018	627	446	2,3	2,1	2,1	16	22
IX. élelem	74 553	2 537	6 772	17,2	8,4	31,9	9	11
X. vegyi	23 735	1 457	778	5,5	4,8	6,9	16	31
XI. építő	12 698	12	52	2,9	0,0	0,2	1058	244
összesen	434 011	30 094	21 086	100,0	100,0	100,0	14	21

A lakást is adó gyártelepek zöme (kb. 2/3-a) a kohók, értelepek, kőbányák, fatelek közül került ki, vagyis a lakóhelyektől távolabb eső területeken. Ezek a gyári tulajdonban levő lakások az extenzív, nyersanyagkitermeléshez jobban kötődő iparágak elmaradott, szakképzetlen, szegénysorsú munkásait tömörítették. A lakások rossz minőségűek voltak, s gyakran a nyersanyagkitermelés színhelyén, minden lakott helytől távol épültek. Egy felmérés szerint a gyári

munkáslakások 75⁰/₀-ának bérértéke vagy bére 150 korona alatti, tehát az átlagos szoba-konyha szintjét sem érhetnék el. Az iparfelügyelők jelentéseiben is gyakorta olvashatunk az elemi feltételeket sem biztosító, gyakran életveszélyes állapotban levő tömegszállásokról.

A gyári munkáslakások *másik* csoportját a nem ritkán külföldről hozatott szakmunkásság (vas- és fémipar, gépipar, szövőipar) számára épített *jobb minőségű* szolgálati lakások képezik. Egy ilyen „gyári” lakás már inkább kiváltságnak, s nem szükségmegoldásnak számított. Jobb minőségük mellett bérük olcsóbb volt, sőt a lakás néha gyári juttatásnak számított.

Földszintes-egyelemeles, két-négy lakásos (természetesen csak szoba-konyhás) házakat épít pl. munkásainak Budapesten a MÁV, a Ganz-gyár, Fiumében a kikötő, Pozsonyban a Nobel-gyár, Diósgyőrről az Állami Vas- és Acélgár.

A gyáripari munkásság mintegy 85⁰/₀-a, az egész munkásság 90⁰/₀-a saját maga volt kénytelen lakásáról gondoskodni. A munkásság nagyvárosokban való koncentrálódásának és „proletarizálódásának” megfelelően rendkívül kevesen éltek a saját házukban. Száz házas férfi kereső közül egyúttal háztulajdonos is volt a mezőgazdasági keresők közül 88, az önálló iparosok közül 80, a közszolgálatból élőknel 47; az ipari és kereskedelmi segédszemélyzetnél pedig csak 32! A munkásság többsége tehát — a *gyáripari* munkásság feltehetően még nagyobb arányban — *bérlakásban* élt.

A bérlakások azonban nem bérházakban helyezkedtek el, s ez alól csak a legnagyobb városokat emelhetjük ki. (Budapest, Pozsony). Többségükben földszintes-egyelemeles szoba-konyhás lakások sűrűsödtek munkáslakásokká a hajdani parasztporták, napszámoskunyhók telkein.

Braun Róbert Marosvásárhely munkásságának lakásviszonyait elemezve a koncentrálódásnak ezt a típusát mutatja be.

Egy udvaron 46 család egyedül, 73 másod-, 70 harmad-, 33 negyed-, 20 ötöd-, 18 hatod- és többbedmagával lakik. (Utóbbiak közül a legnagyobb egy tizenkét családot befogadó porta.) Az átlagos udvarlakottság három család. A munkáslakások 64⁰/₀-a egy helységből, 33⁰/₀-a két helységből áll. Padlójuk 48⁰/₀-ban agyag, 52⁰/₀-ban deszkapadlós. A lakások 42,7⁰/₀-a nem megfelelő (sötét, nedves, túlszűfolt). Az átlagos lakáslakottság 4,5. Az 1052 lakó számára csak 452 ágy volt, egy ágyban tehát ketten alhattak. (Az egyhelységű lakások nagy száma az erdélyi egysejtű parasztház hagyománya. Az ország más részein már jobbak voltak a munkások lakásviszonyai.)

Ágoston Péter Nagyváradon, a munkáslakta Olaszi városrészben mérte fel a lakásokat, vizsgálata mintegy 140 lakásra terjedt ki. 77 lakás szoba-konyhás, 26 félkonyhás, 26 egyhelységes volt. 62 szoba belmagassága 2 m-nél is alacsonyabb, s ennek megfelelően a térfogat is rendkívül alacsony: 20 m³-cn aluli 74, 20—30 m³ közötti 19 szoba. A szobák átlagos alapterülete 12 m². Padlója 96-nak föld, 38-nak deszka, 8-nak tégl. Egy ablak átlagos mérete 60×45 cm, egy ajtó magassága 160 cm. Egy m³ levegőért 4,50—9 K-t kell fizetniök. (Egy nagyváradi négyosztós lakás egy légköbmétere csak 3 K.) Átlag öt személy lakik egy lakásban. A munkások jövedelmük 15—20⁰/₀-át költik lakbérre.

Illés Imre Pozsony néhány hivatalnok és munkás háztartását vizsgálva megállapította, hogy *minden munkáscsalád egyszoba-konyhában lakik, a lakás-szükséglet szempontjából nincs eltérés*. A népes család nagyméretű, de silányabb, a kis család kisebb, de takarosán berendezett szoba-konyhában élt. A lakbér a munkáscsaládok jövedelmének 19⁰/₀-át emésztte fel. (Néhány család már bérházban lakott.)

Bród Miksa Budapest 1604 beteg munkás lakásának adatait összegezte. (A betegek feltehetőleg az elesettebb rétegek közül kerülhettek ki, a nagyarányú összegezés azonban figyelemre méltó. A betegek betegpénztári tagok, tehát nem a lumpen-elemek lakásáról van szó.) Az 1604 lakásban 1880 család, 7503 lakó élt.

1604 beteg munkás lakásának főbb adatai

Típus	száma	%	benne él	laksűrűsége
konyhátlan szoba	235	14,6	817	3,5
szoba-konyha	955	83,5	4843	5,1
két szoba-konyha	30	1,9	166	5,5
alapterület (m ²)	száma	%	benne él	%
6—10	196	12,2	647	8,6
10—15	458	28,6	1005	26,7
fűtésű	száma	%	benne él	%
főző-kályha	—	20,7	—	18,5
cserépkályha	—	0,3	—	0,2
Meidinger-kályha	—	0,9	—	0,7
vaskályha	—	75,1	—	77,1
nem fűthető	—	3,0	—	3,5

Ablakkal ellátott lakásban él		%	ebből udvari %
ablak nélküli	121	1,6	—
1 ablakos	3911	51,2	85,4
2 ablakos	3350	44,7	69,7
3 ablakos	100	1,3	55,6
4 ablakos	21	0,3	66,7

Az adatok önmagukért beszélnek. A lakások 80%-a nélküli a kamrát, tehát nagyobb tömegű élelmiszer tárolása lehetetlen. Egy családra 0,85, egy lakásra pedig 1,006 szoba jut. 49 család (287 személy) pincelakásban él. Az ablakok 78%-a nem megfelelő. A lakások 20%-a nedves. WC még a csatornázott területeken is csak a folyosón vagy az udvaron van. A gyári munkások lakbérére a kereset 20%-a. 1 m² 10, 1 m³ 3,1 K-ba kerül. (Az albérlők keresetük 20, az ágybérlők 14%-át kénytelenek lakbérre fordítani.)

6970 személyre 3734 ágy jut. (Egy ágyra 1,87 alvó jut; tehát ketten alhatnak egy ágyban.)

A munkásság zöme szoba-konyhás, kamra nélküli, egy-két ablakos, alacsony, vaskályhafűtésű udvari bérlakásban élt — ötödmagával — a századfordulón.

1908-ban indul az első és sokáig egyetlen nagy munkáslakásépítő akció. Az 1908: XXIX. t. c. intézkedik a „Budapest székesfővárosban és környékén állami költségen létesítendő munkásházakról”. Terv szerint a MÁV és MÁG dolgozóinak építene az állam Kispesten, a város határa melletti beépítetlen

területen 6—10 000 lakást, 12 millió költséggel, a lakások zömét négy lakásos pavilonokban, 360 □-öles telken helyezvén el.

1908—1914 között felépül az első hazai, nagyvárosi lakótelep. A kormány 1914. évi jelentése szerint 836 ház (6 kétemeletes, 234 emeletes, 596 földszintes) épült, 3657 lakással. A házak — a munkásság akkori tényleges lakviszonyainak és a munkásság ideális lakviszonyairól alkotott képzeteknek megfelelően — viszonylag kicsinyek, zömmel földszintesek és egyemeletesek, s két-hét lakást rejtene magukban. (1925-ig 1007 ház, 4412 lakással készült el.) Az 1914-ig felépült 3657 lakást a következő munkahelyek dolgozói kapták:

979	— MÁV Gépgyára
458	— MÁV Északi Főműhely
559	— egyéb MÁV munkás és alkalmazott
642	— posta, távirda altiszt
38	— állami alkalmazottak
718	— magángyári munkások és alkalmazottak
111	— rendőrség
40	— kereskedő-iparos
105	— még üresen áll.

A telepen ekkor már húszezer ember él. Az egyszobás lakás szobája 20, konyhája 10, kamrája 4,5 m² alapterületű. A kétszobás lakás szobái 16 és 12 m², konyhája 8 m². A belmagasság 2,90 m. Az egyszobás lakás bére 120, a kétszobásé 220, a háromszobásé 330 korona. A kispesti Állami Munkástelep (Wekerle-telep) méltán volt a kormány és a főváros büszkesége. (Rendkívül izgalmas kérdés, hogy előnyös helyzetbe került lakói milyen életmódot folytattak, milyen politikai nézeteik voltak stb. Sajnos, a figyelem akkor nem terjedt ki az új települési jelenségre.)

Az óriási többség, a szoba-konyhás lakások munkáslakói számára a kis létszámú család parancsoló szükség volt, s a jobb lakásviszonyok megteremtésének egyetlen útját jelentette:

100 husz és negyven év közötti férfi keresőre jutó hét éven aluli gyermekek száma:

kisbirtokos (0—5 hold)	183
önálló iparos	182
kisbirtokos (5—10 hold)	169
kisbirtokos (10—50 hold)	149
gazdasági cseléd	148
mezőgazdasági munkás	146
birtokos (50—100 hold)	132
birtokos (100—200 hold)	123
honorácior	92
ipari segédszemély	79
ipari segédszemély Bp-en	47

A munkások lakásának berendezése nem mutat a parasztihoz hasonló eredendő egyöntetűséget, a homogenitást az azonos anyagi viszonyok hozták létre. A bútorzat sem utal paraszti eredetre. Az elrendezés sohasem sarkos. A konyhában áll a beépített, a bérházakban már mozdítható jókora takaréktűzhely. A szobában kihúzható keményfa asztal, négy szék van a szoba közepén. A szobában az ágyak foglalják el a legjelentősebb helyet. Láda helyett szekrény-

ben helyezik el a ruhákat. A paraszttal közös bútor az ötfiókos sublód. A bútorok asztalosmunkák, többnyire barnára festettek. A székek már gyári készítmények, minden lakásban hasonló kivitelűek. A szőnyeg ismeretlen, legfeljebb rongyszőnyeg használatos. A falon egy-egy szentkép mellett feltűnik Lasalle, Marx arcképe is. Az újságok egész oldalas képei is gyakorta a falakra kerülnek. A szobát vaskályha fűti. (A berendezés tehát nem utal paraszti eredetre, hanem a középosztálybeli lakáskultúra leegyszerűsödött változatának tekinthető. A konyha—szoba funkciói sem mosódnak össze.)

A hosszú munkaidő, a szabad idő otthonon kívüli kollektív eltöltése, az alacsony jövedelmi szint a lakás iránti igényeket a minimumra csökkentette. Minden család szoba-konyhában lakott; a nagyobb kereset a lakásviszonyokban csak minőségi különbségeket eredményezett. A jobb életet a jobb táplálkozás jelentette. A munka-pihenés-szórakozás hármass munkás-felosztásában a lakás csak a pihenés (s emellett az étkezés) színtere volt. Ha valamelyik dolgozó családtag otthon tartózkodott, elhalkult a beszéd, a gyerekek a konyhába szorultak. Annál népesebbek voltak a városszéli utcák, a földszintes udvarok, a bérházak függőfolyosói. A munkások nem betértek egymáshoz, hanem beszóltak egymásnak. Társas életük sohasem szorult a szoba négy fala közé; s bár lakásuk egyik helyiségéncik sem volt quasi-szagrális funkciója, életük nem annyira lakásuk köré szerveződött, s így lakásviszonyaik kapcsán életformájukról kevesebb mondandónk van.

Nem tárgyalhatjuk külön az „önálló iparosok” másfél milliós tömegét, hiszen többségük segéd nélküli, falusi, paraszti múltú (és részben életű) kisiparos, de a városi kisiparosság zöme sem élt jobb körülmények között. Gyakran a kétszobás lakás egyik szobája volt a „műhely”. A különbség: kétharmad-háromnegyed részük a saját házában él. (A vékonyabb jómódú réteg már a „középosztályba” csoportosítható.)

A középosztály lakásviszonyai

Budapest lakásviszonyainak elemzésénél láthattuk, hogy — felfelé haladva — a háromszobás lakások lakói már másik társadalmi réteget alkotnak. A határvonal elég élesen meghúzható: munkásnak vagy altiszt rangú alkalmazottnak nincs három szobás lakása. (A parasztház is csak kétszobás nagyságrendig fejlődik, *a gazdagabb parasztnak nem több szobája, hanem több háza van.*)

A városban élő középosztálybeliek többsége bérlakásban él. Három-négy-szobás lakásaik a belvárosi bérházak utcai frontját foglalják el. A háromszobás lakások rendszerint az előszobából nyíló legnagyobb ebédlőből, a fürdőszobával is összeköttetésben levő hálóból és a szalonból (nappali) állanak. Ha van negyedik-

Néhány th. jogú város lakásainak és fürdőszobáinak száma 1900-ban

Város	lakás	fürdőszoba	%
Budapest	161 234	25 681	15,9
Szeged	23 171	239	1,0
Hódmezővásárhely	15 062	38	0,3
Pozsony	14 549	342	2,4
Arad	13 833	565	4,0
Fiume	8 396	219	2,6
Kolozsvár	12 900	589	4,6

ötödik szoba, az elsősorban dolgozó- és gyermekszoba, s azután jelennek meg a helyiségek gyarapodásával a többiek. A fürdőszoba ekkor még a középosztály városon lakó tagjai számára is luxusszámba megy.

A fürdőszoba jelentősebb mértékű elterjedése, a vízvezeték és csatornázás kiépülése nyomán, a századforduló utáni évekre esik.

Előszoba, konyha, cselédszoba együttesen ugyancsak egyedül a fővárosi nagyobb lakások tartozéka.

A lakás *berendezése* nem annyira a valóságos igényeknek, mint inkább a szobák elnevezésének felel meg. Az empire hangulatú ebédlő közepén áll a hatalmas, bársony- vagy csipketerítővel letakart asztal. Körülötte magas, egyenes támlájú székek. Két jókora bútordarabon is felismerhetjük a mai konyhakredenc formáit: a nagyobb tálalón és a kisebb pohárszéken. Az idősebbeknél biedermeier, a középkorúaknál „reneszánsz”, s a századfordulón házassulóknál szecessziós hangulatú *nappali* (szalonnak hívják a jobb módúak) már nem mutat középponti szimmetriát. Fotelok, keret, asztalka, szőnyeg, csipkék, porcelánok (utóbbiak a vitrinben elhelyezve) teszik a benne élők számára meghitté. Gyakori „bútordarab” a zongora is. A *hálószoba* közepét a két egymás mellé állított ágyl foglalja el. Fehérneműs és ruhásszekrény, fésűlködőasztal tartozott még a „hálógarnitúrához”. Vendég a hálószobába — vendégjogon — be nem léphetett, sőt a háziak által is a lakás leginkább „kímélt” szobája volt, melybe csak aludni tértek. Nem annyira a praktikus kímélet, mint inkább a hálószoba — korántsem tudatosult — „szakrális” jellegében kereshetjük ennek okát. Hiszen, ha volt, mindig itt helyezték el a feszületet, szentképet, de még a páncélszekrényt is. A városi lakás hálószobája „státusértékében” a falusi tisztaszobával rokonítható. Legtovább a hálószoba maradt *egyfunkciós* szoba; a rosszabb lakviszonyok közt élő kispolgárság is ezt őrizte legtovább.

A *vidéken élők* mind hivatallal járó vagy saját *házban* laknak. Lakásuk, az ilesőbb életviszonyok miatt is, valamivel nagyobb, általában négy-ötosztásos. Fürdőszobájuk, cselédszobájuk nincs. (A cseléd a konyhában vagy egy udvari melléképületben, vagy otthon a faluban alszik.)

Beosztásuk, berendezésük a városiakéhoz hasonló. A hatablakos ház az utcával párhuzamos tengellyel, vagy L alakban épül. Elmaradhatatlan részük az „úriszoba” (a dolgozószoba megjelölés itt valóban megtévesztő lenne), amelyben a pipatőrium, íróasztal, üvegezett könyvszekrény (binnen a Millenáris Magyar Történet, vagy a Corpus Juris aranygerincű kötetei porosodnak), hintaszék, bőrfotelek, dívány szolgálják a ház urának kényelmét. Képek helyett itt agancsok, vadászfegyverek díszítik a falat. A *legjobb módúaknál* a szobák nagyobbak, a bútorok is nagyobb méretűek, tulajdonosaik nehézkességéhez szabottabbak. A nagy szalonban krémszínű plüss díványok, nagy fotelok, masszív faragott szekrények állanak (a fehérnemű közé levendula téve), és itt van még a szórakozás és szórakoztatás vidéken *elmaradhatatlan* eszköze, a zongora is. A hálóban állótükör, márvány mosdó, magasra vetett ágygal. A vendégszobában rézgombos vaságy, fehér bútorok. Az udvar csak virágoskert, mélyében filagóriával.

A *kisebb módúak* ebédlője már alvóhely is, a nappaliban nagyobb helyet látszik elfoglalni a zongora, az oldalszoba éppúgy gyerek-, mint vendégszoba. A szekrények tetején befőttesüvegek, téli almák sorakoznak. Az udvarban már tyúkok kapingálnak, s milyen kellemetlen, ha az illusztris vendég verandái szunyókálását szakítja meg a tehenbögés. (Nem is kötik be olyankor !)

A legkisebb falvakban a kert végében már ott van méhes is, az „úriszobában” ott hever a lószerszám (mert az istállóból ellopják), s az ebédlő az a

helység, ahol sohasem ebédelnek; a kapun ígás szekerek járnak be, s a bibliát, közgyűlési jegyzőkönyvet, osztályzónoteszt sem lehet azonnal megtalálni, mindig elhordják az asszonyok által oly „korán” (7 évesen) olvasni megtanított gyermekek, mást nem találván. Ugyanott a legényember tanító szalmafedeles háza itt-ott beázik (aszerint kell elmozgatni a betyárbútort); az ágyon a szalmába fészkelve három-négy tyúk tojik rendesen, de alatta is kotlik egy-kettő. (De a tanító már nem tartozik az úri középosztályhoz. Ezért még a polgári iskolai tanároknak is meg kell harcolniuk.)

A vidéken élők eme rétegezettsége nincs vagyonhoz, foglalkozáshoz kötve. A falvak eltérő jövedelmet nyújtanak a honorácioroknak, s az előrelépést nem a fizetésemelés, hanem a jobb községbe történő áthelyezés jelenti. Az úri birtokosok pedig maguk döntenek el, hogy mennyit költenek otthonukra. Több száz holdas birtok kúriája is düledezhet, ha eladó lány nincs a házban. A kúriák „többlete”, hogy rendesen kert vagy park is tartozik hozzájuk. A kisebbeket „urilak”-nak, a nagyobbakat kastélynak nevezik, azonban a szegényebb arisztokraták földszintes kúriája is „kastély”.

A városi és vidéki középosztályról egyaránt elmondhatjuk, hogy nem tudták, vagy nem akarták lakásuk minden szobáját étellel megtölteni. Az ebédlő sokszor üresen (télen hidegen) állott. Ha vendég nem volt, rendesen a konyhában étkeztek (pestiek a hallban, előszobában is). Általános jelenség volt a „bútorok kímélése” is, csak egy szobát laktak, télen csak egyet fűtöttek (a nappaliban vagy az ebédlőben folyt az élet), s a hideg hálóba tértek aludni, a többi szobába csak vendéggel együtt nyitottak be. A nyáron elsötétített, télen hideg, élettelen, esőndes szobák rideg, az életformának már meg nem felelő bútorzatukkal egy réteg lefelé történő elhatárolódásának, igény szint tartásának voltak önmaga számára is terhes, de alkalomadtán mutatós bizonyítékai.

A lakatlan szobákat az állandóan kínálkozó albérleti hasznosítás lehetősége, különösen Pesten, ahol a társasélet nem kényszerült a lakásokba, gyakran változtatta „bútorozott szobákká”. A lakás ismét lakássá változott, s megszűnt egy társadalmi réteg egzisztenciális bizonyítéka lenni. Másutt azonban nem volt meg az a lehetőség, hogy a funkcionálisan felesleges lakrészeket jövedelemforrássá változtassák. A lemondás az igények, pontosabban az igények jelzésének feladását jelentette volna. Így e szobák többsége csak évente néhány napra lett tele meleggel, vidámsággal, zajjal, gyermekkacajjal és dohányfüsttel.

Hétköznapokon a ház asszonya rendszerint otthon tartózkodott, de ebédre a családtagok is hazatértek. A takarítás, főzés, a gyermekek gondozásának terhe zömében a háztartási alkalmazottra nehezedett. (A háztartási alkalmazottak a férjhezmenés előtt álló falusiakból kerültek ki, akik két-három évi munkával így gyűjtötték össze kelengyéjüket.)

A legnagyobb lakásuk a szabadfoglalkozásúaknak volt (orvos, ügyvéd); mivel a különálló rendelő vagy iroda még nem volt szokásban. Az önállók, vagyosak jobban élő rétege lakásviszonyaiban fokozatosan a felső rétegekhez közelít. Az átmenet fokozatos, éles elhatárolódást nem találunk.

A *felső rétegek* (arisztokrácia, nagyburzsoázia) lakás- és életviszonyairól kevés mondanivalónk van, hiszen vagyoni helyzetüknek megfelelően nagyjából egész Európában azonos körülmények között éltek. Az *arisztokrácia* (amely az európai átlagnál jobb körülmények között élt) vidéki birtokán (sokszor több) kastélyt tartott fenn, de volt palotája Pesten (a Nemzeti Múzeum környékén, a Józsefvárosban, a Várban, vagy az Andrássy-út környékén) és esetleg Bécsben is. Életük mélységben teljesen elkülönült a többi társadalmi rétegtől, horizon-

tálisan viszont annál inkább összefonódott a Monarchia és Európa arisztokráciájával. A *nagyburzsoázia* (amely az európai átlagnál rosszabb körülmények között élt) döntő többségében Budapest modern villanegyedeiben lakott. Szecessziósan bonyolult alaprajzú, zsúfolt berendezésű lakásaiban megfordult a művész- és tudósvilág, a politikai élet „felső-közép” rétege is. Utóbbiak közül a vagyonosabbak inkább a nagyburzsoázia, mint az arisztokrácia lakásait utánozták. Nyári lakóház, üdülő építése a századforduló után már szokásos, de korántsem általános. (Az arisztokrácia Földváron, a burzsoázia Siófokon építkezik.) Inkább vadászkastélyok, tengeri üdülőhelyek, külföldi nagyvárosok vonzák magukhoz a nyári Budapestről az utazni tudókat. (Podmaniczky Frigyes volt az első, és sokáig az egyetlen, aki a felső rétegek közül a nyarat is Budapesten töltötte, sőt évtizedekig el sem hagyta a fővárost.)

*

Otthonok a századforduló Magyarországon... Az összegezõ általánosítás szintjén kevés újat tudnánk mondani. Éppen a lakásviszonyok heterogenitása figyelmeztet: a lakások (és lakói) nemcsak „vertikális” tagolásban voltak élesen elkülöníthetők (pl. a szobák száma alapján), hanem horizontálisan, az előbbi csoportosítást némileg keresztezve, határozottan elkülöníthetjük az agrártársadalom és az urbanizált társadalom tömbjeit is. Kétkezi emberek, honoráciorok és jómódú kenyéradók csoportjait is kettéosztotta ez a megoszlás. Olyannyira kényszerűen írta elő a település-típus az egyik vagy másik életformát, hogy a „helyben maradás” csaknem egyenértékű volt a megrekedéssel. A városiasodó mezővárost a fenti ellentmondás valóságos megtestesülésének tekinthetjük, ahol az „egymásba tolt” települések egyike sem tudta hegemoniáját maradéktalanul érvényesíteni. De tünete volt a rohamosan gyarapodó főváros éppúgy, mint a lélekszámban már nem (vagy csak alig) növekvő kisebb falvak tömege is.

A lakásviszonyok (lakáskultúra) *javulása* viszont korántsem korlátozódik egyetlen (vertikális vagy horizontális) társadalmi csoportra. (Az egyetlen, de negatív kivételnek az uradalmi cselédséget tekinthetjük, amelynek lakásviszonyai korszakunk végére sem érik el mindenütt a társadalom akkori minimális követelményét, a *családi* otthon szintjét.)

A lakásviszonyok javulásának általános, bár nem minden társadalmi csoportra egyenlő mértékben kiterjedő menete a fokozódó igényekkel és követelményekkel mégsem tudott lépést tartani. A „lakásügy” ezért a századforduló után sokat vitatott-elemzett társadalmi problémává vált, sőt idővel az állami lakáspolitikára rangjára emelkedett. (Külön törvények intézkedtek a cselédházak minimális követelményeiről, a mezőgazdasági munkásházak telepszerű építése esetén nyújtandó állami támogatásról, a gyári munkáslakások építtetőinek adókedvezményéről, a Wekerle-telep építéséről. Nagyszabású bérházépítő programja volt a fővárosnak is.) Az eredményes akciók is alig-alig tudtak változtatni a lakáshiányon. (A lakbérek évről-évre jelentős mértékben emelkedtek.) Végeredményben: a lassú (inkább minőségi) javulás ellenére is a lakáskérdés korszakunk végére — elsősorban a mind gyorsabban növekvő urbanizált társadalom számára — a *megoldásra váró központi társadalmi kérdések sorába került.*

JEGYZETEK

A közölt tanulmány a készülő tízkötetes *Magyarország története* c. munka hetedik kötetéhez készült egyik előtanulmány („A mindennapi élet keretei a századforduló Magyarországon”) egy részének rövidített változata. (A tanulmány további részei elsősorban a táplálkozási és ruházkodási viszonyok ismertetését tartalmazzák.)

A mindennapi élet kutatásának fontosságára *Hanák Péter* irányította néhány fiatal kutató, köztük e tanulmány írójának figyelmét. A nálunk még alig vizsgált kutatási témakör kitűzése mellett tanácsai, konzultációinak révén nemcsak témaválasztásom egésze, hanem tartalmi megállapításaim jó része sem születhetett volna meg az ő segítő közreműködése nélkül. Az eredeti tanulmány elkészítésében szakirodalmi tájékozottságát és széleskörű ismereteit több alkalommal rendelkezésemre bocsátotta *Kende János* és *Kósa László* is. (Előbbi elsősorban a munkásosztály, utóbbi a parasztság életviszonyaira vonatkozólag.) Tanácsaikért, iránytadó útmutatásukért ezúton mondok köszönetet. Forrásértékű volt számomra az a gazdag emléktanyag és szeretetteljes visszaemlékezés, amellyel egyéni életsorsuk alakulása miatt pontosan századforduló körüli metszetet nyújtottak számomra fiatalkori visszaemlékezéseikben egy-egy táj és közösség akkori életéről nagyanyáim, néhai Gergely Gyözőné (1885—1971) és Benkő Istvánné (1884—).

Az itt közölt, lakásvizonyokkal foglalkozó fejezetnél elsősorban a történeti előzményeket, néhány statisztikai táblázatot s a részletes jegyzetapparátust kényszerültünk mellőzni. Utóbbi a munka előtanulmányjellege miatt látszik nélkülözhetőnek. A továbbiakban csak a legfontosabb felhasznált irodalmat jelezzük.

A statisztikai adatok forrásai a tízévenkénti népszámlálások adatai. (Külön megjelölés híján mindig az 1910-es népszámlálás adatait ismertetjük, az országos összesítésekben mindenkor *Horvát-Szlavonországok nélkül*.) Általános tájékoztatást nyújtanak a Fővárosi Statisztikai Hivatal kiadványai, a Kőrössi József szerkesztette „Magyarország vármegyéinek közgazdasági monográfiái” c. sorozat némely kötetei; a kormány e tárgyú erőfeszítéseit ismertetik a „Magyar királyi kormány évi jelentései”, továbbá számos ilyen témájú cikket közölnek a korabeli folyóiratok: Városi Szemle, A Ház, Huszadik Század, Közgazdasági Szemle stb.

A településviszonyokhoz: *Thüring Lajos*: Magyarország történeti demográfiája 1867—1949 (A hasonló című kötetben. Bpest 1964), továbbá *Thüring Lajos* és *Thüring Gusztáv* tanulmányai a Földrajzi Közlemények 1907, Városi Szemle 1911, Statisztikai Szemle 1932—1935. évfolyamaiban. A településtípusokról összefoglalóan: *Mendöl Tibor*: Általános településföldrajz. Bpest. 1963. Magyar vonatkozásban általában, de különösen a tanyákra: *Györffy István*: Magyar falu—magyar ház (Bpest. 1941), *uő.*: Magyar föld, magyar nép.

A tanyákra ld. még *Balogh István*, *Erdei Ferenc*, *Hofer Tamás*, *Hoffman Tamás*, *Papp László* és mások könyveit, tanulmányait („A magyar parasztság a kapitalizmus korában 1848—1918. I—II.”; *Ethnographia*, Néprajzi Értesítő stb.). A pusztáról az előbbieket és *Illyés* műve mellett csak *Kardos László*: „Jegyzetek a volt uradalmi cselédség kultúrájának és életmódjának alakulásához” (*Ethnographia* 1955). A falvakról az ismertebb századforduló körüli röpiratirodalom mellett (felsorolja *Hanák Péter*: „Vázlatok a századelső magyar társadalomról”, *TsZle* 1962), *Major Jenő*: „Magyarország telepítéshálózata” in: „Mezőgazdaság és telepítéstervezés.” Bpest. 1961. *Braun Róbert*: „A falu lélektana” (*Huszadik Század*, 1913) és a korabeli néprajzi irodalom és útikönyvek (*Jankó János*, *K. Nagy Sándor* stb.). A mezővárosokról a harmincas évek monográfiái mellett: *Leopold Lajos*: „Elmélet nélkül”. Bpest. 1917 és a helyi monográfiák egész sora. Településszerkezetét és fejlődését *Mendöl Tibor* tanulmányai nyomán ismertettük.

A városokról ld. a Városi Szemle és a Huszadik Század korabeli tanulmányait; morfológiai elemzés: *Granasztói Pál*: „Morfológiai problémák a magyar városépítésben” (Építés- és közlekedéstudományi Közlemények 1957. 4—2). Demográfiai elemzés: *Thüring Gusztáv*: „Városaink népességének alakulása 1787-től 1910-ig” (Városi Szemle 1911) és *Heller Farkas*: „A városba tömörülés jelensége Magyarországon” (Közigazdasági Szemle 1904). Életükről a korabeli városmonográfiák (némelyikben kitűnő fényképanyag), továbbá *Éhen Gyula*: „A városok társadalma”. Bpest. 1904.

Budapest városképéről *Haltenberger Mihály*: „Budapest városmorfológiai képe” (Stat. Szle., 1942). Életének tanulmányozásához a „Budapest bibliográfia” (szerk. Zoltán Zoltán, I—VI. köt.) kínál bőséges anyagot.

A parasztházakkal kapcsolatos irodalom (vitairodalom) legtöbb tanulmánya az *Ethnographia* — Népélet hasábjain jelent meg a harmincas években. (*Bartucz Lajos*, *Jankó János*, *Cs. Sebestyén Károly*, *Györffy István*, *Bátky Zsigmond* stb.) Ld. még: *Tálas István*: Az alföldi néprajzi kutatásának kérdései” („Az Alföldi Tudományos Intézet évkönyve, I.” 1946); továbbá hozzászólásai MTA. II. Oszt. Közleményei. 1954—1955. A sok helyi leírás közül ld. pl. *Nagy József*: „A tótok otthonáról Árva megyében”. Összefoglalóan: *Vajkai Aurél*: „A magyar népi építkezés és lakáskultúra kutatása. Bpest 1948.

A parasztház berendezéséről az előbbi folyóiratok egész sereg tanulmánya mellett *Jankó János*: „Az ezredéves országos kiállítás néprajzi faluja” (Bpest. 1897), *uő.*: „Torda, Aranyos-szék, Torockó magyar (székely) népe”. Bpest. 1893; *Csilléry Klára*: „Vázlatok a tiszai népi lakáskultúrából (Ethnographia, 1952), *uő.*: „A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei” (kand. dissz. 1969); továbbá *Fél Edit*, *Kardos László*, *Vajkai Aurél* nevezetes néprajzi monográfiái (az életmódra vonatkozóan is értékes adatokkal); *Gunda Béla*: „A társadalmi szervezet és a magyar parasztszoba térberendezése” (MTA I. Oszt. Közl. 1961), *Hortobágyi László*: „Munkásháztartás. Egy magyar mezőgazdasági munkás gazdaságának leírása és háztartásának statisztikája 1910/11 és 1917-ben”. Bpest. 1919. Életükről az előbbieket mellett *Kiss Lajos* monográfiái alapvetőek: „Szegény ember élete”. Bpest. 1955; „Vásárhelyi hétköznapiak”. Bpest. 1958. Egy kisparaszti „budget”: „Hogyan él a paraszt?” (Magyar Gazdák Szemléje, 1904). Az egyetlen történettudományi megközelítés: *Vörös Antal*: „A paraszti termelő munka és életforma jellegének változásai a Dunántúlon 1850—1919” (TSzle 1966). A cselédházak ajánlott tervrajzait közlő hivatalos kiadvány: „Gazdasági munkás- és cselédlakások. Darányi Ignác m. kir. földművelésügyi miniszter megbízásából összeállította a Földművelésügyi Minisztérium gazdasági műszaki hivatala az OMGE közreműködésével”. Bpest. 1906. Andrássy Gyula belügyminiszter egyidejű rendelete: 1906/63. 107/BM. A hasonló előírásokat tartalmazó törvény: 1907. XLV. 29. §.

A főváros lakásviszonyainak számszerű bemutatásához a Fővárosi Statisztikai Hivatal felmérései szolgáltak alapul, amelyek a Fővárosi Statisztikai Közleményekben jelentek meg. (Az 1906. évi felmérés e sorozat 43. kötete.) *Pataki Béla* felmérése: „Adatok az iskolás gyermekek fűrdéséhez” („Társadalmi Múzeum Értesítője” 1911).

A munkásság lakásviszonyairól a gyáripari statisztikák és (a szolgálati lakások esetében) „A m. kir. gyárfelügyelők jelentései” szolgáltatnak adatokat. Néhány felmérés: *Braun Robert*: „Adatok a vidéki munkásság életéhez — Marosvásárhely szervezett munkássága” (Huszadik Század, 1909); *Ágoston Péter*: „Jelentés a nagyvárad lakásügyi bizottságnak”. Nagyvárad. 1909; *Illés Imre*: „Háztartási statisztika (é. n.)”; *uő.*: „Egy pozsonyi hivatalnok család számadása” (Közigazdasági Szemle 1913); *Somogyi Manó*: „Az óbudai hajógyár munkásainak helyzete” (Statisztikai Havi Közlemények 1888). A munkás-lakótelepekről: *Ferenczi Imre*: „A munkáslakás kérdés”; *uő.*: „A községi lakáspolitikai Magyarországon” (Városi Szemle, 1920); *Meissner Alajos*: „Bel- és külföldi munkástelepek”. Bpest. 1885; *László Gyula*: „A Wekerle állami munkástelep monográfiája”. Bpest. 1926; valamint a „Társadalmi Múzeum Értesítője” több tanulmánya (1909—1912).

„Háromszobás lakás, három tál étel délben, másod osztály vasúton — ez a magyar közép-osztály” — fogalmazza meg *Buday Dezső*: „Magyarország honorácior osztályai” (Budapesti Szemle. 1916). A hasonló röpiratok, tanulmányok mellett jólsikerült színes leírás: *Czirák István*: „Képek a parókiáról”. Marosvásárhely. 1911. Szép képanyagot adnak a Borovszky-sorozat egyes kötetei („Magyarország vármegyéi és városai”), valamint a Ház c. folyóirat évfolyamai (1909—1911).

A korabeli lakáshelyzet első marxista elemzése: *Varga Jenő*: „A lakásügy mint közgazdasági és szociális probléma” (Huszadik Század, 1917).

A. ГЕРГЕЙ

ПОСЕЛЕНИЯ ЖИЛЫЕ ПОМЕЩЕНИЯ И ИХ ЖИТЕЛИ В ВЕНГРИИ НА РУБЕЖЕ XIX—XX СТОЛЕТИЙ

(Резюме)

В статье предполагается дать ответ на два основных вопроса: *где и как* жило население Венгрии в конце прошлого начале нашего века? Первый вопрос предполагает исследование *условий поселения*, второй — анализ *жилищных условий* в более узком значении. В процессе изучения условий поселения автор установил шесть основных типов поселений в Венгрии: хутор, степной, усадьбы деревня, станица, город и, наконец, столичный агломерат. Четыре первые типа представляют собой жилищную базу селского населения, два последних — промышленного. У аграрного населения или вовсе не произошло или осуществилось лишь отчасти отделение места жилья от места работы, и в своем образе жизни оно многое сохранило из прежних традиций. Отдельные типы поселений или ограничивали возможности формирования способа жизни своих жителей или же, наоборот, расширяли эти возможности. Менее значительная часть «урбанизированного общества» хотя и сохрани-

ла прежние городские традиции, но по различным общественно-экономическим причинам приостановилась в своем развитии. Тем более заметно динамичное развитие некоторых других городов, в том числе Будапешта и его окрестностей. К концу рассматриваемого периода Будапешт из небольшого города превратился в одну из мировых столиц: каждый двадцатый гражданин проживал в столице и прилегающих к ней районах. И при анализе жилищных условий приходится разграничить два типа — один, свойственный аграрному обществу, другой — урбанистическому. Подавляющая часть аграрного населения использовала для строительства домом землю и саман, покрывая крыши соломой и камышом. Но с развитием и изменением отопительных материалов, ростом числа жилищ и т. п. изменялось и внутреннее устройство дома, преобразовывались формы пристроек окружавших дом. В значительной мере развилась жилищная культура (не считая построек для службы в степных усадьбах). Население городов менее гомогенно; линию раздела в нем составляет владение двух- или трехкомнатной квартирой и не менее существенным критерием является содержание службы в хозяйстве или же ее отсутствие. Подавляющая часть рабочего класса ютилась (в среднем по пять человек) в однокомнатных квартирах с кухней, лишенных всяких удобств, на окраине города; «среднее сословие» имело, как правило, трех-четырехкомнатные квартиры, неотъемлемой частью которых все чаще становилась ванная и другие удобства.

Таким образом, население на рубеже XIX—XX вв. — в зависимости от жилищных условий — дифференцировалось не только «по вертикали», т. е. согласно имущественному положению, но и «по горизонтали», соответственно типу поселения и форме жизни. Внутри двух главных групп — аграрного и городского общества — можно провести дальнейшую дифференциацию по горизонтали, например, отличия между аграрным населением деревни и станицы, или же положение среднего сословия в городской провинции. Исследование формы жизни в этом аспекте поможет конкретизации исторической картины общества.

A GERGELY

ETABLISSEMENTS, LOGEMENTS ET LEURS HABITANTS DANS LA HONGRIE DE LA FIN DU SIÈCLE

(Résumé)

Dans cette étude deux questions principales sont posées: où et comment vivait la population de la Hongrie au tournant des XIXe et XXe siècles. La première question demande l'analyse du *peuplement*, la seconde celle des *conditions du logement* dans un sens plus étroit. En analysant les conditions du peuplement l'auteur distingue six types d'agglomérations en Hongrie: hameau. «puszta» (dépendance d'une propriété terrienne), commune, bourg agraire, ville et la capitale. Dans les premiers quatre types habite en substance la population agraire, dans les deux derniers la population industrielle. Pour la population agraire, la séparation de l'habitat et du lieu de travail n'a pas eu lieu ou seulement partiellement, et son mode de vie conservait bien des éléments des traditions antérieures. Les différents types d'habitat offraient pourtant à leur populations soit des limites, soit de nouvelles possibilités de former leur mode de vie. Une partie moindre de la «société urbanisée», tout en conservant de vieilles traditions urbaines, s'est arrêtée dans son évolution sous l'influence de différentes causes socio-économiques. Le développement de quelques autres villes et de l'agglomération de Budapest était en revanche d'autant plus dynamique. Vers la fin de cette période, de petite ville, Budapest est devenu une métropole, et un citoyen sur vingt habitait dans son agglomération. L'analyse des *conditions du logement* permet également de tracer une ligne très nette entre la population agraire et celle des villes. La majorité de la première continue à habiter dans des maisons construites en terre battue, en torchis, couvertes de chaume ou de rosaux. Pourtant, les changements survenus dans le combustible, l'agrandissement des logements etc s'accompagnaient de changements dans l'installation des maisons et dans la vie qui s'organisait autour d'elles. La culture des habitats se développait considérablement à l'exception de celle des domestiques agraires vivant dans les «puszta». La société urbanisée montre par contre bien moins d'homogénéité, la frontière entre ses deux grands blocs pourrait être tracée entre les appartements de deux et de trois pièces, mais un critère encore plus important est la présence ou l'absence d'une domestique. La majorité prépondérante des ouvriers vivait aux confins de la ville, dans de petites maisons d'une pièce principale et de cuisine, sans confort (en moyenne cinq personnes dans une maison); en même temps, dans les appartements de trois à quatre pièces principales de la «classe moyenne» la salle de bains est de plus en plus fréquente, le confort de ces appartements augmente.

A la fin du siècle dernier, au début du nôtre, la population s'articulait donc, sur le plan du logement, non seulement «verticalement», c'est-à-dire selon ses conditions matérielles, mais aussi horizontalement, selon le lieu d'habitat et le mode de vie. Au sein des blocs agraires et urbains 'autres articulations horizontales peuvent être décélées, dont par exemple celle entre la population agraire des villages et des bourgs agraires ou entre la classe moyenne habitant les villes ou la campagne. Une analyse dans ce sens des modes de vie peut contribuer à concrétiser le tableau que nous formons sur la société.

KEREKES LAJOS

**Az Anschluss és a dunai konföderáció „alternatívája”
Otto Bauer külpolitikájában 1918—1919-ben**

Az 1918. november 12-én kikiáltott első osztrák köztársaság egyedülálló történelmi körülmények között született. Létrejöttének percében a világ tudomására adta, hogy nem kíván élni az önálló államiság lehetőségével, hanem tagállamként csatlakozni óhajt a német birodalomhoz. Bécsben tehát a Monarchia általános felbomlási folyamatával ellentétes irányú fejlődés kezdődött. Míg a dualista birodalmat alkotó népek a visszanyert, vagy először megszerzett állami önállóság mámoros lelkesedésével és a magabiztos nemzeti öntudat érzésével tekintettek a jövőbe, az 56 milliós Monarchia jelképe és „tartóoszlopa”, Ausztria, önálló nemzeti létének fölöslegességét és túlhaladottságát olvasta ki a történelmi fordulatból.

1918. november 12-én az Ideiglenes Osztrák Nemzetgyűlés alkotmányozó ülésén Karl Renner államkancellár — a képviselők egyhangú és lelkes helyeslése mellett — kijelentette, hogy Ausztria egy testnek érzi magát a Német Birodalommal, ezért javasolta, hogy az éppen proklamált osztrák köztársaság ideiglenes alkotmánya juttassa kifejezésre Ausztria csatlakozási szándékát Németországhoz. Így is történt. Az Ausztria kormány- és államformáját szabályozó 5. Államtörvény 1. szakasza kimondta, hogy „Németausztria demokratikus köztársaság, minden hivatali tisztségbe a nép által választott jelöltek kerülnek”. A törvény második szakasza leszögezte, hogy „Németausztria a Német Köztársaság alkotó része. Külön törvények szabályozzák majd Németausztria részvételét a Német Köztársaság törvényhozásába és közigazgatásába, illetve a Német Köztársaság törvényeinek és intézményeinek kiterjesztését Németausztriára.”¹

November 15-én az osztrák kormány táviratot intézett Wilson amerikai elnökhöz, kérve őt, hogy a népek önrendelkezési jogáról meghirdetett elveinek megfelelően a győztes hatalmak körében támogassa Németausztria csatlakozási szándékát. „Bízunk abban, Elnök úr, hogy az Ön által oly gyakran kifejezett alapelveknek megfelelően támogatni fogja az ausztriai német nép törekvéseit. Ön előharcosa volt annak a jognak, hogy a lengyelek, olaszok és délszlávok nemzeti államba egyesülhessenek a volt Monarchián kívül élő testvéreikkel; bízunk abban, hogy ugyanezt a jogot elismerik az ausztriai német nép számára is.”²

A német—osztrák egyesülés gondolata, az Anschluss-program, a november 12-i ünnepélyes nyilatkozattól kezdve az európai — de különösen középeurópai —

¹ Karl R. Stadler: Hypothek auf die Zukunft. Entstehung der österreichischen Republik 1918—1921. Europa-Verlag, Wien. 1968. 86. l.

² Uo. 87. l.

politika szüntelenül visszatérő problémája lett. A modern Európa politikai gondolkodásának történetében kevés olyan eszmét lehet találni, melyben, azonos fogalom alatt, oly eltérő osztályérdekek és nemzeti megfontolások rejtőztek volna, mint az Anschluss követelésében. Ezenkívül az Anschluss-jelszó az általános európai fejlődés különböző fázisaiban a népek együttélése szempontjából is nagyon különböző törekvéseket és hatalmi célokat fejezett ki. Alábbiakban kísérletet teszünk arra, hogy — Otto Bauer levéltári hagyatékára támaszkodva — vázoljuk az Anschluss-jelszó születésének körülményeit, a hozzá fűzött politikai reménységeket és Otto Bauer lépéseit a német—osztrák egyesülés gyakorlati megvalósítása érdekében.

A független osztrák állam történeti létjogosultságát tagadó Anschluss-gondolat az ausztrómarxizmus és elsősorban Otto Bauer sajátos válasza volt a nemzeti kérdés megoldására abban a történeti helyzetben, amikor az Osztrák-Magyar Monarchia széthullása, majd az utódállamok gyors megalakulása végleg illúzióvá tette a „kulturális nemzeti autonómia” 1899 óta vallott szociáldemokrata programját. Otto Bauer — aki hadifogságba kerülve Oroszországban élte át a szocialista forradalmat — már 1917 végén (amikor Bécsbe visszatért) világosan felismerte, hogy „a nagy gazdasági egység előnyeit”, „a kulturális nemzeti autonómián felépülő demokratikus föderációt” hirdető szociáldemokrata nemzetiségi programon már messze túllépett a történelem. 1917 végén egyik cikkében azt írta: „Az ausztriai német szociáldemokrácia Ausztria problémájának megoldását még mindig (ezen állam megreformálása útján keresi, ezen állam keretein belül . . . Még mindig azt hiszi, hogy a nemzeteket kielégítheti az autonómiával és még mindig nem akarja a nemzetek saját döntésére bízni, hogy milyen ügyekben akarnak önállóak lenni, s milyen ügyeket akarnak más nemzetekkel közösen igazgatni. Azonban a csehek, lengyeleket, délszlávokat és ukránokat már nem elégíti ki az ilyen autonómia.”³ Otto Bauer írásaiban itt tűnt fel először a népek teljes önrendelkezési jogának gondolata. Ezt részletebben elemezte a Monarchia szociáldemokrata baloldala által Wiener-Neustadt-ban 1918 januárjában szervezett konferencián, amelyen — az Otto Bauer köré gyülekezett osztrák baloldali szocialistákon kívül — a lengyel, szlovén és cseh baloldali szocialisták képviselői is résztvettek. A konferencia — Otto Bauer befolyása alatt — már befejezett ténynek tekintette a Monarchia felbomlását, és ezzel a várható eseménnyel szemben igyekezett kialakítani a szociáldemokrácia állásfoglalását. A konferencia határozata leszögezte: 1. Minden nemzet a saját alkotmányozó nemzetgyűlése révén szabályozza viszonyát Ausztria más nemzeteivel, 2. a szociáldemokrácia az alkotmányozó nemzetgyűléseken fel fog lépni annak érdekében, hogy a gazdasági ügyek a nemzetek közös igazgatása alatt maradjanak, 3. el kell ismertetni a népek teljes önrendelkezési jogát, beleértve a szudétánémetek önrendelkezési jogát is. Az 1918 januári konferenciát Prof. Turok — egyik közelmúltban tartott előadásában — a Nagy Októberi Szocialista Forradalom közvetlen hatásaként értékelte,⁴ mondván, „a konferencia határozata kétségtelen kapcsolatban állt az októberi forradalom jelszavaival és platformjával, a baloldal programjával, amelyik a nemzetek önrendelkezési jogát követelte. A baloldaliak, vagyis Otto Bauer, kinyilatkoztatták, hogy az

³ *Otto Bauer (Karl Mann): Voraussetzungen der Internationale. Der Kampf. Jahrgang 11. Idézi: Otto Leichter: Otto Bauer. Tragödie oder Triumph. Europa-Verlag, Wien. 1970. 96. l.*

⁴ *Wladimir M. Turok: Die russische Oktoberrevolution und ihre Rückwirkungen auf den Zusammenbruch der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. „Die Auflösung des Habsburg-Reiches” c. kötetben. Wien, 1970. 227. l.*

állami közösséget csak akkor lehet fenntartani, ha a népek ezt maguk követelik". Bauer — Rennerrel ellentétben — már ekkor eljutott a nemzeti önrendelkezés elvének elismeréséhez, bár a német imperializmus veszélyére utalva még mindig kívánatosnak tartja a Monarchia helyén létrehozandó demokratikus államszövetséget. „Ameddig a német imperializmussal állunk szemben — írta —, az osztrák probléma megoldásának legjobb útja — az összes más elképzelhető megoldásokkal szemben — Ausztria nemzeti szövetségi állammá történő átalakítása, amelyik nemcsak Ausztria népeinek érdekei, de az egész európai demokrácia érdekeinek szempontjából is a leginkább megfelel. Amennyiben azonban Németországban a demokrácia győz, úgy Ausztria népeinek teljes nemzeti önrendelkezési jogát más, tökéletesebb formában lehetne megvalósítani.”⁵ Bár az Anschluss gondolatát itt még nem fogalmazta meg, írásából kiolvasható az a meggyőződés, hogy a Monarchia egyenrangú államok szövetségévé történő átalakítását kívánatos, de nem mindenben tökéletes megoldásnak tekinti. Kétségtelen, hogy a német demokrácia győzelmétől remélt jobb megoldásnak az Anschlusst tartotta. Felfogása így már 1918 tavaszán lényegesen különbözött Karl Rennerétől, aki az Arbeiter Zeitung 1918. március 2-i számában még mindig a Monarchia államkeretein belül látta a megoldás egyetlen járható útját. „Ha Ausztria fenn akar maradni — írja —, meg kell szabadítsa magát a nemzetiségi viszályoktól. Ezt csak akkor tudja elérni, ha *keretein belül* azt nyújtja a nemzeteknek, amelyről egyetlen fejlett és öntudatos nemzet sem mondhat le: saját államukat. Minden nemzetiség saját állammal, saját kormányval és önálló parlamenttel; az összes népek közös birodalomban egyesülve a közös gazdaság közös irányításában — csak ezen a bázison képzelhető el olyan alkotmány, amelyik a népek szabad akaratát alapján jön létre, s amelyik megszabadítja a birodalmat a nemzetiségi ellentétektől.”⁶

A Monarchia bomlási folyamatának viharos lendülete Otto Bauer számára már 1918 október elején — a nemzeti önkormányzatról szóló császári kiáltvány kiadása előtt — világossá tette, hogy a Monarchia reformjához fűzött remények aaptalanokká váltak. Az Arbeiter Zeitungban október 13-án indított cikksorozatában már egyértelműen az Anschluss megvalósítása mellett foglalt állást, mint a nemzeti önrendelkezési jog elvének egyetlen lehetséges érvényesülési formája mellett. Október elején azonban ezzel a véleménynel még meglehetősen egyedül állt. Maga is elismerte, hogy „a munkásosztály tömegei akkor még nagyon hűvösen álltak az Anschluss-gondolattal szemben”,⁷ de az a párt vezető köreiben sem talált osztatlan helyeslésre. Amikor Otto Bauer október 11-én a pártvezetés elé terjesztette az Anschlusstról szóló javaslatát, azt — mint korait és az eseményeknek elébe vágót — elutasították,⁸ s inkább Karl Seitz javaslatát fogadták el, amelyik még mindig a brünni nemzetiségi pártprogram vonalán haladt.

Október végére azonban teljesen új helyzet következett be. A nemzetiségek elszakadási láncreakciója a pártvezetés többségét is meggyőzte a Monarchia államkereteinek tarthatatlanságáról. Az események látszólag Otto Bauert igazolták, amihez további döntő jelentőségű indítékot adott a Hohenzollern-

⁵ Otto Bauer (Karl Mann): Das Selbstbestimmungsrecht der österreichischen Nationen. Der Kampf, Jahrgang 11. Nr. 4 (1918 április).

⁶ Stadler: i. m. 23. l.

⁷ Otto Bauer (Karl Mann): Deutschland und wir. Der Kampf, Jahrgang 11.

⁸ Herbert Steiner: Otto Bauer und die „Anschlussfrage“ 1918—19. „Auflösung des Habsburgreiches“ 471. l.

dinasztia november 9-i bukása, a német szociáldemokrácia hegemoniája mellett létrejött német köztársaság vonzereje, ami a pártvezetésben az Anschluss-gondolatnak egyik óráról a másikra széles bázist teremtett. Ezzel magyarázható, hogy amikor a hatalom az osztrák szociáldemokrácia ölébe hullott, átmenetileg az Anschluss-gondolat tűnt az az osztrák nemzeti problémát megoldó egyedüli lehetőségnek. Ez a tény szinte jelképesen is kifejezésre jutott abban, hogy a szociáldemokraták túlsúlya és politikai befolyása alatt létrejött Renner-féle koalíciós kormány Otto Bauerra bízta a külügyek vezetését.

A német—osztrák egyesülés gondolatának soha korábban nem volt széles társadalmi bázisa Ausztriában. A Georg Schönerer-féle Alldeutscher Verband — a Monarchia egyes peremvidégeitől eltekintve — nem vált soha tömegmozgalommá. Schönerer csoportját az 1897-es 524 tagú bécsi parlamentben mindössze 5 személy képviselte,⁹ az általános választójog alapján választott 1907-es parlamentben is jelentéktelen maradt a radikális nagynémet irányzatok képviselője. A világháború végén az osztrák társadalom — itt nem részletezendő okok miatt — nem érzett különösebb szimpátiákat Németország iránt, sőt a világháborús „szövetség” még abban a generációban is ellenszenvet ébresztett a német imperializmus agresszivitásával szemben, amelyik már régen túljutott Königsgrätz emlékéen. Mivel magyarázható mégis, hogy a kettős Monarchia bukása után az osztrák pártok vezetői (de maguk a tömegek is) a német—osztrák egyesülésben látták a nemzeti problémák megoldásának követendő útját?

Az Anschluss-gondolat rendkívül összetett okokra vezethető vissza, melyekben sajátos módon keverednek a progresszív és retrográd elemek. Ezek jelentősége és súlya is állandóan változik aszerint, hogy a német—osztrák csatlakozás gondolatát milyen nemzetközi feltételek között, milyen politikai erők írták zászlajukra.¹⁰ E helyen elsősorban Otto Bauer és az osztrák szociáldemokrácia nézeteivel kívánunk foglalkozni, a látszólagos egység problémáját itt röviden azzal válaszoljuk meg, hogy az Anschluss-kérdés első jelentkezése időpontjában — a belső és nemzetközi forradalmi fellendülés miatt — Ausztriában a szociáldemokrácia oly mértékben uralta a politikai döntések tereumát, hogy a polgári pártok még ebben a fontos nemzeti kérdésben is — legalább átmenetileg — kénytelenek voltak háttérben maradni.

Az osztrák—német egyesülést Otto Bauer az össznémet demokrácia forradalmi programjának tekintette. Cikkeiben és beszédeiben — Marx és Engels megállapításaira hivatkozva — hangsúlyozta, hogy a cárizmus és a Hohenzollern-dinasztia bukása után törvényszerűen kellett bekövetkezzék a kettős Monarchia felbomlása, mert többé nem volt szükség arra, hogy a két reakciós hatalom fenyegetésétől oltalmazza a keleteurópai népeket, vagy legalábbis ellensúlyt képezzen azok nagyhatalmi törekvései ellen. A két reakciós hatalom megszűnése után a Monarchia nemzetiségei önálló nemzeti államokban egyesülnek, a kettős birodalom uralkodó nemzetei, a magyarok és németek pedig az 1848-as polgári forradalmak nemzeti törekvéseihez térnek vissza: a magyarok megteremtik a

⁹ Kurt Schuschnigg: Im Kampf gegen Hitler. Die Überwindung der Anschlussidee. Wien. 1969. 42—43. l.

¹⁰ Az Anschluss-mozgalmak megítélésében különbségeket kell tenni az 1918—1919-es, majd 1921-es, majd a későbbi csatlakozási törekvések között. 1918—1919-ben az osztrák és német szociáldemokrácia állt az élen; 1921-ben az osztrák polgárság és kispolgárság ezen az úton szeretett volna menekülni a „vörös Bécs” befolyásától, majd a harmincas években az osztrák nagytőke kívánt csatlakozni a gazdasági és politikai expanzióját visszanyert német imperializmushoz.

független Magyarországot, a Monarchia német nemzetisége pedig — szakítva a nagynémet és kisémet megoldásokkal — demokratikus köztársaságba egyesül a többi német tartománnyal. Vagyis visszatér ahhoz a programhoz, amelyet Marx és Engels az 1848-as német forradalom nemzeti céljának tekintettek. Ezzel befejeződik a német nemzeti egyesülés történelmi folyamata, amelynek megvalósulását az 1848-as forradalom bukása, majd a kelet-európai nemzetiségek milliói feletti uralom érdekében választott „kisémet” megoldás elodázott. Miután ez a megoldás — folytatódott Otto Bauer gondolatmenete — csakis a Habsburg- és Hohenzollern-házak bukása után, a demokratikus köztársaságok kikiáltása révén vált egyáltalán lehetségessé, az európai progresszió érdekei egybeesnek a demokratikus német egység követelésével.¹¹

A nemzetiségek elszakadása után — hangzott a további érv — a német nyelvterületre zsugorodott Ausztria, gazdasági életképtelenségéről nem is szólva, túlnyomóan agrárjellegű ország lenne, amelyik önmagára utalva képtelen lenne a szocializmust megvalósítani. Egy ilyen Ausztria szociális struktúrája eleve kedvezőtlen feltételeket nyújtana az osztrák munkásságnak a szocializmusért folytatott harcához. Ezzel szemben — fejtette ki Max Adler — „a német szocialista köztársaság kereteiben elképzelhetetlen lenne egy pusztán polgári demokratikus osztrák köztársaság fennmaradása. A német néphez csatlakozva, annak szociális ereje révén, egyszerre eljutnánk arra a fejlődési fokra, melyet saját erőnkre utalva csak sokkal később érhetnénk el”.¹²

A „maradék Ausztria” fenntartásának koncepcióját Otto Bauer a francia imperializmus mesterkedésének állította be, hogy ezáltal egyrészt akadályt emeljen a demokratikus német egység megvalósítása elé, másrészt az ausztriai németiséget — a dunai konföderáció leple alatt — alárendelje Franciaország kelet-európai szövetségeseinek, Csehszlovákiának és Jugoszláviának. Friedrich Austerlitz, az *Arbeiter Zeitung* főszerkesztője, azt írta, hogy az Anschluss nem jelentené a gazdasági kötelek megszakítását, ezért a dunai konföderáció vagy Anschluss alternatívája nem helytálló, mert a valóságban csakis az Anschluss védené meg Ausztriát az idegen alárendeléstől.¹³

Ezek voltak a legfontosabb érvek, melyeknek később több variációját olvashatjuk Otto Bauernak az Anschluss és a dunai konföderáció kérdésében folytatott diplomáciai és egyéb levelezésében. Néhány jellemzőt kiemelve:

1918. november 20-án Arthur Hendersonhoz intézett levelet, melyben az antant-országok szocialista vezetőire apellálva kérte, járjanak közben Németausztria súlyos gazdasági helyzetének enyhítése érdekében. Az Ausztriának nyújtandó gazdasági segítség a bécsi szociáldemokrácia hatalmi helyzetét konszolidálná és csökkentené a konzervatív-reakciós körök befolyását. Figyelmeztette Hendersont, hogy az antant köreiben — elsősorban Franciaországban — élnek bizonyos elképzelések a Habsburg-dinasztia valamilyen formában való újjáélesztésére, s ezek bátorítást adnak a pillanatnyilag háttérbeszorított osztrák katolikus-konzervatív erőknek. Németausztria legsúlyosabb külpolitikai problémái sorában a 3,5 millió szudétánémet elesatolásának veszélyét emelte ki, hangsúlyozván, hogy a győztesek maguk teremtik meg ezáltal az irredenta olyan tűzfészket, amelyik az európai béke permanens veszélyeztetését fogja jelenteni. Kérte Hendersont, az antant szocialista pártjait igyekezzék az An-

¹¹ Otto Bauer: *Die österreichische Revolution*. Wien, 1923. 111–112. 1.

¹² Max Adler: *Der Krieg ist aus, der Kampf beginnt*. *Der Kampf*, 1918. Jg. 11. Nr. 12. 781. 1.

¹³ Friedrich Austerlitz: *Wohin gehen wir*. *Der Kampf*, 1919. Jg. 12. Nr. 1. 8–11. 1.

schluss érdekében hangolni. „Németausztria — írta — mindig is a Német Birodalom része volt, a szakadást kizárólag a Habsburg és Hohenzollern dinasztiák viszáljai idézték elő. A két uralkodóház hatalmának megdöntése után elhárultak a szakadás okai. Az antantnak attól való félelme pedig alaptalan, hogy az Anschluss révén Németország túlzottan megerősödnék. Eltekintve attól a körülménytől, hogy az imperialista Németország halott és soha többé nem fog fel-támadni, a két ország egyesülése nem a poroszokat, hanem Délnémetország demokratikussá befolyását erősítené.”¹⁴

Jean Longuetnek, Marx unokájának, a francia szocialisták háborúellenes szárnya vezetőjének írott levelében (1919. január 9.) szintén nyomós érvekkel igyekezett az Anschluss-politika elvi indítékait magyarázni. Az e kérdésben elfoglalt szociáldemokrata álláspontot — írta — már a mozgalom történeti tradíciói is meghatározzák: Ausztria széthullása és a nemzetiségekkel fennállott kötelékeinek megszűnése után vissza kell nyúlni a korábbi programhoz — melyet a szociáldemokrácia Marx és Engels óta mindig is vallott —, harcolni kell az egész németséget egyesítő demokratikus köztársaságért. A német egységgel szembeállított Dunakonföderációs tervek a mai helyzetben kifejezetten imperialista célokat szolgálnak. Ha ugyanis korábban a német imperializmus Ausztria önállóságát főleg azért tartotta szükségesnek, mert ezáltal 10 millió ausztriai német uralkodhatott több mint 40 millió szláv és magyar nemzetiség felett, úgy jelenleg a francia imperializmus a dunai konföderáció segítségével kíván a német köztársaság ellen egy szláv koalíciót kialakítani, s ebbe 10 millió ausztriai és szudétavidéki németet is belekényszeríteni. Az osztrák munkásosztály azonban — a német fejlődés balratolódásával egyenes arányban — az Anschluss mellett tör lándzsát, s ehhez segítséget remél kapni az antant-országok szocialista testvérpártjaitól is.¹⁵ Milyen volt e levelek visszhangja, s egyáltalán hogyan vélekedtek az antant-szocialisták az Anschluss gondolatáról?

Az antant országok szocialista pártvezetői 1919 februárjában Bernben találkoztak először a világháború befejezése óta. Összejövetelüknek egyik célja az volt, hogy kialakítsák közös álláspontjukat a megkötendő békeszerződésekkel szemben. A berni osztrák követ, báró Haupt, a konferenciára érkező személyiségekkel beható eszmecserét folytatott a német—osztrák egyesülés megítéléséről az antant-szocialisták oldalán. Benyomásairól — melyeket abban összegezett, hogy az angol és francia szocialisták inkább rokonszenvvel, mint elutasítóan viselkednek az Anschluss-gondolattal szemben — részletes jelentésben informálta Otto Bauert. *Ramsay Mac Donald*, későbbi angol miniszterelnök, a német—osztrák egyesülést a nemzeti önrendelkezési jog természetes következményének nevezte és kijelentette, hogy az európai béke és stabilitás érdekében feltétlenül akceptálni kell. Úgy vélekedett, hogy a hivatalos francia politika ellenállása nem legyőzhetetlen, s hogy angol—amerikai részről mindent meg kell tenni annak érdekében, hogy Németausztria legitim és demokratikus Anschluss-akarátát elfogadtassák. *Ethel Snowden*, a későbbi brit pénzügyminiszter felesége, hasonló szellemben nyilatkozott, sőt a II. Internacionálé közbelépésének szükségességéről beszélt, ha Ausztriát erőszakkal kívánnák más megoldásra kényszeríteni. *Normann Angell*, ismert angol publicista kijelentette, hogy az angol közvélemény döntő többsége az Anschluss oldalán áll. *Albert Thomas*, a francia jobboldali

¹⁴ Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Wien. Neues Politisches Archiv. Karton 261. (Otto Baue Nachlass) 89—90. (a továbbiakban: HHStA. NPA. K. 261.)

¹⁵ HHStA. NPA. K. 261. 91—93. l.

szocialisták vezére, a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal későbbi vezetője, sajnálkozását fejezte ki ugyan Németausztria Anschluss-törekvése felett, de még ebben az esetben sem szabad semmi olyat tenni — mondotta —, ami a nemzeti önrendelkezési jog elvének csorbitását jelentené. „Mindenesetre ne csodálkozzék Ausztria, ha a békeszerződések megkötése alkalmával egy fazékba dobják Németországgal”. *Pierre Renaudel*, a francia jobboldali szocialisták egy másik vezetője, bár nem titkolta ellenszenvét Németországgal szemben, a német—osztrák egyesülés tervéről szintén megértéssel nyilatkozott. *Jean Languet* éles szavakkal elítélte az olaszok és csehek igényeit a németlakta területekre, azokat a cinikus imperializmus megnyilatkozásának nevezte, s az Internacionálé kötelességének mondotta, hogy támogatta az Anschlussban testet öltő nemzeti önrendelkezési elvet.¹⁶

Az elmondottak szemléltetik, hogy Otto Bauer Anschluss-politikája 1919 elején az antant-országok befolyásos szocialista, szociáldemokrata köreinek támogatására számíthatott.

Az egyesülésben érdekelt partner, Németország egyes politikai körői más-más elképzeléseket fűztek az Anschlusshoz, de valamennyien egyetértettek abban, hogy a terv megvalósításában — a küszöbönálló béketárgyalásokra való tekintettel — csak óvatosan és fokozatosan lehet eljárni. A német imperialista körök véleményét Bülow kancellár 1916-ban úgy fogalmazta meg, „még ha ezt a háborút el is veszítenénk, Ausztria annektálásával megnyerhetnénk a partit”.¹⁷ A totális német katonai vereség után már világos volt, hogy Franciaország Ausztria annektálását nem tűrné el. A francia kormány úgy vélekedett, „amennyiben a háború vége Ausztria csatlakozása lenne, úgy Németország nem legyőzöttként, hanem győztesként kerülne ki a háborúból”.¹⁸ A német militarista-imperialista körök hatalmának átmeneti megrendülése Ausztria annektálásának nyílt követelését kényszerűen levette a napirendről, azonban a felszín alatt a német nagytőke minden lehetséges eszközzel erősítette az ausztriai Anschluss-mozgalmat. Privát német forrásokból bőven áradtak a szubvenciók az osztrák határon túlra, az Anschluss-hangulat erősítésére. Így pl. Innsbruckban német pénzen alapították az „Alpenland” c. napilapot, amelyik a tiroli Anschluss-propaganda egyik jelentős szócsöve lett.¹⁹ A német nehézipar — pl. Stinnes Steierországban — Ausztria súlyos gazdasági helyzetét kihasználva jelentős részvény-befolyásra tett szert, s ettől kezdve az Alpine Montangesellschaft az Anschluss érdekében folyó propaganda fontos centruma lett. Az előtérben azonban mind német, mind osztrák oldalon a szociáldemokraták mozogtak, bár itt is meg kell jegyezni, hogy a kezdeményezést szinte teljesen az osztrákoknak engedték át, hogy ezzel megfosszák a francia ellenpropagandát a leghatásosabb érvtől, hogy ti. a csatlakozási terv a német nagyhatalmi törekvések újjászületését fejezi ki. A müncheni osztrák főkonzul a bajor szociáldemokraták véleményéről azt írta: „A bajor szociáldemokrata párt szintén az Anschluss mellett áll, azonban Auer bajor belügyminiszter annak a nyomatékos kívánságának adott kifejezést, hogy erről a célról lehetőleg keveset beszéljenek, mert az csak ártana. A kérdés napirendre tűzése azzal a veszéllyel járna, hogy az antant a Rajna-balpartot Franciaországhoz csatolná, illetve Wilson és Lloyd George nem tudna kellő ellenállást kifejteni ezen francia kívánsággal szemben. A legjobb az lenne, ha az

¹⁶ *Otto Leichter*: Otto Bauer. Tragödie oder Triumph. 107—110. l.

¹⁷ *Schuschnigg*: Im Kampf gegen Hitler. 43. l.

¹⁸ *Ludo Moritz Hartmann*: Grossdeutsch oder Kleindeutsch. Wien. 1921. 25. l.

¹⁹ *Schuschnigg*: Im Kampf gegen Hitler. 50—51. l.

Anschluss-kérdést érdemben csak akkor érintenék, ha a német békeszerződés már elkészült.”²⁰ A bajor belügyminiszternek küldött üzenetében Otto Bauer hangsúlyozta: naivitás lenne feltételezni, hogy ha az Anschlusstról nem beszélnek, de azt ténylegesen akarják, ez elkerülné Franciaország figyelmét. Az Anschluss megvalósítását csakis a békeszerződések aláírása előtt lehet elképzelni, mert alig hihető, hogy utólag Franciaország beleegyeznék abba, hogy Európa térképén, melyet a békekongresszus röviddel előbb kirajzolt, bármilyen változtatást hajtsanak végre. „Ha most egyértelmű állásfoglalással kifejezzük akaratomkat — írta Bauer — az antant ezt nehezen tudná megakadályozni.”²¹ 1918 késő őszén az osztrák külpolitikát irányító Bauer ezzel a feltételezéssel látott hozzá az Anschluss diplomáciai előkészítéséhez.

A német—osztrák kapcsolatok fejlődése szempontjából kulcsfontosságú berlini követi állásra Otto Bauer Ludo Moritz Hartmann-t²² nevezte ki, akinek nagynémet emóciói és fékezhetetlen tettvágya azonban nagyon kevésbé párosult az objektív társadalmi és nemzetközi feltételek reális megítélésével. Német oldalon báró Brockdorff-Rantzau német külügyminiszter foglalkozott intenzíven az Anschluss előkészítésével, aki ugyan német—osztrák relációban igyekezett az egyesülés tervét felszínen tartani, de — Hartmann-nal ellentétben — Németország nyugati érdekei miatt tartózkodott bármilyen fait accompli teremtésétől.

1918 december végén már mutatkoztak olyan jelek, hogy Franciaország igyekezni fog az Anschlusst megakadályozni.²³ 1919. január 3-án Otto Bauer levelet intézett Ludo Hartmannhoz, amelyben a francia ellenállással és a várható ellenakciókkal számolva, leszögezte álláspontját az osztrák külpolitikában követendő alapelvekről.²⁴ A német—osztrák egyesülés körül kialakult viták — írta — viharos erejűekké növekedtek, melyekből megállapítható, hogy az osztrák polgárság egy része Anschluss-ellenes. A francia diplomácia az Anschluss megakadályozásán dolgozik, vagy ha ezt elérni nem tudja, úgy jogcímnak használná fel arra, hogy Nyugaton súlyos békefeltételeket kényszerítsen Németországra. Éppen ezért az Anschlusst nem lehet elintézett ténynek tekinteni, hanem más lehetőségekkel is számolni kell, pl. a dunai konföderáció tervével. „Egyedül helyes eljárásnak azt tartom, ha kifejezzük készségünket a dunai konföderáció létrehozását célzó tárgyalásokon való lojális közreműködésre, s csak ezek eredménytelensége után tartjuk fenn — mint utolsó lehetőséget — az Anschluss követelését. E magatartás révén 1. le tudjuk fegyverezni a csatlakozás ellenfeleit a határokon belül, 2. barátságosabb álláspontra tudjuk hangolni Franciaországot, engedményekre a szomszédos országokat, amire pillanatnyilag gazdasági okokból is égetően szükségünk van, 3. megnehezíti Franciaországnak, hogy az Anschluss-követelést a Rajna-balpart annektációjának alátámasztására használja ki, ugyanakkor Ausztria megjavítja tárgyalási pozícióit Déltirol és a Szudéta-vidék tekintetében.” A dunai konföderációt kivihetetlen célkitűzésnek tekintette,

²⁰ HHStA. NPA. K. 261. 139. l.

²¹ HHStA. NPA. K. 261. 141. l.

²² Ludo Moritz Hartmann (1856—1924) osztrák történész, Theodor Mommsen tanítványa, a nagynémet gondolkör politikai előharcosa. Apja, Moritz Hartmann, költő, 1848-ban a frankfurti parlament tagja, akinek a badeni felkelés után menekülnie kellett Németországból. L. Hartmann Bécsben élt, de egyetemi tanulmányait Berlinben folytatta. Számos könyvet írt az antik Róma és a középkori Olaszország történetéről. Szociáldemokrata, a bécsi Volksbildungswerk egyik megalapítója.

²³ 1918 decemberében Stéphan Pichon francia külügyminiszter félreérthetetlenül leszögezte Franciaország Anschluss-ellenes álláspontját.

²⁴ HHStA. NPA. K. 261. 102—105.

az erre vonatkozó tárgyalásokhoz sem fűzött semmiféle reményeket, sőt ezektől éppen ellenkező hatást várt. „Politikám nem azt célozza, hogy a dunai konföderációt a limine elvessem, hanem éppen tárgyalások útján ad abszurdummá tegyem, hogy azután a még egyedül lehetséges alternatívát, az Anschlusst, kisebb áldozatokkal érjem el, mint ez egyébként lehetséges volna.” Figyelmezteti Hartmannt, ilyen módon esetleg hosszú ideig eldöntetlen marad, sor kerül-e a esatlakozásra, vagy sem, de az idő az Anschluss érdekében dolgozik. Időközben előfordulhat, hogy a csehek és szlovákok közötti látens ellentét a pillanatnyi béke felborulását eredményezi. Az azonnali Anschluss melletti kitartás Dél-tirol és a Szudétavidék végleges elvesztésével járna, amely a fekete-sárga reakciót erősítené meg. „Ezért kérem Önt — írta —, hogy berlini tevékenysége során — amely általánosságban teljesen megfelel intencióimnak — nagyobb mértékben helyezkedjék a várakozás álláspontjára. Ezeket a megfontolásokat közölje gróf Rantzauval is, annak hangsúlyozása mellett, hogy természetesen megingathatatlanul kitartok az Anschluss célkitűzése mellett. A német kormányt ne zavarja meg az a taktikai szükségből fakadó magatartás, hogy más alternatívákat nyitott lehetőségként kezelünk.” Végül közölte Hartmann-nal, hogy az elmondott okok miatt Németausztria területén nem kerülhet sor a február 16-ra tervezett össznémet választások kiírására.²⁵ Otto Bauer levele arról tanúskodik, hogy a novemberi optimista helyzetmegítéléssel ellentétben kezdte felismerni az Anschluss belső és külső akadályait, bár a célt illetően véleménye nem változott.

Ludo Hartmann 1919. január 7-én írott válaszlevelében²⁶ csalódását fejezte ki az össznémet választások elhalasztása miatt, egyidejűleg kétségét nyilvánította az Anschluss-politika, vagy dunai konföderáció alternatívájának helyességét illetően. „Nem hiszem — írta —, hogy a Dunakonföderáció létrehozását célzó tárgyalások leszerelnék az Anschluss ellenfeleit Ausztriában, az ilyen megbeszélések sokkal inkább annak beismerését jelentenék, hogy az Anschluss megvalósíthatatlan.” Azt is megfontolandónak nevezte, hogy a pillanatnyi gazdasági előnyök kedvéért háttérbe szabad-e szorítani az állam sorskérdését alkotó Anschluss-követelést. „A helyes politikának azt tartanám — vélte —, ha minél előbb fait accompli teremténénk, s végre ebben a tekintetben tanulnánk a csehektől, lengyelektől, olaszoktól és délszlávoktól”. Az Anschluss-politika megvalósításának hosszútávú értelmezését — a küszöbönálló béketárgyalásokra való tekintettel — veszélyesnek nevezte, mert véleménye szerint az idő nem ezen koncepció javára dolgozik. Levelének végső konklúzióját így összegezte: „Amennyiben Ön gyakorlatilag szükségesnek véli, hogy eddigi politikánk fő vonalát áthelyezze, úgy természetesen személyemmel nem kívánok ennek útjába állni; s ha Ön úgy véli, ami elképzelhető, hogy az Anschluss melletti erőteljes személyes kiállásom miatt ennek a politikának akadályát jelenteném, továbbá az ellenem Svájcban és az antant-országokban folyó uszítás Önnek nehézségeket okozhatna, úgy természetesen kész vagyok posztomat másnak átadni.”

Január 13-án Otto Bauer válaszolt Hartmann-nak,²⁷ világosan kifejtve, hogy a Dunakonföderációt, illetve az Anschlusst nem tartja tényleges alternatíváknak. Míg a kormány — taktikai megfontolások miatt — kénytelen nyitva tartani a dunai konföderáció lehetőségét, addig a pártokat és a sajtót igyekszik

²⁵ Korábban felmerült az a terv, hogy az össznémet parlamenti választásokon már Ausztria is részt vegyen. A tervet az Antant tiltakozása miatt elejtették.

²⁶ HHStA. NPA. K. 261. 107—109.

²⁷ HHStA. NPA. K. 261. 111—114.

arra ösztönözni, hogy az Anschlusst követelve a konföderációs terveket határozottan elutasítsák. „A kormány egyszerűen kényszerbelyzet miatt sem térhet ki a konföderációs tárgyalások elől, ha ilyeneket az antant kívánatosnak tart. Más magatartás már csak belpolitikai okokból sem képzelhető el, de ezenkívül külpolitikailag teljesen kilátástalanná tenné Dél-tirol és a Szudéta-föld megmentésére folyamatban levő erőfeszítéseinket.” A várható nemzetközi fejleményekről azt írta: Németausztria minden valószínűség szerint önállóan fogja a békét aláírni, igyekezővén minél többet megmenteni a fenyegetett területekből. Az Anschluss-kérdés ebben a fázisban bizonyára nyitva marad, ahogyan az is valószínűnek tűnik, hogy a Szudéta-földet nem lehet majd megmenteni. Ezzel szemben elképzelhető — fogalmazta meg külpolitikai elképzeléseinek egyik sarkalatos, utóbb illúzióknak bizonyult feltételezését —, hogy Olaszországgal megállapodásra lehet jutni, s ezáltal Dél-tirolt meg lehet menteni Ausztria számára. Az átmeneti állapot azonban ezzel nem szűnik meg. A dunakonföderációs tárgyalások — a konkrét részletekben való elmélyüléssel egyenes arányban — sikertelenül fognak végbemenni. Európát szociális mozgalmak hullámai fogják végigsöpörni, melyek lényegesen meg fogják változtatni a hatalmi viszonyokat. (Csehszlovákiában várhatóan kiéleződik a csehek és szlovákok közötti ellentét, ami a szudétanémeteknek utat nyit majd a Németországhoz való csatlakozáshoz, vagy legalábbis a teljes nemzeti autonómia megvalósításához.) Mindezek révén Ausztria elérheti az Anschlusst anélkül, hogy olyan drága árat kelljen érte fizetnie, mint pillanatnyilag kellene. „Ezért az egyedül helyes politikának azt tartom, hogy a határon kívül és belül (Ausztriában és Németországban) erősítsük az Anschluss-akaratot, hivatalosan azonban, a kedvező pillanatra várva, dilatórikusan járjunk el. Levelében igyekezett lebeszélni Hartmann a lemondási szándékáról, kifejezve: „Instrukciónnak kifejezetten egy célja volt, a birodalmi kormány számára világossá tenni: amennyiben én a dunai konföderációt célzó tárgyalásokat mint lehetséges megoldást állítom oda, vagy ha ilyen tárgyalásokban az antant kívánságára részt vennék, korántsem szándékozom az Anschlusst feladni, hanem éppen annak érdekében igyekszem az objektív előfeltételeket mind az itteni pszichológiában, mind pedig az antant belátása révén megteremteni.”

1919. január 25-én Otto Bauer figyelemreméltó elvi útmutatásokkal látta el Dr. Medinger hágaí és báró Haupt berni osztrák követeket (az antant-országokkal még nem létesültek diplomáciai kapcsolatok) Ausztria belső helyzetét, a dunai konföderációs terveket, az osztrák—olasz viszonyt és az Anschluss-politikában követendő irányvonalat illetően.²⁸ Ausztria belső helyzetéről leszögezte, — nyomatékosan kérve ennek az antant-országokban történő propagálását —, hogy Németausztria alkotmányosan megválasztott kormánya a fokozódó bolsevizálódási folyamattal szemben csak akkor lesz képes sikeres ellenállást kifejteni, ha az antant és Amerika gondoskodik Ausztria élelmiszer- és ipari nyersanyag szükségletének kielégítéséről, ezáltal a tömeges munkanélküliség veszélyének elhárításáról. Ennek érdekében a legsürgősebben rendezni kellene a szomszédos országokkal a gazdasági és pénzügyi kapcsolatokat, mindenekelőtt az állami adósságok elosztását, valamint az önálló fizetési eszközökre való áttérés feltételeit. „Ez a legelső, amit Németausztria a Szövetséges Hatalmaktól követelni kénytelen... Nyomatékosan ki kell emelni, hogy Németausztria mindezeideig mentes maradt a bolsevista tendenciáktól, s hogy ezek a tendenciák

²⁸ HHSStA. NPA. K. 261. 124—128.

a lényegesen nagyobb gazdasági problémák ellenére is sokkal gyengébbek, mint Németországban, Magyarországon, Lengyelországban, vagy Csehszlovákiában, s minden reményünk megvan arra, hogy a nyugalmat és rendet továbbra is fenn tudjuk tartani, feltételezve, hogy a gazdasági katasztrófát sikerülni fog elhárítani.” Utasította a követeket, hogy energikus propagandát fejtsenek ki a szudéta terület, Déltirol, valamint Karintia és Steiermark veszélyeztetett területeinek megtartása érdekében. Különösen hangsúlyozzák, hogy a szudéta-németeket soha sem fogja az autonómia, vagy különösen a csehszlovák állam kereteiben biztosított egyenjogúság kielégíteni. Ezért a Wilson által meghirdetett nemzeti önrendelkezési jog alkalmazása alapján semleges ellenőrzés mellett lefolytatott népszavazást kell követelni.

Az Anschluss és dunai konföderáció kérdésében az alábbi irányvonalat határozta meg: Németausztria nem rendelkezik elegendő ipari bázissal ahhoz, hogy importszükségeit (elsősorban gabonát és szenet) ipari termékekkel tudja megfizetni. Ezért csak két járható út marad számára: Dunakonföderáció, vagy Anschluss. A dunai konföderáció megvalósítása előtt azonban nagy akadályok tornyosulnak. Az olaszok, lengyelek és délszlávok hallani sem akarnak róla. Az a feltételezés pedig, hogy a csehek éppen két történeti ellenfelükkel, az osztrákokkal és magyarokkal lépjenek föderációra, szintén nélkülöz minden reális alapot. De ezenkívül ilyen föderáció Ausztria számára sem lenne elfogadható, mert — ha történetesen a csehek ebbe a kombinációba belemennének is — csakis olyan alapon tennék, hogy a föderáció bástyát képezzen Németországgal szemben. Ausztriától viszont — mint németnyelvű országtól — nem lehet azt kívánni, hogy egy Németország ellen irányuló kombinációban résztvegyen. A Dunakonföderációnak az a variációja, hogy szuverén államok lépjenek szövetségre — szövetségi kormány és parlament nélkül —, gazdasági tekintetben soha sem alkotna életképes egységet, mert minden gazdasági törvényt egy tucat kormánynak kellene megszavaznia és egyeztetnie. A szuverenitás bármilyen csorbitását pedig — a zsenge nemzeti függetlenségükre féltékeny új államok — határozottan elutasítanák. Ezért számunkra nem marad más lehetőség — összegezte Bauer —, mint az Anschluss. „Ennek ellenére — ha az Antant ezt óhajtja —, készek vagyunk ilyen tárgyalásokon résztvenni és ezeket lojális módon folytatni. Meggyőződésünk azonban, hogy ezektől semmiféle eredményt nem lehet remélni. Amit mi követelünk, nem más, mint jog arra, hogy alkotmányos szerveink maguk dönthesse- nek az Anschluss kérdésében.” Franciaországnak azzal kapcsolatos aggodalmát, hogy Németország területi növekedése Franciaország biztonságát gyengítené — írta Bauer —, olyan hatalmi-politikai gondolkodásmódnak kell nyilvánítani, amelyik a nemzetek népszövetségi együttműködésének korában elveszítette értelmét.

Az olasz—osztrák viszonyról szólva Bauer nyomatékosan utasította a követeket az olasz diplomatikával való kapcsolatok építésére, mert Bernből már értesüléseket szerzett az antant-hatalmak belső ellentéteiről. Ezeket kihasználva — írta Bauer — meg kell győzni az olaszokat az osztrák—olasz közeledés előnyéről, ami lehetővé tenné az olaszok számára, hogy mind Németországgal, mind Franciaországgal és Jugoszláviával szemben megőrizhessék szabad kezüket. Ennek azonban előfeltétele, hogy Olaszország lemondjon Déltirolról, amiért az osztrák kormány jelentős áldozatokra is kész. Így pl. hajlandó lenne átengedni Olaszországnak a Monarchia balkáni érdekeltségeit (keleti vasutak, cukorgyárak, bankok stb.), ezáltal Olaszország léphetne a Monarchia balkáni örökébe, melynek megszerzésére Franciaország — Jugoszlávia patrónusa címén — aspirál. Elkép-

zelhető lenne bizonyos kooperáció a karintiai határ megállapításában is, melyben közös érdek, hogy jugoszláv területeket ne iktassanak a két ország közé.

Otto Bauer felsorolt érveinek megítélésében figyelembe kell venni, hogy azokat az antant vezető köreinek szánta, olyan régi osztrák diplomaták közvetítésével, akik a szociáldemokrata Anschluss-törekvésekhez fűzött demokratikus politikai elgondolásokkal szemben ellenségesen viselkedtek. Fenntartásaikat nem is titkolták. Báró Haupt, berni osztrák követ, 1919. február 6-án írott jelentésében²⁹ az angol és amerikai diplomáciai körök felfogására hivatkozva elhamarkodottnak nevezte a német Nemzetgyűlés arról szóló határozatát, hogy Ausztriát a német szövetségi köztársaság tagállamának tekinti és örömmel várja az osztrák parlament hasonló döntését.³⁰ Amerika és Anglia — írja a követ — a francia közvélemény felháborodása miatt csak akkor lesz hajlandó az Anschlusst elfogadni, ha az osztrák probléma megoldásának más útjai minden kétséget kizáró módon már járhatatlannokká váltak. Ezideig azonban Ausztria és az utódállamok között kísérlet sem történt a dunai konföderáció előkészítésére. Az osztrák kormány politikája, hogy ti. bármikor kész ilyen tárgyalásokban résztvenni, bár azokat eleve kilátástalannak, ezért fölösleges időpocsékolásnak véli, kifejezetten ügyetlen politika, mert alkalmat nyújt Csehszlovákiának és Jugoszláviának arra, hogy a sikertelenség ódiúmát Ausztriára hárítsák, mondván, hogy az osztrák kormány az Anschlusstól eltérő megoldási módokkal szemben eleve elutasító és szkeptikus álláspontot képvisel. A követ azt javasolta Bauernak, hogy az osztrák parlament Anschluss-határozata előtt — esetleg az antant-országok képviselőinek elnöksége alatt — kezdeményezzen komoly tárgyalásokat az utódállamok kormányaival. „Könnyű előre látni, hogy a jelenlegi imperialista túledzésben a csehek és délszlávok mind a területi követelések, mind pedig a dunai konföderációban betöltendő szerepük tekintetében oly mértékben túlzott igényekkel fognak előállni, hogy ezáltal megbizonyosodik majd a konföderációs tervek gyakorlati megvalósításának lehetetlensége.” Csakis ilyen előzmények után lehetne reálisan számolni Anglia és Amerika támogatására az egyetlen megoldásnak kínálkozó Anschluss érdekében.

A követ aggodalmait teljesen megalapozottak voltak. Február 11-én az Agence Centrale közzétette Masaryk csehszlovák elnök nyilatkozatát a Duna-konföderáció tervéről: „A dunai konföderáció előfeltétele a régi Ausztria igazságos likvidálása. Ennek során meg fog mutatkozni, hogy egyes csoportok milyen mértékben tanúsítanak bizalmat és jóakaratot egymással szemben. A régi Ausztria felszámolásával összefüggő valamennyi kérdés igazságos megoldása teremtheti meg a bázist a konföderáció létrehozását célzó tárgyalások számára.” A hírügynökség az elhangzott nyilatkozathoz fűzött magyarázatában kijelentette, hogy alaptalanok azok a német állítások, miszerint a volt Monarchia szláv népei hallani sem akarnak a dunai konföderáció létrehozásáról.

Otto Bauer február 13-án válaszolt a berni osztrák követnek,³¹ utasítva őt, hogy az antant-országok képviselőivel folytatott tárgyalásai során azzal argumentáljon, hogy Németausztria kormánya — közvetítő személyek útján —

²⁹ HHStA. NPA K. 261. 148—149.

³⁰ A német alkotmányozó Nemzetgyűlés 1919. február 6-i weimari ülésén Philipp Scheidemann kancellár — a képviselők egyhangú helyeslése mellett — kijelentette: „Reméljük, közeledik az óra, amikor osztrák testvéreink elfoglalhatják helyüket a nagy német népközösségben.” A weimári Nemzetgyűlés javasolta, hogy az ideiglenes alkotmányban Ausztriát a Birodalom részének nyilvánítsák.

³¹ HHStA. NPA. K. 261. 144.

több kísérletet tett már Prágában a gazdasági közeledés érdekében. E kísérleteket azonban sorra visszautasították. Ez történt legutóbb az önálló pénz megteremtésével is. Ausztria minden lehetséges alkalommal figyelmeztette az antant-hatalmakat, hogy a csehszlovákok és jugoszlávok egyoldalú áttérése az önálló fizetési eszközre Ausztriát is arra kényszerítheti, hogy Márka-alapra helyezkedjék. Időközben Csehszlovákia és Jugoszlávia bevezették az önálló fizetési eszközüket, azáltal — írta Bauer — minden dunai konföderációs terv alól kihúzták a talajt. Ezért a jelenlegi helyzetben bármilyen — akár az antant elnöksége alatt folyó — konferencia céltalan lenne, mert az utódállamokat már nem tudná az életbeléptetett intézkedések visszavonására kényszeríteni, sőt azzal a veszéllyel járna, hogy késleltetné a szükséges gazdasági ellenrendszabályok keresztülvitelét. Ezek ugyanis a távirat elküldésének időpontjában már küszöbön álltak.

1919. február 27-én Otto Bauer Berlinbe utazott, majd március 2-án Brockdorff-Rantzau német külügyminiszterrel együtt jegyzőkönyvet írtak alá, amelyben leszögezték álláspontjukat az előkészítendő Anschluss gazdasági és közigazgatási feltételeiről.³² A megállapodást a német külügyminiszter határozott kívánságára titokban akarták tartani, azonban annak részletei rövid idő múltán az antant tudomására jutottak. Érdeemes a jegyzőkönyv tömör tartalmával megismerkedni, mert jellemző képet nyújt az egyesülés elképzelt útjáról.

Az I. szakasz az „államjogi és politikai megállapodásokat” tartalmazta. Leszögezték, hogy mindkét kormány fokozott erőfeszítéseket tesz az egyesülés érdekében, amelyet a két ország államszerződés formájában fog szentesíteni; az egyesülés jogi feltételeit biztosító törvények kidolgozásában már Németausztria parlamenti képviselői is részt vesznek; Németausztria önálló tagállamként lép be a Birodalomba, fenntartva azt a jogát, hogy a Szentszékkal, valamint — a gazdasági és politikai átmenet időszakában — a volt Osztrák-Magyar Monarchia utódállamaival önálló külképviseleti viszonyban maradjon; az állam és az egyház, valamint az iskolák és egyházak viszonyát szabályozó törvényeket Ausztria önállóan hozza meg; Ausztria elvileg hozzájárul a birodalmi hadsereg és vasút létrehozásához, azonban külön törvényekkel kívánja szabályozni a vasutak osztrák személyzetének, valamint az osztrák haderő-kontingens tisztikarának helyzetét; hasonlóképp külön rendelkezést igényel az osztrák posta- és táviratigazgatás, valamint a vámhatóságok jogainak kérdése, végül rendezendő lenne a birodalmi — esetleg gyarmati — közigazgatásban működő osztrák tisztviselők részvételének aránya.

A II. szakasz a megkötendő „kereskedelempolitikai megállapodásokat” foglalta össze: Németausztria a birodalomban érvényes vámtörvények alapján csatlakozik Németországhoz, azonban külön megállapodásokkal kell szabályozni a vámtarifák esetleg szükséges változtatását; bizonyos osztrák — főleg ipari — késztermékek védelmére átmenetileg közbeeső vámokat kell megállapítani; a gazdasági átmenet időszakában Ausztria megőrzi a jogát arra, hogy a Monarchia utódállamaival önálló kereskedelmi szerződéseket köthessen; Németausztria a csatlakozás után közellátási cikkek és ipari nyersanyagok tekintetében ugyanolyan kezelésben részesül, mint a Birodalom más tagállamai.

A III. szakasz a „közlekedési megállapodásokat” rögzítette: a két kormány egyetért abban, hogy a Felsőduna Regensburg—Bécs szakaszát kiépítik, s azt csatornákkal a Rajnával összekötik; amennyiben megépül az Odera—Duna csatorna, úgy azt Béccsel is összekötik; a két kormány egységes intézkedéseket

³² HHStA. NPA. K. 261. 253—258.

tesz a rajnai és elbai folyami hajózás feltételeinek szabályozására; törekedni fognak a belső hajózási társaságok közötti együttműködés elmélyítésére; szakbizottságok megvizsgálják a vasutak tarifarendszerének és technikai berendezésének egységesítésére teendő intézkedéseket.

A IV. szakasz a „pénzügyi kérdéseket” tárgyalta: kinyilvánította a felek szándékát, hogy Németausztria csatlakozása pillanatában megteremtik a fizetési eszközök teljes közösségét; addig is a Birodalom támogatni kívánja az osztrák koronát, s ennek érdekében kölcsönt folyósít az osztrák kormánynak, melynek mértékéről és feltételeiről külön megállapodásokat kötnek.

Az V. szakasz „az állami pénzügyekről” szól, leszögezvén ebben az adó-kivetés, állami monopóliumok, államadósságok és háborús jóvátétel közös rendezésének szükségességét. A háborús jóvátétel kérdésében olyan javaslatot tesz, hogy ezt a terhet elkülönítve viseljék.

A jegyzőkönyv VI. szakasza „Bécs státuszát” állapítja meg: a felek egyetértésüket fejezik ki, hogy Bécs a Birodalom második fővárosának jogait élvezze, pl. az államelnök az év meghatározott részét Bécsben töltsse; a Birodalmi Gyűlés évente egy ülészakra Bécsben gyűlik össze; a Birodalom közhivatalai, nyilvános-jogi intézményei, érdekképviselői vagy kulturális szervei közül többet Bécsbe telepítenek át.

Végül a jegyzőkönyv leszögezi, hogy az egyesülés érdekében szakbizottságokat kell életrehívni, s ezek haladéktalanul működésbe kell lépjenek.

A német—osztrák titkos megállapodás a felek kölcsönös engedményei alapján jött létre. Az Anschluss kedvezőtlen gazdasági következményeitől aggódó osztrák ipari tőke megnyugtatóra érdekében Otto Bauer ragaszkodott az osztrák ipari készítmények közbeeső vámokkal történő védelméhez, a hagyományos keleti piacok további biztosítása vezette, amikor fenntartotta Ausztria jogát a volt utódállamokkal való kereskedelmi szerződések megkötésére. A katolikus-konzervatív rétegeknek a protestáns túlsúly miatti félelmét leszereplendő, őrizte meg Ausztria szabad kezét az állam és egyház viszonyát szabályozó önálló törvényalkotásra és a Vatikánnal való diplomáciai kapcsolatok fenntartására. Nem sikerült viszont elérnie a fizetési eszközök unióját, melyet pedig már az államjogi egyesülés előtt keresztül szeretett volna vinni. A tárgyalások folyamán úgy érvelt, hogy a fizetési eszközök egyesítése lenne a leghatásosabb csapás a dunai konföderáció tervére. Innen már nem lenne visszaút. „Szeretném az antant-hatalmakat befejezett tények elé állítani. Ha azonban Ausztria most államjogilag egyesül Németországgal, úgy ki van szolgáltatva az Antant bosszújának. Ezért államjogilag nem lehet kész helyzetet teremteni. Egészen más a fizetési eszközök egyesítése. Ez ellen az antant semmit sem tehet, hiszen elismerte, hogy az utódállamok ugyanezt teszik. Ezenkívül nehéz lenne pénzügyi intézkedéseket politikai eszközökkel megtorolni. Olyan gazdasági helyzetet kell teremtenünk, melynek politikai konzekvenciája az Anschluss lenne.” A német nagytőke azonban — kétes kimenetelű — politikai vállalkozások kedvéért nem hajlott olyan áldozatra, hogy Ausztriát német segítséggel gazdaságilag átvezesse a krízisen. A tárgyalásokon a Német Birodalmi Bank elnöke, Havenstein, kategorikusan leszögezte, hogy a fizetési eszközök unióját csakis a teljes gazdasági közösség alapján tudja elképzelni. Ezzel szemben hiábavalónak bizonyult Otto Bauer érvelése, miszerint „az a gondolat, hogy Németország áldozatot vállal értünk, a régi időkbeli származó előítélet. Mert ha arra az álláspontra helyezkedünk, hogy valamennyien Németország részei vagyunk, az értünk hozott áldozat nem más, mint az egész Németorszáért vállalt áldozat.” A német nagy-

tőkés-konzervatív körök véleményét azonban báró Wedel, bécsi német követ fejezte ki, aki azt írta: „Természetesen Anschluss-barátok kell maradjunk, már csak azért is, mert szem előtt kell tartanunk a Kelettel való összeköttetések rendkívül nagy nemzeti jelentőségét, azonban nem szabad magunkat illúziókba ringatni. Az Anschluss végrehajtása esetén, ami az én szememben nagyon is kérdéses, egy esődbement, kiszípolozott, kaotikus állapotban levő országot kapunk örökségbe.”³³ Érthető, ha a német nagytőke teljes biztonságra törekedve előbb az államjogi és teljes gazdasági egyesülés nemzetközi biztosítékait kívánta megteremteni, s csak azután lett volna hajlandó tárgyalni a fizetési eszközök uniójáról.

A tárgyalások végeztével Ludo Hartmann éles bírálatban részesítette Otto Bauer tárgyalási vonalvezetését.³⁴ A pénzügyi unió követelése — írta — megbukott a német pénzügyi szakértők „reszort-aggodalmain”. Helyesebb lett volna a teljes államjogi egységet proklamálni, melynek keretében a pénzügyi problémák automatikusan megoldódtak volna. Az Antant retorzióitól való félelem — Hartmann szerint osztrák oldalon erősebben, mint a németek oldalán — vezetett azon várakozó álláspont kialakulásához, hogy a politikai egyesülés kinyilvánítását kedvezőbb pillanatra kell halasztani. A várakozás azonban — vélte Hartmann — többet árthat az Anschluss érdekeinek, mint egy gyors fait accompli megteremtése, mert időt enged Franciaországnak az ellenakciók sorozatára.

Hartmann követnek válaszolva³⁵ 1919. március 21-én Otto Bauer leszögezte, hogy Anschluss-politikájában semmiféle változás nem fog bekövetkezni. Az egyesülés követelése — melynek alapját a párt akcióprogramja és a koalíciót alkotó pártok határozata képezi — továbbra is a kormánypolitika tengelyét fogja jelenteni. A kormány azonban kénytelen számolni az antanthatalmaktól való függőségével. Élelmiszerszállításai nélkül Németausztria néhány napon belül éhezésre lenne ítélve. Ezért képtelen az antantot befejezett tények elé állítani. Nem tehet mást, mint kitart az önrendelkezés jogának követelése mellett, remélve, hogy Amerika és Anglia nem fognak szembehelyezkedni az önmaguk által proklamált elvek érvényesítésével.

Eközben az osztrák és német külügyminisztériumban naponta folytak a tárgyalások az Anschluss jogi-közigazgatási és gazdasági feltételeinek előkészítéséről.

Az osztrák parlament március 12-i ülésén ugyan — néhány ellenszavazattal — jóváhagyta a berlini megállapodásokat és újra megerősítette Ausztria csatlakozási szándékát, az osztrák és német közvéleményben növekedtek a fenntartások az egyesüléssel szemben. Mind a polgári, mind a munkástömegek körében. Az osztrák munkásság hangulatváltozásáról maga Otto Bauer állapította meg, hogy „kezdetben a burzsoázia félt és nem akart Liebknecht Németországához csatlakozni. Most azonban sok munkás vélekedik úgy, hogy »nem akarunk Noske Németországával egyesülni.«” Ezzel a véleménnyel vitatkozva Otto Bauer kimondja azt az elvet, amelyik Anschluss-politikájának tragikus tévedéséhez adja meg a kulcsot: „Az állami hovatartozás ügye évtizedek, sőt évszázadok problémája, melyet nem lehet egy pillanatnyi politikai helyzettől függővé

³³ *Otto Leichter*: i. m. 117. 1.

³⁴ HHStA. NPA. K. 261. 261—263.

³⁵ HHStA. NPA. K. 261. 335—336.

tenni.”³⁶ Ez a megállapítás — amelyik egyébként végig kísérte Bauer egész későbbi pályafutását — diametrális ellentétben állt 1918 októberi felfogásával, amikor is a csatlakozás előfeltételének éppen a német progresszió győzelmét tekintette. Tőle származott az a jelszó, amelyik a munkásság leghaladóbb rétegét lelkesítette az Anschluss érdekében: „csatlakozás Németországhoz, csatlakozás a szocializmushoz!” Bár a német demokrácia belső erőviszonyainak alakulása 1919 tavaszán — Karl Liebknecht és Rosa Luxemburg meggyilkolása után — illuzórikussá tette ezt a jelszót, Otto Bauer képtelen volt az új helyzet tanulságait az anchlusspolitikára nézve levonni. Főleg három ok miatt: változatlanul hitt abban, hogy a német szociáldemokrácia képes lesz Németország fejlődését a következetes demokrácia irányába terelni, és visszaszorítani a monopoltőke és militarizmus befolyását; szenvedélyes ellenszenvvel viseltetett a konzervatív-ellenforradalmi francia és a gyarmati uralomra felépült angol politika közép-európai rendezési terveivel szemben; végül attól félt, hogy az Anschluss elvetésével az osztrák belpolitikában a monarchista-konzervatív erők jutnak felszínre, melyek a „dunai konföderációs tervekkel” a Habsburg-házat, vagy legalábbis közép-európai tőkés befolyásukat kísérlék meg visszaállítani.³⁷ Fél évszázad távlatából sem állíthatjuk, hogy Otto Bauer aggodalmait alaptalanok voltak, hiszen 1919 tavaszán úgy álltak a frontok, hogy a szociáldemokrácia képviselte az Anschlusst és a konzervatív keresztényszocialista irányzat helyezkedett azzal szembe. Nem valamiféle „osztrák nemzeti öntudat” bázisáról — ahogyan ezt utólagos történeti öngazolásul a polgári történetírás beállítja —, hanem jól felfogott osztály- és gazdasági érdekek mérlegelése alapján. A keresztényszocialista sajtó, élén a Reichspost-tal, az európai progresszió előretörésétől megriadt osztrák polgárságot a forradalmi veszélyektől terhes Németországtól óvta. A Svájból áramló emigráns-monarchista propaganda bécsi szócsövei — természetesen burkoltan — az Anschlusst a remélt Habsburg-restauráció végleges megghiúsítására alkalmas lépésnek tekintették. Ezekhez járultak a tőkés gazdasági érdekek: az Anschluss az utódállamokban elhelyezett bank- és ipari tőke azonnali kisajátítását eredményezte volna, ezenkívül a német-osztrák egyesülés kedvezőtlenebb békefeltételeket, gazdasági szankciókat stb. vont volna maga után. Mindezek következtében a polgári körök Anschluss-ellenessége abban az arányban növekedett és lépett egyre nyitabban előtérbe, amilyen mértékben az osztrák szociáldemokrácia belpolitikai súlya csökkenni kezdett, s amilyen mértékben nyilvánvaló lett, hogy csakis az Anschluss-ellenes politika számíthat a győztes antant támogatására.

Az Anschluss nemzetközi feltételei ugyanis 1918 novemberétől az osztrák béke delegáció st. germaini tárgyalásainak kezdetéig, tehát 1919 májusáig nem voltak egyértelműen tisztázottak. A győztesek között határozott véleményeltérés mutatkozott abban, vajon a nemzeti önrendelkezés elve a német-osztrák csatlakozásra is vonatkoztatható-e. Míg az amerikai és angol béke delegáció — főleg gazdasági megfontolások miatt — az Anschluss elfogadására hajlott, Franciaország a legélesebben szembehelyezkedett azzal. Clemenceau 1919. március 27-én Ausztriáról beszélve kijelentette: „Csak azt követeljük tőletek, hogy függetlenek maradjatok; azt tehettek függetlenségetekkel, amit akartok, azonban nem léphettek be újra egy német blokkba és nem vehettek részt egy revansháborúban Németország oldalán.”³⁸ A francia propaganda

³⁶ Otto Bauer: Die österreichische Revolution. 6. l.

³⁷ Otto Leichter: i. m. 139–140. l.

³⁸ Stadler: i. m. 88. l.

céltudatosan igyekezett Bécsben olyan benyomást keltetni, hogy az Anschlusról való lemondás esetén Ausztria számíthat Déltirol, Délkarintia és Alsósteiermark, továbbá a Szudétavidék megtartására, ezenkívül gazdaságilag is kedvezőbb békefeltételeket remélhet.³⁹

A párizsi békekonferencián a francia álláspont felülkerekedéséhez nagyban hozzájárult Olaszország, Csehszlovákia és Jugoszlávia Anschluss-ellenes érdekelt-sége. Olaszország és Ausztria jövő kapcsolatait illetően Otto Bauer komolyan hitt abban, hogy az olaszok hajlandók lesznek Déltirol — jelentős német kisebbséggel bíró területének — meghódításáról lemondani, hiszen a Monarchia összeomlásával megváltozott a Brenner-határ stratégiai jelentősége.⁴⁰ Olaszország azonban hajthatatlanul számonkérte szövetségesein az 1915-ös ígéretek betartását, ami egyrészt azzal a következménnyel járt, hogy — francia támogatásra számítva Anglia és Amerika ellen — kénytelen volt az Anschluss-tílam kimondásában Franciaország mellé állni (noha a jugoszláviai határok megállapításában és a középeurópai befolyás tekintetében éles ellentétek választották el Franciaországtól), másrésztől Déltirol zavartalan birtoklása miatt nem állhatott érdekében, hogy északon a gyenge és kiszolgáltatott Ausztria helyett az egységes német birodalommal kerüljön szembe.

Csehszlovákia és Jugoszlávia egyértelműen és fenntartás nélkül támogatták Franciaország erőfeszítését az Anschluss ellen. Amikor Lloyd George javaslatára a békekonferencia véleményt kért ezen országok kormányaitól „Németausztria” elnevezésére vonatkozóan, „mind a jugoszlávok, mind a csehszlovákok a legelősebben elutasították ezt az elnevezést; az első azért, mert ez úgy hangzott volna, mintha az osztrák hercegségen kívül még egy másik Ausztria is léteznék; az utóbbi pedig attól való félelmében, hogy Ausztria és Németország közösségének bármilyen hangoztatása megnehezítené saját országában a német elemekkel való együttélést”.⁴¹

A párizsi békekonferencián Wilson és Clemenceau között meglehetősen nagy véleményeltérés mutatkozott az Anschluss megítélésében. Wilson kijelentette: „Ami Ausztriát illeti, aggályaim vannak a nemzeti önrendelkezési jog korlátozása tekintetében. Itt most nem a németekre, hanem az osztrákokra gondolok. Megtilthatunk egy annektálást, azonban nem tilthatjuk meg egy országnak, hogy egyesüljön egy másik országgal, ha akar... Hajlok arra, hogy az osztrákokkal szemben barátságosabb álláspontot foglaljunk el.”⁴² Elkeseredett és hosszas viták után végül is kompromisszumos megoldás jött létre, amelyik formailag eleget tett ugyan Wilsonnak a nemzeti önrendelkezési jog tiszteletben tartásáról hangoztatott nézeteinek, ugyanakkor — Clemenceau kívánságainak is megfelelően — gyakorlatilag kizárta az Anschluss lehetőségét. A német békeszerződés 80. szakaszára vonatkozó közös javaslat ugyanis úgy hangzott, hogy „Németország elismeri Ausztria függetlenségét és annak megváltoztathatatlanságát, eltekintve attól az esettől, ha a Népszövetség Tanácsa hozzájárul annak megváltoztatásához”. Az ellentétes vélemények közé aranyhidat építve nem

³⁹ Otto Bauer: Die österreichische Revolution. 162. l.

⁴⁰ Az 1915-ös titkos londoni paktum többek között a Brenner-határt helyezte kilátásba az olasz hadbalépés jutalmaként. Az olaszok akkor azzal érveltek, hogy „Velencét csak a Brenner-nél lehet védelmezni a Monarchia ellen”. A párizsi béketárgyalásokon az angolok és amerikaiak mérsékelni akarták az olaszok déltirol-i igényeit, de végül is — csereobjektumként — az olaszok délszláv irányban tanúsított engedményeiért helyet adtak az olasz követelésnek.

⁴¹ Stadler: i. m. 71. l.

⁴² Stadler: i. m. 91. l.

mondták tehát ki az Anschluss egyértelmű tilalmát, ugyanakkor az abban való döntés jogát egy olyan testület egyhangú határozatára ruházták, amelyikben Franciaország döntő befolyást élvezett. Julius Braunthal, Tardieu-nek, a békekonferencia területi bizottsága elnökének a francia parlament 1920. július 25-i ülésén elhangzott beszédére hivatkozva azt állítja, hogy Clemenceau még ehhez a javaslatához is csak úgy tudta megszerezni Anglia beleegyezését, hogy francia tulajdonban levő perzsi olajforrásokat ajándékozott Angliának.⁴³

A német béke delegáció 1919. május 2-án kapta kézbe a békeszerződés előzetes szövegét, amelyik már az Anschluss-tilalmat is tartalmazta. A kulisszák mögött most megkezdődött a győztesek közötti kötélhúzás Ausztria jövőjéről. Az osztrák béke delegációt vezető Renner államkancellár 1919. május 18-án Saint-Germainból küldött távirata szerint „az Anschlusst megtiltják számunkra. A Dunkakonföderáció ellen, amelyre a csehek hajlandók lennének, az olaszok heves harcot folytatnak. Tervet kívánnak tőlem arra az esetre, ha sem az Anschluss, sem pedig a dunai konföderáció nem jönne létre. Olaszország kész lenne velünk szoros gazdasági kapcsolatokra lépni. Azt válaszoltam, hogy Déltirol annexiója mellett ez nem képzelhető el.”⁴⁴

A békekonferencián kialakult erőviszonyok miatt az Anschluss-ellenes erők most már frontális támadásba lendültek Ottó Bauer külpolitikájával szemben. Május 24-én Bauer így informálta Hartmannt: „A »Reichspost« és más Anschluss-ellenes lapok tegnap nagy lármát csaptak amiatt, hogy német-osztrák tisztviselők Berlinben tárgyalnak. A jelenlegi pillanatban az Anschluss-tárgyalások folytatása az antant provokálása lenne és kilátásaink rontása a béketárgyalásokon”. Saját véleményeként hozzáfűzi, hogy ő maga is szükségtelennek látja az osztrák delegáció kiküldését a weimári alkotmány-előkészítő bizottság ülésére. Miután az „azonnali Anschluss elérhetetlen — írta, — erő kifejtésünket arra kell összpontosítani, hogy elkerüljük a Dunakonföderációba való belekényszerítés veszélyét és megőrizzük szabad kezünket egy későbbi időpontra”.⁴⁵

A Magyar Tanácsköztársaság kikiáltása, majd jelentős katonai sikerei nem maradtak hatástalanok Ausztria helyzetének megítélésére sem. Az antant hangadó köreiből erősödött a meggyőződés, hogy Ausztria balrafordulásának elhárítása érdekében mind gazdaságilag mind pedig a békefeltételek tekintetében enyhíteniük kell eredeti elképzeléseiket. A bécsi antant katonai misszió angol képviselője, Cuninghame, május 27-én arról beszélt Otto Bauernak, hogy „a magyarok Miskolc melletti győzelme érzékeny csapást jelent az antant számára, s katonai ellenrendszabályokra fogja kényszeríteni. Az antant abban a reményben halasztotta el eddig az akciót, hogy a tanácskormány magától összeomlik. Ha ez nem történik meg, az antantnak erőszakosan be kell avatkoznia, miután nem akar a tanácskormánnyal béketárgyalásokat folytatni. Az akció nem osztrák területen keresztül fog történni, azonban lehetséges, hogy az antant megbízást ad Ausztriának Nyugatmagyarország megszállására.”⁴⁶ Cuninghame közlése rendkívül figyelemreméltó adalékot szolgáltat a burgenlandi probléma történeti eredetére, s különösen érdekessé teszi az a körülmény, hogy — bár az osztrák béke delegációnak 1919. június 2-án átadott első békeszerződési

⁴³ Julius Braunthal: *The Tragedy of Austria*. London. 1948. 39. l.

⁴⁴ HHSStA. NPA. K. 261. 509.

⁴⁵ HHSStA. NPA. K. 261. 384.

⁴⁶ HHSStA. NPA. K. 261. 533—534.

szövegjavaslatban még szó sem esett Burgenland átadásáról — a következő hetekben feltűnően gyors változás következett be. A július 20-án átnyújtott második szövegjavaslatban Nyugatmagyarországot már Ausztriának ítélik. Otto Bauer erről a nem várt ajándékról megállapítja: „A bolsevizmus elleni helyzetünknek akarták megerősíteni, amikor az Északon és Délen elszenvetett nagy veszteségeikért Keleten, a bolsevista Magyarország rovására helyeztek kilátásba kárpótlást.”⁴⁷ De nemesak ebben az irányban. Az új szövegjavaslat — a korábbival ellentétben — már elfogadta a népszavazás követelését Délkarintia vitatott területein, továbbá gazdasági- és pénzügyi tekintetben is jelentős könnyítéseket helyezett kilátásba Ausztriának. Az engedmények kétségtelenül azt célozták, hogy Ausztrián belül a francia-barát és Anschluss-ellenes politikai irányzatokat erősítsék.

Az egyesülés végrehajtásának Otto Bauer-féle koncepciójában 1919 június-júliusban lényeges változás következett be, amennyiben az államjogi egyesülés előtt népszavazást tervezett, melynek eredményét a Népszövetséggel kívánta szentesíteni, de elvileg változatlanul vallotta azt a meggyőződést, hogy az Anschluss marad Ausztria egyedüli útja. Ludo Hartmann beszámol egy 1919. július 5-én lezajlott megbeszélésről, amelyet Gustav Bauer kancellárral, Hermann Müller külügyminiszterrel, Dr. Eduard David belügyminiszterrel, Fehrenbach-al, a Reichstag elnökével, Schiffer porosz miniszterrel és Matthias Erzberger pénzügyminiszterrel folytatott. A résztvevők egyetértettek abban, hogy az erőket a népszavazásra kell koncentrálni. Egyidejűleg folytatni a bizottságok tárgyalásait a pénzügyi és gazdasági egyesülés előfeltételeinek megteremtése érdekében. Erzberger megjegyezte, hogy „néhány száz millió márka nem játszhat szerepet”. A terv végrehajtását sürgetni kell, mielőtt az antant gazdaságilag nem szilárdult meg, illetve Ausztriát még nem kényszerítették bele egy más kombinációba.⁴⁸

Otto Bauer 1919. július 8-án Hartmann-nak válaszolva ábrázolja — most már hosszú távú — Anschluss-politikája programját: A saint-germaini békeszerződés aláírásáig hivatalosan a lehetőséghez képest egyáltalán nem szabad az Anschlusról beszélni. „Örölnék, ha az antant nem kényszerítene beszélni, mert ez csak ártana. Hogy milyen lesz a helyzet a békeszerződés után, az majd az akkori politikai és gazdasági szituációtól függ. Bízom azonban abban, hogy rövidesen a békeszerződések után újra elkezdhetjük a tárgyalásokat.” Amennyiben a formális Anschluss megvalósítása akadályokba ütköznék — írta Bauer —, úgy átmeneti állapotot kellene közbeiktatni, olyan formában, hogy Ausztria és Németország „Német-Szövetséget” alkotva a közösségnek olyan szoros kötelekeit teremtené meg, amilyeneket a nemzetközi helyzet egyáltalán lehetővé tesz. Az antant részéről még eltűrt kapcsolatokat olyan mélységig lehetne fejleszteni, hogy azután néhány éven belül megvalósítható lenne a teljes államjogi egység. Ennek azonban nélkülözhetetlen feltétele, hogy Németország gondoskodjék Ausztria élelmezéséről, nyersanyagszükségletéről, valamint a szilárd fizetési eszköz megteremtéséhez szükséges kölcsönök előteremtéséről.⁴⁹

Ludo Hartmann és a német kormánykörök (főleg Erzberger és Fehrenbach), a nemzetközi és belpolitikai feltételeket alaposan félreismerve, Otto Bauer elgondolásainál sokkal gyorsabb ütemet akartak diktálni. Az egyesülés előkészí-

⁴⁷ *Otto Bauer: Die österreichische Revolution.* 168. l.

⁴⁸ HHSIA. NPA. K. 261. 390—392.

⁴⁹ HHSIA. NPA. K. 261. 394.

tésére hivatott akcióbizottság megválasztása alkalmával Fehrenbach kifejtette, hogy elérkezett az időpont az Anschluss közeli végrehajtására. A békeszerződés nem jelent abszolút akadályt, miután az osztrák pártok kitartanak az Anschluss-követelés mellett. Felszólalásában Hartmann követ megerősítette ezt a tévhitet. Elmondta, hogy Németausztria politikájának bázisa változatlanul az Anschluss-gondolat maradt, s ha a következő hetekben a békétárgyalások miatt nem is tanácsos arról beszélni, körülbelül 6 hét múlva elérkezik a kedvező lélektani pillanat az akció megindítására. A számottevő három osztrák párt teljesen egyetért az Anschluss követelésében, Németausztria gazdasági életképtelenségében, s abban is, hogy a dunai konföderáció a távolabbi jövőben sem jelentene megoldást. A követ úgy ítélte meg a helyzetet, hogy közvetlenül a béke aláírása után sor kerülhetne a népszavazásra, melynek várható eredménye nem kétséges, hiszen a lakosság 90%-a már most Anschluss-barát.⁵⁰

Otto Bauer július 15-én írott levelében önámításnak és a német politikusok félrevezetésének nevezte Hartmann követ optimista helyzetmegítélését. Aki az ausztriai helyzetet ismeri — szögezte le Bauer —, nem állíthatja, hogy a parlamentben képviselt három párt egységes álláspontot képviselne az Anschluss kérdésében, vagy hogy a lakosság 90%-a az egyesülés híve lenne. Bizalmas körben nagyon ártalmas a valóságos helyzet ilyen megszüpítése. Teljesen tévesnek ítélte azt a feltételezést is, hogy 6 hét múlva az akciót meg lehet indítani. „Ebben az időpontban valószínűleg éppen tárgyalásokat folytatunk majd az antanthatalmakkal a nyersanyagszükségletünk kielégítéséről, egyidejűleg valószínűen döntő fázisba lépnek az utódállamokkal folytatott vagyoni jogi tárgyalásaink. Kétlem, hogy ez az időpont lenne alkalmas az »akció« megindítására. Úgy vélem, a döntő akcióra csak akkor kerülhet sor, ha az antant már felrobbant, hadseregeit lefegyverezték és helyreáll a normális gazdasági forgalom... Ez sokkal tovább fog tartani, mint 6 hétig.” Egyetlen esetben lehetne korábban számolni az Anschluss lehetőségével — írta —, ha Németországban és az antantországokban forradalmi helyzet alakulna ki, erre azonban nem mutatkoznak biztató jelek, de ennek lehetőségéről nem is Erzbergerrel kell tárgyalni. Most olyan periódus fog következni, amikor fokozatosan kiderül Ausztria gazdasági életképtelensége, ami az antant-hatalmakat arra kényszerítheti, hogy Ausztria talpraállításának terheit Németországra hárítsák. Ez a folyamat azonban hat hétnél sokkal hosszabb időt vesz majd igénybe. „A népszavazás formáját illetően sem köthetem le magamat. A kersztényszocialisták szünet nélkül hangulatot keltenek az Anschluss ellen. A burzsoázia az antantba, elsősorban Franciaországba helyezi reményeit, de magában a munkásságban is csökkent a lelkesedés az Anschluss iránt, mert a „Noske-Anschluss” elleni kommunista propaganda nem maradt hatástalan. Ha tehát egy forradalmi fejlődés nem változtatja meg hirtelenül az általános helyzetet, úgy sok türelemre lesz szükségünk. Nem tartanám célszerűnek, ha önmagunkat és német barátainkat félrevezetnénk.”⁵¹

Az általános európai helyzet alakulása 1919 júliusában mind kilátástalabbá tette az Anschluss lehetőségét. Borghese bécsi olasz követ 1919 július elején tett közlése, miszerint Olaszország nem hajlandó Ausztriával közvetlenül tárgyalni Déltirolról, halomra döntötte Otto Bauer reményeit, hogy a győztes antant belső ellentéteit kihasználva megmentheti Déltirol német többségű területeit. A Magyar Tanácsköztársaság bukása is küszöbön állónak látszott,

⁵⁰ HHStA. NPA. K. 261. 399—402.

⁵¹ HHStA. NPA. K. 261. 423—424.

ami az antant korlátlan dunavölgyi hegemoniájának létrejöttét vetítette előre. Az osztrák köztársaságot a teljes külpolitikai elszigetelődés veszélye fenyegette. A kérdés úgy állt: a reális előfeltételeket immár teljesen nélkülöző intranzingens Anschluss-politikával felidézni Franciaország bosszúját, vagy pedig a nemzetközi kényszerhelyzet miatt — az Anschluss-jelszó elejtésével — közeledést keresni Franciaországhoz a „teljesítési-politika” jegyében. Az előző út járhatatlansága és nemzetközi veszélyei 1919 július végére már Otto Bauer előtt is kétségbevonhatatlanok voltak. A nemzetközi meggondolásoknál azonban súlyosabban estek latba Otto Bauer számára a szociáldemokrácia belpolitikai érdekei. Az adott helyzetben az Anschluss-politika melletti kitartásával felidézhetné volna azt a veszélyt, hogy francia támogatással a „nemzeti érdekek” elsőbbségét hangoztató polgári-konzervatív irányzatok ragadják magukhoz a kormányzást, hosszú időre eltorlaszolva ezzel a polgári-demokratikus-köztársasági fejlődés lehetőségét. Az osztrák progresszió érdekei határozottan azt követelték, hogy az 1918 novemberében megszerzett hatalmi pozíciókat még azon az áron is megtartsák, hogy vállalniok kell a békefeltételeket diktáló győztesekkel való elvtelen alkudozásokat és kompromisszumokat, vagy jelképesen kifejezve, a világháborúért felelős Habsburg-ház helyett Karl Renner álljon oda a világtörténelem párizsi ítélőszéke elé.

Otto Bauer politikai éleslátását dicséri, hogy az Anschluss érdekében kifejtett roppant szellemi-politikai erőfeszítés céltalanságát felismerve, alá tudta magát rendelni az új helyzet parancsoló követelményeinek. 1919 július 13-án levelet intézett a Párizsban tárgyaló Karl Rennerhez, kifejtve ebben lemondásának elkerülhetetlen szükségességét. Otto Leichter ezt a levelet nemcsak fontos történeti forrásnak, hanem a morális-emberi nagyság megrendítő dokumentumának is nevezi.⁵² Levelében a Déltirol miatt kilátástalanná vált olasz-orientációra utalva Bauer megállapítja, hogy teljes külpolitikai irányváltoztatást kell végrehajtani. „A Franciaországhoz történő közeledés előfeltétele azonban az én lemondásom. A franciák szemében én exponált nagynémet és bolsevista-gyanús, ezenkívül az osztrák—olasz közeledés híve vagyok . . . Alaposan megfontoltam a kérdést, s meg vagyok győződve arról, hogy lemondásom jelentősen megjavítaná pozícióinkat az antantnál, főleg Franciaországban és Angliában, hozzájárulna a bizalmatlanság eloszlatásához, ezáltal csak hasznára lenne közös ügyünknek.” A békeszerződés második — immár lényegesen kedvezőbb szövegének 1919. július 20-án történt átvétele után — Karl Renner a vorarlbergi Feldkirchben találkozott Otto Bauerral, ahol teljes egyetértésben úgy döntöttek, hogy a kényszerű francia-orientáció érdekében az Anschluss-követelést le kell venni a napirendről. Július 26-án Otto Bauer megvált a külügyi tárcától, melyet az osztrák Nemzetgyűlés Karl Renner államkancellárra ruházott.

*

Az Anschluss vagy dunai konföderáció alternatívája a békeszerződések aláírása és Otto Bauer visszavonulása után sem merült a feledés homályába. Mind a két probléma — jellegük és osztálytartalmuk sok változása mellett — végig kísérté Európa két világháború közötti történetét. Az állandóan kísértő alternatíva hátterében ugyanis nem kisebb jelentőségű kérdés állt: mennyiben teremtette meg a párizs-környéki békerendszer a középeurópai országok békés és tartós együttélésének bázisát? Otto Bauer-nak a német progresszió feltétele-

⁵² *Otto Leichter*: i. m. 130. 1.

zett győzelmére alapozott Anschluss-politikája egyfajta válaszkérés volt erre a kérdésre. Negatív eredményét — bár ellentmondásos formában — önmaga vonta le, ezért olesó és méltatlan eljárás lenne Otto Bauer Anschluss-politikáját a polgári „nagynémet” és „német nemzeti” koncepciókkal, vagy különösen a Harmadik Birodalom annexiós Anschluss-politikájával párhuzamba állítva azokat részesíteni az utókor elismerésében, akik reakciós-konzervatív mellékgondolatokkal nyugodtak bele Clemenceau ítéletébe: „L’Autriche, c’est le reste!”

Л. КЕРЕКЕШ

АНШЛЮСС И «АЛЬТЕРНАТИВА» ДУНАЙСКОЙ КОНФЕДЕРАЦИИ ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ ОТТО БАУЭРА (1918—1919)

(Резюме)

В кратковременной жизни австрийской республики проблема Аншлюсса сыграла исключительную роль. Ее возникновение в 1918 году было затенено стремлениями к Аншлюссу, а падение в 1938 году было вызвано насильственным осуществлением Аншлюсса. Но в период, охватываемый этими двумя датами мысль об австро-немецком союзе — в плане социального базиса, политического и национального содержания — претерпела существенные изменения. В статье на основании, главным образом, материалов архива Отто Бауэра рассматриваются формы проявления стремлений к Аншлюссу в 1918—1919 гг. и политика Аншлюсса Отто Бауэра, ведущего теоретика австромарксизма. Прослеживается путь Отто Бауэра от программы «культурной национальной автономии» к полному признанию принципа национального самоопределения. Окончательный распад государственной формы дуалистической Монархии и победа буржно-демократической революции в Германии способствовали тому, что Отто Бауэр — обратившись к мысли о демократическом единстве немецкой нации периода революции 1848 года — национальную программу осуществления прогресса в Австрии видел в реализации Аншлюсса. В статье подробно освещается деятельность Отто Бауэра в качестве государственного секретаря, направленная на подготовку Аншлюсса (тайный договор с немецким министром иностранных дел Брокдорфом-Ранцау), его позиция относительно планов конференции дунайских стран, пропагандируемых правительствами Франции и Чехословакии. Автор знакомит также с позицией руководителей социал-демократического движения Западной Европы по вопросу Аншлюсса. Далее анализируется постепенное развенчивание надежд на социалистическое развитие Германской республики, а после убийства Розы Люксембург и Карла Либкнехта — беспочвенность лозунга Бауэра «присоединение к Германии, присоединение к социализму!» Международное положение и условия внутри страны побуждают Отто Бауэра уйти в отставку, а правительство Реннера к официальному отказу от политики Аншлюсса. Наряду с критикой концепции Аншлюсса Отто Бауэра, автор подчеркивает ее отличительный характер от последующих стремлений к Аншлюссу западногерманского капитала.

L. KERÉKES

L' «ALTERNATIVE» DE L'ANSCHLUSS ET DE LA CONFÉDÉRATION DANUBIENNE DANS LA POLITIQUE ÉTRANGÈRE D'OTTO BAUER EN 1918—1919

(Résumé)

Dans la vie, fort brève, de la première République d'Autriche, le problème de l'Anschluss avait joué un rôle important. Déjà, la naissance de la République en 1918 était ombragée par des tendances à l'Anschluss qui, à son tour, devint en 1938, réalisée par la violence, la cause de sa disparition. Entre les deux dates toutefois, l'idée de l'union germano-autrichienne a subi des mutations substantielles quant à son fondement social et à son contenu politique et national. Utilisant en premier lieu le legs archivistique d'Otto Bauer, Lajos Kerekes analyse les manifestations en 1918—1919 des tendances à l'Anschluss, la politique d'Anschluss de l'avstromarxisme

et de son théoricien principal, Otto Bauer. Il trace le chemin parcouru par Otto Bauer, allant du programme de «l'autonomie culturelle nationale» jusqu'à la reconnaissance sans réserve du principe assurant le droit à chaque nation de disposer d'elle-même. Après la désagrégation définitive des cadres étatiques de la Monarchie et la victoire en Allemagne de la révolution démocratique bourgeoise, Otto Bauer retourne à l'idée de l'unité démocratique allemande de l'année 1848 et trouve dans la réalisation de l'Anschluss le programme national pour les progressistes autrichiens. Dans l'étude on trouvera l'exposé détaillé des pas entrepris par Otto Bauer en sa qualité de secrétaire d'Etat pour les affaires étrangères afin de préparer l'Anschluss (accord secret conclu avec le ministre allemand des affaires étrangères Brockdorff-Rantzau), ainsi que de sa position au sujet des projets d'une confédération danubienne avancés par les gouvernements français et tchécoslovaque. L'auteur expose les conceptions des chefs des partis sociaux-démocrates occidentaux sur la question de l'Anschluss. Il analyse les espérances dissipées que les socialistes mettaient dans la République Allemande et ensuite, après l'assassinat de Rosa Luxemburg et de Karl Liebknecht, le caractère illusoire de la devise de Bauer «adhésion à l'Allemagne, adhésion au socialisme!». L'évolution des conditions internationales et intérieures amènent Otto Bauer à démissionner et le gouvernement Renner à renoncer officiellement à sa politique d'Anschluss. Tout en soumettant à une critique les conceptions d'Otto Bauer à propos de l'Anschluss, l'auteur souligne leur caractère différent des tendances ultérieures des pangermanistes-monopolistes.

MÁRKUS LÁSZLÓ

A kormányzati erők a bethleni uralmi koncepció szolgálatában

A bethleni uralmi koncepció további térnyerése

A frankügy, a Bethlen-kormány illetve elsősorban a miniszterelnök hatalmának leg súlyosabb erőpróbája volt, és Bethlen István teljes győzelmével végződött. A győzelmet kihasználni tudni, védekezésből támadásba lendülni bel- és külpolitikai téren egyaránt — ezt tartotta központi feladatnak a lavírozásban politikai tehetséget nem nélkülöző magyar miniszterelnök. „A magyar politika fordulópont előtt áll” — mondotta 1926. november 16-án egy vigadói nagygyűlésen, a Ház-felosztást jelző kormányzói kézirat kihirdetésének napján.¹ Amit Bethlen fordulópontnak nevezett, az tulajdonképpen korábbi kül- és belpolitikai koncepciójának fokozottabb és nyíltabb érvényrejuttatását jelentette.

Bethlen István a dualizmus kori Magyarország politikai porondján az akkori szélsőjobboldal egyik, 1917—18-ban pedig már a legjelentősebb képviselője volt. A Tanácsköztársaság leverése után az ellenforradalmi osztályok hatalmi koalíciójában Bethlen már a „centrumot” reprezentálta, ami nem Bethlen Istvánnak „balra” történő politikai mozgását, hanem az egész politikai spektrum nyílt ellenforradalmi irányba való eltolódásából adódó helyzetét fejezte ki. Bethlen politikai stratégiája és taktikája — ha stratégiája volt egyáltalán — egy kimondottan feudális-abszolutista, tehát lényegében korszerűtlen alapfelfogásra épült, maximális programját a revízió és a dunamedencei magyar hegemónia jelentette. Ezt a maximális programot Bethlen a nemzetközi politikában történő mozgásra, a versailles-i békerendszer elleni feszültség növekedésére, tehát elsősorban külpolitikai tényezőre alapította. A belpolitika alárendelt tényező volt az egész korszakban Bethlen számára, ennyiben szélesebb horizontot képviselt az állami bürokrácia fajvédő szárnyánál, amelynek maximális programját a politikai hatalom korlátlan birtoklása töltötte ki. A politikai hatalom korlátlan, abszolutista illetve korszerű, fasiszta formáját tekintve Bethlen és az EKSz között a felszínen formai, módszerbeli különbségek voltak csupán, de ezek a mélyben társadalmi és gazdasági ellentéteket takartak. A koalíció harmadik partnere, a gazdasági szférában domináló finánciók éppen mert eddig — a Monarchia idején — nem volt képes a politikai hatalom birtokbavételére, — az ellenforradalmi korszakban erre esélyei nemhogy növekedtek, hanem csökkentek — a politikai hatalomban való térnyerést tűzte ki célul és

¹ Bethlen politikai taktikájának egyik jellemző stíluseleme a nyilvánosság előtti sokat sejtető megnyilatkozás volt. Ez alkalommal a főváros polgárságához intézte bejelentésében elsősorban; „... Kétfrontos harcot” hirdetett a „reakció” és a „radikális” áramlatok ellen, és közben a jelölt irányzatok képviselőinek megmutatta a visszavonulás, illetve az egységes pártba való bevonulás „aranyhidját”. Ugyanebben a beszédekben külpolitikai modellként Primo de Riverara hivatkozott, mondván: „A forradalmak után a népek nem a szabadság, hanem a rend után vágyakoznak.” Bethlen István gróf beszédei és írásai. Bpest 1933. II. köt. 146—154 l.

miután eleve csak kompromisszumot remélhetett, a koalíció politikai spektrumában a mérsékelt szárnyat képviselte, tehát gyakorlatilag a parlamentáris kormányzás híve volt. Természetesen olyan parlamenté, amelyben túlsúlyát biztosítani képes. Bethlen számára a parlament viszont csak kulisszát jelentett, az EKSz pedig a parlamentet liquidálni kívánta.

Bethlen a parlamentet külpolitikai „fogásnak” tekintette, „fejedelmi” magatartását 10 esztendőös kormányzása során a politikai közvélemény pozitív vagy negatív értelemben, de nyíltan elismerte. Saját pártjának ünnepi emlékalbumában írta róla Almásy László, korábban a párt elnöke, ekkor a képviselőház elnöke, összehasonlításként a régi miniszterelnökökkel: „Bánffy barátaival tanácskozott, Széll az ellenzékkel, Wekerle mindenkivel és Bethlen senkivel.”² A Munkapártot az Egységespártban képviselő „libi”-nek számító Almásy ezt mikszáthi humornak szánta, ám az egységespárt és a parlament kormányzási gyakorlatában a bethleni uralmi rendszer lényegét fejezte ki — kormánypárti megfogalmazásban.

Az 1926 decemberi és 1927 januári országgyűlési választások³ annak a bethleni koncepciónak az irányába estek, amelynek célja az államhatalom autoritativ erőinek növelése volt, egy személy, a miniszterelnök lényegében korlátlan hatalmi pozícióját alátámasztandó. A Ház feloszlata az előírt időnél félévvel előbb történt, mivel Bethlen hamarabb akart szabadulni attól a parlamenttől, amelyben korlátlan többsége volt ugyan, de a legitimista és szociáldemokrata ellenzék még így is okozott számára bizonyos nehézségeket.

Az új, 1925-ben elfogadott választójogi törvény még fokozottabban biztosította a kormánypárt befolyását, csökkentette a választók számát a korábbi 29,50%-ról 26,60%-ra; a 245 képviselőből 199-et nyílt szavazás alapján választottak. A választási küzdelemről maga Vass miniszter is, akárcsak az ellenzéki sajtó, mint „hajtóvadászatról” beszélt. „A választás sorsa akkor dőlt el, amikor a kormány bejelentette, hogy rajtaütéssel hajtóvadászatot rendel el” — írta az Újság. A választás irányításának „parancsnoki” posztján báró Prónay György miniszterelnökségi államtitkár állott, egyike Bethlen igen kevés bizalmasának és talán leghűségesebb hívének. Prónay mindenben Bethlen utasítása szerint eszelekedett, parancsokat kapott és adott, felfelé nem volt ellenvéleménye, az apparátustól a legkisebb kritikát vagy észrevételt sem tűrte el. Prónay György és a két miniszterelnökségi titkár, Fogler Béla és Kassay Farkas Béla olyan „parancsuralmi” módon jártak el a jelöltek kiválasztásánál, tehát az egységespárton belüli klikkharcok eldöntésében, hogy a választások után 1927 márciusában „palotaforradalom” tört ki ellenük, báró Perényi Zsigmond vállalta az „ultimátum” átadását Bethlennek, ennek következménye volt Prónay és a két titkár távozása. Bethleni utasítás értelmében általában a „csizmás kispapokat” fogadták el a pártban hivatalos jelöltnek, de a párton belüli „demokrácia” jelszavával engedélyezték a nemhivatalos egységespárti jelöltek fellépését is. A döntés ezekben a kerületekben azután a közigazgatás vezetőinek a kezében volt, társadalmi szolidaritásuk a legtöbb esetben a nem hivatalos jelölt mellé állította az apparátust, nem politikai, hanem társadalmi szempontból vezéreltetve. A „csizmások” ugyanis semmivel sem képviseltek politikailag „radikálisabb” álláspontot, hiszen a stallumért és nem valamiféle elvi megfontolásból csatlakoztak Bethlenhez.

² Bethlen István gróf miniszterelnöksége tizedik évfordulójára 1924–1931. — Emlékalbum, kiadja: Az Egységespárt; szerkesztette: Berecz Sándor dr.; Bp. 1931. 39. l.

³ Sárdi Anna: Az 1926-os választások; kézirat.

Bethlen választási hadjáratának éle a szociáldemokraták ellen irányult, a liberálisokat is a szociáldemokraták ellen kívánta kijátszani — folytatva ebben korábbi taktikáját. Rassay személyében vélte megtalálni azt a liberálisként fellépő polgári vezetőt, aki mögé tömöríthető a polgári liberálisok jobbszárnya, így szigetelve el a még Vázsonyit és közvetlen híveit is „radikálisnak” jelzett legitimista demokratákat. Bethlen ezirányú törekvését segítette Ugron Gábor csatlakozása az Egységespárthoz. Ugron a „hidat” volt hivatott képezni az új fővárosi kormánypárt és Rassayék között a fővárosi politikában. Hasonló szándék vezette Bethlent báró Szterényi József, Márkus Jenő és Huszka Vilmos „megnyerésében” is. Az egységespárti képviselőgárda „megbízhatósága” indexének erősítését szolgálta az a törekvés is, hogy az államapparátusból igen nagy számban léptek fel jelöltnek a választáson, így a miniszterek titkárai (Klebensberg és Vass miniszterek két-két titkára). A szociáldemokraták ellen a „ráfekvés” taktikáját is alkalmazták, minisztereket jelöltek a törvényhatósági jogú városokban a szociáldemokrata jelöltekkel szemben (Bud János Békéscsabán, Szeder Ferenc, Vass József Szombathelyen, Saly Endre, Sztranyavszky Sándor Salgótarjánban Klárik Ferenc ellen). Ezeken a helyeken mindenütt az egységespárt jelöltjei győztek.

A terror olyan méretű volt a nyílt szavazásos kerületekben, hogy több vármegyében csak a hivatalos és nem hivatalos egységespárti jelöltek mérköztek (Borsod, Gömör, Zemplén). Külön belügyminiszteri rendelet szabályozta a választásokra kiadott sajtótermékeket és szigorított eljárásokat fogantatott. Különös figyelmet fordított a rendelet minden olyan sajtómegnyilatkozásra, amely a földbirtokreformra irányult. A szociáldemokrata jelöltekkel szemben a rendőrség, csendőrség és a detektív testület direkt módon és nem egy alkalommal fellépett.

Az országgyűlési választáson 12 párt 516 jelölttel indult (kétszerese az országgyűlési képviselők számának), a képviselők 40 százaléka egyhangú választással — ellenjelölt nélkül — került a parlamentbe (1920-ban ez 20%, 1922-ben 11% volt). A választások eredményeként 170 egységespárti képviselő került a parlamentbe, a vele szövetséges kereszténypárt 35 mandátumot kapott. A fajvédők száma — pártkeretek szerint — négyre zsugorodott, a kilenc pártonkívüliből öt volt kormánytámogató, a demokraták kilenc, a szociáldemokraták tizennégy mandátumot szereztek. Szilágyi Lajos mint a „kispolgárok pártjának” képviselője került a parlamentbe, ellenzéki programmal, hogy azután ismét visszakanyarodjék oda, ahonnan elindult — a jobboldalra. 48-as kossuthpárti programmal egy, agrárpárti programmal (Gaal Gaszton vezetésével) három képviselő jutott a parlamentbe. A legsúlyosabb vereség a szociáldemokrata pártot érte (10 mandátum elvesztése), a fővárosban 59 789 szavazattal kaptak kevesebbet mint 1922-ben (ez egyedül itt 3 mandátumot jelentett); a peremterületen 16 704 volt az elvesztett szavazat (egy mandátum).

Az új képviselőház összetételében a legszembetűnőbb az állami tisztviselők számának jelentős emelkedése, részben a nagybirtok és a kisbirtok képviselőinek rovasára (a vármegyei tisztviselőkből lett képviselők a létszám egyhatodát képezték). Az egységespárton belül mutatkozik ez a változás döntő módon: 170-ből 69 az új képviselők száma, tehát igen jelentős a fluktuáció (ezekből 22 állami és vármegyei tisztviselő). Az 1927 januárjában összeülő országgyűlés a törvényhozó hatalomban az autoratív tendenciák további térnyerését jelezte és a kormányzati rendszer élén álló Bethlen István hatalmi súlyát erősítette, kormányzati taktikájában újabb, jelentős győzelmet jelentett.

Ezt a taktikai célt szolgálta a felsőház létrehozása, ami újabb hadállást biztosított Bethlen számára egyrészt a legitimisták „jogfolytonossági” politikai agitációja és befolyása, másrészt a radikális, főleg szociáldemokrata törekvések „törvényes” ellensúlyozására. Ezt értette Bethlen a valóságban „a korszerűen megreformált felsőház” alatt és egyben újabb fegyvert a szociáldemokrácia szétveréséhez. Ez a szociáldemokrácia — Bethlen a felsőházi törvényjavaslat során jelentette ki a parlamentben — „tönkretette az egész Magyarországot, amelyet ezer éven keresztül a magyar nemesi osztály tartott fenn és védett meg”.⁴

Az országgyűlési választások és a felsőház létrehozása Bethlen hatalmi politikájában jelentős taktikai eredményét dokumentálta. Az eredmény — amint Propper Sándor találóan megállapította — a társadalmi ívnek Bethlen által megvont vonala lett, amely „Reich Koppel ortodox főrabbitól (89 éves) Héjjas Iván (36 éves) orgoványi terroristáig terjedt”.^{4a} A „nemzeti egység” kulisszája Bethlen uralmához. Hogy mennyire kulisszának tekintette, azt nem is titkolta — még a nyilvánosság előtt sem. Éppen az uralmát nagyban — hivatalosan — megszilárdító választások után jelentette ki egy zalaegerszegi pótválasztási kortesgyűlésen: „Meggyőződésem az, hogy ennek a nemzetnek erős vezetésre van szüksége. Ez a nemzet nagyot tudott mutatni a múltban, de mindig csak akkor, ha erőskező vezetés alatt állott, de nem elég az erős kéz, ehhez bizalom is kell a nép soraiból. Én nem elégedhetem meg azzal a bizalommal, amelyet esetleges parlamenti, momentán kialakult többség adhat . . . Ha megvan ez a bizalom, akkor ne követelje senki tőlem, hogy rothadt kompromisszumokra menjek be oly kérdésekben és oly tényezőkkel, amelyeknek munkáját ártalmasnak tartom erre az országra.”⁵ A „rothadt” kompromisszumok elutasításának a hirdetése taktikai — demagóg — húzás volt a valóságban. Bethlen ugyanekkor kihívóan hirdette: „Én agrárius voltam már abban az időben, amikor azok, akik ma ilyeneknek vallják magukat, még a földdel nem is foglalkoztak.” Elsősorban az agráriusok szövetségét kereső fajvédőknek szólt ez a kijelentés, takaróul a merkantil irányzatnak tett kedvezményekért. Bethlen taktikája a továbbiakban is olyan belpolitikai kompromisszumok sorozata volt, amelynek főismérve a különböző — erőtlenségre, leterrorizált vagy szervezeten kívül — ellenzéki politikai csoportoknak, pártoknak vagy áramlatoknak egymás ellen való kijátszásával jellemezhető.

Az 1926/27-es választások utáni periódusban Bethlen — miután sikerült mind a jobb- mind a baloldali ellenzéket szervezeten kívül is lényegesen legyengíteni —, koncentrált támadásba lendült a szociáldemokrácia és a mögötte sejtett kommunista mozgalom illetve szervezkedés szétverésére — elsősorban vidéken. A belügyminiszter 1927. május 20-i bizalmas utasítása valamennyi főispánhoz ezt a terrorpolitikát reprezentálta: kétheti jelentést kér a földmunkásmozgalmak és aratósztrájkok előkészületeiről, alaposan megindokolva politikailag, miután — mint az utasítás megállapítja: „az aratósztrájk csak egyik eszköze annak a munkának, amelynek végcélja a földműves osztályt, főként a mezőgazdasági munkásságot és cselédséget a szociáldemokráciának vagy a kommunizmus elvei-

⁴ Magyarország és a nemesi osztály azonosságának hangsúlyozásán túl külön kiemelte Bethlen az erdélyi nemességet: „évszázadokon keresztül ami magyar volt ebben az országban és ami szabadság évszázadokon keresztül fennállott ebben az országban, azt ez az ország az erdélyi fő- és köznemességnek köszönhetette.” — *Bethlen István*: i. m. II. köt. 145. l.

^{4a} *Propper Sándor*: Kapuzás után — Szocializmus 1928. aug. 282. l.

⁵ *Bethlen*: i. m. II. köt. 186. l.

nek megnyerni és beszervezni. Ennek a törekvésnek a legesekélyebb mértékű sikere is könnyen végzetessé válhatik az állam rendjére, közbiztonságára . . .” A közigazgatás hozza létre a bizalmi emberek besúgó hálózatát, mert a csendőrség, rendőrség nem elég — szól az utasítás, megjegyezve, hogy az állami rendőrség már kiegészítette a városokban ezt a hálózatot. A bizalmi hálózat létrehozásához szükséges költségvetés igénylését kéri a körrendelet. Ennek a szervezetnek a kiépítése nagy mértékben előrehaladt. A miskolci főispán már négy nap múlva válaszolt: 400 pengőt kért Reisinger szociáldemokrata képviselő megfigyelésére, aki — állítólag — bejelentette, hogy földalatti szervezkedést fog folytatni. (Reisinger kommunista kapcsolatait az látszott alátámasztani, hogy második felesége 8 1/2 évi fegyházra volt elítélve kommunista szervezkedés miatt.)⁶

A legkisebb gyanús szociáldemokrata vidéki kapcsolatok elegendőnek bizonyultak országos nyomozás megindításához, így került sor a Córviná Általános Biztosító elleni vizsgálatra, amelyre a belügyminiszter 1927. április 26-i — valamennyi főispánhoz intézett — körrendelete adott utasítást.⁷ A „nemzetvédelmi” intézkedéseket, — elsősorban az állami alkalmazottakkal szemben — a kormányzat állandóan napirenden tartotta, így a választásokon egy demokrata képviselőjelölt melletti állásfoglalás is retorziókat vont maga után,⁸ egyszerű feljelentés következménye házkutatás,⁹ levél egy emigráns kommunistától felterjesztve a belügyi h. államtitkárhoz,¹⁰ a Népszava falusi megjelenése azonnali elkobzást jelentett,¹¹ az apparátus kézbentartásának egyik főszköze pedig a kinevezések állandó főispáni kontrollja volt. Ez utóbbit a belügyminiszter 1928. dec. 16-i körlevele rendelte el, minisztertanácsi döntésre hivatkozva.¹² A közigazgatási terror baloldallelzenes működéséhez tartoztak az állandó közbiztonsági razziák,¹³ amelyeket a minisztertanács is napirenden tartott, elsősorban a „Galíciából beszivárgott” zsidók összeszedésére.¹⁴ Bethlen állandóan rajta tar-

⁶ PI-BM VII. res. 1930—7—3721.

⁷ Az országos nyomozást a székesfehérvári rendőrség 1926. júl. 1-i jelentése alapján rendelte el a belügyminiszter. Az indok az a vádpont volt, hogy a biztosító ügynökei Népszava előfizetőket gyűjtenek. A belügyminiszter utasítása 40 ügynökről tesz említést, akik főleg Heves, Borsod, Csanád, Csongrád, Vas, Győr és Esztergom megyékben működtek. PI-BM VII. res. 1930—7—3721.

⁸ Pestmegyei Levéltár Főispáni biz. 1926—26. Főszolgabírói jelentés számolt be arról, hogy Monoron és Üllön hordárok, iskolaszolgák, sőt egyes fegyőrök is az egységespárti jelölttel szemben Pakots József demokrata jelölt mellett agitáltak. A főispán ezek hivatali feletteseit, Rocsits Endre MÁV üzletigazgatót, Csath B. Béla postafőigazgatót, Szél Árpád HÉV igazgatót és Padányi Andor tanfelügyelőt utasítja a retorziók megtételére (1926. nov. 4.).

⁹ Görög István, Rajcsik János, Faragó Mihály, Virág János jakabszállási lakosoknál a kiskunfélegyházai főszolgabíró jelentése alapján házkutatást tartottak. Pestmegyei Levéltár Főisp. biz. 1927/104.

¹⁰ Gyetvai János emigráns kommunista levelét, amelyet Balogh Károlynéhoz írt, felküldték Issekutz Aurél h. államtitkárhoz. Pestmegyei Levéltár Főisp. biz. 1927/105.

¹¹ Pestmegyei Levéltár Főisp. biz. 1928/103. Kistarcsán elkobozták a Népszava 1928. aug. 6-i 2 db különkiadását.

¹² Pestmegyei Levéltár Főisp. biz. 1928/139. Scitovszky belügyminiszter 4857/1928 eln. sz. körlevele, amelyre azért került sor, mert tudomására jutott, hogy eddig nem keresték meg minden esetben a főispánokat minden egyes kinevezés esetében.

¹³ Pest megyében az 1929. dec. 3-i jelentés szerint 3002 személyt vizsgáltak felül a megtartott razziák során. Pestmegyei Levéltár Főisp. biz. 1929/131.

¹⁴ OL K 27 1927. szept. 23-i minisztertanácsi jegyzőkönyve. Scitovszky bejelentette, hogy „ezeket a razziákat ő kezdeményezte, mert a nem kívánatos külföldieknek az országba való beszivárgása már igen terjedelmes mérvet öltött. Ez ellen védekezniünk kell és ezért a rajtaütéseket szükségesnek és indokoltnak tartja. Bár a razziák terén legközelebb enyhítéseket

totta a szemét a munkásmozgalmon, a rendőri jelentéseket közvetlenül kapja és maga intézkedik, ő utasítja pl. a belügyminisztert, Seitzovszky Bélát¹⁵ fél-évvel a választások után a szociáldemokrata szervezkedés fokozottabb ellenőrzésére. A belügyi államtitkár az apparátus erejének tudatában jelenti a minisztertanácsnak 1927 nyarán: „a munkásság nem mer mozgolódní”.¹⁶ 1927 őszén elegendő Bethlen egy intése, és az országgyűlés elnöke megvonja a szót Propper Sándor szociáldemokrata képviselőtől.

Bethlen taktikája: a polgári liberálisok leválasztása a szociáldemokratáktól sikeresen haladt előre, ebben támaszkodott egyrészt Rassay Károlyra, akit ő szemelt ki a polgári liberálisok vezérének, és a fajvédőkre, akiknek „melegen” tartásával ellensúlyozni és megfélemlíteni igyekezett az amúgy is erőtlén polgári liberális tábor. Antal Istvánnal — tehát az ellenzéki fajvédő Gömbös bizalmasával és ideológusával mondatja ki a Magyar Szemle hasábjain — utalva az osztrák szociáldemokraták 1927-es akciójára —: „Ha a bécsi máglyához intézett ditirambok után akad még Magyarországon polgári politikus — akár a legszélsőbb baloldalon és akár a legdemokratikusabb velleitásokkal is —, aki a magyarországi szociáldemokrata pártot komoly, konstruktív, felelősségteljes faktornak tekinti a közéletben, annak ítélőképessége és tárgyilagossága iránt komoly kétséget támaszthatunk.”¹⁷ Antal István egy évvel később — Gömbös visszatérése után az egységspártba — az egységspártból ezért kilépett Kállay Tibor és a polgári ellenzék kapcsolatára utalva — helyeslőleg — a „forradalmi szociáldemokrácia” ellen egyesülendő polgári ellenzék „fontos alkotmányjogi szerepét” hangsúlyozza most már az egységspárt oldaláról.¹⁸

Ez a taktika: a polgári liberálisok megnyerése a „nemzeti demokrata” vonal számára — tehát az ellenforradalmi politikai struktúra még szalonképes ellenzékének szerepére, sikeresnek bizonyult, a polgári liberálisok legtekintélyesebb vezetői, Rassay Károly és Sándor Pál a loyaltás és szocialistaellenesség álláspontjára helyezkedve folytatták ellenzéki tevékenységüket. Amikor az OTI választáson Sándor Pál táborra, a Kereskedők Blokkja megegyezést kötött a Nemzeti Blokkal a szociáldemokraták ellen, találóan jellemezte Sándor Pált

szándékozik előadó miniszter úr életbeléptetni, azokat a jövőben is meg fogja tartani a rendőrség. A zsidóünnepekre való tekintettel a razziákat előadó miniszter úr most néhány napon szüneteltetni fogja.” „A miniszterelnököt helyettesítő népjóléti és munkaügyi miniszter úr (Vas József — M. L.) a belügyminiszter úr által tett intézkedéseket helyesli, mert arról kapott jelentést, hogy Budapesten közel 10 000 idegen tartózkodik engedély nélkül s a Rombach utcában való ságos okmánygyárak működnek, amelyek a nem kívánatos elemeket hamis igazoló iratokhoz juttatják.”

¹⁵ *Színai Miklós—Szűcs László*: Bethlen István titkos iratai — kézirat —. Bethlen István levele Seitzovszky Bélához 1927. jún. 21.

¹⁶ OL K. 27 1927. júl. 22. Ezen a minisztertanácsban több a munkásmozgalmat érintő kérdés került tárgyalásra. Szóba került a készülő szakszervezeti törvény is, amely rendelkezéseket tartalmazni szándékozott a szakszervezetek pártpolitikai tevékenységének megtiltására. Itt jelentette be a belügyi államtitkár, hogy a Váci-párt 32 vezető személyisége már ki van szemelve, hogy megmozdulás esetén őrizetbe vegyék őket.

¹⁷ *Antal István*: A bécsi máglya — Magyar Szemle, 1927 szept., 93—96. l. E gondolatot az alábbi „intellemmel” fejezi be: „A mi szocialistáink nem tanultak és nem felejtettek az elmúlt évtized alatt, de legnagyobb tévedésük talán mégis ott van, hogy rólunk, polgári társadalomról is azt hiszik, hogy mi sem tanultunk és mi sem felejtettünk.”

¹⁸ *Antal István*: A politika októbere — Magyar Szemle 1928. nov., 298—303. l. „Egy ilyen egységes, szervezett, komoly polgári ellenzék — írta Antal — nagy mértékben hozzájárulna a magyar parlamentarizmus normális életfunkcióinak a kialakulásához és egyben lehetőséget nyújtana arra, hogy a kormányelnök — amint ezt az egyik beszédében jelezte is — megtalálja az államügyek vitelében a becsületes együttműködés lehetőségét a parlament túlsó oldalával is.”

és híveit Faragó László a Szocializmusban, megállapítva: „Sándor Pál előtt ki- mondják azt a nagy szót, hogy »nemzeti« és Pali bácsi rögtön kancatejet ivó, a Sulchan Aruchot nyereg alatt puhító, kelevézes és kacagányos magyarrá formálódik.”¹⁹

Az 1927–29-es országgyűlési időszak törvényhozását a bethleni diktatúra megerősítésére irányuló törekvés jellemezte. Vonatkozott ez elsősorban az ügy- nevezett közigazgatási reformtörvényre, amely mind a vármegyei, mind a tör- vényhatósági — egyébként is antidemokratikus — autonómiát erősen korlátozta a centralizált bürokrácia javára. Amikor 1929 januárjában a kormánypárti képviselői értekezlet elfogadta a törvényjavaslatot, a szociáldemokrata álláspont találónak bizonyult: „Amit a vármegyei dzsentrí századokon át elvetett, azt learatja a diktatúra.”²⁰ Szociálpolitikai téren megsemmisítették a munkásbizto- sítás önkormányzatát, egyidőben a biztosítás terheit az 1927. évi XXI. t.c. a duplájára emelte. Adós maradt viszont az állandóan szőnyegen forgó munka- nélküli biztosítással, amelyet a GyOSz nyomására levettek a napirendről. A háborús kivételes hatalom, összes jogi következményeivel továbbra is érvényben volt és a választójogi reform terén sem történt semmi.

A parlament tevékenysége egyébként is a teljes érdektelenség jegyében folyt. Móricz Zsigmond egyik riportja szerint átlag húsz képviselő volt jelen a II.áz ülésén 1927 első felében²¹, és amikor az egyik képviselő a részvétlenséget szóvá tette, Bethlen ismert cinizmusával szólt közbe:

„Hogyan tegyem az üléseket látogatottakká? Mit csináljak, hogy meg- teljenek a karzat és a padsorok? Hát az én kötelességem, hogy valami attrakció- ról gondoskodjam? Csak nem kívánja a képviselő úr, hogy Josephine Bakert szerződtesse.”²²

A húszas évek végére Rassay segítségével Bethlen „konszolidálta” a polgári liberálisokat, a másik oldalon megegyezett Gömbössel, aki 1928. szeptember 6-án feloszlatta a fajvédő pártot és mint honvédelmi államtitkár bevonult az egységespártba. Tudta, hogy ott nem kis számban ülnek elvbarátai, ezt még 1927-ben megmondta a képviselőházban első — ellenzéki — felszólalásában.²³ A szakítás Bethlen és Gömbös között rövidéletű és taktikai jellegű volt csupán 1923 és 1928 között, a képviselőházi mandátumot 1927-ben már Bethlen sze- mélyes utasítására biztosították Gömbösnek az abádszalóki nyílt szavazásos kerületben. És Bethlen visszahozta Gömböst, hogy ellensúlyozza pártja „mér- sékelt” szárnyát. Beült Tisza István örökségébe, de melegen tartotta a vasat a fajvédők táborában is, helyreállította a „nemzeti egységet” — ahogy ő értette, személyes hatalmával reprezentálva azt.

¹⁹ Dr. Szekszárdi László (dr. Faragó László álneve — M. L.): Sándor Pál, Haller István és a többiek, Szocializmus, 1929. jún. 9. 191–192. l. Sándor Pál hajlandónak mutatkozott „agrár” húrokat is pengetni hazafiságát bizonyítandó 1929. márc. 20-i parlamenti interpellá- ciójában. Hasonló megnyilatkozása volt az OMKE 25 esztendő jubiláns közgyűlésén, ahol Apponyi, az agráriusok és a kereskedők egységének fontosságáról beszéltek, kiemelve, hogy e három irányzatot a hazafiaság köti össze. OMKE 1929. máj. 5.

²⁰ Várnai Dániel: Dandin Gyurkáék sorsa. Szocializmus, 1929. febr. 7. 41–43. l.

²¹ Móricz Zsigmond: Tisztelt Ház. — Az Est, 1927. nov. 17. ill. Móricz Zsigmond: Riportok 1920–1929. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1958. 61–62. l.

²² Hegedüs Kálmán: Belpolitikai Szemle. Az új házszabályok — Magyar Szemle, 1929. jan., 77. l.

²³ Gömbös többek között ezt mondotta: „a padsorok között sokan ülnek (ti. fajvédők — M. L.), akik nem fajvédő zászló alatt jöttek be.” Országgyűlési Napló, 1927. márc. 22. II. köt. 87. l.

Bethlen döntőbírói szerepe az agrár—merkantil ellentétben

A Bethlen vezette — ellenforradalmi csoportok közötti kompromisszumra épült — koalíció belső ellentétei a 20-as évek második felében döntő módon a gazdaságpolitika szférájában jelentkeztek. Elsősorban azért, mert a bethleni kormányzás kezdettől fogva eleve kizárta a gazdasági szféra legjelentősebb exponenseit a politikai vezetés legfelső szintjéről. Ennek következtében elsősorban — az uralkodó osztályok belső viszonylatában — a gazdasági szférában vált lehetségessé és szükségszerűvé a pozicionális harc az agrárius és merkantil gazdaságpolitikai irányzat között. A gazdaságpolitikai ellentétek — éppen a fenti ok miatt — nem pártkeretekben, tehát gazdaságpolitikai pártprogramok egymás elleni harcában jutottak kifejezésre, hanem főleg az egyes pártkereteken belül. És miután politikai hatókörét tekintve gyakorlatilag egyetlen párt gyakorolta a hatalmat, az agrár-merkantil párviadal is elsősorban az egységspárton belül folyt, támogatva ellenzéki vagy kormánytámogató csoportoktól.

Bethlen a gazdaságpolitikát — akárcsak általában a belpolitikát — a külpolitikának alárendelt kategóriának tekintette, gazdaságpolitikai állásfoglalása mindenkor — így az 1927-es országgyűlési győzelem után is — taktikai megfontolásokra épült, magatartását a liberális és kötött gazdálkodás közötti lavírozás jellemezte. Az állami beavatkozás különböző érdekektől kívánt igénye ugyanúgy mint a szabadkereskedelem és szabadverseny híveinek ellentétes törekvései továbbra is lehetőséget nyújtottak Bethlen számára, hogy a primérnek számító politikai szféra biztos pozíciójából gazdaságpolitikai döntőbírói szerepét folytathassa és a politikai status-quot fenntartsa.

A vámtarifatörvény és a pénzreform, tehát a Nemzeti Bankra épített hitelszervezet stabilizációja az autarchiára törő és szabadversenygazdaságpolitika egyeztetését juttatta ugyan kifejezésre, de döntő módon a nagybankok és a nagyipar érdekeit szolgálva. Egyik „fővonala” ennek a gazdaságpolitikának a külföldi kölcsönök felhajtása volt, a harci terület pedig a kölcsönök felhasználása, ahol szintén megütköztek az agrár-merkantil csoportok. Az agráriusok már közvetlenül a vámtarifatörvény után jelezték elégedetlenségüket — ennek politikai kifejezője Gaal Gáspár volt —, a választások után pedig politikai és gazdasági indokoktól egyaránt vezetettve újból hangot adtak nemtetszésüknek — támogatva az állami bürokrácia fajvédő szárnyától.

A kormányon belül is mutatkoztak bizonyos ellentétek gazdaságpolitikai kérdésekben, bár ezeket nem kis mértékben a tárcák helyzete és nem is a miniszter személye határozta meg. A gazdasági tárcák — struktúrájuk és a hagyományai következtében — a szabad verseny irányzatot részesítették előnyben. Ezt tükrözte Bud János pénzügyminiszteri bemutatkozása 1927 februárjában,²⁴ az agrárius nyomás azonban ugyanakkor növekedett. Ennek hatására hívta fel Bethlen az 1927. június 24-i minisztertanácsra a közgazdasági tárcák minisztereinek figyelmét arra, hogy tegyék beható tanulmányozás tárgyává az ország vámpolitikáját.²⁵ „Óhajtandónak tartja — jelentette ki ez alkalommal —, hogy általános magasabb közgazdasági érdekből és szempontból az ország egész vám- és tarifapolitikája revízió alá vétessék, hogy ezáltal magasabb közgazdasági érdekből harmonikus egységes gondolat érvényesüljön egész közgazdasági politikánkban.” Bethlen az állami beavatkozás szükségességét jelezte, amikor ugyanígy

²⁴ ON I. köt. 60. és köv. 1. — 1927. febr. 10-én Bud hangsúlyozta, hogy a liberális gazdálkodás helyreállítását reméli „a szabad mozgást a gazdasági életet és tőkét illetően”

OL K. 27 1927. jún. 24-i minisztertanács jegyzőkönyve.

kijelentette: „Kell, hogy a kormánynak legyen egy erősen körvonalazott közgazdasági politikája és azután fogja a kormány a részletkérdések dolgában az érdekeltségeket meghallgatni.” Bethlen részéről ezúttal is taktikai lépés volt az állami beavatkozás megcsillogtatása, mert bár mindenkor hangoztatta agrárius mentalitását — társadalmi és érzelmi szálai ide fűzték —, nem habozott háttérbe szorítani az agrárius érdekeket, ha stratégiai célkitűzése — a revízió — ezt látszott számára indokolni. A vámtarifatörvény és a Nemzeti Bank alapítása esetében is a merkantil irányzat javára döntött, de taktikusan áthárította a felelősséget. Ezt tette már 1923-ban, amikor a Nemzeti Bank alapításakor — mindent megígérve a Bernát István vezette gazdaküldöttségnek a benyújtott memorandumra válaszolva — Kállaynak a bank önállóságát hangoztatva kibújt az ódium elől.

Bethlen — döntően látszólagos — korrekciós gazdaságpolitikai jelzései az agráriusoknak és a fajvédők vezetete állami bürokráciának szóltak és többnyire szíreňhangnak bizonyultak, de a diktatúra fasiszta jellegéből adódóan a hatalmat személyesen reprezentáló Bethlen egy-egy taktikai kijelentése „önállósult”, megindított bizonyos gazdaságpolitikai és társadalmi mozgást, a dolgok logikája folytán az állami beavatkozást igénylők körében gyűrűzött és érlelődött. A fajvédők, különösen Gömbös államtitkári kinevezése után, belülről folytatták pozíciószerezési harcukat, Bethlent, mint az állami beavatkozás igénylőjét tolva előre zászlóként. A fajvédő-agrárius szövetség körvonalai már ekkor bontakozóban vannak, de a szövetség látható deklarált feje még sokkal inkább Bethlen, mint Gömbös. Az előbbi gesztusokkal „engedi”, az utóbbi lojalitást mutatva „hirdeti” e hiedelmet — mindkettő taktikából, bízva a másik társadalmi alárendeltségében illetve „nagyúri” gyanútlanágában.

A gazdaságpolitikában — mint egyebütt is — Bethlen a korrupció lehetőségét biztosítva támogatja az állami bürokrácia fajvédő szárnyát és e szférában szövetségben haladó agráriusokat elsősorban a szövetkezetek területén. Különböző fórumokon, de a minisztertanácsokon is jóformán állandóan témát képeztek a Hangya és Futura hitelügyletei, deficites tevékenységük. Az 1927. augusztus 12-i minisztertanácsan a kormány merkantil beállítottságú tagjai, elsősorban Bud pénzügyminiszter és Walkó külügyminiszter erősen bírálták a szövetkezeteknek nyújtott pénzügyi támogatást, az igazgatósági létszámot, az állandóan napirenden levő pazarlást, korrupciót és hozzánemértést, ami a szövetkezeteket jellemezte. Bud odáig „merészkedett”, hogy a 2 millió aranykorona segély helyett hitelt javasolt. Felszínre kerülnek a földművelésügyi minisztérium vezető beosztású hivatalnokainak, akik egyben a Hangya és Futura igazgatósági tagjai, nepotista és csalárd üzleti manipulációi (pl. a gabonaexport Egyiptomba 1928 ősén). A Futura és más szövetkezetek liquidálását Bethlen minden esetben megakadályozza, ezt teszi az 1929. július 12-i²⁶ minisztertanácsan is, ahol szinte a kormány minden tagja negatív álláspontra helyezkedik. Bethlen egész miniszterelnöksége idején megvédi az agráriusok és fajvédők közös gazdaságpolitikai érdekeit megtestesítő szövetkezeteket — kizárólag taktikából, de eredményesen őrizve ezzel a látszatot és kézbe tartva a politikai szféra számos lekorruptált szereplőjét. (Nagyatádi példája gyümölcsözőnek bizonyult.) A panama és korrupció, igazgatósági tagság és osztalék, a versenytárgyalások helyett monopolhelyzetben levő munkavállalás, egyéni érdekeket szolgáló beruházások — ezek voltak a bethleni gazdaságpolitika valódi „elvi” ismérvei, gazdasági programot

²⁶ OL K 27 1929. júl. 12-i minisztertanács jegyzőkönyve.

a Bethlen vezette egységspárt soha nem adott, mert ilyenrel nem is rendelkezett. Még a TESz is hiányolta ezt egy 1928 szeptemberében a kormányhoz intézett memorandumában, követelve gazdasági minisztérium felállítását.²⁷ Bethlen ennek azután szokásos kompromisszumos módon tett eleget, létrehozta a minisztériumot a fajvédők és agráriusok kívánságára és kinevezte élére a merkantil gazdaságpolitikát képviselő Bud Jánost.

1928 őszén hozza vissza Bethlen Gömböst és ez egyben jelzést sejtet, hogy a kormány gazdaságpolitikájában az állami beavatkozás éle előtérbe kerül. A merkantil és annak szabadversenyt hangoztató, de a hitelpolitika tekintetében monopolista szárnya azonnal gazdaságpolitikai vétőt jelent be. Popovics Sándor, a Nemzeti Bank elnöke, a magyarországi fináncetke vezető gazdaságpolitikai exponenseinek, Teleszky Jánosnak és báró Harkányi Jánosnak elvbarátja és állami funkciót viselő képviselője levélben jelzi nemcsak a pénzügyminiszternek, hanem a miniszterelnöknek is aggályait és ellenvetéseit.²⁸

Popovics emlékeztette Bethlent, hogy a szanálás alapelve a „kapitalista-individualisztikus rendszer” és „a forgalmi szabadság” helyreállítása volt, amit a jövőben is következetesen érvényesíteni kell. Ezután a bethleni diktatúrában szokatlanul éles bírálathoz jutunk: „Nem kívánok ezúttal annak a taglalásába bocsátkozni — írja levelében —, vajon a közgazdasági, pénzügyi és kormányzati politika az állandósítás említett feltételeinek az elmúlt esztendőben megfelelt-e? Egyáltalán nem kívánok rekriminálni. Kizárólag azokra a tervekre szorítkozom, amidőn alábbi észrevételeimet megteszem, amelyek a jövő teendőit, illetőleg kormánynyilatkozatokban meg nem cáfolt hírlapi közleményekben, előterjesztett javaslatokban, kormánykezdeményezésekben megnyilatkoztak.” Ezután felsorolja konkrét ellenvetéseit: tiltakozik az olyan gazdaságpolitikai tervek ellen, mint a hitelszervezet reorganizációja, a hitelintézetek kötelező fúziója, a részvényjogi reform, olyan intézkedések ellen, mint a betétek elhelyezésének szabályozása, időszaki mérlegek kötelező publikációja, kamatszabályozás, vezetők javadalmazásának szabályozása stb. Összefoglalva megállapítja a gazdaságpolitikai kezdeményezésekről, hogy „ez egyik megnyilatkozása annak az uralkodó vállalatellenes gondolkodásnak és az etatizmusra való, a gazdasági életre máris nagy súllyal nehezedő törekvésnek, amelyet gazdasági állapotaink további alakulása szempontjából annyira veszedelmesnek” tart. Visszautasítva minden az állami beavatkozásnak ilyen irányú kísérletét figyelmeztetően inti Bethlent: „Az elszegényedett középosztályból származó, a való élettől eltávolodó hivatalnoktestület, talán félre is ismervé a vezetés intencióit, a felsőségnek tetsző, érdemeket szerző működést vél majd kifejteti akkor, amikor a végrehajtás során konkrét intézkedéseivel a vállalatok működése elé apróbb-nagyobb akadályokat fog gördíteni.”

Popovics a gazdasági szférában érzékeli a háború utáni dzsentrális életérzés új vonásait — a dzsentrális réteg „Krúdy”-san dekadens kis csoportja mellett — a gazdasági és politikai területen egyaránt kombattáns ezért a társadalmi mozgásban mérvadó szárny fasizálódó megnyilatkozásait, amelyek az aktatologatástól az antikapitalista demagógiáig, a strohmanságtól az osztalék állami beavatkozás útján végrehajtott kisajátításáig illetve a politikai hatalomban való fokozott részesedés követeléséig terjedtek. Bethlen — bár nem rendelkezett közgazdasági műveltséggel — taktikai szakaszokon belül tudott számolni a

²⁷ OMKE 1928. szept. 8. — A lap idézi a memorandum ama kitételét, hogy „nálunk a politikai pártoknak gazdasági programjuk nincs”.

²⁸ Popovics Sándor levele Bethlen Istvánhoz 1928. szept. 11-én — *Szinai M.*: i. m.

realitásokkal. Részéről minden ígéret és nyilatkozat a gazdaságpolitikai status-quo fenntartását célozta, nem vette komolyan azt a veszélyt, amire Popovics felhívta a figyelmét, tehát az „őrségváltást” leső fajvédő gárda készülődését. A „fontolva haladás” jelszavával végül a minisztertanáccsal felhatalmazást adott az igazságügyminiszternek 1929. április 5-én a kartelltörvény előkészítésére,²⁹ de olyan gazdaságpolitikai intézkedésekben, mint az adórendszer, lakbérek rögzítésének meghosszabbítása, Bethlen szilárdan védte az állami bevételeket és a tulajdonosok érdekeit. Az adórendszerről maga a pénzügyminiszter ismerte el³⁰ a felsőházban, hogy közteherviselés szempontjából az ország első helyen áll Európában. A kereskedelmi tőkések egyes vezető csoportja ugyanúgy, mint a kormánypárt agráriusai egyaránt élesen bíralták a kormány adópolitikáját. Madarassy-Beck Gyula szerint az adópolitika „automatarendszer, amelyben egyik oldalon bedobják az adóvégrehajtásból származó bútorokat, párnákat, lovat, kocsit vagy tehenet, hogy azután a sok retortán keresztülmenve kiugorjon a gépből — egy miniszteri Minerva kocsit”.³¹ Erdélyi Aladár és Klein Antal az egységspárt agráriusainak hangadói már 1928 nyarán ellenzéki módon nyilatkoztak a pénzügyi kormányzat politikájáról,³² de Popovics is bírálta „a közterheknek a mobil tőke ellen irányuló tendenciáját”.³³ Az elégedetlenség olyan méretűvé vált, hogy Wekerle 1929 márciusában kormánybiztosságot hozott létre az adóhátralékok átvizsgálására és esetleges törlésére. Az adóprést reprezentáló adópolitika „szokásjoggá” avatta az adócsalást és az adóhivatali apparátus korrumpálását.

Bethlen lavírozása a gazdaságpolitikában³⁴ 1929 őszéig eredményesnek bizonyult, a lappangó, felszínre bukkanó gazdasági érdekkellentéteket egymás ellen játszotta ki, ugyanúgy, mint a politikai szférában, nyilatkozataiban engedett az állami beavatkozást igénylőknek, személyi cseréket eszközölt a gazdasági tárcák élén, de gondosan vigyázott, hogy ezeken a helyeken a merkantilisták bizalmát élvező személy maradjon minden esetben. Saját pártján belül — joggal — épített a közgazdasági ismeretek hiányára, a mamelukok szilárd többségére és a megcsilllogtatott, jó magaviseletért juttatott mandátumok, közjegyzőségek, moziengedélyek vagy felsőbb szinten igazgatósági tagságok varázslatos erejére. Ez a taktikai alapállás rövid távra tökéletesen beváltnak tűnt, hiszen Gömbös és csapata visszatérve a kormányzatba, ismét Bethlent és gazdaságpolitikai irányát látszott erősíteni, amit Antal István vezére megtérése után³⁵ a Magyar Szemleben is nyugtázott. A bethleni gazdaságpolitika — taktikai húzások segítségével — biztosította a finánctőkének a nemzetközi hitelszervezetekkel való zavartalan kapcsolata révén az állandó, magas profitot, de ennek kompromisszumos ellenértékeként az államháztartásnak mérlege 1929-re feleslegekkel zárult (öt év alatt az állam adóbevétele 815 millióról 965 millióra emelkedett). A gazdaságpolitikai kompromisszum, amely a politikai kompromisszum alá-

²⁹ OL K 27 1929. ápr. 5-i minisztertanács jegyzőkönyve.

³⁰ Wekerle Sándor felsőházi beszédét a fajvédő álláspont kormánypárton belüli hang: súlyozásával emelte ki Antal István, ezzel is dokumentálva, hogy a középosztály érdekeit képviselik elváratai, elsősorban a vezér, Gömbös Gyula. — *Antal István: Primo vivere.* — Magyar Szemle, 1928 szept.—dec. 395—398. l.

³¹ OMKE 1929. jan. 12.

³² OMKE 1928. aug. 18.

³³ OMKE 1929. jan. 12. idézi Drucker Géza, az OMKE alelnöke egyik előadásában.

³⁴ A liberális ellenzék álláspontját fejtegeti — Rassayt kiemelve — az OMKE „Hol a hiba” c. cikke, miután összefoglalja Bethlen és Rassay hírlapi vitáját. OMKE 1929. okt. 19.

³⁵ *Antal István: Őszi ülésszak előtt.* — Magyar Szemle, 1928 szept., 84—88. l.

rendelt tényezője maradt, megerősítette a gazdasági szférában a nagybankok döntő súlyát és a gazdasági élet irányításában annak vezetőszeretet biztosított — a Bethlen vezette állami bürokrácia ellenőrzése és jóváhagyása segítségével. Mindkét fél átmenetinek tartotta ezt a kompromisszumot: a fináncetöke várta az alkalmat, hogy gazdasági súlyának megfelelően elfoglalja helyét a politikai szférában, Bethlen taktikázni vélte a revízió általa elképzelt célja érdekében, az állami bürokrácia pedig növekvő önsúlyától hajtva kutatta a terjeszkedés és pozíciószerezés irányát a politikai és gazdasági szférában egyaránt. Az agráriusok nem egységes tábora a politikai hatalomban részesedve, bár azt is keveselve, a gazdasági szférában egyre súlyosabb terhekkel megrakottan kereste a kiutat azokban a gazdaságpolitikai alternatívákban, amelyek az agráriusok javára igényelt állami beavatkozás irányzata illetve az állami beavatkozást elvető, szabadversenyessé, az állami bürokráciát és az adóterheket leépítő, a vámtarifát megváltoztató, deflációs pénzügyi politikát mérséklő gazdaságpolitikai törekvések között mutatkoztak.

A bethleni kormányzat e status-quot vigyázó gazdaságpolitikája, amelynek ugyanakkor legjellemzőbb ismérve — éppen Bethlen már vázolt politikai szemlélete folytán — a teljes koncepciótlanság volt, 1929 őszén szembekerült a gazdasági világválsággal és annak magyarországi jelentkezésével.

Külpolitika és revízió

Az ország katonai és pénzügyi ellenőrzésének megszűnése, majd ezt követően Mussolini Olaszországának Magyarország iránt baráti gesztusokat mutató érdeklődése — párosulva a belpolitikai sikerekkel — lehetővé tették Bethlen számára, hogy kitűzött stratégiai célját, a revíziót megvalósítandó, külpolitikájában is új taktikai szakaszt indítson el. Az ellenőrzés megszüntetését Bethlen fordulópontnak ítélte ahhoz, hogy Magyarország és az európai status-quo ellen fellépő nemzetközi erők között kapcsolatot teremtsen, most már nemcsak illegális vagy félhivatalos formában, hanem államközi összeköttetések, diplomáciai kezdeményezések útján. Bethlen revíziós — egész stratégiáját irányító — koncepciójának az a meggyőződés volt az alapja, — és ez a nemzetközi helyzet megítélését tekintve reálisnak minősíthető —, hogy a versailles-i békerendszer nem állhatja ki az idő próbáját, a győztes hatalmak közti, továbbá a győztesek és legyőzöttek közötti ellentétek nem csökkenő, hanem növekvő távlatnak. E reális megítéléssel, amely nemzetközi látószögből fakadt, a konkrét külpolitikai taktika kidolgozásában már nem tudott egy szinten maradni. Felismerte ugyan a nemzetközi erőviszonyokban érelődő mozgást, változást, de eltúlozta, felnagyította Magyarország szerepét és lehetőségeit, a függetlenségek erdélyi szárnyának nacionalista hagyományait követve nem tudott túllépni a hungarocentrikus szubjektívista külpolitika korlátain.

A bethlengábori — nacionalista szemlélettől idealizált — diplomáciai letéteményeseként Bethlen István a külpolitikai mozgás alternatíváját kizárólag a nagyhatalmak kapcsolatában, harcában, erőviszonyaiban ismerte fel, kiiktatta a kis nemzetek összefogásának, együttműködésének mint erőtényezőnek a szerepét, és egyszerűen nem vett tudomást a társadalmi mozgásnak a nemzetközi helyzetre gyakorolt hatásáról. Kétségtelen, hogy az olasz fasizmust rokonszenvvel figyelte, de amikor bizalmasát, Prónay Györgyöt 1927 nyarán Olaszországba küldte, elsősorban olyan információk gyűjtésére utasította, amelyek Mussolini külpolitikai terveire vonatkoztak, és bár kezdettől fogva ellenszen-

vezett a weimari demokráciával, mindvégig perdöntőnek tartotta a magyar—német viszony alakulását. Franciaországot a kisantant bázisának tekintette, tehát eleve mint Magyarország érdekeinek elsőszámú nagyhatalmi ellenfelét kezelte, a Szovjetunióban sem elsősorban a társadalmi forradalom nemzetközi letéteményesét látta, hanem egy jövődő európai nagyhatalom képviselőjét — annál is inkább, mert nem hitt a szovjet uralom internacionalista jellegének tartósságában.

A bethleni külpolitika megítélésében Gratz Gusztáv helyesen állapította meg, hogy Bethlen kezdettől fogva elvetette a kisantanttal való megegyezés alternatíváját és az európai status-quo-nak a nagyhatalmak által történő megváltoztatásához, annak esetleges alakulásához igyekezett szabni diplomáciáját. Első lépése az 1927 áprilisában megkötött magyar—olasz barátsági és döntőbíróági egyezmény és az ezzel egyidőben létrejött titkos konzultatív megállapodás az újonnan meghirdetett „aktív” külpolitikának volt első, a belpolitikában óriási diplomáciai győzelemnek meghirdetett eredménye.³⁶ E két egyezmény formailag nem jelentett elkötelezettséget Magyarország számára, de az olasz orientáció mellett történt nyílt állásfoglalást a nemzetközi politikában szövetségi viszony létrejöttének tekintették, annál is inkább, mert ezzel lezárult az a kezdeményezés is, amely az 1926. évi magyar—jugoszláv kapcsolatok alakulásában bizonyos perspektívát engedett sejtetni.

Bethlen 1927 áprilisi és 1928 áprilisi olaszországi látogatása után minőségileg új hangot ütött meg bel- és külpolitikái nyilatkozataiban, amelyek összekapcsolásában most már egyértelműen a revízió képezte a „keresztény és nemzeti” államrezon jelképét, olyan beállításban, hogy a nemzetközi revíziós erők élén Mussolini Olaszországa, Magyarország szövetségese és támogatója áll. A revízió nyílt követelése első ízben 1928. március 4-én Debrecenben hangzott el Bethlen részéről határozott formában a status-quo ellen: „mi fajunk egyharmadáról örökidőkre le nem mondhatunk — jelentette ki. — Ezt igazságul elfogadni nem tudjuk és a magyar nemzet kapura szögezné azt az államférfit, aki egy második Trianont aláírna. Ha ilyen lokarnói szerződést, mint önérzetes nemzet alá nem írhatunk, mert nem áll a béke érdekében, akkor még kevésbé mehetünk bele valamilyen gazdasági blokkba vagy dunai konföderációba, mert ezek a lokarnóinál messzebbmenő konstrukciók. Ezek egy Lokarno és még valami, s ez a valami is a mérlegünk terhét rontaná, mert gazdasági érdekeinket adnánk fel ezáltal.”

Bethlen elképzeléseiben a kisantant belső lazulása mint realitás szerepelt. Az olasz—magyar szövetséget is elsősorban Románia ellen vélte eredményesnek. Hasonló elképzelés vezette a Szovjetunióval keresett kapcsolatban is. Voltak is erre valóban konkrét jelek. A Veldenben 1926 júniusában tartott hatodik értekezlet egy nappal a kitűzött határidő előtt zárult, anélkül, hogy a kisantant államok közös nevezőre jutottak volna. Egy évvel később, 1927 májusában Joachimstalban sem sikerült a kisantant államai között fennforgó ellentéteket elnémitani. Beneš és *Mitilineu* pohárköszöntői — ha finoman is — érzékeltették a differenciákat a nyilvánossággal. Az 1928 augusztusában Bukarestben megtartott értekezlet deklarációjában is csak egyetlen kérdésben volt egység: a trianoni határok megvédésében, egyedül ebben vállalták a szolidaritást a

³⁶ A bethleni „aktív” külpolitika vázolására lásd: *Maria Ormos: L'opinione del conte Stefano Bethlen sui rapporti italo—ungheresi (1927—31). Estratto da „Storia contemporanea”*. anno II. 1971, n. 2.

kisantant államai. Ezzel szemben a magyar kormány mindent elkövetett, hogy a trianoni szerződés revíziójának gondolatát belevigye az európai közvélemény állandó napirendi problémái közé, méghozzá a szervezett propaganda olyan beállításában, hogy a kisantant és Magyarország viszonya akadálya a közép-európai béke perspektívájának. Ezt szolgálta egyrészt az ún. Rothermere-akció, amely liberális nagytőkés körök kezdeményezése, majd a Bethlen-kormány taktikai bekapcsolódása után bizonyos angol — befolyásos jobboldali — körök fellépésével az angol közvélemény egy részének megnyerését célozta. Másrészt ugyanerre irányult az olasz—magyar viszonyban beállott változás: az a tény, hogy Mussolini a nyilvánosság előtt fellépett a magyar revízió gondolatának támogatásával.

A magyar kormány külpolitikai tevékenységében központi helyet foglalt el a „közvélemény megdolgozása”. Bethlen és diplomáciai apparátusa óriási erőfeszítéseket tett — Bethlen londoni és párizsi útjai javították is a légkört, — ekkor kezdte meg a különböző kölesöntárgyalásokat —, de közben — mint ahogyan ez lenni szokott — saját propagandájának is a hatása alá került, többre értékelte az eredményeket a valóságnál. A párizsi magyar követ, Villani 1929 januárjában — igaz nem minden taktikai hátsógondolat nélkül — német kollégájának a magyar—francia viszony bizonyos javulásáról számol be, de azt komolyan gondolja, hogy a francia közvélemény rokonszenve a magyar ügy iránt megnövekedett és a Beneš iránti bizalom megrendült Párizsban.³⁷

A diplomáciai apparátus munkamódszerében a bizántinusi vonás volt az uralkodó, a jelentések, információk nagyrészt nem elsősorban a realitást, hanem a kormányfő elvárásait tükrözték, akarva-akaratlan desinformáltak a külügyminisztert és ezáltal Bethlent is. A prágai és bukaresti magyar követek általában igen szubjektív oldalról közelítették meg a közeget, amelyben tevékenykedtek, a magyar diplomáciai testület nagy többségében nem volt képes európai horizontról szemlélni a nemzetközi helyzet alakulását. A status-quo gyengülése realitás volt ugyan, de lassúbb és bonyolultabb is, mint ahogy az apparátus érzékelte. Ez a körülmény nem jelentéktelen hibaforrásnak bizonyult.

Ebbe az irányba befolyásolta Walko az apparátust. Egy 1927 augusztusában kelt körrendelete, melyet minden követségnek megküldött, hangsúlyozta, hogy a kisantant tagállamaival semmiféle érdemleges tárgyalásokba nem lehet bocsátkozni esetleges gazdasági együttműködésről. Azzal indokolta, hogy egy ilyen gazdasági integráció megindulása „politikailag rendkívül könnyítené szomszédaink helyzetét velünk szemben és megnehezítené minden, a trianoni határoknak még békés úton is esetleg elérhető megváltoztatási lehetőségét”. Ezt az irányvonalat továbbfejlesztendő egy 1929. május 2-i körlevél leszögezi, hogy az etnikai elv hangoztatásával és az azon nyugvó részleges revízióval nem szabad veszélyeztetni azt, hogy egy megfelelő szituációban a kormány elérhesse „a revíziót”, tehát a teljes, vagy a lehetségesen maximális revíziót. Ez a megfontolás vezette a kormányt, amikor igen határozottan szembefordult a Rothermere-akcióval — az etnikai elvre és bizonyos demokratizálásra épített revíziós elképzelésekre, amelyben liberális körök is érdekelve voltak.

A magyar és olasz érdekek megítélésében, pontosabban az érdekek egybeesésében Bethlen szintén túlbecsülte a valóságot, ebből származott aktív külpolitikájának eltolódása, tehát bizonyos egyoldalúsága, amellyel a maga elé

³⁷ OL AA K 112 349/53 1929. jan. 18. — A párizsi német követ jelentése a magyar—francia viszony alakulásáról.

vázolt alternatívák közül az olasz—magyar kapcsolatok elmélyítését annyira előnyben részesítette. A német—olasz viszonyban, annak javulásában, vélte Bethlen az európai status-quo felsorakozó nagyhatalmi alakulást felismerni, ezen munkálkodott és az eljövendő német—olasz blokkban akarta Magyarország helyét, méghozzá a csatlakozó kis államok sorrendjében első helyét biztosítani. Közép-Európa új rendezési elvét ettől a várható szövetségtől és a szövetség hegemoniájától várta a német és olasz befolyás paralizálását és ennek az egyensúlynak a taraján Magyarország politikai befolyásának növekedését, sőt a Monarchia utódállamai közötti hegemoniáját. Ezt az elképzelést szolgálták azok a tervek, amelyeket 1927-ben és 1928-ban Milanóban felvetett és elfogadott. A legfontosabbak: Magyarország olasz segítséggel való felfegyverzése, Ausztriában a köztársasági rendszer megdöntésével az olasz—magyar—osztrák blokk kiépítése, Jugoszlávia izolálása, olasz vezetés alatt egy Balkán blokk létesítése.

A magyar felfegyverzés első eredménye, a szentgotthárdi fegyvercsempészesi botrány elsősorban azt bizonyította, hogy az antant hatalmak nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget Magyarország fegyverkezési igényének, és így az incidens nem akadályozta meg a katonai szövetség felé teendő újabb lépést: további segítséget a magyar hadsereg felfegyverzésére olasz részről. Ezzel párhuzamosan folyt az osztrák fasiszta katonai erők támogatása, ami Mussolini és Bethlen együttes álláspontjára épült; közösen jelentős összeget áldoztak erre a célra. Részben az olasz érdekek szolgálatában — részben pedig a horvát kérdés leendő rendezésében a magyar érdekek alátámasztása céljából — támogatta Bethlen a horvát usztasa mozgalmat és a macedon szeparatistákat, a balkáni tűzfészek központi forrását. A fehérgárdista IMRO minden balkáni államban — Törökország kivételével — illegális szervezetekkel rendelkezett és minden szeparatista akcióban résztvevett, pénzforrásai között az olasz és magyar kormányok nem jelentéktelen súllyal képviseltették magukat. Bethlen ezzel egyidőben igyekezett Törökországban és Bulgáriában is olyan külpolitikai orientációt szorgalmazni, amely Olaszország felé fordul — törekvése azonban eredménytelen maradt.

A német—olasz viszony sem Bethlen elképzelése szerint alakult, bár a legnagyobb külpolitikai erőfeszítéseket éppen ebben az irányban fejtette ki. A német kormánynak — a mindenkorinak — minden alkalommal hangsúlyozta vagy hangoztatta, hogy a magyar külpolitika fővonalát a magyar—német barátság jelenti. Stresemann-nal folytatott személyes beszélgetése is ennek jegyében fogant, igyekezett közvetítő szerepét Mussolini és Németország között kiemelni és felhasználta a diplomáciai fogások minden eszközét, hogy meggyőzze Stresemann-t a Mussolinival való megegyezés előnyeiről. Lekötötte magát — szóban — a németek déltiroli érdekei mellett, átvitt értelemben „hozzájárult” az Anschluss-hoz is. Bethlen egyik legnagyobb tévedése egyébként az olasz—német jóviszonyba helyezett túlzott reménye volt, az a húszas évek végén nem mozdult ki korábbi pontjáról, a német revansista erők még nem tudtak felülkerekedni.

A magyar—olasz kapcsolatokban történt előrehaladás azonban a húszas évek végére megnövelte a Bethlen-kormány diplomáciai tekintélyét — elsősorban belföldön, a revízió nyílt meghirdetése és ennek eltúlzott olasz támogatása következtében. Bethlen éppen — állandóan hangoztatott — külpolitikai sikereit tette kormányzásának, az ellenforradalmi rendszer tíz esztendejének mérlegére, belpolitikai visszhangját tekintve nem is eredménytelenül. Érvelésében a külpolitika, ami egyet jelentett a bethleni államrezonban a revízióval,

tabuként szerepelt. Pártján belül — az ellentéteket elsímítandó — a külpolitikára utalva deklarálta: „Tartsuk távol azt a harcot, amely másodrangú belpolitikai kérdésekben talán köztünk folyik, de ne akarjunk belpolitikát külpolitikai szempontból csinálni.”³⁸ A nagy nemzeti ideálok frazeológiája, így Kossuth Lajos örök érdemeinek és március 15-e ünnepé nyilvánításának törvénybe iktatása a két ház ünnepi ülésein is ezt a célt szolgálta, de a revízióhoz vezető út állomásának tüntette fel a Kellogg-paktumhoz való csatlakozást is, taktikusan előbb egyetértését fejezve ki Berzeviczy Albert és Vészi József külpolitikai fejtegetéseivel, majd Apponyira hivatkozva, így kommentálta a háborúról való lemondást: „a végleges béke nem a nemzetközi per jog javításától várható, hanem a nemzetközi materiális igazság helyreállításától”.³⁹ Így lett a hágai döntőbíróági egyezmény az optáns ügyben romániai magyar földbirtokosok törvényes kártalanításának kimondása nemzetközi fórumon — ilyen „külpolitikai diadal” a bethleni megfogalmazásban, mindenkor kihangsúlyozva Magyarország külpolitikai sikereiben Mussolini „halhatatlan” érdemeit.

A külpolitikai orientáció és külpolitikai fegyelem Bethlen által meghirdetett dialektikája így értett a kormányzási politika vezérmotívumává, az irányított sajtó és közművelődési propaganda „rendező” elvévé. A harcot ennek érdekében két fronton, a túlzók, tehát nyílt sisakos revizionisták és a „destruktívok”, elsősorban szociáldemokraták ellen vívta a miniszterelnök. A külpolitikai, revizionista érdek nagymértékben szerepet játszott a Bethlen—Gömbös „kibékülésben”, ennek első gesztusa Gömbös Gyula külpolitikai tárgyú előadása volt 1928. április 18-án az Országos Nemzeti Club-ban „Magyarország és Kelet-Európa” címmel, amelyen Bethlen is megjelent. Gömbös „a fehérradikálisok” vezérjelöltje a nyíltsisakos revizionizmus szelídítését is vállalta a Bethlennel kötött szolidaritási paktumban. Az intranzigens fajvédők — és ezek maradtak kisebbségben — Eckhardtra és Bajesy-Zsilinszkyre tekintettek továbbra is, elsősorban a hazai és utódországokbeli ifjúság megnyerését tűzte ki célul revíziós propagandájukban. A kormány külpolitikájának baloldali ellenzéke, így a szociáldemokraták és a kommunisták is a trianoni békeszerződés revíziójának álláspontjáról bírálták és támadták Bethlen külpolitikáját, mint „hivatalos” „kardesőrtető” „militarista”, a békét veszélyeztető irányvonalat. Államhatalmi szinten a húszas évek végéig teljes egészében a bethleni koncepció érvényesült a külpolitikában, ezzel párhuzamosan nagy ütemben hódított tért a revíziós eszme nacionalista áramlata a tudati szférában is. Külpolitika és revízió „eggyé” váltak — a taktikai alternatívák fenntartása mellett — „a nemzeti összefogás” permanens elvi meghatározásában.

Л. МАРКУШ

СИЛЫ РЕЖИМА НА СЛУЖБЕ КОНЦЕПЦИИ БЕТЛЕНА О ВЛАСТИ

(Резюме)

Автор статьи исследует вопросы внутренней, внешней и экономической политики и правительственной системы Иштвана Бетлена в период 1927—1929 гг.

В конце 1926 года закончился первый период консолидации контрреволюционной структуры консервативного типа и фашистского характера. Иштвану Бетлену, в области внутренней политики удалось преодолеть трудности, причиненные делом фальсификации ранка и он считал этот момент — принимая во внимание и происшедшие в международ-

³⁸ *Bethlen István*: i. m. II. köt. 216. l.

³⁹ *Uo.* II. köt. 227. l.

ной обстановке изменения — подходящим для того, чтобы сконцентрировав свои силы, приступить к более активной деятельности в области как внутренней так и внешней политики в интересах достижения своей стратегической цели, ревизии.

В области внутренней политики — до истечения срока полномочий — распустал парламент, не проведя реформы закона об избирательном праве, несмотря на то, что этого требовали от него и отдельные круги его собственной партии. Парламентские выборы 1926—1927 годов привели к безграничной гегемонии партии единства, а в то же время изменился и парламентский состав правительственной партии за счет бывших сторонников Надьяади и в пользу государственной бюрократии. И созданная верхняя палата укрепляла аграрно-консервативные тенденции. Как буржуазная оппозиция, так и социал-демократическая партия вышли ослабленными из выборов, в ходе которых исполнительный аппарат правительства применял террористические методы. В последующие годы со стороны администрации усиливались мероприятия направленные против левых, и, в первую очередь, против легального и нелегального рабочего движения, приближаясь к принципам «защитников расы», вождь которых, Дьюла Гёмбёш в 1928 году снова вступил в партию единства и занял пост государственного секретаря по военным делам, распустил свою партию точнее и она вошла в правительственную партию. Бетлен, который в предыдущие годы использовал буржуазную оппозицию и социал-демократию против «защитников расы», снова заключил союз с лагерем «защитников расы», как политически, так и идеологически стоявшим ближе к нему и теперь, казалось бы, «прирученным».

В области экономической политики, во все более остром споре аграриев и меркантилистов (чему содействовало соглашение о таможенном тарифе), Иштван Бетлен желал играть роль и действительно играл роль судьи. Ввиду того, что чутье реального политика и самостоятельная армия (которая считалась главным средством достижения его стратегической цели) требовали известной поддержки меркантилистов, он предоставлял возможность для усиления своих экономических позиций находящимся в Венгрии кредитной организации, что имело последствия и в определенных сферах политики, в области кредита, промышленности и внешней торговли.

В системе концепции Бетлена о власти, вся внутренняя и экономическая политика во всех решающих вопросах была подчинена стратегической цели, имеющей внешнеполитический характер: той политике ревизии, которую Бетлен пытался осуществить путем расширения целей, обнаружившихся в системе Версальского мирного договора. В этом своем стремлении Бетлен считался с определенными альтернативами, однако, поскольку в любой из этих альтернатив за основу он брал Италию Муссолини, каждая из них раньше или позже — привела бы в тупик. Ни в одной из альтернатив не получила места мысль о соглашении с маленькими государствами Центральной и Восточной Европы, и поэтому концепция Бетлена в конечном итоге не считалась с действительностью, несмотря на то, что Бетлен не исключал и возможности создания дипломатических отношений с Советским Союзом, что было бы направлено против Малой Антанты, и главным образом против Румынии.

L. MÁRKUS

LES FORCES ADMINISTRATIVES AU SERVICE DES CONCEPTIONS DU POUVOIR DE BETHLEN

(Résumé)

Dans son étude l'auteur traite la politique intérieure, extérieure et économique du gouvernement d'István Bethlen pendant la période 1927—1929.

À la fin de 1926 fut close la première étape de la consolidation de la structure contrerévolutionnaire marquée d'un type conservateur et de caractère fasciste. En politique intérieure, István Bethlen réussit à surmonter les difficultés provoquées par l'affaire de la falsification de franchises, il jugea donc le temps venu pour concentrer ses forces afin d'engager une activité intérieure et extérieure plus vigoureuse, tenant compte des changements survenus dans la situation internationale, pour arriver à son objectif stratégique, à savoir à la révision des traités de paix.

En politique intérieure, il a dissous, trop tôt, le parlement sans procéder à des modifications de la loi électorale que, pourtant, certains groupes de son propre parti désiraient également. Les élections législatives de 1926—27 apportèrent une hégémonie absolue du parti de l'union, modifiant en même temps la composition des parlementaires du parti gouvernemental, au détri-

ment des anciens partisans de Nagyatádi et en faveur de la bureaucratie de l'Etat. La Chambre Haute renforçait également les tendances agraire-conservatrices. L'opposition bourgeoise et le parti social-démocrate sortirent sensiblement affaiblis de la campagne électorale au cours de laquelle l'appareil gouvernemental eut recours à des méthodes d'intimidation. Pendant les années suivantes, l'administration intensifia les sanctions contre la gauche, en premier lieu contre les ailes légale et clandestine du mouvement ouvrier, elle s'approcha des racistes dont le chef, Gyula Gömbös, rentra en 1928 dans le parti de l'union (parti gouvernemental), accepta le portefeuille de la défense, a dissous son parti, plus exactement le fondit dans le parti gouvernemental. Après avoir manœuvré l'opposition bourgeoise et les sociaux-démocrates contre les racistes, Bethlen renoua maintenant l'alliance avec ces derniers, plus proches de lui et en politique et pour l'idéologie, qu'il croyait «apprivoisés».

En politique économique l'accord sur les tarifs douaniers renforça le conflit agraire-mercantile. Dans ce différend István Bethlen prétendait à jouer le rôle d'arbitre, rôle qu'il accomplit par ailleurs. Un certain soutien des intérêts mercantiles était dicté par son sens des réalités d'une part et de l'autre par les besoins de l'armée indépendante, instrument principal pour atteindre son but stratégique, il offrit la possibilité aux milieux monopoleurs hongrois du système international du crédit de renforcer leurs positions économiques, ce qui avait ses conséquences inévitables dans certains domaines de la sphère politique, par exemple dans le crédit, dans l'industrie et dans le commerce extérieur.

Dans la conception de Bethlen, la politique intérieure et la politique économique était, dans toutes les questions décisives, subordonnées au but stratégique relevant de la politique extérieure, à savoir à la politique révisionniste que Bethlen comptait réaliser en élargissant les faillies survenues dans le régime de la paix de Versailles. Dans ces préoccupations, Bethlen dressait quelques alternatives, mais comme dans chacune d'elles la base dont il partait était l'Italie de Mussolini, elles aboutirent toutes, à plus ou moins longue échéance, à des impasses. La conception de Bethlen écarta, dans chaque alternative, l'idée d'un accord avec les petits Etats de l'Europe centrale orientale, il s'ensuit qu'en fin de compte il ne tenait pas compte des réalités encore qu'il n'ait pas exclu la possibilité d'établir des relations diplomatiques avec l'URSS, qui auraient été dirigées contre la Petite Entente, surtout contre la Roumanie.

SZINAI MIKLÓS

Bethlen politikai rendszeréről

A Tanácsköztársaság megdöntése után több mint két évig egyetlen kormánynak sem sikerült az ellenforradalmi rendszert konszolidálni. Bethlen István a második királypuccs után tulajdonképpen három hónap alatt megteremtette az ellenforradalom politikai stabilizálásának alapjait.¹ Az 1922-es (május-júniusi) választásokon megsemmisültek az első nemzetgyűlés erői.

1921 áprilisában, mikor Bethlen miniszterelnök lett, még pártonkívüli volt. A II. nemzetgyűlés összehívása után a miniszterelnök mögött ült pártja, a nemzetgyűlés többsége. Magyarországon fordított viszonyok uralkodtak, mint a polgári demokráciákban. Horthy-Magyarországon nem a legnagyobb párt adta a miniszterelnököt, hanem a miniszterelnök „adta” a legnagyobb pártot — az országnak. Így maradt ez az egész korszakban. Ezentúl több mint két évtizedig minden választáson a mindenkori miniszterelnök pártja, a kormánypárt szerezte meg az abszolút többséget. Magyarországon egy burkolt egypártrendszer jött létre.

Az egypártrendszeren belül mégsem alakult ki párturalom. 1922-es választási győzelme után Bethlen nagy energiával indította el az Egységes Párt szervezkedését, de ez néhány hónap után abbamaradt. Mi történt?

1922 szeptemberében Bethlen utasította a főispáni kart a kormánypárt szervezeteinek a kiépítésére.² A pártszervezésnek ez az első jellemző vonása: a miniszterelnökségtől indult ki és a megyékben főispánok tartották kézben. A főispánok azonban egymásután negatív választ adtak a felhívásra.³ E jelentések visszatérő motívuma a kormánypárti szervezetekben is jelentkező elégedetlenségtől és az elnyelt kiszagdapárti szervezetek egykori tagjainak befolyásától való félelem.⁴ A szervezők mentalitására jellemző, hogy nem egy helyen az úri

¹ E vázlat része *Szinai Miklós és Szücs László* Bethlen István titkos iratai című — a Kosuth Könyvkiadó gondozásában megjelenő forráskiadvány bevezetőjének. Az ellenforradalmi rendszer politikai konszolidációjának témáját és a dolgozatban felmerülő néhány más problémát ott részletesebben fejtünk ki.

² Iratok az ellenforradalom történetéhez II. köt. 99—100., 304—307. l.

³ „A bácsalmási kerületben a párt megszervezéséhez . . . jelenleg hozzáfogni nem lehet és nincs is kilátás arra, hogy ott eredményt érjünk el, amíg a felszínen levő szociálpolitikai problémák, amint pld.: a földreform, agrárhitel . . . legalább valamennyire meg nem oldatnak, szóval amíg az általános elégedetlenséggel járó feszültség nem enyhül.” Bács-Bodrog vm. főispánjának jelentése 1923. július 18-áról. OL K 28 M. E. — 448. tétel — T 111. — A következőkben az egységspárti szervezkedés kezdeteire vonatkozóan ennek a tételnek (OL K 28 M. E. — 448. tétel) az adataira támaszkodunk. Ezen belül a fentiekre lásd még hódmezővásárhelyi jelentést: Uo. 1923 — T — 56, és zalavármegyei jelentést: uo. 1923 — T 4.

⁴ „Baranya vármegyében — írta a baranyai főispán, Fischer Ferenc (a későbbi belügyminiszter) 1923. máj. 14-én — a szerb megszállás idején alakult meg a Kiszagdapárt. — Ebből a szervezetből részben nem törődömségénél fogva, de főleg a szervezők és vezetők száándéka sze-

kaszinót tettek meg párhelyiségnek,⁵ ahol változatlanul tovább folyt a vidéki dzsentri szokásos élete. Módszereiket mutatja az a főispáni jelentés, amely a Weisz Manfréd uradalom központjáról, Derekegyházi-ról tudósít: „Az egységes párt a választásokra meg volt szervezve, egyébként a központban, ahol az uradalmi tisztikar és azok révén a cselédség is egységespárti, a szervezkedés nem sürgős.”⁶ A főispánok azt kérték, hogy csak pártkereteket építsenek ki.⁷ Többen feleslegesnek ítélték minden pártszervezést.⁸ E jelzések és az 1923 elején tartott két főispáni értekezlet után Gömbös, a párt alelnöke, elfogadta a vármegyék urainak a véleményét és Bethlenhez, a pártszervezés elveiről írt levelében így fogalmazza meg a főispánok feladatait: „Nem arról van szó, hogy tökéletesen kiépített, minden párttagot nyilvántartó pártszervezet létesüljön. A feladat főleg a *pártkeretek* (aláhúzás az eredetiben — Sz. M.) megalkotásából áll.”⁹ A főispáni jelentésekből világosan látható, hogy a vidéki közigazgatás legfőbb irányítóinak fogalmuk sem volt egy párt szervezésének módszereiről. Földesúri, főszolgabírói mentalitásuktól ezek a módszerek teljesen idegenek voltak. A pártszervezési munka országos kudarcában mégsem ez volt a döntő körülmény. A forradalmak után a földreformígérettel felcsigázott paraszti várakozás mellett, a földreform elszabotálása és a kiscgazdapárt elnyelése után, a növekvő infláció körülmények között Bethlenéknek hónapok alatt rá kellett jönniük, hogy a kormánypárt helyi szervezeteinek kiépítése számukra nem járható út. Országos méretekben helyi szervei nem is voltak az egységes pártnak. „Országos mozgalmat — írja erről a problémáról Nemes Dezső — nem tudtak teremteni, mert hiszen a földreform elszabotálása például nem mozgalmat, hanem a megmozdulások elfojtását igényelte.”¹⁰ Bethlen mindenekfölött félt a demagógiától. A Gömböséssel 1923 tavaszán kiéleződő küzdelem is megerősítette Bethlent demagógia-ellenes

rint teljesen kiszorult az intelligencia (még a falusi jegyzők, papok és tanítók is túlnyomórészt), de kizorultak abból az összes nem szorosan vett kiscgazdák, iparosok, kereskedők stb. is. — A párt élére csaknem kivétel nélkül félradágos demagógok kerültek, akik a pártot saját céljaik érdekében a legszorosabban vett osztálypártnak szervezték meg. Ezzel a vármegyében igen erős szervezettel kellett a megszállás alól történt felszabadulásunkkor szembembenézni és azt lassan átglyúzni. — Az egységes párt megalakulásakor gondolnunk sem lehetett még arra, hogy ezt a pártot átszervezzem, mert ezzel feltétlenül szakadást idéztem volna elő és a demagóg vezérek a tömegek jelentékeny részét nyílt ellenzékbe vitték volna. — Ezért ahhoz a módszerhez kellett folyamodnom, hogy a megbízhatatlan vezéreket letörjem, vagy lejárassam és lassan, községenként az intelligencia beléptetésével és megbízható elemeknek előtérbe helyezésével idomítsam át a pártot.” Uo. 1923—T—111.

⁵ Baján (uo. 1923-T-97) és Esztergomban (uo. 1923-T-88).

⁶ OL K 28 M. E. — 81 — 1923-T-5.

⁷ E vélemények közül, mint jellemzőt idézzük a Szatmár vármegyei főispán jelentését: „... ha ... meg is csinálom a pártszervezést — írta —, ezzel esetleg az ellenzéki pártok malmára hajtom a vizet, mert megtörténhetik, hogy népünk könnyen félvezethetősége mellett választások előtt a kész szervezeteinket kapcsolják le ügyes demagóg agitátorok. Én teljesen elegendőnek tartom, ha a pártnak csak a keretei vannak meg, ami a kormányzatomra bízott Szatmár vármegye minden egyes községében a képviselőválasztások alkalmával kiépített és ezen keretek csak szükség esetén töltetnek ki. Közpályám alatt négy képviselőválasztást vezettem, kettőt mint főszolgabíró, kettőt mint főispán, az összes választások akaratom szerint hajtattak végre és előzetesen pártszervezést sohasem csináltam, azt tapasztaltam, hogy az utolsó pillanatokban kell megragadni a dolgot, alkalmas jelölttel, a közigazgatási tisztviselők kézbevevésével és ambíciójuk felkeltésével és a választások sikeréhez szükséges egyéb kellékekkel összegyűjtésével.” OL K 28 — M. E. 448. tétel — 1923-T-6.

⁸ Szabolcs vármegye főispánjának, Kállay Miklósnak, a későbbi miniszterelnöknek jelentése (uo. — 1922-T-6) és a zalai főispán véleménye (OL K. 28 — M. E. — 81 — 1923-T-4-463).

⁹ OL K. 28 — M. E. — 448 — 1923-141.

¹⁰ Íratok az ellenforradalom történetéhez, II. köt. Bevezető tanulmány 102. l.

magatartásában. A kormánypárt helyi szervei nemcsak a volt kisgazdapárti tagság gyülekező helyei lehettek, de a vidéki tisztviselők és dzsentri ellenzéki elemek szervezkedésének fórumává is válhattak. Ahogy fent megpróbálta Gömbös, úgy lent is elképzelhető volt a két réteg összefogására irányuló valamilyen „parasztfogó” szélsőjobboldali ellenzéki szervezkedés.

Bethlen 1923 után fasiszta tömegpárt megteremtése *helyett* rendszerét építette tovább a társadalmi és állami élet újabb és újabb területein.

Rendszerének gerincévé nem a pártot, hanem a közigazgatási apparátust tette.

A főispáni kart még a második királypuces után a választási előkészületek befejezéséig (1921 október—1922 május) kieserelte.¹¹ Az új nemzetgyűlés összeülése előtt megalakult harmadik Bethlen-kormányban az egész közigazgatás vezetője a várnegyei nagybirtokos arisztokrácia szószólója, Rakovszky Iván lett. Mindez kifejezője volt a hatalmi viszonyokban bekövetkezett döntő változásoknak. A magyar államapparátus tagjai megszokták, hogy egyetlen vezető politikai erőre orientálódjanak. Két évig, 1921 végéig a közigazgatásban teljes bizonytalanság uralkodott abban a tekintetben, hogy Horthy marad-e és meddig marad, mikor tér vissza IV. Károly. A legfőbb államhatalom másik szervében, a nemzetgyűlésen belül pedig két párt viaskodott. A közigazgatási tisztviselők, a katonatisztek hosszú ideig nem tudták, hogy IV. Károlyra, vagy Horthyra, a kisgazdapártra vagy a kereszténypártra orientálódjanak-e. 1922 elejére azonban Horthy helyzete megszilárdult. 1922 nyarától a parlamentben a kormány pártja birtokolta az abszolút többséget. A közigazgatási tisztviselőnek többé nem lehetett kétsége abban a tekintetben, hogy kitől függ. A kormányzat megszilárdulása után a közigazgatási apparátus tagjai rosszabb helyzetbe kerültek az államhatalommal szemben, mint az első világháború előtt. Az 1920. XVI. t.e. — szemben a dualizmuskori jogviszonyokkal — lehetővé tette, hogy a miniszter az állami tisztviselőket a régen kötelező fegyelmi eljárás nélkül is bármikor elbocsáthassa „hazafiatlanság, társadalom-ellenes magatartás” esetén. 1921 nyara óta, mikor először merült fel az állami tisztviselők tömeges elbocsátásának terve, az úgynevezett B listák alkalmazásának lehetősége, az állami tisztviselők fokozottabb mértékben kerültek függő helyzetbe felsőbb hatóságaiktól, a kormánytól, mint valaha.

A B lista növelte a köztisztviselő réteg elkeseredését, és ez egyik mozgatója volt a fajvédők önálló szervezkedésének, de ugyanakkor a B lista és az egész közigazgatás helyzetében bekövetkezett gyökeres változás megnehezítette a köztisztviselő dzsentri réteg ellenzéki fellépését. A Fajvédő párt megalakulása 1923 nyarán már csak a szélsőjobboldal utóvédharcának tekinthető. Tulajdonképpen akkor került sor rá, mikor a küzdelem Bethlen és a Gömbös vezette szélsőjobboldal között már eldőlt a miniszterelnök javára.

1923 tavaszára az úgynevezett vörösvédelmi szervezeteket, a „T” tisztek hálózatát, a különböző kémszervezeteket, amelyek a hivatalos államhatalom mellett a szélsőjobboldal külön apparátusát képezték — a megerősödő hivatalos államhatalom lényegében már felszámolta. A különítményeket — részben Bethlen segítségével — a királypuces előtt és után likvidálták. A tisztikar egy része, amely támasza lehetett volna Gömböséknek, szintén kiesűszott a kezükből. 1921 nyarán megkezdték a trianoni békeszerződés katonai előírásai végrehajtását.

¹¹ 25 főispáni helyre 18 újat neveztek ki. Kettő kivételével mindet 1922 februárjában és március elején. A 18 új főispánból 9 közigazgatási szakember volt (alispán, főszolgabíró, főjegyző), 6 földbirtokos, 1 takarékpénztári ügyész és két képviselő.

nak ellenőrzését. Antant katonai kontrollbizottságok érkeztek Magyarországra és felügyeletük mellett kellett a tisztikar jelentős részét leszerelni. A tisztikar tagjai nem tudhatták, kit érint közülük a leszerelés. Ha eddig sok tekintetben a kormány függött a hadseregtől, ezentúl a tisztikar került függő helyzetbe a kormánnyal szemben.¹²

A szélsőjobboldal nyilvános társadalmi szervezetei, az Ébredő Magyarok Egyesülete, a MOVE (Magyar Országos Véderő Egyesület) és illegális alakulataik, a titkos társaságok csak addig rendelkeztek befolyással, amíg az említett fasiszta töltésű *hatalmi* szervezetek léteztek. Amikor ezeket likvidálták és ezzel a folyamattal majdnem párhuzamosan Bethlen *kiépítette saját hatalmi apparátusát*, a titkos társaságok és a szélsőjobboldali szervezetek ha nem is szűntek meg, szerepük minimálisra csökkent.

1923 nyarán nem Gömbös szakított Bethlennel, — a nyugati kölcsön ügyében folytatott tárgyalások döntő szakaszában — a miniszterelnök szorította ki¹³ a fajvédőket a kormánypártból.

¹² Lásd az 1. sz. jegyzetet.

¹³ A nyugati kölcsönök megszerzésére irányuló Bethlen-politika és a szélsőjobboldali elemek kiszorítása közötti összefüggésre rámutatott Sz. Ormos Mária: Az 1924. évi magyar államkölcsön megszerzése. Akadémiai Kiadó 1964. — Bethlen 1923. júl. 15-én levelet intézett Gömbös Gyulához, amelyben — többek közt — a következőket írta: „Gödöllői kirándulásod óta több ízben kerestem az alkalmat, hogy veled beszélhessek. — sajnos, sem telefonon, sem más úton nem tudtalak elérni. Úgy látszik, került az alkalmat, hogy velem találkozzál. Ez az oka, hogy most levélben fordulok hozzád és ismétlenül felkérlek, hogy végleg döntsi politikai magatartásod tekintetében . . . két út áll nyitva számodra. Nevezetesen: vagy a kilépés, amit a magam részéről célszerűnek és helyesnek nem tartok, mint azt előttem ki is fejtettem; vagy a politikai magatartásod alárendelése sajnos az én kezembe letett hivatalos vezetésnek. Ennek útja és nyilvános dokumentációja természetesen az, hogy ha az ügyvezető alelnökségről lemondasz és ugyanakkor lemondó leveledben kifejtjed, hogy mely okok vezettek erre a lépésre.

Végeredményben arra kérek, hogy jövő keddig hozd meg döntésedet, miután ezen a napon pártértekezletet tartunk és azon már tisztázott helyzettel akarunk szembenállni.” OL Bethlen István iratai K 468 (a továbbiakban Bethlen iratai). B/1. -1923-431.

Gömbös kapitulált Bethlen ultimátuma előtt, s azon a bizonyos kedden, 1923. jún. 19-én lemondott az Egységes Párt alelnöki tisztjéről.

Gömbös pár héttel később, júl. 12-én államtitkári nyugdíja folyósítását kérte Bethlentől. A miniszterelnök több mint két évig „fektette” Gömbös kérését, és csak 1925 szeptemberében járult hozzá elintézéséhez. Bethlen iratai B/1-1923-146, B/1-1925-560.

A titkos társaságok másik, egykor nagyhatalmú vezetője, a „Vezérek Tanácsának” tagja, Feilitzsch Berthold báró 1925. aug. 7-én levélben fordult Bethlenhez. „Hétfőn, 3-án kihallgatáson voltam — írta — Gödöllőn a Főméltóságú Úrnál. Ő említette nekem, hogy az én elhelyezkedésem ügyében veled beszélt és hogy te is a legjobb akarattal vagy irányomban . . . Ne haragudjál reám, hogy pihenésedet zavarom, de előállhat valami és lekésnék, ha figyelmed nem terjed ki reám.

Miután én csekély nyugdíjammal nem tudom családomat eltartani, nagyon kérek, végy pártfogásodba és vagy választass meg képviselőnek — vagy protezsáljál be egy jobb vállalat — vagy banknál egy helyre . . .” Bethlen iratai B/1-1925-485. Bethlen írt Bud pénzügyminiszternek, hogy segítsen Feilitzschet elhelyezni valamilyen banknál. 1926-ban a báró Bihar vármegye főispánja lett (a képviselőség helyett) és 1927-ben már hat vállalat és pénzügyintézet igazgatóságának tagja. OL K 148 — BM. Elnöki — 1928-397.

Több mint jelképes jelentősége volt annak, hogy az ellenforradalom idején a MOVE vette birtokába a Szabadkőműves Páholyok Podmaniczky-utcai székházát, és itt tartották a titkos társaságok szertartásait. Ha a Szabadkőműves Páholyok a hivatalos államhatalmat gyakorló arisztokráciával és a klérussal szemben megpróbálták titokban a saját polgári személyi politikájukat keresztülvinni, a Horthy-korszak kezdetén a szélsőjobboldali titkos szervezetek az arisztokrácia és a fináncetöke szövetségével szemben kíséreltek meg titkos összeesküvéssel megszerezni a fontos államhatalmi pozíciókat.

Ezek az iratok a dszentri ilyen kísérleteinek kudarcát bizonyítják.

Bethlen megoldotta azt, amit korábban egyetlen szélsőjobboldali vagy konzervatív erő, vagy ezek valamilyen kombinációja sem tudott megoldani: a magyar vidék titkos szavazási rendszerének a felszámolását. Ez volt a feltétele annak, hogy a közigazgatás döntse el a parlament összetételét. A parlamenti többség birtokában pedig Bethlen döntötte el a közigazgatás összetételét. E mechanizmuson belül a parlament is és a közigazgatás is Bethlentől függött.

Az Egységes Párt a kialakult szisztémának csak alárendelt részeként működött. Vidéken a főispánok kezében levő választási apparátus maradt, a fővárosban pedig a Bethlentől függő képviselők parlamenti frakcióját jelentette. A valóban kialakult egypártrendszer keretén belül az ellenforradalom első évtizedében a hatalom Bethlen kezében összpontosult.

Hogyan tudta a továbbiakban kézben tartani ezt az apparátust a miniszterelnök, és ezzel az apparátussal miképpen biztosította a néptömegek állandó elnyomását? A következőkben mindkét vonatkozásban Bethlen szisztémájának csak egy-egy elemével foglalkozunk; az apparátus tekintetében a korrupció módszereit, a néptömegek elnyomásának területén pedig a kivételes hatalom rendszerét próbáljuk vázolni.

A kormánypárt másik alelnökével, Lévay Mihály címzetes püspökkel nem úgy bánt Bethlen, mint Gömbössel. Lévay 1923 márciusában levélben kérte Bethlent, hogy a hatvani plébánia megszerzésében támogassa, mert a plébánia kegyurának, a Hatvani-Deutsch családnak (illetőleg azok képviselőjének, Hirsch Albertnek) más jelöltje van. A kormány elnöke kérte Klebelsberg gróf vallás- és közoktatásügyi minisztert, hogy támogassa Lévay kérését. Az ügy elintézése azonban húzódott, mert a Hatvani-Deutsch-család ellentállt. Lévay megelégedett volna akkor más jövedelemforrással is. „Egyszerűbb lenne — írta Bethlennek —, ha a leendő kalocsai érsek adná nekem az ott üresedésben levő kanonoki stallumot. Igaz, hogy e miatt meg az ottani papság dohogna. De ha nem nevezne ki, csupán üresedésben hagyná a stallumot és jövedelmét nekem juttatná, akkor is rendben lenne a dolog.” A címzetes püspöknek ezek a javaslatai azonban úgy látszik nem bizonyultak megvalósíthatóknak, mert Bethlen újból szorgalmazta Klebelsbergnél a hatvani plébánia megszerzését. A kultuszminiszter ekkor azt javasolta, hogy a miniszterelnök forduljon a pénzügyminiszterhez. „Nekem Hirsch-sel szemben — írta Klebelsberg — kényszereszközök nem állnak rendelkezésemre, ha azonban a pénzügyminiszter Lévay érdekében nyomást gyakorolna rá, semmi kétségem nincs abban a tekintetben, hogy célt érjünk.” Ezután Bethlen valóban írt Kállay pénzügyminiszternek, aki olyan „nyomást gyakorolt” a kegyúri jogokat gyakorló családra, hogy 1923 decemberében Hirsch Albert értesítette Bethlent, hogy Lévayt fogja ajánlani a hatvani prépostságra. „Örömmre szolgál — írta a kilenc hónapig minden nyomásnak ellenálló Hirsch Albert —, hogy Nagyméltóságod intenciójának megfelelően járhattam el...”¹⁴ A pénzügyminiszter, aki hivatalánál fogva szorosabb kapcsolatokat tartott a bankok vezetőivel, kapta más alkalommal is a feladatot, hogy igazgatósági tagságot szerezzen a különböző bankoknál, vállalati részvénytársaságoknál Bethlen pártfogoltjai számára.¹⁵ A fináncetke és a kormány 1922-ben kialakult szoros kapcsolatai¹⁶ 1923-ban tovább fejlődtek. Nagy botrányt okozott, mikor

¹⁴ Bethlen iratai. B/8-1923-298 és B/8-1923-429.

¹⁵ Bethlen iratai. B/1-1922-1266., B/1-1925-485.

¹⁶ Bethlen iratai. B/1-1922-47., B/3-1922-280., B/9-1922-227., B/1-1929-1269.

a képviselőházban leleplezte az ellenzék, hogy a bankok részvényekkel ajándékozták meg a képviselőket. Kiderült, hogy a nagybankok vezető állami tisztviselőknek és képviselőknek kibocsátási árfolyamon adtak részvényeket, még a részvények árának tőzsdei felhajtása előtt. Hymódon kisebb vagyonokat kereshettek a bankok emberei. A belügyminiszter is kapott ilyen részvényeket. „Tessék elképzelni — mondta Friedrich István a nemzetgyűlésben —, hogy néz ki ilyen országban a hivatalos állami apparátus, amely pl. a következőképpen működik.

A belügyminiszter úr, aki iránt a bank rendkívül nagy előzékenységgel viseltetik, pl. utasítást ad Andréka főkapitányhelyettesnek, hogy csináljon egy vizsgálatot pl. ebben a bankban. Erre kiderül, hogy Andréka úr is kapott — rögtön megmondom, mennyit — 80 darabot. Erre azután megbízza a belügyminiszter úr Sárközi Sándor detektívfőnök urat. De az is kapott 25 darabot, tehát legalábbis elfogult. Erre áttétetik az ügy az ügyészséghez, és megbíznak egy ügyészt a nyomozás vezetésével, de külső, hogy ott is baj van, mert dr. Polányi Aladár szintén 25 darabot kapott.”¹⁷ Nem véletlen, hogy az ellenforradalmi magyar országgyűlés, — bár számtalanszor felmerült a gondolata — nem fogadott el törvényjavaslatot a képviselői összeférhetetlenségről.

A korrupció rendszerén belül külön helyet foglaltak el a társadalmi szervezetek és befolyásolási módszereik, amelyeknek a segítségével a kormánypolitika szolgálatába állították ezeket.

A kormányzati korrupció alkalmazásának egy másik és igen kiterjedt területe volt — a korabeli nyelven akcióknak nevezték — hitelműveletek. Az elmaradt magyar mezőgazdaságban a nagybirtok állandóan hitelhiánnyal küzdött. Bethlen arra törekedett, hogy a nagybirtoknak a részben külföldi kölcsönökből származó hitelezése a kormány szervein keresztül, vagy a kormánypárt befolyása alatt álló hitelintézetek akciója révén történjék. Különösen nagy port vertek fel a sajtóban annakidején az ún. svéd gyufakölcsönnel kapcsolatos korrupciós botrányok. A kölcsön szétosztására vonatkozó javaslatáról Pesthy Pál, a kormánypárt elnöke azt írta Bethlennek, hogy a pénzügyminiszter szerint „ez úgy festene, mintha a kormány ezzel politikai befolyást és hatalmat akarna magának biztosítani. Ezt az aggályt azonban — írja levelében a kormánypárt elnöke — sem helytállónak, valóság esetén pedig oly halálos bűnnek nem tartom, mert úgy vélem, hogy politikai pártot csupán politikai eszmékkel és mannával együtt tartani nagyon nehéz! —”¹⁸ Bethlen számára, — aki agrárius érdekek képviselőjeként lett miniszterelnök és aki kormányzása alatt, 1922-től főleg a banktőkének kedvezett —, a nagybirtok hitelezésének e politikai rendszere különös fontossággal bírt. Egyik legfontosabb eszköze volt miniszterelnökségének éve alatt arra, hogy a nagybirtokosokat, uralmának támaszait, egyes vidékek korlátlan urait, a megyei közigazgatás feudális patrónusait, — gazdasági politikája „merkantil” vonásai ellenére is — valamelyest befolyása alatt tartsa. A miniszterelnök az adókievetést, a keresma- és trafikjog kezelését is hatalmi politikája szolgálatába tudta állítani.¹⁹

Ha nem is foglalkoztunk a minisztériumok panamáival (Vass József — Dréhr) a szélsőjobboldali exponenseinek részvénytársaságok igazgatási tagságai-val való elhalmozásával vagy a vidéki városok külföldi kölcsönei körül gazdagon

¹⁷ Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója. Bpest. 1923. XVI. köt. 58. l.

¹⁸ Bethlen iratai. B/1-1929-1052.

¹⁹ Bethlen iratai. B/1-1925-506.

tenyésző botrányokkal —, akkor is világos, hogy a korrupció behatolt az állami és politikai élet úgyszólván minden területére. A korrupció ilyen arányokban tipikus tünete elmaradott társadalmak felbomlási folyamatának.

A korrupciónak ebben a rendszerében a fontos társadalmi szervezetek és a nagybirtokosok függtek a kormánytól, a kormány és a képviselők függtek a fináncióktól. Bethlen idején a korrupció általános kormányzási módszerré emelkedett.

A Bethlen-rendszerhez hozzátartozik a kivételes hatalom számos eleme, amelyet rejtve fenntartott.

Az ellenforradalmi kormányok az első világháború előkészítése során létrehozott, — illetőleg a háborús kivételes hatalom kiépítését szolgáló — törvényes rendelkezésekre hivatkozva, kivételes hatalommal rendelkeztek a Tanácsköztársaság leverését követő 3 éven át. Emiatt állandó támadásoknak voltak kitéve, és saját törvényeik is előírták, hogy a békeszerződés ratifikálásától számított egy év után fel kell számolni a kivételes állapotokat. Bethlen erre többször ígéretet is tett. Az a törvény, amely a kormánynak a második nemzetgyűléstől kapott költségvetési felhatalmazását tartalmazta, volt hivatva e háborús kivételes állapotok maradványainak felszámolására. E törvény 6. §-ában szerényen meghúzódott a következő két mondat: „ahol büntető jogszabályokban a háború idejéről van szó, ezalatt azt az időt is érteni kell, amíg a jelen § alapján ideiglenesen fenntartott rendelkezések hatályban maradnak. Ahol pedig a hadviselés érdekeiről van szó, ezzel az ország belső rendjének és közbiztonságának, valamint külső politikájának érdekei egy tekintet alá esnek.”²⁰ A mindenkori kormányoknak ezek a mondatok — tulajdonképpen titokban — kivételes hatalmat adtak több területen. Hogy ez a titkos felhatalmazás tudatos eszköze volt Bethlennek, bizonyítja az a koronatanácsai előterjesztés, amelyben, épp erre a törvényre hivatkozva, — az 1930. szeptember 1-i nagy tömegtüntetés után — Bethlen nem tartotta szükségesnek újabb kivételes eszközök igénybevételét.²¹ Ezen a törvényen kívül a munkásmozgalom üldözésére létrehozott 1921. III. t.c. önmagában is kivételes felhatalmazást adott a kormányoknak. Ez a törvény más vonatkozásban is tükröz egy, az első világháború előkészítése óta tartó tendenciát.

Először a háborús felkészülés keretében hozott törvények illesztették be a magyar polgári büntető jogba a rögtönbíráskodás intézményét. Az első ilyen törvényben azonban még csak hűtlenség, lázadás stb. büntetése lehetett elrendelni a statáriumot. Az ellenforradalom idején hozott törvények először felségsértésre, hatóság és magánosok elleni erőszak esetére, majd az 1921. III. t.c. már „az állami és társadalmi rend ellen elkövetett bűntettekre” is kiterjesztette a rögtönbíráskodást. E törvényekből kapott felhatalmazás alapján, *anélkül, hogy kérnie kellett volna a parlament hozzájárulását, a kormány bármikor statáriumot hirdethetett Magyarországon.*²²

„Magyarországon a munkásosztálynak a legnagyobb nehézségekkel kell megküzdenie. A politikai szabadságot, a sajtó, a gyűlések és az egyesülések tekintetében a legalacsonyabb szintre szállították le, az ál-alkotmányos monarchiának megfelelően. Egy hallatlanul rugalmas törvénykönyv feljogosítja a

²⁰ 1922: XVII. t. c. 6. §, 5. bekezdés. Magyar Törvénytár (a továbbiakban MTT) 1922—1923. 124. l.

²¹ Horthy Miklós titkos iratai. 85—86., 100—101. l.

²² Uo. 99., 100. l.

kormányt arra, hogy a munkásosztály követeléseinek és érdekeinek még legenyhébb kifejezéséért is büntetést szabjon ki.” 1877-ben Friedrich Engels jellemezte így az Osztrák-Magyar Monarchia viszonyait.²³ Az ellenforradalmi kormányok megvalósították ezen a téren a lehetetlent. Több, mint négy évtizeddel Engels megállapításai után a polgári szabadságjogokat a legalacsonyabb szint alá tudták szorítani. Magyarországon nem létezett egyesülési szabadság. Már a dualizmus idején a legeladugottabb magyar községekben megalakult vallásos nőegylet alapszabályait is a belügyminiszternek kellett jóváhagyni. A forradalmak előtti Magyarország állami berendezésének legrosszabb, legreakciósabb elemeit ezen a téren is gondosan átmentette az ellenforradalom, és ezekre az elemekre építkezve azokat még tovább fejlesztette. 1919 után a gomba módjára szaporodó ellenforradalmi egyesületek és szervezetek létesítését minden további nélkül engedélyezték. Ezek megalakulása után azonban szigorították az új egyesületek megalakulásának feltételeit.²⁴ Ezután új egyesületet csak a belügyminiszter *előzetes* hozzájárulása alapján és az 1922. évben hozott rendelet szerint csak kivételes esetekben lehetett létesíteni. A rendelet fogalmazása szerint az engedélyezés kritériuma az volt, hogy az „új egyesület alakulása közérdekből indokolt és szükséges-e, vagy sem”.²⁵ Ez maradéktalanul biztosította a közigazgatási önkény érvényesülését. A Bethlen-rendszer viszonyaira jellemző, hogy a már hatóságilag engedélyezett egyesületek helyi szerveinek megalakításához is újabb külön engedély kellett. A különben végletekig centralizált ellenforradalmi államhatalom ezt a jogkört „demokratikusan” decentralizálta. „Az illetékes törvényhatóság első tisztviselője”-nek „a határozat meghozatalánál, illetőleg a helyi csoport megalakulásának elbírálásánál a fennálló szabályok rendelkezésein *kívül* (aláhúzás — Sz. M.) arra is figyelmet kell fordítani, hogy a helyi csoport alakulásának megvan-e a közérdekű indoka, mert a megalakulás csakis ebben az esetben vehető tudomásul.”²⁶

A gyülekezési jog terén, ha lehet, még rosszabb állapotok uralkodtak. Jellemző, hogy Magyarországon sem az egyesülési, sem a gyülekezési jogot törvény nem biztosította, de még csak nem is szabályozta. Kizárólag rendeletekkel uralkodott a kormány — szintén a dualizmus óta — a közszabadságnak ezen a területén is. Az ellenforradalom itt is a háború alatt kiadott intézkedéseket léptette újból életbe és „fejlesztette” tovább. „Politikai nyilvános gyűlések és felvonulások — e rendeletek szerint — egyáltalán tilosak és ezért helyiségben csakis rendőrségi ellenőrzés mellett tarthatók.”²⁷ Bethlennek a nemzetgyűlésen tett fogadkozásai ellenére —, hogy tudnillik a kivételes állapotok leépítésére törekszik, — egy 1922-ben kiadott rendelet megerősítette az addig hozott ilyen jellegű intézkedéseket.²⁸ Továbbra is a rendőrség *előzetes* engedélye volt szükséges „politikai jellegű, vagy általában véve mindennemű (aláhúzás — Sz. M.) egyéb népgyűlés (gyülekezés)” megtartásához. A hatóságnak a rendelkezés szövege szerint a gyülekezési „kérelem elbírálásánál figyelemmel kell lenni a helyi közbiztonsági viszonyokra és csak azok a gyűlések (gyülekezések) enge-

²³ Friedrich Engels: Európa munkásai 1877-ben. Karl Marx és Friedrich Engels Művei. Kossuth. 1969. 19. köt. 127. l.

²⁴ Bethlen beszéde a nemzetgyűlésen 1921. jún. 4-én I. Nemzetgyűlés naplója X. k. 321. l.

²⁵ 1922. 77 000 B. M. rendelet. Magyarországi Rendeletek Tára. Kiadja a Magyar Királyi Belügyminisztérium (a továbbiakban: MRT). 1922—1923. l.

²⁶ 1922. 6000. B. M. körrendelet uo. 219. l.

²⁷ Bethlen 1921. jún. 1-i idézett beszéde. Uo.

²⁸ 1922. 6000 MM. körrendelet MRT 1922—1923. 218. l.

délyezhetők, melyek e szempontokból *sem* (aláhúzás — szerk.) aggályosak.”²⁹ Gyűlést csak a rendőrhatalóság képviselőjének jelenlétében lehetett megtartani. És „ha a rendőrhatalóság jelenlevő képviselője azt észlelné — olvasható az 1922. január 12-én kiadott belügyminisztériumi közrendeletben —, hogy a gyűlésen (gyülekezésen) a bemutatott tárgysorozatok nem tartatnák meg, vagy a gyűlés lefolyása a közrendbe, a büntetőtörvénykönyvbe, vagy az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről alkotott 1921. évi III. t. c.-be ütköznék, valamint, ha ott a hatóságok tekintélye ellen, hacsak burkoltan is, izgatás fordulna elő, a kiküldött rendőrhatalósági tag a rendezőséget, illetőleg a szónokot a szabálytalanság megszüntetésére figyelmeztetni, esetleg a szót megvonni, ha pedig ezek az intézkedések szabálytalanság megszüntetésére elegendők nem volnának, a gyűlést (gyülekezést) — szükség esetén karhatalom igénybevétele mellett is — feloszlítani köteles.”³⁰

Az ellenforradalmi rendszer 25 éve alatt ez a rendőri rendszer uralkodott a gyűlési jog területén. Kivételt képezett a választások pár hetes időszaka, amikor valamivel könnyebben lehetett gyűléseket tartani, de a hatósági terror éppen a választások idején érte el tetőfokát.

Eléggé elterjedt az a nézet, hogy a Bethlen-rendszer idején teljes sajtószabadság volt: megjelenhettek különböző pártállású lapok, volt ellenzéki sajtó, s a szociáldemokrata párt napilappal rendelkezett, felszámolták az első ellenforradalmi kormányok szigorú sajtócenzúráját is.

A Bethlen-féle sajtószabadság törvényes alapjai ugyancsak az I. világháborút előkészítő törvényekhez vezethetők vissza. Az 1912. LXIII. törvény 11. §-ának 4. bekezdése felhatalmazást adott a kormánynak, hogy betilthassa azokat a lapokat, amelyeknek cikkei „a hadviselés érdekeit veszélyeztették”. Az 1920. VI. törvény 1. §-ának 2. bekezdésében pedig kimondták, hogy „a hadviselés érdekeivel egy tekintet alá esik az ország belső rendje és közbiztonsága, valamint külső politikája”. Érvényben volt az egész ellenforradalmi korszakban az 1914. 5484. sz. miniszterelnökségi rendelet is, és ennek alapján a Miniszterelnökség sajtóosztálya utasíthatta a Belügyminisztériumot a lapok betiltására. E kivételes felhatalmazással egész kormányzása alatt rendelkezett Bethlen. A sajtócenzúra felszámolását követő 10 év alatt, 1931-ig a Bethlen-kormány több, mint 50 lapot tiltott be. A Bethlen-kormánynak a sajtószabadság ellen folytatott egész tevékenysége azt bizonyítja, hogy a háborúból származó kivételes állapotokat még a közszabadságnak egy ilyen fontos és természeténél fogva az érdeklődés előterében álló területén is állandóan fenn tudta tartani.³¹

A kormányoknak a fentiekben túlmenően joguk volt a lapok kolportázs-

²⁹ Uo. 218—219. l.

³⁰ Uo. 218. l. Vesd össze az idézett rendelet alapjául szolgáló, az első világháború előestéjén (1914. júl. 27-én) kiadott rendelet szövegével: „A rendőrhatalóság jogosult az engedélyezett, akár nyilvános, akár magángyülekezeten magát képviseltetni és a gyülekezést, ha ezt a közrend, közbiztonság vagy a közbéke szempontjából szükségesnek tartja, a karhatalommal feloszlítani.” (MRT 1914. II. köt. 1429. l.) 1914-ben még csak „jogosult”, 1922-ben már „köteles” a rendőrtisztviselő feloszlítani a neki nem tetsző gyűlést. Az állampolgárok a Horthy-korszakban nem kérhették védelmet a helyi hatóságok sérelmes eljárásaival szemben a felsőbb hatóságoknál, mert egyrészt a helyi önkényi rendeletekben biztosított joga volt az alsóbb szerveknek, másrészt éppen fentről —, ahogy az előbbi összevetés is bizonyítja — kifejezetten és állandóan hajtották a végrehajtó közegeket a legbrutálisabb eljárások felé. A Bethlen kormányzása alatt kifejlődött tendenciát fennmaradt iratai (Bethlen iratai B/1-1922-862., 1362., B/1-1926-37., B/1-1926-274., B/1-1927-662., B/1-1927-673., B/1-1930-1222.) határozottan tükrözik.

³¹ Horthy Miklós titkos iratai. 90., 108., 109. l.

jogának korlátozására vagy megvonására.³² Ez utóbbi különösen veszedelmes fegyver volt a kormány kezében. A lapok utcai terjesztésének korlátozása vagy megszüntetése segítségével nemcsak anyagilag okozhattak érzékeny veszteséget az érintett lapoknak. A vidéki utcai terjesztés korlátozása azt jelentette, hogy csak az előfizetők kaphatták a lapot. Az ellenzéki vagy akárcsak liberálisabb lapok előfizetőinek listája a vidéki városokban, kisebb helyiségekben proskripciós lista lett a helyi rendőri szervek kezében.

A vidéken megjelenő helyi lapok a főispánok kezében voltak. A miniszterelnökség rendelkezési alapjából jelentős összegeket fordított közvetlenül és a főispánok útján is, a lapok politikai feltételekhez kötött anyagi támogatására.³³

A fővárosi lapokat tehát a belügyminiszter bírói ítélet nélkül bármikor betilthatta, és ezért —, a kormánypárt mindig abszolút többséggel rendelkezvén — a miniszter a parlamentnek nem volt felelős, a vidéket pedig a miniszterelnökség sajtóosztályának és a főispánok sajtódiktatúrája uralta.

Mindezekon túlmenően az állampolgárokat személyes szabadságukban is állandóan korlátozták. Az ellenforradalom első időszakában a polgári személyekre is kiterjedő katonai nyomozás és katonai bírászkodás, továbbá az internálás és a rendőri felügyelet fenyegette a polgárságot. Hogy a kommunisták elleni hárszához kért felhatalmazások hová vezethetnek, azt a nemzetgyűlés tagjai már 1920-ban kezdték a saját bőrükön tapasztalni. Majd 3 évig tartott, míg a katonai bírászkodás és az internálások rendszerét a Bethlen-kormány végre korlátozni kezdte. Bethlennek azonban e téren is sikerült „átmeneti” néhány „vívmányt”. Polgári egyéneket továbbra is katonai bírászkodás alá vonhattak kémkedés s a katonai köteletség megszegésére való csábítás eseteiben. Az internáló táborok felszámolása után is megmaradt a rendőri felügyelet intézménye. A harmadik terület, ahol rést hagytak az ellenőrzés és korlátozás nélküli hatósági erőszaknak — a külföldi állampolgárokkal szembeni eljárás volt. Mindezekon túl joga volt a rendőrségnek embereket tartózkodási helyükről kitiltani és illetőségi községükbe költöztetni, valamint megtiltani, hogy „az illetőségi községet” hatósági engedély nélkül elhagyják.³⁴

*

Az ellenforradalom konszolidációja során Bethlen biztosította fent a mág-nások politikai vezetését, visszaszorította a dszentrit az államapparátusba és a gazdaság területén érvényesítette a fináncetöke érdekeinek elsőbbségét.

Lent fizikai terrorral és az 1921: III. t. c. segítségével törekedtek arra, hogy a kommunista párt ne jusson el a munkástömegekhez.

A Bethlen-rendszer másik fundamentumát a kisgazdapárt elnyelése és a Bethlen—Peyer-paktum képezte. Ezek *együtt* azt jelentették, hogy a Bethlen-rendszer kalodájában a két legjelentősebb társadalmi osztály politikai együtt-működése lehetetlenné vált. Megszűnt a parlamentben a parasztság önálló politikai képviselője. A rendszer megakadályozta a szociáldemokrata párt par-lamenti együttműködését a parasztsággal és kezdetben a polgári ellenzékkal is.

³² Uo. és I. Nemzetgyűlés naplója XIII. köt. 432. l.

³³ Ezekre a módszerekre számos adatot tartalmaz a Miniszterelnökség sajtóosztályának anyaga (OL K 28 M. E. — V. tétel.)

³⁴ Iratok az ellenforradalom történetéhez, II. köt. 139., 165. l. — A polgári egyének kato-nai bírászkodás alá vonását törvénybe iktatták a 30-as évek elején (1930: III. t. c. MTT. 1930. 28—36. l. és az 1934: XVIII. t. c. 1934. 149—150. l.) és 1940-től a nemzeti ellenállási mozgalom, a Kommunista Párt elleni hadjárat fő eszközévé vált. A második világháború előtt már több internáló tábort állítottak föl, és a magyar állampolgársággal nem rendelkezők kitoloncolása címén a Bárdossy-kormány már 1941 nyarán deportált több mint 10 000 embert.

Egyben gondoskodott arról is, hogy a parlamenten kívül ne jöjjön létre a munkáspártok és a szegényparaszti tömegek találkozása. A magyar szegénység számbelíleg legnagyobb tömegét minden legális politikai képviselőlet lehetőségétől megfosztották, a szó szoros értelmében törvényen kívül helyezték.

A parlament és a közigazgatás birtokában, támaszkodva a paktumra ez a rendszer meg tudta akadályozni minden jelentősebb ellenzéki politikai mozgalom kifejlődését a parlamenten belül és a parlamenten kívül.

Az egész szisztémát kiegészítette a gyülekezés, az egyesülés és a sajtó terén valamint a személyes szabadság tekintetében a polgári szabadságjogok majdnem teljes hiánya. Ami megmaradt ezekből, azt a titokban fenntartott kivételes hatalom eszközeivel bármikor megsemmisíthette a kormány. A rendszert a korrupció finom (kívülről alig látható) szálaival fogták össze.

Bethlen kormányzati rendszerének ez a leírása vázlatos. Csak néhány fontos és jellegzetes elemet próbáltak leírni. Az egész konstrukción belül a politikai rendszer, a parlamenti és közigazgatási rendszer, a választások valamint a korrupció rendszerével kiegészítve, egymást több helyen fedik, de egyszersmind egymást feltételezve — egységes egészet alkotnak. Mozgásának egy iránya van: a központi államhatalomnak mindig újabb és újabb területekre való kiterjesztése.

Bethlen hiába szorította vissza tehát a dzsentrit, az államhatalom mindenhatóságának növekedése nyomán — az adott rendszeren belül — mégis a dzsentri szélsőjobboldali tartalmú politikai súlya növekedett meg. A világgazdasági válság és a fasiszta hatalmak előretörése nyomán, a II. világháborúra való felkészülés során a harmincas években ez eleve meghatározta a rendszer átalakulásának jellegét.

M. СИНАИ

О ПОЛИТИЧЕСКОЙ РЕЖИМЕ БЕТЛЕНА

(Резюме)

В течение более чем двух лет после разгрома республики ни одному правительству не удалось провести консолидации венгерского контрреволюционного режима. Иштван Бетлен всего лишь за три месяца — с декабря 1921 года по март 1922 года — создал основы политической стабилизации контрреволюции. Автор статьи задался целью исследовать внутриполитическую сторону сложившегося режима.

Бетлен, в сущности, создал скрытый режим одной партии. Однако внутри него все же не сложилось господство партии.

Исходя из опыта деятельности, направленной на организацию в широких масштабах правительственной партии, Бетлен уже в 1923 году отказался от мысли создать одну массовую партию. Он опасался — и вполне справедливо — что в трудных условиях отсталой Венгрии уже и местные органы правительственной партии могут превратиться в форум выражения недовольства. Основой своего режима он сделал не фашистскую массовую партию, а административный аппарат управления. Он разрешил то, что до сих пор не удавалось ни одной крайне правой или консервативной группе: покончил с правом тайного голосования в венгерской провинции. Вместе с тем это было предпосылкой того, чтобы административное управление решало вопрос о составе парламента. Имея за собой большинство в парламенте, Бетлен сам решал вопрос о составе административного управления. И в рамках этого механизма и парламент и административное управление зависели непосредственно от Бетлена.

Создав подчиненный ему аппарат власти, Бетлен оттеснил те силы джентри, которые выступали с самостоятельными требованиями власти и крайне правой политической программой. В передлах сложившегося режима одной партии в первое десятилетие контрреволюции власть была сосредоточена в руках Бетлена.

Далее автор рассматривает два момента системы Бетлена, показывая ту функцию и те стороны коррупции правящей верхушки, которую она выполняла в поддержании режима, а также прослеживая систему реализации демократических свобод.

Что касается этой последней, то в статье подробно исследуются господствующие тенденции относительно права на свободу собраний, права участия в организациях, свободы печати и личной свободы граждан в период правления Хорти. Автор показывает, что Бетлен тайне располагал исключительной властью во многих сферах государственной жизни.

После обобщающего описания режима в целом следует вывод: «Бетлен напрасно старался отеснить джентри, возрастанию вселилия государственной власти — в рамках данного режима — тем не менее сопутствовало возрастание политического веса крайне правого крыла джентри. Мировой экономический кризис, приход к власти фашистских правительств в 30-е годы, период подготовки ко второй мировой войне уже сами по себе преопределили характер преобразований внутри режима».

M. SZINAI

LE RÉGIME POLITIQUE DE BETHLEN

(Résumé)

Pendant plus de deux ans après l'écroulement de la République des Conseil, aucun gouvernement n'a réussi à consolider en Hongrie le régime contrerévolutionnaire. De décembre 1921 à mars 1922, donc au fond en trois mois, István Bethlen a créé les fondements de la consolidation politique de la contrerévolution. L'auteur tâche de tracer dans son étude les contours de la politique intérieure du régime qui s'est constitué dans la suite.

Quant au fond, Bethlen a instauré un régime camouflé de parti unique, mais au sein duquel le règne du parti ne s'était quand-même pas imposé.

Tenant compte des expériences auxquelles ont abouti les tentatives d'organiser dans les larges masses le parti gouvernemental, Bethlen renonça dès 1923 à la création d'un parti de masse. Il avait peur, à juste titre d'ailleurs, que dans le grave état arriéré du pays même les organisations locales du parti gouvernemental ne devinrent des forums pour les mécontents. Au lieu de créer un parti fasciste de masses Bethlen fit de l'appareil administratif le fondement de son régime. Il trouva la solution au problème qu'aucune force d'extrême-droite ou conservatrice n'avait pu résoudre avant lui, notamment il arriva à liquider le scrutin secret pour les électeurs provinciaux. Sous cette condition-là l'administration pouvait décider de la composition du parlement. Disposant de la majorité parlementaire, Bethlen pouvait décider de la composition de l'administration. Dans les cadres de ce mécanisme le parlement comme l'administration dépendaient de Bethlen.

En mettant en place son propre appareil du pouvoir Bethlen arriva à contenir les forces des gentrys ayant un programme politique d'extrême droite et des visées sur le pouvoir. Dans la première décade de la contre-révolution le pouvoir était concentré dans les mains de Bethlen au sein du régime de parti unique qui s'était constitué.

Dans la suite l'auteur traite deux éléments du système appliqué par Bethlen: il montre les différents côtés de la corruption au sein de l'administration et la fonction que celle-ci accomplit dans le maintien du régime, ensuite il décrit le système selon lequel étaient traitées les libertés.

A propos de ce dernier il analyse les conditions en place dans la Hongrie de Horthy relatives à la liberté de réunion, d'association, à la liberté de la presse et à la liberté individuelle des citoyens. Il démontre que dans plusieurs domaines de la vie étatique Bethlen possédait en secret des pouvoirs exceptionnels.

Après une description qui embrasse le régime dans son ensemble, l'auteur fait la constatation suivante:

«Bethlen avait beau contenir la gentry, l'accroissance de l'omnipotence du pouvoir d'Etat s'accompagnait tout de même — au sein du régime en place — de l'accroissance du poids politique de la gentry, celle-ci étant d'extrême droite. Étant donné la crise économique mondiale et l'avance des puissances fascistes, cela déterminait ab ovo le caractère de la transformation du régime dans les années trente, au cours de la préparation de la deuxième guerre mondiale.»

RÁNKI GYÖRGY

Potsdam*

A baráti szavak és hangzatos köszöntők, melyek az államférfiak szájából a Németország fölött aratott győzelem alkalmából elhangzottak, többé-kevésbé hű kifejezői voltak a népek gondolatainak, az Elbánál találkozó hadseregek érzelmeinek, mégsem leplezhették, hogy a jaltai egyezményt követő hónapokban, a háború utolsó szakaszában erőteljesen gyarapodtak a konfliktusok és a nézeteltérések a szövetségesek között. A jaltai egyezmény szövegéből úgy tűnhetett, hogy a Szovjetunió, Anglia és az Egyesült Államok szövetsége szilárdabb mint valaha, hogy egyetértés van közöttük mind a háború befejezését, mind az új világ, a béke megteremtését illetően. De alig tértek vissza az államférfiak fővárosaikba, midőn kiderült, hogy az együttesen aláírt szöveg távolról sem takar azonos értelmezést, még kevésbé hasonló szándékokat.

A szövetségesek rajnai átkelését követően a német katonai ellenállás nyugaton jórészt összeomlott. Bár nem egy helyen még sok áldozatot kívánó véres harcokat kellett vívni, a német katonák százezrei már inkább a hadifogságot választották, és a német katonai és politikai vezetők tevékenységéből egyaránt felismerhető volt utolsó kétségbeesett kísérletük a nyugati hatalmakkal való külön megegyezésre. A jól működő szovjet titkoszolgálat újból és újból jelenthette a különböző tárgyalásokat és tárgyalási kísérleteket. Ezekről az eseményekről azonban teljes pontosságú információval ritkán rendelkeztek, így a jelentések elsősorban inkább arra voltak jók, hogy felkeltsék a szovjet kormány gyanúját. A nyugatiak nem vonva be a tárgyalásokba — például az olaszországi erők kapitulációjáról folyt, már említett megbeszélésekbe — a Szovjetunió képviselőit, szükségszerűen kiváltották a gyanút, hogy a németek manőverezés céljából bocsátkoznak ezekbe a tárgyalásokba, s „a tárgyalásokat csapataiknak más frontszakaszokra, mindenekelőtt pedig a szovjet frontra való átdobására használják ki”.¹ A gyanúra volt tehát ok, és az információk pontatlansága Sztálint és Molotovot olykor igen éles — és a valóságnak nem megfelelő — megfogalmazásra ragadtatták. Feltételezve, hogy a nyugati szövetségesek a tárgyalások során nem bocsátkoznak „komolyabb, Németország sorsát érintő” célok megtárgyalásába, Molotov — miután kérését, hogy szovjet tiszteket is vonjanak be a tárgyalásokba, az angolok arra hivatkozva, hogy ez elhúzná a megbeszéléseket, nem méltatták válaszra — kijelentette, hogy valami rendkívüli csúnya dologról lehet szó. Sztálin pedig egyenesen arról írt, hogy „a németek ez idő szerint nyugaton gyakorlatilag beszüntették a háborút Anglia és Amerika ellen”.² Roosevelttel felháborodottan válaszolt: „Csodálkozással tölt el, hogy a szovjet

* A tanulmány a második világháború történetéről készülő munka egyik fejezete.

¹ Sztálin üzenetváltása II. köt. 223. l.

² Sztálin üzenetváltása II. köt. 231. l.

kormány, úgy látszik, hitelt adott annak a véleménynek, mely szerint én meg-
egyezésre léptem az ellengéggel, anélkül, hogy előbb megkaptam volna az Önök
teljes hozzájárulását. Őszintén szólva az Ön informátoraival szemben, bárkik
legyenek, cselekedeteimnek, illetve bizalmi embereim cselekedeteinek ilyen
aljas, valótlan beállítása miatt nem érezhetek mást, mint mélységes felháborodást.”³ Sztálin ugyan korábbi levelének tónusát illetően visszakozott: „Sohasem
kétkelkedtem az Ön becsületességében és megbízhatóságában — írja április 5-i
levelében —, s ugyanígy Churchill Úr becsületességében és megbízhatóságában
sem.”⁴ Ami azonban a dolog érdemét illeti, fenntartotta korábbi álláspontját:
nem helyes bármiféle külön tárgyalásokat folytatni a németekkel. „Én továbbra
is az orosz álláspontot tartom az egyedül helyesnek, mert kizárja a kölesönös
gyanakvás minden lehetőségét, s nem teszi lehetővé az ellenségnek, hogy bizal-
matlanságot keltsen köztünk.”⁵ Hasonlóan jelezte Churchillnek, hogy bizalmas
levélváltásaiban őszintén megírja véleményét egyes kérdésekről, de ezeket ne
tekintse sértésnek. A kérdés körüli feszültség ezzel valamelyest feloldódott,
annál is inkább, mivel a berni előzetes tárgyalások nem vezettek eredményre,
mint ezt a szövetséges csapatok olaszországi támadásának megindulása is
jelezte, igazolva Roosevelt levelét, mely szerint Bernben nem jutottak el érdem-
leges tárgyalásokig.

A szovjet gyanú tehát túlzott volt, de abban az értelemben mégsem alap-
talan, hogy nem egy nyugati államférfi Németország leverése mellett most már
nem kisebb gondot fordított arra, hogy miként lehet a háború utáni szovjet
pozíciókat gyengíteni, és bizonyos fokig már a Németországgal kapcsolatos
kérdéseket is ezen a szemüvegen keresztül nézték. Churchill ezért bombázta
leveleivel és távirataival Eisenhower és az amerikai hadvezetést, hogy változ-
tassák meg katonai terveiket, törjenek Berlin ellen és lehetőleg minél távolabb
nyomuljanak kelet felé, hogy így Németország minél kisebb része jusson szovjet
kézbe. Igaz, a három szövetséges hatalom már korábban megegyezett a meg-
szállási zónák területét illetően, de Churchill már április 18-án javasolta, hogy
az angol—amerikai csapatokat csak akkor vonják vissza a kijelölt zónahatárokra,
ha a Szovjetunió egy sor politikai kérdésben engedményt tesz. Ezen politikai
kérdések között Lengyelország szerepelt az első helyen.

A Szovjetunió és a nyugati szövetségesek viszonyát ugyanis pillanatnyilag
Németország kérdésénél is jobban terhelte a lengyel probléma, mely évek óta
vitáik legfőbb forrása volt. A jaltai egyezmény — mint láttuk — tisztázta az
új lengyel kormány megalakításának elveit, de ezeket az elveket a Szovjetunió
úgy értelmezte, hogy az ún. lublini kormány bizonyos átalakításáról van szó,
a nyugati hatalmak pedig úgy, hogy egy új kormányt kell alakítani, melyben a
lublini kormány képviselői is részt vesznek. A jaltai megállapodás értelmében
Nagy-Britannia és az Egyesült Államok moszkvai nagyköveteinek kellett a
kormány alakítását célzó tárgyalásokat Molotovval lefolytatni. A felfogásbeli
különbség azonban hamarosan nyilvánvalóvá vált. Ez a nézeteltérés még jobban
elmélyült azáltal, hogy az angol-amerikai álláspont szerint a legkülönbözőbb
lengyel politikusokat meg kell hívni Moszkvába kormányalakítási konzultáció
céljából, a Szovjetunió viszont azt hangoztatta, hogy „olyan lengyel politiku-
sokat kell meghívni a tanácskozássra, akik először elismerik a krími értekezlet

³ Sztálin üzenetváltása II. köt. 233. l.

⁴ Uo.

⁵ Sztálin üzenetváltása II. köt. 234. l.

határozatait, a Curzon-vonallal kapcsolatos határozatot is beleértve.”⁶ A szovjet és a nyugati álláspont ellentéte tovább éleződött, midőn Molotov azt követelte, hogy az Egyesült Nemzetek San Franciscóban tartandó alapító konferenciáján Lengyelországot a már működő kormány képviselje — átalakításától függetlenül —, a nyugati hatalmak viszont ezt határozottan visszautasították. A szovjet kormány erre félreérthetetlenül diplomáciai nyomást gyakorolt, közölve, hogy Molotov nem tud részt venni az Egyesült Nemzetek san franciscoi alakuló ülésén, tekintettel arra, hogy a Legfelsőbb Szovjet éppen erre az időpontra eső ülésén kell jelen lennie. Tudva, hogy az Egyesült Nemzetek megalakítása az amerikai elnöknek különösen szívügye, s hogy Rooseveltnél milyen nagy jelentőséget tulajdonít a háború utáni világ megszervezésében ennek a szervezetnek, a döntés, hogy az ülésen Gromiko, az akkori washingtoni nagykövet képviselje a Szovjetuniót, rendkívül súlyos volt. Churchill már március folyamán több alkalommal sürgette Rooseveltet, hogy közös üzenetben fejezzék ki Sztálinnál aggodalmukat mind a lengyel kérdésben kialakult holtponthoz, mind amiatt, hogy Romániában a király Visinszkij szovjet külügyminiszterhelyettes fellépésére engedett a baloldali erők nyomásának, elbocsátotta a kormányt és egyértelműen baloldali, kommunista illetve kommunistabarát kormányt nevezett ki, Petru Groza elnökletével. Rooseveltnél, részben azért, mert nem osztotta szangvinikus barátjának politikailag olykor nem mindig kellően átgondolt kitöréseit, de azért is, mert a Szovjetunió politikája iránt nagyobb megértést tanúsított, egyelőre nem volt hajlandó ilyen demarsra, s csak április első napjaiban jelezte az angol miniszterelnöknek, hogy aggodalommal figyeli a szovjet politika alakulását, s ezt hajlandó szóváltani Sztálinnal.

Churchill is ekkor írt tehát Sztálinnak, mindenekelőtt azt hangoztatva, hogy a szovjet kormány nem emelhet vétőt a lengyel kormány átalakításával kapcsolatos konzultálandó személyeket illetően. Churchill elsősorban Mikolajczyk meghívását sürgette, amibe Sztálin belecselezett, hangoztatva, hogy hajlandó a lengyel kormánynál közbenjárni Mikolajczyk meghívása érdekében, amennyiben a lengyel politikus nyilvános nyilatkozatban kész a Szovjetunióval való barátság és a jaltai határozatok mellett állást foglalni. Egyébként azonban Sztálin leszögezte, hogy a holtpontról akkor juthatnak ki, ha hozzájárulnak ahhoz, hogy az ideiglenes lengyel kormányt nem számolják fel, hanem csupán átalakítják azt s az új kormány magvát az ideiglenes kormány alkotja.

Sztálin üzenetét Rooseveltnél is, Churchill is haladásnak tartotta, de a holtponthoz még nem volt áthidalva. Rooseveltnél közvetlenül halála előtt Churchillhez intézett utolsó üzenetében óvta az angol miniszterelnököt a szovjetekkel való viták jelentőségének eltúlzásától. Váratlan halála azonban a helyzetet súlyosbította, noha a szovjet kormány, értesülve a drámai fordulatról, felismerte, hogy különösen fontos a szövetségesek egységének fenntartása és demonstrálása, és ezért úgy döntött, hogy módosítva a korábbi álláspontot, Molotov külügyminiszter mégis részt vesz az Egyesült Nemzetek san franciscoi értekezletén, s ott-tartózkodását felhasználja arra, hogy Washingtonban is tárgyalásokat folytasson. Harry S. Truman az új amerikai elnök is érezte a szövetség fenntartásában a rá háruló felelősséget. Jobbára járatlan lévén a nemzetközi politikában és Rooseveltnél tárgyalásait részben nem is ismerve, maga is óvakodott elhamarkodott döntéseket hozni. Szemében azonban a Szovjetunióval való ellentétek mindenesetre gyökeresen más megvilágítást kaptak. Rooseveltnél helyett

⁶ Sztálin üzenetváltása II. köt. 238. l.

— aki a Szovjetunióval való együttműködést alapvetőnek tartotta — most olyan politikus került az amerikai politika élére, akinek szovjetellenessége közismert volt. Hiszen 1941-ben, midőn Németország megtámadta a Szovjetuniót, éppen az akkor még harminadrangú politikus Truman jelentette ki, hogy szerinte a legkedvezőbb az lenne, ha mindkét ország kölcsönösen megsemmisítené egymást. Truman szovjetellenes beállítottságából ugyanakkor hiányzott Churchill nagy politikai rutinja és tapasztalata, államférfiúi realizmusa. Mindezen új körülmények nem könnyítették a kérdések megoldását, még akkor is, ha Trumantól távol állt a gondolat, hogy egyszerűen szakítson Roosevelttel politikájával. A lengyel kérdésben április és május folyamán nem sok előrehaladás mutatkozott. Churchill ugyan rávette — mint írja, hosszú kínos tárgyalások után — Mikolajczykot a kívánt nyilatkozat közzétételére, melyben a lengyel parasztpárti politikus állást foglalt a szovjet—lengyel barátság mellett és tudomásul vette a jaltai határozatokat, beleértve a határok kérdését, ez azonban a kormányalakítás kérdését még nem oldotta meg. A Szovjetunió az ideiglenes lengyel kormány helyzetének erősítése céljából 1945. április 21-én barátsági és segélynyújtási egyezményt írt alá az időközben már Varsóba telepedett kormánnyal. Sztálin pedig április 24-i üzenetében leszögezte, hogy a lengyel kormány megalakításánál a Szovjetunió biztonsági kérdéseit alapvetően figyelembe kell venni. Válasza — Churchill és Truman érvelésére, mely szerint a szovjet javaslat alapján alakítandó lengyel kormány nem lenne eléggé népképviselői és demokratikus — egyértelműen és világosan tükrözte a szovjet kormány állásfoglalását a nemzetközi politika kérdéseiben: „Nem tudom — írta Sztálin —, valóban népképviselői kormány alakult-e Görögországban és valóban demokratikus-e a kormány Belgiumban. A Szovjetuniót nem kérdezték meg, amikor ott ezeket a kormányokat létrehozták. A szovjet kormány nem is tartott igényt arra, hogy beavatkozzék ezekbe a dolgokba, mert megérti teljes mértékben Belgium és Görögország jelentőségét Nagy-Britannia biztonsága szempontjából. Érthetetlen, miért nem akarják figyelembe venni a Szovjetunió biztonságának érdekeit is a lengyel kérdés megtárgyalásánál.”⁷

Az ellentétek ellenére 1945 áprilisában az elbai találkozón, Németország leverésének befejezése és az Egyesült Nemzetek Szervezetének san franciscoi megalakulása alapján véve a szövetségesek egységét tanúsították és joggal tűnt úgy, hogy az ellentétek másodlagosak, mi több, megoldhatóak, mint ahogy megoldották az Egyesült Nemzetek Szervezete megalakulásával kapcsolatban felmerült nézeteltéréseket is. Az április 25-től június 26-ig tartó alakuló ülésen felvették a tagok sorába a két szovjet köztársaságot, Ukrajnát és Belorussziát, viszont elutasították Lengyelország felvételét az ideiglenes lengyel kormány képviselője alapján. Ezzel szemben éles kontrasztként hatott, hogy a dél-amerikai államok szavazó gépezetének támogatásával az USA elérte Argentína felvételét, jóllehet Peron kormánya nem viselt háborút a fasiszta országok ellen, több módon támogatta őket, csupán az utolsó pillanatban szakított velük. Áthidalták a vétőjog kérdésében felmerült nézeteltéréseket is, miután a Szovjetunió lemondott eljárási kérdésekben a vétőjog alkalmazásáról. A Szovjetunió keresztülvitte, hogy az ENSZ céljainak megfogalmazásában szerepeljen a „népeket megillető egyenjogúság s önrendelkezési jog elvének tiszteletben tartása”, „az emberi jogok védelme”, továbbá, hogy az ún. Gyámsági tanács feladatait úgy fogalmazzák meg, mely szerint a gyámsági vagy függő országok lakosságát az

⁷ Sztálin üzenetváltása I. köt. 394. l.

önkormányzat, illetve a függetlenség irányába kell fejleszteni. Az Egyesült Nemzetek Szervezetének 1945. június 26-án aláírt okmánya minden okot megadott a bizalomra. Magasztos elvei, úgy tűnt, a nagyhatalmak közti bizalom és együttműködés alapján tényleg megvalósíthatóak lesznek.

Bizodalom és remény a német kapituláció következtében, a győzelem napjainak ünnepei foglalkoztatták a közvéleményt. Churchill eközben a Szovjetunió megerősödése miatt aggódott és Trumannak küldött május 6-i üzenetében egyfelől háromhatalmi találkozót javasolt, másfelől hangsúlyozta, hogy „a leghatározottabban át kell gondolnunk a szovjettel kapcsolatos álláspontokat, világosan leszögezve, miben vagyunk hajlandók engedni és miben nem”.⁸

Churchill ismételten javasolta, hogy az angol—amerikai hadsereg ne vonuljon vissza a kijelölt megszállási zónák mögé, mivel ez véleménye szerint mintegy 5—600 kilométer hosszúságban 200 kilométerre nyugatra tolná az orosz uralmat. Trumanhoz intézett május 12-i levelében használta először a brit miniszterelnök később hírhedtté vált kijelentését a vasfüggönyről, mely Európának a szovjet csapatok által felszabadított része elé leereszkedett. Ezekben a napokban még a megoldatlan lengyel probléma mellett újabb nézeteltérések jelentkeztek a szövetségesek között. Délen a jugoszláv néphadsereg csapatainak előrenyomulását az angol—amerikai hadvezetőség a régi olasz—jugoszláv határon óhajtotta megállítani és nagy aggodalommal látta, hogy a jugoszláv egységek egészen Triesztig üldözték a Wehrmachtot. Churchill, akit mélyen bántott a Jugoszláviával kapcsolatos elképzelések meghiusulása, már esetleges fegyveres fellépést is fontolóra vett a jugoszláv csapatok ellen. Előkerültek újabb tisztázatlan kérdések is. Ausztria sorsára vonatkozóan az 1943 novemberi moszkvai nyilatkozaton kívül — mely leszögezte az önálló osztrák állam visszaállításának szükségességét — semmiféle végleges megegyezés nem alakult ki. 1945 áprilisában az Európai Tanácskozó Testület ülésén ugyan elvileg megállapodtak abban, hogy egyelőre az osztrák területek is négyhatalmi megszállás alá kerülnek, de sem a megszállási övezetek pontos megjelölésére, sem a Béccsel kapcsolatos szektorok megállapítására nem került sor. A nyugati hatalmak igen rossz néven vették, midőn április 29-én Karl Renner, az ismert szociáldemokrata politikus vezetésével Bécsben ideiglenes kormány alakult, melyet a szovjet hatóságok elismertek. Az angol miniszterelnök mindezen kérdésekkel összefüggésben kemény, határozott politikát javasolt a Szovjetunió irányában. Churchillt nemcsak a Szovjetunió megnövekedett ereje és hatalmi pozíciója aggasztotta, hanem az a rendkívül nagy — szinte tetőpontján álló — népszerűség is, melyet a Szovjetunió és a Vörös Hadsereg az egész világon élvezett, az a megsokszorozódott politikai befolyás, amelyet a különböző országok kommunista pártjai az ellenállási mozgalomban betöltött szerepük folytán élveztek, a tömegeknek az a határozott igénye, hogy a náciizmus felett aratott győzelem jelentős belső, társadalmi átalakulással járjon együtt szinte valamennyi országban. Nem kevésbé aggasztotta mindez az amerikai politikusokat sem. Az amerikai külügyminisztérium egy memoranduma leszögezte: „Az európaiak többsége úgy tekint a Vörös Hadseregre, mint felszabadítójára. Még nyugaton is azt vallják, hogy elsősorban a Vörös Hadseregnek köszönhető az európai tengelyhatalmak szétzúzása.”⁹

Truman és tanácsadói egyelőre nem kívánták egyértelműen követni Churchillt, aki május első napjaiban arra utasította Montgomeryt, hogy ne semmi-

⁸ Winston Churchill: *The Second World War. Triumph and Tragedy.* 429. l.

⁹ *Foreign Relations of the United States. The Conference of Berlin (Potsdam).* Vol. I. 234. Washington. 1960.

sítse meg a zsákmányolt német fegyvereket, „mivel ezekre hamarosan ismét szükség lehet.”¹⁰ Ismételt üzeneteiben, melyeket hol Eisenhowerhez, hol az angol vezérkarhoz intézett, állandóan azt követelte, hogy ne folytassanak leszerelési politikát, mivel előadódhat olyan helyzet, midőn a hadsereget a Szovjetunió ellen kell bevetni. „A szovjet veszély véleményem szerint — írja Churchill — már átvette a náci ellenség szerepét.”¹¹ Természetesen arról nem volt szó, hogy az angol miniszterelnök háborút kívánt volna a Szovjetunió ellen, csupán arról, hogy a szövetség keretein belül az erő politikájára kívánt áttérni. Truman eleinte ingadozva követte őt ezen az úton. A május 9-én bejelentett határozat, mely szerint megszünteti a Lend Lease szállításokat a Szovjetunióba és ennek megfelelően néhány már megrakott hajót is kipakoltak, a Szovjetunió jogos felháborodását váltotta ki. Sztálin tiltakozására a döntést visszavonták, de a fokozódó feszültség idején ez újabb ellentét forrásává vált.

Truman esatlakozott Churchill javaslatához, mely szerint minél hamarabb tartsanak Sztálinnal hármastalálkozót. Ettől bizonyos vitás kérdések megoldását s a háború utáni helyzet stabilizálását remélte. Valószínűleg tanácsadói javaslatára elvetette azonban azt a proposíciót, hogy előtte találkozzék Churchilllel, mondván, hogy ez csak még jobban felkeltené a szovjet kormány gyanakodását. Május 15-én a Fehér Házban tartott értekezleten viszont elhatározták, hogy a hármastalálkozót megelőzően a Szovjetunióval közvetlen tárgyalásokat folytatnak. Úgy döntöttek tehát, hogy a már halálos beteg Harry Hopkins Moszkvába küldik, aki mint Roosevelttel bizalmasa, már oly sok nehéz kérdésben tudott hidat verni a szovjet és amerikai álláspont közé, előzőleg pedig Joseph Davies, volt moszkvai követet — aki a Szovjetunióval való barátság híve volt — Churchillhez küldik megbeszélésre. Davies előterjesztése, mely szerint Truman — aki még nem találkozott Sztálinnal — szeretne a szovjet kormányfővel külön is beszélni, felháborította az angol miniszterelnököket és élesen tiltakozott ellene, mint ami sérti Nagy-Britannia egyenjogúságát a szövetségesek között. Churchill érélyes memorandumja hatására, melyben röviden ismertette nézeteit a fennálló helyzetről, Truman a külön találkozó gondolatát elejtette. A hármastalálkozó tervét viszont a Moszkvába érkező Hopkinsnak kellett Sztálinnal elfogadtatnia. A szovjet kormány Hopkins küldetését igen jól fogadta. Kétségtelen demonstratív gesztusként értékelték Truman részéről, amely mintegy kifejezi, hogy az amerikai politika nem szakít a roosevelti örökséggel. Hopkins könnyen megkapta tehát Sztálin beleegyezését a hármastalálkozóba, s július 15-re ki is tűzték a dátumot. Hopkins, Harriman nagykövet társaságában szinte a világpolitika minden kérdését megbeszélte Sztálinnal. Hangoztatva, hogy személyesen milyen nagy jelentőséget tulajdonít a roosevelti külpolitika folytatásának, utalt azokra a jelentős erőkre, melyek már Roosevelttel életében is ellemezték ezt a politikát és halála után ezek az erők nyilván erősödtek. Hangoztatta, hogy egy merev szovjet külpolitika elsősorban ezen erők malmára hajtja a vizet. Sztálin viszont elsősorban a brit konzervatívokat hibáztatta a szövetségesek között erősödő nézeteltérésekért. A békekonferencia kérdései, a németországi szövetséges Ellenőrző Bizottság tevékenysége, a Szovjetunió Japán elleni hadbalépésének kérdése mellett ismét és ismét visszatértek a lengyel problémához. Végül is Hopkins moszkvai tárgyalásai a lengyel kérdést is kimozdították a holtpontról. A szovjet kormány beleegyezett Mikolajczyk és néhány más londoni

¹⁰ Winston Churchill: i. m. 491. l.

¹¹ Winston Churchill: i. m. 486. l.

politikus, valamint további, a kormányon kívülálló, de Lengyelországban élő politikus meghívásába. Június közepén Moszkvában megkezdődtek a tanácskozások és öt napi vita után sikerült megállapodni az új Ideiglenes Nemzeti Egységkormány megalakításában. Az új kormány élére Osobka-Morawski került és Mikolajczyk miniszterelnökkhelyettesi pozíciót kapott. A kormány többségét természetesen a már működő varsói kormány miniszterei tették ki, a nyugati hatalmak azonban az új helyzetet elfogadták, és július 5-én megtörtént az új lengyel kormány hivatalos elismerése.

Júniusban több más ponton is enyhült a feszültség, annak ellenére, hogy Davies Churchill-lel folytatott beszélgetéséről Trumannek adott jelentésében a következőképpen jellemezte az angol miniszterelnök beállítottságát: „Nem hallgathatom el benyomásomat, hogy sokkal inkább Anglia európai helyzetének, mint a békének a megőrzésével foglalkozik.”¹² Truman nem engedett Churchillnek, aki ellenezte az angol–amerikai csapatok visszavonását a kijelölt zónahatárokra. (Az angol–amerikai csapatok a háború befejezésekor a Weimar, Wittenberg, Magdeburg, Torgau, Chemnitz vonalat érték el, tehát egyes helyeken közel 200 kilométerrel keletebbre állomásoztak, mint a kijelölt zónahatárok.) Az angol miniszterelnök nézete szerint a nyugati szövetségesek lényeges tárgyalási pozíciótól fosztják meg magukat ezáltal. Truman viszont úgy vélte, tartania kell magát a zónákra vonatkozó háromhatalmi megállapodáshoz, annál is inkább, mivel a Szövetséges Ellenőrző Bizottság, mely június 5-én kezdte meg működését, enélkül aligha tudna érdemleges tevékenységet kifejtteni, másrészt a szovjet hadvezetés világossá tette, hogy a nyugati csapatok csak akkor szállhatják meg Berlin nekik kijelölt szektorát, ha Németország egyéb területein övezethatáraik mögé vonulnak vissza, és Ausztriára vonatkozóan nem lehetett enélkül végleges rendezést létrehozni.

A Szövetséges Ellenőrző Bizottság vezetőjéül a szövetséges hadseregek főparancsnokát, Zsukovot, Eisenhower, Montgomeryt és Lattre de Tassigny-t bízták meg az illetékes kormányok. A szovjet kormánynak mindenekelőtt azt kellett elérnie, hogy Dönitz Flensburgban időző kormányát a feltétel nélküli kapituláció szellemében az angol csapatok letartóztassák. Erre bizonyos habozás után csak május 20-án került sor, és ezek után június 5-én hivatalosan is megalakult a Szövetségi Ellenőrző Bizottság. A Bizottság első ülésén három fontos deklarációt bocsátott ki. Az elsőben leszögezték: „A Szovjetunió, az Egyesült Államok, Anglia és Franciaország kormánya magukra vállalják a legfelsőbb hatalom gyakorlását Németországban, beleértve azt a jogkört is, amellyel a német kormány, a fővezérség és bármely terület önkormányzati vagy helyi igazgatási szerve rendelkezett.”¹³ A nyilatkozatok kimondták a német erők teljes lefegyverzését, beleértve a Gestapo, az SS és az SA egységeit, továbbá valamennyi fasiszta vezető és háborús bűnös letartóztatását. Kijelölték emellett a megszállási zónákat, és kimondták Berlin négyhatalmi megszállását, majd a Szövetséges Ellenőrző Bizottság mint legfelsőbb hatalmi szerv megalakítását. (Ennek következtében júliusban feloszlott a Szövetségesek Főparancsnoksága, és Eisenhower parancsnoksága az amerikai hadseregre és övezetre korlátozódott.)

Az egyes megszállási övezetek kialakítása és Berlin négyhatalmi megszállása július 1-én befejeződött. Június 5-én hivatalosan bejelentették, hogy Németországot egy a Szovjetunió által irányított keleti, az angolok által irányított

¹² The Conference of Berlin 1945. I. köt. 64. l.

¹³ Zsukov: Emlékek, gondolatok. 520. l.

északnyugati, az amerikaiak által ellenőrzött délnyugati s végül a franciák által megszállt nyugati zónára osztják. A náciizmus és militarizmus felszámolására irányuló politika, ha kezdettől fogva nem is teljes egészében, de alapjában valamennyi övezetben érvényesült. A szovjet zónában június 10-től engedélyezték az antifasiszta pártok működését. A Truman által kibocsátott május 14-i utasítás Németország demokratikus újjáépítésének programját irányozta elő, így a megszállási politika júniusban többnyire hasonlóknak látszott. Mindez június végére kedvezőbbé tette a szövetségesek kapcsolatát és megfelelőbb feltételeket teremtett Churchill, Sztálin és Truman potsdami találkozójához.

A három győztes antifasiszta hatalom kormányfőinek 1945. július 17-én délután öt órakor a potsdami Cecilienhof kastélyban kezdődő és 16 napig tartó találkozásán igen népes amerikai delegáció vett részt. Míg mind szovjet, mind angol részről a miniszterelnökön és külügyminiszteren kívül csak 6—6 diplomata vett részt a nagy találkozón, az amerikaiak tíz diplomatával kívánták segíteni a nemzetközi találkozók izgalmas légköréhez nem szokott elnököket s a diplomáciai életben is jórészt járatlan, alig pár napja kinevezett új külügyminisztert, James F. Byrnest. Az amerikai delegáció a diplomáciai tapasztalatlanságából fakadó gyengeségeket a szokásosnál gondosabb előkészületekkel kívánta ellensúlyozni. Ebből következett, hogy Truman — aki nagy természetességgel vette tudomásul, hogy Sztálin öt javasolta, a roosevelti hagyományokat folytatandó, a konferencia elnökének — azonnal konkrét javaslatokkal állt elő. Byrnes szerint az amerikaiak négy kérdésben akartak eredményre jutni, „először a békeszerződések előkészítésének szervezeti és eljárási kérdéseiben, másodsorban Németország megszállásának gazdasági és politikai irányelveiben, harmadszor a felszabadított Európáról kibocsátott jaltai deklaráció végrehajtásában... és negyedszer a jóvátétel kérdésének új megközelítésében”.¹⁴ Truman ennek megfelelően, ha nem is ilyen egyértelmű világossággal, elsőnek terjesztett konkrét javaslatokat a konferencia elé. Ami az első problémát illeti, javasolta a Külügyminiszterek Tanácsának megalakítását. Ezzel a javaslattal mind Sztálin, mind Churchill egyetértett, az előbbi csupán az ellen emelt kifogást, hogy Kína küldöttje is részt vegyen a Külügyminiszterek Tanácsa értekezletein, mikor az európai ügyeket tárgyalják. A német kérdésben Truman a probléma napirendre tűzésével egyidőben azonnal az amerikai javaslat érdemi vitájába akart kezdeni, s csupán Sztálin és Churchill finom figyelmeztetései tartották ettől vissza. Sztálin úgy vélte, hogy a konferenciának foglalkoznia kell a német kereskedelmi és hadiflotta további sorsával, meg kell vitatni a jóvátétel kérdését, döntenie kell továbbá a volt olasz gyarmatok gyámsága ügyében. Emellett azt javasolta, vizsgálják meg a volt náci esatlós országokkal a diplomáciai kapcsolat felvételének lehetőségét. Ez utóbbi részben válasz volt az amerikai javaslatra a felszabadult országokra vonatkozó jaltai deklarációval kapcsolatban. Az amerikai külpolitika ezt a kérdést ugyanis azért tűzte napirendre, hogy Románia és Bulgária kormányának demokratikus és népképviselői jellegét kétségbe vonja, a Szovjetunió viszont ezen kormányok hivatalos elismerését szeretné volna elérni a nyugati hatalmaknál. Churchill természetesen a lengyel kérdés napirendre tűzését javasolta. Ezzel az első ülést véget is ért, megegyezvén, hogy a következő napokban délelőtt mindig a külügyminiszterek készítik elő a tárgyalási anyagokat. Az ülés minden élesebb vita nélkül zajlott le, ha csak Sztálin megjegyzését nem tekintjük ilyennek, aki az

¹⁴ James F. Byrnes: *Speaking frankly*. 68. l.

ülés végén minden köntörfalazás nélkül feltette a kérdést: „Miért ellenzi Churchill úr, hogy az oroszok megkapják részüket a német flottából?”¹⁵

A külügyminiszterek másnap délelőtt elsősorban Németországgal kapcsolatos kérdésekkel foglalkoztak. Az amerikai javaslat a megszállás politikai irányelveit illetően messzemenően antifasiszta szellemben fogant. Határozott intézkedéseket írt elő a náciizmus és militarizmus kiküszöbölésére, a náci Németország demokratikus átalakítására és mi több, átnevelésének megindítására. Molotov néhány közbeszúrása és kisebb módosítási javaslatai még inkább megerősítették a Szövetséges Ellenőrző Tanácsnak adandó direktíva kifejezett antifasiszta jellegét. A szovjet külügyminiszter ugyanis javasolta, hogy az irányelvek egyik cikkelye szögezze le: „Az eddigi intézkedéseket kiegészítve minden fasiszta törvényt, rendeletet, előírást, amennyiben az a demokratikus szabadságot, a polgári jogokat, a német nép érdekeit sérti, azonnal meg kell szüntetni. Minden olyan megkülönböztetést, amely a náci törvények alapján valamilyen fajhoz, hitfelekezethez való tartozást vagy politikai meggyőződést sújt, el kell törölni. Semmiféle jogi, közigazgatási vagy más jellegű megkülönböztetés nem tűrhető.”¹⁶

A délutáni teljes ülés vita nélkül fogadta el a Külügyminiszterek Tanácsának megalakítását. A Tanács feladatául tűzte ki először a náci esatlós országokkal, később pedig a Németországgal kötendő békeszerződés, továbbá a békekonferencia érdembeni előkészítését. Kevés véleménykülönbség mutatkozott a németországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság számára kidolgozott irányelveket illetően. Mégis ebben a kérdésben Churchill egy megjegyzéséből kiindulva, már figyelemre méltó eszmecsere bonatkozott ki. Az angol miniszterelnök ugyanis feltette a kérdést: „Mit jelent most Németország?” „Németország az, amivé a háború után lett” — hangzott Sztálin válasza. Az amerikai elnök az 1937-es Németországot óhajtotta kiindulópontul tekinteni, de Sztálin ezt nem fogadta el. „Nehezen tudnám megmondani, hogy mi ma Németország — mondotta. — Egy olyan ország, amelynek nincs kormánya, amelynek valójában nincsenek határai... Határozzuk hát meg, hogy mi Németország: egy lever ország... Németország, mint nálunk mondják, földrajzi fogalom.”¹⁷ Végezetül úgy döntöttek, hogy munkahipotézisként az 1937-es Németországból indulnak ki. A politikai intézkedések, melyek a náciizmus és militarizmus felszámolását irányozták elő és melyek kifejezték az antifasiszta háború eszmei és politikai célkitűzéseit, viszonylag gyorsan tisztázódtak, s a potsdami értekezlet egyik legfontosabb, iránymutató döntése ezzel megszületett. A gazdasági kérdésekben nem volt ilyen gyors az előrehaladás, ezért áttértek a lengyel kérdés vitájára.

A szovjet küldöttség azt követelte, hogy az új lengyel kormány elismerése után Anglia és az Egyesült Államok azonnal szakítsanak meg minden kapcsolatot a volt londoni lengyel kormánnyal. Az angol—amerikai javaslat viszont a lengyelországi választások mihamarabbi megkezdését sürgette. Churchill elvileg elismerte a szovjet követelés jogosságát, de végrehajtásának technikai nehézségeiről beszélt — utalva a nyugaton levő mintegy 150 000 főnyi lengyel hadseregre. Ezzel ténylegesen megkezdődött a konferencia nehezebb kérdéseinek tárgyalása, s az első két tárgyalási nap viszonylagos egyvetértése és gyors előrehaladása után mind élesebbé váltak a véleménykülönbségek és nézeteltérések. A tényleges ellentétek vitáját s a tárgyalás nagy részét még inkább elmélyítette az a titok-

¹⁵ Teherán, Jalta, Potsdam. 190. l.

¹⁶ The Conference of Berlin. 1945. II. köt. 68. l.

¹⁷ Teherán, Jalta, Potsdam. 195. ill. 194. l.

zatos távirat, mely a konferencia első napján érkezett Trumanhoz Washingtonból a következő szöveggel: „A gyerekek kielégítően megszülettek.” Az első kísérleti atombomba Új-Mexikóban történt sikeres felrobbantását adták így hírül az amerikai elnöknek. Az amerikai hadügyminiszter a hírt sietve közölte Churchill-lel is, ecsetelve a hatást is, mely szerint az az emberiség történetében egyedülálló félelmetes pusztító fegyver, mintegy két kilométeres körzetben teljes pusztítást idézett elő. Az angol—amerikai államférfiak azonnal megegyeztek abban, hogy a fegyvert bevetik Japán ellen, hogy így a nagy veszteségekkel fenyegető és sokáig elhúzódó harcokat megrövidítsék. Egyidejűleg azonban úgy látták, hogy katonai helyzetük a Szovjetunióval szemben is gyökeresen megváltozott. Az atombomba birtokában kevésbé tartották szükségesnek a Szovjetunióval szembeni kompromisszumokat, álláspontjuk sok kérdésben megmerevedett. Magát az atombomba titkát természetesen nem óhajtották megosztani, mi több, a hírt nem akarták pontosan Sztálinnal közölni.

Az angol miniszterelnök leírása szerint a következőképpen közölték Sztálinnal az atombomba megszületését: „Láttam, hogy az elnök odalépett Sztálinhoz, és ketten, kizárólag tolmácsaik jelenlétében, társalogni kezdtek. Én körülbelül öt méter távolságra lehettem tőlük, és feszült figyelemmel kísértem a nagy fontosságú megbeszélést. Hiszen tudtam, mire készül az elnök. Lemérni a Sztálinra tett hatást: ez volt a lényeg. Úgy áll előttem minden, mintha tegnap történt volna. Úgy látszott, Sztálin örömmel fogadja a hírt. Egy új bomba! Rendkívül hatásos! Valószínűleg döntő az egész japán háború kimenetelére! Nagyszerű! — Ez volt a benyomásom akkor, és biztos voltam afelől, hogy fogalma sem volt annak a horderejéről, amit hallott.”¹⁸

Zsukov emlékirata szerint Sztálin — és van okunk rá, hogy ebben a kérdésben az ő állítását fogadjuk el — nagyonis tisztában volt az atombomba jelentőségével, s Molotovnak azonnal jelezte, is hogy meg kell gyorsítani a szovjet atombomba-kutatásokat. Július 20-tól tehát a hangnem mindenképpen élesedett, a viták gyakoribbá váltak, az értekezlet érdemi előrehaladása lelassult. Az egyes vitaproblémákat újból és újból kellett tárgyalni, a plenáris ülésről a külügyminiszterek tanácskozása elé utalni, hogy megfelelőbben készítsék elő az anyagot. Egy hét után már-már úgy tűnt, hogy a konferencia zsákutcába jutott. A jóvátétel kérdése volt az egyik olyan kérdés, ahol — elsősorban Churchill és Sztálin között — igen éles összecsapások zajlottak le, annál is inkább, mivel hamarosan kiderült, hogy a jóvátétel problémája elválaszthatatlanul összefonódik a régi vitakérdéssel, Lengyelországgal, pontosabban Lengyelország tisztázatlan nyugati határaival. A Szovjetunió ugyanis Németországnak az Odera illetve Neisse folyóig terjedő területeit a lengyel kormány kérésére, mely itt óhajtotta az ország nyugati határait megállapítani, lengyel közigazgatás alá helyezte. Truman tiltakozott ez ellen, mivel ez kész helyzetet teremtetett, jöllehet Lengyelország nyugati határainak kérdésében a jaltai megállapodás értelmében a békekonferenciának kellett véglegesen döntenie. Az amerikai elnök úgy vélte, hogy a szovjet kormánynak nem volt joga ezt a területet szövetségi bekegyezése nélkül Lengyelországnak átengedni. Sztálin ezzel szemben azzal érvelt, hogy mivel az itt élő német lakosság a szovjet csapatok elől jórészt nyugatra távozott, a Vörös Hadsegereg nem tudta másként a közigazgatást kiépíteni, mint az ide húzódó lengyelek segítségével. Sztálin utalt arra, hogy bár pártolja a lengyel kormány kérését a nyugati határokat illetően, de természetesen „ha Önök nem értenek egyet

¹⁸ Churchill: i. m. 572. l.

azzal a vonallal, amelyet a lengyel kormány javasol, a kérdés nyitva marad.”¹⁹ Míg Truman a nyugati határok tisztázatlansága miatt és jogi szempontból tiltakozott az ellen, hogy Lengyelország a határok tényleges rendezéséig, ténylegesen német megszállási övezethez jusson, addig Churchillt a gazdasági kérdések s a jóvátétel kérdése izgatta. Véleménye szerint a Lengyelországhoz kerülő területekkel Németország jellegzetesen agrár szektorai vesznek el, melyek a háború előtt a mezőgazdasági termelés mintegy 25⁰/₀-át szolgáltatták. Emellett — érvelt tovább Churchill — a csökkent mezőgazdasági területen sokkal nagyobb lakosságot kell majd élelmezni, hiszen e területek német lakosságának jelentős része most már nyugaton élt. Az angolokat a különösen nagy népességű brit övezet helyzete izgatta, figyelembe véve, hogy Angliában is súlyos élelmezési nehézségekkel küszködtek. Churchill és a munkáspárt jelenlevő vezére, Attlee, akit az angol kormányfő, figyelembe véve a már lezajlott, de eredményeiben még ismeretlen angol választásokat, kért fel a konferencián való részvételre, hogy munkáspárti győzelem esetén ne keletkezzék törés a konferencia munkájában, — hangsúlyozva, hogy a szovjet eljárás által Lengyelország a sziléziai szénhez is hozzájutott, midőn egész Európában kimondottan szénhiány van. Nem fogadta el Sztálin érvelését, hogy ezen területek mezőgazdaságának és bányáinak megművelése a lengyel munkaerő nélkül elképzelhetetlen lenne. Az ülés tehát Truman meglehetősen kategorikus megfogalmazásával ért véget: „A jóvátétel kérdésének megoldása, valamint az egész német lakosságnak élel-miszterrel és szénnel való ellátása szempontjából nem érthetnek egyet az 1937-es Németország keleti részének elszakításával.”²⁰

A következő ülésen Churchill most már határozottan tiltakozott az Odera—Neisse határvonal ellen, annál is inkább, mivel most már kézhez kapták a lengyel kormány hivatalos memorandumát, mely ebben az értelemben kérte Lengyelország nyugati határainak megállapítását. Az angol miniszterelnök hajlandó volt abba belemenni, hogy az Oderaig terjedő terület már azonnal lengyel közigazgatás alá kerüljön, az Odera és nyugati Neisse közötti vidéket azonban, legalábbis a békekonferencia döntéséig szovjet fennhatóság alá akarta helyezni. Sztálin azonban igen erőiesen védte a lengyel álláspontot és keresztül is vitte, hogy a lengyel kormány képviselőit meghívják a konferenciára és meghallgatásuk után térjenek vissza ismét a kérdésre.

Bieruttal az élen a lengyel delegáció ténylegesen sorra látogatta a három kormányfőt, ismertetve a lengyel követelést Lengyelország nyugati hatáaira vonatkozóan, és azokat az érveket, melyekkel a követelést alátámasztották. A kommunista Bierut s az új kormányhoz tartozó, Londonból visszatért Mikolajczyk teljesen egyek voltak a tekintetben, hogy Lengyelország etnikai és gazdasági egyensúlya megköveteli az Odera—Neisse határ elismerését. Hosszas tárgyalások indultak, miközben az angol választások váratlanul győztes munkáspárti képviselői, Attlee és Bevin vették át Anglia képviselőtét a háromhatalmi értekezleten. A munkáspárti kormány külügyminisztere semmit sem változtatott elődje politikáján. Mereven elzárkózott az Odera nyugati, Neisse folyótól keletre eső területének Németországtól való elcsatolása elől. Annyit azonban a hosszas vita mégis eredményezett, hogy a három hatalom tudomásul vette e terület lengyel közigazgatását, leszögezve, hogy ez nem jogosítja fel a lengyelek rész-

¹⁹ Teherán, Jalta, Potsdam. 251. l.

²⁰ Teherán, Jalta, Potsdam. 254. l.

vételét a Szövetséges Ellenőrző Bizottságban és nem prejudikál semmilyen vonatkozásban a békekonferencia döntését illetően.

A német jóvátétel kérdése részben tehát már a lengyel határok összefüggésében is felmerült. A kérdés megvizsgálására már a jaltai konferencia során bizottságot létesítettek, mely azonban nem volt képes közös alapelvekben megállapodni. Majszkij, a szovjet delegáció nevében ugyan több előterjesztést tett, melyben alapelveként leszögezte, hogy nem szabad megismételni az első világháború utáni hibákat, és hogy „Németországnak közép-európai életszinten kell élnie”.²¹ A Szovjetunió fenntartotta a már Jaltában is előadott javaslatát, mely szerint a német jóvátétel összegének 20 milliárd dollárra kell rúgnia, s ezen összeg fele a Szovjetuniót illeti. Jaltában Rossevelt, az angoloktól eltérően, a 20 milliárd dollárt hajlandó volt tárgyalási alapként elfogadni, most azonban az új vezetők részben politikai megmerevedés következtében, részben azért, mert úgy látták, hogy a német gazdasági élet súlyos veszteségei következtében fennáll a veszélye, hogy Németország jóvátételi szállításait az amerikaiaknak kellene hitelekkel finanszírozniuk, ezt nem tartották reálisnak. Mind az amerikai, mind az angol küldöttség tehát amellet kardoskodott, állapítsák meg, milyen arányban osszák el egymás között a jóvátétel céljaira igénybevett anyagi javakat, a kifizetendő végösszeg meghatározása nélkül. A szovjet delegáció élesen tiltakozott a nyugati hatalmak javaslata ellen. Hangoztatták, számukra úgy tűnik, hogy az Egyesült Államok megváltoztatta e kérdésben álláspontját, s nem volt nehéz ezt összefüggésbe hozni a Jalta óta az amerikai külpolitikában mutatkozó új jelenségekkel. A szovjet küldöttség felháborodottan jegyezte meg: a nyugati hatalmak a háború által legtöbbet szenvedett Szovjetunió számára nem akarják biztosítani a jóvátételt, elsősorban azért, mert szemmel láthatóan Németország kímélésére törekednek. Az amerikaiak viszont egyfelől azt hangoztatták, hogy összegben Jaltában sem állapodtak meg, „Roosevelt a 20 milliárdot tárgyalási alapként fogadta el”. (Byrnes kijelentette: „Ha valaki kér tőlem 1 millió dollárt s kijelentem, hajlandó vagyok róla tárgyalni, az nem azt jelenti, hogy máris átadom neki a csekket.”)²² Másfelől nem mulasztottak el rámutatni, hogy mivel a Szovjetunió megszállási zónájának egy részét Lengyelországnak engedte át, és a szovjet hadsereg bizonyos gépeket és felszerelést mint hadizsákmányt elszállított, a jóvátétel szempontjából figyelembevehető javak lényegesen csökkentek.

Byrnes amerikai külügyminiszter Molotovval folytatott megbeszélésén, július 23-án új javaslattal állt elő. Mivel már korábban is egyetértettek abban, hogy a jóvátételt természetben és nem pénzben kell megfizetni, Byrnes felvetette: a további vitákat úgy lehetne leginkább elkerülni, „ha megfontolás tárgyává tennénk, hogy minden állam saját megszállási zónájából biztosítaná a jóvátételt”. Byrnes szerint, mivel a német javak mintegy 50%-a a szovjet zónában található, a szovjet jóvátételi igények ebből fedezhetők. Ha esetleg bizonyos gépeket vagy anyagokat a nyugati zónából kívánnak megkapni, úgy azt élelmiszer és fűtőanyagszállítások fejében igénybe vehetik. Molotov ugyan megígérte, hogy az amerikai javaslatot megtárgyalja Sztálinnal, mégis amikor július 27-én a külügyminiszterek tárgyaltak a jóvátétel kérdéséről, ismét a régi érvek és álláspontok hangoztak el, a közeledésnek még a nyoma sem mutatkozott. Megállapodtak abban, hogy a kérdést újból előveszik, ha az angol delegáció vezetői visszatérnek. Július 25-én ugyanis Churchill és Eden Londonba utaztak, hogy

²¹ The Conference of Berlin. II. köt. 141. l.

²² James Byrnes: Speaking Francly. 89. l.

benyújtják lemondásukat, tekintettel arra, hogy a július 5-i választáson a konzervatív párt a munkáspárttal szemben súlyos vereséget szenvedett. Az új miniszterelnök, Attlee és külügyminisztere, Bevin inkább csak külső megjelenésükben, valamint néhány, az angol belpolitikát érintő kérdésben különböztek arisztokrata elődjüktől. Ami a külpolitikát illeti, a kontinuitás szinte teljes volt, s a munkáspárti politikusok nem kisebb hévvel szálltak szembe a vitás kérdésekben a szovjet állásponttal. Byrnes viszonylag könnyen megnyerte az angol államférfiakat jóvátételi tervének, az angolok — mint jelezték — ebben a kérdésben Jaltában is különvéleménnyel éltek. A szovjet küldöttség a nyugati álláspont megmerevedését észlelve, elvileg elfogadta az amerikai javaslatot, ezt Molotov július 29-én Trumannal tárgyalva közölte is. Viszont úgy vélte, hogy a Szovjetuniónak joga van a Ruhr-vidék felszerelésének egy részére is, hiszen a szovjet zóna nem tartalmazza a német anyagi javak 50%-át, hanem csupán 40%-ot. A szovjet külügyminiszter továbbra is a jóvátételi összeg pontos meghatározását kívánta. Truman azonban ezektől elzárkózott. Maga is egyetértett ugyanakkor azzal, hogy a Szovjetunió a jóvátétel 50%-át kapja. Molotov ezután azt kívánta tisztázni, milyen formában kapja meg a Szovjetunió a hiányzó 10%-ot. Javaslatát hogy a Ruhr-vidék felszerelésének 25%-a formájában elégítsék ki a szovjet igényt, nem fogadták el, Byrnes helyett a nyugati zónákban jóvátételre szánt összeg 12,5%-át ajánlotta fel, élelmiszer ellenében és 7,5%-át ellentétel nélkül. Az alkudozás még hosszan folyt más alkalmakkor. Byrnes július 30-án végül csomagtervet terjesztett a külügyminiszterek elé: a jóvátétel és a lengyel nyugati határok kérdését (ezekben a kérdésekben a nyugati hatalmak tehettek engedményeket a szovjet kívánságoknak) összekapcsolta Olaszország kérdésével, melyre vonatkozóan — mint arra még visszatérünk — a szovjet delegáció nem volt hajlandó mindezekig hozzájárulni a nyugati kívánságokhoz. Molotov elvileg elfogadta a javaslatot, csupán amellet inszisztált, hogy konkrét összegben — 800 millió dollár — állapítsák meg a nyugati zónából a Szovjetuniónak szállítandó jóvátételt.

A kérdések július 31-én most már a „három nagy” ülésére kerültek. Byrnes megismételte a csomagtervet, majd midőn Sztálin közbevetette: „ezek a kérdések nem függenek össze egymással”, kijelentette: „nem vagyunk hajlandók engedményeket tenni a lengyel határt illetően, ha nem sikerül megegyezni a másik két kérdésben is”.²³

A szovjet küldöttség erre új vagy inkább pontosabban megfogalmazott javaslatot terjesztett elő a jóvátétel kérdésében. Az előterjesztés első pontja leszögezte, hogy a három szövetséges a saját megszállási övezetéből fedezi a jóvátételt, áruszállítások formájában 10 éven át és gépek leszerelése formájában 2 éven keresztül. A javaslat harmadik pontja kimondta, hogy a Szovjetunió pluszként megkapja a nyugati zónákból jóvátétel címen elszállítandó ipari — mindenekelőtt kohászati, vegyipari és gépipari — berendezések 15%-át élelmiszer- és fűtőanyagszállítások fejében és 10%-ot ellenszolgáltatás nélkül. A 4. pont szerint a Szovjetuniót illeti ezen felül Németország külföldi befektetéseiének és aranykészletének 30%-a, valamint 500 millió dollár értékű részvény a nyugati övezet vállalati részvényeiből. Az 5. pont szerint a Szovjetunió ebből magára vállalja viszont Lengyelország jóvátételi igényeit is. Franciaország, Jugoszlávia, Csehszlovákia, Belgium, Hollandia és Norvégia igényeit viszont a nyugati zóna elégítse ki. Sztálin hangsúlyozta, hogy elfogadták az amerikai javaslatot és nem kérnek pontos összegeket, viszont kérte a nyugati küldöttségeket, támogas-

²³ Teherán, Jalta, Potsdam. 326. l.

sák a százalékokra vonatkozó szovjet álláspontját. „Sok berendezést veszítettünk ebben a háborúban — mondotta a szovjet kormányfő —, iszonyú sokat. Ennek legalább egyhuszad részét meg kellene, hogy térítsék nekünk. S remélem, hogy Attlee úr támogatni fogja javaslatunkat. *Attlee*: Semmiképp sem támogathatom. *Sztálin*: Márpedig gondolkozzék rajta és támogasson bennünket. *Attlee*: Tegnap egész nap ezen gondolkodtam. *Sztálin*: Mit lehet tenni? Úgy gondolom, közös megegyezésre kell jutnunk ebben a kérdésben.”²⁴

Truman végül hajlandó volt a szovjet követeléseket elfogadni, amennyiben az egyéb követeléseikről lemondanak. Sztálin ebbe beleegyezett. Bevin ugyan egyidejűleg még alkudozott, de miután Sztálin hozzájárult, hogy ne nevezzék meg a nyugati övezet jóvátételéből részesülő országokat, a szovjet javaslatot végül ő is elfogadta. Ezek után a megállapodás végleges megfogalmazása céljából a kérdést a külügyminisztereknek adták át. Az augusztus elsejei ülésen azonban kiderült, hogy újabb problémák merültek fel, nevezetesen az, hogy mi legyen a német vállalatok részvényeivel. Végül Sztálin javaslatára: „ami a kelet-európai német befektetéseket illeti, ezek a mi kezünkben maradnak... konkrétan a romániai, bulgáriai, magyarországi és finnországi német befektetések a mi kezünkön maradnak, a többi pedig az Önök kezén”²⁵ — megszületett a megállapodás.

A jóvátételi kérdések rendezése után már nem volt nehéz Németország megszállásának gazdasági irányelveiben is megegyezni. Ezek az irányelvek hasznosan kiegészítették a német nácizmus és militarizmus felszámolására kidolgozott politikai irányelveket. Leszögezték, hogy Németországot a megszállás időszakában egységes gazdasági egységnek tekintik, ahol egységes gazdaságpolitikát kell folytatni, mindenekelőtt a pénz- és bankrendszer, közlekedés és hírközlés, bérek és árak területén. Rendkívül fontos irányelv volt a gazdasági erők túlzott koncentrációjának megszüntetését célzó elképzelés, mely „főleg kartellek trösztök és más monopolista egyesülések” ellen irányult, így a nemzeti szocializmus elleni fellépés a mögötte meghúzódó monopolizáció korlátozására is tartalmazott intézkedéseket vagy legalábbis ösztönzést az intézkedésekre.

Kapcsolódott még a német jóvátétel kérdéséhez, bár erről végül külön döntés született, a zsákmányolt német kereskedelmi és hadiflotta kérdése. A Szovjetunió azt követelte, hogy a hajók egyharmada őt illesse, Churchill viszont, aki fájdalommal volt tanúja, hogy a háború folyamán miként válik semmivé a brit tengeri uralom s a szörnyű veszteségeket szenvedő angol hajóhad miként szorul a második helyre az amerikai mögött, nem akart újabb konkurrenset. Hosszú vitát provokált a kérdésben, és végül azzal a javaslattal állt elő, hogy a zsákmányolt német hajókat az elszenvedett hajótér-veszteségek arányában osszák fel. A szándék — az angol flotta egyoldalú megerősítése — túlságosan átlátszó volt, semhogy az amerikaiak, akik egyáltalán nem óhajtották az angol flotta megerősödését, támogatták volna azt. Így végül is amerikai nyomásra az angol indítványt elvetették, s megállapodtak abban, hogy a zsákmányolt német hadihajók 1/3-át 1946 februárig, a kereskedelmi hajóhadat pedig a Japán elleni háború befejezését követően szintén átadják a Szovjetuniónak. Az angol kívánságokat csak annyiban honorálták, hogy a tengeralattjárókat — melyek annyi bajt okoztak a szigetországnak — harminc kivétellel elsüllyesztették. Viszonylag könnyen ment a megegyezés — hiszen Rooseveltt és Churchill ehhez ténylege-

²⁴ Teherán, Jalta, Potsdam. 332. l.

²⁵ Uo. 352–353. l.

sen már Teheránban hozzájárult — Königsberg kérdésében. A konferencia megerősítette, hogy Kelet-Poroszország egy részét a Szovjetuniónak engedik át. Viszont Sztálin is kénytelen volt visszakozni a Ruhr-vidék nemzetközivé tétele kérdésében. Ez az elképzelés akkor merült fel, mikor még Németország szétdarabolására gondoltak. Midőn a potsdami konferencia összeült, jóllehet különböző okok miatt és megfontolásokból, de egyik küldöttség sem óhajtotta már Németország egységének megszüntetését. Ami azonban a Ruhr-vidék gazdasági ellenőrzését illette, a szovjet küldöttség a konferencia során azt javasolta, hogy a német hadiipar központja nagyhatalmi ellenőrzés alá kerüljön. Végül azonban a kérdésben visszakoztak, annál is inkább, mivel az ellentétben állt volna a jóvátéti egyezményvel. Sztálin tehát megelégedett azzal, hogy egyértelműen leszögezzék: nincs és nem lehet szó a Ruhr-vidéknek Németországtól való elválasztásáról. A konferencia még két kérdésben érintette Németországot illetően a náci háborús bűnök súlyos következményeit. Ezen kérdések azonban a vitában már csupán meglehetősen másodlagos szerepet tölthettek be. Az egyik a háborús bűnösök ellen indítandó eljárás kérdése volt. Londonban ekkor már folytak a három hatalom jogászainak tanácskozásai a háborús főbűnösök fölötti ítélkezés módzatait illetően, s éppen a konferencia időpontjában került sor megegyezésre a nemzetközi bíróság ténykedéséről. A kérdésben tehát a megegyezés könnyű volt. Csupán amiatt volt vita, hogy a Szovjetunió részéről javasolták, a közös közlemény már most nevezzen meg néhány háborús főbűnöst, ezt viszont különösen Attlee nem helyeselte. Végül abban állapodtak meg, hogy legkésőbb szeptember 1-ig közzéteszik a háborús főbűnösök listáját.

A háborús főbűnösök felett tehát még nem kezdték meg az ítélkezést. Kelet-Európában, a kontinens azon részén, mely legtöbbet szenvedett a náci uralomtól, mely a német imperializmus hagyományos terjeszkedési területe volt, s melynek leigázásában a második világháború folyamán az itt élő német lakosság egy része erős támogatást nyújtott, ahonnan az ott lakó németek jelentős része már korábban elmenekült, az ott maradt német lakosság kitelepítése tömegesen folyt, elsősorban Csehszlovákiában és Lengyelországban, de — jóllehet sokkal kisebb mértékben — Magyarországról is. Részben a sokat szenvedett lakosság spontán felháborodása s részben a jövőbeni német veszély csökkentését célzó tudatos politika eredményeként megkezdődött az ítélkezés, a német lakosság kitelepítése. Jóllehet pszichológiailag érthető volt, ez a bűnösök mellett sok esetben ártatlanokat is tömegesen sújtó intézkedés természetesen joggal vált-hatott ki aggodalmat humanitárius okokból is. Churchillt azonban elsősorban az aggasztotta, hogy a kitelepített lakosság révén esetleg tovább növekszik Németország brit megszállási övezetének ellátatlan lakossága. Már a július 25-i ülésen szövegezte a kitelepítést, illetve annak méreteit és lebonyolítási módját. A kérdés július 31-én újból előkerült egy javaslattervezet formájában. A javaslat, elismerve a német lakosság vagy egy része kitelepítésének jogosságát, felszólította a három kormányt, hogy dolgozzanak ki tervet a kitelepítési politikára vonatkozóan, s mindaddig, míg ebben a kérdésben nem egyeztek meg a németországi Szövetséges Ellenőrző Bizottsággal, addig ne folytassák a kitelepítést. Sztálin ugyan jelezte, hogy a javaslatnak nem sok sikert jósol — hiszen a csehszlovák és lengyel kormány azt fogja mondani, hogy nincs rendelet a kitelepítésre, miközben ténylegesen olyan helyzetbe hozzák a németeket, hogy maradásuk lehetetlenné válik — mégsem emelt kifogást az ellen, hogy az helyet kapjon a konferencia hivatalos döntései között. Nem kétséges, hogy Sztálin látta jól a helyzetet, s a döntés a kitelepítés milliókat érintő folyamatát nem tudta befolyásolni.

A német és lengyel kérdés mellett a Németország volt csatlós államaihoz való viszony, a felszabadult Kelet-Európa politikai problémái elég tekintélyes helyet kaptak a vitákban és eszmecserekbén. A konferencia előkészületei során mind az angol, mind az amerikai delegáció elhatározta, hogy napirendre tűzik a felszabadított keleteurópai országok, Románia, Bulgária és Magyarország helyzetét. A nyugati szövetségesek sérelmezték, hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság működése során az Ellenőrző Bizottság szovjet elnöke nem tájékoztatja őket intézkedéseiről, és sok esetben véleményük kikérése nélkül dönt. Az ezekben az országokban kialakult, egyértelműen baloldali népi erőkre támaszkodó kormányok összetételét és működését is kifogásolták, s azt szerették volna, ha különösen Románia és Bulgária kormányaiban a polgári erők nagyobb szerepet kapnak, hogy ezen országok szociális átalakulását megakadályozzák. Truman tehát már a konferencia első ülésén szótvetette, hogy véleménye szerint a jaltai deklarációnak a felszabadult országokra vonatkozó döntésének nem tettek eleget, és ezért úgy vélte, hogy „a három nagy szövetséges államnak meg kell egyeznie, hogy Románia és Bulgária jelenlegi kormányát haladéktalanul át kell szervezni”.²⁶ Truman leszögezte, hogy csak ilyen átalakítás után lesznek hajlandók elismerni ezeket a kormányokat. Az amerikai elnök azonban míg egyfelől követelte, hogy Románia és Bulgária esetében választásokat rendezzenek, Olaszország esetében a választásokat nem tartotta szükségesnek ahhoz, hogy egyenesen Olaszország felvételét követelje az Egyesült Nemzetek Szervezetébe. (Az olasz kormányt már korábban elismerte a Szovjetunió is.) Ez a javaslat — vagy taktikai ügytelenség — Churchillt is meglepte, aki némi óvatosságra intette az amerikai elnököt; Truman azonban, úgy tűnt, az angol miniszterelnök közbeszólása alig befolyásolta, mivel még hosszan folytatta Olaszország dicséretét. A kelet-európai országok éles bírálata és az olaszországi helyzet kritikátlan felmagasztalása világosan leleplezte, hogy a Truman által hirdetett elveket az amerikai delegáció igen rugalmasan értelmezi, és világossá tette, hogy míg Kelet-Európában új kormányok létrehozásával, addig Olaszországban — ahol a baloldal egyre erősebbé vált — a jelenlegi kormány megszilárdításával akarják a baloldali fordulatot megakadályozni. Ez az összekapcsolás illetve szembeállítás azonban nemesak leleplezte az amerikai javaslat mögötti politikai elképzeléseket, de realizálását is megnehezítette, hiszen Bulgária, Románia (s részben Magyarország, melyet a nyugati hatalmak némileg másként kezeltek), illetve Olaszország kérdését aligha lehetett különválasztani. Erre utalt Sztálin is, hangsúlyozva: „Semmi okunk sincs Olaszország kérdését különválasztani a más országokat érintő kérdésektől. Igaz, hogy Olaszország elsőként kapitulált, és a továbbiakban segítséget nyújtott a Németország elleni háborúban. Ezek az erők nem voltak ugyan nagyok, mindössze 3 hadosztálynyiak, de mégiscsak segítséget jelentettek. Olaszországnak szándékában áll bekapcsolódni a Japán elleni háborúba. Ez is pozitívum. Ám ilyen pozitívumok vannak más országok, például Románia, Bulgária, Magyarország esetében is. Ezek az országok már a kapituláció másnapján Németország ellen fordították csapataikat. Bulgáriának 8–10 hadosztálya harcolt Németország ellen, Romániának körülbelül 9 hadosztálya. Ezeknek az országoknak a helyzetén is könnyíteni kellene.

Ami Finnországot illeti, a háborúban komoly segítséget nem nyújtott, de rendesen viselkedik, lelkiismeretesen teljesíti vállalt kötelezettségeit. Finnország helyzetét is megkönnyíthetnénk.

²⁶ Uo. 179. 1.

Jó lenne tehát, ha könnyítésekben részesítve Olaszországot, egyúttal könnyítésekben részesítenénk ezeket az országokat is.”²⁷

Olaszország kérdésében Churchill tovább sem értett egyet az amerikai elképzelésekkel, és leszögezte, hogy „a jelenlegi olasz kormány nem áll olyan demokratikus alapokon, amelyek szabad és független választásokon nyugodhatnak”. Sztálin viszont azt hangoztatta, hogy a volt csatlós országokkal hiba lenne bármiféle bosszú vagy sérelmi politikát folytatni, helyette a könnyítések politikáját kell elkezdni. Felszólalásának utolsó bekezdésében bennfoglaltatott a kompromisszum lehetősége: el kell kezdeni Olaszországgal a békeszerződés előkészítését — ahogy Truman kéri —, és a többi csatlós állammal helyre kell állítani a diplomáciai kapcsolatokat. A szovjet kormányfő a nyugati ellenvéleményekre is megfelelt, utalva arra, hogy sem Olaszországban, sem Franciaországban, sem Belgiumban nem választás útján jött létre a kormány, ennek ellenére valamennyi szövetséges nagyhatalom elismeri ezeket a kormányokat és diplomáciai kapcsolatot tart fenn velük. Megszületett a döntés: a csatlós országok kérdését a külügyminiszterek együttesen vizsgálják meg. Ezzel természetesen a vita még nem zárult le, az amerikai küldöttség újból és újból kísérletet tett Olaszország kérdésének különválasztására, a szovjet küldöttség pedig kitarított amellett, hogy a kelet-európai országokat nem érheti hátrányos megkülönböztetés: „Nem kétséges, hogy a négy csatlós állam — Románia, Bulgária, Magyarország, Finnország — közül egyik sem okozott megközelítően sem annyi kárt, mint Olaszország. Ami pedig Olaszország kormányát illeti, az talán demokratikusabb, mint Románia, Bulgária vagy Magyarország kormánya? Természetesen nem az. Talán Olaszországnak felelősebb kormánya van, mint Romániának vagy Bulgáriának? Demokratikus választások nem voltak sem Olaszországban, sem a többi államban. Ebből a szempontból egyenlők. Ezért nem értem, honnan ez a jóakarát Olaszország iránt s ez a negatív magatartás Németország valamennyi egykori csatlósával szemben — mondotta Sztálin.

Olaszország esetében a könnyítés azzal kezdődött, hogy helyreállították vele a diplomáciai kapcsolatokat. Most második lépésként Olaszországnak az Egyesült Nemzetek Szervezetébe való felvételét ajánlják. Rendben van, tegyük meg ezt a második lépést Olaszországot illetően, de ez esetben azt javaslom, hogy a többi említett országot illetően viszont tegyük meg az első lépést, amely Olaszország vonatkozásában néhány hónappal ezelőtt megtörtént, vagyis állítsuk helyre velük a diplomáciai kapcsolatokat. Ez igazságos lenne, s így meg lenne a fokozatosság is: az első helyen Olaszország, a másodikon valamennyi ország.”²⁸

Truman továbbra sem volt hajlandó Magyarországgal, Romániával és Bulgáriával a diplomáciai kapcsolatokat felvenni. Sztálin viszont kijelentette, hogy a békeszerződést csak olyan országgal lehet megkötni, amelynek a kormányát elismerték, tehát logikus, hogy a kiadandó határozat tartalmazzon egy mondatot, mely szerint a szövetségesek megvizsgálják a diplomáciai kapcsolatok felvételének lehetőségét Bulgáriával, Finnországgal, Magyarországgal és Romániával. A kérdés ismét a külügyminiszterek elé került, akik a konferencia tizedik plenáris ülésén ismét azt jelentették, hogy nem tudtak megállapodni a végleges szövegben. Byrnes szerint „sajnálatos módon valahogy az a helyzet állt elő, hogy ha egyetértünk szovjet barátainkkal, az angol küldöttség nem adja beleegyezését, ha pedig angol barátainkkal értünk egyet, a szovjet küldöttségtől

²⁷ U.o. 227—228. l.

²⁸ U.o. 294. l.

nem kapjuk meg a beleegyezést”.²⁹ Az újabb vita a régi érvek mellett csupán egy új momentumot hozott, nevezetesen a már Attlee és Bevin vezette angol delegáció most formális jogi okokra hivatkozva — angol törvények szerint békekötés előtt nem létesíthetnek diplomáciai kapcsolatot — utasították el a szovjet igényt, hogy a konferencia hivatalos okmányában szerepeljen a kelet-európai országokkal való diplomáciai kapcsolatok felvételének lehetősége. Az amerikaiak kompromisszumos javaslata csupán fogalmazási finomítást jelentett, de az angolok ezt végül annál is inkább elfogadták, mivel a Szovjetunió is hajlandó volt a kompromisszumra, teljesítve az amerikaiak kérését, mely a bulgáriai, romániai és magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságok munkájának megjavítására vonatkozott. A konferencia befejezésekor kibocsátott deklaráció végül is ezen kompromisszumokat fogalmazta meg, mind a Szovjetunió, mind az Egyesült Államok javaslatát figyelembe véve. Leszögezte, hogy „a három kormány kívánatosnak tartja, hogy Olaszország, Bulgária, Finnország, Magyarország és Románia rendezetlen helyzetének a békeszerződések megkötésével véget vessenek”. Kiemelte ugyanakkor, hogy Olaszországnak prioritást kíván biztosítani mind a békekötés, mind az Egyesült Nemzetek Szevezetébe való felvétellel. Majd kijelentette; „A három kormány külön-külön kész a legközelebbi jövőben az akkori viszonyok szem előtt tartásával megvizsgálni, hogyan tudná a lehetőségekhez képest felvenni a diplomáciai kapcsolatokat Finnországgal, Romániával, Bulgáriával és Magyarországgal, még a velük való békeszerződés megkötése előtt”.³⁰ Egyidejűleg tudomásul vették, hogy a kelet-európai Szövetséges Ellenőrző Bizottságok szovjet képviselői máris javaslatokat tettek a munka megjavítására és kimondták: „felülvizsgálják az ezekben az országokban működő Szövetséges Ellenőrző Bizottságok munkarendjét, figyelembe véve annak a három kormánynak az érdekeit és felelősségét, amelyek közösen szabták meg az illető országok fegyverszüneti feltételeit”.³¹

Tekintettel arra, hogy az eredeti amerikai javaslat a bolgár és román kormányok átalakítását követelte, s a nagyhatalmak ellenőrzésének lehetőségét a választásokon, a végleges megfogalmazás a Szovjetunió tényleges diplomáciai győzelmét jelentette.

Más kérdésekben, melyek a Szovjetunió biztonsága számára kevésbé voltak fontosak, Sztálin is hajlandó volt tudomásul venni szövetségesei kívánosságát, sőt, ha úgy látta jónak, a szovjet javaslatok teljesítéséről is lemondott. Így viszonylag könnyen megegyezésre jutottak Ausztria kérdésében, ahol az angol és amerikai fél követelte a zónahatárookra való visszavonulást és Bécs négyhatalmi ellenőrzésének biztosítását. A nyugati hatalmak viszont tudomásul vették, hogy a Renner-kormány egész Ausztria területére kiterjeszti közigazgatását. A szovjet delegáció felvetette, hogy Olaszország volt gyarmatainak egyikét — esetleg Líbiát —, melyet az Egyesült Nemzetek gyámsági tanácsa kezel, helyezték szovjet gyámság alá. Természetes, hogy a javaslat a brit földközi-tengeri pozíciókat féltékenyen őrző Churchill legélesebb ellenállását váltotta ki. „Mi természetesen nagymértékben érdekelve vagyunk a Földközi-tenger térségében s az ottani status quo mindennemű megváltoztatása hosszan tartó és beható tanulmányozást igényelne.”³² Végül a szovjet küldöttség beleegyezett,

²⁹ Uo. 318. l.

³⁰ Teherán, Jalta, Potsdam. 397—398—399. l.

³¹ Uo. 397—398—399. l.

³² Uo. 272. l.

hogy a kérdést elnapolják, hasonlóan a Tanger nemzetközi övezetére vonatkozó szovjet javaslatához. A nyugati delegációk csak elvben voltak hajlandók elfogadni a szovjet követelést a montreux-i, tengerszorosokra vonatkozó egyezmény felülvizsgálatára, egyidejűleg azonban meggyegyezés létesült az angol és a szovjet csapatok Iránból való kivonására. A szovjet küldöttség óhaját, hogy Franco Spanyolországával, ahol a fasiszmus német—olasz segítséggel került hatalomra, szakítsák meg a diplomáciai kapcsolatokat, Churchill és Truman elutasította, de úgy döntöttek, hogy ellentétben a többi semleges országgal, melyeket felszólítottak az Egyesült Nemzetek Szervezetéhez való csatlakozásra, Spanyolországot nem fogják felvenni az ENSZ-be.

A konferencián, mint láttuk, a leverett Németország, valamint Európa illetve a világ háború utáni kérdései domináltak. De a Csendes-óceán térségében még folyt a háború, s a három államférfi nem vállhatott úgy el, hogy ne tisztázza a Japán elleni háború befejezésének közös teendőit. Az Egyesült Államok és Anglia Jalta óta bírta a Szovjetunió ígéterét, hogy az európai háború befejezését követő három hónapon belül csatlakozik a Japán elleni háborúhoz. Nem kétséges, hogy az angol—amerikai pozíciókat Potsdamban gyengítette a Japán elleni háború befejezetlensége. Az atombomba felfedezése, jóllehet — mint erre még visszatérünk — éppen ezekben a napokban született döntés Japán elleni bevetéséről, nem tette fölöslegessé a Szovjetunió közreműködését Japán legyőzésében. Kétségtelen, az angol—amerikai fél nem érezte magát már oly nagymértékben ráutalva a szovjet fegyveres erőkre, mint korábban, de az atombomba felfedezése, sikeres kipróbálása csupán alig néhány napja volt befejezett tény, még nem alakult ki világos és egyértelmű kép arról, hogy miként befolyásolhatja a Japán elleni háború befejezését a szövetségesek kapcsolata. A tanácskozási időpontjában tehát a három nagyhatalom vezérkari főnökei is rendszeres megbeszéléseket tartottak, melyeknek legfőbb napirendi pontját a távol-keleti háború alkotta, a Szovjetunió részvétele a Japán elleni háborúban. A vezérkari főnökök július 24-én egyeztek meg a Japán elleni közös stratégiában, ugyanazon a napon, mikor Truman az atombomba bevetéséről döntött. De mielőtt a Japán elleni végső támadásra sor került volna, az USA, Anglia és Kína kormánya július 26-án újabb ultimátumot küldött a japán kormánynak, megadásra szólítva fel őket, utalva arra, hogy a náciizmus leverése után most már a szövetségesek minden erejüket Japán ellen fogják fordítani. A deklaráció jelezte a szövetségesek szándékát a japán militarizmus megsemmisítésére, a japán hódítások elvételére s Japán demokratikus átalakítására. Egyidejűleg leszögezték, hogy a japán kormány részéről — amely a Szovjetunió révén próbál közvetítést kieszközölni —, csakis és kizárólag a feltétel nélküli kapituláció fogadható el. Sztálin a konferencia során tájékoztatta szövetségeseit a japán ajánlatokról — ezek Truman előtt nem voltak ismeretlenek az amerikai titkosszolgálat tevékenysége nyomán —, és közölte azok elutasítását is. A válasz, a három hatalom potsdami felhívására Japánból kellett megérkeznie, de Tokió nem is reagált a potsdami felhívásra, pedig a Szovjetunió elutasító magatartása a japán ajánlatokkal szemben s az a tény, hogy a megadásra szóló felhívás éppen Potsdamból jött, ahol a Szovjetunió is jelen volt, igen valószínűvé tette a japán kormány előtt, hogy a közeljövőben a Szovjetunió hadbalépésével is számolnia kell.

A potsdami konferencia az 1945. augusztus 2-án közzétett közös nyilatkozattal, valamint az antifasiszta nagyhatalmak kormányfői által aláírt jegyzőkönyvvel befejezte működését. Nem kétséges, hogy mindhárman elégedettséggel távoztak Potsdamból, hiszen úgy értékelték, hogy a második világháború

befejezése által felvetett legfontosabb politikai, területi és gazdasági kérdéseket jórészt rendezték. A konferencia kétségtelenül a Szovjetunió diplomáciájának jelentős győzelmét eredményezte. A nyugati hatalmak vezetőit lényeges kérdésekben engedményekre, kompromisszumokra tudták kényszeríteni, anélkül, hogy ez a háborús szövetség felbomlásához, szakításhoz vezetett volna. Jóllehet a nyugati vezetők álláspontja a Szovjetunióval való további együttműködés kérdésében távolról sem volt egyértelmű, a konferencia nem adott alkalmat a szakításra, sőt a lényeges ellentétek ellenére, az egység jegyében fejeződött be.

A konferencia határozatai, mindenekelőtt a német kérdésben, valóban világraszóló jelentőséggel bírtak, és a német náciizmus és militarizmus gyökeres felszámolásának ígéretét tartalmazták. A kidolgozott és közzétett irányelvek az európai német kérdés demokratikus megoldásának lehetőségét tartalmazták, és ezért nemcsak az antifasiszta szövetség fennmaradásának lehettek zálogai, de egy új európai háború elkerülésének is. A potsdami konferencia jelentősége elsősorban a német kérdés rendezésének irányelveiből fakad — ez érthető, hiszen a második világháború döntő kérdése a német militarizmus volt —, de mégsem lehet csak a német problémára korlátozni. A potsdami konferencia jelentősége a kelet-európai népi demokráciák továbbfejlődésében és megszilárdításában is jelentős lépés volt, hiszen a külső beavatkozás közvetlen formában többé nem fenyegetett, mint ahogy a korabeli világpolitikában aligha volt olyan kérdés, melyben a konferencia határozatai vagy jegyzőkönyvei ne foglaltak volna állást, azok megoldása vagy tárgyalása vonatkozásában, a három nagyhatalom egységének fenntartása mellett, ne adtak volna iránymutatást.

A potsdami konferencia bizonyos értelemben lezárta a második világháborút, még akkor is, ha Japánnal szemben még folyt a harc, és megnyitotta ténylegesen a második világháborút követő időszakot, melyben nem utolsósorban a konferencia nyitvahagyott vagy kellően meg nem oldott kérdései lényeges szerepet játszottak. A háború és béke között tehát mintegy választat jelentett. Befejezést és kezdetet. Befejezését a második világháború együttműködésének, kezdetét az ellentétek eluralkodásának, a hidegháborúnak, Mielőtt azonban az ellentétek, a hidegháborús tendenciák eluralkodtak volna, az antifasiszta nagyhatalmak még egyszer együttesen léptek fel, hogy a tengelyhatalmak utolsó tagját, a fasiszta blokk ázsiai erődjét, Japánt megadásra kényszerítsék.

GÁL ÉVA

A budai hegyvidék újkori beépülésének kezdetei

Szerencsés fekvésű fővárosunk egyik fontos urbanisztikai értéke, hogy a város határain belül emelkedő budai hegyek, illetve az ezek lejtőit egyre nagyobb mértékben behorító lakónegyedek a városi lakóterület szerves részét alkotják. A hegyvidék háztengerének épületei nagy többségükben újak: a legutóbbi évtizedek, sőt évek termékei. Nyilvánvaló, hogy a főváros lakóterületének ilyen mérvű terjeszkedése, amely a hegyvidék nehezen megközelíthető részeit is meghódította állandó *városi* lakóhelyül, elképzelhetetlen lett volna a modern közlekedési eszközök nélkül. De a hegyvidéki villanegyed a budapesti városépítésnek mégsem teljesen modern képződménye: eredete csaknem másfél évszázadra, Pest és Buda kezdődő nagyvárosiasodásának korára nyúlik vissza.

Az 1840-es években a budai hegyvidéken kialakult első villanegyed lényegesen különbözik azoktól a pompás kertes városrészekről, amelyek más európai fővárosok — uralkodói székhelyek — körül a XVII—XVIII. század folyamán az arisztokrácia kastélyépítő tevékenysége folytán létrejöttek.¹ Budán, amely az újkorban sohasem volt ténylegesen királyi székhely, még halvány megfelelői sem voltak ezeknek a nagyszabású nyári palotáknak s az őket körülvevő parkoknak; a magyar arisztokraták — egy-két kivétellel — Budán csak városi palotákat építettek, de ezek is szerény vidéki lakok benyomását keltik ugyaneknek az arisztokratáknak fényes bécsi palotáihoz képest.

A budai villanegyed már keletkezésekor *polgári* jellegű volt. Más fővárosok, például Bécs hasonló korszakának polgári kertes városrészeitől abban különbözött, hogy nem a város körüli egykori falvakból alakult ki, mint például Bécs mellett Hernald, Meidling, Grinzing. Párizs mellett Passy): a pest-budai lakosság a város határain belül talált addig be nem épített, szinte érintetlen természeti szépségű területeket, amelyeken nyaralónegyedét lassan kiépíthette. Ez a körülmény voltaképpen a budai városi fejlődés gyengeségére vezethető vissza: tőlünk nyugatra aligha akadt még egy főváros, amelyben a városias beépítettségű terület a város egész határának ilyen kis hányadát foglalta volna el. 1850 körül Buda területe 17 526 — 1200 négyszögöles — hold volt, amelyből mindössze 650 hold jutott a Vár és az öt külváros beépített területeire, s köztudott, hogy a XIX. sz. második feléig a budai lakosság egyik legfontosabb megélhetési forrása a mezőgazdaság, közelebbről a bortermelés volt. Mégis, a gazdasági és városfejlődési elmaradottságnak ez a tünete a XIX. század közepétől kezdve a budapes-

¹ Ilyen volt például Párizsban a Faubourg Saint-Germain (vö. *Henry Bidou*: Paris, Gallimard, 1937. 260. l.); Bécsben elsősorban a Landstrasse külvárosban épültek már a XVIII. század elején nagy számmal kertes főúri paloták (vö. *Karl August Schimmer*: Ausführliche Häuser-Chronik der innern Stadt Wien, mit einer geschichtlichen Uebersicht sämmtlicher Vorstädte und ihrer merkwürdigsten Gebäude. Wien. 1849, 278. l.).

ti városépítés szempontjából előnnyé vált: az addig jórészt csak mezőgazdasági célokat szolgáló hatalmas budai hegyvidék a város területi fejlődésének sokáig — szinte máig — kimeríthetetlen tartaléka lett.

A magyar fővárosban már az 1830—40-es években felismerték, milyen óriási egészségügyi, esztétikai, városfejlődési értéket jelentenek a budai hegyek. „Ki e gyönyörvidék pompáját élvezzi, ki a Sváb, Lipold és Jánoshegyek panorámáit, ki a Miksavölgy, a Kuruczug, a remete, a Szép Juhászné, a disznófő, Istenszeme meglepő szépségeit ismeri . . . — írta egy pesti lap 1844-ben —, ne panaszkodjék Buda-Pest szépségére.”² Ezekben az években vetették meg az azóta sokszorosára nőtt és ma is folytonosan terjeszkedő hegyvidéki lakónegyed — kezdetben csak nyaralónegyed — alapjait.

*

Buda határai a XVII. század vége óta foglalják magukban a hegyvidéket (kivéve természetesen azt a részét, amely Buda és Óbuda egyesítéséig az utóbbihoz tartozott, azaz a Mátyás-hegy—Hármashatár-hegy vonulat északi lejtőit, — továbbá az úgynevezett budakeszi erdőt, vagyis a mai Jánoshegyi út és Konkoly Thege út vonalától nyugatra eső területet, amely az 1890-es évek elején vásárlás útján jutott a főváros tulajdonába).

Budának a töröktől való visszafoglalása után a hegyvidéknek a városhoz csatolt része lakatlan volt. A középkorban ezen a területen kialakult falvak (Nyék, Nándor, Sasad stb.) legkésőbb a törökkor végére nyomtalanul eltűntek. A budaszentlőrinci pálos kolostor kiégett falai — a Jánoshegy és Hárs-hegy közti nyeregben — üresen álltak, s többé nem is népesültek be. Buda lakói a XVII. század végétől a város határai közé foglalt hatalmas területet kizárólag mezőgazdasági célokra hasznosították. A szőlőtermesztésre alkalmas hegy- és domboldalakon felújították a hadműveletek során elpusztult szőlőket, és újakat ültettek; a szőlőterületet kisebb-nagyobb parcellákban (amelyeknek terület-egysége a fertály (Viertel) = 800 négyszögöl volt) budai polgárok kapták meg.³ Az erdő-, rét- és legelőterület részben a város birtokában maradt, részben — a kamarai adminisztráció útján — az osztrák katonai és a polgári közigazgatás vezető tisztviselőinek, továbbá szerzetesrendeknek a kezére került, többnyire nagy birtoktestekben. A XVIII. század folyamán ez utóbbiak nagy része is — vásárlások révén — budai polgárok tulajdonába ment át.

Buda lakossága a hegyvidék birtoklásának első évszázadában nem kezdett hozzá a területnek emberi település számára való meghódításához. A XVIII. század folyamán a hegyvidéken alig néhány ház épült, s egy kivétellel az is csak a század második felében.

1686 után a legelső és sokáig egyetlen hegyvidéki lakóépület, amelyről tudomásunk van, a Bössinger-major. Bössinger Ignác Ferenc, aki 1693 és 1705 között több ízben budai polgármester volt, az 1690-es években szerzett szőlőbirtokot a budai határ délnyugati részén, majd 1697-ben ezt a szőlőjét eladta fivérének, Bössinger Mihály ezredesnek. 1699-ben az összesen 9300 négyszögölös birtokon már állt egy ház („ein Weinhaus in Stuhlweissenburger Gebürg”). Amikor 1719-ben az ingatlan értékét felbecsülték, már Bössinger-major-nak nevezték; egy 1724-ben készült helyszínrajzon a ház sematikus ábrázo-

² Honderű, 1844. II., 95.

³ Lásd *Dvihally Anna Mária*: A budai szőlőművelés története. Bpest. 1932. 46—47. 1.

lása is látható.⁴ Róla kapta az egész dülő a ma is használt Bösinger-major⁵ (*Bösinger Mayerhof*) nevet.

Ezt követően sok évig nem épült a hegyek közt más ház. A legkorábbi forrás, amely újabb hegyvidéki házak létezéséről tudósít, a budai hegyvidék nyugati részéről készült, a Fővárosi Levéltárban őrzött, cím és keltezés nélküli, eddig XVIII. század végének tartott térkép,⁶ amely a Zugliget tájékán hét, a pálos kolostor romjai mellett pedig egy épületet tüntet fel. Más, datált térképekkel való egybevetés alapján megállapítható, hogy a térkép az 1760-as évek második felében készült Buda városa számára, a környező helységekkel — Budakeszivel, Kovácsival, Hidegkúttal — ez idő tájt folytatott határvitáihoz. Rajzolója, Jäger Henrik budai kőfaragómester, az óbudai Zichykastély építője, a térképen feltüntetett zugligeti majorságok egyikének tulajdonosa volt; nyilván ennek köszönhető, hogy a határvita szempontjából érdektelen épületek erre a térképre rákerültek.

Feltűnő, hogy amikor az egész hegyvidék még lakatlan volt, a meglevő néhány épület szinte egy kupacban, legalábbis egymáshoz igen közel helyezkedett el. A térkép szerint mindezek a házak egy hegyi út mentén álltak, amely Budakesziről Budára vezetett. Más térképekről kiderül, hogy ennek az útnak neve is volt (eltérően a hegyeken átvezető többi úttól és ösvénytől): *Sauwinckl Weg*,⁸ azaz zugligeti út. Vonalvezetése épp az épületek segítségével jól rekonstruálható, s a kapott eredmény alátámasztja azt a tapasztalatot, hogy az utak vonalvezetése általában nagy állandóságot mutat. A *Sauwinckl Weg* vonala ugyanis csaknem változatlanul ma is megvan, részint erdei utak, részint kiépített, fontos közlekedési útvonalak formájában. Az út a XVIII. században Budakesziről kiindulva Makkos Mária érintésével vezetett fel a hegygerincre, s onnan a Szent Anna kápolna mellett elhaladva a Disznófó-forrásnál ereszkedett le a Zugligetbe,

⁴ Fővárosi Levéltár (a továbbiakban FL), Buda város levéltára (a továbbiakban BL), Misc. Ant. 448 (1712. IX. 10, 1713, 1719. VII. 10); Telekkönyvi iratok II. 58.

⁵ A még néhány évtizeddel ezelőtt is általánosan használt Bösinger-major elnevezést az utóbbi években egyre inkább kiszorítja a ma ugyannerre a területre alkalmazott Rupp-hegy elnevezés (az egykori Bösinger-major dülő déli részén álló 258 m magas emelkedés az itt a XIX. sz. elején birtokos Rupp György budai polgárról kapta nevét).

⁶ FL, Térképtár, B. II. 63.

⁷ A budai hegyvidéknek ugyanerről a részéről az 1760-as évekből fennmaradt néhány keltezett térkép, amelyek ugyancsak az említett falvakkal folytatott határvitákhoz készültek. Ezek: *Mappa Differentiae Metalis inter Possessionem Budakeszi et Lib. Reg. Civ. Budam* . . . Michael Ruttkay, 1763 (OL, Kamarai térképek, S 11, 538:1,2); *Specialis Delineatio Plagarum Controversarum circa Possessionem Kovácsi* . . . Michael Ruttkay, 1765 (BTM); *Mappa Plagam Controversiam inter Cameralem Poss. Buda-Kesz et Lib. Reg. Civ. Budam* . . . Samuel Coroni, 1768 (OL, S 11, 235). Ezek közül az 1765-ös térkép ugyanarra a vitás területre vonatkozik, mint amelyet a Fővárosi Levéltárban őrzött, cím és keltezés nélküli térkép legendái is (1—9. számjelzéssel) feltüntetnek (a Fekete-fej hegytől északnyugatra eső területre). Ugyancsak az Országos Levéltárban található egy szintén cím és keltezés nélküli, de szignált térkép, amely a Fővárosi Levéltárban őrzöttnek párja, azzal a különbséggel, hogy ezen a térképen nem a Kovácsival, hanem a Budakeszivel szembeni területi követeléseket jelölték, s hogy a térkép bal alsó sarkában Buda város címere látható, épületek viszont nem szerepelnek rajta. Az OL, S 11, 311 jelzetű térképet Jäger Henrik készítette. Eszerint tehát az FL, B. II. 63 jelzetű térkép ugyancsak Jäger kezétől, az 1760-as évek második feléből származik. Egyébként az 1768-ból származó térkép is feltüntet egy zugligeti épületet, a Disznófó-forrástól nyugatra, „diversorium Sau-Winckl”, azaz zugligeti vendégfogadó felirattal.

⁸ A *Sauwinckl-Weg* elnevezés az 1763-as és az 1768-as térképen szerepel.

a mai Janka út kanyarulatáig,⁹ ahonnan azután a mai Béla király út, Kútvolgyi út, Kútvolgyi lejtő vonalán haladva a Budára vivő országútba torkollott. Ha ennek a hegyi útnak a XVIII. század közepe táján már külön neve volt, feltehető, hogy azon utak közül, amelyeken a budakesziek Budára vitték áruikat, ez a legforgalmasabbak közé tartozott; nyilván elsősorban az erdeikben kitermelt fát szállították ezen a kényelmetlenebb, de az országútnál lényegesen rövidebb úton. Mindezek folytán tehát nem tekinthetjük véletlennek, hogy a hegyvidék első összefüggő település-magva éppen a Zugligetben alakult ki — a lakott területtől ugyan távol, de egy viszonylag forgalmas út mentén.

A térképről nyerhető felvilágosításokat más XVIII. századi írott források adatai is alátámasztják. Az évente készített budai adókievetési könyvben¹⁰ 1772-ben szerepelnek először hegyvidéki házak, *Sauwinckl* helymegjelöléssel (1784-től kezdve a hegyvidéki házak megint kimaradnak az összeírásokból, hogy azután csak majdnem négy évtizeddel később bukkanjanak fel újra). Más források által is igazolhatóan pontos és teljes adatokat azonban csak az 1778-as adókievetési könyv tartalmaz (a többi évben nem vették fel az összeírásba valamennyi zugligeti házat, a tulajdonos neve helyett sok esetben a bérlőt tüntették fel stb.). 1778-ban egytől hatig terjedő sorszámmal jelölve hat zugligeti majort (*Mayerhof*) írtak össze, feltüntetve a tulajdonos nevét és a háztelek nagyságát is.

A topográfiai azonosítás, amely a budai telekátírási jegyzőkönyvek, telek-felvallási jegyzőkönyvek, adóösszeírások, telekkönyvi összeírások, telekbeeslési jegyzőkönyvek¹¹ és térképek segítségével volt elvégezhető, megmutatta, hogy a Zugliget első hat lakóháza helyén mind a mai napig fennálló települési folytonosság van, ha a XVIII. században épült házak, egy kivételével, nem maradtak is ránk. Az 1778-ban felsorolt, de nagyjából már legalább egy évtizeddel korábban épült zugligeti majorok a következők voltak (1. kép):

1. A mai *XII. Szilassy út* 3. sz. helyén állt Johann Karl von Stettner udvari tanácsos és főhadbiztos majorja. Stettner az egyik legelső zugligeti birtokos volt. Több mint 100 holdas erdő- és rétbirtokának 1725-ös évszámmal és „J. St.” mo-
uogrammal ellátott határkövei közül néhány ma is látható még a Tündérhegyi út fölötti erdőrézshen. A Stettner-majorban már az 1760-as években vendégfogadó működött, amelyet — nincs adatunk rá, hogy melyik évtől kezdve — cégérről az Isten Szeméhez (*zum Auge Gottes*) címzett fogadónak nevezték¹² (közismert, hogy 1837 májusában itt tartóztatták le Kossuthot, aki néhány heti pihenésre vonult ide vissza). Az épület, amely 1839-től új tulajdonos kezén volt, 1846-ban leégett, majd később újjáépült (a kocsma egy időre átkerült a Disznófő-forrás mellé). Ez a második, azóta többszörösen átalakított épület (a későbbi Haggemacher-nyaraló), hatalmas parkjában az ott fakadó forrásból kialakított tóval, még ma is áll, és a Kossuth Lajos nevelőintézetnek nyújt otthont.¹³

⁹ Az út eredetileg a Disznófő-forrást nem észak felől kerülte meg (mint ma), hanem dé felől, s egyenesen vitt le a mai Janka út derékszögű kanyaráig. Régi vonala ma is megvan egy kerti ösvény formájában (a Janka út 4. sz. alatti, alább tárgyalandó ház kertjében).

¹⁰ FL, BL, Steuer-Amts Repartitionsbuch.

¹¹ FL, BL, Gewöhr-Protocoll (Acker, Wälder, Wiese), Fassions-Protocoll, Grundbuch Conscription, Contributions-Conscription, Schätzungs-Protocoll megfelelő évi kötetei.

¹² Ennek és az alább felsorolandó többi zugligeti épületnek cégéret illetőleg nevét a XIX. század első feléből ismerjük, s nincs adatunk arra, hogy mióta használták őket; könnyen lehetséges azonban, hogy a cégérek már a XVIII. században felkerültek a házakra, hiszen a hegyvidéken a tájékozódáshoz ezek még fontosabbak voltak, mint a belső területeken.

¹³ FL, BL, Gewöhr-Prot., Acker . . . , Liber 2, folio 7, 157, Lib. 8. fol. 111, lib. 11, fol 113, 210.

2. A *XII. Janka út 4. sz.* alatt épült az 1760-as évek végén Zillich Ferenc budai ügyvéd majorja, 49 holdas rét- és erdőbirtokán,¹⁴ amely felfelé egészen a hegyerincig terjedt (Zillich 1772-ből származó határkövei ugyancsak láthatók még a Jánoshegyi úttal párhuzamosan futó sétatú mentén). Az egykori Zillich-major fő érdekessége, hogy *ma is megvan még*. A vegyes (zúzott kő és téglá) falazatú, L-alaprajzú, a lejtős terepen hátsó falával a földbe épült ház lényegében megőrizte eredeti, XVIII. századi formáját, kivéve az egykori zsindely-tetőt, amelyet időközben palára cseréltek ki. Megmaradt viszont a konyhából a padlástérbe nyíló füstölője, eredeti barokk ablakrácsa és ablakkerete, faragott padlás-bejárója, a szoba mennyezeti gerendázata. A több mint kétszáz éves major a buda-hegyvidéki népi barokk építészet érdekes, eddig számon nem tartott emléke. Fennmaradását — ami Budapest területén az ilyen jellegű épületeknél csodaszámba megy — részben talán annak köszönheti, hogy két évszázad alatt mindössze egyszer cserélt gazdát: a Zillich-családtól 1901-ben vette meg a jelenlegi tulajdonos édesapja, dr. Zerkowitz Imre budapesti ügyvéd. A családi hagyomány szerint Kossuthot 1837-ben itt tartóztatták le. Ez ugyan nem felel meg a valóságnak, az azonban lehetséges, hogy Kossuth a közeli Isten Szeme fogadóból egyszer-egyszer átlátogatott ide, hiszen személyes ismeretségben állhatott a Zillich-családnak a reformmozgalomban résztvevő tagjaival.

3. A *XII. Janka út 2. sz.* helyén Schröger Mátyás vízivárosi mézárósmester majorja, csaknem 74 holdas erdő- és rét-birtokán. Ebben működött később a *Haranghoz (zur Glocke)* címzett kocsmá, amelyről az itt végződő völgy a Harangvölgy nevet kapta. A ház és a birtok 1809-ben, más zugligeti ingatlanokkal együtt, Derra Naum pesti vászonnagykereskedő tulajdonába került, akitől a XIX. század közepén Sina György báró örökölte. Egy 1848-ban készült telekbecslésből tudjuk, hogy ekkor a ház 4 szobából és 2 konyhából állt. A *Harang*-kocsmát az 1890-es évek végén bonttatta le akkori tulajdonosa, Sigray Pál.¹⁵

4. Ezzel az épülettel éppen szemközt, a *XII. Janka út 1. sz.* helyén állt Wimmer Ferenc budai üvegesmester majorja, 12 holdas erdő-, rét- és szőlőbirtokán. Itt működött később a *Vadászudvar (Jägerhof)* kocsmá, amely 1810-től ugyancsak Derra Naum birtokában volt. Nevezetessége, hogy 1847-ben, Döbrentey Gábor „dülőkeresztelője” után a résztvevők itt tartottak bankettet. 1848-ban ebben az épületben 6 szoba, 1 terem és 3 konyha volt. Az ingatlant a főváros 1890-ben megvásárolta. 1891-től itt működött az első zugligeti iskola (1898-tól a lebontott régi ház helyén emelt, ma is álló iskolaépületben).¹⁶

5. Az előbbiektől közvetlen közelében, a mai *XII. ker. Béla király út 59. sz.* helyén épült Jäger Henrik budai kőfaragómester majorsága, 20 holdas erdő-, rét- és szőlőbirtokán. A ház, a birtokkal együtt, 1806-ban Krammer József budai tisztiorvos, majd 1831-ben Riegler Ignác budai szappanfőzőmester tulajdonába került. Ebben a majorban, majd később a mellette emelt újabb épületekben

¹⁴ FL, BL, Christinastädter Hauss-Gewöhr-Prot. lib. 1. fol. 27; Gewöhr-Prot., Acker . . . lib. 3. fol. 190, 207, lib. 11. fol. 375.

¹⁵ FL, BL, 1789. évi telekösszeírás. XLII. Ried, Nr. 3812—3816; Fassionsprot. 1809. V. 27.; Telekbecslési jkv. lib. 8, pag. 148, 149. Fővárosi Tanács Tervtára (a továbbiakban: Tervtár), 10 500/1. hrsz.

¹⁶ Wimmer zugligeti birtoka 1703-ig vezethető vissza: anyjának szülei ekkor kapták vagy vették a budai kamarai adminisztrációtól (FL, BL, Gewöhr-Prot. Acker . . . lib. 1. fol. 47). A további tulajdonosváltásokra lásd Gewöhr-Prot., Acker . . . lib. 2. fol. 138, lib. 4, fol. 2, lib. 7. fol. 45, 120. Az épület későbbi sorsára: *Eperjessy István: A Zugliget és környéke*, Bpest. 1906, 16. 18.

működött a *Fácánhoz* (zum Fasan) címzett vendégfogadó, amelynek 1856-ban Hild József által épített főépülete ma is egyik legjelentősebb hegyvidéki műemléképületünk. Az első, XVIII. századi épületet valamikor a XX. század elején bontották le.¹⁷

6. A *XII. ker. Béla király út 42. sz.* helyén épült Reischl Gáspár budai ácsmester majorja, 86 hold erdő- és rétbirtokán. Ezt az ingatlant ugyancsak Derra Naum vásárolta meg 1804-ben (ekkor már 105 holdra gyarapodott a birtok). Itt működött a *Csillaghoz* (zum Stern) címzett kocsma, amelyről az ide torkolló völgy a Csillagvölgy nevet kapta. Az épület 1848-ban 7 szobát és 1 konyhát foglalt magában.¹⁸ Lehetséges, hogy az ezen a helyen álló Csillagvölgyi vendéglő egyszerű, földszintes, többször átalakított épülete magában foglalja az eredeti, XVIII. századi major falait.

Az első öt épület az 1760-as évek végén már állt. Ez az utóbbi azonban még nincs feltüntetve az említett térképen: az 1778-as adókievitési könyvben szerepel először, feltehetően tehát a közbeeső években épült.

A Fővárosi Levéltárban őrzött térképen a fentiekén kívül még egy épület látható, a pálos kolostor közelében, a Budakeszire vezető országút mentén. Ez volt a későbbi *Szép Juhászné* vendégfogadó előde. Építtetője, Pavianovich János, Buda jegyzője, majd bírása a kolostorrom körüli három holdas rét az 1760-as évek közepén kapta a várostól ingyenes használatra. Később, 1778-ban meg is vásárolta ezt a területet a várostól. Ekkor már állt rajta egy kis, 2 szobás ház, amelynek egyik szobájában nyáron ő maga lakott, „anima exhilarandi gratia”.¹⁹ Ezt tekinthetjük tehát a budai hegyvidék első szerény nyaralójának, nem számítva persze a római kor villáit és a középkor vadászkastélyait. Később, az 1780-as években, amikor az országos kormányzások Budára költözése megnövelte a városban a hivatalnokok számát (akik, miután a város határában saját szőlőbirtokkal általában nem rendelkeztek, igényt tartottak városkörnyéki nyilvános szórakozóhelyekre), Pavianovich egy új, nagyobb, emeletes épületet építtetett a régi mellé,²⁰ s berendezte a *Szép Juhásznéhoz* (zur schönem Schäferin) címzett vendégfogadót, amely később tovább bővítve még sokáig — az 1920-as évekig — a hegyvidék egyik legkedveltebb vendéglátóhelye volt; róla nevezték el a környéket Szép Juhásznénak (ennek egy része ma: Ságvárliget).

1789-ig több új lakóépületet nem emeltek a hegyvidéken. A II. József rendeletére végzett, 1789-ben befejezett budai telekösszeíráshoz készült Kayserféle térkép²¹ a hegyvidéken a kápolnákon kívül csak a fent felsorolt épületeket — a Bösinger-majort, a hat zugligeti házat és a Szép Juhásznét — tünteti fel.

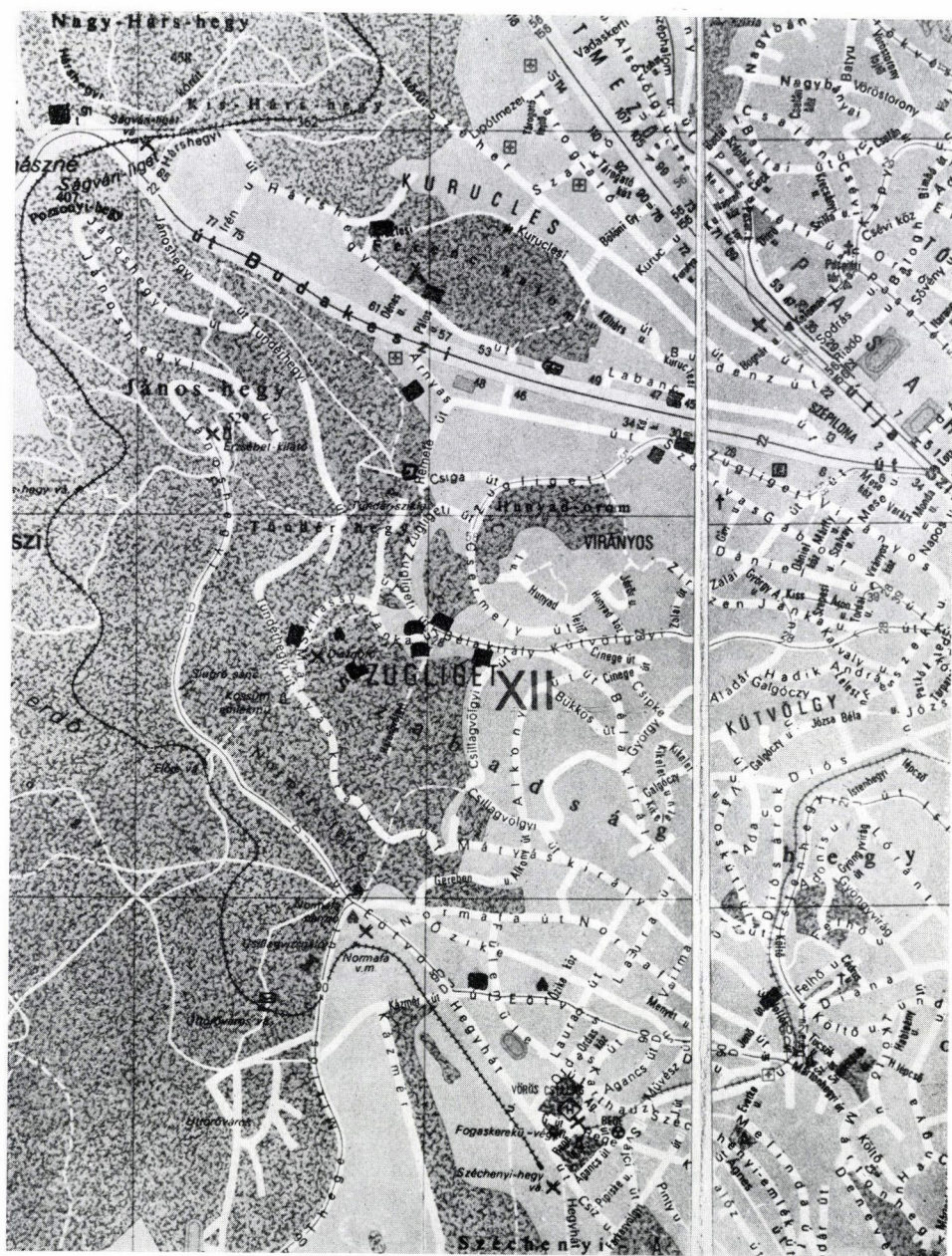
¹⁷ FL, BL, Chr. st. Hauss-Gewöhr-Prot. lib. 1. fol. 33. lib. 4. fol. 81; Gewöhr-Prot. Acker . . . lib. 4. fol. 1, lib. 6. fol. 181; Telekbecl. jkv. lib. 8. pag. 148, 149. A *Fácán* főépületének leírását lásd Horler Miklós: Budapest Műemlékei II. köt., Bpest 1962. 535. l.

¹⁸ FL, BL, Gewöhr-Prot. Acker . . . lib. 3. fol. 203, lib. 6. fol. 138; Telekbecl. jkv. lib. 8, pag. 148, 149.

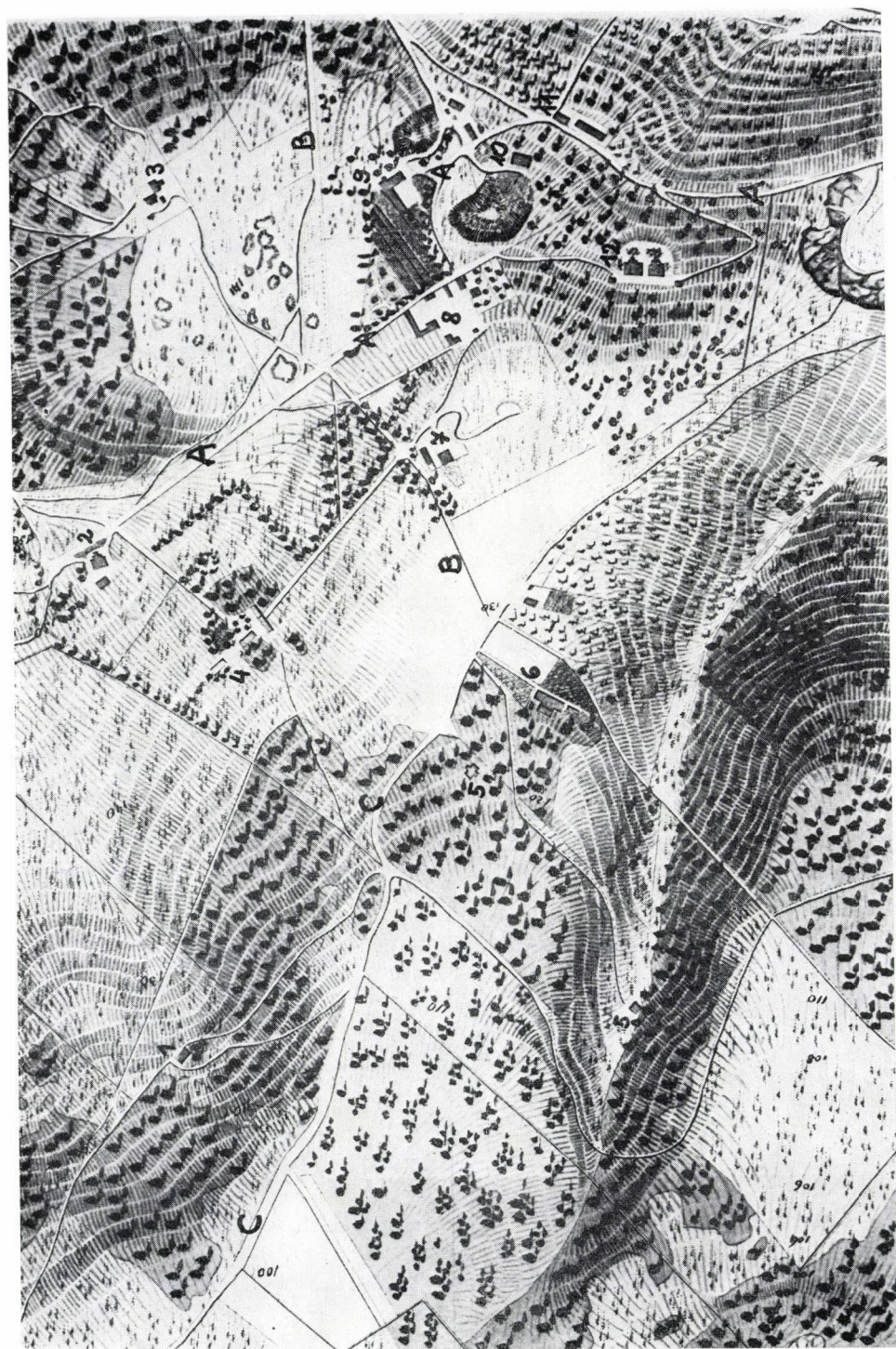
¹⁹ Gárdonyi Albert: A budai hegyvidék első nyaralótelepei. Tanulmányok Budapest Múltjából, II. köt. (1933), 178. l.

²⁰ Az új „Belustigungs-Gebäude”, mint egy alább idézendő leírásból kiviláglik, egybeépült a már meglévő épülettel, s a két ház a telek- és adóösszeírásokban mindvégig egy házzá számolt, egy ingatlanként szerepelt.

²¹ Fl, Térképtár, B. áttekintő 1. Kayser kitérő térképe Buda XVIII. századi topográfiájának rendkívül becses forrása: az egész budai külterületet a dűlő- és telekhatárok, az épületek, a művelési ágak megjelölésével, a parcellák dűlőnként újra kezdődő sorszámanak feltüntetésével ábrázolja.

1. Az 1822 előtt épült hegyvidéki házak helye, a mai térképre vetítve (Szöllősy Miklósné reprodukciója)

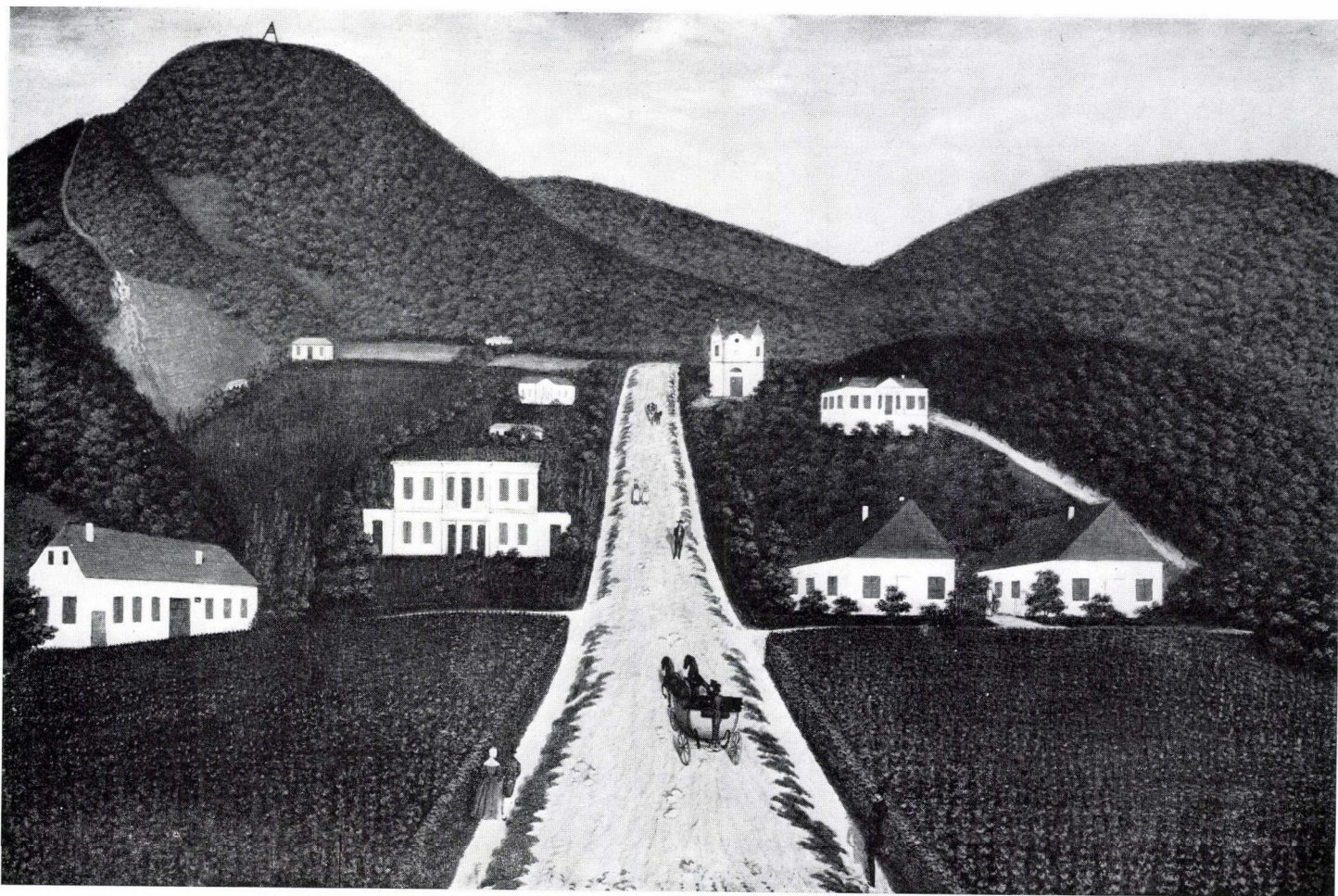
2. A Szabadság-hegy egy részének térképe 1846-ból (Jancsó József felmérése, BTM Kiscelli Múzeum, Szőlőssy Miklósné reprodukciója)

Felügyarázat:

- A = a mai Költő utca
 B = a mai Diana utca
 C = a mai Eötvös út
 1 = Rupp-villa
 2 = Kraits-villa

- 3 = Ürményi-villa
 4 = Niedermayer-kocsmá
 5 = Főtávós-villák
 6 = Szép Kilátás kocsmá
 7 = Patáich-villa (Diana u. 1)

- 8 = Költő utcai vncellerházak
 9 = Sauer-kocsmá
 10 = Schweitzer (később Jókai)-ház
 11 = Rayman (később Benza)-ház (csavartkéményes ház)
 12 = Steindl-villák

3. Liebrich (?) 1844 körül készült vízfestménye a Budakeszi út egy szakaszáról (BTM Kiscelli Múzeum, Szöllősy Miklósné reprodukciója)

A fejlődés 1789 és 1822 között

Ez a két évszám semmiféle korszakhatárt nem jelöl, csupán arról van szó, hogy az 1789. évi összeírás és térkép után legközelebb csak 1822-ből áll rendelkezésünkre olyan forrás, amely a hegyvidék összes házait felsorolja.²² A kettő közti több mint három évtizedből csak véletlenszerű adataink vannak — részlet-térképeken, telekátírási és telekbecslési jegyzőkönyvekben — egy-egy épületre vonatkozóan. Közelebbről csak ezeknek az épületeknek keletkezési időpontját tudjuk meghatározni.

1789-ben nyolc, 1822-ben huszonöt ház állt a hegyvidéken. A fejlődés tehát aligha nevezhető gyorsnak. A tizenhét új ház közül kettő bizonyosan, egy pedig valószínűleg már fennállt a XVIII. század utolsó éveiben, további ötről pedig kimutatható, hogy 1815—1818-ban már létezett. A többi kilenc 1822-ben szerepel először a forrásokban, mégpedig a krisztinavárosi adóösszeírásban. Ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy az utóbbi házak 1822 előtt nem voltak meg; sokkal korábban azonban semmiképpen sem épülhettek. Nem tekinthető véletlennek, hogy Buda magisztrátusa éppen 1822-ben határozta el a hegyvidéki házak felvételét az adónyilvántartásba: számuk valószínűleg ekkoriban nőtt meg annyira, hogy összeírásukat szükségesnek találták. Másfelől pedig a hegyvidék egyes részeiről korábban — 1816-ban és 1818-ban — készült részlet-térképek²³ negatív bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy egyes, 1822-ben már álló épületek ekkor még nem léteztek.

Az 1789 után épült házak közül a legkorábbról a Laszlovszky-majorra és a Szarvas-koesmára van adatunk: egy 1795-ben készült térképen²⁴ már mindkettő szerepel.

Laszlovszky József a XVIII. század végén Buda egyik leggazdagabb polgára, 1795-től 1800-ig polgármestere volt, s később is fontos szerepet játszott a város vezetésében. Kiterjedt ingatlanbirtokainak egyike az akkori *Sauwinckl erste* (1847-ben Virányosra átkeresztelt) dűlőben, a Hunyad-órom északi és keleti lejtőjén terült el; dél, kelet és észak felé nagyjából a mai Zirzen Janka, Zalai, Szarvas Gábor és Zugligeti útig terjedt. Ennek a több mint 50 holdas erdő-, rét- és szőlőbirtoknak északi szegélyén, a mai *Zugligeti út 60. sz.* helyén épült a ház, amelyet a térkép „Herr Jos. von Laszlovszky's Tusculanum” felirattal jelöl. Egy 1822-ben megjelent városleírás szerint a Laszlovszky-nyaraló a hegy lábánál épült, homlokzatát négy ión oszloppal kialakított oromzatos portikusz díszítette.²⁵ Ez lehetett tehát az egyik legkorábbi — vagy talán éppen az első — hegyvidéki klasszicista villa, amely azonban sajnos nem maradt fenn. A Zugligeti út 58. sz. alatt ma is álló, műemlékjellegű Laszlovszky-major²⁶ nem azonos az első nyaralóépülettel, hanem az 1820-as években épült, miután a birtokot 1819-ben Laszlovszky fia örökölte. Hogy a „tuszkulánomot” mikor bontották le, nem tudjuk. 1836-ban még állt; egy akkor készült térkép²⁷ szerint a ma is meglevő épület mögött, a kertben helyezkedett el.

²² FL, BL. Contributions-Conscriptio, Christinastadt, 1822. nov. 1. — 1823. okt. 21.

²³ FL, Térképtár, B. II. 4. B. V. 11.

²⁴ FL, Térképtár, B. III. 27.

²⁵ *Franz Schams*: Vollständige Beschreibung der königl. freyen Hauptstadt Ofen in Ungern. Ofen. 1822. 435. l.

²⁶ Leírását lásd *Horler*: i. m. II. köt. 570—571. l.

²⁷ *Matkowitz*: Umgebung von Ofen und Pest. Lithogr. 1836. Pest. VI. tábla.

A Laszlovszky-major, amelyben a XIX. század huszas éveitől kocsma működött, a hegyvidék egyik jól ismert pontja volt. A mai Kútvolgyi lejtő és Szilágyi Erzsébet fasor sarkán elhelyezett vámházat róla nevezték Laszlovszky-vámnak, a majorhoz vezető utat Laszlovszky-útnak, a 350 méter magas Hunyad-ormot még a XIX. század második felében is Laszlovszky-hegynek.

Ennek a nyaralónak közvetlen szomszédságában, a mai *Zugligeti út 56. sz.* helyén (a Kuruclesi út indításával szemközt) épült, ugyancsak a XVIII. század végén, Stahl Ignác gazdag budai mészárosmester és ingatlanbirtokos kocsmája,²⁸ amely a már említett térkép tanúsága szerint az előbbinél nagyobb épület volt. A Szarvashoz (*zum Hirschen*) címzett kocsma szintén a hegyvidék népszerű szórakozóhelyei közé tartozott, még a XX. század elején is. A mai Szarvas Gábor utat, amely annak idején a Stahl-birtok déli határa volt, a kocsma cégérérről nevezték Szarvas útnak.

Távolabb, a János-hegy északkeleti lejtője alján a XVIII. század végén még egy ház épült: Margalits János (1790—1795 között Buda polgármestere) majorja. Ebben az időben Margalits volt a Szép Juhásznő tulajdonosa — miután feleségül vette az időközben meghalt Pavianovich özvegyét, — és 1794-ben ehhez a birtokához a várostól még 10 hold rétet és erdőt vásárolt, az egykorú helymegjelölés szerint „a Zugliget közelében”,²⁹ a mai Árnyas út és Remete út által határolt területen. Itt, a *XII. Árnyas út 40. sz.* alatt építtette a Szép Juhásznőre való utalással Juhásznak (*zum Schäfer*) elnevezett majort.

A minden valószínűség szerint a XVIII. század utolsó éveiben épült ház, bizonyos átalakításokkal,³⁰ máig fennmaradt. Mintegy félméter vastag külső falait a középkori pálos kolostor falaiból kitermelt nagyméretű kváderekből — köztük profilos kövekből — építették, akárcsak korábban a Szép Juhásznő épületét.

Az egykori Juhász-major a hegyvidék épségben fennmaradt lakóházai közül a második legrégibb.

A XIX. század elején a hegyvidéknek ugyancsak a részén két újabb ház épült. 1804-ben vásárolt a mai Kurucles és Ferencalom (akkor Maxengraben) területén összesen 74 hold erdőt, rétet és szántót Knotz Mátyás dúsgazdag budai polgár, a külső tanács tagja; ennek a birtoknak északi és déli szegélyén, a mai *II. Kuruclesi út 51—53* (Hárshegyi út 9.) és a *II. Hárshegyi út 5—7. sz.* helyén épült az 1806—1815 közti időben Knotz két nyaralója.³¹

A felső, amelyet a hozzá tartozó nagy borospincéről *Kellerhaus*-nak vagy — latin nyelvű iratokban — „domus cum majori cellario”-nak nevezték, az ún. *Maxengraben* (Miksa árok) partján, erdős, vadregényes tájékon épült (a ma Kuruclesnek nevezett egykori Maxengraben a Hárshegyi-nyeregéből az Ördög-árokig vezető, felső szakaszán mély, szakadékos vízmósás, amelynek utolsó,

²⁸ A birtokot, amelyen a kocsma épült, Stahl 1772-ben vásárolta az országúti augusztinusoktól, akik viszont 1701-ben kapták a 18 hold szántót a budai kamarai adminisztrációtól (FL, BL, Gewöhr-Prot. Acker . . . lib. 3. fol. 112, lib 4. fol. 184).

²⁹ FL, BL, Gewöhr-Prot. Acker . . . lib. 5. fol. 5; 1821-ben, amikor az ingatlant Margalits Katalin és férje, Doslern Szaléz kamarai tisztviselő nevére írták, helymegjelölése ez volt: „ein Mayerhof in der Landstrasse zum Sauwinkl gehöörig” (Gewöhr-Prot. Acker . . . lib. 9. fol. 5).

³⁰ Az épület elé az 1840-es években pilléres tornácot építettek, fölötte fapárkányos háromszögű oromzattal. 1887-ben, majd 1929-ben toldalékokat építettek az eredeti épülethez, bejáratát, ablakait, belső terét átalakították (lásd Tervtár 10846. hrsz.).

³¹ A Knotz-birtokról 1806-ban készült térképen (FL, Térképtár, B. III. 3) még nincs ház; egy 1818-ban, ugyanerről a területről készült térképvázlat (FL, Térképtár, B. II. 4) azonban már mindkét Knotz-házat feltünteti.

a mai Budenz út alatti szakaszát azóta befedték.) Ebben a házban a XIX. század közepéig kocsmá működött; amikor 1830-ban Knotz hagyatékáról leltárt készítettek, az egyik szobában 39 széket, a másikkban többek közt egy régi billiárdasztalt vettek leltárba.³² A régi Knotz-ház (később Fischer Jakab bőrgyáros nyaralója) átalakításából keletkezett a ma ezen a helyen álló nevelőotthon épülete; pincéjében és földszintjén még láthatók az eredeti épület maradványai.

A Budakeszi út közelében épült másik Knotz-ház kisebb volt ugyan, de emeletes, mindkét szintjén két-két szobával; a berendezés értéke kétszerese volt a kocsmaházénak. Ez érthető, hiszen ez volt a hegyvidék első úriháza, amely nemcsak nyaralóul szolgált: Knotz egyik fia, majd annak özvegye egész éven át itt lakott. A házat néhány évvel ezelőtt bontották le. Helyén, és a házat egykor körülvevő park helyén ma a hárshegyi camping van.

Egy 1818-ban készült térképen³³ szerepel először Kalmárfy Ignác budai városbíró háza, a mai Kuruclesi út és Budakeszi út sarkán,³⁴ Kalmárfy terjedelmes maxengraben-i szőlőjének délkeleti sarkán. Az egyszerű, földszintes épületet a tulajdonos kocsmárosoknak adta bérbe.

XIX. század eleji iratokban történik az első említés *svábhegyi házakról*. Egy 1815-ben készült telekbecslésben szerepel Adlitzer Márton budai kereskedő svábhegyi háza, „ein Mayerhof auf dem Schwabenberg”, amely Adlitzer több mint 50 holdas erdőbirtokának szélén egy 90 négyszögöles háztelken épült, s értékét ekkor 2965 bécsi forintba becsülték.³⁵ Az épület a mai XII. Eötvös út 41. sz. helyén állott, s a XIX. század végén történt lebontásáig kocsmá működött benne, amelyet még akkor is Adlitzer-kocsmának neveztek,³⁶ amikor már régesrég másnak a tulajdonában volt (1820-ban Bulland József budai építőmester vette meg, majd 1839-ben Kovásznai Kováts Zsigmondé lett).

Ez a kocsmá ugyan minden lakott helytől távol, de a zugligeti majorokhoz hasonlóan egy fontos, legkésőbb a XVIII. század közepén már sűrűn használt hegyi út mentén épült. A már többször említett hegyvidéki térkép a *Sauwinckl Weg* mellett más utakat is jelöl, amelyek Makkos Mária közelében az előbbiből kiágazva, és a budakeszi erdő különböző részeit érintve kb. a mai Eötvös út és Hegyhát út találkozásánál futottak újra össze; innen kezdve az út nagyjából a mai Eötvös út, Diana utca,³⁷ Istenhegyi út vonalán vezetett a Vérmezőn át a Vár fejérvári kapujáig. A Svábhegy egyik legelső kocsmája tehát nem ok nélkül épült a mai Eötvös úton.

Ugyanennek az útnak közelében, egy belőle kiágazó ösvény végén, kb. a mai XII. Mátyás király út 8–10. sz. helyén állt Niedermayer Xavér Ferenc

³² Fl, BL, Inventaria nova, 1118.

³³ Fl, Térképtár, B. V. 11.

³⁴ Voltaképpen két, egymással párhuzamosan, az utcavonalra (Kuruclesi útra) merőlegesen álló ház, amely azonban a telek- és adókönyvekben mindig egy házzá számított, tehát egynek számított. A műemléki topográfia szerint (*Horler*: i. m. II. köt. 175. l.) ezek XVIII. század végi presházak. Ennek azonban ellentmond, hogy az 1818 előtti területéről készült olyan térképeken, amelyek minden meglévő épületet jelöltek, nincs nyomuk. A kapu copfstílusú kőpillére másodlagos elhelyezései is lehetett.

³⁵ Fl, BL, Telekbecslési jkv. Lib. 4. fol. 45.

³⁶ Lásd *Haeufler*: Buda-Pest, historisch-topographische Skizzen von Ofen und Pest und deren Umgebungen. Pest. 1854. Térképmelléklet.

³⁷ Lehetséges, hogy az egyenes vonalvezetésű Diana utcán kívül a kevésbé meredek, szerpentinszerű Költő u. — Tündér u. — Kakukk u. útvonal is használatos volt már a korai időkben (az, hogy a Sváb-hegy harmadik kocsmája a Tündér utcában létesült, erre enged következtetni).

budai ácsmester majorsága, amelyről egy 1846-os telekbecslés³⁸ tesz először említést. Niedermayer 1788-ban vásárolt a várostól a mai Szabadság-hegyi fogaskerekű állomás környékén egy 139 holdas erdő- és rétbirtokot, s ezen építette a házat, talán már a XVIII. század végén. A svábhegyi Niedermayer-birtokról 1805-ben készült térképvázlaton³⁹ valószínűleg már jelölve van az épület, de a rajz elmosódottsága miatt ez nem vehető bizonyosra. A Niedermayer-kocsmá, amely az 1840-es évek elején Patachich Károly budai tiszti főorvos tulajdonába került, a Fogaskerekű építéskor végzett területrendezésnek és parcellázásnak esett áldozatul: az épület az újonnan nyitott Hollós út területére esett⁴⁰ (ott, ahol az a Mátyás király útba torkollik), s ezért lebontották. A XIX. század első felében épült melléképülete viszont ma is áll még, a Mátyás király út 10. sz. alatt.

A hegyvidék házai az 1820-as években

1822-ben, amikor a hegyvidéki házszámozást a Krisztinaváros 336 $\frac{1}{2}$ -es házszámával (a Niedermayer-kocsmával) a Svábhegyen megkezdték, az eddig ismertettekén kívül a Svábhegyen három, a Budakeszi út környékén három, a Hidegkútra vezető út mentén egy, a Farkasvölgyben két, eddig nem szereplő házat írtak össze.

A Svábhegyen a mai *XII. Tündér utca 16. sz.* helyén állt Zaupper János külső tanácestag háza, amelyet már 1822-ben is kocsmáros bérelt (az 1830–40-es években itt működött az egykorú leírásokban sokat emlegetett Schäffer-kocsmá). A ma ugyanezen a helyen álló, többszörösen átalakított és megtoldott földszintes ház déli végén eredeti formájában megmaradt egy régi, talán még a XVIII. század végéről származó pincelejárát.

A mai Béla király úttól az Eötvös útig felnyúló erdőbirtokokon 1822-ben már állott két kis ház. Az egyik kb. a mai *Béla király út 22. sz.* helyén Grabosfzky Athanáz pesti polgáré, a másik — kb. a mai *Mátyás király út 20. sz.* helyén Csappa György budai polgáré volt. Az 1840-es években mindkettő helyére klasszicista villák épültek, amelyekről később lesz szó.

A Budakeszi út környékén az építkezést előmozdította, hogy 1815-ben Buda városa árverésre bocsátotta üres ferenchalmi telkeit a mai Budakeszi út két oldalán, azzal a kikötéssel, hogy az új tulajdonosok szőlőt kötelesek telepíteni.⁴¹ A Budakeszi út északi oldalán, a mai Kuruclesi út és Pálos utca között terült el Kalmárfy Ignác számos ingatlanbirtokának egyike, egy terjedelmes szőlő. Miután ennek keleti sarkára már korábban házat építtetett, a városbíró az 1810-es évek végén a birtok nyugati végén, a mai *II. Budakeszi út 51/b. sz.* helyén, kápolnát alapított. Az 1822-ben történt felszentelés idején a környéken már 16 család lakott. A felszentelés alkalmával Kalmárfy „közel levő mezei házánál mint egy 100 személyt, s ezek között több főuraságokat vendégelt meg”⁴². Kalmárfyt még ugyanebben az évben több budai polgárnak a krisztinavárosi

³⁸ FL, BL. Telekbecsl. jkv. Lib. 4. fol. 51.

³⁹ FL, Térképtár, B. III. 31.

⁴⁰ Lásd: A svábhegyi fogaskerekű vasút tulajdonához tartozó nyaralótelkek felosztási terve. Térkép, évszám nélkül. Főv. Kvt., Budapest-gyűjtemény.

⁴¹ FL, BL, Gewöhr-Prot., Acker . . . Lib. 8. fol. 5, 8.

⁴² Hazai és külföldi tudósítások, 1822. II. köt. 251. l. Hogy vajon a tudósításban említett „mezei ház” a későbbről ismert emeletes, klasszicista Kalmárfy-villa volt-e, vagy a Kuruclesi úton álló régebbi, egyszerű ház, nem tudjuk.

plébániához beküldött névtelen feljelentése azzal a — Kalmárfy egyéb ténykedéseinek ismeretében nem hihetetlen — váddal illette, hogy a kápolnát nem jámborságból, hanem csak a kocsma forgalmának fellendítése végett építtette.⁴³ Az ügyben indított vizsgálat végeredményeként elrendelték, hogy Kalmárfy a kápolna körül egy holdnyi területet beépítetlenül köteles hagyni. A ma is meglevő, ferenchalmi kápolnát, amelybe a pálos kolostor néhány középkori faragott követ is beépítették, hegyvidéki műemléképületeink közé tartozik.⁴⁴

A Kalmárfy-birtokkal szemközt, a mai XII. Budakeszi út 36. sz. helyén 1822-ben már állt egy major, amelynek telkét tulajdonosa, Hoffer Ferenc budai patikus 1815-ben vette a várostól. A ma ezen a telken álló romantikus műemlékvillát azonban nem ő, hanem a későbbi tulajdonos, Rózsa Lajos ágens építtette, valószínűleg az 1840-es évek második felében.

Kissé távolabb, a Tündér-hegy oldalában, a mai Árnyas út—Remete út vonalán a Zugligetbe vezető út mentén állott Raitzy Gáspár helytartótanácsi számvevőtiszt majorja, 12 holdas erdőbirtoka szélén, a mai XII. Remete út 5. sz. alatt. Amikor az épület 1834-ben Patachich Károly budai tiszti főorvos tulajdonába került, már „Mayerhof zum Einsiedler”-nek vagyis Remete-majornak nevezték.⁴⁵ Róla kapta nevét az utca, sőt a XIX. században a környéket is „Remeté”-nek nevezték. Időnként itt is kocsma működött. A „Remete” is jól ismert pontja volt a hegyvidéknek. 1837-ben például a budai színházban ilyen című darabot játszottak: „Die Bekanntschaft beim Einsiedler, die Entführung aus dem Auwinkel und die Verlobung bei der Schöpfung”. A kocsma népszerűségében talán része volt jó fekvésének, az ablakaiból a hegyvidékre és a testvérvárosokra nyíló szép kilátásnak. Később, az 1830-as évek elején egy nagyobb épületet is emeltek a régi mellé, ezt azonban valamikor a XX. század elején lebontották. A ma itt álló szerény földszintes épület valószínűleg az első majorral azonos.

Közel a Budakeszi út elejéhez, a mai Zugligeti út, Mese utca, Varázs utca, Napos utca, Szilágyi Erzsébet fasor által határolt terjedelmes szőlőben és parkban épült Rupp György gazdag budai mészárosmester, külső tanáestag háza. Művelődéstörténeti vonatkozása, hogy építtetőjétől, Rupp Györgytől fia, Rupp Jakab kamarai levéltáros, Budapest történeti topográfiájának egyik legelső kiváló művelője, a „Buda-Pest és környékének helyrajzi története” című, 1868-ban megjelent úttörő jelentőségű munka szerzője örökölte.

A hegyvidék egyik legfontosabb országútja, a Hidegkútra vezető út mentén 1822-ben már állt Radits Arzén budai polgárnak a Zöld Vadászhoz (zum grünen Jäger) címzett kocsmája, a mai Vörös Hadsereg útja 32. sz. helyén. Hogy ez a ház az 1789 és 1822 közti időszak melyik részében épült, nem tudjuk, mivel ebből az időből erről a területről nem maradtak fenn térképek. Egyes feltevések szerint⁴⁶ már a XVIII. században fennállt. Lehetséges, hogy a ma itt álló rozoga földszintes épület magában foglalja a régi Zöld Vadász kocsmá falait.

⁴³ „... quod sacellum e pessimis materialibus exstructum ac per fundatores illud non devotionis, sed erigendo in vicinitate eiusdem diversorium, luci causa positum esse...” (Protocolium Parochiae Buda-Christinopolitanae”, a krisztinavárosi plébániahivatalban őrzött, 1798-ban megkezdett kéziratos feljegyzés, 25. l.).

⁴⁴ Leírását és fényképét lásd Horler: i. m. II. köt. 176—178. l.

⁴⁵ Fl, BL, Chr. st. Illauss-Gewöhr Prot. Lib. 4. fol. 173.

⁴⁶ Lásd Zakariás G. Sándor: Magyarország művészeti emlékei, 3. köt. Bpest. 1961. 75 l.

A Farkasvölgyben összeírt két ház mai helyrajzi adatait nem sikerült megállapítani.

1828-ig a Niedermayer-birtoknak az örökösök által megkezdett parcellázása folytán a Sváb-hegyen hét újabb ház épült, a mai Diana u. 1, Tücsök u. 4, Költő u. 11, 11/c, 13. 15. és Tündér u. 18. sz. alatt. Ezek a többé-kevésbé változatlan formában ma is álló egyszerű, falusias házak alkotják azt a házesoportot, amelyet a XX. század elején „svábhegyi falunak” neveztek. Bérlik, és részben tulajdonosaik is egész évben a hegyen lakó vincellérek, kapások, kertészek voltak, csak a Tündér utcai házban működött az 1820-as évek végén kocsmá.

Az 1828-as regnicolaris összeírás a hegyvidéki házak lakóira is kiterjedt.⁴⁷ 1828-ban a hegyvidéken 28 házban írták össze a lakókat (a Bösiinger-majori illetve farkasvölgyi három ház és Grabofszky svábhegyi háza kimaradt az összeírásból). 23 ház tulajdonosa másutt lakott. Az öt ottlakó háztulajdonos közül kettő kapás volt, egy napszámos, egy obsitos katona, egy pedig ügyvéd (az utóbbi, Knotz József a háztulajdonos Knotz Mátyás fia volt). A többi házban csak bérlik laktak, akik foglalkozás szerint a következőképpen oszlottak meg:

- 9 kocsmáros (caupo) és a náluk dolgozó
- 4 kiszolgáló (promus);
- 3 pincemester (cellarius);
- 1 alkalmazott (conventionatus servitor proprietarii);
- 1 obsitos (dimissus miles);
- 6 kapás (fossor);
- 6 napszámos (mercenarius);
- 1 takácslegény (textor sodalis);

összesen 31 családfő.

A háztulajdonosok többsége viszont a két város, de elsősorban Buda legvagyonosabb rétegéből került ki, s általában a város vezetésében is szerepet játszott, ha másképp nem, mint választópolgár (Wahlbürger). Még azoknál is, akik céhmesterek voltak (mint feljebb láttuk, ebből a kategóriából főként mészárosmesterekkel és ácsmesterekkel találkozunk a hegyvidéki háztulajdonosok között), az anyagi gyarapodás fő forrását, a város vezetésében játszott vezető szerep alapját a kiterjedt ingatlanbirtokok alkották, amelyek közt a hegyvidéki háznak általában csak szerény hely jutott. A hegyvidéki háztulajdonosok közül (a már említett egyetlen kivételtől eltekintve) az 1840-es évek előtt csak olyanok laktak állandóan a hegyvidéken, akiket foglalkozásuk kötött ide.

Az 1820-as évek végén a tulajdonosként vagy bérlikként itt lakók száma egészben véve is csekély volt. Az 1828-as regnicolaris összeírás szerint összesen 36 háztartásfő élt a hegyvidéken. Mivel ezeknek csak mintegy fele volt nő, a teljes hegyvidéki népességet maximálisan 90–100 főre becsülhetjük.

Fejlődés az 1830-as években

A XIX. század negyedik évtizedében megnőtt az érdeklődés a hegyvidék iránt: a budai hegyekben már régebben vagy újabban épült kocsmákat, fogadókat mind nagyobb számban látogatták most már nem is elsősorban budaiak,

⁴⁷FL., BL., 1828-as regnicolaris összeírás, Christinopolis.

hanem pestiek. A budai hegyekben (többnyire még nem villákban, hanem vendégfogadóknak) való nyaralás szokása is terjedni kezdett. A legismertebb példa erre Kossuth már említett 1837. évi zugligeti nyaralása, de más, kevésbé ismert emberekről is tudunk, akik szobát béreltek valamelyik hegyvidéki fogadóban.

A budai hegyvidék ilyen értelmű „felfedezése” Pest általános gazdasági és társadalmi fejlődésén kívül olyan speciális okoknak is tulajdonítható, mint az 1831. évi kolerajárvány pszichikai hatása, a városi élet egészségi ártalmainak felismerése.

Az 1830-as években kezdtek feltűnni a sajtóban a budai hegyek természeti szépségeit, egészségi jótéteményeit magasztaló, a kirándulási és nyaralási lehetőségeket ismertető cikkek. Ebben az évtizedben készültek a testvérvárosokról olyan orvosi topográfiák,⁴⁸ amelyek riasztó színekben festették le a szennyes, poros utcák, a zsúfolt városi lakások egészségtelenségét, s ellenpéldának a kertes budai városrészeket állították oda. Ezeknek a kérdéseknek előtérbe kerülése mindenképpen egy általánosabb folyamat, a nagyvárosiasodás kísérőjelensége volt. A „kiáramlás a zöldbe”, akár kirándulás, akár nyaralás formájában, a városias, elsősorban a nagyvárosias életmód mellékterméke.

Az 1830-as években a hegyvidék iránti érdeklődés fokozódását az építkezések tekintetében még csak néhány új vendéglő és nyaraló felépülése mutatta. Közülük a legnagyobb szabású a *Szép Juhászné*-nak az 1830-as évek elején elkészült új épülete volt.⁴⁹ A nagyméretű, földszintes, U-alaprajzú, szép arányú klasszicista épületet Alt Rudolf 1845-ben megjelent rajzáról ismerjük. Helyiségeinek számáról egy 1848-ban készült telekbecslés tájékoztat. Eszerint a régi és az új épületben együttvéve 15 szoba, 4 konyha, 2 terem, 2 vendégszoba volt; ezenkívül a fogadóhoz tartozott még két, összesen 1000 akó befogadóképességű borospince, egy istálló, egy kocsiszín és egy kút is.

Egy 1836-os útibeszámoló pontos leírást ad az új és a régi (az 1760-as és az 1780-as évekből származó) épületekről. Mivel ilyen részletes és szemléletes leírás más régi hegyvidéki épületről nem maradt fenn, talán érdemes bővebben idézni a „Hasznos mulatságok”-ban „Utazás a budai hegyekben” címmel megjelent írásból.

„Az első, amit megtekintheténk, a hajdani épület volt, mellynek falán egy festményt láthatni még most is, az az Andor juhászt nyájával; de egyből iránt az egész rossz karban áll. Ezen ócska épülethez van építve egy másik emeletes ház, felül egy tágas teremmel, mellyben egykor táncoltak, s egy pár szobával az ideiglenesen ott lakozók számára. Földszint a falba van eresztve egy nagy vörös márványtábla, mellyen láthatni félmagaslatú műben, egykorú

⁴⁸ Dr. Anton Jankovich: Pest und Ofen mit ihren Einwohnern, besonders in medicinischer und anthropologischer Hinsicht. Ofen, 1838. I. Schlesinger: Medizinische Topographie der kön. Freistädte Pesth und Ofen. Pesth, 1840.

⁴⁹ Az építkezéshez szükséges tereprendezésről 1832-ben, Baczó József városi mérnök által készített helyszínrajz (OL, S11, 1380) felirata így határozza meg az építkezés célját: „... weil der Herr Eigenthümer diesen ganzen Grund für eine öffentliche Unterhaltung bestimmt hat, und deswegen auch ein schönes Haus... errichten will; um sowohl eine grössere Verschönerung dieses Ortes als auch die Bequämlichkeit der Gästen zu verschaffen wünscht...” (Mindezek figyelembevételével a Szép Juhászné ingatlan akkori tulajdonosa, Szartory Lipót pesti kéményseprőmester meglevő telkének szabályos alakúra való kiegészítése végett 2190 négyszögöl területet kapott bérbe Buda városától.)

előjáróját az ottan volt kolostornak, czímerével együtt...⁵⁰ Innen az újon felkészült Szép Juhászné vendégház felé vettük utunkat, mely valóban helyes architektúrai stylben készült építmény. Közepét ezen építménynek az udvar felől 2 doriai oszlop díszesíti, a peristyl egész hosszát pedig a két szárnyal együtt hasonló rendű négy szög oszlopok alkotják. Hátulról van a risalit felett egy fronton alkalmazva, hol a szép juhászné van lefestve, s ezen felírás nyomja ki világosan annak rendeltetését:

Licht im Kopf, Gott in der Brust,
Und im Herzen Friede.

Miután ezen a helyen frissítőt vettünk magunkhoz, a barátságos vendéglős mind a 11 vendégszobáját a teremmel együtt megmutatta: elvezete minket a fák alatti ülőhelyekhez is, melyek ellátva vannak asztalokkal...⁵¹

A Szép Juhászné épületei azóta teljesen elpusztultak. Művelődéstörténeti érdekessége a Szép Juhásznénak, hogy az 1860-as évek végén és az 1870-es évek elején Borsos József festőművész tulajdonában volt, aki különböző bővítéseket hajtott végre: 1871-ben Feszli Friggyessel csináltatott toldalékot az egyik épülethez, 1872-ben pedig Linczbauer Fülöppel egy „koncert- és táncszalont” (pavillont) építtetett.⁵²

Az 1830-as évek első felében két másik olyan hegyvidéki vendéglő épült, amelynek neve hely- illetve utcanévként máig él. Az egyik a *Szép Ilona*, amelyet a mai Budakeszi út és Vörös Hadsereg útja találkozásánál fekvő szántóján építtetett Millacher József gazdag budai molnármester 1835 körül. A vendéglő egykori klasszicista épülete, átalakított formában, ma is áll még a II. Vörös Hadsereg útja 4. sz. alatt.⁵³

A másik, ennél frekventáltabb vendéglő, amelynek azonban ma már a helyét is nehéz megállapítani, a svábhegyi *Szép Kilátás* (*zur schönen Aussicht*) volt, amelynek emlékét ma a XII. Szépkilátás utca őrzi, bár a kocsmá nem itt állt. Az épület 1833-ban szerepelt először az adókönyvben, Menner Pál budai chyrurgus (felcser) tulajdonaként. A „Honművész” című lap már az első évben, 1833-ban felhívta a figyelmet az új vendéglátóhelyre: „A felséges messze-látás... az embert valóban meglepi a nem régiben épült úgynevezett Kilátáshoz (*zur Aussicht*) címzett csapszék előtti dombon.”⁵⁴ Egy másik lapból megtudjuk, hogy a kocsmá „egy emeletű ház”, ahol nyári lakást lehetett bérelni.⁵⁵ Pontos helyét azért nehéz megállapítani, mert az 1880-as évek végén lebontott épület telke beleolvadt a svábhegyi szanatórium parkjába, s így a helyrajzi számok utolsó két változási jegyzékéből (1903, 1924) már kimaradt. A Sváb-hegynek

⁵⁰ A szóban forgó vörösmárvány sírkő — Mehlmeister Henrik 1410. évi, reneszánsz sírköve — azóta múzeumba került és jelenleg a Budapesti Történeti Múzeum „Fővárosunk ezer éve” állandó kiállításán látható. — A leírásban említett „őcska épület”, amelynek falán 1836-ban még látszott a régi festmény, nyilvánvalóan az első — az 1760-as években épült — ház volt, a hozzáépített emeletes ház pedig az 1780-as években emelt „Belustigungs-Gebäude”.

⁵¹ Hasznos multságok, 1836. 378—379. l.

⁵² Az építési tervet lásd FL, Budai mérnöki tervek (BMT), 1090, 1209.

⁵³ Leírását lásd Horler: i. m. II. köt. 264. l.

⁵⁴ Honművész, 1833. 110—111. l.

⁵⁵ Hasznos multságok, 1836. 380. l. Az épület egyetlen ábrázolása tudomásom szerint Kelety Gusztáv „A Svábhegy” c. festményén (1871) látható (BTM, Kiscelli M.).

erről a részéről 1846-ban készült térkép⁵⁶ (2. kép) segítségével azonban megállapítható, hogy a *Szép Kilátás* a mai szanatóriumi park délkeleti oldalán, a fogaskerekű vasút pályatesté fölött emelkedő dombon állt. A kocsmá egyébként az 1850-es években Emich Gusztáv pesti nyomdatulajdonos és könyvkereskedő birtokában volt.

Az 1830-as évek elején került az adókönyvbe Kalmárfy Ignác második, az előzőnél nagyobb méretű ferenchalmi háza.⁵⁷ A kápolna közelében álló Kalmárfy-nyaraló klasszicista, emeletes villa volt; Alt Rudolf 1845-ben megjelent „Ferencz halma” című rajza és Liebrich alább ismerttetendő, 1844 körül készült vízfestménye eredeti alakjában mutatja a második világháborúban súlyosan megsérült, majd később lebontott épületet. Egy 1850-es telekbecslésből⁵⁸ tudjuk, hogy akkor a villában hat szoba, egy szalon (terem) és egy konyha volt.

A villanegyed kialakulásának kezdetei

Az 1840-es évvel új szakasz kezdődött a hegyvidék betelepülésében. Míg az 1822-től 1840-ig terjedő, csaknem két évtizedes időszakban a hegyvidéki házak száma mindössze tizenkettővel nőtt, s így 25-ről 37-re emelkedett, 1840 és 1850 között, azaz egyetlen évtized alatt több mint 60 új ház — túlnyomórészt nyaraló — épült a budai hegyvidéknek a Krisztinavároshoz tartozó részén. 1850-ben 98, 1856-ban — a legutolsó fennmaradt krisztinavárosi házadó-nyilván-tartásban⁵⁹ — 118 hegyvidéki házat írtak össze; az 1872-re elkészült Marek-féle budai felmérés térképszelvényei a hegyvidéknek ezen a részén mintegy 180 házat tüntetnek fel. Ezek a számok azt mutatják, hogy a főváros egyesülése előtti időszakban a hegyvidéki nyaralóépítkezés először az 1840-es években, majd az 1860-as években lendült fel annyira, hogy a fejlődés ütemét az akkori viszonyokhoz képest gyorsnak nevezhetjük. Mindkét fellendülés Pest gazdasági, társadalmi és politikai fejlődésével megindult kapitalizálódásával függött össze.

1840-től kezdve a hegyvidék beépülésének nemcsak az üteme változott, hanem a jellege is. Míg addig nagyjából gazdag budai ingatlanbirtokosok építettek majorságokat, kocsmákat és kivételképpen nyaralókat, általában már korábban is birtokolt erdeikben, szőlőikben vagy rétjeiken, most elsősorban pesti kereskedők, pénzemberek, gyárosok, ügyvédek, egyetemi tanárok, orvosok, művészek építettek kisebb-nagyobb nyaralókat, többnyire újonnan és kifejezetten erre a célra vásárolt hegyvidéki telkeiken.

Említésre méltó, hogy az 1840-es években emelt budai villák többsége a vidéki nemesi kúriák mintájára épült, holott maga a jelenség — a város-környéki nyaralóépítés — a polgárosodás egyik tünete. A nemesi kúriákat utánzó, bár méreteikben többnyire jóval kisebb budai nyaralók jól példázták — sok más, ennél fontosabb jelenséggel együtt — a születőben levő pesti kapitalista réteg gyengeségét, a nemesi életformához való tapadását.

⁵⁶ Jancsó József; A Svábhegy 1846. évi felmérése (BTM Kiscelli Múzeum térképgyűjteménye).

⁵⁷ A műemléki topográfia szerint a Kalmárfy-nyaraló 1820 körül épült (Horler: i. m. II. köt. 175—176. l.). Az adóösszeírások 1832-ig a Ferenchalmon csak egy Kalmárfy-házról tudnak, márpedig a Kuruclesi útnál álló kocsmaház 1818-ban már bizonyosan megvolt. A második Kalmárfy-ház csak 1833-tól szerepel az adókönyvben; az összeírások akkori pontatlanságát tekintve azonban nem kizárt, hogy már korábban is fennállt.

⁵⁸ FL, BL, Telekbecslési jkv. Lib. 8, pag 262.

⁵⁹ FL, BL, Haaszins-Steier Protocoll, 1856. Christinastadt.

A villaépítés divatjának terjedése folytán gyorsan szaporodó hegyvidéki nyaralók tulajdonosaiak számára természetesen tőkebefektetési formát is jelentettek, de ez a pusztán anyagi indíték a hegyvidéki építkezésben és ingatlan-szerzésben általában kisebb szerepet játszott, mint a városi telkek, bérházak vásárlásában illetve építtetésében. A hegyvidéki villatulajdonosok tekintélyes — bár statisztikailag természetesen nem kimutatható — hányada, foglalkozására való tekintet nélkül, nem elsősorban tőkebefektetésnek és jövedelemforrásnak tekintette budai villáját, hanem lelkes, néha megszállott híve volt a hegyvidéknek (a legismertebbeken — Eötvös Józsefen, Jókai Móron — kívül ilyen volt például Patachich Károly, Frivaldszky Imre, Reiszinger János, Köffinger Pál, Sieber Károly, Koits Pál, Steindl Ferenc és Károly is, akikről az alábbiakban még szó lesz). A budai hegyvidék máig sem szűnő varázsa kerítette őket hatalmába akkor, amikor a hegyek közt lakás a közlekedés és általában a technika fejletlensége miatt még óriási nehézségekkel és kényelmetlenségekkel járt (a csak évtizedek múltán megoldott nagy problémák közé tartozott például a svábhegyi ivóvízellátás, az utak, a közvilágítás, az élelmiszerellátás problémája). A zugligeti, svábhegyi, ferencalmi nyaralótulajdonosok és lakosok szinte külön, sajátos szektát alkottak; a hegyvidékieknek ez az erős lokálpatriotizmusa, amely sokban hozzájárult a budai villanegyed fejlesztéséhez, szépítéséhez, máig sem veszett ki.

Az 1840 és 1870 között kialakult első hegyvidéki villanegyednek nagy városépítési és építészeti értékei voltak. Az építkezés a legtöbb esetben az eredeti növénytakaró és a történetileg kialakult úthálózat megőrzésével történt, az épületek jól illeszkedtek a tájba, többnyire harmonikus, építészetileg értékes vagy legalábbis szolid alkotások voltak.

Svábhegy

A tömeges nyaralóépítkezés első hullámát a Svábhegyen a Niedermayer-hagyaték megmaradt 125 holdjának felparcellázása⁶⁰ indította el. Niedermayer Xavér Ferenc ekkor már több mint húsz éve halott volt; az örökösök már az 1820-as évek elején megkezdték a birtok parcellázását, de nyilván akkor még nem volt akkora kereslet a svábhegyi telkek iránt, hogy az egész ingatlanon előnyösen túladhattak volna. 1840—1841 folyamán azonban több egymást követő árverésen az egész — nagyjából a mai Eötvös út, Vilma út, Béla király út, Költő, Diana, Tündér utca, Hangya lépcső, Hangya utca és Mártonhegyi út által határolt — Niedermayer-birtok kisebb-nagyobb darabokban új tulajdonosok kezébe ment át, akik azt részben továbbadták, részben megtartották és maguk építkeztek rajta. Néhány évvel később parcellázták a szomszédos Raitzenkopf-ot (Ráцеfь). E két nagy birtoktest helyén épültek 1841 és 1844 között a Svábhegy első klasszicista villái, köztül a legszebbek egyike, a ma is meglevő Óra-villa (*XII. Diana u. 25*),⁶¹ Heidrich Ferenc pesti csokoládégyáros 1842-ben épült nyaralója, ahol 1849-ben a Budavárát ostromló Görgey főhadiszállása volt. Ugyancsak ez idő tájt épült az előbbi mellett (*XII. Diana út 23*) egy budai kéményseprőmester kisebb méretű klasszicista nyaralója, amely ma

⁶⁰ Lásd erre vonatkozólag részletesen *Gárdonyi*: i. m. 174. l.

⁶¹ Leírását és fényképét lásd *Horler*: i. m. II. köt. 550—551. l.

az Óra-villa melléképülete.⁶² Az 1840-es évek közepén épült a *XII. Diana u. 17. sz.* alatt Karczag Benjámint pesti nagykereskedő nyaralója, egy ma is álló klasszicista műemlék-villa, valószínűleg Hild József alkotása.⁶³ A *XII. Diana u. 13. sz.* alatt 1841-ben épült egy azóta eltűnt nagyméretű ház, amelyben Sauer Tamás budai kovácsmester 1842-ben kocsját és szatőcsboltot nyitott; ez volt a Sváb-hegy első és hosszú ideig egyetlen boltja.⁶⁴

Ezekben az években épült tovább a különös vonalvezetésű Költő utca⁶⁵ a mai 17. számon túl, onnan kezdve, ahol szinte derékszögben északkelet felé kanyarodik. 1842—1843 körül épített házat a mai *Költő u. 23. sz.* alatti telkén Schweitzer János pesti hangszerkészítőmester, akitől azután 1853-ban Jókai Mór vette meg a Jókai-villa néven híressé lett, a későbbiekben megnagyobbított és átalakított házát. A néhány évvel ezelőtt lebontott épület helyén ma az Országos Természetvédelmi Hivatal székháza áll.

Az előbbi ingatlantól délre fekvő, a mai Mártonhegyi útig terjedő csaknem 9 holdas telket 1840 szeptemberében két fivér, Steindl Ferenc ismert pesti műasztalos és Steindl Károly ötvös (Steindl Imre apja) vette meg, s egyenként $4\frac{1}{2}$ holdas telkükre hamarosan felépítették egymásra szimmetrikusan elhelyezkedő, nagyméretű villáikat, nagyjából a mai *Költő u. 25 és 27. sz.* alatt. A hatalmas Steindl-park és nyaralók helyén ma a Szabadsághegyi Állami Gyermekszanatórium épületei vannak.

1843 körül épült a *Költő u. 22/a. sz.* alatt a ma is meglevő úgynevezett csavartkéményes ház. Ez az egyszerű, földszintes, majorosházra emlékeztető épület eredetileg Raymann Mihály helytartótanácsi tisztviselőé volt; 1852-ben Benza Károly operaénekes, a pesti színház tagja vette meg, aki azután annyira megszerette a svábhegyi életet, hogy egész éven át ott lakott.

Ettől az ingatlantól délre, a mai *Költő u. 24—28. sz.* helyén, a Hangya utcáig lenyúló, összesen 9 holdas réten, amelyet 1840-ben John Lajos helytartótanácos vásárolt meg a Niedermayer-hagyatékból, ugyancsak 1843-ban épített házát a mai 28. sz. alatt a következő tulajdonos, Leitner Nepomuk János zenetanár. 1844-ben az egész ingatlant megvette a Dániából ideszármazott Meltzing Ottó báró, aki azután 1844 és 1848 között további épületeket emeltetett. Egy 1848-ban végzett telekbecslés szerint a telken volt egy 4 szobás lakóház

⁶² Heidrich az 1850-es évek elején a Schaar Fülöp budai kéményseprőmester és Winter Ignác pesti vésnök által 1844 körül építtetett, a *Diana u. 23.* illetve a *Tündér u. 13. sz.* alatti házakat is megvásárolta, s ezzel a mai Lóránt út, *Diana u.*, *Gyöngyvirág út*, *Tündér u.* által határolt hatalmas, részben szőlővel beültetett nyaralótelek tulajdonosa lett. A *Diana u. 23. sz.* alatti épület leírását lásd *Horler*: i. m. II. köt. 548—550. l.

⁶³ Az 5 holdas telket Karczag ugyancsak a Raitzenkopf területéből vette, két részletben, 1844 végén és 1845 elején (később ugyanennek a teleknek *Tündér utcai* oldalán épült fivérének, Karczag Ferencnek *Tündérlak* nevű nyaralója). A Karczag-villa 1845-ben szerepel először az adóösszeírásban, de Baczó József 1845 májusi keltezésű térképén (*Plan des sogenannten Rajtischen Waldes im Schwabenberg, FL. Térképtár, B. II. 58*) még nincs rajta. Nem helytálló tehát a műemléki topográfiában (*Horler*: i. m. II. köt. 548. l.) megadott 1840-es építési dátum.

⁶⁴ A 2 $\frac{2}{3}$ holdas telket Krandl Lipót budai ingatlanbirtokos polgár vette 1840-ben a Niedermayer-hagyatékból, s 1842-ben adta tovább Sauernak. Ekkor már állt a ház, amelyhez a *Tündér utcából* is vezetett egy bejárat.

⁶⁵ Ma a *Költő utca* az *Istenhegyi út* folytatásaként csaknem egyenes vonalban halad a Szépiklás útig, itt derékszögben megtörve északkelet, majd dél felé fordul, hogy megkerüljön egy meredek mellékesúcsot (amelyen az alább tárgyalandó Jókai- és Steindl-villák épültek). A felhagyott kőbánya alatt újabb éles kanyart ír le, előbb nyugatra, majd délkeletre, és így éri el a Mártonhegyi utat. A XX. század elejéig azonban a mai *Tündér utca* torkolatától kezdve az utca nem a *Költő*, hanem a *Tündér utca* folytatása volt; a helyrajzi azonosításoknál ezt a néveserét figyelembe kell venni.

születlivel, egy tornyos, romantikus stílusú épület („ein gotisches Gebäude mit einem Thurm”), földszintjén két szobával és konyhával, emeletén egy szobával és egy kilátóterasszal („eine freye Aussicht”); ezenkívül Meltzing földalatti helyiségeket („unterirdische Localitäten”) is építtetett, többek közt három szobát, egy konyhát, egy nagyméretű — 12 jőszág elhelyezésére alkalmas — istállót, kocsiszint és egy 9 öl hosszú, 1 öl széles folyosót.⁶⁶

Különös és nehezen kivihető ötletnek látszik a föld alá istállót és kocsiszint építeni. A terepviszonyok azonban magyarázatot adnak arra, hogyan kerültek Meltzing birtokára kiterjedt földalatti helyiségek: a meredek hegyoldalban mintegy barlangszerűen alakították ki őket, úgy, hogy bejáratuk vízszintesen nyílt a lejtőről. A később befalazott bejáratok helye ma is látszik a kertben, ugyanígy egy függőleges lejárati helye is megvan még az azóta sokszorosan átalakított ház egyik szobájában.

1844-ben épültek a *Tündér u. 20 és 22. sz.* alatt átalakítva máig fennmaradt nyaralók, 1846-ban pedig a *Költő u. 17. sz.* alatt Svoboda Lukács pesti lakkozó-mester háza, amely ugyancsak átalakított formában szintén áll még.⁶⁷ Ezek a ma már rozszant épületek eredetileg is egyszerű, jellegtelen házak voltak. Építésetileg értékesebb alkotás a *Költő és Diana utca* sarkán (*Diana u. 7.*) ma is álló klasszicista villa, amely 1847-ben épült Jóry Ferenc budai ügyvéd részére.⁶⁸

A *Költő utca* tehát az 1840-es évek közepére az akkori viszonyokhoz képest meglehetősen sűrűn beépült; ezt követően csak a XIX. század végén, majd az utóbbi évtizedekben épült itt néhány újabb ház.

Az egykori Niedermayer-birtokkal volt határos a tabáni közbirtokossági erdő (az úgynevezett Rácerdő), amely a Diósárok fölött meredeken emelkedő, akkor Raitzenkopf-nak nevezett, majd Döbrentey által Vezérhalomnak átnevezett csúcs (ma az Istenhegy része) egész területét magában foglalta. A 137 holdas erdőt 1844—1845-ben parcellázták nyaralótelekekre (persze, nem a ma szokásos telekméretekre kell itt gondolnunk), amelyek több egymást követő árverésen találtak gazdára.⁶⁹

A Rácej tetejét borító csaknem 22 holdas erdőt Ürményi József alnádor vette meg, s 1846—1853 között romantikus szellemben mű-vadászterületnek rendezte be: a nagy, erdős parkban vadászházat, erdei lakot, nyári lakot, majorosházat és két nagyobb méretű lakóházat emeltetett. Ez utóbbiak közül az egyik fennmaradt, a mai *Adonis u. 4. sz.* alatt. Az ún. Repos-villa romantikus stílusban épült, főbejáratánál középkori lakótornyot utánzó építménnyel.⁷⁰ Birtokán Ürményi egy kicsi romantikus kápolnát is építtetett, amely félig romos állapotban még ma is áll, egy elvadult kertben, a mai Gyöngyvirág úton.

⁶⁶ FL, BL, Telekbecslési jkv. 8/162, 163.

⁶⁷ A *Tündér u. 20. sz.* alatti nyaraló több tulajdonosváltás után 1854-ben Bujanovich János pesti közjegyző tulajdonába került. A *Költő u. 17. sz.* alatti háznak egy 1847-es telekbecslés szerint (FL, BL, Telekb. jkv. 8/84) 4 szobája és 2 konyhája volt.

⁶⁸ Leírását lásd *Horler*: i. m. II. köt. 548. l. Az itt megadott építési idő — 1840 körül — nem helytálló: Jóry 1846-ban vette a telket (FL, BL, Ackersbuch 12/257), és villája a Svábhegy 1846. évi felmérésről készített térképen még nem szerepel.

⁶⁹ Lásd erre részletesen *Gárdonyi*: i. m. 174—176. l.

⁷⁰ Leírását lásd *Horler*: i. m. II. köt. 530. l. Az itt megadott építési idő (1845) valószínűleg túl korai. Az 1853 augusztusában készült telekbecslés ugyanis két lakóházat sorol fel (Wohnhaus No. 14, 1130 Ft (Conv. Münze) értékben, és „das neu erbaute Wohnhaus”, 3730 Ft. értékben); mivel pedig az első helyen említett, azóta lebontott Ürményi-ház már szerepel a Svábhegy 1846. évi térképen, az ujonnan épített lakóház csak a Repos-villa lehet (lásd FL, BL, Telekb. jkv. 9/188).

A Rácefej parcellázásából épült 1845-ben a *Gyöngyvirág út 18.* helyén Seiffert Antal budai városi tanácsos nyaralója, 1846-ban pedig a *Lóránt út 5/a* alatt Zlamál Vilmos pesti orvosprofesszor ma is meglevő nagyméretű klasszicista villája.⁷¹ Ezzel szemközt, a *Lóránt út* és *Istenhegyi út* sarkán (*Istenhegyi út 84*) 1850-ben épült egy ház (Bischofszky András pesti polgár, mázsolómester nyaralója); mellette pedig, a *Lóránt út 7. sz.* alatt 1852-ben egy másik nyaraló, amelyet 1854 körül Szigligeti Ede színész, színigazgató és drámaíró vásárolt meg. A Szigligeti-villában nyaranta a pesti színész- és művészvilág sok tagja megfordult. A klasszicizmus és romantika közti átmeneti stílusban épült nyaraló átalakított formában ma is áll még.⁷²

Az 1840-es években újabb nyaralók épültek a Svábhegynek a Diósárok völgyfője fölött kezdődő, északkeleti erdős lejtőjén (a mai Béla király úton, Mátyás király úton, Eötvös úton). Az északkeleti hegyoldal néhány hatalmas, erdős telekre oszlott; ezeken épültek az eddigieknél általában jelentékenyebb épületek. A 10–12 holdas, vagy még ennél is nagyobb erdőtelkek többnyire a mai Béla király út vonalán vezetőkocsútnál kezdődtek és fölfelé a másik fontos kocsútig — a mai Eötvös útig — terjedtek (a Mátyás király út akkor még nem létezett). Kivétel volt ez alól a Városkút (akkor Doctor Brunn) közvetlen szomszédságában, a mai *Költő u. 1. sz.* alatt 1846-ban épült nyaraló, amelyhez csak 5/12, azaz kevesebb mint fél hold erdő tartozott. A ma is meglevő, műemlékjellegűnek nyilvánított klasszicista villát Kraits János tabáni mézárosmester építtette.

Kraits telke mellett feküdt Libasinszky Vince pesti szabómester özvegyének hatalmas erdőtelke, amelyre — a mai *Mátyás király út 14. sz.* alatt — Hild József épített 1846-ban emeletes, nagyméretű, klasszicista, ma műemlékként védett villát.

A melléte levő 13 hold erdőt, amely magában foglalta az 1822-ben már álló Csappa-házat is, két részletben, 1837-ben és 1843-ban Reiszinger János pesti egyetemi tanár, ismert természettudós vette meg, majd két nyaralót építtetett rajta; az egyik, egy földszintes, klasszicista, műemlékjellegű villa ma is áll, *Mátyás király út 20. sz.* alatt (eredetileg a Béla király útról vezetett fel hozzá egy kerti ösvény).

Mellette egy másik pesti egyetemi tanár, Frivaldszky Imre tudóstársasági tag építtetett ugyancsak az 1840-es évek közepén nagyméretű, romantikus, középkori lovagvárat utánzó villát 1838-ban vásárolt 14 holdas erdőtelkén. Ezen is állt már 1822-ben egy ház (Grabofszky Atanázé). Az ingatlan Frivaldszky előtt néhány évig egy Szuhány Márton nevű pesti orvos tulajdonában volt, aki az egykori Grabofszky-házban „savógyógyintézetet” (Molkenkur) létesített. A rövid életű gyógyintézetből vagy annak átalakításából lett Frivaldszkyknak ugyanezen a telken álló másik, klasszicista villája. A romantikus stílusban épült emeletes villa, amelynek ábrázolása egy XIX. század végi kiadványban⁷³

⁷¹ A villa nem szerepel a budapesti műemlékek nyilvántartásában, pedig építészeti értékét tekintve rászolgál a védelemre. Egyébként Zlamálnak eredetileg 5 holdas, 1845-ben vásárolt erdőtelkén haladt át a svábhegyi földalatti vízvezeték egy szakasza; a telket ennek szolgalmával („mit der Servitut der dort befindlichen unterirdischen Wasserleitung”) írták a nevére (FL, BL, Ackersbuch, 12/184).

⁷² A Szigligeti-villa eredeti alaprajza látható az 1893-ban benyújtott átalakítási terven (Tervtár, 9654. hrsz.). Ekkor csak toldalékot építettek a hátsó homlokzathoz, a főhomlokzatot a XX. században alakították át; eredeti formájában csak az oszlopos, beugró tornác maradt meg.

⁷³ Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. Magyarország III. köt. Bp. 1893. 129 l.

maradt fenn, erősen átalakított formában ma is megvan (a Szabadsághegyi Gyermekszanatórium *Béla király út 20. sz.* alatti épülete).

Ettől nyugatra, a mai *Béla király út 26. sz.* alatt 1844 körül épült Berits János budai polgár átalakított formában máig fennmaradt földszintes nyaralója, mellette, a *Béla király út 28. sz.* alatt pedig 1843 körül egy ma is fennálló, szép, klasszicista villa.⁷⁴ Ennek tulajdonosa, Koits Pál budai ügyvéd helyezte el a nyaraló előtt álló XVIII. századi kútházra (a Béla király forrás foglalatára) a ma is ott látható emléktáblát.

Koits mellett egy nagy kiterjedésű erdő- és réttelken 1846 körül építettett romantikus stílusú, emeletes villát Perger Ferenc pesti nagykereskedő (a mai *Béla király út 30. sz.* alatt).⁷⁵ A villa építészé Ybl Miklós volt.

Ugyancsak 1846-ban építettett nyaralót a mai *Menyét út 12. sz.* helyén Rupp Jakab kamarai levéltáros, a Niedermayer-hagyatékából vásárolt, a mai Normafa út és Eötvös út között fekvő 9 holdas erdőtelken. Az azóta eltűnt, kisméretű villa 1853-ban Emich Gusztáv tulajdonába került.

Az 1840-es évek közepén lett svábhegyi ingatlantulajdonos Eötvös József, miután 1845-ben 10 1/2 hold erdőt vásárolt, nagyjából a mai Eötvös út, Művész út, Széchenyi emléktű, Evetke u. által határolt területen. 1846-ban már két épület is állt az Eötvös birtokon: az egyik a később, a szabadságharc után továbbépített és kibővített Eötvös villa, kb. a mai *Eötvös út 12* helyén, a másik egy kis ház azon a helyen, ahová Eötvös az 1860-as évek elején a ma is meglevő, romantikus stílusú Karthauzi-villát, a Karthauzi út névadóját építtette.⁷⁶

Az 1840-es évek végén kezdődött meg az Orbán-hegy és Márton-hegy alsóbb lejtőinek beépülése, általában a szőlőkben emelt kisebb nyaralókkal. Ezek közül is megmaradt néhány, erősen rozszant állapotban; eredetileg sem voltak építészetileg nagyigényű alkotások. Ilyenek a *XII. Tündér u. 10., Kakukk u. 9., Hangya u. 10. sz.* alatti házak, amelyek ügyvédek, illetve városi tisztviselők nyaralóinak épültek.

Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc, a hadieseményekkel kapcsolatos rövid pangástól eltekintve, nem akasztotta ugyan meg a svábhegyi nyaralóépítkezést, de a beépülés üteme az 1850-es években a korábbihoz képest meglassult. Ennek oka az általános politikai és gazdasági helyzeten kívül talán az lehetett, hogy az 1840-es évek lázas tempójú építkezései során a jobb fekvésű, könnyebben megközelíthető nyaralótelkek jelentős részét már beépítették, a hegyvidéki úthálózat és közlekedés fejlesztése viszont csak az 1850-es évek második felében kezdődött el.

1850 körül épült a *Diana u. 15. sz.* alatti, a Tündér utcáig lenyúló telken Karczag Ferenc pesti kalapgyáros romantikus stílusú nyaralója, az utóbbi években lebontott Tündérlak.

A volt Ráckejen, a mai *Cédrus u. 3. sz.* alatt, Ürményitől vásárolt telken Sebők Károly pesti üzletember 1855-ben nagyméretű, emeletes házat építtetett, kávéház és vendégfogadó céljára. A romantikus stílusú épületet, amely ma is áll még, Pán József tervezte.⁷⁷

⁷⁴ A földszintes, 5 tengelyes villa, középrészén dóroszlopos, háromszögű oromzatos portikusával, nem szerepel a műemléki nyilvántartásban, pedig építészeti értéke ezt indokolta tenné.

⁷⁵ Leírását és ábrázolását lásd: Vasárnapi Ujság, 1855, 281–282. l.

⁷⁶ Az Eötvös-birtok 1846. évi állapotára lásd: *Jancsó József: A Svábhegy 1846. évi felmérése.*

⁷⁷ Az építési engedély-iratot és Pán József építési tervét lásd FI., BL, BMT 129, Budai Tervek 33, Tanácsíratok 1855) 1347; a kávéházi jog és vendégfogadó-engedély megadására vonatkozó iratokat lásd uo. Tan. ir. 1856/173, 448.

A *Diana u. 11. sz.* alatti, 1855 körül Bujanovich János pesti közigazgató részére épült, az idők folyamán erősen átalakított földszintes, romantikus stílusú villát ugyancsak valószínűleg Pán József tervezte.⁷⁸

Az 1850—1860-as években néhány ház épült még a mai Óra úton, Lóránt úton, a Mártonhegyi út felső szakaszán is, de a svábhegyi villaépítkezésnek ezt követően új lendületet csak a fogaskerekű vasút építése és az ezzel kapcsolatos nagyszabású parcellázás adott; ez azonban már a főváros egyesülése utáni időkre, az 1870-es évek derekára esik.

Ferenchalom, Zugliget

A Budakeszi út, Zugligeti út és környéke, amely jó megközelíthetőségénél és táji szépségeinél fogva a budai hegyvidék legkorábban megkedvelt kiránduló- és nyaralóhelye volt, az 1840-es években a svábhegyihez hasonló intenzitású nyaralóépítkezés színhelye lett.

Köffinger Pál budai tiszti orvos, aki már korábban, az 1830-as években megvásárolta a Juhász-majort és a Remete-majort, a hozzájuk tartozó, több mint 18 holdas erdő- és rétbirtokkal együtt, 1844-ben a hatalmas, háromszög-alakú terület déli szegélyére, a mai *Remete út 3. sz.* alá nyaralót építtetett. A ma is meglevő, földszintes, klasszicista villát a költői hajlamú tulajdonos „Virradó”-nak nevezte el, talán azért, mert főhomlokzatának ablakaiból keletre nyílt gyönyörű kilátás. Köffinger örökösei 1872-ben a nyaraló mellett egy „tovaszállítható gunyhó” felállítására kértek engedélyt az építési hatóságtól, majd 1880-ban a „Virradó” fölött még egy — emeletes, romantikus stílusú, favázis — villát építtettek. Az Árnyas út és a Remete út által határolt, délnyugaton a hegyoldalig terjedő Köffinger-birtok így a hegyvidék egyik legnagyobb nyaralókomplexusa lett.⁷⁹

A Budakeszi út két oldalán az 1840-es évektől kezdve egymás után épültek a hegyvidéki viszonylatban többé-kevésbé jelentős villák, kezdetben klasszicista, később romantikus stílusban. Megmaradt, védett hegyvidéki műemlék vagy műemlékjellegű épületeink nagy része közülük való.

A *Budakeszi út 32. sz.* helyén levő szőlőjében 1840 körül építtette Wodianer Mór pesti nagykereskedő és bankár emeletes, klasszicista nyaralóját, amelyet későbbi tulajdonosáról Baldacci-villának neveztek.⁸⁰

A *Budakeszi út 37. (Labanc út 18.) sz.* alatt 1843-ban épült Nemeshegyi Júlia ma is álló földszintes, klasszicista nyaralója.⁸¹

A *Budakeszi út 36. sz.* alatti régi majorsági épületből vagy annak helyén ezekben az években építtette új tulajdonosa, Rózsa Lajos pesti üzletember a hegyvidék egyik legszebb romantikus villáját.⁸²

A *Budakeszi út 38. sz.* alatt 1827 óta birtokolt szőlőtelkén 1844-ben építtette ön maga számára nyaralót Hild József. A szép, klasszicista villa ugyancsak a

⁷⁸ A ház régi alaprajzát és átalakítási terveit lásd: Főv. Tanács Tervtára, 9608. hrsz.

⁷⁹ FL, BL, Gewöhr-Prot. Acker... Lib. 10. fol. 209, Chr. st. Hauss-Gewöhr Prot. Lib. 4. fol. 216. A további építkezésekre lásd FL, BL, BMT, 1248.

⁸⁰ Leírását lásd *Horler*: i. m. II. köt. 541—542. l.

⁸¹ Leírását lásd no. 229. l.

⁸² Leírását lásd no. 542—545. l. Az ott megadott dátumtól eltérően, a 2 3/4 holdas telek rajta levő majossal együtt 1841-ben került Rózsa Lajos tulajdonába (FL, BL, Grundbuch-Conscription 1841).

legismertebb hegyvidéki műemléképületeink közé tartozik.⁸³ Az 1860-as években az akkori tulajdonos ennek kertjében létesítette a „zugligeti vasfürdőt”, az itt fakadó vastartalmú forrás vizének felhasználásával.

Hasonlóképpen 1844-ben épült a *Budakeszi út 73. sz.* alatt a „Csendilla” néven ismert klasszicista villa, Bors József ágens részére.⁸⁴

A fentiekől eltérően, nem maradtak fenn a *Budakeszi út 89. és 48. sz.* helyén szintén 1844 körül épült klasszicista villák, amelyek közül az előbbi Weidinger Alajos, Buda főjegyzője számára épült és később Mauthner Antal pesti nagykereskedő tulajdonába került, az utóbbi Sieber Károly budai városi tanácsosé volt. Az Árnyas út és Budakeszi út által határolt terjedelmes parkban álló emeletes Sieber-ház képét Alt Rudolf „Ferencz halma” című rajza örököltette meg.

1846 körül épült fel a *Budakeszi út 91–93. sz.* alatti erdőtelken Bugát Pál pesti orvosprofesszor villája. Bugát kezdte el a középkori pálos kolostor addigra földig lehordott romjainak feltárását; 10 holdas erdeje magában foglalta az egykori kolostor területének nagy részét.

Egy 1844 körül készült vízfestmény⁸⁵ híven ábrázolja a Ferenc-halom környéki nyaralónegyed akkori állapotát. A képen jobboldalt a Kalmárfy-házakat láthatjuk, legelől a Kuruclesi út sarkán álló két egyszerű, földszintes kocsmaépületet, hátul az emeletes, klasszicista nyaralót, mögötte a Budakeszi út mellett a ferenchalmi kápolnát. Az út kanyarulata miatt ezen az oldalon több épület nem látható (a Knotz-házakat az emelkedő eltakarja). Baloldalt a Kuruclesi út torkolatánál a Szarvas-kocsmá, mögötte Wodiáner, majd Rózsa, végül Hild nyaralója látható; távolabb, már nem a Budakeszi, hanem az Árnyas úton a *Juhász-major*, tőle balra a Remete úton az oszlopos tornácos *Virradó* és az apró *Remete-lak* áll. Az előtérben az út két oldalán szőlők, a háttérben a Laszlovsky-hegy, János-hegy, Nagyhárs-hegy, Ferenchalom erdős lejtői láthatók (3. kép).

Az 1840-es években a Hidegkútra vezető út mentén is épültek házak (részben vincellérházak, részben nyaralók). Közülük a legnagyobb szabású Kalmárfy Ignác leányának és férjének, Csollich Márk bárónak nyaralója volt, a mai *Vörös Hadserg útja*, *Szajkó utca*, *Tárogató út*, kelet felől pedig a mai Tárogató köz házsorának hátsó telekvonala által határolt óriási parkban. Az egykori Csollich-nyaraló, amely sok tulajdonosváltás után (Gaál Ede, Tschögl János pesti nagykereskedő, Bánffy Katalin bárónő) 1855-ben a báró Gerlitzy család birtokába került, ma már nincs meg. Egy régi telekbebecslésből tudjuk, hogy az emeletes főépület 5 szobát, 2 előszobát, 1 konyhát, 1 lépcsőházat, 1 éléskamrát foglalt magában, a kertben pedig nagy értékű exotikus fák és bokrok, valamint gyümölcsfák álltak.⁸⁶ Ezekből az exotikus túlelevelű fákból hírmondónak néhány megmaradt az azóta 32 parcellára felaprózott és silány színvonalon beépített egykori parkban. A volt Csollich-nyaraló legfőbb érdekessége, hogy parkja

⁸³ Leírását lásd *Horler*: i. m. II. köt. 545. l.

⁸⁴ Leírását lásd uo. 179–181. l.

⁸⁵ BTM, Kiscelli Múzeum, 16 246. lt. sz.

⁸⁶ FL, BL, Telekbecsl. jkv. Lih. 9. pag. 86. A terület, amelyen a nyaraló épült, már a XIX. sz. elején Kalmárfy birtokában volt. 1823-ban kelt végrendeletében (FL, Budai végr. II. b. 48) többi birtokával együtt ezt a szőlőjét is két leányára hagyta. Az „ohnweit von Kovacsers Brunn liegende” helymeghatározással jelölt szőlő később Kalmárfy Aloysia kizárólagos tulajdona lett. Az adóösszeírásban először 1844-ben szerepel ezen a területen ház, „Hauss neu” bejegyzéssel.

pontosan azt a területet foglalta magában, ahol 1931-től kezdve Mátyás nyéki vadászkastélyának romjait feltárták, s amelyet ezért védett archeológiai területnek nyilvánítottak. Lehetséges, hogy ez a hatalmas négyszög alakú terület valamiben — talán vegetációjában — különbözött a környező területektől, s a XIX. század közepén ezért választották nyaralóépítésre és park létesítésére, bár akkor a felszín alatt rejtőző romokról még mit sem tudtak.

Az 1850—1860-as években elsősorban a Zugligetben, főként annak alacsonyabb fekvésű részeiben folyt nagyobb szabású építőtevékenység. Ezekből az évekből aránylag sok hegyvidéki ház maradt meg napjainkig. Az 1850-es években épült nyaralók többsége a favázás, lombfűrészelt díszítésű, akkoriban „svájci” stílusúnak nevezett romantikus épületek közé tartozik; az 1860—1870-es években azonban a villák zöme már eklektikus stílusban épült. Ebben az időben a nyaralótulajdonosok között már jócskán akadt kevésbé tehető, a középosztályok alsóbb rétegeihez sorolható pesti és budai iparosmester, kereskedő, tisztviselő, szabadfoglalkozású.

1850-ben a Derra-birtoknak a mai Csillagvölgyi úttól keletre eső darabját megvásárolta Steindl Ferenc, aki azután a mai *Béla király út 40. sz.* alatt, az út fölé meredeken kiugró magaslaton emeletes, favázás, romantikus stílusú villát építtetett. A ma is meglevő épületet annak idején a Szép Svájcindőhöz (*zur schönen Schweizerin*) címzett nyaralónak nevezték. Később, 1856-ban Steindl parcellákra osztva eladta birtokának keleti részét, s az újonnan kialakított telkekhez új, 3 öl széles utat nyitott: a mai Alkony utat. Ennek két oldalán az 1850-es évek második felében és az 1860-as években néhány romantikus stílusú nyaraló épült, amelyek közül az *Alkony út 8. sz.* alatti, kevés változtatással, ma is áll. Az 1860-as években Heinrich Ferenc, a Steindl-nyaraló új tulajdonosa a Csillagvölgyi út mentén valóságos nyaralótelepet alakított ki; többek közt felépíttetett egy 10 krajcár belépődíjért mutogatott látványosságot, az ún. Diogenész hordóját (egy kis, emeletes házat, amelynek felső részét hordó formára alakították ki). Erről nevezték a múlt század 70—80-as éveiben az az egész területet „Diogenész”-nek.⁸⁷

A zugligeti hegyoldal és a Hunyadorom közötti mélyúton, amelyet az ott folydogáló vízerről később Csermely útnak neveztek el, az 1850—60-as években ugyancsak épült néhány csinos, romantikus nyaraló, a *Csermely út 4, 8, 10. sz.* alatt. Ezek részben viszonylag jó, részben igen rossz állapotban ma is állnak.⁸⁸

Ugyanerre az időre esik a Zugligeti út és Árnyas út közötti, akkoriban szőlőkkel borított domboldal beépülésének kezdete is. Itt a szőlőkben nagyobb részt apró, egy-két szobás, egyszerű házak épültek, de mellettük néhány jelentősebb, részben máig fennmaradt romantikus vagy eklektikus stílusú nyaraló is, köztük a *Zugligeti út 79. sz.* alatti volt Irma-lak, és Friedrich Ferencnek a Zugligeti út fölött, a Csiga út mellett először Pán József által épített, majd 1868-ban Kimmach Mór által eklektikus stílusban átalakított emeletes nyaralója.⁸⁹

Az 1850-es évek második felében a Budakeszi út felső szakaszán, a mai 61, 63, 67, 71. sz. helyén is épült néhány új villa. Ezek közül megmaradt a *Budakeszi út 71. sz.* alatti, műemlékjellegűnek nyilvánított romantikus Kochmeister-

⁸⁷ A *Szép Svájcindő* ábrázolását lásd Vasárnapi Újság, 1866. 229. Egykorú leírása: *Hevesi Lajos*: Budapest és környéke. Bpest 1873. 246. I. A parcellázásra vonatkozólag: FL, BL, Tanácsiratok, 1856/412; FL, Térképtár, B. I. 63. A Diogenész-ház terve: FL, BMT, 902.

⁸⁸ A XII. Csermely út 8. sz. alatti, Jámbor István szabómester részére Kimmach Vilmos által 1856-ban épített földszintes nyaraló tervét lásd: FL, Budai tervek (BT), 59.

⁸⁹ Építési és átalakítási terveit lásd FL, BT, 112; BMT, 238, 575.

villa, és az ugyancsak romantikus, emeletes, egykori Széher-nyaraló a *Buda-keszi út 63.* (Hárshegyi út 20.) sz. alatt.

A kiegyezést követő években érthető módon még inkább fellendült a hegyvidéki nyaralóépítkezés, miként ezt a budai tanácshoz engedélyezésre benyújtott tervek megnövekedett száma is mutatja.⁹⁰ Az 1870 körüli állapotot tükröző Marek-féle térkép számos új — krisztinavárosi házszámot már nem is kapott, hanem csak az új, egész Budán végigfutó helyrajzi számozásba besorolt — hegyvidéki házat tüntet fel. Az új nyaralók nagy része a Hidegkúti út és az Ördögárok völgye közt fekvő területen, a Márton-hegy, az Orbán-hegy és a Martinovics-hegy lejtőin, valamint a Zugligeti úton és az Árnyas úton épült.

A kiegyezéstől a főváros egyesüléséig eltelt néhány évben épült jelentősebb hegyvidéki házak közül — a középületeket most nem számítva — megemlíthetjük a *Remete út 4. sz.* alatti, Buzzi Bódog által tervezett, emeletes „Bellevue” nyaralószállodát,⁹¹ továbbá a *Remete út 14., 16. és 18. sz.* alatti eklektikus villákat.

*

Az 1840—1870 közt épült első budai villanegyed csak szerény kezdet volt a mai hatalmas hegyvidéki lakóterülethez képest. De jelentősége a budapesti városépítés történetében nagyobb, mint épületeinek a város egészéhez viszonyított aránya. A hegyvidéki villanegyed kialakulása új, a modern városfejlődésre jellemző jelenség volt a főváros életében. S bár a magyar városok, s ezen belül Budapest fejlődése — ismert okoknál fogva — még a XIX. században is elmaradt a nyugati, fejlett városokétól, a polgári jellegű villanegyed kialakulásában, valószínűleg a kedvező természeti feltételeknek köszönhetően, nem volt nagy a lemaradás. Nem lebecsülhetőek az első budai nyaralónegyed esztétikai értékei sem, amelyekről képet alkothatunk az egykorú leírások és ábrázolások, valamint a máig fennmaradt épületek és parkok alapján.

⁹⁰ A *Budai mérnöki tervek* anyagában fennmaradt, krisztinaváros-hegyvidéki házakra vonatkozó tervek közül 11 származik az 1860—1866 közti időből és 37 az 1867—1874 közti időből.

⁹¹ Építési tervét lásd FL, BMT, 712.

Magyar és német gazdaságtörténetesek konferenciája

„A mezőgazdaság fejlődésének problémái a kapitalizmusban és a szocializmusban az ipari forradalom és a tudományos-technikai forradalom viszonyai között” átfogó témakörben német és magyar gazdaságtörténetesek 1971. szeptember 7–10. Quedlinburgban konferenciát tartottak. A vitásra kerülő nagy témakörön belül az előadások és rövid referátumok három fő témához kapcsolódtak: 1. A mezőgazdaság fejlődésének problémái az ipari forradalom időszakában (regionális összehasonlításokkal), 2. Mezőgazdaság és tudományos-technikai forradalom a szocializmus és az imperializmus időszakában, 3. A mezőgazdaság fejlődésének összehasonlító vizsgálata a XIX. és XX. században. A tudományos konferencián magyar részről Pach Zs. Pál, a MTA Történettudományi Intézet igazgatójának vezetésével kilenc magyar gazdaságtörténetész vett részt.

Az első témához kapcsolódva a fő referátumot *Pushás Julianna* (MTA Történettudományi Intézet) tartotta „A mezőgazdasági termelés fejlődésének tendenciái Magyarországon a XIX. század második felétől az első világháborúig” címmel. Előadásában a termelés vizsgálatának bázisáról közlötette meg a magyarországi mezőgazdaság fejlődésének néhány kérdését az ipari forradalom kezdeti időszakában. Az 1869–1913 periódus idősorainak kvantitatív elemzésével mutatta be a szántóföldi termelés volumenének, az átlaghozamoknak, a bevetett területeknek az alakulását, növekedési rendjeit, átlagos fejlődési ütemeit. A szántóföldi termelés 2,58%-os átlagos fejlődési ütemét igen gyorsnak értékelte. Az első világháborút megelőző időszakban Európa más országainak mezőgazdasága hasonlóan magas átlagos növekedési ütemet aligha mutatott fel. Az átlagos fejlődési ütem mögött azonban a termelés alakulásának nagy ingadozásai húzódtak meg. A trendek irányainak a változásai, a növekedési ütemek különbségei a fejlődés három szakaszát jelzik. Az 1880-as évek közepéig a növekedés kiemelkedően gyors, 1885–1905 között a lassú, majd 1905-től az ismét gyorsuló fejlődés szakaszát.

Foglalkozott az egyes növények növekedési ütemeinek az eltéréseivel, a termelés strukturális módosulásaival, amelyek ugyancsak a magyarországi mezőgazdasági termelés nagy átalakuló korszakát tanúsítják. Legdinamikusabban az úgynevezett új növények termelése növekedett. A vetésszerkezet változásai, az össz-szántóföldi termelésben az egyes növények értékének az arányai alapján az előadás nem tartotta a magyarországi szántóföldi termelésre jellemzőnek az egyoldalú gabonatermelést. A vetésszerkezetben a gabonaneműek aránya hasonló volt vagy még magasabb pl. Németországban és Ausztriában. A termelés növekedésének a tényezőit elemezve pedig kimutatható, hogy a vizsgált periódusban a növekedés döntő tényezőjévé a magyarországi mezőgazdaságban is az intenzívitás irányába hatók kerültek, bár az extenzív irányú növekedés, ha alárendelten is, még mindig figyelemre méltó faktora volt a termelés növekedésének. A viszonylag gyors fejlődési ütemet magyarázva az előadó körvonalazta azokat a kedvező piaci körülményeket, amelyek közepette a magyarországi mezőgazdasági termelés az ipari körzetek ellátásába a XIX. század közepén bekapcsolódott. Rámutatott azonban arra is, hogy a termelés szembetűnő gyors növekedése a kései indulással és a rendkívül alacsony kezdeti színvonalal is összefüggött. Magyarország „dinamikus” fejlődésével mezőgazdasági termelési

színvonalban az 1910-es években tartott ott, ahol pl. Németország már a XIX. század derekán.

Magyarországon az első világháborút megelőző időszakban csak megindult az ipari forradalom, de nem fejeződött be. Így a mezőgazdasági termelés — a gyors fejlődés ellenére — sem jutott el arra a színvonalra, mint azokban az országokban, amelyek már átmentek az ipari forradalom szakaszán.

Végül nemzetközi összehasonlításokkal vázolta fel az európai mezőgazdaság fejlődésének néhány általános és regionális vonását az ipari forradalmak periódusaiban. A két fő termelési ág, az ipar és a mezőgazdaság kapcsolatának viszonylatában az alapvető eltérést Nyugat- és Kelet-Európa között abban fogalmazta meg, hogy míg Nyugat-Európában az ipari forradalmak periódusában a mezőgazdaság közgazdasági jelentősége — a technikai fejlődés ellenére — háttérbe szorult, addig Kelet-Európában az ipari forradalmak indulásához, a fő tőkefelhalmozási forrást a mezőgazdasági termelés növelése jelentette, nem utolsósorban a nyugat-európai ipari körzetek indukáló hatására.

Rudolf Berthold (NDK Gazdaságtörténeti Intézet, Berlin) referátumában a német mezőgazdaság fejlődésének faktorait vázolta fel az ipari forradalom időszakában. Hangsúlyozta, hogy a XVIII. és XIX. század a német mezőgazdaság történetében egy teljesen új jelenséget, az intenzív irányú fejlődést hozta. Nem véletlen, hogy Németországban az ipari forradalom előkészítő szakasza kb. 1750—1830-ig egybeesett a mezőgazdaság intenzív irányú fejlődésének előkészítő szakaszával. Az előkészítést mindenekelőtt a feudális földhasználat megszüntetésének, leépítésének folyamata jelzi. Az 1830-as évektől az 1870-es évekig új szakasz mutatkozik Németországban, megkezdődik az ipari forradalom periódusa. A kibontakozó ipari forradalom átalakította a társadalom struktúráját és települési formáját. A népesség gyarapodása felgyorsult. Mindenekelőtt a városi népesség növekedett, a nem agrárszektorban dolgozók száma. E folyamat keretében Németország agrárországból agrár-ipari ország és a korábban mezőgazdasági termékeket exportáló országból — a mezőgazdasági termelés növekedése ellenére — agrártermékeket importáló ország lett.

Az ipari forradalom időszakában a mezőgazdaság intenzív irányú fejlődése is felgyorsult. Mivel Németország sűrűn települt ország volt, a termelés növelésének módja nem új területeknek művelés alá vételén, új üzemek létesítésén alapult (mint pl. az Egyesült Államokban), hanem a terméshozamok növelésén. A termelés intenzív irányú fejlődésének faktorai között hangsúlyozta a tudomány szerepét, a D. Thaer, Justus von Liebig működését, különösen az agrárkémia, a műtrágyagyártás hatását a termelés mennyiségi és minőségi növekedését. A kapitalista intenzívítási folyamatban foglalkozott a művelési eljárások változásaival, az ugar kiszorulásával, az új növénykultúrák, különösen a cukorrépatermelés térhódításának gazdasági és társadalmi jelentőségével. Említette, hogy az új növénykultúrák térhódítása szorosabb kapcsolatot teremtett a szántóföldi termelés és az állattenyésztés között és minőségi változásokat eredményezett az állattenyésztés területén is.

A mezőgazdaság kapitalista intenzívítási folyamatában két szakaszt különböztetett meg: Az első Németországban az 1830-as évektől az 1870-es évekig tartott. Jellemző, hogy ebben a szakaszban a mezőgazdaság munkaeszközei a falusi kézművesipar termékei voltak. A második szakaszhoz (az 1870-es évekkel kezdődően) a feltételeket az ipari forradalom kibontakozása adta meg. A mezőgazdasági gépgyártás kialakulása lehetővé teszi az iparban előállított gépek, munkaeszközök térhódítását, melynek következtében a mezőgazdaság termelési eszközeit, és általában fejlődésének más mozgatóit is már kívülről, az ipartól kapta. E második szakaszban növekedett a különbség a paraszti és junker gazdaságok között, mivel az új termelőeszközöket, a mezőgazdasági gépeket, a paraszti gazdaságok már nem tudták beszerezni.

Georg Moll (NDK, Rostock Egyetemi történeti tanszék) „A kapitalista jobbjágyfelszabadítás és az ipari forradalom” című rövid referátumában azoknak a megváltási összegeknek a szerepét és jelentőségét elemezte az ipari forradalom időszakában, amelyeket a német parasztszektok fizet-

tek volt földesuraiknak. A feudális függésből a szabadulást a német parasztok drága áron váltották meg közvetlenül földesuraiktól. Moll szerint a megváltás annak az eredménye volt, hogy Németországban a feudális viszonyok nem forradalmi úton, hanem reformok révén szűntek meg, és a kapitalista fejlődésnek az a típusa alakult ki, amelyet Lenin „porosz útnak” nevezett.

Ismertette a megváltási összegek mennyiségét Németország több területéről, amelyeknek a tetemes voltát tanúsítja az is, hogy pl. a porosz parasztok 1865-ig 38 millió tallért fizettek. A paraszti gazdaságok megterhelése ezekkel a megváltási összegekkel nemcsak a gazdálkodás lehetőségeit korlátozta, hanem gyakran a paraszti gazdaságok teljes eladósodásához és a paraszti földek elvesztéséhez vezetett.

Az előadó hangsúlyozta, hogy központi kérdése a XIX. század mezőgazdaság történetének Németországban, hová folytak el ezek a hatalmas összegek. A kérdésre — a kutatások mai eredményei alapján — csak hozzávetőleges és megközelítő választ lehet adni. Teljes és megnyugtató válaszadásra az agrártörténészek önmagukban nem is vállalkozhatnak. Néhány terület vonatkozásában említette a megváltási összegek felhasználásának útjait és módjait. Nincsenek arra utaló jelek, hogy a megváltási összegeket figyelemreméltó arányban ipari befektetésekre fordították volna. Referátumának végső következtetése az volt, hogy a hatalmas megváltási összegek nemcsak a parasztnak jelentettek súlyos terheket és nemcsak a mezőgazdaság fejlődését lassították és korlátozták, hanem az ipari forradalom kibontakozását is.

Kolossa Tibor (MTA Történettudományi Intézet) referátumában összehasonlította Magyarország és néhány kiválasztott német terület üzemi struktúráját, valamint a mezőgazdasági termelés struktúráját és színvonalát e területeken. Az üzemi struktúra és a termelési struktúra közötti összefüggéseket elemezte, és ezekkel kapcsolatban elsősorban a magyarországi kapitalista mezőgazdasági fejlődés megítélésének néhány problémáját vetette fel.

1. A magyar mezőgazdaság a preindusztriális korszak mezőgazdasági elmaradottsága következtében igen alacsony szintről indult kapitalista fejlődése kezdetén. A tőkés fejlődésbe való kései bekapcsolódása következtében pedig gyorsan és felületesen kellett végighaladnia a mezőgazdaság tőkés fejlődésének szakaszain. Vagyis a tőkés fejlődés útja a mezőgazdaságban hasonló volt, mint az iparban, ahol Magyarország a kisipar és manufaktúra gyenge fejlettségi színvonalán lépett a nagyipari fejlődés szakaszába.

2. Magyarországon a mezőgazdaság üzemi struktúrájának szélsőséges típusa alakult ki, amelyet a középső nagyságú üzemek (20—500 ha) igen gyenge képviselete jellemzett. Ez a körülmény nagy szakadékokat jelentett a nagybirtok és a parasztbirtok között, súlyos akadály volt a mezőgazdasági technika és ismeretek társadalmi elterjedésének és átvételének.

3. A mezőgazdasági üzemstruktúra szélsőséges típusa következtében Magyarországon jelentős szerepe volt a kis- és középparaszti gazdaságoknak, egyrészt a mezőgazdasági termelés átlagszínvonalának meghatározóiként, másrészt a termelés fejlődésének egyedüli lehetséges tömegbázisaként. A legkevésbé rentábilis és legnehezebben fejlődő paraszti gazdaságok túlsúlya Magyarországon a tőkés mezőgazdasági fejlődés súlyos nehézségét jelentette. Egyúttal felveti azt a kérdést, hogy mennyiben kellene módosítani a magyar mezőgazdaság tőkés fejlődésének „porosz útjáról” vallott felfogást.

Orosz István (Debrecen, Kossuth Lajos Tud. Egyetem) „Munkaerőkereslet és kínálat a magyar mezőgazdaságban a XIX. század utolsó harmadában” c. korreferátumában ismertette azoknak a számításainak az eredményeit, amelyeket a magyarországi mezőgazdaság munkaerő keresletének és kínálatának alakulásáról végzett az 1870—1900 évek vonatkozásában. Számításaiiban a föld megműveléséhez szükséges munkaerőszükségletet szembesítette az aktív keresők által végezhető munkamennyiséggel.

Vizsgálatainak végkövetkeztetéseiként a kortársi irodalom többségének tudósításaival szemben azt állapította meg, hogy a magyar mezőgazdaságra 1870—1900 között fojtogatóan ránehezedett a munkaerőfelesleg, amely az agrárkeresők elégtelen foglalkoztatottságában jelentkezett. A mezőgazdasági munkák szezonjellege és az aktív mezőgazdasági népesség egyenlőtlen

megoszlása miatt bizonyos időben és bizonyos helyeken a nagyfokú túlnépesedés ellenére is előfordulhatott munkaerő-hiány. Országos átlagban azonban igen nagyfokú volt az agrár túlnépesedés, amit az ipar elszívó hatása a vizsgált 30 évben alig tudott csökkenteni. Kihasználatlan volt 1870-ben a munkaerő 46,8, 1880-ban 36,8, 1890-ben 40,3, 1900-ban 43,6%-a. A rendszeres gazdasági növekedés kezdeti időszakában a legtöbb ország mezőgazdasága munkaerő felesleggel küzd, legfeljebb a felesleg nagysága az, ami Magyarország helyzetét sajátossá teszi.

Az agrártúlnépesedés hatásai közül a következőket emelte ki: A XIX. század második felében a magyar agrártermelés fejlődésében kétféle tendencia érvényesült. A Monarchia biztos piaca a legfontosabb árugabona, a búza termelésének fokozására ösztönzött abban a korszakban, amikor a nyugat-európai mezőgazdaságban az állattenyésztésre, a takarmányfélék és ipari növények termelésére tolódott a hangsúly. A gabonaféléket azonban magas önköltséggel termeltük, mert a munkaerőfelesleg nem ösztönzött a teljes gépesítésre, extenzív terjeszkedésre pedig már nem volt lehetőség. A szabad földek hiánya és a szorongató munkaerőfelesleg így a kapások és más intenzív kultúrák termőterületének növelésére ösztönzött. A végső következtetést azonban egyik irányban sem vontuk le. A XIX. század utolsó harmadában a magyar mezőgazdaság — többek között a munkaerőfelesleg kényszerítő hatására — struktúrájában közelebb került a nyugat-európaihoz, de nem érte el azt, s a későbbiekben pedig itt már nem vizsgálható okok miatt e tendencia lelassulása figyelhető meg.

Az első témához kapcsolódó vitában az intenzivitás fogalmának értelmezése mellett nagy hangsúlyt kapott a megváltás és a mezőgazdaság finanszírozásának kérdése. *Pach Zs. Pál* Moll referátumához hozzászólván felvetette, hogy vajon a megváltási összegek jelentős része direkt úton (közvetlen befektetésekkel) vagy indirekt úton (hitelintézeti kölcsönökkel) nem a mezőgazdaság finanszírozását szolgálta-e. A német mezőgazdaság tőkével való ellátása természetesen nem csupán a megváltási összegek kérdése. Ez a kérdés mindenestre a XIX. századi német mezőgazdaság történetének egyik centrális kérdése. *Pach Zs. Pál* vitatta azt a szemléletet, — és ebben mások is egyetértettek kritikájával —, amely a megváltást azonosítja a porosz úttal. *Niederhauser Emil* ennek kapcsán említette, hogy a megváltás enyhe formái Nyugat-Európában és a Balkánon is előfordultak.

„A mezőgazdaság és tudományos technikai forradalom a szocializmus és az imperializmus időszakában” c. témához kapcsolódva az előadók a tanácskozás második napján a tudományos-technikai forradalom második világháború utáni kibontakozásával, illetve e folyamatnak a mezőgazdaság területén való érvényesülésével foglalkoztak.

V. Klemm (Humboldt Egyetem, Berlin) „Az NDK mezőgazdaságának fejlődése a szocialista termelési viszonyok győzelme óta (1962/63-tól napjainkig)” c. előadásában mindenekelőtt azt bizonyította, hogy az NDK-ban a mezőgazdasági termelés forradalmasítása számára kedvező feltételeket nyújtott az új termelési viszonyok megteremtése, majd konszolidálása. Ugyanakkor a tudományos-technikai forradalom kibontakoztatása nem kismértékben összefügg a népgazdaság korlátozott felhalmozási erőforrásaival. Kibontakoztatásának fő eszközeként — hivatkozva a Német Szocialista Egységpárt hatvanas években kidolgozott célkitűzéseire — mindenekelőtt a tudományos ismeretek és tapasztalatok általánossá tételét jelölte meg a mezőgazdasági vezetésben, tervezésben és szervezésben. A mezőgazdasági termelés *iparszerű* szervezésében különös jelentőséget tulajdonított a kooperációs kapcsolatoknak. Az ilyen kapcsolatok elterjedtségére vall, hogy az NDK-ban egyetlen termelőszövetkezet vagy állami gazdaság sincs, amely részt ne venne valamilyen kooperációban. Magának a mezőgazdasági termelésnek a tudományos-technikai nívóját a referátum nem egyszerűen az ipari eredetű eszközök mezőgazdaságba való behatolásán, de eme eszközök modernségén, valamint a termelési folyamatok komplex gépesítettségén mérté. Éppen így a talaj termelőképességének esetében sem csak egyszerűen annak fokozását, de megváltoztatását és homogenizálását is fontosnak tartotta. (Itt olyan kísérletekről is számot adott, amelyek hab- vagy más műanyaggal változtathatnak a talaj struktúráján, levegő- és vízháztartásán). Mind e tevékenység során az egyébként is rohamosan visszaszoruló em-

beri élönmunkában folyvást nő a termelési folyamatokat irányító, szabályozó és ellenőrző tevékenység aránya.

Szuhaý Miklós (Közgazdasági Egyetem, Budapest) „Az állami beavatkozás politikájának hatása a mezőgazdasági termelésre Magyarországon az 1930-as években” c. referátuma abból a megállapításból indul ki, hogy az 1929—33-as évek túlermelési válsága lényegesen különbözött a XIX. század végi agrárválságtól, ezért leküzdése nem történhetett hasonló módszerekkel. Az agrártermékeket importáló országok elsősorban vámemeléssel és kontingentálással védekeztek a válság ellen, emellett intézkedéseket hoztak a termelés növelésére (pl. Anglia, Ausztria, Csehszlovákia stb.). Az agrárexportáló országok ezzel szemben a termelés csökkentésére kellett, hogy törekedjenek. Általánosan alkalmazott módszerek voltak a készletcsökkentés és a vetésterület korlátozása (USA, Franciaország). Nemzetközi egyezmények jöttek létre a vetésterület, ill. a termelés csökkentésére (cukorrépa, búza).

Magyarországon a válság elleni állami intézkedések egyike volt a nemesített búza-vetőmag elterjesztése, amelynek vetésterülete 1932 és 1934 között duplájára nőtt. Hasonló intézkedések történtek a törzskönyvezett tenyészállatok állományának növelésére. A termelés minőségének emelése céljára az állami költségvetés a válság alatti években jelentős, növekvő összegeket biztosított.

Az állami intézkedések másik útja Magyarországon is egyes növények vetésterületének korlátozása volt (cukorrépa, dohány). Ezeket az intézkedéseket egyrészt a parasztság rovására, a nagybirtok vetésterületi részesedésének növelésével hajtották végre, másrészt éppen az intenzívebb növények korlátozásával rontották a növénytermelés struktúráját.

II. Fruck és D. Dräger (Mezőgazdasági Információs és Dokumentációs Intézet, Berlin) „A KGST országai mezőgazdasági fejlődéséről” szóló referátumukban a területi hozamok, az egy főre eső bruttóhozamok felsorolásával illusztrálták a szocialista országok mezőgazdaságának állandó fejlődését. Megállapították, hogy a szocialista országokban általában megérték a feltételek az iparszerű mezőgazdasági termelés bevezetésére. Konstatálták, és több szovjet példát is felhoztak arra, hogy az iparszerű mezőgazdasági termelésre a különböző lépések vagy legalábbis kísérletek egész sora történt. A mezőgazdaság és ipar kapcsolatát nemcsak mint a mezőgazdaság kiszolgáltatását, hanem mint a szorosabb kapcsolat, fúzió (agrár-üzemi egyesülés) lehetőségét is. A referátum mind ebből a szempontból, mind távlatilag hasznosnak és éppen ezért szükségesnek tartotta a KGST-országok szoros együttműködését.

Orbán Sándor (MTA Történettudományi Intézet) „Az agrárnépesség csökkenésének néhány problémája Magyarországon a szocialista átalakulás időszakában” c. referátumában győrszít e folyamat olyan tényezőit vizsgálta, amelyek a látszólagos egyezés mellett is különböznek a mezőgazdasági népesség első ipari forradalom időszakában lezajlott elvándorlásától. Másrészt rámutatott arra az összefüggésre, amely a hazai agrártúlnépesedés megoldása, valamint a szocialista iparosítás között fennállott. Ugyanakkor ennek látszólagos és valósgagos ellentmondásait is elemezte. A mezőgazdasági termelés stagnálásának, illetve visszaesésének a felszínen mutatkozó azon oka, hogy a mezőgazdasági termelőnépesség gyorsan csökkent, nem ad kulcsot a helyzet megfektetéséhez, mert maga is okozata volt annak a gyors ütemű és aránytalan felhalmozásnak, amely főleg az ötvenes években Magyarországon is lezajlott az iparban a mezőgazdaság rovására. A referátum végül olyan sajátosságokat is elemzett, amelyek a szocialista időszak felgyorsult ipari és mezőgazdasági fejlődésével a patriarchális parasztság eltűnését és az urbanizálódást nemcsak Magyarországon, de általánosabban Kelet-Európában is jellemezte.

G. Müller (Marx Károly Egyetem, Lipcse) „A mezőgazdaság fejlődése Nyugat-Európában a tudományos-technikai forradalom feltételei között” c. referátumában abból indult ki, hogy a mezőgazdaság fejlődése a tőkés országokban (Nyugat-Németországban is) az első ipari forradalom időszakától a második világháborúig lemaradásban volt az ipartól. Míg az iparban a gyári rendszer és a gépi munka vált uralkodóvá, a mezőgazdaságot a kézimunka és az állati vonóerő jellemezte. Csúpn a második világháborút követően lehet szó a nyugat-európai mezőgazdaságban

a termelési folyamatok iparosításáról, a manufaktúra helyett a gépesítés szakaszáról. Mindezt a mezőgazdaságnak, mint gazdasági ágának az ipari termeléshez való közelítéseként, hasonlóvá válásaként tekintette. Legfőbb eredményeként a termelés és a munka termelékenységének viszonylagos gyors növekedését jelezte. Tényezőiként a mezőgazdaság egyes ágazatainak teljes vagy részbeni automatizálását, valamint a modern tudományos ismeretek termelésben való alkalmazását, a biológiai, fiziológiai és kémiai módszerek kiterjesztését sorolta fel (sőt az egyes tőkés nagyüzemek vonatkozásában kompjüterek felhasználását is említette). Minthogy ez a folyamat a tőkés fejlődés viszonyai között egyre inkább megszünteti a parasztgazdaságok „függetlenségét” az ipari, kereskedelmi és bank-monopóliumoktól, és a termelőerők koncentrációját eredményezi, óhatatlanul a parasztságnak a monopoltőke általi növekvő kizsákmányolásával és tönkretételével jár együtt. Így a társadalom alapvető ellentmondásai is egyre élesebben jelentkeznek. A parasztság a monopóliumok uralma ellen csak az antiimperialista harc és szövetkezeti összefogás keretében, a munkásosztállyal szövetségben védekezhet. Végső fokon pedig a tudományos-technikai forradalom feltételei között a mezőgazdaság iparosítása a szocialista termelési viszonyok megteremtését követeli meg.

A referátumok nyomán élénk vita alakult ki egyfelől a tudományos-technikai forradalomnak a fogalma, illetve akörül, hogy miféle kritériumai vannak e folyamatnak a mezőgazdaságban, hogyan viszonylanak azok a termelékenység, az intenzifikálás stb. fogalmához (G. Müller, Pach Zsigmond Pál, W. Jonas, Wellmann Imre). Másfelől a szocialista felhalmozás kelet-európai sajátosságai kapcsán arról alakult ki vita, hogy az mennyiben volt kapcsolatos a munkás-paraszt szövetség (illetve ellentét) sztálini felfogásával (J. Kuczyński), avagy a kelet-európai fejlődés adott stádiumával (Berend T. Iván). Ez utóbbit jellemző, az iparnak kedvező beruházási és árrendszerben is kifejeződő sajátosságok NDK-beli harmonikusabb érvényesülését többen is hangoztatták az NDK gazdaságtörténetsezi közül (G. Müller, V. Klemm). Mindazonáltal az NDK-ban is fellelhetők voltak olyan, az ártermelő parasztság érdekeit súlyosan érintő gazdaságpolitikai intézkedések, amelyek e rétegek tömeges és (végleges) elvándorlását okozták, és amelyeket már az ötvenes évek első felében revideálni kellett (H. Nussbaum).

A harmadik témához (A mezőgazdaság fejlődésének összehasonlító vizsgálata a XIX. és XX. században) két magyar referátum hangzott el.

Niederhauser Emil (MTA Történettudományi Intézet) „A kelet-európai agrárfejlődés tipológiájához” c. referátumában e térség hármastagoltságát körvonalazta, amely a korai középkor óta nyomon követhető, és a fejlődés különbségeit hozta létre a kapitalizmus bontakozásával is.

Elsősorban az agrárstruktúrában mutatkozó különbségek alapján — de egyéb gazdasági és társadalmi sajátosságokat is figyelembe véve — a következő három fejlődési típust emelte ki: az egyik a *közép-kelet-európai*, ahol a nagybirtok fennmaradása mellett az ország gazdasági fejlődése a kapitalizmus kezdetétől meggyorsul. A Habsburg-birodalom területén és a Lengyel Királyságban a kapitalista korszak kezdetétől jelentős ipari fejlődés következett be, ez idővel a birtoktalan parasztság egy részét fel tudta szívni.

A másik a *kelet-európai*, ahol ugyancsak a nagybirtok fennmaradása mellett az iparosodás csak jóval később az 1890-es években indul meg nagyobb arányokban (Oroszország), és az 1900-as évek válsága után az első világháborút megelőző években lendül fel ismét.

A harmadik típus a *délkelet-európai, vagy balkáni*, ahol a nagybirtok hiánya mellett a gazdasági fejlődés a XX. század közepéig igen lassú. Ha tehát a parasztság, szempontjából az első pillanatra a balkáni fejlődés kedvezőbbnek tűnik, hiszen nem terheli meg a nagybirtok jelenléte, valójában az egész gazdasági élet stagnálása a parasztság fejlődését is megakadályozta, gyakorlatilag a balkáni parasztság még az egyéb kelet-európai parasztságnál is alacsonyabb szinten élt.

Gunst Péter (Mezőgazdasági Múzeum, Budapest) „A terméshozamok fejlődési tendenciája Magyarország mezőgazdaságában 1869—1969” c. referátuma összehasonlította a búza és a tengeri termésátlagának alakulását Magyarországon és az európai országokban, valamint a legfontosabb

Európán kívüli országokban. A referátum megállapította, hogy Magyarországon az elmúlt száz év alatt csak két időszakban figyelhető meg a termésátlagok valóban nagyarányú és gyors emelkedése = az 1870–80-as években és az 1960-as években. Mindkét időszakot egy-egy alapvető társadalmi átalakulás magyarázza meg: az elsőt a polgári forradalom, a jobbágyfelszabadítás hatása és ezzel kapcsolatban a mezőgazdaság tőkés átalakulása, a másodikat a szocialista átalakulás és ezzel kapcsolatban a mezőgazdaság technikai számvonalának rohamos emelkedése. A közbeeső időben a terméshozamok — kisebb emelkedésektől eltekintve — lényegében stagnáltak. A stagnálás oka a múlt században az agrárválság, az első világháború után a Monarchia piacának szétesése, a protekcionizmus és a világgazdasági válság volt.

Az első világháború előtt a gabonát importáló nyugateurópai országok terméshozamai jóval magasabbak voltak, mint a gabonát exportáló keleteurópai és tengerentúli országoké. Magyarország az utóbbi csoportba tartozott, de terméshozamai e csoportban a legmagasabbak voltak, legközelebb álltak a nyugat-európai termésátlagokhoz. Ennek az a magyarázata, hogy a magyar mezőgazdaság, a Monarchia vámok által védett és Ausztria ipari fejlődése által jelentősen növekvő belső piacára támaszkodhatott. Az első világháború után a magyar mezőgazdaság elvesztette ezt az előnyt. A magyarországi termésátlagok elmaradtak a továbbemelkedő nyugat-európai terméshozamoktól és a kelet-európaiakhoz közeledtek.

A referátumokat követő vitában *J. Kuczyński* felvetette, hogy a modern tudománystechnikai forradalom viszonyai között a terméshozamok már nem megfelelő mutatói a termelés színvonalának, a legfontosabb mutató a munka termelékenysége. A vita résztvevői egyetértettek vele.

Befejezésül *J. Kuczyński* (NDK Tudományos Akadémiája) a munka termelékenységének modern fogalmával és mérésével kapcsolatos vizsgálatának eredményeit ismertette.

A konferencia zárásában *Wolfgang Jonas*, az NDK Gazdaságtörténeti Intézetének igazgatója és *Pach Zsigmond Pál*, az MTA Történettudományi Intézetének igazgatója egyaránt hangsúlyozták, hogy a konferencia rendkívül eredményes volt. Nemcsak közelebb hozta egymáshoz a két baráti ország gazdaságtörténetéseit, hanem számos tudományos probléma vizsgálatához új szempontokat is megnyitott. A két év múlva Magyarországon rendezendő következő találkozó témájára több javaslat hangzott el és elhatározták, hogy a következő konferenciát szűkebb bizottságok útján még alaposabb előkészítéssel teszik még eredményesebbé.

Puskás Julia—Kolossa Tibor—Orbán Sándor

E számunk nyomdába adása után kaptuk meg Szabad György: Tények és módszerek (Felelet Kosáry Domokos újabb bírálatára) c. írását. A cikket, a vitát lezáró szerkesztőségi megjegyzésekkel együtt, folyóiratunk következő számában közöljük. (Szerk.)

A Vichy-korszak újabb francia történeti irodalmáról

A *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine* 1969 januári száma meglepéssel állapítja meg, hogy a francia történetírás még olyan fájdalmas periódussal is, mint a Vichy korszak, teljes objektivitással, részrehajlás nélkül foglalkozik. Milyen történeti irodalomra alapozhatja a folyóirat ezt a megállapítást? Mi jellemzi a Vichy-korszakot tárgyaló francia történeti kutatásokat az utóbbi években?

1954-ben Henri Michel — a II. világháború történetével foglalkozó neves francia kutató — még türelmetlenül sürgeti, hogy az ítélőbírák szerepét Franciaország II. világháborús szerepének megítélésében végre történészek vegyék át. Ennek az igénynek a jegyében indul útjára ugyanebben az évben a Comité d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale folyóirataként a *Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale*, Henri Michel és a köréje csoportosuló történészgárda irányításával. Ugyanerre az időre esik az első tudományos igényű monográfia megjelenése is (mely máig is az egyetlen összefoglaló mű az egész korszak történetéről): — Robert Aron: *Histoire de Vichy* c. munkája.¹ Aron elsősorban a háború utáni perek iratanyaga, továbbá a memoáriróadalom alapján kíván széleskörű összefoglalást nyújtani a Vichy-kormányzat négyéves tevékenységéről — a mélyebb analízis igénye nélkül. Annak ellenére, hogy a munka történetszemlélete erősen vitatható, — a szerző a memoáriróadalmat nem kezelte kellő kritikával, a források egy része pedig nem állt rendelkezésre —, Aron könyve tényanyagával mégis szilárd kiindulópontul szolgálhatott a további történeti kutatások számára.

A továbbhaladás azonban nem volt egyenes vonalú. Mindenekelőtt gátolta a levéltári anyag jó részének további hozzáférhetetlensége.

Aron könyvének megjelenése óta szaporodott a közzétett dokumentumok száma. A forráspublikációk közül mindenekelőtt a német külügyminisztériumi anyag² ismeretessé válása segítette elő a kutatásokat. A kötetben közzétett dokumentumok természetesen elsősorban a német-francia kapcsolatokról nyújtottak bőséges felvilágosítást, és távolról sem voltak olyan használhatók a Vichy-kormány belpolitikája és a megszállt Franciaország vonatkozásában. Ez utóbbira viszont a fegyverszüneti bizottságok iratanyagának ötkötetes publikációja³ jelentett segítséget a kutatóknak. A kutatható levéltári anyag ma sem túl gazdag. Rendelkezésre áll a Centre de Documentation Juive Contemporaine⁴ csekély dokumentumanyaga, de az 50 éves levéltári zárlat nehézkes rendelete a források döntő többségét máig is hozzáférhetlenné teszi a történészek számára. Érthető tehát, hogy a levéltári anyag helyett — a gazdag sajtóanyag mellett — az 50-es évek elejétől máig gyűrűző memoáriróadalom-áradatot vették, illetve vehették kritikai vizsgálat alá a kutatók. A memoáriróadalom elburjánzását nemcsak az iránta világszerte mutatkozó érdeklődés váltotta ki, hanem a belpolitikai életben bekövetkezett változások is.

¹ Robert Aron: *Histoire de Vichy*, Paris, Fayard. 1954. 766 l.

² Les Archives Secrètes de la Wilhelmstrasse, IX. Les années de guerre I. Paris, Plon. 1960, II. 1961. 426. l.

³ Rapports de la Délégation d'Armistice. Paris, A. Costes. 1957. 5. köt.

⁴ Legújabbkori Zsidó Dokumentációs Központ.

A francia belpolitika súlyos zavarai, az algériai háború a parlamentális demokrácia életképességébe vetett hitet újból aláásták, az V. Köztársaság megszűlése pedig ismét felvetette és más megvilágításba helyezte a személyi hatalom kérdését.

Ebben a légkörben, a volt Vichy-i politikusok — akik közül 1958-ra az utolsó is elhagyta börtönét —, szinte valamennyien azzal az igénnyel léptek fel, hogy emlékirataik közzétételével is igazolják háború alatti politikájukat és kétségbevonják az ellenük lefolytatott perek jogosságát.

Egymás után jelennek meg tehát visszaemlékezések a Vichy-rendszerben többé vagy kevésbé fontos posztot betöltő személyek tollából (Carcopino, de Brinon, Du Moulin de la Barthète, Peyrouton, Vallat, M. Martin du Gard, Auphan stb.).⁵

A tendenciózus memoár-irodalommal párhuzamosan jogászok, jogtörténészek dolgozzák fel tudományos igénnyel a háború utáni perek történetét, kétségtelenül sok új ténnyt is felsorakoztatva, de alapjában elfogultan, a Vichy-rendszert mentegetve.⁶

Míg az említett memoáriródlalom a kollaboráció tényét igyekszik enyhíteni, illetve a szerzők saját személyüket tisztára mosni, más könyvek, nyilvánvaló aktuálpolitikai célzatossággal, a Vichy-kormány belső reformjait vizsgálják, a személyi hatalom növekedése, az antiparlamentarista vonások hangsúlyozásával.⁷

A memoáriródlalom tudományos értékelésének gondját, az apologetikus irodalommal való szembeszállást, további részkutatások végzésének feladatát az említett folyóirat, a *Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale* kutatógárdája vállalta magára. A folyóirat cikkei kezdetben elsősorban a kollaboráció gazdasági és politikai tényeinek pontos számbavételével nyújtottak újat. A folyóirat köré tömörült történészek 1959-ben tették közzé első nagyobb kiadványukat, a *La France sous l'occupation*⁸ c. kötetet. Megjelentetésekor, öt év munkáját mérlegre téve Henri Michel még nagyon aggasztónak látja a Vichy-korszak problematikájával foglalkozó történeti irodalom helyzetét. Úgy véli, hogy a történészeknek a politikai helyzet gyökeres megváltozása következtében csak részben sikerült az ítélő bírák helyére lépni. Sőt mi több, a győztes Ellenállás és eszméi mintha visszakozní kényszerülnének, és az egykori elitéltek kezdik a bíró szerepét játszani.⁹

A kötetben megjelent tanulmányok¹⁰ tudományos igénnyel, de az ellenállás szellemétől áthatva igyekeznek helyes megvilágításba helyezni a Vichy-korszak néhány vitatott politikai kérdését (fegyverszünet, nemzetgyűlés szerepe, politikai kollaboráció), feltárni a gazdasági élet problémáit (pénzügyek, mezőgazdaság, élelmiszerellátás), elemezni a zsidóság üldözésének, a deportálásoknak, hadifoglyok helyzetének és a francia munkaerő németországi felhasználásának kérdéseit. Bármily gazdag volt azonban a kötet tematikája, a Franciaország II. világháborús történetével foglalkozó más munkákhoz és a *Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale* hasábjain megjelent cikkekhez hasonlóan, nem tért ki a Vichy-rendszer jellege, belpolitikai aspirációi elemzésére. Ebben a vonatkozásban II. Michel: *Vichy, année 40* c. könyve,¹¹ valamint

⁵ Carcopino: a Vichy-kormány oktatásügyi államtitkára, de Brinon: történész, a Vichy-kormány megbízottja a megszállt zónában, Du Moulin de Barthète: Pétain kabinetfőnöke, Vallat: a zsidó kérdés kormánybiztosa, Peyrouton: a Vichy-kormány belügyminisztere, Auphan: Darlan kabinetfőnöke, majd utódja a Tengerészeti Minisztérium élén.

⁶ Le mémorial du M. Pétain (Textes et documents recueillis par P. Henry). Paris, Le Monde et la Vie. 1964. 108. l. C. Gounelle: Le dossier Laval. Paris, Plon. 1969. 764. l.

⁷ J. Plumyène: Pétain. Paris, Éditions du Seuil. 1961. J. Tournoux: Pétain et de Gaulle. Paris, Plon. 1966.

⁸ La France sous l'occupation. Paris. P. U. F. 1959. 187. l.

⁹ Uo. 187. l.

¹⁰ A kötetben megjelent tanulmányok: P. Dhers: L'armistice, L'assemblée Nationale, A. Scherer: La collaboration, P. Arnoult: Les finances de la France, M. Cépède: Agriculture et ravitaillement, H. Michel: Résistance et déportation, A. Rosier: L'université et la Révolution Nationale, J. Billig: La question juive, P. Cézard: Alsace et Lorraine, Boudot-d'Hoop: Le problème des prisonniers de guerre, G. Schmitt: Rapports avec les Anglo-Saxons.

¹¹ II. Michel: Vichy, année 40. Paris. P.U.F. 1966. 450. l.

a folyóirat hasábjain ugyancsak tőle: *Révolution Nationale*, *Latitude d'action du gouvernement de Vichy* c.¹² tanulmánya nyújtott csak újat. A 60-as években ugyan számos rész tanulmány, cikk látott napvilágot, melyek anyagban sok, szempontban kevesebb újat nyújtottak, de mint jeleztem, a Vichy-korszak egész történetét felölelő újabb munka Robert Aron könyve óta még várat magára.

*

A Vichy-korszakkal foglalkozó francia történeti irodalom rövid áttekintése után talán érdemes kissé részletesebben foglalkozni azokkal a fő áramlatokkal és nézetkülönbségekkel, melyekből a francia történelmen túlmenően általánosabb következtetések is levonhatók. Annál is inkább, mivel akad a korszaknak néhány olyan kulcskérdése, melyek megválaszolása a legtöbb esetben plasztikusan szétválva jelzik a háborús időszakokkal foglalkozó francia történeti irodalom két vonulatát.

Rövid áttekintésünkben két olyan problémát lehetne kiemelni, melyek a legjellemzőbbek a szembenálló áramlatokra, s egyúttal a korszaknak is leglényegesebb kérdései. Vichy-Franciaországnak a hitleri Németországhoz fűződő viszonya, az „önálló” Vichy-kormány cselekvési szabadságának kérdése tekinthető az egyik ilyen problémának. Az ellentétes felfogások összecsapásának másik fókuszát pedig azok a nézetek alkotják, melyek a vereség következtében hatalomra jutott rezsim jellegét, a Franciaország belső rendjének átformálására hivatott „nemzeti forradalom” programját és megvalósulását értékelik.¹³

Tekintsük át az első kérdést. Ismeretes, hogy az 1940. június 22-én aláírt fegyverszünet Franciaországot a megszállt északi és a meg nem szállt déli zónára osztotta, s ez utóbbit formailag önálló francia kormányzat fennhatósága alá helyezte. A Párizsból elmenekülő Pétain-kormány a jelentéktelen fürdővárost, Vichyt tette meg székhelyéül. A választást elsősorban azzal indokolták, hogy a város nagyszámú szállóhelye megfelelő berendezkedési lehetőséget nyújt a kormányhivatalok számára. Nem kétséges azonban, hogy a Pétain-kormány tudatosan igyekezett székhelyét nem ipari, nem jelentős proletártömegekkel rendelkező városba helyezni, valamint az ideiglenességet is jelezni kívánta, a békekötés és a Párizsba való áttelepülés lehetőségében bízván kezdetben.

A Pétain vezette, ismert konzervatív és jobboldali politikusokból álló, a köztársasági demokratikus hagyományokkal szembeforduló kormány négy éves tevékenységét ábrázoló francia történeti irodalom egy része Vichy-Franciaországot általában önmagában, a hitleri Európából és a háborús konfliktus menetéből kiszakítva szemléli. Számos történész a Németországhoz fűződő viszonyt egyoldalúan interpretálva, a Vichy-kormányt a ténylegesnél önállóbbnak tünteti fel, számos lépésének, manőverezési kísérletének a valóságosnál nagyobb jelentőséget tulajdonít, mindenekelőtt azáltal, hogy nem vizsgálja, miként illeszkednek ezek a lépések, intézkedések a hitleri politika célkitűzéseibe, igazodnak ahhoz, vagy esetleg szembenállnak vele.¹⁴

Mivel a Vichy rendszert a fegyverszüneti szerződés hozta létre s a kormány annak alapján állt, ún. „ellenállási” kísérletei jórészt éppen e szerződés szó szerinti betartását célozták, annak betűjéhez való ragaszkodást jelentették, a Vichy-kormány önállóságát hangsúlyozó nézetek egyoldalúsága talán legpregnansabban a rendszer alapját képező fegyverszüneti szerződés és annak a francia történeti irodalomban való értékelésén keresztül bizonyítható. Már önmagában az a tény, hogy Hitler minden más legyőzött országtól eltérően Franciaországgal fegyverszünetet kötött, arra enged következtetni, hogy Franciaország valóban különleges helyet foglalt el a hitleri Európában. Kétségtelen, a Pétain-kormányzatot nem lehet egyszerűen egy Quisling-rezsimmel azonosítani.

¹² H. Michel: *La Révolution Nationale. Latitude d'action du gouvernement de Vichy*. (Revue d'histoire de la Deuxième Guerre Mondiale, 1971. janvier 3–22. l.)

¹³ A Vichy-kormányzatra vonatkozó megjegyzések 1942 novemberéig értendők (az észak-afrikai partraszállás és az ország teljes német megszállása időszakáig).

¹⁴ R. Aron: i. m.

Az 1940. június 22-én megkötött fegyverszünet súlyos feltételei ellenére is a meglepetés erejével hatott. A meg nem szállt déli területen berendezkedő francia államnak meghagyta az önállóság fő attribútumait: törvényhozói és végrehajtó hatalom gyakorlása, diplomáciai kapcsolatok fenntartása minden országgal, tehát elvben önálló külpolitika gyakorlása, 100 000 főnyi úgynevezett fegyverszüneti hadsereg fenntartása. Az anyaország területének valamivel kevesebb, mint felén gyakorolt fennhatóságon kívül ellenőrzése alatt maradt a teljes gyarmatbirodalom, mely az érintetlen, francia kézen hagyott, de német ellenőrzés alatt lefegyverzett és tartózkodási kikötőibe kényszerített hadiflotta mellett fontos ütőkártya lehetett a francia kormány részére további politikai tárgyalások számára. A fegyverszüneti szerződés rendelkezései értelmében a Vichy-kormányzat fennhatósága a megszállt zónára is kiterjedt, a francia közigazgatás helyén maradt, bár tevékenységét csak a megszálló hatalommal összhangban gyakorolhatta. A követendő belpolitikai irányvonal tekintetében a szerződés elvileg teljes szabadságot hagyott a francia kormánynak. Ezekre a tényekre alapult a fegyverszünet általános kedvező értékelése. Véleményünk szerint, több szerző figyelmen kívül hagyja, hogy a szerződés nem tárgyalások eredményeként született, hanem hitleri diktátum volt, számos kérdést eleve nyitva hagyva, nem kötséges, azzal a megfontolással, hogy ezek rendezését Hitler a háborús konfliktus további sorsának megfelelően fogja végrehajtani. A Franciaországgal való megkülönböztetett bánásmód Hitler további háborús terveihez kapcsolódott. Akár Nagybritannia ellen folytatandó háborújához, akár más elképzelései megvalósításához, Hitler számára lényeges volt egy viszonylag erős belső bázissal bíró, együttműködésre kész francia kormány léte: „Ahelyett, hogy saját katonáinkkal kellene a rendet fenntartanunk, Pétain rendőrsége és csendőrsége elvégzi ezt helyettünk. Egész egyszerűen erőnkkel való takarékoságról van szó” — foglalta össze tervének lényegét a Führer.

A közvetlen katonai és gazdasági szempontokon túlmenően presztízs szempontból sem volt közömbös, hogy az örök nagy ellenség németbarát kormányval rendelkezik. Hitler pedig minden biztosítékot kezében tartott, hogy a Vichy-kormány mind kül-, mind belpolitikáját végső soron a német érdekeknek megfelelően, vagy azokat messzemenően figyelembevéve alakítsa. Ami a belpolitika irányvonalát és struktúráját illeti, az uralomra jutott politikusok társadalmi-politikai nézetei elég közel álltak a náciizmushoz, hogy garanciát nyújtsanak arra, hogy az új rendszer a demokratizmust, a liberalizmust elvetve a hitleri Németország belpolitikai struktúrájához fog igazodni. Arra pedig, hogy a németek minden további gazdasági és külpolitikai követelésüknek érvényt tudnak majd szerezni, már a fegyverszüneti szerződés betűszerinti vizsgálata is fényt derít. A gazdasági kollaborációt ugyanis nemcsak a fegyverszünet erre vonatkozó pontjai feltételezték (megszálló csapatok eltartása, külkereskedelem blokádja, részesedés francia vállalatok részvényeiben), de magának a demarkációs vonalnak a meghúzása is. A szegény déli terület gazdaságilag teljes mértékben a megszállt zónára volt utalva, az áruforgalom lezárása éhhalálra ítélte volna a déli zóna lakosait, esődbe juttatta volna iparát és kereskedelmét. Ezen túlmenően a hódító sok egyéb más eszközzel is rendelkezett, mellyel névlegessé tehetné a kormány önállóságát, s minden esetben érvényt szerezhetett akaratának, nem utolsósorban azzal a körülménnyel, hogy a főváros, Vichy néhány km-re volt a demarkációs vonaltól, a német tankok bármely pillanatban előzönülhették. A győztes a meg nem szállt területen is jelen volt: a fegyverszüneti bizottság tagjai a területen kívülség jogát élvezték. A több mint 1 millió francia hadifogoly léte, vagy a demarkációs vonal, mely lényegében határként funkcionált és kényére-kedvére zárhatott le vagy nyithatott meg a megszálló, már önmagában olyan nyomást jelentett, mellyel szemben a Vichy-kormány teljesen tehetetlen volt. Ha a fegyverszüneti szerződés eleve szűk manőverezési lehetőséget hagyott a kormány számára, az egyezmény alkalmazásának gyakorlata még ennél is rosszabbat jelentett. Anélkül, hogy a szerződés gyakorlati alkalmazásának, politikai és gazdasági téren történő megsértésének részleteibe bocsátkoznánk, csak néhány lényeges tényt kívánok megemlíteni. Bár a fegyverszüneti szerződés erről nem rendelkezik, Elzász-Lotharingiát azonnal a Birodalomhoz csatolták, de ezen túlmenően még az északi területekből is kiharítottak egy úgynevezett „rezervált” zónát (az északi megyék és a Pas de Calais vidéke),

melyet a brüsszeli katonai kormányzat alá rendelték, valamint északkeleten is lemetstettek egy ún. „speciális zónát”, melynek határa a volt Német-Római Birodalom nyugati határait követte, ahol 1940 végén az Ostland szervezet telepített az elhagyott vagy elvett földekre német, cseh és lengyel földművelőket. Így Franciaország legfejlettebb, legjobban iparosított vidékei kikerültek a francia kormány fennhatósága alól. A Vichy-kormány cselekvési szabadságát túllang-súlyozó, önállóságát felnagyító történeti irodalom megállapításait mindenek előtt a *Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale* történészgárdája cáfolja. A folyóirat hasábjain megjelent cikkek a háborús konfliktus menetébe ágyazva vizsgálják a Vichy-kormány tevékenységét, a memoáriróval és az arra alapuló történeti irodalommal szemben bemutatják, milyen tény-leges cselekvési szabadsággal bírt a kormányzat, mi volt a reális értékük mind az Aron könyvében, mind más munkákban jelentős súllyal tárgyalt németekkel szembeni ún. „ellenállási” kísérle-teknek. Különös figyelmet szentelnek a vitában a Vichy-kormány külpolitikai tevékenysége egyik jelentős aktusának, a Montoire-i találkozónak.¹⁵

Aron és mások azt hangoztatták, hogy a közvélemény tévesen tájékozódott a találkozóról, midőn az elvi kollaboráció kimondását tartja itt a tárgyalások legfontosabb eredményének. Nézetük szerint viszont a montoire-i találkozó valójában a Vichy-kormány diplomáciai sikere-ként értékelhető, mivel semmi konkrét kötelezettséget nem ró a kormányra, sőt sikerült elhárí-tania a Vichy-kormány állandó félelmét, hogy a németek erőszakkal kikényszerítik Franciaország háborúba való belépését a tengelyhatalmak oldalán. Ezzel szemben a másik felfogás — nézetem szerint helyesen — a hitleri háborús politika egészében vizsgálja a kérdést, utalva arra, hogy Hitler ekkor már lényegében felhagyott Angliának a gyarmatokon keresztül való meghódításá-nak tervével és a Keleten indítandó háború foglalkoztatva. Ilyen körülmények között Francia-ország háborúba lépése nem volt olyan égetően szükséges, mintha Gibraltar vagy az angolok afrikai gyarmatbirodalma maradt volna támadásának legfőbb célpontja. A montoire-i találkozó védelmezői a Vichy-kormány „önállósága”, „kivárási” politikája sikerét abban látják, hogy a továbbiakban is sikerült a pétaini külpolitika által döntőnek tartott kérdést, a szövetségeseknek való hadüzenetet elkerülni. Ezzel szemben a már idézett kötet egyik tanulmányának szerzője, A. Scherer¹⁶ meggyőzően bizonyítja, hogy Hitler katonai téren is többnyire elérte mindazt, amit akart, sőt a kormányban résztvevő vagy azt támogató jelentős francia körök csak a megfelelő ürügyet keresték az Anglia elleni hadüzenetre. Ennek döntő bizonyítéka az 1942 januári minisz-tertanács, melyen elvileg hozzájárultak az Anglia elleni háborúhoz. Az ezt alátámasztó dokumen-tum hitelességét Aron és más szerzők viszont kétségbe vonják.

Mindez utal arra, hogy a Vichy-kormány cselekvési szabadságát a hitleri politika, a há-borús konfliktus általános menete határozta meg.

Végző soron a Pétain-kormány nemcsak nem vitte, de nem is vihette szakításig a dolgot, mivel ezzel saját létalapját szüntette volna meg. S ez vezet át a másik vizsgálandó kérdéshez. Igaz-e, hogy a Vichy-rendszer lényege az „attentisme”, az átvészelési, kivárási politika, a francia állam folytonosságának biztosítása, a francia emberélet és anyagi javak lehetőség szerinti védelme a hitleri barbarizmus ellen.¹⁷ Vagy ha nem úgy van — jöllehet senki sem vonja kétségbe, hogy

¹⁵ 1940 októberében Hitler, Francoval való találkozása után, Spanyolországból vissza-felé jövet első ízben találkozott Pétain marsallal, a Montoire-sur-Loir nevű kis francia helység-ben, 1940. okt. 24.-én. Hitler eredeti célja Spanyolország és Franciaország katonai együttműkö-désének elnyerése lett volna. Pétain-nel folytatott tárgyalásaikor azonban — Franco negatív válaszában birtokában — ez a kérdés fel sem merül. A montoire-i találkozó egyetlen eredménye az elvi kollaboráció kimondása volt, a megvalósítás módjaira történő bármiféle utalás nélkül. A Reich-hel való együttműködési szándékát Pétain két nappal később rádió útján hozta az ország közvéleményének tudomására.

¹⁶ A. Scherer: i. m.

¹⁷ Michèle Cotta: *La Collaboration* (Paris. Colin. 1964. 331. l.) c. művében például a Vichy-kormányzattal egyáltalán nem foglalkozik ebből a meggondolásból kiindulva.

volt objektíve ilyen szerepe is —, akkor mi volt a kollaboráció tartalma a Vichy-kormány részéről, volt-e belpolitikai programja, milyen társadalmi-politikai rendszerrel kívánta Franciaországot az „új rendbe” beilleszteni, s milyen lehetőséggel bírt az ország gazdasági, társadalmi és politikai struktúrájának megváltoztatására? Ideológiája és gyakorlati ténykedése belső aspirációknak volt-e kifejeződése, vagy a külső kényszer és ideológiai hatás játszott döntő szerepet? Hogy a Vichy-rendszer lényege nem az „attentisme”, már a rezsim születésének pillanatában nyilvánvaló. Politikai szándékaikat vezető politikusai meglepően korán kifejezésre juttatták. Még a fegyverszüneti kérelem előtt, Pétain és Weygand is a köztársasági intézményeket, a parlamentarizmust, a liberalizmust tették felelőssé a vereségért, s Franciaország újjászületésének szükségességét hangoztatták.

Weygand kijelentette: Franciaország nem kér többé a régi rendszerből, osztályharc nélküli társadalmi rendszert kell megteremteni a materialista hullám ellen, meg kell reformálni az oktatást.¹⁸

Mikor egyes francia vezetők közvetlenül a fegyverszünet előtt a harc folytatásának lehetőségét vetették fel, Pétain élesen válaszolta: Ennek (ti. a háború folytatásának) ára a szellemi és anyagi rekonstrukció végleges elhalasztása lenne. A Vichy-rendszer vezetői a polgári demokrácia régi ellenzői és bírálói, tehát határozott — ha nem is mindig koherens — programmal léptek fel, melynek a nemzeti forradalom hangzatos nevet adták, s mely konzervatív, autokrata és fasiszta vonásokat tartalmazott a kezdeményezés hazai gyökerei és önállósága mellett. A meghirdetett program, a „nemzeti forradalom” megvalósításának nemzetközi kerete a hitleri „új rend” lett volna. A Vichy-kormány kollaborációjának alapja tehát kezdetben az a hit volt, hogy Hitler gyors győzelmet arat és az új rendben elég önállóságot biztosít Franciaországnak intézményei átforgatására.

Míg egyfelől Hitler számára az esetleges ideológiai különbségek ellenére éppen ez az autoritárius, kezdetben erős bázissal bíró rendszer volt a megfelelő, engedelmes partner az ellenfél azonossága alapján (a Párizsban működő ultra-kollaboráns, fasiszta csoportok, csak a Vichy-kormány elleni „mumus”-szerep erejéig élvezték Hitler támogatását), addig másfelől a háborús vereség, a nemzeti szocializmus európai győzelme teremtett lehetőséget a liberális demokrácia válsága talaján létrejött antikapitalista, tekintélyelvű, nacionalista ideológiát hirdető politikai csoportok hatalomrajutásához.

A francia szélsőjobboldali mozgalmak két világháború közötti politikai és ideológiai történetére most nem vizsgálándó okok következtében (győztes háború, viszonylag stabil gazdasági és társadalmi helyzet, a gazdasági világválság jellemzői, erős, de nem forradalmi munkásmozgalom — közös fellépésre képes baloldal, politikai szervezettség, parlamenti demokrácia hagyományai, az intelligencia súlya stb.) inkább a konzervatív jobbhoz való kötődés, mint egy dinamikus, fasiszta tömegpárt létrejötte volt jellemző.

A fasiszta jellegű mozgalmak a III. Köztársaság politikai harcaiban a konzervatív jobb tartalékai maradtak, radikális változatuk szociális programja sem keltett túlzott félelmet. elsősorban morális megtisztulást hirdettek a liberális rezsim korrupszával szemben. „Elit fasizmus” „teoretikus”, „esztétikus” jelzőkkel szokták illetni a francia fasiszta jellegű mozgalmakat, melyek eszméi éppen ezért a konzervatív politikába is behatoltak. Hitler győzelmekor az új rezsim doktrínája tehát már készen állt a francia jobb és szélsőjobb tarsolyában. A Pétain-kormány által meghirdetett „nemzeti forradalom” egyvelege a III. Köztársaság számos szélsőjobboldali pártja, ligája, titkos társasága egymástól ideológiailag alig különböző programjának — de leginkább a legrégibb, nagy befolyással bíró, koherens, kidolgozott ideológiával rendelkező Action Française¹⁹ programjával azonosítható. A „nemzeti forradalom” ideológiájában bevallot-

¹⁸ H. Michel: i. m. 3—4. l.

¹⁹ Az Action Française, a legjelentősebb és legnagyobb mültra visszatekintő francia szélsőjobboldali mozgalom, majd szervezet 1898-ban indult. Alapítója, ideológusa és vezetője Charles Maurras, a jelentős író volt. Propagandájának legfontosabb forrása a hasonló nevű

tan reakciós, a náciizmushoz hasonlóan megtagad minden közösséget a polgári forradalommal. A Szabadság, Egyenlőség, Testvériség hármas jelszavát a család, munka, haza helyettesítette. A kapitalista Franciaországgal az agrár Franciaországot állította szembe, kiadta a „vissza a földhöz” jelszót, a nagyiparral szemben a kisipart támogatta. A tekintélyelv és a szabadságjogok harmóniáját hirdette, az emberek természettől való egyenlősége helyett: „egyenlő esélyt minden franciának, hogy bebizonyítsa szolgáltni tudását.”²⁰

Szociális programja a szakszervezetek feloszlátását, öngazgatású korporációk létrehozását tűzte ki célul. Hagyományos, nem fajelméleti alapon álló antiszemitizmusa, mely 1940-ben azzal a váddal bővült, hogy a zsidó emigránsok ugrasztották be Franciaországot a II. világháborúba, később náci nyomásra módosult és a zsidótörvények meghozatalához vezetett.

A „nemzeti forradalom” állameszménye hierarchikus, monarchikus jellegű államszervezet volt, erős személyi hatalommal (de patriarchális viszony a nép és vezetője között), a helyi közigazgatási szervek nagyobb önállósághoz juttatásával. Az 1940. július 11-i nemzetgyűlés Pétain-t teljhatalommal ruházta fel — a törvényhozói, végrehajtó hatalom, az igazságszolgáltatás feje lett — (a hadüzenet joga nélkül) és megbízta új alkotmány kidolgozásával, melynek Pétain sorozatos ún. „alkotmánytörvények” kibocsátásával kívánt eleget tenni. A parlament intézménye fennmaradt ugyan, de nem funkcionált, szerepét a szűk, katonai vezérkarhoz hasonlítható Nemzeti Tanács vette át.

A gazdasági élet állami kontroll alá került. Korporációk létrehozására csak a mezőgazdaság területén került sor, az ipar irányítását a munkaadók és alkalmazottak vegyes bizottságaira bízó Munkatörvény (*Charte du Travail*) bevezetésére nem nyílt lehetőség. Megvalósult viszont az állam irányító szerepe az ipar és kereskedelem területén, az ún. „szervező bizottságok” (*comités d'organisation*) révén, melyek tagjait az állam nevezte ki a nagytőke képviselőiből. (A szervezeti bizottságok feladata a termelés lehetőségeinek számbavétele, termelési tervek készítése, nyersanyagbeszerzés és -elosztás, a verseny feltételeinek rögzítése stb.). A felülről jövő forradalmat hirdető rendszer társadalmi reformok helyett elsősorban morális és intellektuális újjászületést kívánt megvalósítani, azt állítva, hogy a liberális, materiális szellem helyett a tekintély, rend, erkölcsi erények: önfeláldozás, áldozatkészség hivatott Franciaország regenerációját biztosítani. E program megvalósításának döntő területe az oktatás, az iskolarendszer, melynek átforgatására igen nagy gondot fordítottak a Vichy-kormányban résztvevő, vagy arra befolyást gyakorló intellektuálisok, írók, akadémikusok. Elsősorban az *École Normale*, a „szabadkőműves tűzfészek” ellen hirdettek harcot, s újból vezető szerepet biztosítottak az Egyháznak az oktatásban.

A két világháború közti Franciaország gazdasági gyengesége, a politikai instabilitás, a francia burzsoázia bizonytalansága, kifulladás, a járadékból élőknek a pénzügyi bizonytalanságtól, az ipari burzsoáziának a jól szervezett munkásmozgalomtól való félelme, az elhúzódó gazdasági válság, majd a Népfront „matignoni” törvényei²¹ a kispolgári tömegek elégedetlen-

űjság. A mozgalom fénykora a század elejére, valamint 30-as éveire tehető. Az AF programja szolgált mintául a francia szélsőjobboldali és fasiszta szervezetek számára. A radikális jobboldal képviselői az első világháború után fokozatosan elfordultak tőle, megmerevedéssel, konzervativizmussal, tömegellenességgel vádolták. Az AF iskoláját járták ki a francia irodalmi fasizmus legjelentősebb alakjai: Drieu La Rochelle, Brasillach, Valois. Az AF nacionalista, antiszemita, monarchista, gallikán antiklerikalista nézeteket hirdetett, racionalista filozófiai alapon állt. Programja: a hatalom erőszakos megragadása, hierarchikus, a helyi közigazgatási szervek önállóságán alapuló monarchia volt az állameszménye, öngazgatású korporációk létrehozása jelentette szociális programját.

²⁰ Pétain 1940. okt. 11-i programbeszéde, *Pétain: 4 années au pouvoir. Message au peuple français*. Paris. La Couronne Littéraire. 1949. 175 l. (63. l.).

²¹ A Népfront hatalomra kerülése után fellángoló munkás-megmozdulások, sztrájkok vezettek 1936 júniusában a „matignoni” egyezményhez, majd az azt megpecsételő munkásvédelmi törvények meghozatalához, melyek többek között biztosították a 15 napi fizetett szabadságot, a 40 órás munkahetet, szabályozták a kollektív szerződések megkötését stb.

ségét fokozták. Mindez tudati síkon a jobboldali mozgalmak, az állandó sajtókampány és az irodalom révén az egész francia nép dekadenciája, a legkisebb csapásnak való ellenállás képtelensége képében hatolt be igen szélesen a közvéleménybe. Ezek a körülmények a katasztrofális háborús vereségben tetőztek, és így az apátiából való kiemelkedést, Franciaország újjászületését, morális megtisztulását hirdető, a verduni győző szimbolikus alakja, Pétain névével fémjelzett „nemzeti forradalom” ideig-óráig maga köré tömöríthette elsősorban Dél-Franciaország jelentős paraszti és egyéb kispolgári tömegeit, továbbá intellektueljeinek jelentős csoportját.

A „nemzeti forradalom”-nak azonban — mint a valóságban ez hamarosan kiderült — elsősorban a hitleri háborút kellett szolgálni és a német igényeket elsősorban gazdasági téren kielégíteni. A közös ellenség: „kommunisták, liberálisok, zsidók”, majd az ellenállók megkönnyítették a náci rezsimhez való ideológiai és politikai alkalmazkodást. Az agrár Franciaország propagálása, a parasztkultusz és a mezőgazdasági korporációk létrehozása pedig beleillett abba az európai gazdasági programba, mely Franciaországnak Hitler elsőszámú mezőgazdasági terményszállítója szerepét szánta. A kollaborációs politika, a fokozódó német igények kielégítése, a háború elhúzódása felszínre hozták a nemzeti forradalom programjának reális tartalmát, s míg egyfelől a „nemzeti forradalom” nemzeti hívei fokozatosan elfordultak Pétain-től, másfelől a párizsi ultra-kollaboráns, fasiszta csoportok a politikai és társadalmi dinamizmus hiányáért, konzervativizmusa miatt támadták. Az ellenállási mozgalom rohamos kiszélesedése, a gyarmatbirodalom fokozatos átállása következtében a nemzeti forradalom lassan nem jelentett mást, mint represszív intézkedéseket, fokozódó terrort, míg 1942 novemberében, Franciaország egész területének megszállásával a párizsi fasiszta politikusok kormányrajutásával a nemzeti forradalomnak már a propagálása is lekerült napirendről, hogy átadja helyét a „Relève”, a Németországba való munkaerőtoborzás jelszavának.

Mint jeleztük, a „nemzeti forradalom” problematikája a francia történetírásban sokáig háttérbe szorult. A háború utáni időkbe, érthető módon a németek által emberéletben és anyagi javakban okozott veszteségek, a háborús bűnök és felelősség kérdése, az ellenállási mozgalom története képezte elsősorban az elemzés tárgyát. Az utóbbi időben viszont a fasizmus iránt világszerte megnövekedett érdeklődés keretében a francia történetírásban is napirendre került a nemzeti forradalom eszmerendszerének vizsgálata, anélkül, hogy együtt járt volna a Vichy-rendszer kielégítő analizisével, a politikai gyakorlattal való szembesítéssel.

Érdekes módon a „nemzeti forradalom” megközelítése szempontjából a francia történeti irodalom lényegében két csoportra osztható. Az első csoportba tartozó munkák — aktuálpolitikai célzatossággal is — a nemzeti forradalmat „tisztán” mutatják be immanensen elemezve, elsősorban a személyi hatalom kérdéseire, az antiparlamentarista vonásokra korlátozva a vizsgálatot. Ha Aron könyve még csak sajnálkozikafelett, hogy Pétainék saját nemzeti forradalmuk helyett főleg kivételes rendszabályokat tudtak életbe léptetni, úgy más művek, mint Plumyène: Pétain biográfiája, a nemzeti forradalmat egységes, koherens rendszernek tettelezi fel, kidolgozását szinte kizárólag Pétainnek tulajdonítja, s gyakorlati megvalósulása elemzésénél a náci Németország létéről kevés említés történik. Ugyanebbe a csoportba sorolhatók más, nem a Vichy-rendszerrel foglalkozó, hanem a francia jobboldali és fasiszta mozgalmak történetét tárgyaló egyébként értékes munkák is,²² melyek a nemzeti forradalom kizárólagos francia inspirációját hangsúlyozzák, és élesen megkülönböztetik azt az olasz és főleg a német fasizmustól.

A háborús vereség által hatalomra került politikai csoportok törekvéseire, politikai célkitűzéseik és a hitleri politika kapcsolatára, a nemzeti forradalom gyakorlati megvalósításának menetére, a Vichy-rendszer társadalmi bázisának alakulására ezek a művek nem adnak választ. Érdemük viszont, hogy elemzik a Vichy-rendszer keretében jelentkező politikai mozgalmak előzményeit és ideológiai gyökereit.

²² R. Rémond: *La droite en France*. Paris. Aubier. 1963. Plumyène-Lasierra: *Les fascismes français*. Paris. Ed. du Seuil 1963.

A munkák másik csoportja viszont — s ide a *Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale* hasábjain megjelent tanulmányokat, a „La France sous l'Occupation” c. tanulmánykötetet sorolnám — nem sok teret szán a „nemzeti forradalom” jellege, ideológiája, a Vichy-rendszerrel Franciaország politikai és gazdasági struktúrájára gyakorolt hatása vizsgálatának. Nem teszi ezt, mert bár H. Michel cikke elsőként próbálja a nemzeti forradalom és kollaboráció összefüggését egymással szoros kapcsolatban vizsgálni, végső soron arra a következtetésre jut, hogy „a nemzeti forradalom végeredményben arra volt hivatott, hogy végigjuttassa a kollaborációt”. „A nemzeti forradalom talán a legjobb illusztrációja Vichy nagy illúziójának. Azt a kevés hatalmat, amivel rendelkezett, Hitler politikai számításból hagyta meg neki. Nemzeti forradalom és kollaborációs politika a Vichy öltötte maszk két arca volt, mely hamar lehullott, hogy felfedje a valódi arcot: a győztestől való függést.”²³ Végső soron mindez kétségtelen, egy szempontból mégis egyoldalú. Úgy tűnik ugyanis, mintha a kollaboráció érdekében „találták volna fel” a nemzeti forradalmat, a kollaboráció önmagáért való cél lett volna. Míg a francia történészeknek ez a csoportja, cáfolva a Vichy-kormányt mind az önállóságát túlhangsúlyozó, mint a kollaborációt tagadó, a rendszer lényegét az attentisme politikában megjelölő nézeteket, rámutat a „Francia állam” Hitlernek való kiszolgáltatottságára — illetve — kisebb hangsúllyal ugyan — az országot az új rendbe beilleszteni kívánó aktív francia politikára, ugyanakkor némileg egyoldalúan csak a kollaborációt tünteti fel a rezsim „raison d'être”-jének.²⁴

A „nemzeti forradalom” megvalósítása, a Vichy-rendszer belpolitikája értékelése szempontjából a végeredmény mindkét csoportba tartozó szerzőnél hasonló. Az első kategóriába tartozókat a Nemzeti forradalom doktrínája, ideológiai és politikai előzményei érdeklik, a kollaborációval diszkreditált megvalósulás már nem. A második csoportba tartozók a Hitlerrel való függésre helyezik a hangsúlyt, s ezzel többé-kevésbé elintéztnek is tekintik a Vichy-rendszer szerepét, belpolitikai tevékenységét, mint a német érdekeket kiszolgáló intézkedések sorozatát.

*

Az általunk felvetett két probléma közül az első: Vichy-Franciaország Németországhoz való kapcsolatát, cselekvési szabadságának mértékét a francia történetírás ezen utóbbi áramlata jórészt tisztázta. A további kutatások, elemzések során — úgy vélem — e két kérdés együttes vizsgálata, belső erők és külső befolyás egymással kölcsönhatásban, valóságos súlyuknak megfelelő értékelése, a Vichy-rendszer jellegének összetettebb analízise lenne szükséges, s nem utolsósorban a háborús vereség által hatalomra jutott politikai erők társadalmi bázisa alakulásának vizsgálata. E problémák többoldalú elemzése a Vichy-rendszer periodizációjának jobb kidolgozását is elősegítené. Végül választ várnánk arra a kérdésre, hogy mennyiben jelentett a „Francia Állam” a háború előtti társadalmi-politikai fejlődéshez képest folytonosságot, illetve megszakítotttságot, s milyen hatást gyakorolt Franciaország 1945 utáni fejlődésére, főként az állam és a nagyburzsoázia viszonyára, valamint a francia jobboldali gondolkodás és mozgalmak történetére.

Boros Zsuzsa

²³ H. Michel: i. m. 22. l.

²⁴ H. Michel: *La Révolution Nationale* és Vichy, Année 40, *La France sous l'occupation*.

Irányzatok vitája az „úri középosztály” fogalmáról 1946–1947-ben

A népi demokratikus forradalom győzelmével Magyarországon fokozatosan átrendeződött az egyes osztályok és rétegek egymáshoz és korábbi helyzetükhöz való viszonya. Körülbelül 1946 őszére polarizálódtak már annyira a reakció és haladás erői, hogy a Magyar Kommunista Párt felmérhette az előrehaladás elméleti és politikai lehetőségeit. A párt III. kongresszusán végezte el ezt a feladatot, és a szocializmus távlatáról Révai József többek között ezt mondotta: „... a haladás a szocializmus felé kétségkívül lassúbb, mint az a haladás, amelynek útján jártunk 1919-ben, de mi, elvtársak szívesen megyünk az értelmiség, a parasztság, a kisemberek, tehát az egész dolgozó nemzet kedvéért lassabban, de fájdalommentesebben a szocializmushoz, mint gyorsabban, de véres polgárháború árán.”¹ A munkásosztályon kívüli dolgozó rétegek megnyerése nagy súlyt kapott, különösen a fejlődésnek ebben a szakaszában, amikor a nemzeti katasztrófa után a kezdetben még kevésbé differenciált, a kommunisták vezetésével országot újjáépítő erők osztály- és rétegérdeke élesebben elvált egymástól, és egyes pártok vezetésével már a továbbhaladással szembeforduló érdekként jelentkezett. A kommunista párt helyes politikai irányvonallal, a nép körében végzett felvilágosító munkával, következetesen és fokozatosan haladt céljai felé. Mindenekelőtt a szövetségi politikájában első helyen álló parasztság felé irányult politikai munkája, de kezdettől nagy súlyt helyezett az értelmiség megnyerésére.²

Az értelmiség megnyerését több körülmény gátolta: a korábbi rendszerhez fűződő érdekeik, társadalmi tudatuk, de a munkások-parasztok múltban gyökerező értelmiségellenessége is. Az értelmiségnek csak viszonylag szűk köre jutott el 1946-ra addig, hogy objektív érdekeit felismerve elfogadja a szocializmus perspektíváját.³ Jelentős részük idegenül állt szemben a polgári demokratikus átalakulás gondolatával is. De ahogyan a küzdelem előrehaladt, a polgári demokrácia mind vonzóbb lett azok számára, akik ettől remélték korábbi helyzetük megtartását, a polgári társadalom megmentését. A népi demokratikus fejlődést igénylő, antifasiszta, demokratikus értelmiség körében sem volt egyértelmű az előrehaladás gondolata, ezek egy részét is kötötték vélt érdekek és hagyományok a régihez, vagy legalábbis az adott állapothoz. A korábbi társadalmi struktúrában ugyanis ez a réteg kétségtelenül magasabb rangban élt az akkori kasszyszerű társadalmi tagolódásban. A „közép” illúziója — a felül levő uralkodó osztályok és az alul levő dolgozó tömegek között — és a társadalmi rang emléke szívósan élt bennük. Igaz, hogy a korábbi rangsorolás kasszyszerűsége éles különbséget tett a falusi jegyző, orvos vagy a tanító között, de a „középosztály” kategóriájába sorolták őket, s az átalakulás viharában féltették ezt a rangot. Nehéz volt elfogadniuk az új értékrendszert s annak az osztálynak a vezetését, amely eddig „alul” volt. A konzervatív, reakciós vonások mélyen gyökereztek.

A kommunista párt arra törekedett, hogy a „középosztály” fikcióit leleplezze, s kiszabadítsa az értelmiség legjobb elemeit ebből a hamis kategóriából, amely összemosta az ellentétes érdekeket. Harcolt azok ellen, akik a népi demokrácia ellenségei mellé álltak, de küzdött azoknak

¹ A népi demokrácia kérdései. Szikra, 1946. 28. l.

² Lásd *Nemes Dezső*: Magyarország felszabadulása. Kossuth. 1960. *Mód Aludár*: A népi demokratikus forradalom és a magyar népi demokrácia. Valóság, 1965. 3. sz. 12. l. *Szabó Bálint*: Népi demokrácia. Bpest. 1968. Húsz év. Bpest, 1964. *Blaskovics-Labádi*: A MKP III. kongresszusa. Kossuth. 1968.

³ *Balogh Sándor*: A MKP. értelmiségi politikájáról. Századok, 1965. 3. sz.

az értelmiségi csoportoknak az érdekeiért, amelyek gazdasági leromlásuk következtében súlyos helyzetben éltek. Az értelmiségi szakszervezetekben dolgozó kommunisták és a kormányban részt vevő MKP tagok alulról és felülről összehangoltan küzdöttek ezekért a célokért, s anyagi és szociális eredményeket harcoltak ki. Ilyen vonatkozásban jelentős volt a kollektív szerződések megkötése, a pedagógusok fizetésrendezése stb.⁴

A legeredményesebb módszer a nyílt vita volt, amelynek során fogalmak, nézetek tisztázódtak, miközben a különböző irányzatok állást foglaltak a haladás fő kérdéseiben, s élénken reagáltak a MKP által hirdetett szocialista perspektívára. A történelmi távlat azt mutatja, hogy a fiatal demokrácia életképes volt, s a demokrácia vagy a „középosztály” fogalmának tisztázása során kialakult polémia előrevitte a fejlődést, segítette az értelmiség legaktívabb, néphez közelálló erőinek tisztánlátását még akkor is, ha a vitákban helyet kaptak ellenséges vagy téves nézetek is.⁵ Ezért el kell vetnünk mindazt a sommázó értékelést, amely figyelmen kívül hagyta az árnyalatokat, és a személyi kultusz idején az útkeresést csupán pártharcokra redukálta. Horváth Márton 1950-ben könyve bevezetőjében elismerte ugyan, hogy a párt irodalom- és művészeti politikája alapjában helyes volt a koalíciós kormányzás keretei között a kezdeti időben, de gyengeségnek ítélte azt a szabad vitaléggkört, amelyben polgári irányzatok szabadon jelentkeztek és az útkeresést a következőkre egyszerűsítette: „... a pincéből előjövő írókiválóságok nem tudták eleinte, hogy hányódó hajójuk a proletárdiktatúra jéghegyei közé került-e vagy a polgári demokrácia jóreménységfokán kötött-e ki?”⁶

Kétségtelen, a pártharcok élesedése jelezte, hogy 1946–47-ben közeledett a döntés ideje: előre a szocializmus felé, vagy vissza a kapitalizmusba. A koalíció jobboldalán álló Kisgazdapártot fedezéknek tekintette a reakción kívül az értelmiség azon konzervatív csoportja is, amely korábbi pozícióit, életformáját védelmezte az újjal szemben, de soraiiban nem kevesen voltak, akik az élet kíméletlen tapasztalatain keresztül és a kommunisták segítségével utat találtak előre, ha nem is világnézeti változással, de valóságos érdekeik felismerésével. Ez a folyamat lassú volt; félelem bénította és anyagi bizonytalanság nehezítette előrehaladásukat. Lukács György egyik írásában így reagált az e hangulatoknak hangot adó cikkekre: Valóban kétféle félelem van, a proletárdiktatúrától és a reakciótól való félelem. Hiba volna azonban az előbbitől félni, amikor a második csak csatát veszített eddig és nem háborút. Konszolidációról beszélni, amíg a reakció megpróbálja a demokrácia játékszabályait kihasználni, hiba lenne. Igaz, a fasizmus és a reakció nem azonos fogalmak, de a múltban is a reakció nőtt át fasizmusba — figyelmeztet a veszélyre — a reakció elleni harcban ezért nem lehet megállni, a tömegek harcával kell továbbfejleszteni a demokráciát.⁷ Az 1947-ben leleplezett összeesküvés ennek a figyelmeztetésnek helyességét igazolta. A Magyar Közösség elnevezésű szervezet, amelynek tagjai többségükben a Kisgazdapárt menedékét élvezték, szélső reakciós terveket szolgált; a szervezet tagjai, mint a múltban is, a reakciós uralkodó osztályok szolgálatába szegődött „úri középosztály”-hoz tartoztak, s a magyar „faji” összetartozás hívei voltak.⁸ Az 1947 augusztusában megtartott választások a harc új fázisát jelezték már: a demokrácia erősödését és a koalícióból kiszorult reakciós erők támadását. A bankok államosításával és a reakció erőinek szétverésével lényegében már 1947 végére, a szocialista forradalom erőinek növekedésével kialakult az új erőhelyzet, amely azután 1948-ra a két munkaspárt egyesülésével a „fordulat évében” lezáródott.

*

⁴ PTI. Archiv. 11/20–21–22. és 11/134.

⁵ *Ikladi Lajosné* tanulmánya a demokrácia értelmezésének vitájáról. MM. Tájékoztató, 1967. 1. sz. 90. l.

⁶ *Horváth Márton*: Lobogónk Petőfi. Szikra, 1950. 13. l.

⁷ Valóság, 1946. I–II. 83. l.

⁸ *Kis András*: A magyar közösség. Bpest. 1970.

Ennek az átalakulásnak belső mozgatóerőit elemezve, eljutunk a demokrácia és forradalom viszonyának problémaköréhez s ahhoz a kérdéshez, hogyan szabadult ki az „úri középosztály” kereteiből az az értelmiség, amely jelenleg a szocializmus építésén munkálkodik. Mennyire viseli magán korábbi értékrendszerének, hagyományainak örökségét ez a réteg, amelynek az 1946–47-ben kialakult polémia érdekes keresztmetszetét adta?

Amikor a „nemzeti önismeret” jelszavával ezt értékelni próbáljuk, mindenekelőtt az ellentétes utat bejáró Szekfű Gyula szavait idézzük, aki tükröt állított a „középosztály” elé — belülről ismerve valódi vonásait —, és keményen bírálta annak korábbi passzivitását a fasizmus elleni harc idején, majd szembenállását a népi demokráciával, amely főleg az „átmenetiség” labilis hangulataiban jelentkezett. Ezekben a hangulatokban — Szekfű, a történettudós szerint — a régi rend helyreállításának reménye és a középosztály elit helyzetének megőrzése rejtőzött. „A középosztálynak a kezdeti forradalmi lépések után, melyeket nem ő tett meg, egyetlen józan lehetősége maradt: felismerni, hogy a régi idők, amelyekben tényleg középső osztály volt, egy felette álló vezető réteg és alatta álló, anyagilag, hatalomban és hangban gyöngébb szegényebb réteg közt, végképp elmúltak és többé vissza nem hozhatók. A tények ereje előtt meghajolva, magatartása mélyen emberi szépséget is nyerhet, ha nemcsak kényszerűségről ismeri el az addig tényleg alul levő osztályok felemelkedésének szükségét, hanem a társadalmi igazságtól és méltá-nyosságtól is áthatva.”⁸ A „tények ereje”, amelyre Szekfű hivatkozik, valóban számottevő, s ebben sokféle komponens volt jelen. Többek között a fasizmus felett győzedelmeskedő demokrati-
kus erők heterogenitása és a demokrácia értelmezése. „A demokrácia szóval soha nem éltek annyira vissza, mint most” — írta Károlyi Mihály. „A nemzetközi reakció most úgy szajkózza ezt a szót, mint annak idején a Népszövetségben a pacifizmust.”⁹ A „népi demokrácia” fogalom tisztázatlansága is hozzájárult, hogy e fogalom alatt mindenki mást értsen. Figyelemre méltó, hogyan találkoztak ellentétes nézetek egy közös konklúzióban: abból a tragikus tényből kiindulva, hogy Magyarország „utolsó csatlós” lett, azt az állítást vonták le, hogy „a nép is fasiszta volt”, s ebből következően tagadták a forradalom és demokrácia egységét Magyarországon.¹⁰

Az értelmiség jelentős része is úgy látta, hogy a forradalmat „exportálták”, átalakulásunk lényegét a szovjet fegyverek jelenlétére kívánta redukálni és a „jaltai formula” jelentette számára a kényszerű változás lényegét, nem a belső nemzeti-társadalmi átalakulás. A passzivitás belső indítékait sok esetben itt kereshetjük. Alátámasztotta ezt a nézetet a MKP vezetője, Rákosi Mátyás is, aki 1946. január 19-én a MKP Politikai Akadémiáján azt mondta, hogy Magyarország demokratikus átalakulása forradalom nélküli átalakulás, mert nem a magyar nép vívta ki harccal a szabadságát, hanem azt a Vörös Hadseregtől kapta ajándékba.

A demokrácia és forradalom kérdésében ellentétes oldalról azonos eredményhez jutott és a továbbhaladás távlataiban egyaránt megrekedt irányzatok is erre a tételre alapoztak. Kovács Imre, a Nemzeti Parasztpárt jobboldali reprezentánsa azt írta: úgy lettünk demokraták, hogy nem voltunk demokraták. Szerinte a fasizmus is kívülről jött befolyás volt, ahogyan jelenleg a demokrácia is.¹¹ Zsolt Béla, a Magyar Radikális Párt vezetője a Haladás című lapban írt cikkeiben azt állította, hogy a szervezett munkásokon és egy szűk radikális polgári értelmiségen kívül mindenki fasiszta ebben az országban. A huszonöt esztendőss fasiszta fertőzés ellenére, ezek a megállapítások egyoldalúak voltak; a középrétegek megnyeréséért folyó harcnak sem lehetett ilyen kiindulópontja. A népi demokratikus forradalom egyes állomásai megmutatták, hogy ezek a tömegek a saját tapasztalataik alapján mind közelebb kerültek valóságos érdekeik megértésé-

⁸ Szekfű Gyula: Forradalom után. Bpest. 1947. 175 l.

⁹ Károlyi Mihály: A magyar büntudat. Fórum. 1946. dec. 350 l.

¹⁰ Lásd Korom Mihály: A fasizmus bukása Magyarországon. Bpest. 1961. 255 l., M.M. Tájékoztató, 1965. 4. sz. Ismertető a tudom. ülésről és KMP. megalakításának 50. évford. tudom. ülésszak felszólalásai, PTK. 1969. 1. sz. 188 l.

¹¹ Kovács Imre: A demokrácia útja... Válasz. 1946. 1. sz. 97. l.

hez, s demokratikus hagyományaink, bármilyen mostoha talajon nőttek fel, az új viszonyok között megújodni képesek és új tartalmat kapnak.

Az értelmiség útja — helyzetéből következően — lassúbb és nehezebb volt.¹² Az átalakulás folyamatában, az elméleti bizonytalanság és politikai tisztánlátás hiánya mellett, fel kell ismerünk a hatalomért folyó harc háttérét is, amelyben még jelen voltak, bár már erősen visszaszorítva, a letűnt rend restaurációra törekvő erői is. A polémiában, amely 1946—47-ben kialakult az „úri középosztály” fogalma körül, tehát valóságos politikai erők jelentek meg. Ezek saját osztály- vagy réteg-érdekeik szerint ítélték meg a fejlődés irányát, s jelölték meg a vezetésre alkalmas erőt. A parasztpártok általában a parasztságban, a polgári pártok a városi polgárságban vagy a „középosztály”-ban jelölték meg a demokrácia főerejét, s mindegyik más politikai tartalommal, saját politikai pártjukat tekintették természetesen a vezetésre legalkalmasabbnak. A vita tehát egyfelől dokumentálja azt a politikai küzdelmet, amely ezekben az években az előrehaladásért folyt, másfelől érdekes képet ad arról, hogyan értékelték a különböző irányzatok az „úri középosztály” fogalmát.

Eléggő körülhatároltan felismerhető a vitában az „urbánus” és „népies” ellentét, mindegyik pozitív és negatív vonásokkal. A táborok természetesen feltételes határuak voltak, bizonyos vonatkozásokban a Szociáldemokrata Párt is az „urbánus” táborhoz csatlakozott; folyóirata, a Szocializmus élesen bírálta a „népies” tábor, kritikája nem egy esetben találkozott a radikális polgárság nézeteivel. A szociáldemokrata párt értelmiségi politikájának rekonstruálása azonban még megoldásra váró feladat, ezért értékelésétől itt eltekintünk, csupán annyit jegyünk meg, hogy a szociáldemokrácia mérsékelt szocialista elképzelései, a polgári demokráciához fűződő kapcsolatai révén a városi kispolgári értelmiség felé jelentős vonzóerőt gyakorolt, s ezt politikailag hasznosította is.

Az „urbánus” irányzat elsősorban a Haladás című lapban fejtette ki nézeteit, élesen bírálva a népiesek táborát (tekintet nélkül annak mind jobban kialakuló baloldalára). Ugyanakkor figyelemre méltó, gondolatébresztő írások is megjelentek hasábjain. Bóka László arra törekedett cikkeiben, hogy elhatárolja az értelmiséget a „középosztály” fogalmától; ennek érdekében kereste a haladó értelmiség kritériumait. Alapvetőnek a dolgozó néppel való közösségtudatot jelölte meg, de tiltakozott az ellen, hogy a nép alatt csak parasztot értsenek és szembeállítsák a „bűnös várossal”.¹³ Gogolák Lajos a dzsentrihez idomult, a múltban előítéletek és kiváltságok között élő réteget elemzi és bírálja írásaiban. Úgy értékeli, hogy ez a nyugat-európai demokrácia szemzőgéből is anyagilag, hatalmilag reménytelen és életképtelen ideológiájú réteg lényegében már csak fikció. Segítheti a szabadság és emberiség ígérete, de nagy probléma, hogy előbb népivé kell változtatni, előbb emberré kell tenni és rossz múltja alól felszabadítani, mert még nem tud mit kezdeni önmagával.¹⁴ Gondolatmenetét azután így folytatja Gogolák Lajos: Ez a réteg ki-csöppent a hatalomból, mely vigasztalta pénztelenségéért; mai életformája valami ködös ellen-zékiség. Huszonöt évig önmagát tartotta a nemzeti eszme letéteményesének, s közben kimaradt a történelemből, éppen akkor, amikor a néppel, az országgal valami nagyszerű történet, mint a sokat emlegetett 1848-ban.¹⁵ Ezek a cikkek a „középosztály” alsó, kispolgári gyökerű elemeihez, illetve az értelmiség haladó elemeihez szólnak, azokhoz, akiknek objektíve a néppel közösek az érdekeik, csupán hamis tudatok akadályozta loyálisukat, illetve aktivitásukat.

Zsolt Béla cikkeiben a kört kiszélesíti, belevesz minden polgárt, s összehasonlítja ezek haladó voltát a parasztsággal, a népi értelmiséggel. „Miért haladóbb a paraszt, aki friss nászút ül a magántulajdonnal, mint a haladó polgári értelmiség?” — veti fel a kérdést, és azt válaszolja:

¹² Lásd erről: Szabó Bálint: Forradalmunk sajátosságai. Kossuth. 1962. Ságvári Ágnes: Tömegmozgalmak és politikai küzdelmek... Kossuth. 1964 és Balázs Béla: A középrétegek szerepe... Kossuth. 1958.

¹³ Bóka László: A haladó értelmiség címére. Haladás, 1947. III. 6.

¹⁴ Gogolák Lajos: Középosztály és demokrácia. Haladás, 1947. II. 20.

¹⁵ Gogolák Lajos: Válság a középosztályban. Haladás, 1947. II. 27.

a polgár megérti, engedelményt kell adni a magántulajdonból és nem ragad kaszát-kapát, ha államosítják.¹⁶ Ez az álláspont azonban azt mutatja, hogy Zsolt Béla, pozitív szándékai ellenére, sem tett határozott különbséget „polgár” és „polgár” — a városi kispolgárság és értelmiség, s az államosításra ítélt nagypolgárság között. Később, az összeesküvés leleplezése idején, Zsolt Béla viszont azért bírálta a baloldali pártokat, mert túl elnézőek voltak Nagy Ferencékkel szemben; megfélekedett arról, hogy amikor a Baloldali Blokk (s ezen belül a „népies” baloldal is) harcolt a kizsákmányolt jobboldal ellen, „akkor a Haladásban írt cikkeiben inkább Veres Pétert üttötte Zsolt és nem Nagy Ferencet”.¹⁷

Ennek az ellentmondásnak nyilván az a tény adja magyarázatát, hogy Zsolt Béla központi problémája az antiszemitizmus volt, és a „polgárság” fogalmába, osztálykategóriákra való tekintet nélkül, besorolt minden korábbi üldözöttet. Ne felejtjük, hogy ezekben az években a háború sebei még frissek voltak, s világszerte jelentkezett az a tendencia, amely a fasizmust a zsidókérdésre szűkítette. Erre figyelmeztetett Balázs Béla a lengyel Jakubovszki drámájáról írott cikkében: amióta a szocializmus történelmileg esedékes, azóta a zsidókérdés éppen úgy megszűnt külön kérdés lenni, mint a feminizmus. Az antiszemitizmus mindenkor a tömegek figyelmét elterelő irányzat (lásd a keresztények vagy az örmények üldözését, az „oszd meg és uralkodj” ősi elvét), és ezt tette gigantikus méretekben a fasizmus. Aki tehát csak zsidókérdésnek látja, beleesik csapdájába, és megtévesztő manőverek áldozata lehet.¹⁸ Lukács György arra utalt a vitában, hogy a magyar nagybirtokos és dzsentri körök soha nem lehettek meg Kornfeldék támogatása nélkül; aki ma nem akar antiszemitizmust, az segítsen megtörni a Fellner—Ulmann-féle diktatúrát, mert a nagybancok államosítása nem zsidókérdés.¹⁹ Az antiszemitizmus elleni harc ürügyén támadott népiessék korlátaival és hibáival Révai József már az 1938-ban írott Marxizmus és népiesség című művében foglalkozott, de azt is leszögezte, hogy a népi demokráciában minden demokratával együtt harcolunk az előrehaladásért, s ezek a demokraták az „urbánus” és „népies” táborban egyaránt jelen voltak, erőnyeikkel és hibáikkal együtt.

Az „urbánus” oldalról legérettebben nyúlt a „középosztály” kérdéséhez dr. Csécsy Imre.²⁰ Rámutatott a fogalmi zavarra, amely egyúttal ideológiai zavart tükröz: a polgár fogalmán általában tőkést, vállalkozót értenek, de a polgárból értelmiség is lehet. A leggyakrabban használt és legzavarosabb a „középosztály” fogalma, amely tágabb, mint a „polgár”, beleértik a városi polgárságon kívül a vidéki középbirtokost, a tisztviselőket, a szabadfoglalkozású értelmiséget is. Ezek nem osztályt, csak rétegeket alkotnak, nem azonosak gazdasági érdekeik. Sokkal helyesebb tehát a „középréteg” kifejezés. A „középosztály” fogalmát nem lehet érdek-közösségi alapon megérteni, mert rétegeinek eltérő az anyagi színvonala; e fogalom lényegében csupán önkényesen konstruált társadalmi rang. Az értelmiség még kevésbé osztály, nem is réteg — folytatja Csécsy gondolatmenetét —, csupán foglalkozási keresztmetszet különböző osztályokon, rétegeken keresztül. Értelmiségi az, aki saját értelmi munkájából él, még ha származás vagy hagyomány szerint polgárnak is vallja magát. A dolgozó értelmiség jövedelme csak munkából ered, valójában proletár helyzetben él. A polgár és a dolgozó értelmiség fogalmát mégis csak elméletileg lehetséges szétválasztani, mert a valóságban a tanár inkább érez közösséget a bankárral, tisztviselővel vagy kereskedővel, mint a munkással és paraszttal, sokféle érdek köti a polgársághoz, sokszor csak vélt érdekek és a polgári életforma vonzóereje. A dolgozó értelmiség helyzete és tudata tehát nem egyértelmű. A „haladó értelmiség” fogalmán Csécsy gúnyolódik: állítólag az a haladó, aki aktív demokrata valamelyik haladó pártban, de ha nincsen pártban, akkor nem haladó? Majd kimondja az ítéletet: a „haladó” fogalmat önkényesen használják. A polgárságot kizorít-

¹⁶ Zsolt Béla: Politikai Dankó Pista. Haladás, 1947. I. 23.

¹⁷ 1. ol. Miről van szó? Tovább, 1947. VI. 13.

¹⁸ Balázs Béla: Nem hiba, hanem szerencsétlenség. Haladás, 1947. I. 2.

¹⁹ Tovább, 1947. jún. 20.

²⁰ dr. Csécsy Imre: Értelmiség és polgárság a demokráciában. Huszadik Század, 1947. 1 sz. 18. l.

ják a demokráciából, ugyanakkor kell egy formula, amellyel visszahívható az értelmiség, ez a réteg azonban nem érez közösséget az új államrenddel, inkább a kihagyott polgársággal azonosítja magát. Ezután történelmileg elemzi a polgárság felelősségét, mert nem hajtotta végre eredeti feladatát Magyarországon, s így eljátszotta jogait. Az a jelszó, hogy „ma a demokráciáért, holnap a szocializmusért” azonban megijeszti a polgári intellektuelt, aki félti a polgári életformát, bár ez már csak hagyomány és vágyálom, mivel az értelmiség szellemi proletárrá deklasszálódott. Cikkében meglepő őszinteséggel az alkalmazkodás politikáját javasolja Csécsy: mivel nem érdemelték ki a nyugati demokráciát, most fogadják el a „keletit”. Befejezésül leszögezi, hogy az igazi megoldás egy olyan polgári párt léte, amely nem forradalmi ugyan, de ha konzervatív is, jó demokrata. Így válhatna most a polgárság újra harmadik renddé, de fordított sorrendben: a másik két haladó rend mögött, a reakcióval szemben azonban a demokrácia háttérjévé. Ez a tőkés polgárság pártja lenne, s egyben a dolgozó értelmiségé, amelyet létbizonytalansága sokszor a reakció felé lök, de ha volna saját demokratikus pártja, a haladás oldalára állna.

A gondolatmenet, amely igényesen elemezte a fogalmat, az idő által meghaladott megoldást javasolt. Egy ilyen pártnak egyrészt hiányzott a történelmi gyökere, másrészt a döntésért folyó harcban a polgári demokrácia koncepciója már szembekerült a népi ill. szocialista demokráciával, — ezt mutatták az élet mindennapi tényei is.²¹

Ennek az időszerűtlen „polgári” magatartásnak, az értelmiséget és polgárságot védelmező radikalizmusnak adta kritikáját Bölöni György, aki Károlyi Mihály oldalán emigrációs éveiben a polgári demokratikus forradalmat védelmezte. 1947-ben így értékelte az őszirózsás forradalmat az osztályharc szempontjából: „Októbert nem úgy kell néznünk, hogy mit adott, mit tudott megcsinálni, mit váltott be? Október emléke csak úgy maradandó, ha az őszirózsza a magyar változtatni akarásnak, a múlttal való bátor leszámolásnak és a progressziónak, a mindenkor fenntartás nélküli progressziónak marad szimbóluma . . . Október nem egy befejezett, nem egy érinthetetlen és tárgíthatatlan forradalmi alkotás és felfogás, hanem a változásokban, a haladásban, az igazi progresszióban való hit. És ezt a tartalmát kell belőle mindig felmutatnunk.”²² Egy másik írásában keményen elítélte azokat, akik a „régí tisztes polgár koturnusát öltik magukra, és a hulló polgári világ szabadságának illemkönyvével kezükben keseregnek. Pedig nem a szabadság hiánya fáj nekik, melyet soha nem is élvezhettek Magyarországon, nem, még a hajdani ferencjózsefes időkben sem, még kevésbé a Horthy-éra 25 esztendején át. Annak múlása és annak nemléte fáj nekik, amit a soha meg nem valósult, csak mindig képzelt és áhított szabadság fedett: maga a világrend, melyet a forradalmi idők nálunk is mégis csak kivetettek sarkaiból.”²³

A „középosztály” fogalmát taglalta a Kisgazda Párt lapja, a Magyar Nemzet is. Idézte Rassay Károlynak a Magyar Amerikai Társaságban tartott beszédét, aki a középosztályt mint polgárságot definiálta, ez azonban már nem osztály, csoport vagy párt, hanem életeszemély.²⁴ 1947 májusában különösen előtérbe került e problémakör a lap hasábjain, amikor az összeesküvés leleplezése után, a Kisgazdapárt differenciálódásának során, vezércikk-sorozatban, majd levelek közlésével publikálták a „középosztály válsága” vitát. A cikksorozat nyomon követte történelmi áttekintéssel Anglia, Franciaország, Oroszország és Magyarország haladó polgári mozgalmait, amelyek életnedvei a kilencszázas évek első tizedében megfogyatkoztak, hogy majd a második világháborúban „a fasiszta moloch” felfalja „a szellemileg, anyagilag független középosztályt, mint a totális forma fő ellenségét”. Megmaradt tagjai Európában mint hajótöröttek botorkálnak, visszahúzódnak rom- és tömeglakásaikba, amelyekben már idegen léggör riaszt, „pedig valaha szociális biztonság, nyugalom, járadék, részvény vagy bérháztulajdon, esetleg több száz holdnyi birtok és diploma birtokában nem szorult külföldi missziók jótékonyására” — elemzi helyzetü-

²¹ Káldor György és Havas Endre cikkei. Tovább. 1947. VI. 13.—VIII. 15. sz.

²² Bölöni György: Friss szemmel. Bpest. 1968. 504 l.

²³ Bölöni György: A polgár és a szabadság. Képes Figyelő, 1947. máj. 17. Közli még: a Kanadai Magyar Munkás, 1947. jún. 19.

²⁴ Magyar Nemzet, 1947. febr. 6.

ket a cikk. Mint látjuk, volt tőkés és alkalmazotti elemeket vontak össze ebben a kategóriában, s mindez még világosabbá teszi, hogy milyen ellentmondásos, zavaros fogalomról van szó.²⁵

A Magyar Nemzet következő számaiban azután nyugati szociológusok véleményét ismertette arról, hogyan hal ki ez a „középosztály”, mert életképtelen a megromlott társadalmi klíma és a létfenntartási bizonytalanság következtében. Ugyanakkor arra figyelmeztette olvasóit, akiknek jelentős része ellenzője volt a szocializmus felé haladásnak, — hogy Nyugat-Európában már egészséges módon mozgolódik ez a réteg, ezt mutatja a „fahérgallérosok” érdekvédelmi szervezkedése Angliában, Franciaországban a Figaro székházában szövetkező középosztály, ide csatlakozott hatszázezer értelmiségi is a keresztényszocialista táborból.²⁶

Amikor 1947 júniusában átalakult a kormány és a Kisgazdapártban a baloldal kezdett dominálni, hangváltás figyelhető meg a lap fejtegetéseiben. Beismeri cikkeiben, hogy a „középosztály” sorából sokan lelkesedtek a Truman doktrínáért és az ország „felszabadításában” reménykedtek vagyis a régi rend visszaállításában. Válaszútra került a magyar demokrácia — ismeri fel az új helyzetet — és óvja a polgárságot, hogy a nagykapitalistákkal és feudális urakkal azonosítsa magát. Figyelmeztet: tudomásul kell venni a tényleges erőviszonyokat.²⁷ Következő vezércikkében még egyértelműbben az alkalmazkodás, beilleszkedés tanácsával szolgál a lap. Elemzi, hogyan alakult át ez a réteg a demokratikus fejlődés során, hogyan frissült fel munkásparaszt és értelmiségi elemekkel, hátra van azonban még a lelki, világnézeti metamorfózis, amikor majd lemond hamis osztályillúzióiról, felszámolja régi mandarinszellemét és átalakul „haladó értelmiséggé”. A parasztok ugyan bizalmatlanul szemlélik az értelmiség átalakulását, de a munkások segítségére vannak, a maguk nyomora dacára első perctől kezdve érdeklőzösséget vállaltak a lerongyolódott értelmiségekkel, helyreállították a tudományos munka eszközeit, harcoltak a pedagógusfizetések emeléséért. A lap ezután „Középosztály és munkásság” címen leveleket, hozzászólásokat közölt, különböző állásfoglalású és helyzetű levélíróktól. Volt, aki a pártok felé induló versenyt futást panaszolta, — ennek az az alapja, hogy az értelmiséget párthoz tartozás szerint ítélik meg. Mások javasolták, hogy vonják ki a használatból a „középosztály” elnevezést, inkább nevezzék őket szellemi munkásoknak. Mindez már tükrözi a változott helyzetet, amely egyfelől egészségtelen tendenciákat is mutat; a pártok versengése sok karrierista elemet is a munkáspártok felé sodort, másfelől az az egészséges törekvés is megnyilvánult, hogy az értelmiség nagy része ki akart szakadni a korábbi kasztszellemből és helyet foglalni a nép soraiban. Közölték egy gépgyári lakatos levelét is, aki tiltakozott az olyan állítás ellen, hogy most már a szaktudásnak deferálni kell a politikai hovatartozás előtt; ha ez így volna, az újjáépítés nem valósulna meg. Kéri azonban, hogy az értelmiségiek nagyobb önkritikával nézzék múltjukat. Amikor régi „úriemberi” életformájukat siratják, amely szaktudás és tehetség nélkül is pozíciót adott, a nehézségeikért ne a munkásokat tegyék felelőssé, hanem keressék meg helyüket a munkások és parasztok mellett.²⁸

Az 1947-es választásokhoz közeledve, még világosabbá válik a Magyar Nemzet irányvonala: figyelmeztet, hogy ne adja fel a polgár a saját helyzeti önállóságát, ne legyen kishitű, vegyen részt a választásokon, mert ez a kötelessége, ne szövetkezzék a demokrácia ellenségeivel, de azokkal sem, akik „antropológiai múzeumba” akarják tenni. Javasolja, hogy valósítsák meg a polgár „Monroe” elvét: aki dolgozik, annak jogai vannak, nem másodrendű állampolgár, és demokratikus polgári pártban van a helye.²⁹

A választások előtt azután hírül adják, hogy Balogh István államtitkár Független Magyar Demokrata Párt néven pártot alapít, amely a polgárságot és parasztságot kívánja megnyerni,

²⁵ A középosztály válsága. Vezércikk. Magyar Nemzet, 1947. máj. 18.

²⁶ Meghalt-e a középosztály? Vezércikk. Magyar Nemzet, 1947. jún. 1.

²⁷ A magyar középosztály metamorfózisa. Vezércikk. Magyar Nemzet, 1947. júl. 1. és Gáspár Ervin: A polgárság válaszúton. Vezércikk. Magyar Nemzet, 1947. jún. 29.

²⁸ Kovács Sándor gépgyári lakatos levele. Magyar Nemzet, 1947. júl. 15.

²⁹ A polgár Monroe-elve. Vezércikk. Magyar Nemzet, 1947. júl. 20.

a Baloldali Blokkon kívüli erőket, de nem a reakciót.³⁰ A választási harcban már élesebb hangon küzd ezekért az erőkért. Figyelmezteti a Szociáldemokrata Pártot, hogy ne igyekezzék a maga oldalára vonni ezeket az erőket, mert a demokratikus polgárságnak van pártja; nem engedik kihasználni a Kisgazda Párt válságát. Agitációjuk középpontjában a polgári életforma védelme állott, azt hirdették, hogy a polgárság mint osztály megbukhatott, de mint életforma nem, mert a felemelkedő osztályok ebbe a magasabb életformába nőttek bele, a feladat tehát megőrizni és megtisztítani azt.³¹

Jelentős írásokkal járultak a vitához a „népiesek” is, ezek közül Veres Péter és Bibó István írásait kell kiemelni. Veres Péter a dolgozó parasztság oldaláról bírálta a magyar értelmiséget.³² Kritikájában sok igazság volt, de szerfölött egyoldalúan értékelte az „urbánus” polgári elemeket. Olyan szellemi vezető réteget hoztunk át a demokráciába, amely semmire se jó, alapjában mind hitetlenek — általánosított igaztalanul. Így értékelte ezt a réteget: a korcs liberális polgári szemlélet idegeikbe szívódott, nyim-nyám individualisták, s mivel a jogtalan, tudatlan népeknek nincs saját harcos értelmisége, ők akarják a progresszió élcsapatát létrehozni. „Népies” egyoldalúságot tükrözött az a megállapítás is, hogy „itt még a baloldali munkás is a beteg liberalizmus tejét szopja”, — ez nem felelt meg a valóságnak. Ami valóságos demokratikus értéke volt a magyar haladásnak, azt nem csupán a parasztság adta, hanem a radikális polgári gondolat is, amely nem azonos a beteg liberalizmussal; a szervezett munkásság tömegeit pedig nem ez a szellem itatta át. Helyes törekvést fejezett ki ugyanakkor Veres Péter gondolata, hogy a nép mélyéből nőjön fel az a „szellemi élcsapat”, amely a progresszió élén halad.³³ E folyamat elősegítése a népi demokratikus átalakulás egyik feladata volt.

Bibó István, aki ekkor a „keleti és a nyugati demokrácia” szintézisének elvét vallotta, a paraszti demokrácia oldaláról taglalta azt a folyamatot, amelynek során az „úri középosztályi” tudat helyébe az értelmiségi szerep tudata alakul ki.^{33a} Úgy látta, hogy ezt nehezíti a koalíciós politika balratolódása, az MKP III. kongresszusán kialakított erőteljes politikai irányvonal. Érveit három vonatkozásban foglalta össze: 1. A közigazgatás megtisztítása a nem demokratikus elemektől, a B. listázás megbélyegzi és reakciós tömbbe tömöríti őket. 2. A tőkeellenes politika a szolid tökét is megijeszti. 3. A közoktatást át kell adni a koalíción kívüli erők kezébe.³⁴

A MKP állásfoglalása Bibó cikkével kapcsolatban az volt, hogy nem szükséges a koalíció válságát a fenti három kérdésre kielezni. Szerinte a B. lista ellen felsorakoztatott jobboldali érveket melegíti fel Bibó írásában, amikor az értelmiségi szerepre való alkalmasság vagy alkalmatlanság fő szempontjaként a szaktudást veti fel. A baloldal erői — írta Horváth Márton — valóban figyelembe vették a *demokratikus szerepkörre* való alkalmasságot is, még ha ez a politikai viták kieleződésével járt is együtt. Inkább az volt a baj — folytatta —, hogy nem eléggé vettük figyelembe ezt a szempontot, de így is, ha nem is hibátlanul, megoldottuk a közhivatalok megtisztítását. Nem állja meg a helyét az az állítás sem, hogy a „szolidan kalkuláló kis és nagytőke”, amely elsősorban a Kisgazdapártban foglalt helyet, áldozata, sokkal inkább okozója a politikai bizonytalanságnak, amikor visszakívánja a Horthy-rendszert, és politikai befolyását ebbe az irányba veti latba. A közoktatás bajait Bibó helyesen elemzi, de amit megoldásként javasol, elfogadhatatlan, mert demokratikus erőket csak a koalíción belül találhatunk. Bibó ugyanakkor alapjában helyesen megtalálta a kérdés megoldását: a kisgazdapárt megtisztításában. A MKP III. kongresszusán megfogalmazott politika egyszerre vett irányt a reakció gyors kiszorítására és a tömegek szívós munkával való meghódítására. A reakció erejét nem szabad lebecsülni, tevő-

³⁰ Magyar Nemzet, 1947. júl. 20.

³¹ Kardos György: Polgárságra szükség van. Vezércikk. Magyar Nemzet, 1947. júl. 26.

³² Magyar Nemzet, 1947. aug. 10. és 13.

³³ Válasz, 1947. VII. évf. 377. l.

^{33a} Szabó Bálint: A főbb politikai irányzatok nézetei a fejlődés perspektíváiról . . . PTK. 1969. 2. sz. 16. l.

³⁴ Válasz, 1947. VII. évf. 8. l.

kenysége, a „baloldali” manőverkétől az illegális összeesküvésig terjed, a kommunistákkal mind jobban összefogó demokratikus erők azonban megszüntethetik a jobboldali veszélyt.³⁵

Bibó maga világosan látta, hogy az „úri középosztály” a múlt negatív öröksége, tehát fel kell számolni. A szakszerűség gondolatával foglalkozva azt fejtegette, hogy a sajátos magyar fejlődés következtében, a korlátozott polgári fejlődéssel párhuzamosan kialakult az igazgatási értelmiség, s a hatalmi szerkezet függvényévé vált. A népi demokrácia ellen védekező értelmiség zöme „keresztény középosztálybeli úriember”, panaszai a helyét veszített úr sérelméből fakadnak. A fogalmakat helyére kell tenni — írta Bibó —, az „úr” hűbéri jelenség, a „középosztály” a kapitalista társadalom terméke, az értelmiség azonban örök emberi szerep! A probléma megoldása tehát az, hogy válasszuk külön a szakszerű értelmiséget és az úri középosztályt. Ne törekedjünk a „nadrágosok” kiirtására, de ők is adják fel az úriember formát, s tekintsék magukat értelmiségi szakmunkásoknak. A létszámcsoökkentés pedig ne legyen közös veszély a jó szakember és az úri dilettáns számára.³⁶ Amint látjuk, a „középosztály” fogalom tisztázásához jelentős hozzájárulás volt ez az írás, még akkor is, ha nem vette kellően tekintetbe, hogy a „szakember” fogalom a jobboldal egyik fegyvere volt a politikailag ellenséges elemek átmentése érdekében. Nem kétséges azonban, hogy ellenkező előjelű hibák is történtek, különösen később, a személyi kultusz kibontakozásának éveiben.

A népiesek táborából Erdei Ferenc elemezte még sokoldalúan a „középosztály”-t, illetve annak felső rétegét, amely földbirtokokosokból, hivatalnokokból, diplomatákból, katonatisztekből és egyéb úri elemekből tevődött össze. Ha általános társadalmi törvények szerint nem is élesen körvonalazható osztály ez — írta, — a feudális csökevények makacs fenntartásával mégis jellegzetes „osztálynak” tekinthető, amelynek tudata, szolidaritása, szervezetsége és uralmi igénye mindenben keresztül érvényesült. Ezek a felejteni nem tudó, hatalmukat visszaigénylő erők történelmi útjukon új frázisokhoz jutottak el, a demokrácia elvont eszméit hangoztatják, de az ő szájukban a polgári gondolat a népi demokrácia ellentéte lett, az ő „népi politikájuk” alaptétele a „szakpolitikus magyarok által vezetett tisztességes magyarok politikája”. Ez azonban nem jelent mást, mint hogy a Horthy-korszakban kipróbált, megbízható politikai szakemberek vezessék az úrtisztelő parasztságot. Erdei Ferenc úgy érezte, hogy mivel a restaurációra törekvő elemek „népies” szárnya mind politikai jelszavaival, mind harmadikutas ideológiájával kompromittálja a népi irányzatot, a népi értelmiségnek élesen el kell határolni magát tőlük. Hangoztatta, hogy a „harmadik út” olyan ideológiai mozgalom volt, amely nem határolta el magát félreérthetetlenül a jobboldaltól, s elismerte azt is, hogy a népi értelmiség hajlamos a népet nem valóságos történeti-társadalmi állapotában, hanem romantikus módon szemlélni. A népi mozgalom differenciálódott, de vezetőinek felelőssége fennáll mindkét szárny fejlődéséért, — bár a felelősség egyenként különböző. A legfőbb feladat azonban: szembeszállni a jobboldalra csúszókkal.³⁷ Ezek a szavak már jelezték a népi irányzat újabb polarizálódásának folyamatát, amelynek során a baloldal mind jobban közeledett a szocializmus távlatához, míg a jobboldal nem határolta el magát a reakciótól, s később velük együttesen fordult szembe a szocializmus erőivel.

A vitába a kommunisták is bekapcsolódtak, s hangoztatták, hogy a munkásosztály vezető szerepe, amely történelmi szükségszerűség ebben a korban, nemcsak a szocializmus felé haladásnak a feltétele, de a demokrácia fennmaradásának is. Semmiféle közbülső erő, legyen az parasztság, vagy városi polgárság, értelmiség — nem lehet a társadalmi haladásért folyó harcban hegemon szerepű.

A munkásvezetés elfogadása azonban ezeknek a rétegeknek jelentős részében még ellenállásba ütközött, az összeesküvés leleplezése még a jobboldali veszélyt felismerők táborában

³⁵ Fórum, 1947. jan. II. évf. 1. sz. 48. l.

³⁶ Bibó István: Hol a kiút a magyar értelmiség zsákutcájából. Tisztaíj, 1947.

³⁷ Erdei Ferenc: Az összeesküvők politikája és a harmadik út ideológiája. Fórum, 1947. II. 93. l.

sem hozott azonnal változást. A tömegek hangulatának balra tolódását is sok esetben túlértékelte a pártvezetés, s befolyásának érvényesítését mind erőteljesebben tagtoborzás eszközével igyekezett biztosítani. Ezt fokozta a szociáldemokrata párt hasonló módszere, a kialakult pártversengés, ami egészségtelen légkört teremtett egyes területeken, különösen értelmiségi körökben.³⁸ 1947 nyarán az értelmiségre mély hatást gyakoroltak a MKP által kezdeményezett országépítő akciók, a hároméves terv lendülete, a kommunisták aktivitása a tömegek között, de ellentétes vonzás is érvényesült, az angolszász hatalmak iránti rokonszenv, a Marshall-terv kecsegtető ígéretei. Az 1947-es választási harc mindezt felerősítette, sebeket ejtett a munkásegységen is, a megszületett eredmény azonban jelentős volt, a MKP került ki legerősebb pártként a választásból, s ez az erő komoly tényező volt a szocializmushoz közelítésben.³⁹

Révai József és Lukács György jelentős szerepet játszott az értelmiség megnyeréséért folyó harcban. Olyan területen közelítettek felénk, amelyen értelmiségi igényeik jelentkeztek. Lukács György az akkor divatosá váló filozófiai áramlattal, az egzisztencializmussal foglalkozva olyan kérdéseket is érintett, amelyek a magyar értelmiség gondolkodásában is jelentkeztek. Bírálta a szabadság elvének elvont, irracionális koncepcióját, a közélet és a társadalmi szempontok előkelő megvetését, amely az individualizmusra hajlamos értelmiség egy részénél ideológiai alapot teremt a demokrácia elutasítására. Ezért akadhattak közírók, akik a szabotáló és sibiló tőkésnek jogát az egyéni szabadság nevében védelmezték, vagy akadályozták az új birtokok telekkönyvezését, vagy a B. listázást. Az ilyen felfogás természetesen nem Sartre belső szándékait tükrözi — írta —, de a nagy divatok nem törődnek a szerző belső szándékaival, nemcsak a sznobizmus, de a reakciós közírás is az egzisztencializmus tüzén akarja megfőzni a maga levest.⁴⁰

Révai József a MKP értelmiségi politikájának kidolgozójaként több ízben foglalkozott e réteg fontosságával és megnyerésének lehetőségeivel. A „középosztály” polémiában is leszögezte a kommunisták álláspontját. Az összeesküvés a magyar demokrácia megsemmisítésére tört, de terve csak a nagybirtok és reakciós nagytőke céljait szolgálta — mondotta. Bármilyen jelentékeny szerepe volt benne a „középosztály”-nak, e réteget nem lehet egészében a vádlottak padjára ültetni, ahogyan az értelmiség tízezres tömegeit sem, amelyek nem vettek részt az összeesküvésben, de a demokráciával szemben elfoglalt magatartásukkal lényegében hátvédet adtak az összeesküvőknek. „A mi álláspontunk szerint megkülönböztetést kell tenni értelmiség és középosztály, különösen úri középosztály között, akkor is, ha ez a megkülönböztetés a gyakorlatban sokszor nehezen hajtható végre. Ha nem tennénk választóvonalat a két réteg közé, a demokrácia nem tudna az értelmiséggel, ezzel az értékes elemmel együtt dolgozni, erről pedig nem mondhat le.” Elemezte a különbséget az értelmiség és középosztály között, mely különbség független attól, hogy az illető értelmiségi középosztálybelinek tartja-e magát vagy sem. „A középosztály kategóriájánál a hangsúly azon a pozíción van, amelyet az illető réteg a társadalom hierarchiájában elfoglal, — a középosztály uralmi fogalom, — míg az értelmiség kategóriájánál nem a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyzet a döntő, hanem a teljesítmény, munkája a társadalomban.” Ez a megkülönböztetés, amely a hangsúlyt a funkcióra, a munkára helyezte, e réteget saját tudatától függetlenül értékelte, mert öntudata gyorsabban vagy lassabban a funkcióhoz fog igazodni. „Mi nagyon jól tudjuk — folytatta —, hogy ez a réteg sokszor a középosztályhoz számítja magát, nagyon jól tudjuk, hogy ebben az értelmiségi rétegben rengeteg a jogos és jogtalan elégedetlenség a demokráciával szemben, hogy ez a réteg igen sok esetben nem vágtat el az érzelmi és ideológiai szálakat, amelyek a régi rendszerrel összekapcsolják. De azt is tudjuk, hogy e rétegnek nem kis része próbált leszámolni a múlttal és igazodni az új helyzethez, próbált legalább közeledni a de-

³⁸ *Ságvári Ágnes*: Tömegmozgalmak és politikai küzdelmek . . . Bpest. 1964. 299. l. és Legyőzhetetlen erő. Kossuth. 1968. 163 l.

³⁹ *Sánta Anna*: A munkásegység fejlődése . . . Húsz év. Tanulmánykötet. 1964.

⁴⁰ *Lukács György*: Az egzisztencializmus. Fórum. 1946. dec. 295. l.

mokráciához és ami fő, ez az értelmiségi réteg minden elégedetlensége dacára is dolgozott ezalatt a két esztendő alatt és munkájával segített a demokráciának.”

Szembeszállt Révai József a rémhírekkel, mintha az összeesküvés felszámolásával az értelmiség háttérbe szorulna, s hangsúlyozta, hogy ha ilyen szándék fel is merülhetett volna, megvalósítását lehetetlenné tenné az értelmiség rendkívül fontos funkciója. Minél hamarabb fel akarunk nevelni munkás és paraszti értelmiséget, de realisan felmérjük azt is, hogy egy nép nem teremthet magának sem napok, sem évek alatt szakembereket, szükség van tehát nemcsak a régi értelmiség elitjének, hanem zömének a megnyerésére is — fejtette.

Elemezte azt a réteget, amelyet „népi intelligencia” gyűjtőszóval jelölt meg, s akiket ideológiai tévedéseiken keresztül állítottak maguk mellé a demokrácia ellenségei: az antiszemizmus, a faji ideológia, a parasztrómantika tette őket a régi rend visszaállítására törekvő erők szervezkedésének foglyává. A „harmadik út”-ból nem következik ugyan a Horthyval való szövetség, de következik a demokráciával való szembefordulás, s ettől vezet út az ellenséghez.⁴¹

Az értelmiség megnyerésére irányuló erőfeszítés jellemezte tehát ezekben az években a kommunista párt politikáját, s ez ha nem is hibátlanul, de fővonalában helyesen valósult meg akcióiban.⁴² Már 1946-ban megindult a „munkások a tudományért, tudósok a munkásokért” akció, amelynek megvalósítása során jelentős eredmények születtek. A munkások roham-munkákkal lehetővé tették, hogy meginduljon a tudományos kutatómunka az intézményekben. Megindult ilyen módon a közeledés a munkásokhoz a tudósok, művészek és műszaki szakemberek részéről is.⁴⁴

Jelentős munkát végeztek az értelmiségi szakszervezetek, s a bennük dolgozó kommunisták és szocialisták is. Már 1945-ben megindult ezeknek a szabad szervezeteknek működése, amelyek nemcsak érdekvédelmet nyújtottak tagjaiknak, de demokratikus nevelést is adtak; mindenütt hamar kialakult bennük egy dinamikus, aktív vezető csoport. Különösen az 1947-es választások előtt politizáltak erőteljesen. A műszaki értelmiség sorában elég korán megindult, majd a hároméves terv hatására felgyorsult a politikai fejlődés, a pedagógusok harca életszínvonaluk emeléséért, az oktatás korszerűsítéséért ugyancsak széles tömegekben keltett visszhangot.⁴⁵ Érdekes keresztmetszetet kapunk a falusi tanítók helyzetéről és gondolkodásáról egy 1947-es jelentésből, amely beszámolt a Nagybudapesti P.B. akciójának eredményéről: 1947 júliusában száz vidéki tanítót láttak vendégül, és ezek városnézés, szórakozás, könyvekkel való megajándékozás és esti fogadás után azt várták, hogy aláíratják velük a pártba való belépési nyilatkozatot. Amikor nem ez történt, akkor beszélgetés során őszintén nyilatkoztak; kiderült, hogy újságot nem olvasnak, a reakciós híreket elhiszik, és bár szociális érzésük, a néphez való tartozásuk domináló, ennek nem mernek otthon hangot adni, mert félnek, hogy a helyi értelmiség kiközösíti őket, ha nyíltan a demokrácia mellé állnak.⁴⁶ Az iskolák államosítása 1948-ban lényegesen megváltoztatta ezt a helyzetet.

A vidéki értelmiség megnyerése általában nehezebb feladat volt, mint a fővárosié, ezt az 1947. évi választások adatai is jelezték. Erős volt vidéken az értelmiség körében a klerikális befolyás, s mivel e réteg kulshelyzetet töltött be, negatív állásfoglalása széles falusi rétegekre is kihatott. Az „úri középosztályi” magatartás, az „uram-bátyám” kapcsolat a provinciális vidéki szellem megnyilvánulása volt és magán viselte egész történelmi fejlődésünk bélyegét. A vidéki „úri” társaságban konzervatív, kommunista ellenes hangulat uralkodott, nehéz volt ilyen légkörben „balra” tartani. Ha egyes haladó értelmiségi elemek mégis áttörték ezeket a kereteket,

⁴¹ Révai József: Az összeesküvés tanulságairól. Társadalmi Szemle, 1947. márc.

⁴² Balogh Sándor: A MKP értelmiségi politikájáról. Századok, 1965. 3 sz.

⁴³ Szenere Vera: Beszámoló a mozgalom eredményeiről. Pártmunka, 1946. júl. 15. Molnár István cikke PTK, 1963. 4 sz. és BPB. Archivum, 1946. jún. 24-i titkári ülés határozata.

⁴⁴ Philip Miklós: A szakszervezetek szerepe a 3 éves tervben. Bpest, 1947. és PTI archivum 11/138.

⁴⁶ Budapesti P. B. Archiv. 18/6.

sokszor újabb gáttal találták szemben magukat: a dolgozó tömegek értelmiségellenes hangulataival, s ezeknek ugyancsak történelmi gyökere volt. Vidéki kommunista pártszervezetekben is jelentkezett ez az egészségtelen jelenség, volt olyan kommunista párttitkár, aki a választás idején a központi kiküldöttnek így érvelt: „a parasztok nem szeretik, ha értelmiségiek vannak a pártnban, már van úgyis 30 fő, ennyi elég.”⁴⁷

Az erőviszonyok gyökeres megváltoztatásával azután nem egy helyen megtörtént, hogy karrierje érdekében, az eddig szembenálló értelmiségi vezető nemcsak egymaga lépett be a munkások pártjába, de hozta magával egész „sleppjét” is. Mégsem ezt tekinthetjük tipikusnak ebben a folyamatban, hanem a progresszió felé forduló értelmiségi csoportoknak a közeledését, akik az élet tényleges tapasztalatai alapján kezdték megérteni, hogy hol a helyük, hogy az előrehaladás az ő jövőjüket jelenti. S ahogyan erősödött a népi demokrácia baloldala, kezdett múlni az a rettegés is, hogy megismétlődik 1919, amikor egy vesztett forradalom után szegénypadra ültették mindazokat, akik a forradalom oldalára álltak. Az újjáépülő ország új lehetőségeket adott: a pedagógus számára a kulturális felemelkedés eddigi lendületét, az orvosok számára a gyógyítási kör kiszélesedését; a mérnökök a hároméves terv távlatain dolgoztak, s ha eközben nem is javult lényegesen megélhetésük, a nép többségének sorsával való azonosulás páthosza sok mindenért kárpótolt. A kulturális fejlődés már ezekben az években is jelentős eredményeket hozott: nyolcosztályos iskolákat, harcot a reakciós nézetek felszámolásáért, a természettudományos műveltség terjedését.

Az értelmiség átalakulásának fontos tényezője volt az új, szocialista értelmiség felnövekedése, s ennek kezdeteit is nyomon követhetjük a tárgyalt időszakban. 1946 decemberében jelent meg a Győrffy kollégium igazgatójának, Kardos Lászlónak felhívása a magyar társadalomhoz: teremtsünk népi kollégiumokat! Még ebben az évben a romokból a fiatalok a maguk erejéből ötvenet építettek fel, s ezek a kollégiumok a legkomolyabb támogatást a MKP-tól kapták. 1947 júliusában, a Népi Kollégiumok Országos Szövetségének megalapítása évfordulóján már 70 kollégiumban háromezer diák élt és tanult, s ezek 70—75%-a szegényparaszt és munkásszármazású volt, a többi kisiparos, vasutas, postás, kiskereskedő, kistisztviselő, tanítógyereke, olyanok, akiknek társadalmi helyzete közel állt a parasztokhoz és munkásokhoz. Leány még kevés volt, mindössze 80%, ezeknek már kisebb töredéke volt munkás-paraszt, az ő feltörésük az értelmiségbe külön forradalom volt. Ezek a fiatalok tanultak és tájékozódtak. „Három hónap kellett ahhoz, hogy az elhanyagolt, ablaktalan, piszkos épületből a tanulás elemi feltételeit biztosító otthon legyen — mondotta az egyik budapesti kollégium igazgatója —, de ez a három hónap arra is jó volt, hogy közben a kollégisták tájékozódhattak és láthatták, hogy kik azok, akik teljes erejükkel segítik őket, kik közömbösek sorsuk iránt és kik az ellenségek.”⁴⁸

Az értelmiség összetételének és gondolkodásának átalakulása egész történelmi folyamat, átnyúlik a szocializmus felépítésének időszakába. Az osztályharcnak azonban jelentős mozzanata volt az a küzdelem, amely az „úri középosztályból” kiszabadította ezt a réteget, s lehetővé tette bevonását a szocializmus építésének sodrába.

Azóta az értelmiség összetételében és tudatában jelentős változások következtek be, értelmiségi problémáink is mások, mint a tárgyalt vita időszakában. Mégis hiba volna megfeledkezni a negatív örökségről, arról az „úri középosztály”-beli habitusról, amelyet meglepődve ismerhetünk fel helyenként a mai értelmiség — s esetleg más rétegek — egyes tagjainál. Bizonyos mértékig ez is időszerűvé teszi a már történelmi jellegű vita felidézését.

⁴⁷ PTI. Archív. 11/138.

⁴⁸ Tóth Benedek: Új népi értelmiség. Fórum, 1946. dec. 352 l.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Дь. Дьёрффи: К вопросу о занятии родины печенегам в Европе	281
Г. Барта: Губернатор Венгрии Лодовико Гритти (1531—1534)	289
Г. Хекенаст: Венгерская промышленность в 1726 году	320
Д. Шпира: Борьба левого крыла пештских революционеров с правительством и буржуазией в мае 1848 года	330
А. Хеллер: Под сенью необходимости	356
А. Гергей: Поселения, жилые и их жители поместья в Венгрии на рубеже XIX—XX столетий	406
Л. Керекеш: Аншлюс и альтернатива конфедерации Дунайских стран во внешней политике Отто Бауэра (1918—1919)	442
Л. Маркуш: Силы режима на службе концепции Бетлена о власти	465
М. Синаи: О политической системе Бетлена	483
Дь. Ранки: Потсдам	495

СООБЩЕНИЯ

Е. Гал: Начало заселения будайских холмов в новое время	515
---	-----

ОБЗОР

Конференция венгерских и немецких историков-экономистов (Й. Пушкаш — Т. Колошша — Ш. Орбан)	539
Новая французская историческая литература о периоде Виши (Ж. Борош)	546
И. Панди: Дискуссия различных течений в 1946—1947 гг. о понятии «барского среднего класса»	555

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

Gy. Györfly: Zur Frage der Landnahme der Petschenegen in Europa	281
G. Bartha: Die ungarische Reichsverweserschaft von Ludovicus Gritti (1531—1534)	289
G. Heckenast: Die Industrie Ungarns im Jahre 1726	320
Gy. Spira: Der Kampf der Linken der Pester Revolution mit der Regierung und der Bürgerschaft im Mai 1848	330
Á. Heller: Im Schatten der Notwendigkeit	356
A. Gergely: Siedlungen, Wohnungen und ihre Bewohner im Ungarn der Jahrhundertwende ..	406
L. Kerekes: Die Alternative Anschluss oder Donaukonföderation in der Aussenpolitik Otto Bauers (1918—1919)	442
L. Márkus: Die Regierungskräfte im Dienste der Bethlenschen Herrschaftskonzeption	465
M. Szinai: Über das politische System Bethlens	483
Gy. Ránki: Potsdam	495

BEITRÄGE

É. Gál: Anfänge der Besiedlung des Gebirges von Buda (Ofen) in der Neuzeit	515
--	-----

RUNDSCHAU

Konferenz ungarischer und deutscher Wirtschaftshistoriker (J. Puskás — T. Kolossa — S. Orbán)	539
Über die neuere französische Geschichtsliteratur der Vichy-Ära (Zs. Boros)	546
I. Pándi: Debatte verschiedener Richtungen über den Begriff „Herren-Mittelklasse“ in den Jahren 1946—1947	555

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>Gy. Györffy</i> : Problèmes de l'établissement des Pétchenègues en Europe	281
<i>G. Bartha</i> : Ludovicus Gritti comme gouverneur de Hongrie (1531—1534)	289
<i>G. Heckenast</i> : L'industrie hongroise en 1726	320
<i>Gy. Spira</i> : L'aile gauche de la révolution de Pest en lutte avec le gouvernement et la bourgeoisie en mai 1848	330
<i>Á. Heller</i> : A l'ombre de la nécessité	356
<i>A. Gergely</i> : Établissements, logements et leurs habitants dans la Hongrie de la fin du siècle	406
<i>L. Kerekes</i> : L'alternative de l'Anschluss et de la confédération danubienne dans la politique étrangère d'Otto Bauer en 1918—1919	442
<i>L. Márkus</i> : Les forces administratives au service des conceptions du pouvoir de Bethlen	465
<i>M. Szinai</i> : Le régime politique de Bethlen	483
<i>Gy. Ránki</i> : Potsdam	495

COMMUNICATIONS

<i>É. Gál</i> : Les débuts du peuplement des collines de Buda dans les temps modernes	515
---	-----

REVUE

Conférence des historiens d'économie hongrois et allemands (<i>J. Puskás — T. Kolossa — S. Orbán</i>)	539
Sur de nouvelles oeuvres historiques françaises traitant l'époque de Vichy (<i>Zs. Boros</i>)	546
<i>I. Pándi</i> : Discussion entre tendances concernant la notion de la «classe moyenne de seigneurs» en 1946—1947	555

TABLE OF CONTENTS

STUDIES

<i>Gy. Györffy</i> : Problems of the settlement of the Petchenegs in Europe	281
<i>G. Barta</i> : Ludovicus Gritti as governor of Hungary (1531—1534)	289
<i>G. Heckenast</i> : Hungarian industry in 1726	320
<i>Gy. Spira</i> : The left wing of the revolution of Pest in struggle with the government and the bourgeoisie in May 1848	330
<i>Á. Heller</i> : In the shadow of the necessity	356
<i>A. Gergely</i> : Settlements, lodgements and their inhabitants in Hungary of the end of the century	406
<i>L. Kerekes</i> : The alternative of the Anschluss and the Danube confederation in the foreign policy of Otto Bauer in 1918—1919	442
<i>L. Márkus</i> : Administration forces in service of the power conception of Bethlen	465
<i>M. Szinai</i> : The political system of Bethlen	483
<i>Gy. Ránki</i> : Potsdam	495

COMMUNICATIONS

<i>É. Gál</i> : Beginnings of the peopleing of the hilly country of Buda in modern times	515
--	-----

REVIEW

Conference of Hungarian and German historians of economics (<i>J. Puskás — T. Kolossa — S. Orbán</i>)	539
On recent French historical works dealing with the Vichy period (<i>Zs. Boros</i>)	546
<i>I. Pándi</i> : Discussion between various tendencies on the conception of the "middle class of gentlemen" in 1946—1947	555

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Helle Mária

A kézirat nyomdába érkezett: 1972. III. 13. Terjedelem 25.20 (A/5 iv)

72.73271 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány u. 21.

Telefon: 111—010,

Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, Budapest V., Váci u. 22.

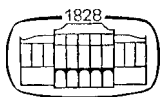
Telefon: 185—612

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál; a kézbesítőknél; a Posta hírlap üzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI. Budapest V., József Nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetők a Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Ára: 28,— Ft,

Előfizetési ára egy évre 44,— Ft

INDEX: 25.812

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST